

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Bibl. Ind. I. 57^a

LVI

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY,
NEW BUILDING, NO. 109.

मीमांसादर्शनम् ॥

श्रीश्वरदामिहृतभाष्यसहितम् ॥

THE MIMĀṂSĀ DARŚANA,
WITH THE COMMENTARY OF ŚAṆKARA BHĀṢIN.

EDITED BY
PRADEEP MAHESHWARACHANDRA NYĀYARĀYGA.

Fasciculus X

CALCUTTA.

PRINTED BY BISHOP'S COLLEGE PRESS.

1870.

BIBLIOTHECA INDICA;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,
PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos 1 to 221, demi Svo.

	Rs.	As.
The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Røer, Nos. 1 to 4.	2	8
Uttara Naishadha Charita, by Śrī Harsha, with Commentary. Edited by Dr. E. Røer. Complete in 12 Fasciculi. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, and 124,	7	8
Chaitanya Chandrodaya Nátaka, by Kavikarnapura. Edited by Bábu Rajendralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 47, 48 and 80,	1	14
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Darpana. Edited by Professor F. E. Hall, M.A. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 116, 130 and 148,	1	14
The Márkandeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 114, 127, 140, 163, 169, 177 and 183,	4	6
Vedánta Sutrás or Aphorisms of the Vedánta, with the commentary of Śankara and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Pandit Rámanarayana Vidyárátna. 2 to 13 Fasciculi, Nos. 89, 173, 174, 178, 184, 186, 194, 195, 198, 199, 200 and 201,	7	8
The Elements of Polity, by Kámandaki. Edited by Rajendralála Mitra. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 19, 179 and 206,	1	14

New Series, Nos, 1 to 173, demi 8vo.

The Śrauta Śutra of Áśvaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyana. Edited by Pandita Rámanáráyana Vidyárátna. Complete in 10 Fasciculi, Nos. 55, 61, 66, 69, 71, 80, 84, 86, 90 and 93,	6	4
The Śankara Vijaya of Anantánanda Giri. Edited by Pandit Jayanáráyana Tarkapanchánana, in 3 Fasciculi, Nos. 46, 137 and 138,	1	14
Vaisheshika Darśana, with the Commentaries of Śankara Misra, &c. Edited by Pandita Jayanáráyana Tarkapanchánana. Completed in 5 Fasciculi, Nos. 4, 5, 6, 8 and 10,	3	2
The Nyáya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vátsyáyana. Edited by Pandita Jayanáráyana Tarkapanchánana. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 56, 67 and 70	1	14
The Daśa-Rúpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. Complete in 3 Fasciculi, Nos. 21, 24 and 82,	1	14
The Aphorisms of Sándilya, with the Commentary of Svapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D. Complete in one Fasciculus No. 11,	0	10
The Nárada Pancharátra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. Complete in 4 Fasciculi, Nos. 17, 95, 34 and 75,	2	8
The Kaushitaki-Bráhmaṇa-Upanishad with commentary, and a translation by E. B. Cowell, M. A. Complete in 2 Fasciculi Nos. 19 and 20,	1	4
The Kávyádarsá of Śrī Dandin. Edited with a Commentary by Pandita Premachandra Tarkabágisá. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 30, 33, 38, 39 and 41,	3	2
The Maitri Upanishad with Commentary. Edited by E. B. Cowell, M. A. Published 3 Fasciculi, Nos. 35 and 40,	1	4
The Śánkhya Sára of Vijnána Bhikson. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, No. 83,	0	10
The Brihat Sanhitá of Varáha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 51, 54, 59, 63, 68, 72 and 73,	4	6

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 44, 85, 95, 101, 115, 142, 154, 174, 208,
209, 240, 315, 368, 388, 435, 470, 510, 541, AND 605.

THE MÍMÁNSÁ DARS'ANA.

ONE OF THE SIX SYSTEMS OF HINDU PHILOSOPHY, OR AN
EXPOSITION OF THE CEREMONIAL RITES OF THE
VEDAS BY JAIMINI WITH THE COMMENTARY
S'AVARA SVAMIN.

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA
MAHESACHANDRA NYAYARATNA, C. I. E.

MEMBER OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, FOREIGN MEMBER OF THE
HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCE, &c. &c.

CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, BAPTIST MISSION PRESS.

1889.

मीमांसा-दर्शनस्य उत्तरषट्के

सप्तमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—१००—

अथ प्रयाजादि—वर्षाशामपूर्वप्रयुक्तताधिकारश्च ॥

स. अतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा. पूर्वेण अध्यायषट्केन प्रत्यक्षविहितधर्मणां कर्मणां दर्श-
पूर्णमासादीनाम् इतिकर्तव्यता चिन्तिता, उत्तरेण इदानीम्
अविहितेतिकर्तव्यताकेषु ऐन्द्राग्रादिषु चिन्तयितुमिष्यते । तत्र
यदि दर्शपूर्णमासादीनां प्रकरणे ये विहिता धर्माः, ते सर्वकर्मसु
विहिता भवन्ति, ततस्तैरेव धर्मैरैन्द्राग्रादयोऽपि धर्मवन्त उक्ताः,
तथा कर्तव्याश्च—इति, न अर्थ उत्तरेण षट्केन । अथ ये
यस्य प्रकरणे उच्यन्ते, ते तत्रैव उक्ताः भवन्ति, ततोऽधर्मकाणि
ऐन्द्राग्रीदीनि । तेषु चिन्ता भवति,—किम् एषां धर्माः सन्ति,
उत न?—इति ; यदा च सन्ति ; तदा के ? कियन्तो वा ? कथं
च अनुष्ठातव्याः ?—इति, तदर्थम् उत्तरः षट्कः प्रवर्तनीयः ।

तत्र सप्तमेन तावत् सन्ति धर्माः—इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे
अस्य—इति । इत्थं प्रयोक्तव्याः—इति नवमेन । दशमैका-
दशदादशैरेतावन्तः प्रयोक्तव्याः, न अतोऽधिकाः—इति ।

तत्र इदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः, कथं यजि-
गुणवान्—स्यात्?—इत्येवमर्थमाग्नयन्ते, आहोस्वित् अपूर्व-
प्रयुक्ताः?—कथम् अपूर्वं स्यात्?—इति । यदि यजिप्रयुक्ताः,

भा. ततः सर्वार्थाः; अथ अपूर्वप्रयुक्ताः, ततो यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठते ।
 किं पुनरत्र युक्तम्?—अपूर्वप्रयुक्ताः—इति, अपूर्वत्वं हि फलवत्,
 अफलो यजिः, फलवति च प्रयासो विधीयमानोऽर्थवान् भवति ।
 तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः अतः परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यासः,—
 “श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात्”
 —इति, मुख्यानि अपूर्वार्थाणि, तानि हि फलवत्त्वात् प्रधानानि,
 प्रधाने च मुख्यशब्दः; तेषां भेद उक्तः शब्दान्तरादिभिर्हेतुभिः ।
 तस्मिन् ‘मुख्यभेदे’ सति ‘यथाधिकारं भावः स्यात्’—‘शेषाणां’,
 ये यस्य अपूर्वस्य अधिकारे (प्रकरणे) श्रिष्यन्ते, ते तस्यैव भवेयुः,
 ‘श्रुतिप्रमाणत्वात्’, अयमस्य अपूर्वस्य शेषः, अयम् अस्य—
 इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमते; न प्रत्यक्षादीनामन्यतमत्;
 श्रुत्या च ये यस्य प्रकरणे श्रूयन्ते, ते तस्यैव भवितुमर्हन्ति, न
 चान्यस्योक्तोऽर्थान्यस्य भवति, न हि यद्देवदत्तस्य ग्रामाच्छा-
 दनादिकं, तद्यद्देवदत्तस्य भवति; तस्मात् यथाप्रकरणं व्यवस्था
 धर्माणाम् ॥

स. उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्त्वदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥

(पू०) ॥

भा. अथ ‘वा’, न एतत् एवं,—यथाप्रकरणं धर्माणां व्यवस्था
 —इति; कथं तर्हि?—‘ऐकधर्म्यं स्यात्’—इति, समानधर्मता,
 —सर्वे धर्माः सर्वार्थाः । कुतः?। ‘उत्पत्त्यर्थाविभागात्’,
 ‘उत्पत्तिः’—इति यजिं ब्रूमः, अपूर्वस्य उत्पादनात्, ‘अर्थः’—
 इति अपूर्वं ब्रूमः, यजिप्रयोजनत्वात्, तयोः अविभागः; सर्वानि
 अपूर्वार्थानि यजिमन्ति, यजिसंयोगेन धर्माः श्रिष्यन्ते,—‘यजेत’
 —इत्युक्त्वा उक्ताः, ते यजौ* न सम्भवन्ति, तस्य अफलत्वात्,

* यदि यजौ इति व० सं० द्वितीय पुरुषके समीचीनः पाठः ॥

भा. तत्र असम्भवतः तत्सम्बद्धेषु अपूर्वेषु विज्ञायने; स च यजि-
सम्बन्धः सर्वेषाम् अपूर्वाणां तुल्यः। तस्मात् सर्वार्था भवन्ति,
'सत्त्वधर्मवत्',—यथा सत्त्वधर्माः, 'गौर्न पदा प्रष्टव्यः'—इति
गोत्वसम्बन्धेन श्रूयमाणाः तत्र असम्भवतः तत्सम्बद्धेषु पिष्टेषु
विज्ञायने, तस्य च गोत्वसम्बन्धस्य अविज्ञेयात् सर्वगवीषु शुक्ल-
नील-कपिल-कपोतिकासु भवन्ति; एवम् इहापि।

'उच्यते,—विषम उपन्यासः, तत्र गोसामान्यसम्बन्धेन धर्मा
विधीयन्ते,—'गौर्न पदा प्रष्टव्यः'—इति, इह पुनर्यजिर्विशेष-
सम्बन्धेन धर्मा विधीयन्ते,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति,
'ज्योतिष्टोमेन यजेत'—इति, विशिष्टयजिसम्बद्धे एव अपूर्वेषु
भवितुमर्हन्ति न सर्वत्र'—इति। तत्र ब्रूमः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत'—इत्यत्र न ब्रूयन्ते यागविशेषे धर्मा विधातुम्। किं-
कारणम्?। यदा यजौ धर्मा विधीयन्ते, तदा यजिरनूद्यते,—
यजेत इत्यम्—इति, यदि यजिर्विधीयेत, न धर्मैः सम्बन्धेत, न
हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परं सम्बन्धो भवति, अनुवादस्य
सन् अविज्ञेयात् सर्वयागानुवादः। तस्मात् सर्वार्था धर्माः।

'ननु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषको भविष्यति'। न दर्शपूर्ण-
मासशब्दः ब्रूतेति यागं विशेषतुम्; अयं हि विधिर्वा स्यात्
अनुवादो वा, यदा अनुवादः, तदा धर्मसम्बन्धायाः, स च
धर्मसम्बन्धो यागानुवादेनैव तयोः सिद्धः।

'ननु निवृत्तिकरो भविष्यति,—दर्शपूर्णमासौ एव इत्थं
कुर्यात् न अन्यान्—इति'। नैवं ब्रूयं, यत्कारणं, न तस्य
अन्यनिवृत्तिः अर्थः। 'ननु परिसङ्ख्या कारिष्यति'। न अत्र
परिसङ्ख्या युज्यते, यदि अन्येन वाक्येन यागमात्रे धर्मप्रसङ्गः
ज्ञातः स्यात्, तत एतत् पुनर्वचनं परिसङ्ख्यां कुर्यात्, अथ पुनः
अस्मात् प्रसङ्गे अनेनैव प्रसङ्गो अनेनैव निवृत्तिः—इत्यतिभारः
एकस्यैव वाक्यस्य भवति।

भा. 'एवं तर्हि, न अत्र यजेत—इति शब्दो धर्मविधिभिः सम्ब-
ध्यते,—यजेत इत्यमिति, केन तर्हि?—दर्शपूर्णमासशब्देन,
प्रत्यक्षो हि तेन अस्य संयोगः,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’—
इति, परश्चो धर्मविधिभिः। ‘कः तदा वाक्यार्थः?’। दर्शपूर्ण-
मासौ कुर्यात्—इति। नैवं शक्यम्, एवं सति धर्मा असम्बद्धाः
पारित्तवा भवन्ति। कथं ह्युक्त्वा?। येयमाख्यातिकी विभक्तिः
‘यजेत’—इति, सा दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यतां विदधाति, तत्र
कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्मसम्बन्धः स्यात्, विधा-
यिका विभक्तिर्नास्ति—इत्यसम्बद्धा धर्मा भवन्ति।

‘नैव दोषः, न वयं वाक्येन धर्माणां सम्बन्धं करिष्यामः,
केन तर्हि?—प्रकरणेन। कथम्?। कर्त्तव्यतायां चोदितायाम्
इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्ष भवति,—कथं कुर्यात्?—इति’। प्रकरणेन
धर्माः सम्बध्यन्ते—इत्थं कुर्यात्—इति, नैवं शक्यं, यदा हि
दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यतया चोद्यते, तदा इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्ष
एव नास्ति, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतत्वात् तयोः, असत्याच्च इति-
कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणमेव नास्ति, एवं हि उक्तम्,—असंयुक्तं
प्रकरणात् इतिकर्त्तव्यतार्थित्वात्—इति।

‘एवं तर्हि, नैव अत्र यागे धर्मा विधीयन्ते, नापि दर्शपूर्ण-
मासयोः कर्त्तव्यता उच्यते, किन्तर्हि?—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत’—इति पदद्वयेन विज्ञिष्टं यागमनूयाच्च धर्मा विधीयन्ते,
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्थम्—इति’। एवमपि दर्शपूर्ण-
मासाभ्याम्—इत्यनुवादो न युज्यते, तृतीयार्थस्य असिद्धत्वात्,
पूर्ववान् अनुवादो भवति, अपूर्वस्य तृतीयार्थः, स अवश्यं विधा-
तव्यः, तस्मिंश्च विधीयमानेऽन्यदेवासम्बद्धमापद्यते,—दर्शपूर्ण-
मासौ यजेः करणम्—इति। तस्मात् स एव प्रथमः पक्षोऽस्तु,
—यागानुवादेन धर्माणां विधिः—इति।

‘ननु तथापि ‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्—इत्येतन्न सम्बध्यते’।

भा. ननु सम्भत्स्यते, कालवचनः सन् प्रायिको नित्यानुवादो भविष्यति, प्रायेण यागानां दर्शपूर्णमासकालत्वात् ; तृतीया च कालस्य अर्थज्ञतं गुणभावमालोच्य उपपद्यते, तथा चेत् सर्वे धर्माः सर्वार्थाः भवन्ति ॥

स. चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद्यवतिष्ठेरन्* उत्पत्तेर्गुण-
भूतत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भा. कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाम्नायः—(एकदेशभूतः—इत्यर्थः), दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अनया अग्न्याधानादिकया इतिकर्तव्यतया—इति । तस्यां चोदनायां यजेर्गुणभावः श्रूयते, दर्शपूर्णमासशब्दो यजिवचनः, करणभावोऽत्र यजेः श्रूयते,—दर्शपूर्णमासाश्वेन यागसमुदायेन अन्यत् कुर्यात्—इति, यत् तत् अन्यत्, तत् कर्तव्यतया चोद्यते, न यजिः, अपूर्वं च तत् । ‘ननु कलम् अत्र वाक्ये श्रूयते,—‘सर्वकामो यजेत’—इति, तत् कर्तव्यं स्यात्’ । सत्यं श्रूयते, न तु तत् यजिना क्रियते, विनष्टे यजौ तद्वर्षति, अपूर्वं तु तेन क्रियते ; तस्मात् तस्य कर्तव्यता उच्यते, यस्य कर्तव्यता, तत् इतिकर्तव्यतया सम्बध्यते । तस्मात् अपूर्वार्था धर्माः, तेषां च अपूर्वाणां भेदः ; अतः ‘तद्भेदात्’ यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते धर्माः—इति ।

‘अथैतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विज्ञेयते ?’ । उच्यते, नैव अत्र यागो विज्ञेयते, किन्तुर्हि ?—अपूर्वभावनैव उभयपदविज्ञिष्टा उच्यते, यथा ‘अरुणया पिङ्गाद्या एक-
द्यायन्या सोमं क्रीणाति’—इति । ‘विषम उपन्यासः, तत्र हि अन्यत् द्रव्यम्, अन्यो गुणः, तेन तत्र उभयविशेषणत्वं युज्यते, इह पुनर्यागः एव तौ दर्शपूर्णमासौ, तेन इह उभयविशेषणत्वं

* तद्भेदाद्यवतिष्ठेरन् इति कं० सं० द्वितीय-पुस्तक-पाठः ।

भा. न युज्यते'। उच्यते,—इहापि 'यजेत'—इति सामान्यं, दर्श-
पूर्णमासौ—इति विशेषः, अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः।

'एवमपि अस्या सामान्येन भावना, वाक्यात् विशेषेण,* न
चेतत् युगपद्भवति†—इति। एवं तर्हि, नैव अत्र अत्यर्थः
परिगृह्यते, किन्तर्हि?—वाक्यार्थः। किंकारणम्?। अत्यर्थे
परिगृह्यमाणे दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थको भवति, यजतिश्च अनु-
वादः, यजत्यात्मकत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, यजतिसामानाधि-
करण्याच्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य ॥

ख. सत्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. यत्तु 'सत्त्वत्'—इति, अत्र गवाहृतौ धर्मः श्रूयते, आहृतेः
पदार्थत्वात्, न च तत्र सम्भवति, अतोऽसौ आहृतिः रुह८।१२-
पिण्ड-लक्षणार्था विज्ञायते, यथा गङ्गायां गावः—इति। तच्च
साहचर्ये, सर्वपिण्डानामविशिष्टम्—इति, सर्वपिण्डेषु विहितं
भवति। तस्मात् तत् 'सार्वत्रिकं प्रतीयेत',—इह तु यजेर्गुण-
भावेन अवस्थात् नैव यजौ धर्माः श्रूयन्ते, किं तर्हि?—अपूर्वः—
इत्येवम् अपदिष्टो हेतुः। तस्मात् अनुपन्यासः 'सत्त्वत्'—
इति ॥

ख. अविभागात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ तु शब्दः पक्षव्याहृतौ‡। नैतदेवम्,—अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः

* अस्या सामान्यस्य भावना, वाक्याद्विशेषस्य इति का० श्री० पु० पाठः।

† अत्र "अयुक्तोऽयं ग्रन्थः, उपलब्धस्तथा अस्या धातुना सम्बन्धः, ततोऽपि तादर्थ्येन
दर्शपूर्णमासयोः" इत्यादिना, "अतो भावयेदुद्यमेन करणेन दर्शपूर्णमाससंज्ञकेनेत
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति पक्षेनोपसंहृतं भाष्यकारेण" इत्यनेन ग्रन्थसम्बन्धेन वार्तिक-
कारोऽन्यथा अर्थम् अकार।

‡ अथवा पाठः का० श्री० एवं चा० सो० पुस्तके नास्ति।

भा. —इति, यजिप्रयुक्ता एव । कुतः? । 'अविभागात्', यजिना अविभागो धर्माणां, प्रत्यक्षं केचित् द्रव्ये श्रूयन्ते, केचित् देव-
तायां, केचिन्मन्त्रेषु, एष च यजिः, यत्, द्रव्यं देवताम् उद्दिश्य*
मन्त्रेण त्यज्यते, स एष प्रत्यक्षो यजिना सम्बन्धो धर्माणाम्,
अपूर्व्वेण त्वानुमानिकः; फलेर्भाष यज्ञेः प्रत्यक्षश्रुतो गुणभावः,
'सुर्गकामो यजेत'—इति, आनुमानिकोऽपूर्व्वेण, अनुमानाच्च
प्रत्यक्षं बलीयः; तस्मात् यज्यर्थाः धर्माः । 'ननु यजिर्भङ्गि-
त्वात् कालान्तरे फलं दातुम् असमर्थः, तच्च कृता धर्मा असमर्था
एव भवति—इत्युक्तम्' । अथ स्थितस्य न्यायस्य आक्षेपेण
प्रत्यवस्थानं क्रियते, तैलपानवत् एतद्भविष्यति, यथा तैलपानं
घृतपानं वा भङ्गित्वेर्भाष सति कालान्तरे मेधास्थितबलमुद्ध्या-
दीनि फलानि करोति, एवं यजिरापि करिष्यति, किम् नः
अदृष्टाश्रुतेन अपूर्व्वेण कल्पितेन—इति ॥

स. द्द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा. एवं च सति सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति, तथा च ऐन्द्राग्नादिषु
प्रयाजादयः सन्ति, तच्च सौम्ये कर्मणि प्रयाजानां दर्शनम् उप-
पद्यते, 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति'—इति; इतरथा
प्रयाजाश्च विधातव्याः, प्रयाजेषु च कृष्णलहोमः, तथा च द्वयर्थं
तत् स्यात्, 'द्द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम्' । तस्मात् यजिप्रयुक्ता
धर्माः—इति ॥

स. उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्त-
तश्च कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवं, यजिप्रयुक्ता धर्माः—इति, 'चोदनायां प्रवृत्तिः

* 'उपदिश्य' इति आ० षो० पु० पाठः ।

भा. स्यात्, चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः,—चोदनार्थत्वात् (अपूर्वार्थत्वात्) अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः, 'फलवत्त्वात्'—इत्युक्तो हेतुः । यत्तु, प्रत्यक्षो यजिसम्बन्धो धर्माणाम्—इति, अत्र ब्रूमः,—'उत्पत्तौ विध्यभावात्', उत्पत्तिः—इति यजिं ब्रूमः; 'उत्पत्तौ' यजौ नास्ति विधिः, यज्यर्था धर्माः—इति, केवलं यजौ श्रूयन्ते, क्रियन्ते च, नैतावता तदर्थं भवन्ति; यथा, वाससि रागः श्रूयते,—'वासो रज्जयति'—इति, वाससि च क्रियते, न चासौ तदर्थः, चरथः पुरुषार्थो वा भवति; एवम् इहापि, यजौ श्रूयमाणाः क्रियमाणाश्च अपूर्वार्था भवेयुः, अर्थवत्त्वाय । 'ततश्च कर्मभेदः स्यात्, यतोऽपूर्वार्थाः—इति । यत्तु, यजेः प्रत्यक्षं, फले गुणभावः—इति; न कृत्वा अपूर्वं, भवति—इति, प्राणालिको विज्ञायते, प्राणाद्यापि च येन क्रियते, तत् कारणं भवति, यथा, गोमयैः पचति, तुषपक्का भवन्ति—इति । यत्तु, तैलपानवत् यजितः फलं भवति—इति । अत्र ब्रूमः,—तैलपानस्यापि न कालान्तरे फलं भवति, धातुसाम्यं तस्य फलं, तच्च तत्कालमेव, यच्च फलं बलपुष्ट्यादि, तत् सम्यगाहारपरिणामाद्भवति । तस्मात् विषमः उपन्यासः ॥

स. यदि वाप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥

॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा. 'यदि' अपि अपूर्वं प्रयोजकं धर्माणां, तथापि 'सर्वधर्मः स्यात्' स स पदार्थः, 'अभिधानवत् सामान्यात्', 'अभिधानं तावदेतेषां समानम्, अपूर्वम्—इत्यभिधानवत् धर्मेणापि अस्य समानेन भवितव्यं, वाहीकवत्; यथा, वाहीकोर्गतथिरागतः, यवान्नमसौ प्रक्रियताम्—इत्युक्ते, यो यो वाहीकस्तस्य तस्य यवान्नं क्रियते । यथा वा, 'अचयामये मुद्गौदनो भोक्तव्यः, उदरामये पयः'

* अविषयः पातव्यमिति कं० सं० द्वितीय-पुस्तके एवं का० सं० पुस्तके च पाठः ।

भा. पातयन्—इति, सर्वत्र च हि अक्षयामये मुद्रौदनो भुज्यते, उदरामयेऽपि पयः* पीयते; एवम् इहापि एकस्य अपूर्णस्य ये धर्माः श्रुतास्ते सर्वापूर्णाणां भवितुमर्हन्ति। अयि च, अक्षय-पराक्षरा नाम आरिवनः, तेषां परिचरेषु स्थितिरूपं ब्राह्मणं भवति,—‘ये दत्तपूर्वमासयोर्धर्माः, ते सर्वेष्टीनामधीषोभीयस्य च’—इत्वारम्भ, ‘वावत्सर्वाः प्रकृतिविकृतयोऽनुक्तान्ताः’—इति; तच्च अनुक्रमणमेतमेव न्वायं सूचयति। तस्मात् अपूर्णमयुक्तत्वेऽपि सर्वे धर्माः सर्वार्थाः—इति ॥

स. अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्प्र-योगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वादिभागाच्छेषाणाम-प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. उपवर्णनापरिहारस्तावत् उच्यते। यदुक्तं, वाहीकवत्—इति, अत्र ब्रूमः,—‘अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्, तथा स्यात् अभिधानेषु’, अर्थो वाहीकत्वं, तद्देशसम्बन्धः, सोऽविभक्तः, सर्ववाहीकेषु अनु-गतः—इत्यर्थः; तन्निमित्तस्य प्रीतिविशेषो न पुष्पनिमित्तः। कथं ज्ञायते?। ‘पूर्ववत्त्वात् प्रयोगस्य’, पूर्ववान् अत्र प्रयोगः, वज्रसो वाहीकाश्च अवाहीकाश्च भोजिताः, तच्च अन्वयव्यति-रेकाभ्यां ज्ञातमेतत्,—देशनिमित्तेयं यवाज्जप्रियता, न पुष्प-निमित्ता। तस्मात् ‘तथा स्यात्’ वाहीकादिषु ‘अभिधानेषु’; अथ इह ‘कर्मणः’ शब्दभाव्यत्वं, न अन्यतः शक्यमेतत् ज्ञातुम्,—कस्य अपूर्णस्य धर्माः?—इति, शब्देन च व्यवस्थिता विज्ञाता धर्माः, अपूर्णाणां च विभागः, अतः ‘शेषाणाम्’ अन्यत्र विहिता-नाम् अन्यत्र ‘अप्रवृत्तिः स्यात्’ ॥

* विक्षयपय इति का० सं० पु० पाठः। लविषय इति तु कं० सं० पु० पाठः।

स. स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—स्मृतिः—इति, तस्य कः परिहारः ? ॥

स. न, पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. पूर्ववती हीयं स्मृतिः, चोदकं धर्मपादकं वक्ष्यति,—‘विधन्तो वा प्रज्ञतिवत्’—इति, तेन प्राप्तिनां धर्माणाम् अयम् अनुवादः, एतन्मयापूर्विका, न अप्राप्तानां विधायिका, यत्कारणं, व्यवस्था धर्माणामेतेन न्यायेन भवति ॥

स. अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्प्रकरणनिबन्धनाच्छब्दादेवा-
न्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥ (उप०) ॥

भा. इदं निगमनसूत्रम् । निगमनं च प्रतिज्ञाया हेतोश्च पुनर्वचनं ; तदिदम् उच्यते, यस्मात् एवं, तस्मात् ‘अर्थस्य’ अग्र-
न्वाधानादेः ‘शब्दभाव्यत्वात्’, प्रतिप्रकरणं च ‘निबन्धनात्’
‘शब्दात् एव अन्यत्र भावः स्यात्’, यथा,—‘गन्धर्वाप्सरसो वा,
एतमुन्मादयन्ति, यः उन्माद्यत्येता वै गन्धर्वाप्सरसो यद्वाङ्मृतं,
तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति’—इति अग्निप्रकरणे
उत्पन्नानां राद्रभृताम् उदाहे उपदेष्टः,—‘एतेषां राद्रभृतो
जुहोत्यभ्यातानान् जुहोति’—इति ; असत्येतस्मिन् वचने यथा-
धिकारं व्यवतिष्ठेरन् धर्माः—इति । एवं च सति अधर्म-
काणि ऐन्द्राग्नादीणि ; तदर्थम् उत्तरोऽध्यायषट्कः प्रारब्धः—
इति ।

तत्र सप्तमेन तावत् ऐन्द्राग्नादीनां कर्मणां धर्माः सन्ति—
इत्युच्यते, ते चातिदेशेन—इति । अतिदेशो नाम ये परत्र
विहिता धर्माः, तमतीत्य अन्यत्र तेषां हेतुः, यथा, देवदत्तस्य
भोजनविधिं कृत्वा,—त्रालिस्त्रपमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्यः

भा. —इति, तमेव विधिं ब्रह्मदेवोतिदिशति,—इवदत्तवत् ब्रह्मदत्तो
भोजयितव्यः—इति । श्लोकमपि उदाहरणि,—

‘प्रज्ञतात् कर्मणो यस्यात्, तत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो येन स्यात्, सोऽतिदेशः—इति स्थितिः’—इति,
स च नाम्ना वचनेन वा, तच्च नाम त्रिविधम् अतिदेशकं,—
कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिकम्—इति । वचनं पुनर्द्विविधं,—
प्रत्यक्षश्रुतम्, आनुमानिकं च । तयोरानुमानिकम् उपरिष्ठात्
वक्ष्यते, प्रत्यक्षश्रुतं तु इदानीमेव चिन्तयते ॥ (७।१।१२०) ॥

अस्ति इषुनामैकाहः, अपरः ज्येनः ; तौ दावप्याभिचारिकौ,
तच्च इषौ कांश्चित् धर्मान् विधाय आह,—‘समानमितर-
ज्येनेन’—इति, एतच्चिन्तयते,—किम् अयम् अनुवादः, विधिः ?
—इति ; यदि विधिः, ततोऽतिदेशः, ज्येनधमान् इषौ अति-
दिशति । अथ अनुवादः, ततो न—इति । तच्च किं प्राप्तम् ? ।
तत् सूत्रस्यैव उपक्रम्यते,—

समानमितरज्येनेनेतिश्रुत्या इषौ श्लेणीयविशेषवर्गातिदेशाधिकरणम् ॥

स. समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३ ॥

(पू०) ॥

भा. ‘समानम् इतरत् ज्येनेन’—इति, अथ ‘उत्पन्नाधिकारः
स्यात्’, अनुवादः—इत्यर्थः । कुतः ? । ‘पूर्ववत्त्वात्’,—अयमिषुः
पूर्ववान्, ज्योतिष्टोमपूर्वकः, ज्योतिष्टोमिको* च विधत्तः—
इत्यर्थः । अथ चोदकेन उत्पन्ना ज्योतिष्टोमिका धर्माः सन्ति,
ज्येनोऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वकः, तथापि ते सन्ति ; ये इषौ ज्येने

* आ० वे० रव० क० सं० द्वितीय-पुस्तके ज्योतिष्टोमिक इति पाठः । एवं परचापि
प्रायः सर्वत्र । किन्तु तस्मिन्नेव पुस्तके कश्चिद्विधत् कश्चिद्विधत् ख्यामे ज्योतिष्टोमिका-
नामित्येव पाठोऽस्ति ।

भा. च समाना भवन्ति, तान् अधिष्ठत्य अयं बाहो युज्यते । तस्मात् उत्पन्नाधिकारत्वात् अनुवादः ।

किञ्च 'इतरत्'—इति च अभावे न उपपद्यते, इतरशब्दस्य असन्निहितेऽनुपपन्नः, सन्निहित एव भवति, यथा, इतरः आधारो दीयताम्, इतरः कम्बलो दीयताम्—इति सन्निहितो दीयते, न प्रावारमात्रं कम्बलमात्रं वा । ज्योतिष्टोमिकास्तु सन्निहिताः; तस्मात् तेषां वादः । तेषां च इदमनुवादः, विहिता हि ते चोदकेन—इति ॥

ख. श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥ (पू० आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—'ज्योतिष्टोमिकानामनुवादः'—इति, नैव, श्येनस्य वैशेषिकाणां लोहितोष्णीषादीनां धर्माणां विधिः । कुतः ? । श्येनयज्ञस्यार्थ्यात्, एवं श्येनयज्ञस्य अर्थवत् भविष्यति, धर्मान् विशेषयत्; इतरथा अनर्थकं स्वात्, सर्वेषां हि एकादाहीनसंज्ञाणां ते समानाः, तच्च यावत् उक्तं स्यात्,—समानम् इतरत्—इति तावदेव,—समानम् इतरत् श्येनेन—इति ॥

ख. नासन्निधानात् ॥ १५ ॥ (पू० आ० नि०) ॥

भा. 'न' अयं श्येनवैशेषिकाणां बाहो युज्यते । कस्मात् ? । 'असन्निधानात्', अयम् इतरशब्दः सन्निहिते भवति, न च श्येनशब्देन वैशेषिका इत्रौ सन्निहिताः । यत्तु, श्येनशब्दो वैशेषिको भवति—इति, विधिपक्षे अवैशेषिकत्वं दोषः स्यात्, अनुवादपक्षे तु नैव कश्चित् विधीयते, किं विशेषयिष्यति ? ज्योतिष्टोमिकास्तु सर्वसाधारणाः सन्तः श्येनस्यापि भवन्ति—इत्यनुवादो युज्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमिकामात्रेव अनुवादः ॥

स. अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये ज्यौतिष्टोमिका-
द्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति वक्ष्यामरपरिणहे । विधिरयं ज्येनवैश्वे-
विकाशां, ज्यौतिष्टोमिकानाम् अनुवादः । कुतः ? । 'अपूर्व-
त्वात्', एवम् अपूर्वम् अर्थे विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविशेषकरो
भविष्यति । अनुवादः सन् अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् ।
'ननु इतरञ्चदोषं सन्निहिते भवति' । उच्यते,—'इतरदधि-
कार्ये', 'समानम् इतरत्', समानमधिकम्—इत्यर्थः ।

'ननु सन्निहितवचनोऽर्थं न अधिकार्यः'—इति । उच्यते,
न केवलम् अर्थं सन्निहितवचन एव पूर्वोक्तसदृशम् असन्निहित-
मपि ब्रूते, अवशिष्टं च ; यदा हि वक्षाणि अनुक्रम्य इतरञ्चदः
प्रयुज्यते,—देवदत्ताय कम्बलो दीयतां, विष्णुमित्राय कौशेयं,
यज्ञदत्ताय क्षौमम्, इतरचैत्राय—इति, तदा वक्षमेव प्रदीयते,
न हिरण्यं रजतं वा, इह ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकान्* धर्मान्
अनुक्रम्य इतरञ्चदः प्रयुक्तः, तेन अत्राप्यधिकानेव वक्तुमर्हति,
तथा अधिकवचनो भवति ।

अथ ज्यौतिष्टोमिकान् ब्रूते, तथा सन्निहितवचनः, तत्र
अवश्यम् अन्वतरत् हेतुः ; यदि अधिकार्यतां हित्वा सन्नि-
हितार्थता आश्रीयते, अनुवादमात्रम् अनर्थकं भवति, ज्येन-
ञ्चदस्य अविवक्षितार्थः । अथ सन्निहितार्थतां हित्वा अधि-
कार्यता गृह्यते, न कश्चिदोषो भवति । तस्मात् सूचकार आह,
'इतरत् अधिकार्ये'—इति । अतो 'ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेः'
अधिकाः ज्येनवैश्वेविका ये, ते इह अतिदिश्यन्ते, 'तद्वाचकं

* "लोचिनोन्मीषादीन्" इति कं० सं० द्वितीय पु० पाठः ।

भा. समानं स्यात्, समानशब्दः स्यात्—इत्यर्थः। भवति श्येन-
शब्दश्च विवक्षितः ॥ (७।१।२ अ०) ॥

चातुर्मास्यानां* वैश्वदेवे आग्नेयादीनि हवींषि सार्धवाद-
वाक्यैर्विहितानि, धर्माश्च तेषाम् उक्ताः, वक्ष्यप्रघासेषु केवलानि
हवींषि आम्नाय, यदैश्वदेविकानां ब्राह्मणं, तत्तेषाम् अति-
दिश्यते,—‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, ब्रह्माह्मणानि इत-
राणि’—इति। तत्र किम् अर्थवादमात्रस्य अयम् अतिदेशः,
उत सार्धवादकस्य सविधिकस्य कालस्य?—इति। कथं पुन-
रर्थवादमात्रस्य अतिदेशो भवति?। यथा, पम्पाकुलायप्रति-
माश्च दृष्ट्वाः—इति। के पुनर्विधयः, के अर्थवादाः?। ‘चेधा
सन्नद्धं वर्हिर्भवति, चेधा सन्नद्ध इक्ष्मः, नव प्रयाजा नव अनु-
याजाः’—इत्येवमादयो विधयः। ‘वार्ध्नानि वा एतानि
हवींषि’—इत्यर्थवादाः। तत्र इदम् उच्यते,—

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चविःषु सार्धवादविधितिदेशाधिकरणम् ॥

ख. पञ्चसंख्यरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ १७ ॥
(पू०) ॥

भा. ‘पञ्चतानि हवींषि सर्वपर्वसु सञ्चरन्ति’—इति पञ्चसञ्चराणि
—इत्युच्यते, तेषु ‘पञ्चसंख्यरेषु’ अर्थवादमात्रस्य ‘अतिदेशः’—
इति। कुतः?। ‘सन्निधानात्’ हवींषां सन्निहिता अर्थवादाः,
विधिभिः एकवाक्यसम्बद्धत्वात्, न धर्मविधयः। किम् अतः?।
अत एतद्वति, ‘यत् पूर्वेषां ब्राह्मणम्’—इति अपदेशो युज्यते,

* अथ “चातुर्मास्येषु वैश्वदेव-वक्ष्यप्रघास-ब्राह्मणेषु-श्रुतासीरीय-नामकानि चत्वारि
सप्तानि, तत्र वैश्वदेवैः हवींषि विहितानि,—‘आग्नेयमहाकपाक्षं निर्व्वपति, सौम्यं चतुः
सावित्रं द्वादशकपाक्षं, वैश्वदेवीमाभिषां, स्वावाग्रयिष्यमेककपाक्षम्’ इति। तेषां हवींषां
ब्राह्मणेष्वर्थवाद आत्मातः, ‘वार्ध्नानि वा एतानि हवींषि’ इति, अत्रविधयोऽपि तथा-
आत्मातः, ‘चेधा सन्नद्धं वर्हिर्भवति चेधा सन्नद्ध इक्ष्मः नव प्रयाजाः इत्यने, नवानुयाजाः
इति” इति न्यायमात्रा अनुसन्धेया ॥

भा. तद्धि तेषां ब्राह्मणं, येन विधीयते, कोऽन्यो हविषां ब्राह्मणस्य च सम्बन्धोऽन्यत्र विधेयविधायकभावात्? अर्थवादस्य एतानि विधीयन्ते, न धर्मविधिभिः, धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयन्ते, न तानि हवींषि। तस्मात् अर्थवादानाम् अतिदेशो न धर्मविधीनाम्। अपि च वक्ष्यप्रघासेषु अपि केचित् वैश्वदेविका धर्मा विधीयन्ते, यथा 'अग्निं मश्नन्ति प्रसवो भवन्ति'—इति, तेषाम् अतिदेशेन विहितानां पुनराग्नानाम् अनर्थकं स्यात्, यदि विधयोऽतिदिश्येरन्। तस्मात् अर्थवादातिदेशः—इति ॥

स. सर्वस्य वैकशब्दप्रात् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवम्, अर्थवादमात्रस्य अतिदेशः—इति, सविधिकस्य सार्धवादकस्य काण्डस्य अतिदेशः—इति। कुतः?। 'एक-शब्दप्रात्, समानशब्दत्वात्—इत्यर्थः, समानोऽर्थं 'ब्राह्मणम्'—इति शब्दो विधीनाम् अर्थवादानां च, स यथा अर्थवादान् गृह्णाति, एवं विधीनपि गृह्णाति चेत्, तानप्यतिदिशति। यत्तु, विधीनां हविर्भिः सम्बन्धो नास्ति—इति; विधेयविधायक-सम्बन्धो नास्ति, उपकारलक्षणः सम्बन्धो भविष्यति। कः उपकारः?। यदेवाम् अङ्गानि विदधाति। अस्ति चेत् सम्बन्धः, ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वातिदेशो न्यायः—इति ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं च विधीनाम् अतिदेशं दर्शयति। किं लिङ्गम्?। 'वक्ष्यप्रघासेषु चिञ्जदाहुतयो वाजिनो* यजन्तग्राह्यतीनां सम्पत्तये चिञ्जत्वाय'—इति वक्ष्यप्रघासे चिञ्जतमाहुतीर्दर्शयति, यदि विधयो न अतिदिश्येरन्, ता न स्युः। तस्मात् अतिदिश्यन्ते ॥

* वाजिने इति आ० सो० पु० पाठः ॥

ख. विहिताग्नानाच्चेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा. 'विहिताग्नानात्'—इति यदुक्तं,* तस्य कः परिहारः ?
(आमाषानां सूत्रम्) ॥

ख. नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ उच्यते,—विधितिदेशेऽपि सति न अग्निमन्थनादी-
नाम् आग्नानाम् अनर्थकम्, इतरस्य हविषोऽर्थेन भविष्यति,
दक्षिणवैहारिकस्य माषत्याः । तस्मात् नैतत् आपकं, विधीनाम्
अनतिदेशस्य भविष्यति ॥ (७।१।३ अ०) ॥

एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एककपालैर्ब्राह्मणैः सार्धवादविधितिदेशाधिकरणम् ॥

ख. एककपालैर्ब्राह्मणौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

भा. वैश्वदेवे एककपाल आग्नातः,—'द्यावापृथिवी य एककपालः'
इति, वक्ष्यप्रघासेष्वपि, 'काय एककपालः'—इति ; तत्र अपरः,
'ऐन्द्राग्नौ द्वादशकपालो माषत्यामिक्षा'—इति, तथा साक-
मेधेष्वपि एककपालैर्ब्राह्मणौ आग्नातौ, 'ऐन्द्राय एकादशकपाल
इन्द्राय दृषण्ये चरः वैश्वकर्मेण एककपालः'—इति । तत्र इदम्
आग्नातम्, 'एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः, एतद्ब्राह्मण एककपालो,
यद्ब्राह्मण इतर इतरश्च'—इति । तत्र इदम् उच्यते,—
'एककपालैर्ब्राह्मणौ च तद्वत्', यद्वत् वक्ष्यवक्षराणि,—अत्रापि
सर्वविधकस्य सार्धवादकस्य काण्डस्य अतिदेशः, तेनैव न्यायेन
—इति प्राप्तिस्त्वचनेतत् उत्तरचिन्तार्थम् ॥ (७।१।५ अ०) ॥

* आ० सो० पुस्तके, का० सं० पुस्तके च केवलं 'इति यदुक्तम्' इत्येतावान् पाठः ।

साकमेधे वाक्प्रधासिकैककपालातिदेशाधिकरणम् ॥

स. एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्व-
होमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्द्वयवदानस्य
वचनात् ॥ २३ ॥

भा. साकमेधे श्रूयते,—‘एतद्वाक्प्रधासिकैककपालः’—इति । तत्र
चिन्तयते,—वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इदं ग्रहणम्, उत
वाक्प्रधासिकस्य* ?—इति । किं प्राप्तम् ?—वैश्वदेविकस्य—
इति ब्रूमः । किंकारणम् ? । तस्य विहिता धर्माः, ‘अलङ्कृत्य
अभिपूर्य उपांशु यष्टयः, आविः पृष्ठः कार्यः’—इत्येवमादयः ;
वाक्प्रधासिकस्त्वधर्मकः, यस्य विहिता धर्माः, तत्र एतत्
युज्यते वक्तुम्,—तद्वत् इदं कर्तव्यम्—इति । तस्मात् वैश्व-
देविकस्य ग्रहणम् ।

‘ननु ऐन्द्राग्रसमुच्चारणात् एककपालोऽपि वाक्प्रधासिक
एव स्यात्’ । न, अवश्यमेकपर्वणोरेव समुच्चारणेन भवितव्यं,
नानापर्वणोरपि समुच्चारणम् अविरुद्धम् । तस्मात् वैश्वदेविकस्य
ग्रहणम् ।

इति प्राप्ते उच्यते,—वाक्प्रधासिकस्य एककपालस्य ग्रहणम्
—इति । कुतः ? । ततः ‘एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः’ ।
कथं ज्ञायते ? । ‘आग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनात्’, आग्रयणे
द्यावापृथिवीयस्य एककपालस्य सर्वहोमम् अपर्यावृत्तिं च दर्श-
यति,—‘यत् सर्वज्ञतं करोति, सा त्वेका परिचक्षा. ऊतो
ऊतः पर्यावर्त्तते, सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत’
—इति, आज्ययागविधिपरे वाक्ये एककपालस्य सर्वहोमम्
अपर्यावृत्तिं च प्राप्तां दर्शयति, एतस्मात् दर्शनात् ‘अवभृथे च

* ‘वाक्प्रधासिकस्य’ इति आ० सो० पु० पाठः ; एवं परच । कं० सं० द्वितीय-
पुस्तक च कश्चित् वाक्प्रधासिक इति, कश्चित्, वाक्प्रधासिक इत्युभयविध एव पाठः ।

भा. सहाद्दिवदानस्य वचनात्, अवश्ये च अवधारणं भवति,—
 इदमेव एककपालस्य द्विरवद्यति—इति, तेन ज्ञायते, नूनम्
 अन्यत्र न द्विरवदानम्—इति, तच्चैतत् सर्वं वैश्वदेविके एक-
 कपाले विहितं । तस्मात् एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः ।
 किम् अतः?। साकमेधिकेऽप्येककपाले वैश्वदेविका धर्माः प्राप्ताः,
 तेषाम् अतिदेशोऽनर्थकः, वाङ्मयप्राघासिकस्य ये धर्माः वैश्वे-
 पिका अप्राप्ताः, तेषाम् अतिदेशोऽर्थवान् । तस्मात् वाङ्मय-
 प्राघासिकस्य एककपालस्य इदं यद्वचनम्—इति । ‘उच्यते,
 लिङ्गमेतत्, कुतः प्राप्तः?’—इति । प्राप्तम् उत्तरत्र वक्ष्यामः,
 ‘खरसामैककपालामिच्छं च’—इत्यत्र । के पुनः ते धर्माः?।
 ‘द्विरण्यमस्यः सुवः शमीमस्यो वा’—इत्येवमादयः ॥ (७।
 १। ६ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ रथन्तरादिशब्दस्य भावविशेषार्थमाधिकारकम् ॥

स. साम्प्रोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥

१ ॥ (१म पू०) ॥

भा. इदं श्रूयते,—‘रथन्तरम् उत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तरं गायति’—इत्येवमादीनि समाग्नयन्ते। तत्र चिन्ता,* किम् इह अतिदिश्यते?—इति। ‘ननु यत् रथन्तरादिभिः शब्दैश्चर्यते, तदतिदिश्यते’। वाहं. तदेव तु न ज्ञायते, किम् एभिः शब्दैः उच्यते—इति। ‘ननु सिद्धमेतत्,—‘गीतिषु सामाख्या’ (१।४।३ सू०)—इति’। तथा सिद्धस्य आक्षेपः करिष्यते, स एव तु निर्णयो भविष्यति। ‘यदि स एव निर्णयः, किमर्थः आक्षेपः?’। दार्ढ्यार्थः, स्थूणानिखनववत्। तत्र किं प्राप्तम्?—तदुच्यते, सस्तीभस्वरकालाभ्यासविकारायां द्विह्वारप्रणव-प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवदयाम्नाच्च गीतौ सामशब्दोऽभियुक्तैः उपचर्यते, तस्मात् संशयः। ‘उच्यते, ननु गीतौ सत्यां भावात् गानाख्यस्य संस्कारकर्मणो वाचका एते शब्दाः—इत्युक्तं, तदेवेदम् उक्तमाक्षिप्यते’। न इमे संस्कारस्य वस्तुकाः। किह्वारणम्?। अकर्मकाले प्रयोगात्, अकर्मकाले साम प्रयुज्यते, न च संस्कारकर्माणि प्रोक्षणावक्षेपणपर्याग्निकरणादीनि अकर्मकाले प्रयुज्यन्ते, प्रयोजनाभावात्; अथ नु

* “कथा नञिच इत्याद्याक्षिप्य अक्षः कवत्यः, तासु वामदेवं सामाध्ययनतः प्राप्तं तद्वाधितुं रथन्तरं समं ताःसतिदिश्यते, तत्रातिदेशस्य स्वल्पं निश्चेतुं रथन्तरशब्दार्थचिन्तनं इति न्यायमाह्वानानुसन्धेया।

भा. मद्या एते, ततोऽन्वहं “स्वाध्यायोऽधेतव्यः”—इति नियमात्
अकर्मकाले प्रयोगो युज्यते। तस्मात् ऋचां नामानि।

किञ्च, संज्ञाभेदात्, संज्ञाभेदश्च भवति,—रथन्तरं दृष्टत्—
इत्येवमादिः, स एकत्वात् संस्कारकर्मणः, अनर्थकः, एकेनैव
हि तदा पर्याप्तं, यथा गीतिः—इति। अथ ऋचां नामानि,
ततः तासां भेदात् संज्ञापृथक्कां युक्तम्।

अपि च, यदि गानं रथन्तरं, गानं च दृष्टत्, इदं रथन्तरम्
इदं दृष्टदिति पृथक्कोन संज्ञानिवेशो नोपपद्यते, ऋङ्नामत्वे
तूपपद्यते।

किञ्च, विकारपृथक्कात्,—प्रतिसाम च विकारपृथक्कात्,
प्रतिसाम च विकारपृथक्कां दृश्यते, तत् एकत्वात् गानस्य,
अनुपपन्नं; संस्कारभेदे हि विकारपृथक्कां दृष्टं; तत् यथा,
अवहन्तेः तण्डुलीभावः, पिषेऽर्णनं, न तु एकस्य तण्डुली-
भावश्रुणनं च। अथ ऋङ्नामानि एतानि, तत ऋचां भेदा-
द्विकारपृथक्कां युज्यते। तस्मात् ऋङ्नामानि—इति। तत
उत्तरं पठति,—“साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाश्रितम्”
—इति, ‘साम्नोऽभिधानशब्देन’ ‘यथाश्रितं’ ‘प्रवृत्तिः स्यात्’,
यच्छ्रितं प्रवृत्तुभिः श्रित्येभ्यः। किञ्च श्रितम्? स्तोभादिविश्रिष्टा
ऋक् साम, सा प्रवर्त्तते। किङ्कारणम्? तस्या रथन्तरादि
नामधेयम्—इति ॥

ख. शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात् पृथग्-
भावात् क्रियाया ह्यभिसम्बन्धः ॥ २ ॥ (१म पू०
नि०, ॥

भा. तुशब्दः पञ्चनिवृत्तौ,—न तु एवं स्यात्, ऋचः प्रवृत्तिः—
इति। कथम्?। इह ‘कवतीषु रथन्तरं गायति’—इति
कवतीनां वा कार्ये अभिव्यक्त्योऽतिदिश्येरन्, कवतीनां वा उपरि

भा. आधाराधेयभावेन? तत्र कार्ये तावत् अतिदेशो न घटते। कुतः?।
 'शब्दैः' 'अर्थविधित्वात्',—शब्दानाम् अर्थविधानं कार्यं, न
 च, 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इति कवतीः भिर्यार्थान् अभिधीयते,
 तमभिव्यत्यः शङ्कुवन्त वक्तुम्; तस्मात् न कर्त्यातिदेशः। आधेय-
 त्वेऽपि न सम्भवति, 'पृथग्भावात्', न हि शब्दः शब्दे समवैति,
 पृथगेवावतिष्ठते,—'अभित्वा', 'कथा नः'*—इति, 'क्रियाया
 हि' (गानक्रियायाः) शब्देन 'अभिसम्बन्धो' भवेत्, न शब्दस्य।
 तस्मात् आधेयत्वेनापि न अतिदेशः, अतो नायमृचः प्रदेशः—
 इति ॥

ख. स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावेनोप-
 दिश्येरन् ॥ ३ ॥ (२य पू०) ॥

भा. 'स्वार्थे वा' प्रवर्तमाना अभिव्यत्यः कवतीनामङ्गभावेन 'उप-
 दिश्येरन्'। 'कथं पुनः 'कवतीषु गायति'—इत्यङ्गभावः शक्य
 उपदेष्टुम्?। शक्यो यथा, 'येन कर्मणेतर्सेतत्र जयान् जुञ्ज्यात्'
 —इति। 'किं पुनः प्रयोजनं कवतीनामभिव्यत्यो निर्वयन्तीति?'।
 उच्यते, प्रयोजनम् अदृष्टं कल्प्यम्। कुतः?। 'क्रियायाः',
 यस्मात् क्रिया श्रूयते,—'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इति, यथा
 प्रयाजादीनां प्रयोजनं क्रियायाः ॥
 उच्यते, अयमेव अस्मिन् पक्षे दोषः, यत् प्रयोजनं क्रियायाः
 कल्पयितव्यम्। तस्मात् अयमपि पक्षो दुःस्मिष्टः ॥

ख. शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥ (३य पू०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—कवत्यङ्गभावेन अभिव्यतीनाम् उप-
 देशो दुःस्मिष्टः—इति, तेन तर्हि 'शब्दमात्रं' प्रदिश्यतां,†—रथ-

* 'अभित्वा शूर नो नुम इत्येका ऋक्'; 'कथा नश्चिचः' इत्यपरा।

† न म. सां मास्त्रमिति ब्रूयात् सजमित्येव ब्रूयादिति वत् कवतीः पठेति वक्तव्ये
 रथन्तरं पठेति वक्तव्यमिति भाव इति आ० सो० पु० के० टीका।

भा. नारश्चद् कवलीषु प्रयुज्यते, कवलीः रथनारश्चद्देन अभिलषेत्—इति । किङ्कारणम् ? । शब्दे उच्चरिते, तच्च तावत् मुखा प्रतिपत्तिः ; शब्दे कार्यस्य असम्भवात्, अर्थे कार्ये विज्ञायते, यथा गामानय—इति, इह तु शब्दे एव कार्ये सम्भवति, न अर्थे ; अतोऽत्र शब्दं विज्ञास्थानः ॥

ख. नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ (इय पू० नि०) ॥

भा. पूर्वस्मात् एष वादः पापीयान् । कस्मात् ? । 'नौत्पत्तिकत्वात्', नौत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्धः, यः शब्दो यस्मिन् अर्थे नौत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धः, न, स ततोऽन्यं प्रत्याययितुं शक्नोति, न हि गोशब्देन अश्वोऽभिधातुम् शक्यते ॥

ख. शास्त्रञ्चैवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा. 'एवं च सति अतिदेशशास्त्रम् 'अनर्थकं स्यात्', अशक्यार्थत्वात् । तस्मात् न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः* । दृष्टिकारस्तु मेने, गानशास्त्रम् औक्थिकम् अनर्थकं स्यात्—इति, तस्य अभिप्रायः,—सत्याङ्गतौ नैतावान् प्रयासः श्रिट्टानाम् अफलोऽभ्युपगन्तुम् न्यायः†—इति ॥

ख. स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—नाम्नोऽतिदेशोऽयुक्तः—इति, तेन

* शास्त्रेणाप्यत्यन्तमवाचका न विनियोज्यं शब्दः, सक्रम्यस्तु वाचक एव निरस्यते इति दृष्टान्तवैषम्यमिति आ० सो० पुस्तके टीका ।

† कवलीषु रथनारं गायतीत्यस्य शब्दमात्रविधित्वे कश्चन्ये उक्त्यन्तवसम्बन्धि यत् कवलीषु रथनारगानं तद्रूपं शास्त्रं निर्मूलत्वादप्रमाणं स्यादित्यर्थः स्वरस्येत्युपवर्ष आह । नन् पौर्वव्येयत्वात् भवत्वप्राप्त्यन्तव्यमिति दृष्टिदृष्टास्त्वानमयुक्तमित्य शङ्का समाधत्ते, सत्यामिति । श्रिट्टपरिगृहीतत्वञ्च प्रामाण्यं युक्तमिति भाव इति आ० सो० पुस्तके टीका ।

भा. तर्हि, स्वरस्य अतिदेशो भवतु, स्वरः सामग्र्येण लोकेऽभिधी-
यते,—सुसामा देवदत्तः—इति, सुस्वरो देवदत्तः—इति; स्वरो
घोषो नादः—इति समानार्थाः, स सामग्र्येण उच्यते, साम
च रथन्तरम् । तस्मात् तस्य अतिदेशः ॥

ख. नार्थाभावाच्छ्रुतेरसम्बन्धः ॥ ८ ॥ (४र्थ पू० नि०) ॥

भा. नैतदेवं,—स्वरस्यातिदेशः—इति । कुतः?। ‘अथाभावात्’,
अर्थस्य अभावात्, अर्थस्य अभिवतीस्वरस्य कवतीषु अभावात् ।
‘ननु असन्नेव असौ अतिदेशेन भाष्यते’ । उच्यते, भावयितु-
मपि न शक्यते, न हि अभिवत्यक्षराणाम् अभिव्यञ्जको नादः
कवतीषु भावयितुम् शक्यः; यदि भाष्येत, न कवत्यो भवेयुः,
न चेत् भाष्यते, न भूतः, ‘कवतीषु रथन्तरं गायति’—इत्ये-
तस्याः ‘श्रुतेः’ षडान्तरेणाभिसम्बन्धी न स्यात् । तस्मात् न
स्वरस्यातिदेशः ॥

ख. स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥
(पू० म पू०) ॥

भा. तुशब्दः पञ्चान्तरपरिग्रहे । यद्यभिवतीस्वरस्य कवतीषु प्रदेशो
नोपपद्यते, अनुवादो भवतु, ‘कवतीषु रथन्तरं गायति’—इति ।
कथम्?। तदुच्यते, इह ‘कवतीषु रथन्तरं गायति’—इत्यस्य
वाक्यस्य द्वे वचनस्थिती भवतः,—कवतीषु यत् रथन्तरं, तत्
गायति—इत्येका, रथन्तरं यत्, तत् कवतीषु गायति—इत्य-
परा; तयोर्बैषा द्वितीया,—रथन्तरं यत् तत् कवतीषु गायति—
इति, सा स्वरस्य सामत्वे न सम्भवति—इत्युक्तं, न हि अभि-
वतीस्वरः कवतीषु समावेशयितुं शक्यः—इति, पूर्वा तु सम्भ-
वति,—कवतीषु यत् रथन्तरम्, तत् गायति—इति ।

‘ननु सापि न सम्भवति, न हि कवतीषु रथन्तरम् अस्ति’ ।

अतः परम् उच्यते,—‘खरस्तूत्पत्तिषु स्यात्’, खरस्त्वभिवती-
खरः, कवतीनाम् ‘उत्पत्तिषु’ उच्चारणेषु ‘स्यात्’। कथम्?।
‘मात्रावर्णाविभक्तत्वात्’, बह्वो मात्रावर्णास्याभिवतीनां कव-
तीनां च अविभक्ता अभिवतीष्वपि विद्यन्ते, कवतीष्वपि; सो-
ऽसावभिवतीखरः कवतीषु साधारणवर्णसमवेतो विद्यते, तस्य
अनुवादोऽर्थं घटते, ‘कवतीषु रथन्तरं गायति’—इति। तस्मात्
खरस्य अनुवादः॥

ख. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं च दृश्यते, एतस्मिन् अर्थः; अस्ति रथन्तरम् उत्तरयोः—
इति। किं तल्लिङ्गं भवति?। एवम् आह, ‘रथन्तरम् उत्तरयोः
न पश्यामि—इति विज्ज्वामिचः तपस्तेपे, दृष्टत् उत्तरयोः
न पश्यामि—इति वसिष्ठः’—इति; यच्च विद्यमानं न दृश्यते,
तद्दर्शनाय यत्नः क्रियते, यथा घटं न पश्यामि—इति प्रदीपं
करोति, न जलविषाणं न पश्यामि—इति। तस्मात् अस्ति
उत्तरयोः रथन्तरं दृष्टच्च; तयोः अनुवादः—इति॥

ख. अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु, यथाश्रुति ॥ ११ ॥
(पू म पू० नि०) ॥

भा. तुङ्गदः पक्षं व्यावर्तयति,—नैतदेवं, ‘खरस्य अनुवादः’—
इति। कुतः?। एवं सति ‘उत्तरासु’ विकारो न कश्चित् श्रुतो
भवति, तदा उत्तरा यथाश्रुताः प्रयोक्तव्याः, यथा स्वाध्यायकाले
श्रुताः; तच्च ‘रथन्तरम् उत्तरयोर्गायति’—इत्येतत् अनुवाद-
मात्रम् अप्रवृत्तिविशेषकरम् अनर्थकमेवापद्यत। श्रुतो न खरस्य
अनुवादो युक्तः॥

स. शब्दानाञ्चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ (यु० एवं ईष्टं पू०) ॥

भा. रथन्तरादीनां च सामशब्दानाम् 'असामञ्जस्यं' स्यात्,—
'रथन्तरम् उत्तरयोः, वृहत् उत्तरयोः'—इति। कथम्?।
तदुच्यते,—अयं रथन्तरशब्दो वृहच्छब्दो वा स्वरस्य साम-
ञ्ज्यत्वे स्वरसमुदाये आनुपूर्व्या व्यवस्थिते स्वरविज्ञेये प्रयुक्तः, स
एकदेशे भिन्नानुपूर्व्ये वा असमञ्जसो भवति; तस्मात् नैतत् युक्तं,
स्वरस्य सामशब्दः, तस्य चानुवादः—इति।

'अथ आह,—एवं भवता सर्वे पक्षा निरुद्धाः, ततः किम् अ-
प्रवृत्तिरेव?'—इति। उच्यते, ऋच एव प्रदेशो भवतु। 'ननु उक्तं,
न शक्या ऋच ऋगन्तरे प्रदेशम्—इति'। बार्ह, देशलक्षणा
भविष्यति, 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इत्युच्यते, न च शक्यते
कवतीषु रथन्तरं गातुम्, तत्र देशलक्षणा भवति,—कवतीदेशे
—इति, यथा, 'अग्नौ तिष्ठति, कूपे तिष्ठति'—इति। धर्म-
लक्षणा वा स्यात्, रथन्तरधर्मा वा कवतीषु रथन्तरशब्देन
अतिदिश्यन्ते,—यथा, रथन्तरे प्रस्तुयमाने पृथिवीं मनसा
ध्यायेत्—इत्येवमादयः, यथा आचार्यं प्रोषिते, आचार्यानी
भवताम् आचार्यः—इति, आचार्यशुश्रुषा आचार्यान्याम् अति-
दिश्यते ॥

स. अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्भि-
कारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि तु' नैवं स्यात्,—ऋचः सामशब्दः, तस्यास्य प्रदेशः—
इति, तथा देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा आश्रयणीया, अगतिश्चैवा,
यल्लक्षणापरिग्रहः। किन्तुर्हि?—'कर्मशब्दः स्यात्', रथन्तरा-
दिर्गानाञ्चस्य संस्कारकर्मणो वाचकः। कुतः?। उक्तः न्यायो
'गीतषु सामाख्या' (१।४।३ सू०)—इत्यत्र, तत्र गीत-

D

भा. विज्ञिष्टायाम् ऋचि एष ब्रह्मो वृष्टः, न च अगृहीतविज्ञेयणा विज्ञेये बुद्धिः उत्पद्यते । तस्मात् विज्ञेयं तावत् अभिधीयते, विज्ञेयप्रत्ययाच्च सङ्घट्टिते विज्ञिष्टे प्रत्ययः; अतो नास्ति ऋचः ब्रह्मेन संस्पृष्टः—इति, तेनैव न्यायेन गीतिनामधेयम्—इति ब्रूमः ।

किञ्च, 'प्रसिद्धयद्गुणत्वात्', अयं च 'गायति'—इति ब्रह्मो गानक्रियायां प्रसिद्धः । का पुनरसौ? । ब्रह्मस्य उच्चारण-विशेषः,—गायति गानं करोति—इति, तद्व्यवहृत्य रथन्तरा-दिब्रह्मः, तद्वचनः—इत्यर्थः, तेन समुच्चारणात् द्वितीयामास-र्थाच्च; यथा, 'आचारितकं गायति'—इति, 'वर्धमाकं गायति'—इति ।

'ननु ब्रह्मवचनेनापि समुच्चारणं भवति, 'गाथां गायति, ऋचं गायति'—इति' । सत्यं, विपरिणम्य तु ब्रह्मं, गानेन ऋचं संस्कारोति—इति, यद्यानिपतितेन अर्थेन न सम्बध्यते गानं करोति ऋचम्—इति । तस्मात् गीतिवचनः ।

इतश्च गीतिवचनः । कुतः? । 'विकारो हि अविज्ञिष्टोऽन्यैः', विकारश्च अच ऋग्द्रव्यस्य दृश्यते, ह्रस्वानामक्षराणां दीर्घता, दीर्घाणां च ह्रस्वत्वं, विटतानां संटतत्वं, संटतानां विटतत्वं, सोऽविज्ञिष्टोऽन्यैः संस्कारकर्मभिः, यथा अवहन्तिना व्रीहीणाम् तण्डुलीभावः, पिपिणा तण्डुलानां पिपिणीभावः । तस्मात् ब्रह्मणो संस्कारो गानाख्यः रथन्तरादिभिः ब्रह्मैः उच्यते, तस्य अयं प्रदेहः, 'रथन्तरम् उत्तरयोगायति'—इत्येवमादिः ॥

स. अद्रव्यञ्चापि दृश्यते ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अपि' 'च' 'अद्रव्यं' साम दृश्यते, द्रव्यब्रह्मच्छब्दोऽग्रेः ऋचू आचरितः, 'अद्रव्यम् अनृचम्'—इत्यर्थः । अनृचं साम दृश्यते, —'प्रजापतेर्हृदयम् अनृचं गायति'—इति, प्रजापतिहृदयं

भा. नाम साम, तत् अनृचि उत्पन्नं, यदि ऋचि सामशब्दः, कथं प्रजापतिर्दृश्यम् अनृचं स्यात्! अथ गीतेः सामशब्दः, ततो विनापि ऋचा गीतिर्भवति। तच्च एतत् उपपद्यते, 'प्रजापते-र्दृश्यम् अनृचं गायति'—इति। तस्मात् अपि गीतिः साम। 'ननु उक्तं,—संस्कारकर्मत्वेऽनर्थकोऽकर्मकाले प्रयोगः—इति'। तच्च ब्रूमः,

ख. तस्य च क्रिया ग्रहणार्था, नानार्थेषु विरूपित्वादर्थो ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥ (आ० नि० १, ॥

भा. 'तस्य' 'क्रिया' अकर्मकाले 'ग्रहणार्था' त्रिचितुम् अभ्यसितुम् च, 'नानार्थेषु' नानाभूतेषु अर्थेषु (भिन्नेषु—इत्यर्थः) 'विरूपित्वात्', आश्रयभेदात् विविधरूपं तद्गानं भवति, तत् प्रत्युच्चं त्रिचितयम् अभ्यसितयं च, प्रयोगप्राप्त्यभावाय, भूमिरधिकवत्, तत् यथा, भूमिरधिको भूमौ रथमालिख्य योग्यां करोति, सा तस्य योग्या प्रयोगकाले सौकर्यम् उत्पादयति। 'अर्थो हि आसां' रथन्तरादिसंज्ञानां न लौकिके व्यवहारे सिद्धः, यथा अवहन्तग्राहीनाम्। कुतः?। 'विधानात्' विधीयते हि असौ त्रिव्योपाधायसम्बन्धेन,—एवंरूपं 'रथन्तरं' भवति—इति; न लौकिको विज्ञायते। तस्मात् न परिचोदनैषा,—'अकर्मकाले प्रयोगात्'—इति ॥

अथ यदुक्तं,—'संज्ञापृथक्कात्'—इति। तच्च उच्यते,—

ख. तस्मिन्संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्कात् ॥ १६ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा. 'तस्मिन्' एकस्मिन् अपि गानाख्ये संस्कारे 'संज्ञाविशेषाः' भवेयुः। कुतः?। 'विकारपृथक्कात्' तुल्येऽपि गाने* विशेषो

* गानमेवेति का० ग्री० पु० पाठः ।

भा. भवति, गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्त्वम्, यथा, 'आसारितकं, वर्धमानकम्'—इति, अन्यथा लक्षणा आसारितकगीतिः, अन्यथा लक्षणा वर्धमानकगीतिः, एवम् इहऽपि अन्यथा लक्षणा रथन्तरगीतिः, अन्यथा लक्षणा दृष्टङ्गीतिः। तस्मात् संज्ञापृथक्त्वम् ॥

ख. योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥

(यु० १) ॥

भा. योनिश्चासौ शस्या च, योनिशस्या, 'योनिशस्याश्च' ऋचः 'तुल्यवत् इतराभिः' अयोनिशस्याभिः 'विधीयन्ते,—'याम्याः शंसति, श्रिपिविष्टवन्तीः शंसति, रथन्तरस्य योनिमनुशंसति, दृष्टतो योनिमनुशंसति'—इति। का तच्च तुल्यता?। शंसतिशब्देनाभिधानम्; इह एतौ स्तौतिशंसतिशब्दौ समानेभ्यस्तुल्यार्थत्वे व्यवस्थितवषयौ; प्रगोतेषु मन्त्रवाक्येषु स्तौतिशब्दः, अप्रगोतेषु शंसतिशब्दः, यथा, 'प्र उ गं शंसति, निष्केवस्यं शंसति'—इति, 'आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते'—इति। अतः शंसतिशब्देन विधानात् अप्रगोताम् ऋचं रथन्तरस्य योनिं दर्शयति, यदि च गीतिः रथन्तरं, ततः तस्य अप्रगोता ऋग् योनिः, अन्यथाभ्यं व्यपदेशो नोपपद्यते,—'रथन्तरस्य योनिम्'—इति। तस्मात् 'गीतिषु सामाख्या' ॥

ख. अयोनी चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥

(यु० २) ॥

भा. 'अयोनी च' साम दृश्यते, 'स्थास्यां सक्तवधीयते—इत्याहुर्न तु दृष्टत् गायत्रीषु क्रियतेऽपि चैनां व्रजति, न च अस्यां सम्भवति'—इति, दृष्टतो दृष्टतो योनिः, तस्य गायत्रीषु प्राप्तिर्नास्ति,

* 'चय तु' इति क० सं० द्वितीय-पुस्तके पाठः।

यदि ऋचः सामशब्दः; अथ नु* गीतेः, ततः सा वृहद्गीति-
भा. गायत्रीषु वचनात् प्राप्ता, तस्या अयम् अनुवादो घटते, 'यत्
वृहत् गायत्रीषु क्रियते'—इति। 'अतथायोनि' च साम दर्श-
यति, यादृशी यस्य योनिः, ततोऽन्यादृशे, 'यो वै विच्छन्दसि
सामोऽस्ति, स ऋचं संभ्रूणाति, साम वा विलिङ्गति*', साम
संभ्रूणाति, ऋचं विलिङ्गति—इति यतरत् वर्षीयः,† तस्य
विलेभः, यतरत् वर्षीयः, तस्य संशरः, तच्च गीतौ एव साम्नि
युज्यते, न ऋचि, ऊहतिशब्दश्च गीतावेव समर्थः, न ऋचि,
ऋक् चेत्, सैव यथाम्नायं पद्यते, तच्च नास्त्यूहप्रसङ्गः। तस्मात्
अपि गीतौ सामशब्दः ॥

स. ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा. यदुक्तम्—तस्य क्रिया ग्रहणार्था—इति। तच्च परिचोदयते,
'ऐकार्थ्यं नास्ति वैरूप्यम्—इति', रथन्तरगीतेः वृहद्गीतिः
अर्थान्तरं, तेन रथन्तरगीतौ गृहीतायां वृहद्गीतिः अगृहीता
भवति—इति युक्तो रथन्तरे गृहीते वृहत्तः शिञ्चार्यम् अकर्म-
काले प्रयोगः, रथन्तरगीतेस्त्वेक एव अर्थः; तस्य योन्यां प्रयोगे
शिञ्चिते पुनश्चरत्तासु न शिञ्चितव्यं, तासु अकर्मकाले प्रयोगः
संस्कारकर्मत्वे न युक्तो भवति; तस्मात् न संस्कारस्य सामशब्दः
—इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥

स. स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥ २० ॥
(आ० नि०, ॥

भा. 'स्यात्' वैरूप्यम्। कुतः एतत्?। 'अर्थान्तरेषु अनिष्पत्तेः',
ऋगन्तरेषु आश्रयभेदात्, 'यथा पाके', यथा एक एव अयमर्थः

* विलिङ्गति का० सं० पु० पाठः।

† खदीय इति का० सं० पु० पाठः। ऋषीय इति च क० सं० द्वितीय-पुस्तके पाठः।

पाको नाम, तस्य अर्थान्तरे वैकल्प्यं भवति, अन्यथा लक्षण
 ओदनस्य पाकः, अन्यथा लक्षणो गुडस्य, येन ओदनपाको
 गृहीतः, न असौ अत्रिच्छित्वा गुडं पक्तुम् जानाति। तस्मात्
 तस्याभ्यर्कमकाले प्रयोग उपपद्यते ॥

सू. शब्दानाञ्च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा. एवं च सामशब्दानामृक्शब्दानां च 'सामञ्जस्यं' भवति,
 'कवतीषु रथन्तरं गायति'—इति कवतीशब्दः अथ एव वक्षति,
 रथन्तरशब्दश्च साम, इतरथा कवतीशब्दे वा देशलक्षणा स्यात्,
 रथन्तरशब्दे वा धर्मलक्षणा। तस्मात् गीतौ सामशब्दः—
 इति ॥ (७।२।१ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसामाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मानिदेशाधिकरणम् ॥

स. उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा. नाम्ना धर्मप्रदेशं वक्ष्यामः—इत्यादौ प्रतिज्ञातं, सोऽयम्
उच्यते। कुण्डपायिनामयने श्रूयते,—‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’—
इति; तत्र एतत् समधिगतं, नैयमिकादग्निहोत्रात् कर्मान्तर-
मेतत्—इति। अधुना अग्निहोत्रशब्दश्चिन्त्यते,—कथम् अर्थ
प्रयुक्तः?—इति, तदर्थमारभ्यते,—‘उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुता-
वन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्’—इति, उक्तम् आदौ,—‘क्रिया-
भिधानं’, कर्मानामधेयम्, अग्निहोत्रशब्दः—इति, “तत्प्रमाणं च
अन्यत्राख्यम्” (१।४।४ सू०)—इत्यत्र; तस्य ‘अन्यत्र’ ‘श्रुतौ’
कौण्डपायिनामयनीये जुहोतौ ‘विधिप्रदेशः स्यात्’, धर्म-
प्रदेशः, नैयमिकस्य* अग्निहोत्रस्य ये धर्माः, तेऽस्मिन् अनेन
नाम्नाऽतिदिश्येरन्। किङ्कारणम्?। उच्यते,—परशब्दोऽर्थं
परच दत्तः, परशब्दस्य परच दत्तौ तदङ्गावो गम्यते, स यत्र
विज्ञातो भवति, तत्रानूद्यते, यथा, सिंहो देवदत्तः—इति।
यत्र अविज्ञातः, तत्र विधीयते, यथा, अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः
क्रियन्ताम्—इति। इह च अविज्ञातोऽस्य जुहोतिः अग्निहोत्र-
वङ्गावः, तस्मात् स विधीयते,—‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’—इति
अग्निहोत्रवत् जुहोति—इति। ‘कथं पुनरस्ति वतिप्रत्यये

* ‘नैयमिकस्य’ इति का० ग्री० पु० पाठः। एवं परचापि। क० सं० पुस्तके च
काचित् नैयमिकेति, काचित् नैयमिकेति।

भा. वत्यर्थः ब्रह्मोऽवगन्तुम्?—इति । उच्यते,—साहचर्यात्, अग्नि-
होत्रब्रह्मोऽयं कर्मणा सम्बद्धः, तत्सहचरितदोहनादिधर्मवत्तां
लक्षणया ब्रह्मोति गमयितुम्, ब्रह्मोति चेत् गमयितुम्, प्रदेष्टुम्
अपि ब्रह्मोति, एवमन्तरेणापि वतिं, वत्यर्थः ब्रह्मोऽवगन्तुम्—
इति ॥

ख. अपूर्व्वे वापि भागित्वात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. 'वा अपि'—इति विपर्ययासेन प्रयुक्ते, अपि वा—इत्यर्थः ।
अपि वा 'अपूर्व्वे' एते उभे अपि कर्मणी स्यातां, न कौण्डपा-
यिनामयनीयो जुहोतिर्नैयमिकपूर्व्वः, साधारणं च नामधेयम्
उभयोः । कुतः ? । 'भागित्वात्', अयमपि जुहोतिर्भागी एतस्य
नामधेयस्य, यथैव तच्च 'अग्निहोत्रं जुहोति'—इति समुच्चारणम्,
एवम् इहापि, तच्च तुल्ये समुच्चारणे तस्यैव एतत् नामधेयं,
न अस्य—इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । तस्मात् उभयोः साधारणं
नाम—इति, नास्ति धर्मप्रदेशः ॥

नैतत् युक्तं कुतः ?

ख. नाम्नस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०) ॥

भा. औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्धः,—यन्नाम यस्मिन्
अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धं, तस्मिन् एव सदा विज्ञेयं,
न अन्यत्र च, तथा अव्यवस्थायां ब्रह्मार्थे विश्वासो न स्यात् ।
उक्तम्, 'अन्यायस्य अनेकार्थत्वम्'—इति, यदा च नोभयार्थः,
तदा नैयमिकं तावत् आह, तत्सादृश्यविधानार्थं च इतर-
त्रापि प्रयोग उपपद्यते—इति नास्ति इतराभिधानत्वे हेतुः;
तस्मात् विधिप्रदेशः स्यात् ॥

'अत्र आह, कस्मात् पुनः तन्नामधेयम् इदम् इह प्रयुक्तम्—
इत्युच्यते, न पुनः एतन्नामधेयं तच्च—इति ?' । तत् आह,—

ख. प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्तदभावे-
ऽप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०, ॥

भा. नैयमिकेऽग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणसंयोगः, प्रत्यक्षविहिता धर्माः सन्ति. 'इत्थं होग्धि इत्थं अपयति, चतुश्चयति, खादिरी अग्निहोत्रसमिद्भवति, इत्थं जुहोति', एवं 'प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात्', नैयमिकस्य तत् नामधेयम् इह प्रयुज्यमानं, होहनादि— 'क्रियाभिधानं स्यात्', धर्मप्रदेशकम्—इत्यर्थः। अस्य पुनः जुहोतेर्न केचित् धर्माः सन्ति, 'तदभावे' (तेषां धर्माणामभावे) 'अप्रसिद्धं स्यात्' न प्रज्ञायेत,—किमर्थम् अयम् अग्निहोत्र-शब्दः इह प्रयुक्तः?—इति।

एवं वा,—प्रत्यक्षो गुणसंयोगो,—नैयमिकस्य इच्छदेवता-संयोगः,—'इहा जुहोति, पयसा जुहोति, अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति। एतस्मात् 'प्रत्यक्षाङ्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्', कर्मनामधेयं, इत्थंरूपो जुहोतिः अग्निहोत्राख्यः—इति। अथ इतरजुहोतेः रूपं नास्ति, 'तदभावे-ऽप्रसिद्धं स्यात्', न ज्ञायेत,—कीदृशं तदग्निहोत्रम्?—इति।

'ननु मासोऽस्य रूपं भविष्यति'। न, मासः कर्माङ्गं, कर्तृधर्मः सः। अपि च, अग्निहोत्रं तु मासे विधीयते, न मासेन अग्निहोत्रं रूप्यते। तस्मात् नैयमिकस्य एतस्मान्नामधेयम्, इतरच तद्वदति-देशः—इति ॥ (७।३।१ अ०) ॥

'किम् एष एव उत्सर्गः,—सर्वे कर्मनाम, अन्यत्र श्रूयमाणं धर्माणां यावदकम्?'—इति। एवं खलु प्राप्तम्। एवं प्राप्ते इदम् आरभ्यते,—

प्रायणीयेतिनाम्ना धर्मोपनिदेशाधिकारकम् ॥

ख. अपि वा सचकर्मणि गुणार्थेऽपि श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥
(सू०) ॥

भा. गवामयने श्रूयते,—‘वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः, प्रायणीयम् अहर्भवति’—इति । अस्ति तु दादशहो प्रथमम् अहः प्रायणीयं नाम, ‘प्रायणीयोऽतिरात्रे’—इति ; तयोर्नानात्वं तेनैव न्यायेन सिद्धं, “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” (२।३।२४ सू०)—इति ; तत्र अयं प्रायणीयशब्दः परत्रापि श्रूयमाणो न धर्माणां दाहकः, किन्तु—‘गुणार्थेऽपि श्रुतिः’ । कथम् ? लक्षणया नामधेयं धर्माणां दाहकम् उक्तम्, असति च श्रुत्यर्थे लक्षणार्थो दाहकः, इह तु श्रुत्यर्थः एव सम्भवति, गुणार्थः एव शब्दः, गुणेन क्रियायोगेन, तस्मिन् कर्मणि श्रुत्यैव प्रयुज्यते, प्रयन्ति अनेन—इति प्रायणीयं,—प्रवर्ततेनेन सचम्—इति । वाक्यशेषश्च अस्य, एतन्नेवार्थम् आह, ‘ज्योतिरेव पुरस्तात् दधाति’—इति, येन ज्योतिः प्रायणीयं भवति, तेन ज्योतिः पुरस्तात् क्रियते—इत्यर्थो, ‘ज्योतिरेव पुरस्तात् दधाति’—इति । तस्मात् न अयमतिदेशः ॥ (७।३।२ अ०) ॥

सर्वपृष्ठशब्देन षट्पष्ठानामतिदेशाधिकारकम् ॥

ख. विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा. ‘विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति’—इति श्रूयते । तत्र विचार्यते, किम् अयम् अनुवादः, विधिः ?—इति । किं प्राप्तम् ?—अनुवादः—इति । कुतः ? । यो हि सर्वपृष्ठः, तस्य सर्वपृष्ठता विधेया, यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तथा किं विहितया ? अयं च

भा. सर्वपृष्ठ एव। कथम्?। 'तत्पूर्वकत्वात्' (ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्),
'ज्योतिष्टोमिकानि' स्तोत्राणि अत्र प्राप्यन्ते, तेषु माहेन्द्रस्तोत्रा-
दीनि चत्वारि सन्ति, तानि सर्वाणि अस्य, तैरयं सर्वपृष्ठो
भवति। 'ननु न तानि पृष्ठानि'। उच्यते,—'अस्ति च पृष्ठ-
शब्दः',—तेषु अस्ति पृष्ठशब्दः, 'शब्दज्ञानि पृष्ठानि'—इति।
तस्मात् अनुवादः ॥

ख. षडङ्गाद्वा तच्च हि चोदनाः ॥ ७ ॥ 'सि०' ॥

भा. न अयम् अनुवादः। किञ्चिदर्थः?—विधिः; अनुवादोऽप्रवृत्ति-
विशेषकरोऽर्थकः स्यात्। अपि च ज्योतिष्टोमे न पृष्ठवङ्कत्वम्
अस्ति, यस्य अयम् अनुवादः स्यात्; षडङ्गे तु तदस्ति, 'तच्च
हि चोदनाः,—पृष्ठानां रश्मिरं पृष्ठं भवति'—इत्येवमाद्याः।
तस्मात् षडङ्गिकानामतिदेशको विधिः—इति ॥

ख. लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु०)

भा. लिङ्गं चेतमर्थं दर्शयति,—'पवमाने रश्मिरं करोत्याभवे
दृष्टत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य,
रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, ब्राह्मणमश्वावाकस्य'—इति विनिवेशपरे
वाक्ये षडङ्गिकानि पृष्ठानि* दर्शयति ॥

ख. उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥ 'आ० नि०' ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—'अस्ति च पृष्ठशब्दः'—इति। तच्च सूत्रम्,—
न तु एष औत्पत्तिकः पृष्ठशब्दः, उत्पन्नानां स्तोत्राणाम् असौ
अधिकारः,—यान्येतानि पृष्ठानि—इति, ज्ञाते च तेषां पृष्ठत्वे,
तत् उपपद्यते, न च, तच्च ज्ञातं। कथं तर्हि अयम् अनुवादः?।

* "षडङ्गे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितं, तानि च पृष्ठानि षट्,—रश्मिरं-कृषद्-वैरूप-
वैराज-ब्राह्मण-रैवत-समभि-निष्पाद्यानि" इति न्यायसाहा।

भा. चिक्कसमवायात्, एकं तच्च पृष्ठं माह्वेन्द्रस्तोत्रम्—इति, षाड्विहिकानां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातं । कथं ? । तच्च हि चोदनेत्युक्तं, तेषां वादे, श्रौतः पृष्ठशब्दस्य अर्थः परिगृहीतो भवति, इतरथा साक्षणिकः । तस्मात् षाड्विहिकानां प्रदेशः—इति ॥

स. द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ० ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—षाड्विहिकानां पृष्ठानां विधिः—इति, नैतत् युक्तम् । किङ्कारणम् ? । द्विकर एवं सर्वपृष्ठशब्दः अभ्युपगम्यते,—पृष्ठानि च विदधाति, तेषां च सर्वत्वम् । 'अस्तु, को दोषः ? । असम्भवः—इत्याह,—यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विदधाति, सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुम्; अथ अनुवदति, तथा शक्यते; पृष्ठानि त्वविहितानि भवन्ति, तेषु असत्सु कस्य इदं सर्वत्वं विधीयते, उभयक्रियायास्तु असम्भवः ।

अथ अत्र, वृहद्दर्थान्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामस्त्यं केवलं विधीयते,—(सर्वपृष्ठो भवति)—इति ; उभे अपि वृहद्दर्थान्तरे भवतः, नैकम्—इति ; ततोऽयं दोषो न भवति । तस्मात् द्वयोरधिकारः ॥

स. न व्यर्थत्वात्सर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैवमेतत् । कुतः ? । 'व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य', एवं सति सर्वशब्दो व्यर्थो भवति (अर्थान्न्यः), अयं हि बहुविषयो द्वयोर्न युज्यते ; षाड्विहिकानां तु विधाने न एष दोषः । 'ननु च तत्रापि द्विकरः शब्दो भविष्यति' । उच्यते, न भविष्यति, सर्वत्वं केवलं पृष्ठानां विधास्यति, न पृष्ठानि । 'ननु उक्तं, पृष्ठेषु असत्सु कस्य इदं सर्वत्वं विधीयते?'—इति । उच्यते,—पृष्ठानां सर्वत्वं हि विहितं, तत् सम्पादयितव्यं, न च पृष्ठानि अकुर्वता, तत् सम्पादयितुम् शक्यते, तच्च अर्थात् पृष्ठानि करिष्यति, एवं न

भा. इत्थं ब्रह्मो भविष्यति, सर्वब्रह्मश्च समर्थितः । तस्मात् वाङ्मि-
कानाम् अतिदेशः—इति ॥ (७।३।३ अ०) ॥

अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. तथावभृथः सोमात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा. वक्ष्यप्रघासेषु श्रूयते,—‘वाङ्मया निष्कासेन तुषैश्चावभृथं
वन्ति’—इति । तत्र सन्देहः,—किं दार्शपूर्णमासिके अपां कुत्सेके
तुषनिष्कासं* विधीयते, उत सौमिकादवभृथात् धर्मातिदेशः ?
—इति । किं युक्तं?—दार्शपूर्णमासिके गुणविधिः, एवं सञ्ज्ञिहित-
प्रत्ययोगानुगृह्यते, सञ्ज्ञिहितो हि असौ चोदकेन प्रापितः । ‘ननु
न असौ अवभृथः’ । उच्यते,—अस्ति तत्र अवभृथब्रह्मः—इति,
‘एष वै दार्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इति । एवं प्राप्ते इदम् आह,
‘तथा अवभृथः सोमात्’, यथा वाङ्मयात् पृष्ठानाम् अतिदेशः,
एवं सौमिकात् अवभृथात् इह धर्मातिदेशः । कुतः ? । अभि-
हितो न्यायः,—“उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः
स्यात्” (७।३।१ सू०)—इति ॥

स. प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—दार्शपूर्णमासिके अवभृथे गुणविधिर्भवतु—
इति, तस्य कः परिहारः ? इत्याभाषान्नं सूत्रम् ॥

स. न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतत् युक्तम् । कुतः ? । यतो नास्ति दार्शपूर्णमासयोः अव-
भृथः । ‘ननु, ‘एष वै दार्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इति श्रूयते’ ।

* निष्कास आनिष्ठावा सेपः । “प्राची दिशि देवा अस्विजो मार्जयन्नाम् इत्यादि-
मन्त्रैर्दार्शपूर्णमासयोर्दिषु सर्व्यास्तु अप उतस्विजने, सोऽयं कुत्सेकः” इति माधवः ।

भा. सत्यं श्रूयते,—न तु एवम् अवभृथत्वम् अस्य भवति। कथम्?।
 उच्यते,—‘एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः’—इत्येतस्य वाक्यस्य
 इयी वचनशक्तिः, निर्ज्ञातावभृथत्वस्य पदार्थस्य वा दर्शपूर्ण-
 माससम्बन्धः उच्यते, (यथा देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रः—इति
 निर्ज्ञातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसम्बन्धः उच्यते, निर्ज्ञात-
 सम्बन्धस्य वा अनिर्ज्ञातावभृथत्वस्य अवभृथत्वं (यथा, अयम्
 आम्नो यज्ञदत्तस्य पुत्रः—इति, निर्ज्ञातयज्ञदत्तसम्बन्धस्य
 आम्नस्य पुत्रत्वम् उच्यते); तदस्य अपां व्युत्सेकस्य दर्शपूर्ण-
 माससम्बन्धः प्रकरणात् निर्ज्ञातः, न अवभृथत्वम्; अतोऽस्य
 अवभृथत्वम् उच्यते, न च अयम् अवभृथः।

‘ननु अयम् अप्यवभृथो भवतु’। नेतत् युक्तं, अन्यायो हि
 अनेकार्थत्वम्। कथं तर्हि ब्रह्मप्रयोगः?। साकृज्यात्। किं
 साकृज्यम्?। अस्तु सम्बन्धः, स एव भक्त्या प्रज्ञसावादः अपां
 व्युत्सेकस्य,—अवभृथः इवायम्—इति, यथा आम्ने पुत्रवादः।
 तस्मात् नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः। अतो नात्र गुण-
 विधिः ॥

स. लिङ्ग-दर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (यु० २, ॥

भा. लिङ्गं चैतम् अर्थं दर्शयति। किं लिङ्गं भवति?। एवम्
 आह, ‘नायुर्दां जुहोति, न साम गायति, न वा गमनमर्थं
 जपति’—इति, सौमिकावमृषधर्माणां प्रतिषेधं ब्रूवन् तद्धर्म-
 प्राप्तिं दर्शयति। तस्मात् सौमिकात् अवभृथात् धर्मप्रदेहः—
 इति ॥ (७।१।४ अ०) ॥

वाचस्पत्यादिप्रमाणानुसारेण तुषनिष्कासप्रत्ययकलाधिकारसम् ॥

स. द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनादेशे
तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

भा. वाचस्पत्यादिप्रमाणानुसारेण, सौमिकात् अवभृथात् धर्माणां
वाचकः—इत्युक्तं; तच्च इदं विनश्यते,—किं पुरोडाशद्रव्यकः असौ,
उत तुषनिष्कासद्रव्यकः?—इति। किं प्राप्तम्?—पुरोडाश-
द्रव्यकः—इति। कुतः?। नाम्ना पुरोडाशः प्राप्यते। 'ननु
प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासम्'। सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं, न तु ब्रह्मते
विधातुम्; अवभृथः अत्र विधीयते,—'अवभृथं यन्ति'—इति,
यदि तुषनिष्कासमपरं विधीयेत, ततो वाक्यम्भेदे,—'अवभृथं
यन्ति', तच्च तुषनिष्कासेन—इति। तुषनिष्कासप्रत्ययम् इदानीं
किमर्थम्?। अनर्थकं, सम्बन्धाभावात्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः',—द्रव्यादेशः एतस्मिन्,
'तुषनिष्कासेन अवभृथं यन्ति'—इति, 'तद्द्रव्यः' स्यात्, तुष-
निष्कासद्रव्यः। कुतः?। 'श्रुतिसंयोगात्', तुषनिष्कासं प्रत्यक्ष-
श्रुतं, पुरोडाशस्तु आनुमानिकः, अतिदेशेन प्राप्यते।

'ननु पुरोडाशोऽपि प्रत्यक्षश्रुतो नाम्ना'। यद्यपि प्रत्यक्ष-
श्रुतः, सामान्येन तु प्राप्यते, तुषनिष्कासं तु विशेषेण; बाध्यते
च सामान्यं विशेषेण। अपि च लक्षणया पुरोडाशो गम्यते,
श्रुत्या तुषनिष्कासं, श्रुतिलक्षणयोश्च श्रुतिर्न्याय्या; तस्मात्
तुषनिष्कासद्रव्यकः—इति। अथ यदुक्तं,—न सम्यज्यतेऽवभृथेन
तुषनिष्कासं, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति, तच्च ब्रूमः,—यद्यवभृथं
विधाय तुषनिष्कासं विधीयते, ततो वाक्यभेदः स्यात्। तुष-
निष्कासद्रव्यकोऽपूर्वः अवभृथश्चोद्यते, तथा, सगुणकर्मविधानम्
अविच्छिन्नम्, अविधीयमाने च तुषनिष्कासे तद्व्यङ्ग्यम् अनर्थकमेव
स्यात्। तस्मात् तुषनिष्कासद्रव्यकः। 'पुरोडाशस्त्वनादेशे

भा. तत्प्रकृतित्वात्, यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतं न द्रव्यं स्यात्, ततः पुरो-
डाशस्तु प्रकृतित्वात् स्यात्, अपि तु प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासं,
तस्माच्च पुरोडाशः (७।३।५ अ०) ॥

वैष्णवशब्दादतिथे धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

आतिथ्ये श्रूयते,—‘वैष्णवो नवकपालो भवति’—इति, तथा
राजसूये, ‘पूर्वस्त्रिंशिसंयुक्ते वैष्णवश्चिकपालः’—इति। तत्र
विचारः,—योऽयं त्रिसंयुक्ते वैष्णवश्चिकपालः—इति वैष्णवशब्दः,
अयम् आतिथ्यधर्माणं याहकः, न?—इति। किं युक्तम्?।
याहकः,—इति। कुतः?। विहितधर्मके कर्मणि दृष्टः
शब्दोऽन्यस्मिन् अविहिते श्रूयमाणो याहकः—इत्युक्तम्, “उक्तं
क्रियाभिधानम्” (७।३।१)—इति। तत्र अयमपि विहित-
धर्मकः आतिथ्ये दृष्टः, इदानीम् अविहितधर्मके त्रिसंयुक्ते
दृश्यते। तस्मात् धर्माणं याहकः—इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

स. गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

भा. गुणविधिरयम्, आतिथ्यस्य गुणं विष्णुदेवतासंयोगं वि-
दधाति, स एव धर्मान् यद्वीतुम् न शक्नोति। कुतः?। ‘समत्वात्’,
समो हि अयम् आतिथ्ये त्रिसंयुक्ते च, यथा तत्र विष्णुं देवतां
विदधाति—एवम् अपि; अतएव सम्भवाच्च लक्षणया धर्माणं
याहकः कल्प्यते, इह च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थः एव संभवति देवता-
विधिः। तस्मात् न अयं याहकः—इति ॥ (७।३।६ अ०) ॥

निर्मन्थादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

स. निर्मन्थादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

भा. पशौ अश्वो घोमीये धर्मवान् निर्मन्थयोऽग्निः आग्नातः,—‘साध्या

भा. वै देवाः—इत्यारभ्य अग्नौ श्रूयते, 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति'—
इति ; तथा, दर्शपूर्णमासयोः बर्हिःराज्ये धर्मवती, पञ्ची श्रूयते,
'बर्हिषा यूपावटम् अवस्तृणाति'—इति, 'आज्येन यूपम्
अनन्ति'—इति । तत्र सन्देहः,—किं निर्मन्थ्यादयः श्रद्धाः
धर्माणां ग्राहकाः, न ?—इति । तत्र अधिकरणान्तिदेशः क्रियते,
—'निर्मन्थ्यादिषु चैवम्', यथा वैष्णवश्रद्धे ; अत्रापि अयं
यौगिको* निर्मन्थ्यश्रद्धः, सद्योनिर्मथितमग्निम् आह । तथा
'बर्हिः' 'आज्यम्'—इति द्रव्यश्रद्धौ । ते चयोऽपि स्वार्थं विधाय
कृतार्था भवन्ति, धर्मान् यद्गीतुम्, न शक्नुवन्ति । तस्मात् न
ग्राहकाः ॥ (७।३।७ अ०) ॥

'इयोः प्रणयन्ति' इत्यनेन सौमिकधर्मान्तिदेशाधिकरणम् ॥

भा. चातुर्मास्येषु श्रूयते,—'इयोः प्रणयन्ति, तस्मात् द्वाभ्यामेति'
—इति । अस्ति तु सोमे प्रणयनं धर्मवत्, तथा दर्शपूर्णमासयोः
अधर्मकम् । तत्र सन्देहः,—किं सौमिकमेतत् प्रणयनं, उत
दार्शपूर्णमासिकम्?—इति । तत्र सूत्रेणैव उपक्रमः,—

स. प्रणयनन्तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा. 'सौमिकम्' एतत् 'प्रणयनम्' । किङ्कारणम् ? । 'अवाच्यं
हि हीतरत्' (दार्शपूर्णमासिकं), चोदकेन प्राप्तत्वात् । 'कथम्
पुनरयं प्रणयतिश्रद्धः, प्रणयनमाचवचनः सन् सौमिकं प्रणयन-
विशेषं शक्नोति वक्तुम् ? । लक्षणयेति ब्रूमः, तीर्थश्रद्धवत्, तत्
यथा, तीर्थश्रद्धः, तीर्थमाचवचनः सन् तीर्थविशेषं धर्मसाधनं
कदाचित् ब्रूते,—तीर्थयात्रां गतः'—इति ॥

* 'वैदिको' इति का० सं० पु० पाठः ।

† तथा च इति आ० सो० पु० पाठः ।

स. उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ (यु०) ॥

भा. 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति* न सनासीरीये'—इति, प्राप्तिपूर्वो हि प्रतिषेधो भवति, सौमिके च प्रणयने उत्तरवेदिर्न दार्शपौर्णमासिके ॥

स. प्राकृतं वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा. 'प्राकृतं वा' एतत् प्रणयनं, दार्शपौर्णमासिकं। कुतः?। 'अनामत्वात्'—प्रणयनशब्दः, सौमिकस्य प्रणयनस्य न नामधेयं, नैतत् तस्य वाचकम्—इत्यर्थः; यदि अयं तस्य वाचकः स्यात्, ततः तदिह ब्रूयात्, इदं तु पदार्थनामधेयं, पदार्थस्य प्राङ्मन्य-नस्य वाचकं, तदिह शक्नोति अग्नेः प्राचीनं नयनं वक्तुम्, तच्च इह अस्त्येव। तस्मात् तस्य वाचकः, एवं सन्निहितप्रत्ययो न बाधितो भवति।

अथ यदुक्तं,—तीर्थशब्दवत् भविष्यति—इति। अत्र ब्रूमः,—तीर्थशब्दोऽपि तीर्थमात्रमेव ब्रूते, तीर्थयात्रां गतः—इति तु उक्त्वा कानिचित्तीर्थानि अनुक्रान्तानि, यतोऽसौ तद्विशिष्टार्थो विज्ञायते, यत्र तु केवलः प्रयुज्यते, तत्र तीर्थमात्रमेव ब्रूते, यथा, तीर्थं ज्ञाति। तीर्थमेव हि समानानां भवति—इति। अपि च सम्भवति स्रुत्यर्थे, लक्षणार्थोऽप्याह्वः; सम्भवति च अत्र स्रुत्यर्थः। तस्मात् न लक्षणार्थो आह्वः—इति।

स. परिसङ्ख्यायं श्रवणं गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥
(आ० नि०) ॥

भा. 'तत्र आह,—यदुक्तम् 'श्रवाचं हि इतरत्'—इति, तस्य कः

* 'उपकिरन्ति' इति आ० सो० पु० पाठः। 'उपयन्ति' इति न्यायमास्त्यायां पाठः।

भा. परिहारः?। उच्यते, 'परिसङ्गार्थं' वा स्यात्,—'द्वयोः प्रणयन्ति', न चतुर्विन्ति, 'गुणार्थम्' अर्थवादाथं 'वा' 'तस्मात् दाभ्यामेति'—इति। तच्च परिसङ्गार्थां तावत् त्रयो दोषाः, गुणोऽपि न कश्चित् विधीयते, परिशेषात् अर्थवादाथम्। 'ननु अर्थवादोऽपि निष्प्रयोजनः, प्रणयनस्य प्राप्तत्वात्'। अर्थवादस्य प्रयोजनम्, उत्तरस्मिन् अधिकरणे वक्ष्यामः, "मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात्"—इति ॥ (७।३।८ अ०) ॥

'द्वयोः प्रणयन्ति' इत्यनेन मध्यमवोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ॥

स. प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ २३ ॥
(पू०) ॥

भा. 'द्वयोः प्रणयन्ति'—इति श्रूयते। तच्च सन्देहः,—'कतरयोर्द्वयोः?—इति। अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—'प्रथमोत्तमयोः प्रणयनम्'। कुतः?। 'उत्तरवेदिप्रतिषेधात्', तच्च उत्तरवेदिः प्रतिषिध्यते, 'न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवयन्ति'—इति, 'न सुनासीरीये'—इति। अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्यामग्निनिधानं विहितम्; अतो यच्च प्रणयनं, तच्च उत्तरवेदिप्राप्तिः, प्राप्नो च सत्यां प्रतिषेधः, प्रथमोत्तरयोश्च असौ; तस्मात् तयोः प्रणयनम्—इति ॥

स. मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. 'मध्यमयोर्वा' पर्वणोः प्रणयनम्। कुतः?। 'गत्यर्थवादात्', गत्यर्थवादेनैतत् द्वयोः प्रणयनमुच्यते, 'तस्मात् दाभ्यामेति'—इति। 'अवसंस्तुते वा एते पर्वणी, अरु वा एतौ यज्ञस्य, यत् वक्ष्यप्रधासास्य साकमेधास्य'—इति, अरु च गमनसाधने, तच्चैवं स्तुतिसम्बन्धो विज्ञायते,—अरु यज्ञस्य, वक्ष्यप्रधासास्य साक-

भा. मेधास्येति, तयोर्द्वयोः प्रणयन्ति; तस्मात् दाभ्यां उबभ्यां यञ्चः समाप्तिं याति; प्रणयनेन हि तौ बलवन्तौ भवतः, अङ्गभूयस्त्वात् इति,—एतत् तदर्थवादस्य प्रयोजनम्।

अथ यदुक्तं,—‘उत्तरवेदिप्रतिषेधात्’—इति; तच्च ब्रूमः,—

स. औत्तरवेदिको नारभ्यवादप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

(आ० नि०) ॥

भा. अनारभ्य कश्चित् पर्वविशेषं, चातुर्मास्येषु उत्तरवेदिः आम्नाता, ‘उपाच वपन्ति’ इति; तस्य अनारभ्य—विधेरयं प्रतिषेधः। ‘ननु वरुणप्रघासानां गुणवाक्यप्राप्तौ एव अयं तेषामेव ‘अच’ इति वादः स्यात्’। नैतदेवं, प्रकरणात् चातुर्मास्यानामेव, यदि वरुणप्रघासानां वादः स्यात्, तच्च प्रतिषेधे चीर्यपि पर्वणि उत्कीर्तयेत्। ‘अथोचेरत, द्वयोः पर्वणोर्वादो भवतु’—इति। अच ब्रूमः, न द्वयोः पर्वणोः प्रकरणं, चातुर्मास्यानां वा प्रकरणं, वरुणप्रघासानां वा; वरुणप्रघासानां द्वयोः प्रकरणे पर्वणोक्तकीर्तनं प्रतिषेधे न स्यात्*; तस्मात् चातुर्मास्यानामेव वादः। ‘ननु एवमपि अर्थवादेनैतत् ज्ञातं,—मध्यमयोः प्रणयनम्—इति, किमर्थं प्राप्तस्य प्रणयनस्य पुनः—अवणम्?’—इति। अच प्रयोजनं नोक्तं, असति प्रयोजनेऽन्यस्मिन्, परिसङ्ख्यार्थमेव भवति, तच्च दोषा उक्ताः; तस्मात् गुणार्थमेवैतदवणम्। ‘ननु नास्ति कश्चित् गुणः?’। उच्यते, गुणः श्रूयते,—उत्तरवेद्यामग्निनिधानम्; तस्मात् तदर्थं पुनः श्रुतिः॥ (७।३।८ अ०)॥

* “प्रतिषेधे व समर्थं ज्ञातं” इति आ० शं० पु० पाठः।

स्वरसामादिशब्देन यस्मादिदेशाधिकारकम् ॥

ख. स्वरसामैककपालामिक्षच्च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥

(सि० ॥

भा. गवामयने श्रूयते,—‘अभितो दिवाकीर्त्यमहृषयः स्वरसामानो भवन्ति’*—इति; तेषां विशेषधर्मा आम्नाताः, यथा, ‘सप्तदशा भवन्ति, सन्तततयाऽतिगच्छा गृह्यन्ते’—इत्येवमादयः; पुनः अन्यत्र श्रूयते, ‘पृथ्यः षडहो दौ स्वरसामानौ’—इति। तथा, वैश्वदेवे श्रूयते, ‘द्यावापृथिव्य एककपालः’—इति; तत्र आम्नाता विशेषधर्माः,—सर्वज्ञं जुहोत्ययं वर्तयन् जुहोति’—इति; पुनः अपरत्र; ‘काय एककपालः’—इति; तत्रैव श्रूयते, ‘वैश्वदेव्यामिक्षा’—इति; तथापि विशेषधर्माः केचित् आम्नाताः; पुनः अन्यत्र, ‘मैत्रावरुणो आमिक्षा’—इति। तत्र सन्देहः,—किं स्वरसामशब्दोऽन्यत्र श्रूयमाणो गवामयनिकेभ्यः स्वरसामभ्यो धर्माणां याज्ञकः, उत न?—इति; एवम्, एककपालामिक्षाशब्दावपि।

तत्र गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्, समत्वादित्ययच्छेपे प्राप्ते, इदम् उच्यते,—‘स्वरसामैककपालामिक्षच्च’ धर्माणां याज्ञकम्। किंकारणम्?। ‘लिङ्गदर्शनात्’, लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन ज्ञायते, सर्वे एते धर्माणां याज्ञका इति। स्वरसामस्तु तावत् ‘पृथ्यः षडहो दौ स्वरसामानौ’ इत्युक्ता आह, तत्र यन्मृतीयं सप्तदशमहस्तत् त्रयस्त्रिंशस्य स्थानमभिपर्याहरन्ति, स उत्तराणां स्तोमानामथवायाय त्रयाणां च सप्तदशानां अनुचीनतायाः’—

* “गवामयने इत्येवमसप्तदशयोर्मध्ये वर्तमानं विषयज्ञातकं प्रधानभूतमेकमहर्विच्यते, तत्र दिवाकीर्त्यं, तस्मात् प्राचीनाश्रयः स्वरसामनामका अहर्विशेषाः, तथा उपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामनामानस्य देतदभिप्रेत्य श्रूयते, “अभितो दिवाकीर्त्यम्” इति न्यायमात्राऽप्यामस्येति।

भा. इति, यद्येतौ खरसामानौ, गवामायनिकानां धमाणां याहकौ, तत्रैतावपि* सप्तदशौ, तथाच त्रयः सप्तदशा अनूचीना भवन्ति, तच्च एतदचनं युज्यते,—‘त्रयाणां सप्तदशानां अनूचीनतायाः’—इति ।

तथा आययणे, द्यावापृथिव्यमेककपालं विधाय आह, ‘यत् सर्वज्जतं करोति, सा तु एका परिचक्षा, ऊतो ऊतः पर्यावर्तते सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत’ इति आज्य-विधिपरे वाक्ये सर्वहोमम् अपर्यादृष्टिञ्च वैश्वदेविकौ धर्मौ प्राप्तौ दर्शयति ।

तथा मैत्रावरुणायाम् आमिक्षायां ‘न वाजिनेन प्रचरन्ति’—इति वाजिनेज्यां वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधस्ततो धर्मप्राप्तिं दर्शयति । एतेभ्यो लिङ्गेभ्य एतत् ज्ञायते,—यथास्वं धर्माणां याहकाः—इति । प्रतिपत्त्यर्थकर्म वाजिनेज्यां खिद्यत्तुस्यां मत्वा एतदुक्तम् । ‘आह, लिङ्गं अपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः’?—इति । उच्यते, लक्षण्या प्राप्तिर्लिङ्गात् लक्षणापरिग्रहः ॥

स. चोदनासामान्यादा ॥ २७ ॥ (हे०) ॥

भा. खरसामत्वसामान्यात्, एककपालत्वसामान्यात्, आमिक्षा-सामान्यादा ; यस्य लिङ्गम्, अर्थसंयोगात्—इत्यनेन प्राप्तिः—इति ॥ (७।३।१०) ॥

वासो ददातीत्यादौ वास—आदिशब्दानामाकृतिनिमित्ताधिकारश्च ॥

भा. कश्चित् श्रूयते,—‘वासो ददाति, अनो ददाति’—इति । तच्च विचार्यते, किं, वाससः, अनसश्च क्रिया प्राप्यते, उत न?—इति । तच्च आह, एवं तावत् नः परीक्ष्यं किं, कर्मनिमित्तावेतौ

* ‘तत एतावपि’ इति का० प्री० पु० पाठः ॥

भा. शब्दौ, उत आकृतिनिमित्तौ?—इति ; यदि कर्मनिमित्तौ, ततः प्राप्यते ; अथाकृतिनिमित्तौ, ततो न?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—कर्मनिमित्तौ—इति । कुतः? । कर्मागमे तद्दर्शनात्, यदा तस्मिन् द्रव्ये दाशणि सूत्रे वा दाशकारेण तन्नुवायेन वा कर्म कृतं भवति, तदैतौ शब्दौ प्रवर्तते, न प्राक्, अतो विज्ञायते, कर्मनिमित्तौ—इति । यदा कर्मनिमित्तौ, तदेतदारभ्यते,—

ख. कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा. 'कर्मजे' एतस्मिन् वास—आदौ द्रव्ये श्रूयमाणे, 'कर्म' प्राप्यते । कथम्? । 'यूपवत्', यथा यूपशब्दो जोषणादिक्रियानिमित्तः, स यत्र श्रूयते, तत्र जोषणाद्याः क्रियाः प्राप्यन्ते, एवम् इहापि—इति ॥

ख. रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा. अत्र उच्यते, नैतौ कर्मनिमित्तौ । किंकारणम्? । ये नैमित्तिकाः शब्दाः, ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यन्ते, यथा दण्डो हन्त्री—इति ; इमौ तु अनुपलभ्य क्रियाम्, आकृतिमात्रे प्रयुज्येते ; तस्मात् न एतौ क्रियानिमित्तौ—इति । अत्र उच्यते,— 'आकृत्या क्रियाम् अनुमाय ततः शब्दं प्रयुङ्क्ते'—इति । अत्र ब्रूमः,—प्रत्यक्षाम् निमित्ततां गम्यमानाम् उत्सृज्य, अदृष्टायां क्रियायां निमित्तत्वकल्पनायां हेतुर्नास्ति—इति । यत्पूर्व, क्रियोत्तरकालं प्रवृत्तिदर्शनात्—इति ; अत्र ब्रूमः, प्राक् क्रियाया आकृतिरनभिद्यक्ता, सा क्रियया अभिद्यज्यते, यतः क्रियोत्तरकालं शब्दप्रयोगः, तस्मात् आकृतिनिमित्तौ, यदैवं, तदा सिद्ध—'रूपं' देयम्* । कुतः? । 'अशेषभूतत्वात्',—नात्र क्रिया

* सिद्धं रूपं देयमिति कं० सं० द्वितीय पृष्ठके पाठः ।

भा. ज्ञेयभूता, क्रियावाचिनः ब्रह्मस्याभावात्, यूये तु प्रत्यक्षविहिता
 जोषणाद्याः क्रियाः, तस्मात् यूयवत्—इति अतुल्योपन्यासः ॥
 (७।३।१९ अ०) ॥

गर्गचिरात्तु लौकिकेऽपि उपनिषानाधिकरणम् ॥

ख. विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा. गर्गचिरात्तु आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते,—‘अग्नि-
 मुपनिधाय स्तुवते’—इति । तत्र विशयः,—किं, लौकिकोऽग्निः
 उपनिधेयः, उत वैदिकः?—इति । किं प्राप्तम्?—वैदिकः—
 इति । कुतः? । सर्वकर्मार्थ उत्पन्नोऽसौ, यानि अहं कर्माणि
 करिष्ये यैश्चास्मि अधिहृतः—इति, अतो वैदिक उपनिधेयः
 —इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—“विशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थ-
 त्वात्”,—एतस्मिन्विशये लौकिकं वैदिकम्?—इति, ‘लौकिकः
 स्यात्’ । अथ यदुक्तं, वैदिकं सर्वकर्मार्थमुत्पन्नं, तस्मात् तदुप-
 निधेयम्—इति । अत्र ब्रूमः,—

ख. न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. ‘न वैदिकम्’ अग्निद्रव्यं ब्राह्मेणोत्पादितं, तस्य ब्राह्मेणैव कार्ये
 निर्दिष्टं,—‘यदाहवनीये जुहोति’ इत्याख्य ; तस्मिन् सर्वार्थं
 कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् ; तस्मात् लौकिकोऽग्निः, उप-
 निधेयः । सर्वार्थत्वञ्चैषां स्वे स्वे कार्ये वर्तमानानां भविष्यति ;
 ; एवमुभयम् अविकटं,—सर्वार्थत्वं निर्देशश्च—इति । अथ धैष्ण्या
 अग्नयः कस्मात् न उपनिधीयन्ते? । अत्र उच्यते,—

ख. तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. ‘इतरेषाम्’ अपि अग्नोनां धैष्ण्यानां ‘तथोत्पत्तिः’ न सर्वार्थं

भा. — इत्यर्थः । कुतः ? । 'समत्वात्', एतेऽपि इतरैरङ्गिभिः समाः, एतेषामपि निर्दिष्टं कार्यं, 'प्रागासीनो धिष्ण्यान् आधार-
वति'—इति । अतस्ते नोपनिधेयाः—इति ॥ (७।३।
१२ अ०) ॥

'उपग्रयो यूपो भवति' इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकताधिकरणम् ॥

ख. संस्कृतं स्यात् तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा. एकादशिन्यां श्रूयते,—'उपग्रयो* यूपो भवति'—इति । तच्च
सन्देहः,—किम्, एतदुपग्रयद्रव्यं संस्कृतं, ओषणादयः संस्काराः
अत्र कर्तव्याः, उत न?—इति । किं युक्तं?—'संस्कृतं स्यात्';
—कर्तव्या अत्र ओषणादयः संस्काराः । कुतः ? । 'तच्छब्दत्वात्',
अयं यूपशब्दः संस्कारनिमित्तः, स एषोऽसत्सु संस्कारेषु नोप-
पद्यते; तस्मात्ते कार्त्तव्याः—इति ॥

ख. भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वाङ्गुणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥
(सि०) ॥

भा. न वा कर्तव्याः । कुतः ? । 'अयज्ञशेषत्वात्', एते संस्कारा
अस्मिन् काष्ठे क्रियन्ते, एतेन हारेण, यजतिना सम्भत्स्यन्ते,
—इत्थं संस्कृते काष्ठे नियुक्तेन पशुना यजिः क्रियमाणोऽपूर्वम्
निर्वर्तयति । अस्मिंश्च उपग्रये न पशुर्निवृज्यते, तच्च कृताः
संस्कारा अनर्थकाः स्युः । 'ननु वचनसामर्थ्यात् अदृष्टार्था
भविष्यन्ति' । उच्यते, न अत्र वचनं,—यूपः कर्तव्यः—इति,
वर्तमानापदेशोऽप्ययम् । 'ननु वर्तमानापदेशोऽपि न घटते,
संस्काराणामभावे' । उच्यते, 'भक्त्या' भविष्यति, यथा, 'यज-

* "एकादश्यां यूपानां समूह एकादशिनी, तच्च दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशो यूप
उपग्रयः" इति न्यायमाज्ञा ॥

भा. मानो वै यूपः—इति । 'आह, तच्च सादृश्यात्, इह पुनः कथम्?—इति । उच्यते, 'गुणानाम् अभिधानत्वात्', यूप-गुणानां (यूपसंस्काराणाम्) 'अभिधानत्वात्'—यूपसंस्काराः तच्च केचित् अर्थमाप्ताः छेदनादयः तूष्णीकृताः* सन्ति, तैरयम् अभिधीयते,—यूपः—इति अयूपः सन्; यथा ज्ञाता कन्या अनलङ्घ्यता मालागुणेनापि अलङ्घ्यता—इति, एवम् एक-देवेनापि संस्काराणां, 'संस्कृतः'—इति स्तुत्याऽभिधीयते ॥ (७।३।१३ अ०) ॥

‘पृष्ठैरपतिष्ठन्ते’ इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य अग्निसंवाचिताधिकरणम् ॥

अग्नौ श्रूयते, 'पृष्ठैरपतिष्ठन्ते'—इति । तच्च चिन्त्यते, किं पृष्ठधर्माः कर्तव्याः, उत न?—इति । के पुनस्ते? । सामान्य-धर्मा हिंकारादयः, विशेषधर्माः,—‘रथगते प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेद् ब्रह्मति समुद्रम्’—इत्येवमादयः । किं तावत् प्राप्तम्?—तत् आह,—एतत् तावत् नः परीक्ष्यं, किम् अयं पृष्ठशब्दः कर्मणो वाचकः, उत ब्रह्मस्य?—इति । 'ननु सिद्ध-मेतत् कर्मनामधेयं पृष्ठशब्दः—इति, “यस्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः” (१।४।३ सू०)—इत्यर्थः । तास्वेव चोदनाद्य एतदुक्तं,—सप्तदशानि पृष्ठानि, वैरूपं पृष्ठं, वैराजं पृष्ठम्—इति । इदानीं, 'पृष्ठैरपतिष्ठन्ते'—इत्यस्यां चिन्ताते । किं पुनरयं युक्तम्? । तत् आह,—

स. कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥ ३५ ॥
(पू०) ॥

भा. 'कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्' । कुतः? । 'तथाभूतोपदेशात्,—

* दृढीभूता इति का० श्री० पु० पाठः ।

भा. तद्याभूतः सन् उपदेशः, यच्च* अयं पृष्ठशब्दः कर्मनाम अधिगतः, तद्याभूतोऽयमपि। किम् अस्य तद्यात्वम्?। पृष्ठशब्दसामान्यं, पृष्ठशब्दस्तत्र कर्मवचनोऽधिगतः, स एव अयं; तस्मात् इहापि तद्वचन एव अवगन्तव्यः, विशेषाभावात्। यदि अन्यार्थः कल्प्येत, एकः शब्दोऽनेकार्थः स्यात्। तत्र को दोषः?। शब्दे उच्यते संशयः स्यात्, न अर्थप्रत्ययः, तत्र व्यवहारो न सिध्येत्, व्यवहारार्थस्य शब्दप्रयोगः, कारणान्तरं च प्रकरणाद्यपेक्ष्यम्, एकार्थत्वे तु निरपेक्षोऽर्थप्रत्ययः। तस्मात् अनेकार्थत्वम् अन्यार्थं, तस्मात् कर्मनाम पृष्ठशब्दः। यदा कर्मनाम, तदा यदि तावत् तानि कर्माणि इह उपदिश्यन्ते, तत्र उत्पत्तिरेषाम् अनर्थिका। अथ मा भूत् एष दोषः—इत्येतत् उपस्थानं तत्र विज्ञायते, तत् इदं प्रकरणं बाधेत। तस्मात् सादृश्यविधिरयम्,—‘पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते’,—पृष्ठसदृशैः कर्मभिः उपतिष्ठन्ते—इति, तत्सादृश्यं च धर्मेऽर्भवति। तस्मात् कर्मस्था धर्माः—इति॥

क. अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्द्रव्येषु पृष्ठशब्दः
स्यात्॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

भा. न चैतदेवं,—‘कर्मणः पृष्ठशब्दः’—इति, किमर्थं?—‘द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्’, अगद्द्रव्येषु ‘अभित्वा गूर नो नुमः’—इत्येवमादीनाम् ऋचां वाचकः। कुतः?। ‘अभिधानोपदेशात्’ अभिधानोपदेशोऽर्थं ‘पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते’—इति, पृष्ठैः अभिदधाति—इत्यर्थः। ‘कथम् पुनः अयम् उपस्थानवचनोऽभिधानार्थः शब्दो विज्ञातुम्?’। उच्यते, उपपन्नविशेषात्, मन्वकरणे उपतिष्ठन्तेः आत्मनेपदं भवति†, मन्वस्तु अभिधानस्य करणं, न उप-

* यथा इति का० ऋ० पु० पाठः।

† “उपाकल्पकरणे—(१।१।१५)” इति पाणिनिस्त्वम्।

मा. स्थानस्य ; उपस्थानं शरीरेण क्रियते, मनसा वा ; तस्मात् अभिधानार्थः । स एष विप्रतिषेधः ; यदि पृष्ठशब्दः कर्मसु कल्प्यते, आत्मनेपदं बाध्यते, न हि तदा मन्त्रः करणं भवति ; अथ आत्मनेपदम् अनुबध्यते, उपस्थानविप्रतिषेधः, तदा अभिधानार्थता आपतति, तच्च आत्मनेपदानुरोधो न्यायः, पृष्ठशब्दो हि लक्षणया पृष्ठसाधनं मन्त्रं ब्रुवन् अर्थवान् भवति, आत्मनेपदं तु मन्त्रकरणेनैव उपपद्यते । अतः पृष्ठसाधनेषु मन्त्रेषु पृष्ठशब्दः ।

‘आह, नैतत् युक्तं, उपस्थानार्थता हि श्रुत्या उपतिष्ठते, आत्मनेपदाङ्गिज्ञात् अभिधानार्थता, न च लिङ्गेन श्रुतिर्बाधितव्या’ । उच्यते, नैव अत्र श्रुतिर्बाध्यते, स्वार्थमेवोपतिष्ठति-राह समीपस्थानं, तत्तु अभिधानाय, अभिधानं निर्वर्त्तयितुम् अग्निसमीपे तिष्ठेत्—इति तिष्ठतिराह आत्मनेपदात् ; ततो विरोधः ।

‘आह, एवम् अप्यभिधानस्य मन्त्रः करणं, न उपतिष्ठते, तच्च असम्बन्धः एव उपस्थानस्य मन्त्रेण । तथा, “पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते”—इतिसमुच्चारणम् अनर्थकं स्यात्’ । उच्यते, अभिधानमभिनिर्वर्त्तयन् मन्त्र उपस्थानस्य करणं भवति, यत आस्य प्रयोजनं निर्वर्त्तयति ; न हि निष्प्रयोजनम् अनुष्ठीयते, तस्मात् मन्त्रेषु एव पृष्ठशब्दः, मन्त्रेषु चेत्, नास्ति धर्माणां प्राप्तये हि मन्त्राणां धर्माः, अधर्मकास्ते—इति ॥ (७।४।१४ अ०) ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः ह्यतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सप्तमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ सौख्यं चरौ इतिकर्तव्यतावच्छाधिकरणम् ॥

ख. इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

भा. अनारम्य किञ्चिच्छ्रूयते, “सौख्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः”
—इति । तत्र एवोऽर्थः समधिगतः,—यागोऽर्थं चोद्यते—इति,
—“यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् एषां कर्मसम्बन्धात्” (२ ।
३ । १४ सू०)—इति । तथा इदमपि उक्तं,—‘कर्मफलयोः सम्बन्धे
कर्म गुणतः, फलं प्रधानतः’—इति, “प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्
कर्मतो हि अभिसम्बन्धः, तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात्” (६ । १ ।
३ सू०)—इति । इदमपि चोक्तं, यजिः अपूर्णं साधयति, ततश्च
अपूर्णात् कालान्तरे फलं भवति—इति,—“चोदना पुनरा-
रम्भः” (२ । १ । ५ सू०)—इत्यत्र, एवमेतस्मिन् सति, “सौख्यं
चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः”—इत्यत्र सौख्यं यागेन अपूर्णं
हत्वा ब्रह्मवर्चसं साधयेत् ब्रह्मवर्चसकामः—इत्येवं विज्ञायते ।

‘आह, यत्र तृतीयायुक्तो यजिः, तत्र युक्तो गुणभावाभ्युपगमः,
यथा, ‘अग्निहोत्रेण स्वर्गकामो यजेत’—इति ; इह तु असत्यां
तृतीयायां कस्य तृतीयार्थो गम्यते?’—इति । उच्यते,—किम्
अत्र तृतीयानिर्दिष्टेन यजिना कास्ये? वदा सभावसिद्धः
कर्मणां फलं प्रति गुणभावः, यथापि असौ श्रुतः, तथापि
अकिञ्चित्कर एव, गतार्थत्वात्, तथा, यथापि द्वितीया श्रुतिः,
(यथा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’—इति), तथापि विभक्तिव्यत्ययो वा
ईप्सितत्वस्य वा अविवक्षा कामं वा आनर्थक्यं स्यात् ; न तु
कदाचित् अपि कर्मणः प्रति गुणभावः शक्योऽपक्रोतुम् । तस्मात्
यागेन अपूर्णसाधनम् अत्र उच्यते, तत्र यागो विज्ञायते,

भा. लौकिकोऽसौ पदार्थः, तेन तु कथम् अपूर्णं साधते—इत्येतत् न विज्ञायते, इह तु यागेन अपूर्णं साधयेत्—इत्येतावदेवोक्तम् । कथम् साधयेदिति कर्त्तव्यता न उक्ता, येषां च अर्थानां ज्ञायत एव इतिकर्त्तव्यता, तेषां कर्त्तव्यत्वमात्रम् उपदिश्यते, यथा ओदनं पचेदिति, येषां तु न ज्ञायते, ते स हि इतिकर्त्तव्यतया एव उपदिश्यन्ते, यथा दर्शपूर्णमासी; एवं चेत् नूनं ज्ञायते, यागेन अपूर्णनिर्हृत्तौ इतिकर्त्तव्यता यस्मात् उक्ता, तस्मात् न्यूनम् असावस्ति—इति ।

‘आह, यद्यस्ति लोके, ततो ज्ञायेत एव, अथ नास्त्येव, कथं ब्रह्मा ज्ञातुम्?’—इति । उच्यते,—बाह्वस्ति लौकिकी वैदिकी च, लौकिकी तावत् पार्वणस्याखीपाकादिषु, वैदिकी दर्शपूर्णमासादिषु; यदि तत्पूर्णा एताद्योदनाः तदपेक्षाः सौर्ययागेन अपूर्णं साधयेत् यथाज्ञातया इतिकर्त्तव्यतया—इति, ततो युक्तः इतिकर्त्तव्यताया अविधिः । न च विधीयते, अत इतिकर्त्तव्यताया अविधेः ‘यजेते पूर्ववत्’, विहितेति कर्त्तव्यताकत्वम्—इति ।

‘अथ ये आहुः,—यजेत यागं कुर्यात्—इति, जुहुयात् होमं कुर्यात्—इति, तेषां, किं नैव धर्माकाङ्क्षा भवति?’ । भवति—इति ब्रूमः,—यद्यपि, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतो यजिर्द्रव्यं देवतां प्रत्युत्सृज्यते—इति, तथापि, यदा फलार्थः क्रियते, तदा धर्मान् आकाङ्क्षति, न हि अधर्मकात् फलं भवति । कथं ज्ञायते? । यो हि अमेधं इष्टम् उच्छिष्टः ब्रह्मानो वा म्रौढपादो वामेन हस्तेन, वा पादेन, यथाकथञ्चित् देवतायै उच्छिजति, तस्य फलं न भवति—इति त्रिष्टाः स्मरन्ति । यस्तु मेधं इष्टं शुची देहे प्रयतः प्राङ्मुखो दक्षिणेन हस्तेन समाहितमना

* न च विहितेति कर्त्तव्यताकत्वमिति आ० से० पु० पाठः ॥

भा. मन्त्रवत् नियमवच्च देवतायै उत्पद्यति, तस्य फलं भवति—इति स्मरन्ति। तस्मात् यावान् यजतिः फलायाम्नायते, स सर्वा धर्मान् आकाङ्क्षति, अतः तेषाम् अग्न्यस्ति धर्माकाङ्क्षा; सत्याम् आकाङ्क्षार्या, सन्निहितैर्धर्मैः, अविप्रतिषिद्धः सम्बन्धः प्रकृतौ, विद्वान्तौ त्वानुमानिकैः ॥ (७।४।१ अ०) ॥

सौम्ये चरौ वैदिकेति कर्तव्यताधिकरणम् ॥

स. स लौकिकः स्यादृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. अधुनैवं चिन्त्यते,—किम् अनियमः,—लौकिकी वैदिकी वा इतिकर्तव्यता, उत लौकिकी एव, आहोस्वित् वैदिकी?—इति। अथ विशेषाभावात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—‘स लौकिकः स्यात्’, ‘स’ खलु कर्तव्यतोपायः ‘लौकिकः स्यात्’। कुतः?। ‘दृष्टप्रवृत्तित्वात्’, दृष्टा हि अस्य, तच्च तच्च प्रवृत्तिः, यथा पार्वणस्थालीपाके अष्टकाचरौ आयुहायणीयकर्मणि,—इत्येवं यच्च यच्च यागेन अपूर्व्यं साध्यते, तच्च तच्च अस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। अतः अन्वयात् विज्ञायते,—यागस्य अपूर्व्यं साध्यतः अयम् उपायः—इति, अयच्चापि यागः; तस्मात् अस्यापि स एव अभ्युपायः ॥

स. वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. आह,—किम् एष एव उत्सर्गः,—सर्वत्र लौकिकी इति-कर्तव्यता?—इति। एवं खलु प्राप्तम्; एवं प्राप्ते दूनः,—‘वचनात्तु ततोऽन्यत्वम्’—इति। यच्च प्रत्यक्षं वचनं वैदिक्याः, तच्च न लौकिकी स्यात्, वचनसामर्थ्यात् वैदिकी एव स्यात्, यथा उपसत्तु, गृहमेधीये च ॥

ख. लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥
(सि०) ॥

भा. 'लिङ्गेन वा' इतिकर्त्तव्यता 'नियम्येत'। कतरा?। यस्या लिङ्गं, वेदिक्याश्च लिङ्गं, तस्मात् वैदिकी। किं पुनर्लिङ्गम्?। सौर्ये तावच्चरौ श्रूयते,—'प्रयाजे ह्यणलं जुहोति'—इति, तथा ऐन्द्रबार्हस्पते, 'अहं बार्हषो लुनाति, अहं न, खयदितम् अहं वेद्याङ्करोत्यहं न'—इति। तथा 'पितृयज्ञेन होतारं दृणीते न आर्षेयम्'—इति; एतैर्लिङ्गैर्ज्ञायते वैदिकी इतिकर्त्तव्यता—इति। कथम्?। 'तद्गुणत्वात्', एते हि प्रयाजादयो वैदिकस्य अपूर्वस्य गुणाः, यदि च तदीयेतिकर्त्तव्यता प्रवर्त्तिता, तत एतेषु कर्मसु एते सन्ति, तच्च एतानि वचनानि उपपद्यन्ते,—'प्रयाजे प्रयाजे ह्यणलं जुहोति'—इत्येवमादीनि। तस्मात् वैदिकी इतिकर्त्तव्यता नियम्येत ॥

ख. अपि वाऽन्यायपूर्वत्वाद्यच नित्यानुवादवचनानि
स्युः ॥ ५ ॥ (आ० १) ॥

भा. 'अपि वा' नैव स्यात्,—वैदिकी इतिकर्त्तव्यता—इति, यत्कारणम् एतैर्लिङ्गैर्न ब्रूयते वैदिकी नियन्तुम्। कुतः?। 'अन्यायपूर्वत्वात्', न्यायपूर्वकं हि वचनं तत्साधकं भवति, न चेतानि न्यायपूर्व्याणि; न हि वैदिक्याः प्रवृत्तिर्युक्ता, निबद्धा हि सा प्रकरणादिभिः कारखेर्दर्शपूर्णमासादिषु। 'कथं तर्हि एतानि लिङ्गानि?'। उच्यते,—'यच्च नित्यानुवादवचनानि स्युः'; इह 'तावत् अहं बार्हषो लुनाति अहं न'—इति, बर्हिः यत्रैव भविष्यति, यत्कारणं, सतो बर्हिष उच्यते, न च इहास्ति बर्हिः। 'न होतारं दृणीते न आर्षेयम्'—इति नित्यानुवादो भविष्यति।

भा. 'ननु नित्यानुवादः सन् अनर्थको भवति'। किं क्रियतां, यस्य अर्थो नास्ति; 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति'—इतिवचनं प्रयाजानां भविष्यति। 'कथं पुनरत्र प्रयाजाश्च कृष्णलहोमश्च* शक्यो वक्तुम्, भिद्यते हि तथा वाक्यम्'। एवं तर्हि न प्रयाजान् वक्ष्यति, प्रयाजे कृष्णलहोमं विधास्यति; न च असत्सु प्रयाजेषु कृष्णलहोमः शक्यते कर्तुम्, इत्यर्थात् प्रयाजान् करिष्यति। तस्मात् न लिङ्गेन वैदिक्याः नियमः, यथोक्तेन न्यायेन लौकिकी इतिकर्तव्यता†—इति ॥

स. मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात् ॥ ६ ॥ (आ० २) ॥

भा. तत्र आह,—'अथ कस्मात् नोभे अपि इतिकर्तव्यते सह प्रवर्त्तते?—इति। किमेवं भविष्यति?। एवं तुल्यापिचा कर्मणाम् अन्यतरतो न बाधिता भवति'। उच्यते, सह-प्रवृत्तौ, एकया चेत् कर्म निरपेक्षं कृतं, द्वितीयस्याः प्रवृत्तिर्विप्रतिषिद्धा, अतो 'मिथः' प्रवृत्तेः 'विप्रतिषेधात्' 'यथार्थकल्पना स्यात्', एकस्याः प्रवृत्तिः स्यात्—इत्यर्थः। 'कथम् एकस्याः प्रवृत्तेर्धर्माणां यथार्थकल्पना भवति?'। ये धर्मा येषु कार्येषु प्रवृत्तौ उत्पन्नाः, ते इहापि तेषु एव भवन्ति, इतरथा द्वितीयस्या धर्माः अयथार्थाः भवेयुः पूर्वैर्धर्मैः, तेषां कार्याणां निर्वर्त्तितत्वात्, एवम् एकस्याः प्रवृत्तेः यथार्थकल्पना भवति, अतो 'यथार्थकल्पना स्यात्'—इत्यनेन एकस्याः प्रवृत्तिः—इत्युक्तं भवेत्, एकस्याः प्रवृत्तौ यथोक्तेनैव न्यायेन लौकिक्याः प्रवृत्तिः—इति ॥

* कृष्णलाय शक्या इति का० ग्री० पु० पाठः ।

† लौकिक्येव इति का० पु० पाठः ।

स. भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्सम्बन्धा-
दभिधानवत् यथा धेनुः किशोरेण ॥ ७ ॥ (आ०
नि०) ॥

भा. तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ। न तु एवं स्यात्,—लौकिकी इति-
कर्त्तव्यता—इति; किन्तु वैदिकी नियम्येत। कुतः?। 'भागि-
त्वात्', वैदिकी अपि भागिनी प्रवृत्तिः, सा अपि हि अपूर्वस्य
इतिकर्त्तव्यता, समाने च भागित्वे उभयोः, वैदिकी एव स्यात्,
'गुणानामभिधानत्वात्', गुणा एते प्रयाजादयः सौख्यादिषु
दृश्यमाना अभिधायका भवन्ति एतस्य अर्थस्य, यथा वैदिकी
अत्र इतिकर्त्तव्यता—इति बोधका भवन्ति—इत्यर्थः।

कस्मात्?। 'सम्बन्धात्', एते हि तथा इतिकर्त्तव्यतया
सम्बद्धाः, अतः साहचर्यात् तां गमयन्ति। 'अभिधानवत्',
यथा कौण्डपायिनानयने 'अग्निहोत्रम्'—इत्यभिधानं कर्मणो
वाचकं, तत् कर्म सहचरितान् धर्मान् आनयति, तेषु असत्सु
एतदभिधानम् इह न युज्यते—इति तेषां धर्माणाम् तत्र भावो
विज्ञायते; एवम् इहापि प्रयाजादीनां दर्शनम् असत्यां
वैदिक्यां न युज्यते—इति, तस्या अपि इह भावो विज्ञास्यते।
'ननु असति न्याये लिङ्गम् अकारणम्'। सत्यमेवम्, उक्तस्तु
न्यायो 'भागित्वात्'—इति। यत्तु दृष्टप्रवृत्तिलौकिकी—इति;
तत्र ब्रूमः, यद्यपि दृष्टप्रवृत्तिः स्यात्, तथापि वैदिकी एव
'नियम्येत'। कथम्?। 'यथा धेनुः किशोरेण', तत् यथा,
'हृणकिशोरा धेनुः'—इति, यद्यपि धेनुशब्दो गोधेन्वां दृष्ट-
प्रवृत्तिः, तथापि अभिधानसामान्यात् अश्वधेन्वामपि भागी—
इति किशोरेण लिङ्गेन अश्वधेन्वां विज्ञायते; एवम् इहापि
यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि इतिकर्त्तव्यतासामान्येन
भागित्वात् लिङ्गेन वैदिकी विज्ञेया ॥

ख. उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाधिकारं भावः
स्यात् ॥ ८ ॥ (२य आ० १, ॥

भा. अथ 'वा' नैव लिङ्गेन नियमः—इति। कुतः?। 'उत्पत्तीनां समत्वात्', धर्माणां प्रयाजादीनाम् उत्पत्तयः समाः, सर्वेषाम आग्नेयाद्यङ्गभावेन, न परस्पराङ्गत्वेन। किम् अतः?। यदि प्रयाजादीनामनुयाजादयोऽङ्गानि स्युः, ततो यच्च प्रधानं, तच्च अङ्गानि—इति प्रयाजदर्शनेन अनुयाजादयोऽनुमीयेरन्, यदा तु समप्रधाना एते, तदा प्रयाजदर्शनेन कामं प्रयाजा अनुमीयेरन्, प्रयाजधर्मा वा, न तु अनुयाजादयः। तस्मात् लिङ्गम् अनियामकम्। यत्तु,—'अभिधानवत्'—इति; अत्र ब्रूमः,—युक्तं तच्च, तच्च हि परब्रह्मदः परच प्रयुक्तः सन् धर्मान् अतिदिशति—इत्युक्तम्।

अपि च, विधिरसौ,—अग्निहोत्रवद्भोतव्यम्—इति, अयं पुनः अनुवादः; तेन अत्र प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्तिः, कुतः अनुयाजादीनाम्? तस्मात् विषयः उच्यते,—'अभिधानवत्'—इति। अतो 'यथाधिकारं भावः स्यात्', ये धर्मा यस्य अपूर्वस्य अधिकारे आग्नाताः, ते तच्च एव भवेयुः।

'एवं तर्हि, 'सौत्यं चक्षम् निर्वपेत्'—इत्यनेन आख्यातेन प्रधानस्य विधानोत्पत्तिः, शेषाणां च वचनं भवतु। कथंकृत्वा?। न अनङ्गं प्रधानम् उच्यमानं कस्मैचित् प्रयोजनाय कल्पते—इति, तेन च प्रापितानामङ्गानाम् एतेभ्यो लिङ्गेभ्यो विशेषावधारणं भविष्यति'। तच्च इदम् उच्यते,—

ख. उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥
(आ० २) ॥

भा. 'एकस्मिन्' शब्दे प्रधानस्य उत्पत्तिः, अङ्गानां च वचनं न

भा. सम्भवति। किङ्कारणम् ?। उत्पन्नं हि प्रधानमङ्गान् अपेक्षते, अपेक्षया च तानि गृह्यन्ते। तस्मात् नैतत् अपि युक्तम्। यदि च 'निर्वपेत्'—इत्यनेन शब्देनाङ्गान्यापि विधीरन्, ततः तेषाम् अपि फलसम्बन्धः स्यात्, तथा अङ्गत्वमेव व्याह्रन्येत। ततोऽप्यम् अपि वादो न घटते। तस्मात् यथोक्तो लौकिक एव अभ्युपायः॥

ख. विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तन्त तथा हि लिङ्गदर्शनम्॥ १०॥ (आ० नि०)॥

भा. 'विध्यन्तो वा' सौम्यादिकायां 'चोदनायां प्रवर्तन्त' न धर्मा लौकिकाः। कः पुनरयं विध्यन्तो नाम ?। विधीरन्तो विध्यन्तः। अथ विधिः कः ?। यत् वाक्यम् उपलभ्य, पुरुषः कस्मिंश्चित् अथ प्रवर्तते, कुतश्चित् वा निवर्तते स विधिः; विधीयते हि अनेन अर्थः; यथा लोके, 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्'—इति, तस्य अभ्याजेति आदिः, इतरोग्न्तः; वेदेऽपि 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति विधादिः, विध्यन्तोऽपि प्रधानविधिवर्जितं कृत्वा पौरोडाशिकं ब्राह्मणं, तेन समेतोऽयं विधादिर्विशिष्टापूर्व-निर्दृष्टिं प्रति पुरुषं प्रवर्तयति, तस्मात् सोऽस्त्वान्तः। तथा, 'सोमेन यजेत'—इति विधादिः; सौमिकम् अपि ब्राह्मणं विध्यन्तः; एव विध्यन्तो नाम। एतेषु च सौम्यादिषु विधादिरस्ति, विध्यन्तो नास्ति, एतेषु अपि स विध्यन्तः कल्प्येत। कथङ्कत्वा ?। अपरिपूर्णे यत् वाक्यं, तत् अध्याहारेण वा पूर्येत, व्यवहितकल्पनया वा, तत्र अध्याहारात् व्यवहितकल्पना ज्यायसी, अध्याहारे हि अश्रुतः कल्प्येत, इतरत्र श्रुतेन सम्बन्धः। तस्मात् व्यवहितो ब्राह्मणावयवोऽस्य परिपूरकः कल्प्यते, यथा, 'वसन्ताय कषिञ्जलानालभते, शीर्ष्माय कल-विज्ञानालभते'—इति, तेन वैदिकी इतिकर्तव्यता प्राप्यते।

भा. 'यदि तत् ब्राह्मणम् अस्यान्तः कल्प्यते, तच्च न भवति ; तदे-
तन्मयूरनुत्तमापद्यते । तत् यथा, मयूरस्य नृत्यतोऽन्यदपा-
त्रियतेऽन्यत् संव्रियते, एवम् इह्यापि इदं संव्रियते तदपात्रियते' ।
नैष दोषः,—प्रत्यक्षः तस्य तच्च भावः, इह पुनः आनुमानिकः,
न च आनुमानिकं प्रत्यक्षं बाधते । 'इह तर्हि न माप्नोति,
प्रत्यक्षविरोधात्' । स्यात् एवं, यदि विरोधः स्यात्, न तु
अस्ति विरोधः, तच्चापि भविष्यति, इह्यापि, तदेतत् उक्तं,—
'विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तते'—इति ।

'उच्यते, प्रकृतिवत्—इति किम् आह, अष्टमे प्रकृतिनियमं
करिष्यति,— इयमस्य प्रकृतिः—इति' । तदुच्यते, विध्यन्तो
वा प्रकृतेरेव प्रवर्त्तते, या या तस्य कर्मणः प्रकृतिः—इति ;
यस्य आग्नेयः प्रकृतिः, तस्य आग्नेयादेव, यस्य अग्नीषोमीयः,
तस्य अग्नीषोमीयात्—इत्येवं सर्वत्र ।

'अथ कस्मात् न लौकिको विध्यन्तः कल्प्यते ?' । उच्यते,
लौकिकस्य विधेरभावात्, विध्यन्त एव नास्ति, कुतः तत्-
कल्पना ?—इति । 'आह, लौकिकी इतिकर्त्तव्यता प्राप्यताम्,
किं विध्यन्तकल्पनया ?'—इति । उच्यते, वैदिकी हि अत्र
इतिकर्त्तव्यता न लौकिकी । कस्मात् ? । 'तथा हि लिङ्गदर्शनं',
प्रयाजादि समर्थितं भवति ॥

स. लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥
(३५ आ०) ॥

भा. यदि लिङ्गात् वैदिकोऽभ्युपायो भवति, तेन तर्हि 'अलिङ्गे
लौकिकं स्यात्, यत्र कर्मणि किञ्चिल्लिङ्गं नास्ति, तच्च लौकिकं
स्यात् विधानं, यथा, 'ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य
सजातावीयः'—इति ॥

स. लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि
निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन ॥ १२ ॥ (आ०
नि०, ॥

भा. अत्र उच्यते,—स्यात् एवं, यदि लिङ्गहेतुको वैदिक उवाचः
स्यात्; न तु असौ लिङ्गहेतुकः। किंहेतुकस्तु? विध्यन्तेहेतुकः,
विध्यन्तोऽपि न्यायपूर्वः, स च न्यायः तुल्यः सर्वेषां कर्मणां
वैद्यतानां लिङ्गवतां च। कुतः? 'चोदनाशब्दसामान्यात्',
कर्मचोदानायां शब्दः समानः, सर्वत्र विध्यादिरस्ति, न विध्यन्तः,
तुल्यश्च अपेक्षया अन्यत्र युतेन विध्यन्तेन सम्बन्धः, तदेतत्
न्यायपूर्वकं लिङ्गमेकवापि दृश्यमानं, तुल्यन्यायानाम् सर्वेषां
धर्मवत्तां ज्ञापयति। यथा स्थाण्यां तुल्यपाकानां पुलाकानां
एकम् उपलब्धं अन्येषाम् अपि सिद्धतां जानाति, तुल्यो हेतुः
अस्य च अन्येषां च सिद्धत्वस्य—इति। तस्मात् सर्वत्र वैदिकी
इतिकर्तव्यता।

अथ यदुक्तं, दृष्टप्रवृत्तिर्लौकिकी इतिकर्तव्यता—इति। अत्र
ब्रूमः,—सामान्यतोदृष्टमेतत् उपदिश्यते, सामान्यतोदृष्टं च
यत् अद्यभिचारि, तत् प्रमाणं, सद्यभिचारं च एतत्, दृष्टा
हि गणयागादयो अनेवमितिकर्तव्यताकाः। तस्मात् दृष्टप्रवृत्ति-
त्वात्—इत्यहेतुः।

यत्तु वैदिक्या भागित्वात् तत्पूर्वकाणि लिङ्गानि भविष्यान्त
—इति; अत्र ब्रूमः,—भागित्वस्य अपूर्वैतिकर्तव्यताकत्वं किल
हेतुः, तद्भाष्यं तस्याः शब्दपूर्वः,—शब्देन च दर्शपूर्णमासयोः
असौ विज्ञायते, न सर्वत्र—इति; तस्मात् न भागित्वम्। अतो
विध्यन्तेनैव इतिकर्तव्यता प्राप्यते, न अन्यथा। 'अथ कस्मात्
एतानि वैद्यतानि वाक्यानि न्यूनान्येव न अनुमन्यन्ते, किम्
एभिः पूरितैः?'। न्यूनानि अनर्थकानि भवन्ति। भवन्तु को

भा. दोषः?। द्वैतैः एषां सम्परिग्रहो न युज्यते। 'प्रमादात् भविष्यति'—इति। नास्त्यक्षरे मात्वायां वा प्रमादः, कुतः एतावति ग्रन्थे भविष्यति?। कथम्?। "तुल्यं च साम्य-दाविकम्" (१।२।८ सू०)—इत्युक्तम्। यामोहोऽपि विदुषां युगसहस्राणि बहूनि न अनुवर्त्तेत, युज्यते च एषाम् अपेक्षया पूरणम्; तस्मात् जनानि न अनुमन्यन्ते। अतो वैदिको इति-कर्तव्यता—इति सिद्धम् ॥ (७।४।२ अ०) ॥

गवामयने ऐकाहिकेति कर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ॥

स. द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिका-
गमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा. 'प्रजाकामा गवामयनमुपेयुः'—इति सर्वं विधाय आग्नायते, 'ज्योतिर्गौरायुः'—इति, गवामयने द्वादशाहिको विधन्तः—इति वक्ष्यति, 'गणेषु द्वादशाहस्य'—इति। तत्र चोदकेन द्वादशाहिका धर्माः प्राप्यन्ते, एकाहानामपि यथास्वं नामभिः प्रातिस्विकाः; ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिकैः आवरुद्धाः, ते यथाप्राप्तं क्रियन्ते; विरुद्धेषु संशयः,—किं द्वादशाहिको धर्मः कर्तव्यः, उत ऐकाहिकः?—इति। किं प्राप्तम्?—तत्र सूत्रेणैव उपक्रमः, 'द्वादशाहिकम् अहर्गणे तत्प्रकृतित्वात्', द्वादशाह-प्रकृतित्वात् विधन्तेनैव प्राप्यन्ते।

'ननु एवं नामधेयं बाध्यते'। न बाधिष्यते नामधेयं ज्योति-रादि, 'अधिकागमात्' भविष्यति, ये ज्योतिष्टौमिकेभ्योऽधिकाः स्तोत्रसंख्यविकाराः, तदागमात्, 'एकाहवत्', यथा तस्मिन् एव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिःशब्दोऽधिकागमात् भवति, सत्सु ज्योतिष्टौमिकेषु ज्योतिष्टौमेऽभावात्, अधिकधर्मार्थोऽयं शब्दः,

भा. न च अधिकानां दादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति । तस्मात् दादशाहिकं धर्मजातं विरुद्धं कर्तव्यम्—इति ।

‘अधिकागमात् तदाख्यं स्यात् एकाहवत्’—इत्येतस्य अपरा व्याख्या,—ये दादशाहं अधिका एकाहिकेभ्यः, केचित् धर्माः उच्यन्ते. ‘अभिप्लवोन्वहं भवति, गोरिवीतम् अन्वहं भवति’—इति, तेषाम् अधिकानामागमात् ‘तदाख्यं स्यात्’, एतत् दादशाहिकम् अहर्ज्योतिराख्यम् आयुराख्यं वा । कथम्?। ‘एकाहवत्’, यथा तस्मिन् एव एकाहे अयं ज्योतिरादिब्रह्मो ज्योतिष्टौमिकेभ्योऽधिकेषु वैशेषिकेषु धर्मेषु आगतेषु भवति, एवम् इहापि अधिकागमसामान्यात् गौणो भविष्यति, यथा षाडहिकानां पृष्ठानां भावात् एकाहो विश्वजित् षडहः—इत्युक्तं, ‘तमेकाहं, षडहः—इत्याचक्षते’—इति । एवम् इहापि ; गौणश्चेत् न प्रापकः । तस्मात् नास्ति नामधेयात् धर्मप्राप्तिः—इति ॥

सू.

लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘लिङ्गाच्च’ एतत् ज्ञायते,—यथा दादशाहिकं कर्तव्यम्—इति । किं लिङ्गं भवति?। ‘दाभ्यां लोमावद्यति दाभ्यां त्वचं दाभ्यामसृग् दाभ्यां मांसम्’—इति । एवं षडहिकान् अनुक्रम्याह, ‘यत् दादशोपसदो भवन्ति, आत्मानमेतन्निरवद्यते’—इति दादशाहिकं धर्मं दादशोपसत्वं दर्शयति, तत् उपपद्यते, यदि दादशाहिकं धर्मजातं विरोधि कर्तव्यम्, इतरथा च एकाहिकं षडुपसत्वं स्यात् । तस्मात् पश्यामः,—दादशाहिकं कर्तव्यम्—इति । तथा इदम् अपरं लिङ्गं, ‘यस्य अतिरिक्तम् एकादशिन्यामालभेरन् न प्रियं भ्रातृव्यम् अतिरिच्यते, अथ यत् द्वौ द्वौ पशू समयेयुः, कनीय आयुः कुर्वीरन् दद्येते ब्राह्मणवन्तः पशव आलम्भन्ते न अप्रियं भ्रातृव्यम् अतिरिच्यते

भा. न कनीय आयुः कुर्वीत—इति, एकादशिन्यां विद्यारं द्वादशा-
हिकं धर्मं दर्शयति। कथम्?। विद्यारे सति अतिरेकः पञ्चनाम्
आपद्यते, अतिरेकमयाच इयोर्द्वयोः समासः, एकादधर्मप्राप्तौ
विद्यारो न स्यात्, तच्च एतद्दर्शनं न युज्यते। तस्मात्
द्वादशाहिकं कार्यम्॥

ख. न वा कृत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥

(सि०) ॥

भा. 'न वा' द्वादशाहिकं कार्यं, किन्तु हि एकाहिकम्। किं-
कारणम्?। चोदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति, नामधेयेन एका-
हिकं, नामधेयं च चोदकात् बलीयः। कुतः?। प्रत्यक्षत्वात्,
प्रत्यक्षं नामधेयं, चोदकं त्वानुमानिकम्। 'ननु विधत्तोऽपि
प्रत्यक्षः'। सत्यं, प्रकृतौ प्रत्यक्षो विधत्ताः, विहता त्वानु-
मानिकः, नामधेयं पुनर्विहतावपि प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षं च अनु-
मानाद्बलीयः, तस्मात् एकाहिकं कार्यम्।

'ननु, अधिकार्थं नामधेयम्—इत्युक्तम्'। अत्र उच्यते,—
'अधिकानाम् अशब्दत्वम्',—अधिकानां शब्दो नास्ति; इमे
ज्योतिरादयः शब्दाः कर्मनामधेयानि—इत्युक्तम्,—“अपि वा
नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् (१।४।२ ख०)”
—इति। यत्तु, “अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्”—इति; तच्च
ब्रूमः—वचनात् अधिकागमो न नामधेयेन। यत्तु,—तेषु असत्तु
शब्दस्य अभावात्—इति, नैते कदाचिदायुरादिषु न सन्ति,
कथम् तेषाम् अभावे शब्दस्य अभावो कृष्टः?। यत्तु, ज्योतिष्टोमे
नास्ति ज्योतिरादिः शब्दः—इति, कर्मान्तरत्वात्, ज्योतिष्टोमे
आयुरादिः शब्दो नास्ति, न धर्माभावात्। तस्मात् एकाहिकं
विषदं धर्मजातं कर्तव्यम्—इति, “अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्,
एकाहवत्”—इत्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः, - गौणः सन्न-

भा. वादमात्रम् अनर्थकं स्यात्। तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नाम-
धेयं धर्माणां प्रापकम्—इति ॥

ख. लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थोपपत्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥
(पू० लि० नि० पू०) ॥

भा. अथ यल्लिङ्गम् उपदिष्टं,—दादशोपसत्त्वदर्शनं, तस्य परिहारः
उच्यते,—‘लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्’, लिङ्गमेतत् सङ्घातधर्मः
स्यात्, दादशाहः अहःसङ्घातः, स फलाय चोद्यते, ‘दादशाह-
मृद्धिकामा उपेयुः’—इति, गवामयनमपि अहःसङ्घातान्तरं,
तस्मिन् एव कार्ये फलसिद्धौ विधीयते, तस्य तत्कार्यापत्त्या
दादशाहधर्मान् गृह्णाति, न चोदकेन, ‘द्रव्यवत्’, यथा द्रव्ये
व्रीहौ धर्माः श्रुतास्ते* तत्कार्यापत्तेषु प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते,
न चोदकेन, तद्वत् ॥

ख. न वार्थधर्मत्वात् सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १७ ॥
(पू० लि० नि० उ० १) ॥

ख. नैतत् युक्तम्। कुतः?। ‘अर्थधर्मत्वात्’, अपूर्वधर्मत्वात्—
इत्यर्थः। अपूर्वधर्मो दादशोपसत्त्वं, न सङ्घातधर्मः। कस्मात्?।
‘सङ्घातस्य गुणत्वात्’, अहानि अत्र प्रधानानि, ‘दादशाहेन’
—इति दादशत्वं तेषां गुणः, विशेषणम्—इत्यर्थः। विशिष्ये
एव कार्यं प्रतीयते, न विशेषणे, यथा,—राजपुरुष आनीयताम्
—इत्युक्ते पुरुष आनीयते, न राजा, यथा च, मृष्टं भुङ्क्ते
देवदत्तः—इत्युक्ते न दत्तं सूपो वा प्रतीयते, यदेव प्रधानं
तत् प्रतीयते। किम् अतः?। अतोऽहानि फलवन्ति, न सङ्घातः;
फलवतश्च धर्माः। तस्मात् न दादशोपसत्त्वं सङ्घातधर्मः; एवं

* तेन इति का० सं० पु० पाठः।

भा. चेत् न गवामयने कार्यापत्तिः धर्माः प्राप्यन्ते। अतो-
ऽपरिहारोऽयम् ॥

स. अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥
(पू० लि० नि० उ० २) ॥

भा. यत् उक्तम्,—द्रव्यवत्—इति, युक्तं द्रव्येषु, तत्र हि व्रीहि-
कार्यापन्ना नोवाराः कार्यापत्तिः तद्धर्मान् लभन्ते; इह
पुनर्वाद्भोपसत्त्वं नैव सङ्घातधर्मः—इत्यपदिष्टो हेतुः। तस्मात्
अदृष्टान्तो—द्रव्यवत्—इति। आह, कथमर्हं इदं लिङ्ग-
दर्शनम्?। अत्र उच्यते,—

स. प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥
(पू० लि० नि० १) ॥

भा. गवामयने वाद्भाहिकं प्रथमम् अहः, प्रायणीयोगतिरात्रः,
तस्य धर्मो वाद्भोपसत्त्वं, तदुपादाने मुख्यस्य अनुग्रहः, षडुप-
सत्त्वोपादाने जघन्यानां ज्योतिरादीनां, मुख्यस्य प्राप्तकालम्
अनुग्रहम् अतिक्रमितुम्, किञ्चित् कार्यं* नास्ति। अतः तदनु-
ग्रहार्थं वाद्भोपसत्त्वं भवति, तथा मुख्यया 'प्रवृत्त्या नियतस्य'
एतद्दर्शनं, न चोदकप्राप्तगा, यस्मात् चोदको नामधेयादबलः।
वक्ष्यति च, “विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्
सधर्मत्वम्”, “मुख्यं वाऽपूर्वचोदनात् लोकवत्”†—इति।

अथ यत् द्वितीयं लिङ्गदर्शनम् उक्तम्, एकादशिन्यां विहार-
दर्शनम्; तत्र उच्यते,—

* कारकमिति का० सं० पु० पाठः।

† अत्र “गवामयने वाद्भाहिकं प्रथममहः” इत्यादि, मुख्यं वाऽपूर्वचोदनात् लोक-
वत्” इत्येवमनोऽयुक्तोऽयं पन्थः” इत्यादिना वार्तिककारेणात्र दोषो निरदिष्टः।

स. विहारदर्शनं विशिष्टस्यानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थ-
त्वात् ॥ २० ॥ (पू० लि० नि० २) ॥

भा. अनारभ्य एकादशिन्यां विहारः श्रिष्टः, 'तदादिप्रभवाः
पञ्चवः स्युः', तथा 'तानेवानुचीनान् अहरहरालभेरन्, आग्नेय-
मेव प्रथमेऽहनि आलभेरन्, सारस्वतीं मेघीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं
तृतीये, वाषणमन्तः, अथ पुनः पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमे-
ऽह्न्यालभेरन्, सारस्वतीं मेघीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये,
वाषणमन्तः'—इति, तत् 'अनारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात्'
ज्योतिष्टोमं प्रविष्टं, तच्च अङ्गां बद्धत्वस्याभावात् असम्भवात्
अपरां प्रकृतिं दादब्राह्ममागतं, तच्चापि पुनर्ज्योतिरादीनां
'पर्यावर्त्तेषु'—इत्येतत् न युज्यते—इति तृतीयां प्रकृतिं गवा-
मयने प्रविष्टम्, एवमागतस्य एतद्दर्शनम्—इति ॥ (७।४।
३ अ०) ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ समाप्तोऽर्थः सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

—199—

अथ प्रतिज्ञाधिकारकम् ॥

ख. अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

भा. एवं तावत् सप्तमेन अध्यायेन, सामान्यतः अतिदेशलक्षणम् उक्तम्,—अविहितधर्मकेषु ऐन्द्राग्रादिषु कर्मसु विहितधर्म-
केभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते—इति। तच्च
चिन्ता भवति,—किम् एकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः,
उत, एकस्मात्?—इति। अविशेषात् सर्वेभ्यः—इति प्राप्तम्।
'एकेन तु निराकाङ्क्षिणो कर्मणि द्वितीयधर्मप्राप्तौ किञ्चित्
कारणं नास्ति'। सत्यं, तदेव तु न ज्ञायते,—कस्मिन् कस्य?
—इति, तदर्थं विशेषलक्षणं वक्तव्यम्,—अस्मिन् अस्य—इति।
तदिदम् अध्यायादौ प्रतिज्ञायते, “अथ विशेषलक्षणम्”—
इति। ‘अथ’ इदानीदृशात् सामान्यातिदेशलक्षणात् अनन्तरं,
'विशेषलक्षणं' वक्ष्यामः। तदुच्यमानं यथाकारणं बोद्धव्यम्—
इति ॥ (८।१।१ अ०) ॥

विशेषकर्माणां धर्मातिदेशाधिकारकम् ॥

भा. तदेतत् सङ्क्षेपेण एव उच्यते,—

ख. यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘यस्य’ वैदिकस्य विधन्तस्य ‘लिङ्गं’ किञ्चित्, शब्दगतम्

* अत्र “एकस्मिन् कर्मणि ये धर्मा समाख्यायन्ते, ते सर्वकर्मास्मितिदिश्यन्ते, उतापो
न एकस्मात् सर्वकर्मास्मितिदेशः?” इति वार्तिककृता व्याख्या शङ्करि। “किमेकस्मिन्
कर्माणि सर्वकर्मास्यो वर्णातिदेशः, उत, एकस्मादिति आ० सो० पु० पाठस्य समीचीनः।

भा. अर्थगतं वा, वैज्ञत्यां कर्मचोदनायां, तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते, तच्च स* विध्यन्तः स्यात्। कुतः?। 'अर्थसंयोगात्', तस्य अर्थस्य (लिङ्गस्य) तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वः, संयोगिनोश्च अन्यतरो दृश्यमान उत्तरमदृश्यमानमपि अनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयति, 'अभिधानवत्', यथा 'अग्निहोत्रम्'—इत्यभिधानं कौण्डपायिने श्रूयमाणं नैयमिकाग्निहोत्रधर्मान् बुद्धौ सन्निधापयति। किम् अतोऽयम्?। एतदतो भवति,—अपूर्वं यत् वाक्यं, तत्पूरणसमर्थेन अवयवेन बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, यथा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति विधादिः कथम्?—इति विध्यन्तापेक्षः, अग्न्याधानादिविधानकाण्डेन, पाठात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, —'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यम्'—इति; एवं विध्यन्तापेक्षो यो वैज्ञतो विधादिः, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेन अनुमानात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां यास्यति, यथा, 'सौर्यं चक्षुः निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः'—इति। तच्च कथम्?—इतिविध्यन्तापेक्षायाम् अनेकविध्यन्तसन्निपाते असाधारणेन निर्वपति-शब्देन दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते; तथापि आग्नेयाद्यनेकापूर्वविध्यन्तप्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन वा ओषधिना वासाधारणेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्यते। तदेतदेवं विज्ञायते,—सौर्यं चक्षुः निर्वपेत् आग्नेयवत्, आग्न्यावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत् अग्नीषोमीयवत्, सर्तञ्च एवम्; प्रतिपदास्थाने तु गौरवं परिहरद्भिर्दत्तिकारैः सर्वसामान्यः शब्दः परिगृहीतः 'प्रहतिवत्'—इति। एवं, यच्च सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्यं,—शब्दो

* 'तस्य' इति आ० पु० पाठस्तु सम्भक्।

† 'चक्षुः' इति क० सं० पु० पाठः।

भा. वा अर्थो वा हविर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादयो उपलभ्येरन्,
तत्र तदोयो विध्यन्तः कल्प्यः । तदेतत् सङ्क्षेपेण अथैव सर्वम्
उक्तं, त्रिष्यद्दितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकमप्युदाहरन्ति,—
‘वित्तीयं हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समास-व्यासधारणम् ॥
इति ॥ (८।१।२ अ०) ॥

शोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥

स. प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’—इति श्रूयते; तत्र विध्यन्तं
प्रति चिन्ता,—कुतः अस्मिन् विध्यन्तः स्यात्?—इति । तत्
उच्यते, “प्रवृत्तित्वात् इष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्”, दार्शपौर्ण-
मासिको विध्यन्तः सोमे स्यात् । कुतः? । ‘प्रवृत्तित्वात्’, दीक्ष-
णीयादिषु इष्टिषु दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः, दीक्षणी-
यायाम् आतिथ्यायां प्रायणीयायां पशू च, तदनन्तरं सोमः,
तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते, यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः,
विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः* कौण्डिन्यो भारद्वाजः—
इत्युत्तरेष्वपि ‘भोजयितव्यः’—इति प्रवृत्त्या अनुबध्यते । तस्मात्
ऐष्टिकः सोमे विध्यन्तः ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु० १) ॥

भा. ‘तस्यैकज्ञतं प्रयाजानुयाजाः†’—इति च ऐष्टिका धर्माः
सोमे दृश्यन्ते । तस्मात् च अस्मिन् ऐष्टिको विध्यन्तः ॥

* ‘पठरः’ इति का० सं० पु० पाठः ।

† ‘एकज्ञतं प्रयाजा’ इति क० सं० एवं का० सं० पु० पाठः ।

स. दृष्टविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपूर्वत्वम्' एव हि सोमे, स न कुतश्चित् धर्मान् गृह्णाति ।
कुतः ? । 'दृष्टविधानात्', "इतिकर्तव्यताविधेर्बजतेः पूर्व-
वत्त्वम्" (७।४।१ सू०) उक्तं, विहितेति कर्तव्यतश्च अयं । तस्मात्
अपूर्वः* ॥

स. सुगभिघारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा. सुगभिघारणस्य च अभावानुवादः सोमे भवति,—'घृतं वै
देवावश्नं हत्वा सोममघ्नन् जुषौ बाह्व, तस्मात् जुषि सोम-
हविर्नासाद्यते, न सोममाज्येनाभिघारयन्ति—इति, तत् उप-
पद्यते, यदि अपूर्वः सोमः, अथ दर्शपूर्णमासप्रकृतिः स्यात्,
आज्येनाभिघार्य जुग्भ्यां ऋयेत, तच्च एतद्दर्शनं न उपपद्यते,
तस्मात् अपूर्वः ॥

स. विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—सुगभिघारणाभावानुवाददर्शनात्
अपूर्वः सोमः—इति । अथ कस्मात् दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन
प्राप्तस्य सुगभिघारणस्य प्रतिषेधकोऽयं विधिः न भवति ?—
इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥

स. न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'न' अयं विधिः । कस्मात् ? । 'वाक्यशेषत्वात्' अन्योऽपि
विधिरागनातः ; तत् आह,—'अंशुरंशुस्ते देव सोमाप्याय-
ताम्—इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम् । कथम् ज्ञायते ? । तेन

* "अथ सूत्रं भाष्यसोमयमयुक्तम्, न ज्ञायते कियत्याऽपीतिकर्तव्यतया निराकारुची-
भवतीति" इत्यादिवा वार्तिककृता सूत्रं भाष्यसोमयमेव दृष्टतया निरकङ्कि ।

भा. आकाङ्क्षितत्वात्, 'अवधिपूर्वा एतत् सोमं यदभिपुषवन्ति, यदस्य सुचौ बाह्व कुर्वन्ति, यथाऽयमन्तिकमकार्षुः, यदाह,—
अंशुरंशुस्ते देव सोमाप्यायताम्—इति, यदेवास्यादातुः शुर-
मशुरस्तदाप्याययन्ति—इति। यदि अयमपि विधिः स्यात्,
वाक्यम्भिद्येत, तस्मात् न विधिः ॥

स. शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा. सोमे 'शङ्कते',—'यदनुषोष्य प्रयायादधीववद्धमेनं अमुष्मिन्
लोके नेनीयेरन्—इति; दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते सति,
नियतम् उपोषणं स्यात्, तदा अनुपोषणाशङ्का न युज्यते।
तस्मात् अपूर्णः ॥

स. दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं, चिक्रत्वेन उपदिष्टं,—'तस्य
एकव्रतं प्रयाजानुयाजाः'—इति, तत् दीक्षणीयादीनां सोमाङ्ग-
भूतानां कर्मणां ये प्रयाजानुयाजाः, तेषां समुच्चयवचनम्।
किङ्कारणम्?। सोमस्य अपूर्णत्वात्, तेषां च तावतां, तच्च
भावात्; अङ्गाङ्गमपि च तस्य—इति शङ्कते वक्तुम्; यथा
वाजपेयस्य यूपः—इति। तस्मात् अपूर्णः सोमः ॥ (८।१।
३ अ०) ॥

ऐन्द्राग्रादौ ऐष्टिकवर्गातिदेशाधिकरणम् ॥

स. इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

भा. इष्टव उदाहरणम्,—'ऐन्द्राग्रनेकादशकपालं निर्वपत् प्रजा-
कामः'—इत्येवमाद्याः। तच्च सन्देहः,—किं दार्शपौर्णमासिको
वा सौमिको वा विध्यन्ते, उत दार्शपौर्णमासिक एव?—इति।

भा. किं प्राप्तम्?—अनियमः। दर्शपूर्णमासयोरपि विध्यन्तोऽस्ति सोमेऽपि; इमाश्च इष्टयो विध्यन्तापेक्षाः, एकेन च विध्यन्तेन भवितव्यम्—इत्युक्तम्, न च गृह्यतेऽन्यतरनियमे विशेषः। तस्मात् अनियमः।

एवं प्राप्ते उच्यते,—‘इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः’, हेतु-
र्नाक्तः प्रज्ञातः—इति। कः पुनरसौ?। चोदनायां प्रवृत्ति-
लिङ्गसंयोगः। किं पुनः तत् प्रवृत्तिलिङ्गम्?। तद्धितेन देवतो-
पदेशः, कपालवत्ता, निर्वपतिशब्दश्च,—‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपेत्’—इति; इतरत्रापि तथैव ‘ऐन्द्राग्नौ द्वादशकपालः’—
इति, निर्वपतिरपि ‘अग्निहोच हवण्या हवींषि निर्वपति’—
इति, प्रवृत्तिलिङ्गेन च विध्यन्ताविशेष उक्तः,—“यस्य लिङ्गमर्थ-
संयोगात्” (८।१।२ सू०)—इति। तस्मात् दार्शपौर्णमासिक-
स्तासु विध्यन्तः; तच्च दर्शयति, ‘प्रयाजे प्रयाजे हृण्णलं जुहोति’
—इति; अलिङ्गास्तपि स्थालीपुष्पकवत् सिद्धिः॥ (८।१।
४ अ०)॥

अग्नीषोमीयपञ्चै दार्शपौर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम्॥

स. पञ्चौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

भा. पञ्चौ अग्नीषोमीये चिन्तयते,—किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः
उत, सौमिकः?—इति। किं प्राप्तम्?—तथैव पूर्वपक्षः। तच्च
उत्तरमभिधीयते,—‘पञ्चौ च लिङ्गदर्शनात्’, पञ्चौ च दार्शपौर्ण-
मासिक एव विध्यन्तः। कुतः?। ‘लिङ्गदर्शनात्’,—‘एकादश
प्रयाजान् एकादशानुयाजान्’—इति, तथा ‘सौवमाघार्य जुह्वा
पशुमनक्ति’—इति। ‘ननु लिङ्गम् अपदिष्टम् कुतः प्राप्तिः?’।
चोदनासामान्यात्। किं सामान्यम्?। यत्तच्चोदनत्वम्।
का व्यक्तिः?। इष्टदेवतावत्ता, ‘अग्नीषोमीयं पशुम्’—इति,

भा. इतरत् 'ऐन्द्रं पयः'—इति ; अथत्तचोदनस्तु सोमः ॥ (८।१।
५ अ०) ॥

सवनीयादिपशैः अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

भा. इह पशुबन्धा उदाहरणम्,—सवनीयो निरुद्धः पशुः,
सौम्यादयश्च ; तेषु, किं दार्शपौर्णमासिको विधन्तः, उत
दैक्षस्य ?—इति । 'दैक्षः'—इति अग्नीषोमीय उच्यते, दीक्षा-
सम्बन्धात् । किं प्राप्तम् ?—यथोक्तेन न्यायेन दार्शपौर्णमासिकः
—इति । तथा प्राप्ते उच्यते, "दैक्षस्य च इतरेषु" पशुषु सवनी-
यादिषु अग्नीषोमीयस्य विधन्तः, आसभतिचोदनासामान्यात्,
पशुत्वचोदनासामान्याच्च ; तच्च दर्शयति,—'वपया प्रातःसवने
चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने'—इति वपापुरो-
डाशाङ्गप्रचारं दर्शयति ; भेदेन च, तथा क्वचित्, 'श्रौदुम्बरो
यूपो भवति'—इति यूपं दर्शयति । तस्मात् अग्नीषोमीयः
पशूनां प्रकृतिः ॥ (८।१।६ अ०) ॥

एकादशिनपशैः सवनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. एकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥

भा. एकादशिनाः पञ्चवः उदाहरणम्,—'क्षुण्णशीर्षा आग्नेयः'—
इत्यारभ्य आम्नाताः ; 'अन्येषां च आग्नेयेन वापयति, मिथुनं
सारस्रत्या करोति, प्रजनयति सौम्येन'—इति । तेषु सन्देहः,
—किम् अग्नीषोमीयविधन्तः, उत सवनीयविधन्तः ?—इति ।
किं प्राप्तम् ?—पूर्वोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य ।
इति प्राप्ते उच्यते,—'एकादशिनेषु सौत्यस्य', 'सौत्यः'—

भा. इति सत्याकाशत्वात् सवनीयमाहुः, तद्दीयो विध्वन्त एकादश्रिनेषु। कुतः?। 'हैरन्नन्यस्य दर्शनात्', 'अग्निष्ठा हे हे रश्मिने आदाय दाभ्यां रश्मिनाभ्याम् एकैकं यूपं परिचययति'—इति, अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे ऐकैकरश्मिन्यं स्यात्।

‘अथ वचनमिदं कस्मात् न भवति?’। अग्निष्ठा हे हे रश्मिने आदायेत्येतत् अत्र विधीयते, यदि रश्मिनादित्वमपि विधीयते, तदा वाक्यम्भिद्यते, तस्मात् तदनुद्यते। ‘ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः?’। उच्यते, समाने पशुत्वे सत्याकाशता वैज्ञेयिकं लिङ्गं, ततः प्राप्तिः ॥ (८।१।७ अ०) ॥

पशुमेषु ऐकादश्रिनेष्वतिदेशाधिकरणम् ॥

ख. तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥

भा. इह पशुगणा उदाहरणम्,—‘वसन्ते लखामांस्त्रीन् दृषमानालभते’, तथा मैत्रं श्वेतमालभेत, वाचणं हृष्यं, अषां च ओषधीनां च सन्धौ अन्नकामः’—इति। तत्र विचार्यते,—किम् अग्नीषोमीयस्य विध्वन्तः, उत ऐकादश्रिनानाम्?—इति। यद्योक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य।

एवं प्राप्ते उच्यते,—‘तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्’, तेषाम् ऐकादश्रिनानां प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात्। कुतः?। ‘प्रतिपशु यूपदर्शनात्’, ‘यत् त्रिषु यूपेषु आलभेत बहिर्द्वाभ्याम् इन्द्रीयं वीर्यं दधात्, भातृद्यम् अस्य जनयेदेकयूप आलभेत’—इति यूपचित्वं प्रतिविध्य, एकं यूपं सौचामन्वां विदधाति; तदुपपद्यते, यदि ऐकादश्रिनिविध्वन्तः, तत्र हि प्रतिपशु यूपाः; अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूपः स्यात्, तत्र एतन्नोपपद्यते। तस्मात् ऐकादश्रिनानां विध्वन्तः पशुगणेषु ॥ (८।१।८ अ०) ॥

अथ यजतैः सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. अथक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

भा. इदं श्रूयते,—‘अभिजिता यजेत’—इति एवञ्जातीयका यज-
तयः, तेषु विध्यन्तचिन्ता,—किनेषु सौमिको विध्यन्तः, उत दार्श-
पौर्णमासिकः?—इति। अविशेषात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते,—
“अथक्तासु तु सोमस्य”। का अथक्ता?। इत्यदेवतस्य अभावः,
इत्यदेवतेन हि यागोऽभिध्यज्यते, एताश्चाइत्यदेवताश्चोदनाः,
—‘अभिजिता यजेत’—इति, एतासु अथक्तासु सौमिको विध्यन्तः
स्यात्। कुतः?। अथक्तासामान्यात्, सोमोऽप्यथक्ताचोदनः,—
‘ज्योतिष्टोमेन यजेत’—इति। ‘ननु सोमेन यजेत’—इत्येषा
अथक्ताचोदना। तथापि देवताया अभावात् अथक्ता, तथा च
‘दृष्टान्नेन यजेत’—इति अथक्ताचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमा-
ङ्गानि दर्शयति, ‘दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा,
चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाम्’—इति। तस्मात् तासु सौमिको
विध्यन्तः ॥ (क। १। ८ अ०) ॥

अथ यजतैः द्वादशाधिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥

भा. इह अहर्गणा उदाहरणम्,—द्विराचादयः शतरात्रपर्यन्ताः।
तेषु सन्देहः,—किं ज्योतिष्टौमिको विध्यन्तः, उत द्वादशाहिकः?
—इति। पूर्वेषु न्यायेन सौमिके प्राप्ते उच्यते, ‘गणेषु’ द्वाद-
शाहिको विध्यन्तः—इति। कुतः?। ‘चोदनासामान्यात्’,
‘द्वादशाहेन यजेत, द्विरात्रेण यजेत’—इति; अहःशब्दोऽपि
अहोरात्रवचनः, रात्रिशब्दोऽपि, एतच्छब्दगतं लिङ्गम्। अर्थ-
गतम् अपि गच्छत्वं, गणः एव सङ्घातधर्मेणैव अनुपदीतम्

भा. समर्थो न एकाहः । 'दाभ्यां लोमावद्यति दाभ्यां मांसम्'—
इति च एतदारभ्य दादश्राद्धिकं धर्मं गवा-
मयने दर्शयति । तस्मात् अहर्गणानां दादश्राद्धः प्रकृतिः ॥
(८।१।१० अ०) ॥

संवत्सरसंज्ञेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

ख. गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

भा. इह संवत्सरसंज्ञाणि उदाहरणम्,—आदित्यानामयन-
प्रभृतीनि ; तेषु चिन्ता,—किं दादश्राद्धिको विध्वन्तः, उत गवा-
मयनिकः ?—इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन दादश्राद्धिके प्राप्तेऽभि-
धीयते,—“गव्यस्य च तदादिषु”, ‘गव्यम्’—इति, गवामयनं
ब्रूमः, गोसम्बन्धात्, ‘गावो वा एतत् सप्तमासत’—इति ; तस्य
विध्वन्तः, तदादिषु संवत्सरसंज्ञेषु स्यात् । कुतः ? । संवत्सर-
सामान्यात्, ‘पञ्चय उपगायन्ति’—इति च महाव्रतिकं धर्मं
संवत्सरसंज्ञे दर्शयति ; ‘अश्विज उपगायन्ति’—इति च सप्त-
संवत्सरे ॥ (८।१।११ अ०) ॥

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

ख. निकायिनाञ्च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

भा. ‘निकायः’—इति सङ्घातः औत्तराधर्य्येणावस्थित उच्यते, स
एषां, ते निकायिनः, यथा साहस्राः साष्टस्त्राः, तेषां पूर्वस्य
केचित् धर्माः आग्नाताः, उत्तरे तु अधर्मकाः ; तत्र चिन्तयते,
—किं ज्योतिष्टोमस्य विध्वन्तः, उत प्रथमस्य निकायिनः ?
—इति । अथक्तचोदनत्वात् ज्योतिष्टोमस्य ।

इति प्राप्ते उच्यते,—“निकायिनां च पूर्वस्य उत्तरेषु प्रवृत्तिः

भा. स्यात्' । कुतः ? । निकायित्वसामान्यात्, साहस्राणां साहस्र-
सामान्यात्, साद्यस्क्राणां साद्यस्कधर्मसामान्यात्, एवं सर्वत्र
पूर्वस्मिन् च साहस्रे सहस्रं दक्षिणाम् आग्नाय उत्तरस्मिन्
दर्शयति, 'थावत् अस्य साहस्रस्य उत्तरा गौः समाहिता
भवति, तावत् अस्मात् लोकात् असौ लोकः'—इति, तथा
पूर्वस्मिन् साद्यस्के 'साडस्त्रिसंवत्सरः सोमक्रयणः स्पर्द्धमाना-
नाम्'—इत्याग्नाये उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति, 'सौ
गौः सोमक्रयणी व्याहृता हि एषां स्पर्द्धिता'—इति । तस्मात्
पूर्वस्य उत्तरेषु धर्माः ॥ (८।१।१२ अ०) ॥

फलादीनामतिदेशाधिकरणम् ।

ख. कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फल-नियम-कर्तृ-समुदायस्यान-
न्यस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. इह फल-नियम-कर्तृ-समुदाया उदाहरणम्; फलं स्वर्गः,
नियमो बावउजीविकोभ्यासः, कर्ता स्वर्गकामः, समुदायो दर्श-
पूर्णमासौ—इति । तत्र चिन्तयते,—किं फल-नियम-कर्तृ-समु-
दायानां सौख्यादिषु प्रवृत्तिः, न?—इति । किं प्राप्तम्?—
“इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात्” (८।१।११ सू०)—
इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिः—इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते,—
'फल नियम-कर्तृ-समुदायस्य' अप्रवृत्तिः । कुतः ? । 'कर्मणः'
'अप्रवृत्तित्वात्', 'तद्वन्धनत्वात्' च फलादीनां, कर्म तावत् न
प्रवर्तते । किं हारणम् ? । विध्यन्ते धर्माः प्रवर्तन्ते, न च कर्म
विध्यन्तविहितं, विध्यादिविहितं तत् । तस्मात् न प्रवर्तते,
तस्याप्रवृत्तित्वात् 'फल-नियम-कर्तृ-समुदायस्य' 'अनन्ययः' अ-
प्रवृत्तिः—इत्यर्थः । कुतः ? । 'तद्वन्धनत्वात्', फलं तावत्,
'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति, दर्शपूर्णमाससंयुक्तं श्रुतं, तत्

भा. यच्च दर्शपूर्णमासौ, तच्च भवितुमर्हति, न च सौख्यादिषु तौ स्तः, अतः स्वर्गस्यापि तच्चाभावः। एवं नियमोऽपि कर्मबन्धनः, 'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत'—इति, स दर्शपूर्णमासाभावे कथं स्यात्। तथा कर्ता कर्मबन्धनः, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः'—इति, सोऽपि कथं तयोऽवसतोः स्यात्। समुदायोऽप्याग्नेयादीनां, तानि सौख्यादिषु न सन्तीति तत्समुदायः कथं तच्च भवेत्। तस्मात् तेषाम् अप्रवृत्तिः ॥

ख. प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा. अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्था, कर्मण उपकर्तुम्, न च फलादीनि कर्मण उपकुर्वन्ति, फलं तावत् पुष्पस्य उपकरोति, न कर्मणः, उक्तं हि "फलं च पुष्पार्थत्वात्" (३।१।५ ख०)—इति। नियमोऽपि न कर्मधर्मः, कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तं, "कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात्" (२।४।२ ख०)—इति। तथा कर्ता स्वर्गकामो न कर्मार्थः, कर्म स्वर्गकामार्थं, न हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते, 'स्वर्गकामो यजेत'—इति, किन्तु हि, कर्म स्वर्गकामस्य उपदिश्यते,—'स्वर्गकामो यजेत', नान्यत् कुर्यात्—इति। तथा समुदायो न कर्मार्थः, फलार्थोऽसौ, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'—इति। एवम् एतेषां कर्मणोऽनुपकारकत्वात्, प्रवृत्तिः अनर्थिका स्यात्। तस्मात् न प्रवर्तेरन् ॥

ख. अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अत्राह, 'यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात् फलादीनामप्रवृत्तिः, प्रयाजादीनामपि तत्सम्बन्धात् अप्रवृत्तिः प्राप्ता, तान्यपि हि तत्संयुक्तानि'—इति। उच्यते,—यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि, विध्यन्ते न तु सौख्यादिष्वपि अतिदिष्टानि; फलादीनि तु न विध्यन्ते अतिदिश्यन्ते, तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्तिका श्रुतिः

भा. स्यात्, ततः प्रवर्त्तेरन्, न च असावस्ति । तस्मात् अश्रुतित्वात्
न प्रवर्त्तन्ते ॥ (८।१।१३ अ०) ॥

गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

ख. गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ (प०) ॥

भा. इह गुणकामा उदाहरणम्,—‘गोदोहनेन प्रणयेत् पशु-
कामस्य’, ‘उपास्त्रै गायता नरः’—इति, ‘यामकामाय प्रतिपदं
कुर्यात्’—इत्येवमादयः । तच्च विचार्यते, किं गुणकामानां
वैद्यतेषु प्रवृत्तिः, उत न?—इति । ततः सूत्रेणैव उपक्रमः, “गुण-
कामेषु अश्रितत्वात्, प्रवृत्तिः स्यात्”, ‘प्रवृत्तिः’ गुणकामानाम् ।
कुतः? । ‘अश्रितत्वात्’, गोदोहनं प्रणयनाश्रितं, ‘गोदोहनेन
प्रणयेत्’—इति । तच्च प्रणयनं प्रवर्त्तते, आश्रये च प्रवर्त्तमाने
तदाश्रितमपि प्रवर्त्तते; यथा पटे आल्लभ्यमाणे तदाश्रितं
चित्रमप्याल्लभ्यते, यथा च चमसः प्रवर्त्तते, यथा च ‘खादिरं
वीर्यकामाय यूपं कुर्यात्’—इति, एवं गोदोहनम् अपि प्रवर्त्तते;
गोदोहने च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तितुमर्हति ।
तस्मात् गुणकामानाम् प्रवृत्तिः ॥

ख. निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘निवृत्तिर्वा’ गुणकामानाम् अप्रवृत्तिः । कुतः? । ‘कर्मभेदात्’,
कार्यभेदात्—इत्यर्थः । अन्यत् कार्यं गोदोहनस्य, अन्यत्
चमसस्य, चमसः क्रत्वर्थो, गोदोहनं तु पुरुषार्थः; तदुक्तम्,
“यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य स्त्रियार्थश्चक्षणविभक्तत्वात्”
(४।१।२ सू०)—इत्यत्र; अक्रत्वर्थः, किमर्थं प्रवर्त्तते? क्रतूप-
काराय हि तस्य प्रवृत्तिः; एवं प्रतिपदः । तस्मात् न प्रवर्त्तेरन्
गुणकामाः ॥

भा. यत्तु उपन्यस्तं,—‘यथा खादिरं वीर्यकामाव यूषं कुर्यात्’—
इत्यत्र प्रवृत्तिरेवम् अत्रापि—इति, तत्र ब्रूमः,—

स. अपि वाऽतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥
२५ ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा. ‘अपि वा’, एवंविधेषु ‘प्रवृत्तिः स्यात्’। कुतः?। ‘अतद्विकार-
त्वात्’,—न खादिरः क्रत्वर्थविकारः, अयम् अपि क्रत्वर्थ एव,
तदुक्तम्. “एकस्य तु उभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” (४।१।५ सू०)
—इति, क्रत्वर्थस्येत् पलाशवत् प्रवर्तते, तस्मिंश्च प्रवर्तमाने
तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तते, खादिरेण हि स सिद्ध्यति, स च
खादिरोऽस्ति, तस्मात् कामं साधयिष्यति ॥ (८।१।१४ अ०) ॥

सौख्यं चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ।

स. एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैक-
त्वात् ॥ २६ ॥

भा. ‘सौख्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’—इति श्रूयते; अस्ति
तु प्रज्ञातावभिमर्शनद्वयं, ‘चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृजेत्, पञ्च-
होत्राऽभावास्याम्’—इति, तत् इह चोदकेन प्राप्यते। तत्र
संशयः,—किं सौख्यं यदा पौर्णमास्यां प्रयुज्यते, तदा चतु-
र्होत्राभिमृष्टयः; यदाभावास्यायां, तदा पञ्चहोत्रा; उत
उभयत्र विकल्पः,—चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वा?—इति। किं
प्राप्तम्?—अवस्था—इति। कुतः?। चोदकानुग्रहात् प्रज्ञातौ
अवस्था ज्ञाता, इहापि चोदको अवस्थां प्रापयति।

एवं प्राप्ते उच्यते,—एकस्मिन् कर्मणि अत्र सौख्यविकल्पः।
कुतः?। ‘अविभागो हि चोदनैकत्वात्’, एकैषा चोदना,—
‘सौख्यं चरम् निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’—इति, तत्र अविभागो

भा. भवतु, उभावपि अभिमर्शने प्राप्येते, तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति, तस्मात् विकल्पः। यत्तु,—प्रज्ञातौ व्यवस्था—इति; न असौ कालज्ञता, किं तर्हि समुदायज्ञता, न च, सौख्यं तौ समुदायो स्तः।

‘यद्येवम् अभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समुदाययो-
रभावात्’—इति। अत्र उच्यते, न प्राप्नोति, यदि समुदाययोः
अभिमर्शनम् उच्यते, तयोस्त्वनभिन्नदृष्टत्वात्, समुदायिनां
तदुच्यते लक्षणया, समुदायिविकारस्य सौख्यः। तस्मात् तथापि
चोदकः प्रापयति तत् ॥ (८।१।१५ अ०) ॥

सौख्यं चरागामेवमर्थातिदेशाधिकरणम्।

ख. लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा. सौख्यं कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः—इत्युक्तम्,—
“इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः” (८।१।११ सू०)—इति,
सन्ति तु तत्र कर्मणि आग्नेयादीनि। तत्र विचारः,—किं
वस्य-कस्यचित् दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौख्यं विध्यन्तः, उत
आग्नेयस्य?—इति। किं प्राप्तम्?—‘विकल्पः’। कुतः?। ‘लिङ्ग-
साधारण्यात्’, सौख्यं दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तप्राप्तौ यद्विज्ञम्
उपदिष्टं, ‘प्रयाजे-प्रयाजे ह्यष्ट्यलं जुहोति’—इति, तत् साधारणं
सर्वथा विध्यन्ते सम्भवति; न च समुच्चयः, तस्मात् विकल्पः ॥

ख. ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वात् विकारो
हि ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा. आग्नेयस्य विध्यन्तो ‘नियम्येत’। कुतः?। ‘ऐकार्थ्यात्’, एक-
देवतत्वात्—इत्यर्थः, आग्नेय एकदेवत्यः, सौख्योऽपि; तेनैक-
देवतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्येत, ‘पूर्ववत्त्वात्’—

भा. पूर्ववानयं सौख्यं, पूर्वञ्च अभिहितं विध्यन्तम् अपेक्षते, 'विकारो हि',—विहतिः एषा, सर्वाश्च विहृतयः पूर्ववत्यः, चोदनावान्नामानामसमाप्तत्वात्; तच्च लिङ्गेन विध्यन्तनियमो भवति—इत्युक्तम्; अस्ति च एकदेवतत्वं लिङ्गं; तेन आग्नेयविध्यन्तः ॥

स. अश्रुतित्वाच्चेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ आह,—'स्येत् एतदेवं, यदि अचैकत्वं श्रूयते, न तु श्रूयते। कथम्?। तद्धितेन अयं निर्देशः,—'सौख्यम्'—इति, तथा, 'आग्नेयम्'—इति; तच्च वचनव्यक्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्या देवता अस्य, उत सूर्यो च सूर्याश्च—इति, तथा आग्नेयेऽपि ॥

स. स्यात् लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'स्यात्' व्यवस्थितिः एकत्वस्य। कुतः?। 'लिङ्गभावात्',—लिङ्गम् अस्ति। किम्?। वाक्यत्रये एकत्वं श्रूयते, सौख्यं तावत् 'अमुमेव आदित्यं स्वेन भागधेयेन उपधावति, स एवैनं ब्रह्मवर्षसङ्गमयति'—इति। आग्नेयेऽपि, 'अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः सर्गमार्यस्ते ब्रह्मवास्त्वभ्यार्यस्ते पुरोडाशं कूर्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यन्तमब्रुवन् इन्द्राय धियस्व इन्द्रस्पतये धियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो धियस्वेति, स तानाह न धिये, तमब्रुवन् अग्नवे धियस्वेति, सोऽब्रवीत्, धियेऽहं, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्वाद्यां पूर्णमास्यां चाचुरतो भवति अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्द्धयति'—इति।

स. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥ (नि०) ॥

भा. अनुवाक्यायाम् एकत्वश्रवणं, 'अग्निर्हं मूर्ध्ना दिवः'—इत्याग्नेये, 'उदुत्यङ्गातवेदसम्'—इति सौख्यं। 'ननु पुनश्च एतलिङ्गद्वयोपदर्शनम्'—इति। तदुच्यते। नैतत् पुनश्च, एकमच

भा. चोदनागतम्, एकं मद्यगतं ; चोदनागतं प्रापकं, मद्यगतं प्राप्तस्य
स्रोतकम्—इति ॥ (८।१।१६ अ०) ॥

हविर्देवतयोः सन्निपाते हविःसामान्यस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ॥

ख. विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा. इदं श्रूयते,—‘ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्’—इति, ‘आग्नेयं
पयः’—इति। तच्च सन्देहः,—किं देवतासामान्यात् ऐन्द्र-
पुरोडाशसाम्राज्यस्य विधन्तः, आग्नेये च पयसि औषधस्य,
देवतासामान्यं बलवत्तरम् ; अथ हविःसामान्यात् उत्तरच
साम्राज्यस्य, पूर्वच औषधस्य, हविःसामान्यं बलीयः ?—इति।

किं प्राप्तम् ?—उच्यते, देवतासामान्यं बलीयः—इति।
कुतः ?। मुख्यत्वात्, मुख्यनिययिता देवता,—‘ऐन्द्रम्’ ‘आग्नेयम्’
—इति ; जघन्यनिययितं हविः ; तयोर्विरोधे मुख्यानुयहो
न्वास्यः, मुख्यस्य अविरुद्धप्रवृत्तित्वात्, जघन्यस्य तु मुखेन
विरुद्धा प्रवृत्तिः। तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत’, विप्रति-
पत्तौ एतस्यां हविर्देवतयोः, हविषा विधन्तौ नियम्येत।
कुतः ?। ‘कर्मणस्तदुपाख्यात्वात्’, कर्म देवता प्रति द्रव्यस्य
उत्सर्गः, स च हविःषु उपाख्यायते, उपलभ्यते—इत्यर्थः। हविः
त्यज्यमानं दृश्यते। किमतः ?। अतो हविः कर्मणः प्रत्यासन्नं,
प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम्। ‘ननु देवतापि यागेन सम्बद्धा, न
तथा विना, यागो भवति’। उच्यते, सत्यं सम्बद्धा, आरादुप-
कारिणी तु सा, नासौ त्यज्यते, तस्मात् बहिरङ्गम्। अतो
हविःसामान्यं बलीयः ॥

ख. तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा. तेन च हविषा संयुज्य कर्म चोद्यते, 'ऐन्द्रम्', 'आग्नेयम्'—
इति हविःप्रधानः शब्दः। किमतः?। अतो हविरच बुद्धौ
सन्निहितं, तल्लिङ्गं भवति; यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्नो-
भ्येर्लिङ्गं, न विद्यमानः ॥

'ननु देवतापि अच श्रूयते,—'ऐन्द्रम्', 'आग्नेयम्'—इति'।
उच्यते,—

ख. गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन, विशेष्यं च
बुद्धौ सन्निहितं भवति, न विशेषणं, तद्विशेष्यं विशेष्यं निवर्तते।
कथं ज्ञायते?। विशेष्यानुबन्धसंयोगात्, यथा, 'राजपुरुषः
पूज्यः'—इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो गम्यते, न राजा; एवम् इहापि
'ऐन्द्रं पयः'—इत्युक्ते हविः बुद्धौ सन्निधीयते, न देवता; यच्च
बुद्धौ सन्निहितं, तल्लिङ्गम्—इत्युक्तम्। तस्मात् हविःसामान्यं
बलीयः; अतः ऐन्द्रे पुरोडाशे आग्नेयस्य विधन्तः, आग्नेये च
पयसि साम्नायस्य—इति ॥

"गुणत्वेन देवताश्रुतिः"—इत्येतस्य सूत्रस्य अपरा व्याख्या;
—इदं पदोत्तरं सूत्रं;—'यदुक्तं हविःसामान्यं बलीयः—इति,
नैतत् युक्तं, देवतासामान्यं बलीयः'—इति। कुतः?। सर्वोभ्यं
प्रयासो देवताराधनार्थ एव, साध्यस्य प्रसङ्गा फलं ददाति। एवं
श्रूयते,—'तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तरपयति'—इति,
यश्चेन्द्रस्य प्रसादनोपायः—इति ज्ञातः, पुनरपि इन्द्रे प्रसा-
दयितव्ये स एवास्थेयो भवति, तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः'
—इति।

अच ब्रूमः,—स्यात् एतदेवं, यदि देवतातः फलं स्यात्,

भा. यागात् फलं, 'सुर्गकामो यजेत'—इति श्रूयते। यत्, 'तृप्त एवैनम् इन्द्रः'—इति, तच्च इदम् उच्यते, "गुणत्वेन देवता-श्रुतिः", यागे गुणभूता देवता, तस्या दातृत्वं स्तुत्या उच्यते, यथा, 'अमात्येन मे यामो दत्तः', 'सेनापतिना मे यामो दत्तः'—इति, न च अमात्यः सेनापतिर्वा यामस्य प्रभवति, राजैव प्रभवति, इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः। तस्मात् यद्योक्तेनैव न्यायेन हविःसामान्यमेव बलीयः—इति ॥ (८। १। १७ अ०) ॥

अतस्तस्मात्तद्विरुद्धे शोषधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. हिरण्यमाज्यधर्मं तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा. 'प्राजापत्यं घृते* चक्षम् निर्वपेत्, अतस्तस्मात्तद्विरुद्धे शोषधर्मातिदेशाधिकरणम्'—इति श्रूयते। तत् 'हिरण्यमाज्यधर्मं स्यात्', उपांशुयाज-विश्वन्तः तच्च भवेत्। कुतः?। 'तेजस्त्वसामान्यात्', तेजस्त्वं सामान्यं, हिरण्यम् अस्मनां तेजः, आज्यमपि गवां सारः—इत्यर्थः। अथ वा हिरण्यमपि तेजस्त्वात् उज्ज्वलम्, आज्य-मपि क्षिग्धत्वात् उज्ज्वलमेव। तस्मात् सामान्यात् उपांशु-याजधर्मा अतस्तस्मात्तद्विरुद्धे शोषधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

स. धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भा. हिरण्ये च बहवः आज्यधर्माः अनुगृह्णन्ते अवेक्षणादयः, शोषधर्मास्तु हीयेरन् अवहन्तादयः। तस्मात् अपि आज्य-धर्माः ॥

* घृतेन इति आ० सो० पु० पाठः।

ख. औषधं वा विज्ञदत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा. अथ वा औषधस्य हिरण्ये विध्यन्तः। कुतः?। 'विज्ञदत्वात्', हिरण्यमपि विज्ञदं, औषधमपि विज्ञदम्। कः पुनरनयोः सामान्ययोर्विशेषः?। न खलु कश्चित्, किन्तु विज्ञदत्वस्य कारणद्वयम् उपोद्बलकं, तेजस्वितायास्तद्धर्मानुषङ्ग एकः ॥

ख. चक्षुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ (यु० १) ॥

भा. चक्षुशब्दश्च अत्र भवति,—'प्रजापत्यं चक्षम्'—इति। चक्षुशब्दश्च औषधस्य वक्ता, तत् बलवत् औषधस्य लिङ्गम् ॥

ख. तस्मिंश्च अपणश्रुते ॥ ३९ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'तस्मिंश्च' आज्ये अपणं श्रूयते,—'घृते अपयति'—इति। किमतः?। अत एतद्वति,—औषधविध्यन्तेन अपणं प्राप्यते; तत्र केवलम् आज्यं विधायिष्यते, आज्यविध्यन्ते तु अपणं आज्यं च विधीयेयातां, तथा वाक्यम्भिद्येत।

“तस्मिंश्च अपणश्रुतेः”—इत्येतस्य अपरा व्याख्या;—अत्र आह,—‘वाचादेवेहान्दं श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्तः’—इति। ततः उत्तरम् इदं, “तस्मिंश्च अपणश्रुतेः”, दार्शपौर्णमासिकं अपणं ‘तस्मिंश्च’ आज्ये श्रूयते, गुणगतं तत्सामान्यं, हविर्गनं तु वैश्वदं, चक्षुशब्दश्च; तस्मात् ते बलवती ॥ (८। १। १८ अ०) ॥

मधूदके उपांशुयाजीयान्यधर्मातिदेशाधिकारश्च ॥

स. मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥
(पू०) ॥

भा. चिषायाम् इष्टौ श्रूयते,—‘दधि मधु घृतं* धाना उदकं तद्बुद्ध्याः, तत्संबद्धं प्राजापत्यं भवति’—इति। तच्च, ‘मधूदके’ ‘पयोविकारः स्यात्’। कुतः?। ‘द्रवसामान्यात्’, द्रवे च मधूदके, पयोऽपि द्रवम् ॥

स. आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘आज्यं वा’ इमे विकुर्याताम्, उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात्। कुतः?। ‘वर्णसामान्यात्’, समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥

स. धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा. आन्यधर्माश्च बहवः मधूदकयोः शक्त्वाः कर्तुम् उत्पवनादयः, न तु पयोधर्मा दोहनादयः ॥

स. पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

भा. यत्तु, पूर्वं कारणम् उक्तं,—द्रवत्वसामान्यं, तद्विशिष्टं, आज्यमपि अग्निसंयोगात् द्रवीभवति। तस्मात् उपांशुयाजविध्यन्तः मधूदकयोः—इति ॥ (८।१।१६ अ०) ।

इति श्रीभट्टश्रवरखामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* अत्र ‘पयः’ इति अधिकं का० त्री० पू० पाठः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

रैष्टिक-सौचामखोरैष्टिकवर्मातिदेशाधिकारस्तु ॥

स. वाजिने सोमपूर्वत्वं सौचामण्याञ्च ग्रहेषु
ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

या. चातुर्मास्येषु वाजिनेष्व्या युताः,—‘वाजिभ्यो वाजिनम्’—
इति, सौचामण्यां च सुरा यद्वा,—‘आश्विनं यद् गृह्णाति,
सारस्वतम् ऐन्द्रम्’—इति। तच्च संज्ञयः, किम् उभयोः सौमिको
विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिकः?—इति। तदुच्यते, ‘वाजिने’
‘सौचामण्यां च ग्रहेषु’ ‘सोमपूर्वत्वं’, सौमिको विध्यन्तः। कुतः?।
‘ताच्छब्द्यात्’ सोमशब्दत्वात्। सोमशब्दस्त्वच श्रूयते,—‘सोमो
वै वाजिनं सुरा सोमः’—इति, न तावत् वाजिनं सोमः, न
सुरा; न च, तयोः सोमेन सादृश्यम् अस्ति; सादृश्याच्च
परशब्दः परच प्रवर्तते। तस्मात् सादृश्यम् अत्र विधीयते,
सादृश्यं च अत्र सोमधर्मत्वज्ञातं श्रवणं विधातुम्, न अन्यत्, स
एष नाम्ना धर्मातिदेशो न विध्यन्तेन, यथा, कौण्डपायिना-
मयने अग्निहोत्रे ॥

स. अनुवषट्काराञ्च ॥ २ ॥ (यु० १) ॥

भा. अनुवषट्कारं च सोमधर्मे दर्शयति, ‘वाजिनस्य अग्ने* वीही-
त्यनुवषट्करोति, सुराया वीहीत्यनुवषट्करोति’—इति ॥

स. समुपह्वय भक्षणञ्च ॥ ३ ॥ (यु० २) ॥

भा. समुपह्वय भक्षणं च सोमधर्मे, तच्च कृष्यते,—‘श्रेष्ठं समं वा
विभज्य समुपह्वय भक्षयन्ति’—इति ॥

* अग्रे इति का० त्री० पु० पाठः।

स. क्रयस्य-अयस्य-पुरोरुगुपयाम-ग्रहणासादनवासोप-
नहनश्च तद्वत् ॥ ४ ॥ (यु० ३) ॥

भा. क्रयसादींश्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति,—‘सीदेन सीवात्,
क्रय्या कुवलसक्तुभिराश्विनं क्रीणाति’—इति। ‘एका पुरोषक्
एका याज्या, उपयामगृहीतोऽस्यऽष्टिद्राय त्वाऽष्टिद्रेणाश्विनं
यद्वं गृह्णाति, गृहीत्वा आसादयति चिरार्चं संहता वसन्ति,
क्षौमे वाससी उपनहानि तोकानि शृण्याणि भवन्ति’—इति,
विधौ सति अनेकार्थानि वाक्यानि स्युः, क्रयादीन् सीयसादींश्च
विदधति। तस्मात् उभयोः सौमिको विधनः ॥

स. हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा. हविःसामान्येन ‘वा’, अथ दार्शपौर्णमासिको विधनो ‘निय-
म्येत’। कुतः?। ‘तद्विकारत्वात्’, दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो
विकारः सुरा-वाजिने, औषधविकृतिः सुरा, सास्त्रायविकृतं
वाजिनम् ॥

स. प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तं, ‘ताच्छब्दात्’—इति। तत्र ब्रूमः,—प्रशंसार्थोऽयं
सोमशब्दः, न विधर्थः, विधायकस्य अभावात्, ‘सौमो वै
वाजिनं, सुरा सोमः’—इति प्रकृतफलवत्त्वात् सोमस्य, तद्भावेन
सुरा-वाजिनयोः प्रशंसा, यथा, ‘सिंहो देवदत्तः’—इति पुत्र-
वस्य। तस्मात् नार्थं नाम्ना धर्मातिदेशः ॥

स. वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ (पू० लि० नि०) ॥

भा. इतराणि तु सीयस्रवादीनि वाचनिकानि, प्राप्तेरभावात्।
अगत्या च वाक्यानाम् अनेकार्थता, सगुणकर्मविधानेन ॥

ख. व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा. 'श्रृण्वैरेव दीक्षणीयामाप्नोति, तोक्त्रभिः प्रायणीयां, सिंह-
लोमभिरातिथ्याम्—इति, सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्ष-
णीयादीनि प्राप्नुयुः; प्राप्तानाम् श्रृण्वादिभिस्तदाप्तिवचनं
नोपपद्यते ॥

ख. पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥ (लि०) ॥

भा. पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते, नैतेषां पशूनां पुरोडाशा
विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा स्तेते पशवः—इति; तन्न तावत् अत्र
ग्रहाः पुरोडाशाः, ग्रहा एव ते, यदि तु पुरोडाशधर्मकाः,
तत एतदुपपद्यते। तस्मात् पुरोडाशिकस्तेषु विधत्तः ॥ (८।
२।१ अ०) ॥

पशौ साम्राज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

ख. पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात् ॥ १० ॥
(पू०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयः, 'यो दीक्षितो, यत्
अग्नीषोमीयं पशुमाश्रमते—इति। तत्र सन्देहः,—किं पशुः
पुरोडाशविकारः, उत साम्राज्यविकारः?—इति। किं प्राप्तम्?
—'पशुः पुरोडाशविकारः स्यात्'। कुतः?। 'देवतासामान्यात्',
अग्नीषोमीयः पशुः, पुरोडाशोऽपि तद्देवस्य एव ॥

ख. प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥ (हे० १) ॥

भा. प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः पशौ दर्शयति,—'अङ्गस्त्वौषधीभ्यो
जुष्टं प्रोक्षामि—इति पशुं प्रोक्षति—इति ॥

स. पर्यग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥ (हे० २) ॥

भा. पर्यग्निकरणम् अपि पुरोडाशधर्मः, तदपि पञ्चौ दृश्यते,—
‘आहवनीयात् उल्मुकेन पशुं पर्यग्निकरोति’—इति । तस्मात्
पुरोडाशविकारः ॥

स. साम्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘साम्नाय्यं वा’ पशुर्विकुर्यात्, न पुरोडाशम् । कुतः ? ।
‘तत्प्रभवत्वात्’, पशुतः साम्नाय्यं प्रभवति, पशुश्च ; तत् मिथः-
प्रत्यासन्नं, प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गं, हविःसामान्यं च देवतासामा-
न्यात् बलीयः—इत्युक्तम् (८।१।१७ अ०) ॥

स. तस्य च पाचदर्शनात् ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘तस्य च’ साम्नाय्यस्य यत् पाचम् उक्ता, सा पञ्चौ दृश्यते,
‘यदि पशुबलायां पचेत्’—इति ॥ (८।२।२ अ०) ॥

पञ्चौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

स. दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा. साम्नाय्यविकारोऽपि ‘दध्नः’ विकारः ‘स्यात्’ पशुः, न पयसः ।
कुतः ? । ‘मूर्तिसामान्यात्’, घनत्वं मूर्तिः ॥

स. पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘पयो वा’ पशुर्विकुर्यात्, न दधि ; सद्यःकालः पशुः, पयोऽपि
सद्यःकालम् । दधि तु दध्नकालं, पयोऽभ्यर्तितं, तद्वहिरङ्गम् ॥

स. पश्चानन्तर्यात् ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा. पञ्चोच्च पयः अनन्तरं, तत्प्रत्यासर्जं, न इधि ॥

स. द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा. द्रवत्वं पशुपयसोः समानं, पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । तस्मात् पयोविकारः पशुः ॥ (८ । २ । ३ अ०) ॥

आमिषाणां पयोषर्मादिदेवाविकारश्च ।

स. आमिषोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥
(१म पू०) ॥

भा. वैश्वदेवो 'आमिषा' उभयोः इधिपयसोर्विकारः स्यात्, 'उभयभाष्यत्वात्', उभाभ्यां हि सा भाष्यते, तच्च न युज्यते विशेषोऽस्यैव, न इतरस्य—इति । तस्मात् उभयोः ॥

स. एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. 'एकं वा' विकुर्यात् इधि पयो वा, नोभे, 'चोदनैकत्वात्', एकैवा चोदना,—'वैश्वदेव्यामिषा'—इति, सा एकेन विधत्तेन निराकाङ्क्षीक्रियते ; तस्मात् एकं विकुर्यात् ॥
यत्तु, न युज्यते विशेषः—इति ; तच्च उच्यते,—

स. दधिसङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥ (२य पू०) ॥

भा. संहतं दधि, आमिषाऽपि संहता, पयो द्रवम् ; एष विशेषः । तस्मात् दधौ विकारः—इति ॥

ख. पयो वा तत्प्रधानत्वात्लोकवत् दध्नस्तदर्थ-
त्वात् ॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा. 'पयो वा' आमिक्षया विव्रियते, न दधि, पयःप्रधानत्वात्, अस्य च संसर्गस्य । किं प्राधान्यम् पयसः? । भूयस्त्वं, प्रभूतं तच्च पयः, अल्पं दधि । 'दध्नः' च 'तदर्थत्वात्', दधि च तच्च पयो घनीभावयितुम् उपादीयते; 'लोकवत्', लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुम् दधि उपादीयते । कथम्? । दध्नाभावे अन्येन अक्षेनापि काञ्चिकादिना क्रियते, तथापि च आमिक्षाब्रह्मो भवति, दधिनिवमः अक्षे हि अकृष्टार्थः । तस्मात् पयः एव अक्षसंयोगेन घनीभूतम् आमिक्षा—इत्युच्यते । पयश्चेत् आमिक्षा, पयस एव विकारो न्याय्यः ॥

ख. धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥ (यु०) ॥

भा. सद्यःकाशता धर्मः पयोविकारत्वेन अनुपहीयते, वैश्व-
देवस्य सद्यःकाशत्वात्, दधिविकारत्वे बाधेत । 'वैश्वदेवोऽपि
इन्द्रकाशः क्रियेत' । तथा तस्य धर्मो बाधेत, सद्योभावं च
दर्शयति,—'जुषन्तां युज्यं पयः'—इति, यदि दध्नो विकारः
स्यात्, तथा इन्द्रकाशभावे दातव्यं, न कथञ्चन पयः स्यात्;
तच्च एतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मात् पयोविकारश्च आमिक्षा,
दध्नश्च अधर्मेकत्वम् ॥ (८।२।४ अ०) ॥

दादशाहे सचाहीनयोर्ध्वस्यया धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

ख. सचमहीनश्च दादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैक-
कर्मणात् ॥ २४ ॥ (पू०) ॥

भा. दादशाहोऽहर्गृहः, प्रायणीयोऽतिरात्रः, पूज्यः षडहः, चय-

भा. ऋग्वेदोमा अविवाक्यम् अहः, उदयनीयोऽतिरात्रः—इति, स उभयसंज्ञकः,—‘सचमहीनश्च’। कथं ज्ञायते?। अभियुक्तानाम् उपदेशात्, एवं हि उपदिशन्ति, ‘सचमहीनश्च दादशाहः’—इति, ब्रह्मार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेशः प्रमाणम्। संज्ञा-व्यवस्थया च तस्य धर्माः आग्नाताः,—‘एको द्वौ बहवोऽपि वा अहीनेन यजेरन्’, ‘तान् दीक्षिता याजयेयुः’, ‘गृहपतिसप्त-दशाः स्रग्वृत्विजो ब्राह्मणाः सचम् उपेयुः’—इत्येवमादयः। धर्मभेदाच्च संज्ञाव्यवस्था, यथा, ब्राह्मणः, परिवाट्, वानप्रस्थः—इति, तत् दशमेऽध्याये (६ पा०) वक्ष्यते,—“दादशाहस्य सच-त्वमासनोपायिचोदने यजमानवज्रत्वे सचब्रह्माभिसंयोगात् ॥ (५०* ॥) यजतिचोदनात् अहीनत्वं, स्वामिनां च अस्थितपरि-माणत्वात्” ॥ (५१ ॥)—इति, स द्वादशादिषु अहर्गणेषु प्रवर्तते—इत्युक्तम्, “गणेषु दादशाहस्य” (८।१।१७ सू०)—इति। तच्च सन्दिह्यते,—किम् उभयप्रकारोऽसौ विवृतौ प्रवर्तते, उत व्यवस्थया, क्वचित् अहीनभूतः, क्वचित् सचभूतः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘तस्य उभयथा प्रवृत्तिः’ स्यात्, ‘एककर्म्यात्’,—उभयविधस्तत्र प्रवर्तते। कुतः?। ‘एककर्म्यात्’, एकम् इदं कर्म उभयविधम्—इत्युक्तम्, न तस्य प्रवृत्तौ विशेषो गृह्यते, इह एवंविधः, इह न—इति; तस्मात् उभयविधः प्रवर्तते। ‘ननु एका चेदिधा प्रवृत्ता, द्वितीयया कार्यं नास्ति’। ऐक-कर्म्यात् विकल्पो भविष्यति, यथा आग्नेयविकारेष्वभिमर्शनस्य ॥

स. अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्, प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘अपि वा’ नैतदेवं,—सर्वत्र उभयथा प्रवृत्तिः—इति, यत्र

* एवमेव सर्वत्र पाठः। सूत्रग्रन्थे च, “दादशाहस्य सचत्वमासनोपायिचोदनेन यजमान-वज्रत्वेन च सचब्रह्माभिसंयोगात्” इति पाठः।

शुद्धिपत्रम्* ॥

पङ्के ।	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४	६	परचो	परोचो
४	६	पारिप्लवा	पारिप्लवा
८	४	शारिप्लवः	शारिप्लवः
१२	१८	इशौ	इशौ
१४	१६	पक्षेतानि	पक्षेतानि
१४	२१	शाकमेध	साकमेध
१६	२०	(०।१।५ अ०)	(०।१।४ अ०)
१८	११	०।१।६ अ०)	(०।१।५ अ०)
१८	१८	प्राक्षसावेक्ष	प्राक्षसावेक्ष
२१	१४	निर्वर्त्यन्ति	निर्वर्त्यन्ति
२१	२५	प्रासाधं	अप्रासाधं
२६	२४	अक्षू	अक्षू
२४	६	'तिराव'	'तिरावः'
२५	१६	ब्राह्मणा	ब्राह्मणा
४०	१६	ब्रह्मेति	ब्रह्मेति
४५	२०	समानौ	सामानौ
४७	६	तदेतदा	तदेतदा
५८	१२	नयने	मयने
७९	६	सुग	सुग
८०	८	चौषध	चौषध (एवं परच)
८९	२१	अङ्गुस्त्रोपवीभ्यो	अङ्गुस्त्रोपवीभ्यः

* तदेवात्र समशेषि, यच्छोधनमापातत एव न बुद्धानुदेष्टति, यथ अशुद्धं मुद्रायन्तेष्व-
दोषादिनाऽपि, यस्मिन् च शोधनं स्फुटप्रतीयमानतया न आयाससाध्यं भविष्यति, तत्प्रदर्शनं
निरर्थकमित्युपेक्षितम् । यथा

पङ्के	पङ्क्तौ ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	अशुद्धिकारणम् ।
१	११	रेन्द्राग्रादीनि	रेन्द्राग्रादीनि	} ईक्षदोषः
१०	१८	रेन्द्राग्रादीनि	रेन्द्राग्रादीनि	
११	१४	स्त्रोपवी	स्त्रोपवी	} मुद्रायन्तदोषः
१६	६	आम्नानम्	आम्नानम्	

	Rs.	As.
Pali Grammar, on the basis of Kachchayano, by Francis Mason.		
Fasc. I, II, Nos. 123 and 124,	1	4
Gopála Tapini, No. 183,	0	10
SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.		
<i>Old Series, Nos. 1 to 221, demi 8vo.</i>		
The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of Śákya Sinha Edited by Bábu Ráíendralála Mitra. Published 5 Fasciculi, Nos. 51, 73, 143, 144 and 145.	3	2
The Taittiriya Bráhmaṇa of the Black Yajur Veda with the commentary of Śáyana. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published 24 Fasciculi, Nos. 125, 126, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197, 204, 210, 216, 220, 222 and 223,	15	0
Taittiriya Saṁhitá. Edited by Dr. E. Röer and E. B. Cowell, M. A. Published 22 Fasciculi, Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134, 137, 149, 157, 160, 161, 166, 171, 180, 185, 193, 202, 203, 218, 219 221, and 224,	14	6
The Tandya Mahabrahmana with the Commentary of Sayana Acharya Edited by Ananda Chandra Vedantavagísa. Fasc. 11,	7	8
<i>New Series, Nos. 1 to 173, demi 8vo.</i>		
The Taittiriya Aranyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. Published 9 Fasciculi,	5	10
The Grihya Sūtra of Āśvaláyana, with the commentary of Gárgya-náráyana. Edited by Anandachandra Vedántavagísa. Published Fasciculi, Nos. 102, 132, 143 and 164,	2	8
The Mīmāṁsá Darśana with the Commentary of Śavara Svámín. Edited by Pandita Mahēsa-chandīa Nyáyaratna. Published, 9Fasc.	5	10
The Latayana Sūtra 7 Fasciculi,	4	6
The Agni Puran 3 Fasciculi,	1	14
<i>English Translations from the Sanskrit, complete, demi 8vo.</i>		
An English Translation of the Brihad Aranyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. F. Röer, Complete in 3 Fasciculi, Nos. 27, 38 and 135,	1	14
An English Translation of the Chhándogya Upanishad, by Bábu Rájendralála Mitra. Complete in 2 Fasciculi, Nos. 78 and 81,	1	4
An English Translation of the Taittiriya, Aittaréya, Svetáswatara, Kēna, Īsa, Katha, Mundaka and Mándukya Upanishads, from the Original Sanscrita, by Dr. E. Röer. Complete in 2 Fasciculi, Nos. 41 and 50,	1	4
The Sūrya-Siddhánta, translated by Pandit Bápú Deva Śástrí. Complete in 1 Fasciculus, New Series, No. 1,	0	10
The Siddhánta Sirobmani, translated by the late Lancelot Wilkinson, Esq. C. S. and revised by Pandit Bápú Deva Śástrí. Complete in 2 Fasciculi, New Series, Nos. 13 and 28,	1	4
A Translation of the Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, by Dr. Ballantyne. Complete in 2 Fasciculi, Nos. 32 and 81, New Series,	1	4
<i>English Translation from the Sanskrit, in progress.</i>		
Sáhitya Darpana or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Visvanátha Kavirája. Translated into English by Bábu Pramadáśa Mitra. Published 3 Fasciculi, Nos. 212, 213 and 217,	1	14
<i>Arabic Works, complete, 4to.</i>		
Dictionary of Technical Terms. Complete in 20 Fasciculi, Nos. 58, 65, 82, 88, 95, 100, 108, 109, 118, 129, 132, 155, 158, 159, 162, 165, 167, 170, 173 and 182 at 1-4 each,	25	0
Risála i Shamsyah, a Treatise on Logic in Arabic, with an English Translation, by Dr. A. Sprenger, No. 76,	1	4
<i>Arabic Works, complete, royal 8vo.</i>		
Tásy's list of Shiyah Books, and Alam-ul Hodá's Noted on Shiyah Biography. Edited by Dr. A. Sprenger and Maulavi Abdul Haqq. Complete in 4 Fasciculi, being Nos. 60, 71, 91 and 107, at 12 as each,	3	0

Arabic Works, complete, demi Svo.

Arabic Bibliography. Edited by Dr. A. Sprenger, Fasciculus 1, No. 21.	0	10
The Nukhat-al-Fikr-wa Nuzhat-al-Nazr. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. Complete in 1 Fasciculus, New Series, No. 37.	0	10
The Conquest of Syria, commonly ascribed to Wāqidi. Edited with notes by Capt. W. N. Lees, LL. D. Complete in two Vols. being Nos. 59, 66, 98, 102, 103, 164, 168 and 187.	5	10
Futūḥ-ul-Shām, an account of the Moslem Conquests in Syria by Mir Ismā'īl. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. Complete in 4 Fasciculi, being Nos. 56, 62, 84 and 85.	2	0
The Maghāzī of Wāqidi. Edited by A. Von Kremer. Complete in 5 Fasciculi, Nos. 110, 112, 123, 121 and 139.	3	2
Suyūṭy's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Qurān. Complete in 10 Fasciculi, being Nos. 44, 49, 57, 68, 70, 74, 77, 81, 99 and 104.	5	0

Arabic Works in progress, royal Svo.

Biographical Dictionary of Persons who knew Mohamṃad. Published 20 Fasciculi, Nos. 61, 69, 75, 83, 86, 93, 101, 106, 111, 123, 128, 136, 138, 205, 207, 208, 209, 211, 214 add 215 at 12 annas each.	15	0
--	----	---

Persian Works, complete demi Svo.

Tārīkhī Firuz-Shāhi of Zia-i Barni. Edited by Saiyid Ahmad Khan. Complete in 7 Fasciculi, Nos. 2, 3, 7, 9, 13, 15 and 23.	4	0
Tārīkhī Bahāki of Mas'ūd. Edited by the late W. H. Merley, Esq. Complete in 9 Fasciculi, Nos. 16, 18, 21, 22, 26, 27, 29, 31 and 36.	5	10
The Muntakhab-al-Tawārīkh. Edited by Aghā Ahmad 'Alī. Complete in 15 Fasciculi, Vols. I, II, III, No. 57, 58, 62, 64, 65, 131, 135, 136, 139, 140, 145, 146, 152, 153 and 161.	9	0
Wis o Ramīn, an ancient Persian poem. Edited by Aghā Ahmad 'Alī. Complete in 5 Fasciculi, New Series, 48, 49, 52, 53 and 76.	3	2
Tabaqāt-i Nāsiri. Edited by Capt. W. N. Lees, LL. D. Complete in 5 Fasciculi, New Series, Nos. 42, 43, 45, 47 and 50.	3	2
The Alamgir Nāmah by Muḥammad Kāzīm ibn i Muḥammad Amin Munshi. Edited by Maulavis Lhādīm Husain and Abdul-i Hai. Published 12 Fasciculi, Nos. 87, 89, 91, 92, 94, 98, 99, 102, 194, 106, 109 and 134, at 0-10.	7	8
The Fādishāh Nameh by 'Abd-al-Hamid Lāhauri. Edited by Maulavis Kabir-ul-Din Ahmad and Abdul-Rahim. Complete in 18 Fasciculi, Nos. 96, 100, 105, 107, 108, 110, 111, 114, 116, 117, 118, 121, 125, 126, 127, 128, 129, 133, at 0-10.	11	4
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri of Mu'tamid Khan. Edited by Maulavis 'Abd-ul Hai and Ahmad 'Alī. Published 3 Fasciculi, New Series, Nos. 77, 71 and 79.	1	14

Persian Works in Progress, 4to.

Farhang-i-Rashidi. Edited by Maclavi Zulfa-qar 'Alī. Fasciculi 2.	1	1
The Ain-i-Akhari by Abul Fazl i Mubārīk i Allāmi. Edited by H. Blochmann, M. A. Published 12 Fasciculi.	15	0
Maṣṣir-i-Alamgiri. Edited by Aghā Ahmad 'Alī, published Fasc. I, II.	1	4
Mulakhabul Lubab 18 Fasciculi.	11	4

Persian Works in Progress, royal Svo.

Sikandar Nāmah i Bahri by Nizāmi. Edited by Dr. A. Sprenger, Aghā Muḥammad Shustary and Aghā Ahmad 'Alī. Published 2 Fasciculi.	2	0
---	---	---

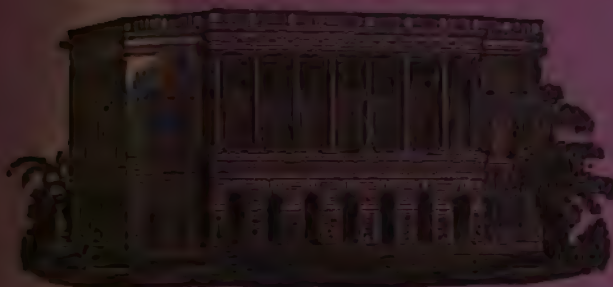
English Translation from Persian Works in Progress.

The Ain-i-Akhari of Abul Fazl i Mubārīk i Allāmi. By H. Blochmann, M. A. Published 4 Fasciculi with 16 plates.	7	0
--	---	---

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 240.

मीमांसादर्शनम् ॥

श्रीशिवरत्नामिश्रतभाष्यसहितम् ॥

THE MI'MA'MSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF Ś'AVARA SWA'MIN,

EDITED BY

PANDITA MAHER ACHANDRA NYA YARATMA.

FASCICULUS XI.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES' A PRESS.

1871.

भा. यजतिः श्रूयते, तच्च अहीनभूतस्य प्रवृत्तिः, पारिषेव्यात्; यच्च आसनोपायिचोदना, तच्च सचभूतस्य । कस्मात् ? । 'प्रवृत्त्या तुल्यशब्दत्वात्', प्रवृत्त्या हि विवृतिः तुल्यशब्दा भवति; तस्मात् चोदनासामान्यात् प्रवृत्तिनियमः; अहीनभूतस्य यजतिचोदनः,—'दादन्नाहेन प्रजाकामो यजेत'—इति । सचभूत आसनोपायिचोदनः,—'दादन्नाहम् ऋद्धिकामा उपेयुः, दादन्नाहम् ऋद्धिकामा उपासीरन्'—इति ॥

ख. द्विराचादीनामैकादशराचादहीनत्वं यजतिचोदनात् ॥ २६ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. अथ आह,—'के पुनस्ते अहर्गणाः यजतिचोदनाः, येषु अहीनभूतः प्रवर्त्तते ? के वा आसनोपायिचोदनाः, येषु सचभूतः ?'—इति । तदुच्यते,—'द्विराचादीनाम् ऐकादशराचात् अहीनत्वम्', तच्च अहीनभूतः प्रवर्त्तते । तेषां यजतिशब्देन चोदनात्,—'द्विराचेण यजेत'—इति ॥

ख. त्रयोदशराचादिषु सचभूतस्तेष्व्वासनोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा. 'त्रयोदशराचम् ऋद्धिकामा उपेयुश्चतुर्दशराचं प्रतिष्ठाकामा उपासीरन्'—इति सुहुङ्गत्वा आचष्टे ।

एवं वा, यस्मात् यजतिचोदनोऽहीनः, तस्मात् द्विराचादीनामप्यहीनत्वम्, तेष्वपि हि यजतिचोदनाः । यस्मात् आसनोपायिचोदनं सचं, तस्मात् त्रयोदशराचादीनि सचाणि, तानि अपि तचोदनानि—इति ॥

ख. लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अग्निहोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानश्च जत तमेतं द्विराचादबोऽहर्गणा उपेयुस्त्वम् अस्मान् मा दासीरिति, तदेवाम्

भा. अहीनत्वम्—इति विराचादीनाम् अहीनत्वं दर्शयति ॥ (८ ।
२ । ५ अ०) ॥

पञ्चदशराचादिषु सप्तधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

ख. अन्यतरतोऽतिराजत्वात्पञ्चदशराजस्याहीनत्वं कुण्ड-
पायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् ॥
२६ ॥ (पू०) ॥

भा. पञ्चदशराजं, कुण्डपायिनामयनं च उभावपि अहीनौ ।
कस्मात्? । 'अन्यतरतोऽतिराजत्वात्', उभावपि एतौ अन्यतर-
तोऽतिराजौ तेन अहीनौ—इति, पञ्चदशराजस्तावत्, 'चिह्नत्
अग्निष्टुदग्निष्टोमः विराचो दशराज उदयनीयोऽतिराजः'*—
इति; कुण्डपायिनामयनमपि, 'मासमग्निहोत्रं जुहति'—इत्या-
रभ्य, यावत् 'दशराजो महाव्रतम् उदयनीयोऽतिराजः'—इति ।
यस्य अन्यतरतोऽतिराजः, स अहीनः । कथम् ज्ञायते? ।
'तद्भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात्',—'तद्भूतेषु' अन्यतरतोऽतिराज-
भूतेषु, 'अहीनत्वं' श्रूयते, 'यत् अन्यतरतोऽतिराजः, तेन
अहीनः'—इति ॥

ख. अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा. 'अहीनः'—इति च अयम् पञ्चदशराजः प्रत्यक्षम् उक्तः,
—'यदन्यतरतोऽतिराजः, तेन अहीनः'—इति । तस्मादपि
अहीनः—इति ॥

ख. सचे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा. 'सचे वा' एते, न अहीनौ । कुतः? । 'उपायिचोदनात्',

* 'उदयनीयोऽतिराजः' इति क० सं० द्वितीय-पुस्तकपाठः ।

भा. —‘ये एव भूतिकार्यमिच्छन्तः, ते एनं पञ्चदशरात्रम् उपेयुः’,
कुण्डपायिनामयनेभ्यः, ‘भूतिकामा उपेयुः’—इति । कः पुनरे-
तयोर्लिङ्गयोर्विशेषः ?। चोदनागतमेकं, वाक्यान्तरगतमन्यत्र ;
‘चोदनागतं, यत् तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गम् इतरत् । अयम्
च अपरो विशेषः,—अहीनलिङ्गेन च नित्येन अहीनस्य
संस्तुतिर्नोपपद्यते, उपपत्त्या एतत् अहीनत्वम् उच्यते,—‘यत्
अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः’—इति ; सा यदि तावत्
उपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेणापि वचनं, सिद्धम् अहीनत्वम् ;
अथ न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति । तस्मात् न एतत्
वचनं, किमर्हि अनुवादोऽर्थं स्तुत्यर्थः ; स्तुतिश्च, नित्येन
अहीनलिङ्गेन अन्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनस्य नोपपद्यते,
यत्कारणं, सर्वं एव अहीनः अन्यतरतोऽतिरात्रः । सचस्य तु
उपपद्यते, येन तावत् अयम् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः,
आत्मना च सचम्, अत उभयात्मा विज्ञिद्योऽयम् अन्येभ्यः
सचेभ्यः—इति ॥

ख. सचलिङ्गश्च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा. सचलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति,—‘गृहपतिर्गृहपतिः
सचक्षप्यः सचक्षप्यः’—इति, गृहपतिर्हि सचे आग्नातः,—
‘गृहपतिसप्तदशाः सचम् उपेयुः’—इति । सचे च तेनार्थः
ऋत्वर्थान् याजमानान् कर्तुम्, अन्येषां याजमानानाम् आहत-
त्वात् । तस्मात् सचे एवैते—इति ॥ (८।२।६ अ०) ॥

इति श्रीमहर्ष्यवरसामिनः ह्यतो मीमांसाभाष्ये अष्टमस्या-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मुचिदेवते आग्नेयस्याग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य उच्चातिदेशाधिकारकम् ॥

ख. हविर्गणो परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा. इह हविर्गणा उदाहरणम्,—‘आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चक्षुम्, बार्हस्पत्यं चक्षुम्, अग्नये पावकाय अग्नये मुचये’—इत्येवमादयः। तत्र चिन्तयते, किं मुचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविधानः, आग्नावैष्णवस्यापि आग्नेयविधानः, उत विधेयः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘हविर्गणे परम्’ मुचिदेवतं, ‘उत्तरस्य’ अग्नीषोमीयस्य विकारः, पूर्वमपि आग्नावैष्णवं, पूर्वस्य आग्नेयस्य विकारः। कुतः?। ‘देशसामान्यात्’,—क्रमसामान्यात्—इत्यर्थः; इह मुचिदेवतो द्वितीयः, मृतावपि अग्नीषोमीयो द्वितीयः, इतरचापि आग्नावैष्णवः प्रथमः, मृतावपि आग्नेयः प्रथमः; देशसामान्येन लिङ्गेन परम् उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ॥

ख. देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुति-
त्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. न वा देशनियमः स्यात्, किन्तर्हि?—‘देवतया’,—‘देवता-
सामान्यात्’। कुतः?। शब्दवती देवता, ‘आग्नावैष्णवम्’, ‘अग्नये
मुचये’—इति। ‘इतरस्य’ देशस्य, ‘अश्रुतित्वात्’,—देशो न
श्रूयते, किन्तर्हि प्रचयात् गम्यते। किम् अतः?। एतदतो
भवति, देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायाम् अनन्तरत्वात् मुखाः,
इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षया उत्पद्यते; तस्मात् अवगम्यः। मुखा-

भा. नुषङ्गस्य न्यायः । अतः शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विधन्तः, आग्ना-
वैश्वदेवे च आग्नीषोमीयस्य ॥ (८ । ३ । १ अ०) ॥

जनकसप्तरात्रे चिह्नत्सङ्घः द्वादशाधिकर्मातिदेशाधिकरणम् ।

स. गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. जनकसप्तरात्रे श्रूयते.—‘चत्वारि चिह्नानि अहानि भवन्ति’
—इति, तथा अन्यत्र श्रूयते, ‘नव चिह्नानि अहानि भवन्ति’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं पार्थिकस्य प्रथमस्य अयमभ्यासः,
उत नानाङ्गा द्वादशाहिकानाम् स्तोमविधिः?—इति । किं
प्राप्तम्?—“गणचोदनायां यस्य लिङ्गं, तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत्”, ‘गणचोदनायाम्’ एवंविधायां ‘यस्य लिङ्गं’ पार्थिकस्य
प्रथमस्य अङ्गः चिह्नत्वं, तस्य एव आवृत्तिः ‘प्रतीयेत’, चोदना-
सामान्यात्, ‘आग्नेयवत्’; तत् यथा, ‘अग्नये पावकाय, अग्नये
शुचये—इतिदेवतैश्चात् चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य विधन्ता-
भ्यासः; एवम् इहापि ॥

स. नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन
चोदनात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘नानाहानि वा’ (द्वादशाहिकानि) प्रवर्तेरन्, न पार्थिकं
प्रथमम् अङ्गः । कस्मात्? । ‘सङ्घातत्वात्’, सङ्घात एव उच्यते,
‘चत्वारि चिह्नानि अहानि’—इति; पृथक्कानिवेशिनी हि
‘चत्वारि’—इति सङ्ख्या, पृथक्केन अङ्गां भवति—इति; सन्ति
च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशा-
हिकानि चत्वारि, तानि अनूद्य चिह्नत्वं विधातुम् शक्यते, न
तु चिह्नानि वङ्गानि अहानि अनूद्य, तत्र चतुःसङ्ख्या विधीयते ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शुचिदेवते आग्नेयस्याग्नावैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य कर्मातिदेशाविकारश्च ॥

स. हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा. इह हविर्गणा उदाहरणम्,—‘आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सारस्रतं चक्षुम्, बार्हस्पत्यं चक्षुम्, अग्नये पावकाय अग्नये शुचये’—इत्येवमादयः। तत्र चिन्तयते, किं शुचिदेवतस्य आग्नीषोमीयविभक्तः, आग्नावैष्णवस्यापि आग्नेयविभक्तः, उत विषर्त्ययः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘हविर्गणे परम्’ शुचिदेवतं, ‘उत्तरस्य’ आग्नीषोमीयस्य विकारः, पूर्वमपि आग्नावैष्णवं, पूर्वस्य आग्नेयस्य विकारः। कुतः?। ‘देशसामान्यात्’,—क्रमसामान्यात्—इत्यर्थः; इह शुचिदेवतो द्वितीयः, प्रकृतावपि आग्नीषोमीयो द्वितीयः, इतरचापि आग्नावैष्णवः प्रथमः, प्रकृतावपि आग्नेयः प्रथमः; देशसामान्येन लिङ्गेन परम् उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ॥

स. देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुति-
त्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. न वा देशनियमः स्यात्, किमर्हि?—‘देवतया’,—‘देवता-
सामान्यात्’। कुतः?। शब्दवती देवता, ‘आग्नावैष्णवम्’, ‘अग्नये
शुचये’—इति। ‘इतरस्य’ देशस्य, ‘अश्रुतित्वात्’,—देशो न
श्रूयते, किमर्हि प्रचयात् गम्यते। किम् अतः?। एतदतो
भवति, देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायाम् अनन्तरत्वात् न
इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षया उत्पद्यते; तस्मात् अवश्यः। १

भा. नुपहस्य न्यायः । अतः शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विधन्तः, आग्ना-
वैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य ॥ (८।३।१ अ०) ॥

जनकसप्तरात्रे चिद्वत्सहः ८ द्वादशाहिकानिदेवत्रिकरणम् ।

६. गच्छोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. जनकसप्तरात्रे श्रूयते.—‘चत्वारि चिद्वन्ति अहानि भवन्ति’
—इति, तथा अन्यत्र श्रूयते, ‘नव चिद्वन्ति अहानि भवन्ति’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं पार्थिकस्य प्रथमस्य अयमभ्यासः,
उत नानाह्नां द्वादशाहिकानाम् स्तोमविधिः?—इति । किं
प्राप्तम्?—‘गच्छोदनायां यस्य लिङ्गं, तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत्’, ‘गच्छोदनायाम्’ एवंविधायां ‘यस्य लिङ्गं’ पार्थिकस्य
प्रथमस्य अहः चिद्वत्त्वं, तस्य एव आवृत्तिः ‘प्रतीयेत’, ओदना-
सामान्यात्, ‘आग्नेयवत्’; तत् यथा, ‘अग्नये पावकाय, अग्नये
शुचये—इतिदेवतैश्चात् ओदनासामान्यात् आग्नेयस्य विधन्ता-
भ्यासः; एवम् इहापि ॥

७. नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन
ओदनात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘नानाहानि वा’ (द्वादशाहिकानि) प्रवर्त्तयन्, न पार्थिकं
प्रथमम् अहः । कस्मात्? । ‘सङ्घातत्वात्’, सङ्घात एव उच्यते,
‘चत्वारि चिद्वन्ति अहानि’—इति; पृथक्निवेशिनी हि
‘चत्वारि’—इति सङ्ख्या, पृथगेन अहः भवति—इति; सन्ति
च तत्र समानां ओदनादनि नानाहानि द्वादशा-
हिकानि निमित्तं विधातुम् शक्यते, न
तु चिद्वन्ति निमित्तं विधीयते ॥

भा. यजतिः श्रूयते, तच्च अहीनभूतस्य प्रवृत्तिः, पारिश्रेय्यात्; यच्च आसनोपायिचोदना, तच्च सचभूतस्य । कस्मात् ? । 'प्रवृत्त्या तुल्यशब्दत्वात्', प्रवृत्त्या हि विवृतिः तुल्यशब्दा भवति; तस्मात् चोदनासामान्यात् प्रवृत्तिनियमः; अहीनभूतश्च यजतिचोदनः,—'दादन्नाहेन प्रजाकामो यजेत'—इति । सचभूत आसनोपायिचोदनः,—'दादन्नाहम् ऋद्धिकामा उपेयुः, दादन्नाहम् ऋद्धिकामा उपासीरन्'—इति ॥

ख. द्विराचादीनामैकादशराचादहीनत्वं यजतिचोदनात् ॥ २६ ॥ (आ० नि० १) ॥

भा. अथ आह,—'के पुनस्ते अर्द्धर्गणाः यजतिचोदनाः, येषु अहीनभूतः प्रवर्तते ? के वा आसनोपायिचोदनाः, येषु सचभूतः ?'—इति । तदुच्यते,—'द्विराचादीनाम् एकादशराचात् अहीनत्वम्', तच्च अहीनभूतः प्रवर्तते । तेषां यजतिशब्देन चोदनात्,—'द्विराचैण यजेत'—इति ॥

ख. त्रयोदशराचादिषु सचभूतस्तेष्व्वासनोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा. 'त्रयोदशराचम् ऋद्धिकामा उपेयुस्तुर्दशराचं प्रतिष्ठाकामा उपासीरन्'—इति उद्बुद्धत्वा आचष्टे ।

एवं वा, यस्मात् यजतिचोदनोऽहीनः, तस्मात् द्विराचादीनामप्यहीनत्वम्, तेष्वपि हि यजतिचोदनाः । यस्मात् आसनोपायिचोदनं सचं, तस्मात् त्रयोदशराचादीनि सचाणि, तानि अपि तचोदनानि—इति ॥

ख. लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अग्निहोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानवजत तमेतं द्विराचद्वयोऽर्द्धर्गणा जघुस्त्वम् अस्मान् मा हासीरिति, तदेवाम्

भा. अहीनत्वम्—इति शिराचादीनाम् अहीनत्वं दर्शयति ॥ (८ ।
२ । ५ अ०) ॥

पञ्चदशराचादिषु सप्तमर्कातिदेशाधिकरणम् ॥

ख. अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशराचस्याहीनत्वं कुण्ड-
पायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् ॥
२६ ॥ (पू०) ॥

भा. पञ्चदशराचं, कुण्डपायिनामयनं च उभावपि अहीनौ ।
कस्मात् ? । 'अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्', उभावपि एतौ अन्यतर-
तोऽतिराचौ तेन अहीनौ—इति, पञ्चदशराचस्तावत्, 'चिष्टत्
अग्निष्टुदग्निष्टोमः शिराचो दशराच उदयनीयोऽतिराचः'—
इति ; कुण्डपायिनामयनमपि, 'मासमग्निष्टोत्रं जुहति'—इत्या-
रभ्य, यावत् 'दशराचो महाव्रतम् उदयनीयोऽतिराचः'—इति ।
यस्य अन्यतरतोऽतिराचः, स अहीनः । कथम् ज्ञायते ? ।
'तद्भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात्',—'तद्भूतेषु' अन्यतरतोऽतिराच-
भूतेषु, 'अहीनत्वं' श्रूयते, 'यत् अन्यतरतोऽतिराचः, तेन
अहीनः'—इति ॥

ख. अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा. 'अहीनः'—इति च अयम् पञ्चदशराचः प्रत्यक्षम् उक्तः,
—'यदन्यतरतोऽतिराचः, तेन अहीनः'—इति । तस्मादपि
अहीनः—इति ॥

ख. सचे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा. 'सचे वा' एते, न अहीनौ । कुतः ? । 'उपायिचोदनात्',

* 'उदयनीयोऽतिराचः' इति क० सं० द्वितीय-पुस्तकपाठः ।

भा. — 'ये एव भूतिकार्यमिच्छन्तः, ते एनं पञ्चदशरात्रम् उपेयुः',
कुण्डपायिनामयनेऽपि, 'भूतिकामा उपेयुः'—इति । कः पुनरे-
तयोर्लिङ्गयोर्विशेषः ? । चोदनागतमेकं, वाक्यान्तरगतम् अन्यम् ;
'चोदनागतं, यत् तदन्तरङ्गं भवति, वहिरङ्गम् इतरत् । अयम्
च अपरो विशेषः,—अहीनलिङ्गेन च नित्येन अहीनस्य
संस्तुतिर्नोपपद्यते, उपपत्त्या एतत् अहीनत्वम् उच्यते,—'यत्
अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः'—इति ; सा यदि तावत्
उपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेणापि वचनं, सिद्धम् अहीनत्वम् ;
अथ न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति । तस्मात् न एतत्
वचनं, किमर्हि अनुवादोऽर्थं स्तुत्यर्थः ; स्तुतिस्तु, नित्येन
अहीनलिङ्गेन अन्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनस्य नोपपद्यते,
वत्कारणं, सर्व एव अहीनः अन्यतरतोऽतिरात्रः । सचस्य तु
उपपद्यते, येन तावत् अयम् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः,
आत्मना च सचम्, अत उभयात्मा विशिष्टोऽयम् अन्येभ्यः
सचेभ्यः—इति ॥

ख. सचलिङ्गञ्च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा. सचलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति,—'गृहपतिर्गृहपतिः
सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यः'—इति, गृहपतिर्हि सचे आग्नातः,—
'गृहपतिसप्तदशाः सचम् उपेयुः'—इति । सचे च तेनार्थः
ऋत्वर्थान् याजमानान् कर्तुम्, अन्येषां याजमानानाम् आहूत-
त्वात् । तस्मात् सचे एवैते—इति ॥ (८।२।६ अ०) ॥

इति श्रीमहर्षयरक्षामिनः ह्यतौ भीमांसाभाष्ये अष्टमस्या-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मुचिदेवते आग्नेयवैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य चर्मातिदेशाधिकारणम् ॥

ख. हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा. इह हविर्गणा उदाहरणम्,—‘आग्नेयवैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सारस्यं चक्षुः, बार्हस्पत्यं चक्षुः, अग्नये पायकाय अग्नये मुचये’—इत्येवमादयः। तत्र चिन्तयते, किं मुचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविधन्तः, आग्नेयवैष्णवस्यापि आग्नेयविधन्तः, उत विपर्ययः?—इति। किं प्राप्तम्?—‘हविर्गणे परम्’ मुचिदेवतं, ‘उत्तरस्य’ अग्नीषोमीयस्य विकारः, पूर्वमपि आग्नेयवैष्णवं, पूर्वस्य आग्नेयस्य विकारः। कुतः?। ‘देशसामान्यात्’,—क्रमसामान्यात्—इत्यर्थः; इह मुचिदेवतो द्वितीयः, प्रज्ञातावपि अग्नीषोमीयो द्वितीयः, इतरथापि आग्नेयवैष्णवः प्रथमः, प्रज्ञातावपि आग्नेयः प्रथमः; देशसामान्येन लिङ्गेन परम् उत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ॥

ख. देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुति-
त्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा. न वा देशनियमः स्यात्, किन्तर्हि?—‘देवतया’,—‘देवता-
सामान्यात्’। कुतः?। शब्दवती देवता, ‘आग्नेयवैष्णवम्’, ‘अग्नये
मुचये’—इति। ‘इतरस्य’ देशस्य, ‘अश्रुतित्वात्’,—देशो न
श्रूयते, किन्तर्हि प्रचयात् गम्यते। किम् अतः?। एतदतो
भवति, देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायाम् अनन्तरत्वात् मुखाः,
इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षया उत्पद्यते; तस्मात् अवगम्यः। मुखा-

भा. नुयहस्य न्यायः । अतः शुचिदेवत्ये आग्नेयस्य विधन्तः, आग्ना-
वैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य ॥ (८।३।१ अ०) ॥

जनकसम्वराधे निवृत्तत्वं तु द्वादशाहिकान्तिदेशाधिकरणम् ।

ख. गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. जनकसम्वराधे श्रूयते.—‘चत्वारि षिष्टानि अहानि भवन्ति’
—इति, तथा अन्यत्र श्रूयते, ‘नव षिष्टानि अहानि भवन्ति’—
इति । तत्र सन्देहः,—किं पार्थिकस्य प्रथमस्य अयमभ्यासः,
उत नानाहं द्वादशाहिकानाम् स्तोमविधिः?—इति । किं
प्राप्तम्?—“गणचोदनायां यस्य लिङ्गं, तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेय-
वत्”, ‘गणचोदनायाम्’ एवंविधायां ‘यस्य लिङ्गं’ पार्थिकस्य
प्रथमस्य अहः षिष्टत्वं, तस्य एव आवृत्तिः ‘प्रतीयेत’, चोदना-
सामान्यात्, ‘आग्नेयवत्’; तत् यथा, ‘अग्नये पावकाय, अग्नये
शुचये—’इतिदेवतैक्यात् चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य विधन्ता-
भ्यासः; एवम् इहापि ॥

ख. नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन
चोदनात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘नानाहानि वा’ (द्वादशाहिकानि) प्रवर्तेरन्, न पार्थिकं
प्रथमम् अहः । कस्मात्? । ‘सङ्घातत्वात्’, सङ्घात एव उच्यते,
‘चत्वारि षिष्टानि अहानि’—इति; पृथक्कानिवेशिनी हि
‘चत्वारि’—इति सङ्ख्या, पृथक्केन अहं भवति—इति; सन्ति
च तत्र सम्वराधे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशा-
हिकानि चत्वारि, तानि अनूद्य षिष्टत्वं विधातुम् शक्यते, न
तु षिष्टानि वदन्ति अहानि अनूद्य, तत्र चतुःसङ्ख्या विधीयते ॥

स. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा. चत्वारि चिह्नि अहानि अग्निष्टोममुत्थानि—इति, येषाम् अग्निष्टोमः प्रथमः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, ते एवमुक्ते प्रतीयन्ते. न ये सर्वे अग्निष्टोमाः, यथा, अयोमुखं पिण्डच्छेदनम्*—इत्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते। यदि च चिह्नतोऽभ्यासः स्यात्, सर्व अग्निष्टोमा भवेयुः, अग्निष्टोमो हि असौ। तस्मात् दादशाहिकानाम् चोदकप्राप्तानाम् अङ्गां चिह्नता विधीयते। एवं नव चिह्नि अहानि भवन्ति—इति ॥ (८।३।२ अ०) ॥

षट्चिह्नद्रावे षड्विधक्रीतिदेशाधिकरणम् ॥

स. कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा. क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘षड्विहा भवन्ति. चत्वारो भवन्ति, पञ्चहा भवन्ति’। तत्र सन्देहः,—किं दादशाहिकानाम् अङ्गां प्रवृत्तिः, उत षड्विहस्य?—इति। किं प्राप्तम्?—‘कालाभ्यासेऽपि बादरिः’, षड्विहकालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे ‘बादरिः’ आचार्यो दादशाहिकानाम् अङ्गां प्रवृत्तिं मन्यते स्म। कुतः?। ‘कर्मभेदात्’, षड्विहशब्देन अत्र अहर्निशानि षट्सौत्थानि कर्मणि उच्यन्ते, तेषां च षट्कानां भेदो गम्यते,—‘चत्वारः षड्विहाः’—इति पृथक्निवेशात् सङ्ख्यायाः। यदि एकस्यैव कर्मषट्कस्य पार्थिकस्याभिप्रायविकस्य वा अभ्यासः कल्प्येत, ततः, चतुःषड्विहाः—इति स्यात्; अथ पुनः ‘चत्वारः षड्विहाः’—इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते, सा अहःसङ्घातचोदना प्रवृत्तिलिङ्गत्वात् दादशाहिकीम् अहःप्रवृत्तिं गृह्णाति। तस्मात् नानाङ्गा दादशाहिकानां प्रवृत्तिः ॥

* ‘अयोपुङ्गपिण्डच्छेदनम्’ इति क० सं० पु० पाठः।

ख. तदावृत्तिं तु जैमिनिरङ्गामप्रत्यक्षसङ्ख्य-
त्वात् ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा. 'तदावृत्तिं',—पार्थिकस्य एव प्रज्ञातस्य षडङ्गस्य आवृत्तिं
'जैमिनिः' आचार्यो मेने । कुतः ? । 'अङ्गाम् अप्रत्यक्षसङ्ख्य-
त्वात्' । चतुर्विंशतिः अङ्गाम् अप्रत्यक्षा सङ्ख्या अनुमानात्
गम्यते, तस्यास्य षडङ्गचतुष्टयेनैव अनुमानं, तेन पूर्वं तावत्
षडङ्गचतुष्टयमेव प्रत्येति, तत् समाहृत्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यां,
यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चात् अग्निम्, यस्य धूमप्रत्ययेनैव
क्षतार्थो भवति, न असौ अग्निप्रत्ययमाद्रियते ; इहापि षडङ्ग-
प्रत्ययात् एव तत्प्रवृत्तिः प्रसज्यते, तथा च क्षतार्थः किं
चतुर्विंशतिसङ्ख्याया प्रतीतया करिष्यति ? । तस्मात् षडङ्गा-
भ्यासः ।

अथ यदुक्तं,—'पृथक्कानिवेशिनी सङ्ख्या आवृत्तौ बाधेत'—
इति । तत्र ब्रूमः,—'षडङ्गः'—इति प्रज्ञातः षडङ्गः सन्निहितो
गच्छते, तस्य चतुःसङ्ख्यासम्बन्धः साक्षात्तास्ति—इत्यावृत्त्या
भविष्यति, यथा, उपसदां प्रयाजानुयाजानां च । यस्यापि
चतुर्विंशतिराधः 'चत्वारः षडङ्गाः'—इत्येवं चोद्यते, तस्यापि
द्वत्रिंशते प्रवर्तमाने आवृत्त्यैव सङ्ख्यापूरणं, भिन्नानां षडङ्गा-
नामभावात् । यस्य उभयोर्दोषो न असौ एकं पक्षं निवर्तयति ॥
(८ । ३ । ३ अ०) ॥

संस्थागणेषु द्वादशाधिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥

घ. संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-
ग्रहणात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा. इह संस्थागणा उदाहरणम्,—'अग्निष्टोमः पक्षोक्त्यः, ज्ञाता-

प्रिष्टोमं भवति, ज्ञातातिराचं भवति*—इत्येवमादयः । अत्र चिन्तायते, किं ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः, उत एवं सङ्ख्यानां संस्थाविशिष्टानाम् अङ्गां वादः?—इति । किं प्राप्तम्?—‘संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत, तस्य एव प्राप्ततस्य ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः । कुतः? । ‘ज्ञातलक्षणपञ्चणात्’, तस्य एतत् कृतं लक्षणं,—‘अग्निष्टोमः उक्थ्यः षोडशी अतिराचः’—इति, तत्संयोगेन एताः संस्थाः उत्पन्नाः, स ताभिः ब्रह्मते लक्षयितुम्, तच्च लक्षयित्वा सङ्ख्यां केवलां विधास्यति, नाना-ङ्गां तु वादे संस्थां सङ्ख्या च उभयं—विधीयते,—उक्थ्या संस्था भवन्ति—इति, ते च पञ्च भवन्ति—इति, तथा वाक्यभिद्यते । तस्मात् ज्योतिष्टोमाभ्यासः ॥

ख. अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं,—ज्योतिष्टोमाभ्यासः—इति,—कथं तर्हि?—‘प्रकृतिः तद्विशिष्टा स्यात्’, दादश्रादिकानि अहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । कस्मात्? । ‘अधिकारात्’, तानि अत्र चोदकेन अधि-क्षतानि, एवं चोदकानुयहो भविष्यति ।

‘ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः ब्रह्मैः’ । न—इत्याह । कथम्? । ‘अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात्’,—अग्नि-ष्टोमाभिधानं संस्थानिमित्तं, न ज्योतिष्टोमाभिधायकं, तत्संस्थं कृतुम् वदितुम् शक्नोति, न ज्योतिष्टोममेव । यत्तु, अनेकार्थम्—इति ; न अनेकार्थं भविष्यति ; गणचोदनया प्राप्तानाम् अङ्गां पञ्चानां संस्थायाचं विधायिष्यते, ‘ज्ञातज्योतिष्टोमम्’—इत्यपि समासः उभयविशेषणविशिष्टं गणम् आह, स एक एवार्थः,

* “अतोक्त्यं भवति, ज्ञातातिराचं भवति, पञ्चाग्निष्टोमः, षोडशोक्त्यः” इत्येवं व्याख्य-यन्त्यायां पाठः ।

भा. यथा, 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति'—इति, पृथक्कानि-
वेशिनी च एवं सङ्ख्या अनुगृहीता भविष्यति। तस्मात् दादशा-
हिकानाम् नामाङ्गां वादः ॥ (८। ३। ४ अ०) ॥

शतोकथ्यदौ ज्योतिष्टोमात् सोमोपचयाधिकरणम् ॥

सू. गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा. 'शतोकथं भवति शतातिराचं भवति'—इति श्रूयते। तच्च
दादशाहिकानि अहानि प्रवर्त्तन्ते, तानि च प्रायेणोक्त्य-
संस्थानि, 'द्वौ अग्निष्टोमौ शतोकथं भवति'—इत्युक्तेः अग्नि-
ष्टोमयोः उक्त्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः; 'शतातिराचं भवति'—
इति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः। तच्च चिन्तयते,—किं दादशाहा-
दुपचयः कर्त्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमात्?—इति। किं प्राप्तम्?—
'गणात् उपचयः'। कुतः?। 'तत्प्रकृतित्वात्',—दादशाहमूलतयः
एते अहर्गणास्तेषु दादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते, यदि दाद-
शाहात् उपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति। तस्मात्
गणात् उपचयः ॥

सू. एकाहाद्वा तेषां समत्वात् स्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. 'एकाहाद्वा' ज्योतिष्टोमात् उपचयः, न दादशाहात्।
कस्मात्?। 'तेषां समत्वात्', दादशाहिकानाम् अङ्गम् इतरै-
र्वैकृतैः समत्वं भवति,—तान्यपि अन्यतः संस्थाम् आकाङ्क्षन्ति,
इमान्यपि; न च, भिक्षुका भिक्षुकात् आकाङ्क्षन्ति, सति
अन्यस्मिन् प्रभवसमर्थे भिक्षुके?। किम् एतत् उक्तं भवति?।
दादशाहे संस्थास्तोत्राणि अनाम्नातानि—इत्यतः यच्च आम्ना-
तानि, ततः आकाङ्क्षन्ति; वैकृत्येषु अहःसु तानि न आम्नातानि

भा. —इति, तस्मात् वैज्ञतान्यपि अहानि, यच्च विहितानि ततः
एव आकाङ्क्षितुमर्हन्ति, ज्योतिष्टोमे च तानि आग्नातानि ;
तस्मात् ज्योतिष्टोमात् उपचयः ॥ (८।३।५ अ०) ॥

‘गायत्रमेतदहर्भवति’ इत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणामागमाधिकरणम् ॥

ख. गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्*
सङ्ख्यात्वादभिष्टोमवदथतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥

१२ ॥ (पू०) ॥

भा. उपचयश्चिन्तितः, अपचयः इदानीं चिन्तयते । इदं श्रूयते,
—‘वाजपेयेन इद्धा दृष्टस्पतिसवेन यजेत’—इति ; तच्च इदं
समाग्नान्तं,—‘गायत्रमेतत् अहर्भवति’—इति । अत्र विचार्यते,
—किं प्राकृतीनाम् चिष्टुब्जगतीनाम् अक्षरावलोपं कृत्वा गायत्रं
तदहः कर्तव्यम्, उत उत्पत्तिगायत्रीणाम् दाशतधीभ्य आगमं
कृत्वा ?—इति । अत्र सूत्रेणैव उपक्रमः,—‘गायत्रीषु प्राकृती-
नाम् अवच्छेदः’, ‘गायत्रीषु’ श्रूयमाणान्तु—‘गायत्रमेतत् अह-
र्भवति’—इति, ‘प्राकृतीनाम्’ चिष्टुब्जगतीनाम् ‘अवच्छेदः’ (अक्ष-
रावलोपः) कर्तव्यः । कुतः ? । ‘प्रकृत्यधिकारात्’, चोदकेन
अत्र प्राकृत्यः चिष्टुब्जगत्यः प्राप्ताः अधिहता विद्यन्ते, यदि
अन्यासामृचाम् आगमः क्रियेत, प्राकृतः प्रत्ययो बाधेत ।

‘ननु प्रत्यक्षश्रुताः गायत्र्यः, ताभिश्चोदकप्राप्ता इतरा बाधि-
तव्याः’ । न—इत्याह । कस्मात् ? । ‘सङ्ख्यात्वात्’,—अयं
गायत्रीशब्दः सङ्ख्यावाचकः । कथं ज्ञायते ? । ‘अथतिरेकात्’
चतुर्विंशतिसङ्ख्याम् एष न व्यभिचरति, न कचित् चतुर्विंशति-

* प्रकृत्याऽधिकारात् इति का० श्री० पु० पाठः ।

भा. सङ्ख्याया विना कृष्टः, चतुर्विंशतिसङ्ख्याहीनासु चिदुज्जगतीषु न कदाचित् भवति । तस्मात् सङ्ख्याशब्दोऽर्थः, सङ्ख्याशब्दस्येत् अक्षरावलोपः कर्तव्यः । ‘अग्निष्टोमवत्’, यथा, ‘अताग्निष्टोमं भवति’—इत्युक्ते द्वादशाहिकानाम् अकाम् उक्त्यावलोपः क्रियते, एवम् इहापि ॥

ख. तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा. ‘तन्नित्यवत्’ सङ्ख्यामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्वा, ‘पृथक्सतीषु’ (पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यः) जगतीषु अगायत्रीषु ‘तद्वचनम्’ भवति (गायत्रीवचनं भवति),—‘ये हि दे गायत्री, सा एका जगती’—इति । यदि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, ततो ‘जगत्यां दे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये’—इत्येतद्वचनम् उपपद्यते ; अथ ऋचः, ततो दे ऋचौ जगत्यां न स्तः—इति, एतद्वचनम् अनुपपन्नं स्यात् ! तस्मादपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः । तथा, इदम् अपरं च दर्शनं,—‘तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोति’—इति ॥

ख. न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ कश्चित् ब्रूयात्,—‘न विंशतौ दशसङ्ख्याः स्ति, न सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरे वर्तन्ते, गुणो हि सङ्ख्या, न च, गुणा गुणेषु वर्तन्ते ; एवम् अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यायां चतुर्विंशतिसङ्ख्या नास्ति । तस्मात् सङ्ख्यार्थेऽपि गायत्रीशब्दे, ‘एका जगती दे गायत्री’—इत्येतत् अनुपपन्नमेव । यच्च उभयोर्दोषो न असौ एकस्य वाच्यः ॥

ख. एकसङ्ख्यामेव स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ उच्यते,—न ब्रूमः,—सङ्ख्यायां सङ्ख्या वर्तन्ते—इति,

भा. किमर्हि,—अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या-परिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अव-
यवभूते द्वे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये, न तु द्वे ऋचौ—इति; न च,
सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति, यदि निवर्त्तयेत्, “एकसङ्ख्यमेव
स्यात्”, यस्य दश गावः, तस्य द्वौ पञ्चकौ गवाम्—इत्ये-
तद्वचनं न स्यात्! भवति च तत्; तस्मात् न सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं
निवर्त्तयति ॥

एवं वा, “न विंशतौ दशेति चेत्” (१४ सू०),—यद्यपि
सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि न अक्षरावलोपः कर्त्तव्यः।
किङ्कारणम्?। विंशतौ दश विद्यन्ते। किमतः?। इदं
तावदतः, येन विंशतिः उपात्ता, उपात्ताः तेन दश भवन्ति;
एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्ताः तेन तदन्तर्गता गावश्चैव
भवन्ति। तस्मात् अविकारेण प्रयोगः, एवं चोदकानुषङ्गश्च
भवति, गायत्रं च अहः कृतं भवति ॥ “एकसङ्ख्यमेव स्यात्”,
—अथ आह,—जगत्यां त्रिष्टुभि च उपात्तायां न गायत्र्य
उपात्ताः भवन्ति। कथम्?। साधनं परिच्छिन्दती सङ्ख्या
कर्म्मणि अङ्गीभवति, न जगत्याः त्रिष्टुभो वा अवयवः साधनं,
किमर्हि त्रिष्टुब्जगत्यः।

‘अथ उच्येत,—‘गायत्रमेतत् अहर्भवति’—इतिवचनात् अव-
यवः एव अत्र साधनम्—इति, तथा सति अक्षरावलोपः
एव प्राप्नोति, उत्तरस्य अवयवस्य अनङ्गत्वात्, न च, अनङ्गे
अनुपादीयमाने चोदको बाधते; तस्मात् यद् उक्तं,—यद्यपि
सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि अविकारेण प्रयोगः—इति;
एतत् प्रयुक्तम्; दर्शयति, न च उत्तरस्यां सङ्ख्यायाम् उपात्तायां
पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ता भवन्ति—इति, यद्यम् एका च दश
च त्रितं च सहस्रं च परार्द्धं च—इति सर्वसङ्ख्या अनुकामात्,
यदि च उत्तरस्यां सङ्ख्यायां उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ताः
भवन्ति, “एकसङ्ख्यमेव स्यात्”, एकैव अपरार्द्धसङ्ख्या भवेत्, सा

भा. हि सर्वाभ्य उत्तरा । यतस्तु एकाद्या अपि अनुक्रान्ताः, अतो विज्ञायते,—न उत्तरस्यां सङ्ख्यायां उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ताः भवन्ति—इति ॥

स. गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥
(सि०) ॥

भा. नैतदेवं,—सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः—इति,—कथमर्हि ?—
'गुणात्' 'द्रव्यशब्दः स्यात्',—चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । कस्मात् ? । 'असर्वविषयत्वात्', यदि सङ्ख्याशब्दः स्यात्, सर्वस्मिन् चतुर्विंशतिसङ्ख्यासङ्ख्ये वर्त्तत गोयूथादौ ! न च वर्त्तते, तस्मात् न सङ्ख्याशब्दः ॥

स. गोत्वञ्च समन्वयः ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा. यद्या, 'गौः'—इति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने साक्षादित्येष 'समन्वयो' नान्यच्च—इति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते, एवम् अयमपि ऋग्वचनः एव विज्ञातुमन्यात्यः ॥

स. सङ्ख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा. चतुर्विंशतिसङ्ख्यावाचकः शब्दोऽस्ति,—'चतुर्विंशतिः'—इति, न, अस्य अपरेण गायत्रीशब्देन अर्थः, संज्ञाया व्यवहारार्थत्वात्, एकेन व्यवहारसिद्धेः ॥

स. इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ (यु० ३) ॥

भा. 'इतरस्य' (ऋग्वचस्य) 'अश्रुतित्वात्' अशब्दत्वात्—इत्यर्थः । तस्यापि व्यवहारार्थेन संज्ञाशब्देन प्रयोजनं ; तच्च अयं गायत्रीशब्दोऽर्ध्वान् भवति, सङ्ख्यायां निष्प्रयोजनः । तस्मात् अपि

भा. ऋग्ब्रह्मो न्यास्यः। अतो गायत्रीणाम् ऋचामागमः कर्त्तव्यः
—इति ॥

ख. द्रव्यान्तरे निवेशादुक्त्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥ २० ॥
(पू० यु० नि० १) ॥

भा. यत् उपवर्णितम्,—अग्निष्टोमवत्—इति ; तच्च ब्रूमः,—अग्नि-
ष्टोमशब्दस्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चित् निवेशो नास्ति, यथा गायत्री-
शब्दः ऋग्द्रव्ये, अयं हि केवलाग्निष्टोमान्ततां ब्रूते, न च,
उक्त्यलोपम् अन्तरेण, दादशाहिकानाम् अक्षां अग्निष्टोमान्तता
भवति—इति अवश्यकार्यं उक्त्यलोपः। अयं पुनः गायत्री-
शब्दः ऋग्द्रव्यस्य वाचकः—इत्युक्तं। न च, अक्षरावलोपेन
तत् ऋग्द्रव्यं प्राप्यते। तस्मात् विषमोऽयम् उपन्यासः—
—इति ॥

ख. अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा. अशास्त्रलक्षणानि च उक्त्यस्तोत्राणि श्रुताग्निष्टोमे, तानि
शास्त्रलक्षणया अग्निष्टोमान्ततया बाधन्ते; इह पुनर्विपरितं,
शास्त्रलक्षणा गायत्रीः, आनुमानिक्यः चिदुज्जगत्यः, ता न
शक्नुवन्ति गायत्रीं बाधितुम् ॥

ख. उत्पत्तिनामधेयत्वात् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥
२२ ॥ (पू० यु० नि० २) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—‘सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दो वृष्टः,—‘ये हि द्वे
गायत्री, सा एका जगतो’—इति, तस्य कः परिहारः?’।
उच्यते, श्रीत्पत्तिकम् एतत् ऋचो नामधेयम्—इत्युक्तम्; अतः
‘उत्पत्तिनामधेयत्वात्’ बोध्यं जगत्यवयवे चतुर्विंशत्यक्षरे पद-
सङ्ख्ये प्रयोगः, स ‘भक्त्या’ विज्ञेयः, न हि, एकस्य शब्दस्य

भा. अनेकायता सत्यां गतौ न्याय्या । कया पुनर्भक्त्या ? । परि-
माणसामान्यात्,—यत् परिमाणं द्वयोर्गायत्रयोः, तत् एकस्या
जगत्याः ; अत एतत् उक्तं,—‘ये हि दे गायत्रौ, सा एका
जगती’—इति, यथा, यौ द्वौ कौरवौ स एको बाहीकः—इति ।

एतच्च गायत्रीद्वयप्रज्ञसार्थं वचनम् । कथम् ? । इदं श्रूयते,
—‘द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्य’—इति, तदेतत् श्रूयन्तम् इव
उच्यते, जगत्या वैश्यस्य कार्यं, जागतौ हि वैश्यः, तदेतत्
द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते, जगत्थैव तत् कृतं भवति,—‘ये हि दे
गायत्रौ सा एका जगती’—इति । तस्मात् अहेतुरयं सङ्ख्यार्थत्वे
गायत्रीशब्दस्य ॥

ख. वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा. शक्यं तावत् तत्र एतत् वक्तुम्, यत्र अनुवादो गायत्रीशब्दः ;
यत्र तु विधिः, तत्र कथं ? यथा, ‘तिष्ठोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः
करोति?’—इति । कः पुनर्विधौ विशेषः ? । विधौ शब्दार्थेन
व्यवहारो भवति, तिष्ठोऽनुष्टुभः चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः
कर्तुम्, शक्यास्तु चतस्रस्तुविज्जतयः । तस्मात् तत्र सङ्ख्यायां
गायत्रीशब्दः—इति ।

अत्र ब्रूमः—

ख. यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. इदमेव एकत्र सङ्ख्यार्थो न अन्यत्र, क्वचित् दर्शनात् । ‘आह,
—यदेवं न सङ्ख्यावचनः, कथम् इह सङ्ख्यार्थो जातः?’—
इति । उच्यते,—लक्षणयापि विधानं भवति, यथा लोके,
‘अमो पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम्’—इति, वेदेऽपि, ‘पृष्ठै-
रपतिष्ठन्ते’—इति ; न च, तत्र सिंहशब्दः प्रतिहतिवचनो
दृष्टः—इति अन्यत्रापि प्रतिहतिवचनो विज्ञायते, पृष्ठशब्दो

भा. वा मन्त्रवचनः, न च, लक्षणया प्रयोगोऽशब्दार्थः परिच्छिद्यते,
यत्कारणं, स्वार्थे एव वर्तमानः अर्थान्तरं लक्षयति, स्वार्थं जहत्
नैव लक्षयेत्। तस्मात् अयमपि अहेतुः॥

सू. अपूर्व्वं च विकल्पः स्याद्यदि सङ्ख्याविधा-
नम् ॥ २५ ॥ (यु०) ॥

भा. 'अपूर्व्वं च' दर्शपूर्णमासकर्मणि 'विकल्पः स्यात्', 'यदि'
सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः; तच्च हि श्रूयते,—'गायत्र्या परिदधात्'
—इति; एवं श्रुते आजुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसङ्ख्यस्य
च विकल्पः स्यात्! विकल्पे पक्षे आजुहोतायाः बाधः, स च
अयुक्तः सत्यां गतौ। तस्मादपि नैतत् सङ्ख्याविधानम्॥

सू. ऋग्गुणत्वाच्चेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा. अत्र उच्यते,—न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति। कुतः?।
'ऋग्गुणत्वात्', ऋग्गुणो हि तच्च प्रयोगोऽङ्गीकृतः, ऋचः तस्य
सामिधेन्य आम्नाताः, यदि अनृचा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं
बाधेत! तस्मात् तच्च आजुहोतयैव परिधास्यति, तथा सति
गायत्र्या परिहितं भविष्यति; ऋग्गुणत्वं च उपगृहीतम्॥

सू. तथा पूर्व्ववति स्यात् ॥ २७ ॥ आ० नि०) ॥

भा. 'पूर्व्ववति' अपि वृद्धस्पतिसवे 'तथा' स्यात्, यथा, अपूर्व्वं;
अत्रापि ऋग्गुणकः प्रयोगः अङ्गीकृतः चोदकेन, तत्रापि ऋचु
उपादीयमानासु गायत्रं चैव अहः कृतं भवति; ऋग्गुणकत्वं
च न बाधितम्। तस्मात् न अक्षरावलोपः॥

सू. गुणावेशश्च सर्व्वत्र ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा. तुभ्यस्य स्थाने चञ्चलः, वृद्धश्च तुभ्यस्य अर्थे चञ्चलः,

भा. यथा, 'किं च दृष्टं भवति'—इति । गुणस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाः सर्वत्रावेशः, हृत्स्वायाम् आजुहोतायां, न अवयवे ; अतः तस्याम् उपादीयमानायाम् ऋग्गुणत्वं च उपगृहीतं भवति, सङ्ख्या च ; दृष्टस्पतिसवे पुनः या ऋचः चोदकेन अङ्गीकृताः, तासाम् अवयवे चतुर्विंशतिसङ्ख्या निविष्टा, तस्मिन् उपादीयमाने ऋग्गुणत्वम् अनुपात्तं भवति, प्रकृतिगायत्रीषु तु उपात्तं भवति । तस्मात् न सङ्ख्याभिधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणाम् आगमः प्राप्नोति ॥

अपर आह,—इदं तावदयं सङ्ख्यावादी प्रष्टव्यः,—कस्मात् अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां भवानवस्थितः, न पुनः अन्यसङ्ख्येयगतायामपि,—यद्गतायां चमसगतायां वा ? यावताऽविशेषेण श्रुतं, 'गायत्रमेतत् अहर्भवति'—इति ; एवं सति सर्वत्र गुणावेशः प्राप्नोति ॥

ख. निष्पन्नग्रहणात् नेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा. स 'चेत्' ब्रूयात्,—यत्र अयं निष्पन्नः,—गायत्रीशब्दः प्रसिद्धः—इत्यर्थः ; तस्य ग्रहणं न्याय्यम्, अयं च अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां प्रसिद्धो न सर्वत्र ; तस्मात् न सर्वसङ्ख्येयगतो गृह्यते—इति ; स वक्तव्यः,—

ख. तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यथा अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां दृष्टो न अन्यत्र, एवम् ऋक्षु एव दृष्टो न अन्यस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा, यथा च अक्षरेषु एव दृष्टः—इति न अनक्षरे विज्ञायते ; एवम् ऋक्षु दृष्टः—इति नानृक्षु विज्ञातुम् न्याय्यः ।

अत्र आह,—'यद्यपि अयम् ऋक्षु गायत्रीशब्दः, एवमपि अक्षरावलीपः कार्यः । किङ्कारणम् ? । प्रकृत्युपबन्धनात्, चोद-

भा. केन अत्र प्राज्ञत्वः विद्युजगत्यः प्रापिताः, ता इमा नोष्णिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दस्य सङ्ख्यासामान्यात् शङ्कोति तदवयवान् वक्तुम्, एवम् उभौ विधी अनुगृहीतौ भविष्यतः—प्राज्ञतो वैज्ञतस्य—इति । अत उत्तरं पठति,—

स. यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'यदि' 'अविशये' अशंसयेऽपि गायत्रीषु विहितासु 'प्रकृत्युपबन्धनात्' अगायत्रीयां गायत्रीशब्दः कल्प्यते, 'शरेष्वपि' 'शरमयं वर्द्धिर्भवति'—इति कुशेषु शरशब्दः कल्पयितव्यः; कौशमेव वर्द्धिः कार्य्यं; वक्तव्यो वा विशेषः ॥

स. दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०) ॥

भा. अयम् विशेषो 'दृष्टः',—चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाम् अक्षरगतायां गायत्रीशब्दस्य 'प्रयोगः',—'ये द्वे गायत्री सा एका जगती'—इति, तेन शक्यते कल्पयितुम् ॥

स. तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते,—'शरवणमेव इदं कुशवनम्'—इति ॥

स. भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा. अत्र उच्यते,—स तत्र शरशब्दो भाक्तः प्रयुज्यते, दीर्घत्वात् पृथुपक्षत्वात् सादृश्यवादोऽसौ,—'शरवणमेव इदं कुशवनम्'—इति स्वार्थं वर्त्तमानः सादृश्यं गमयति, स्वार्थं जहत् कथं गमयेत्, तस्मात् शरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु—इति ॥

ख. तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'तथा इतरस्मिन्' अपि 'ये दे गायत्री सा एका जगती'—
इति भाक्त एव गायत्रीशब्दः—इत्युक्तं, सोऽपि स्वार्थ एव
वर्तमानः तत्सदृशं गमयति—इति ऋग्वेव प्रयुक्तो न सङ्ख्यायां,
तस्मात् न सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः । अतो न अक्षरावलोपः
कर्तव्यः ॥

ख. अर्थस्य चासमाप्तत्वात् न तासामेकदेशे
स्यात् ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

भा. अपि च त्रिष्टुब्जगतीनाम् 'एकदेशे' वाक्यमपरिसमाप्तं भवति,
न च, अपरिसमाप्तेन वाक्येन अर्थः कश्चित् अभिधीयते, अर्थाभि-
धानार्थस्य मन्त्रप्रयोगः, तत्र मन्त्रप्रयोग एव अनर्थकः स्यात् ।
तस्मात् न तासां त्रिष्टुब्जगतीनाम् एकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात् ।
तस्मात् उत्पत्तिगायत्रीणामेव दाक्षतयीभ्यः आगमः कर्तव्यः—
इति ॥ (८।३।६ अ०) ॥

इति श्रीभट्टश्वरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्य
अध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयताधिकरणम् ॥

सू. दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

भा. 'यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यात्'—इति श्रूयते ।
अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति संशयः,—किं गुणविधिः, उत
कर्मनामधेयम्?—इति । किं प्राप्तम्?—'दर्विहोमो यज्ञाभि-
धानं', कर्मनामधेयम्—इत्यर्थः । कुतः? । 'होमसंयोगात्',
होमशब्दः अत्र श्रूयते, तत्प्रधानस्य अर्थं समासः, दर्विशब्दः
उपसर्जनं, होमस्य कर्म । अथ वा 'जुहुयात्'—इति कर्म
उच्यते, तेन समुच्चितो 'यदेकया जुहुयात्'—इति । तस्मात्
कर्मनामधेयं स्थितं तावत् ; ततः अर्थान्तरं प्रकियते ॥ (८ ।
४ । १ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयताधिकरणम् ।

सू. स लौकिकानां स्यात् कर्तृस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते,—किं लौकिकानाम्
स्मार्त्तानाम् कर्मणाम् अष्टकादीनाम् नामधेयं दर्विहोमशब्दः,
उत सर्वेषाम् एव लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च?—इति । किं
प्राप्तम्?—'स लौकिकानाम् स्यात्', 'स' खलु दर्विहोमशब्दः,
'लौकिकानाम्' कर्मणाम् नामधेयं 'स्यात्' । कुतः? । 'कर्तृ-
स्तदाख्यत्वात्', तेषां कर्त्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समाख्यायते,
—'अग्नीनाम् दर्विहोमिको ब्राह्मणः, अम्बष्ठानाम् दर्वि-
होमिको ब्राह्मणः'—इति ; यस्य यत् करोति स तेन आख्या-

भा. यते, यथा, लावकः, पावकः—इति ; यदि च अष्टकादीनाम् नामधेयम् एतत्, ततस्तेषां कर्मणाम् कर्त्ता दार्विहोमक-समाख्यामर्हति—इति । तस्मात् लौकिकानाम् नामधेयम् ।

स. सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. 'सर्वेषां' लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च नामधेयमेतत्, न लौकिकानामेव । कस्मात् ? । 'दर्शनात् वास्तुहोमे', 'वास्तुहोमे' हि वैदिके दार्विहोमत्वं दर्शयति, 'यदेकया जुहुयात्, दार्विहोमं कुर्यात्, पुरोऽनुवाक्याम् अनूच्य याज्यया जुहोति सदेवतत्वाय'—इति ।

'ननु विपरीतम् एतद्दर्शनं,—'यदेकया जुहुयात् दार्विहोमं कुर्यात्', अदार्विहोमं सन्तम्—इत्यापद्यते, यदि दार्विहोम एव असौ, ततः एकया द्वाभ्यां च ऋयमानो दार्विहोमः एव भवति ; तच्च एतद्दर्शनं नोपपद्यते,—'यदेकया जुहुयात् दार्विहोमं कुर्यात्'—इति ।

अथ उच्यते,—यदि लौकिकानाम् एव नामधेयं, न वैदिकानाम्, ततः एकयापि ऋयमानोऽसौ नैव दार्विहोमो भवति, अलौकिकत्वात्, तच्च एतद्दर्शनं नोपपद्यते, 'यदेकया जुहुयात् दार्विहोमं कुर्यात्'—इति । तस्मात् ज्ञापकमेवेदं,—वैदिकानाम् दार्विहोमत्वे । 'एवमपि ज्ञापकम् उक्तम्, कुतः प्राप्तिः ?' । उच्यते, होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात् प्राप्तिः । तस्मात् लौकिक-वैदिकानाम् नामधेयम् एतत् ॥ (८ । ४ । २ अ०) ॥

दार्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणम् ॥

स. जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

भा. लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च नामधेयं दार्विहोमशब्दः—इति

भा. स्थितम्। इदानीं चिन्त्यते,—किं यजतिचोदनानाम् जुहोति-
चोदनानाञ्च सर्वेषां नामधेयम्, उत जुहोतिचोदनानाम् एव ?
—इति। अविज्ञेयात् सर्वेषां—इति प्राप्ते उच्यते, जुहोतीनाम्
नामधेयं, न यजतीनाम्। कुतः?। 'तत्संयोगात्', होमशब्द-
संयोगात्, अयं होमशब्दः जुहोतेर्वाचकः, न यजतेः, यजतौ
लक्षणया स्यात्। तस्मात् जुहोतीनामधेयम्॥ (८।४।
३ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकरणाधिकरणम् ॥

स. द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (पू०) ॥

भा. स्थितादुत्तरम् उच्यते,—यदुक्तं कर्मनामधेयं दर्विहोमः—
इति; तन्न, किन्तर्हि?—'गुणाभिधानं स्यात्', गुणविधिः—
इत्यर्थः। कुतः?। 'द्रव्योपदेशात्', द्रव्योपदेशोऽप्यगम्यते,—
दृष्ट्या होमो दर्विहोमः—इति; एवम् एतौ दर्विहोमशब्दौ
यथाप्रसिद्धिकल्पितौ भविष्यतः। तस्मात् गुणविधिः ॥

स. न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चान्यार्थ-
विधानात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा. न अयं गुणविधिर्युज्यते। किङ्कारणम्?। 'लौकिकानां तावत्
आचारगृहीता दर्विः 'त्वग्बिलया मूलदण्डया दृष्ट्या जुहोति'—
इति, सा न विधातव्या, औतानामपि अन्यानि होमार्थानि
पात्राणि आग्नातानि, 'सुवेण जुहोति, चमसेन जुहोति'—
इति, तैः सह दर्विर्विकल्पः स्यात्, स च अन्यादयः, यत्कारणं
सुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति, 'सुवेण जुहोति'—इति, न
तु दर्विः, तत्र हि आनुमानिको विधिशब्दः ॥

स. दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा. अन्यच्च पात्रं दर्विहोमे दृश्यते, 'भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्वां सुवमुद्-
गृह्णाति'*—इति । तस्मात् न गुणविधिः ॥

स. तथाग्निहविषोः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ उच्येत,—‘अग्निहविषोः कार्ये दर्विर्भविष्यति, दर्वी
होमो दर्विहोमो दर्वीर्वा होमो दर्विहोमः’—इति । तच्च ब्रूमः,
—‘तथाग्निहविषोः’ अपि, यथा पात्रकार्ये दर्विर्न युज्यते,
‘तथा अग्निहविषोः’ कार्येऽपि, तत्रापि आहवनीय आधार-
त्वेन विहितः,—‘यत् आहवनीये जुहोति’—इति, अन्यच्च
प्रदेयत्वेन पुरोडाशादि । तस्मात् अग्निहविषोरपि कार्ये न
दर्वेर्निवेशः ॥

स. उक्तश्चार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥ (यु०) ॥

भा. उक्तं च अस्माभिः अग्नेः कार्ये अन्यत् द्रव्यम् असमर्थं, दहन-
पचन-प्रकाशनकर्म अग्नेः, न च, एतत् कार्यम् अन्यत् द्रव्यं
ब्रह्मोति कर्तुम्—इति । तस्मात् न अग्निकार्ये दर्वः उपदेशः ।
अतो न गुणविधिः, कर्मनामधेयमेव दर्विहोमशब्दः—इति ॥
(८ । ४ । ४ अ०) ॥

दर्विहोमशब्दापूर्वताधिकारकम् ॥

भा. दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयम्—इत्युक्तं, तच्च चिन्त्यते,—
किम् अपूष्वाः दर्विहोमाः, उत कुतश्चिद्वर्त्मयाहिणः ?—इति ।

* “भूतेभ्यस्त्वेत्यूर्वां सुवमुद्गृह्णाति” इति का० श्री० पु० पाठः ।

† क० सं० विशालयस्य १११ संस्कृत-मीमांसासूत्रप्रत्ये द्वितीयसूत्रादिरभ्य एतत्
सूत्रप्रत्ययान्तेकमधिकारकमित्युद्धृष्टेति ।

भा. किं प्राप्तम्?—न अपूर्णाः—इति। कुतः?। इतिकर्त्तव्यताविधेः,
अविहितेतिकर्त्तव्यताकं कर्म विहितेतिकर्त्तव्यताकात् धर्मान्
गृह्णाति—इत्युक्तं, अविहितेतिकर्त्तव्यताकाश्रयोः तस्मात्
पूर्ववन्तः—इति, यदैतदेवं, तदा एतत् आपतति,—किंपूर्णाः?
—इति। अत्र उच्यते,—

ख. तस्मिन्सोमः प्रवर्त्तताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा. 'तस्मिन्' खलु दर्विहोमे 'सोमः प्रवर्त्तत', सौमिको विध्यन्तः
स्यात्। कुतः?। 'अव्यक्तत्वात्', अव्यक्तचोदनः सोमः, अभी
अपि च अव्यक्तचोदनाः 'भिन्ने जुहोति'—इति; अतः चोदना-
सामान्यात् सौमिको विध्यन्तः—इति ॥

ख. न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वषट्कारस्य च निर्दे-
शात्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा. वाग्रब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न अत्र सौमिको विध्यन्तो
न्यायः। किङ्कारणम्?। 'स्वाहाकारेण संयोगात्', स्वाहा-
कारेण संयुक्ता दर्विहोमाः,—'पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय
स्वाहा'—इति। किम् अतः?। 'वषट्कारस्य' 'निर्द्देशात्तन्त्रे' 'तेन'
'च' विप्रतिषेधः, तन्त्रे च सौमिके वषट्कारो निर्द्दिष्टः, तेन अस्य
विप्रतिषेधः, उभयोः प्रदानार्थत्वात्; यदि सौमिको विध्यन्तः,
ततो वषट्कारेण भवितव्यं, तत्र एतत् स्वाहाकाराग्नानम्
अनर्थकं स्यात्; अथ विकल्पः क्रियते, तथापि उभयोः पक्षे
बाधः; अथ त्वपूर्णा दर्विहोमाः, नैष विरोधो भविष्यति।
तस्मात् अपूर्णाः ॥

घ. शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ (हे० १) ॥

भा. शब्दान्तरं च यजतिशब्दात् जुहोतिशब्दः, यजतिचोदनश्च

भा. सोमः, इर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः, चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते; तस्मादपि अयुक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः। 'नन् अयुक्तत्वात् चोदनासामान्यम् उक्तम्'। अत्र उच्यते, —सामान्येऽयुक्तत्वे, यजतिशब्दो विशेषलिङ्गः, तेन यजिमतीषु अयुक्तासु धर्मनियमः, यथा समाने औषधगुणत्वे देवैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौम्यकर्मणि आग्नेयविधन्तः—इति ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (हे० २) ॥

भा. 'लिङ्गदर्शनाच्च' एतत् विज्ञायते, न अत्र सौमिको विधन्तः—इति, औदुम्बरीहोमे हि साहाकारं विधाय आज्यविधिपरे वाक्ये दर्शयति,—'घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यन्तरा* कणा जुहोति। आ मूलात् अवसावयति। भूमिगते साहा करोति'—इति। यदि अत्र सौमिको विधन्तः स्यात्, वषट्कारस्ततोऽभवेत्, न साहाकारः ॥

स. उत्तरार्थस्तु साहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रति-
षिद्धा पुनःप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्प्रशुवत् ॥ १४ ॥

(आ०) ॥

भा. लिङ्गदर्शनस्य परिहारः उच्यते,—यदुक्तं,—औदुम्बरीहोमे सिद्धवत् साहाकारस्य दर्शनाच्च सौमिको विधन्तः—इति; अत्र ब्रूमः,—'उत्तरार्थस्तु साहाकारो यथा साप्तदश्यं', तत् यथा, साप्तदश्यम् अनारभ्याधीतं—'सप्तदश्यं सामिधेनीरन्वाह'—इति, अनारभ्यवादानाम् प्रकृत्यर्थत्वात् दर्शपूर्णमासावगतम् ततः प्राकरणिकेन साप्तदश्येन बाधितं सत् विहृत्यर्थं जातं, एवम् अयं साहाकारः अनारभ्याधीतः,—'साहाकारेण वषट्-

* 'आहरेत्यन्तरा' इति क० सं० एवं आ० सो० पु० पाठः ।

† 'वषट्कारस्ततोऽभवेत्' इति आ० सो० पु० पाठः ।

भा. कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते'—इति, तेनैव न्यायेन प्रकृतिं निविधितुः सोमं दर्शपूर्णमासी च, ततस्तदैव वषट्कारेण उपबद्धः, तद्वर्जम् अन्यानि प्रदानानि उपसंक्रामति; 'तच्च अविप्रतिषिद्धा' सोम—'धर्मप्रवृत्तिः' 'पशुवत्,' तद्यथा, पशौ सामदश्ये श्रूयमाणे न दार्शपूर्णमासिकी तच्च प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते, वाचनिकत्वात् सामदशस्य, एवम् इहापि वाचनिकत्वात्, स्वाहाकारं प्रति 'लिङ्गदर्शनात्' न सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । 'पुनः'—शब्दस्य अनर्थकः, यथा किं पुनरिदम् ?—इति ॥

ख. अनुत्तरार्था वाऽर्थवत्त्वादानर्थक्याद्धि प्राकृतस्योपरोधः स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. यदुक्तं,—उत्तरार्थः स्वाहाकारः—इति, तन्न । कुतः ? । 'अनुत्तरार्थः' 'अर्थवत्त्वात्', प्रकृतौ एव अस्यार्थवत्त्वं, नारिष्टहोमेषु, पार्वणहोमयोश्च 'पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा'—इति, अनर्थकत्वात् 'हि प्राकृतस्य उपरोधः स्यात्',—यदि प्राकृतौ अनर्थकः स्यात् स्वाहाकारः, ततः प्राकृतस्य वषट्कारस्य विवृतौ प्राप्तस्य अनारभ्यवादेन स्यात् 'उपरोधः', वषट्कारबाधः—इत्यर्थः, न त्वस्य आनर्थक्यम्, तस्मात् न उत्तरार्थः, न चेत् उत्तरार्थः, लिङ्गमेव एतत् भवति असोमपूर्वत्वे दर्शहोमानां, 'भूमिगते स्वाहा करोति'—इति ॥

ख. न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०) ॥

भा. एवं 'चेत्' पश्यसि,—नारिष्टहोमेषु पार्वणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य निवेशः—इति,—प्रकृतौ अपि नारिष्टहोमादौ न अस्य निवेशो घटते, तच्चापि वषट्कार एव प्राप्नोति, स हि अविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः,—'इत्युक्तो वषट्कार एव वै

भा. प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञे अन्वायते—इति । ‘ननु स्वाहाकारो-
ऽपि प्रत्यक्षं पठितः’ । सत्यं पठितः, वषट्कारस्तु विहितः,
अतश्चोदना—इति ; ‘न अस्य यज्ञो यथते प्रजापतौ यज्ञेन
प्रतितिष्ठति’—इति स्वाहाकारं पाठेन प्राप्तं बाधते, पाठे हि
आनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना बाध्यते, न चेत् तत्रापि
निवेष्टः, उत्तरार्थः एव स्वाहाकारो भवति (विहित्यर्थः) ॥

६. उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अत्र आह, नैतत् युक्तं, वषट्कारेण स्वाहाकारो बाध्यते—
इति । कुतः ? । यतः ‘उक्तं’ (३।३।१४ सू०) सुत्यादीनाम्
‘समवाये’ परस्य दुर्बलत्वं, इह च वाक्यप्रकरणयोः सन्निपातः,
प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति, नारिष्टहोमेषु तन्मन्त्रपदैरेक-
वाक्यत्वात् स्वाहाकारः ; वाक्यं च प्रकरणाद्वर्तीयः । ‘ननु
स्वाहाकारस्य उपरिष्ठात् प्रदानार्था वषट्कारः प्रयोक्ष्यते’ ।
न खलु स्वाहाकारेण एव प्रदानं निर्वर्तितम्, कथम् अविहितः
प्रदानार्थं स्वाहाकारः प्रदानार्थं निर्वर्त्तयिष्यति ? विहितश्च
कथम् स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते ?
—इति ।

‘ननु उभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः प्रकृतावाग्नानात्
अनारभ्य-वादस्य अनर्थक्यम्’ । अत उच्यते, प्रदानार्थताम्
अनयोर्विधास्यति । तस्मात् न सोमप्रकृतयो दर्विहोमाः ॥

७. तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तित्वात्तद्विधिः स्यात् ॥

१८ ॥ (पू० २) ॥

भा. वाग्रहः पक्षान्तरपरिग्रहे । ‘तच्चोदना वा’, तत्—इत्यनेन
दर्विहोमाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते ; जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोः
अङ्गकर्म्मविशेषाः, ते दर्विहोमेषु प्रवर्तेरन् । के पुनस्ते ? ।

भा. नारिष्ठहोमाः। कस्मात् कारणात् ?। ते हि प्रवृत्तधर्माः*,—
 सर्वेष्टिषु सर्वपशुबन्धेषु प्रवर्तमाना दृष्टाः, यस्य च यो धर्मः
 प्रायेण दृष्टः, स तस्य अदृश्यमानोऽप्यनुमीयते, यथा यः
 परार्थान् प्रायेण करोति, अन्यस्मिन् अपि परार्थकरणे स
 एव सम्भाव्यते। तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

स. शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥ (हे० १) ॥

भा. शब्दसामर्थ्यं च,—चोदनासामान्यं दर्विहोमानां,—नारिष्ठ-
 होमेऽपि हि जुहोतिचोदना;—‘नारिष्ठान् जुहोति, भिक्षे
 जुहोति’—इति, चोदनासामान्यात् धर्मप्राप्तिः ॥

स. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ (हे० २) ॥

भा. लिङ्गं चैतम् अर्थं दर्शयति, यथा नारिष्ठहोमपूर्वत्वं दर्वि-
 होमानाम्—इति। किं लिङ्गं भवति ?। अग्निहोत्रे श्रूयते,
 ‘यदि कीटोऽवपद्येतान्तःपरिधिं निनयेत्’—इति, तथा अग्नौ
 श्रूयते, ‘अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति’—इति, परिधयो
 वेदिश्च अङ्गप्रधानार्थत्वात् नारिष्ठहोमाङ्गं, यदि तेषां धर्माः
 प्रवर्त्तेरन्, तत एतद्दर्शनम् उपपद्यते। तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

स. तच्चाभावस्य हेतुत्वात्, गुणार्थं स्याददर्शनम् ॥

२१ ॥ (उ०) ॥

भा. यदेतत् ‘गुणार्थं’ (नारिष्ठहोमार्थं) दर्शनम् उपदिष्टं, नारिष्ठ-
 होमानां प्रवृत्तावित्यर्थः, ‘अदर्शनं’ तत्, असाधकम्—इत्यर्थः।
 कुतः ?। ‘तच्चाभावस्य हेतुत्वात्’, चरम्बकेषु ‘अप्रतिष्ठिता वै
 चरम्बकाः—इत्याहुः। नेध्मा बर्हिः संनद्यते, न प्रयाजा

* प्रवृत्तिधर्माः इति का० श्री० पु० पाठः।

भा. इज्यन्ते, न अनुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीः अन्वाह—इति, अप्रतिष्ठितत्वं चरम्बकाणां प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थम् इहमादीनामभावो हेतुत्वेन उपदिश्यते; यदि च नारिष्ठहोमाः प्रवर्तेरन्, ततोऽङ्गप्रधानार्थत्वात् इहमावर्हिषोः सामिधेनीनां च चरम्बकेषु भावः एव स्यात्। तत्र अयं तदभावो असत्त्वात् हेतुत्वेन न युज्यते। तस्मात् नारिष्ठहोमानामप्रवृत्तिः ॥

स. विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—दर्शनमेतत्—इति, अथ कस्मात् विधिर्न भवति? नारिष्ठहोमप्रवृत्तित्वात्, प्राप्तानाम् इहमादीनां प्रतिषेधको विधिः सन् अपूर्वम् अर्थं विधास्यति। अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्, स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥

स. न वाक्यशेषत्वात्, गुणार्थं च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'न' अयं विधिर्युज्यते। किङ्कारणम्? अन्योऽपि विधिः आग्नातः,—आदित्यं घृते चरम्बं निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेषु—इति, तस्य वाक्यशेषोऽध्यम्। कथं ज्ञायते?। तेन आकाङ्क्षितत्वात्। 'अप्रतिष्ठिता वै चरम्बकाः'—इति दोषम् अनुकीर्य इदं श्रूयते, 'आदित्यं घृते चरम्बं निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेषु'—इति, 'इयं वा अदितिः इयं प्रतिष्ठा यत् आदित्योऽस्यामेव प्रतितिष्ठति'—इति, तदेतत् तस्य दोषस्य परिहारार्थम्—इति विज्ञायते; अतः तेन सहैकवाक्यतां याति, तन्मन्त्रे च ये इहमाद्यभाववचनास्तेऽपि तच्छेषा एव समुच्चारणात् न्याय्याः, ते यदि विधयः कल्पेरन् पृथग्वाक्यानि भवेयुः, तत्र एकवाक्यरूपं बाधेत! अर्वाहितकल्पना च स्यात्। न च एषां

भा. विधायकत्वम्, अनुवादस्वरूपत्वात्, तस्मात् न विधयः। 'अथ कोऽत्र विशेषः, यत् समाने लिङ्गत्वे अन्तःपरिधिदर्शनम् असाधकम् इतरत् साधकम्'—इति। विशेषम् उपरिष्ठात् वक्ष्यामः ॥

ख. येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥
(२४ पू०) ॥

भा. 'येषां वा', यागानाम् 'अपरयोः' अग्नयोः 'होमः', 'तेषां' प्रवृत्तिः स्यात्, पत्नीसंयाजानाम्—इत्यर्थः। कुतः?। 'अविरोधात्', तत्र विरोधो नास्ति, यो नारिष्टहोमानां प्रवृत्तौ उक्तः, तत्राभावस्य हेतुत्वात्—इति, तेषां हि इत्था बर्हिः सामिधेन्यश्च नैवाङ्गं, तदभावदर्शनम् तत्र न विरुध्यते; प्रवृत्तिधर्मणस्तेऽपि जुहोति-चोदनाश्च,—'सह पत्न्या जुहोति'—इति। तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः ॥

ख. तत्रौषधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ २५ ॥
(२५ उ०) ॥

भा. नैतत् युक्तं। किङ्कारणम्?। यतः, 'तत्र औषधानि चोद्यन्ते' दर्विहोमे, यथा 'अग्न्यम्बकेषु पुरोडाशः करम्भपात्राणि तण्डुलाः'—इत्येवमादीनि, 'तानि स्थानेन गम्येरन्', आज्यस्थानापत्त्या आज्यधर्माः* प्राग्येरन्, ते न शक्याः तत्र अनुष्ठातुम्, अनुष्ठीयमाना वा अल्लतकार्थ्याः स्युः, तत्र चोदको बाधेत। तस्मात् न तेषां प्रवृत्तौ किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, याज्यानुवाक्ये अपि मन्त्रा-न्तरेण निवर्त्यते, वषट्कारः स्वाहाकारेण ॥

* 'आद्यस्थानापत्त्या आद्यधर्माः' इति आ० सो० पु० पाठः।

स. लिङ्गादा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥ (इय पू०) ॥

भा. पिष्टलेप-फलीकरणहोमयोः 'वा' प्रवृत्तिः स्यात्। कुतः?। 'लिङ्गात्', औषधसामान्यात्, यश्च पत्नीसंयाजानां* प्रवृत्तौ दोष उक्तः,—धर्माणाम् आनर्थक्यं, तत् अत्र नास्ति। तत्र औषध-धर्मा निर्वपणादयः शक्याः कर्तुम्। तस्मात् तयोः प्रवृत्तिः—इति ॥

स. प्रतिपत्तौ तु ते भवतस्तस्मादतद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥
(इ उ०) ॥

भा. न 'तु' एतदेवम्। कुतः?। यतः प्रतिपत्तिकर्मणी एतौ होमौ। दर्विहोमाश्च प्रधानकर्माणि, तेषां दूरतो भेदः, सामान्यतश्च धर्मप्राप्तिः इष्यते। यच्च उक्तम्,—औषधधर्माः शक्याः तच्च कर्तुम्—इति, प्रतिपत्तित्वात् अप्रयोजकौ एव निर्वपणादीनां धर्माणाम्; अतः तत्प्रवृत्तित्वं तेनैव न्यायेन नोपपन्नं, नापि प्रयोजनवत्, तस्मात् एतदप्ययुक्तम्। एवं न कुतश्चिदपि दर्वि-होमानां धर्मप्राप्त्युच्यते। तस्मात् अपूर्वः ॥

स. सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्ति-
व्यवस्थानादर्थस्यापरिणेतत्वात् वचनादतिदेशः
स्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. अथ कस्मात् उभयपक्षसाधनानाम् अपि लिङ्गानाम् भावे अट्टप्रवृत्तिः एव प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्तिः?—इति। उच्यते, 'सन्निपाते विरोधिनाम्' एतेषां लिङ्गानां प्रवृत्तिः प्रत्येतुम् न न्याय्या। कुतः?। 'विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात्', विधीनाम्

* 'पत्नीसंयाजानाम्' इति आ० सो० पु० पाठः।

भा. उत्पत्तिः पाठः, स च व्यवस्थितः,—केचित् दर्शपूर्णमासयोः पद्यन्ते, केचित् सोमे, तेषाम् 'अर्थस्य' अपरिणेत्यत्वं, यच्च पठिताः, ततोऽन्यच्च परिणीयमानेषु प्रकरणं बाध्यते । तस्मात् 'अप्रवृत्तिः प्रतीयते' ।

तच्च आह,—'किम् एष एव उत्सर्गः सर्वत्र अप्राप्तिः?'—इति । एवं खलु प्राप्ते उच्यते, 'वचनादतिदेशः स्यात्', यथा राष्ट्रभृताम् उदाहृत्कर्मसु । असति एवंविधे वचनेऽपूर्वताः—इति । 'अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, 'यदि कीटोऽवपद्येत, अन्तःपरिधिं निनयेत्, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति'—इति, तयोः कः समाधिः?' । उच्यते, अन्यायपूर्वत्वात् लक्षणया वादः स विज्ञायते,—अन्तःपरिधिदेशे अन्तर्वेदिदेशे—इति, परिधीनां वेदेश्च तत्राभावात्, यथा रजनी मे कण्डूयति, तिलको मे स्पन्दते*—इति, रागाभावे तिलकाभावे च तद्देश-लक्षणया भवन्ति वक्तारः—इति ॥ (८।४।४ अ०) ॥

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमाध्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ॥

* स्पन्दते इति आ० सो० पु० पाठः ।

नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अग्निहोत्रादिवृत्तानां वर्त्तमानपूर्वप्रयुक्तमाधिकारम् । (वर्त्तमानारम्भसहितम्) ॥

स. यज्ञकर्म प्रधानं तद्वि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कार-
स्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

भा. अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षणं दत्तं, इदानीमूहलक्षणं
वर्त्तयिष्यामः । त्रिविधस्य जहः,—मन्त्र-साम-संस्कारविषयः, स
इह प्राधान्येन वक्ष्यते, अन्यदपि किञ्चित् उपोद्धातेन प्रसङ्गेन
च ; आदितस्त्वयम् अर्थश्चिन्त्यते लक्षणसिद्ध्यर्थः ; अग्निहोत्रं-
द्वर्त्तपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमस्य उदाहरणम् ; तत्र पृथक् धर्माः
समाग्नताः । तेषु संशयः,—किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः, उत यजि-
प्रयुक्ताः ?—इति ; अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्सु जहः सिध्यति, यजिप्रयुक्तेषु
तु सङ्करो धर्माणाम् । कथमिव ? । सर्वे हि ते यजतयः,
यजतिसामान्ये यजतिब्रह्मवाचे धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र
भवितुमर्हन्ति, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु, तदीयविशेषे विधीयमाना
अन्यस्मिन् अपि तदीयविशेषापक्षे भविष्यन्ति ; तस्मात् तत्र
जहः सिद्धो भवति ।

‘ननु एतत् सर्वं सप्तमे (१ अ०) विचारितं, निर्णीतं च’ ।
उच्यते, पुनः तदेव स्मार्त्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया । अथ वा
तत्र योग्यो न उक्तः, तद्विवक्षयेदमुच्यते । कश्चासौ ? । ‘तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्’—इति, एतेन च इह प्रयोजनम्
जहं विवक्षतः, एवं हि स सिध्यति, तत्र एतत् न उक्तं,—नैतेन
तत्र प्रयोजनम्—इति । तत्रत्या एतावती चिन्ता,—किं प्रति-
प्रकरणं नियता धर्माः, उत सर्वे सर्वत्र ?—इति, तत् अपूर्व-

भा. प्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्य अपूर्व्यार्थत्वे, तत्तु इह सिद्धम्, तच्च अपूर्व्यप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थम् असूचितम् उपादीयते ; तस्मात् अपुनक्तम् ।

द्वितीयवर्षकम् ॥

अथ वा, अन्यामेव चिन्ताम् इह वक्ष्यामः,—किं यजि-
निमित्ता धर्माः अपूर्व्यप्रयुक्ताः, उत अपूर्व्यनिमित्ता अपूर्व्य-
प्रयुक्ताश्च? -इति । इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अपूर्व्यप्रयुक्ता वा ?
—इति चिन्त्यते । किं तावत् प्राप्तम्?—यजिप्रयुक्ताः—इति ।
कुतः? । यजिब्रह्मेन इतिकर्तव्यताया अभिसम्बन्धात्,—एवं
यागं कुर्यात्, एवं यागेन कुर्यात्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यजत्यर्थस्य यत् कार्यं, तत् प्रधानं, तद्धि
कर्तव्यतया चोद्यते ; यच्च कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ
यदुक्तं, यजतिब्रह्मेनाभिसंयोगो धर्माणाम्—इति, तदुच्यते,
'तस्य द्रव्येषु' यजतौ च, यः 'संस्कारः', स 'तत्प्रयुक्तः'
(अपूर्व्यप्रयुक्तः), 'तदर्थत्वात्' यजतेः, द्रव्याणां च तदीयत्वेन
धर्मेरभिसम्बन्धः, न स्वेनात्मना, न हि धात्वर्थस्य च धर्माणां
च परस्परं आकाङ्क्षा विद्यते ; प्रत्ययार्थेन हि इतिकर्तव्यता
आकाङ्क्षयते,—कर्तव्यं कथम्?—इति, न यजिः कीदृशः?—
इति । तस्मात् यत् कर्तव्यं, तस्यैवेतिकर्तव्यतया सम्बन्धः, अपूर्व्यं
च तत् । तस्मात् अपूर्व्यप्रयुक्ताः—इति ।

द्वितीयवर्षकम् ॥

एवं वा,—एतेषु एव उदाहरणेषु इति चिन्तयते,—किं यजि-
निमित्ता धर्मा अपूर्व्यप्रयुक्ताः, उत अपूर्व्यं प्रयोजकं निमित्तं
च?—इति । किं प्राप्तम्?—यजिनिमित्तम् अपूर्व्यं प्रयोजकम्
—इति । कुतः? । नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च उपपद्यते,
यदर्थं हि क्रियन्ते धर्माः, तत् प्रयोजकं ; यस्मिन् सति क्रियन्ते,
तस्मिन्निमित्तं, न च एकस्मिन् शब्दे अपूर्व्यमित्येते, अपूर्व्यं च भवति

भा.—इति ब्रह्मं वदितुम्, अन्या हि वचनव्याक्तः अपूर्वार्थेषु, अन्या च अपूर्व सति—इति, यजिनिमित्तत्वे तु ब्रह्मोऽवकल्पते, —एवं यागेन कुर्यात्—इति, यागे सति अपूर्वस्य उपकारकाणि, असति अनुपकारकाणि अङ्गानि—इति । तस्मात् यजिनिमित्तम्, अपूर्व तु प्रयोजकम्—इति ।

एवं प्राप्ते ब्रह्मः,—‘यज्ञकर्म प्रधानं’,—यजतेः कार्यं, तद्विफलवत् चोद्यते, तदीयेषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, सोऽपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थस्ते—इति कृत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषाम् अमिसम्बन्धः, प्रयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन सम्बन्धन्ते, स हि साकाङ्क्षो न धात्वर्थः । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तं,—अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च नोपपद्यते, वचनव्याक्तिभेदात्—इति, तच्च उच्यते, प्रयोजकत्वं वाचनिकम्, निमित्तभावश्च नैव वचनात् भविष्यति—इति, यद्विद्येन प्रयुज्यते, भवति तत् तस्य निमित्तं, यथा, आरामपोषकस्य आरामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च, आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते, वेतनसम्बन्धो भवति आरामं रक्षितुम्; तस्मात् धर्माणाम् अपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं च—इति ॥ (६।१।१ अ०) ॥

प्रोक्षणापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् । (वर्षकान्तररक्षितम्) ॥

स. संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
स्यात् ॥ २ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासी प्रति समामनन्ति,—‘प्रोक्षिताभ्याम् उलूखलमुसलाभ्याम् अवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां ऽपनष्टि’—इति । तच्च अयमर्थः सांख्यिकः,—किं प्रोक्षणं हन्तिपिप्रयुक्तम्, उत अपूर्वप्रयुक्तम्?—इति । किं प्राप्तम्?—‘संस्कारे’ हन्ति-

भा. पिब्याख्ये प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता 'स्यात्',—
(संस्कारप्रयुक्तता), संस्कारौ हि हन्तिपिषी। कुतः एतत्प्रयुक्त-
ता?—इति। 'तादर्थ्यात्',—यद्वि येन कर्तव्यं भवति, तत् तस्य
प्रयोजकं, यदि अपूर्वम् अनेन क्रियते, ततोऽस्य अपूर्वं प्रयोजकं,
यदि हन्तिपिषी, ततस्तौ प्रयोजकौ; प्रकरणाच्च अपूर्वं कर्तव्यं
गम्यते, वाक्यात् हन्तिपिषी, वाक्यं च प्रकरणादलोयः—इति।

'ननु हन्तिपिष्योः क्रियमाणम् अपूर्वार्थं भविष्यति, तच्च
प्रकरणं च वाक्यं च उभयमपि अनुगृहीयते'। उच्यते, न
ब्रह्मम् उभयम् अनुगृहीतुम्, न प्रकरणसमाग्न्यायमात्रेण
प्रकरणवतोऽर्थेन समाग्न्यातम्—इति गम्यते, प्रकरणसमा-
ग्न्यानात् प्रकृतेनैकवाक्यता भवति, ततः तादर्थ्यम् अवगम्यते,
इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणस्य एकवाक्यता,
सा प्रकृतेनैकवाक्यतां परोक्षां बाधेत, न च, दाभ्याम् अपि
सहैकवाक्यता स्यात्, यदा एकेनैकवाक्यता, तदा तेन निरा-
काङ्क्षस्य न अन्येन अपि एकवाक्यता कल्प्यते। तस्मात्
प्रकृतेन एकवाक्यत्वाभावात् न अपूर्वार्थं प्रोक्षणम्।

आह, 'ननु हन्तिपिषी अपूर्वार्थौ, तदर्थं प्रोक्षणं, तस्मात्
अपूर्वस्य उपकारकम्'—इति। उच्यते,—भवति प्रणाद्या उप-
कारकं, न तु अपूर्वप्रयुक्तं, द्विविधं हि अङ्गं अङ्गस्य उपकारकं
भवति,—किञ्चित् अपूर्वस्य एतदङ्गं विशिष्टम्—इत्यनेन कार-
णेन अङ्गेन सम्बध्यते, किञ्चित् अनपेक्ष्यैव अपूर्वसम्बन्धं, स्वरूपेण
एव कारणेन सम्बध्यते, यत् अपूर्वसम्बन्धं कारणत्वेन उपादाय
धर्मजातमङ्गविशेषेण सम्बध्यते, तत् अपूर्वप्रयुक्तं भवति; तादृशं
च विवृतौ अर्थान्तरे तत्कार्यापन्ने ज्ञितव्यं भवति, यच्च पुनः
स्वरूपमङ्गस्य धर्मसम्बन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तं, तच्च
यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं साध्यते, तच्च साध्यमानम् अपूर्वं
न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत् प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं

भा. विद्यते—इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विद्यतौ अर्थान्तरे तद्रूपाभावात् ऊह्यो न अवकल्पते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः,—यदि वाक्यम् अपूर्णस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्णप्रयुक्तम्, अथ अङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम् ; तत्र उक्तप्रकरणात्* अपूर्णप्रयुक्तं स्वात्, वाक्यात् अङ्गप्रयुक्तता—इति । तस्मात् हन्तिपिषीप्रयुक्तं प्रोक्षणम्—इति । यत्र यत्र हन्तिपिषी प्रयुज्यते, तत्र तत्र एवं धर्मकौ भवतः—इति ॥

सू. तेन त्वर्थेन यन्नस्य संयोगात् धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यन्न-
प्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. तु शब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति,—न तु एतदस्ति,—हन्तिपिषीप्रयुक्तं प्रोक्षणम्—इति, 'तेन तु अर्थेन' हन्तिना पिषीणा वा ; यस्मात् अपूर्णस्य संयोगः, तस्मात् तस्य प्रोक्षणसम्बन्धः,—अपूर्णसाधन-विशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण सम्बन्धः, न हन्तिपिषी-कारितः । कथम् ? निःप्रयोजनौ हन्तिपिषी, यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं, तदपि निःप्रयोजनम्, अतो न तत्प्रयुक्तम् ।

आह,—‘अपूर्णस्य उपकारकौ हन्तिपिषी न निःप्रयोजनौ’—इति । उच्यते,—न प्रोक्षणस्य अपूर्णस्य कश्चिदस्ति सम्बन्धः, यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न, हन्तिपिषी अपूर्णस्य साधनभावं न गच्छतः, तस्मात् यद्यपि हन्तिपिषी अपूर्णस्य उपकारकौ, तथापि ताभ्यां सम्बन्धमानं प्रोक्षणम् अनर्थकमेव ।

अथ उच्यते,—‘यदर्थं हन्तिपिषी उपादीयेते, तत् प्रोक्षण-सम्बन्धौ ब्रह्मतः कर्तुम्, नान्यथा’—इति । उच्यते,—न एव-ज्जातीयकः शब्दोऽस्ति—इति । तत्र आह,—‘अयमेव शब्दः एत-मर्थम् अभिवदति—इति । कथम् ? प्रोक्षिताभ्याम् अवहन्ति,

भा. प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टि—इति यत् हन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत् प्रोक्षणसम्बन्धाभ्याम्—इति हन्तिपिषिकार्येण प्रोक्षणं सम्बन्धते, न ताभ्याम्—इति। उच्यते,—नैतदेवं, यदि यत् हन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत् प्रोक्षणेन अभिसम्बन्धते, सम्बन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात्, तत् हि ताभ्याम् अभिनिर्वर्त्यते, किम् अपरं, तत् प्रोक्षणम् अभिनिर्वर्त्येत्! ‘अथ प्रोक्षिताभ्याम् अपूर्वम् क्रियते—इति सम्बन्धः’। न तर्हि हन्तिना पिषिणा वा। ‘अथ तत्सम्बन्धोऽपि उच्यते’—इति। अनेकसम्बन्धे वाक्यमिद्येत! तस्मात् हन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणं सम्बन्धमानम् अप्रयोजनम्—इति प्रकरणात् अपूर्वेण सम्बन्धते।

‘ननु एवं हन्तिपिषिसम्बन्धो न अवकल्प्येत’। अवकल्प्यते—इति ब्रूमः। कथम्?। इह अवघातं प्रति यतमानस्य द्वयं निष्पद्यते,—अवहन्तिरूपं, तण्डुलनिर्दृष्टिश्च; प्रणाद्या च अपूर्वभावनाविज्ञेयः, तण्डुलनिर्दृष्टिर्हि अपूर्वोपकारः, सोऽवहन्तिक्रियया चिकीर्षितः, तेन प्रोक्षणस्य सम्बन्धः, यद्यपि अवहन्तिरूपेण सम्बन्धमाने प्रोक्षणे अतुत्या सम्बन्धो भवति; तथापि तच्च निष्प्रयोजनत्वात् लक्षणैव आश्रीयते, लक्षणा हि प्रत्यक्षा, सा अदृष्टकल्पनाया ज्ञायसी। न च, अवहन्तिः आरादुपकारकोऽपूर्वम् निष्पादयति, दृष्टम् उपकारं कुर्वन् अदृष्टेन सामर्थ्येन समीचीनं करोति—इति गम्यते, यद्यपि च निष्पादयेत्, तथापि उपकारेण असम्बन्धमानं* प्रोक्षणं केवलावहन्तिसम्बन्धेन अनर्थकम् एव स्यात्। अतोऽवहन्तिलक्षितेन उपकारविज्ञेयेणास्य सम्बन्धः। तस्मात् अनवहन्तिरपि यः तत्कार्यापन्नः, तच्च प्रोक्षणं भवत्येव, यथा नखनिर्भिन्ने चरणौ नखेषु। तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तः एवज्जातीयको धर्मः—इति ॥

सम्बन्धमानम् इति क० सं० पु० पाठः।

वर्षकान्तरम् । (उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकारकम्) ।

भा. एवं वा, —

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्च इदं समाग्नयते,—‘यावत्या वाचा कामयेत, तावत्या दीक्षणीयायाम् अनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरम् आतिथ्यायाम् उपांशु उपसत्सु’—इति । तच्च अयम् अर्थः सांश्रयिकः,—किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः. उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ताः?—इति । किं प्राप्तम्?—परमापूर्व—‘संस्कारे’ दीक्षणीयाद्यपूर्वे ‘युज्यमानस्य’ अस्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वात् दीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थतैव स्यात्, परमापूर्वं हि फलवत्. यत् कर्तव्यतयाभिसम्बध्यते, तदेव धर्मैरभिसम्बध्यते, न अङ्गापूर्वं, निष्प्रयोजनं हि तत्—इति ॥

स. तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्ब्रह्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा. ‘तेन त्वर्थेन’ दीक्षणीयादीनां, यस्मात् परमापूर्वस्य सम्बन्धः, तस्मात् परमापूर्वं एवङ्गातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्मात् अङ्गयज्ञप्रयुक्तम् एवङ्गातीयकं धर्मजातं, तथा श्रुतिः शब्दे भवति, इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा स्यात्, न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमस्य हि तत् उपकारकं, न च, तत् विना, एवङ्गातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम्, अवहन्ति-पिबित् ।

यदुच्यते,—‘विनैव धर्मेण, तत् अपूर्वं भविष्यति—इति ; तन्न । कुतः ? । तदपि हि अपूर्वं, शब्दात् एव अवगम्यते,—अस्तीति, प्राक् शब्दात्, अन्येन प्रमाणेन उपसङ्गमयते ; एवङ्गातीयके च शब्दप्रमाणके यत् शब्दः आह, तत् अस्माकं प्रमाणं ; शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्य उपकारकम् इमम् धर्मम् आह, न परमापूर्वस्य, वचनप्रामाण्यात् ।

भा. एवञ्चापरमापूर्वनिष्पत्तेरजरम् अविनाशि च अत्र धर्मः
प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं संक्रमिष्यति, एवमपि प्रयोजनसमर्थः ।
तस्मात् एवञ्जातीयकं धर्मजातम् अङ्गापूर्वप्रयुक्तम् एव—इति ।
‘किं भवति प्रयोजनम् इतरस्मिन् इतरस्मिन् वा पक्षे?’—
इति । उच्यते,—अश्वमेधे समाग्नयते,—‘वैधातवीया दीक्ष-
णीया भवति’—इति, यदि परमापूर्वप्रयुक्त एवञ्जातीयको
धर्मः, ततः तस्य उपकारविशेषे निबद्धः—इति तत्कार्थ्या-
पक्षायां वैधातव्यायां भविष्यति; अथ आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः,
ततो न इदम् आग्नावैष्णवापूर्वम्—इति तत्र वैधातव्यापूर्वं
न तेन धर्मेण सम्मत्स्यते—इति ॥ (९।१।२ अ०) ॥

फलदेवतासम्बद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकारकम् ।

सू. फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासौ स्तः,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’—
इति । तत्र फलसम्बद्धो धर्मो देवतासम्बद्धश्च श्रूयते,—
फलसम्बद्धस्तावत्,—‘अगन्म स्वः सं ज्योतिषा भूमा’—इति,
देवतासम्बद्धोऽपि,—‘अग्नेरुज्जितिमनूज्जेषं सोमस्य उज्जिति-
मनूज्जेषम्’ इत्यादिः । तत्र संशयः,—किं स्वर्गसम्बद्धस्य कर्मणः
स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्न्यादिसम्बद्धस्य अग्न्यादय एव, उत
उभयत्रापि अपूर्वम् प्रयोजकम्?—इति । यद्येवं अभिसम्बन्धः
क्रियते,—गताः स्वाः स्वर्गं, अग्न्यादीनां च उज्जितिमनूज्जेषम्
—इति, ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः; अथ एवं क्रियते,—आगता
दर्शपूर्णमासफलं, दर्शपूर्णमासदेवताश्च उज्जितिमनूज्जेषम्—
इति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं प्राप्तम्?—स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः—
इति । कुतः? । मन्वाग्नानसामर्थ्यात्,—यस्य मन्वो वाचकः,
स इह वदितव्यः—इति गम्यते, अतथा च स्वर्गाग्न्यादीनां

भा. वाचको मन्त्रः, लक्षणया दर्शपूर्णमासफलदेवतयोः, तस्मात् यत् फलदेवतम्—इति समधिगतं स्वर्गाग्न्यादि, तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यात्—इति ॥

स. न, चोदनातो हि तादृग्यम् ॥ ५ ॥ (उ०) ॥

भा. नैतदस्ति,—स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः—इति, ‘चोदनातः’ ‘तादृग्यं’ स्यात्,—यत् फलवच्चोद्यते, तदितिकर्तव्यतया अनुबध्यते, अपूर्वम् च फलवत्, न स्वर्गाग्न्यादि, तदर्थं वचनं सत् अदृष्टार्थं कल्प्येत, लक्षणया च अपूर्वफलदेवतावचनेऽदृष्टोऽर्थः स्यात्, प्रोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गाग्न्यादिवचनस्य अपूर्वस्य कल्पना न्याय्या, शब्दार्थस्य च फलदेवतात्वेन संप्रतिपक्षत्वात् लक्षणा अदृष्टा । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एव ज्ञातीयको धर्मः—इति ।

‘किं भवति विचारस्य प्रयोजनम्?’ । यथा पूर्वः पक्षः, सौख्यं कर्मणि अविकारेण मन्त्रः प्रयोज्यः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, ऊहेन ‘अगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्य उज्जितिमनूज्जेषम्’—इति फले पर्यवसितम् । देवतायाम् उत्तरा चिन्ता वर्त्तिष्यते ॥ (६ । १ । ३ अ०) ॥

धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥

स. देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा. नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्वे देवताः सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः? । ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं

भा. देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सित-तमादभिप्रेततरम्; तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणी। अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् 'अतिथिवत्' द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथि-प्रयुक्तम्, एवम् इदमपि—इति।

आह,—‘ननु एवं ब्रुवता, वियहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति’। उच्यते, बाह्वं, वियहवती देवता भुङ्क्ते च। कुतः?। स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, वियहवती देवता—इति, स्मृतिश्च नः प्रमाणम्। तथा वियहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमा-लिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाञ्चहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं; उपचारादपि स्मृतेर्द्रष्टव्यमानं कल्पयामः। तथा अन्यार्थवचनं, वियहवतीं देवतां दर्शयति,—‘अमृग्मा* ते दक्षिणम् इन्द्र हस्तम्’—इति, पुरुषवियहस्य हि दक्षिणः सद्यश्च हस्तो भवति। तथा, ‘इमे चित् इन्द्र रोदसी अपारे यत् संमृग्मा मघवन् काश्रित्ते’—इति, काश्रिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषवियहस्य एव उपपद्यते। तथा, ‘तुविषीवो वयोदरः सुबाह्वरन्धसो मदे। इन्द्रो वृषाणि जिघ्नते’—इति, यीवा उदरं बाह्व—इति पुरुषवियहदर्शनं भवति। तस्मात् वियहवती देवता—इति, भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति,—भुङ्क्ते देवता—इति। तथा च एनाम् भुङ्गानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपचरन्ति। तथा च अन्यार्थवचनं भुङ्गानाम्

* एवमेव सर्वत्र पाठः। का० श्री० पुस्तके तु अमृग्मा इति, अमृग्मा इति का० उ० पु० पाठः

भा. देवतां गमयति,—‘अद्भ्योऽपि च प्रस्थितस्य’—इति, तथा च, ‘विष्वायनानि जठरेषु धत्ते’—इति, ‘एकया प्रति घा पिवत्साकं सरांसि त्रिंशतम्’—इति ।

आह,—‘न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुङ्कोत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत्’ । उच्यते,—अक्षरसंभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अक्षरसं भुङ्क्ते देवता—इति गम्यते ॥

स. आर्यपत्याह ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा. यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत्, ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति—इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता—इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थ-दर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति,—अर्थानाम् ईष्टे देवता—इति । तथा, देवधामो देवक्षेत्रम्—इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति,—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्यां ईन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः क्षेमे योगे ह्यथे इन्द्रः’—इति, तथा, ‘ईशानम् अस्य जगतः ख ईशम् ईशानम् इन्द्र तस्थुषे’—इति ।

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदति—इत्युपगच्छामः,—एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता—इति । तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः; प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन लब्धम्—इति । तथा अन्यार्थदर्शनं भवति,—‘आर्कतिभिरिव ऊतादो देवान् प्रीणाति’—इति, ‘तस्मै प्रीता इषमूर्धं नियच्छन्ति’—इति ॥

स. ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'ततो' देवतायाः, 'तेन' फलेन 'सम्बन्धः' परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बन्धाति। कथम्? एतत् अवगम्यते। स्मृत्युपचाराभ्यां, स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति—इति, तामेव उपचारेण स्मृतिं ब्रूयति, पशुपतिः अनेन उपचरितः, पुत्रोऽग्नेन लब्धः—इति। तथा, अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति,—'स इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः। देवानाम् यः पितरमा वि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्'—इति, तथा, 'तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति'—इति। तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति, येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वर्थः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते,—कः किं प्रयच्छति—इति, यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्थे ॥

स. अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षो व्यावर्तते। न चैतदस्ति,—यदुक्तं देवता प्रयोजिका—इति, 'यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्', यजतेर्जातम् अपूर्वम्। कुतः?। 'शब्दपूर्वत्वात्', यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकं, इदं फलं ददाति—इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते; शब्दस्य यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः। कथम् अवगम्यते?। दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'—इति,

भा. तथा, 'ज्योतिष्ठोमेन सर्गकामो यजेत'—इति, यजत्यर्थस्य हि सर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः ।

'ननु इदं देवताक्रियं यजत्यर्थः' । सत्यमेवं, किन्तु 'गुणत्वे देवताश्रुतिः', इदं देवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूत-
भयसमुच्चारणे च भूतं भयाय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका ।

अथ यदुक्तं,—कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरम्—इति, न अस्य अभिप्रेतताम् अपक्वमहे, तद्विशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य, तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तच्च यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते, फलार्थ-
तापि तेन न प्रतिषिध्यते; फलं च पुरुषार्थः, पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवती यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते ।

यच्च,—यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते—
इति; न लोकवत् इह भवितव्यं, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत्, तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपि च, एतस्मिन् पक्षे विषहवती देवता भुङ्क्ते च—इति अध्वसनीयं भवति, न हि अविषह्यै अभुङ्गनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति ।

यच्च उक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विषहवती, भुङ्क्ते च—
इति; तन्न, स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्,—मदेभ्यश्च अर्थवादे-
भ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अव-
गम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः—इत्येतत् वक्ष्यामः ।

आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'—
इति । उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति,

स. ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'ततो' देवतायाः, 'तेन' फलेन 'सम्बन्धः' परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बध्नाति । कथम्? एतत् अवगम्यते । स्मृत्युपचाराभ्यां, स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति—इति, तामेव उपचारेण स्मृतं इदृयति, पशुपतिः अनेन उपचरितः, पुत्रोऽनेन सम्बन्धः—इति । तथा, अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति,—'स इत् जनेन स विश्वा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः । देवानाम् यः पितरमा वि वासति अद्वासना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्'—इति, तथा, 'तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति'—इति । तस्मात् हविर्हानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति, येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्तुं प्रयच्छति, न तत् स्वर्थः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते,—कः किं प्रयच्छति—इति, यथा अग्नौ वचनं, न तत् स्वर्थः ॥

स. अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा. 'अपि वा'—इति पक्षो व्यावर्तते । न चैतदस्ति,—यदुक्तं देवता प्रयोजिका—इति, 'यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्', यजतेर्जातम् अपूर्वम् । कुतः? । 'शब्दपूर्वत्वात्', यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकं, इदं फलं ददाति—इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते ; शब्दश्च यजतिवाचरात् फलम् आह, न देवतायाः । कथम् अवगम्यते? । दर्शपूर्णमासयोः कारणत्वेन निर्देशः,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'—इति,

भा. तथा, 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'—इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः ।

'ननु इन्द्रदेवताक्रियं यजत्यर्थः' । सत्यमेवं, किन्तु 'गुणत्वे देवतायुतिः', इन्द्रदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूत-भयसमुच्चारणे च भूतं भयाय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका ।

अथ यदुक्तं,—कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरम्—इति, न अस्य अभिप्रेतताम् अपक्रुमहे, तद्वितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते, फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य, तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते, फलार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते; फलं च पुरुषार्थः, पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते ।

यच्च,—यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते—इति; न लोकवत् इह भवितव्यं, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत्, तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपि च, एतस्मिन् पक्षे विद्यद्भवती देवता भुङ्क्ते च—इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविद्यह्यै अभुञ्जनायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति ।

यच्च उक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विद्यद्भवती, भुङ्क्ते च—इति; तन्न, स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्,—मदेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः—इत्येतत् वक्ष्यामः ।

आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'—इति । उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति,

भा. तेषाम् तत् स्मृतिमूलं, ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम् अपि च कस्यचित् स्मृतिमूलं भवति; तस्मात् ततः एव स्मृतिः, उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव। यत्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं,—‘जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र हस्तम्’—इति। नैतत् एवम्परं,—‘इन्द्रस्य हस्तो विद्यते’—इति, यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवन्तः—इति; तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते।

आह, ‘यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः’—इत्येवं न अवकल्पते—इति हस्तसत्ता अध्ववसीयते,—‘अस्त्यसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः’—इति। तन्न उपपद्यते, यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः—इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बद्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तच्च मत्पक्षेऽपि तुल्यम्।

अथ एवम् उच्यते,—‘तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्’—इति। उच्यते, नैतत् अध्ववसेयम्, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्—इत्युच्यते, प्रमाणाभावात्। ‘एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्* कल्प्यते हस्त-गृहीता—इति चेत्’। तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, ‘दक्ष दाडिमानि षड्रूपाः’—इति। यस्यापि च एष पक्षो,—विद्यह्वान् इन्द्रः—इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तच्च सम्बद्धः—इत्यवगते अनुवचनं न्यार्थं, न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बद्धः—इति अवगम्यते, अनवगति सम्बोधनं व्यर्थम्। ‘वचन-प्रामाण्यात् सम्बध्यते—इत्येवं गम्यते—इति चेत्’। उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ

* अर्थः इति क० सं० प० पाठः।

भा. सम्बुद्धः—इति अवधार्यते, प्रमाणभावात् । तस्मात् सम्बोधन-
वचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत्
निर्देशार्थमेव भविष्यति । तच्च आमक्षितविभक्तिवचनं स्तुतये,
एवम् इदं देवतास्य साधयितृ तमं, यचेतनादिवत् सम्बुद्ध
साधयति—इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः* सम्बुद्धशब्देन
आमक्ष्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्देश्य उच्यते,—गृहीत-
वन्तो वयं तव हस्तं त्वदाश्रया वयम्—इत्यर्थः; अस्माभिः
इन्द्रकर्म कर्तव्यम्—इत्येतत् अनेन स्मार्यते ।

तथा ‘इमे द्यावापृथिवी दूरे अपारे यत् संगुह्यासि मघ-
वन्नहो ते पूजितो मुष्टिः’—इति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन
वदति, तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं,—इत्
महान् काश्चिः अस्ति, किन्तु हि, यस्तव काश्चिः, स महान्—
इति, अन्यार्थस्तव काश्चिरस्ति—इति, अन्यः तव काश्चिर्महान्
—इति । ‘सता हि स्तुतिः उपपद्यते—इति चेत्’ । नैतत्,
नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्भास्ति संयोगः, पौरुष-
विधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा,—‘एते वदन्ति शतवत्
सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विद्धी यावाणः
सुहृतः, सुहृत्यया होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशत’—इति ।
तथा,—‘सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्’—इति । तस्मात् न
श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा,
—‘तुविपीव इन्द्रः’—इति नैतत् युक्तं भवति,—घीवावान्
इन्द्रः—इति, किन्तु हि यास्य घोवा, सा महती; घोवासत्वे
नास्ति प्रमाणम् । न च, घोवास्तुतिः अर्थापत्तिः अपुरुष-
विधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः ।

अपि च, ‘इन्द्रो वृत्राणि जिघनते’—इत्येताभ्यां पदाभ्याम्

* एवमेव सर्वत्र पाठः । उपचर्यमाणम् इति भवितुं युक्तम् ।

भा. इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविद्योवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविद्योवावान् इन्द्रो वेदितव्यः, वृत्ताणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत; अभिज्ञं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविद्योवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यते तुविद्योवादिः, 'अन्धसो मदे ईदृशो वृत्ताणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्तबधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—वाङ्मते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले—इति, तदपि बाङ्गोः रोमशत्वम् अक्षणोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाङ्गसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? चतुर्थी-निर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थाध्यवसीयते, तथा वाक्यम्भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं स्थापयति—इति; न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते; तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविद्यह-त्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत ! न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः—इति प्रमाण-मस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता—इति । यदुक्तं,—देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैष दोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, जीतोभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईदृष्टे, अनीशा कथं दास्यति?—इति ।

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता—इत्यव-

भा. गम्यते—इति । तन्न, स्मृतेः मयार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम् ; उपचारोपि,—‘देवधामो देवलोचनम्’—इति, उपचारमार्च,— यो यदभिप्रेतं विनियुक्तमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च धामं लोचं वा यथाभिप्रायं विनियुक्ते देवता । तस्मात् न सम्भवति— इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां स्थापयति,—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे’—इत्येवमादीति ; तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अश्वस्यामः,—भाक्त एव शब्दः—इति । ‘तच्च आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यदेव- लोका अर्थान् विनियुज्यते, तदेवताभिप्रायादेव—इत्यश्वस्यामः’—इति । तन्न, प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः—इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितुम्, येषुपि देव- ताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेषुपि न अपक्वते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः,—तथा देवता करोति, यथा परि- चारकाणाम् अभिप्रायो भवति—इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुबध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति ।

अपि च, न च एतद्वचनं, वर्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्ष- विरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशित्यते—इति गम्यते । न च, देवता कलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्यते ।

यदुक्तं,—स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्हृदाति प्रसीदति च—इति । तच्च स्मृत्युपचारयोर्वक्तं, यत् अन्यार्थदर्शनं,—‘तस्मै प्रीता इव- मूर्ध्नि प्रयच्छन्ति’—इति ; तन्न, ‘अन्यस्य विधेरान्नानात्, ‘दक्षिणतः सम्परिहर्तव्या—इत्याह’—इति, तथा ‘तुप्त एवैनम् इन्द्र प्रजया पशुभिरुपयति’—इति, अथ ऐन्द्रस्य

भा. हविषो विधानम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका—
इति ॥

ख. अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीति-
प्रधानत्वात् ॥ १० ॥ (सू० नि०) ॥

भा. यदुक्तम्—‘अतिथिवत्’—इति, तत् परिहृत्यम् । अतिथ्यम्
अतिथिप्रयुक्तं स्यात्, अतिथ्ये हि तत्प्रीतिविधीयते, अतिथिः
परिचरितव्यः, यथा प्रीयते, तथा कर्तव्यम्—इति, दानं भोजनं
वा कार्यम्—इति, यद्यत् अतिथ्ये रोचते, तत् कर्तव्यं, यत्
तस्मै न रोचते, न तत् वलात्कारयितव्यम्—इति । इह
तु ‘कर्मणि’ ‘अभावः’ प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विधमम्
अतिथिना—इति ॥ (८।१।४ अ०) ॥

प्राञ्चलादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥

ख. द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥
(पू०) ॥

भा. दर्शपूर्णमासयोः आमनन्ति ‘वीहोन् प्रोक्षति’—इति, तत्रैव
‘वीन्परिधीन् तिस्रः समिधः’—इति मखं; ‘चतुर्होवा पौर्ण-
मासीमभिष्टेत् पञ्चहोवा अमावास्याम्’—इति चातुर्मा-
स्यानां द्वितीये पर्वणि वरुणप्रघासेषु आम्नायते,—‘सूर्येण
जुहोति तेन हि अन्नं क्रियते’—इति । तत्र संशयः, किं
द्रव्य-संख्या-हेतु-समुदायप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्मा उत अपूर्व-
प्रयुक्ताः?—इति । किं तावत् प्राप्तम्?—द्रव्यादिप्रयुक्ताः—
इति,—इह ‘वीहोन् प्रोक्षति’—इति प्रकरणेन अपूर्वप्रयुक्तता
स्यात्, वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता, द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य समभि-

भा. व्याहारः, तस्मिन्नपि समभिध्याहारे द्रव्यगता द्वितीया विभक्तिः
प्रोक्षणास्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ।

तथा, 'शीन् परिधीन्'—इति, यत् चिञ्चद्स्य अभिधेयं,
तत् इह भवाम्भानसामर्थ्यात् वदितव्यम्—इति गम्यते ;
सङ्ख्या च चिञ्चद्स्य अर्थः, तस्याः श्रुतिर्वाचिका, तत्सम्बद्धे
अपूर्वम् लक्षणा स्यात्, यावन्तः परिधयः, तावन्तो वक्तव्याः—
इति ।

तथा हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन,—'सूर्पेण जुहोति'—
इति । किङ्कारणम् ? । यतः तेन अन्नं क्रियते, तद्धोमेन
सम्बद्धव्यमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते । प्रकरणात् अपूर्व-
प्रयुक्तता स्यात्, यस्मात् अनेन होमेन अपूर्वम् क्रियते, तस्मात्
एतत् सूर्पेण निर्वर्णयितव्यम्—इति, प्रकरणात् वाक्यं बलीयः,
अतः प्रकरणं बाधेत, येन येन द्रव्येण दर्विपिठरादिनाप्यन्नं
क्रियते, तेन तेन होमः कर्तव्यः—इत्येवम् अन्नकरणं सगुणं
भवति—इति ।

'ननु प्रथमेऽध्याये (५३ पु०) प्रतिषिद्धा हेत्वर्थता, सूर्पस्य
अर्थवादोऽयम्—इत्युक्तम् । सत्यम् उक्तम्, अपूर्वप्रयुक्ततायां हि
सिद्धायां न एकस्मिन् वाक्ये होमे सूर्पविधानं, हेतुविधानं च
अवकल्पते—इत्यर्थवादः प्रकल्पते, न अन्यथा ; 'चतुर्होत्रा पौर्ण-
मासीम् अभिन्दन्ते पञ्चहोत्रा अमावास्याम्'—इति समुदाय-
समभिध्याहारात् वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्यात् लक्ष-
णया अपूर्वसमभिध्याहारात् अवगताम् अपूर्वप्रयुक्ततां बाधते ।
तस्मात् द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः ॥

स. अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥
(यु०) ॥

भा. अपूर्वप्रयुक्ते एवञ्जातीयके धर्मे सति 'द्रव्येण' च धर्मः—

भा. 'यवस्था' 'न' 'स्यात्', 'पयसा मैत्रावरुणं शीणाति, ब्रह्मभिर्मन्त्रिणं धानाभिर्ह्यारियोजनं हिरण्येन शुक्रमान्येन पाप्मीवतम्'—इति । यस्मात् मैत्रावरुणोऽपूर्वस्य, तस्मात् पयसा अयितयः—इति, ऐन्द्रवायवोऽपि अपूर्वस्य, सोऽपि पयसा अयितयः प्राप्नोति । एवं सर्वाणि अयणादीनि सर्वेषां ग्रहाणाम् । तच्च मैत्रावरुणादिग्रहणम् अविवक्षितं स्यात् । तस्मादपि द्रव्यादि-प्रयुक्ताः प्रोक्षणादयः—इति ॥

सू. अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा. वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः, किन्तु 'अर्थः' एषां 'प्रयोजनं,' 'अर्थः'—इति अपूर्वम् ब्रूमः, तदर्थास्ते, तद्वि कर्त्तव्यतया श्रूयते, यच्च कर्त्तव्यतया श्रूयते, तत् इतिकर्त्तव्यतया अनुबध्यते, 'इतरेषां' द्रव्यादीनां कर्त्तव्यतया न चोदना, किन्तु—अर्थस्य गुणभूतत्वेन, अर्थं प्रति (अपूर्वम् प्रति) गुणभूतानाम् एषां अवणम् । किमतः ? । यदेवम्, अकर्त्तव्यानाम् इतिकर्त्तव्यतया नास्ति सम्बन्धः—इति ।

'ननु व्रीह्यादिसमभिव्याहारात् तैर्हि सम्बन्धः, तच्च द्वितीयया व्रीहिसमुदायप्रयुक्तता गम्यते, लिङ्गवाक्याभ्याम् सङ्ख्याहेतुप्रयुक्तता, । न—इत्याह, एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात्, तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तता ।

'ननु एवमपि सति अपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः' । सत्यं कल्पयितव्यः, प्रकृतेन तु एकवाक्यतां नीत्वा, त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेन एकवाक्यता स्यात् ।

'ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकम्' । सत्यम् अबाधकं, फलाभावात् भवद्दीयः पक्षो मुच्यते, तस्मिन् आनर्थकेन अविवक्षिते प्रकरणवता प्रयोगवचनेन अपरिपन्धि प्रोक्षणादि

भा. विधायिष्यते। आह,—“अपूर्वसम्बन्धेऽपि तद्दीयैः व्रीह्यादिभिः
एव धर्मः प्रयुज्यते, किम् एतत्। ‘किम् एवं भविष्यति?’।
द्रव्यादिसम्बन्धश्च एवं हि न अवज्ञातो भविष्यति, कस्य च न
कल्पयितव्यम्”। उच्यते, नैवं शक्यं,—‘व्रीहीन् प्रोक्षति’—इति
हि व्रीहिजातिर्निर्दिश्यते, व्रीहिद्रव्यलक्षणार्था वा, अपूर्व-
साधनविशेषलक्षणार्था वा; अन्यतरलक्षणया कृतार्था—इति न
उभयलक्षणार्था स्यात्, द्रव्यलक्षणे वा; तत्र च लक्षणेव दोषः,
कस्यकल्पना-इति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जातिः अव-
सीयते, व्रीहिजातिलक्षितं यत् साधनं, किं तत्?—यतः तण्डुला
भवन्ति, तत् प्रोक्षितव्यम्—इति तण्डुलनिर्दिष्टिकरता हि तत्र
साधनत्वं, न द्रव्यता। एवं सङ्क्रादिष्वपि योजयितव्यं; तस्मात्
अपूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणादीनाम्—इति ॥

घ. अपूर्वत्वाद्भवस्था स्यात् ॥ १४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—‘अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात्’—
इति, साधनविशेषलक्षणार्था जातिः—इत्येवं सति व्यवस्था
भविष्यति, मैत्रावरुणेन यत् क्रियते, तत्र पयःअयत्नं, न तत्
ऐन्द्रवायवेन। अतो न मैत्रावरुणापूर्वत्वात् ऐन्द्रवायवस्य धर्माः,
अपूर्वो हि ऐन्द्रवायवः। तस्मात् ‘अपूर्वत्वात्, व्यवस्था स्यात्’
—इति ॥

च. तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥ (पू०
यु० नि०) ॥

भा. यच्च मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः—इति,
तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति, येषां भक्तार्था व्रीहयः,
तेष्वेवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति, न च एतत् त्वयापि दृश्यते।
तस्मात् अयम् अस्मिन् पक्षे दोषः—इति ॥

स. तदुक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यति—
इति, 'तदुक्तस्य' प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति। एवं प्रकरणम्
अनुगृह्यते, न च सर्वविषयता धर्मस्य—इति ॥

स. नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. नैतदेवम्,—न हि श्रूयते,—करणयुक्ता ब्रौह्म्यो निर्वस्रयाः
प्रोक्षितस्याश्रु—इति। 'ननु प्रकरणानुग्रहाय एतदध्वबसानम्'।
न—इत्याह, न हि, वाक्येन बाधितं प्रकरणम् उत्सृज्यते धर्मान्
नियन्तुम्। अद्यापि न बाध्यते, तथापि न प्रकरणस्य विशेष्यम्
सामर्थ्यमस्ति, कर्तव्यतया हि तत् क्रियमाणं चोद्यते—इति
न प्रसिद्धसम्बन्धमिव विशेषणत्वेन। तस्मात् न प्रकृतयाग-
विशेषितानाम् ब्रौह्म्यम् निर्वापः प्रोक्षणं वा चोद्यते—इति ॥

स. अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

भा. 'इति चेत्' पश्यसि,—न प्रकरणं विशेषकं ब्रौह्म्यम्—इति;
बाधम्,—'अधिकारात्' चास्यति अभ्यर्थः,—इमे भक्तार्थाः, इमे
कार्यार्थाः, तच्च कार्यार्थान् प्रोक्षिष्यति—इति ॥

स. तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च सम्बन्धः पृथक्-
सतां यच्चार्थेनाभिसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥
१९ ॥ (सि०) ॥

भा. तुल्ये एते ब्रौह्म्यः, ये एव भक्तार्थाः, ते एव कर्मार्थाः, न
पृथक् केचित् कर्मार्था नाम। 'ननु ये निष्ठाः, ते कर्मार्थाः'।
सत्यं भवेदेतत्, प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात्, निर्वापे तु
दोषः, न तच्च केचन प्रकृता विद्यन्ते, 'पृथक्सतां' 'यच्चार्थेन'

भा. निर्वापः श्रूयते। कथम्?। 'अपरेण गार्हपत्यं प्रागोषम् अनोवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रं आहस्त्रानसोऽधि निर्वपति'—इति। तस्मात् धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोतेत्य पूर्वण हेतुना अपूर्वप्रयुक्तत्वं मोक्षणादीनाम्—इति ॥ (६। १।५ अ०) ॥

अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम्।

५. देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्यात् श्रुतिनिर्देशात्तस्य च तच्च भावात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे समाग्नयते,—'तसरा वा एषा यज्ञस्य, तस्मात् सर्वाश्चत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तेन उपांशु चरन्ति'—इति। तद्वैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—किं प्राक् अग्नीषोमीयात्, यानि कर्माणि, तत्प्रयुक्तम् उपांशुत्वम्, उत परमापूर्वप्रयुक्तम्?—इति। किं प्राप्तम्?—प्राक् अग्नीषोमीयात् यानि अङ्गापूर्वाणि आरादुपकारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं, तत्प्रयुक्तोऽयं धर्मः, योऽयं देशसम्बद्धः। कुत एतत्?। 'श्रुतिनिर्देशात्', मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्मेण सम्बद्धाः,—ये एतस्मिन् देशे पदार्थास्तैः उपांशु चरन्ति—इति।

'ननु वाक्येन एष धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या'। न ब्रूमः, न वाक्येन—इति, किन्तु श्रुतेन अस्य एकवाक्यता, न प्रकृतेन, लक्षितेन, कल्पितेन वा—इति। 'उच्यते,—गृह्णीम एतदङ्गापूर्वाणाम् अयं धर्मः—इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य संस्कारकं यत् अपूर्व तस्यापि—इति। कतमं तत्?। यत् प्रधानद्रव्यसंस्कारकं पूर्वस्मिन् देशे अस्ति—इति'। उच्यते, 'तस्य च तच्च

भा. भावात्, 'तस्य' (एवञ्जातीयकस्य) पूर्वस्मिन् देशे 'भावात्'; अस्ति हि सोमपरिवहणीयं नाम सूक्तं; तस्मात् देशधर्मो भविष्यति—इति; यथा, 'प्रणीताः प्रवेष्टव्यन्वाचं यच्छति, तां सह विष्णुता विष्टजति'—इति। अस्मिन् देशे ये पदार्थाः, तेषां धर्मो वाग्यमो न प्रधानापूर्वस्य, एवम् इदम् अपि उपांशुत्वम्—इति ॥

ख. यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा. वाग्रन्धात् पक्षो विपरिवर्तते। नैतदस्ति,—तद्देशानाम् धर्मः—इति। कस्य तर्हि?—परमापूर्वस्य—इति। कुतः?। 'तत्संयोगात्', तत्संयोगो भवति, यज्ञस्य संयोगः, 'त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्'—इति, यज्ञस्य यत् प्राचीनम्—इति सम्बन्धः, न त्सरा वा यज्ञस्य—इति। कुतः?। प्राचीनं विर्जिषन् यज्ञस्य—इति शब्दो विधिपदशेषो भवति। ततः प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति। इतरथा अर्थवादशेषः सन् अनर्थकः स्यात्, वादमात्रं हि अनर्थकम्—इति। प्राचीनम्—इति च यज्ञभागं श्रुत्या वदति, लक्षयति च तद्गतान् पदार्थान्, श्रुतिलक्षणाविज्ञेयं च श्रुतिन्याय्या स्यात्। तस्मात् प्राग्देशस्य एव धर्मः, तेन अस्य श्रुत्या संयोगः, न प्राग्देशगतानाम् पदार्थानाम् तैरस्य लक्षणया सम्बन्धः स्यात्।

अथापि अर्थवादपदशेषो यज्ञस्य—इति स्यात्, तथापि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मैश्च सम्बध्यते, प्राग्देशगताः पदार्था लक्षणया—इति यज्ञप्रयुक्तता एव न्याय्या।

अपि च प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य लक्ष्यते, यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तत् उपांशुत्वेन त्रिधिलप्रयत्नः प्रचरन् अस्मिन् सुखं वज्रवृत्तान्तं सौत्यम् अहर्निर्वर्त्यति। तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तम् उपांशुत्वम्—इति ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥ (पू० यु०) ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति, 'क्षरा वा एषा यज्ञस्य
वत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्' इति, क्षरा नाम क्षयगतिः ; यथा
शकुनिग्राहकस्य शकुनिं जिघृक्षतः क्षयना गतिर्भवति, शनैः पद-
न्यासो, दृष्टिप्रविधानम्, अशब्दकरणञ्च, कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृह्ये-
तेति ; एवमिहापि अनवबुद्धमिव ग्रहीतुं यज्ञं प्रच्छन्नगतिरुपांशुत्वं
नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स
तद्देशार्थः, अपितु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते ; एव-
मिहापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते, तद्देशाभि-
गतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु क्षराशब्दं यज्ञविशेषं मन्यते,
तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति, यज्ञस्यैषा
क्षरेति । यथा शकुनेः क्षरा, एवं यज्ञस्येति ।

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥ (आ०नि०) ॥

नैतदेवं, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततैव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्ततेति ;
नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसम्बन्धेन अवगम्यते,
'यज्ञस्याश्रुतित्वात्', नात्र सम्बन्धो यज्ञशब्दः श्रूयते । 'नन्विदानी-
मेवोक्तं', यज्ञं तनिष्पन्तो अध्वर्युयजमानो वाचं यच्छतः-इति' ।
उच्यते, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततायामप्येतदवकल्पते । कथम् ? । यज्ञं
विस्तारयितुं वाचं यच्छतः, तौ वाचंयमौ सन्तो अ-विच्छिद्यमान-
चेतस्त्वौ, पदार्थेषु क्रियमाणेषु अप्रमाद्यन्तो तथा करिष्येते, यथा,

T

न कश्चित् पदार्थः पदार्थावयवो वा हीयते, अध्वर्युर्वाग्यमेन अनन्य-
चेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति; यजमानश्चैवं वाग्यमेन अनन्य-
चेतस्कः प्रमादयिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गैरप्यनन्तरौयमाद्यैः
यज्ञो विस्तार्यते, न केवलैः स्त्रैरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वाग्यमः
शक्नोति, अस्मिन् काले क्रियमाणो न स्वेनात्मना; यज्ञसंयोगश्चात्र
विस्तारसम्बन्धः, तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्युयजमानो
वाचं यच्छतः, तत् प्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञं तन्वाते—इति दृष्टेन
कारणेन, न अदृष्टेन—इति वर्त्तमान-कालापदेशादवगम्यते, यथा
वयं वाग्यमेन तायमानं यज्ञं विद्यस्तथेति ॥

स. तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥ (७०) ॥

भा. स्थितादुत्तरम् । वाग्यब्दात् पक्षं विपरिवर्त्तयेत्, नैतदस्ति,—
परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति, कथन्तर्हि ?—‘प्राचीनम् अग्नी-
षोमीयात्’, ये पदार्थाः तत्प्रयुक्तम् । कुतः ? । ‘संघातस्याचोदित-
त्वात्’, संघात इति ग्रहयज्यभ्याससंघातं ब्रूमः; न तस्यायं भाग
उपांशुत्वेन सम्बन्ध इति चोदना; नैवं सम्बन्धः क्रियते,—यज्ञस्य
यत् प्राचीनमिति, कथं तर्हि ?—क्षरा वा एषा यज्ञस्येति ।
कुतः ? । तस्मादितिपदेन व्यवधानात् ।

अथापि प्राचीनेन सम्बन्धः स्यात्, एवमपि न परमापूर्व-
प्रयुक्तम्, न हि यदित्यनेन देशोऽभिसम्बध्यते, किन्तर्हि ?—
देशगताः पदार्थाः; यदि देशोऽभिसम्बध्येत, यत् प्राचीनमग्नी-
षोमीयादिति भवेत्, न यत्किञ्चिदिति, वीक्षायां हि एतद्वति ;
वीक्षा च बहुषु भवति, नैकस्मिन्; एकश्च देशः, बहुवस्तुश्च

पदार्थाः । तस्मात्पदार्थानामुपांशत्वेन सम्बन्धो न तद्देशस्येति ।
'अथ पुनर्वीक्षाऽवगम्यते ?' इति । यदित्यनेन लक्ष्यते । 'किमित्य-
ज्ञानवचनम् ?' । विशेषाद्यान्नाताः ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते, बहुषु च
सामान्यं विशेषाच्च भवन्ति ; तस्मात् तद्देशाः पदार्थाः बोधया
लक्ष्यन्ते, ते च उपांशत्वेन सम्बध्यन्ते इति ।

'ननु दीक्षणीयादिषु अन्यो धर्म उक्तः, 'यावत्वा वाचा काम-
येत तावत्वा दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, प्रायणीयायां मन्द्रतरमा-
तिव्यायाम् उपांशूपसत्सु' इति । कथं तत्रोपांशत्वं कर्तुं शक्य-
मिति ?' । उच्यते, स धर्मः प्रधानेषु भविष्यति, दीक्षणीयादिषु
प्रधानशब्दोपबन्धत्वात्, उपांशत्वम् प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते,
सामान्योपदेयात् ।

प्रयोजनं,—कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुह्वति'
इत्येवमादीनि प्रागग्नीषोमीयात्, एषु उपांशत्वसम्बन्धो
भवति, यथा पूर्वः पक्षः ; यथा तर्हि सिद्धान्तः, न सम्बन्धः ॥
(८।१।६५०) ॥

इदं सङ्गच्छन् विवर्षयितुं ठानाधिकरणम् ॥

च. अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥२६॥(पू०) ॥

भा. अस्ति अग्निः, 'य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते' इति ; तत्रैव
समाव्यायते,—'हिरण्यशकलसहस्रेणाम्निं प्रोक्षति, दध्ना मधु-
मिश्रेणाम्निं प्रोक्षति, वेतसशाखयाऽवकाभिश्चाम्निं विवर्षति,
मच्छूकेनाग्निं विवर्षति' । तत्रायमर्थः सांशयिकः, प्रतीष्टकं
किं विवर्षणं प्रोक्षणं च कर्तव्यम्, अथ सङ्गदेव कर्तव्यम् ? इति ।

तत्रैवन्तावद्विचार्यते,—किम् इष्टकासमुदायेऽग्निशब्दः, उत तद्व्यतिरिक्ते द्रव्यान्तरे ? इति । यदि समुदाये, ततस्तत्तद्विहितानामिष्टकानाम् अगम्यमाने विशेषे सर्वासां प्रोक्षणं विकर्षणञ्च ; यदा च द्रव्यान्तरे, ततः सकृदेवेति । किं प्राप्तं ?—‘प्रतीष्टकम्’ इति । कुतः ? । समुदाये हि अग्निशब्दो वर्तते । कथमवगम्यते ? । द्रव्यान्तरस्वाभावात्, द्रव्यान्तरमिवाव्यत् नास्ति, कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत ? कस्मिन्नग्निर्निधीयेत ? इति । कथं पुनर्नास्तीति गम्यते ? । द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात्, तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते, यच्चैकस्मिन् अवयवे गृहीत्वा कथ्यमाणे कथ्यते । कोऽभिप्रायः ? । यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयुक्तः कथ्यते, न द्रव्यान्तरम् । कः प्रसङ्गः ? ! यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कथ्येतेति । अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कथ्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिनां अवयवानामपि निर्भागात् कर्षणमुपपन्नम् । नच, संयुक्तसंयोगस्य द्रव्यान्तरादृते धर्म एषोऽवकल्पते ; न हि अवयवे काष्ठपूलके काष्ठे एकस्मिन्नाकथ्यमाणे काष्ठान्तराणि कथ्यन्ते ; यत्र हि परस्पर-व्यतिषङ्गजनिता एका बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचित् अनुमानेन अनुमीयते, तत्र द्रव्यान्तरं जातमित्युच्यते, इह तु या एवेष्टका गृहीत्वा कथ्यते, सैवागच्छति, नेष्टकान्तराणि ; सन्धिश्च लक्ष्यते, तेन नावयवसंस्मृतिरस्तीति गम्यते ; तस्मान्नास्ति द्रव्यान्तरम् । तत्र ‘इष्टकाभिरग्निं चिनुते’ इति चयनमात्रम् इष्टकाभिः कर्तव्यम् ; न, चयनमात्रेण कृतेन किञ्चित् दृष्टमस्ति ; तस्मादग्निनिधानार्थानामिष्टकानां चयन-समुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विशेषे सर्वासानिव प्रोक्षणं

विकर्षणं च कर्षणम्, 'पोर्षमासीवत्' ; यथा, 'य एवं विद्वान्
पोर्षमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते' इति आग्नेयादय
एव क्रियन्ते, नार्धान्तरं किञ्चित् । एवमिहापीति ॥

च. अग्नेर्वा स्यात् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥२७॥(सि०)॥

भा. वागब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, प्रतीष्टकं कर्त्तव्य-
मिति, कथन्तर्हि ?-सकृदेवेति ; तत एतद् वर्त्तते, द्रव्यान्तर-
मिष्टकाभिः क्रियते, तत्राग्निर्निधातव्यः, तत्र चाग्निशब्दो वर्त्तते
इति । कथम् ? । परार्थेनेष्टकानां निर्देशात्,—'इष्टकाभिरग्निं
चिनुते' इति द्वितीयया विभक्त्या पारार्थमिष्टकानामवगम्यते ;
यदि चयनमात्रमत्रोच्यते, तत् इष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते ; तत्र
द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात्, द्वितीयया संयोगो बाधेत !
तस्मादिष्टकाभिः अन्यत् क्रियते, तत्राग्निर्निधातव्यः, तदर्थं इष्ट-
काचयनं वेति ।

'आह, नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यते
इति' । अत्रोच्यते, नाभावः, प्रत्यक्षा तत्रैकवृत्तिः, सा बह्वीषु
इष्टकासु नावकल्पते । नच अवयवसन्निर्दिश्यते पुरीषच्छकानाम् ।
तस्मात्पक्षामसंयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादादेकम् इष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तम्
द्रव्यं अग्निनिधानार्थमस्ति ; यदि वा इष्टकासंस्थिति-रप्येक-
बुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु 'एकाकर्षणेन कृत्वाकर्षणम्' इति ।
सत्यं, संस्थितौ तत्र विच्छेदः क्रियते ; द्विविधानि हि द्रव्याणि,

● सत्यतिरिति का० श्री० पु० पाठः । एवं परम् ।

स्थावराणि जङ्गमानि च, तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति ; यथा, वनस्थतो पर्णे गृहीत्वा कृत्तमाणे न कृत्तः कृष्यते, स्थावर-त्वात् ; एवम् इदमपि, स्थावरं होदमग्निद्रव्यम् । तस्मात् सकृदेव प्रोक्ष्यं विकर्षणञ्च कर्त्तव्यमिति ॥

स. चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥२८॥ (आ०नि०॥

भा. अथ यदुक्तं,—‘य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते’ इति, नात्र आग्नेयादिभ्यः किञ्चिदर्थान्तरं, तथा इहापि—इति । उच्यते, युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः, चोद-नासमुदायो हि तत्र कर्म, नच, कर्मसाध्यं विद्यते, इह तु द्रव्या-न्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्माद्द्वैषम्यं पौर्णमास्येति ॥ (८।१।७अ०) ॥

उत्तमान्वाजासक्तां पत्नीसंयाजसंस्थाधिकरत्नम् ॥

स. पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥२९॥ (पू०) ॥

भा. अस्ति अङ्गवर्णः, ‘हादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’ इति । तच्च श्रूयते, ‘पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते’ इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किं सर्वेषामङ्गां पत्नीसंयाजान्तत्वम्, उत प्रागुक्त-मात् ? इति । दशमं वर्जयित्वा सन्देहः क्रियते,—तस्य हि मानसान्तता वचनेनोक्ता । किन्तावत् प्राप्तं ?—‘सर्वेषाम्’ अङ्गा-मिति । कुतः ? । ‘अविशेषात्’ अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति । नच, कश्चिद्विशेष आश्रीयते, तस्मात् सर्वेषामिति ।

च. लिङ्गादा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा. वाशब्दः पञ्चव्याहृत्तो । 'प्रागुत्तमात्' अङ्गः पद्मीसंयोजान्तता स्यात् । कुतः ? । 'लिङ्गात्', लिङ्गं भवति, - 'पद्मीसंयोजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते न बर्हिर्नुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यन्नः' इति यस्मिन् अहनि असंस्थितो यन्नस्तस्मिन् पद्मीसंयोजान्ततां दर्शयति । कथम् ? । हेत्वर्थेन असंस्था निर्दिश्यते, यस्मादिमानि असंस्थितानि अहानि, तस्मादेषु पद्मीसंयोजान्ततेति । संस्थिति-स्थान्येऽहनि । अपिच, येषु अहःसु पद्मीसंयोजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते कीर्त्यमाना; तस्मादसंस्थायाः पद्मीसंयोजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यम्; असंस्थाश्च प्रागुत्तमात् दृष्ट्वा, प्रागुत्तमादेव पद्मीसंयोजान्ततामध्यवस्थामः ।

च. अनुवादो वा दोक्षा यथा नक्तंसंस्थापनस्य ॥ ३१ ॥ (आ०) ॥

भा. वाशब्दः पञ्चं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, - प्रागुत्तमात् पद्मी-संयोजान्तता स्यात्-इति । किन्तर्हि ? - सर्वेषामविशेषात् । यदुक्तं- येषु पद्मीसंयोजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते । तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमादङ्गः पद्मीसंयोजान्ततां नियच्छामः—इति । नैतदेवं, न हीदं विधिमूलं दर्शनं, नान्यप्रमाणमूलम्, अतो मृगलक्षणा-रूपमेतद्दर्शनम् ।

यदप्यसंस्था हेतुरिति, तदपि न स्यात्, उक्तं हि, "स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात् (१।२।२३ सू०)" इति । नच, सामानाधिकरण्यं असं-स्थापद्मीसंयोजान्ततयोः, पद्मीसंयोजान्तता सर्वेषामङ्गां शब्देन

● असंस्थितो हि यन्नः इति क० सं० पु० पाठः ।

गम्यते, असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुक्तमादङ्गः । यदेतत् 'असंस्थितो हि तर्हि यन्नः' इति, अर्थवादः एष पक्षीसंयोजान्तास्तास्तुल्यार्थः, तथाहि असंस्थितो यन्नचिरेण संस्थास्यते इत्यालोच्यते, यस्मात् चिरेण संस्थास्यते तस्मादवलुप्यतां, पक्षीसंयोजान्तानि अहानि भवन्त्विति, सन्तिष्ठमानेष्वेवाहःसु असंस्थावचनं पक्षीसंयोजान्तता-प्रशंसार्थं, संस्थावन्ति हि तानि अहानि, अवश्यं दय एषां शेषाः पदार्थाः करिष्यन्ते । यथा दौक्षोभ्योचनवचनं 'नक्तसंस्थापन-स्व' अर्थवादः, एवमेतत् द्रष्टव्यम् । 'वरुणपाशाभ्यां वा एषो निधीयते यो दौक्षितोऽहोरात्रे वै वरुणपाशौ यद्दिवा संस्था-पयेत् अनुभुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यात् नक्तः संस्थाप्यो वरुण-पाशाभ्यामिवोभुच्यते आत्मनो हिंसायाः' इति, अनुभुक्तः स वरुण-पाशाभ्यां, न तावद्दीक्षया मुच्यते, अवश्यं हि दौक्षोभ्योच-नार्थः । अथवा उच्यते, वरुणपाशाभ्यामिव* निर्मुच्यत इति बह्वी नियमास्तदानीं विसृज्यन्ते, यान् आलोच्य एष वादो भवति ; एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्य असंस्थितवचनं भवतीति ॥

स. स्याद्वाऽनारभ्य-विधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

(आ० नि०) ॥

भा. वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते । भवेहा प्रागुक्तमात् पक्षी-संयोजान्तता, न हि आरभ्य उत्तमम् अहः, एष विधीयते, क्व-न्तर्हि?—सामान्येन पक्षीसंयोजान्तानि अहानि भवन्तीति ;

* वरुणपाशाभ्यामेव इति क० स० पु० पाठः ।

तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति । का पुनर्न्यायेन प्राप्तिः ? इति ।
 पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति, तेन एतत् उक्तं भवति,
 शिष्टमवलुप्यते इति,—सन्तिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्त इति, कर्तुंर्यापार
 एषु उपरमतीति, तेषु सहक्रियमाणेषु अहःसु अवश्यं कस्मिंश्चित्
 पदार्थे अवस्थाय अवश्यम् अपरस्य अहः पदार्था अनुष्ठातव्याः ;
 तत्रानियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते संस्थातव्यमिति नियम्यते ।
 तस्मावस्थानस्यैतत् प्रयोजनं,—कथम् अहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन
 योगपद्यमनुगृह्येतेति, एतच्च दृष्टमवस्थानकार्यं, यस्मिन्नैतत्
 दृष्टम्, न शक्यं कल्पयितुं तत्रादृष्टम् ; तत्र न पत्नीसंयाजान्तता,
 तस्मान्मस्य प्रयोजनं न विद्यते ; तस्मात् प्रागवस्थात् पत्नी-
 संयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्,—‘असंस्थितो हि
 तर्हि यज्ञः’ इति ॥ (१।१।८३०) ॥

‘त्रिःप्रथमामन्वाह’ इत्यादिषु स्थानधर्माधिकरणम् ।

स. अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः
 स्यात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते, ‘त्रिः
 प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—
 किम् ऋग्धर्म एषः,—यत्र-तत्रस्था ‘प्र वो वाजा’ त्रिरभ्यसितव्या,
 उत स्थानधर्मः,—या अन्याऽपि प्रथममुच्यते, सा त्रिरभ्यसितव्या ?
 इति । कुतः संशयः ? । उभयथोपपत्तेः,—यद्येवम् अभिसम्बन्धः
 क्रियते,—या असौ उच्चारितानां सामिधेनीनां प्रथममुच्चारिता,

सा तिरभ्यसितव्येति, ततः प्र वो वाजाया ऋचो धर्मः; अथैवं विज्ञायते,—प्राथम्यसंयुक्तं त्रिः ब्रूयादिति, ततो वचनस्य स्थान-धर्मता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ?—ऋचो धर्म इति । कुतः ? । प्राथ-
म्यस्य व्यक्त्वा सम्बन्धात्, व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते ? ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम, यदि तद्विशेष्यं
प्राथम्यं स्यात्, ततो लिङ्गविशेषनिर्देशोऽवकल्पते, साऽपि स्त्री
अभ्यासेन सम्भन्तव्यते ; अथ प्रथममनुब्रूवता तिरभ्यसितव्यमिति
ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्ष्येत, तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो
नीपपद्यते । अपिच वाक्यभेदः प्रसज्येत, प्रथममुक्तं तिरभ्यसितव्यं,
प्रथममुक्ता ऋक् तिरभ्यसितव्येति ; मत्पक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया
ऋचो धर्म उच्यते, तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः । अपिच
श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री सम्बध्यते, वाक्येनाभ्यासः ; तस्मात् ऋग्धर्मी
यत्र-तत्रस्था 'प्र वो वाजा' तिरभ्यसितव्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्तिरभ्यास
उच्यते, स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मः, न ऋचः कस्याचित्
जातिनिमित्तः । कुतः ? । न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा
नाम काचित् ऋक् विद्यते, या तिरभ्यस्येत, तत्र प्राथम्यम्
ऋग्व्यवधारणार्थं* स्यात्, इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा, श्रुतिश्च
व्यायसी लक्षणायाः ; तस्मात् असम्पत्तः ।

अथ यदुक्तं,—स्त्रीलिङ्गसम्बन्धादसम्पत्त एव श्रुतिः, वाक्यं च न
भिद्यते, स्त्रीलिङ्गोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते, गुणवचनानां हि

* ऋग्व्यवधारण इति क० सं० पु० पाठः ।

शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति अविशेषमाणाया-
मपि व्यक्तौ यदवश्यं प्राप्तं लिङ्गं, तत् आश्रयभूतं गुणस्य भवति ;
अविधिक्षितेऽपि तस्मिन् लिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव ;
यथा, शुकः पुमान्, शुकः स्त्री, शुकं नपुंसकं ; शुक एकः,
शुकौ द्वौ, शुका बहव इति ; शुकां शाटीमानयेति ; यद्यपि
शटाद्यानयनं न विधीयते, शुकसम्बन्धमात्रविधित्वा भवति, न
तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते, तथापि अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशो भवत्येव,—शुकामानयेति, अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो
भविष्यति । एवं च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसम्बन्धः
श्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन सम्बन्धो न लिङ्गस्य ; यदि
लिङ्गस्यैतेन सम्बन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता कल्पेता !
प्राथम्यसम्बन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।

अपि च, नैवात्र विवक्षितव्यं, प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः,
स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते, ततः टाबादय इति, न विशेषण-
स्य पदान्तरेण सम्बन्धो भवति, यथा राजपुरुषो गच्छतीति ।
यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन सम्बन्धः, तत्र प्राप्तमनूयते स्त्रीत्वं,
यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः, स्त्रीलिङ्गश्च (?) ऋक्-
शब्दः, तत्र यत् प्रथमं वचनं, तस्याश्रय ऋक्, गुणवचनानाञ्च
शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, इत्यविशेषितायामप्युचि
स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति, यत्प्रथमवचनं, तत् त्रिराहेति, स्त्री
च सा ऋक् सामिधेनी ; तस्मात् 'चिः प्रथमामन्वाह' इति
प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः,—'चिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ताः
पञ्चदश सम्पद्यन्ते' इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां सम्पत्तये

त्रिवचनम् उच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवयवस्य,
परिपूर्णा च समिन्धनवती न ऋगवयवः । तस्मात् प्राप्तानुवादी
लिङ्गस्येति प्राथम्यस्य धर्मी न ऋचः ॥ (८।१।८अ०) ॥

यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भोद्येष्टः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

स. इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्ततारम्भणीया ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'
इति; तच्चारम्भणीया इष्टिः समान्नाता, 'आम्नावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चक्षुः' सरस्वते द्वादशकपालमग्नये
भगिनेष्टाकपालं निर्वपेत् यः कामयेतान्नायः स्वाम्' इति नित्य-
वत् एके भगिन्म आमनन्ति; आहुत्तिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,
'यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । तच्च इष्ट्यावृत्तौ
सन्देहः,—किम् आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तते, न? इति । किं
प्राप्तम्?—आवर्त्तते इति,—असकृदेव कर्त्तव्येति । कुतः? ।
एवं प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति, 'प्रयाजवत्', यथा अङ्ग-
भूताः प्रयाजा आवर्त्तन्ते, एवमङ्गभूता आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तते ॥

स. सकृदाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीव-
प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—यदुक्तमारम्भणीया
आवर्त्ततेति; सकृदेव कर्त्तव्या । कुतः? । 'आरम्भसंयोगात्',—
दर्शपूर्णमासयोरारम्भेण संयुज्यते, साधारण्यं सर्वेषां प्रयोगाणा-

मारम्भः । कथम् ? । अग्नीनाधाय सर्वः सङ्कल्पयति,*—पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति, एवञ्च अध्ववसाय दर्श-पूर्णमासौ कर्त्तव्याविति, आरम्भणीया क्रियते, एष एवास्व आरम्भो यदध्ववसानं नाम, तच्च साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणां, यावज्जीव-प्रयोगात् । अद्यापि प्रथमं प्रवर्त्तनमारम्भः, तथापि प्रथमप्रवर्त्तनेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्ति ; तस्मात् सकृदारम्भणीया कर्त्तव्येति ॥ (८।१।१०) ॥ एवं वा,—

आरम्भणीवेष्टेः पुरुषसंस्कारताधिकरणम् ।

सू. इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तितारम्भणीया ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा. यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैव संशयः,—किं दर्श-पूर्णमासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं सम्यच्चं करोति, उत, पुरुषस्वारभमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्त्त-मानस्य आरम्भणीया कर्त्तारमारम्भणयोग्यं करोति ? । किं प्राप्तम् ?—दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात् तयोरारम्भे स्यात्, पुरुष-सम्बन्धे फलं कल्पयितव्यं भवेत्, तस्माद्दर्शपूर्णमासारम्भे; एवञ्चेत् आरम्भभेदादिष्ट्यावृत्तौ प्रत्यारम्भं स्यात्, यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ॥

सू. सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीव-प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा. सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः ? । पुरुषारम्भसंयोगात्,—

* सङ्कल्पयति इति क० स० पु० पाठः ।

पुरुषे दर्शपूर्णमासावारभमाणे विधीयते । कुतः ? । ‘निर्वपेत्’ इति हि श्रुत्या कर्तृसम्बन्धः क्रियते, तत्र पुरुषप्रयत्नवचनं विवक्षितस्वार्थं भवति, इतरथा पदार्थमात्रे विविक्षिते कर्तुः प्रयत्नवचनमविवक्षितं स्यात्, प्रयोगवचनप्राप्तमेवानूद्यते । यस्तु,— कर्तृसम्बन्धे फलं कल्पयितव्यं ; तत्र कल्पयिष्यते, कृतारम्भणीयाकः पुरुषः प्रयोगवचनेन ग्रहीष्यते ; एवञ्चेत् एकस्मिन्नेव आरम्भे कृतारम्भणीयाके कृते पुरुषे तत्र प्रयोगात् यावज्जीवं प्रयोगे कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति ; प्रथमं दर्शपूर्णमासौ आरम्भमाणः कृतारम्भणीयाको जातः, द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासौ आरम्भमानः कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ।

‘अथ उच्यते,—समानेऽहनि आरम्भमान इति भवति, न च, द्वितीयादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भणीयाकोऽसाविति’ । अत्र उच्यते,—द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समाने एव अहनि दर्शपूर्णमासावारम्भमानोऽसौ कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ॥ (८।१।१०) ॥

निर्वपमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूपाधिकारकम् ।

स. अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदित-
मप्राप्तचोदिताभिधानात् ॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र निर्वपमन्त्रः,—‘देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽस्मिन्निर्वाह्यां पूषो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि’

इति । तन्नैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं सवित्रश्चिपूषशब्दानां विकृतो
जहः, उत अनूहः? इति । तत एतत्तावत् परोक्षते,—कर्षणि सम-
वेतम् अर्धमेते शब्दाः अभिदधति, उतासमवेतम्? इति । यदि
समवेतम्, जह्विष्यन्ते; अथ असमवेतम्, अविकृताः प्रयोक्ष्यन्ते;
तदुभयमपि सह परोक्षते । किं तावन्नः प्रतिभाति?—तच्च
समवेतम् अभिवदन्तीति । कुतः? । एतच्चि मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयो-
जनं, यत् समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति, तच्चासमवेतार्थप्रकाशने न
किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम्; समवेतानान्तु प्रकाशने दृष्टमस्ति,
तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः । कथं
पुनः समवेताभिधायिनः? । यदि नाम सवित्रादयोः शब्दा अग्न्या-
दीनां वाचका भवेयुः, यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्शपूर्ण-
मासयोः स्तुः, तन्मन्त्रपदानामदृष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्य-
वसीयते,—मान्मवर्णिको वा देवताविधिः, सवित्रादयो वा शब्दा
अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, तस्मादर्थवत्त्वादन्यतरदध्यवसेयम् ।

‘अत्राह, ननु ‘अग्नये जुष्टम्’ इत्यत्रावयवभूताः सवित्रादयो-
ऽग्न्यादीनां वचना अपि सन्तोऽग्न्यादिभिः प्रकाशिताया देव-
ताया न किञ्चिदप्यधिकं कुर्युः, नो खल्वपि सवित्रादिवचना एव
मान्मवर्णिकाः शक्नुवन्तुः पकर्तुम्’ । अत्र उच्यते, पृथग्वाक्यानि
एतानि भविष्यन्ति, तेषां, ‘जुष्टमिर्व्वपामि’ इति साधारणोऽनुषङ्गः,
तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानि यदि एतद्देवत्यानि
अत्र हवींषि विद्यन्ते, ततोऽवकल्पन्ते,—इत्यर्थापत्त्या मान्मवर्णिको
देवता विधीयन्ते । अग्न्यादिवचनं तावत् सवित्रादीनां, पृथग्-
वाक्यानि वा अग्निवाक्येन वैकल्पिकानीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—न एवमादीनि जह्मितव्यानीति, अचोदिते जहो न प्राप्नोति, चोदिताभिधानाश्चस्येति । तत एतद्वर्ण्यते, असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति । कथम् ? । न ह्यत्र सवित्रादिदेवत्यं कर्म चोद्यते । नच, अग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः प्रसिद्धाः ।

‘अत्राह, नन्वर्थापत्त्या अन्यतरदध्यवसीयेत्युक्तं, सति एतदेवत्ये कर्मणि सवित्रादिवाक्यानि उपपद्यन्ते, अग्निवचनत्वे वा सति, या हविषो देवता, सा मन्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या ; सवित्रादयश्च शब्दा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः, ते हविर्देवतां प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्यथेति, अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना* इत्यध्यवसीयते । अत्र उच्यते, यदि अकल्प्यमाने आनर्थक्यमेवां स्यात् ततोऽन्यतरत्कल्प्येत, “अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावो(३।२।१सू०)” भवतीति, न त्वेवमकल्प्यमानेऽप्यानर्थक्यम् । तस्मात् न अन्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । न च, चोद्यन्ते एतच्छब्दिका देवताः । ‘तत्राचोदितमप्राप्तम्’ जहम् ‘चोदिताभिधानात्’ ।

अथ यदुक्तं,—प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाशयन्ते अत्र देवताः, तत्रापि अश्रुतानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति, तत् परिहर्तव्यम् ; अत्रोच्यते,—

स. ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ (३७) ॥
(आ०नि०) ॥

भा. ‘ततश्च’ तेन कारणेन अश्रुतानां वचनं न क्रियते, सवि-

* तद्वचनम् इति क० सं० पु० पाठः ।

वादिभिः शब्दैः । केन तर्हि कारणेन क्रियते ? । 'इतरार्थं प्रयुज्यते', निर्वापस्तुत्यर्थम्, 'देवस्य सवितुः प्रसवे',-देवेन सवित्रा यजमानेन प्रसृते, उदिते वा सवितरि, 'अश्विनोर्बाहुभ्यां',—परि-
क्रयमभिप्रेत्य यजमानयोर्दम्पत्योर्बाहुभ्याम्, अश्विनौ हि तौ अग्न्याधेये अश्वदानेन अशितवन्तौ वा तदयश्चफलमश्रुवाते, तत् बाह्व इति स्त्री बाह्व व्यपदिशति । देवताध्वर्योर्बा अश्विनोरेतौ बाह्व इति । पूषणन्तु यजमानमेव मन्यते पुष्पातेः, एवं सर्वे निर्वापविशेषप्रकाशनार्थाः ।

अत्राह,—'कस्मात् न, उत्कृष्टाः सवित्वादयः शब्दाः प्र-
करणांतरे सवितारम्, अश्विनो पूषणञ्चाभिवदन्ति ? लिङ्गेन तत्
उत्कृष्टमाशाः प्रकरणं बाधितुमर्हन्ति' । अत्र उच्यते,—सवित्वा-
दयः परविशेषणं विभक्त्यश्रुत्या क्रियन्ते, "प्रातिपदिकार्थस्तु
अव्यतिरिक्तः" इति गम्यते; तत्र लिङ्गं श्रुत्या बाध्यते, लिङ्गं हि
प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थमिति कृत्वा, इह देवताभावात्
यत्र देवता तच्चीत्कर्षति, विभक्त्यश्रुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं पदार्था-
न्तरविशेषणं आपयति, तच्चेहास्ति पदान्तरं; श्रुतिश्च लिङ्गात्
बलीयसी, तस्मात् न उत्कर्षः ।

आह,—'यदा सवित्वादयो यजमानपराः, तदा सत्रे कथ-
मनूहः?' इति । उच्यते,—जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानुग्राप-
नार्थम्,—अजोषितस्य जोषणं कर्त्तव्यम्, तत्र दृष्टोऽर्थः, अनुग्रापनं
पूर्वं वृत्तानेन कृतं, तददृष्टार्थमापद्येत । अपिच, 'जुष्टं निर्वपामि'
इति जोषणकरणं 'निर्वपामि' इति भावशब्देन उच्यते, 'सवितुः
प्रसवे'—इत्यनुग्राहनिर्हत्तापरविशेषणार्थं कीर्त्तते, अननुग्रात-

मपि निर्वपणं शब्दार्थं कुर्यादेव, नत्वजोषितेन यागः श्रूयते,
तस्मात् जोषणार्थत्वात्परार्थाः सविचादयः शब्दा नोद्दिश्यन्ते
इति ॥ ८।१।११ अ० ॥

अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे अग्निशब्दस्य विकृतावस्थापिकारणम् ।

सू. गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा. तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोः 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि'
इति समाम्नायते । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किम् अग्निशब्दो-
ऽपि विकृतौ नोद्द्यते, सोऽपि न समवेतवचनः; उत जडितव्यः,
समवेतवचनो हि सः? इति । किं प्राप्तम्,—एवं चेत्तत्र संशयः,
सोऽपि गुणशब्दस्तथेवासमवेतवचनः । कुतः? । सवित्रादयोऽ-
स्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः; यद्यग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः,
एवमवैलक्षण्यं भविष्यति, अवैलक्षण्यञ्च न्याय्यम् । यदि समानं
कारणं, तेन न्यायेन अवैलक्षण्यमुच्यते, समानश्चेह कारणं, य
एषां शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति 'अग्नये जुष्टं निर्व-
पामि' इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति, 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि'
इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते, न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति ;
अजुष्टं चेह निर्वप्यं, निर्वापेणैव तत् जोष्यते, तस्माच्च सम-
वेतवचनः; तस्याप्यश्रुतार्थस्य वचनमुत्तरार्थं प्रयुज्येत निर्वाप-
स्त्यर्थेनेति । तस्मादेतदपि विकृतौ नोद्दिश्यमिति ॥

सू. न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं, समवेतवचनो हि 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति ।

ननु एतदुक्तं,—‘जुष्टस्वाच निर्वाप उच्यते, न च जुष्टं निर्वसव्यम् इति । अचोच्यते,—नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाक्येनोच्यते, किन्तुहि निर्वापेण जुष्टकरणम्, ‘अग्नये जुष्टं करोमि’ इति ; एवं हि दृष्टार्थं भवतीति ; अतोऽतुल्यकारणत्वात् वैलक्षण्यमेव न्याय्यम् ; तस्मात् समवेतवचनोऽग्निशब्द उचितव्यस्य विकृताविति ॥८॥१॥२ अ०) ॥

तच्छाखापसम्भवे धान्यशब्दस्योपाधिकरणम् ।

एवं वा,—

सं गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा. दशपूर्वमासयोरामनन्ति,—‘धान्यमसि धिगुहि देवानिति दृषदि आवपति’ इति ।

तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः,—किं समवेतवचनं, न वा ? इति । किं प्राप्तम्,—योऽयं गुणवचनशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नासौ समवेतवचनः स्यात्, धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्यमोप्यते, सतुषे हि धान्यशब्दो वर्त्तते, तण्डुलेष्वेव ओप्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते, तत् असमवेतस्य प्रकाशनेऽदृष्टं यथा स्वादिति ; तस्माद् विकृतिषु नोहितव्यमिति ॥

सं न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०) ॥

भा. नैतदेवं, समवेतो हि धान्यशब्दार्थः, स हि तण्डुलेषु वर्त्तते, तद्विकारत्वात् लक्षणया ; यथा ‘काशिकेषु शालयो भुज्यन्ते, गावः

पीयन्ते' इति श्रुत्युपादानेऽदृष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्दः परिकल्प्यते । तस्मात् समवेतवचनः, विकारे च जहितव्य इति ।

प्रयोजनमस्ति,—शास्त्रानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरं,—तत्रेदं समान्नायते,—'संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्नृगयां याति, स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति' इति ; तत्राविकारेण 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा पूर्वः पक्षः ; यथा सिद्धान्तः, जहः कर्त्तव्यः,—'मांसमसि धिनुहि देवान्' इति ॥८॥१॥१२ अ०) ।

इङोपपन्नमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकारश्च ।

स. चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

भा. स्तो दर्शपूर्णमासौ,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति, तत्र इङानिगदः,—'इङोपपन्नता' इत्येवमादिः ; तत्रेदमा-
न्यायते,—'दैव्या अर्धयव उपपन्नता उपपन्नता मनुष्या य इमं यज्ञ-
मवान् ये च यज्ञपतिं वर्धन्' इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—
किं बहुयजमानके यज्ञपतिशब्दः जहितव्यः, उत, अविकारेण प्र-
योक्तव्यः ? इति ।

तत्रेदं तावत् परीक्ष्यते,—किं समवेतवचनो यज्ञपतिशब्दः,
उत, असमवेतवचनः ? इति । कथं समवेतवचनः ? । यदि यज्ञ-
पतिवचिवचनं यज्ञपतिरूपकारकं, ततः समवेताभिधायी, अवैतत्-
स्तुत्यर्थं, ततो न समवेताभिधायी ।

किं प्राप्तम्?—जहितव्यः, समवेताभिधायी । कथम् ? । यज्ञ-

पतिवृद्धिवचनात् यन्नपतयः प्रोत्सहन्ते, इडापदानपेक्षे पदै-
 यन्नपतिवृद्धिरभिधीयते; तस्मात् मुख्यः प्रत्ययः, इडास्तुतो जघन्यः;
 तस्मादर्थविप्रकर्षात् न इडास्तुतिः; अतो यन्नपतिग्रह उहि-
 तव्यः; यस्मैव वृद्धिर्नीयते, स एवोत्साहसंस्कारेण संस्कृतो
 न स्यात् । तस्मात् सर्वे वृद्धिसंस्कारार्थं वदितव्याः; सर्वेषु
 वदितव्येषु बहुवचनम् ।

एवम् प्राप्ते ब्रूमः,—‘चोदिते तु परार्थत्वादिधिवदविकारः
 स्यात्,’ चोदितमपि यत् समवेतं, परार्थं चिकीर्षते, न स्व-
 संस्कारार्थं, तदपि अविकारेण प्रयुज्यते, तत् न उहितव्यं
 ‘स्यात्,’ ‘परार्थत्वात्,’ अत्र हि यन्नपतिवचनं वृद्धिविशेषणार्थं,
 वृद्धिवचनञ्च इडास्तुत्यर्थम् । कथमवगम्यते ? । इडोपहानेन
 ऐकवाक्यत्वात्, इडाप्रकरणाच्च ।

अथ यदुक्तं,—‘गम्यते, इडापदानपेक्षं यन्नपतिवृद्धिवचनं
 तेषामुत्साहकम्,—उपहृता मनुष्या ये यन्नपतिं वर्धयेयुः’ इति ।
 अत्रोच्यते, ‘स यो हैवं विद्वानिडया चरति’ इत्यभिधाय,
 ‘अथ प्रतिपद्यत इडोपहतोपहृतेडोपास्मा इडाह्वयामि इडो-
 पहृता’ इत्याह ; तेनावगम्यते, यस्मैव आरम्भः, स इडाया मन्त्र
 इति, तस्माद्व्यपतितञ्च ‘उपहृता मनुष्याः’ इत्येवमादिः, ‘यन्नपतिं
 वर्धन्,’—इत्यन्तः; तस्मादिडामुपहृतां वदितव्य इति वाक्या-
 दवगम्यते । समर्थञ्च इडोपहाने, यजमानन्तु प्रोत्साहयितुं वदि-
 तव्य इति नास्ति वाक्यं, केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति, नच, सामर्थ्य-
 मात्रेण वाक्यादृते विनियोगा भवन्ति । इडाप्रकरणं चैव-
 मनुगृहीतं भविष्यतीति, इडया च सहैकवाक्यता । तस्मादियं

वचनशक्तिः,—उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्धयितुं समर्था इति, तत्र यज्ञपतिविशिष्टा हृदिर्वक्तव्येति एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्त्तिते, भवति विशेषकार्यं; तस्मात् ‘अविकारः स्यात्’ ‘विधिवत्’, यथा यत्र यजमानो गुणभूतो विधीयते, तत्र येन-केन-चित् यजमानेन स विधिः सिध्यति, यथा, ‘यजमानसन्मितौदुम्बरी भवति’, ‘शुक्रं यजमानोऽन्वारभते’ इति । ८।१।१३ अ०) ॥

प्रहरणकरणसूक्तवाक्ये यजमानशब्दस्य जहाधिकरणम् ।

सू. विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

भा० अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाक्यः, ‘सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति’ इति । तत्रेदं समान्नायते,—‘अयं यजमान आयुराशास्ते’ इति । तन्नायमर्थः सांशयिकः,—किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्दः जहितव्यः, उत न? इति । किं प्राप्तम्?—‘अविकारेण प्रयोक्तव्यः, तथा सामर्थ्यमनुगृह्यते, न च, अयं समवेतवचनः, परार्थेन हि अत्र ‘यजमान आयुराशास्ते’ इति आयुराशासनेन यजमानस्य न कश्चित् दृष्टोऽर्थः संजन्यते, तस्मात् आयुराशासनमदृष्टार्थः,—यजमानविशिष्टा आशीरेकेनापि यजमानेन कीर्त्तितेन यथा श्रुता, तथा कृता भवति । यथा ‘यजमानेन सन्मितौदुम्बरी भवति’ इति, तथैतत् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘विकारः’ ‘स्यात्’ (जहः), ‘तत्प्रधाने’ (यजमानप्रधाने) । कथं यजमानप्राधान्यम्? । एवं श्रूयते,—

‘सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति’ इति, यदि सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे तस्माधनं तत्फलं वा प्रकाशयति, ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति ; प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितं, ‘यजमान आयुराशास्ते’, एतेन कर्मणेति यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । तच्च य एव यजमानः फलं प्रति प्रधानभूतो न सङ्कीर्त्यते, तेन न प्रहृतं स्यात् । तस्मात्सर्वे समवेताः सङ्कीर्तयितव्याः ; सर्वेषु च कीर्त्यमानेषु बहुवचनं भवति ; तस्माद्दूहो यजमानस्येति ॥ ८।१।१४अ० ॥

सुब्रह्मण्यानिगद ह्रिवच्छब्दस्यानूवाधिकरणम् ।

सू. असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्च सुब्रह्मण्यानिगदः समाज्जातः,—
‘इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषः’* इत्येवमादिः ;
अग्निष्टुति च श्रूयते,—‘आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति’ इति । तत्र
इन्द्रशब्दस्य स्थाने ऊहः क्रियते । अवेदानीं ‘हरिव आगच्छ’
इत्येवमादिषु संग्रहः,—ऊहितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं,—
‘तद्विशिष्टं प्रतीयेत’,—तेन विशिष्टम्, इन्द्रपदस्थाने ऊहः,
एतेन विशेषेण विशिष्टम् अविलक्षितमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः ? ।
‘असंयोगात् तदर्थेषु’, नैषां शब्दानां तेषु अर्थेषु संयोगः,—
हरिवत्तादिषु, न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः,
प्रमाणाभावात्, अविद्यामानास्तस्योच्यन्ते ; एवं श्रुत्या अर्थः

* इन्द्रशब्दस्य मेने गौरवच्छब्दस्यैव आरति न्यायमात्रायां शेषः ।

प्रतिज्ञातो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, न हरिवत्तादय उच्चैरन्, हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथ 'असमवेत-
वचना मुख्यार्था एव भविष्यन्ति, आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्ति'
इत्युच्येत । तथा, अस्मत्पक्ष एव ; तस्माददृष्टार्थं गुण उच्यते
इति अविकारेण प्रयोगः स्यात् । तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति,—
'इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ' इति हरिवदादीन् अस्य
गुणानारोपयति, हरिवदादिभिः सम्बन्धमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी
भवति । शक्यते चाग्निरपि तैः सम्बन्धयितुं, तस्मादविकारेण
गुणानां प्रयोगः ।

अथोच्यते,—'अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्रे एते
गुणा विद्यन्ते' इति । तन्न, अविद्यमानेष्वपि स्तुत्या अस्य
सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव, यथा 'इन्द्रो वृहस्पतिर्देव-
दत्तः' इति ॥

स. कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् भवान् पश्यति,—अविकारेण हरिवदादीनां
वचनमिति ; 'कर्माभावादेव' स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः,
कर्माजास्तु एते गुणाः इन्द्रस्य विद्यन्ते । 'हरिव आगच्छेति
पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरौ ताभ्यां द्वेव सर्वे' हरति' इति ।
'मेधातिथेर्मेषः' इति मेधातिथिं हि कात्यायनं मेषो भूत्वा जहार,
वृषणश्च^३ मेनका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रश्चकमे, 'गौरा-
वस्कन्दन्' इति, गौरसृगो भूत्वा अरण्याद्राजानं सोमं पिबति

३ वृषणश्च इति व्याचक्षाणां पाठः ।

इति वचनैः इमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते; तस्मात्समवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः । तथासतीन्द्रप्रत्ययाय उच्चार्यन्ते इति न अदृष्टकल्पना भविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः,—‘इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ’ इति,—हरिवत्तादिगुण एव यस्त्वं, स आगच्छेति । सप्तम्या च अदृष्टकल्पनाया ज्वायसी । तस्माद्दूहितव्या हरिवदादयः शब्दा इति ॥

सू. न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, परार्था हि हरिवदादयः शब्दाः,—इन्द्रस्तुत्यर्थाः, स्तुतये हरिवदादिसम्बन्धोऽस्य क्रियते; तत् पुरस्तादेवोपपन्नं । स्तुत्यर्थश्च अग्नेरप्येतैरभिसम्बन्धः शक्यते कर्तुम् । यत्तूक्तं,—‘समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, ‘पूर्वंपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी-’ इत्येवमादिभिर्वचनैरवगताः’—इति । तत्र, न हि इमानि वचनानि इन्द्रस्य सम्बन्धिनो हरी विदधति, न ह्येवमभिसम्बन्धः क्रियते,—यावेतो पूर्वंपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य हरी इति, तत्र हि हेतुः उपदिश्यते,—‘ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति’ इति; न हीदं प्रसिद्धं ताभ्यां इन्द्रः सर्वं हरति इति, सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रसाध्यः; यथा तु इमो हर्तारो प्रसिद्धो, कालेन सर्वमपक्षीयते इति, तथा न इन्द्रस्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः; तत्र एभिरभिधानम् अग्नेः प्राप्नोत्येव ।

अथ ‘इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयते’ इत्युच्यते । तथा च वाक्यं भिद्येत,—इन्द्रस्य एतो हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न विधीयते, तथा स एव दोषः,—नास्त्वग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष इति ।

अथ 'पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरौ तस्मा-
दिन्द्रो हरिवानिति' । तथा हेत्वप्रसिद्धादिः स एव दोषः ; न
च, विधीयमाने वैशब्दो भवति ; प्रसिद्धवचनो ह्येष दृष्टः, 'न वै
स्त्रेणानि सख्यानि सन्ति' इति यथा ।

'तथा मेधातिथेर्मेषः' इत्येवमादि इतिहासवचनमिव प्रति-
भाति, इतिहासे च विधौ सति आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत ।
'अस्तु' इति चेत् । तथा सति तस्याप्रामाण्यात् मेधातिथेर्हि
काण्वायनस्य मेष इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निगदविधानं, तच्च
अपरस्मिन् विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मात् नैते गुणा इन्द्रे
विद्यन्ते,—इति असमवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोग इति ।

तत् एतत् न रोचयन्ते याज्ञिकाः, ऊहं कुर्वन्ति,—'अग्न
आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षण'
इति ॥ (८।१।१५ अ०) ॥

तस्यै श्रुतमितिमन्त्रेऽनूदाधिकरणम् ।

अथेदमन्यदुदाक्रियते,—

मू. असंयोगात्तदर्थेषु तदिशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति सायस्कः, तत्रेदं समामनन्ति,—'सायस्त्रिवक्षः
सोमक्रयणः' इति ; अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्था ; तत्र
इदमाज्जायते,—'इयं गौस्तया ते क्रीणामि तस्यै श्रुतं तस्यै श्ररः
तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतश्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं

तस्या अभिच्चा तस्यै वाजिनम्' इति; तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र सन्देहः,—किं गोशब्दस्थाने जहं कृत्वा अवशिष्टानां पदा-
नामविकारः, उत सर्वेषामूहः ? इति । किं प्राप्तं ?—गोपदार्थ-
विशिष्टमेव जहवचनं स्यात्; 'तस्यै शृतम्' इत्येवमादीनाम्
अविकारः, 'असंयोगात्'—शृतादिभिरर्थैः, तेषामेकहायन्याम्,
एकहायनीत्वादेव, न हि एकहायनी दुग्धे, तस्याम् असमवेतं
वदन्ति एते; तस्मात्साण्डेऽपि अविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥

स. कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' एवं भवाभ्यन्यते, नैकहायन्याम् एते सम-
वेतान् अर्घानभिवदन्ति इति, भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे
शुभा न भवेयुः, कालान्तरे तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य,
भविष्यत्कालवचना अप्येते प्ररोचनार्था भवन्ति,—'तस्यै शृतं'
भविष्यति । तस्मादाविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥

स. न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं,—अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेतवचना
ज्ञेते नैकहायन्यां भवन्ति, एकहायनीत्वादेव । अथ उच्येत,
कालान्तरे भविष्यन्ति—इति, साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुम्
अर्हन्ति, साण्डादपि हि या धेनुर्जनिष्यते, सा धोष्यते इति ।
तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ (८।१।१५ अ०) ॥

सारस्वत्यां मेष्मामध्निगुवचनमाभावाधिकरणम् ।

सू. लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेषुप्राप्ता सारस्वती
स्वीत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्च पशवः समान्नाताः,—‘आग्नेयः
पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्य ऐन्द्राग्नः पशुकथ्ये ऐन्द्रावृष्टिः घोष्ठ-
शिनि सरस्वती मेघी अतिरात्रे’ इति । अस्ति तु अग्नीषोमीयेऽ-
ध्निगुपैव,—‘उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेध’
इति । तत्र सन्देहः,—किं सारस्वत्यां मेष्माम् अध्निगुवचनं कर्त्तव्यं,
न ? इति । ननु ‘अग्नीषोमीयार्थं’ तत् चोदकेनेह प्राप्तम् इति ।
अत्र उच्यते, सर्वेषां समानो विधिरिति कृत्वा-चिन्ता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ?—‘समानविधानेष्वेषु’ पशुषु ‘अप्राप्ता’
‘सारस्वती’ मेघी अध्निगुवचनम् । कुतः ? । ‘लिङ्गविशेषनिर्देशात्’,
विशिष्टलिङ्गी हि अध्निगुवचनेन निर्दिष्टः,—‘प्राक्का अग्निं
भरता’* इति पुंशब्दः, स्त्रीत्वं चास्याः ; नच पुंवचनः स्त्रियम-
भिवदितुमलं भवति शब्दः, तस्मादध्निगुवचनम् अप्राप्ता सार-
स्वती मेघीति ॥

सू. पश्वभिधानाद्वा तद्वि चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशु-
त्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा. वाशब्दः पश्वं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अप्राप्ता सारस्वती
अध्निगुवचनमिति ; तस्यामपि अध्निगुवचनं स्यात् । कुतः ? ।

* भरता इति व्याचक्षाण्यं पाठः ।

प्रकरणात्, समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति—कृत्वा चिन्त्यते, तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते, तच्च, 'पञ्चभिधानात्', अस्ति तत्र पशुत्वं सन्निहितं, तदभिप्रेत्य, 'प्राज्ञा अग्निं भरता पशवः' इति ब्रूयात् ; तच्च 'चोदनाभूतं', सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वं, तत् पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत् मेधां, तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यते । तस्मात् प्राप्नुयात् सारस्वती अभिगुवचनमिति ॥

स. विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ (उ०) ॥

भा. वाशब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्राप्नुयात् सारस्वती अभिगुवचनमिति ; अयमन्यः पक्षः,—न प्राप्नुयादिति । कुतः ? । 'विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्', पुमर्थं द्वेष शब्दो निर्हेष्टुं शक्नोति: स्त्रीलिङ्गसायमर्थो मेधोति, स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्य-भिवदितुम् इति प्रथम एव पक्षः संकीर्त्तितः ; केवलं परपक्षस्य अनवकृतिर्वक्तव्या ॥

स. पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम्, एको हि शब्दः पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन 'प्राज्ञै पशवः' इत्यभिसम्बन्धो भविष्यतीति ; तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥

स. यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'यथोक्तं' स्यात् अभिगुवचनम्, अप्राप्ता सारस्वती । कुतः ? ।

सारस्वत्यां मेध्यामध्निगुवचनभावाधिकरणम् ।

सू. लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेषुप्राप्ता सारस्वती
स्वीत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति व्योतिष्टोमः, तच्च पश्यवः समान्वाताः,—‘आग्नेयः
पशुरग्निष्टोमे आलम्ब्य एन्द्राग्नः पशुकथ्ये एन्द्रावृष्टिः वोह-
शिनि सरस्वती मेधी अतिरात्रे’ इति । अस्ति तु अग्नीषोमीयेऽ-
ध्निगुप्रैषः,—‘उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेध’
इति । तत्र सन्देहः,—किं सारस्वत्यां मेध्याम् अध्निगुवचनं कर्त्तव्यं,
न ? इति । ननु ‘अग्नीषोमीयार्थं’ तत् चोदकेनेह प्राप्तम्’ इति ।
अत्र उच्यते, सर्वेषां समानो विधिरिति कृत्वा-चिन्ता ।

किन्तावत् प्राप्तम् ?—‘समानविधानेष्वेषु’ पशुषु ‘अप्राप्ता’
‘सारस्वती’ मेधी अध्निगुवचनम् । कुतः ? । ‘लिङ्गविशेषनिर्देशात्’,
विशिष्टलिङ्गी हि अध्निगुवचनेन निर्दिष्टः,—‘प्राक्का अग्निं
भरता’* इति पुंशब्दः, स्त्रीत्वं चास्याः ; नच पुंवचनः स्त्रियम-
भिवदितुमलं भवति शब्दः, तस्मादध्निगुवचनम् अप्राप्ता सार-
स्वती मेधीति ॥

सू. पश्वभिधानाद्वा तस्मि चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशु-
त्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा. वाशब्दः पश्वं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति अप्राप्ता सारस्वती
अध्निगुवचनमिति ; तस्यामपि अध्निगुवचनं स्यात् । कुतः ? ।

* भवता इति व्याचक्षाणां पाठः ।

प्रकरणात्, समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति—कृत्वा चिन्त्यते, तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते, तच्च, 'पञ्चभिधानात्', अस्ति तत्र पशुत्वं सन्निहितं, तदभिप्रेत्य, 'प्राज्ञा अग्निं भरता पशवः' इति ब्रूयात् ; तच्च 'चोदनाभूतं', सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वं, तत् पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत् मेधां, तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकारणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यते । तस्मात् प्राप्नुयात् सारस्वती अभिगुवचनमिति ॥

स. विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ (उ०) ॥

भा. वाशब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्राप्नुयात् सारस्वती अभिगुवचनमिति ; अयमन्यः पक्षः,—न प्राप्नुयादिति । कुतः ? । 'विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्', पुमर्थं श्लेष शब्दो निर्हेष्टुं शक्नोति: स्त्रीलिङ्गवायमर्थो भेषीति, स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्यभिवदितुम् इति प्रथम एव पक्षः संकीर्तितः ; केवलं परपक्षस्य अनवकृतिर्वक्तव्या ॥

स. पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तं,—पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम्, एकी हि शब्दः पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन 'प्राज्ञे पशवः' इत्यभिसम्बन्धो भविष्यतीति ; तत्परिहर्त्तव्यमिति ॥

स. यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा. 'यथोक्तं' स्यात् अभिगुवचनम्, अप्राप्ता सारस्वती । कुतः ? ।

पूर्वस्मादेव कारणास्तिङ्गविरोधादिति । यदुक्तं,—पशुशब्दसमानाधिकरणः सर्वनामशब्दः प्रयोज्यते इति । तत्र । कुतः ? । ‘सन्निधानात्’, सन्निहितवचनो हि सर्वनामशब्दः, उच्चरितमात्रो यः पदार्थः शब्देन सन्निहितः, तेन सम्बध्यते, अथ तस्मिन् असति, लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण सन्निहिते प्रयुज्यते । सन्निधाने न एकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिसंभिवदितुं शक्नोति ; सन्निधानात्तत्रैकं सामान्यमाश्रीयते, नान्यत् किञ्चित् पशुत्वादि ; तत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे ‘अस्मै पशवः’ इति शक्यते सम्बन्धः कर्तुम् ; अनुच्चार्यमाणे तु लिङ्गविशेषवचनः प्राप्नोति । तस्मात् अप्राप्ता सारस्वती अभिगुवचनमिति कृत्वा-चिन्तेयम् । अत्र प्रयोजनं न वक्तव्यं, किमग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्माः, उत साधारणाः ?—इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयं, यदि साधारणाः पशुधर्माः, ततः सारस्वती अभिगुवचनमप्राप्ता, अथाग्नीषोमीयधर्माः ततोऽस्याम् अभिगुवचनमूहेन प्राप्यते । नच प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥ (८।१।१६ अ०) ॥

यन्नायश्रीये गिराशब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यताधिकारम् ।

च. आस्नातादन्यदधिकारे वचनादधिकारः स्यात् ॥ ५० ॥

(सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’

इति । तत्र यन्नायन्नीयं प्रकृत्यामनन्ति,—‘न गिरा गिरेति
ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् आत्मानं तदुक्तातोद्गिरेदैरं कत्वो-
द्देयम्’* इति । तत्र संशयः,—किम् इरापदं गिरापदं वा कर्त्त-
व्यम्, अथ वा इरापदमेव ? इति । किं प्राप्तम् ?—यत्र ‘अधि-
कारे’ ‘आत्मातात् अन्यत्’ उच्यते, तद्विकारभूतं स्यात्; ज्योति-
ष्टोमाधिकारे आत्मातात् गिरापदादन्यदुच्यते इरापदं, तत्
विशेषे उच्यमानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधेत ॥

स. द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्यादिकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥
(५०) ॥

भा. वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न इरापदं नियम्येत, ‘द्वैधं’
‘स्यात्’, द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । कौ द्वौ प्रकारौ ? । इरा-
पदवचनं गिरापदवचनञ्च, तुल्यो हि हेतुः, गिरापदमात्मातम्,
तद्वता सात्मा† ज्योतिष्टोमः साधयितव्य इत्येतदप्यवगम्यते,
इरापदेन साधयितव्यम् इत्येतदपि ; समानार्थे चैते द्वे पदे, एक-

* “यन्नायन्नेत्यनेन शब्देन युक्तायाम् ऋचि उत्पन्नं साम यन्नायन्नीयं, तस्मा-
द्धचि गिराशब्दः पठ्यते, ‘यन्नायन्ना वो अग्नये गिरा चक्षते’ इति तत्र सामना
वोनिशानमधीयाना सहैव गकारेण गायन्ति । गायिरा इति ब्राह्मणे तु गकारलोप-
पूर्वकमाकारवकारादिकं गानं विधीयते, ‘हेरं कत्वोद्देयम्’ इति गिराशब्दे गकार-
लोपादिराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् हेरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोगकाले
उद्गानं कर्त्तव्यम्” इति न्यायमात्रा अनुसन्धेया ॥

† तद्वतसात्मा इति का० स० पु० पाठः ।

मपि स्तुत्यर्थं अपरमपि । तस्मात् विकल्पः स्यात्,—इरापदं गिरापदं वेति ॥

सू. उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥ (यु०) ॥

भा. अत्राह,—‘नैतयोस्तुल्यता विद्यते, गिरापदे समाख्यान-
मात्रं, न कर्त्तव्यता विधीयते, इरापदे तु कर्त्तव्यता विधीयते’ ।
तत्र । कुतः ? । ‘उपदेशात्’ ‘साम्नः’,—‘उपदिश्यते हि साम,—
‘यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्ति’ इति, गिरापदवच्च यज्ञायज्ञीयं, तस्मिन्
उपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति ; तस्माद्विकल्पः इति ॥

सू. नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्सामदृश्यवत् ॥ ५३ ॥

(उ०) ॥

भा. ‘नियमः’ वा स्यात् इरापदस्य । कुतः ? । ‘श्रुतिविशेषात्’,
श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम्, ‘ऐरं कृत्वा’ इति, सामान्येन
गिरापदं, तत्कथं साम्नः उच्यते ? । गिरापदस्य पाठमात्रं, न
कर्त्तव्यता, न त्वन्यथा साम्नं कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य
कर्त्तव्यता कल्पते, इरापदस्य पुनः श्रुत्यैव कर्त्तव्यता । तेन
साम्नं सिद्धे नास्त्वर्थापत्तिः गिरापदस्य । ‘अथ यः सामान्येनोप-
दिष्टः, तस्य को विषयः ?’ । तदुच्यते,—‘इतरत् सामदृश्यवत्’
इति,—गिरापदमुपदिश्यते, तद्यथा सामदृश्यं, तथा स्यात्,
विकृतिषु सामदृश्यं निविशते, इतरदपि विकृतौरभिनिवेष्टु-
मर्हतीति ॥ ८।१।१७ अ०) ॥

इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम् ।

स. अप्रगणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥ ५४ ॥
(पू०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे यन्नायज्जीयं प्रकृत्य आमनन्ति,—‘न गिरा गिरेति ब्रूयात् यद्विरा गिरेति ब्रूयात् आम्नानमेव तदुद्गाता उद्विरेदैरं कृत्वोद्गेयम्’ इति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्त्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं सन्दिग्धं,—किं प्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम्, उत अप्रगीतम्?—इति । किं प्राप्तम्?—गिरापदादन्यस्मिन् शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः,—अप्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम् । कुतः? । ‘अप्रगणात्,’ नहि तत् प्रगीतमुपदिश्यते, सर्वं हि यत् यथाभूतमुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोक्तव्यम् ।

ननु ‘नैव तत् अप्रगीतमुच्चार्यते, तद्धितशब्देन अयं निर्देशः क्रियते, तेन स्वरविशेषः कश्चित् निर्दिष्टो भवति’ । अत्रोच्यते, यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः, अन्ये तु गोतिविकारा आईभावादयो न निर्दिश्यन्ते, अविकृतात् तद्धित उत्पादितः ; तस्मात् अविकृतं प्रयोक्तव्यम् । अथोच्यते,—‘तदभूतनिर्देशोऽविवक्षितः’ इति । उच्यते, अविवक्षायां न किञ्चित्, विवक्षायाम् निर्देश एव कारणः ; तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥

स. यत्स्थाने वा तद्गोतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात्* ॥
५५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पदं व्यावर्त्तयति । यस्य पदस्य स्थाने इरापदं

* “तत्गोतिः स्यात्” इति सर्वत्रैव पुस्तके पाठो न सम्यगिव प्रतिभाति ।

प्रयुज्यते, तस्य पदस्य या गीतिः, सा इरापदे 'स्वात्' । कुतः ? ।
 'पदान्यत्वप्रधानत्वात्', पदान्यत्वप्रधानं हि इदं वाक्यं, गिरापदस्य
 स्थाने इरापदं भवतीति, नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ; अग्न्या हि
 वचनव्यक्तिः,—इरापदस्य विशेषे विधीयमाने, अग्न्या इरापदे ;
 एवं हि श्रूयते,—'इरापदस्य विकारद्वृत्त्येयम्' इति, तन्मानेन
 प्रकारेण इरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाथात्, इरापदस्य विकारं
 ब्रूयात् । न गिरापदस्येतत् तद्वितेनोच्यते, नाप्रगीतस्य इरा-
 पदस्य विकारस्तद्विशेषेणाध्यवसीयते ; पञ्चाक्षरिताद्यो विकारं
 ब्रूयादिति असावनूच्यते एव ; यः प्रकृत्यर्थः इरापदस्येति, स
 विधीयते ; तेन पदान्यत्वपरम् एतद्वचनं, न गीत्यनव्ययपरं,
 गीतिर्हि विकारः सामान्यान्निर्दिश्यते ॥

सू. गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥ (यु०) ॥

भा० गानसंयोगो भवति,—'उद्गेयमा इरा वा दाक्षासा' इति
 इरागानं दर्शयति ॥

सू. वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—गानदर्शनमेतद्वति-इति, नैवं,—
 'वचनं' भविष्यति,—उद्गेयमा इरा वा दाक्षासा' इति ।

सू. न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, तत्प्रधानं हि इदं वाक्यम् । किंप्रधानम् ? ।
 इरापदप्रधानं, निर्देशात् ; न गीतिप्रधानम्, अनिर्देशादित्युक्तं ;

तथा इरापदस्य अर्घ्यवादी भवति, न गीतेः, 'इरामहं यजमाने
इहानि' इतिपदस्य चायमर्घ्यवादः, न गीतेः; तस्मात् प्रगीतं
प्रयोज्यमिति ॥

'किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः ?' । अन्व-
क्षिन् एतद्वद्विषये प्रयोजनमस्ति,—'न प्रप्रेति ब्रूयात्, प्रप्रीति
ब्रूयात्,' यदि पूर्वः पक्षः, प्रप्रपदं वा वक्तव्यं, प्रप्रीपदं वा ; यदि
सिद्धान्तः, प्रप्रीपदमेव वक्तव्यमिति ॥ (८।१।१८५०) ॥

इति आचार्यश्रवणस्वामिनः* कृतौ मीमांसाभाष्ये
नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ० ॥

* कश्चित् आचार्यश्रवणमहेति पाठः ।

गीतीनां सामनामताधिकारश्च ।

सू. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ (प०) ॥

भा० सन्ति सामानि, 'रथन्तरं हृद्द-वैरूपं वैराजं आकरं* रैव-
तम्' इति 'अभित्वा शूर नो नुमः' इत्येवमादिषु; तत्रैषोऽर्थः स-
न्दिह्यते,—किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानि ?
इति । ननु 'सिद्धं,—“गीतिषु सामाख्या” (२।१।३६ सू०) इति' ।
उच्यते,—तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकत्वं प्रति
विचार्यमाणे मन्त्राभावाशङ्कायां मन्त्रसङ्गावोपपादनाय, “तच्चो-
दकेषु मन्त्राख्या” (२।१।३२ सू०) इति कृते लक्षणे, “अहेबुध्निय
मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः ऋचो यजुंषि सामानि'
इति ऋगादीनां विभागाय प्रसक्तानुप्रसक्तं लक्षणं “गीतिषु सामा-
ख्या” इत्युक्तं । तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीति-
मात्रं, उभयथापि ऋग्यजुषाभ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न
विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभावात्, इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत्
कर्त्तुं, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय प्रयत्नते ।

आह, 'ननु एतदपि सिद्धं, गानकर्त्तव्यो वाचकः सामशब्दः'
इति । उच्यते, तदेव पुनरभिधीयते, स्मरणाय, उत्तरमधि-
करणं चिन्तयितुम् ।

गीतिः सामेति स्थिते इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधान-
भूताः, उत, गुणभूताः ? इति । आह, 'नैव स्मरणाय पूर्व-
पक्षोद्धारणं, नहि मन्त्राः सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्त्तव्यः' । अत्र

● शाकुरर् रति क० नं० पु० पाठः ॥

उच्यते, पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थमेवोपादीयते, यत् प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तस्मामेत्थेवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीतिमात्रं सामेति स्थापितं ; तस्मिन् स्थिते अयमुत्तरो विचारः कर्त्तव्यः, गीतिषु किञ्चः प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः ? इति ।

किं प्राप्तं ?—‘एके’ मन्त्रान्ते, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुतः ? । ‘स्मृत्युपदेशाभ्याम्,’ एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति, तत्रभवन्तः छान्दसाः एवञ्च उपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह, ‘ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति, नैवं सति उपदेशो हेत्वन्तरम्’ इति । उच्यते, बाढम्, अन्यथा तर्हि उपदेशं वर्णयामः, अयमुपदेशः ; ‘अहेवुन्निय मन्त्रं मे गोपाय यन्मयस्त्वयौविदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानि’ इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामानीति मन्त्रोपदेशो भवति ; तस्मादुपदेशाभ्याम्नाः सामानीत्यवगच्छामः ॥

सू. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० तस्मैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सप्तमे, ऋचः प्रदेशो नोपपद्यते ‘कवतीषु रथन्तरङ्गायति’ इति, देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोति इति । तस्मान्नीतयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति ॥ (८।२।१अ०) ॥

ऊहप्रत्यक्ष यौवनेयताधिकारम् ।

एवं वा,—

सू. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ (पू०) ।

भा. इदं सन्दिह्यते, योऽयम् ऊहो नाम ‘कया नखित आभुवो

वा* इति, किम्, अयमप्यार्था मित्यः, उत, चिन्तयित्वा-प्रगौतः ? इति । किं प्राप्तम् ?—एतानि जहसामानि मन्त्रभूतानि आर्वाचि नित्यानीति 'एके' मन्त्रन्ते । कुतः ? । 'स्मृत्युपदेशाभ्याम्' एवं हि स्मरन्ति, मन्त्रभूतानि आर्वाचि नित्यानीति, उपदिशन्ति च एवंविधमेव शिष्येभ्यः ।

आह, 'ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति' । वाङ्म, अयमन्त्र उपदेशो वर्ण्यते, 'जहचिकीर्षितः' इति ब्राह्मणमुपदिशन्ति, 'चिकीर्षितः' इति च इष्ट उच्यते, इच्छायां हि सन् विधीयते, यदि च अयम् अपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यः, तत इष्टः, अथ पुरुषप्रणीतः, ततो न प्रमाणं, यत्र च अचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः । 'चिकीर्षितः' इति च शब्दो भवति ; तस्मान्नित्य जह इति ॥

च. तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'तत्' एतत् 'उक्तदोषः',—भवद्वचनं भवतैव हेतुं वर्णयता अस्योक्तो दोषः,—जहचिकीर्षितः इति ;—जहचिकीर्षित इत्य-
नित्ये एतद्वचति । यदुक्तम्,—'इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति, इच्छायां हि सन् विधीयते' इति । उच्यते, सत्यम्, इष्टं कर्तुं यदि क्रियते, तत्कर्तुमिष्टं भवति इति ; तस्मात् अनित्य जहः । यदुक्तं,—स्मृतेर्नित्यतेति ; नैषा स्मृतिः प्रमाणं, इष्टमूला ह्येषा ; भवति हि वचनं,—'कवतीषु रघन्तरं गायति' इति । तस्मात् अतिदेशवचनाश्रयायेनैवं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानं, तत एषा स्मृतिः, तस्मादप्रमाणं, क्वत्रिम जहः इति ।

● आमुपदिष्टि व्याख्यासाक्षां पाठः । 'चक्षिन् पन्थे सामग्राहृषे सामैकैकं गायन्ति, सोऽवमहो पन्थः' इति व्याख्यासा ।

किं भवति प्रयोजनं ?—न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथापूर्वः पक्षः ;
यथा तर्हि सिद्धान्तः, न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ (८।२।१अ०) ॥

शब्दः ऋक्संस्कारकर्माधिकारश्च ।

ख. कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा. तानि एव उदाहरणानि ; तेषु अयमर्थः समधिगतः,—
गीतिः सामशब्देनोच्यते इति ; तत इदमिदानीं संदिश्यते, किं
सा गीतिः ऋचः प्रति प्रधानभूता, उत, गुणभूता ? इति ।
ननु 'सिद्धं,—संस्कारकर्मणः सामशब्दे वाचक इति "अपि तु
कर्माशब्दः स्यात् भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वात्" (७।२।१३ख०)
इति' । उच्यते, सत्यमाद्येष्वेव प्रवर्तते, स एव निरर्थो भविष्यति ।
किं प्राप्तं ?—तेनैवाधिकारणेन संस्कारकर्मेति ।

तथा प्राप्ते ब्रूमः,—प्रधानकर्म वा सामशब्देनोच्यते इति ।
किंकारणम् ? । प्रधानविधिलक्षणं हि अत्रास्ति द्वितीया विभ-
क्तिः,—'रघन्तरं गायति' इति ; तस्मात् प्रधानकर्मेति । अपिच,
कर्माकाले गानं भवति, तत् यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कारं
द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण न कर्मकाले पुनः संस्कर्तुं शक्यं, न हि
स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं, पिष्टस्य वा पेषणं, स एषोऽग्नी-
नामिवाभ्युपगन्तव्यः,—अकर्माकाले क्रियमाणः संस्कारो भवती-
ति ; अस्मत्पक्षे पुनः प्रधानकर्मा फलाय भविष्यति, तच्च अवि-
प्रतिषिद्धम् अकर्मकाले गानम् ।

अपिच, आवश्यकं पौर्णमास्यां व्रतानि उपाकृत्य, अर्घ्यपञ्चमान्

मासान् स्वाध्यायमधीयीतेति, तदेषां फलाय भविष्यति, इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं, कर्मणां कल्पेत ! तस्मादपि प्रधान-
कर्मैति ॥

सू. तद्दृग्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा. आह, 'प्रधानकर्मैत्युच्यते, न च एतत् प्रधानकर्म, न हीदं फलदं, फलकल्पनायां च अनुतं कल्प्येत, तेन यागं प्रति गुणभूतं, यदि न गुणभूतं, किमस्य द्रव्यं, यत् प्रति प्रधानभूतमेतत् ?' तदुच्यते, 'ऋग्द्रव्यं', ऋक् अस्य द्रव्यस्थानीया, यथा अन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साधकम्, एवमस्य ऋक् साधिका, तस्मात् ऋचं प्रति प्रधानभूत-
मेतत्, भूतं हि भव्यायोपदिश्यते । कथं पुनरेतत् ऋग्द्रव्यम् ? ।
'वचनात्,' वचनमिदं भवति, 'ऋचि साम गायति' इति ; यथा पाकयज्ञेषु तत्तद्वाचनिकं द्रव्यं भवति,—लाजाः, धानाः, तण्डुलाः
आज्यमिति, एवमिहापि ऋक् द्रव्यं, वचनादिति ।

सू. तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥
(यु०२) ॥

भा. आह, 'या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्द्रव्यमेतत् भवति, कथम्, द्रव्यव्यतिरेके सति द्रव्यान्तरे प्रदेशे च तदिदं साम ?'-
इति । अत्रोच्यते, अविप्रतिषिद्धमेतत्, गीतिमात्रं हि सामेति,
द्रव्यमस्य निर्वर्त्तकं वाचनिकं, तत् सामान्यविहितं, विशेष-
विहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदस्य द्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्रं,
तदेव ब्रह्महा रथन्तरं वेति न दोषो भवति । तस्मात् प्रधानकर्म
सामेति ।

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 315.

मीमांसादर्शनम् ।
योगवरखामिहृतभाष्यतद्वितम् ॥
उत्तरादिम् ।

The Mīmāṃsā Darśana.

WITH THE COMMENTARY OF ŚAVARA SWÁMIN,

EDITED BY

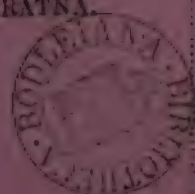
PANDITA MAHES'ACHANDRA NYA'YARATNA.

FASCICULUS XII.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES'A PRESS

1875.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. BIBLIOTHECA INDICA.

SANSKRIT WORKS COMPLETE.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.

	Rs. As.
The first two Lectures of the Sañhitá of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4. ...	2 8
Uttara Naishadha Charita, by Śrī Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. 12 Fasciculi, ...	7 8
Chaitanya Chandrodaya Nāṭaka, by Kavikarṇapura. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. 3 Fasciculi, ...	1 14
Vāsavadattā, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaṇa. Edited by Professor F. E. Hall, M. A. 3 Fasciculi, ...	1 14
The Mārkaṇḍeya Purāna. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 7 Fasciculi, ...	4 6
The Elements of Polity, by Kāmandaki. Edited by Rājendralāla Mitra. 3 Fasciculi, ...	1 14

New Series, Nos. 1 to 268, demi 8vo.

The Śrauta Śūtra of Āśvalāyana, with the Commentary of Gārgya Nārāyaṇa. Edited by Paṇḍita Rāmanārāyaṇa Vidyaratna. 10 Fasciculi, ...	6 4
The Sāṅkara Vijaya of Anantānanda Giri. Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapañchānana. 3 Fasciculi, ...	1 14
Vaiśeṣika Darśana, with the Commentaries of Sāṅkara Miśra &c. Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapañchānana. 5 Fasciculi, ...	3 2
The Nyāya Darśana of Gotama, with the Commentary of Vātsyāyana. Edited by Paṇḍita Jayanārāyaṇa Tarkapañchānana. 3 Fasciculi, ...	1 14
Pāli Grammar, by Kācchāyana, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi, ...	1 4
The Dāśa-Rūpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ...	1 14
The Aphorisms of Saṅdilya, with the commentary of Śvapneśvara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ...	0 10
The Nārada Pañcharātra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ...	2 8
The Kaushītaki-Brāhmaṇa-Upaniṣad with Commentary and a translation by E. B. Cowell, M. A. 2 Fasciculi, ...	1 4
The Kāvāyadarsa of Śrī Daṇḍin. Edited with a Commentary by Paṇḍita Premachandra Tarkavāgīśa. 5 Fasciculi, ...	3 2
The Saṅkhya Sāra of Viśnūna Bhikṣu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, ...	0 01
The Brihat Sañhitā of Varāha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, 7 Fasciculi, ...	4 6

सु. शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा. तु शब्दः पक्षं व्यार्त्तयति, नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधान-
कार्यं सामेति, गुणकर्म स्यात् । कुतः ? । 'शब्दार्थत्वात्'-शब्दस्य
उपकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते, सान्नि क्रियमाणे ऋगक्षराणि
उच्चार्यन्ते, तस्मिन् सति नादृष्टं कल्पनीयम् ॥

सु. परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥ (यु०१) ॥

भा. परार्थाच्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः, स्तुतिर्हि चेदिता- 'आज्यैः
स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते' इति सान्नः ऋगक्षरैः उच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षा
अवगम्यते, ततः स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्याः सामार्थता परिकल्प्येत,
कल्पनायाच्च प्रमाणं नास्ति ; तस्मादपि साम गुणभूतमिति ॥

सु. असम्बन्धस्य कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥
(यु०२) ॥

भा. इतश्च गुणभूतं साम । कुतः ? । 'असम्बन्धस्य' सान्नः
स्तोत्रेण स्यात्, तस्य प्रधानभावेन स्तुतिः सान्न उपदिश्येत, न
साम स्तुतेः, तत्र 'वृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति
वचनं बाध्येत, रथन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्येत,
तत् ऋगर्थे सान्ना अवकल्पते, प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं
साम करोति, यदस्य वाचकं प्रकाशयति* शब्दं, तत् रथन्तरपृष्ठ-
शब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे शक्यं विज्ञातुं ; पृथगर्थत्वे
तु 'असम्बन्धः' स्यात् ; तस्मात् ऋचः साम गुणभूतमिति ॥

* अथ, 'तदस्य वाचकं भवति' इत्यधिकः क० सं० एवं का० सं० पुस्तके पाठः ।

सू. संस्कारश्चाप्रकरणेऽशिवत्स्यात् प्रयुक्तत्वात् ॥ ८ ॥
(आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—कर्मकाले गानम् ऋचः संस्कारकम् अग्न्या-
धानमिव कल्पेयत, प्रयुक्तत्वादिति; तत् परिहर्त्तव्यम्,—

सू. अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥
(आ०नि०) ॥

भा. यदि हि अकर्मकाले गानं कृतं, कर्मकालं यावत्, तिष्ठेत्,
न विनश्येत्, ततः पुनः 'अप्रयोगः प्रतीयेत', यदि वा पुनर्न
शक्येत कर्मकाले गानं कर्त्तुं, तथाप्यप्रयोगः स्यात्, शक्यन्ते तु
प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुं; तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असाधका
इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥

सू. आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥ (यु०) ॥

भा. अपिच कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति,—'औदुम्बरीं सृष्ट्वा-
नपाश्रित उद्गातोद्गायेत्' इति,—'सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूणा
भवति, तां सृष्ट्वा' इति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मात्
न अकर्मकालम् अग्न्याधानवत् कल्पयितव्यमिति ॥

सू. प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा. अथ यदुक्तम्,—अर्धपञ्चमास्मासान् अध्ययनं प्रयुज्यते, तत्
फलाय भविष्यति इति, तत् परिहर्त्तव्यम्,—

सू. ग्रहणार्थम् प्रयुज्येत ॥ १३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा. नहि फलाय भवितुमर्हति, तथाहि अदृष्टं कल्पेयत,

दृश्यते अथ प्रयोजनं,—यत्तावत् उपाध्यायः शिष्यसन्निधावधीते, तत् ग्रहणार्थं; यत् शिष्यः, तत् धारणार्थं; ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं, भूमिरधिकवत् शुष्केष्टिवद्वा; तद् यथा, भूमिरधिको भूमौ रघमाखिल्य शिष्यां करोति, संग्रामे प्राशुभावो भवितेति, यथा च छात्रः शुष्केष्टीः प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति; एवमेतत् द्रष्टव्यम्। तस्मात् दृष्टे सति नादृष्टाय अध्ययनं। तस्मात् संस्कारकर्म सामेति ॥ (८।२।२अ०) ॥

तृचे प्रत्यक्षं सत्त्वसाक समापनाधिकरणम्।

स. तृचे स्यात् श्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा. श्रुतिष्टोमे समाम्नायते,—‘तस्मादेकं साम ढचे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति। अत्रावमर्थः सांग्रयिकः,—किं तिसृषु ऋचु व्यासज्य गानं कर्त्तव्यम्, उत, प्रति ऋचं, समाप्तं गानं कर्त्तव्यम्? इति। किं प्राप्तं?—व्यासज्येति। कुतः?। ‘श्रुतिनिर्देशात्,’ एवं श्रूयते, ‘एकं साम ढचे क्रियते’ इति, सामि क्रियमाणे, निर्वृत्तौ शुभभूता त्रिसंख्या ऋक्गता श्रूयते, तत्र यद्येकस्यामृचि उपक्रम्य तस्याच्चेतत् परिसमापयेयुः, न त्रिसंख्यया साधनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिन्दुः, एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं स्यात्, तत्र श्रुतिर्बाध्येत, तद्यथा,—‘अयं घटः त्रिषु नागदन्तकेषु स्थाप्यताम्’-इत्युक्ते व्यासज्य स्थाप्यते, न पर्यायेण, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

‘ननु पर्यायेऽप्येवंजातीयकः शब्दो भवति, यथा,—‘त्रिषु कुलेषु

देवदत्तो भुङ्क्ते' इत्युक्ते न योगपद्यमवगम्यते, पर्यायेणापि भुञ्जाने भवत्येष वादः; एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोति' इति । अत्रोच्यते, न तत्र त्रिसङ्ख्या भुजिं प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति, तत्र कुलशब्देन सम्बध्यते,—चिषु कुलेषु, न इयोरेकस्मिन् वेति, यदा भुजिर्निर्वृत्तिं प्रत्युपदिश्यते, तदा योगपद्येनैव भोजयितव्यः; इह तु त्रिसङ्ख्या 'क्रियते'—इत्यनेन सम्बध्यते, एवं सति क्रियायां त्रिसङ्ख्या विहिता भवति, तत्र स्वपदगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहितं भवति, इतरथा ऋचः सङ्ख्यायाश्च सम्बन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनोच्यते, तथा, अर्थविप्रकर्षः स्यात्; तस्मात् सामतिर्वृत्तिं प्रति त्रिसङ्ख्या उच्यते ।

आह, ननु त्रिसङ्ख्या ऋच्छब्देनैवात्र सम्बध्यते, अन्यथा—सति सामर्थ्ये समास एव न स्यात्' इति । अत्रोच्यते, न ब्रूमो न सम्बध्यते—इति, सम्बध्यते एव, समासश्च भवति, स तु समास-शब्दः सामनिर्वृत्तावुपयुज्यते इति, तत्र त्रिशब्दस्य ऋच्छब्दस्य चार्थौ निर्वृत्तावुपदिष्टौ भवति, साम निर्वर्त्तयितव्यम्,* एवं तास्मिन् ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति; इतरस्मिन् यज्ञे—अभ्यासस्त्रिसङ्ख्याया सम्बध्यते, तत्र साम क्रियते इति लक्षणा स्यात्, अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दे भवेत्; तस्मात् व्यासस्य गानं कर्त्तव्यम् ॥

सु. शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५॥ (यु० १) ॥

भा. इतश्च पश्चामः,—ऋचे व्यासस्य साम गातव्यमिति ।

* न साम ऋचि निर्वर्त्तयितव्यमिति का० सं० पु० पाठः ।

कुतः ? । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः, ऋच गुणभूत इत्यर्थः ; स यदि व्यासज्य क्रियते, बह्वन्यक्षराणि अविकृतानि भवन्ति, तत्रायं षोडशोऽनुयहीयते । तस्माद्व्यासज्य गातव्यम् ॥

सू. दर्शयति च ॥ १६ ॥ (यु० २) ॥

भा. 'ऋक्सामो वाव* मिथुनीसम्भवावेति सोऽब्रवीच्च वै त्वं ममालमसि जायार्थे वेदो मम महिमेति ते हे भूत्वोचतुः, सोऽब्रवीत् न युवां ममालं स्वा जायार्थे वेदो मम महिमेति तास्त्रिस्रो भूत्वोषुः मिथुनीसम्भवामेति, सोऽब्रवीत् सम्भवा-मेति', तस्मादेकं साम वृत्ते क्रियते स्तोत्रीयमिति, नैका स्तोत्रीया साम्नः सम्भवति, नापि हे तिस्रः सम्भवन्तीति व्यासज्य गानं दर्शयति ॥

सू. वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा. तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । वाक्यानि विभक्तानि त्रीणि एतानि, याः तिस्र ऋचः, तत्रैकैका ऋक् कृत्स्नेन पदग्रामेण कश्चित् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयति, न ऋगन्तरेण सह कश्चिदर्थं संस्तोति, तत्र साम, ऋचः संस्तवमभिनिर्वर्त्तयन्त्या गुणभावं गच्छत् साहाय्यं करोति, तत्र यदि व्यासज्य गीयेत, न ऋचः स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयन्त्या साम उपकारकं स्यात्, न हि सामाव-यवः साम भवतीति, न च ऋक्समुदायेन कश्चिदर्थः स्तूयते,

यत्र सामसम्बन्धाः स्तुतिं कुर्यात्, ऋक् स्तुतिं करोति, सा न सामसम्बन्धा, य ऋक्समुदायः सामसम्बन्धः स स्तुतिं न करोति, तत्र प्रत्यृचं साञ्चि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन स्तुतिः कृता भवति, सामसंस्कारस्य स्तुतिभावनार्थत्वात् प्रष्टव्यं परि-समाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू. तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥ (यु० १)

भा. अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति, 'अष्टाक्षरेण प्रथमाया-
ऋचि प्रस्तोति द्वाक्षरेणोत्तरयोः' इति प्रस्तावे भेदं दर्शयति ।
तथाच, 'एका वा अस्तीत्तमा स्तीचीया तामुहृष्टीज्ञायेत्' इति
उक्तीर्थभेदं दर्शयति, तस्मादपि प्रष्टव्यं गानं कर्त्तव्यमिति ॥

अर्धर्चप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गानं कर्त्तव्यम्, अपरिपूर्णं तद्वाक्यं
अर्धर्चं भवति, ऋचि तु परिपूर्णं इति । पादप्रगीतेषु पाद एव
गानं कर्त्तव्यमिति, पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यं, यथा, गोष्ठे
वासिष्ठ इति, एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं, तावति साम
परिसमापयितव्यं; क्वचित्पादेऽपि पूर्णं वाक्यम्, ऋच्यपि, क्वचि-
दधर्चेऽपि परिपूर्णं, यत्र यथा परिपूर्णं, तत्र तथा गातव्यमिति ॥

सू. अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥ (यु० २)

भा. 'अनवानोपदेशश्च तद्वत्' युक्तो भविष्यति, यथाऽस्माभिर्न्याय
उपदिष्टः, 'अनवानं गायति' इति शक्यते अनवानं, प्रष्टव्यं परि-
समापयितुं, न तु तिसृषु व्यासज्य शक्यते ।

अपि च स्वाध्यायकाले प्रष्टव्यं गानं परिसमापितं, स्वाध्याय-
काले चाभ्यासः,—प्रयोगकाले कथं प्राशुता स्यादिति, तद्यदि
प्रयोगकाले प्रष्टव्यं गानं कर्त्तव्यं, ततः स्वाध्यायकाले तद-
भ्यासो युक्तः । तस्मादपि प्रष्टव्यं गेयमिति ॥

स. अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥ (आ०नि०)

भा. अथ यदुक्तं,—‘तस्मादेकं साम ढचे क्रियते’ इति, तासु
‘अभ्यासेनेतरा श्रुतिः’ द्रष्टव्या, पर्यायेणेत्यर्थः; न ह्यत्र ऋक् साम-
निर्हृत्त्यर्थमुपादीयते, तस्मात् न शक्यमिदं वक्तुं,—सामनिर्हृत्ति-
साधनीभूतामृचं त्रिशब्दः परिच्छेत्स्यति इति; साम स्तोत्रस्य
गुणभूतं निर्दिश्यते,—‘रथन्तरं पृष्ठं भवति वृहत् पृष्ठं भवति’
इत्येवमादि, तत्र प्रष्टव्यं न्यायेन गानं प्राप्तं, न सामनिर्हृत्त्या
संख्या सम्बध्यते, किन्तुर्हि ऋग्भिः, तत्रान्यथा नावकल्पते इति
अभ्यासो लक्ष्यते, तिसृष्वभ्यसितव्यं सामिति, यथा, ‘त्रिषु कुलेषु
देवदत्तो भोजयितव्यः’ इति, यदा त्रिसंख्या कुलैः सम्बध्यते,
तदाऽभ्यासो लक्ष्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् प्रष्टव्यं
परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ॥ (८।२।३ अ०) ॥

समाख्येय तिसृषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ।

स. तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा. अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’
इति; तत्रैतत् समाख्यायते, ‘तस्मादेकं साम ढचे क्रियते
स्तोत्रौयम्’ इति । तत्र एतत् समधिगतं,—प्रत्यृचं परिसमाप्तं
गेयमिति । इदमन्यत् सांशयिकं,—समासु विषमासु वा गेयम्,

उत समाखेव ? इति । किं तावन्नः प्रतिभाति ?—नियामकस्य शास्त्रस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘समासु’ एव गेयं न नानाच्छन्दस्कासु—इति । किमेवं भविष्यति ? । गीतेः संश्र-विलेशौ* न भविष्यतः, यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यामहे, गीतिं संश्रूयामः ; अथ अधिकच्छन्दस्काः, ततो गीतिं विलेशयाम उभयथा चार्धं बाधेमहि, समास तु उपादीयमानासु न किञ्चिद्भ्यति । तस्मात्समासु गानं कर्त्तव्यमिति । अपिच त्रिशब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति, समाने हि कस्मिंश्चिदाश्रीयमाणे सङ्ख्याव्यवहारो भवति ॥

सु. लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०) ॥

भा. लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे पश्यामः,—‘स्यास्यां सक्तावधीयते सम्भवति इत्याहुः, यद्बृहत् गायत्रीषु क्रियते ऋक्त्वेनान्तरजति† इति नचास्यां सम्भवति’ इति विच्छन्दस्कासु दोषं ब्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गानं दर्शयति ॥ (८।२।४अ०) ॥

उत्तरयोग्यातीत्यत्र उत्तरापन्वसमधीतयोरेव ऋचोर्ध्ववाधिकरत्नम् ।

सु. नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा. ज्योतिष्टोमे समामनन्ति,—‘रथन्तरमुत्तरयोग्याति बृहदुत्तर-

* “श्रः हिंसा, लेशः अल्पत्वम्, इदं हिंसायां लेश अल्पोभाव इत्येतद्वातुद्वय-दर्शनात्” इति साधकः ।

† ऋक्त्वेनान्तरजति इति आ० सो० पु० एवं क० सं० पु० पाठः ।

योगायति कवतीषु रघन्तरं गायति यद्योन्यां गायति तदुत्तर-
योगायति' इति । तत्रैतत् समधिगतम्,—समासु गेयमिति, अथ
इदानीमिदं सन्दिह्यते,—किं योन्युत्तरयोर्वा उत्तरायन्यसमधीत-
योर्वा गेयम्, उत, उत्तरायन्यसमधीते एव उपादातव्ये ? इति,
किं प्राप्तम् ?—नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियमः इति ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः,—नैमित्तिकं तु उत्तरात्वम् उत्तरायन्यसम-
धितासु उपपद्यते इति । कुतः ? । समाख्यानात् प्रकृतत्वाच्च
उत्तरायन्यसमधीतानाम् ।

आह, 'हाभ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां वाक्यं बलीयस्तस्मा-
दनियम एव प्राप्नोति' । अत्रोच्यते, सर्व्वे हि सम्बन्धिशब्दा पदा-
न्तरमनपेक्षमाणाः न कश्चिदप्यर्थमाहुः, तस्मात् अपेक्षितं पदा-
न्तरं, तत् प्रकृतं सन्निहितं वा, इतरथा अपरिपूर्णार्थं वाक्यमन-
भिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात्, संज्ञासंज्ञियहणे न पुनः
पदान्तरमपेक्षते, श्रुत्यैव परिपूर्णार्था गृह्यन्ते । तस्मात् न
सम्बन्धिशब्दोऽध्ववसानौयः, उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति, नहि
संज्ञासु गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति ॥

सू० ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० तास्त्रेव चोत्तरायन्यसमधीतासु साम अभ्यसितव्यम्, एवम्
एकार्थता ढक्शब्दस्य भविष्यति, एकं कश्चित् सामान्यविशेष-
मात्रित्व ढक्शब्दम् उपचरन्ति ; एतदेवमुक्तम् यद्विशेषे
कश्चिंसित् संख्या भवति, इतरथा हि सर्व्वत्र सर्व्वसंख्या भवेयुः,
तथाहि संव्यवहाराभावः स्यात् । तस्मात् समानच्छन्दस्कासु

समानदेवताकासु च त्वचशब्दीपचारात् उत्तराग्रन्यसमधीता एव
गृहीतव्या इति ॥ (८।२।५) ॥

अतिजगत्सामभ्यस्तनामायां पित्रोक्तानाधिकरणम् ॥ (द्वितीयवर्णकम्) ॥

भा० एवं वा,—

स० तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः,—‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’-
इति । तत्र चतुर्थेऽहनि त्रैशोकं नाम साम अतिजगत्साम् उत्-
पन्नम्, अतिजगती,—“विष्णाः धृतना अभिभूतरं नरं सजूसतशु-
रिन्द्रज्ञगुह्य राजसे । क्रत्वा वरिष्यं वरामुरीसुतोयमोजिष्ठं
तवसं तरस्विनम्” । उत्तरे द्वे बृहत्सो, तयोः पूर्वा,—“नेमिं
जमन्ति चक्षसा मेघं विप्रा अभिस्वरा । सुदीतयो वो अदूहोऽपि
कर्णे तरस्विनः ससृक्कभिः” । उत्तरा,—“समीं रेभासो अस्व-
रन्निन्द्रं सोमस्य पीतये । स्वर्पतिं यदीं बृधे । धृतव्रतो ह्योजसा
समूतिभिः” इति । तच्चैषोऽर्थः सांशयिकः, किमन्ये अतिजगत्सो
उपादाय समासु गेयम्, उत ये एव ते उत्तरे बृहत्सो, एते एव
उपादाय विषमास्त्रेव गातव्यम् ? इति । किं प्राप्तं-? संशर-
विलेशो मा भूताम्’ इत्यन्ये उत्पत्तिजगत्सामुपादाय एतत्साम
समास्त्रेव अभ्यसितव्यमिति ॥

ख० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०)

भा० लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति,—‘अतिजगतीषु स्तवन्ति’ इति ।

किं लिङ्गम् ? । अतिजगतीष्विति बहुवचनं । तस्मादन्ये अति-
जगत्वी उपादातव्ये इति ॥

सू० नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥२३॥ (सि०) ॥

भा० 'नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्' उत्तरापाठनिमित्तम्
आनन्तर्ये सति 'प्रतीयेत', श्रुतिर्हि वाक्यादुबलीयसीति प्रकृत-
त्वादुत्तरे ब्रह्मणो एवमनुग्रहीष्येते । तस्मान्नान्ये उपादातव्ये इति ॥

सू० ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु० २) ॥

भा० एवञ्च समानदेवताके त्रैलोक्ये 'ब्रह्म' इति ब्रह्मशब्दोपचारात्
शुक्लो भविष्यति, तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति । 'अथाह,
अथ यदुक्तम्-अतिजगतीषु स्तुवन्ति' इति शब्दोपचारात्
अतिजगतीबहुत्वं दर्शयति इति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,-
'तदभ्यासः' एव द्रष्टव्यः (षोडश्याभ्यासः) 'एकविंशः षोडशी' इति
एकविंशतिकत्वः षोडशिनि अभ्यस्यमाने त्रैलोक्याभ्यासः, तच्च
सप्तकत्वोऽतिजगत्यामभ्यस्यमानायाम् 'अतिजगतीषु स्तुवन्ति'
इति वचनमुपपद्यते इति ॥ (८।२।५अ०) ॥

बृहतीपञ्चमोरेव प्रपद्येन रथकारस्य नानाधिकरणम् ।

प्रागाधिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'ब्रह्मत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति'
इति । रथन्तरस्य योनिर्ब्रह्मती, "अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा
इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्हृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः" ।

उत्तरा पंक्तिः,—“न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्मिन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे” । हृहती योनिर्हृहत्वेव,—त्वामिहि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां हृह्विन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठास्त्वर्तः” । उत्तरा पंक्तिरेव,—“स त्वं नश्चिन्न वज्रहस्त धृष्ण्या महःस्तवानो अद्रिवः । गामश्वं रथ्यमिन्द्र सहिर सत्रा वाजन्न जिम्यसे” इति । तयोः वैच्छन्दस्कं गानम् आन्नायते,—“न वै हृहद्रथन्तरमेकच्छन्दो यच्चैतयोः पूर्वा हृहती ककुभावत्तरे” इति ।

तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किमन्ये उत्पत्तिककुभावागमस्य गातव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा हृहृहती, उत्तरा च पंक्तिः, तयोः प्रग्रथनेन ढचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ?—उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति । कुतः ? । एवमन्यासां ककुभासुत्पत्तिरथर्वती भविष्यति, यदि ताः ककुप्कार्ये प्रयुज्यन्ते ।

आह—‘ननु वाचस्तोमे तासामर्थवत्ता भविष्यति’ । उच्यते, सत्यमर्थवत्ता तत्र भविष्यति, ककुप्कार्यार्थताऽपि तु गम्यते, सा नापङ्गोतयेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रागाधिकं तु’, तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—प्रागाधिकं सामगानं कर्त्तव्यमिति यासौ पूर्वा हृहृहती, उत्तरा च पंक्तिः, तयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति,—‘काकुभः प्रगाथः’ इति । आह,—‘ननु ककुभि अनाद्यायां काकुभ इति न प्राप्नोति’ इति । उच्यते, ‘तस्येदम्’ इति ‘तत्र भवः’ इति वा न दोषः ॥

स्वे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवं च 'स्वे' छद्दसि गानं कृतं भवति, उत्तरापाठेन हि अत्रैषा पङ्क्तिरुपदर्शिता नृचकर्मणि, तत्र प्रकृतज्ञानं अप्रकृतप्रक्रिया च न कृता भविष्यति । तस्मादपि तयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु० २) ॥

भा० एवञ्चात्र प्रगाथशब्द उपपन्नो भवति, प्रकर्षं हि प्रशब्दो द्योतयति, प्रकर्षेण यत्र गानं, स प्रगाथः । कश्च प्रकर्षः ? । यत् किञ्चित्पुनर्गायति । तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ३) ॥

भा० अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । कथमिदमव्यतिरेकेण ? इति । यत् प्रकृतयोरेव प्रग्रथनमुपपद्यते, न प्रकृतव्यतिरेकेणेति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह, - 'एषा वै प्रतिष्ठिता ब्रह्मती या पुनःपदा तद्यत्पादं पुनरारभते तस्मात् वक्षी मातरमभि हिङ्गरोति' इति । पुनःपादारम्भः प्रग्रथने उपपद्यते, न अन्यथा । 'तस्माद्याऽसौ पूर्वा ब्रह्मती, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन नृचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारज्ञानं कर्त्तव्यमिति ॥ (८।२।६ अ०) ॥

ब्रह्मतीविलारपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन तौरवयोषाज्यसाम्योर्गानाधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्णकम्) ॥

भा० एवं वा,

सू० प्रगाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः,—'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'

इति । तत्र चिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामा,-
 ‘गायत्रामहोयवे गायत्रे ढचे भवतो रौरवयोधाजये बार्हते ढचे
 अश्विनसमन्थं चिष्टुष्’ इति । यदेतत् रौरवं योधाजयश्च हे
 सामनी, तयोः पूर्वा बृहती, “पुनानः सोम धारयापो वसानो
 अर्षसि । आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्यसो देव हिरण्ययः” ।
 उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः,—“दुहान ऊधर्हिष्यं मध् प्रियं प्रब्रं सध-
 स्थमासदत् । आपृष्यं धरुषं वाज्यर्षति मृभिर्धौतो विचक्षयः” ।
 तदत्र संग्रयः,—किमन्ययोरुत्पत्ति-बृहत्पौरागमं कृत्वा समासु
 गानं कर्त्तव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च विष्टार-
 पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन ढचकर्म कृत्वा बृहतीकारं गानं
 कर्त्तव्यम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अन्ये बृहत्यावागमयितव्ये इति । कुतः ? ।
 एवमुच्चासुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः,—‘प्रागाधिकन्तु’, तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्त-
 यति । प्रागाधिकं सामगानं कर्त्तव्यं, नोत्पत्तिबृहत्यावामयितव्ये,
 प्रकृतयोरेव प्रग्रथनं कर्त्तव्यम्,— एवं हि स्मरन्ति,—‘बार्हतः
 प्रगाथः’ इति ; उत्पत्तिबृहत्पौरानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात्,
 तत्र स्मृतिर्वाध्येत ! तस्मात् प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति ॥

ख०

खे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवञ्च ‘खे’ ष्छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृत-
 हानमप्रकृतप्रक्रिया च ; तस्मादपि नान्ये बृहत्पौरा आगमयितव्ये
 इति ॥

सू० प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु०२) ॥

भा० एवञ्च प्रगाथशब्द उपपत्तौ भविष्यति, स हि प्रकर्षे गानस्य भवति, प्रकर्षश्चेह पुनःपादे उपादीयमाने भवति । तस्मादपि नाग्ये बृहत्स्यो उपादातग्ये इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० अव्यतिरेकेण च लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—‘षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनम्’ इति । कथं कृत्वा लिङ्गम् ? । यदि प्रथमनेन बृहतीकारङ्गानं क्रियते, ततः सर्वस्मिन् सवने या ऋचः समान्वाताः, ताः षष्टिर्भवन्ति, इतरथा उत्पत्तिबृहत्स्योरानीयमानयोरभ्यधिकाः भवेयुः । ‘तदिदं निर्दिश्यते,—‘गायत्रामहोयवे गायत्रे ऋचे भवतः’, ताः षड्गायत्राः; ‘रौरव-यौषाजये बार्हते’, ता अपि षड्बृहत्स्यः; ‘श्रीशनसमन्व्यं त्रिष्टुप्सु’, ता अपि तिस्रस्त्रिष्टुभः । अथ होतुः पृष्ठे बृहति रथन्तरे वा सप्तदशस्त्रीभिः क्रियमाणे पञ्च बृहत्स्यो भवन्ति, द्वादश च ककुभः ।

कथम् ? । एषा हि तत्र तत्र विष्टुतिः,—‘पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः, स एकया, स एकया ; पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः, स एकया ; सप्तभ्यो हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः’ इति । तत्र बृहतीभिस्त्रिष्टुभिः प्रथममेकया च ककुभा, पुनश्चैकया ककुभा ; ततः पुनरेकया बृहत्स्यो तिसृभिः ककुभ्भिः एकया च ककुभा ; एवं चतस्त्री बृहत्स्यः षट् ककुभः । ततः पुनः एकया बृहत्स्यो, पुनश्च तिसृभिः

ककुब्भिः पुनश्च तिसृभिः ककुब्भिरिति, एवं पञ्च बृहत्तो द्वादश-
ककुब्भ इति । ताभिश्च बृहतीभिः सहैकादश बृहत्तो भवन्ति ।
ततः षष्ठां गायत्रीणां चतस्रो गायत्र्यो द्वादशभिः ककुब्भिर्द्वा-
दश बृहत्तो भवन्ति एवं त्रयोविंशतिर्बृहत्तः । ततो वामदेव्ये
सप्तदशका गायत्र्यः, पावमानौभ्यां द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामव-
शिष्टाभ्यां सहैकोनविंशतिर्गायत्र्यो भवन्ति । ततो नौधसकाले-
ययोरेकत्र सप्तदश बृहत्तः, एकत्र सप्तपञ्चाशता गायत्रीपादैः
सह सप्तपञ्चाशद्बृहत्तः सप्तपञ्चाशत् त्रिष्टुभो भवन्ति ; पावमानौ-
भिस्त्रिष्टुब्भिः सह षष्टिस्त्रिष्टुभ इति सिद्धं भवति ।

अथ बृहद्रथन्तरयोरुत्पत्तिककुभोरागमः क्रियते, तत्र याः
सवने समान्नाताः, ताः षष्टिर्भवन्ति, ये ते हे सवने ककुभौ
असमान्नाते आनीयेते, तयोर्द्वादशकत्वः प्रयोगस्तेन सा षष्टिः
पूर्यते, यास्ता ऋचः सवने समान्नातास्ता इह सवनशब्देन
उच्यन्ते, न कर्मणि सवनशब्दप्रयोगः, तत्र हि त्रिषु सवनेषु बह्वः
त्रिष्टुभो भवेयुः, न षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति ।
तस्माद्याऽसौ पूर्वा बृहती उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तत्र प्रगाढं
कृत्वा गातव्यमिति॥ (६।२।६ अ०) ॥

अनुष्टुप् गायत्र्योः प्रपद्यनेन आवाप्तान्दीनवयोर्गानाधिकरणम् ॥

(तृतीयवर्षकम् ॥)

भा० एवं वा,—

सू० प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० पञ्चच्छन्दाः आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा,—‘गायत्र-

संहिते गायत्रे त्वे भवतः, श्वावाश्वाभ्यौगवे अनुष्टुभे, उष्णिहि सफं, ककुभि 'पोष्कलं, कावमन्यश्चगतीषु' इति । यदेतत् श्वावाश्चम् आभ्यौगवश्च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा अनुष्टुप्,—“पुरोजिती वो अभ्यसः सुताय मादयिद्वे । अप श्वानं अयिष्टन सखायो दीर्घजिह्वम्” । उत्तरे द्वे गायत्री,—“यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्द्रश्चो न कृत्वाः । तं दुरोधमभी नरः सोमं विश्वस्या धिया । यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः”* इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—किमन्ययोरुत्पत्त्यनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यम्, अथ वा. याऽसौ पूर्व्याऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्री, तयोः प्रयत्नेन त्वचकर्त्तुं कृत्वा अनुष्टुप्कारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति । कुत एतत् ? । एवं तासामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रागाधिकं तु’,—प्रागाधिकं गानं कर्त्तव्यम्, एवं हि स्मरन्ति,—‘अनुष्टुभः प्रगाथः’ इति, प्रगाथता स्मर्यमाणा नापह्नीतव्या ॥

सू०

स्वे च ॥ २६ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवं ‘स्वे’ गानं भविष्यति ; तत्र प्रकृतमनुगृहीयते, नाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति ॥

* ‘यज्ञाय सं त्व’ इति आ० सो० पु० एवं का० सं० पु० पाठः ।

‘यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः’ इति ऋग्वेदसंहितायां पाठः ।

See Dr. A. Weber's Edition. P. 267.

सू० प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु० २) ॥

प्रगाथशब्दोपपत्त्यते पुनःपादे गीयमाने ॥

सू० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ३) ॥

भा० अव्यतिरेकेष च लिङ्गं भवति, एवमाह,—‘चतुर्विंशति-
जंगत्यस्तृतीयसवनं, एका ककुभ्’ इति । तन्निर्दिश्यते,—
पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा,—‘गायत्रसंहिते
गायत्रे ऋचे भवतः,’ ताः षट् गायत्रस्तिस्रो जगत्सो भवन्ति ।
‘श्वावाश्वात्वीगवे आनुष्टुभे,’ तयो पूर्वा अनुष्टुप्, उत्तरे गायत्री,
तत्र प्रपद्यनेन क्रियमाणे द्वयोः सान्नोः षडनुष्टुभः, ताद्यतस्रो
जगत्सः, पूर्वाभिः सह सप्त । ‘उष्णिहि सप्तं, ककुभि पोष्कलं’
एकमपि एकस्वानृचि, अपरमध्येकस्यां, ते हे उष्णिक्ककुभौ,
सैका जगती, गायत्रीपादैश्च पूर्वाभिः सहाष्टौ जगत्सः ; कावे
तिस्रो जगत्सः, ताभिः सहैकादश भवन्ति । एकविंशं यज्जा-
यत्रीयं, तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारपंक्तिस्ततः ककुभावुत्तरे
कृत्वा प्रगाथः क्रियते । एकविंशे च स्तोमे क्रियमाणे सप्त
बृहत्सो भवन्ति, चतुर्दश ककुभः, याः सप्त बृहत्सः, ता पञ्च
जगत्सः, पूर्वाभिः सह षोडश, एकस्या जगतीपादः, पूर्वैश्च
गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्षराणि । अथ चतुर्दशसु ककुपसु
या द्वादश ककुभः, ताः सप्त जगत्सः पूर्वाभिः सह त्रयोविंशतिः,
ये हे ककुभौ शिष्टे, सैका जगती गायत्रीपादश्च, पूर्वाभिः
सह चतुर्विंशतिजंगत्सः, गायत्रीपादः पूर्वैर्विंशत्यक्षरैः सह
ककुबभवति । एवं प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशतिः जगत्सः,

एका च ककुप् । अथ प्रगाथो न क्रियते, ततः श्लाबाश्ला-
ब्धीगवयोदत्तरचानुष्टुभोरागमाद्यप्रायश्चौये चोत्पत्तिककुभीरा-
गमाश्चैषा संख्या सम्यच्यते । तस्मात् प्रपद्यनेन गानं कर्त्तव्य-
मिति ॥ (८।२।६च०) ।

पादप्रपद्यनेन ब्रह्मसामगानाधिकरणम् ॥

(चतुर्थवर्षकम् ॥)

एवं वा—

भा० गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति,—‘चतुःशतमैन्द्रा
वार्हताः प्रगाथास्त्रयस्त्रिंशतं च सतोवार्हतास्त्रिकाः’ इति ।
तच्च सन्देहः,—किं द्वयोर्द्वयोः ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गातव्यम्,
उत, तिसृषु ऋचु गातव्यम् ? इति । किं प्राप्तम् ?,—तिसृषु
ऋचु इति । कुतः ? । एवं प्रकृतौ श्रूयते,—‘तस्मादेकं साम
द्वये क्रियते’ इति । तदिह चोदकेन प्राप्तं, तस्मात्तिसृषु
गातव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

ख० प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ स्वेच ॥ २६ ॥ प्रगाथे च ॥
२७ ॥ (सि०) ॥

भा० द्वयोर्द्वयोः ऋचोर्गेयम्, एवं ‘स्वे’ गानं कृतं भविष्यति ।
कस्मिन् स्वे ? । ‘प्रगाथे’ । कथं प्रगाथः स्तः ? । विहितो हि
गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य, तस्मात् ब्रह्मसाजः स्तः प्रगाथः,
प्रगाथशब्देन च वचनात् स्तः प्रगाथ इत्युच्यते ॥

ख० लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० भवति हि लिङ्गदर्शनं,—‘पञ्चसमाः सुवार्हताः प्रगाथा

‘आप्यन्ते’ इति ; तच्च प्रग्रथने युज्यते, न ढचगाने । कथम् ? ।
 चतुरत्तरं हि शतन्ते प्रगाथाः, तत्र बृहद्रथन्तरयोर्ध्यातिष्टोमे
 प्रगाथद्वयं, नौधसकालिययोरपि तत्रैव प्रगाथद्वयं, इन्द्रक्रतुः
 प्रगाथ उत्तरस्मिन् यक्षसि भवति, त एते नवनवतिः प्रगाथाः
 शिष्टाः अभिप्लवेषु कर्त्तव्याः । पृष्ठेषु सतोहृहृत्यो विधीयन्ते,
 अभिप्लवानां ढतौथे दिवसे सतोहृहृत्यः, एवमवशिष्टानि अभि-
 प्लवानां शतमहानि, तेषामन्धे सतोहृहृत्यः, अन्येषु नवनवती
 दिवसेषु नवनवतिः प्रगाथाः ; ‘आप्यन्ते’ इति लिङ्गमप्यपपन्नं
 भवति । ढचे पुनर्गाने क्रियमाणे षट्षष्टिस्तृचाः त्रिषु समाधिकेषु
 मासेषु समाप्येरन् ! तदेतस्मान्निङ्गदर्शनात् प्रगाथे गानं
 कर्त्तव्यमिति मन्यते ।

आह,—‘अथ कस्मान्न प्रथमढचे गानं कृत्वा ततस्तस्मात् ढचा-
 देकामृचमादायान्ये हे ऋचौ गृहीत्वा ढचे गानं क्रियते? तद्या
 हि ढचगानप्रापी चोदकोऽनुगृहीतो भवति, लिङ्गञ्चोपपत्स्यते,—
 ‘पञ्चसुमाः सुबार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते’ इति’ । उच्यते,—अव्यति-
 रेकेण लिङ्गं दर्शयति,—अन्या ऋचौ भवन्ति, तदेव सामेति ।
 तस्मात् द्वयोर्द्वयोः ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गानं कर्त्तव्यमिति ॥
 (८।२।६अ०) ॥

मीतिसम्यादकानामन्तरविकारादीनां विकल्पाधिकारश्च ॥

ख०

अर्थेकत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ २८ ॥

भा० सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः । आह, ‘के इमे गीत्युपायाः
 नाम ?’ । उच्यते,—गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्यन्तरप्रयत्न-

जनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा सामशब्दाभिलष्या, सा नियतपरिमाणे ऋचि च गीयते, तस्मिन्मादनार्थः ऋक्षु अक्षर-
विकारो विज्ञेयो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः
सर्वे समधिगताः समान्नायन्ते । तेषु संशयः,—किं समुच्चीयन्ते
उत विकल्पान्ते ?—इति । किं तावन्नः प्रतिभाति, सर्वेषां समान्ना-
नात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेरन्निति । एवं
प्राप्ते ब्रूमः, “अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात्” इति । एकार्था हि
गीत्युपायाः,—गीतिः कथं निर्वर्त्ततेति प्रयुज्यन्ते, तत्रान्यतरेण
भित्ती* गीतो निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प
इति ॥ (८।२।७अ०) ॥

“ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते” इति विधिना साम्नैव कवविधानाधिकरणम् ॥

ख० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥
(पू०) ॥

भा० क्वचित्कर्त्तृविशेषे श्रूयते,—‘ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते
यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा
नान्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत’ इति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः,—किमृचा वा स्तोतव्यं साम्ना वा, उत, साम्नैव ?
इति । किन्तावत्प्राप्तं ?—विकल्पः,—ऋचा वा साम्ना वा ;
भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते,—‘यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्’
इति, ऋचा स्तुवे क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति, परिपूर्ण-
मेतावति वाक्यं पश्यामः, एवमर्थमिदं सङ्गीर्त्तते,—कथं
नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् ? । यस्मिन् कर्त्तृ-

* भित्तिर्गौ इति चा० स० पु० पाठः ।

विशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं यथा स्यात्, तच्च प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यते इति ।

‘ननु असुरसङ्घीर्त्तनाभिन्दैषा’ । नेत्याह.—न वयं निन्दितान् अनिन्दितान्वा असुरान् विद्वः; सङ्घीर्त्तनात् कर्त्तव्यतामध्यवस्थामः । एवं ‘साक्षा स्तुवते’ इति पृथग्वाक्यं, तस्माद्विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं कार्यं, स्तुतिर्हि निर्वर्त्तयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः ॥

सू० वचनादिनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—विकल्प इति; साक्षोविनियोगः स्यात् । कुतः ? । नस्येह विनियोजकं वचनमस्ति,—‘यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् य एवं विद्वान् साक्षा स्तुवीत’ इति साक्षा स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन, इतरथा कस्या स्यात्, ऋचा स्तवने असुरा अनुगताः; तस्मात् ऋचा स्तोतव्यमिति । अथ साक्षा स्तवः प्रशस्यते, ततो ‘यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्’ इतीतरप्रशंसार्था निन्दैषा न किञ्चित् विकल्पयिष्यते इति । कथं निन्दावचनमेतदिति गम्यते ? । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात् साक्षैव स्तोतव्यमिति ॥ (६।२।८।अ०) ॥

अथं सहस्रमानव इत्युवा प्रतीतवैवाचनोपोपस्थानाधिकारकम् ॥

(द्वितीयपञ्चकम् ॥)

सू० अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥

(३०) ॥ (पू०) ॥

भा० कचित् कार्यविशेषे श्रूयते,—‘अथं सहस्रमानवः इत्येतदा

आहवनीयमुपतिष्ठते' इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः, किमप्रगी-
तया उपस्थातव्यम्, उत, प्रगीतया? इति । किं प्राप्तम्? ।
प्रगीतया अप्रगीतया वा । कुतः? । अविशेषोपदेशात्,—
प्रगीताऽप्यसौ इयमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव, उभयथा हि तां
समामनन्ति, तस्मान्न विशेषः आदर्त्तव्य इति ; न चेद्विशेषः,
स्तुतिपरत्वात् ऋक्सामयोर्विकल्प इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

ख० वचनादिनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० प्रगीतैव विनियुष्येत, नाप्रगीता । कुतः? । 'वचनात्' ।
किं वचनम्? । 'अयं सहस्रमानवः इत्येतया' इतिप्रकृतवचन-
शब्दः ; प्रगीता च सामवेदे प्रकृता, सा, 'एतया' इति सम्बध्यते ।
'ननु अप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते' । सत्यं, प्रगाणसम्बन्धार्था तु सा ;
न ह्यपठितायां प्रगाणं शक्यते कर्त्तुमिति ऋक् सामार्थ्ये,—ऋचो-
ऽध्ययनं सामार्थ्यं गम्यते, न ह्यन्तरेण ऋचं, सामनिर्हृत्तिर्भवति,
अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते ; न ऋक् साम आकांक्षते
इति । तस्मादेवं सामवेदे, 'उपतिष्ठतेः' वा, 'स्तोति' वेत्युक्ते
प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह,—'यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगी-
तायाम्, अप्रगीताऽपि हि शाखास्तरे समाख्यायते, सा प्रकरणं
वाधित्वा वाक्येन गृह्यते' इति । उच्यते,—न वाक्येन ऋक्
गृह्यते, प्रतीकग्रहणं ह्येतत्, 'अयं सहस्रमानवः इत्येतया' इति
पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्य ऋक्शब्दः, त्वत्पक्षे प्रतीक-
ग्रहस्य लक्षणा स्यात् ! श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्यर्थ्या न
लक्षणा ; तस्मात्प्रगीतया उपस्थातव्यमिति ॥ (८।२।८५०) ॥

अग्निर्भूतत्वादि याव्याहुयाव्यादीनां तानेन प्रयोगाधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्णकम् ॥)

ख० अर्थैकत्वादिकल्पः स्याद्वैकसामयोस्तदर्थत्वात् ॥
३० ॥ (पू०) ॥

भा० इह केचित् नैस्वर्येणान्नायते, केचिच्चातुःस्वर्येण । आह,—‘ये इमे चातुःस्वर्येणाधीयन्ते, किं ते, उदात्तामुदात्तस्वरितेभ्योऽधिकं अपरं स्वरं कुर्वन्ति ?’ । नेत्याह, तेषामप्येते एव स्वराः, येऽन्येषां । किं तु* कुर्वन्ति ? । एकं स्वरान्तरमुत्क्रम्याधीयन्ते । तत्र सन्देहः,—किं समुच्चयः, नैस्वर्यादीनाम्, उत विकल्पः ? इति । किम्प्राप्तम् ? ।,—सर्वाङ्गोपसंहारित्वात् प्रयोगवचनस्य, समुच्चयः इति । एवम्प्राप्तिं ब्रूमः,—‘अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्,’—एकोऽर्थः सर्वेषां नैस्वर्यादीनामध्ययननिर्वृत्तिः ; तस्माद्विकल्पः ।

ख० वचनादिनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

वचनमिदं भवति स्मृत्यनुमितं,—‘तानो यज्ञकर्त्तरिण’ इति, तस्मात्तानेन प्रयोगः कर्त्तव्यः† । ‘अथ नैस्वर्यादीनां किमर्थं समान्नानम् ? इति’ । उच्यते,—अर्थावबोधनार्थं भविष्यति ॥ (६। २।८८०) ॥

* किन्तु इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† “यज्ञकर्त्तरिण्यपन्युक्तसामसु” (१।१।११) इति याजुर्निष्ठाकरणरूपकृत्यनुमित-मित्यर्थः । “यज्ञक्रियायां सन्त्येकवृत्तिः स्यात् जपादीन् वर्ज्यमिमा” इति कौमुदीप्रदर्शितः सूत्रार्थः । “अग्निं गृह्णामि सूर्यम्” इत्यादिमन्त्रा जपाः, न्युक्ताः प्रवृत्ताः, सामानि रथन्तरादीनि । तान इति एकवृत्तेर्पूर्वाचार्यप्रज्ञा । उदात्ताहु-दात्तस्वरितेभ्यो अतिरिक्तधतुर्गलर एकवृत्तिः, तावच्चान्धापका प्रवय इत्याचक्षते । इति साधकः ।

रघन्तरमुत्तरयोगीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन आगमिकरश्मः ।

॥ सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्थाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥

॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमात्रायते,—‘रघन्तरमुत्तरयोगीयति, यद्यीन्द्रो तदुत्तर-
योगीयति. कवतीषु रघन्तरं गायति, विराट्सु वामदेव्यं’
इति । तत्र सन्देहः,—किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं, किं योनि-
वर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ? कथं वा
योनिवर्णवशेन ? इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं गृहीत्वा
व्याख्यास्यामः,—यदा तावत् ‘हृदन्तास्त्वय्यमाई भवति’ इति
योनौ यस्मिन् भागे आईभावः कृतस्तस्मिन्नेव भागे उत्तरासु
आईभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति,
अथ भागान्तरे हृदन्तास्त्वय्यं दृष्ट्वा आईभावः क्रियते, तत
उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।

किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? ।
यावति भागे एकारस्य योनौ आईभावः कृतस्तं विचारयामः,—
किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः, ईकाराकारो आ-
गमिताविति, एवञ्चेदुत्तरास्यपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स न
उच्चारयितव्यः, ईकाराकारो आगमयितव्यो इति । एवं, यद्योन्मा
तदुत्तरयोगीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति ।
अपिचैवं मोतिर्न प्रणश्यति, इतरथा क्वचित् प्रणश्येत्, यत्र
महती गीतिः अल्पेषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणश्यति
अथुत्तराक्षरवशेन क्रियते ; तस्माद्योन्माक्षरवशेन कर्त्तव्यम् ।

अपिच क्वचित् क्रम उपरुध्यते यत्राक्रमे आईभावभागवर्णः, आर्षञ्च क्वचिदुपरुध्यते; यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्यायकाले गानेन च कर्मकालं गानमविरुद्धं कर्त्तव्यं; तस्मात् योन्यक्षरवशेन कर्त्तव्यमिति 'सामप्रदेशे विकारः' (आई-भावादिः), 'तदपेक्षः' (योन्यपेक्षः); एतत् शास्त्रेण कृतं,— 'यद्योन्यां तदुत्तरयोः' इति, यावति सामभागे योनो आई-भावः कृतः, तावत्येवोत्तरासु कर्त्तव्यः ॥

छ० वर्णे तु वादरिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥
॥ (सि०) ॥

भा० उत्तरावर्णवशेन कर्त्तव्यं वादरिमन्यतेस्म, न योनिभाग-वशेन । कुतः? । योऽसौ प्रकृतौ आईभावः कृतः, नासौ आगमः, न च तत्र एकारलोपः, किन्तुहि एकारो नाम अवर्णम् इवर्णञ्च*, अवर्णं संवृतम्, इवर्णं विवृतम्, उभे अपि च दीर्घ, ताभ्यामसाधुभ्यां सन्ध्यक्षरं साधु जन्यते । तत्र प्रकृतौ अकारेकारो विज्ञेयितौ, नापूर्वावागमितौ, गुणस्तु तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षं, तद्यत्र, तावति भागेऽन्यो वर्णो† भवति, न सन्ध्यक्षरं, तत्र संज्ञेषाभावे विज्ञेयो न शक्यः कर्त्तुम्; अन्यस्मिन् भागे यत्र सन्ध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वयादिज्ञेषः क्रियते; एवं, यद्योन्यान्तदुत्तरयोः कृतं भवति, योन्यां हि संज्ञिष्टयोर्विज्ञेषः कृतः, इहापि संज्ञिष्टयोर्विज्ञेषः, इतरथा व्यतिरिक्तं कल्पितं स्यात् ।

* यत्र इवर्णञ्च इति क्वचित् पाठः साधुरिव प्रतिभाति । एवं परत्र ।

† यत्र अन्यत् वर्णम् इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ यदुक्तं,—गोतिः प्रशस्यतीति; न प्रशंस्यतीति, विनामं कृत्वा
अनन्तरं गायिष्यते । संश्लेषाभावाच्चाशङ्को विश्लेषः कर्तुं; आर्ष-
क्रमो नोपरोत्स्यते ॥ (८।२।८।अ०) ॥

उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकारश्च ॥

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्यत् ॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

‘कवतीषु रथन्तरं गायति, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति यद्
योन्यां तदुत्तरयोर्गायति’ इति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्ये-
तस्ममधिगतम् । अथेदानीम् इह संदिश्यते,—किं स्तोभाः
प्रदिश्यन्ते, न ? इति । किं प्राप्तम् ?,—न प्रदिश्यन्ते इति । कुतः ।
गोतिर्हि साम, न स्तोभाः; या गीतिः, सा प्रदिश्यते, ‘यद्योन्यां
तदुत्तरयोर्गायति’ इति गायतिशब्दसम्बन्धात् । अपि च दिक्-
शब्दार्थैरसंबध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न
प्रदिश्येत । अपिच क्वचिदुभवति वचनम्,—‘ऐन्द्रागमवभृथसाम
गायति’ इति, तत्रानुपपत्तिर्भवेत्, श्रौतकर्मा ह्रीन्द्रो वाक्य-
शेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य ‘तपति’ इत्यनेन सम्बन्धो न स्यात् ।
तस्मात् स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः, यथा ऋगक्षराणाम-
गीतित्वात् निवृत्तिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्यास्त्रोक्तवद्विकारः स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

नैतदस्ति,—स्तोभानां निवृत्तिरिति, ‘सर्वातिदेशो’ हि भवति,

• “चौकारद्वयेन शीघ्रद्वेन हाशीघ्रद्वेन च निष्पन्नः ओम्, एवमाज्जातः, औ औ-
चौ हाशीति” इति साधनः ।

ऋक्-स्तोम-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामशब्दो वाचकः ।
 कश्चमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो
 विशेषो नोपसंगृहीतः स्यात् तत्र शब्दो बाध्यते ! तस्मात् स्तोभाः
 प्रदिश्येरन् । यत्तूक्तम्, -ऋक्शब्दार्थैः असम्बध्यमानाः स्तोभा
 अनर्थका भवेयुः ; अत्र ब्रूमः, -‘लोकवत्’ न अनर्थका भविष्यन्ति ।
 तद्यथा, लोके गायनैरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रचिप्यन्ते,
 तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, सुखं
 चक्षुरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते ; तद्वदिहापि कालपरि-
 छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्निति ॥

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्रार्थिकानि पदानि
 निवर्त्तन्ते, ‘स्तोभा गेष्वाद्यानुयन्ति’ इति, ‘स्तोभाः’ स्तोभा एव,
 ‘गेष्वाः’ स्वराः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्तते । ‘निवृत्तिः’ ‘अग्निष्टपति’ इत्येव-
 ज्ञातीयकानां स्तोभानां ; शीतकर्मा ह्यौन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते,
 न तेनैवजातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्निति ॥ अन्वयात्सम्बध्यन्ते
 लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

अन्वीयुर्वा एवज्ञातीयका स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्ष-
 मुपलभामहे ; यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ (६।२।१०.४०) ॥

श्रीमच्छास्त्राधिकारम् ॥

अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥३९॥

अथ कः स्तोभो नाम ? तस्य लक्षणं कर्तव्यम् ; उच्यते,—
यः क्षमचरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, ईदृशे हि
लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां
परं प्रत्यपता बहुस्तामं कथितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिकं
विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंवक्तारो भवन्ति ।

लक्ष्यकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्ष्यकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं,
यल्लक्षितो भविष्यतीति । 'किमर्थमुभयं सूचितं ? नन्वन्यतरत्
पर्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्णमिति वा' इति । नेत्याह,—भवति
हि किञ्चित् अधिकं न विवर्णं,—यथा अभ्यासः,—'याद्वि-याद्विः'
इति ; तथा किञ्चित् विवर्णं, नाधिकं,—यथा विकारः,—'भोग्नाह'
इति । तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ (८।२।११अ०) ॥

श्रीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिष्वर्थादुक्तानाधिकारम् ॥

**सू० धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम-
प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥**

मा० वाजपेये श्रूयते,—'बार्हस्पत्यश्चरुं नैवारं सप्तदशशरावं
निर्वपति' इति । अस्ति च प्रकृतौ ब्रौह्मिषु प्रोक्षणं, तत् नौवारेषु
भवति, न वा ? इति संशयः । तथा, 'उद्धीधा वा एतर्हि वाच-
वति यर्हि पृष्ठः षडहः सन्तिष्ठते, न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेत्
नान्यस्मै ब्रूवात्, संस्थिते षडहे मध्याशयेत् पृतं वा' इति

मध्वशने घृताशने च षडहधर्मा भवन्ति वा, न भवन्ति ? इति संशयः । तथा राजसूये श्रूयते, - 'नैऋतश्चरुं नखावपूतानां परिवृत्य ग्रहे' इति, अस्ति प्रकृतौ उलूखलमुसलयोः प्रोक्षणं, - 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इति, तत् नखेषु भवति, न भवति ? इति संशयः । तथा चातुर्ध्मास्थेषु श्रूयते, 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्याः, न कर्त्तव्याः ? इति संशयः । तथा, 'न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादा-
ज्ज्ञानं तदुद्गातोद्गिरेत् ऐरं कृत्वोद्ग्रेयम्' इति इरापदे गिरापद-
धर्मा भवन्ति, न भवन्ति ? इति संशयः ।

किन्तावत्प्राप्तं ; ब्रौह्मादिषु उक्ता धर्मा न नौवारादिषु, तस्मात्तेषु न भवेयुरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, - नौवारादिषु 'चोदनामुबन्धः' स्यात्, समवेति हि तेषु स प्राकृतो धर्मः, प्रकृतौ ताददपूर्वप्रयुक्तोऽसौ न ब्रौह्मादिप्रयुक्तः, येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषः, तच्चैष धर्मो न ब्रौह्मादाविति समधिगतमेतत् । नौवारादयश्च ब्रौह्मादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते, नौवारस्य भावचोदना, - 'नैवारश्चरुः कर्त्तव्यः' इति, स च नान्येन प्रकारेण नौवारो यागस्योपकरोति, वर्जयित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिं, स प्रत्यक्षेण अवगम्यते, - ब्रौह्मिकार्यं वर्त्तते इति । तस्माद्ब्रौह्मधर्मा नौवारे भवेयुरिति ।

एवं 'षडहोनोपासीत' इति चोदनायां सत्यां यदा 'षडहः सन्तिष्ठते' (न षडहोनोपास्यते इत्यर्थः), मधुघृताभ्यामुपासीतेति गम्यते, यस्य भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते, षडहननिवृत्तौ मध्वशनं भुवन् षडहकार्यं वदतीति गम्यते ।

तस्मात् षड्विधमो व्रतं नियमो वा मध्यगने भवतीति ।
 यागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्तन्ते, 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं
 वोच्येय स्तोत्रमुपाकरोति' इति ग्रहचमसाभावात् स्तोत्राभावः,
 'स्तुतमनुशंसति' इति स्तोत्राभावादस्याभावः । सवनाभावात्सव-
 नीया न प्रवर्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्तन्ते, व्रतानि नियमाश्च
 प्रवर्तन्ते इति ।

यश्चान्यदनर्थलुप्तं न नखावपूतानामिति, नान्यथा नखाव-
 पूता भवन्ति, यदि न तैस्तथाः विपूयन्ते, तस्मात्तृषविमोचने नखाः
 श्रुता इति गम्यते । अतस्त्रोलूखलमुसलधर्म्मः सम्बध्यन्ते इति ।

तथा परिधिर्यूपकार्ये वर्तते इति विस्पष्टमेव वचनं, 'परिधौ
 पर्यं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मात्तद्वर्ष्कः परिधिः स्यात् इति ।

तथा 'न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्नेयम्' इति नैतौ
 हावपि विधीयते प्रतिषेधः इरापदश्च, तथाहि वाक्यं भिद्येत !
 नच, इरापदमप्राप्तत्वादनूद्यते, प्रतिषेधे त्वनुवादः सम्भवति ।
 यदा इरापदं तदा व्यक्तं गिरापदं न भवतीति । एकवाक्य-
 रूपश्च गम्यते, यस्माद्गिरापदस्यायं दोषस्तस्मादिरापदं ब्रूया-
 दिति, भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रीयमाणे भूयसी अदृष्टानुमान-
 कल्पना स्यात्, नद्यामानं गिरेदिति दोषो विधीयते, शरीरं
 गिरितुमसंभवः, परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु स्थित एव ।
 तस्माद्गिरापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिषु दर्शनार्थं, न
 गिरा गिरेति कृत्वोद्भायेदिति । तस्माद्गिरापदधर्म्मा इरापदे भवे-
 दुरिति सर्वत्र पर्यवसितं । परिधौ अनन्तरा कथा वर्त्तिष्यते
 (॥१२॥१२ अ०) ॥

परिधौ यूपधर्मादुपधानाधिकरणम् ॥

सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥४१॥ (पू०)॥

भा० चातुर्मास्येष्वाम्नायते, 'मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तत्रोक्तं, -यूपधर्माः परिधौ कर्त्तव्या इति ; तद्विपरिवर्त्तते, —ते न कर्त्तव्याः 'तदुत्पत्तेः' परिधेराहवनीयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा निवर्त्तन्, तत्कृता हि ते अपूर्वप्रयुक्तपशुबन्धनद्वारेण अपूर्वं गच्छन्ति, तत्र यद्वन्धनस्याङ्गभूतमिति श्रुतं, तद्वन्धानार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नं, यच्चाहवनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं, तस्मिन् पराङ्गभूते बन्धनं कृतं भवति, न तद्वर्माणां द्वारं भवितुमर्हति, न हि तत्र क्रियमाणाः पशोः कृताः भवन्ति, न पाशकस्य, अपिच सत्वकः परिधिरनुच्छेद्यश्च यूपधर्माः परिधित्वात् होयेत ; यूपायान्वहमानायेति च शब्द ऊह्येत, तत्रायं बाधितः स्यात् । तस्मात्परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ॥

सू० आवेश्येरन्वार्थवत्त्वात्संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ (सि०)॥

भा० 'आवेश्येरन् वा' यूपधर्माः परिधौ, बन्धनोपकारसाधने हि विधीयन्ते, यश्च परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्यसौ बन्धनोपकारम् ; अथश्च संस्कारो बन्धनं निष्पादयति, तदर्थोत्पत्तिम् अतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते ; तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्या इति ।

बहुक्तम् अनुच्छेद्यश्च सत्वकश्च परिधिरिति ; अपोष्यते, ये परिधित्वाविरोधिनी यूपधर्मास्ते करिष्यन्ते, न विरुद्धा इति ॥

सू० आख्या चैवं तदावेशात् विक्रतो
स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥ (आ० नि०) ।

भा० अथ यदुक्तं, 'यूपायाज्यमानाय' इति शब्द उद्दिष्टव्यः
स्यादिति, अत्रोच्यते, नाहितव्यो भविष्यति, धर्मावेशात् 'आख्या'
अपि 'यूपः' इति भविष्यति, धर्मनिवन्ना हि सा, यथैव यूपे,
तथा परिधावपि भवितुमर्हति, तस्मान्नोद्दिश्यते यूपशब्द इति ॥
(८।२।१३५०) ।

प्रणीताधर्मादुपायाधिकरणम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'वि वा एनं प्रजया पशुभिरहंयति' वक्ष्यत्यस्य आहृत्य
सस्य हविर्निबन्धं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स चेधा तण्डुलान् वि-
भजेत् ये मध्यमास्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
ये स्यविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं ये सोदिष्ठाः तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय शृते चरं शृते चरं दधंश्चरम् इत्येतदुदाहरणं ।
तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं शृते दध्नि प्रणीताधर्माः कर्त्तव्याः,
उत न कर्त्तव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ?-न कर्त्तव्या इति, परार्थम्
एतत् प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्च
एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः, शृतश्च तण्डुलविभागश्च
विष्णवे शिपिविष्टाय, न अपरार्थं दधि पयो वा विधीयते ;
तच्च हि सप्तमौसंयोगोऽनुवाद एव, न च प्रणीताकार्यं विधीयते

दधि पयो वा ; तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते । न हि प्रणीतानां दध्नश्च 'अर्घसामान्यं' किञ्चिदस्ति, तदर्घ्याय संस्कारः, अपणहारकः, तस्माच्च प्रणीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ॥

सू० क्रियेरन्वाऽयनिर्वर्त्तते ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० नचैतदस्ति,—प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्त्तव्या इति, अपणसाधने हि ते विधीयन्ते,—न अपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये, येनार्थो निवर्त्तते, तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियते, क्रियते च दधिपयोभ्यां अपणं ; तस्मात् तद्धर्मैः संयोगः स्यात् ॥ (२।२।१४ अ०) ॥

बृहद्रथन्तरयोश्चर्मव्यवसाधिकरणम् ।

सू० शकार्यत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे समामनन्ति,—'बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति, व्यक्तो हि बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पः,—यस्मिन् कार्ये रथन्तरं प्रवर्त्तते तस्मिन्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्माद्बृहद्रथ्या रथन्तरधर्म्याश्च उभयत्र कर्त्तव्या इति । बृहद्रथहणं रथन्तरथहणञ्च लक्षणार्थं भविष्यति ॥

सू० निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'निर्देशाद्वा' रथन्तरे रथन्तरधर्माः कर्त्तव्याः,—'नोचैर्मैत्रं नच बलवत् गेयं, रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलेत् स्वर्हं प्रतिवीचेत्' इत्येवमादयः । बृहद्रथ्याश्च, 'बृहति उचैर्गेयं बृहति मीयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत्' इत्येवमादयः । एवं निर्देशोऽर्थ-

यान् भविष्यति, इतरथा रथन्तरमहत्तमं बृहदुपलभ्य च प्रद्व्यं-
 नार्धं स्यात्, तथा सञ्चया भवेत्, न च श्रुतिसम्भवे सञ्चया
 व्याख्या । यदुच्यते,—अर्थैकत्वाद्बृहद्रथन्तरयोरिति, सत्यमेकोऽर्थः
 पृष्ठसिद्धिः, एतदप्यस्ति,—अन्यथा बृहता साध्यते पृष्ठम्, अन्यथा
 रथन्तरेणेति ; यथा पर्वणि विभज्यमाने हावप्युपायो, यथा ह्यो
 पुष्यो अन्तर्वीर्यहीना आकर्षतः । यथा तीक्ष्णेन शस्त्रेण
 च्छेदनम्, तत्र यत् शस्त्रस्य तीक्ष्णोत्तरं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये
 सम्बध्यते, नाकर्षणाभ्युपाये तदर्थापनेऽपि । एवं बृहदर्थो
 रथन्तरे तदर्थापने भवेद्युर्वा न वा ? इति जायते विचारणा,
 तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमवगच्छामः,—अन्यथा बृहत्साध्यति,
 अन्यथा रथन्तरमिति ; प्रत्यक्षं स्वल्पं अन्यदुपलभामहे,—रथ-
 न्तरं शूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साध्यति, बृहत् चित्तादिकां ;
 तस्माद्बृहन्तरधर्मा शूरादिकायां स्तुतौ निबद्धा रथन्तरे प्रस्तुत-
 माने भवेयुर्न बृहति, बृहदर्थो अपि चित्तादिकायां स्तुतौ
 निबद्धा बृहति भवेयुः ; न रथन्तरे, तस्मादावस्या धर्माणा-
 मिति ॥ (८।२।१५अ०) ॥

कथं रथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मासमुच्चयविकारकम् ।

सू०

अप्राकृते तद्विकारादिरोधाद्व्यव-
 तिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

भा० अस्ति वैश्यस्तोमः,—‘वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत’ इति ;
 तत्र इदमाज्जायते,—‘कथं रथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । तत्रायमर्थः

सांशयिकः,—किं कणुरयन्तरे अन्यतरस्य रयन्तरस्य वृद्धतो वा धर्माः कर्त्तव्याः, उतोभयोरपि ? इति । किं प्राप्तम्,—अन्यतर-
त्येति । कुतः ? । एवं हि वृत्तं,—‘रयन्तरस्य रायन्तरा भवन्ति,
वृद्धतो वृद्धद्वयाः’ इति निर्देशसामर्थ्यादिति, तद्विशेषेऽनुचमाने
यावदुक्तं तावत्प्राप्तमिति ; तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अप्राकृते’ (कणुरयन्तरे) ‘तद्विकारात्’
यस्मात् कणुरयन्तरसुभयोः कार्ये वर्त्तते, तस्मादुभयधर्मान् लभेत,
नहि विकृतौ निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ, अर्थापत्तित इह भवन्ति,
चोदकेन कणुरयन्तरम् उभयोरर्थापन्नं । तस्मादुभयधर्मान्
लभेत । ये तु विरुद्धा धर्माः तद्यथा,—‘उच्चैर्गेयं बलवद्देवम्’
इत्येवञ्जातीयकाः ‘विरोधाद् व्यवतिष्ठेरन्, अपवित्रेषु समु-
त्थयः’ ॥ (८।२।१६ अ०) ॥

द्विषामके बृहद्रथन्तरयोर्विरोधस्याविचारणम् ।

सू० उभयसाम्नि चैवमेकार्थात्तिः ॥ ४८ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति उभयसामानः कृतवः,—‘संसवः उभे कुर्यात् गोसव
उभे कुर्यात्’, अपवितावपि ‘एकाहे उभे वृहद्रथन्तरे कुर्यात्’ इति
श्रूयते, सन्ति तु प्रकृतौ वृहद्वर्मा रयन्तरधर्माश्च, ते इह चोदकेन
प्राप्यन्ते । तत्र संशयः,—किमुभयसाम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः,

* तदेतदुक्तम्,—न बृहद्रथन्तरयोर्विरोधोऽस्ति समुत्थयः । किमतः ? । एतद्वगो
भवति, यद्यप्यग्नौ तस्य बृहद्रथन्तरे वृद्धसाधनमेवावगते तथापि तयोर्वै कश्चिद्विधानम्
एकसौव कार्यं कणुरयन्तरमापद्यते, एवं चोत् एवमेव धर्मान् प्रचोष्यति’ इति वातिक-
समानसन्धेयम् ।

अथवा इहापि तत्रैव व्यवतिष्ठेरन् ? इति । किं प्राप्तं ?—‘उभय-
साञ्चि चैवं’ स्वात्, यथा कणुरथन्तरे, उभे हि अथ सामनी
पृष्ठकार्ये वर्त्तते, नैकैकं, तस्मान्नैकैकधर्मान् लभेत, उभे हि अथ
संहते, उभे धर्माः संयुज्यताम्, उभे हि ते संहते, एका-
धापन्ने पृष्ठकार्ये वर्त्तते इति ।

सू० स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रब्धः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति बृहद्ब्रथन्तरयोः
संहतयोरुभये धर्माः कर्त्तव्या इति ; रथन्तरे रथन्तरधर्मा
बृहति बृहद्धर्माः । कुतः ? । ‘स्वार्थत्वात्’ धर्माणां,—रथन्तरधर्मा
रथन्तरार्थाः, बृहद्धर्मा बृहद्धर्थाः, साञ्चोच्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य,
तच्च साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहद्वा, रथन्तरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः
प्रयोक्तव्याः, बृहत्त्यपि प्रयुज्यमाने बृहद्धर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते
धर्माः, साञ्चापि हि दृष्टमदृष्टञ्च क्रियते ; तस्मात् सामापि धर्म-
प्रयोजने समर्थम्,—अतो ‘व्यवस्था’ धर्माणां ‘प्रकृतिवत्,—
वधा प्रकृते रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्,
एवमिहापीति ॥ (८।२।१७ च०) ॥

सीर्षादिषु पार्वण्यहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० पार्वण्यहोमयोस्तत्प्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगा-

तदभीष्टा हि ॥ ५१ ॥ (सि०) ॥

भा० स्तो द्यर्घ्यपूर्णमासी,—तत्रेवं समामनन्ति,—‘स्तुवेष पार्वण्यो
‘होति’ इति । सीर्षादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति सन्देहः,—किं

ऋक्-स्तोम-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टावाः गीतेः सामशब्दो वाचकः ।
 कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो
 विशेषो नोपसंगृहीतः स्यात् तत्र शब्दो वाच्यते ! तस्मात् स्तोभाः
 प्रदिश्येरन् । यत्तूक्तम्, -ऋक्शब्दार्थैः असम्बध्यमानाः स्तोभा
 अनर्थका भवेयुः ; अत्र ब्रूमः, -‘लोकवत्’ न अनर्थका भविष्यन्ति ।
 तद्यथा, लोके गायनैरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते,
 तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, सुखं
 ह्यक्षरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते ; तद्वदिहापि कालपरि-
 छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्निति ॥

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्रार्थिकानि पदानि
 निवर्त्तन्ते, ‘स्तोभा गेह्याद्यानुयन्ति’ इति, ‘स्तोभाः’ स्तोभा एव,
 ‘गेह्याः’ स्वराः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्तते । ‘निवृत्तिः’ ‘अग्निष्टपति’ इत्येव-
 ज्ञातीयकानां स्तोभानां ; श्रोतकर्मा ह्रीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते,
 न तेनैवजातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्निति ॥ अन्वयात्सम्बध्यन्ते
 लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

अन्वीयुर्वा एवज्ञातीयका स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्ष-
 सुपलभामहे ; यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ (८।२।१० अ०) ॥

लोकादयः नाधिकारकम् ।

अधिकं च विवर्धं च जैमिनिः स्तोमशब्दत्वात् ॥३८॥

अथ कः स्तोमो नाम ? तस्य सचयं कर्तव्यम् ; उच्यते,-
 य इत्यचरेभ्योऽधिको न च तैः सर्वैः स स्तोमो नाम, ईदृशे हि
 लोकिनाः स्तोमशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां
 परं प्रत्ययता बहुस्तामं कथितमिति, यद्वर्धवचनेभ्योऽधिकं
 विवर्धं च, तत् आलोच्य एवंवक्तारो भवन्ति ।

सचयकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, सचयकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं,
 यद्व्यक्षितो भविष्यतीति । 'किमर्थमुभयं सूचितं ? मन्वन्त्यतरत्
 पर्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्धमिति वा' इति । नेत्याह,—भवति
 हि किञ्चित् अधिकं न विवर्धं,—यथा अभ्यासः,—'वाद्भि-वाद्भिः'
 इति ; तथा किञ्चित् विवर्धं, नाधिकं,—यथा विकारः,—'धोम्नाह'
 इति । तस्मादुभयं सूचितव्यमिति ॥ (८।२।११५०) ॥

नीशारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मादुक्तानाधिकारकम् ॥

सू० धर्मास्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम-
 प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

भा० वायुयुते,—'वार्धस्यत्यञ्चरं' नैवारं समदशशरावं
 तिर्वपति' च प्रोक्षणं, तत् नौवारेषु
 भवति, न उद्गीघा वा एतर्हि वाय-
 यहि म बहु वदेवान्यं पृच्छेत्
 ययेत वा' इति

ऋक्-स्तोम-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामशब्दो वाचकः ।
 कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो
 विशेषो नोपसंगृहीतः स्यात् तत्र शब्दो वाध्येत ! तस्मात् स्तोभाः
 प्रदिश्येरन् । यत्तूक्तम्, -ऋक्शब्दार्थः असम्बध्यमानाः स्तोभा
 अनर्थका भवेयुः ; अत्र ब्रूमः, -‘लोकवत्’ न अनर्थका भविष्यन्ति ।
 तद्यथा, लोके गायनैरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते,
 तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, सुखं
 ह्यक्षरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते ; तद्वदिहापि कालपरि-
 छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तेरन्निति ॥

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्रार्थिकानि पदानि
 निवर्त्तन्ते, ‘स्तोभा गेह्याद्यानुयन्ति’ इति, ‘स्तोभाः’ स्तोभा एव,
 ‘गेह्याः’ स्वराः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्तते । ‘निवृत्तिः’ ‘अग्निष्टपति’ इत्येव-
 ज्ञातीयकानां स्तोभानां ; श्रोतकर्मा ह्रीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते,
 न तेनैवजातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्निति ॥ अन्वयात्सम्बध्यन्ते
 लोकावदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

अन्वीयुर्वा एवज्ञातीयका स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्ष-
 सुपलभामहे ; यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ (८।२।१० अ०) ॥

लोमकचराधिकारम् ॥

अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥३८॥

अथ कः स्तोभो नाम ? तस्य लक्षणं कर्तव्यम् ; उच्यते,—
य ऋमचरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, ईदृशे हि
लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां
परं प्रलपता बहुस्तामं कञ्चितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिकं
विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंक्तारो भवन्ति ।

लक्ष्यकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्ष्यकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं,
यल्लक्षितो भविष्यतीति । ‘किमर्थमुभयं सूचितं ? नन्वन्यतरत्
पर्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्णमिति वा’ इति । नेत्याह,—भवति
हि किञ्चित् अधिकं न विवर्णं,—यथा अभ्यासः,—‘याद्वि-याद्विः’
इति ; तथा किञ्चित् विवर्णं, नाधिकं,—यथा विकारः,—‘घोम्नाइ’
इति । तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ (८।२।११ अ०) ॥

नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिष्वर्थाहुष्टानाधिकारम् ॥

**सू० धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम-
प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥**

भा० वाजपेये श्रूयते,—‘बार्हस्पत्यश्चरं नैवारं सप्तदशशरावं
निर्वपति’ इति । अस्ति च प्रकृतौ ब्रीहिसु प्रोक्षणं, तत् नीवारेषु
भवति, न वा ? इति संशयः । तथा, ‘उद्गीथा वा एतर्हि वाच-
वति यर्हि पृष्ठः षडङ्गः सन्तिष्ठते, न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेत्
नान्यस्मै ब्रूयात्, संस्थिते षडङ्गे मध्यागच्छेत् पृतं वा’ इति

ऋक्-स्तोम-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टायाः गीतेः सामग्र्यदो वाचकः ।
 कथमवगम्यते ? । तत्र प्रबोधात्, यदि स्तोभा निवर्त्तन्, तत्कृतो
 विशेषो नोपसंगृहीतः स्यात् तत्र ग्रन्थो बाधेत ! तस्मात् स्तोभाः
 प्रदिश्येरन् । यत्तूक्तम्, -ऋक्ग्रन्थार्थैः असम्बध्यमानाः स्तोभा
 अनर्थका भवेयुः ; अत्र ब्रूमः, -‘लोकवत्’ न अनर्थका भविष्यन्ति ।
 तद्यथा, लोके गायनैरङ्गवस्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते,
 तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उच्चार्यन्ते, सुखं
 ह्यक्षरैः गीतिकालः परिच्छिद्यते ; तद्वदिहापि कालपरि-
 छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि अनुवर्त्तन्ति ।

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०) ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्रार्थिकानि पदानि
 निवर्त्तन्ते, ‘स्तोभा गेह्याद्यानुयन्ति’ इति, ‘स्तोभाः’ स्तोभा एव,
 ‘गेह्याः’ स्वराः । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

वाग्रथात्पक्षो विनिवर्त्तते । ‘निवृत्तिः’ ‘अग्निष्टपति’ इत्येव-
 ज्ञातीयकानां स्तोभानां ; शीतकर्मा ह्रीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते,
 न तेनैवजातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्ति ॥ अन्वयात्सम्बध्यन्ते
 लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

अन्वयो वार्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

अन्वीयुर्वा एवज्ञातीयका स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्ष-
 मुपलभामहे ; यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ (८।२।१० अ०) ॥

श्रीमच्छास्त्राधिकारम् ॥

अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥३८॥

अथ कः स्तोभो नाम ? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम् ; उच्यते,—
य ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, ईदृशे हि
लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति,—तद्यथा देवदत्तेन सभायां
परं प्रत्यपता बहुस्ताभं कञ्चितमिति, यद्वर्धवचनेभ्योऽधिकं
विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एववक्तारो भवन्ति ।

लक्ष्यकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्ष्यकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं,
यत्कञ्चितो भविष्यतीति । 'किमर्थमुभयं सूचितं ? नन्वन्यतरत्
पर्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्णमिति वा' इति । नेत्याह,—भवति
हि किञ्चित् अधिकं न विवर्णं,—यथा अभ्यासः,—'खाद्रि-खाद्रिः'
इति ; तथा किञ्चित् विवर्णं, नाधिकं,—यथा विकारः,—'ओम्नाइ'
इति । तस्मादुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ (८।२।११ अ०) ॥

गीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिष्वर्थादुक्तानाधिकारम् ॥

**सू० धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम-
प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥**

भा० वाजपेये श्रूयते,—'बार्हस्पत्यश्चरं नैवारं सप्तदशशरावं
निर्वपति' इति । अस्ति च प्रकृतौ ब्रौह्मिषु प्रोक्षणं, तत् गीवारेषु
भवति, न वा ? इति संशयः । तथा, 'उद्गीथा वा एतर्हि वाच-
वति यर्हि पृष्ठः षडङ्गः सन्तिष्ठते, न षड् वदेद्यान्यं पृच्छेत्
नान्यच्चै ब्रूयात्, संस्थिते षडङ्गे मध्याशयेत् पृतं वा' इति

मध्यगने घृताशने च षड्विधधर्मा भवन्ति वा, न भवन्ति ? इति संशयः । तथा राजसूये श्रूयते, - 'नैच्छतश्चरुं न खावपूतानां परिवृत्यै ग्रहे' इति, अस्मिन् प्रकृतौ उलूखलमुसलयोः प्रोक्ष्यं, - 'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति' इति, तत् नखेषु भवति, न भवति ? इति संशयः । तथा चातुर्वर्णास्येषु श्रूयते, 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्याः, न कर्त्तव्याः ? इति संशयः । तथा, 'न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादाज्जानं तदुद्गातोद्गिरेत् ऐरं कृत्वोद्देयम्' इति इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति, न भवन्ति ? इति संशयः ।

किन्तावत्प्राप्तं ; ब्रौह्मादिषु उक्ता धर्मा न नीवारादिषु, तस्मात्तेषु न भवेयुरिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, - नीवारादिषु 'चोदनानुबन्धः' स्यात्, समवेति हि तेषु स प्राकृतो धर्मः, प्रकृतौ ताददपूर्वप्रयुक्तोऽसौ न ब्रौह्मादिप्रयुक्तः, येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषः, तत्रैव धर्मो न ब्रौह्मादाविति समधिगतमेतत् । नीवारादयश्च ब्रौह्मादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते, नीवारस्य भावचोदना, - 'नैवारश्चरुः कर्त्तव्यः' इति, स च नान्येन प्रकारेण नीवारो यागस्योपकरोति, वर्जयित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिं, स प्रत्यक्षेण अवगम्यते, - ब्रौह्मकार्यं वर्त्तते इति । तस्माद्ब्रौह्मधर्मा नीवारे भवेयुरिति ।

एवं 'षड्विधेनोपासीत' इति चोदनायां सत्यां यदा 'षड्विधः सन्तिष्ठते' (न षड्विधेनोपास्यते इत्यर्थः), मधुघृताभ्यामुपासीतेति गम्यते, यस्य भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते, षड्विधनिवृत्तौ मध्यशनं भुवन् षड्विधकार्यं वदतीति गम्यते ।

तस्मात् षड्विधमो व्रतं नियमो वा मध्यगने भवतीति ।
यागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्त्तन्ते, 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं
वीक्षीय स्तोत्रमुपाकरोति' इति ग्रहचमसाभावात् स्तोत्राभावः,
'स्तुतमनुशंसति' इति स्तोत्राभावादस्याभावः । सवनाभावात्सव-
नीया न प्रवर्त्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्त्तन्ते, व्रतानि नियमाश्च
प्रवर्त्तन्ते इति ।

यच्चान्यदनर्थलुप्तं न नखावपूतानामिति, नान्यथा नखाव-
पूता भवन्ति, यदि न तैस्तथाः विपूयन्ते, तस्मात्तृषविमोचने नखाः
श्रुता इति गम्यते । अतस्त्रोलूखलमुसलधर्मैः सम्बध्यन्ते इति ।

तथा परिधिर्यूपकार्यं वर्त्तते इति विस्पष्टमेव वचनं, 'परिधौ
पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मात्तद्वर्त्यकः परिधिः स्यात् इति ।

तथा 'न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देश्यम्' इति नैतौ
हावपि विधीयते प्रतिषेधः इरापदश्च, तथाहि वाक्यं भिद्यते !
नच, इरापदमप्राप्तत्वादनूद्यते, प्रतिषेधे त्वनुवादः सम्भवति ।
यदा इरापदं तदा व्यक्तं गिरापदं न भवतीति । एकवाक्य-
रूपश्च गम्यते, यस्माद्विरापदस्यायं दोषस्तस्माद्विरापदं ब्रूया-
दिति, भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रीयमाणे भूयसी अदृष्टानुमान-
कल्पना स्यात्, न ह्यजानं गिरेदिति दोषो विधीयते, शरीरं
गिरितुमसंभवः, परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु स्थित एव ।
तस्माद्विरापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिषु दर्शनार्थं, न
गिरा गिरेति कृत्वोद्देश्येदिति । तस्माद्विरापदधर्मा इरापदे भवे-
दुच्यते सर्वत्र पर्यवसितं । परिधौ अनन्तरा कथा वर्त्तिष्यते
(॥८॥१॥२ अ०) ॥

परिधौ यूपधर्मा तुष्टानाधिकरणम् ॥

सू० तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥४१॥ (पू०)॥

भा० चातुर्मास्येष्वाम्नायते, 'मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तत्रोक्तं, -यूपधर्माः परिधौ कर्त्तव्या इति ; तद्विपरिवर्त्तते, —ते न कर्त्तव्याः 'तदुत्पत्तेः' परिधेराहवनीयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा निवर्त्तन्, तत्कृता हि ते अपूर्वप्रयुक्तपशुबन्धनद्वारेण अपूर्वं गच्छन्ति, तत्र यद्वन्धनस्याङ्गभूतमिति श्रुतं, तद्वन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नं, यच्चाहवनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं, तस्मिन् पराङ्गभूते बन्धनं कृतं भवति, न तद्वर्माणं द्वारं भवितुमर्हति, न हि तत्र क्रियमाणाः पशोः कृताः भवन्ति, न पाशकस्य, अपिच सत्वकः परिधिरनुच्छेद्यश्च यूपधर्माः परिधित्वात् होयेत ; यूपायान्धमानायेति च शब्द उद्धेत, तच्चायं बाधितः स्यात् । तस्मात्परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ॥

सू० आवेश्येरन्वार्थवत्त्वात्संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ (सि०)॥

भा० 'आवेश्येरन् वा' यूपधर्माः परिधौ, बन्धनोपकारसाधने हि विधीयन्ते, यस्य परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्यसौ बन्धनोपकारम् ; अथच संस्कारो बन्धनं निष्पादयति, तदर्थोत्पत्तिम् अतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते ; तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्या इति ।

बहुक्तम् अनुच्छेद्यश्च सत्वकश्च परिधिरिति ; अपिचोच्यते, ये परिधित्वाविरोधिनी यूपधर्मास्ते करिष्यन्ते, न विवक्षा इति ॥

सू० आख्या चैवं तदावेशात् विक्रतौ
स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥ (आ० नि०) ।

भा० अथ यदुक्तं, 'यूपायाज्यमानाय' इति शब्द उद्दिष्टः
स्यादिति, अत्रोच्यते, नाद्वित्यो भविष्यति, धर्मावेशात् 'आख्या'
अपि 'यूपः' इति भविष्यति, धर्मनिवृत्ता हि सा, यथैव यूपे,
तथा परिधावपि भवितुमर्हति, तस्मान्नोद्दिश्यते यूपशब्द इति ॥
(८।२।१३५०) ।

प्रतीताक्यानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्हयति' वक्ष्यत्यस्य आह्वयः
स्य हविर्निवृत्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यदेति स चेधा तण्डुलान् वि-
भजेत् ये मध्यमास्तान्मये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् ।
ये स्यविष्ठास्तान्मिन्द्राय प्रदात्रे दधं चरुं ये चादिष्ठाः तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय श्रुते चरुं श्रुते चरुं दधं चरुम् इत्येतदुदाहरणं ।
तत्रायमर्थः सांशयिकः—किं श्रुते दधि प्रणीताधर्माः कर्त्तव्याः,
उत न कर्त्तव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ?—न कर्त्तव्या इति, परार्थम्
एतत् प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्च
एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः, श्रुतश्च तण्डुलविभागश्च
विष्णवे शिपिविष्टाय, न अप्रणार्थं दधि पयो वा विधीयते ;
तत्र हि सप्तमीसंयोगोऽनुवाद एव, न च प्रणीताकार्यं विधीयते

दधि पयो वा ; तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते । न हि प्रणीतानां दध्नश्च 'अर्थसामान्य' किञ्चिदस्ति, तदर्धसायं संस्कारः, अपणहारकः, तस्मान्न प्रणीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ॥

सू० क्रियेरन् वार्थान्वितेः ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० नचैतदस्ति,—प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्त्तव्या इति, अपणसाधने हि ते विधीयन्ते,—न अपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये, येनार्थो निवर्त्तते, तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तात् क्रियते, क्रियते च दधिपयोभ्यां अपणं ; तस्मात् तद्धर्मैः संबोधः स्यात् ॥ (२।२।१४ अ०) ॥

बृहद्ब्रह्मरवोचम्बन्धव्याधिकरणम् ।

सू० एकार्यत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे समामनन्ति,—'बृहत्पृष्ठ' भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति, व्यक्तो हि बृहद्ब्रह्मन्तरयोर्विकल्पः,—यस्मिन् कार्ये रथन्तरं प्रवर्त्तते तस्मिन्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्माद्बृहद्ब्रह्मा रथन्तरधर्माश्च उभयत्र कर्त्तव्या इति । बृहद्ब्रह्मं रथन्तरब्रह्मञ्च लक्षणार्थं भविष्यति ॥

सू० निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'निर्देशाद्वा' रथन्तरे रथन्तरधर्माः कर्त्तव्याः,—'गोक्षेत्रं न च बलवत् गेयं, रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलेत् स्वर्गं प्रतिवीक्षेत' इत्येवमादयः । बृहद्ब्रह्माश्च, 'बृहति उक्षेत्रं गेयं बृहति मीयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत्' इत्येवमादयः । एवं निर्देशोऽर्थ-

वान् भविष्यति, इतरथा रथन्तरग्रहणञ्च हृद्ग्रहणञ्च प्रदर्श-
नार्थं स्वात्, तथा सत्यथा भवेत्, न च श्रुतिसम्भवे सत्यथा
न्याया । यदुच्यते,—अर्थैकत्वाद्ग्रहणन्तरयोरिति, सत्यमेकोऽर्थः
पृष्ठसिद्धिः, एतदप्यस्ति,—अन्यथा हृदता साध्यते पृष्ठम्, अन्यथा
रथन्तरेणेति ; यथा पर्वणि विभज्यमाने हावप्युपायो, यथा हो
पुङ्खो अन्तर्दोर्म्यहौत्वा आकर्षतः । यदा तीक्ष्णेन ग्रन्थेण
च्छेदनम्, तत्र यत् ग्रन्थस्य तीक्ष्णोत्तरं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये
सम्बध्यते, नाकर्षणाभ्युपाये तद्वर्थापनेऽपि । एवं हृद्ग्रन्था
रथन्तरे तद्वर्थापने भवेत्पूर्वा न वा ? इति जायते विचारणा,
तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमवगच्छामः,—अन्यथा हृदसाध्यति,
अन्यथा रथन्तरमिति ; प्रत्यक्षं स्वल्पपि अन्यदुपसमाहरे,—रथ-
न्तरं शूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साध्यति, हृद् चित्रादिकां ;
तस्माद्ग्रन्थन्तरधर्मा शूरादिकायां स्तुतौ निबद्धा रथन्तरे प्रस्तुत-
माने भवेद्युर्न हृदिति, हृद्ग्रन्थं अपि चित्रादिकायां स्तुतौ
निबद्धा हृदिति भवेद्युः ; न रथन्तरे, तस्माद्ग्रन्थस्या धर्माभा-
मिति ॥ (८।२।१५ अ०) ॥

कथं रथन्तरे दृष्टग्रन्थन्तरधर्मासमुच्चयविशेषम् ।

सू०

अप्राकृते तदिकारादिरोधाद्व्यव-

निष्ठिरन् ॥ ४८ ॥

भा० अस्ति वैश्यस्तोमः,—‘वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत’ इति ;
तत्र इदमाज्जायते,—‘कनूररथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । तत्रायमर्थः

सांशयिकः,—किं कण्वरथन्तरे अन्यतरस्य रथन्तरस्य बृहती वा धर्माः कर्त्तव्याः, उतोभयोरपि ? इति । किं प्राप्तम्,—अन्यतर-
स्वेति । कुतः ? । एवं हि उक्तं,—‘रथन्तरस्य राथन्तरा भवन्ति,
बृहती बृहदध्याः’ इति निर्देशसामर्थ्यादिति, तद्विशेषेऽनुचमाने
यावदुक्तं तावत्प्राप्तमिति ; तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्याः ।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अप्राकृते’ (कण्वरथन्तरे) ‘तद्विकारात्’
यस्मात् कण्वरथन्तरमुभयोः कार्यं वर्त्तते, तस्मादुभयधर्मान् सभेत्,
नहि विवृतौ निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ, अर्थापत्तित इह भवन्ति,
चोदकेन कण्वरथन्तरम् उभयोरर्थापन्नं । तस्मादुभयधर्मान्
सभेत् । ये तु विरुद्धा धर्माः तद्यथा,—‘उच्चैर्गेयं बलवज्रेणम्’
इत्येवञ्जातीयकाः ‘विरोधाद् अवतिष्ठेरन्, अपवित्रेषु समु-
च्यः’ ॥ (८।२।१६ अ०) ॥

द्विषानके बृहद्रथन्तरयोर्विषयाविचरणम् ।

सू० उभयसाम्नि चैवमेकार्थान्तिः ॥ ४८ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति उभयसामानः कृतवः,—‘संसवः उभे कुर्यात् गोसव
उभे कुर्यात्’, अपवितावपि ‘एकाहे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्’ इति
श्रूयते, सन्ति तु प्रकृतौ बृहदध्या रथन्तरधर्माश्च, ते इह चोदकेन
प्राप्यन्ते । तत्र संग्रहः,—किमुभयसाम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः,

* “तदेतदुक्तम्,—न बृहद्रथन्तरयोः प्रिष्टौ न समुच्यः । किमतः ? । एतद्वयो
भवति, यद्यपि प्रिष्टे तस्य बृहद्रथन्तरे बृहदाधनमेवावगते तथापि तयोर्वै कश्चिपक्षमात्
एकसौव कार्यं कण्वरथन्तरमाप्यते, एवं चेत् एकसौव धर्मान् प्रतीयन्ति” इति नास्तिक-
नानासन्नेयम् ।

अथवा इहापि तत्रैव व्यवतिष्ठेरन् ? इति । किं प्राप्तं ?,—‘उभय-
साञ्चि चैव’ स्वात्, यथा कणुरथन्तरे, उभे हि अथ सामनी
पृष्ठकार्ये वर्त्तते, नैकैकं, तस्मान्नैकैकधर्मान् लभेत, उभे हि अथ
संहते, उभे धर्माः संयुज्यताम्, उभे हि ते संहते, एका-
धीपत्रे पृष्ठकार्ये वर्त्तते इति ।

सू० स्वार्थत्वादा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति बृहद्रथन्तरयोः
संहतयोः उभये धर्माः कर्त्तव्या इति ; रथन्तरे रथन्तरधर्मा
बृहति बृहदधर्माः । कुतः ? । ‘स्वार्थत्वात्’ धर्माणां,—रथन्तरधर्मा
रथन्तरार्थाः, बृहदधर्मा बृहदार्थाः, साञ्चोच्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य,
तच्च साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहदा, रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदधर्माः
प्रयोज्यन्ते, बृहत्पि प्रयुज्यमाने बृहदधर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते
धर्माः, साञ्चापि हि दृष्टमदृष्टञ्च क्रियते ; तस्मात् सामापि धर्म-
प्रयोजने समर्थम्,—अतो ‘व्यवस्था’ धर्माणां ‘प्रकृतिवत्,’—
यथा प्रकृते रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्,
एवमिहापीति ॥ (८।२।१७ अ०) ॥

सीर्षादिषु पार्वणशोभायनमुष्ठामाधिकारम् ॥

सू० पार्वणशोमयोक्तप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगा-

त्तदभीष्टा हि ॥ ५१ ॥ (सि०) ॥

भा० स्तो दर्शपूर्णमासी,—तत्रेहं समामनेति,—‘स्तुवेष पार्वणो
‘होति’ इति । सीर्षादिषु वैजतेषु कर्मसु भवति सन्देहः,—किं

तेषु पार्वणहोमो कर्त्तव्यो न वा ? इति । तत इदं तावत्परौषं,—
किं कालाभीष्णा पार्वणहोमो, उत समुदायाभीष्णा ? इति,
कालाभीष्णायां तयोः प्रवृत्तिः, समुदायाभीष्णायामप्रवृत्तिः ।
कुतः संग्रहः ? । उभयत्र प्रसिद्धेः, उभयत्र हि पर्वशब्दा लोके
प्रसिद्धेः, काले समुदाये च आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः ।
किं तावत्प्राप्तं ?—कालाभीष्णा इति, ततः कालगतता
प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मसु ‘अप्रवृत्तिः’ ।
कुतः ? । ‘समुदायार्थसंयोगात्’, ततः समुदाये प्रसिद्धिर्व्यप-
दिश्यते, काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति ; अतः समुदाय-
वाचित्वात् पर्वशब्दस्य समुदायस्याभियष्टव्यत्वात् वैकृतेष्व-
प्रवृत्तिरिति ।

सू० कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ (आ०) ॥

इति चेत् पश्यसि—कालस्य पर्वशब्दो वाचकः । तस्मात्
कालाभीष्णेति, तत्परिहर्त्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रं परेषु
विशेष्यते ॥

सू० नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य, तस्मात्
प्रकरणेन विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची ।
अत्राह,—‘न प्रकरणेन शक्यते पर्वशब्दस्य कालवाचितां
वाधितुं, दुर्बलं हि सिद्धात् प्रकरणम्’ । उच्यते,—नायम्
उभयत्र पर्वशब्दो वर्तते, यदि कालवचनस्य तत्सम्बन्धात् समुदाये

गम्यते, यदि वा समुदायवचनस्तत्सम्बन्धात् काले, अन्यतर-
वचनो यत्नो नोभयवचनः । तच्च समुदायवचने कल्पमाने
प्रकरणमनुगृहीतं भवति ।

अपि च पृष्ठातेः पर्वशब्दः, पृष्ठातिश्च दाने प्रसिद्धः, दानानि
च समुदायाः, तस्मात् समुदायाभौष्या । एवं शब्दावयवप्रसिद्धिः
अनुगृहीता भवति इति । तस्माद्वैकतेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः ॥

सू० मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० मन्त्रवर्णाच्च फलवदनुवादो भविष्यति,—‘ऋषभं वाजिनं
वयं पूर्वमासं यजामहे’ । ‘अमावास्या शुभगा सुशेवा’ इति च ।
तस्मादपि समुदायाभौष्येति ॥

सू० तदभावेऽग्निरिति चेत् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०) ॥

भा० नैतदस्ति,—यदुक्तं वैकतेष्वप्रवृत्तिरिति । ‘तदभावेऽपि’
यद्यपि समुदायवचनोऽयं, नच वैकतेष्वयमस्ति समुदायः,
तथापि पार्वणहोमो भवेतामेव । कुतः ? । अन्या एवंशब्दिका
देवता भविष्यन्ति । समुदायो वाऽसन्निरित्येवमपि यज्यते, सौर्या-
द्युपकारार्थेन । यथा, ‘अग्निमग्न आवह’ इति सन्निरित्येवम-
सन्नितो वा अग्निर्वागार्थेनावाह्यते, एवमिहापि इति ॥

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०) ॥

नैतदेवम्, आधिकारिकं हीदं वचनम्,—अधिकारे भवं,
यस्याधिकारस्तस्य यत्नं विदधाति इति आग्नेयादीनाञ्चाभि-
कारः, ते चाप्येकताः ; तेषां हीदो देवतार्थः । एवं यच्च

सा देवता नास्ति, तच्च तदर्थो होमो न करिष्यते; तस्मात् पार्वणहोमयोर्वैकृतेभ्यो निवृत्तिः ॥ (६।२।१८५०) ॥

इदमपौर्णमासयोर्हीमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम् ॥

सू० उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमिदानीं सन्दिह्यते,—किमुभौ होमौ पौर्णमास्याम-
मावास्यायाश्च, उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्या-
होमोऽमावास्यायाम् ? इति । किं प्राप्तम् ?—उभावप्युभयत्र ।
कुतः ? । उभयोर्हि प्रकरणे उभावप्याज्जातो, तस्मादुभयत्र
भवितुमर्हतः ॥

सू० यदभौज्या वा तद्विषयी ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावसंयति,—नैतदस्ति,—उभयसुभय-
त्रेति, 'यदभौज्या', स तत्र भवेत्, तस्य हि स उपकारकः,
अनुपकारक इतरस्य, न चानुपकारकः कर्त्तव्यः, समुदाय-
प्रधानावच होमावित्युक्तम् । तस्माद्यदभौज्या, तद्विषयी भवेत्—
मिति ॥ (६।२।१८५०) ॥

इदमिदानीं वाक्यमात्रेणमात्राधिकरणम् ॥

सू० प्रयाजोऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आज्जाताः, 'समिधो यजति तन्-
नपातं यजति इहो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति' इति ।

तत्र संशयः क्रियते,—किं 'समिधो यजति' इत्यादिशब्दैः समि-
दादयो देवताविशेषा विधीयन्ते,—एतान् समिदादीन् यज-
तोति, किं वा न प्रकृतैः समिदादिभिः सम्बन्ध उपादीयते ?
एवंशब्दिका देवताः न प्रकृतौ उपदिश्यन्ते इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—प्रकृतानां समिदादीनां यागो
विधीयते, समिदादयश्च देवता वाक्यसम्बन्धादिति । एवं प्रकृतैः
समिदादिभिः सम्बन्धे क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति,
तस्मात् प्रयाजोऽपि प्रकृता देवता भवितुमर्हति इति । देवता-
प्राधान्यश्च यथा पार्वणहोमे इति ॥

सू० नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं, नात्र समिदादयश्चोद्यन्ते देवतात्वेन । कुतः ? ।
द्वितीयानिर्देशात् ; तद्वितनिर्द्देशेन वा देवता चोद्यते, चतुर्थ-
न्तनिर्द्देशेन वा, तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते, तादर्थ्यं च सति
देवता भवति । न देवता नाम ज्ञात्वा काचित्, सैव कस्यचित्
रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य, यस्य यां प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य
देवता । द्वितीया ह्योचिततमे कारके भवति ; तत्र न द्रव्यस्य
तादर्थ्यं गम्यते तस्माच्च द्वितीयान्तेन देवताविधानम् ।

'अत्राह,—तादर्थ्यं कस्ययिष्णामः,—यथा 'विष्णुं यजति',
'वक्त्रं यजति' इति । अत्र न विष्णुर्वक्त्रो वा यागः ; नापि
यागादर्धान्तरं यागस्य कारकं यदीक्षितं, तद् द्वितीययाऽभिधीयते,
तेन तत्र कस्यते तादर्थ्यं, शब्दान्तरेण वा विहितं गम्यते, इह तु
न शब्दान्तरविहितं, नचैवं शक्यं परिकल्पयितुं । नच यागस्य

कारकत्वेन संभवति, समिदादिग्रन्थकृतास्तु यजोनां समिदादयः
ग्रन्था वाचका उपपद्यन्ते ; क्रियमानां चेष्टितायामिष्यते द्वितीया,
यथा पाकं पचतीति । तस्मात् 'समिधो यजति' इत्ययमर्थः समि-
धयिः कर्तव्य इति । यदा च यजिं प्रति अनुष्ठानं चोद्यते, तदा
यजिरूपदिष्टो भवति, यदि पुनरपि देवता उपदिश्येत, उपदिष्टे
यजौ देवतोपदिश्येत, तत्रोपदिष्टोपदेशे वाक्यं भिद्येत, तस्माच्च
देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशस्तदा मान्मवर्चिको देवता-
विधिः, तदा चोपादेयत्वादेवंशब्दिका देवताचोद्यते । तस्मात्
मान्मवर्चिको देवताविधिः ॥ ८।१।२० अ० ॥

इत्याचार्यश्रवणस्वामिभिरुक्ते मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

मीमांसाभाष्यस्य

नवमाध्याये द्वितीयः पादः ।

—:०:—

विज्ञतौ सत्यमतप्रतिष्ठादिग्रन्थानामुच्चाधिकारकम् ॥

सू० प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यान्ततौ
तत्प्रकृतित्वाद्ध्ये आकार्यत्वात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० वैजयन्ति कर्माणि उदाहरणं,—‘सौर्यं च’ निर्वर्णे ब्रह्म-
वर्षसकामः’ इति । ‘एन्द्रात्ममेकदशकपालं निर्वर्णेत् प्रजा-

कामः' इति । 'चित्तया यजेत पशुकामः' इति । 'वैश्वदेवीं
 चाग्नहवीं निर्वपेत् आमकामः' इति । अस्ति तु प्रकृतौ
 निर्वापमन्त्रः,—'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति । तथा 'इन्द्राय
 मदत्वंते नैशारमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति । अस्ति तु प्रकृतौ
 ब्रीहिलिङ्गो मन्त्रः,—'स्त्रोनन्ते सदनं कृषोमि घृतस्य धारया सुमेधं
 कल्पयामि । तस्मिन् सीदास्यते प्रतितिष्ठ ब्रीहौषां मेधं सुमन-
 स्रमानः' इति । तच्चैतच्च विकृतौ चोदकप्राप्तं सन्दिह्यते,—
 किम् अविकारेण प्रयोक्तव्यम् उत्तोहेन ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—अविकारेणेति । तथा चार्च्यमनुष्ठाने,—
 यत् प्रकृतौ कर्त्तव्यं तद्विकृताविति । प्रकृतौ चाग्निब्रीहिशब्दौ
 प्रयुज्यते, तस्माद्विकृतावपि तावैव प्रयोक्तव्याविति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सत्यं 'प्रकृतौ यथा उत्कृष्टवचनमर्चनां'
 कृतं मन्त्रे, 'तद्यीश्वरस्याम्' अपि 'ततो' (विकृतौ) तेनैव मन्त्रेण
 वचनं कर्त्तव्यं, 'तत्प्रकृतित्वात्' ।

तथा प्राप्ते इदमुच्यते,—नैतदेवम्, 'अर्घ्यं चाकार्यत्वात्'
 इति, एतावदर्घ्यं अग्निब्रीहिशब्दौ सूखं नीवारश्च नाभि-
 दध्वाता ; अग्न्यर्घ्ये तु शब्दस्वार्थे, मन्त्राणां चार्च्यवचनं कार्यं,
 न स्वरूपं, स्वरूपे द्रष्टुं कल्पयितव्यम् ; अर्घ्यवचनेन दृष्टं
 उपकारः, तस्माद् अहितव्यो इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे भवति,—'न माता वर्धते न
 पिता न आता न सखा' इति, प्रत्यक्षं, आतरं सखायश्च वर्धमानं

पञ्चमः, अतो नार्थवृद्धिप्रतिषेधसंवादोऽयं, शब्दवृद्धिप्रतिषेधस्तु
न भ्रातृशब्दो वर्धते, न सखिशब्द इति । का च तयोर्वृद्धिः ? ।
वर्णान्तरोपजननं सा, एकस्मिन् भ्रातेति द्वयोर्भ्रातराविति ।
एतदुक्तं भवति,—न भ्रातृशब्द उच्यते, न सखिशब्दश्चेति ।
अतोऽवगम्यते अन्ये उच्यन्ते इति । यथा न भवन्तः समाजं
गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेक्षका भवन्तीत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति
गम्यते । एवमिहापि (न भ्राता उच्यते, न सखा) इत्युक्ते
नूनमन्ये उच्यन्ते इति लिङ्गदर्शनम् । स्थितस्तावत् अपर्यव-
सितमेव । अन्तस्तच्चिन्तान्तरं वर्त्तिष्यते ॥ (८।३।१ अ०) ॥

पौण्डरीकेषु हविःषु स्तरचमस्त्रसोपाधिकरचम् ।

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमामनन्ति,—‘मौद्गं चरुं निर्वपेत् त्रियै त्रीकामः’
इति । तत्रेदं विधीयते,—‘पौण्डरीकाणि बर्हिः’षि भवन्ति’ इति ।
अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः,—‘स्तृणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जयामि मा
हिंसोः सुपाशयाना दभैः स्तृणीत हरितैः सुपर्णैः निःका ह्येते
यजमानस्य ब्रध्नः’ इति, इह चोदकेन प्राप्तः ; अत्र दभैरिति
जातिशब्दः* हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः । तत्र संशयः
किं जातिशब्दः अहितव्यः, नैमित्तिकोऽविकारेण प्रयोक्तव्यः,
उतोभावपि यथास्थानं अहितव्यो, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः

* जातिशब्देन इति क० सं० पू० पाठः ।

स्तरणसाधने द्रव्ये ? इति । तत एवं तावत्परीक्ष्य,—किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणाभिविज्ञया ? इति । कश्चात्र विशेषः ?—यदि दर्भाणां हरितगुणसम्बन्धो वक्तव्यः, व्यक्तमसावदृष्टोऽर्थः, तदा पुष्करीकाशामप्यदृष्टाद्यैव हरितसम्बन्धो वचनीयो भवति इत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः ; अत्र स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुष्करीकाशामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति ; तदेतत् इयमपि हरितशब्दादवगम्यते ; किन्तु विवक्षितम् ? इति संशयः ।

किं तावत् प्राप्तम् ?—अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत एतत्तावच्चिन्त्यते,—हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति । कुतः ? । हरितशब्दस्य मन्त्रेभावात्, नहि यो यो द्रव्यगुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति, यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति मन्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्मात् हरितगुणो वक्तव्य इति ।

‘ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः’ । न इत्याह,—नक्षत्रो स्तरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते, कथं तर्हि ?—हरितत्वयोगात् हरितशब्देन उच्यते, स एव हरित्यं श्रुत्वा अभिदधाति लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणं ; श्रुतिश्च लक्षणाया ज्ञायसी । तस्माद्वरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विज्ञतो न अहितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—जातिशब्दो नैमित्तिकश्च उभावप्यूहितव्यो, तत एतद्वर्त्यते,—स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति ।

वक्ष्यपि हारित्यं अत्रा हारितशब्दोऽभिवदति, तथापि हारित-
गुणवचनमनर्थकं, अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् ! तथाशब्दं
दृष्टे सम्भवति ; स्तरणद्रव्यगुणन्तु लक्षणायाऽभिवदति, तद्वचने-
ऽदृष्टं प्रयोजनं स्तरणद्रव्यप्रत्यायनं, एवञ्चेदिहापि स्तरणद्रव्यस्य
पुष्करीकस्य गुणः प्रत्याययितव्यः । तस्मात्तद्वाचक अहितव्यो
रक्तशब्द इति । तत एव अन्तरागर्भिणीत्यादौ भवतीत्यन्यथा
सुचं वर्ण्यते,—

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (य०) ॥

सू० जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० इति । इतश्च पश्यामी विक्रतावूहः कर्त्तव्य इति ।
कृतः ? । लिङ्गं दृश्यते । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—
‘विशेषां देवानामुच्चाणां छागानां वपानां भेदसोऽनुबूहि’ इति
जातिशब्दानामूहितानां समुच्चारणं भवति, तत्सम्बन्धमर्थ-
वचनपक्षे एव कल्प्यते, अहे क्रियमात्रे अनर्थपरत्वे अन्विष्टाग-
शब्दादेव प्रयुज्येयातां, तन्नामीषामक्रियार्थानां वचनमनर्थकमेव
स्यात् ! न चात्रैते शब्दा विधीयन्ते, विधायकत्वाभावात् । ‘ननु
प्रयोगवचनेन विधायिष्यन्ते’ । एवं तर्हि अदृष्टार्थतादोषः ।
तस्मादस्ति अह इति ॥

सू० अविकारमेके नार्पत्वात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘एके’ पुनराचार्या ‘अविकारम्’ अनुमन्यन्ते, अस्मिन्ने
लिङ्गं वक्ष्यति, तस्येयं प्राप्तिः क्रियते । यदि हि अस्मिन्ने, आर्षः
चोदको बाध्येत ! तस्मादनूह इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते,—‘अग्नेये वैज्ञते पशौ आत्मा-
यते,—‘अग्नेये ज्ञागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि’ इति । अहपक्षे
न विधातव्यं स्यात्, विधीयते तु, तस्मादनूह इति । अपिचेद-
मपरं लिङ्गं अम्नोषोमीये पशौ श्रूयते,—‘यज्ञेकं यूपमुपसृजेत्
एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि हो एतौ ते वायू इति यदि
वज्रन् एतौ ते वायवः’ इति । यद्युहो भवेत् एतदपि प्राप्तत्वात्
विधातव्यं स्यात् ! विधीयते तु । तस्मादप्यनूह इति ॥

सू० विकारो वा तदुक्तचेतुः ॥ ६ ॥ (उ०) ॥

भा० वाक्येन वक्ष्यो व्यावर्त्यते,—यदुक्तमविकार इति, तत्र,
अहः स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो ‘हेतुः’,—‘अर्थे आत्मात्रत्वात्’
इति, मन्मार्थं अनुसंधत्ते चोदको, न मन्माधराणि, अर्धपरानि
हि तानि, न स्वरूपप्रधानानि ; तस्मादूहः स्मात्पूर्वैरेव हेतुना ।
येकसं लिङ्गपरिहारो वक्तव्यः ॥

सू० लिङ्गं मन्मधिकीर्षार्यम् ॥ ७ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० यत् ‘लिङ्गम्’ उक्तम्,—‘अग्नेये ज्ञागस्य वपाया मेदसो-
ऽनुब्रूहि’ इति, तन्मन्मधिकीर्षया विधीयते, इतरथा अहि-
तत्वादमन्मः स्यात्, तस्मात्पुनर्वचनम् ॥

सू० नियमो बोधयभागित्वात् ॥ ८ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० यस्मिन्मुक्तम् ‘यम ते वायो’ इति, तत्परिच्छिद्यते,
अदि हि एतत् न उच्येत,—‘यदि हापसृजेत् यदि वज्रन्’

सर्वे इमे मन्त्रा एकयूपे भवेयुः । उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति नियमः क्रियते,—‘यदि हावुपसृशेत्, एतो ते वायू इति ब्रूयात्, यदि बह्वन्, एते ते वायव इति ब्रूयात्’, तस्मादेतदप्यलिङ्गमिति ॥ (८।३।२५०) ॥

अग्नीषोमीयपत्रौ लौकिकयूपस्यार्धप्रायश्चित्ताधिकरणम् ।

ख० लौकिके दोषसंयोगादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ८ ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तन्नाम्नीषोमीये पत्रौ आस्माद्यते,—‘यदि एकं यूपमुपसृशेदेव ते वायो इति ब्रूयाद्यदि हावेतो ते वायू इति यदि बह्वन् एते ते वायवः’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—लौकिके वैदिके च यूपोपस्यर्शने प्रायश्चित्तम्, उत वैदिके अथ वा लौकिके? इति । किं प्राप्तं? लौकिके वैदिके वाऽनियमः इति । कथं? । विशेषानाश्रयत्वात्, नहि विशेष आश्रीयते लौकिके वैदिके वेति, तस्मादनियम इति । वैदिके वा, तस्माहि अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोजनेनाभि-सम्बन्धो भविष्यति, इतरथा दूरगतेनाप्रकृतेन परोक्षः सम्बन्धः स्यात्, तस्मात् वैदिके यूपोपस्यर्शने इदं प्रायश्चित्तम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—लौकिके उपस्यर्शने भवितुमर्हति न वैदिके । कुतः? । एवं दोषसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तं, यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमाशुचते, यूपमुपसृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमा-शुचते तस्माद्यूपो नोपसृशः’ इत्यभिधाय ‘यद्येकं यूपमुपसृशेत्’-

इति समाध्यायते । तस्माद्यत्र दोषस्तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोषो न वैदिके, वैदिकं हि अस्नानम् उपच्छयणं च कर्त्तव्य-
मुक्तं, न तत् कर्त्तव्यं सत् अकर्त्तव्यं भविष्यति, सावकाशश्चोप-
स्यर्शनप्रतिषेधवचनं लौकिके अविरोधं भविष्यति ।

अपि च 'अपहृक्ते' कर्मणि 'चोद्यते निमित्तेन' । कथं ? ।
'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमासृजते' इति,—यत्किंल यज्ञे दुरिष्टं
तद्यूप आसृजते, यत् सुकृतं तद्यजमान इति, सर्वमिदं प्रशंसार्थं
न विधिपदान्तरेण सम्बध्यते । इष्टशब्द एवैको विधिपदैः
सम्बन्धमुपैति, प्रशंसापदैरपि सम्बध्यमान इह सन्निहितो भवति ।
सन्निहितत्वाच्च पदान्तरैः सम्बध्यते, यथा दण्डो मनोहरो
रमणीयश्च प्रहर शीघ्रमिति रमणीय-मनोहर-सम्बन्धेऽपि सति
सन्निहितत्वात् प्रहर शीघ्रमित्येतैः पदैः सम्बध्यते, एवमिष्ट-
शब्देऽपि सन्निहितत्वात् सम्बध्यते,—इष्टे यदि यूपमुपसृशेदेष्ट ते
वायो इत्येवमादि ब्रूयादिति, सोऽयमिष्ट इत्यपवर्गस्य वक्ता शब्दः ।
अपहृक्ते चेदुपस्यर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकं; तस्मात्
लौकिके यूपोपस्यर्शने प्रायश्चित्तं, 'न प्रकृतौ' वैदिके 'अभागित्वात्'
प्रतिषेधस्यापवर्गस्य च वैदिके न सम्भवति इति ॥ (८।३।३५०) ॥

द्विपश्याने पाशमन्त्रयोरेकवचनान्वाञ्जवचनान्वापदयोर्द्विवचनान्तेन

कदाधिकरणम् ॥

सू० अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च
तेनास्य ॥ १० ॥ (प्र० पू०) ॥

भा० अस्ति पशुरग्नीषोमीयः,—'यो दौक्षितो यदग्नीषोमीयं

पशुमालभते' इति, तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः,—'अदितिः
पाशं प्रमुमोक्तेतम्' इति ; तथा पाशबहुत्वाभिधायी 'अदितिः
पाशान् प्रमुमोक्तेतान्' इति ; प्रकृतौ तयोः समुच्चयं वक्ष्यति ।
अस्ति द्विपशुर्विकृतिः,—'मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां
चौषधीनां च सन्धावन्नकामः' इति । तत्र चोदकेन पाशाभिधा-
यिनो मन्त्रो प्राप्तौ । तयोः संशयः,—किं बहुवचनान्तोऽविकारेण
प्रवर्त्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहुवचनान्तो निवर्त्तते
एकवचनान्त जहितव्यः, उत उभयोरपि प्रवृत्तिरभिधानवि-
प्रतिपत्तिश्च, उतैकवचनान्त जहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि न
निवर्त्तते ? ।

किं प्राप्तम् ?—'अन्यायस्त्वविकारेण' अन्यायनिगदो बहु-
वचनान्तोऽविकारेण प्रवर्त्तते, एकवचनान्तो निवर्त्तितुमर्हति ।
कुतः ? । नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तमानस्य दृष्टः प्रतीघातः,
यद्येवैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्त्तितुमर्हति,
नासौ एकस्य वाचकः, न द्वयोः । एवमार्थः चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति । इतरथा हि जह्यमाने यथाप्रकृति मन्त्रो न कृतः
स्यात् ; न द्वयोः पाशयोः एकस्मिंश्च पाशे कश्चित् विशेषोऽस्ति ।
तस्मात् अविकारेण बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य
निवृत्तिरिति ॥

सू० विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—'विकारो वा' स्यात्, एक-
वचनान्त जहेन प्रवर्त्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति । कुतः ? ।

‘तदर्धत्वात्,’-यौ पाशौ विकृतौ वक्तव्यौ, तौ च प्रयोगवचनानु-
ग्रहात् यौगपद्येन, न पर्यायेण, तत्र न गम्यते विशेषः,-पाशशब्दे
उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं, कस्य न? इति, अविशेषात्
इयोरपि पाशयोः, तत्र तयोः कर्मत्वासम्बन्धं द्वितीयादिवचन-
मेव शक्नोति वदितुं, नान्यत्; तस्मात् द्विवचनमूह्येत, बहुवचन-
मेकवचनं च निवर्त्तितुमर्हत इति ॥

सू० अपि त्वन्यायसम्बन्धात् प्रकृतिवत् परेष्वपि
यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥ (तृ० पू०) ॥

भा० अपि त्विति पक्षो व्यावर्त्तते,—न बहुवचनं निवर्त्त्येत,
यथा प्रकृतौ बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तं,—‘अन्याय-
सम्बन्धात्’ बहुवचनान्तम्, एवं विकृतावपि एकवचनान्तं, द्वि-
वचनान्तम्* ज्ञेयम्; अन्यायसम्बन्धाच्च बहुवचनान्तं प्रवर्त्तत, यदि
प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थमात्रं पक्षे प्रकाशितं, विकृतावपि तत् पक्षे
प्रकाशयितव्यम्, अथ बहुवचनान्तेनैकत्वमुक्तम्, इहापि बहु-
वचनान्तेन द्वित्वं वक्तव्यं । तस्मादभिधानविप्रतिपत्तिः कर्त्तव्या
इति ॥

सू० यथार्थन्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः तमपि पक्षं व्यावर्त्तयति,—नाभिधानविप्रति-
पत्तिः कर्त्तव्येति, किन्तर्हि?—‘यथार्थं’ द्विवचनमूहितव्यं, बहु-
वचनमेकवचनं च निवर्त्तयेतां, तच्च द्विपाशाभिधायिनः पाश-
शब्दात्परं बहुवचनं एकवचनं वा न शक्नोति कर्मसम्बन्धं वदितुं,

* अत्र न द्विवचनान्तमिति पाठो भवितुं शक्यः ।

लोको हि शब्दार्थावगमे प्रमाणं, नच लोके द्वयोरर्थयोः बहु-
वचनान्त एकवचनान्तो वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते, तस्माद्द्वेन
द्वयोः पाशयोर्बहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रयोक्तव्यः ॥

कथं प्रकृतौ एकस्मिन् पाशे बहुवचनान्त इति चेत्,—

सू० छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यावद्दर्शनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं, 'छन्दसि' न दर्शन-
मतिक्रमितव्यम्, यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्वदपि कल्पयेत्, न
तेन छान्दसं कृतं स्यात्, न लौकिकं नापि लक्षणसिद्धम् ।
यदुक्तं,—चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिद्योयते इति । नैतदेवम्,
अन्यायस्य अचोदितत्वात्, न हि चोदकोऽन्याय्यामभिधानवि-
प्रतिपत्तिमभिप्रापयति । किंकारणम् ? । प्रकृतावेकत्वात्,
पाशस्य प्रकृतत्वाच्च बहुवचनान्तस्य प्रत्यक्षाभिधानविप्रतिपत्तिः ।
केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम ? । यदन्यथाऽभिधानं, अन्यथा
अभिधेयम् । नच प्रकृतौ एकस्मिन् बहुवचनान्तं प्रयुक्तमभि-
धानविप्रतिपत्तिं कर्त्तुं, किन्तर्हि ?,—यत् तेन शक्यते, तत्
कर्त्तुं । किञ्चानेन शक्यते ? । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽर्थमन्विच्छन्तो,
यदवगम्यते तदर्थः शब्द इत्यवधारयामः । अस्माच्च पाशद्वयस्य
मीचनेन सम्बन्धोऽवगम्यते, तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति, न
एकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनं । इह तु विकृतौ पाशस्य च
पाशस्य च यौगपद्येन मीचनेन सम्बन्धो वदितव्यः, बहुवचनस्य
द्वयोः पाशयोरन्याय्यं तस्याभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः, किन्तु
प्रयोग एव चिन्त्यते,—कः शब्दः प्रयोक्तव्यः ? इति । तच्च

प्रयोगेऽस्मदायत्ते किमित्यवाचकं प्रयोष्यामहे विद्यमाने वाचके ।

न चायं द्वयोः छन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः, सोऽयं मन्त्रः प्रयुज्य-
मानोऽपभ्रश एव स्यान्न छान्दसः । न च बहुवचनं हित्वप्रत्ययार्थं
लभ्यते लौकिके वैदिके च ; न चाभिधिक्लिप्ते हित्वे द्वयोर्बहु-
वचनं भवति । तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कर्त्तव्यमिति देव-
दत्तयज्ञदत्तशब्दद्वयादेव हित्वं प्राप्तं, न विभक्त्या विधित्स्यते,
तथापि द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनं । तस्मात् विकृता-
बूहितव्यमिति ॥ ८।३।४अ० ॥

अग्निषोमीयपशौ पाशैकलपाशबहुवाभिधायिभ्यन्दीर्विकल्पपाधिकरणम् ।

सू० विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद्गुणे त्वन्याय-
कल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभते’ इति ; तत्र पाशैकत्वाभिधायी पाशबहुत्वाभिधायी
च मन्त्रौ समास्नातो, तयोः किम् एकत्वाभिधायी प्रकरणे
निविश्यते, बहुत्वाभिधायी प्रकरणादुत्कृष्यते, उत उभावपि
प्रकरणमभिनिविश्येते ? इति । किं प्राप्तम् ?—बहुत्वाभिधायी
उत्कृष्टव्यः इति । कुतः ? । बहूनां हि स पाशानां मोचकः,
नच प्रकरणे बहवः पाशाः सन्ति ; तस्मात् प्रकरणेऽसम्बध्यमानो
यत्र बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा, ‘युवं हि स्त्रः स्पर्पती
इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्’ इति, ‘एत असृग्मिन्दव
इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यात्’ इति प्रतिपद्विधान-

मुत्कथ्यते । यथा च पौष्ण-सावित्र-सारस्वत-द्यावापृथिवीयाद्य-
नुमन्त्रणानि उत्कथ्यन्ते, एवं पाशबहुत्वाभिधायीति ।

एवं प्रप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिपत्तौ’ एतस्यां (का विप्रतिपत्तिः ?
यत्* प्रकृतावेकः पाशः, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रः, एतस्यां
विप्रतिपत्तौ) किं मन्त्र उत्कथ्यते, न ? इति । उच्यते,—
न उत्कथ्यते । ‘ननु प्रकृतौ अन्यो मन्त्रः ?’ । उच्यते, तेन सह
‘विकल्पो’ भविष्यति । कुतः ? । पाशप्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतौ
विद्यमानत्वात् उत्कर्षो न न्यायः । ‘ननु बहुपाशवचन एष
मन्त्रः, प्रकृतौ त्वेकः पाशः, तस्मात् तत्र न सम्भवति इति’ ।
उच्यते,—बह्वनप्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाभिधानं द्रव्यं प्रकाशय-
त्येव, यदि न प्रकाशयेत् न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत !
प्रकाशयति चेत् तावता नः प्रयोजनम्, तस्य हि उन्मोचनं क्रियते,
न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा । तस्मात् तस्य प्रकाशनं कर्त्तव्यं, तत्
प्रातिपदिकेन करिष्यते, नोत्कथ्यते । ‘अस्त्येव†’ ह्येकवचनान्तं
प्रातिपदिकं, तत्तस्य प्रकाशनं करिष्यति’ इति । अत्रोच्यते,—न
हि इदं तस्मादन्यत् । यद्येकवचनान्तं प्रातिपदिकं न उक्तथ्यते
प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्तदेवेदमिति ।

ननु ‘बहुवचनस्य बहुपाशकप्रयोगेऽर्थवत्ता । तस्मादुत्-
क्रष्टव्यम् । तदुत्कथ्यमाणम् एकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत्कर्षति’
इति । उच्यते,—‘गुणे त्वन्यायकल्पना’‡ स्यादिति न प्रधाने,

● यत् इति का० सं० पुस्तके नास्ति ।

† अथोच्यते अस्त्येव हि इति का० सं० पु० पाठः ।

‡ नृचे त्वन्यायकल्पना इति का० मी० पु० पाठः ।

गुणश्च विभक्त्यर्थः, प्रधानं प्रातिपदिकार्थः, प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते, सति प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् ; नच विक्ततौ प्रातिपदिकमस्ति, अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं प्रविशति, किमङ्ग पुनः प्रकृतावेवाभिहितं ; तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

‘ननु विक्ततावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थश्च उच्यते’ । वादं, विप्रकृष्टस्तु चोदकः, बहुवचनसमर्पकं* प्रातिपदिकं चोदको नोत्कृष्यति । तस्मात् प्रातिपदिकमेकदेशत्वात् बहुवचनमाकृष्यतीति । न च प्रकृतौ अनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुच्चीचने कर्मसम्बन्धं करोति । तस्मात् ‘गुणे’ बहुवचने ‘अन्यायकल्पना’† न प्रधाने प्रातिपदिकार्थे इति । किं पुनरन्याय्यम् ? । यद् बहुत्वं गम्यमानमविवक्षितमित्युच्यते, तत् कल्पयतां, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाच्यमेव वैकृतं बहुत्वं सन्निधानाभावात् । तस्मात् प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि निवेश इति ॥

सू० प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० ‘प्रकरणविशेषाच्च’ एतदध्यवसीयते, प्रातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति, न प्रातिपदिकं बहुवचनेनोत्कृष्यते इति, प्रकृतौ हि प्रातिपदिकार्थो विद्यते अग्नीषोमीये पशौ, बहु-

* समर्थकमिति क० सं० पु० पाठः ।

† अन्यायकल्पना इति का० कौ० पु० पाठः ।

वचनार्था विकृतिषु । तस्मादपि बहुवचनान्तस्य प्रकृतौ निवेश इति ॥

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्,—

सू० चर्थाभावात् नैवं स्यात् गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० युक्तं यत् प्रतिपद्विधानमुत्कृष्यते, नास्ति प्रकृतौ यजमानद्वित्वं यजमानबहुत्वं वा, तत्र न भवेद्विषय एतयोः प्रतिपदोः । इह तु गुणमात्रं नास्ति बहुत्वं, अन्यत् बहुवचनस्य प्रयोजनं सुचिना सम्बन्धः, नचानेकप्रयोजनमन्यतमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि उल्का प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । तस्मात् विषमं प्रतिपदभ्यामिदमिति ॥

सू० द्यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—द्यावापृथिवीयादीनामनुमन्त्रणानां यथा उत्कर्षस्तथाऽस्येति, तत्परिहर्तव्यम्,—

सू० नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदनुमन्त्रणेन तुल्यं, न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति, अस्ति त्विह पाशस्योत्पत्तौ शब्दः ; तस्मात् विषममनुमन्त्रणेनेति ॥ (६।२।५ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्तौ प्रयोगे पत्तौ सञ्ज्ञेति मन्त्रस्यानुवाचिकारम्भम् ।

स० अपूर्वे त्वविकारो प्रदेशात् प्रतीयेत ॥ २० ॥

भा० दर्शपूर्वमासयोरासनन्ति,—‘प्रोचयोरासादयेषां’ वर्हिः
 उपसादय स्रुचः समृद्धि पत्नीं सन्नद्धां चाप्तेनोदेहि’ इति । तत्र,
 पत्नीं सन्नद्धेति चिन्त्यते,—अस्ति हि यजमान एकपत्नीको
 बहुपत्नीकश्च, तत्र सर्वस्य प्रयोगमधिकृत्य पत्नीशब्द उच्यतेति
 एतत्प्राधाधिकरणेनैव निर्णीतम्, इदं तु सन्दिह्यते,—किं हि-
 पत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे अहितव्यः पत्नीशब्दः, उत न ?
 इति । किं प्राप्तम् ?—अभिधानार्थत्वात्काम्नाशामूहितव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अपूर्वे तु’ अप्रकृतिपूर्वके कर्मणि अवि-
 कारेण प्रयुज्येत । कुतः ? । ईकारान्तं होदं पत्नीमात्रस्य वाचकं,
 तत्र हिपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे पत्नीशब्दे उपादीयमाने हि-
 वचनं बहुवचनं च सामर्थ्यात् प्राप्नोति सन्नहनसम्बन्धं कर्तुं, समा-
 ख्यानसामर्थ्यात् एकवचनेन क्रियते । नचात्र द्वित्वं बहुत्वं वा
 विवक्ष्यते, लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य श्रवणात्, नचैकपत्नीकात्
 प्रयोगादिपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति, यथा तत्र सङ्ख्या
 उक्ता तद्वदिहापि इति । तस्माद्विकारेण पत्नीशब्दस्य प्रयोगः ।
 अत्रापि कश्चिदेकत्वं विवक्ष्येत, तथापि हिपत्नीके प्रयोगे
 सन्नतिपक्षभावादेकवचनार्थमेकवचनं, तदनेकपत्नीके प्रयोगे-
 ऽविद्वद्भित्त्वविकारेण प्रयुज्यते इति ॥ (८।२।६ अ०) ॥

हिपत्नीके विवक्षितवानेऽपि पत्नीं सन्नद्धेति मन्त्रस्यानूपाधिकरणम् ।

सू० विवक्षितौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

भा० अथेदानीं विवक्षितौ पत्नीशब्दचिन्त्यते,—किं हिपत्नीके बहु-

पक्षीके च प्रयोगे अहितव्यः, न ? इति । हिवाची बहुवाची वा पक्षीशब्दो द्विवचनं बहुवचनस्योपादानः प्रकृतौ समाख्यानेन बाधितः इह समाख्यानाभावात् उपादातुमर्हति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘विकृतौ’ ‘अपि’ अविकारेण प्रयोगव्य इति । कुतः ? । ‘तद्वचनात्’, यत् प्रकृतौ तत् विकृतौ कर्तव्यमिति तद्वचनं, प्रकृतौ चैकत्वमविवक्षितमिहापि द्वित्वं बहुत्वमेकत्वञ्च न विवक्षितमिति, तस्मादविकारः । अथ वा तदेव विवक्षितं, तदनेकपक्षीकेऽपि अविवक्षितमविकार एवावसीयते ॥ (८।२।३अ०) ॥

सवनीयपद्मान्तग्रोषोमीयसमानविधानत्वे ‘प्राज्ञे अग्नि’ इति

मन्त्रेऽग्न्याधिकरणम् ।

सू० अग्निगुः सवनीयेषु तदत्समानविधानाच्चेत् ॥ २२ ॥

भा० अस्मिं सोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो द्द्विचिती यदग्नीषोमीयं पशुमासभते’ इति । तच्चाग्निगौ इदं समाख्यायते,—‘प्राज्ञा अग्निं भरतस्तृषीत बर्हिर्न्वेनं माता मन्त्रतामनु पिताऽनु आता’ इत्येवमादि । यदा तु अग्नीषोमीयाः सवनीयाश्चसमानविधानाः, तदेदं विचार्यते†,—किम् अग्निगौ ‘प्राज्ञे’ इत्येवमादि पदमूहितव्यम्, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? ।

० अग्निगौ इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† ‘यदाग्नीषोमीयः सवनीयाश्चसमानविधानाः, तदेदं विचार्यते’ इति सर्वत्र पाठो न सम्भवः ।

ततः प्रतिदेशः क्रियते,—अभिज्ञो 'तद्वत्' इति, तत्र यः पदम्—
 धिक्कारणे पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः, यः सिद्धान्तः स इह
 सिद्धान्तः; अह इति पूर्वपक्षः, अविक्कार इति सिद्धान्तः* ॥
 (८।२।८३०) ॥

नौवाराणां ब्रौहिमप्रतिनिधित्वे मन्त्रे ब्रौहिमशब्दान्वाधिकारकम् ।

सू० प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति प्रतिनिधिः श्रुते द्रव्येऽपचरति,—“आगमो वा
 चोदनार्थाविशेषात्”(६६०४०) इति । स च सदृशः “सामान्यं
 तच्चिकीर्षा”(६६६४०) इति । तद् यद्वा ब्रौहिषु अपचरन् नौवारा
 उपादीयन्ते प्रतिनिधित्वेन, तदा ब्रौहिमन्त्रो यः समाक्यातः,—
 ‘स्त्रीमं ते सदनं कृन्मि । दृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि
 तस्मिन् सीदाम्यते प्रतितिष्ठ ब्रौह्मीणां मेघ सुमनस्यमानः’
 इति ; तं प्रति सन्देहः,—किं नौवारेषु ‘ब्रौहिमशब्दस्य
 अहेन प्रयोगः, उताविकारेण ? इति । किं प्राप्तम् ?—अवि-
 कारेण ब्रौहिमशब्दः प्रयुज्यमानः कार्यवती नौवारान् न शक्नोति
 प्रकाशयितुमिति तेषु प्रकाशयितव्येषु नौवारशब्दः प्रयोक्तव्यो
 भवति । तस्मात् अहः कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्रतिनिधौ च अविकारात्’ प्रतिनिधौ

* “कृत्वाचिन्ना क्रियते” इत्यारम्भे “परमार्थतस्तु स्वमीयपदभूनामन्त्रोपयोगोपविह-
 तितान् अख्येव सिद्धयसन्तोः पाशव्याख्येभ्यः,” इति व्यासभाष्ये चतुस्रमेवा ।

चेति जहो न कर्त्तव्य इत्यनुक्त्यते । किमेवं भविष्यति ? ।
 एवमविकारो भविष्यति, तत्रार्थमनुग्रहीष्यते, तस्मादनूहः ॥

सू० अनास्मानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य
 स्यात् ॥ २४ ॥ (आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति—अनूह इति, एवमनूहो भवेत्, यदि तस्मिन्
 मन्त्रे ब्रौहिषब्दो नास्मात् स्यात्, ‘अभावाच्चेतरस्य’ यदि नेदं
 नीवाराख्यं स्यात्, न चेदमुभयमस्ति तस्मादभिधानसिद्धये
 ऊहितव्यो नीवारशब्द इति ॥

स० तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-
 त्वात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० वाशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—ऊह इति,
 अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? । ‘तादर्थ्यात्’ तादर्थ्यं ब्रौह्मण्यं
 नीवाराणां, ये ब्रौहिषोक्त्यादयः संस्काराः क्रियन्ते, संस्कारै-
 रविशिष्टस्यास्य ब्रौहिषब्दो यथा धान्येषु ब्रौह्मिषचितेषु भवति,
 एवम् एतेषु अपि नीवारेषु; तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यः इति ॥

सू० उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० कथं पुनर्ज्ञायते,—यो यो ब्रौहिगतो विशेषः स नीवारे-
 ष्विति ? । ‘उक्तञ्च तत्त्वमस्य’ उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः षष्ठेऽध्याये
 (०६६६५०) “सामान्यं तच्चिकीर्षा” इति, तस्मादप्यविकारः ।
 (८।२।८अ०) ॥

हिपश्चादिषु सूर्यं चक्षुर्ममयतादितिमन्त्रासामनूदाधिकरणम् ।

सू० संसर्गिषु चार्थस्थास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा० सन्धभिगुपैषे संसर्गिणोऽर्थाः, -तद्यथा चक्षुः प्राण इत्येव-
मादयः 'सूर्यं' चक्षुर्ममयतादातं प्राणमन्धवसृजतात्' इति ।
हिपश्चादिषु पशुगणेषु किमूहितव्य उत, न? इत्युच्यते । 'ननु
अन्यायनिगदत्वादेवायं मोहितव्यः, इयोश्चक्षुषोरेकवचनान्तो
यतः अयते' । उच्यते, नायमभिगौ अधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह,
नहि अधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः, तेजोरश्मिवचनस्वयं, एकश्च
तत्तेजः; तस्माच्च अयमन्यायनिगदः । हिपश्चादिषु च वैकृतेषु
प्रयोगेषु 'मैत्रं' श्वेतमासभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च
सन्ध्यावन्नकामः' इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे गम्यमाने
उहः स्यादिति प्राप्नोति । 'ननु एकस्मिन्नपि पशोऽधिष्ठानभेदेन
भिन्ने एव तेजसौ' । न-इत्युच्यते, -'सूर्यमस्य चक्षुर्ममयतात्' इति
यत् पशोस्तेजस्तत् हि विवक्षितं, नाधिष्ठानभेदः, पश्वन्तरेषु पशु-
तेजोभेदाद्गृह इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, -'संसर्गिषु चार्थस्थास्थितपरिमाणत्वात्',
संसर्गिषु प्रथेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मीनां संसर्ग एवैकौ-
भूतास्तेषां रश्मयः, यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तःका-
नानादेशेषु भिन्नाः समानदेशे एकौभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः,
तस्मादेकवचनान्तस्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं स्वल्पमपि भवति, यथा संसर्गिणो न ज्ञाने

चेति जहो न कर्त्तव्य इत्यनुक्त्यते । किमेवं भविष्यति ? ।
एवमविकारो भविष्यति, तत्रार्थमनुग्रहीष्यते, तस्मादनूहः ॥

सू० अनास्मानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य
स्यात् ॥ २४ ॥ (आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति—अनूह इति, एवमनूहो भवेत्, यदि तस्मिन्
मन्त्रे ब्रीहिशब्दो नास्मात् स्यात्, ‘अभावाच्चेतरस्य’ यदि नेदं
नीवाराख्यं स्यात्, न चेदमुभयमस्ति तस्मादभिधानसिद्धये
जहितव्यो नीवारशब्द इति ॥

स० तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-
त्वात् ॥ २५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—जह इति,
अविकारेण प्रयोगः । कुतः ? । ‘तादर्थ्यात्’ तादर्थ्यं ब्रीह्यवता
नीवाराणां, ये ब्रीहिप्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियन्ते, संस्कारै-
रविशिष्टस्यास्य ब्रीहिशब्दो यथा धान्येषु ब्रीहिसिद्धितेषु भवति,
एवम् एतेषु अपि नीवारेषु; तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यः इति ॥

सू० उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० कथं पुनर्ज्ञायते,—यो यो ब्रीहियतो विशेषः स नीवारे-
ष्विति ? । ‘उक्तञ्च तत्त्वमस्य’ उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः षष्ठेऽध्याये
(१६६६६८०) “सामान्यं तच्चिकीर्षा” इति, तस्मादप्यविकारः ॥
(८।२।८अ०) ॥

द्विपञ्चमि सुः च च नमयतादितिसन्नायामनूदाधिकरचम् ।

सू० संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा० सम्यग्निगुप्रेषे संसर्गिणोऽर्थाः, -तद्यथा चक्षुः प्राक् इत्येव-
मादयः 'सूर्यं' चक्षुर्गमयतादातं प्राक्सम्यवसृजतात्' इति ।
द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु किमूहितव्य उत, न ? इत्युच्यते । 'ननु
अन्यायनिगदत्वादेवायं नोहितव्यः, इयोश्चक्षुषांरेकवचनान्तो
यतः अयते' । उच्यते, नायमभिगौ अधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह,
नहि अधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः, तेजोरस्मिवचनस्वयं, एकश्च
तत्तेजः; तस्माच्च अयमन्यायनिगदः । द्विपञ्चादिषु च वैकृतेषु
प्रयोगेषु 'मैत्रं श्वेतमासभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च
सन्धावनकामः' इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे गम्यमाने
उहः स्वादिति प्राप्नोति । 'ननु एकस्मिन्नपि पशोऽधिष्ठानभेदेन
भिन्ने एव तेजसी' । न-इत्युच्यते, -'सूर्यमस्य चक्षुर्गमयतात्' इति
यत् पशोस्तेजस्तत् हि विवक्षितं, नाधिष्ठानभेदः, पञ्चन्तरेषु पशु-
तेजोभेदादूह इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, -'संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात्',
संसर्गिषु अर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मीनां संसर्ग एवैकौ-
भूतास्तेषां रश्मयः, यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तःका-
नानादेशेषु भिन्नाः समानदेशे एकौभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः,
तस्मादेकवचनान्तस्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं स्वल्पमपि भवति, यथा संसर्गिणो न ज्ञान्ते

इति, 'न माता वर्तते न मञ्जा न नाभिः प्राणो हि स.' इति प्राणस्य सिद्धमनूहं हेतुत्वेनोपदिशति, तस्मात् संसर्गिणो नोद्भन्ते इति ॥ (८।२।१० अ०) ॥

हिपशुवाने अभिगुप्रेषे एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणम् ।

सू० एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥

॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इति तत्राभिगुप्रेषे समाख्यायते, 'एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रतात्' इति तद्विकृतौ हिपश्वादिषु सन्दिह्यते, किमभ्यसितव्यः, उताविकारेण प्रयोक्तव्यः? इति । किं प्राप्तम्?—एकधेत्ययमभ्यसितव्यः । कुतः? । 'एकसंयोगात्' एकस्त्वचः प्रकारः आच्छ्रता कर्त्तव्या इति, तत्र हयोवृद्धौषु वा तच्च उत्कृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति, पर्यायेण हि तां पशुभ्योऽपाच्छ्रन्ति* एकस्यां त्वचि अपाच्छ्रमानायामेकेन प्रकारेणापाच्छ्रेयुस्तस्मादसर्वविषयो भवति अविकृतः शब्दः प्रयुज्यमानस्तस्मादभ्यसितव्यः इति ॥

सू० अविकारो वा बहुनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते, नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति,

* पर्यायेण हि ताः पशुभ्यो पाठान्ति इति का० सं० पु० पाठः ।

अविकारेष प्रयोक्तव्य इति । कुतः ? । ऐकध्ववचन एव शब्दः,
'एकीकुच स्यां त्वचः' इति ।

किं तत्र ऐक्यं एककालोपदेशो वा एकदेशोपदेशो वा ? । 'बह्व-
नामिककर्मवत्', यथा बह्वनामिककाले कर्माणि भवन्ति,—'एकधा
माः पाययति' इति, एवमिहापि 'ऐकध्वं त्वचः कुच' इति, बह्वनां
तु एकीकरणं शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः ; तस्मादप्येव त्वचु
एकीकरणमेकधाशब्दो वदतीत्यवश्यम् ॥

सु० सत्त्वत्वं त्वैकध्वं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-
त्वात् परेष्टभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥ (उ०) ॥

भा० तुशब्दः प्रश्नं व्यावर्त्तयति,—नाविकारः, अभ्यसितव्यः
शब्द इति, एककाले कमस्त्वभिधीयमाने सहत्वं त्वचामभिहितं
भवति, तत्प्रकृतावेकस्यास्त्वचि असत्त्वात् 'अनभिप्रेतं तत्प्रकृति-
त्वात्' उत्तरासान्ततीर्त्वा 'परेषु' वर्धमानेषु पक्षेषु अभ्यासेन
'अभिधानं' स्यात् ॥ (८।२।११ अ०) ॥

हिमन्वादिपशुविद्यतौ मेधपतिव्यवस्था देवतादुष्टारसीचाधिकारवत् ॥

सु० मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च
प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाविकारः
स्यात् ॥ ३२ ॥ (१ म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमेऽम्बीषोमीये यथावन्निशुमैत्रे मेधपति-

शब्द एकवचनगदः, परेषां शास्त्रिणां द्विवचनगदः । तं प्रति संशयो भवति, द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु किमविकारेण इतरश्चेतरश्च प्रयोक्तव्यः, उत स्वामिपर ऊहः कर्त्तव्यः, उत देवतापरः ? इति । किम्प्राप्तम् ?—अविकारः । कुतः ? । ‘मिधपतित्वं स्वामि-देवतस्य’,—स्वामी मिधपतिर्देवता च, स्वामिना पशुर्देवताभ्या-न्दत्तः सङ्कल्पितः, मिधपतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति, तस्य कार्यं करिष्यतीति । देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्सृज्यते इति । त्रया-चामपि हि तं मिधं प्रति आधिपत्येन समवायोऽस्ति, सर्वत्र च आधिपत्ये पतिशब्दः प्रयुक्तः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः, स एष त्रयाणां एकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च, यथा प्रकृतावविवक्षितैकत्वोऽविवक्षितद्वित्वश्च सम्बन्धमात्रनिबन्धनः, एवं सर्वासु विकृतिषु ; तस्मान्न विक्रियेत ॥

सू० अपि वा द्विसमवायोऽयं नित्यत्वे यथासंख्यं

प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥ (२य पू०) ॥

भा० ‘अपि वा’ नैतदेवं,—तयोरिह समवायः,—एकवचनगदस्य, द्विवचनगदस्य च । तयोरेकवचनगदः स्वामिनि प्रयोष्यते, येषां समान्नातः ; येषां द्विवचनगदः समान्नातस्तेषां सदेवते वक्ष्यति । तस्माद्विकृतौ वक्ष्येण देवतासु द्विवचनगद ऊहेन प्रवर्त्तिष्यते, यजमानेष्वेकवचनगद ऊहिष्यते । एवं यथासंख्यं प्रयोगो भविष्यति ॥

सू० स्वामिनो वैकशब्दादुत्कर्षो देवतायां सप्तात् पञ्चमं द्वितीयशब्दः सप्तात् ॥ ३४ ॥ (३य प०)

भा० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—स्वामिदेवतयोऽभयो-
र्वाचक इति, नैतदेवं, एक एव मेधपतिशब्दः; यस्मात् द्विवचनं,
यस्मात् एकवचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति ।
'न खेकोऽपि मेधपतिः अपरोऽपि प्रतीयते, कथमवाचक इत्यु-
च्यते' * । यदा स्वामिनस्तदा मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यादुर
उपनयतेति सम्बन्धः, यदा देवतावचनस्तदा मेधपतये उपनयत
मेध्यादुर इति सम्बन्धः, स एव सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदाभ्यां न
सम्बन्धमुक्तं हते, वचनव्यक्तिभेदात् वाक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्
'स्वामिनो' वाचक इति अध्यवसीयते ।

'अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते ?' । तथा हि कल्प्या-
माने एकवक्तिगदे उत्कृष्येत एकदेवत्वः क्रतुः, तत्र प्रकरणं
वाच्येत ! यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवक्तिगदे
उत्कृष्येत, तत्रैव यजमानयोर्दम्पत्योर्वाचको भविष्यति, तस्मात्
प्रकरणानुपहाय स्वामिवचनः कल्प्यते, स्वामिपरस्मोहो भवि-
ष्यतीति ॥

सू० देवता तु तदाशीद्वात्सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यन-
र्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न स्वामिवचनो देवतापरो
भविष्यति । कुतः ? । 'तदाशीद्वात्' 'आशासाना मेधपतये
मेधमिति देवताभ्यां हविराशास्यते, मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना

* कथमवाचकः ? इति । उच्यते,—इति वा पाठः ।

उपनयत ताभ्याम्' इति यजमानं प्रत्याग्रासानामुक्तीर्त्तनम-
नर्थकम्, अकर्त्तव्यञ्च, स प्राप्त एव स्वामिनं, मिधः किमर्थमाशा-
स्यते । न च तेन नित्यमिव स्वामिसम्बन्धेन प्रयोजनं । याग एव
हि न संवर्त्तत । तस्माद्देवतावचनो मिधपतिशब्द इति ॥

सू० उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

(यु०) ॥

भा० उत्सृष्टञ्च यजमानेन नायं ममेति, केवलं परकीयो रक्षते,
कालेन देवतया सम्बन्ध्यते इति । कः पुनरस्य देवतया सम्बन्धः ? ।
यत्तामुद्दिश्य परिग्रहीऽस्य त्यज्यते, स च यावात् प्राकृतः, तस्मात्
यागात्परायं द्रव्यं नास्मीयं परित्यज्य आस्ते, आत्मप्रधानं
यत्तदास्मीयं, न यं प्रति आत्मा गुणभूतस्तादृशेषु भक्त्या पतित्वं
भवति; तस्मात् देवतयोरेव तत्र मुख्यं मिधपतित्वं, भाक्तं
स्वामिन इति ॥

सू० उत्सृष्ट्येतेकसंयुक्तो द्विदेवते सम्भवात् ॥ ३७ ॥

(आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्,—

सू० एकस्तु समवायान्तस्य तस्मिन्पतित्वात् ॥ ३८ ॥

(आ० नि० १ म) ॥

भा० प्रचीयते, यो हि तो हावस्मीषोमो तयोर्गन्धे मिधपति-
शब्दः, सचात्र देवतासमवेतस्तस्मिन् कर्मणि एकस्मै मन्वाय

‘मेध उपनयन’ इत्युच्यते । तस्मादेकवचनान्तो गणवाची मेधपति-
शब्दो नोत्पद्यते इति ॥

सं० संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

(आ० नि० २ य) ॥

भा० अयं चान्धः परिहारः,—संसर्गी अयमर्था देवता नाम,
सो अर्थो संसृष्टौ कदाचिदेका देवता भवति । यदि इयाय
परिकल्पितं किञ्चित् द्रव्यं, तच्च इयं देवता भवति, चावर्षौ
संसृष्टौ एकतां यातः । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणमभिनि-
विशते, पूर्वेषु च सह विकल्पेत इति ॥

सं० एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥ (यु०)

भा० अन्वारुह्य वचनमिदं, मा तावत् भूदिहैकत्वमर्थः,
तथापि प्रकरणमनुप्रविशेतेव एकवचनान्तः, प्रातिपदिकं हि
तस्य विद्यमानार्थम्, एकवचनोपनयनसम्बन्धार्थम्, एकत्वं
वाऽविवक्षितं ; तस्माच्च प्रकरणादुत्पद्येत इति । अद्योष्यते,
‘एकत्वविशिष्टस्य विभक्तिः सम्बन्धं ब्रवीति’ इति । तथाप्यस्मात्-
पक्ष उपपद्यतेतरां, सर्वोऽपि द्वैकत्वसम्बन्ध इति । ‘अथ सम्बन्धं
करोति एकत्वञ्च ब्रवीतीति’ । न तेन विशिनष्टि अविवक्षित-
त्वाद्विरुद्धं भविष्यति इति । अद्योष्यते,—‘अविवक्षितेऽपि वचने
एकत्वसम्बन्धे एकवचनं भवति नान्वचेति’ । तथा मेधपति-
गतमेकत्वमस्य भविष्यति, ततः सोऽनुवदिष्यते तस्माददोष
इति ॥ (८।३।१२अ०) ॥

वज्रदेवस्य पञ्चावपि एकवचनान्तमेवपतिशब्दस्य विकल्पाविकारश्च ॥

सू० नियमो वज्रदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वज्रदेवत्यः पशुः, 'स एतान् पशूनादित्येभ्यः कामाय आलभते' इति ; तथा 'वैश्वदेवं धूम्रमालभते' इति । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये द्विवस्त्रिगद एकवस्त्रिगदश्च मेधपतिशब्दः चोदकप्राप्तः सन्दिह्यते,—किं द्विवस्त्रिगद ऊहितव्यः, एकवस्त्रिगदो निवर्त्तते, उत उभावपि परस्परेश विकल्पमानौ नि-
विशयाताम् ? इति । किं तावत् प्राप्तं ?—द्विवस्त्रिगदः समवेता-
भिधायित्वात् ऊहितव्यः, एकवस्त्रिगदोऽशक्नुवन्नभिधातुमित्येतावता
दर्शनेन निवर्त्तते एष नियमः । आह,—'ननु प्रकृतौ द्वित्वस्या-
विवक्षितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्नोतीति' । उच्यते, अविशेष-
कमत्र द्वित्वं नतु तत्र समवेतस्य गम्यते, न च गम्यमानं नि-
प्रयोजनम्, अन्यसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति, तदस्य
दृष्टमेव प्रयोजनं । तस्माद्वज्रदेवस्यैव भवतीति ॥

सू० विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० यदुक्तं द्विवचनान्त ऊहितव्य इति, तत् मृङ्गीम, यत्त्वेक-
वचनान्तो निवर्त्ततेति तत्र, एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह
द्विवचनान्तेन विकल्पितुमर्हति । उक्तं हि गणाभिप्रायन्तत्
प्रकृतौ, संसर्गित्वाद्वा देवतानामिति, तद्वदिहापि गणाभिप्रायात्
संसर्गित्वाद्वा देवतानां विकल्पेन निवेक्ष्यते इति ॥ (८।३।१३ च०) ॥

एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योदाधिकारश्च ॥

सू० अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाभिसम-
वायात् स्यात् ॥ ४३ ॥

भा० अख्येकादशिनौ, 'प्रेषाग्नेयेन' वापयति मिथुनं सार-
स्वत्या करोति देतः सोम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेन इत्येव-
मादि । अस्ति च प्रकृतौ अभिगुप्रेषे एकवचिगदो द्विवचिगदश्च
मेधपतिशब्दः, तस्येह चोदकप्राप्तिश्चिन्त्यते,—द्विवचिगदो जहि-
तव्य एव, अथैकवचिगदः किमविकारेण प्रवर्त्तते, उत निवर्त्तते ? ।
किं प्राप्तं ?—'विकारो वा प्रकृतिवत्' इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—
'विकारः' एवैकादशिन्यां न विकारः, तत एकवचनान्तेन
निवर्त्तितव्यं । कुतः ? । 'देवतापृथक्त्वात्', पृथगत्र देवता, अन्यस्य
पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवं, नात्र गणो देवतात्वेन,
तदभावात् संसर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतौ च एतद्वयं कारणं,
एकवचनान्तस्य निवेशे न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यद्योक्तम्,
एकत्वेऽपि गुणानपामादिति, परपक्षमन्वारुह्य तद्वचनं न
स्वपक्षः तस्माददोष इति ॥ (८।३।१४अ०) ॥

इति आचार्यश्रवरस्वामिनः कृतो मीमांसाभाष्ये
नवमस्य अध्यायस्य द्वतीयः पादः ॥ ० ॥

मीमांसादर्शने ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इत्यादौ समसोच्चाविकरसम् ।

सू० षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गणस्य
प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकारंस्त्रीनाभिसम्बन्धो
विकाराच्च समासः स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमै पशुरज्जीषीमौयः,—‘यो दौचितो
यदज्जीषीमौयं पशुमालभते’ इति । तत्राभिगुप्रेषे इदमाच्चा-
यते,—‘षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः’* इति । तच्चोदकेन द्विपञ्चादीन्
पशुगणान् संप्राप्तं । ‘मैत्रं ज्योतिमालभते वाचं कृच्छ्रमपा-
क्षीषधीनाञ्च सन्धावन्नकामः’ इत्येवमादिषु अयमर्थः सांशयिकः,
किं षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं

* ‘षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्य अनुष्ठानावयवतात्’ इति । अयमर्थः—वङ्क्रयो
वङ्क्रयस्य पादस्थानि अस्तीनि, तानि अस्य पशोः षड्विंशतिवङ्क्रयानि रक्षे-
स्मिन् पादौ तयोद्भवाभ्यामवस्थितत्वात्, तासु वङ्क्रयोरनुष्ठाना अनुष्ठानेन अवस्थिता
इति यावत् । उच्चावयवतात् उद्धरतादिति । सोऽयं मन्त्रो वङ्क्रयानुद्धरणे क्रूरचतया
न विनियुक्तः किन्तु संप्रपन्नात् प्राक् पशौ नीयमाने होवा प्रयुज्यते इति न्यायनाशा
अतः अनुसन्धेयः ।

वचनमात्रमूहितव्यम्, अथ अस्वपदाभ्यासः, उत समस्व वचनम् ? इति । किं प्राप्तं ?—षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, द्विपञ्चाद्विषु पशुद्वयेषु प्रकृतावेकस्व पशोः षड्विंशतिर्वङ्क्रय उक्ताः, इह स शुभः* प्रविभक्तः, पशोः पशौ षड्विंशतिर्वङ्क्रयः, तत्र यदि अविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्स्ना षड्क्रौरभिवदेत् ; अथ समस्व वचनं क्रियते, तथा षड्विंशतिशब्दो निवर्त्तत, तच्चापि बाधितं स्यात् । नच सर्वाभिर्वङ्क्रिभिः पशोः सम्बन्धोऽस्ति ; पशुद्वयस्य ताभिः सम्बन्धः, नच पशुद्वयं पशुः ।

‘ननु पशोः कार्यं यः पशोः स्थाने, स वङ्क्रिभिः सम्बन्धयितव्यः, तथा हि प्रकृतो वचनं कृतं, समस्वाभिर्वङ्क्रिभिः पशुद्वयस्य सम्बन्धे कृते एकैकस्य षड्विंशत्या सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात्’ । अत्रोच्यते,—नैवं, प्रकृतो साक्षात् षड्विंशत्या पशुसम्बन्धः, इह परसंख्यया सम्बन्धे क्रियमात्रे परोक्षयाऽवयवसंख्यया सम्बन्ध आनुमानिकः स्यात् । न च नियोगतः षड्विंशत्या एकैकस्य सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात्, पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्ये-
दृशमपि तत्र मध्येत, न चैवं प्रकृतावभिधानं कृतं, तस्माद-
भ्यसितव्य इति ॥

सू० अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ भवान् पश्यति,—समासवचने अप्राकृतः शब्द उच्चरितो भवति इति । ‘अभ्यासेऽपि’ अनभ्यस्तं प्रकृतो वचनम्, इह साभ्यासमप्राकृतं स्यात् ॥

सू० न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैष दोषः, गुण एव शब्दस्याभ्यासी नाम, स मत्पक्षे-
ऽप्राकृतः, त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्या-
दित्युक्तं । अर्थाच्च मयैतदनुमतमुपादीयते, प्रविभक्तं गुणं वक्तुं,
यच्च श्रुतचिकीर्षयाऽनुमतं क्रियते, इच्छते एव तदस्माभिः तस्माद-
दोषः ॥

सू० समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति, कार्त्स्न्येन वङ्क्यो वक्ष्यन्ते इति, 'समासेऽपि' चोदका-
नुग्रहः, कार्त्स्न्येन वङ्क्यौषामभिधानात्, अपि च समासवचने
योगपक्षवचनात् प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्
समभ्यसितव्या वङ्क्य इति ॥

सू० नासम्भवात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, मम चोदकोऽनुगृहीतः षड्विंशतिशब्दप्रयोगात्,
तव प्रयोगवचनः समस्य वचनात्, न च सम्भवति चोदके
प्रयोगवचनं प्रत्यादर्शय्यं, बलीयान् हि चोदकः, स हि धर्माणा-
मुत्पादकः प्रापकश्च ; प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसङ्ग्याहकः, स
उत्तरकालेऽर्थविप्रकर्षात् दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ॥

सू० स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'स्वाभिश्च' वङ्किभिः पशुरपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि तथैव

उपलक्षितव्यः, सोऽभ्यासवचने प्रक्यते, समासवचने हि पर-
सङ्ख्या समुदायस्योक्ता भवति ; तथा न स्वाभिः पश्य उप-
लक्षिता भवन्ति, तस्मादसदेतत् ॥

सू० वङ्गीषान्तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्
प्राधान्यमग्निगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०) ॥

भा० तुयम्भः पञ्चं व्यावर्त्तयति,—नैतदेवम्, अभ्यसितव्यः
वङ्विंशतिशब्द इति,—किन्तुहि ?—समस्य वदितव्या वङ्क्रय
इति । कुतः ? । तत्र 'वङ्गीषां' 'प्रधानत्वात्,' 'प्राधान्यं' हि तासां,
प्रकृतौ 'वङ्विंशतिरेता वङ्क्रयः' इति अभिसम्बन्धः, तत्रेष्वितः
वङ्विंशतिरस्येति वङ्क्रयो गणिताः, न ताभिर्गणिताभिः
पश्यपलक्षितः । किङ्कारणं ? । वङ्क्रौभिर्गणिताभिर्दृष्टं
प्रयोजनं कृत्स्नं पार्श्वमुपदिश्यते इति, न तु वङ्क्रौभिर्गणि-
ताभिः पश्चादुपलक्ष्यमात्रे किञ्चित् दृष्टमभ्यधिकं भवति,
तस्मात् पश्यसम्बन्धो विवक्षितः, एवं 'प्राधान्यं' वङ्क्रौषाम्,
'अग्निगोः', वङ्क्रयार्थत्वात् तस्य सङ्ख्यापश्यसम्बन्धः प्रयोजनं ।
तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यम्, एतावत्त्वं प्रकृतौ उक्तमिति विद्वतो
एतावत्तैव वक्तव्येति तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० तासाञ्च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा० 'तासाञ्च' वङ्क्रौषामिदं कार्त्तार्थमुच्यते, न पशूनाम्, 'ता
पशुगोषाववतात्' इति, वङ्विंशतिवङ्क्रयस्तः प्रयत्नेन

० उपापचतादिति का० सं० पु० पाठः ।

सू० न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

भा० नैष दोषः, गुण एष शब्दस्याऽप्राक्तः, त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव, अङ्गदित्युक्तं । अर्थाच्च मयैतदनुत्तमुपादीयते, यच्च सुतचिकीर्षयाऽनुत्तं क्रियते, इत्यते ए दोषः ॥

सू० समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—अभ्यासवच भविष्यति, कार्त्स्न्येन वङ्कयो वच्यन्ते इति, नुपहः, कार्त्स्न्येन वङ्क्रीणामभिधानात्, योगपद्यवचनात् प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो समभ्यसितव्या वङ्कय इति ॥

सू० नासम्भवात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०)

भा० नैतदेवं, मम चोदकोऽनुगृहीतः षड्विंशति तव प्रयोगवचनः समस्य वचनात्, न च समस्य प्रयोगवचनं प्रत्यादर्त्तव्यं, बलीयान् हि चोदकः, स मुत्पादकः प्रापकश्च ; प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसङ्ग उत्तरकालेऽर्थविप्रकर्षात् दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वच

सू० स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ (

भा० 'स्वाभिश्च' वङ्क्रीभिः पशुरुपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि

अथवा, मोक्षसंज्ञां च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

१. अथवा, मोक्षसंज्ञां च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

२. अथवा, मोक्षसंज्ञां च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

तत्त्वमस्यैव नान्यं च नान्य-

नान्यं ॥ १० ॥ (उ०) ॥

—नाविकारः, अहः कर्तव्य-

स्वोच्चार्यते, तत्र वचन-

प्रत्ययः प्रयुज्यमानस्य-

लोच्यस्य, न तु प्रहास्य-

युज्यते, किमु चोदकेनेह-

तत् चोदकः प्रापयिष्यति,

२। अत् प्रकृतौ विवक्षितं,

नञादिह सा प्रदिश्यते ।

इह इति, अदा च न

तुत्या बहुविधमिति-

सचते, यद्यपि नास्य-

प्रेम्यहीतः साधको-

उपदानप्रकाशनात् ।

नेयानप्रधीमवचनो-

हं प्रयोजनं, बहु-

देवमिति ब्रूमः,

त्वां प्रैव इति

इपाचि ज्ञान-

‘रमध्वम्’

‘यतात्’

स्वा-

य-

सू० न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैष दोषः, गुण एव शब्दस्याभ्यासी नाम, स मत्पक्षे-
ऽप्राक्ततः, त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्या-
दित्युक्तं । अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, प्रविभक्तं गुणं वक्तुं,
यच्च श्रुतचिकीर्षयाऽश्रुतं क्रियते, इच्छते एव तदस्माभिः तस्माद्-
दोषः ॥

सू० समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो
भविष्यति, कात्स्न्येन वङ्क्त्रयो वक्ष्यन्ते इति, 'समासेऽपि' चोदका-
नुग्रहः, कात्स्न्येन वङ्क्त्रीणामभिधानात्, अपि च समासवचने
योगपक्षवचनात् प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्
समभ्यसितव्या वङ्क्त्रय इति ॥

सू० नासम्भवात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, मम चोदकोऽनुगृहीतः षड्विंशतिशब्दप्रयोगात्,
तव प्रयोगवचनः समस्य वचनात्, न च सम्भवति चोदके
प्रयोगवचनं प्रत्यादर्त्तव्यं, बलीयान् हि चोदकः, स हि धर्माणा-
मुत्पादकः प्रापकश्च ; प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसङ्गग्राहकः, स
उत्तरकालेऽर्थविप्रकर्षात् दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ॥

सू० स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'स्वाभिश्च' वङ्क्त्रिभिः पशुरपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि तथैव

उपसप्तवितम्भः, सोऽभ्यासवचने शक्यते, समासवचने हि पर-
सङ्ख्या समुदायस्योक्ता भवति ; तथा न स्वाभिः पश्य उप-
सप्तिता भवन्ति, तस्मादसदेतत् ॥

सू० वङ्गीषान्तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात्
प्राधान्यमग्निगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०) ॥

भा० तुयन्दः पञ्च व्यावर्त्तयति,—नैतदेवम्, अभ्यसितम्भः
वङ्विंशतिशब्द इति,—किन्तुहि ?—समस्य वदितव्या वङ्क्य
इति । कुतः ? । तत्र 'वङ्गोष्ठा' 'प्रधानत्वात्,' 'प्राधान्यं' हि तासां,
प्रकृतौ 'वङ्विंशतिरेता वङ्क्यः' इति अभिसम्बन्धः, तत्रेष्टितः
वङ्विंशतिरस्येति वङ्क्यो गणिताः, न ताभिर्गणिताभिः
पशुपसप्तवितः । किङ्कारचं ? । वङ्क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं
प्रयोजनं स्तरं पार्श्वमुपरिच्यते इति, न तु वङ्क्रीभिर्गणि-
ताभिः पशुपसप्तवितमात्रे किञ्चित् दृष्टमभ्यधिकं भवति,
तस्मात् पशुसम्बन्धो विवक्षितः, एवं 'प्राधान्यं' वङ्क्रीषाम्,
'अग्निगोः', वङ्क्यार्थत्वात् तस्य सङ्ख्यापशुसम्बन्धः प्रयोजनं ।
तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यम्, एतावत्त्वं प्रकृतौ उक्तमिति विद्वतो
एतावत्तैव वक्तव्येति तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० तासाञ्च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा० 'तासाञ्च' वङ्क्रीषामिदं कार्यमुपपत्ते, न पशूनाम्, 'ता
चमुठोष्ठाववतात्' इति, वङ्विंशतिवङ्क्यस्तः प्रयत्नेन

उत्कर्त्तव्या इति । इतरथा षड्विंशतिरस्य षड्कयस्तं प्रयत्नेन
 किञ्चित् कुर्यादित्येवमभिसम्बन्धो भवेत् । यच्च लक्ष्यते, तद्विकार्य-
 सम्बन्धार्थं प्रतिनिर्दिश्यते ; तदिह 'षड्विंशतिरस्य षड्कयस्तः'
 इति षड्क्रीणां प्रतिनिर्देशः कार्यार्थः ; तस्मात्तासां प्राधान्य-
 मिति ॥

स० अपित्वसन्निपातित्वात् पत्नीवदस्त्रातेनाभिधानं

स्यात् ॥ ८ ॥ (पू० २) ॥

भा० अपित्विति पञ्चव्याहृतिः । नैतदेवं, समसितव्या षड्कय
 इति, किन्तर्हि ?—अविकृतः षड्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः ।
 कुतः ? । 'असन्निपातित्वात्,' असन्निपातौ ह्यभिगुः, न करणत्वेन
 निर्दिश्यते, यदि हि करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं
 कर्त्तव्यं, न ध्वानेनेति मन्थान्तेन कर्मसन्निपातः स्यात् । तत्रा-
 शक्यमविकृतेन योगपथं कर्त्तुमिति विक्रियेत अभ्यस्येत वा ।
 अथ पुनरेतदकरणं, क्रियमाणानुवादिनयनकालमभिगुवचनमने-
 कस्मिन् पशौ चोदकेनात्र निपतितं ; तत्रैषां स्वसङ्ख्यावती-
 षड्क्रीरभिवदितुमशक्यं विप्रतिपत्तिरूपं तत् ; तस्माच्च तद्वङ्क्री-
 षामियत्ता वदितव्या, किन्तर्हि ?—षड्विंशतिसङ्ख्यायाः
 सम्बन्धः कर्त्तव्यः, यथा द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्द-
 एकवचनाद्वो न सङ्ख्याया पत्नीः परिच्छिन्नन्ति, किन्तर्हि ?—
 एकत्वेन सम्बन्धाति एकमिहापि, तस्माद्विकारेण प्रयोगः ।
 एकवचनविकारे आश्रमगुपहीयते इति ॥

सू० विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥ (उ०) ॥

भा० तु शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते,—नाविकारः, ऊहः कर्त्तव्य इति । यद्यसङ्ख्येषु ग्राह्यत्वं तत्सङ्ख्योच्चार्यते, तत्र वचन-
प्रामाण्यात् विप्रतिपक्षसङ्ख्याकस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्य
षट्ष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते, यथा प्रकृतौ पक्षीशब्दस्य, न तु इहाहृत्य
षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पक्षौ प्रयुज्यते, किन्तु चोदकेनेह
प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र यत् न्याय्यं तत् चोदकः प्रापयिष्यति,
नाहृत्य षड्विंशतिशब्दः । किं तत्न्याय्यं ? यत् प्रकृतौ विवक्षितं,
प्रकृतौ च षड्क्रमेणां इयत्ता कर्त्तिता ; तस्मादिह सा प्रदिश्यते ।

‘नन्वेतदुक्तं नाग्निगोः करणत्वेन निर्देश इति, यदा च न
करणं, तदा कथमयं षड्क्रियत्तावचनः, श्रुत्या षड्विंशति-
सङ्ख्यावचन एव भवितुमर्हति’ इति । उच्यते, यद्यपि नास्य
तृतीयया निर्देशः, तथापि प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको
भवन् कमन्थं दृष्टमुपकारं करिष्यति, अन्यतोऽवदानप्रकाशनात् ।
‘अत्रोच्यते, नास्यावदानैरभिसम्बन्धः प्रकृतियागप्रयोगवचनो
यागेन सम्बन्धाति, तत्र च हविःकक्षीर्त्तनं दृष्टं प्रयोजनं, षड्-
विंशतिशब्दोऽपि तत्सङ्गतये भविष्यति इति’ । नैतदेवमिति ब्रूमः,
—प्रकरणत्वात् यागमात्रेण अभिसम्बन्धे सति ऋत्विजां प्रेष इति
गम्यते ; लिङ्गात्तु शमितप्रैषमेनमध्यवस्यामः ; तथारूपाणि ह्यत्र
वाक्यानि,—‘दैव्या शमितार उपहृता मनुष्या आरभध्वम्’
इति । तथा ‘षड्विंशतिरस्य षड्क्रियस्ता अनुष्ठगोच्चारयतात्’
इति । तस्मात् षड्क्रियत्तावचन एव न षड्विंशतिसङ्ख्या-
वचनः । यथा यजमानपदे एकयजमानकाचिन् सङ्ख्य-

मात्रकवचनमिति कृत्वा द्विवचनानुके च प्रयोगे सङ्ख्यावचन-
प्रदेशात् ऊहः क्रियते, एवमिहापीति ॥

सू० अपूर्वत्वान्नथा पन्थ्याम् ॥ ११ ॥ (मु०) ॥

भा० यदुक्तं पत्नीवदिति, युक्तं पत्नीं न तत्रैकपत्नीके वच-
माने पत्नीशब्दः समाज्जातः, द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदेशात्
भवति । यथा एकस्याः पत्न्याः सङ्ख्यावचनः, एवं द्वयोर्वद्भ्यां
च सङ्ख्यावचन इति । तस्माद्वैषम्यं पत्नीनाम् ॥

सू० आम्नातस्त्वविकारात् सङ्ख्यासु सर्वगामि-
त्वात् ॥ १२ ॥ (पू० ३ ॥

भा० तु शब्दोऽन्यं पञ्चमवतारयति,—न समस-वचनं सङ्ख्यो-
हः स्यादिति, यथा समाज्जातं षड्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम्,
एवमविकारे चार्थानुग्रहो भविष्यति । प्रविभक्तं गुणमभिवदितुं
वचनमूहिष्यते,—षड्विंशतौ एतयोर्वङ्कय इति । ‘ननु षड्-
विंशतौ इत्यभिधाने षड्क्लीषां प्रथमा न प्राप्नोति’ । उच्यते,—
यदा षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेषार्थं
सङ्ख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षण्या सङ्ख्या
विशेष्यते, यथा इन्द्राग्नी देवते इति । यदा दिवेरैश्वर्यकर्मणोऽर्धो
गुणो विवक्षितो भवति, तदैकवचनान्तमेव ‘इन्द्राग्नी’ इति शब्दो
लक्षण्या विशिनष्टि ; तथा च प्रयोगो दृश्यते,—‘पञ्चपञ्चाशत-
स्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशा पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशा
पञ्चपञ्चाशत एकविंशतः’ इति सङ्ख्यावचनः शब्दः त्रिंशत इत्य-

त्रेण सचचया विशेष्यते; यथा देवदत्तवज्रदत्तविष्णुमित्राः
पर्वदिति, एवं षड्विंशती वङ्क्त्रय इति । एवमविकारं च
भविष्यति, वङ्क्त्रिगामी च षड्विंशतिशब्दो भविष्यति इति ॥

सू० सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्यादङ्कयः पुनः प्रधानम् ॥

॥ १३ ॥ (उ०) ॥

भा० सत्त्वमुपपद्यत एव वचनं,—षड्विंशती वङ्क्त्रय इति ।
सङ्ख्याप्रधानस्त्वेवभिर्द्वैशः कृतो भवति, षड्विंशतिगुणः
प्राधान्येन विवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन वङ्क्त्रिगामुच्चारणं, वङ्क्त्रयः
पुनः प्रकृतो प्रधानं, न सङ्ख्या, तदुक्तं, “प्राधान्यमभिगीस्तद्वे-
त्वात्” । “तासाञ्च कृत्स्नवचनात्” इति, तदेवं न प्रकृतिवदभि-
धानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक एव बाध्येत; तस्मात्समसितव्यमेव
वचनमिति ॥

सू० अनाज्ञातवचनमवचनेन हि वङ्क्त्रिणां स्यान्निर्देशः

॥ १४ ॥ (य०) ॥

भा० न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवाज्ञातमुच्यते, अनाज्ञात-
वचनमपि प्रतीयते* इति षड्विंशती वङ्क्त्रय इति ।
अथ द्विवचनं बहुवचनं वा अनार्थं, तथा न क्रियते, न तासां
वङ्क्त्रिणां कार्त्स्न्यनाभिधानं स्यात् ॥

सू० अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् ॥ १५ ॥ (पू० ४) ॥

भा० वाग्रहः पक्षं व्यावर्तयति,—न समासवचनम्, अभ्यासः

* वचनमपितीतव इति क० सं० पु० पाठः ।

स्यात्, एवमविकारो भविषति; तच्चावचोदकावतुषहीयेते ;
सर्वं समाज्जातं कृतं भविषति । केवलम् अस्य गदोऽभ्यसिष्यते,
कृत्स्नाय वङ्कशोऽभिहितो भविषति ॥

सू० पशुस्त्वेषं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्

तस्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० तुयद्धेनावधार्यते,—नैतदेवं, समस्य-वचनमेवेति ।
कथम् ? । 'एवं' सति पशुः प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात्, पशोः-
पशोः षड्विंशतिः षड्विंशतिर्वङ्कशः न कश्चित् षड्विंशति-
वङ्कशः पशुरिति पशोः सङ्ख्यासम्बन्धेऽभिधिक्षिते एवं वचनं
भवति । न च पशुसङ्ख्यासम्बन्धः प्रकृतो विवक्षितः इति ।
उक्तमियत्ता वङ्कशीषां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि सैव चोदकेन
प्रदिश्यते । तेन नाभ्यासः कर्त्तव्यः, स हि पशुनिमित्तकः, तस्मात्
समस्य-वचनं वङ्कशीषां कर्त्तव्यमिति ॥ (८।४।१५०) ॥

चतुस्त्रिंशत्वाजिन इत्यनेन चाचमेधिकसवनगोषास्य चतुस्त्रिंशत्वाङ्कपरिशेष-
वचनाधिकरहम् ॥

सू० अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनादैशेषिकम् ॥ १७ ॥

भा० अश्वस्यमेधः, तच्च सवनीयः पशुः अश्वस्तूपरगोमृगो
च ; अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये—'षड्विंशतिरस्य वङ्कशः'
इति वचनं, तदिह चोदकेन प्राप्तं ; तथाश्चस्य चतुस्त्रिंश-
दङ्कशः तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः, अस्ति तु ऋक् समा-

ज्ज्ञाता,—‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्त्रोरक्षस्य स्वधितिः
समेति । अष्टिद्रा गाचा वयुना कृष्योत परव्यहरनुधुष्या विग्रस्ता’
इति । तदिदं सन्दिह्यते,—किं अक्षस्य वैशेषिकमिदं वचनं
कर्त्तव्यं, तूवरगोष्ठगयोः समासेन, उत सर्वेषामेव समासवचम् ? ।
किं प्राप्तम् ?,—अक्षस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्त्रवस्तस्य वैशेषिकमिदं
वचनं कर्त्तव्यं । कस्मात् ? । वचनात्, एवं ‘चतुस्त्रिंशद्वाजिनो
देवबन्धोः’ इत्येतत् वचनमर्थवदिति, इतरथा एतद्वचनमनर्थकं
स्यात् । तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति ॥ (८।४।२ अ०) ॥

आश्रमेधिकस्य नीत्याश्रयस्य ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्’ इत्यनेन समखाया एव
कचो निषेधाधिकारश्च ॥

सू० तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंश-
द्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते,’ प्रकृतौ यत् कृतं
वचनं तत् कर्त्तव्यमिति । कथम् ? । ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्
षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति, ‘सा’ नियुज्यमाना ‘चतुस्त्रिंशद्वाच्य-
त्वात्’ वारयति शब्दं, तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्वैशेषिकं वचनं न
कर्त्तव्यं, सामासिकं वचनं कर्त्तव्यम् ।

‘ननु ‘षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति वचनात् प्रति-
षिद्धेऽपि, वैशेषिकमेव वचनं कर्त्तव्यमिति’ । न,—इत्युच्यते, न
अयं षड्विंशतिशब्दो विधीयते, किन्तु हि—यथाप्राप्तवचनमनूयते,
कथमवगम्यते ? । एवकारकरणात्, यथाप्राप्ते एवकारकरणं, न

च षड्विंशतिशब्दः प्राप्तः, षड्विंशतिसङ्ख्याभिधानं प्रकृतौ
 कृतमिहापि तदेव प्राप्तं । षड्विंशतिशब्देन तत् प्रकृतौ
 कथितमिहापि षड्विंशतिशब्दस्तत्र चकार्थमेवोच्चारितः । षड्विंशतिसङ्ख्यापरेऽनेकोऽर्थो विधीयते,—चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः,
 षड्विंशतिसङ्ख्यावचनञ्च, तत्र वाक्यं भिद्येत, भिद्यमाने एक-
 वाक्यरूपं बाध्येत । किं तत् ? । साक्षाच्छब्दं, 'न चतुस्त्रिं-
 षदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इति ; एतच्च वचनं
 चतुस्त्रिंशद्वचनभावे प्राप्तमेव सत् कर्त्तव्यतया प्रतिषेधं
 प्रशंसितुमुच्चार्यते, तदेवमेकवाक्यतामापद्यते । सैकवाक्यता
 सङ्ख्यापरे बाधिता स्यात् । अनेकार्थविधानञ्चान्वाक्यम्,
 एकार्थविधाने सम्भवति, भूयसी हि तच्चादृष्टकल्पना स्यात् ।
 तस्माद्यथाप्राप्तवचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अस्मा स्यादास्मातत्पदविकल्पश्च न्यायः ॥

॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० आस्माता हि षड्विंशत् प्रतिषिद्धा च तस्मादस्मात् वैशेषिकं
 वचनं स्यात् । तथा च अविकल्पो भविष्यति, अविकल्पश्च न्यायः ।
 विकल्पो विरुद्धं वचनं अन्योन्येन भवति । भवति इति चेत्,
 न प्रतिषेधः ; नेति चेत्, न विधिः । तस्माद्वैशेषिकं वचनं
 कर्त्तव्यम् ॥

सू० तस्मान्तु वचनादैरवत् पदविकारः स्यात् ॥

॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—कञ् तच् प्रतिषिध्यते इति । नैतदेक-

‘तस्यां’ ‘वचनात्’ ‘पदविज्ञारः स्यात्’, वचनं हि भवति,—‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इति । तत्र चतुस्त्रिंशत्पदं नुत्या प्रतिविध्यते, ऋक् सप्तमया प्रतिविध्यते ; अतिसप्तम्याविशये च नुतिर्न्याया । तस्माद्देशेयिकं वचनं कर्तव्यमिति ॥

स० सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात् ॥

॥ २१ ॥ (उ०) ॥

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य । कस्यात् ? । ‘पदेन’ ‘असंयोगात्’,—चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात्, विना तस्यात् पदात्, नैव ऋक्येवो बद्धि-नचनं कुर्यात् ।

अथ षड्विंशतिपदेन सम्बध्येत, तथापि नाम्नवद्वी-(?)— षड्स्यां ब्रूयात्, तत्र इष्टोऽर्थो नावकस्येत, अत्र च वाक्यमर्थं न साधयेत्, अने च वाक्ये दोषत्रयस्यात्,—‘मन्त्री हीनः स्वरतो वर्धते वा मिथ्यापबुद्धो न तमर्धमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिमस्ति यथेन्द्रयवः स्वरतोऽपराधात्’ इति । चतुस्त्रिंशत्पदं चेह अनर्थकं स्यात् । तस्मात् समस-वचनं कर्तव्यं । ऋचस्य विद्यन्तरेच विहितत्वाद्देशेयिकं वचनमिति ॥ (१४।३७०) ॥

अथोपयोगोपपत्त्यादुक्तमर्थेन वयमभिधानाधिकरचनम् ।

स० वनिष्टसंनिधानादुक्तकेषु वपाभिधानम् ॥ २२ ॥

भा० ज्योतिष्टोमेऽम्नीषोमीये पथी अग्निगौ वचनं,—‘वनिष्ट-

मस्य मा राविष्टोरुकं मन्थमानाः* इति । तत्रोरुकशब्दं प्रति विचारः,—किं वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरुकसङ्घर्षं मन्थमानाः, उत उरुकं वपां मन्थमाना वनिष्टुं मा राविष्टु ? इति । किं प्राप्तम् ?—वनिष्टुमुलूकं मन्थमाना इति । कथम् उरुकशब्दे उलूकवचनः ? रत्नयोः समानवृत्तित्वात्, पर्यङ्कः पञ्चङ्कः, रोमाणि क्षोमाणि, अङ्गुरिः अङ्गुलिः ; उलूकसङ्घर्षत्वाच्च वनिष्टोः, वपायाश्चाप्रसिद्धे :

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—उरुकशब्देन 'वपाभिधानं' स्यात् । वपां मन्थमाना वनिष्टुं मा राविष्टेति एषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्था भवति, भवति हि वनिष्टुसन्निधानात् ध्यामोहेन वनिष्टोरुलंबनप्रसङ्गः, तच्च निवर्तयन्नेष शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति, न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव, वपोदरवत्काखे वपां मन्थमानैर्न लवितव्यः इतरस्मिन् पक्षे वनिष्टुं मा राविष्टेति लवितव्ये वनिष्टो अनर्थकः प्रतिषेधः उलूकसङ्घर्षवचनश्च अदृष्टार्थः । 'कथं पुनर्वपायामप्रयुक्तो वपां प्रत्याययिष्यति उरुकशब्दः ? इति' । उच्यते, अवयवप्रसिद्ध्या उरुकशब्दस्यावहित्वोक्तं वचनो दृष्टः, तस्यैवा उरु राजाङ्गश्चम् उरु तैलिकाङ्गश्चमिति । तस्मा, 'उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पञ्च मन्थेत वा उ'

* "वनिष्टुर्वपायमोपवर्तो" कश्चित् पञ्चविशेषः, तं मा राविष्टुं तस्य लवणं वा कुर्वत । कल्पयेत् लकारस्य रेफः । किं कुर्वन् ? उरुकं मन्थमाना उरुकबुद्धिं कुर्वन् इत्यर्थः । अथ उरुकशब्देन वाक्यविरोधो कश्चित् उलूकनामा पञ्चविशेषोऽभिधीयते । कुतः ? । रत्नयोरविशेषात्, पर्यङ्कः पञ्चङ्कः, रोमाणि क्षोमाणि इत्यादि-
र्येवात् । उरुकशब्दः साङ्ख्यलक्षकः, पञ्चसङ्घर्षं वनिष्टुं विवर्त्तेन मन्थमाना वा विष्टेति वाक्यार्थः" इति भाष्यम् ।

इति । तथा 'उरु विस्तीर्णं विक्रमस्य' इति । इहापि 'स' विस्तीर्ण-
वचन एव । तथा कश्चिद्व्यं मेदसि प्रसिद्धः, यथा कश्चिद्व्यं
व्याः,—मेदोवाहिनी इति गम्यते । तस्यैकदेशः कश्चिद्व्यं असुदा-
प्रत्ययमादधाति ; मेदस्विनी तस्य वया, न विस्तीर्णं मेदो मन्त्रमा-
नेन तस्यचिद्व्यं वनिष्टुर्लभितव्य इति वपावचनता सिद्धा भवति ।
किं भवति प्रयोजनं ? । वनिष्टुवचनपक्षे उपमानस्य उरुकश्चिद्व्यं
अनूहः ; वपावचनपक्षे उरुशब्द उचितव्यः कश्चिद्व्यं
उरुचो के, उरुचि कानि ; अथ वा उरुके उरुकादि यदि
समासाभिप्रायः (८।४।४अ०) ॥

अत्रिणौ 'प्रशसा वाङ्' इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वाधिकारवत् ॥

ख० प्रशसाऽस्यभिधानम् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेवाग्निगावाभ्याम्,—'प्रशसा वाङ्' इति । तत्र
सन्देहः,—किं 'प्रशसा वाङ् कश्चिदात्' प्रशसेति द्वितीयायाः,—
प्रशसा वाङ् कश्चित्वाविति, उत, प्रशसेति द्विवचनं, आकारे
विभक्तेः कृते प्रशस्यो वाङ् कर्तव्याविति ? । किं प्राप्तम् ?—
'प्रशसाऽस्यभिधानं', असौ हि शासकश्चः प्रसिद्धः, तथाहि तमनु-
वदति, 'द्वयं प्रशसाभिधानं शासमाहरेति' असि वै शासमाचक्षते
इति । अनर्थिका च वाङ्मोः स्तुतिः, स्तुतौ वाङ् किमप्युच्यते कुरुत
इति आत्मवर्धिकां तदोर्वैवतात्वं कल्पितं स्यात्, तच्चानुक्तम् अन्य-
स्मिन् पक्षे इति । तथा योनः श्रेयः भवति दर्शनम्,—'तत्तत्तत्तत्किं
शासकस्य शासनेन विप्रसन्नत्वात् इष्टुमुच्यते' इति । तस्मादसिना
प्रशसेति गम्यते ॥

सू० वाङ्मयप्रशंसा वा ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा वाङ्मयप्रशंसा,—‘प्रशंसा वाङ्मयं कथ्यताम्’—प्रशस्तौ वाङ्मयेत्यव्याप्तिरिति । तथा प्रशंसाशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यति इति, कार्त्तव्येन हि वाङ्मोः प्रशस्तता, कर्त्तव्यो वाङ्म उच्यतेत्यर्थः, कर्त्तव्यो च वाङ्म उच्यतेत्यावृत्तिरिति । इतरस्मिन् पक्षे स्वधितिना विग्रसनं क्रियते, अत्रेव वाचकः शब्दः उच्यते ; यदि वा मान्दवर्षिकं द्रव्यं विधीयते,—अग्निना वाङ्म हेतव्यो इति, तच्चायुक्तं विधिविहिते स्वधितौ सति । न च न प्रशस्तौ वाङ्म, ताव्या पश्यहि गच्छति ; अवनम्य च शमीकरोरे भक्षयति । तस्मात् वाङ्मप्रशंसा । किं भवति प्रयोजनम् ? । अस्मदीये मतं राजता हरितस्वरवोऽसदः, तन्नासिपर ऊहो भवति, यथा पूर्वः पक्षः ; यद्य तर्हि सिद्धान्तः, तदा वाङ्मपरेषोहेन भवितव्यम् ॥ (८।४।५अ०) ॥

अग्निमैवेत्येवमथ इत्यादौ योगादिप्रमाणानां कार्त्तव्यवचनाधिकारश्च ॥

सू० श्येन-शला-कश्यप-कवय-श्लोकपर्षाद्याकृतिवचनं

प्रसिद्ध-सन्निधानात् ॥ २५ ॥

भा० अग्निमेवाग्निगाविदमावावते,—‘श्येनमस्य पक्षः कथ्यताम्’ शला दीपव्यो कश्यपेवांसो कवयोऽश्लोकपर्षाडोवन्त’ इति । एषु संशयः,—किं आकृतिवचनमेषु भवति, उत कार्त्तव्यवचनम् ? इति । किं प्राप्तम् ?,—‘प्रसिद्धसन्निधानात् आकृतिवचनम्’, इह प्रसिद्धस्य सन्निधौ बह्वभिधीयते, किञ्चिदिदं कर्त्तव्य-

मिति तत्राकृतिवचनं गम्यते, यथा 'असौ पिष्टपिष्ठाः सिंहाः
क्रियन्तान्' इति 'अङ्गुनवदरा मेखलाः क्रियन्तान्' इति
सिंहाकृतिवचनं मेखलाकृतिवचनञ्च गम्यते, एवं श्लेणाकृति
वचः कर्तव्यं, शलाकृती दोषयी, कश्मपाकृती अंसी, कवपाकृती
जह्, करयोरपर्णाकृती अष्टौवन्तो इति ॥

ख० कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रन्तः पञ्च व्यावर्तयति न चैतदस्ति,—आकृतिवचन
इति, किन्तर्हि, कृत्स्नोदरञ्च विवक्षितं, कृत्स्नानि उद्भूतानि
एतानि एतदाकृतिकानि भवन्ति । यथा श्लेणायाकृतिकानि
भवन्ति, तथैतानि कुक्षतः, कृत्स्नानि उदरतेल्वमर्षोऽवगम्यते,
सञ्चयेद् द्योयमानं दृष्टार्थं भवति । कृत्स्नोदरैर्हि तैः प्रयोजनं ।
तथा हि तदाकृतिकानामवत्तं भवति । इतरथास्तदाकृति-
कानामवस्थात् । तस्मात् कात्स्न्यमवगम्यत इति ॥

खू अग्निगोक्ष तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ (यु०) ॥

भा० अग्निगोक्षानामुदरार्थः, अङ्गानां कात्स्न्यगोदरञ्च
कञ्च आदित्वेवमर्थः । कञ्चम् ? । एवं हि भवति वचनं,—'मात्रं
मात्रमस्यानूनं कञ्चतात्' इति ; तस्मादपि श्लेणादिभिः कृत्स्नो-
दरञ्चं गम्यत इति । प्रयोजनं पक्षोक्तम् ॥ (८ ॥ ३५०) ॥

दर्शकैर्दृश्यान्निहोत्रे प्रायश्चित्तस्य चोत्तिष्ठत्या चानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वान्तर्दर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥

भा० अस्ति अग्निहोत्रम्,—‘य एवं विधानमग्निहोत्रं जुहोति’ इति । तच्चेदमात्रायते,—‘अग्नये ज्योतिषतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् यस्मान्निहोत्रोऽहुतेऽग्निहोत्रं उद्वायात्’ इति । यदि तु दर्शार्थेन पौर्णमासार्थेन वा अग्निः उद्भूतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्वायात्, किं ज्योतिषतौ कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तं?—कर्त्तव्येति । कुतः ? । उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, भवितव्यं नैमित्तिकेनेति । अग्निरसौ उद्भूतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्वातः, एतावच्च निमित्तं ज्योतिषत्याः, तस्मात्ता कर्त्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति अग्निहोत्रार्थमुद्भूते उद्वाते कार्येति तस्मादपि कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्तिं ब्रूमः,—‘प्रासङ्गिके’ एवंलक्षणकेऽव्यावृत्तगते ‘प्रायश्चित्तं न’ कर्त्तव्यं, परार्थं हि तदुद्हरणं कृतं दर्शपूर्णमासार्थम्, अग्निहोत्रार्थं चोद्भूते व्यापके तदात्रात् । तस्माच्च कर्त्तव्यम् । ‘प्राह,—ननु तं नास्त्वत्र शब्दः,—अग्निहोत्रार्थमुद्भूतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति’ । अचोच्यते,—यद्यपि नास्त्वैवस्मार्त्तार्थकः शब्दः, तथाप्यग्निहोत्रार्थमेवोद्भूतेऽनुगते प्रायश्चित्तं गम्यते । कथम् ? । अग्निहोत्रप्रकारणे एतदात्रातमिति, अग्निहोत्रप्रकारणे चात्रानात्तस्योपकारकमिति गम्यते । ‘नाग्निहोत्रविशिष्टमुद्हरणं, स्वार्थं हि सर्वं क्रियते, न परविशेषकार्येन’ । अचोच्यते, अग्निसम्बद्धमेतत् प्रायश्चित्तमुच्यते, नोद्धानसम्बद्धं । किमतो

यस्येवं ? । यद्युद्दानसम्बन्धं भवेत्, उद्दानस्यानङ्गत्वाच्चेतदुद्दाना-
 र्कमिति गम्यते, प्रकृतेनाग्निहोत्रेण प्रयोजनेन सम्बध्यते ।
 अग्निहोत्रस्य पुनर्गुणत्वादनेस्यैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजन-
 सम्बन्धः, तत्रैवमुद्भूतो व्यापको भवति, यदि स प्रयोजनं
 नाभिनिर्वर्त्तयति । तत्राग्निहोत्रार्थस्योद्धारणस्याग्निहोत्रनिर्वृत्तिः
 प्रयोजनं । दर्शपूर्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिर्वृत्तिः । उद्भूत-
 चानुगतं स्वयं प्रयोजनायायोष्यं प्रायश्चित्तेन योष्यं क्रियते ।
 तच्च योष्यं कुर्वन् प्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति । यस्तुद्भूतो
 दर्शपूर्णमासप्रयोजनः तं योष्यं कुर्वन्नाग्निहोत्रस्योपकुर्यात् ।
 यस्तुग्निहोत्रार्थमुद्भूतः तं योष्यं कुर्वन् अग्निहोत्रायोप-
 करोति । तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्भूते प्रायश्चित्तं । कथं पुनर्प्रायते,
 अग्निना प्रायश्चित्तस्य सम्बन्धः नोद्दानेनेति ? । अग्निविशिष्टेन
 उद्दानेन सम्बन्ध इति श्रुत्या गम्यते, उद्दानपरीतेनाग्निनेति
 वाक्येन ; श्रुतेर्वाङ्माहसीयस्यादुद्दानसम्बन्धः प्राप्नोति इति ।
 ‘उच्यते’—उद्दानसम्बन्धस्यापरिहार्यत्वात् ‘यस्योद्दायात्’ इत्यवि-
 श्वचितमेव प्राप्नोति, अदृष्टार्थत्वाच्च अनाकाङ्क्षितेन सम्बन्धः,
 तदुद्दानपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन सम्बध्यमाने व्यापको सत्यामा-
 काङ्क्षितेन सम्बन्धः, दृष्टार्थता च । तस्मादुद्दानपरीतोऽग्निः
 प्रायश्चित्तेन सम्बध्यत इति । दर्शपूर्णमासार्थमुद्भूतो यत्रानुगच्छति
 तत्राग्निहोत्रस्य परकीयोऽग्निर्व्यापकः । परकीयस्योद्धारणमिति
 तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । अपि च लिङ्गं भवति । किमिति ? ।
 ‘यस्याग्निमुद्भूतो अग्निहोत्र’ इत्यनुवादः । विधी हि एतस्मिन्
 सति वाक्यभेदपसङ्गः । यस्याग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धारणं, ततोऽङ्गतः

प्रयोजनमिति विवक्षायाम् अनुतेऽग्निहोत्रे इति वचनमनुवदितु-
मुपपद्यते । तस्मादपि अग्निहोत्रप्रयोजने उच्यतेऽनुगते प्रायश्चित्तं
भवितुमर्हतीति । किन्तु हिं तदा कर्त्तव्यम् ; अविशेषविहितम-
न्वेदपत्रमे प्रसज्यादिति ॥ (८।४।७५०) ॥

आयोदाने प्रायश्चित्तकृत्त्वोमिच्छात्वननुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० धारण च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमाज्जायते, 'धार्यो गतत्रिय आहवनीयः' इति
अस्मानुगमे प्रायश्चित्तं 'अग्नये ज्योतिष्यतेऽष्टाकपाशं निर्वपे-
त्यस्मान्निहृत्तोऽहृतेऽग्निहोत्र उदायात्' इति । तत्रैषोऽर्थः
सांग्रयिकः,—यदा धार्योऽग्निरनुगच्छति, तदा किमिदं
प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं ?—कर्त्तव्यमिति ।
उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, एतावदिह निमित्तं, अग्निरग्नि-
होत्रार्थमुच्यतेः कृतप्रयोजन उदातीति । तच्चेह सर्वं प्राप्तं,
तस्मात् कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिति । 'अनु सर्वकर्षार्थमेतत् न
केवलस्याग्निहोत्राय' । उच्यते, यदि सर्वकर्षार्थं, समुदायार्थं
तत् न केवलस्यार्थेन भवतीत्युच्यते । यत् एकैकस्य—इत्येवं सर्वार्थं
तत्, सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमग्निहोत्राय प्रयुक्तं भवति । न चेदं
सर्वकर्षार्थमुदायार्थं, समुदायस्याचोदितत्वात् साधनानि प्रत्या-
काङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र कर्मोदरणमाकाङ्क्षति । तस्मात्
सर्वार्थमपि सत् अग्निहोत्रार्थं भवति ; एवञ्चेदनुगमनप्राय-
श्चित्तं प्राप्नोति इति । यथा यदुच्यते परिसमूहनं त्वेषापव-

इत्येवमादयः पदार्था धार्येऽग्राह्यह्यहनि क्रियन्ते एवं प्राय-
श्चित्तमपि क्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘धारणे च’ गतन्विद्योऽनुगमने इदं
प्रायश्चित्तं न कर्तव्यं । कुतः ? । ‘परार्थत्वात्’,—न हि तदा
अग्निहोचार्थसुहरणं यस्मिन् कास्ते भवत्यसौ मतन्वीः, तत्रान्यात्र-
सुहृतोऽग्निः सर्वाङ्गं धार्यते, उहरणं तु तत् एकस्मै एव
प्रयोजनाय, धारणं तु सर्वकर्माङ्गं, नच धारणेऽग्निहोचार्थेऽनु-
गमने प्रायश्चित्तं विहितं, किन्तर्हि उहरणे, परकीयं चाचोहरणं,
परार्थसुहरणं, यदर्धसुहरणं तदर्धसुहृतेऽपि तत् प्रायश्चित्तं ।
तस्माच्च तत्रेदं प्रायश्चित्तमिति ॥

स क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—परिसमूहनं पर्युषणम् इत्येवमादयः पदार्था
धार्येऽपि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपीति । अचोच्यते, युक्तं
तत्,—परिसमूहनादीनि क्रियन्ते, चोदितानि हि तानि,
संस्कारार्थत्वेन शक्यानि च अज्ञतप्रयोजनानि च ; उहरणं तु
ज्ञतप्रयोजनत्वात् निवृत्तं, नियतदेशकालत्वाच्चाशक्यं । तस्मात्
इदमतुल्यं प्रायश्चित्तेन ॥ (८।४।८अ०) ॥

इयार्थसोहरणस्यानन्वयत्वाधिकरणम् ॥

ख न तृत्पक्षे यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

भा० अथअग्निहोत्रे उहरणमग्नः,—‘वाचा त्वा होवा प्रापेन

उद्गात्रा' इत्येवमादिः । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—यद्दर्शपूर्ण-
मासार्धेनीद्धरणं क्रियते, किं तत्रैष मन्त्रः कर्त्तव्यो न ? इति ।

किं प्राप्तम् ?—दर्शपूर्णमासार्धमप्यदृतेऽग्नौ अग्निहोत्रं
ह्ययत एव । तत्र चेन्मन्त्रो न क्रियते, अमन्त्रोऽदृतेऽग्निहोत्रं
प्रवर्त्तते । तस्मात् मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते,—
'कालाभावे विगुणत्वादुद्धरणं नाग्निहोत्रस्येति, तच्च, कालमात्रं
हि अपगतम्, उद्धरणं तु विगुणमप्यग्निहोत्रस्य भविष्यतीति ।
एवं चेत् समन्त्रकं कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—परार्थम् 'उत्पन्ने' अग्नौ 'यस्य' अग्निहोत्रं
प्रवर्त्तते, (चोदनेति कर्म ब्रूमः) न तत्र मन्त्रः कर्त्तव्य इति ;
न तदग्निहोत्रस्योद्धरणं, अतः परकीये उद्धरणे न कर्त्तव्यमिति ।
उच्यते,—'ननूक्तं, विगुणमुद्धरणमग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न
गुणाभावे प्रधानाभावोऽपि' इति । अत्रोच्यते, न गुणः कालः,
निमित्तमसौ भवति,—इत्येतदुक्तम् । अतो निमित्ताभावे
क्रियमाणमश्रुतं कृतं भवति । तस्माच्च तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति ;
न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्त्तव्यः, कृतोऽपि
ह्यसावनर्थक इति ॥ (८।४।८ अ०) ॥

प्रापचौचकौ प्रदानार्थं प्राप्तावनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० प्रदानदर्शनं श्रयणे० तद्धर्मभोजनार्थत्वात् संसर्गाच्च
मधूदकवत् ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे समाम्नायते,—‘आदित्यः प्रापचौचः†
पयसि चरः’ इति । तच्च सन्देहः,—किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः
पयसि कर्त्तव्याः, उत न ? इति । यदि प्रदानार्थमेतत् पयः,
ततः कर्त्तव्याः, अथ श्रयणार्थं, न कर्त्तव्याः । कथं संशयः ? ।
सप्तमीनिर्द्देशात् श्रयणार्थं पय इति गम्यते, देवतासम्बन्धस्य
तु चरोरधिकरणे पयसि श्रयमाणे वाक्यभेदाशङ्का, अतः
संशयः ।

किं तावत् प्राप्तं ?—प्रदानार्थमिति । कथम् ? । आदित्यः
चरुर्भवति, स च पयसीत्येवमनेकार्थविधाने वाक्यं भिद्येत,
इवमपि चेद्वाच्यं अतो वाक्यादवगम्येते, यद्यन्यतरदेतयोर्विधीयते,
तदाऽन्यतरद्विधीयमानं गम्यते, अतो न वाक्यभेदः । यथा च
न वाक्यभेदस्तथा आश्रयितव्यं ; तच्चाधिकरणसम्बन्धे विधीय-
माने देवतासम्बन्धावगतिर्नावकल्पते, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् ।
देवतासम्बन्धे तु विधीयमाने हि ये निर्द्दिश्येते चरुपयसी,
तयोर्निर्द्देशसामर्थ्यावाक्येन संसृष्टं गम्यते, तच्च देवतया सम्बध्यते,
तच्चाध्यात्म्यप्राधारश्चरुर्भवति ।

आह,—‘वाक्येन हे चरुपयसी गम्येते, न तयोः संसर्गः’ ।

* चपचे इति का० सो० पु० पाठः, एवं भाष्येऽपि ।

† आदित्यः प्रापचौच इति का० सं० पु० पाठः ।

उच्यते,—यदा हे गम्येते, तदा प्रयोगकक्षणेन योगपक्षमेतद्वी-
र्गम्यते, तच्चार्वाक संतर्कः, एतत्त्वाच्च वाक्यस्य सन्तुष्टः । तेनात्र
निर्देश एव विवक्षितः, नाधिकरणसम्बन्धो गम्यमानोऽपि
विधीयते । एवं तु निर्देशः क्रियते, संसृष्टे चरूपयसौ कथं
गम्येयातामिति, तच्च चरुसंसृष्टं पयः चरौ त्यज्यमाने निवृतं
त्यज्यते, तदस्य 'प्रदानदर्शनं' भवति । पयसा यद्यभाषस्य तस्य
प्रदानं कथम् स्वादिति सप्तमी निर्दिश्यते । तस्मात् भोजनायं
यागार्थमेतत् पयः । भोजनमिति साकृष्ट्याद् यागमाह । तस्माच्च
पयः प्रदानार्थं पयोधर्मः सम्बध्यते ।

आह,—‘न त्वागमाचं यागः, देवतामुद्दिश्य यत्त्वागः
स यागो भवति’ । उच्यते,—अयमप्यदिति देवतामुद्दिश्य त्वागः
क्रियते इति । आह,—‘न पयसोऽदितिर्देवता, न ह्युद्देशमात्रेण
देवता भवति, या यस्य श्रूयते सा तस्य देवता इति । चरौचैव
श्रूयते न पयसः’ । उच्यते, उभयस्य निर्देशात्, उभयेन देवता
सम्बध्यते, संसृष्टेन ‘मधूदकवत्’, यथा दधि मधु द्रुतं धाना
उदकं, तत् संसृष्टं प्राजापत्यमिति भवति, एवमेवेदं द्रष्टव्यं ।
यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं, सप्तम्यर्थस्याविधिस्तित्वा निर्देशमात्रस्य
विवक्षितत्वात्, यद्यौदने दधि दत्वा अन्यवहर्त्तव्यमिति यौदनस्य
निर्देशमात्रं विवक्ष्यते, नाधिकरणत्वम्, एवमिहापि द्रष्टव्यं ।
तस्मात् प्रदानार्थं पयः प्रदानार्थाच्च पयोधर्माः कर्तव्या इति ॥

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ १३ ॥ (यु० १) ॥

भा० एवञ्च ज्ञत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषाञ्चित् प्रतिषेध उपपत्तौ

भवति,—‘अयजुषा ब्रह्मानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयति’ इति ; आते हि प्रतिषेधी व्यास्य इति ॥

सू० तत्प्रतिषेधे च तथामृतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥ (यु०२) ॥

आ० ‘तत्प्रतिषेधे’ पयःप्रतिषेधे तथामृतमपि लोके वर्ज्यते,— पयसः सिक्तं, पयः मृतस्य ; नचैष अयजुषस्य द्रवस्य धर्मः, यजुष अयजुषं पानीयं, ‘तत्प्रतिषेधे’ तैस्ते पीते पानीयं न पातव्यमिति विलेप्यं यवागूष पीयते । नच ‘तथामृतस्य वर्जनम्’ पयो लोके एवं भवति, भोजनार्थं हि तत् ; यथा हि लोके पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हति इति सामान्यतोद्दष्टं व्यपदिष्टम् ॥

सू० अधर्मत्वमप्रदानात् प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वा-
दसंसर्गः ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

आ० ‘अधर्मत्वं’ तु पयसः, नास्य प्रदेयमधीधर्मा भवेदुचित्यर्थः । कुतः ? । ‘अप्रदानात्’, नहीदं प्रदीयते । ‘ननु चरौ प्रदीयमाने प्रदाविष्यत इत्येवमर्थं पयसि अयजुषमुच्यते’ । नेत्याह,—मृतस्यः कथं स्वादित्येवमर्थं हि तत् प्रायते । मृतैस्तान्दुलैः प्रयोजन-
मस्ति, नान्यथा चरुमवति इति, ननु प्रत्तेन* पयसा नैतद्वातव्यं चूयते । कथम् ? । ‘प्रणीतार्थे विधानात्’ । ‘ननु वाक्यभेद एवं भवति इति परिहासित एव पयः, संकष्टम् । इविर्भवति इत्युक्तम्’ । उच्यते,—‘अतुल्यत्वादसंसर्गः’, अतुल्ये चरुपयसौ,

* प्रत्तेन इति का० सं० पु० पाठः ।

प्रत्यक्षतोऽधिकरणत्वेन पयः श्रूयते, प्रदेयत्वेन चरः, पयसो यद्वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या बाध्यते । यत् वाक्यभेदप्रसङ्ग इति, तन्न, न हि पयसि चररिति सम्बन्धो भविष्यति, कथन्तर्हि,—पयसि आदित्य इति, उभावादित्यशब्देन सम्बन्ध्यते,—आदित्यः पयसि, आदित्यचररिति उभौ चरपयः-शब्दो आदित्यप्रधानावित्येकं वाक्यं भविष्यति, न वाक्यभेद-प्रसङ्गः, पयसाधार आदित्यो भविष्यति । तस्माच्च पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति ॥

सू० परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥ (आ०नि० १) ॥

भा० अथ यस्मिन्मुक्तं,—‘अयजुषा वत्सानपाकरोति अपवित्र-वति गान्दोहयति’ इति । नैतत्, एवं सति अस्यार्थस्य साधकं भवति, किन्तर्हि एतन्नित्यानुवादकं । नित्यमेतमर्थं सन्तं अनुवदति । नैवाप्रदेयत्वात् यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गौर्दुह्यते । ‘ननु नित्यानुवादोऽनर्थकः’ । उच्यते, न वयं प्रयोजनवत्ताम् अप्रयोजनवत्तां वा विचारयामः, किम् एतस्माद्वाक्याहम्यते ? इति परीक्षामहे, अस्माच्च वाक्यादिदं गम्यते,—न यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गौर्दुह्यते इति, तच्चास्य अप्रदेयत्वात् अप्राप्तं यजुः पवित्रं वेति ॥

सू० विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥ (आ०नि० २) ॥

भा० अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः,—विहितं केषाञ्चित् ‘यजुषा वत्सानपाकरोति, पवित्रवति गां दग्धि’ इति, तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानेव भवति इति ॥

सू० वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात्
कारणात् केवलाशनम् ॥ ३८ ॥ (आ० नि० २) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—पयःप्रतिषेधे पयसा सिक्तं पयसा संस्पृष्टं च वर्ज्यते इति, तत्र ब्रूमः,—युक्तं हि लोके यत्संस्पृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तच्च प्रतिषिध्यते, नित्यं क्षुपसर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति, यच्च प्रचरति, तत्प्रतिषेधाऽर्धवान्, यत् न प्रचरति, तस्य क्षुपसङ्गात् प्रतिषेधोऽनर्थकः । 'ननु केवलमपि लोके पय उपभुज्यते' । उच्यते, 'कारणात् केवलाशनं,'—व्रतमौषधं वा यस्य, स केवलं उपयुङ्क्ते, न त्वेतत् प्रचुरं । तस्मात् प्रायेण गुणभूतत्वात् पयसः, पयोयुक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येवमर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ॥

सू० व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ कस्मान्नायमन्यः परिहार उच्यते ?,—व्रतवदेतत् द्रष्टव्यमिति,—यथा ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमित्युक्ते दर्विगतमपि लेपं वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न पातव्यमित्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा संस्पृष्टं वर्जयिष्यन्ति इति ॥

सू० रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥ (आ० नि) ॥

भा० न वा 'एष' परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । कुतः ? । 'पुरुषधर्मत्वात्' व्रतस्य,—अदृष्टार्थं ब्रह्मचारिणो मांसा-भक्षणं, तत्र तावदपि यो भक्षयति, यावति मांसरसमात्रं विदितं भवति, तस्मापि दोषः, न श्लेष्मप्रकोपादि किञ्चित् दृष्टमपेक्षते,

नतु पयःप्रतिषेधे तथा, तज्जघत् पूर्वं एव परिहृत इति ॥
(६।४।१० सू०) ॥

अथ ह्येऽसौ अविज्ञातः प्रदेयप्रतीतिरुक्तानाधिकारिकम् ॥

सू० अभ्युदये दीक्षापनयः स्वधर्मा स्नात्

प्रवृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥

भा० इदं समान्नायते,—‘वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्हयति
वर्षयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य इविर्निर्गतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति
त्रेधा तच्छुलान्विभजेद्ये सध्वमास्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेत्, ये स्वविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदाने दधंश्च येऽविष्ठा-
स्तान् विष्णवे सिपिविष्टाय शृते अरुम्’ इति । ‘शृते चरुन्दधं-
श्चरुम्’ इत्येतदुद्धारणं । तच्चैवोऽर्थः सांशयिकः,—किं शृते दधनि
च इज्यार्थाः पयोधर्माः कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
न कर्त्तव्या इति । कुतः ? । अप्रदानार्थत्वात्, प्रचीतार्थे विधानात्
अतुल्यत्वाच्च चरुणा न संसर्ग इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अभ्युदये’ निमित्ते योऽयं दीक्षा
देवताया अपनीतः, स ‘स्वधर्मा स्नात्’, इज्यार्थाश्च तच्च
पयोदधिधर्माः कर्त्तव्याः । कुतः ? । इज्यार्थमेव हि तत् पयो
दधि च प्रवृत्तं, यतश्चेज्यार्थम्, अतोऽस्येज्यार्थाः प्रवृत्ता एव
धर्माः, तद्धर्माणां प्रवृत्तावस्ति कारणं, निवृत्तौ नास्ति ।

‘ननु प्रचीतार्थे दधिपयसौ विधीयेते’ । नेत्याह,—वाक्यं हि

The Maitri Upanishad with a commentary and a translation. By E. B. Cowell, M. A., 3 Fasciculi, ...	1 14
The Gopāla Tāpani. Edited by Paṇḍita Harachandra Vidyābhūṣana	0 10
The Gṛhya Sūtra of A'valāyana, with the commentary of Gārgya-nārāyaṇa. Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīśa 4 Fasciculi, ...	2 8
The Nṛsiṅha Tāpani with the commentary of Saṅkara A'chārya, edited by Paṇḍita Rāmaya Tarkālakāra. 3 Fasciculi, ..	1 14
Gopātha Brahmana, Edited by Babu Rājendralāla Mitra. 2 fasc.	1 10
The Taittiriya Prātisākhya. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. 3 fasc., ...	1 14
The Taittiriya A'raṇyaka of the Black Yajur Veda. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. 11 Fasciculi, ...	6 14
The Lātyāyana Sūtra. Edited by Paṇḍita A'nandachandra Vedāntavāgīśa. 9 Fasciculi, ..	5 10
Chaturvārya Chintāmani by Hemādri. Danakhaṇḍah Edited by Paṇḍit Bharata Chandra Siromani, 11 fasc., ...	6 14
The Tāṇḍya Mahābrāhmaṇa with the Commentary of Sāyaṇāchārya. Edited by A'nandachandra Vedāntavāgīśa, 19 Fasciculi, ..	11 4
Chāṇḍah Sūtra of Pingala Achārya. Edited by Viśvanātha S'āstrī 3 fasc. ...	2 11

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.

Old Series Nos. 1 to 230, demi 8vo.

The Lalita-Vistara, or Memoirs of the Life and Doctrines of S'ākya Sīha. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra. Published 5 Fasciculi, ...	3 2
The Taittiriya Brāhmaṇa of the Black Yajur Veda, with the commentary of Sāyana. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra, Published 26 Fasciculi, ..	15
Taittiriya, Saṁhitā. Edited by Dr. E. Röer, E. B. Cowell, M. A. and Mahesachandra Nyāyaratna. Published 33 Fasciculi ...	16 14

New Series, Nos. 1 to 291, demi 8vo.

The Mīmāṃsā Darśana, with the Commentary of S'avara Svāmi. Edited by Paṇḍita Mahesachandra Nyāyaratna. Published, 11 Fasciculi, ...	6 14
The Agni Purāṇa. Edited by Bābu Rājendralāla Mitra, 6 Fasciculi, ...	2 8
Gobhiliya Gṛhya Sūtra with a commentary by the Editor, Paṇḍit Chandrakānta Tarkālakār. 5 fasc., ..	3 2
Sāma Veda Saṁhitā with the commentary of Sayana A'chārya. Edited by Paṇḍit Satyavrata Sāmasrami, Part I. 10 fasc., Part II. Fas. I. A'tharvanopanishads with the commentary of Nārāyaṇa. Edited by Paṇḍita Rāmamaya Tarkaratna, Nos. 249 255 276 & 282. 305	3 2
Prithivī Rasi, by Chand Bardai, Part I. fasc. 1 Pt. II. fasc. I. ...	6 10

English Translations complete, demi 8vo.

An English Translation of the Brihad A'raṇyaka Upanishad, and Commentary. By Dr. E. Röer, 3 Fasciculi, ...	1 14
An English Translation of the Chhāndogya Upanishad, by Babu Rājendralāla Mitra. 2 Fasciculi, ...	1
An English Translation of the Taittiriya, Aitareya, Svetāśvatara. Kēna, Iśa, Katha, Muṇḍaka and Māṇḍukya Upanishads, by Dr. E. Röer. 2 Fasciculi, ...	1 4
The Sūrya-Siddhānta, translated by Paṇḍita Bāpū Deva Sāstrī. 1 Fasciculus, ...	0 10
The Siddhānta Siromani, translated by the late Lancelot Wilkinson, Esq., C. S. and revised by Paṇḍita Bāpū Deva Sāstrī. 2 Fasciculi, ...	1 4
A Translation of the Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, by Dr. Balla	1 8

English Translations in progress, demi 8vo.

Sāhitya Darpaṇa or Mirror of Composition, a treatise on Literary criticism by Viṣvanātha Kavirāja. Translated into English by Bābu Pramadaśāsa Mitra. 3 Fasciculi, —	1	14
The Brahma Sūtra with the commentary of Sankara Āchārya. Translated into English by the Rev. K. M. Banerjea, No. 214, —	1	0
Aini Akbari 6 fasc., —	10	8

B. MISCELLANEOUS.

One complete set of the Journal of the Asiatic Society of Bengal, —	750	0
Journal of the Asiatic Society, from Vol. XII. for 1842. to Vol. XXXVI. for the 1867, except Vols. XXIII, XXIV. and XXIX. prices as per title page.		
Asiatic Researches, from Vols. VI to XII. and Vols. XVII. to XX., each at., —	10	1
Ditto ditto, Index, —	5	0
Catalogue of the Books and Maps in the Library of the Asiatic Society, By Bābu Rājendralāla Mitra. 1856, —	3	0
— of the Sanskrit Books and MSS. of the Asiatic Society, —	1	0
— of Persian, Arabic, and Urdu, ditto, —	1	0
— of the Fossil Remains of Vertebrata from the Sewalik Hills, the Nerbudda, Perim Island, &c. in the Museum of the Asiatic Society of Bengal. By H. Falconer, Esq., M.D., F. R.S. and H.S., —	2	0
— of the Recent Shells in the Museum of the Asiatic Society. by W. Theobald, Esq., Jr., —	3	0
— of the Reptiles in the Asiatic Society's Museum by W. Theobald, Esq., Jr., —	3	0
Catalogue of Mammalia, —	3	0
Harivansa, 563 pages, royal 4to., —	3	0
Mahābhārata, Vols. 3rd and 4th, royal, 4to., and Index, —	40	0
Rājataranginī, 440 pages, 4to., —	4	0
Csoma's Tibetan Grammar, —	8	0
— Dictionary, —	10	0
Yedānta Sāra, translated by Dr. E. Röer., —	0	8
Purāṇa Sangraha, edited by the Rev. K. M. Banerjea, No. I., —	1	0

I.—PRIVATE PUBLICATIONS.

Wise's Hindu System of Medicine, —	2	0
The pilgrimage of Fa Hian, —	5	0
Jessen's Bactrian Coins, by Dr. Edward Röer, —	5	0
Meng Tseu, in Latin, by Stanislaus Julien. Two parts in one vol., —	6	0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson, —	3	0
History of the Afghans, Pt. I., by Dorn, —	5	0
Examination And Analysis of Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, —	2	1
Low's Siamese Grammar, —	2	1
Han Koong Tseu, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis, F.R.S., —	1	8
Dictionarium Anamrtico-Latinum, by A. J. L. Tabard, —	14	0
Blank Vocabulary for Ethnographical purposes, —	1	0
Collection of Oriental Proverbs, by Thomas Roebuck, —	2	0
Mataparikhā, —	0	5
Travels of Macarius, Pt. I., by F. C. Balfour, —	4	0
Contributions towards an Index to Indian Bibliography, F. Hall, —	2	0
Outlines of Indian Philology, by J. Beames, —	2	3
Translations from the Tārīkh Firuzshāhi, —	1	3

N. B.—For Arabic, Persian and Urdu works vide the covers of the Persian series.

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 368.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशिवस्वामिकृतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MĪMAṆSA' DARS'ANA.

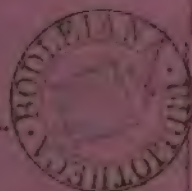
WITH THE COMMENTARY OF

SAVARA SVAMIN,

EDITED BY

MAHES'ACHANDRA NYA'YARATNA.

FASCICULUS XIII.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. D. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1877.

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठा	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धम्
२८६	६	अभिधीयमाने ..	अभिधीयमाने
२८२	१६	अभिर्देशः ..	अभिर्देशः
२८६	२१	यगस्तु ..	यागस्तु
३०१	४	अपि चा ..	अपि वा (एवं परञ्च पङ्क्तौ)
३०४	१	श्लिष्टत्वात् ..	विश्लिष्टत्वात्
३०८	१	जातः ? ..	जातः
३१६	१६	कामो ..	कामो
३१८	१४	आ सो . ..	आ सोमं
३२१	१४	कर्मसमृद्धतर्द ..	कर्म समृद्धतर्द
३२२	४	‘प्रविशेषात्’ ..	‘अविशेषात्’
३२३	२०	चार्थतप्रःद ..	चार्थतः प्रद
३३६	११	सादयतिव्यः ..	सादयितव्यः
३४१	२१	खचि ..	खुचि
३५६	१६	चदेकेन ..	चेदेकेन
३६७	१३	अङ्गं ..	अङ्ग
”	२१	वाक्कानि ..	वाक्कानि
३७२	२	तेनैत् ..	तेनैतत्
३८०	१७	यदव ..	यदेव

तदा भिद्येत,—चरौ देवतार्थे, चर्यर्थोऽस्य दधिपयसोः । आह,—
 ‘अनु चरोरपि देवतासम्बन्धे दधिपयसोरपि तथा, न भविष्यति
 वाक्यभेद इति’ । नैवं शक्यं, विभागः कर्त्तव्य इति, पूर्ववाक्यं
 नृत्तं,—‘येषां तच्छुद्धान् विभजेत्’ इति; तदन्तरं विभागविशेष-
 परमिदं भवति वाक्यं,—‘ये स्वविष्टाः, तानिन्द्राय प्रदाचे दधंश्च
 येऽविष्टास्तान् विष्णवे त्रिपिविष्टाय ब्रूते चरम्’ इति; अत्रा-
 विष्टेवादधिपयसोरपि विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसी
 विभक्तये सती प्रणीतार्थेऽप्युच्येयातां, ततो भिद्येत वाक्यम्, अतो
 नैतयोः प्रणीतार्थे विधानं । अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे
 प्रातिपदिकार्थो देवतया सम्भ्रंश्यते, वाक्यसामर्थ्यात् । उभे च
 दधिपयसी देवतया सम्भ्रंश्यते चरणा सह,—दधनि चरुरेको
 भाग इन्द्राय प्रदाचे भवति इति । यथा विभज्यमानेषु नाना-
 ब्रह्मेषु उच्येत,—इक्ष्वापाद्यां समाहर्षा मणयः, एको भागो देव-
 दत्तस्य; रजतपाद्यां सुवर्णे निहितम् अपरो भागो विष्णुमित्रस्येति
 सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ नम्येते, विभागविशेषपरत्वाद् वाक्यस्य,
 याज्ञोश्च विभक्तत्वाद् अनुवादस्य सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि
 विभागपरत्वादेव वाक्यस्यास्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग
 इति नम्यते । अर्थप्राप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति ।
 तस्मात् प्रदानार्थे दधिपयसी । प्रदानार्थाच्च दधिपयसोर्धर्माः
 कर्त्तव्याः ॥

सू० ऋतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च प्रदानार्थे दधि पयसि च इन्द्रार्था धर्मः कर्त्तव्यः

इति । कुतः ? सिद्धवत् श्रुतोपदेशो भवति,—‘श्रुते चहं दधंस्रवम्’ इति । स सत्सु धर्मेषु उपपद्यते, इतरथा अद्यत्वं न क्रियेत इति । तत्र सिद्धवच्छ्रुतोपदेशो नावक्यते । तस्मादपि पश्चाम द्रव्यार्थाः दधिपचयोर्धर्माः कर्त्तव्या इति ॥ (८।४।११ अ०) ॥

पशुकामेष्टो दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अपनयो वार्थान्तरे विधानाच्चरूपयो-
वत् ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति पशुकामेष्टिः,—‘यः पशुकामः स्थात् सोऽमावास्या-
मिद्धा वत्सानपाकुयात् । ये चोद्दिष्टास्तानग्रये सनिमतेऽष्टा-
कपालं निर्वपेद् ये मध्यमास्तान् विष्णवे श्रिपिविष्टाय श्रुते चहं
ये स्वविष्टास्तानिष्टाय प्रदाचे दधंस्रवम्’ इति । श्रुते चहं, दधं-
स्रवमित्येतदुदाहरणम् । अत्र सन्देहः,—किं श्रुते दधनि चेज्जार्था
दधिपचयोर्धर्माः कर्त्तव्या उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—पूर्वेषाधिकरणेन
कर्त्तव्या इति, समाना हि श्रुतिर्भवति इति । सिद्धवच्च
श्रुतोपदेशः सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषु उपपद्यते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अपनयो वा’ धर्माणां भवेत् । ‘अर्थान्तरे’
क्षेतत्पयो विधीयते, दधि च अद्यत्वाये, न प्रदानार्थे ; सप्तमी-
संयोगात् ‘चरूपयोवत्’ । यथा प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मा
न क्रियन्ते सप्तमीसंयोगात्, एवमिहापि ॥

सू० लक्ष्यार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ चदुक्तं,—‘सिद्धवच्छृतोपदेष्टो भवति’ इति । त्रैष
 दोषः । अयणेन द्रव्यं सचयिष्यति, चर्यप्राप्तं हि चरौ अयणं,
 तत्सम्बद्धं द्रव्यं सच्यते, अयणवति द्रव्ये चररिति । तस्मात्
 प्रदेयधर्मा न भवेयुरिति ॥ (८।४।१२अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे अयणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकारकम् ॥

सू० अयणानान्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थं विधानं
 स्यात् ॥ ४५ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘पयसा मैत्रावरुणं श्रोणाति सक्तुभि-
 र्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रं आज्येन पादोवत’ ।
 तच्च संशयः । किं अयणानां प्रदेयधर्मा भवन्ति, उत न ? इति ।
 कुतः संशयः ? । यदि प्रदेयानि अयणानि, तत एषु प्रदेयधर्मा
 भवन्ति, अथ न प्रदेयानि, न भवन्ति इति । किं प्राप्तं ?—प्रदेयानि
 प्रदेयधर्मैः सम्बन्धेरन् इति । अयणाद्धि द्रव्यं जायते, पयोमिश्रस्य
 सोमो भवति, संमिश्रे च ह्ययमाने पयोऽपि होमेन सम्बन्धते ।
 यदि पयोमिश्रस्य सोमो भवति, तच्च सोमस्य पयसा मिश्रमाणस्य
 न कश्चिदुपकारं पश्यामः, यागे* तु उपकारो भवति निर्द्वन्ति-
 नांम । यदि होमेन सम्बन्धत इति मिश्रणाभिप्रायः, ततः
 उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण, श्रुतो हि गुणवान् यागः
 प्रत्यक्षः पयसा निर्वर्त्यत इति । सोमोपकारः कल्प्यः स्यात् ।
 तस्मात् पयसा सोमो मिश्रते, स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं

* जानस्य इति क० स० एवं का० सं० पु० पाठः ।

सम्बध्यत इति । न च प्राप्तं मिश्रणं केनचिद्भूष्येण प्राप्तं, यच्चेदं
द्रव्यान्तरं पयो विधीयते इति, 'अपूर्वत्वात्' सोमस्य । तस्मात्
प्रदानार्थस्य पयसो 'विधानं स्यात्' । प्रदेयबोधमात्राच्च
कर्त्तव्या इति ॥

सू० गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० 'वा'-प्रत्ययः पक्षं व्यावर्त्तयति । गुणभूतं पयः स्यात् सोमस्य,
न प्रदेयद्रव्यं, प्रदेयत्वेनाश्रवणात्, सोमार्थेन च श्रुतत्वात् ॥

सू० अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ (यु०१) ॥

भा० न हेमेन प्रयोगवचनेन वा अस्य सम्बन्धः । अनिर्देशः
परार्थत्वात्* । न च, प्रत्यक्षेणापि पयस्स्वागे यागनिर्घृतिः पयसा,
प्रत्यक्षदेवतासम्बद्धो हि त्यागो यागः ; न चात्र पयसो देवता-
सम्बन्धः,—'मैत्रावरुणं यज्ञं गृह्णाति' इति वचनं, न मैत्रावरुणं
पय इति । तस्मात् दृष्टोपकाराभावात् अदृष्टः सोममिश्रणे
सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते, तस्माच्च प्रदेयधर्मैः सम्बध्यत इति ॥

सू० श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च सोमार्थं पयः । कुतः ? । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना
भवति,—द्वितीयाविभक्तिः श्रूयते । तस्मात् श्रयणेन सोम एवे-
ष्यत इति ॥

* चाग्निर्देशः परार्थत्वात् ॥ इति सूत्रतत्त्विकमादर्शनपुस्तके विद्यते ।

सू० अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४८ ॥ (यु० ३) ॥

भा० अर्थवादश्च अयणश्च सोमार्थश्च भवति,—‘स मित्रोऽग्रवीत् पयसैव मे सोमं शीणन्’ इति, न हि भवति ‘पयो मे दधुः’ इति । कथं तर्हि ?—सोमं पयसा संस्क्रुयुः इति । तस्मादपि सोमार्थे अयणम् ॥

सू० संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादय प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥ (यु० ४) ॥

भा० ‘संस्कारं प्रति’ अयणवचनं भवति, यत्र संस्काराः श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते,—‘पयसा मैत्रावरुणं शीणाति’ इत्येवमादि । तस्मात् संस्कारप्राये अवणादयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्राचोदृश्या तद्बुद्धिः, यथाऽय्यप्राये लिखितोऽय्य इति गम्यते । तस्मात् प्रदेयधर्मेन सम्बध्यत इति ॥ (८।४।१३ अ०) ॥

अश्वमेधे ईशानाय परस्वत इत्यनेन यामान्तरविधानाधिकरणम् ॥

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधान-
वत् ॥ ५१ ॥ (यु०) ॥

भा० अश्वमेधे समामनन्ति,—‘ईशानाय परस्वत* आश्वमेत’ इति । तत्पठ्यते श्रूयते,—‘पर्यग्निकृतान् आरण्यानुत्सृजन्ति’ इति । तत्र संग्रहः,—किमारण्यानामालम्ब उत्सर्गार्थ एव, द्रव्योत्सर्गश्च अथ

* परस्वत्यनेन आरण्याः पशुविशेषा उच्यन्ते इति माधवः । पूर्वपक्षवादिमते आश्वशब्दमेव सार्धोऽर्थः ।

किं कर्मशेषप्रतिषेधः,—पर्यग्निकरणान्तेः संस्कृता उत्सृष्टव्याः ? इति ।
 किं प्राप्तं ?—द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्बस्य उत्सर्गार्थ एवेति । कुतः ? ।
 एवमुत्सर्गम् अप्राप्तं विदधत् तस्य सत्तां ब्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति,
 इतरथा उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां
 ब्रूयात् प्रत्ययः । श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । एवञ्च सति
 देवतासम्बन्धो ग्रहणे,—ईशानमुद्दिश्य परस्मिन् आलम्बव्याः, पर्यग्निक-
 रणं कृत्वा त्यक्तव्या इति ; ‘उपधानवत्’, यथा, ‘एतत् खलु
 साक्षादन्नं य एष चक्ष्य एनं चक्षुमुपदधाति’ इत्युपधानार्थमेव
 चरोरुपादानम्, एवमिहापि उत्सर्गार्थ एवालम्बो भविष्यति ॥

सू० शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिङ्गान्तवत् ॥ ५२ ॥
 (सि०) ॥

भा० कर्मशेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते । कुतः ? । ‘अर्थ्या-
 भावात्’,—‘ईशानाय परस्मिन् आलम्बे’ इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो
 भवेत्, यद्युत्सर्गार्थं आलम्बः स्यात् । कथं ? । आलम्बकाल एवा-
 ध्वर्युर्जानीयात् नेमे ईशानाय दास्यन् इति, तस्यैवं जानतो नैवं
 सङ्कल्पो भवति,—ईशानाय दातुं ग्रहीतव्या इति । अत्रकार्यत्वा-
 दनर्थकमिदं वाक्यं भवति । य एष सङ्कल्प एवमवकल्पते यदीशानाय
 दातव्याः । तस्मादालम्बवचनेन शब्देन दानमेव विधीयते इति
 गम्यते । यदा च दानं विधीयते, तदा पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्यु-
 त्सर्गमनूय, एवमुत्सृजन्तीतिविशेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् ।

‘कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते,—किं कालः पर्यग्निकरणे,—एत-

स्मिन् काख उत्सृजनीति ?' । नेत्याह,—नाच काखवचनः शब्दः
 श्रूयते । काखे च विधीयमाने काखान्तरं प्रतिषिध्यते न अङ्गा-
 न्तराणि । 'अथ किं पर्यग्निकरणवदुत्सृष्ट्यमिति ? । तदपि नास्ति,
 न चात्र पर्यग्निकरणभावना कीर्तये । तस्माच्च सत्यां पर्यग्न-
 करणात् प्राञ्चः पराञ्चस्वार्थाः सर्वे प्रतिषिध्येरन् । कथं तर्हि ?—
 निर्दृक्ते पर्यग्निकरणे उत्सृष्ट्यः इति । 'किमेतस्यामवस्थायामिति ?' ।
 नेत्याह,—चोदकादेवैतत् प्राप्तम्,—एतदवस्थः पशुरुत्सर्जनोय इति ।
 अवस्थान्तरप्रतिषेधस्य च नायं शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि
 काखे उत्सृज्यमाने हतपर्यग्निकरण एवासौ भवति । यदि तु
 अवस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्निकरणादूर्ध्वं उत्सर्गात् प्राक्
 पदार्थाः प्रतिषिध्येरन्, न पराञ्चः । 'कस्तर्ह्यर्थः ?' । पर्यग्निकरणे
 हते यादृशो भवति तादृशस्याप्य इति । 'ननु चोदकेनेव
 तदङ्गोऽसौ प्राप्तः' । उच्यते,—पुनरस्येतदङ्गवत्त्वा श्रूयते, अङ्गा-
 न्तरपरिसङ्ख्यार्थम्,—एतैरेव अङ्गैरङ्गवानुत्सृष्ट्यः । एवं चोदक-
 प्राप्तानि परिसङ्ख्यायन्ते, नान्यानि अङ्गानि भवन्तीति । 'कथमेव
 शब्द एवं परिसङ्ख्यातुं शक्नोति इति चेत्' । शक्नोतीति ब्रूमः,—
 कथं ? । प्रत्यक्षेण वाक्येन तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह
 चोदकेन परोक्षा सती एकवाक्यता न भविष्यति इति । तस्मात्
 कर्मशेषप्रतिषेध इति ॥

सू० पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
 नोपपद्यते ॥ ५३ ॥ (यु० १) ॥

भा० पूर्ववाच्यं भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः,—'आज्येन शेषं

संस्थापयति' इति । यदि याग एव प्रारम्भस्ततः संस्थापयतीति समाप्तिरादृष्ट्यादुपपद्यते । यागस्तु हि इदं यागान्तरं समाप्त्या सदृशं । यदि हि पूर्वा न यागः प्रवृत्तः स्यात् उत्सर्गमात्रं, न तस्य यागः समाप्त्या सदृशस्तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्माप्रतिषेधः ॥

सू० प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म स्यात् तत्कारितत्वाद् यथा प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहण-
माज्यस्य ॥ ५४ ॥ (यु०२) ॥

भा० इदं प्रयोजनसूचं । यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः 'संस्काराणामकर्म स्यात्' । कुतः ? । संस्कार'प्रवृत्तेः' 'यज्ञहेतुत्वात्' । तत्'प्रतिषेधे' (यज्ञाभावे) किमिति संस्काराः क्रियेरन्, यज्ञकारिता हि ते । यथा प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते, अप्रयाजास्ता अननूयाजा इति यच्च श्रूयते तच्च प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, एवमिहापि संस्कारा न कर्त्तव्या इति ॥

सू० क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वज्ञानं स्यात् ॥
॥ ५५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदापि किं न कर्त्तव्याः संस्काराः ? इति । नैतदेवं,—'क्रिया' स्यादवच्छेदपक्षे, यागो हि तदा भवति । तस्मात् सर्वे यागपदार्थाः कर्त्तव्याः । यदि न यागो भवेत् ततः 'अकर्म', संस्काराणां 'सर्वज्ञानं स्यात्', यगस्तु तदा

भवति । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वे कर्त्तव्यम् इति ॥ (८।४।
१४ अ०) ॥

आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥

सू० आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात् ॥
॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'पर्यग्निकृतं पादोक्तमुत्सृजति' इति प्रकृत्य श्रूयते,—'आज्येन
शेषं संस्थापयति' इति । तच्च सन्देहः,—किमाज्यं पूर्वस्मिन् कर्मणि
प्रतिनिधीभूतम्, अथ वा आज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधीयते?
इति । किं प्राप्तं?—प्रतिनिधिरिति । कुतः? । पादोक्तमिति
द्रव्यम् उच्यते, उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्ते-
तरत् विद्यमानं गम्यते, तत् 'आज्येन संस्थापयति' इति पश्चाः कार्यं
आज्यं श्रुतं भवति इति । 'ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम्' ।
अत्रोच्यते,—द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे वाऽपरिहृते पुन-
रसमाप्तं पूर्वकर्मत्यागच्छते, तस्मात् प्रतिनिधीयते आज्य-
मित्याशङ्कामहे । 'संस्थापयति' इति च अपूर्वे नापपद्यते ॥

इतश्चाशङ्कामहे,—

सू० समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥ (२ यु०) ॥

भा० समाप्तिवचनमिदं भवति,—'संस्थापयति' इति, तेन मन्या-
महे, यत् पूर्वं पशुना आरब्धं तदुत्सृष्टे पश्चादाज्येन परिसमाप्यते

इति । अपूर्वस्याच कर्मण उच्यमानस्यारम्भ एव वक्तव्यो भवति,
यतस्त्वनभिधायारम्भं परिषमाप्तिरेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः,
पूर्वस्यैव परिषमाप्तिर्नापूर्वकर्म चोच्यत इति ॥

सू० चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्ट-
त्वात् ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० कर्मोत्सर्गाच्चोदना वा । कुतः ? । पूर्वस्य कर्मणः परि-
समाप्तित्वात् । 'ननूक्तं द्रव्योत्सर्गं शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणो-
ऽप्यमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते,—इदं द्वयमपि परि-
ह्रियते,—'संस्थापयति' इति प्रकृतेन पाप्मोवतशब्देन सम्बध्यते,
तच्चायमर्थः, 'पाप्मोवतं संस्थापयति' इति, स एष* यागे
विधीयते । संपूर्वश्च स्थापयतिः प्रयुज्यते, अवश्यं कश्चिद्भातुः
पूर्वो भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति तत्राविहृद्धो भावनाया-
मुच्यमानायामर्थप्राप्तः संस्थापयतिरात्मभतिरिव प्रयुज्यते । शेष-
शब्दस्यैवं सादृश्यात् प्रयुज्यते । द्रव्योत्सर्गस्याविहृद्ध एव यागे
उच्यमाने, तस्माद् यथाऽन्ये निर्वपत्यादयः कर्मोत्सर्गविधाने
भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात् संस्थापयतिरपि भवितुमर्हति
इति ॥

सू० अनिज्याच्च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्श-
यति ॥ ५९ ॥ (यु०) ॥

* एव इति का० सं० पु० पाठः ।

भा० 'प्रसिद्धां' 'वगस्यतेः' 'अनिव्याम्', अत्र एव पठति । कथं ? ।
 'यत् त्वष्टारश्च वगस्यतिमावाहयस्यथ वैनो यक्ष्यसि त्वाङ्गो नवमो
 प्रयाजेज्या वगस्यत्या दग्धस्यैवेताविष्टौ विद्यात्' इत्यङ्गान्तरेणानुपपत्तिं
 ब्रुवन् वगस्यतीत्याया अभावं दर्शयति, शेषपरिसमाप्तौ सत्यां
 'वगस्यति जुहोति' इति । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो जुप्ता
 स्यात्, तच्चाभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात् पूर्वकर्म परिसमाप्तम्,
 इदमपि कर्मान्तरम् इति ।

सू० संस्था तद्देवतत्वात् स्यात् ॥ ६० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं, 'संस्थापयति' इति च 'अपूर्वं नोपपद्यते' इति,
 तत् परिहर्तव्यम्,—अत्रोच्यते,—असंस्थायां संस्थावचनमेतत्, तदपि
 पूर्वं पादोक्तमिति समानदेवत्वात् समाप्तिषादुक्तं ज्ञायते,—तच्च
 तत्पादोक्तमारब्धमिह परिसमाप्तमिति । स एष सादृश्यात्
 संस्थापयतीति शब्देऽवकल्पत इति ॥ (८।४।१५ अ०) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य
 अध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तस्याध्यायः ॥ शुभमस्तु ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये १ पादः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

विहृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतानां वाधाधिकरणम् ॥
(प्रथमवर्णकम्)

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्व्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० ऊहो वृत्तः, बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्त्तयिष्यामः । बाधो
नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं, कारणान्तरेण* मिथ्येति
कथ्यते । तथा अभ्युच्चयो यत् इदमिह भवति इति विज्ञायते,
अपरमपि भवति इति विज्ञानं । तत्रायमर्थः प्रथमं परोक्ष्यते,—
किं सर्व्वं प्राकृतं विहृतौ कर्त्तव्यम्, उत किञ्चिदाध्यते ? इति ।
किं तावत्प्राप्तं ?—‘विधेः’ (प्राकृतस्य) ‘प्रकरणान्तरे’ (विहृतौ) यतो
भवत्यविशेषेणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्व्वं
विहृतौ कर्त्तव्यं, यदप्यर्थलुप्तं । कुतः ? । वचनेन हीदं सर्व्वं प्राप्यते,
न च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति गम्यते ? ।
सर्व्वास्त्रेव वैहृतोषु देशनासु प्राकृतं धर्मजातम् अपेक्ष्यते वाक्य-
शेषत्वेन, तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायामनुषज्यते, एवं वैहृत्यामपि ।

* विकारान्तरेण इति का० श्री० पू० पाठः ।

न कसिद्धिप्रदेशोऽस्ति । तच्च यथा कृष्णलानां पाकोऽप्राकृतार्था-
ऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमवहन्यादि अप्राकृतार्थमपि
सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अपि चाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-
र्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि च' इति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदस्ति,—सर्वं प्राकृतं
विकृतौ कर्त्तव्यमिति, क्वचित् 'अभिधानसंस्कारद्रव्यं' निवर्त्तितु-
मर्हति यल्लुप्तार्थे । कुत एतत् ? । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि
प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम्, अन्यस्यै प्रयोजनाय तदाज्ञायते
न स्वार्थम् ।

'ननु चेत्तं लुप्तार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा कृष्णलेषु
पाकः' । नेत्याह,—नास्ति लुप्तार्थस्य देशकं वचनं ; न विकृतं कर्त्त-
प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहैकवाक्यतां याति, नैवं विज्ञायते,—यागेन
फलं कुर्यात्, कथं ? प्राकृतैरङ्गैरिति, कथन्तर्हि, यथा प्राकृतेन
यागेन फलं साधितमभूत् तथा इति । कुत एतत् ? । यागगतो
हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते, न व्यापारमात्रं, यागगतस्य
व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन कल्पितः, सङ्गृहीतस्य विद्यते,
स ब्रह्मोऽपेक्षितं ; स चाकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षश्च ब्रह्मोति
कर्तुमिति । अङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विकृतो व्यापार-
विशेषः कस्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् ! यथा दण्डेन
युध्यते इति वचने न दण्डरूपं ब्रह्मेणाभिहितं । यदि तु तेन

लक्षितेन प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुं, एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं
 यागगतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दाभिहितो भवति,
 लक्षण्या तु कल्प्यते, लक्षणायाश्च शब्दो बाध्यते ! अथ शब्दो
 मा बाधीति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्येत, अङ्गान्येवापेक्ष्येरन् ।
 ततः, कथमिति इतिकर्त्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य कर्मण-
 सोदकशब्दोऽनिवृत्ताकांश्च एवावतिष्ठेत, अङ्गैरपि च अपरा
 इतिकर्त्तव्यता आकांक्ष्येत, गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्त्तव्यता
 उत्सृज्येत, प्राकृतानाञ्च अङ्गानां प्रकरणेऽर्थवतां दुर्लभो वैकृतेन
 कर्मणा एकवाक्यभावोऽप्युपगम्येत ! सर्वे सैतदन्यार्थं । तस्मादेव-
 मभिप्रेत्यः क्रियते,—यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवै-
 तेनापि इति ।

किमतो यथेवम् ? एतदतो भवति,—प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै
 प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति, नास्ति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ
 चोदितानि भवन्ति । तस्मात्प्राकृतप्रयोजनं न चोदकचोदयति
 इति ॥

सू० तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘यथा कृष्णकेषु सुप्तप्राकृतप्रयोजनोऽपि पाको
 वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति’ । तन्न, न
 हि कृष्णकेषु पाकचोदकेन प्राप्नोति, प्रत्यक्षं हि तत्र वचनं,—
 ‘घृते अययति’ इति ; न तत् प्राकृतप्रयोजनं पाकमाह, तत्र
 वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः । यदि च तत्र प्रत्यक्षवचनं ना-

भविष्यत्, 'तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात्' पाकोऽपि नाभविष्यदेव ।
तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति ॥

किं भवति प्रयोजनं? कतरदा वैकृतमुदाह्रियते? इति । कश्चित्
श्रूयते,—'स्वयंदितं* वर्द्धिर्भवति' इति । तत्र प्राक्तनं द्रव्यं नि-
वर्त्तते । 'स्वयंदृता वेदिर्भवति' इति उद्धनन-खनन-परिलेखनानि
निवर्त्तन्ते । 'स्वयंशीर्षा शाखा भवति' इति अग्निद्रव्यं निवर्त्तन्ते,
मन्त्राद्यैतेषु निवर्त्तन्ते ॥ (१ वर्णकम्) ॥

एवं वा,—

कृष्णलेखवह्निवाधाधिकरणम् ॥
(द्वितीयवर्णकम्)

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० इति । अस्मि प्राजापत्यसूत्रः,—'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत्
अतः कृष्णसमायुष्कामः' इति । तत्रैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्य एतदेव
सर्वं चिन्त्यते,—किं कृष्णलेखवह्निः कर्त्तव्यः, न ? इति । 'विधेः
प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्' इति पूर्वः पक्षः,—कर्त्तव्यः,
अथा तेषामेव पाक इति ॥

सू० अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम्. . . ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० इति सिद्धान्तो,—न कर्त्तव्य इति ॥

* कृतं इति का० श्री० पु० पाठः ।

सू० तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० इत्युपवर्णनापरिहारः ॥ (२वर्णकम्) ॥

एवं वा,—

वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनवाधाधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्णकम्)

‘वैश्वदेवं चरं निर्वपेद् भ्रातृव्यवांसं बर्हिःषदं कृत्वा
ब्रम्यथा स्त्र्येन व्यूहेदिदमहममुञ्चामुञ्च व्यूहामीति यं दिव्यात्
तं ध्यायेत् यदधोऽवमृद्येत यच्च स्त्र्य आस्त्रियेत् तद्विष्णव
उरुक्रमायावद्येत’* इति । तत्र संशयः,—किं विष्णोरुक्रम आवाह-
यितव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? ।

सू० विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० आवाहयितव्यः । “ननु स्त्र्ये कदाचिन्नवा आस्त्रियेदपि, न
वाऽधोऽवमृद्येत, तच्चावाहनं कृतम् अनर्थकं स्यात् । न च, वचन-
बलादास्त्रेयितव्यम् अवमर्हयितव्यं वा, न क्षुपादेयत्वेनास्त्रिष्ट-
मवमृदितं वा श्रूयते । न च विष्णोरुक्रमस्य यागो अर्थकर्म,

* “अस्यायमर्थः,—अयं अनुष्ठयार्थश्चरः तस्य प्रकृतीभूतादाग्नेयपुरोडाशात् विभेज
उच्यते, पुरोडाशश्चेष्टं यज्ञोत्तरकाले बर्हिःषदः संस्थाप्य चतुर्णां बलिजां भक्ष्यविभागश्च
चक्षेन चतुर्धा कुर्यात् । तत इदं ब्रह्मणः इदं अश्वर्योऽरिदं हेतुः इदमग्नीं इति
तत्तद्भागान् द्रव्यगुपदिशेत् । अथोपकर्मात्वात् न इत्येन विभागः किन्तु तीक्ष्णालेप
श्रोत्र्या स्नानासकेन यज्ञायुधद्वयेन, मन्त्रस्तेदमर्चं ब्रह्मभात्रं व्यूहामीति स्वमादिरूपं
पठेदित्येतावान् विभेजः । ततो यदि कदाचित् चरकेशो व्यूहनकाले भूमौ पतेत्
यज्ञायुधेन वा लिप्येत, तदा तं पतितं क्षिप्तं चरकेशं तीव्रपराक्रमाच्च ब्रह्मव-
चमर्थाय विष्णवे श्रवयेत् । व्यूहनकाले अवदानकाले च ब्रह्मं शीघ्रं ध्यायेदिति”
साधयः ।

किञ्चिद्, आद्येकमेवावमर्दनेन च कश्चित् फलेन प्रकारेण आहव-
नीये प्रतिपाद्यते, तथा हि दूष्टमपचयने तस्य प्रयोजनं भवति
स्वप्नाद्विषमोक्षणं, इतरथा हि यागाददूष्टं कुर्यात् । 'ननु
यागाददूष्टमवमर्दं कल्पनीयं' । अयं कल्पनीयं, दूष्टप्रतिपादन-
कारं तत् ।

अथोच्यते,—'कुप्तार्थमपि कर्तव्यं, यथा कस्याले चरो पाकः ।
अपि च कदाचिदाक्षिप्येत, अधश्चावमृश्येत, तथात्तरिते
आवाहने वैगुण्यमापयेत् । तत्राप्रमाद्यङ्गिरावाहयित्वा देवता,
यदि सद्य आद्येच्छते अधश्चावमर्दयते, न आवाहनमङ्गम्
अन्तरा ईक्षते, स्वकाखे हि आवाहनेन देवता स्पर्शमात्रा साध्वी
भवति इति, न स्वकालोत्तरकाले. तत्र हि अर्थप्राप्तमममकं
स्मरणम् । अथ सद्यो जीपद्येच्छते न वाऽधोऽवमर्दयते तदा-
हतेऽप्यावाहने न किञ्चित् दुष्यति' । नैवं मन्त्रायं, यथा
राजा अमात्यो वा प्राज्ञाद्यो वा परिचरितुं निमग्नितः
आहृतः अपरिचर्यमाणो विमानितमात्मानं मन्त्रमनो अप-
चरिष्यतीत्याशङ्कते, एवं देवताऽपि इति, न तत्र देवता आहृत्यते
आहृता सती हविर्पयोच्यते, तर्ह्यति च; दत्ता प्रसस्यति, प्रससा
सती फलेन संयोच्यति इति तदेतन्नवमे सिद्धं । तस्माच्च देवः,
आवाहितायामनिव्यमानायाम् ॥

सू० अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत ताद-
र्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः,—एषोऽभिधानसंस्कारो* निवर्त्तते । कुतः ? । अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा सति प्रयोजने क्रियते नान्यथा, तदर्पितं । यदप्युक्तं,—कदाचित् स्थित्येत अव-
मृद्येत वा, तच्चावाहनं नाम्बरा ईष्यते इति । नैव दोषः, अन्तरित-
मेतदनन्तरितेनैव† तुल्यं, यदा आवाहनस्य कासो, न तदा उदकस्य-
धागस्य निमित्तमापतितम्, आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो
भविष्यति । न ह्यनास्तिष्टम् अनवमृदितं वा तच्च प्रतिपादयितव्यं,
न चारब्धे प्रयोगे ह्यतमुपकारकं भवति । तस्माद् विष्णु-
इदममो नावाहयितव्य इति ॥

सू० तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इत्युपवर्णनापरिहार उक्तः ॥ (इवर्षकं ॥ १०।१।१अ०) ॥

दीक्षणीयादिषु चारक्षणीयावाचाधिकरणम् ॥

सू० इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्त्तितारम्भस्य
प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमो 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ।
तच्च दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीक्षणीयादीनि 'आग्ना-
वैष्णवमेकादशकपासं निर्वपेत्' इत्येवमादीनि ; अस्ति तु प्रकृतौ

* अभिधानेन संस्कार इति आ० सो० पु० पाठः ।

† आ० सो० पु० चो० एवकारो नास्ति ।

आरम्भणीयेष्टिः 'आग्नावैष्णवमेकादशकपासं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासा-
वारममासः संरक्षत्यै चरं संरक्षते द्वादशकपासमग्नये भगिने
अष्टाकपासं निर्वपेद् धः कामयेत भग्न्यादः खान्' इति ।
नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्र सन्देहः,—किं दीक्षणीयादिषु
आरम्भणीया कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?,—सर्वं प्राप्तं
विक्षतो कर्त्तव्यं, 'विधेः प्रकरणात्तरेऽतिदेवतात् सर्वकर्म ख्यात्'
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—इष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद्
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकादीक्षणीयादेः कर्मरान्नेर्निवर्त्तते । किंकारणं ? ।
ज्योऽन्वारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य न दीक्षणीयादेः । कुतः ? ।
आरम्भो हि प्रथमः पदार्थः ख्यात्, प्रथमं वा पुद्बल
प्रवर्त्तनं ? । यदि प्रथमः पदार्थः, स अस्तिगानमनं देवयजनजोषणं
वा, तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्तोरर्थेन कृतं स दीक्षणीया-
दीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्त्तव्यं, क्षुप्त्रमेव तत् ।
तस्मिन् क्षुप्ते आरम्भे तत्सिद्ध्यर्थो धर्म आरम्भणीयाख्यो लुप्येत ।
अथ प्रथमप्रवर्त्तनम् आरम्भः, चौदाशीन्यात् व्यावृत्तिः, पुद्बल
व्यावृत्तता, तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्त्तुम् अथाचौदाशीन्यात्
व्यावृत्तो ज्योतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन, स ततः प्रवृत्ति
आ-साङ्गज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्यावृत्त एव न पुनश्चौदाशीने भवति,
यतो व्यावृत्तो भवति । साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेवैव प्रवृत्तो
दीक्षणीयादिव्यति लुप्यत एवैवमारम्भः, तस्मिन् क्षुप्ते आरम्भणीया-
पदार्थ आरम्भसिद्ध्यर्थो लुप्येत ।

‘अनु अद्भुतस्य दोषणीयादेरन्य आरम्भो जातः?’ । नेत्याह,
 —‘अतिगायमनं देवध्वजमोषणादि वा प्रथमं वा पुनश्च
 अवर्त्तनम् आरम्भः, प्रथमञ्च प्रवृत्तोऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव ।
 ‘अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दोषणीयादेर्जात इत्युच्यते’ ।
 तथापि न तद्वारम्भणीया प्रवृत्तावुक्तेति तस्मादद्भुतात् पदार्थ-
 द्वारम्भणीया निवर्त्तेत । अपि च दोषणीयस्यैव ज्योतिष्टोमे
 आरम्भार्थः सिध्यति, एवं हि श्रूयते,—‘आग्नावैष्णवमेकादश-
 कपालं निर्वपेत् दोषिभ्यमाशोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो
 देवतास्यैव यज्ञश्चारभते अग्निः प्रथमो देवतानो विष्णुः परमो
 यज्ञाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवतास्यैव यज्ञश्चोमयतः
 परित्यज्यावदन्ते’ इति ॥ (१०।१।२७०) ॥

अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयावाचाधिकरणम् ॥

सू० प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भाच्चिर्वर्त्तमान-
 त्वात् ॥ ५ ॥

भा० अस्ति राजसूयः, ‘राजसूयेव काराव्यकामो यजेत’ इति ।
 मवेष्टिपशुधोमदर्विकेमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेभ्यनुमत्यादिषु
 संबन्धः,—किं आरम्भणीया कर्त्तव्यं, न? इति । किं प्राप्तं?,—कर्त्तव्या,
 विधिः कारणाभूतरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति ।

एवं प्राप्तेभूमः,—‘प्रधानाद्य’ अपरप्रधानसंयुक्ताच्चिर्वर्त्तितुमर्हति ।
 कुतः? । सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः सम्राज्यायते,—‘अग्निष्टोमं

अथममाहरति' इति । यः प्रोक्ततामां प्रधानमनामेकैकस्य तन्मेव
अमाप्नातो भवितुमर्हति, एकैकस्य ह्यनं प्रधानस्य तन्मेव
साधारणं प्रकरणं, तेनानुमत्यादीनाम् आरम्भार्थे सिद्धे न
आरम्भणीया भवितुमर्हति इति ॥ (१०।१।३३०) ॥

आरम्भणीयायां आरम्भणीयावाच्यविकरणम् ॥

सू० तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्त्वारम्भणीया इष्टिः,—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपेत् दर्भपूर्णमासावारभमाणः सरस्वत्यै चतुं सरस्वते दादश-
कपालं अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः स्यान्
इति नित्यवदेके भगिनमामनन्ति' । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—
किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्तव्या, उत न? इति । किं प्राप्तं?,—
“तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत्” । संशयनिवृत्त्यर्थं तु ब्रूदः,—न खलु
संशयोऽस्ति,—आरम्भणीयायामारम्भणीया भवितुमर्हति । कुतः? ।
‘विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्मा स्यात्' इति, यथा प्रयाजा
एवमारम्भणीयापि इति । “आह,—अनु तस्या अप्यर्थे अन्या
आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे-
ऽन्येद्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत् ! व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन
भवितव्यम्” । अत्रोच्यते,—सर्वास्त्रेव अनवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था
भवितव्यमिति ॥

सू० नवान्भूतत्वात् ॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा० नवेति पक्षः प्रतिषिध्यते,—‘न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीया’ इति । कुतः? । अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः, अङ्गभूतश्च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् ।

‘आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ, अतः प्रवृत्तिवदारम्भणीयापि आरम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्त्तव्येति, तस्मात् किञ्च आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात्’ । तच्च नैवं,—अहत्वायन्यामारम्भणीयामारम्भणीयां कुर्वन्आरम्भणीयाप्रवृत्त एव करोतीति गम्यते । तस्माच्चारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च जलमुद्गदवत् अव्यवस्था आरम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन बाधेत ! अस्मात्पक्षे नाव्यवस्था न बाधः, तस्माच्चारम्भणीयायामारम्भणीया इति ॥

सू० एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चात् एवमेवेति । कुतः? । एकं हीदं वाक्यं यदा आरम्भणीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता, ताम् अविहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदधात्, विहितामिव चारम्भणीयायामतिदिशेत्, नैतत् कर्तुमलं भवति यदुदुचरितं । तस्मादप्यारम्भणीयायामारम्भणीया नास्ति ॥ (१०।१।४ अ०) ॥

असेवाद्यां यूपान्तिवाधाभिरुचम् ॥

सू० कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तेत तादर्थ्यं
श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

आ० तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘षो दीक्षितो
 यदग्नीषोमीयं पशुमासभते’ इति । तत्रेदमावाच्यते,—‘यूपम-
 ष्वेक्ष्यतां हेतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नी जुहोति आवाच्यं चारुं
 वादाय यूपस्याग्निके अग्निं मयिवा यूपोऽतिं जुहोति’ इति ।
 वाचस्त्रे श्रूयते,—‘खलेवास्मी यूपो भवति’ इति । तत्रैषोऽर्थः
 सांख्यिकः,—किं वाचस्त्रे खलेवास्मी यूपोऽतिः कर्त्तव्या, न? इति ।
 किं प्राप्तं?,—कर्त्तव्या, ‘विधेः प्रकरणात्तरेऽतिदेवात् सर्वकर्म स्थात्
 इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘कर्म च’ एतत् ‘द्रव्यसंयोगार्थं’ यूप एवमादिभिः
 संस्कारैः भविष्यतीति क्रियते, यूपं प्राप्तुमेव्यत एतच्छ्रूयते,
 तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता । अच्छब्दो हि
 आप्तमित्यर्थे* वर्तते, न वाच यूपेन प्रयोजनम्, अयूपे हि
 खलेवास्मी पशुर्वध्यते, तस्मात् तत्र यूपकरणार्था यूपोऽतिः
 संस्कारा अर्थलोपाशिवर्त्तितुमर्हन्ति इति । तस्मान्नास्ति खले-
 वास्मी यूपोऽतिरिति ॥ (१०।१।५ अ०) ॥

वाचस्त्रे स्थाप्याऽतिवाधाधिकरणम् ॥

सू० स्थाप्यौ तु देशमाचत्वादनिरुक्तिः प्रतीयेत ॥

॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते,—‘स्थाप्यौ स्थाप्याऽतिं
 जुहोति’ इति । ततः वाचस्त्रेऽयमर्थः सांख्यिको भवति,—किं

* इत्यस्यार्थे इति क० स० पु० पाठः ॥

साद्यस्के स्थाणाडतिः कर्त्तव्या, न ? इति । तत्र एतत्तावत्कः परीक्ष्यं,
किमारादुपकारकं कर्म स्थाणाडतिः, उत धूपसंस्कारः इति ।
यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्या, अथ धूपसंस्कारो निवर्त्तन
इति । कथमारादुपकारकं कर्म स्थात्, कथं वा धूपसंस्कारः ?
इति । यद्येवमभिसम्बन्धः क्रियते, धूपमच्छेद्यता स्थाणाडतिः
कर्त्तव्येति, ततो धूपसंस्कारः ; अथ धूपमच्छेद्यतेति प्रकृतेन न
सम्बन्धेत, तदा आरादुपकारकं कर्मेति । किन्नावधानं ? ।
आरादुपकारकं कर्मेति । एतदिज्ञातं कर्मणां प्रयोजनं, भूतं हि
तावद् भव्यार्थमिति ।

अपि च भिद्यत्तप्रयोजनेन स्थापुना सम्बन्धमाणा आडतिः किञ्चिन्
धूपस्य उपकरिष्यति ? सम्बद्धे हि किञ्चमात्रं सम्बन्धिनि उपकुर्वात्,
व्यावृत्तो हि धूपात् स्थापुः । अपि च तत्समेकादग्निव्यां धूपा-
डतिर्भविष्यति, यद्यारादुपकारकं कर्म स्थात्, तथा हि नाभ्युतो-
ऽभासः कल्पयिष्यते । अपि च अविशिष्टेन वाक्येन स्थाप्ये
स्थाणाडतिः श्रूयते, वा च प्रकरणेन धूपमन्त्रसंस्कारविशेषे
कथ्येत । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाणाडतिः साद्यस्के च
कर्त्तव्या चोदकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

दृ० अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत* ॥

॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पञ्चव्यावृत्तिः । धूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः ? ।
प्रकरणविशेषात् । धूपमच्छेद्यतः स्थाणाडतिर्विधीयत इति

* प्रतीकमे इति भा० सो० पु० पाठः एवं परम् ॥

ब्रह्मणे, यो हि ब्रह्मणे प्रविष्टिष्ठेन वाक्येन स्वाङ्गुदेशमात्रे
 निधीकृत इति, तच्च तस्य कर्मणीयं भवति । सोऽपि ब्रह्मणे
 प्रकरणादारादुपकारकमग्निषोमीयस्य भवतीति, अथपि प्रकर-
 सामान्यं प्रकरणविशेषेण बाधेत* । कर्मत्रेयभूतस्य यूपः प्रयोजन-
 वत्त्वात्, तेन सम्बध्यमाना अदृष्टार्थापि आरादुपकारिका यतो
 कस्यप्रयोजना स्यात् ! अतः प्रविष्टिर्नीयेन बाधेत, यथा
 चमकर्म इति । त्रित्तप्रयोजने अपि साकैः सूयात् व्यावृत्ते च
 यूपोद्यो असाविति कृत्वा नच कियमात्रा यूपोद्गतिः यूपसम्प्रा-
 कृता भवतीति तदा ब्रह्मणे कियते, यथा त्रिरया भारिवाद्याः
 ब्रह्मः त्रिरयोऽवतारिमायाः देवहन्त्रीत्या असाविति कृत्वा यूप-
 द्वेष्टिध्वज्यः संस्कार एषिवत्यो भवति ; एवं स्वास्याउतिरपि
 प्रकाद्विन्त्यां यान्दिकदेष्ट्याविविच्यत्वात् तच्च यूपोद्गति-
 भङ्गिस्तथेव । तस्मात् संस्कारपञ्च एव व्याख्यान् ॥

सू० समाख्यानञ्च तद्वत् ॥ १२ ॥ (यु० १) ॥

भा० स्वास्याउतिरिति च 'समाख्यानं' स्वाङ्गुप्रधानाया इवाङ्गुते-
 भवतीति । कथं ? षष्ठीसमायोऽयं, कर्मणि षष्ठी ; ईप्सिततमञ्च
 कर्म । षष्ठमोसमायो लक्षणापेत इति कृत्वा नादर्शव्यो भवति ॥

सू० मन्त्रवर्णस्य तद्वत् ॥ १३ ॥ (यु० २) ॥

का० इतश्च पञ्चमः संस्कारकर्मैति, यतो 'मन्त्रवर्णः' अपि
 'तद्वत्' भवति,—'अतस्त्वं देवकन्यस्यते अतवक्त्रो विरेज' इति ।

* बाधते इति व० सं० पु० पाठः ॥

यस्य मया वृत्तः, सोऽत आग्रयणादुपकारो विरोहेति धूपम्
इवाद्रिचमाणो मन्त्रवर्षो भवति । तस्मादपि संस्कारकर्म
खलोवाच्यां न कर्तव्यम् इति ॥ (१०।१।६५०) ॥

उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्त्तृताधिकारश्च ॥

सू० प्रयाजे च तन्मायत्वात् ॥ १४ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरारब्धाद्यते, 'उत्तमः प्रयाजः, स्वाहाकारं
यजति' इति । तच्च संग्रहः,—किं ? 'उत्तमः प्रयाज आरादुप-
कारकं कर्म उत संस्कारकर्म' इति । तत एतत् तावत् परीक्ष्यते,
किं ?—आव्यभागादिषु या देवता यद्व्यास्ता एवाच देवताः,
उत अन्यास्ताभ्यो देवताभ्यः ? इति । कथम् अन्या देवताः ? कथं
वा प्रकृताः स्युः ? इति । यदि 'स्वाहाकारं यजति' इति देवता-
विधानं, ततोऽन्या प्रकृताभ्यो देवताः; अथ 'ये यजामहे,
स्वाहाग्निम्' इति निगदेन मान्त्रवर्षिको देवताविधिस्ततः प्रकृता
देवता इति ।

किं प्राप्तं ?—आरादुपकारकं कर्म इति । तदेतद् वर्ण्यते,
अन्या देवता 'स्वाहाकारं यजति' इत्यनेन विधीयते, एवं
वचनप्राप्ता भविष्यति, इतरथा मान्त्रवर्षिकी कल्पयितव्या
भवेत् । 'ननु अन्या अन्यादिब्रह्मेण ब्रह्मते वदितुं, तच्चायं 'ये
यजामहे स्वाहाग्निम्' इति मन्त्रवर्षोऽपि विप्रतिषिध्यते' । 'अत्रो-
च्यते,—नैतद्विप्रतिषिद्धं, अनेकस्याप्येकः ब्रह्मे भवति वाचकः ;

तद्यथा मातेति मातरमपि वदति मातारमपि । माता च परमं दैवतं, समा च पुत्रेच्छित्येतत्पवश्यमानो जननीवचनोऽव-
गम्यते । माता समः क्षिप्रश्चेति एभिरप्यनुवध्यमानो धान्यस्य
मातुर्वाचकः । एवं मन्त्रेऽप्यग्न्यादयः स्नाहाकारदेवताके धाने
प्रयुज्यमानास्तदाग्निनोऽवगम्येरन् । तथा सति प्रज्ञातं यागस्य
कार्यमनुगृहीतम्, आरादुपक्रिया । तस्मादारादुपकारकं कर्म
उत्तमः प्रयाज इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—“प्रयाजे च तच्चायत्नात्” उत्तमधस्तात्
स्नाष्टाहुतिः संस्कारकमेति, इहापि चमज्जेनाग्न्यादिम्यते,—
उत्तमः प्रयाजः संस्कारकमेति । तत एतत्तावदर्पयन्ति, वा
आव्यभागादिषु देवता यष्ट्यास्ता एव इह देवता इति ।
कुतः ? । स्नाहाकारस्य देवतासंयोगाभावात्, तद्धितेन वा
देवतासंयोगो विज्ञायते चतुर्थ्यन्तेन वा ; न चेह तद्धितो
न चतुर्थी, अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरञ्चं च
द्वितीयया गम्यते । तस्माद् यागवचनः स्नाहाकारमज्जो यथा
समिदादय इति ।

‘आह,—यदि द्वितीयया संयोगात् तं यागवचनं मन्यसे,
आरादुपकारकस्तर्हि यागः, ईक्षिततमे हि द्वितीयाविभक्तिर्भवति
इति’ । अत्रोच्यते,—एवमेव प्राप्ते वदामः, ‘तच्चायत्नात्’ इति ।
अ एव न्यायः इह, यः स्नाष्टाहुतौ “अपि वा श्रेषभूतत्वात्
तत्संस्कारः प्रतीयते” इति । श्रेषभूतास्त्राव्यभागादिस्त्रग्न्यादयः,
तदर्थो यागः सन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागेह

निष्प्रयोजनः स्यात्, तदर्थं देवताभिधानमपि निष्प्रयोजनं स्यात् ।
 सत्यां च देवतासंस्कारप्रज्ञायां यागप्रयोजनं कल्पयितुं न प्रक्षमः ।
 तथा अग्न्यादीनां सम्भवति स्वार्थेऽदृष्टो स्वाहाकारवचनतां न
 प्रक्षमा कल्पयितुं । तस्मात् देवतासंस्कारार्थमुत्तमः प्रयाजः ।
 देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद् यागाद् भवति इति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (चै०) ॥

भा० लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गं ? । संप्रतिपन्नदेवता-
 कक्षातुर्मध्येषु उत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते, 'स्वाहाग्निं स्वाहा
 सोमं स्वाहा सवितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा ध्रुवमित्रयेवंसचक्षकः ;
 स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते ; इतरस्मिन् अदृष्टार्थः स्यात् ।
 तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं
 विप्रतिपन्नदेवताकेषु सैर्थादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न
 निवर्तन्ते पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु निवर्तन्ते ॥ (१०।१।७अ०) ॥

अग्निमान्स्वारादुपकारकताधिकरणम् ॥

सू० तच्चाज्यभागान्निरधीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासौ सौ 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गभागौ यजित'
 इति । तच्चेदमावाचते,—'आज्यभागौ यजति' इति । इदं
 चापरं श्रूयते,—'तौ होचतुः किमावयोस्ततः सादिति ।
 यस्मै कस्मैचिद्देवतायै चविर्निर्वधस्तदा पुरस्तादाज्यस्य यजजिति
 तस्माद्यस्मै कस्मैचिद्देवतायै चविर्निर्वधमिति ते पुरस्तादाज्यमाना-

वग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तौ न दैत्येऽध्वरे न यज्ञौ' इति । तच्चेतत्
 यन्दिशते, अदाव्यमानयोरग्नीषोमाविष्करो किं तच्चाग्निमानो
 देवतासंस्कारार्थं कृत आरादुपकारकः ? इति । किं प्राप्तं ? । इति
 चेत् ब्रह्मेहं यज्जवि, 'तथा आव्यभागाग्निरपि' ज्ञात्, यद्योक्तम्
 प्रजापः, "अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत" इति ॥

सू० व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—देवतासंस्कारः आव्यभागयोरिति, किन्नाहि
 आरादुपक्रिया । कुतः ? । 'व्यपदेशात्' अवगम्यते प्रधानाग्ने-
 र्देवतान्तरमिह दृश्यत इति । कोऽसौ व्यपदेशः ? । 'अग्निमग्न आवह
 योममावह अग्निमावह' इति, कथमस्मिन्नावाहने एतावत्पक्षे देवता
 इत्येवम् इति । एवमावाहनेन देवतासु अव्यामोहार्थं परि-
 गण्यमानासु द्विरग्निब्रह्मेण परिगणनं कृतं, तद्देवतान्तरेऽवकल्पते,
 इतरथा हि सङ्ख्यावृद्ध्या व्यामुञ्चेत । गणनं योमयोरपि पक्षयो-
 र्युक्तं । अपि च तत्पक्षे योमव्यवधाभात् गणने क्रमो बाध्येत ।
 अपि च असङ्ख्यदणनं ब्रह्मेणानुवध्यमानमन्यमिव व्यपदिशति ।
 यथा 'ब्राह्मण आगतो वृषस आगतो ब्राह्मण आगतः' इति
 द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावादः । एवमिहापि द्वयोरिव
 अन्योर्भवति वादः ।

'य एष व्यपदेशो भवति सिद्धं । प्राप्तिसु वक्तव्या'. बोध्यते,—

सू० समत्वाच्च ॥ १८ ॥ (हे०) ॥

भा० इयं प्राप्तिः,—समोऽपि देवतया यागः,—देवतापि जुता
 प्रधानयागे, यागोऽपि वाक्यान्तरे, 'आव्यभागौ यजति' इति ।
 तदिष्टोभयोः यागदेवतयोः प्रयोजनवतोर्देवताया यागार्थता
 न्याय्या, प्रज्ञातं आरादुपकारकत्वं यागस्य इति । न हि देवता
 विना यागो भवति, तेन स देवतामाकांक्षति, न तु प्रधान-
 देवता यागान्तरमाकांक्षति । यच्च येन आकांक्ष्यते तत् तदर्थं
 भवति । तस्माद् देवता यागार्था । अपि च आरादुपकारकैः
 कर्मभिः सान्यं भवति । कथं ? 'अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाचारौ
 चक्षुषी वा एतौ यदाव्यभागौ यत् प्रयाजा इव्यन्ते वर्म वा
 एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्य अभिभूत्यै' इति ॥
 (१०।१।८७०) ॥

पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम् ॥

सू० पशावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—'आ सो
 वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतो
 वरुणपात्राभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
 पशुमासभते वरुणपात्राभ्यामेव मुच्यते' इति । तच्चेदं समामनन्ति,
 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनु-
 निर्वपति' इति । तच्च सन्देहः, किं पशुपुरोडाशयाग आरा-
 दुपकारकः, उत देवतासंस्कारार्थः ? इति । किं तावत्प्राप्तं ? ।
 ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचिदपरेण विशेषेण

पुनरनुप्रास्यत इति पुनरुपदिश्यत, “पञ्चावपीति चतु”, इति चेत् पश्यामि,—किम् आरादुपकारको, देवतासंस्कारः ? इति । पञ्चावप्यारादुपकारकः स्यात्, एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं । अग्नीषोमीयमिति च गुणभूतदेवताकसहितशब्दो भवति । पञ्चावपि तद्धित एव शब्दो वाक्यशेषेण बलवता व्यसनवचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशे । अतः प्रसिद्धे-
रारादुपकारकत्वम् ॥

सू० न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० नेति प्रतिषेधकः शब्दः । ‘आ सोमं वहन्ति अग्निना प्रतितिष्ठन्ति’ इत्यर्थवादवचन एव, यद्यर्थवादवचनादन्या पञ्चो देवता, अन्या पुरोडाशयागे इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगम्यया । एवं स्यात्,—‘यद्देवतयः पशुसद्देवतयः पशु-
पुरोडाशः’ इति । तस्मादर्थवादसाम्ये देवतासंस्कार इति गम्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (हे०) ॥

भा० इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः ? । लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, ‘इन्द्राय वज्रिणे वृषभमासमेत’ इत्यस्य पञ्चोः पुरोडाशस्य क्रमे सम्प्रतिपन्नदेवताकं याव्यानुवाक्यादर्थं समासात्,—‘इन्द्रं क्षुहि वज्रिणं सोमपृष्ठं क्षुहि भूरं वज्रिणं सुप्रतीतिम्’ इति च, तत् संस्कारपक्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाशयाग इति ॥

सू० गुणो वा स्वात् कपाक्षवत् गुणभूतविकाराश्च ॥
॥ २२ ॥ (दि० सू०) ॥

भा० विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाग्वन्द्वेन
पक्षं व्यावर्त्तयति । ‘गुणः’ ‘स्वात्’ देवता । एवमारादुपकारकत्व-
प्रसिद्धिरनुचरीयते । अनेकगुणभावस्य कपाक्षवद् भविष्यति ।
अथा कपाक्षं अयच्छेत्ति तुषापवपनेऽपि, एवमग्नीषीमावप्यभिधी-
यश्रुत्यागे पुरोडाश्रुत्यागे च गुणभूतो भविष्यतः । एवं च सति
दार्म्यैर्ण्णास्त्रिकथोरग्नीषीषीयोर्गुणभावेन चागे द्वारभूतयोः कर्म
आचानम्, इह गुणभूतयोरेवाविरोधेन भविष्यति, इतरथा
प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोः न प्राप्नुयाद् ! दृश्यते चाग्निहो-
त्रिष्टुप्तिरिति । तस्मादप्यारादुपक्रिया । अपि न योचामस्या-
साग्निधारकतमुच्चाग्निदेवताकेषु पशुषु ऐन्द्रवज्रस्यविष्णो-
रुपरोडाशाः पशुप्रकरणाद्योक्तव्यन्ते, संस्कारप्रचे उक्तयोरन् ।
हिद्वापिधानार्थतायाश्च उक्तमर्थवादत्वं । तस्मादप्यारादुपक्रिया ॥

सू० अपि वा श्रेयभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाह-
कारवद्ज्ञानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥ (उ०) ॥

भा० ‘अपि वा’ इति वक्ष्यावृत्तिः । न आरादुपकारकं कर्म ।
‘तत्संस्कारः प्रतीयेत’ देवतासंस्कार इति । कुतः ? (श्रेयभूतत्वान्)
देवततयाः प्रयोजनवत्त्वं । तस्मादप्यारादुपक्रियायाश्चार्थसंयोग-
जन इति देवतासंस्कारः प्रतीयते, इतिहासपि ; ‘अज्ञानामर्थ-
संयोगात्’,—अर्थेन प्रयोजनेन संयोग इह गम्यते वाक्येन, तेन न

आरादुपकारकं । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि अङ्गानि वरीयांसि भवन्ति इति । यदुक्तं,—‘गुणभूतदेवताकेन तद्धितब्रह्मेन निर्देशः’ इति, प्रधानभूतदेवताकेनाप्येवंजातीयकेन ब्रह्मेन समन्वे विधीयमाने निर्देशो भवति । अपि च दृष्टं कार्यमदृष्टादक्षीणः, मत्स्यात् संस्कारकमेति ॥

सू० व्यूहवचनञ्च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च संस्कारकमेति, षोडशमण्यां पञ्चपुरोडाशदेवता-
‘विप्रतिपत्तौ’ ‘व्यूहवचनं’ देवतासंस्कारे एवावकल्पते ; ‘यद्दे
षोडशमण्यां व्यूहं तदस्याः समृद्धं यदन्यदेवत्याः पञ्चपुरोडाशा
भवन्ति, अन्यदेवत्याः पञ्चवः’ इति ॥

सू० गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥ (आ०) ॥

भा० एवं ‘चेत्’ पश्यसि,—संस्कारपक्षे व्यूहवचनमवकल्पत इति,
तस्य, संस्कारपक्षेऽपि व्यूहवचनं नावकल्पते; न हि तत्र किञ्चित्
व्यूहं, विप्रतिपन्नदेवताकैरेव पुरोडाशैस्तत्कर्मसमृद्धतरं भवति ।
एवं ज्ञाह,—‘यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति अन्यदेवत्याः
पञ्च इति तदस्यां समृद्धं भवति’ इति । यद्येभ्योः पक्षयो-
र्दोषः, न तमेकस्योच्ये भवति ; यथैव हि संस्कारपक्षे व्यूह-
वचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥

सू० नासंहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि होनं, यथैवैकेन

कपालेन तुषेव उष्यमाणेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्दीयते, एवमन्वया देवतया पशुपुरोडाश्रवणं निर्वर्त्यमाने न किञ्चित् पशुदेवतायां दीयते, तथाप्युद्धे एव व्युद्धवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं दीयते । अन्यदेतदुच्यते,— ‘यत् व्युद्धमपि समृद्धं भवति’ इति । अहीने तु व्युद्धवचने उच्यते न ब्रह्मार्थो गृह्येत इति ॥

सू० ग्रहाणाञ्च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥

॥ २७ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च संस्कारकर्मेति । यौचामण्यां संप्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु ‘तद्वचनं’ भवति, (पुरोडाश्रवणं) । ‘नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा ह्येते पञ्च इति’ । न तावच्च विद्यन्ते, विप्रतिपन्नदेवताकेषु संस्काराभावमाहोच्य एवमुच्यते, ग्रहा एषां पुरोडाशाः ‘ग्रहपुरोडाशा ह्येते’ इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यं ? । यदेते देवतासंस्कारार्थाः, यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतदवकल्पते । तस्मात् संस्कारपञ्च एव श्रेयान् ॥

सू० ग्रहाभावे च तद्वचनं ॥ २८ ॥ (यु० २) ॥

भा० एवं श्रूयते, ‘नैतस्मिन् पञ्चोपनिषद् ग्रहान्ति पुरोडाश्रवानेष पशुः’ इति । पशुपुरोडाश्रवणाहेतुकं ग्रहाभावं श्रुत्वा ग्रहपुरोडाश्रवणेरेकार्थतां दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थता

विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थं एवमेतदव-
कल्पते ॥

सू० देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥
॥ २६ ॥ (यु० ३) ॥

भा० इतश्च पश्चात् संस्कारकर्मेति । एवं ज्ञाप्तायते,—
'अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आसभ्यन्ते कामा वा अग्नय आग्नेयाः
पुरोडाशा भवन्ति आग्नेया हि पशवः' इति । पशुदेवता-
हेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां
दर्शयति ॥

सू० अविद्वदोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवत् गुणभूत-
विकारः स्यात् ॥ ३० ॥ (आ० नि० १) ॥

भा० अथ यदुक्तं, 'गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरग्रीषोमयोर्न
ज्ञातः' इति । उच्यते, 'अविद्वद्वा' प्रधानभूतयोरग्रीषोमयो-
र्धर्माणाम् 'उपपत्तिः' । कुतः? । 'अर्थापत्तेः' प्रधानभूतावपि प्राकृतं
कार्यं यामनिवृत्तिं कुर्व्याथै द्वारभूताविति धर्मैर्योऽप्येते 'श्रुत-
वत्', यथा 'श्रुते चदं, दधंसदम्' इति प्रदानार्थे दधिश्रुते
प्रणीताकार्यं कुर्व्याते इति धर्मैर्युज्येते न च दोषो भवति ॥

सू० स द्वयर्थः स्यादुभयोः श्रुतिस्मृतत्वाद्विप्रतिपत्तौ
तादर्थ्यादिकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘ऐन्द्रादयसाविषाणां पुरोडाशानां सौचामणीप्रकरणादुत्कर्षः प्राप्नोति’, तच्चेदमुच्यते, ‘य इत्यर्थः’ (चागे देवतासंस्कारार्थं हि द्रापिधानार्थं), ‘उभयोः’ अर्थयोः ‘श्रुतिभूतत्वात्’ । अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु हि द्रापिधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति, तत्प्रकरणगत एवायं विकारो भविष्यति । ‘तस्य’ अपि ‘उक्तम्’ ‘अर्थवादत्वम्’ इति यदुक्तं, तच्चेदमुच्यते,—

सू० विप्रतिपत्तौ तासामास्थाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥
(आ० नि० ३) ॥

भा० एवं तर्हि अनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षः, देवतासंस्कारावत्प्रकरणादुत्कर्षेण न शक्यते बाधितुं । तच्च सौचामण्यां सम्प्रतिपन्नदेवताका एव चेदकेन पुरोडाशाः प्राप्ताः, तच्चेन्द्रादयः अग्निः पशुदेवतानामेव वाचकाः । कथम् ? । एकदेवा हि तेषामिमे वर्षान्तरसहिता उच्चारिता इति गम्यते । शक्नुवन्ति एकदेवाः समुदायिनः समुदायं प्रत्याय्य समुदायार्थान् गमयितुं, यथा गात्रादयः । यथा च सरस्वतीदेवताके निगदे ‘सरस्वति देवनिदे’* निवर्त्य प्रजां विमृश्य वृषयस्य मायिनः’ इति । वृषयश्चन्द्रो वृषत्प्रत्ययं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कल्प्यते ? । यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याय्यमानानि अग्न्यर्थकानि भवेयुः । तस्मात् पशुदेवतानाम् आस्थाविकाराः पुरोडाशदेवताशब्दा इति ॥

* ‘सरस्वति देवनिदे’ इत्यंशो क० स० पु० एवं का० च० पुरुषो मायि ।

सू० अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥
(२ यु०) ॥

भा० संस्कारपक्षे एव, वाग्रब्धे शुक्तिं व्यावर्त्तयति न पक्षं,
न वा आख्याविकारः, संस्कारपक्षेऽन्यथानुपपद्यमाने आख्या-
विकारा भवन्ति, अनाख्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पत
एव । कथं ? 'अभ्यासः' एव पुरोडाग्रयागस्य भविष्यति । तत्र हि
चोदकेन पशुदेवता च प्राप्नोति पुरोडाग्रस्य । पशुदेवताया अन्यत्
द्रव्यं विधीयते ग्रहः, पुरोडाग्रस्यान्या देवता ; यागस्तु विद्धत
एव तिष्ठति, स पशुदेवतासम्बद्धस्यैव कर्त्तव्यो ग्रहसम्बद्धः ।
तदुभयमप्यनभ्यक्षे यागे न सम्भवतीत्यर्थादभ्यक्ष्यते यागः । तस्य
'एकदेशोऽन्यदेवत्यः' 'प्रयाजवत्' । तद्यथा, पशौ पशूनां प्रयाजानां
चोदकेन प्राप्तानां एकदेशसंख्या विधीयते, सा चान्तरेणाभ्यासं
नावकल्पत इत्यभ्यक्ष्यन्ते प्रयाजाः । तेषामभ्यक्ष्यमाणानामेकदेशे-
ऽन्या देवता दुरउषासा नक्त्येवमादयः । एवमिहाप्यभ्यासः
पुरोडाग्रयागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारपक्षेऽपीति ॥ (१०।१।
८ अ०) ॥

शैथ्यं चरं निर्वपेदित्यत्र चरग्रन्थस्यौदनवाचिताधिकरणम् ॥

सू० चरुर्हविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० चरुः श्रूयते, 'शैथ्यं चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः' इति ।
शैथ्यं आग्नेयविकार इत्येतत्समधिगतं,—“सामान्यादा निश्चयेत
पूर्ववत्तादिकारो हि” इति । तत्रैषोऽर्थः सामञ्चिकः,—किं चरुः

कपालविकारः, हविर्विकारः? इति । यदा हविर्विकारस्तदा किं
 स्थास्या हविर्विक्रियते, उत ओदनेन? इति । किमावग्राह्यं?—
 'हविर्विकारः स्थात्' इति । कुतः? । 'इज्यासंयोगात्' । तद्वितार्थो
 विधीयते चरोः,—'वैर्यं च हं निर्वपेत्' इति । एवमिज्यार्थश्चरः,
 तस्माद्धविर्विकार इति ॥

सू० प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा० एवं स्थिते विशेष उच्यते,—हविर्विकारः, 'प्रसिद्धग्रहण-
 त्वाच्च' स्थास्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यं ।
 प्रसिद्धस्य स्थास्यां चरशब्दः, आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः
 प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् स्थास्या हविर्विक्रियते इति ॥

सू० ओदनेनो वाक्संयोगात् ॥ ३६ ॥ (उ०) ॥

भा० ओदनेऽपि चरशब्दः प्रयुज्यते । ततोदनस्यैव ग्रहणं न्याय्यं
 न स्थास्याः । कुतः? । अदनीयसंयोगात्,—अदनीयेन हि
 द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति प्रिष्टाः, नामदनीयेन । तत्रभवता-
 माचारात् तेषां स्मृतिरनुमीयते, स्मृतेः श्रुतिः । तस्मादोदनेन
 हविर्विक्रियते इति ॥

सू० न इत्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'न' ओदनेन वाचकश्चरशब्दः । कुतः? । इत्यर्थं एवं स भवेत्,
 —स्थास्यां हि स प्रसिद्धः समधिगतः, तस्मादोदने सप्तपात्र-
 क्षसंयोगादित्येवं मन्त्रार्थः । अन्यायो दीवजातीयमेवनेकार्थभावः,

तस्मात् स्थास्या इविर्विक्रियते इति । यदुक्तम्,—‘अदनीधेन श्रिष्टा
देवतायागमाचरन्तीति भुवनेषां सतिः’ इति । उच्यते,—अनु-
मानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते । वचनादवगम्यते स्थास्या
यागः कर्तव्य इति । कथं ? । तस्यां हि चक्षुर्ब्रह्मः प्रसिद्धः ।
न असौ आचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः । कल्पमाने
वा आचारेण शब्दो बाध्येत, न चैतत् न्याय्यं । शब्दानुरोधेन
हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यं । यथा ‘ब्रूलैख मास-
रेव चावभृथमभवयन्ति’ इति,—‘प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् व्रत-
छन्धसमयुक्तामः’ इति च ॥

सू० कपालविकारो वा विशयेऽर्घ्योपपत्तिभ्याम् ॥

॥ ३८ ॥ (२य पू०) ॥

भा० इविर्विकारपक्षो न सिद्ध्यति, स्थास्या विकारे सतिहेतु-
राचाराच्छ्रुतिराश्रयते, ओदनेन विकारे स्थासीसंयोगाल्लक्षणा-
शब्दः आश्रयः । अस्ति चान्या गतिः, कपालविकारो भवेदिति ।
तस्मादाश्रयेन पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारस्य इति ब्रूमः ।
कपालविकारोऽप्यर्थः सूर्यश्च, तेन सौर्य इति शक्यते व्यपदेश्यम् ।
उपपत्तिश्चास्ति, शक्यते स्थास्या अपघ्नितुं । तस्माद्इविर्विकार-
पक्षे संग्रहे कपालविकार आश्रयणीयः ॥

सू० गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ (यु० १) ॥

भा० अस्ति च गुणमुख्ययोगविशेषः,—गुणो बाधितव्यो न्यायः, न
मुख्यः, तदुक्तम् “अङ्गमुखविरोधे च तादर्थ्यात्” इति ॥

सू० तच्छ्रुतौ चान्यद्विद्वत् ॥ ४० ॥ (यु०२) ॥

भा० चदश्रुतौ चान्यद्विद्वद्वचति,—‘प्राजापत्यं घृते चदं निर्वपेत्तद्वत्तलमायुष्कामः’ इति, तद्वत्तलानि हविः, चदरेर्वा सम्बन्धी । ‘चत्वारि चत्वारि तद्वत्तलान्यवद्यति’ इति तद्वत्तलानां हविष्टुं ॥

सू० स्त्रिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ (यु०३) ॥

भा० एवं हि आह, ‘मादतं चदं निर्वपेत् पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं यामकामः’ इति मृष्टमयो हि चदं प्रियङ्गुविकारः । तस्मात् अन्यद्विः, चदरपि कपालविकार इति ॥

सू० ओदने वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ (आ० एवं २ पू० नि०) ॥

भा० हविर्विकार एवात्र चदस्त्रिङ्गसंयोगादवगम्यते, सौर्य-
स्त्रिङ्गः कर्त्तव्य इति । यदि पुरोडाश उत्सृज्येत, चदस्त्रिङ्गस्यो-
ऽवगम्यमानो वाध्येत, सौर्यसम्बद्धो हि चदः कर्त्तव्यः, तस्मिन्
अशक्ये सौर्यसम्बद्धः क्रियेत, न शक्ये, यदा च हविर्विक्रियते, तदा
ओदनेन, ओदने हि चदशब्दः प्रसिद्धः आ हिमवतः आ च
कुमारीभ्यः । तत्र ओदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्व्यर्थलभ्यामिति, अन्यायमेव द्व्यर्थत्वं ; तत्र कुत एतत्
स्वास्तीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्वास्ती
स्वात् । स्मरन्ति च पात्रे चदशब्दं,—अनवस्थावितात्तत्पक्षे

विप्रदक्षिण ओदनस्य हरिति । तदुक्तं “न पक्विनामत्वात्” इति ।
 आचाराच्च सतिर्वर्त्तीयसी, तस्मादोदने चरुशब्दः, ओदनेन हवि-
 र्विक्रियत इति । तथायमप्यर्थोऽनदनीयेन चागो भविष्यति इति ।
 अपि च सूर्यस्यान्यद्द्रव्यं नैवास्ति येन चरुः संवध्येत । चोदकप्राप्तः
 पुरोडाश इति चेत् । नैतदेवं, कर्त्तव्योदनायां हि निष्पन्नायां
 चोदको भवति ; प्राक् चरुशब्दवचनाच्च यजतिचोदना ।
 द्रव्यदेवतासम्बन्धो हि यज्यर्थः । तेन चोदनाविधिभेदः चरुशब्दो
 न पुरोडाशविशेषणं भवति, जघन्यत्वाच्चोदकस्य इति ॥

सू० अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥ (१ यु०) ॥

भा० इतश्च पञ्चमः,—ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः ? ।
 अपूर्वव्यपदेशो भवति,—एवं ह्यह,—‘पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक-
 आर्ध्वंस्वरुषामुष्मिँल्लोके’ इति, पुरोडाशेन आर्ध्नाति चरुषामुष्मिन्
 इति । यदि ह्यस्यां चरुशब्दः कपासविकारश्चरुः, ततो यस्मिन्नेव
 पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः, ‘पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके
 आर्ध्ववन्’ इति चरुषा अस्मिँल्लोक इति गम्यते, तत्र ‘चरुषामुष्मिन्’
 इति अन्यवद् व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादपि ओदनेन हवि-
 र्विक्रियत इति ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (२ यु०) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा ‘लिङ्गदर्शनम्’ अप्युपपन्नं भविष्यति । कथं ? ।
 ‘आदित्यः प्राचसीयश्चरुः आदित्य उदयनीयः’ इति । तत्रैतच्छ्रूयते,

‘आज्यस्यैव चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान् यजति । पञ्चां
 खस्त्रिमिद्वाग्नीषोमौ यजति अग्नीषोमाविद्वा सवितारं यजति ।
 अदितिमोदनेन’ इति । चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः, अदितेः
 ‘आदित्यचरुः’ इति प्राप्तत्वाद्नुवादः । तत्र चरुम् ओदनब्रह्मेन
 ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति । तथा इदमपरं
 लिङ्गं भवति,—‘यदि तण्डुलो विद्यते आमं तद्धविः स्यात्’ इति ।
 तण्डुले हविःब्रह्मं ब्रुवन्मोदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ॥
 (१०।१।१० अ०) ॥

सौम्यैरोः स्याज्यामेव पाकाधिकरणम् ॥

सू० स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥
 ॥ ४५ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति चरुः,—‘सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’ इति ।
 अत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदाकीम्
 ओदनः क पक्वः ? इति भवति संशयः । किन्नावत्प्राप्तं ?—
 न निवमः स्यात्,—कपालेभ्येव इति, अर्थप्राप्ते अस्मिन्-कस्मिंश्चित्
 द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवचोदकेन
 सज्जापि प्राप्येत ! न हि प्रकृतौ कपालेषु अपयितव्यमित्येव
 चोदना, किन्तर्हि, ‘अष्टाकपालो भवति’ इति, सज्जायां प्राप्यमाज्यायां
 अष्टाकपालतास्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चेवं सज्जा
 प्राप्यते, न हि वज्रेषु कपालेषु पुरोडाशवचोदनः पक्वुं शक्यः ।

केवले च कपाले प्राप्यमाणे चासावष्टाकपालता चेदिता सा
नैव प्राप्येत । अतो एकस्मिन्-कस्मिंश्चित् अर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्षव्य-
स्यरिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—“स कपाले प्रकृत्या सादन्यन्न चाश्रुतिवात्” ।
स एष चरः कपाल एव सात् । एवं प्रकृतिवच्छब्देऽनुगृह्यतो
भवति, न चान्यत् किञ्चित् द्रव्यमासाद्यते, तस्माद्विषयः ॥

‘सङ्ख्या चापि कपालवत्’ इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्,—

सू० एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदि वज्रसु कपालेषु न ब्रूयते चरः पक्षः, ‘विप्रतिषेधात्’
‘एकस्मिन्’ पक्षव्यः । यदेतदुच्यते,—‘अष्टाकपालो भवति’ इत्येत-
दुक्तं भवति,—अष्टसु कपालेषु अपद्यितव्यः इति । तत्र, यदि
अष्टत्वं विरोधान्न प्राप्यते, तत् कपालमविरोधात् प्राप्येत ॥

सू० न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं
चरौ भवति तच्चार्यात् पाचलाभः स्यादनियमो-
ऽविशेषात् ॥ ४७ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न वा कपालेषु पक्षव्यः । कुतः ? । ‘अर्थान्तरसंयोगात्’,—
अपूपपाके यत् कपालमुपादीयते, तद्गतेनोष्णस्य अपूपस्य निर्वर्तकः
पाको यथा सादिति । तत्र कपालं चरोरुपादीयमानं उदक-
धारणार्थं भवति, यदुष्णस्य उदकगतेन ओदनपाको निर्वर्तते,

य ओदनपाको न कपासगतेन जम्भया निर्वर्त्तते । तत्रोदक-
धारणार्थं कपासम् उपादीयमानं न प्राकृतकार्यं स्यादिति
चोदको नैवानुगृह्यते । तस्मात् 'अर्थात् पाचलाभः स्यात्' इति
तद्, 'प्रविशेषात्' न नियम्येत,—किं तत् ? इति ॥

सू० चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० स्नाय्यां वा अपचं क्रियेत, लिङ्गं हि भवति, 'चासु
स्नाय्येषु शेमाः स्युस्ते चरवः स्युः' इति । शेमास्नाय्येषु चरं
पक्वत्वं ब्रुवन् विशेषेण स्नाय्यां चरस्नापनार्थं दर्शयति ।

आह,—'दर्शनमिदं व्यपदिश्यते, प्राप्तिरुच्यताम्' इति । अत्रो-
च्यते,—स्नाय्यां य चरसम्पन्नकः पाको निर्वर्त्तते, न कटाहे
कपासे वा । तस्मात् स्नाय्यां चरः पक्वः इति ।

'किं भवति प्रयोजनं, यदि कपासविकारश्चरः यदि वा
ओदनेन हविर्विक्रियते ?' इति । यदि कपासविकारः, तस्मिन्
पेषणमनर्थकोपात् कर्त्तव्यम् । अथ ओदनेन हविर्विक्रियते,
अक्रिया पेषणस्य अपूपहेतुत्वात् । पिष्टार्थत्वाच्च संयवनं पूर्वपक्षे
कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते; संवपनमध्येवं । सन्नापनञ्च अधस्तात्,
अपणार्थं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते; उपधानश्चैवमेव ।
पृथुस्यष्टौ च पूर्वपक्षे कर्त्तव्ये, न सिद्धान्ते । अथूहस्याङ्गाराणां
पूर्वपक्षे कर्त्तव्यः, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्थत्वात्; अवज्वलनम-
थैवमेव । सुद्रुत्यासादनं पूर्वपक्षे अर्थात् कर्त्तव्यम्; अर्थो नास्ति

इति न सिद्धान्ते ; अथात् कृतं हि व्युद्भूत्यासादनं न ब्रह्मप्राप्तम् ,
अर्थाच्च कृतं न बोद्धकः प्रापयति* ॥ (१०।१।११अ०) ॥

सौम्यचरौ पेयशाभावाधिकरणम् ॥

एवं वा,—पृथगधिकरणानि पेयशादीनि । अस्ति चरः,—‘सौम्यं
चरं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः’ इति । आदनेन हविर्विक्रियते,—
इत्येतत्समधिगतं । तत्रैतत्सन्दिह्यते,—किं चरौ पेयशं कर्त्तव्यं, न ?
इति । किं प्राप्तम्?,—

सू० तस्मिन् पेयशमनर्थलोपात्त्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०) ॥

भा० ब्रह्मते हि तण्डुलेषु पेयशं कर्त्तुम् ॥

सू० अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० यद्यपि ब्रह्मते, तथापि न क्रियते । अपूपः पेयशेन विना
न निर्वर्त्तते, आदनस्तु विनैव पेयशेन भवति, कामं पेयशेन
व्याहृत्यते, पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खल्विवा । तस्माच्चरौः पेयशं
निर्वर्त्तते ॥ (१०।१।१२अ०) ॥

* “पेयशं चूर्णेन, वपनं पिष्टस्य उदकमिवर्धं, वाप उदकमिवन्नाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपालानां चकारैः प्रतापनं, उपहतिः चकारेषु कपालस्यापनं, प्रथा
कपालेषु चवस्थापितस्य पुरोडाशस्य चक्षुःकृद्भेदेन सन्धेयु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
स्रष्टव्यीकरणं, अभ्युद्यनं भक्षणा चकारैश्च उपरि आन्नादनं, आला दग्धपिष्टस्यैः प्रन्ना-
जनं, व्युद्भूत्यासादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं द्रवकृत्य अन्तर्वेद्यवस्थापनं ” इति माधवः ।

अनन्तरौलाधिकरणानां एतदधिकरणान्नर्तनपक्षे अनन्तरौलाधिकरणेष्वप्यवधारितप्र-
तिष्ठानि इति ध्येयं ॥

सौर्यचरो संयवनभावाधिकरणम् ॥

सू० पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

भा० चरुवोदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते, 'प्रणोताभिर्हवींषि संयौति' इति । तदिह सन्देहः, चरौ संयवनं कर्त्तव्यं, न? इति । कर्त्तव्यं, ब्रह्मते हि कर्त्तुमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—ब्रह्ममपि न क्रियेत, पिण्डार्थं हि तत् पिण्डेन च अपूपस्य प्रयोजनं, न चरोः ॥ (१०।१।१३अ०) ॥

सौर्यचरौ संवपनाभावाधिकरणम् ॥

सू० संवपनश्च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

भा० सौर्य एव चरुवोदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते, 'सविष्टप्रसूत इत्येवेनं देवताभिः संवपति' इति । इह चरौ सन्देहः,—संवपनं कर्त्तव्यं, न? इति । किं प्राप्तं?,—ब्रह्मत्वाच्चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—संयवितुं हि तत् प्रकृतौ क्रियते, न चरोः संवपन्येन प्रयोजनम् ॥ (१०।१।१४अ०) ॥

सौर्यचरौ सन्तापनाभावाधिकरणम् ॥

सू० सन्तापनमधःअपणात् ॥ ५३ ॥

भा० चरावेव च सन्देहः । प्रकृतौ सन्तापनं कपाखानामस्ति,— 'वसूनां वस्त्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्' इति । चरौ सन्तापनं कर्त्तव्यं, न? इति सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्यं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ॥ (१०।१।१५अ०) ॥

सौर्यचरावुपधानाभावाधिकरणम् ॥

सू० उपधानञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

भा० चरावेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः,—कर्त्तव्यं, न? इति ।
प्रकृतिवदचनात् प्राप्तम्; अधःपाकार्यत्वान्निवर्त्तते इति ॥ (१०।१।
१६अ०) ॥

सौर्यचरो पृथुस्रक्ष्णभावाधिकरणम् ॥

सू० पृथुस्रक्ष्णे वानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

भा० पृथुस्रक्ष्णे च प्रति चरोरेव सन्देहः,—प्रकृतौ श्रूयते,—
'उह प्रथा उह प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति' । 'सन्नेतन्वा तनूः
सज्यतामिति त्रिभिः परिमार्ष्टि' । तदुभयं चरो कर्त्तव्यं, न?
इति । सोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, 'अनपूपत्वात्' तत्
निवर्त्तते ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

सौर्यचरावभ्यूहाभावाधिकरणम् ॥

सू० अभ्यूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥

भा० प्रकृतौ श्रूयते,—'वेदेन भस्मनाङ्गारान् अभ्यूहति' इति ।
तत् सौर्ये चरो कर्त्तव्यं, न? इति सन्देहः । प्रकृतिवदचनात्
कर्त्तव्यमिति प्राप्ते श्रूमः,—उपरिपाकार्थं हि तत् पुरोडाशस्याव-
कल्पते, न चरोरिति निवर्त्तते ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

सौम्यचरायवज्जलनाभावाधिकरणम् ॥

ख० तथावज्जलनम् ॥ ५७ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, 'दर्भपिच्छुच्चैरवज्जलयति' इति ।
सौम्यं चरौ सन्देहः,—किं तत्कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
प्रकृतिवदचनात् कर्त्तव्यम्, उपरिपाकार्यत्वाच्चिवर्त्तते इति ॥ (१०।
१।१६अ०) ॥

सौम्यचरौ व्युद्धृत्यासादनाभावाधिकरणम् ॥

ख० व्युद्धृत्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

भा० प्रकृतौ श्रूयते, 'अन्तर्वेद्यां हवीव्यासादयति' इति । तत्
प्रकृतौ कपालेभ्यो व्युद्धृत्यासादनं क्रियते; सौम्यं चरौ सन्देहः,—
किं स्वास्त्रा व्युत्पाप्य चरारासादयतिव्यः, उत व्युत्पापं न कर्त्तव्यम् ?
इति । प्रकृतौ कृतत्वाच्चावपि कर्त्तव्यमिति प्राप्तं । तदुच्यते,—
“व्युद्धृत्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात्”.*—प्रकृतौ न श्रूयते,—
कपालेभ्यो व्युद्धृत्यासादयितव्यः पुरोडाशः इति, अर्थात् स
व्युद्ध्रियते, यच्चार्थात्कृतं न स चोदनार्थः, तस्माच्चरौ व्युद्धुरणं न
कर्त्तव्यम् । अपि चोद्धुरणे क्रियमाणे कपित्त्ववत् परिशेष्यः
उद्भिद्येत; तच्च पाचभेदः स्थात् ? तस्मात् व्युद्धृत्यासादनं चरौ
न कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।१।२०अ०) ॥

इति भट्टश्रीश्रवरक्षामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्य
अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥०॥

* 'व्युद्धृतत्वात्' इति सर्वत्र पाठो न साधुः ।

† 'परिशेष्य' इति का० ख० पु० एवं क० सं० पु० पाठः ।

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये २ पादः ।

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० 'प्राजापत्यं चरं निर्वपेत् घृते त्रतकृष्णलमायुष्कामः' इति ।
तत्र सन्देहः,—किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्त्तव्यस्य, उत न प्राप्यते
न कर्त्तव्यः? इति । किं तावत्प्राप्तं? । 'कृष्णलेषु' पाको न 'स्यात्' ।
प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः, इहान्तरेणापि पाकं, कृष्णलानि
कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मात् प्राप्यते, अतो न कर्त्तव्यः इति ॥

सू० स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्याद्वा' पाकः; चोदकेन तु न प्राप्यते, प्रत्यक्षन्तु अस्य
प्राप्तं,—'घृते अपयति' इति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थे न भवति,
वचनप्रामाण्याददृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां
प्रत्यक्षप्राप्तनात् प्रदानम्, एवं पाकोऽपीति ॥ (१०।२।१ अ०) ॥

कृष्णले उपस्तरणाभिघारणयोर्मृतार्थत्वादकर्म ॥

सू० उपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥
॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० छण्डालचरावेव सन्देहः,—ये प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणे,—
 ‘यदुपस्तरणात्यभिधारयत्यमृताञ्जतिमेवैनां करोति’ इति । ते उप-
 स्तरणाभिधारणे छण्डालचरौ कर्त्तव्ये, न ? इति एष संशयः । किं
 प्राप्तं ? । ‘उपस्तरणाभिधारणयोः’ न क्रिया । कुतः । ‘अमृतार्थत्वात्’,
 —अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते,—‘यदुपस्तरणात्यभिधारयति
 अमृताञ्जतिमेवैनां करोति’ इति अमृतेनोपमिमानः स्नादु-
 भावार्थतां तथोदर्शयति, न च छण्डालेषु स्नादुभावः सम्भवति ।
 तस्माद् अक्रियेति ॥

सू० क्रियेत वार्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥

॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘क्रियेत वा’ उपस्तरणमभिधारणञ्च, “विधेः प्रकरान्तरे-
 ऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात्” इति । यदुक्तं,—स्नादुत्वात् ते क्रियेते
 इति, न स्नादुतार्थः प्रकृतौ श्रुतः,—स्नादुः कर्त्तव्य इति । तस्मात्
 अर्थवादः,—‘अमृताञ्जतिमेवैनां करोति’ इति । संसर्गमात्रमाव्यस्य
 क्रियते हविषश्च । तच्च छण्डालेष्वपि शक्यं कर्त्तुं, तस्माद्
 अनिवृत्तिः ॥

सू० अकर्म वा चतुर्भिरातिवचनात् सह पूर्णं
 पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥ (उ०) ॥

भा० वाच्यम्: पञ्च व्यावर्त्तयति । अक्रिया तथोरिति । कुतः ? ।
 ‘चतुर्भिरातिवचनान्,—‘चत्वारि छण्डालान्यवस्यति’ इति । को-
 ऽभिप्रायः ? । चत्वारि छण्डालानि चत्वारि अवदानानि ; एकैकं

कृष्णस्य एकैकस्यावदानस्य स्थाने, तेनोपस्यारणाभिधारणयो-
र्मिदृत्तिः । तथा चाग्निवचनं भवति,—‘चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति
चतुरवत्तस्याप्यै’ इति । अविद्यमानस्वार्थान्तरेणानुपपत्तेः भवति,
तस्मान्मिदृत्तिरेतयोः । ‘सह’ ‘पुनः’ उपस्यारणाभिधारणाभ्यां
‘पूर्व’ ‘चतुरवत्तम्’ एव स्थात्, तच्चाग्निवचनं व्याह्रियेत ॥

सू० क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात् सामान्यात्
तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा० ‘क्रिया वा’ तयोश्चोदकानुपपत्तयः, मुख्यावदानस्य हि
प्रकृतौ परिमाणमुक्तम्,—‘अङ्गुष्ठपर्वमात्रं देवतानामवद्यति’ इति ।
इहापि कृष्णस्य शब्दः परिमाणवचनः श्रूयते ; स चतुःषष्ठ्या
अनुवध्यते,—‘चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति’ इति, न चानि चत्वारि
अवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति ; हिरण्य-
परिमाणवचनः एष कृष्णस्य शब्दो न आद्यस्य परिमाणं वदितु-
मुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तयति, न हि द्रव्यकार्येषु
गुणो वर्त्तितुमर्हति । परिमाणं यत् प्राकृतं तस्य कार्यं वर्त्तमानं
तस्मिन्निवर्त्तयेत्, यथा, इदं दधि घृतं आक इमे शालयः, देवदत्तो
भोज्यतां, देवदत्तवत् यज्ञदत्तसौलेनेति, तैलं हि भोजने स्नेह-
मेनोपकरोति, तत् स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं, न
आकं दधि च ओदनं वा । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं
परिमिमीते न द्रव्यं निवर्त्तयेत् । प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्थात्
न उपस्यारणाभिधारणयोः । तस्मात् तयोरनिदृत्तिरिति ॥

सू० तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा० चतुर्थी चैकावदानतां दर्शयति,—‘चत्वारि कृष्णसाम्येक-
मवदानम्’ इति, इतरथा चत्वारि अवदानानि अभविष्यत्;
तच्चैकावदानवचनमुपरोक्ष्यते । तस्मादयमिति निर्दिष्टिरिति ॥

सू० आग्निः संस्थासमानत्वात् ॥ ८ ॥ (परिहारः) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘आग्निवचनं भवति’ इति, चतुःसंज्ञा-
संस्तुतिरेषा, एवं चतुःसंज्ञाया माहात्म्यं यदेकस्मिन् अवदाने चत्वारि
अवदानानि भवन्ति इति । यथा, यदैश्वदेवः प्रातःसवने मृच्छते,
‘प्रातःसवने वा एतदैश्वदेवयज्ञं संस्थापयति’ इति वैश्वदेवसंस्तुतिर्न
अन्यसवनमिति निर्दिष्टः; एवमिहापि चतुःसंज्ञासंस्तवः, नोपसंस्तवा-
भिचारणयोर्निर्दिष्टिरिति ॥

सू० सतोस्तत्त्वान्निवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥ (परि० नि०) ॥

भा० तुल्यवद् एनं चतुःसंज्ञासंस्तवं व्यावर्त्तयति । न हि,
विद्यमानयोः उपसंस्तवाभिचारणयोस्तदाग्निवचनेन कश्चित् संस्तवो-
ऽस्ति । यद्यविद्यमानम् आपयति* इत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्तो
भवति, तच्च संस्तव्यते । अथ विद्यमानम् आपयति* इति अनर्थको
भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः । तस्माद्विद्यमानयोः उपसंस्तवाभि-
चारणयोरान्निवचनं व्यर्थमेव, अन्यः परिहारो वक्तव्यः ॥

* ‘आपयति’ इति का० च० पु० पाठः ।

सू० विकल्पस्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥ (२ परि०) ॥

भा० तु ब्रह्म आप्तवचनाच्चिदृष्टिरूपस्वरूपाभिधारणयोरित्येतच्चिवर्त्तयति । यथा भवान् ब्रूते,—आप्तवचनाच्चिदृष्टिरेतयोरिति, एवमेकावदानवचनाच्चिदृष्टिरेतयोरिति चिद्विकल्पः । चिद्विकल्पाच्च नैकान्ततो निदृष्टिमाप्तवचनं कर्त्तुमर्हति ॥

सू० सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं इविषो हीतरस्य स्यादपि वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥ (२ परि० नि०) ॥

भा० तु ब्रह्म आप्तवचनं बाधते । आप्तवचने बाधिते सति चतुर्षु कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेष्वभ्यासो अनर्थकः स्यात्,—‘चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्याति समृद्धा’ इति । अस्मात्पक्षे पुनः इतरद्विर्विद्वितीयमवदानमपेक्ष्याभ्यासोऽवकल्पिष्यते । ‘अथ मतं, एतन्मापि स्विष्टकृतमपेक्ष्याभ्यासे भवति इति’ । तच्चैवं,—‘इतरस्य’ स्विष्टकृतोऽपेक्षणमन्याय्यं । प्रकरणात् प्रधानमभिसम्बध्यते वचनेन, न च स्विष्टकृतः प्रकरणं, सोदकेन हि स प्राप्यते, तस्मात् तत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव; उपस्तरणाभिधारणे कर्त्तव्ये एव ॥

सू० अकर्म वा संसर्गार्थनिदृष्टित्वात् तस्मादाप्ति-समर्थत्वम् ॥ १२ ॥ (पुनः पू० उ०) ॥

भा० अक्रिया उपस्तरणाभिधारणयोः । कुतः ? । संसर्गः क्वचि पुरोद्गात्रचूर्णानां सूक्ष्माणां माभूदिति उपस्तरणेन कुक्

स्त्रिग्रीकियते, अभिघारणेन हविः शुचि असंयुक्तं हस्तं यथा
अग्नौ पतेदिति ; न तु विशदस्य कृष्णस्य शुचि संयोगो भवति,
यस्मिन्निमपस्तरणमभिघारणञ्च खेदनाथं सुवर्णस्य क्रियेत ।
तस्मात् प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णलेषु उपस्तरणाभि-
घारणे निवर्त्तितुमर्हतः । एवञ्चाग्निवचनमुपपन्नं भविष्यति, 'चत्वारि
कृष्णालान्यवयति चतुरवन्तस्याग्नौ' इति ॥ (१०।१।२५०) ॥

कृष्णस्य चरौ भक्ष्यमन्नाधिकरणम् ॥

सू० भक्ष्याणान्तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० अतः कृष्णस्य चरदाहरणं । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः इडा-
प्राग्निचतुर्दाहरणसंयुक्ताः । तेषु संशयः,—कृष्णस्य चरौ ते
भक्षाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ? । न कर्त्तव्याः,
प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः, सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति ; न तु
हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्ष्यमाणम् । अतो न कर्त्तव्याः ॥

सू० स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः, भक्षणविशेषदर्शनात्, 'निरवधयन्तो'
भक्षयन्ति चुक्षुषाकारं† भक्षयन्ति' इति प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं

* 'निरवधयन्तो' इति का० च० पू० पाठः । एवं परम् ।

† 'चुक्षुषाकारम्' इति का० च० पू० पाठः । आदर्शपुस्तके तु चुक्षुषाकारमिति पाठः ।
एवं परम् । न्यायमालायान् चुक्षुषाकारमिति पाठः । तत्र च अस्य रवमर्चोऽकारि,—
“इषुदधमक्षे तद्रसस्तीकारे यः शब्दः तस्मानुकरणं चुक्षुषेति । हृते निरूपेण कृष्णलेषु
यस्मिन्निमपस्तरणं तदन्तर्लक्षितं वासा चुक्षुषां कृत्वा तदायं निःशेषश्च विवक्तो
भक्षयेयुरित्यर्थः” इति ।

विधासति ब्रह्म इति, इतरथा भक्षोपायं भक्षणञ्च विज्ञेता
विदध्यात्, तच्च वाक्यं भिद्येत ! तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति ॥

सू० वचनं वाज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥

॥ १५ ॥ (आ०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—प्राप्यन्त भक्षा इति, अर्थलोपादेर्वा नि-
वृत्तिः । यत्तु, भक्षणे विशेषवचनं भवतीति, वचनादेतत् आष्यस्य
भविष्यति । निरवधयन्तो भक्षयन्वाज्यमिति, चुचुषाकारं भक्षय-
न्वाज्यमिति ; निर्द्धानं चुचुषाकारं चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्यानूद्यत
इति न वाक्यभेदः ॥

सू० वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूत-
त्वात् ॥ १६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० सत्यं, वचनमेतद्विरण्यस्य, न त्वाज्यस्य । कुतः ? । भक्षयन्तोत्वे-
तावच्छ्रूयते, न इदं वा तदा इति, तच्च यन्निर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य
तेन सम्बन्धो भवतीति, हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाज्यं । कथं ? ।
'प्राजापत्यं चदं निर्वपेत् घृते शतकृष्णलक्ष्म' इति शतकृष्णलक्ष्महरच
कार्यसम्बन्धार्थमुच्यते*, तद्विशेषणार्थेन घृतं, न स्वनिर्देशार्थेन ।
तस्माच्चदरेव ब्रह्मान्तरेः सम्बध्यते, न घृतं । तद्यथा एष दण्ड
दृष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहरानेनेति, दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति;
एवमिहापि चर्द्धमक्षवचनेन संबध्यते न घृतं, तस्माच्चरोर्भक्षणं

* उच्यते इति का० च० पु० पाठः ।

प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृष्णानाम् अनङ्गोयानां प्रदानं क्रियते, एवमपि द्रव्यम् इति ॥ (१०।२।३अ०) ॥

कृष्णस्यैव रक्ता ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सहपरिहारविधानाधिकरणम् ।

सू० एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्ष्याणां प्रकृतौ विद्वत्तत्वात् ॥ १७ ॥

भा० तत्रैव श्रूयते,—‘एकधा* ब्रह्मणे परिहरति’ इति । तत्र सन्देहः, ‘किमेतत् सहत्वम् उत सङ्गतम्’ इति । किं प्राप्तं ? सङ्गतं वा सहत्वं वा अनियम इति । कुतः ? । एकप्रकारवचन एकधेति शब्दः, सङ्गतमप्येकः प्रकारः सहत्वमपि । तद्यथा, यः सङ्गतं प्रापयति स एकधा प्रापयतीत्युच्यते, सोऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति, तस्मात् सङ्गतं सहत्वं वा कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते श्रूयते,—‘एकधा ब्रह्मणे परिहरति’ इति सहेति गम्यते, एवं ब्रह्मभक्ष्याब्रह्मभक्ष्यापि परिहारः कृतो भविष्यति । इतरस्मिन् पक्षे कस्यचिद्ब्रह्मभक्ष्य परिहारो न क्रियेत, तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्येत । विद्वतास्यामी भक्षाः प्रकृतौ, ते इह चोदकेन विद्वता एव प्राप्तास्तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवकाश्यते । ‘ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विद्वताः प्राप्नुमर्हन्ति इति’ । उच्यते, पुनर्वचनार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति । ‘यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनम् ? इति’ । भक्षोपायविधानार्थं । ‘ननु निर्द्वानं चुक्षुषाकरं

† ‘रक्ता तु इति का० च० पु० पाठः ।

वा अर्थप्राप्तम्, अर्थप्राप्तत्वाद्गुवादः' । उच्यते,—न नियमेन प्राप्यते, नियमार्थस्य विधीयते इति ॥ (१०।१।४अ०) ॥

अथ सचरौ ब्रह्मणे सर्वमन्वजामायेहाधिकारकम् ॥

सू० सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० ब्रह्मण्यसचरेवोदाहरणं । तच्च सूयते,—‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’* इति । तच्च सन्देहः,—किं ब्रह्मभक्षाणामेवैष परिहारः, उत पुरुषेभ्यः श्रेषापनयः? इति । कथं ब्रह्मभक्षाणां परिहारः, कथं वा श्रेषापनयः? इति । यदि ‘ब्रह्मणे परिहरति’ इत्यनूद्य ‘सर्वम्’ इति विधीयते, ‘ब्रह्मणे’ ‘सर्वम्’ इति वानूद्य ‘परिहरति’ इति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षाणां परिहारः; अथ ‘सर्वम्’ इति सचयित्वा ‘ब्रह्मणे’ ‘परिहरति’ इति विधीयते, ‘परिहरति’ इति वा सचयित्वा ‘सर्वं’ ‘ब्रह्मणे’ इति, ततः श्रेषापनयः । किं प्राप्तं? । ‘सर्वत्वं’ ब्रह्मभक्षाणां स्यात् । कुतः? । ‘ब्रह्मणे परिहरति’ इति प्राप्तमेव न विधीयते । सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः तस्य विधानं भवितुमर्हति ।

अथ वा अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भागस्तच्च कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः कस्यचिच्च प्राप्तः, यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधीयते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षाणामेव वाद इति ।

* “परिहारः समर्पणं, ब्रह्मसहितानां अविज्ञान् एकैकस्य चतुर्षु काष्ठेषु चत्वारो अक्षभामाद्योदकप्राप्ताः । तच्च सर्वता किं ब्रह्मसम्बन्धितुर्भाजविषया उत इतर-सम्बन्धिभाजचतुष्टयविषयापीति सन्देहः” इति माधवः ।

सू० पुरुषापनया वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । 'पुरुषापनयः' स्यात् ; यथेवम्
उच्येत,—यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वमिति ; सर्वमेव हि
तद्विधानमनर्थकं स्यात् ! अथ यत् ब्रह्मणे, तत् सर्वं परिहरतीति ;
विशेष्यस्थानिर्देशात् न ब्रह्मग्रह्यो विशेषणम् । अथ यद् ब्रह्मणे,
सर्वं तत् परिहरति इति ; एवमपि विशेष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात् !
यत् सर्वं तत् परिहरतीति नैवं वचनमर्थेति, सर्वं हि सर्वं, ततश्च
विशेषयितव्यं । तस्मात् सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ब्रह्मसम्बन्धः सर्वस्य
विधीयते शरीरः, एवं न किञ्चिदनर्थकं । तस्मात् पुरुषेभ्यः शेषा-
पनय इति ॥ (१०।१।५ अ०) ॥

अचभाषणां स्वकाशे ब्रह्मणा भक्षणाधिकारम् ॥

सू० पुरुषापनयात् स्वकाशत्वम् ॥ २० ॥

भा० तत्रैव सन्देहः,—समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले
सर्वं भक्षा भक्षयितव्याः, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले ? इति । किं
प्राप्तं ? भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते, अतो यत् भक्षणाच्च
परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'पुरुषापनयात् स्वकाशत्वम्' इति, पुरुषा-
पनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकाशतां भक्षणानां न निवारयति,
तस्माच्चथाकालमेव भक्षयितव्याः' इति ॥ (१०।१।६ अ०) ॥

प्रकृतौ चतुर्थोऽक्षरश्चादीनमभावाच्चिह्नकरम् ॥

सू० एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

भा० तच्चेदं धिगद्यते,—प्रकृतौ व्यादेव आवातः,—‘इदं प्रकृत्य इदं हेतुरिदमध्यर्थोऽरिदमधीधः’ इति । य इह कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः ? इति संशयः । चेदकप्राप्त्या कर्त्तव्य इति यच्च बुद्धिः स्यात्, तस्य गितृन्वयं सूत्रम् । प्रकृतौ बहुणां सम्बन्धः कर्त्तव्यः, य विभागमन्तरेण न धिगद्यतीति विभागो बहुवचनमन्वयं क्रियते । इह तु ‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’ इति एकस्मै सर्वस्यहः, तत्र विभागेन न प्रयोजनं, क्रियमाणोऽपि न प्राप्ततार्थः स्यात्, अदृष्टार्थमेव क्रियेत । तस्मात् कृष्णलक्षणे न व्यादेव इति ॥ (१०।२।७अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानं धर्ममाचार्यं स्याद्ददातिसामर्थ्यात् ॥

सू० ऋत्विग्दानं धर्ममाचार्यं स्याद्ददातिसामर्थ्यात् ॥
॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमः, ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्नकामो व्रजेत’ इति । तच्चेदं समामनन्ति,—‘नैस्य अयस्य अश्वतरस्य गर्दभास्य अजास्य अवयस्य ग्रीवस्य यवास्य तिस्रास्य माषास्य तस्य द्वादशव्रतं दक्षिणा’ । इदं चापरं श्रूयते, ‘ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति’ इति । तत्र संशयः,—‘किं दानं धर्ममाचमं, उत ऋत्विगानमममं ?’ इति । किं प्राप्तं ? । ‘ऋत्विग्दानं धर्ममाचमं * स्यात्’, तस्य हि कर्त्तव्यता श्रूयते । ददातिकर्त्तव्यता अस्माच्छब्दाद् गम्यते, ऋत्विगानममं

* यत्र धर्ममाचार्यमिति प्राठो भवितुं युक्तः ।

कर्तव्यं वाक्याद्भवते, अतिस्र वाक्याद् वक्ष्यसी । लोकेऽपि
अदृष्टार्थतैव ददातेर्गम्यते इति सामर्थ्यादेव नानमनादि ।
अपि च कर्मानुरूपमपि दाक्षिण्यं कश्चित् श्रूयते,—‘त्रैधातव्यायां
सहस्रमृतपेये सोमचमसः’ । अपि च यजोक्षनीचपक्षीपक्षः*
क्रियते स परिक्रयो भवति, न यच्च नियतपरिमाणं दानं ।
तस्माद्धर्ममात्रं दानम् । अपि च नियमवन्मन्त्रवच्च क्रियते,
तददृष्टार्थत्वेनावकल्पते । कश्चित् श्रूयते,—‘दक्षः, उपानहो,
श्रुक्का इतिः सा हि दक्षिणा’ इति । को हि दक्षेनानमेत् ?
तस्मात् धर्ममात्रं दानमिति ॥

सू० परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगास्त्रोक्तवत् ॥२३॥ (सि०) ॥

भा० ‘परिक्रयार्थं’ वा दानं । कुतः ? । ‘कर्मसंयोगात्’,—कर्म-
संयुक्तेभ्यः श्रूयते,—‘अस्त्रिगभ्यो दक्षिणां ददाति’ इति । तच्च दृष्टं
प्रयोजनमुत्सृज्य न ब्रह्ममदृष्टं कल्पयितुं । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि
दृष्टद्वारमेव,—अनेन नियतेन नियतगुणकेन च दानेनानन्वयमाणा
अस्त्रिगः अभ्युदयकारिणो भवन्ति । कथम् ? । आनमने गुणभूत-
स्वागसोद्यते न प्रधानभूतः, वाक्यार्थश्च अवश्यं पक्षोक्तव्यः, इतरथा
‘अस्त्रिगभ्यः’ इत्येतदेव पदमनर्थकं स्यात् ! अष्टङ्गमात्रो सुतरां
अतिर्वाध्येत । यच्च,—न कर्मानुरूपं दाक्षिण्यमिति । नैतावता दृष्टोऽर्थः
सन् अप्रकूयेत† । नियमात् दृष्टद्वारमदृष्टमित्युक्तमेव । वचन-

* पक्षपक्षः इति आदर्शपुस्तकपाठः । पक्षः पक्षः इति क० सं० पु० पाठः ।

† अप्रकूयते इति क० सं० पु० एवं आदर्शपुस्तकपाठः ।

प्रामाण्याच्च दक्षोऽवगम्यते । अपि च भवति तत्र चा च यावती
 आनमगमाया, लोकेऽपि हि काष्ठवाहप्रवृत्तिभ्यो यद्दीयते,
 तदसङ्कीर्णितेऽपि परिक्रये आनमगार्थमेव भवति । तस्मात्
 परिक्रयार्थं दक्षिणादानमिति ॥

सू० दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥ (यु० १) ॥

भा० 'दक्षिणायुक्तवचनाच्च' सिद्धात् परिक्रयार्थं दानमिति
 पक्षामः । 'दक्षिणायुक्ता वहन्ति अतिजः' इति ॥

सू० न चान्येनान्येत परिक्रयात्, कर्मणः परार्थ-
 त्वात् ॥ २५ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतः ? । नान्तरेण परिक्रयं,
 परार्थं परः प्रवर्तते । 'ननु सामादयोऽपि प्रवर्त्तनोपायाः' । न
 ब्रूमे, न प्रवर्त्तनोपाया इति, किन्तर्हि परिक्रयः प्रत्यक्षमाद्यात्
 इति । अतस्तेनैव परिक्रेतव्या नान्येन इति ॥

सू० परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥ (यु० ३) ॥

भा० परिक्रीतवचनं भवति, तेनाचमर्थो द्योत्यते,—'दोक्षित-
 मदोक्षिता दक्षिणापरिक्रीता अतिजो याजयन्ति' इति । तस्मा-
 दपि परिक्रयार्थं दानमिति ॥

सू० सनिवन्धेव धृतिवचनात् ॥ २७ ॥ (यु० ४) ॥

भा० सनिवनिप्राप्तं सनिवन्यं यात्राप्राप्तमित्यर्थः* । तस्मिन्
 भूतिवचनं भवति,—‘यज्ञो वै देवतानां न समभवत्, तं ब्रह्मा
 समभावयन्, यत् भूतिं वनुते, यज्ञस्य भूत्यै दाद्वराचो-
 र्हीक्षितो भूतिं वन्वोत’ इति । यज्ञार्थं यद् भिक्षितं अलिङ्गः
 परिक्रेतुम्, अन्यच्च यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मिन्नेव भूतिवचनं ।
 भूतिश्च कर्मकरेभ्य आगत्यर्थं यद्दीयते । तस्मादपि परिक्रयार्थं
 अलिङ्ग्यो दानमिति ॥

सू० नैष्कर्टकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥ (यु०५) ॥

भा० ‘नैष्कर्टकेण’ च संस्तवो भवति,—‘यथा वै दारुहारे
 नैष्कर्टको निष्कर्त्तनभूतः कर्षयोगे वर्त्तते, एवं वा एते यज्ञस्य
 अलिङ्गः’ इति । नैष्कर्टको दारुहारः, यथाऽसौ, एवं अलिङ्ग
 इति ब्रुवन् परिक्रयार्थं दानं दर्शयति ॥ (१०।१।८३०) ॥

ज्योतिष्टोमे ऋषेः प्रतिपन्नार्थमाप्तिरवसम् ॥

सू० शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ (यू०) ॥

भा० सन्नि शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च, यथा
 वषट्कारनिमित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च, तथा इडा-प्राग्निच-
 ततुर्द्धाकरण-ग्रंथुवाककाक्षाः । तेषु संशयः, ‘किं ते परिक्रयार्थाः,
 उत न’ इति । किं प्राप्तं ? । ‘शेषभक्षाश्च तद्वत्’ भवितुमर्हन्ति,

* वाच्याप्राप्तमित्यर्थे इति क० सं० पु० पाठः ।

चदन् दक्षिणादानं । प्रीतिं हि करोति भक्षणं, प्रोत्या चागमन्ति ।
तस्मात् परिक्रयार्थाः श्रेषमेषा इति ॥

सू० संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्न्यब्दः पचं व्यावर्त्तयति,—‘न परिक्रयार्थं भक्षणं, द्रव्य-
संस्कारार्थम्’ इति । कुतः ? । यन्नार्थेन हि द्रव्यमुत्पचं प्रयोजनवत्,
यदि तस्य संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । ‘दक्षिणा-
द्धावावावयति’ इत्येवमादि च एकदेशवचनं प्रकृतश्रेषापेचं
भवति, न द्रव्यस्योत्पादकं, तस्मात् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं
द्रव्यमुपादीयते, प्रकृतस्य च भक्षणं । तस्मात् संस्कारार्थमिति
गम्यते ॥

सू० श्रेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु० १) ॥

भा० अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तत् देवतायै सङ्कल्पितं यजमानेन
न स्वयमुपयोक्तव्यम् इति । तस्माच्च तस्योपयोक्तुम् ऋत्विज ईशते,
नो स्वल्पि यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विग्भिः, परि-
क्रियामस्य स्वीकुर्यात् द्रव्यं, तत्रास्य देवतार्थः सङ्कल्प एव न
अवकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणम् इति ॥

सू० स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां
तथात्वम् ॥ ३२ ॥ (यु० २) ॥

भा० ‘स्वामिनि च’ भक्षणं दृश्यते,—‘यजमानपक्षमाः समुपकृता
इदां भक्षयन्ति’ इति । यजमानस्य ऋत्विग्वम् अपरिक्रयः,

‘तत्सामान्यादितरेषाम्’ अपि न परिक्रयः । कथं ? । एवं सति,
नैव विज्ञायते,—इदमभक्षणेन यजमानपञ्चमाः परिक्रीयन्त इति ।
किं तत् सामान्यं ? । द्वितीया विभक्तिः । तस्मादपि न परि-
क्रयार्थं भक्षयामिति ॥

सू० तस्या चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥ (यु० ३) ॥

भा० एवम् ‘अन्यार्थदर्शनम्’ इदमुपपन्नं भवति,—‘कुण्डपायिना-
मयने अक्षरकैश्चमसैः सोमान् भक्षयन्ति’ इति प्राप्ते भक्षे विशेषः
श्रूयते,—‘अक्षरकैः’ इति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते, तत्परि-
क्रयार्थत्वे न अवकल्पते । तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षयामिति ॥
(१०।२।८ अ०) ॥

सत्रे अग्निवस्त्राभावाधिकारश्च ॥

सू० वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात् सत्रे न स्यात्
स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

भा० सन्ति द्वादशाहप्रवृत्तीनि सत्राणि,—‘द्वादशाहमृद्धिकामा
उपेयुः’ इत्येवमादीनि । अस्ति च प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे वरणम्,—
‘अग्निर्मे होता स मे होता होतस्त्वं मे होतासीति होतारम्’—
इत्येवमादीति । तत् सत्रेषु सन्दिश्यते,—किं कर्त्तव्यं, न ? इति ।
तत एतत् तावन्नः परीक्ष्यं,—किं प्रवृत्तौ धर्ममात्रं वरणम्, उत
परिक्रयार्थम् ? इति । यदि धर्ममात्रं, प्रवृत्तौ सत्रेषु कर्त्तव्यम्;
अथ परिक्रयार्थं, न कर्त्तव्यमिति । किं प्राप्तं ? । मन्त्रवक्षिणम-
वचेति कृत्वा धर्ममात्रं । तस्मात् सत्रेषु कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वरणमृत्विजां’ सत्रेषु ‘न स्यात्’, न कर्त्तव्य-
मिति । स्वार्थं हि तेषां कर्म, न च कश्चिदात्मानं वृणीते ।
प्रकृतौ चानमनार्थं वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न ब्रह्ममदृष्टं कल्प-
यितुं । तस्मात् सत्रेषु वरणं न स्यादिति ॥ (१०।१।१०अ०) ॥

सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम् ।

सू० परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ (नि०) ॥

भा० ‘परिक्रयश्च’* प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आख्यातः, ‘गौश्च अश्वश्च
अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्च अवयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च
तस्य द्वादशव्रतं दक्षिणा’ इति । तत् दक्षिणं सत्रे चोदकेन प्राप्तं
किं कर्त्तव्यं, निवृत्तं वा ? इति संशयः । किं प्राप्तं?,—कर्त्तव्यः
परिक्रयश्चोदकानुगुहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिषिध्यन्ते,—
‘न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम्’ इति, तत् सति
परिक्रयेऽवकल्पते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘परिक्रयश्च तादर्थ्यात्’ इति, परिक्रयश्च न
कर्त्तव्यः । उत्क्रमधस्तादरणं सत्रेषु न कर्त्तव्यमिति, परिक्रयश्चेति
‘च’ब्रव्देनाम्वादेशः क्रियते,—न कर्त्तव्यः परिक्रयः । कुतः ? ।
आत्मार्यत्वात्,—न कश्चिदात्मानं परिक्रीणीते इति ।

* “सत्कारपुरःसरमग्निर्होतेत्यादिप्रार्थना वरणं । तत्र वरणं चिकीर्षुर्यजमानो
वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात्, तेभ्यः सोमं प्राचेति आपस्तम्बवचनात् । सोमा-
भिधानप्रकारश्चान् कल्पे दर्शितः, ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंख्येन रथनारदृष्टेन गवां
द्वादशव्रतदक्षिणेनाहं यज्ये, तत्र जसुद्गाता भवेति, तत्र देयदक्षिणाश्रयनिश्चयेन
ब्राह्मणाः स्वकीयकर्त्तव्यविशेषं नियोज्युं योग्या भवन्ति, सोऽयं क्रयः” इति साधवः ।

सू० प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पते इति यदुक्तं, तत् परिहर्तव्यम्,—

सू० स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य ? । 'प्रासर्पिकस्य' दानस्य इति । धर्ममात्रं हि तत् सत्त्वेषु सोदकप्राप्तं, तस्मिन्वर्तते । तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥

सू० न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥
॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा० नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः । कुतः ? । 'दक्षिणाशब्दात्' दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति,—'अदक्षिणानि सचाष्टाङ्गः न हि अत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम्' इति । दक्षिणाशब्दस्य परिक्रयार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते, 'गोश्चाश्वस्याश्वतरस्य गर्दभस्याजास्यावयस्य ग्रीहयस्य यवास्य तिलास्य माषास्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इति*, 'स्त्वल्गदानं दक्षिणा, न प्रासर्पिकं; तस्मैवास्मै प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य । तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्त्वेषु दक्षिणा इति ॥ (१०।२।११अ०) ॥

*'दक्षिणा', इत्येवं इति का० श्री० प० पाठः ।

उदवसानीयस्य सचानुवृत्तया तत्र दानस्य परिक्रया वैताधिकारकम् ॥

सू० उदवसानीयः सचधर्मा स्यात् तदङ्गत्वात्तत्र
दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति उदवसानीयः,—‘सचादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योति-
ष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्’ इति । तत्रैषोऽर्थः सांज्ञिकः,—
दक्षिणादानं धर्ममात्रम्, उत परिक्रयार्थम्? इति । तथा
इदमपरं दैतं,—किं सचाङ्गमुदवसानीयः, न? इति । यदि सचाङ्गं,
धर्ममात्रं दानम्; अथ न सचाङ्गं, परिक्रयार्थम् इति । किं प्राप्तं?—
सचाङ्गम् इति । कुतः? । सचप्रकरणात्, सचं परिसमाप्य कर्त्तव्य-
मिति श्रूयते, सचप्रकरणात् सचं लक्षयित्वेति गम्यते । उदव-
सानीयस्य सचस्य विधीयते इति । सचस्य च फलार्थत्वाद्भोदव-
सानीयार्थता गम्यते । न च सचोदवसानकाले उदवसानीयः,
लक्षणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यं,
तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतासम्बन्धाच्च सचाङ्गमुदवसानीयः,—सचं
यथोक्तं परिसमाप्य न सन्तोष्यं, न तावत् कृत्वा कृतिता मन्तव्या,
इदमपरं तस्माङ्गं कर्त्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसम्बन्धः
क्रियते । यथा ‘अग्निं चित्वा सौचामस्या यजेत’ ‘वाजपेयेनेहा
वृद्धस्यतिसवनेन यजेत’ इति । तस्मात् सचाङ्गम् । एवं चेत् साङ्गस्य
सचस्य स्वयंकर्तृकत्वात् ‘धर्ममात्रं’ ‘तत्र’ दानं; सचधर्मा
उदवसानीय इति ॥

सू० न त्वेतत्प्रकृतित्वादिभक्त्योदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं धर्ममात्रमत्र दानम्
इति, किमर्थं,—परिक्रयार्थम् इति । कुतः ? । नैतत् सचाङ्गं
'विभक्त्योदितत्वात्', नैतद् दृष्टस्यतिसवेन सौचामश्या च तुल्यं,
तत्रैवं श्रूयते,—यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव सन्नोष्टव्यमिदमपरं तस्य
कर्त्तव्यम् इति । इह पुनः सचमुत्सृज्य उदवसानोयः कर्त्तव्य इति,—
'सचादुदवसाय' (उत्थायेत्यर्थः) । तत्रान्योऽर्थः क्वाशब्दस्य,—यथो-
दितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूर्वस्य श्रवपूर्वस्य स्थितेः प्रहाये-
त्यर्थः । प्रहाये इह क्वाशब्दस्तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद्
विभक्त्योदितत्वाच्च सचाङ्गं, न च सचप्रकृतिकं । तस्माच्च दानं
परिक्रयार्थमिति ॥ (१०।२।१२अ०) ॥

उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० तेषां तु वचनात् द्वियज्ञवत् सहप्रयोगः स्यात् ॥
॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमेवोदाहरणं,—'सचादुदवसाय पृष्ठश्रमनीयेन ज्योति-
ष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्' इति । तत्रैवोऽर्थः समधिगतः,
न सचाङ्गं पृष्ठश्रमनीयः इति । अथेदानीमिदं शब्दिह्यते, किं
संहत्य तैस्तत् कर्त्तव्यम्, उत एकैकेन ? इति । किं प्राप्तं ?—संहत्य
इति । कुतः ? । उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बल्लवस्य अवस्थात् ।
स चदेकेन क्रियेत, बल्लवसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात् 'द्वियज्ञवत्',
यथा 'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' इति,
यद्यपि राजपुरोहितौ लक्षणत्वेन श्रूयन्ते एवमपि 'यजेयाताम्'

इति याग उपादेयत्वेन, यागे च एतत्कर्तृदित्वं श्रूयते,—‘यजेयाताम्’ इति । तद्वत् पृष्ठञ्जमनीयेन यजेरन् इति । तस्मात् संज्ञित्य पृष्ठ-
ञ्जमनीयं प्रयुञ्जीरन् इति ॥

एवं स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तराचिन्तान्तरस्य सूत्रं
तावद्वर्णयिष्यामः,—

उदवसानीये सचिन्तेऽन्वेषाद्विज्ञाधिकरणम् । (अन्तरा-चिन्ता) ॥

सू० तचान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

भा० अस्मिन्नेवोदाहरणे एषोऽर्थः सार्वाधिकः, ‘किं त एव सचिन्त
श्चलितः, उतान्ये वा वरोतव्याः? इति । किं प्राप्तं?—त एव । कुतः? ।
समानकर्तृकता हि गम्यते,—‘उदवसाय यजेरन्’ इति । य एव
उदवसातारस्य एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः । यथैव वचन-
प्रामाण्याचोदकप्राप्तमेककर्तृकतां बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति,
एवं चोदकप्राप्तान्यानृत्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात् त एव
भवितुमर्हन्ति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, ‘तचान्यानृत्विजो वृणीरन्’ इति । न हि
पृष्ठञ्जमनीये ये सचादुदवसातारस्य कर्त्तारो विधीयन्ते, न तेषा-
मुपादेयत्वेन चोदनेत्युक्तं, न चाविहितमङ्गं भवति, न चानङ्गे
होने विगुणता काचित् भवति ; सन्नि च चोदकप्राप्ता अन्ये
श्चलितः । अपि चात्र यावति कर्त्तृभिप्रायं क्रियाफलं, तावति
त एव कर्त्तारः, तदेतदुपपद्यविशेषादवगम्यते । न च चलितः

प्रति यागस्य कर्त्तृमिप्रायं क्रियाफलं । तस्मात्कारिण्ये न एव
कर्त्तारः, प्रधानभागो तावत्कर्तृन् अवगच्छामः; अग्निजः
पुनरप्ये वरीतव्या इति । (१०।१।१३अ०) ॥

सू० एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेष्वैकसंयोगात् ॥
॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० स्थितादुत्तरम् । तुशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । न पृष्ठभ्रमनीयं
संहृत्य प्रयुञ्जोरन्, किन्तिर्हि 'एकैकशः' । कुतः ? । 'अविप्रति-
षेधात्,—उदवसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते,—ये सचादुदवस्यन्ति
इति । तत्र चैकोऽप्युदवसाता भवति, ये सोदवसानलक्षितास्तेषां
याग इति एकैकस्यापि यागो विहितो भवति, न च केनचित्
प्रतिषिध्यते, तस्मादेकैकोऽपि यजेत । 'ननु बह्वर्णा प्रयोग उच्यते,
तेनैकैकस्य न भवति' । नैष दोषः, एकैकस्यापि न धार्यते, तेन
सोदवसामर्थ्यादेकैकस्य एव यजेत इति ।

आह,—'बहुमंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्त्तुम्' इति ।
एवमपि न दोषः, नात्र बहुवचनं विधीयते, ये सचादुदवसा-
तारलक्षणमेव यागः, ते च बहवः, तेषां बह्वर्णामत्र प्राप्तानाम्
अथमनुवादः । एकैक्येनापि च ते उदवसातारः । तस्मात् तेषां
तथैव यागो भविष्यति, यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां
बहुवचनं, एवं यागेऽपि असंहतानामेव भविष्यति ।

अत्रोच्यते,—[न बहुवचनमनुवादः, अप्राप्तत्वात्, न हि
बहुवचनं यागे प्राप्तं यदनुयेत । 'नन्विदानीमेवाग्नमुदवसातृणां

आनलो च बद्धः' इति । उच्यते, बद्धत्वं तेवामुदवसाने,
न चाने । 'ननु वाक्यवाच्यार्थाद्यागेऽपि भविष्यति' । नेत्याह,
परिपूर्णं हि पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति, ततो वाक्यं भवति,
अथ च यागः प्रागेव बद्धवचनेन सम्बद्धो न तस्यामवस्थायां
वाक्येनोदवसातारः प्राप्ताः । उपादत्ते तु तदा बद्धत्वं, ततो
बद्धवचनसंयुक्तः पदान्तरगतान् उदवसाद्वनपेक्षते, तस्माद्
बद्धत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा द्वियज्ञे सचेषु च इति] ।

आह,—नैतदेवं,—यच्च केनचित्प्रकारेणानुवादः सम्भवति तच्चा-
नुवादो वा स्याद् विधिर्वेति; यद्यप्यपूर्वत्वादित्यत्र विधिर्वाचा-
ननुवादात्, तथाप्यचानुवाद एव बद्धत्वस्य भवितुमर्हति, तथा हि
आगसम्बन्धो बद्धतां न ह्यतो भवति, तच्च दृष्टमेव प्रयोजनं,
इतरस्मिन् पक्षे बद्धत्वस्य आगसम्बन्धेऽदृष्टं कल्पनीयं स्यात्,
तस्मादनुवाद इति । आह,—'द्वियज्ञेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति
सचेषु च इति' । अचोच्यते, अस्त्वच विज्ञेयः 'उदवसाद्य
द्यक्षेरन्' इति, 'राजपुरोहितो यजेयातां', 'अद्विकामाः सच-
काधीरन्' इति । अथ क्लान्तः शब्दो भवति तच्च द्वौ प्रयोगौ
कल्पेते, समानाच्च कर्त्तारः अवसादेव, तचोत्तरप्रयोगवचनेन
केवलो धात्वर्थो विधीयते, तदाशयः प्रयोगः, कर्त्तारश्च, तद्वता च
सञ्ज्ञा,—एवं सर्वमेतत्, धात्वर्थं विधीयमाने प्राप्तमेवानुसूयते । द्वियज्ञे
सचेषु च धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्त्तारः, तद्वता च सञ्ज्ञेति
सर्वमेव तच्चाप्राप्तं । न हि राजपुरोहितादित्येष सञ्ज्ञेति प्रयोगं
वदितुं, तच्च च कर्त्तृत्वं तद्वताच्च सञ्ज्ञां । तथा 'अद्विकामाः'

इति । तस्मादेवंजातीयकेषु सञ्ज्ञा उपादेयत्वेन श्रूयते । अतो
 दियञ्चादिषु नानुवादस्त्रेषु सङ्गतसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, इह
 तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठश्चमनीयेन यजेत इति ॥
 (१०।२।१४अ०) ॥

कारेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकारकम् ॥

सू० कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः,—‘ज्ञात्वा प्रसवणं प्राप्याग्नये
 कामायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्यामक्षां पुरुषीं च
 धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवमृथमभ्यवयन्ति’ इति । तत्र संग्रहः,—
 किं परिक्रियार्थं दानम्, उत धर्ममात्रम्? इति । पृष्ठश्चमनीये च
 सचस्यानङ्गभूते परिक्रियार्थं दानमित्युक्तम्, अथेदानोमङ्गभूतार्था
 कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र किं तावत् प्राप्तं?,—यथा पृष्ठश्चमनीये
 परिक्रियार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनात्मादिष्यते । कुतः? ।
 ‘दानशब्दात्’, दानशब्दो भवति, ‘तस्यामक्षां पुरुषीं च धेनुके
 दत्त्वा’ इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सत्सु परिक्रियार्थं इत्युक्तम् ।

न चैतत्सचम्, सचस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च सचस्य
 स्वार्थकर्मकता, नाङ्गानां, तत्त्वोदकप्राप्तैः अतिभिः सगुणं सत्
 सचस्योपकारकं भवति । अन्यैर्अतिभिर्विना विगुणं सचस्य
 नेपकुर्थात् । तस्मादत्र दानं परिक्रियार्थं इति ॥

सू० वचनं वा सचत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रब्दात् पक्षो व्यावर्त्यते,—नाच परिक्रयार्थं दानं धर्म-
मात्रम् इति । कुतः ? । 'सचत्वात्', सचे हि आनतिर्निवृत्ता ।
'आह,—नैतत् सचं सचाङ्गमित्युक्तम्' । उच्यते, न सचं, सचाङ्गं तु
सचमध्यपतितं, सचस्य च साङ्गस्य स्वयंकर्तृकता, तस्यां क्रियमाणायां
सिद्धा चक्षा इष्टेः कर्त्तारः । तच्च आनत्या न प्रयोजनं, श्रूयमाणं
तु दानं धर्ममात्रं भवितुमर्हति इति ॥ (१०।१।१५ अ०)

दर्शपूर्णमासयोर्द्वेषाच्च दानस्याद्वैतार्थताधिकरणम् ॥

सू० द्वेष्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमाच्यते,—'अदि पत्नीः संयाज्यन्
कपाक्षमभिजुह्यात्, वैश्वानरं दादन्नकपाक्षं निर्वपेत् तल्लेक-
हायनो गौर्दक्षिणा तं स द्वेषाच्च दद्यात्' इति । तच्च संज्ञयः,—
किं परिक्रयार्थम् एकहायनस्य दानम्, सत धर्ममात्रम् ? इति ।
किं प्राप्तं,—दक्षिणाग्रब्दात् परिक्रयार्थमिति, परिक्रयार्थं हि
दक्षिणाग्रब्दे भवति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, 'द्वेष्ये च' धर्ममात्रं दानम् इति चक्ष्ण्वेन
अवादिष्यते । कुतः ? । 'अचोदनात्' द्वेषस्य अलिङ्गः, न हि
द्वेष्य अलिङ्गं भवति, अलिङ्गाचार्यैः नातिचरितश्चो इति । यदा
परिक्रेतव्येनैव कर्त्ता प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाग्रब्दः
करिष्यति ? । अपि च परिक्रयार्थं सति दक्षिणाग्रब्दः स्यात्

चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽपनीयेत, तत्र चोदको वाच्येत, तस्मात्
धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमनृत्वमे दातव्यम् इति ॥ (१०।२।
१६अ०) ॥

जीवतामस्त्रियञ्चाधिकरणम् ।

सू० अस्थिर्यज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्वादिप्रति-
षेधादस्त्र्यां ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमाश्रयते, 'यदि सन्दीक्षितानां प्रमीयेत तं दग्ध्वा
कृष्णाजिने अस्थोन्युपनञ्च योऽस्य नैदिष्ठस्य तस्य स्नाने दीक्षयित्वा
तेन सह यजैरन् ततः संवत्सरे अस्थोनि याजयेत्' इति । योऽयं
संवत्सरे यज्ञः, स सन्दिक्ष्यते,—किमस्त्र्यामुत जीवताम्? इति,
किमावप्राप्तं?,—सामानाधिकरण्यादस्त्र्यामिति । किं सामानाधि-
करणं? । याजयतेरस्थोभि कर्मभूतानि ।

'ननु अस्थीन्यचेतनानि न ब्रह्मवन्ति स्वयं तत्त्वयितुं, कथं
तानि क्रियार्था कर्तृणि भवेयुः'? इति । उच्यते, 'प्रयोज्यतां
तेषां श्रूयते, ततो अन्ये प्रयोजयितारः, ते हतानि क्रियां
कारयिष्यन्ति' इति ।

आह,—'न हि श्रुतुर्वति कारयतीति भवति, कर्तुः हि प्रयोजको
हेतुः, न चैतानि कार्त्तर्येण क्रियामुपसंहर्तुं ब्रह्मवन्ति' इति ।
उच्यते, वचनप्रामाण्याद् यावत् यजमानं कारयितुं ब्रह्मज्ञो, तावत्
कारयिष्यन्ते,—चौदुम्बरोऽस्मानं शुक्रान्वारकणमित्येवमादिनि ।

आह,—‘प्रधानमेव न प्रकुर्वन्ति नाङ्गानि कुर्वन्ति, यात्र-
मर्यादाणि भवन्ति’ इति । अत्रोच्यते, वक्ष्यसामर्थ्यात् तच्छब्दश्च
अस्त्विति प्रतिपद्यीत्यस्ति तद्विधिः सत्यपरिक्रोताः तत् पश्यन्ति ईदृशो
द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यति इति । आह, ‘एवं वर्ण्यमाने
अस्त्विति दृष्टान्तेन कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति चास्थ्याम्’ इति । उच्यते,
अदृष्टमेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते, न अकर्तृरि कारयतीति
भवति, हेतुकर्तृत्वं चास्थ्यां प्राप्ते सति प्राप्तमेवानुस्यूते, अथ,
‘ग्रामकामं संयाजयेत्’ इति ‘ग्रामकासो यजेत’ इति विधीयते,
हेतुत्वं च प्राप्तनुवादमानं, तच्च दर्शयति,—‘सोऽपि अस्त्रिकुम्भमुप-
दधाति’ इति । अस्थ्यामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्माद् अस्थ्यां
यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘अस्त्रिकुम्भः’ इति चेत् जीवतां स्यात्, तेषामवि-
प्रतिषिद्धे यज्ञः, अस्थ्यां विप्रतिषिध्यते, त्यागो ग्राम मनसा क्रियते,
न चास्थ्याम् अस्ति मनः । यदुक्तं,—‘अस्त्रिकुम्भः प्रवद्रव्यं दक्षिणां
अतिष्ठेद्य तत्परिक्रोताः त्यागं कुर्वन्ति इति, ईदृशो वाचनिकस्यामे
भवति’ इति । नैतदेवं, न हि यजेतेत्युक्ते अस्त्रिकुम्भसु वक्ष्यसामर्थ्यादन्ते
यज्यर्थो भवति, यागं कुर्वीत इति हि तद्वचनं, ज्ञान्ये यज्यर्थ
इति । न च वक्ष्यप्रामाण्यादेतद्भवति,—‘यच्छब्दश्च तत् पृच्छते,’
न हि तद् अस्त्रिभिर्दत्तं भवति, न चासति दाणे परिक्रयः । न च
मौल्योऽर्थो विधिब्रह्मादवगम्यते, अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे
गौरवः ब्रह्मः सम्बध्यते, यथा, ‘गौरवबन्धः’ इति गोजातिविशिष्टः
महानुबन्धते, न वाच्योक्तः, गौरव्यं वाच्योक्त इति तु संवादे

वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । तस्माच्च त्यागविधाने चत्वे चञ्चलः स्यात् । न चास्यां द्रव्यं स्वं सम्भवति, यत् चत्वेनो गृहीता वद्यमनेन परिकीर्ता इति मन्येरन् । तस्माच्च कथञ्चन अस्तीति यदुषि भवन्ति अतो न विवक्षितं सामानाधिकरस्यम् इति ।

आह,—‘सम्बद्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यं’ । नेति ब्रूमः,—न हि गम्यमाने अर्थे अनर्थकं भवति, ततः संवत्सरे याजयेदित्येतावतो वाक्यात् कश्चिदर्थोऽवगम्यते,—स इह विवक्षितः, अस्तीति याजयेदित्येष सम्बन्धो न विधीयते । आह,—‘किमस्तीर्णीत प्रमादपाठः?’ । न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः, न हि स एवाप्रमादपाठो यो विधानार्थः मुख्यार्थश्च, अनुवदन्नर्थं सचक्षयापि ब्रुवन् वाक्ये समवायं गच्छति, न च प्रमादपाठो भवति, तच्च, अस्तीत्येष चञ्चलो विदधत् स्वमर्थं मुख्यया दृष्ट्या ब्रुवन् वाक्ये न समवेति, अनुवदंस्तु सचक्षया समवेत्यति । ततः ‘संवत्सरे याजयेत्’ इति जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति । तच्चास्तिशब्दे वर्तित्वे सचक्षया, ततः संवत्सरेऽस्मिमतो याजयेदिति । के तेऽस्मिन्मन्त्राः? । ये तेन सह यदुं प्रकान्ताः । तस्माद् यच्च तानि अस्तीति तैरस्तिभिः स ब्रवीते सचक्षितुं, तस्माज्जोवतां यच्च इति ॥

सू० यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तमस्यां याजमानं दर्शयति—‘लोकेऽस्तिबुध-मुपदधाति’ इति । नैतद् याजमानं, न हि अस्तीति यजन्ते—इत्युक्तम्, अतो वचनप्रामाण्यादेतत् कर्म याजमानरूपं भवति,

धावति वचनं, तावत्येव तद् भवितुमर्हति, न तत्, सर्वं याजमानं
ब्रह्मोति लब्धयितुं, तस्माज्जीवतामेव यज्ञ इति ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

अथिक्वञ्चै अस्यां अपास्यननुष्ठानाधिकरणम् । सौदुम्बरी तान्मन्त्राणां-
नुष्ठानाधिकरणम् । (हत्वा—चिन्ता) ।

सू० यदि तु वचनात्तेषां अपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि
तदर्थत्वात् ॥ ४६ ॥

भा० इह अपसंस्कारमिष्टिष्व चिन्त्यते । तत्र सूत्रेतरार्द्धेन अप-
संस्कारं चिन्त्यते, शेषेषापोष्टिः । अपाः ‘अप*अपति’ इति श्रौतनाः,
संस्काराः ‘कोमश्रु वपति’ इत्येवमादयः । किम् अस्यां अपसंस्कारं
कर्त्तव्यं, न ? इति संशयः । ‘ननु नैवास्यां यज्ञो जीवतामवावित्युक्तं’ ।
अत्रोच्यते, हत्वा—चिन्तेषा । अस्यामिति हत्वा—चिन्त्यते, अनेन
प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते,—यदि अस्यां यज्ञः
स्यात्,—किं अपसंस्कारं क्रियते, न ? इति । किन्तावत् प्राप्तं ?,—
“विधेः प्रकरणाकारेऽतिदेवात् सर्वकर्म स्यात्” (१०।१।१८अ०)
इत्यनेन न्यायेन कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यदि तु वचनात्तेषां अस्यां यज्ञः स्यात्, तेषां
अपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्त्तेत, न तैः ब्रह्मं जपितुं, नापि कोमश्रु
वपुं, अत्रकश्च श्रौतको न प्रापयति । अत्र सूत्रोत्तरार्द्धे,—“सेष्टि
तदर्थत्वात्” इति । दीक्षणीया इष्टिः कर्त्तव्या न ? इति विचारः ।
किं प्राप्तं ?—श्रौतकानुगुणाय कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—सहेच्छा अपसंस्कारं न कर्त्तव्यम्, इष्टिर्ष्वेत
इति । कुतः ? । तदर्थं हि सा, यजमानो दीक्षां ग्रहीष्यतीति,
दीक्षा च व्रतानि, नियमाश्च मानसं कर्म, न तेषां मनोऽस्ति,
दीक्षायज्ञार्थं चेष्टिः संयोगात् ज्ञायते,—‘आह्नावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपेद्दीक्षित्यमाणः’ इति तस्मादिष्टिरपि निवर्त्तत इति ।
कत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

अस्त्रियज्ञे एवेदं सन्दिह्यते,—‘यजमानेन सन्धितौदुम्बरी
भवति’, तथा ‘शुक्रं यजमानोऽग्नारभते’ इति । अस्यां चाने
त्यति किमेवंजातीयकं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ?,—
अश्चेतनानामस्यां सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति, तस्मात् चौदुम्बरी-
सन्धाने शुक्राग्नारभणे च त्वास्तीनि कर्त्तव्यं भवेत्तुः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, कत्वर्थान्तु क्रियेत, गुणभूतत्वात्, यत् कत्वर्थम्
इवंजातीयकं, तत् क्रियेत, गुणभूतत्वात्, गुणभूतः तत्र यजमानः,
यजमानपरिस्मरणसन्धितया चौदुम्बर्या प्रयोजनं, यजमानाग्नारभेज
च शुक्रेण अचेतनेनैव न प्ररिमियते, शुक्रश्च अग्नारभते;
तस्मादेवंजातीयकं कर्त्तव्यम् इति ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

अस्त्रियज्ञे अस्यां काम्यकर्त्तव्यमनुष्ठानाधिकरणम् । (हस्ता—त्रिजा) ।

सू० काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाक्षानात् यथेतर-
स्यानुच्यमानानि ॥ ५० ॥

भा० अस्ति व्योतिष्टोमस्तत्र सूयते,—‘यदि कामयते कर्मन्
पर्जन्यः इति, गोचैः षडो म्निगयात्’ इत्येवमादि । तदिह

चेदिकेन प्राप्तं काम्यं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्दिह्यते । चेदेकानुग्रहाय कर्त्तव्यम् इति ।

‘अवस्थीनि न किञ्चित् कामयन्ते यजमानकामनिमित्तका-
स्त्विज्यातीयाः पदार्थाः’ । अत्रोच्यते,—आद्य यजमानेन कामय-
मानेन प्रयोजनम्, एषोऽपार्थाः,—नीचैः सदसि मोयमाने
वृष्टिर्भवति इति, तद्यदि वृष्ट्या प्रयोजनं, नीचैः सदो मातव्यं,
वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते भूमः,—काम्यान्त्येवजातीयकानि न कर्त्तव्यानि ।
कुतः ? । यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत नीचैः सदसि मोयमाने
वृष्टिर्भवति । यजमानफलदं हि उपग्रहविशेषात् साङ्गं कर्म,
नान्येषां कामयितृणां दातुमर्हति इति । न च वृष्टिर्यजमानस्य
फलमिति विज्ञायते, यथेतरस्य जीवतो यजमानस्य विद्यमानोऽपि
कामोऽनुच्यमानो न भवति, किमङ्गं पुनरङ्गं, येषां काम एव
नास्ति, तस्मात् काम्यानि न कर्त्तव्यानि इति ॥ (१०।१।२० अ०) ॥

अस्थियज्ञे अस्थ्यां सूक्तवाक्यताशासमानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ईहार्थाश्चाभावात् सूक्तवाक्यवत् ॥ ५१ ॥ (नि०) ॥

भा० अस्ति अस्थियज्ञे देशपूर्णमासप्रवृत्तिकानि चैदकप्राप्तानि
प्रायश्चीयादीनि । तेषु चैदकप्राप्तः सूक्तवाकः, तच्चेमानि,*—
‘अथं यजमानं आयुराशासो सुप्रजास्वमाशासो विश्वं प्रथमाशासो
वह्नेन हविषाशासो तदश्नात् तदध्यात् तदसौ देवाराधनाम्’ इति ।

* वाक्यनि न्यूनो दत्तविकः पाठः क० सं० १ य पु० ।

किम् इमानि कर्त्तव्यानि, न कर्त्तव्यानि ? इत्येवोऽर्थः चन्द्रिहते ।
किं तावत् प्राप्तम् ?,—ईदृश्यां ये कामाः सुकृत्वाके श्रूयन्ते,
तेऽपि न स्युः । किं कारणं ? । ‘अभावात्’ कामयितुः, न हि
अस्तीनि कामयन्ते, इत्येतदुक्तं, तस्मात् न कर्त्तव्यानि । सुकृत्वाके
इति सूचयितव्ये सुकृत्वाकवदिति सूचितम् ।

कथमेवं वर्ण्यते ? इति । उच्यते,—‘ईदृश्याः’ सुकृत्वाकार्हाः, अर्ह-
वतिर्द्रष्टव्यः । यथा हन्द्वाव्यतिक्कमाद्युद्धे भक्ष्यपदमानपरिधि-
कपालं (?), मन्वाषां यद्येत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् इति । तस्माच्च
सूत्रोपासकः ॥

सू० स्युर्वा अर्थवादत्वात् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं भवता अस्यामोदृश्याः कामा न
कर्त्तव्या इति । ‘स्युर्वा अर्थवादत्वात्’,—स्युर्वा एते कामाः ।
कस्मात् ? । ‘अर्थवादत्वात्’, अर्थवादा एते ‘आयुराश्रये सुप्रजास्व-
मात्रास्ते’ इति, नैते विधयोऽर्थवादा एते, अर्थवादत्वाच्च तेषां
किं चोदकः प्रापयति*, एवं चोदकानुग्रहे भवति, तस्मात्
पश्चामः,—ईदृश्याः कामाः कर्त्तव्या इति ।

सू० नैष्ठाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥
॥ ५३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं भवता,—ईदृश्याः कामाः कर्त्तव्याः
इति । कस्मात् ? । ‘नैष्ठाभिधानात्’,—नैष्ठाभिधाना एते कामाः,

* चोदकाः प्रापयन्ति इति चादर्शपु० ।

† न कर्त्तव्या इति चपिकः पाठः क० सं० १५ पु० ।

—‘आयुरात्राखे दिव्यं धामात्राखे सुप्रजास्वमात्राखे’ इतोच्छाया-
मुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते, य एतान् कामान् इच्छेत्, स चेह यजमानो
नास्ति, अचेतनावन्ति एतानि अस्त्रीनि, अस्थ्यामिच्छा न विद्यते,
‘तदभावाद्’ (अस्थ्यामिच्छाया अभावात्) । ‘इतरस्मिन्’ (जीवति)
एते कामा भविष्यन्ति, नास्त्रिषु, तस्मात् पश्चामोऽस्थ्यामीदृश्याः
कामा न कर्त्तव्या इति ।

‘ननु एतेऽर्थवादा इत्युक्ताः’ । अचोच्यते,—नैते अर्थवादाः,
विधय एते । एवं चेत् परिहृतमेतत्* भवति । तस्माद् यदुक्तं
भवता, अस्थ्यामीदृश्याः कामाः कर्त्तव्या इति, नैतदेवं,—न कर्त्तव्याः,
‘नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन्’ ॥ (१०।२।२१ अ०) ॥

अस्त्रियत्रे होतृकामाभावाधिकरणम् ।

सू० स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५४ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणं । तानि प्रकृत्य
श्रूयते,—‘ततः संवत्सरे अस्त्रीनि याजयेत्’ इति । होतृकप्राप्तानि
दीक्षाप्रभृतीनि कर्माणि श्रूयन्ते, सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः,—‘यं
कामयेत अपशुमान्स्यादिति, पराचीं तस्त्रेडामुपहृयेत, अपशुमानेव
भवति; यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति, तस्त्रेडैस्तरां वषट्
कुर्यात्, यं कामयेत पापीयान्स्यादिति, नोचैस्तरां तस्त्र याज्यया
वषट्कुर्यात्; यं कामयेत वर्षीयान्स्यादिति, उचैस्तरां तस्त्र
याज्यया वषट्कुर्यात्’ इति । एवं तत्र संग्रहः क्रियते,—किमस्थ्यां

* ‘परिहृतमेतत्’ इति क० स० प्रथमपु० पाठः ।

होदकामाः कर्त्तव्या अथ वा न कर्त्तव्याः ? इति । 'ननु जीवस्य यज्ञ इत्युक्तम्' ।

अनोच्यते, अस्यां यज्ञ इत्येवं कृत्वा—चिन्ता प्रवर्त्तते । तच्च सूत्रेष्वेवोपक्रमः क्रियते,—‘स्युर्होदकामाः’,—एतेऽस्यां कर्त्तव्याः स्युः । कस्मात् ? । चोदकः प्रापयति, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मात् पश्चामो होदकामाः कर्त्तव्या इति ॥

सू० न तदाशीद्धात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होदकामाः कर्त्तव्या इति, न कर्त्तव्याः । कस्मात् ? । ‘तदाशीद्धात्’,—तदाशीरेषा भवति,—यजमानाशीरेषा,—‘यां वै काञ्चन यज्ञे अस्त्विज आग्निषमाग्रासते सा सर्वा यजमानस्य’ इति यजमानविषयतामाग्निषो दर्शयति । स चेह यजमानो नास्ति, अचेतनानि अस्थीनि, अस्यां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति, अर्थी समर्थस्याधिक्रियते इत्युक्तं,—“कर्तुर्वा न्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्तव्येन गम्येत” इति । तस्मात् पश्चामोऽस्यां होदकामा न कर्त्तव्या इति । चोषा कृत्वा—चिन्ता, प्रयोजनं नोच्यते । ‘न तदाशीद्धात्’ ॥ (१०।१।२२अ०) ॥

यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाविकरचम् ।

सू० सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते
कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः; ‘मरणकामो

क्षेतेन चजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति ।
तच्च संशयः,—किं दिष्टगते यजमाने तदन्नं कर्म उत्सृष्टव्यम्, उत
परिसमापयितव्यम् ? इति । किन्तावन्नाप्तं ?—सर्वस्वारे दिष्टगते
यजमानस्य सत्यां तदन्नं कर्म उत्सृष्टव्यं, 'कर्मणो जीवसंयोगात्',—
जीवता हि ब्रह्म, न अजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते,—
सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्नं चजेत इति ॥

सू० स्यादोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्यादा' तस्य परिसमाप्तिः, उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टं,—
कृतुः, परिसमाप्तिश्च । 'मरणकामो हि एतेन चजेत' इत्यारम्भ
परिसमापयितव्यमित्याख्यातार्थः, तेन समाप्तिराख्यातेनैवोक्ता
भवति । अपि चेदमावायते,—'आर्भवे प्रसूयमाने यौदुम्बरीं
परितोऽदग्नेन वाससा परिवेक्ष्य ब्राह्मणाः परिसमापद्यत मे
यज्ञमिति सम्प्रेष्याग्निं विव्रति' इति । यदि प्रेषमाणं स्यात्,
अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात् सम्प्रेषणद्वारसंक्षयः* परिसमाप्तिरेव
विधीयते । यथा, 'यदि सोममपहरेयुः विधावते च्यतेति ब्रूयात्'
इति । अथ यदुक्तं,—'जीवन् कर्त्ता भवति, न मृतः' इति । न
इत्युच्यते, जीवता वचनं प्रोक्तम्,—आरम्भं परिसमापद्यतेति,
अतः तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः ।

अत्राह,—'यदासौ प्रयुक्तवांसदा तावत् परिसमाप्तिक्षेपेन न
कृता, यदा परिसमाप्तिस्तदासौ नास्ति, कः परिसमाप्तेः कर्त्ता ?'

* समाप्तिद्वारसंक्षयः इति का० श्री० पु० पाठः । सम्प्रेषणद्वारा संक्षयः इति
पाठो भविर्तुं शक्नोति ।

इति । अथोच्यते, मुक्तसंश्रयेनैतत् तुच्छं,*—यद्भवान् मुक्तसंश्रयं
जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते, तेनैत् तुच्छं,—योऽपि परिसमापद्यतेति
प्रेष्य परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवनं परिसमापनकाले
ऽनुपकारकं, पूर्वप्रेषादेवास्त्य कर्त्तव्यम् उपपद्यते इति, स च
पूर्वप्रेषो जीवतो अजीवतस्तु तुच्छः । तस्माज्जीवन्निव अयमपि
कर्त्तेति । अथोच्यते,—‘जीवतः सत्तात् कर्त्तव्यमुपपद्यते’ इति ।
एतदपि तुच्छमेव, जीवतोऽपि पुरुषः कर्त्ता न शरीरं, स च
पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात् स एव परिसमाप्तौ
कर्त्तेति । अथोच्यते,—‘याजमानासम्भवादन्नकथं हि दिष्टगतौ
उत्तरं तन्त्रं कर्तुम्, अतस्तच्चोदको न प्रापयति’ इति । न एतदेवं,
याजमानवर्जं प्रापयिष्यति सः, तस्माददोषः । अथ वा, प्रत्यक्ष-
मेव परिसमाप्तेर्वचनं,—‘ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञम्’ इति,
तत्सामर्थ्यादेवां याजमानं भविष्यति ॥ (१०।१।२ इत्यम्) ॥

यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य श्रद्धास्यर्थादिद्योग्यान्नाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० गते कर्मास्थियन्नवत् ॥ ५८ ॥

भा० अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः,—‘मरणकामो
हि एतेन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्’ इति ।
तच्च दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां किं कर्त्तव्यं, ? इति प्रश्नः,

* मुक्तसंश्रयेनैतत् तुच्छमिति का० श्री० पु० नास्ति ।

† तत्सामर्थ्यादेवं इति का० श्री० पु० ।

‡ ‘किं न कर्त्तव्यम्’ इति आदर्शपुरुषकेऽधिकः पाठः ।

भवति चादर्शयित्वापि दौ पक्षौ, प्रश्नेनोपक्रमः; पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति भवति संशयः, सर्वाप्रसिद्धावपि भवति । यथा को नामाद्यं पर्वतः? का नामेयं नदी? किमिदं फलम्? इति । तदभिधीयते,—‘गते कर्म अस्त्रियञ्चवत्’—दृष्टां गतिं ‘गते’ यजमाने ‘अस्त्रियञ्चवत्’ ‘कर्म’ भविष्यति । यथा अस्त्रियञ्चे क्तवर्थं क्रियते नान्यत् अस्त्रिभिः, एवं दिष्टामपि गतिं गते क्तवर्थे ञ्चेन कारयितव्यं नान्यत्; यथा, ‘शुक्रं यजमानोऽम्बारभते’, ‘यजमानेन सञ्चिता चैदुम्बरी भवति’ इति ॥ (१०।१।२४ अ०) ॥

सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्टगतावपि चायुराश्वसनाधिकरणम् ॥

सू० जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने भवत्येव संशयः,—‘आत्रास्ते यजमानः’ इति किमायुराश्वीर्वक्तव्या, उत न? इति । किं प्राप्तं?,—‘जीवति अवचनम् आयुराशिषः’ । कुतः? । ‘तदर्थत्वात्’,—यचायुरात्रास्ते यजमानस्तच्च प्रस्तरं प्रयच्छत* एवंकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति, तत् यजमानः कथं प्राप्नुयात् इति । स च अयमच यजमानो विपरीतकामो,—मरणकामः । तस्मादायुराश्वीस्तच्च न वक्तव्या ॥

* प्रयच्छत इति का० क्री० पृ० पाठः ।

सू० वचनं वा भागित्वात् प्राक् यथोक्तात् ॥

॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा० उच्यते, वक्तव्या आयुराग्नीः, भागी हि आयुराग्नीर्वादः ।
आर्भवे प्रसूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयितव्या
भवति । 'प्राक्' आर्भवकालादायुराग्नास्ते यजमानः,—आर्भवकालं
यावज्जीव्यासम् इति । सोदकस्यैवमनुग्रहोच्यते । तस्मादत्रापि
आयुराग्नीर्वक्तव्या इति ॥ (१०।१।२५अ०) ॥

द्वादशाहे ऋतुयाव्य यगुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६१ ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः, 'द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः' इति ।
अस्ति तत्र सोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित्,—यथा ऋतुयाव्या,
वरणम्, आत्रेयहिरण्यदानञ्च* । तत्र संग्रहः किं धर्ममात्रं कार्यं,
न ? इति । किं प्राप्तं?—स्वयंकर्तृकत्वात् सचक्ष, वरणं दानञ्च
निवर्तते इत्युक्तं । न च, अन्यद्वचनमस्ति,—कर्तव्यमिति, यावानेव
श्रुतस्य उत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनायां । तस्माच्च
कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'क्रिया स्याद्धर्ममात्राणां',—यद्धि वरणं
दानं वा, न भवत्यानर्थक्यं, तत् स्वयंकर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति ।
तस्माच्चोदकानुग्रहाय क्रिया स्यादिति ॥ (१०।१।२६अ०) ॥

* वरकसाधेय हिरण्यदानञ्च इति यादव५० पाठः ।

पवमानेहो निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६२ ॥

भा० सन्ति अन्त्याधाने पवमानेष्टयः,—‘यः अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपाशं निर्व्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तच्च चोदकेन प्राप्तम् ‘अग्निहोचहवष्वा हवींषि निर्व्वपति’ इति, तच्च तावदग्निहोचस्य कालः, तस्मादग्निहोचहवष्वा नास्ति पवमानेष्टिवु, तदभावे किं निर्वापोऽपि न कर्त्तव्यः, उत कर्त्तव्यः ? इति । किं प्राप्तं?—यथाश्रुतोऽसौ न शक्यते कर्त्तुं, न चायथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनं । तस्मादिगुणत्वान्न कर्त्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘गुणलोपे च मुख्यस्य’ क्रिया स्यात् इति । गुणोऽग्निहोचहवष्वा, प्रधानं निर्वापः, यदि निर्वापो न सम्भवेत्, ततश्चदसम्भवात् अग्निहोचहवष्वापि न सम्भवतीति निवर्त्तते ; न तु गुणलोपे मुख्यं न सम्भवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्त्तव्यः, अग्निहोचहवष्वासाधनता च तस्य न सम्भवतीति निवर्त्तते ॥ (१०।२।२७अ०) ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥

सू० मुष्टिलोपास्तु संख्यालोपस्तज्जुगत्वात् स्यात् ॥

॥ ६३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वाजपेयः,—‘अरदि वाजपेयेन स्माराव्यकामो यजेत’ इति । तच्च श्रूयते,—‘नैवारः सप्तदशअरावः क्षीरे चक्षुर्भवंति’

इति । अस्ति तु प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टयश्च,—‘चतुरो मुष्टोन्निर्वपन्ति’ इति, उभयं चोदकेन प्राप्तं । तच्च संशयः, किं सङ्ख्यानुगृहेऽमुष्टिलोपः, उत मुष्टानुगृहः सङ्ख्यालोपः ? अथ वा किं सङ्ख्यालोपः ? अथ वा किं सङ्ख्याया मुष्टोनाञ्च लोपः ? अथ वा अन्यतरलोपः ? इति । किं प्राप्तम् ?—अन्यतरलोपः इति—यदि वा मुष्टिषु, यदि वा सङ्ख्यायां । कुतः ? । नियमकारिणः शब्दस्याभावात् अनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—मुष्टिलोपः स्यात्, सङ्ख्यानुगृहश्चेति । कुतः ? । मुख्यत्वात् सङ्ख्यायाः, पूर्वं हि सङ्ख्या निपतति, सा पूर्वमेव अवगम्यते, न तदवगमकाले सङ्ख्याविज्ञानस्य परिपन्थि किञ्चिद्विज्ञानमस्ति, तस्मिन्निःप्रतिदन्दे सङ्ख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति, तत् सङ्ख्याविज्ञानपरिपन्थितां नाचरितुमर्हति । तस्माद् यच्चन्यत्वान्मुष्टोनां लोपः । मुख्यार्थत्वात् सङ्ख्यानुगृहः । तदुक्तं,—‘मुख्यं वा पूर्वोदनासोक्तवत्’ इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मुष्टिलोपेन सङ्ख्या लोपमर्हति’ इति । कुतः ? । ‘तद्गुणत्वात्’,—मुष्टिगुणे हि सङ्ख्या श्रूयते,—‘चतुरो मुष्टीः’ इति, चतुःसङ्ख्याविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति सङ्ख्या उच्यते, न स्वार्थे । तस्मात् सङ्ख्या पूर्वनिर्दिष्टा अनिर्दिष्टेव, सा हि परविशेषणार्थमेवोच्यते, तेन नैव तस्या अनुगृहः कार्यः, मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा सङ्ख्या अधिकरणाभावाच्चिवर्त्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणयां न प्रकृतिवत् कृता स्यात् । सङ्ख्यालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वपाधिकरणाः श्रूयमाणा अधिकरणा-

निदृष्टा न निवर्त्तन्ति । तस्मात्मुष्टिगुणत्वात् सङ्ख्या निवर्त्तते
न मुष्टयः ; तदुक्तम्,—‘गुणविरोधे च तादर्थ्यात्’ इति ॥

सू० न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६४ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं,—न सङ्ख्या मुष्टिषु श्रूयते, यदि मुष्टिषु श्रूयेत,
तदुक्तत्वान्निवर्त्तते । क तर्हि श्रूयते ? । निर्वापे । कथं ? ।
नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—चतुरो मुष्टीरिति, कथं तर्हि ?,—
चतुरो निर्वपति इति,—मुष्टिगुणः सङ्ख्यागुणश्च निर्वापो
निर्दिश्यते, क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया विभक्तिर्भवति । कथं ? ।
कारकविभक्तिर्हि सा, कारकं क्रियाया एव भवति, न द्रव्यस्य ।
अतः चतुःसङ्ख्या मुष्ट्या चवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनां,
वाक्याच्च मुतिर्बलीयसी । तस्मात्सङ्ख्यागुणस्य मुष्टिलोप एव इति ॥

सू० संख्या तु बोदनां प्रति सामान्यात् तद्विकारः
संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६५ ॥ (दि० पू०) ॥

भा० तुल्यशब्दः एतं पदं व्यावर्त्तयति । न सङ्ख्यागुणस्यो मुष्टि-
लोप इति, किं तर्हि ?—सङ्ख्याया ‘सङ्ख्या’ निवर्त्तते, * श्रवावैश्व मुष्टयः ।
कथं ? । ‘सामान्यात्’, निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः, तार्था
परिच्छेदिका चतुःसङ्ख्या, इह सप्तदशसङ्ख्याकः श्रवावद्रव्यकसद-
भवंतीति श्रूयते, तच्च मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थैः श्रवावै-
निर्वर्त्तते, तत्परिच्छेदनार्था चतुःसङ्ख्या परिच्छेदनार्थाया सप्त-
दशसङ्ख्याया निवर्त्तते ; तस्यथा इदं दधि घृतं ब्राकमिने ब्राह्मणः,

* निवर्त्तते इति पाठो भवितुं युक्तः ।

देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तेनेति भोजने
यत् घृतेन शक्यते कर्तुं, तत् तैलेन क्रियते। तस्माद् यद्यपि
न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यम् इति, तथापि समानकार्यत्वात्
तैलं घृतस्य विनिवर्त्तकं भवति; एवं सङ्ख्यापरिच्छेदं कुर्वन्ती
परिच्छेदिकाया एव सङ्ख्याया निवर्त्तिका भवितुमर्हति। 'परं' 'च'
शरावद्द्रव्यं 'सुष्टेः' निवर्त्तकं 'संयोगात्'। तस्मात् प्राकृतौ सङ्ख्या
प्राकृतं च द्रव्यं निवर्त्तते ॥

सू० न चोदनाभिसम्बन्धात् प्रकृतौ संस्कार-
योगात् ॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न एतदेवं। चोदनेति यागं ब्रूमः। यागसम्बद्धा हि
सप्तदशसङ्ख्या शरावद्द्रव्यञ्च, प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसम्बद्धा
चतुःसङ्ख्या सुष्टिद्रव्यञ्च, न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमपि
अन्यत्र निवर्त्तकं भवति, यस्य हि प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य
कार्यमभिनिवर्त्त्यते, तेन च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं
निवर्त्त्यते। तस्मान्निर्वापप्राप्तं किञ्चिदपि अनेन न निवर्त्त्यत इति;
विरोधान्तु चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं द्रव्यं न सप्तदशशरावं भवति,
तस्माद्विरोधात् अन्यतरं निवर्त्त्यते द्रव्यं सङ्ख्या वा, तत्र चतुः-
सङ्ख्यानुरूपान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ (१०।१।२८अ० ॥

‘जेनुमासमेतेत्यादिभुतौ धेन्यादिशब्दानां गोवाचिताधिकरणम् ॥

सू० औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥
॥ ६७ ॥

भा० क्वचित् श्रूयते, 'द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत : मादत्तं वत्समैर्द्धं चक्षभम्' इति । तदत्र संशयः,—किमजा धेनुवत्सर्वभाः, उत गावः ? इति । किं प्राप्तं ?,—चोदकानुग्रहाय अजा इति, गुणनिमित्तास्ते ब्रह्माः, स गुणस्रोदकेन प्राप्ते द्रव्ये आवेशयितव्यः । 'ननु गवि गुणमाहुस्ते ब्रह्माः' । सत्यं गवि आहुः, नतु गौरच प्रत्यक्षेण वचनेन, चोदकेन वा ; स एष गुणवचनो यद्यपि भुत्या गोधिष्ठानं गुणं वदति, वाक्येनालम्बद्रव्यम् आस्कन्दति, तथापि गोद्रव्यस्याभावात् आलम्बतिवाक्यमेव गृह्यते न श्रुतिः । अपि च धानवयोवचना एते ब्रह्माः, गुणाद्यामूर्त्तत्वात् न क्रियया सम्बध्यन्ते, द्रव्येष्वेषां सम्बन्धो भवति, चोदकप्राप्तश्च द्रव्यं ; तेनैषां सामानाधिकरण्यां ; यथा 'अवी दे धेनू ददाति, तस्य पुरुषी धेनुर्दक्षिणा' । तथा 'अजर्षभस्य अजिनमत्रकृणाति' इति धानवयोवचनः ब्रह्मस्रोदकवाक्यगतेनैव द्रव्येण सम्बध्यते । एवमिहापि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण सम्बध्यत इति । तस्मादजा धेनुवत्सर्वभा इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'चैतत्पत्तिके' एतस्मिन् (उत्पत्त्यैव जातिविभिष्टे गुणब्रह्मे) 'द्रव्यतो विकारः स्यात्,—द्रव्यमपि विकुर्यात् न गुणमात्रं, यदेतज्जातिविभिष्टं धानं वयस्य, न तद् अजपशुषु ब्रह्मं कर्तुं, गोपशुष्वेव तद् भवति । 'नन्वत्र यदपि स्यात् ब्रह्ममावेशयितुं, तद् आवेशयिष्यते, यत्र ब्रह्मं, तत् प्रमादिष्यते, यथा अजा धेनुवत्सर्वभाः' इति । उच्यते, विस्पष्टत्वाच्च अजब्रह्मेन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः, इह चोदकेन अजद्रव्यं, चोदकश्च विरोधे सति न अजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां द्रव्येण

सम्बन्धः, कारकविभक्तिरैवा आसन्नयोग सम्बन्धं करोति । गवि वा
च भ्रुतिः, इत्यसम्बन्धो वाक्येन स्थात्, तच्च दुर्बलं भ्रुतेः ।
तस्मिंश्च जातिविशिष्टे भ्रुते आसन्नसंबन्धो सति न ब्रह्मम् अजा-
इत्येष भवितुं । न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्पद्यते ।
तस्माद् गावो धेनवादयो भविष्यन्तीति ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

वाच्यं श्वेतमासभेदेत्यनेन चक्षुर्यवास्त्वनाधिकरणम् ।

सू० नैमित्तिके तु कार्यत्वात् प्रकृतेः स्यात्
तदापत्तेः ॥ ६८ ॥

भा० इदमामनन्ति, 'वाच्यं श्वेतमासभेद भूतिकामः' इति ।
अत्र संबन्धः,—किमिहापि नाजः पशुः कर्तव्यः, सत अजः पशुः ?
इति । उच्यते,—चौत्पत्तिकोऽयं* श्वेतगुणसम्बन्धे श्वेतब्रह्मः, अतो
यः कश्चित् श्वेतगुणसम्बद्धः, स आसन्नः, न हि श्वेतब्रह्मः प्रत्यक्ष-
सम् कृतश्चित् श्वेतद्रव्यात् चोदकेन† निवर्त्तयितव्यः । तस्माद्
अजो गौरन्यो वा श्वेत आसन्नव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'नैमित्तिके' एतस्मिन् (श्वेतगुणनिमित्तके) इत्ये-
व श्वेतब्रह्मे सति गुणमात्रं विक्रियते, न अत्र जातिविशिष्टं इत्यं
प्रतीयते, यदेव आसन्नसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यं,—इत्येत-
दाक्यादवगम्यते । यथास्य चोदकप्राप्तं इत्यं साधनमविद्यमानं
कृत्या प्राप्नोति, तदयं श्वेतब्रह्मः परिच्छेत्स्यति । 'ननु अजादन्वान्वापि
इत्यादि परिच्छेत्तुमयं ब्रह्मोति' । न ब्रह्मो न ब्रह्मोति, न तेन

* चौत्पत्तिकोऽयं इति कश्चित् पाठः समीचीन इव प्रतिभाति ।

† आनुमानिकेन इति आदर्शपुरुषके अधिकः पाठः ।

परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति । तस्मात् प्रत्यक्षोऽपि श्वेतवस्त्रः क्षाग-
मेव परिच्छिन्नात् नान्यं पशुमिति ॥ (१०।१।१० अ०) ॥

शास्त्रे चिन्तायाश्च खलेवास्त्रास्तुल्यस्य च यथाक्रमं खादिरनवैहना-
नियमाधिकरणम् ॥

इ० विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात्
तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ६६ ॥

भा० शास्त्रे श्रूयते,—‘खलेवास्त्रो यूपो भवति’ इति । तच्च
शब्देहः,—किं खादिरस्रोदकेन प्राप्येत, स खलेवास्त्रो कर्त्तव्यः,
अथ न प्राप्यते, खादिरी अखादिरी वा खलेवास्त्रो स्यात् ? इति ।
तथा चिन्तायां श्रूयते,—‘दधि मधु घृतमायो धानाः तण्डुलास्त-
संस्त्रष्टं प्राजापत्यं भवति’ इति । तथापि शब्देहः,—‘किं
ग्रीहयस्रोदकेन प्राप्यन्ते, त्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, उत न
प्राप्यन्ते, त्रैहा अत्रैहा वा तण्डुला उपादातव्याः ? इति ।

किं तावत् प्राप्तं ?—खादिरादिः खलेवास्त्रो कर्त्तव्यः,
त्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, स्रोदकेन खादिरादयो ग्रीहयश्च
प्राप्नुवन्ति । एवं स्रोदकानुपगृहे भविष्यति, तेषां प्राप्तानां
खलेवास्त्रोत्वं विधीयते,—यो यूपः स खलेवास्त्रो कर्त्तव्य इति ।
ब्रूयते हि यूपः खलेवास्त्रो कर्त्तुं, न खलेवास्त्रो केनचित्प्रकारेण
यूपो भवति, खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारैर्यूपः क्रियते
वेदनादिभिः, न तन्वेषां । तच्च ‘यूपो भवति’ इति
यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात्, तथा खल्वणाशब्दो भवेत्, ग्रीहीषामपि
तण्डुलास्रोदकेन प्राप्ता एव, तेषां तद्भूतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय

देवतासम्बन्धः क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवास्तीतमापाद-
यितव्याः, ग्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘विप्रतिषेधे’ एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः
स्यात् । कथं विप्रतिषेधः? । ‘तदचनात्’, खलेवास्या धूपता विधीयते,
न धूपस्य खलेवास्तीता, तथा अव्यवहितेन भवतिना सम्बन्धात्
प्रत्यक्षं वाक्यम्, इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवास्ती-
शब्दस्य यः खले वारणे प्रवर्तते तस्य वाचकः, तथाभूतस्य धूपकार्यं
विनियुज्यते,—या खलेवास्ती च धूप इति, प्रक्यते च धूपकार्यं
विनियोक्तुं । यत्तु,—धूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति, व्यवधानाल्लक्ष-
णापि ज्यायसी, प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, परोक्षं व्यवधाने वाक्यं;
तस्माद् यज्ज्वातोयस्य दृक्खस्य खलेवास्ती कृता, तज्ज्वातोयस्य धूप-
कार्यं विनियोक्तव्या, नैनां चोदको विप्रतिषेधे अवस्थापयितुं ब्रूतेति,
प्रत्यक्षा हि श्रुतिः, तथा चोदकेन बाधिता स्यात् । तस्माच्च
खादिरादिनियम इति ॥ (१०।१।३१अ०) ॥

खलेवास्तीं तच्छासनमुष्ठानाधिकरणम् ।

ख० परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७० ॥ (सि०) ॥

भा० खलेवास्यामेव संग्रहः,—किं तच्छणं जोषणमुच्छ्रयमि-
त्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, न? इति । किं प्राप्तं?—
चोदकानुगुणाय कर्त्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘परेषां प्रतिषेधः स्यात्’ इति । तथाभूतस्य
हि धूपकार्यं विनियोगे कृते कृतः ब्राह्मार्थो भवति, कृते
ब्राह्मार्थे न अपरस्य गुणाय यतितव्यं । अपि च तच्छादोनि

यूपकारणानि, न चात्र यूपे योजनम्, अयूपो हि यूपकार्यं
विनियोजयितव्यः। तस्मात् तद्वर्णादयो न कर्त्तव्या इति ॥

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ ७१ ॥ (हे०) ॥

भा० इतश्च न कर्त्तव्याः,—विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु
तस्याः खलेवास्याः, यत् काष्ठं खलेवारणप्रवृत्तं, सा खलेवासी,
तादृश्येवोपादातव्या, तद्वर्णे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं
जायेत ? यत् न खले वारणे प्रवृत्तम्। जोषणं तु
अष्टावसरमेव, जोषितं तद् अन्यार्थेनैव, दृष्टाणां हि जोषणं न
तु विकारश्च। उष्ण्यणं चोष्कृताया अन्नकमेव। तस्मात्
तद्वर्णादयो न कर्त्तव्या इति ॥ (१०।२।३२अ०) ॥

खलेवास्यां पयस्सुखादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकारश्च ॥

सू० अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७२ ॥

भा० खलेवास्यामेव सन्देहः,—किं मैत्रावरुणदक्षेण भूमेः
समक्रिया, अङ्गिरवसेचनं, बलवदवधानमञ्जनमित्येवमादयः
पदार्थाः कर्त्तव्याः, उत न ? इति। किं प्राप्तं ?—न कर्त्तव्या
इति,—‘परेषां प्रतिषेधः स्यात्’ इत्युक्तं। यादृशः खले वारणे
वर्त्तते, तादृश एव यूपकार्यं विनियोज्यः अयूपः, यूपार्थाश्च
चोदकप्राप्ताः संस्काराः तस्मिन् निवर्त्तेरन् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अर्थाभावे’ (कार्याभावे) यदि खलेवास्यासौ
संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्,
खलेवास्यां न भवेद्युः, इह पुनर्भूमेः समक्रियया अङ्गिरवसेचनेन

वस्तुवदवधानेन च कार्यमस्ति द्राक्ष्यं, त्रिचिन्ता हि सा खले वारणे
न भवति, न च खलेवाणीत्वमुपपन्नम् । तस्मात् कर्त्तव्यः ।
अञ्जनमपि अनुपघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणसधिकाय गुणाय
स्यान्न दोषाय । तस्मात् तदपि कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।१।३३अ०) ॥

महापितृयज्ञे धानासु अविघातानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात् तत्त्वमेव स्यात् ॥
॥ ७३ ॥

भा० अस्ति महापितृयज्ञः,—‘सोमाय पितृमते षट्कपाशं
पितृभ्यो वर्हिषज्ञो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै
दुग्धे मन्थम्’ इति । धाना इत्यत्र सन्देहः,—किं धानासु हन्तिः
कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—न कर्त्तव्य इति । कुतः ?
विघातात्,—क्रियमाणे हन्तौ धानालं विहन्त्ये* सक्तवो हि
भवेयुस्तस्मात् न कर्त्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—उक्तम् अविघातकम् अभिकाय गुणाय
कर्त्तव्यम् अञ्जनवत् इति । ‘आह अञ्जनम् अविघातकं, हन्तिस्तु
धानालं विहन्तीति’ । अचोच्यते, यथा न विघातकं भवति,
तथा करिष्यते, विपर्यसिष्यते तथा, न विहन्तिष्यते; विपर्यासे
क्रममात्रं न कृतं भवति, पदार्थस्तु न निवर्त्तते, तदुक्तं,—गुणलोपे
च मुख्यक्रिया भवतीति । तस्मात् पूर्वं हन्तिं कृत्वा प्राकः कार्यः,
तत्र हि हन्तिः पाकार्थो भविष्यति, न धानालं विहन्तिष्यते इति ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

* विनाश इति का० श्री० पु० ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.,

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Uttara Naishadha, 12 fasci.	7 8
Chaitanya-chandrodaya, Nāṭaka, 3 fasci.	1 14
Śrauta sūtra, Asvalāyana, 11 fasci.	6 14
Lāṭyāyana, 9 fasci.	5 10
Sankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Vaisheshika Darsana, 5 fasci.	3 2
Nyāya Darsana, 3 fasci.	1 14
Dasa Rūpa, 3 fasci.	1 14
Nārada Pancharātra, 4 fasci.	2 8
Kaushitaki Brāhmanopanishad, 2 fasci.	1 4
Sāṅkhyasāra, 1 fasci.	0 10
Bṛihat Saṁhitā, 7 fasci.	4 6
Lalitavistara, 5 fasci.	3 2
Taittirīya Brāhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittirīya Saṁhitā, 28 fasci.	17 8
Taittirīya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
Asvalāyana Grihya Sūtra, 4 fasci.	2 8
Mīmāṃsā Darsana, 12 fasci.	7 8
Tāndya Brāhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopatha Brāhmaṇa, 2 fasci.	1 10
Atharvana Upanishads, 5 fasci.	3 2
Agni Purāṇa, 9 fasci.	5 10
Sāma Veda Saṁhitā, 24 fasci.	15 0
Gopāla Tāpani, 1 fasci.	0 10
Nṛisīṅha Tāpani, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chintāmani, 17 fasci.	10 10
Gobhiliya Grihya Sūtra, 6 fasci.	3 12
Piṅgala Chhandah Sūtra, 3 fasci.	1 14
Taittirīya Prātisākhya, 3 fasci.	1 14
Prithirāj Rāsu by Chand Bardai, 2 fasci.	1 4
Rājatarangini,	4 0
Mahābhārata, vols. III. and IV.,	40 0
Purāṇa Sangraha,	1 0
Pāli Grammar, 2 fasci.	1 4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chāṇdogya Upanishad, English, 2 fasci.	1 4
Taittirīya, &c., Upanishads, English, 2 fasci.	1 4
Sāṅkhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sāhitya Darpaṇa, English, 4 fasci.	2 8
Brahma Sūtra, English,	1 0
Kātantra, 4 fasci.	4 0
Kāmandakiya Nitisāra, 4 fasci.	2 8
Bhāmati, 3 fasci.	1 14
Tabaqat i Nasiri, 8 fasci.	8 0

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci.	26 0
Istidlâh-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1 8
Fihrist Tâsi, 4 fasci.	3 0
Nakhsbat-ul-Fihri,	10 10
Futûh-ul-Shâm, Wâqidi, 9 fasci.	5 10
Futûh-ul-Shâm, Azâdi, 4 fasci.	2 8
Maghâzi of Wâqidi, 3 fasci.	3 2
Suyûtî's Itqân, 10 fasci.	8 0
Isâbah, 26 fasci., with supplement,	16 4
Târîkh-i-Firûz Shâhi, 7 fasci.	4 8
Târîkh-i-Balhâqî, complete in 3 fasci.	5 10
Muntakhab-ut-Tawârîkh, vols. I. II. and III., complete in 13 fasci.	9 6
Wis o Râmin, 5 fasci.	2 8
Iqbâl-nâmah-i-Jahângiri, complete in 3 fasci.	1 14
'Alamgir-nâmah, 13 fasci., with index,	8 2
Pâdshâh-nâmah, 19 fasci., with index,	11 12
Muntakhab-ul-Lubâb, by Khâfi Khân, 19 fasci., with index,	12 12
Âin-i-Akbari, Persian text, 4to., 18 fasci.	22 8
Âin-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I.,	12 8
Fahang-i-Bâshidi, 14 fasci., complete,	17 6
Nizâm's Khirad-nâmah-i-Iskandari, 2 fasci., complete,	2 0
Albarnâmah, 5 fasci.	7 0
Makûs-i-'Alamgiri, by Muhammud Sâqî, complete, 5 fasci., with index,	3 12
Haft Asmân, history of the Persian Masnawi,	1 8
Tabaqât-i-Nâqiri, English translation by Raverty, 8 fasci.	6 0
Tabaqât-i-Nâqiri, Persian text, 5 fasci.	3 2

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XXI, 1860-62, to Subscribers at Rs. 1 per number and to non-subscribers at Rs. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1867-68, and vols. XXIII to XLIV, 1864-75, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XII. and vols. XVII. to XX. each,	19 0
Do. Do. Index,	5 0
Catalogue of Mammalia,	2 0
— of Fossil Vertebrata,	1 0
— of Sanskrit Manuscripts,	1 0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1 0
Tibetan Dictionary,	19 0
— Grammar,	8 0
Ross' Annals of 'Omân,	2 10
Notices of Sanskrit Manuscripts, 10 fasci.	10 0
Blochmann's Persian Prosody,	1 0
Istidlâh-i-Sûfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8 vo.	1 0
Jawâmi' ul-'Ilm-i-rivâ'î, 168 pages with 17 plates, 4to.	3 0
Purânâ Sangraha. Edited by the Rev. K. M. Banerjâs, No. 1,	1 0
Cocoran's Chinese Empire, in Urdu, Vols. I. and II., per vol.	20 0
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	1 0
History of the Afghans, Part I., by Dorn,	8 0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2 0
Han K'ong Teew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1 0
'Indiyah, a Commentary on the Hidâyah, Vols. II. IV.,	10 0
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Cœma de Keros,	1 0
Khazânat-ul-'Ilm,	4 0
Sharâyat-ul-Islâm,	4 0
Amû-ul-Musharrifiin,	2 0

LVIII

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

OLD SERIES, No. 338.

मोमांसादर्शनम् ।
श्रीशबरस्वामिकृतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MIMAMŚSA' DARS'ANA,

WITH THE COMMENTARY OF

ŚAVARA SVĀMIN.

EDITED BY

MAHES'ACHANDRA NYA'YARATNA.

FASCICULUS XIV.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, BAPTIST MISSION PRESS.

1877.

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ३ पादः ।

पश्चाद्दो सामिधेय्यादिप्राकृतेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० विद्वतौ शब्दवत्त्वात् प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति योमे पशुरग्नौषोमीयः, 'यो दीक्षितो यदग्नौषोमीयं पशुमासभते' इति । तच्चेदं समाख्यायते,—'एकादश प्रयाजान् यजत्येकादशानुयाजान् यजति' इति । तथा 'चातुर्मास्यानि चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत' इति । तच्चाख्यायते,—'नव प्रयाजान् यजति नवानुजान्' इति । तथा 'वाच्यं येतमासमेत भृतिकामः' इति । तच्चाख्यायते, 'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्याचारमाचारयति' । तथा अवश्यं यजेत,—'अशु गृध्रां प्राक्षा-
चारमाचारयति' इति । तदेतेषु संशयः,—किं प्राकृतेतिकर्तव्यता न प्राप्यते, अप्राप्तायां कर्मान्तराख्येतानि योज्यन्ते, अथ वा प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधयः? इति । किं प्राप्तं?—न प्राप्यते इति । 'विद्वतौ' तस्यां तस्यां शब्दवत् प्रधानं नाङ्गानि, तस्मादग्नौषोमीयादिषु गुणकर्तव्यामधिकानाम् उत्पत्तिः । यजति, आचारमाचारयतीति च कर्मान्तराख्येतानि विधीयन्ते, तथा हि कृतिरनुषङ्गोता भवति, तैरेव च तानि साङ्गानि

जायन्ते, तस्मात् प्राकृतौ इतिकर्तव्यता न प्राप्यते, सन्निहिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं सन्निहितामतिक्रमिष्यति इति ॥

सू० प्रकृतिवत् तस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥ (यु०) ॥

एवञ्च न उपरोधो भविष्यति । क उपरोधः ? । प्रकृतिवदिति कल्पना, स चोदकशब्दे न दूरे सतीम् इमामनेकवाक्यव्यवहितान् प्रकृतिमपेक्षिष्यते, तस्मात् कर्मान्तराणि चोद्यन्ते,—प्रयाजयागान् करोति, नव करोति,* आघारं करोति, 'हिरण्यगर्भः सम-वर्त्ततामे' इति करोति' इति ॥

सू० चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रं,—'ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्माद्वाक्यादिदमवगम्यते,—यान् करोति इति, कथं तर्हि?,—'वागे एकादशमङ्ग्यां करोति इति, वागे गुणवन्तां भावयतीति गुणशब्दश्रवणात्, यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधिरूपेण एते शब्दा इति' ।

अत्रोच्यते,—अस्येतेषां चोदनाप्रभुत्वेन सामर्थ्यं, प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुं । कुतः ? । आख्यातशब्दा ज्ञेते, आख्यातशब्दाश्च कर्मणः चोदकाः समधिगताः,—“भावार्थाः कर्मशब्दाः (२।१।१६०)” इति ।

* 'नव करोति' इति का० सं० द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

† 'प्रभुत्व' इति पाठो भवितुं युक्तः ।

त एते समुपुं कर्म चोदयिष्यन्ति । यामः कर्त्तव्यः, एकादशसङ्ख्या
चेत्येवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मण्योदका एते ब्रह्माः, इतिकर्त्तव्यता न
प्राप्नोति इति ॥

सू० प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य
विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधि-
रविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणि इति ।
‘प्रधानं’ प्राकृतम् ‘अङ्गसंयुक्तं’ ‘तथाभूतमपूर्वम्’ अपि वैकृतं ‘स्यात्’ ।
उक्तमेतद् “विध्यन्तो वा प्रकृतिवचोदनायां प्रवर्त्तते, तथा हि
छिन्नदर्शनम् (७।४।१० सू०)” इति । ‘तस्य’ प्राकृतस्य कर्मणो ‘विधिः’
वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । तस्मात् ‘सर्वः’ वैकृतो विधिः
‘पूर्ववान्’ (प्रकृतिपूर्वकः), ‘अविशेषात्’ ‘प्रवर्त्तितः’ चोदकादवगम्यते,
तस्मात् इहापि प्राकृती इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते,—
‘प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्षात् प्राकृती इतिकर्त्तता न प्राप्यते
इति’ । स्यादेतदेवं, यदि यागे विधीयते, यागे हि विधीयमाने
एकादश, नव, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्येतानि पदान्यनर्थकानि
भवेयुः, न च ब्रह्मते वदितुमेकादशादीनि अनुवृत्ते इति, अपूर्वाणि
हि तानि अवश्यंविधातव्यानि, तानि च वाक्येन यागे; अथ
यागे विधीयते, यागे च सङ्ख्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्माद्
इतिकर्त्तव्यतायां प्राप्त्या गुणविधय एते इति ॥

जायन्ते, तस्मात् प्राकृतो इतिकर्तव्यता न प्राप्यते, सन्निहिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं सन्निहितामतिक्रमिष्यति इति ॥

सू० प्रकृतिवत् तस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥ (यु०) ॥

एवञ्च न उपरोधो भविष्यति । क उपरोधः ? । प्रकृतिवदिति कल्पना, स चोदकशब्दो न दूरे सतीम् इमामनेकवाक्यव्यवहितान् प्रकृतिमपेक्षिष्यते, तस्मात् कर्मान्तराणि चोद्यन्ते,—प्रयाजयागान् करोति, नव करोति,* आचारं करोति, 'हिरण्यगर्भः सम-वर्त्तताये इति करोति' इति ॥

सू० चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रं,—‘ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्माद्वाक्यादिदमवगम्यते,—यान् करोति इति, कथं तर्हि?,—‘याने एकादशमङ्गान् करोति इति, याने गुणवन्तां भावयतीति गुणशब्दश्रवणात्, यागसत्तार्था भाव्यमानार्था गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद् गुणविधि-स्वरूपा एते शब्दा इति’ ।

अबोध्यते,—अस्थितेषां चोदनाप्रभुत्वे† सामर्थ्यं, प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुं । कुतः ? । आख्यातशब्दा स्मृते, आख्यातशब्दाश्च कर्मणः चोदकाः समधिगताः,—“भावार्थाः कर्मशब्दाः (२।१।१सू०)” इति ।

* ‘नव करोति’ इति का० सं० द्वितीयपुस्तके नास्ति ।

† ‘प्रभुत्व’ इति पाठो कश्चित् युक्तः ।

त एते समुप कर्म सोदधिष्यन्ति । यामः कर्मण्यः, एकादशसङ्ख्या
चेत्येवं सर्वत्र । तस्मात् कर्मण्योदका एते शब्दाः; इतिकर्त्तव्यता न
प्राप्नोति इति ॥

सू० प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य
विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधि-
रविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणि इति ।
‘प्रधानं’ प्राकृतम् ‘अङ्गसंयुक्तं’ ‘तथाभूतमपूर्वम्’ अपि वैकृतं ‘स्यात्’ ।
उक्तमेतद् “विध्यन्तो वा प्रकृतिवचोदनायां प्रवर्त्तते, तथा हि
विध्यदर्शनम् (७।४।१० सू०)” इति । ‘तस्य’ प्राकृतस्य कर्मणो ‘विधिः’
वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । तस्मात् ‘सर्वः’ वैकृतो विधिः
‘पूर्ववान्’ (प्रकृतिपूर्वकः), ‘अविशेषात्’ ‘प्रवर्त्तितः’ सोदकादवगम्यते,
तस्मात् इहापि प्राकृती इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते,—
‘प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्षात् प्राकृती इतिकर्त्तता न प्राप्यते
इति’ । स्वादेतदेवं, यदि यागे विधीयते, यागे हि विधीयमाने
एकादश, नव, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्येतानि पदान्यनर्थकानि
भवेयुः, न च प्रकृते वदितुमेकादशादीनि अनुद्यन्ते इति, अपूर्वाणि
हि तानि अवश्यंविधातव्यानि, तानि च वाक्येन यागे; अथ
यागे विधीयते, यागे च सङ्ख्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्माद्
इतिकर्त्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एते इति ॥

सू० न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥ (१म यु०) ॥

भा० इतस्तु गुणविधय इति । न हि अनङ्गे कर्मणि चाङ्गस्य विशेषविधिः स्यात् । भवति च विशेषविधिः,—‘आश्ववाचः प्रसारः’ इति ; न ज्ञायति प्रसारे प्रसारविशेषः त्रिष्येत, यथा यस्तु नास्ति पुत्रो, न तस्तु पुत्रस्तु क्रीडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रसारस्याश्ववाचता न विधीयेत ! तस्माद् गुणविधय इति ॥

सू० कर्मण्यैकशब्दात् सन्निधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः स्यात् शब्दस्य विधिगामित्वात् गुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥ (२य यु०) ॥

भा० अयं तपरो विशेषः,—प्रधानकर्मणो गुणकर्मण्यस्य ‘एकशब्दात्’, प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देनाङ्गप्रधानानि उच्यन्ते, तस्मात् प्रधानवचने सन्निहितानि अङ्गानि, तेषु सन्निहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीत्वा अभिसम्बन्धो भवति,—यः प्रयाजसङ्घको यागः, तच्च गुण इति । एवं सर्वत्र यागे ‘गुणेन तद्विकारः स्यात्’, सङ्ख्याया मन्त्रेण च सङ्ख्यान्तरं मन्त्रान्तरञ्च विक्रियेत; प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः, गुणश्चोपदेष्टव्यः, नामर्थकं पुनर्वचनं । तस्माद् इतिकर्तव्यता प्राप्यते, प्राप्तायां गुणविधय इति ॥

सू० अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥ (३य यु०) ॥

भा० न च ब्रह्मते वदितुं, नामनामिसम्बन्धोऽयं विधीयते इति,

अस्या हि वचनशक्तिः ब्रह्मार्थसम्बन्धे विधीयमाने भवति,—
 अत्रादत्र आगन् करोति, ते च प्रसाजानुयाजसञ्ज्ञका भवन्ति
 इति, वाक्यं हि अस्यां वचनशक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां
 प्रसिद्धनामकानाम् उच्चारणं गुणविधानार्थं, तस्मादपि इति-
 कर्त्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयस्येते इति ॥

सू० तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० इदं पदेभ्यः केभ्यस्त्रिदुत्तरं सूचं । कानि तानि पदानि ? ।
 यदुक्तं,—प्रसाजानुयाजा अवशिष्टाः, न ब्रह्मते तेषां गुणो
 विधातुमिति ; तत् परिहर्त्तव्यम् ।

अत्रोच्यते,—‘तुल्या’ शेषा ‘प्रभुता’ गुणान् प्रति चोदकस्य,
 प्राकृतान्* गुणान् इह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुणविधानपरे
 वाक्ये इह सङ्गीर्त्त्यन्ते । यदा उत्पाद्य प्रापयिष्यति, ते गुणवचने
 न सम्बन्धस्यन्ते इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिर्लघोयसो । प्राकृतान्
 प्राप्य कृतार्थः ब्रह्मो नापूर्वान् उत्पादयितुं ब्रह्मेति । ‘इदम्
 अधुनातनवचनम् उत्पादकमिति चेत्’ । न एतदेवं, गुण-
 सम्बन्धार्थमेव तद्, गुणवचनस्य अवस्थात् । तस्मादपि प्राप्तेषु
 गुणविधय इति ।

अथ यदुक्तं,—आख्यातब्रह्मा एते कर्मणो विधायकाः “भावार्थाः
 कर्मब्रह्मास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत (१।१।१ सू०)” इति । ‘तुल्या’

* अत्र ‘ना’ इति क० सं० द्वितीयपुस्तके अचिकः पाठः ।

एषां 'प्रभुता' आख्यातशब्दानां, ये हि ब्रह्मवन्ति गुणवचनसहितं
गुणं कर्त्तुं च विधातुं, ब्रह्मवन्तिरां ते केवलं गुणं विधातुं;
यो हि पाषाणान् भक्षयति, इषत्करास्तस्य मुद्गशृङ्गश्च इति ।
तस्मादपि गुणविधय इति ॥

सू० सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ९ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० इति चेत् पक्षसि आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यति इति,
एवं सति सर्वं प्रधानम् आख्यातशब्दवाच्यात् इति ॥

सू० तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः* स्युः ॥

॥ १० ॥ (आ० नि० यु०) ॥

भा० न हि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वा
अर्थो भवति, यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्याता-
भिधानेन प्रधानभूतो भवति । 'तथाभूतेन' संयोगे† सति
आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेयुः । यत् प्रधानं तत्
प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद् गुणभूतमेव इति ॥

सू० विधित्वं चाविशिष्टमेवं ‡ प्राकृतानां वैकृतैः
कर्मणा योगात्तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् ॥
॥ ११ ॥ (४र्थ यु०) ॥

* योगाद्यथां विधयः इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

† गुणभूतसंयोगे इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

‡ एव इति क० सं० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

भा० इतश्च पश्चातो गुणविधय इति । कुतः ? । 'विधित्वं चावि-
 श्रितं', 'प्राकृतानां वैकृतैः' अर्थवादकर्मणा योगो न विभ्रियते,—
 'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै' इति प्रकृतौ य एव,
 स एव विकृतावर्थवादो भवति,—'अग्निं स्विष्टकृतं यजति यज्ञमेव
 प्रतिष्ठापयति' इति । तथा 'चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ'
 इति प्रकृतौ, 'आज्यभागौ यजति चक्षुषी एव गान्तरेति' इति
 विकृतौ । तस्मात् सर्वम् एवंजातीयकं प्रधानार्थं, विकृतौ गुण-
 भूतमिति ॥

सू० समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥

॥ १२ ॥ (५म यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चातो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चि-
 दस्तीति; समा हि उत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानां,—येनैव
 क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारः, तेनैव क्रमेण
 विकृतौ दृश्यते । कथं ? । 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्ता-
 दसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात् इति । तस्मादाज्येन
 पुरस्तात् प्रयाजा वर्त्तन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येन पश्चादनु-
 याजा वर्त्तन्ते' इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधान-
 र्थत्वे सति उपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्माच्च सर्वं प्रधानं,
 प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ (१०।३।१अ०) ॥

वायव्यपत्रे 'हिरण्यगर्भः' इत्यादिमन्त्रस्योत्तरस्मिन्नाचारे गुणविधिरयम् ॥

सू० हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वायव्यः पशुः, 'वायव्यं श्वेतमासमेत भूतिकामः' इति। तत्र श्रूयते,—'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्याधारमाधारयति' इति । तच्चायमर्थः समधिगतः,—प्राप्ते एवाचारे गुणविधिरयम् इति । इदम् चिन्त्यते,—किं पूर्वस्मिन्नाचारे गुणविधिः, उत, उत्तरस्मिन्? इति । किं प्राप्तं? । 'हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्',—'पूर्वस्य' आधारस्य गुणविधिरयम् । कुतः? । 'मन्त्रलिङ्गात्', एवं मन्त्रार्थो भवति,—'हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्याधारमाधारयति' इत्यत्र मन्त्रे इदमस्ति वचनम्,—'भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्' इति, 'एकः' इति च प्रजापतेरभिधानम् इति ; स हि प्रजापत्तिसम्भवात् प्राक्, प्रजापत्तेरेकसङ्ख्यायुक्त इति गम्यते, स एव मन्त्रः प्रजापतिमभिवदितुं ब्रह्मेति ; प्रजापत्यस्य पूर्वं आधारः, तच्चायं समर्थः कार्यं निर्वर्त्तयितुं, नोत्तरस्मिन् ; अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥

सू० प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रकृतिवदिति चेदकस्यानुपरोधो भविष्यति, उत्तरस्य आधारस्य मन्त्रानुपरोधात्, इतरथा अपनोयेत्,—'ऊर्द्धोऽध्वरः' इति मन्त्रः । तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥

सू० उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाङ्मन्त्रः पञ्चं व्यावर्त्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति, किं तर्हि ?—‘उत्तरस्य’ गुणो विधीयते, तस्य मन्त्रेष्वर्थो न पूर्वस्य । कथं ? । एवमाश्चायते,—‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये इत्याधारमाधारयति’ इति । कोऽर्थः ? । आचारे एतामृचमुच्चारयति इति । सा उच्चारिता विप्रिष्टं औतं विज्ञानमङ्गभूतं करोति, ‘कस्मै देवाय हविषा विधेम’ इति, एकस्मै देवाय इत्यर्थः । एकारलोपेन एतच्छब्दविज्ञानात् एतदर्थप्रत्ययो भवति,—एकस्मै देवाय हविर्दातव्यमिति । न च पूर्वस्मिन्नाचारे औतं विज्ञानमङ्गभूतमस्ति, तच्च कल्पयितव्यं स्यात्,—औतं विज्ञानमङ्गभूतं भवति इति, तच्च ‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये’ इत्येतेन कर्त्तव्यमिति, कल्पनायां न प्रमाणमस्ति । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य नियामकं । सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । ‘तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चेत्’ । आनर्थक्यम्, अस्मात्पञ्चपरिग्रहस्य, उपदेशस्य चार्थवत्त्वं, जौहवाधारविषयत्वात्, तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

यदुक्तं,—प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवदितुं न शक्नो भविष्यतीति, न एतदेवं, यथा हि प्रजापतिरेक इति संस्तुतः प्रजापतिशब्दत्वात्, एकोऽसौ प्राक् प्रजापत्युत्तेरिति प्रजापतिरेक आशीदित्युच्यते, एवमिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्यवचनत्वात् इन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादयितुमयम् अजमिति संस्तुयते,—“क ईंस्तवत् कः पृष्ठात् को

यजाते यदुद्यमिन्मघवा विश्वदावेत्। पादात्रिव प्रहरन्मन्यं ह्रयोति
 पूर्वमपरं शचीभिः” (ऋ० ६म० ४७ सू०) इति। तथा “क उ
 नु ते महिमनः समस्यास्यत् पूर्वं ऋषयोऽन्तमायुः। यन्मातरश्च
 पितरश्च साकमयजनयथाः स्त्वा स्वायाः” (ऋ० १०म० ५४ सू०)
 इति। ‘क ईक्षवत् कः पृणात् को यजाते’ इति ऐन्द्रे सूक्ते
 वचनादेन्द्री ऋक्। क एनं ब्रह्मोति स्तोतुं, को वाऽसौ ददाति
 को वा यजतीति सर्वनामवकृतिः, अयमेव सर्वमिदं करोति, यथा
 गच्छन् कश्चित् पूर्वपादमपरं करोति, अपरश्च पूर्वम्, एवमयमिदं
 सर्वं करोति इति। अथ चेत् सर्वं करोतीति, प्राक् करणादेकः।
 तथा,—‘क उ नु ते महिमनः समस्य’ इति,—केऽस्य सकलस्य महिम्नः
 अस्मात्पूर्वेऽप्युषयोऽन्नं प्राप्तुं शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्त्रा-
 ष्वरीराज्जनयसीति मातापितृभ्यामपि पूर्वं, किमुत अन्यस्माज्जनादिति
 सिद्धमेकत्वमस्येति। योऽपि प्राक् सर्वोत्पत्तेः, एक एव। ज्ञान
 इन्द्राभिधायिन्येषा ऋक्, तस्मादविरोधः॥

सू० विध्यतिदेशात् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणा-
 नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥ (१यु०) ॥

भा० गुणविधिरयमुपदिश्यते, आधारश्रुतौ, स तन्मन्त्रस्य ‘विकारः’
 स्यात्, उपदेशो हि मन्त्रविशेषोऽत्र उत्तरस्त्रिंशदाधारे, जन्
 श्रुतं मन्त्रविशेषविज्ञानम्,—‘उर्द्धोऽधरो दिविस्पृशममृतो यज्ञो
 यज्ञपतेरिन्द्रावान् वृद्धावी हि मधोर्धृतस्तु स्वाहा’ इति, तद्वद्भूत-
 सुपकारकस्य विज्ञाकस्य साधनमिति इन्द्राय चर्द्धितव्यम्, इह तु

क्षिरस्नानं इति विज्ञानं श्रौतं, श्रौतस्य ग्राह्यतस्य विज्ञानस्य कार्ये विधातुमर्हति सामर्थ्यात्, इदं इधि घृतं शाकम् इमे शाकयः, देवदत्तो भोजयितव्यः देवदत्तवद् वज्रदत्तसौख्येन इति भोजने तैलमुपकारकं सूयमाणं, यस्य ग्राह्यतस्य कार्यमभिभिर्वर्त्तयितुं शक्नोति, तस्य कार्ये विनियुज्यते धृतस्य; सामान्यं हि ज्ञस्य खेदसामर्थ्यं धृतेन इति । इहापि मन्त्र उच्चार्यमाणः ग्राह्यते श्रौतविज्ञाने विवेकमुत्पादयति, तद्योत्तरस्मिन्नुत्पन्नं तदर्थविज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन्; तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥

सू० पूर्वस्मिंश्चामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥ (२ यु०) ॥

भा० पूर्वस्मिंश्चाधारे अमन्त्रत्वमेव दर्शयति,—स्वाहेति करोति, मन्त्रश्च न अहेति । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ (१०।३।२ अ०) ॥

चातुर्मास्येषु सोमेन्वासादनमियोजनयोः ग्राह्यतमुक्तं चित्ताधिकारकम् ॥

सू० संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥
॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः, च श्रूयते,—‘उत्करे वाजिनामासादयन्ति, परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति’* इति । तच्चैवोक्त्यर्थः सांग्रहिकः,—

* ‘वेदेकद्वयानां सांग्रहणां तीक्ष्णयो रात्रिचत्वारः । न हि तत्र वाजिनामासादीर-
न्वासादनं सम्भवति । नाप्यकुलीवदनीचधि परिधौ पशुर्नियुक्तः सम्भवति’ इति
भाष्यम् ।

किम्, एतत् आसादमान्तरं नियोजनान्तरञ्च, उत, प्राकृतयोरासादन-
नियोजनयोगुणविधिः इतरस्तेतरस्य ? इति । तत्रैतत्तावन्नः परीक्ष्यं,—
किं धर्ममात्रमासादनं नियोजनञ्च, उत दृष्टकार्यम् ? इति । यदि
धर्ममात्रं, ततः क्रियान्तरं, अथ दृष्टकार्यं ततो गुणविधिरिति ; तत
उभयं सन्दिग्धमित्युभयं संशयः परीक्ष्यते,—किं धर्ममात्रमितरस्तेतरस्य
क्रियान्तरं, उत दृष्टकार्यं, गुणविधिः ? इति ।

किं प्राप्तं ? । तुङ्गत्वात् तीक्ष्णमत्वाद्योत्करस्य दृष्टं कार्यमासादनं
न शक्यं कर्तुं, तथोपश्रयत्वात् परिधेर्दृष्टकार्यं नियोजनमशक्यं
कर्तुं, तस्मात् धर्ममात्रं । यथा सौचामणीप्रकरणे 'ब्राह्मणस्य मूर्द्धनि
आसादयति' इति धर्ममात्रमासादनम्, एवमिहापि धर्ममात्रं के-
त् क्रियान्तरं, तथा च सति आसादनं नियोजनञ्च विधायिष्यते, तत्र
श्रुत्या विहितं भविष्यति ; इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अपि च
अस्मात्पक्षे आसादननियोजने गुणविधिलक्षणार्थं न भविष्यतः, भवत्-
पक्षे तु गुणविधिं लक्षयेयातां । तस्मात् 'क्रियान्तरम्' इतरदितरस्य,
'तस्य विधायकत्वात्', स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य न यथा
आधारे गुणविधिः, तथा अस्मिन् संस्कारे आसादननियोजनाख्ये ॥

सू० प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा० एवञ्च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकस्योदको नोपरोत्स्यते, 'वेद्यां
हवोव्यासादयति', 'यूपे पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मादपि क्रियान्तरम्
इति ॥

सू० विधेस्तु तच्च भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः
स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । आसादनान्तरं नियोजनान्तरं
चेति, किन्तुर्हि?—प्राकृतयोरासादननियोजनयोगुणविधिः, तच्च
एतदर्थेते,—दृष्टकार्यके आसादननियोजने इति । कुतः? । कार्यस्य
दृष्टत्वात्,—आसादनं समीपानयनं, तस्य हेमनिर्दृष्टिर्दृष्टं प्रयोजनं,
नियोजनस्यापि पञ्चनपगमः, एवं चेत्, तस्माद् गुणविधिरितरस्य
इतरस्य । कुतः? । ‘विधेः’ (आसादननियोजनविधेः) ‘तच्च’ दृष्टत्वात्,
चोदकेन तच्च प्राप्तत्वात् । ‘सन्देहे’, तच्च गुणविधिः कर्मान्तरमिति,
न कर्मान्तरविधानं युक्तम्, अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः, ज्ञाते च
चोदकेन आसादननियोजने; तस्मात् ‘यस्य’ गुणस्य चोदकः ‘शब्दः’
तदर्थतया उच्चारणं स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति । अथ यदुक्तं,—
‘अतिरेवंविधायिका, तत्पक्षे तु वाक्यम्’ इति । उच्यते,—यद्यपि
वाक्यं, तथापि अल्पीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भविष्यतीति, यावता*
केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्य इति ॥

सू० संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘तीक्ष्णयत्नादुत्तरस्य, उपश्रयत्वाच्च परिधेः,
दृष्टकार्ये आसादननियोजने न शक्यते कर्तुम्’ इति । अत्रोच्यते,—

* यावती इति आदर्शे पु० पाठः ।

किम्, एतत् आसादनान्तरं नियोजनान्तरञ्च, उत, प्राकृतयोरासादन-
नियोजनयोर्गुणविधिः इतरस्वेतरस्य? इति । तत्रैतत्तावत्तः परीक्ष्यं,—
किं धर्ममाचमासादनं नियोजनञ्च, उत दृष्टकार्यम्? इति । यदि
धर्ममाचं, ततः क्रियान्तरं, अथ दृष्टकार्यं ततो गुणविधिरिति ; तत
उभयं सन्दिग्धमित्युभयं मंहत्य परीक्ष्यते,—किं धर्ममाचमितरस्वेतरञ्च
क्रियान्तरं, उत दृष्टकार्यं, गुणविधिः? इति ।

किं प्राप्तं? । तुङ्गत्वात् तीक्ष्णयत्नाद्योत्करस्य दृष्टं कार्यमासादनं
न शक्यं कर्तुं, तथोपश्रयत्वात् परिधेर्दृष्टकार्यकं नियोजनमशक्यं
कर्तुं, तस्मात् धर्ममाचं । यथा सौचामणीप्रकरणे 'ब्राह्मणस्य मूर्द्धनि
आसादयति' इति धर्ममाचमासादनम्, एवमिहापि धर्ममाचं चेत्
क्रियान्तरं, तथा च सति आसादनं नियोजनञ्च विधायिष्यते, तच्च
श्रुत्या विहितं भविष्यति; इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अपि च
अस्मात्पक्षे आसादननियोजने गुणविधिलक्षणार्थं न भविष्यतः, भवत्-
पक्षे तु गुणविधिं लक्षयेयातां । तस्मात् 'क्रियान्तरम्' इतरदितरञ्च,
'तस्य विधायकत्वात्', स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य न यथा
आधारे गुणविधिः, तथा अस्मिन् संस्कारे आसादननियोजनाख्ये ॥

सू० प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० एवञ्च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकस्योदको नोपरोत्स्यते, 'वेद्यां
स्वर्वोऽव्यासादयति', 'यूपे पशुं नियुञ्जन्ति' इति । तस्मादपि क्रियान्तरम्
इति ॥

सू० विधेस्तु तच्च भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः
स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नासादनान्तरं नियोजनान्तरं
चेति, किन्तर्हि?—प्राकृतयोरसादननियोजनयोगुणविधिः, तच्च
एतदर्थ्यते,—दृष्टकार्यके आसादननियोजने इति । कुतः? । कार्यस्य
दृष्टत्वात्,—आसादनं समीपानयनं, तस्य होमनिर्दृष्टिर्दृष्टं प्रयोजनं,
नियोजनस्यापि पञ्चनपगमः, एवं चेत्, तस्माद् गुणविधिरितरस्य
इतरस्य । कुतः? । ‘विधेः’ (आसादननियोजनविधेः) ‘तच्च’ दृष्टत्वात्,
षोदकेन तच्च प्राप्तत्वात् । ‘सन्देहे’, तच्च गुणविधिः कर्मान्तरमिति,
न कर्मान्तरविधानं युक्तम्, अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः, ज्ञाते च
षोदकेन आसादननियोजने; तस्मात् ‘यस्य’ गुणस्य षोदकः ‘शब्दः’
तदर्थतया उच्चारणं स्यात् । तस्माद्गुणविधिरिति । अथ यदुक्तं,—
‘अतिरेवंविधायिका, तत्पक्षे तु वाक्यम्’ इति । उच्यते,—यद्यपि
वाक्यं, तथापि अल्पीयसी अदृष्टानुमानकल्पना भविष्यतीति, यावता*
केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्य इति ॥

सू० संस्कारसामर्थ्याङ्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘तीक्ष्णायत्वादुत्तरस्य, उपश्रयत्वाच्च परिधेः,
दृष्टकार्ये आसादननियोजने न शक्यते कर्तुम्’ इति । अत्रोच्यते,—

* यावती इति आदर्श पु० पाठः ।

यथा ब्रह्मते उक्तेरे च परिधौ च आसादननियोजने कर्तुं, तथा करिष्यते,—पृथ्वयमुत्करं करिष्यामः, महान्तश्च परिधिम्; अतः पृथ्वयतया स्वविज्ञा च गुणेन संयोगादासदननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरम् इति ॥

सू० विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥ (यु० नि०) ॥

भा० अथ धर्तुः,—यथा सौचामणीप्रकरणे धर्ममाचमासादनं, एवमिहापि इति । तत्परिहर्तव्यं,—अत्रोच्यते,—सौचामणीप्रकरणे विप्रतिषेधान्न ब्रह्मं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुं, तस्मात् क्रियामाचमदृष्टकार्यकं सौचामणीप्रकरणे स्यात्, नत्विह दृष्टकार्यकमब्रह्मं । तस्माद् गुणविधिः ॥ (१०।३।३अ०) ॥

अग्निचयने प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाकृतीनामनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० षड्भिर्हीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-
संयोगात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति अग्निः,—‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इति । तत्र दीक्षाकृतयः,—प्राकृत्यो वैकृत्यश्च,—“आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(१) मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा^(२) चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(३) वाचो विष्टतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा^(४) प्रजापतये मनवे स्वाहा^(५) अग्नये वैश्वानराय स्वाहा^(६) विष्टे देवस्य नेतुर्मर्त्तो दृणीत सख्यं । विष्टे राय इषुथसि युजं दृणीत पुष्यसे स्वाहा^(७)” (तै० सं० ४।१।८अ०) इति प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः,—“आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा^(१)

नेधायै मन्त्रेऽग्नये स्वाहा^(१) दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा^(२) वरस्यै
 पूषेऽग्नये स्वाहा^(३) चापो देवीर्बृहतीर्विश्वम्भुवो द्यावापृथिवी
 चर्वन्तरिचं बृहस्पतिर्नो वसिषा विधातु स्वाहा^(४) विश्वे देवस्य नेतु-
 र्मर्तो वृषीत सस्यं विश्वे राय इपुथ्यसि शुभं वृषीत पुष्यसे स्वाहा^(५)”
 (तै० सं० १।२।२ अ०) इति । एताः प्रकृत्य समामनन्ति,—‘वद्भि-
 र्हीक्ष्यति’ इति । तत्र संशयः,—किं वैद्वतीनां प्रयोगः, प्राद्वतीनां
 निवृत्तिः, अथ वा समुच्चयः प्राद्वतीनां वैद्वतीनाञ्च?—इति । किं
 प्राप्तं?—‘वद्भिर्हीक्ष्यतीति तासां’ प्राद्वतीनां आद्वतीनां ‘मन्त्र-
 विकारः’ स्यात्,—वैद्वतैर्मन्त्रैः प्राद्वता निवर्त्तेरन्, ‘श्रुतिसंयोगात्’,
 —प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगो विद्वतानां, षट् वैद्वता मन्त्राः, षट्प्रश्नेन
 वैद्वता द्यक्षन्ते । तस्मात् प्राद्वतानां बाधो न समुच्चय इति ॥

सू० अभ्यासान्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुत्रञ्चः पक्षं व्यावर्त्तयति,—प्राद्वतानां बाध इति, न बाधः,
 समुच्चयः । कुतः? । सम्भवात्,—यच्च हि प्राद्वतवैद्वतयोर्धुगपत् न सम्भवः,
 तच्च वैद्वतेन प्राद्वतं बाध्यते, समुच्चये हि आद्वृत्तिः स्यात् ‘प्रधानस्य’
 इति । यच्च पुनराद्वृत्तिः श्रुता कर्त्तव्यैव, तच्च नैष दोषो भवति,
 आद्वृत्तिः प्राप्नोति इति । इह चाद्वृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य होमस्य,—
 ‘दादन्न जुहोति’ इति । अतः सम्भवात् समुच्चय इति ॥

सू० आद्वृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतदसि,—समुच्चय इति, प्रत्यक्षश्रुतैर्वैद्वतैर्योदकप्राप्ताः प्राद्वता

बाधेरन् । अथ यदुक्तं,—‘सम्भवे सति न बाधितव्याः’ इति । अत्रोच्यते,
नास्ति सम्भवः । कथं ? वैहताः षट् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु
प्रत्यक्षेण अवशेन विधीयन्ते, ते चेद्वेदोमाः, वैहताैर्मन्त्रैर्भवितव्यम्, अभ्यासे
सति पुनस्त एव होमा भवन्ति ; ते चेद्वेदोमाः, वैहताैरेव मन्त्रैर्भवितव्यम् ।
तस्मात् ‘आवृत्त्या मन्त्रकर्त्तव्यं स्यात्’ । अतः प्राकृता बाधेरन्नेवेति ॥

सू० अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः
स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रं आहुतयो भवन्ति ।
अभ्यासाच्च दादशता, प्राकृता अपि मन्त्राद्योदकेन प्राप्ताः, वैहता
अपि अवशेन ; सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् सङ्गृह्णाति ।
समुच्चयासम्भवे च बाधविकल्पौ, न सम्भवति समुच्चये ; बाधे हि चोदक-
प्राप्तिरपङ्क्येत ! न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैहताः श्रूयन्ते, तेन
होमस्येदापतितस्ततो वैहताश्च साधका इत्यध्यवसेयं । दीक्षणे हि
ते वैहताः श्रूयन्ते,—‘षड्भिर्दीक्षयति’ इति । होमप्रयोगवचनस्य
प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति । उभये
च प्राकृता वैहताश्च सन्निहिताः ; तस्मान्न विनिगमनार्था हेतुरस्ति,—
इमान् सङ्गृह्णाति इमान् इति । न च प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवति,—
इत्युक्तमेव, तस्मात् प्राकृतानां मन्त्राणामहानं । अपि च ‘अन्यायश्च
कृतेऽभ्यासः’,—सह्यैहताः मन्त्राः पठ्यन्ते, तैर्दीक्षितः सन्पादयितव्य
इति, सह्यसम्पादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्यायः ।
तस्मादपि प्राकृतानामहानम् इति ॥

सू० पौर्वापर्यञ्चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥

॥ २७ ॥ (१ यु०) ॥

भा० अपि च पूर्वापरश्चैव भवतः,—‘वद पूर्वां जुहोति षडुत्तरां जुहोति’ इति । न च वैकृतानां केवलानामभ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते, ‘नैमित्तिकत्वात्’, पूर्वनिमित्तो हि उत्तरश्चः उत्तर-निमित्तश्च पूर्वश्चः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥

सू० तत्पृथक्त्वञ्च दर्शयति ॥ २८ ॥ (२ यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चामः,—न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । तासां माहुतीनां ‘पृथक्’ ‘दर्शयति’,—‘उभयीर्जुहोति आग्निकीयाध्वरिकीय’ इति । यद्युभयेषां मन्वाणां समुच्चयस्तस्मैषामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः, इतरथा सर्वा एवाग्निक्यो भवेयुः, तच्च पृथक्त्वं नोपपद्येत ! भवति च पृथक्त्वं, तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥

सू० न चाविशेषाद्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥ (३ यु०) ॥

भा० इतस्मान्निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । व्यपदेशात्, व्यपदेशो भवति,—‘अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरुपाग्निं ह्येतत्कर्म यदग्निकर्म’ इति, पूर्वमध्वरस्य अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नास्ति विशेषः । तस्मात् समुच्चय इति ॥ (१०।३।४ अ०) ॥

बाधेरन् । अथ यदुक्तं,—‘सम्भवे सति न बाधितव्याः’ इति । अत्रोच्यते,
नास्ति सम्भवः । कथं ? । वैकृताः षट् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु
प्रत्यक्षेण अवर्णेन विधीयन्ते, ते चेद्दोमाः, वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम्, अभ्यासे
सति पुनस्त एव होमा भवन्ति; ते चेद्दोमाः, वैकृतैरेव मन्त्रैर्भवितव्यम् ।
तस्मात् ‘आवृत्त्या मन्त्रकर्मा स्यात्’ । अतः प्राकृता बाधेरन्नेवेति ॥

सू० अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः
स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रं आवृत्तयो भवन्ति ।
अभ्यासाच्च दादशता, प्राकृता अपि मन्त्राद्योदकेन प्राप्ताः, वैकृता
अपि अवर्णेन; सर्वाङ्गयाही च प्रयोगवचन उभयान् सङ्गृह्णाति ।
समुच्चयासम्भवे च बाधविकल्पौ, न सम्भवति समुच्चये; बाधे हि चोदक-
प्राप्तिरपङ्क्येत ! न च होमनिवृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते, तेन
होमस्येदापतितस्ततो वैकृताश्च साधका इत्यध्यवसेयं । दीक्षणे हि
ते वैकृताः श्रूयन्ते,—‘षड्भिर्दीक्षयति’ इति । होमप्रयोगवचनस्य
प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सन्निहितान् गृह्णाति । उभये
च प्राकृता वैकृताश्च सन्निहिताः; तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति,—
इमान् सङ्गृह्णाति इमान् इति । न च प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवति,—
इत्युक्तमेव, तस्मात् प्राकृतानां मन्त्राणामहानं । अपि च ‘अन्यायश्च
कृतेऽभ्यासः’,—सकृदैकृताः मन्त्राः पश्यन्ते, तैर्दीक्षितः संपादयितव्य
इति, सकृत्सम्पादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्यायः ।
तस्मादपि प्राकृतानामहानम् इति ॥

सू० पौर्वापर्यस्याभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥

॥ २७ ॥ (१ यु०) ॥

भा० अपि च पूर्वापरशब्दो भवतः,—‘षट् पूर्वान् कुहेति बहुत्तरान् कुहेति’ इति । न च वैकृताणां केवलाणामभ्यस्यमानाणां पूर्वापरता उपपद्यते, ‘नैमित्तिकत्वात्’, पूर्वनिमित्तो हि उत्तरशब्दः उत्तर-निमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मादपि प्राकृतानामागमिति ॥

सू० तत्पृथक्त्वञ्च दर्शयति ॥ २८ ॥ (२ यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चात्,—न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । तासा-माहुतीनां ‘पृथक्’ ‘दर्शयति’,—‘उभयीर्जुहोति आग्निकीक्षाध्वरिकीक्ष’ इति । यद्युभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्तत्सोषामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः, इतरथा सर्वा एवाग्निक्यो भवेयुः, तच्च पृथक् नोपपद्येत ! भवति च पृथक्, तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥

सू० न चाविशेषाद्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥ (३ यु०) ॥

भा० इतस्त्वानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः ? । व्यपदेशात्, व्यपदेशो भवति,—‘अध्वरस्य पूर्वमथाम्नेरुपाग्निं ह्येतत्कर्म यदग्निकर्म’ इति, पूर्वमध्वरस्य अथाम्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नास्ति विशेषः । तस्मात् समुच्चय इति ॥ (१०।३।४ अ०) ॥

पुनराधानेऽग्राधानदक्षिणां निवृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० आग्राधेयस्य नैमित्तिके मुख्यविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि पुनराधानं निमित्तं श्रूयते,—‘भाग्यवतः श्रीकामाज्यां
पुनरादधीत योऽग्रीनाधाय भाग्यव्यानि पुनर्यानि वा धीजेत स
पुनरादधीत’ इति । तत्र श्रूयते,—‘पुनरादधूतं वाचो दक्षिणा पुन-
रादधूतोऽनङ्गान्’ इति । तथा, आधाने दक्षिणा,—‘एका देवा षट्
देवा द्वादश देवास्तुर्विप्रतिर्देवा प्रतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं
देयम्’ इति । तत्र संशयः,—किं पुनराधानेऽग्राधानदक्षिणाया-
ननिवृत्तिः, समुच्चयः; अग्राम्नाधेयदक्षिणायां निवृत्तिः? इति । किं
प्राप्तम्?,—‘आग्राधेयस्य नैमित्तिके’ पुनराधेये ‘दक्षिणादानमधिकं
स्यात्’, प्राकृतीनामनिवृत्तिः समुच्चय इति । कुतः? । एकस्मिन्
वाक्ये उभयो दृश्यन्ते,—‘उभयोर्ददाति, आग्राधेयिकीश्च पुन-
राधेयिकीश्च’* इति । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥

सू० शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० इदं पदोक्तं सूत्रं । कथं चेदकप्राप्तञ्च, प्रत्यक्षमुक्तञ्च
समुच्चयो भविष्यति? । अत्रोच्यते,—‘शिष्टत्वात्’ ‘इतरासां’, प्राकृतीनां
वचनप्रामाण्यात् ‘यथास्थानम्’ समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हि

* ‘अग्राम्नाधेयिकीश्च’ इति का० ग्री० पू० पाठः । इदं परम् ।

इदमनुभाषणम्, 'आम्वाधेयिकीर्दत्ता पुनराधेयिकीर्दत्ता' इति ।
तस्मात् बाधः प्राकृतीनां, समुच्चय इति ॥

सू० विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न तु समुच्चयो विकार इति ।
कुतः? । काम्यं स्रोतस् पुनराधेयं श्रूयते, तद् असति प्राकृते प्रकरणे
आद्यानमवकल्पते न सति, यत् तत्रोच्यते वैकृतं, तत् प्राकृतं
बाधत इत्यर्थः । काम्या वा त्रैमिक्तिको वा अर्थो निवृत्त्यर्थं विवक्ष्य
विविधते, यथा 'आम्वाधेयं सुद्वौदमभोजनं निवृत्तवर्त्तया च' इति त्रिव्यं
अभाषणं भोजनस्य विकरोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम्, आद्युमाजिकस्य
प्राकृतं, तस्माद् वैकृतेन बाध्यते । अथ यदुक्तं,—'कथमाभाष्यान्
प्राकृतो भवित्यस्ति' इति । अत्रोच्यते,—'ता उभयीर्दत्ता' इति
नाम विधिनिमित्तिरस्ति, कर्त्तमानादभेदोऽयं । प्रमाणाकारमाहारापि*
अवमर्थः प्रापितः,—'उभयीर्दत्ता दत्ताणि, आम्वाधेयिकीः प्रौज-
राधेयिकीश्च',—आम्वाधेये आम्वाधेयिकीः, पुनराधेये प्रौजराधेयिकीः,†
उदेतस् भूतानुवादमात्रं । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥

सू० शक्यते च निवृत्तेरुभयत्वं हि अयमे ॥ ३३ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः? । निवृत्त्याश्चादभेदं नातु
'उदेत' हि 'निवृत्तेः' इति गम्यते । कथं? । 'उभयत्वं हि श्रूयते',—

* प्रमाणाकारादपि इति का० ग्री० पु० पाठः ।

† यत्र 'पुनराधेयिकी' इति पाठो भवितुं युक्तः, पूर्वपक्ष परपक्ष च तत्रापि च-
पाठस्य दृष्टमात्रं ।

‘यद् वैकृतीर्ददाति दक्षिणा उभयोऽपि तेन दक्षिणाः प्रप्ता भवन्ति’ ।
 ‘ननु उभयोऽपि प्रदीयन्ते, यत उभयोऽपि प्रप्ता भवन्तीत्याह’ ।
 आम्नाधेयिकी हि अम्नाधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात्
 प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ (१०।३।५अ०) ॥

आययसे वासोवत्साभ्यामम्नाहार्यस्य निवृत्ताधिकरणम् ॥

सू० वासो वत्सञ्च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

भा० आययणं भवति,—‘उताद्याय यजमानस्यापराभवाय नवा-
 नामैन्द्राग्रः पुराणानामाग्नेयः सौम्यः श्वामाकः वैश्वदेवः पयसि चरः
 द्यावापृथिवीय एककपाक्षः’ इति । तच्च श्रूयते,—‘वासो दक्षिणा
 वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ अम्नाहार्यो दक्षिणेति,
 स इह षोडशेन प्राप्यते । तद्वच संशयः,—किं वासो वत्समम्नाहार्यस्य
 निवर्त्तकम् ? उत अग्निवर्त्तकम् ? इति । किं प्राप्तं ? । षोडशानु-
 यहात् विरोधाभावाच्च अग्निवर्त्तकम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वासो वत्सञ्च सामान्यात्’ । उक्तमधस्तात्,—
 आधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति, चन्द्रमेगम्नादेकः क्रियते,—
 अम्नाहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः ? । कार्यसामान्यात्, दक्षिणाकार्यं
 अम्नाहार्यः प्रकृतौ, इह वासो वत्सं तस्मिन् कार्यं, दक्षिणाचन्द्रमवस्थात् ।
 तस्माच्च समुच्चयः, निवृत्तिरिति । प्राप्तित्वां उत्तरविवक्षया क्रियते
 इति ॥ (१०।३।६अ०) ॥

आपयवे वासोवास्तोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अर्थापत्तेस्तद्वर्मास्यान्निमित्तास्याभिसंयोगात् ॥
॥ ३५ ॥

भा० तत्रैव वाससि वस्त्रे च संशयः,—अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्याः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—न तावत् न्याय उच्यते,—कर्त्तव्या इति , तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अर्थापत्तेस्तद्वर्मा’ वत्सः ‘स्यात्’, तद्वर्त्तकश्च वासः साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्यनिबन्धनाः । तस्माद् अन्यस्मिन्नपि तत्कार्यापत्ते भवितुमर्हन्ति इति । कथं पुनर्वासो वत्सं तत्कार्यापन्नम् ? इति । निमित्ततया आख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति तयाऽभिसंयोगो भवति,—‘वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तस्माद्वासोवास्तोवन्वाहार्यधर्मकौ स्याताम् इति ॥ (१०। ३। ७अ०) ॥

आपयवे वस्त्रे पाकाभानाधिकरणम् ॥

सू० दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

भा० तत्रैव ‘वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । तत्रैतत् समधिगतं,—अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्याः इति । तदत्र संशयः,—‘किं वस्त्रे पाकः कर्त्तव्यः, उत न ? इति । किं प्राप्तं ?—सोदकानुपहात् ब्रह्मत्वाच्च कर्त्तव्यः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—वत्सश्च दाने पाको न कर्त्तव्यः, अपको हि

वत्सो वत्स एव, वत्सस्य श्रूयते न मांसं, परिक्रवाय च श्रूयते, न पुरुषसंस्काराय । तस्माद्योदकः पाकं न प्रापन्नति, तद्यदि पक्वः क्रियेत, श्रूयतः प्राणिबधः आचारविद्वेदोऽनुष्ठीयेत । तस्मात् पाको न कार्यः ॥ (१०।३।८अ०) ॥

आपयणे वासिषि पाकाभावाधिकरणम् ॥

सू० पाकस्य चाश्वकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

भा० तत्रैव श्रूयते,—‘वासेो दक्षिणा’ इति । तत्रापमर्थः समधिगतः,—अन्वाहार्यधर्माः कर्त्तव्या इति, अथ पाकः कर्त्तव्यः, न? इति संशयः । अर्थापत्तेः कर्त्तव्यः । इति प्राप्ते ब्रूमः,—न कर्त्तव्यः, ‘अश्वकारितत्वात्’ इति, अश्वकारितो हि पाकः, न च वासोऽश्वं, न तत्र पाकः ब्रूयते कर्त्तुं । तस्मात् तत्र पाको न कर्त्तव्य इति ॥ (१०।३।८अ०) ॥

आपयणे वासेवाग्योरभिघारवाग्यावाग्यारणम् ॥

सू० तथाभिघारणस्य ॥ ३८ ॥

भा० आपयणे श्रूयते,—‘वासेो दक्षिणा कस्यः अथमजो दक्षिणा’ इति । तत्रापमर्थः समधिगतः,—अन्वाहार्यधर्मा वासिषि वत्से च कर्त्तव्या इति । अथापमर्थः सांप्रतिकः,—क्षिमभिघारणं कर्त्तव्यं, न? इति । किन्तावत् प्राप्तम्?—अर्थापत्तेः कर्त्तव्यम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तथाभिघारणस्य’ । किं? । शक्येति, अभिघारणं

हि अन्वाहार्थं स्वादिने क्रियते, स्वादिमा हि ओदनस्य परिक्रमे
उपपद्यतेति, न च, वायसि वसे च स्वादिना प्रयोजनं । तस्मात्
तन्वाभिधारणं न ज्ञात् इति ॥ (१०।३।१० अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे नवामेव द्वादशमन्त्रस्य दक्षिणामाधिकरणम् ।

सू० द्रव्यविधिसन्निधौ सञ्ज्ञा तेषां गुणत्वात्
स्यात् ॥ ३८ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः,—‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति ।
तत्रैवाधायते,—‘गौशान्धस्य अन्तरस्य गर्हभस्य अजासावयस्य ग्रीहयस्य
अवास्य तिलस्य माषास्य तस्य द्वादशमन्त्रं दक्षिणा’ इति । तत्र संन्यतः,—
किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशमन्त्रम्, उत एकस्य द्रव्यस्य ? यदा
एकस्य, तदा किमनियमो यत्कस्यचित्, उत, माषाणाम् ? अथ वा
सर्वस्यादनी इयं सञ्ज्ञा, उत, एकजातीयस्य ? । यदा एकजातीयस्य,
तदा किम् अनियमः,—यत्कस्यचित्, उत, पशूनां ? । यदा पशूनां,
तदा किमनियमः,—केषांकेषाञ्चित्, उत, गवाम् ? इति, एते पक्ष
अविश्वसीति । किन्तावत् प्राप्तं ? । द्रव्याणां विधीयमानानां ‘सन्निधौ’ ।
केषां द्रव्याणां ? गवादीनां, वा विधीयमानानां ? दक्षिणसम्बन्धे सञ्ज्ञा
समाधायता,—‘तस्य द्वादशमन्त्रं दक्षिणा’ इति, तेषां गवादीनां एकैकस्य
सञ्ज्ञा ज्ञात् । कुतः ? । गुणतः सञ्ज्ञा विधीयते, गवादीनि प्रधानतः ।
कथम् ? । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—द्वादशमन्त्रं स्वादिति, कथन्तर्हि
‘द्वादशमन्त्रं तस्य’ इति । एवं तस्य ग्रहणमर्थवद् भवति, इतरथा

तद् अनर्थकं सामुवादो वा स्यात्, एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं सख्यव्या
अनूद्येत । प्रधानसन्निधौ च गुणः श्रित्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्येत,
इति । अस्ति चैतया सङ्ख्याया प्रयोजनं,—गवादीनि द्रव्याणि
तत्सङ्ख्यानि कर्मव्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः,—किमेतत्सङ्ख्यां कर्मव्यं,
किं न? इति । यदेव द्रव्यं नैतत्सङ्ख्यां स्यात्, तत् प्रतिभुति बाधेत ।
तस्मादेकैकमेतया सङ्ख्याया सम्बद्ध्यम् इति ॥

सू० समत्वात् तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥
॥ ४० ॥ (२य पू०) ॥

भा० तुग्रहः पक्षं व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य द्वादशशतम् इति, न
एतदेवमेकस्य कस्यचित् द्वादशशतं स्यात् । कुतः? । ‘समत्वाद्’
‘गुणानां’, गवादयोऽपि हि दक्षिणासम्बद्धाः, सङ्ख्यापि; न गवादीनां
सङ्ख्या विधीयते, दक्षिणा तु सङ्ख्याविशिष्टा बोध्यते, न गवादयः ।
कुतः? । सङ्ख्याया दक्षिण्येन अग्निसम्बन्धे सति अनियतसङ्ख्यानां
गवादीनां दक्षिणासम्बन्धेनानर्थक्यमेव सङ्ख्यायाः स्यात् । सङ्ख्येय-
सामानाधिकरण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिषु तस्य
द्वादशशतमिति चैकवचनं न स्यात् । तस्माद् यस्यकस्यचित् परिक्र-
साधनस्य द्रव्यस्य एतस्यां सङ्ख्यायां कृतायामेतत्सङ्ख्याः परिक्रयः कृतो
भवति । तस्मादेकस्य सङ्ख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनश्रवणं युक्तव्यं
भविष्यति ।

‘ननु सङ्ख्यत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम्’ । उच्यते,—
अविवक्षितेऽपि वचने या सङ्ख्या अनूद्यते, तेन वचनेन भवितव्यं ।

यथा सचक्षत्वेनायुध्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न दिवचनान्तेन निर्देशो भवति,—ब्राह्मण्यौ न हन्तव्यौ इति । आह,—‘जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनं भवति, बहुषु वा एकवचनं भवति, न तु एकस्मिन् बहुषु च दिवचनं भवति, तेन अथ बहुवचनान्तेन निर्देशः, एकवचनान्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति’ । अत्रोच्यते,—जात्याख्यायामेतदेवं भवति, न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते, सन्निहित्यक्रिवचन एव भवति । तस्मादेकस्य-कस्यपितृशब्दा इति ॥

सू० यस्य वा सन्निधाने स्याद् वाक्यतो ह्यभि-
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ (इय पू०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूत्रं,—यदा एकस्य सङ्ख्यासम्बन्धः, तदा अनियमः,—यः-कसिद् विशेषाश्रवणात् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘यस्य वा सन्निधाने स्यात्’,—‘यस्य’ शब्दस्य ‘सन्निधाने’ सङ्ख्याशब्दः उच्यते, सोऽर्थः सङ्ख्याविशिष्टः प्रतीयेत, अगन्तर-मुच्यते हि सदैकवाक्यता भवति । कुतः ? । अगन्तरसम्बन्धं हि विशेषणं विज्ञानं विशेष्यं प्रकीर्ति, न हि व्यवहितं । व्यवहिताश्च गवादयो माषैः, वाक्यश्च प्रकरणाद् बलीयः । तस्मान्माषाः सङ्ख्यासम्बन्धेरिति ॥

सू० असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मात्
सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ (इय पू०) ॥

भा० तुल्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । माषाः सङ्ख्यायुक्ता इति, नैतदेवं,

तद् अनर्थकं चानुवादो वा स्यात्, एकवचनमपि प्रकृतम्
 अनुद्येत । प्रधानसन्निधौ च गुणः त्रिव्यमाणः प्रतिप्रध-
 इति । अस्ति सैतया सञ्ज्ञया प्रयोजनं,—गवादीदि-
 तत्सञ्ज्ञानि कर्मव्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः,—किमेतत्स-
 किं न ? इति । यदेव द्रव्यं नैतत्सञ्ज्ञां स्यात्, तत् प्रतिमु-
 तस्मादेकैकमेतया सञ्ज्ञया सम्बुध्यम् इति ॥

सू० समत्वात् तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगे

॥ ४० ॥ (२५ पू०) ॥

भा० तुग्रन्थः पञ्च व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य दादश्रुतम् इ-
 एतदेवेकस्य कस्यचित् दादश्रुतं स्यात् । कुतः ? । 'स-
 'गुणानां', गवादयोऽपि हि दक्षिणासम्बद्धाः, सञ्ज्ञापि; न गव-
 सञ्ज्ञा विधीयते, दक्षिणा तु सञ्ज्ञाविशिष्टा चोद्यते, न गवा-
 कुतः ? । सञ्ज्ञाया दक्षिणेन अनभिसम्बन्धे सति अनियतसङ्-
 गवादीनां दक्षिणासम्बन्धेनानर्थक्यमेव सञ्ज्ञायाः स्यात् । सङ्-
 यामानाधिकरण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिवु-
 दादश्रुतमिति चैकवचनं न स्यात् । तस्माद् यस्यकस्यचित् परिक-
 साधनस्य द्रव्यस्य एतस्यां सञ्ज्ञायां कृतायामेतत्सञ्ज्ञाः परिक्र-
 भवति । तस्मादेकस्य सञ्ज्ञा, नैकैकस्य । एवेकवचनप्रवचनं युक्त-
 भविष्यति ।

'ननु लक्षणत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम्' । उच्यते,—
 अविवक्षितेऽपि वचने या सञ्ज्ञा अनुद्यते, तेन वचनेन भवितव्यं ।

तौ
ति,
त,
च
ति
नं

तद् अनर्थकं वागवादे वा स्यात्, एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं सवचनं
अनूद्येत । प्रधानसन्निधौ च गुणः त्रिव्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्येत,
इति । अस्ति सैतया सङ्ख्याया प्रयोजनं,—गवादीनि द्रव्याणि
तत्सङ्ख्यानि कर्मव्यानि । तच्च न गम्यते विज्ञेयः,—किमेतत्सङ्ख्यां कर्मव्यं,
किं न ? इति । यदेव द्रव्यं नैतत्सङ्ख्यां स्यात्, तत् प्रतिश्रुति बाधेत ।
तस्मादेकैकमेतया सङ्ख्याया सम्बद्ध्यम् इति ॥

सू० समत्वात् तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥
॥ ४० ॥ (२य पू०) ॥

भा० तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । तस्य तस्य द्वादशव्रतम् इति, न
एतदेवमेकस्य कस्यचित् द्वादशव्रतं स्यात् । कुतः ? । 'समत्वाद्'
'गुणानां', गवाद्योऽपि हि दक्षिणासम्बद्धाः, सङ्ख्यापि ; न गवादीनां
सङ्ख्या विधीयते, दक्षिणा तु सङ्ख्याविभिष्टा चोद्यते, न गवादयः ।
कुतः ? । सङ्ख्याया दक्षिणेन अगमिसम्बन्धे सति अनियतसङ्ख्यानां
गवादीनां दक्षिणासम्बन्धेनानर्थक्यमेव सङ्ख्यायाः स्यात् । सङ्ख्येय-
सामानाधिकरण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत ! गवादिषु तस्य
द्वादशव्रतमिति सैकवचनं न स्यात् । तस्माद् यस्यकस्यचित् परिक्रव-
साधनस्य द्रव्यस्य एतस्यां सङ्ख्यायां कृतायामेतत्सङ्ख्याः परिक्रवः कृतो
भवति । तस्मादेकस्य सङ्ख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनभ्रवणं युक्तं
भविष्यति ।

'ननु सङ्ख्यत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम्' । उच्यते,—
अविवक्षितोऽपि वचने या सङ्ख्या अनूद्यते, तेन वचनेन भवितव्यं :

यथा स्वचक्षुर्लोकानुचक्षमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न
दिवचनान्तेन निर्देष्टो भवति,—ब्राह्मणौ न हन्तव्यौ इति । आह,—
'जात्याख्यायामेकस्मिन् वज्रवचनं भवति, वज्रेषु वा एकवचनं भवति,
न तु एकस्मिन् वज्रेषु च दिवचनं भवति, तेन अथ वज्रवचनान्तेन
निर्देष्टः, एकवचनान्तेन वा वज्रेषु निर्देष्टो भवति' । अत्रोच्यते,—
जात्याख्यायामेतदेवं भवति, न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते,
सन्निहितव्यक्तिवचन एव भवति । तस्मादेकस्य-कस्यचित्सङ्ख्या इति ॥

सू० यस्य वा सन्निधाने स्याद् वाक्यतो ह्यभि-
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ (४य पू०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूत्रं,—यदा एकस्य सङ्ख्यासम्बन्धः, तदा
अनिययमः,—यः-कसिद् विशेषाश्रयणात् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘यस्य वा सन्निधाने स्यात्’,—‘यस्य’ शब्दस्य ‘सन्नि-
धाने’ सङ्ख्याशब्दः उच्यते, सोऽर्थः सङ्ख्याविशिष्टः प्रतीयेत, अगन्तर-
मुच्यते हि सहैकवाक्यता भवति । कुतः ? अगन्तरसम्बन्धं हि
विशेषणं विज्ञानं विशेष्यं ब्रूतेति, न हि व्यवहितं । व्यवहितास्य
गवादयो माषैः, वाक्यस्य प्रकरणाद् बलीयः । तस्मात्माषाः सङ्ख्याया
सम्बन्धेरिति ॥

सू० असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मात्
सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ (४य पू०) ॥

भा० तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । माषाः सङ्ख्यायुक्ता इति, नैतदेवं,

सर्वव्यापिनी सङ्ख्या स्यात्,—सर्वैर्गणैर्वादिभिः सम्पाद्येत । ‘असंवेक्ता’
 केवलीर्मात्रैः सङ्ख्या, ‘तुल्यवदितरानिः’ इत्यश्रुतिभिर्मात्रैः श्रूयन्ते ।
 कथं ? । तिस्राश्च माषाश्चेतिषष्ट्येन तिलैः सहिता माषा इति गन्वते,
 गवादिभिः सहितानां सङ्ख्यासम्बन्धः, चषष्ट्यश्रुतिरर्थान्तरसम्बन्धमेषां-
 माह; चषष्ट्यश्रवणस्यैतत्सामर्थ्यं,—यस्माच्चषष्टः पर उच्यते, तस्या-
 र्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्येवाह, न वाक्येन; यदि हि वाक्येन स्यात्,
 गुरस्तादेषु चार्थमात्रेण एतमर्थं कुर्यात्, सङ्ख्या तु वाक्येन सम्बध्यते ।
 यदि च पूर्वं न चार्थोऽवकश्येत, चषष्ट्यश्रवणमनर्थकं स्यात्, न हि
 असावुत्तरकाले सम्बध्यते सङ्ख्यासम्बन्धे अभिनिर्वृत्ते,—‘तस्य दादश्रुतं’
 चेति अन्य एवावगम्येत,—दादश्रुतमन्यच्च किञ्चिदिति, न च तदन्यत्
 किञ्चिदुच्यते । तस्मात् पूर्वं चयोगः, पश्चात् सङ्ख्यासम्बन्धः,
 समर्थतराणि समानविभक्तीनि, दुर्वलो विविभक्तिः ।

अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि, तेषां हि आश्रुतरा
 आकृतिः, विलम्बिता विविभक्तीनां, स्वार्थे समानविभक्तीनि
 समर्थतराणि प्रथमान्तानि भवन्ति; परपदार्थे षष्ठ्यन्तो विभिनष्टि ।
 तस्मात् समुचितानि वा इतरेतरयुक्तानि वा सङ्ख्येयानि सङ्ख्याया
 सम्बध्यन्ते; समाहारो वैषां सङ्ख्याया युक्तः । तस्मात् सर्वैः सङ्ख्या
 सम्पादयितव्या । किमेवं भविष्यति ? । सङ्ख्यासम्बन्धे न कश्चिद्वर्जितो
 भविष्यति, विनिगमनाद्यो हेतुभावे यमेव सङ्ख्यासम्बन्धो वर्जयेत्,
 तत्रैव प्रत्यक्षो बाध्येत; तस्माद्गवादिराशिः सङ्ख्यैतया सम्बध्येत
 इति ॥

सू० असंयोगादिधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्यात्
श्रुत्याक्रोपत्क्रतोः ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—सर्वसम्पादनीयसंज्ञा इति, 'असंयोगादिधिश्रुतौ' सर्वसम्पादने सम्बन्धो नास्ति, न श्रूयते, गवादिरात्रेः संज्ञा भवतीति, न गवादिरात्रेः शब्देन निर्दिश्यते, यः सर्वसाक्षा प्रतिनिर्दिश्येत, गवादयस्तु शब्देनोक्ताः, तेन ते सर्वसाक्षा प्रतिनिर्दिश्यन्ते, न त्वप्य गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तं, द्राक्षिणेन हि संज्ञा सम्बध्यत इति संज्ञाविशेषणं सर्वनामशब्दः संज्ञां विभेद्यमुपादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव, तत्रैषां नामाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रतिनिर्दिष्टेन संज्ञाविशेषणमुपादीयते । तस्माच्चानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात्, स एकजातीय एव भवति; तस्माद् 'एकजाताधिकारः' इति सूचितं । किमेवं भविष्यति? । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति, इतरथा, वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती नाप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवन्नेन क्रतोः कल्पिता भविष्यति, तस्य क्रतोर्दादश्रुतं दक्षिणा इति । तस्मादेकजातीयस्य दादश्रुतं दक्षिणा इति ॥

सू० शब्दार्थस्यापि लोकावत् ॥ ४४ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च लोकावदेतत् द्रष्टव्यं,—लोके हि निर्विशेषिते संज्ञाः क्वचिद्व्यतिरेकेण, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः? । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः,—अस्ति एकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वान्यैः सदा परार्थसंज्ञा निविष्टा, परार्थस्य चत्वज्ज्ञासंज्ञाभिः संयन्तहारः क्रियते ।

येषामेकेन केनचित् सम्बन्धः, तेषां तमेकं सम्बन्धिगमपेक्ष्य सङ्ख्या निविशते; स तत्रैकः सम्बन्धी वस्तुतः, प्रकृतो वा सहीतव्यः, अर्थादहं य आपद्येत, स उपादेयः; इह च प्रकृता नानाजातीयासौधामन्वतमः सङ्ख्याया सम्बद्धः स्यात् इति । यथा, अतमाभ्यां दीयताम् इति, एकजातीयानां अतं, न भिन्नजातीयानां, यथा द्रव्यं गुणः कर्मावयव इत्येवमादीनाम् ॥ (१०।११अ०) ॥

‘नस्य दादन्नप्रतं दक्षिणा’ इत्यनेन पञ्चमवचस्तुतिप्रधानाधिकरणम् ॥

सू० सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥ (१ सि०) ॥

भा० एकजातीयस्य सङ्ख्येत्येतत्समधिगतं । ‘सा पशूनाम्’, उत माघाषाम् ? इति । अनियमे प्राप्ते उच्यते,—‘पशूनाम्’ इति । कुतः ? । ‘उत्पत्तितो विभागात्’, चैत्पत्तिकेन विभागेन पञ्चवः संव्यवहारेषु सङ्ख्यायन्ते,—‘पञ्चभिर्यैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः’ इति, न ग्रीष्मादीनाम् चैत्पत्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु सङ्ख्या सङ्गीर्ष्यते, निगदाभिप्राया मानाभिप्राया वा भवति, न हि भवति,—पञ्चभिर्माषैः क्रीत इति, पञ्चभिर्माषाणामाङ्कैर्द्रौणैर्वा कुङ्कुर्वैर्वा खारीभिर्वैति भवति, तत्र आङ्कादिभिरनुष्ठार्यमाणैः साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्वमप्रमाणमर्थस्य कस्यचित् ।

‘अथ माघाषामपि चैत्पत्तिकेन विभागेन कक्षादिह परिक्रयो न क्रियते ?’ इति । अत्रोच्यते,—मुख्यस्य सतः परिक्रये विशेष उच्यते,—दादन्नप्रतं दक्षिणा इति, न च दादन्नप्रतं ग्रीष्मादिवीजानां, अतित्वेन

चलितानामवकल्पते ; चिभिः प्रकारैर्भेतिर्भवति व्यापारतः, फलतः वचनत इति । व्यापारस्यावज्ञ माधवीजानां द्वादशशतं भूतिः, कर्म कुर्वाणा हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्षभन्ते । फलानुरूपं नैव ज्ञायते । वचनं नु भूतौ सत्यां परिमाणविशेषपरं भवति । यच्च हि पादिकमप्यहर्षं लभ्यते न सा दक्षिणा भवति, न हि सा तस्मिन् कर्मणि दत्तं करोति, स्नेहादा अन्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्यात्, न ग्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साहितः ।

आह,—‘यः कश्चित् कस्याच्चिदवस्थायां ग्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साह्यते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत्?’ । न इति ब्रूमः,—‘दत्तकरणी हि दक्षिणा, दत्तस्य वलं, या न आश्रितत्वं करोति, नासौ वलकरणी, तस्माद् या न आश्रितत्वा, नासौ दक्षिणा । आश्रितत्वाया आधिक्यं वचनस्य विषयः ।

आह,—‘ग्रीहीजानामपि द्वादशशतं यास्तु यावतीं वलमात्रां करोति’ । अत्रोच्यते,—‘आपेक्षिकं इदं वलं नाम, स एव हि पुरुषः कश्चित् प्रति वलीयान्, कश्चित् प्रति अवलः, तच्च यावदाश्रितत्वं नास्ति, तावद् अवलता, वलवत्तरो हि आश्रितेन भवतीति आश्रितत्वाद्दूर्जं वलकरणं, तस्मादाश्रितत्वं यत् द्रव्यं, सा भूतिः, सा दक्षिणा, ततोऽधिकं दक्षिणाले सिद्धे वचनप्रामाण्यात् भवति । विद्वतौ चतुर्पेये वचनप्रामाण्यादल्पवलकरणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमशमसः, स आश्रयात् सिध्यति । पञ्चवस्तु सर्वे सुख्यवलकरणे समर्थाः, तेषु वस्तु न ग्रीह्यादिवीजानि सङ्गृह्या सम्भन्त्यन्ते इति ॥

सू० अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० यदा मशूनां द्वादशग्रतं, तदा 'अनियमो' मन्वादीनां,—
अत्यन्तमप्य कस्यापिद्वादशग्रतं । एवमनियमे स्वाध्वं भविष्यति,
प्रयोगप्राप्तभावश्च, तदाधिकारकाम्यं महाविषयं भविष्यति इति ॥

सू० भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ (२ सि०) ॥

भा० वाग्रन्धोऽनियमं व्यावर्त्तयति । गवां द्वादशग्रतं स्यात् । कुतः ? ।
'भागित्वात्',—भागवत्यो हि गावो महाभागाः,—महति उपकारे
वर्त्तको इत्यर्थः । एकम्वलिजानुपकारभूयस्त्वं भविष्यति, अमिजाञ्च
उपकारः कर्त्तव्यः । महत्तमे हिते उपकारे वर्त्तको, उपकुर्वतां
चोपकर्त्तव्यमिति सदाचारः । एवं सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति,
अदि महाभागानां भूयसी सञ्ज्ञा दीयते, गावश्च महाभागाः,
तस्मात् तासां द्वादशग्रतं । अथा उपकारकसरा भवेयुः, यद्येवां
ज्ञानप्रतिपक्षविक्रया न प्रतिषिध्येन्,—'न क्रेशरिणो दद्याति,
नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' इति श्रुतिः । स्मर्यते च,—'मासं
विक्रीषीते' इति । तस्माद् द्वादशग्रतं 'गवां स्यात्' ॥

सू० प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥ (यु०) ॥

भा० अतश्च गवां सञ्ज्ञा । कुतः ? । 'प्रत्ययात्' । सञ्ज्ञासम्पादनाच्च
उपादीत्यभावेषु प्रकृतेषु यस्मिन् उपात्तेन स्मर्यमाणेषु पूर्वं गावः
प्रतीयन्ते, अतस्माः सञ्ज्ञया सम्बध्यन्ते, न च तत्र विरोधः कश्चिदस्ति,

मीषु सम्बद्धासु न पुनरन्नादयः सम्बध्यन्ते, एकजातीयो हि सम्बद्धाः, स च सम्बद्ध इति । तस्मात् गवां सङ्ख्या ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ (यु०२) ॥

भा० लिङ्गं खलु एतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह,—
‘सहस्रं दक्षिणा । सहस्रं स्तोत्रीया यावदस्य साहस्रस्य उत्तराधरा
गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्मात् स्तोकादसौ स्तोकाः’ इति माः प्राप्त्य
दर्शयति । तथा ‘तां वा एतां श्रवणीं समामनन्ति । इडे रन्ते
इत्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति महि विभ्रुति । एता तै
श्रमे नामानि देवेभ्यो मा सुद्धतं कृतात्’ इति गवामेतानि नामानि
सहस्रतमीच्च दक्षिणामेवमाह, इतानि ते नामानि इति यदि सा मैः,
श्वमेतदवकल्पते । तस्मादपि गवां सङ्ख्या इति ॥ (१०।२१२अ०) ॥

विभज्य वेदविषयाया दानाधिकरणम् ॥

सू० तच्च दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥
॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे गवाद्यो दक्षिणा, तच्चैषोऽर्थः समधिगतः,—
गवां सङ्ख्या इति । अवेदानीमिदं सन्दिश्यते,—किं यस्य थावान् भाग
आभजति, स्वमेव यजमानेन विभज्य तस्य थावान् कल्पयितव्यः,
उत परिषद्वि विभज्यत इति । किं प्राप्तम्?—अग्नियसो विभज्याविभज्य
वा दातव्यम्, एतावद्धि श्रूयते,—दातव्यम् इति, न, विभज्याविभज्य
वा इति । तस्मादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—विभज्य दातव्यमिति, दातव्यस्यैव तद्रूपं, यत्
स्वल्पपरित्यागेन परस्वल्पापादनं, तच्च यजमानेन स्वयं कर्तव्यं । तस्मात्
स्वयं प्रयोगे स्थात् इति । यो यस्यान्न आभजति, स तस्मै अनिर्दिष्टो
न ब्रह्मते तेन सम्बन्धयितुं, तेन यस्तं निर्दिशति स दानमभिनि-
र्वर्त्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्त्तयितव्यं । तस्माद् यजमानो
विभज्य निर्दिशेत्, 'प्रदानानां पृथक्त्वात्' । असति विभागे न ब्रह्मः
स्वेन भागेन सम्बन्धः कर्तुं । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥

सू० परिक्रयाच्च लोकावत् ॥ ५१ ॥ (यु०१) ॥

भा० अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रं, परिक्रयार्थञ्च भर्त्ता
ऋत्येन सह पणितव्यं । यदि च परिवर्त्तं प्रत्युच्येत, परिवच्च विभजेत्,
न स्वामिना सह अपणितव्यं, तच्च परिक्रय एव नाभविष्यत् ; यथा
लोके काष्ठवाहप्रवृत्तिभ्यो यद्दीयते, तच्च काष्ठवाहाः स्वामिना सह
पणन्ते, तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति,—इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति,
तददिहापि द्रष्टव्यं । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥

सू० विभागश्चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥ (यु०२) ॥

भा० अपि च दर्शयति विभागं, यत् विभागाभिधायिनं मन्त्र-
मामनन्ति,—'तुयो वो विश्ववेदा विभजतु' इति । 'हव्याजिनेन
विषास्य दक्षिणां ददाति' इति । तथा 'अग्नीधेऽग्रे ददाति, अग्नि-
सुष्ठानेव पितृन् प्रीणाति, ब्रह्मणे ददाति प्रसूतेभ्यो ददाति प्रसूतै-
र्होत्रे ददाति नेत्रे ददाति हविर्होत्रे आसीनेभ्य अध्वर्युभ्यो

ददाति, उद्गाह्यो ददाति, अन्तःसदसि आसीनेभ्यो यथाशुद्धं
प्राशयेत्तेभ्यो ददाति' इति । एवं विभागदर्शनमुपपद्यते; तस्मादिभ्यश्च
दातव्यमिति ॥ (१०।२।१३ अ०)* ॥

ज्योतिष्टोमे समानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥

सू० समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥ (१पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे सामानुवाच्यते, 'गौश्वानश्च अश्वतरश्च' इति ।
तत्रायमर्थः समधिगतः,—विभज्य दातव्यम् इति । इदमिदानीं
सांश्रयिकं,—किं समो विभागः, उत कर्मकृतं वैषम्यं, उत शब्दकृतम्?
इति । किं प्राप्तं?,—समो भागः स्यात् 'अश्रुतित्वात्' विशेषण्य,
अथ विशेषो न श्रूयते, तच्च समो विभागो भवितुमर्हति ।
कथमिव? । एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति, यद्यपरस्मै दातव्यं न
भवति; तच्च यावति एकस्मै दीयमाने नान्यः संविभज्यते, तावत्
तस्मै एकस्मै न दातव्यम्, अविशिष्टं दातव्यं, एवमेकैकस्मै,
तस्मादिष्टेषांशवशात् समं देयमिति ॥

सू० अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥ (२पू०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः,—न समं स्यात्, कर्मकृतं वैषम्यं
भवेत्,—यो बल कर्म करोति, तस्मै बली श्रुतिर्दीयते । तस्मात्
कर्मानुसूयेण वैषम्यमिति ॥

* येषां मते एकादशाधिकरणं दशमाधिकरणान्तर्गतमेव, न दृष्टम्, तेषां मते इदमेव
द्वादशाधिकरणं श्रेष्ठं । एवं परेषां एकैकान्यूनता अप्रयत्नाजेति ।

सू० अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिभ्रुतौ
परिक्रयात् न कर्मस्युपपद्यते दर्शनादिशेषस्य
तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—कर्मकृतं वैषम्यम् इति, किमर्हि उपकारकत् ;
स उपकारः श्रुत्या विज्ञायते, तस्मात् श्रुतिकृतं वैषम्यं ; तेन 'अतुल्याः'
'परिक्रये' भवेयुः । 'विषमा' हि एषाम् 'आख्या', केचित् 'अर्द्धिनः', केचित्
'द्वितीयिनः' केचित् 'पादिनः', येषामर्द्धं ते 'अर्द्धिनः', कथं च तेषामर्द्धं
भवति ?,—यदि तेभ्यः अर्द्धं दीयते । एवं 'द्वितीयिनः', 'पादिनः' इति
च दीक्षा 'विधिभ्रुतौ' समाख्यायन्ते, सा 'परिक्रयात्' कर्मकृते वैषम्ये न
'उपपद्यते' । क पुनरयं विशेषो वृक्षते ? । 'अभ्युदये',—अभ्युदय
इति अभ्युदयफलं (च्छद्भिफलं) दादशाहं ब्रूमः । 'अध्वर्युर्गृह्यपतिं
दीक्षयित्वा ब्रह्माहं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्तं
प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्द्धिने दीक्षयति । ब्रह्मणाष्टंविनं ब्रह्मणः,
प्रथोतारमुद्गातुः, नैषावरुषं होतुः, ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा द्वितीयिनो
दीक्षयति । अग्नीधं ब्रह्मणः, प्रतिहोतारमुद्गातुः, अश्वावाकं होतुः,
ततस्तं उक्षेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । पोतारं ब्रह्मणः,
सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, गावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो दीक्षयति ब्रह्मचारी
वा आचार्यप्रेषितः' इति 'अर्द्धिनः' 'द्वितीयिनः' 'पादिनः' इति दादशाहे
अनुवादः ; यदि प्रकृतौ यथासमाख्यम् अमीषामिमे भागाः, ततो
दादशाहे दर्शनमुपपद्यते । तस्मादर्द्धादिभिः समाख्यानात् समाख्या-
श्रुतिकृतं वैषम्यं भवितुमर्हतीति ॥ (१०।१।१४अ०) ॥

भूमादीनां 'तस्य धेनुः' इत्यनेन कस्मात्तदुद्दिष्टायाऽधिकारश्च ॥

सू० तस्य धेनुरिति गवां, प्रकृतौ विभक्त्योदितत्वात्
सामान्यात् तद्विकारः स्यात् यद्येष्टिर्गुणशब्देन
॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमामनन्ति, 'अथैव भूर्व्यदेवः चिददेव सर्वस्य विश्व-
वत्यसोचीया धेनुर्दक्षिणा' इति । अथ सन्देहः,—'किं धेनुर्गवां
निवर्त्तिका, उत कस्माया दक्षिणायाः?' इति । तत्र इदं तावत्
परीक्ष्य,—किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, उत, समस्तम्? इति । तत
इदं तत्र संख्याधिकरणं क्रियते,—किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं,
धेनुर्गवां निवर्त्तिका; उत, अविभक्तं, कस्माया दक्षिणाया निवर्त्तिका?
इति । किं प्राप्तं? । 'तस्य....धेनुः' इति सूत्रमात्रे ब्रूमः,—धेनुः गवां
निवर्त्तिका इति ।

तत एतन्नाम्न विचार्यते,—प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
विभक्तम्? इति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणा इति । कथं? ।
'गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च दक्षिणा' इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः
प्रत्येकं परिसमाप्यते, निर्दिष्टा हि गवादयः, न तेषां समुदायः ।
अश्वश्चः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः, परपद-
विशेषणार्थम् समुच्चयमुपादत्ते; यदि हि निर्दिष्टेत्, क्रियागुणैः
समुच्चयः सम्पद्येत!—समुच्चयः श्रोत्रः समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा
भवति, एवं च श्रोत्रः च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति । तथा, यथेह
समुच्चययोः पट्टी भवति,—धवखदिरयोः समुच्चय इति, एवं धवः

खदिरस्येत्यत्रापि अभविष्यत् ! न तु भवति । तस्माच्च चञ्चलः समुच्चयं निर्दिशति, श्रुत्या निर्दिष्टेन च एकवाक्यता न्याय्या, न गवादिलक्षितेन समुदायेन । तस्माद् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणेत्येवं सम्बन्धः । लक्षयित्वा हि गवादीन्, तेषां दक्षिणालं विधीयते, तच्च गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत ! चञ्चलस्यैव समर्थितो भविष्यति, गौर्दक्षिणा अश्वस्य दक्षिणा इति, न गौरश्वादिसहितो गवादीनां वा समाहार इति ।

यदि विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दक्षिण्ये, पुनर्विभेदार्थमुच्चार्यते,— धेनुर्दक्षिणा इति, याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति अन्यासां दक्षिणानामविकारेण, यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुगहो भविष्यति । अश्वेनैव गवि एव गुण उच्यते धेनुत्वं नाम ; गौरेव हि धेनुर्नान्या, 'यथेष्टिः' 'गुणशब्देन,'—'सौयं निर्वपेत्' इति सूर्यसम्बन्धं कुर्यात्, द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यते इति, सनिर्वपणकात् प्रयोगात् अनेन निर्वपणशब्देन ऐष्टिको विध्यन्तो नियम्यते,* एवमिहापि योगुणवचनेन धेनुशब्देन गोदक्षिणा-विकारः क्रियते, नान्या दक्षिणा विक्रियते इति ॥

सू० सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विद्वत्तौ श्रुतिभूतं स्यात् तस्मात् समवायाच्च† कर्मभिः ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० वाञ्छः पक्षं व्यावर्त्तयति, 'सर्वस्य' क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका

* 'नियम्यते' इति क० स० पुस्तके नास्ति ।

† 'समवायो हि' इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

धेनुरिति प्रतिज्ञायते । तच्चैतदर्थं समस्तं दाक्षिण्यम् इति ।
 किमिदं समस्तं दाक्षिण्यम्? इति । न प्रतिद्वयं दक्षिणाशब्दः
 सम्बध्यते,—गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, अश्वतरा दक्षिणा इति,
 कथन्तर्हि गवाद्यो दक्षिणेति । न हि गवादीन् उद्दिश्य, दक्षिणा-
 सम्बन्धो विधीयते,—ये गवादयस्ते दक्षिणा इति, तथा हि दक्षिणा-
 शब्दो गवादीन् दक्षिणासम्बन्धविधानार्थं यौगक्षेण अन्तर्गतसम्बन्धमभि-
 वदन् बहुवचनान्तः स्यात्!—गवादयो दक्षिणाः इति, यथा
 ‘अग्नीषोमौ देवते’ ‘प्राणापानौ अभिसमभवताम्’ इति; गुणवचनानां
 शब्दानाम् आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, कथं तर्हि,—दक्षिणामुद्दिश्य
 गवादयो विधीयन्ते,—का दक्षिणा?,—गवादयः इति । दक्षिणा नाम
 दक्षतेऽस्मादकर्मणः, दक्षिणा उत्साहिका इति, एकः सः गुणः, स च
 प्राधान्येन विवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन गवादयः; गुणवचनानाञ्च
 शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामाश्रित-
 गुणवचनेन, यथा ‘विश्वे देवा देवता’ इति । का पुनर्दक्षिणा?,—
 ‘गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च’ इति दक्षिणाशब्दो दाने सम्बध्यते,—
 ऋत्विग्भ्यो ददातीति, न गवादयः । एको हि दक्षिणानामर्थः,—
 ऋत्विजाम् आनमनं; स्रष्टुश्च आनतास्ते भवन्ति, भूय आनमनेन
 अर्थो नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वं ।

यदा समस्तं दाक्षिण्यं, तदा विहृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृते
 अर्थे धेनुः श्रुतिभूता, सा च प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्त्तयति । ऋतुसंयोगेन
 हि श्रूयते,—‘तस्य’-(ऋतोः) ‘धेनुर्दक्षिणा’ इति, तस्मिन्निर्वृत्ते सर्वं
 चोदकप्राप्तमागुमानिकं निवर्त्तते । तथा ‘समवायाद्भिः कर्मभिः’
 ऋत्विजः सम्बध्यन्ते श्रुतिभूतया ।

अपि च सन्नद्धश्रुत्या समवायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते, दक्षिणा-
सम्बन्धोऽस्य वाक्येन, श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी । तस्मात् पूर्व्य
वयोगः, पश्चात् दक्षिणासम्बन्धः, इतरेतरसुक्ताः दक्षिणाग्नेन
सम्बन्धमेव गवादयः अर्थाः । तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य
निवर्त्तिका धेनुरिति ॥

सू० चोदनानामनाश्रयास्त्रिज्जेन नियमः स्यात् ॥

॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—‘यथेष्टिर्गुणसम्बन्धेन’ इति, अत्रोच्यते, ‘आग्नेयो-
पांशुयाजाग्नीषोमीयानां प्राकृतानां सौर्व्यार्यमणप्राजापत्यनैर्धृतीनां
‘चोदनानां’ न किञ्चित् एकं कार्यं, यदैकती चोदना आश्रयेत्,
तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैकृतं कर्म विध्यन्तं मृच्छातीति । तत्र
कस्य गृहीष्यति? इति सन्देहे युक्तो त्रिज्जेन नियमः, इह तु
अदिष्टो हेतुः, गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणात्, तस्मिंश्च धेनुः श्रुतिभूता
चोदकप्राप्तान् निवर्त्तयितुमर्हति इति ॥ (१०।१।१५ अ०) ॥

‘यस्य सोममपहरेयुः’ इत्यादौ ‘एकां गाम्’ इत्यादिना भोजनसङ्ख्यावाचाधिकरणम् ॥

सू० एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदग्धे पञ्च
गाः’ इति । अत्र सन्देहः,—‘एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः
किं कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकाः, उत गवाम्?’ इति । कि
प्राप्तं?,—‘एका पञ्चेति धेनुवत्’ । यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्त्तिका

एवमेका पक्ष च भवेत्., इच्छासम्बन्धो हि तासां प्रत्यक्षः
श्रूयते, तेन ताः प्राकृतीनां कार्यमभिनिर्वर्तयन्ति, प्राकृत्यस्य
ज्ञानमानिष्यो निवर्तन्त इति ॥

इदं तावदपर्यवसितं तिष्ठतु । अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते,—

सायङ्को चिदस्य सर्वेषां क्रयार्थानां वायाधिकरणम् ॥

सू० चिदस्य ॥ ६० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति सायङ्को 'साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्यर्द्धमानानाम्'
इति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि सोदकप्राप्तानि,—'अत्रया
क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, अषभस्य क्रीणाति, अश्वशफेन क्रीणाति,
वाससा क्रीणाति' इत्येवमादीनि । तत्र संशयः,—किं चिदस्यः
अषभस्य निवर्तकः, अथ वा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणाम्? इति ।
किं प्राप्तं?,—अषभस्य निवर्तक इति । कुतः? । पुङ्गवत्वात्,
पुङ्गवत्वेन सामान्येन, पुङ्गवोऽसौ विधीयते । कुतः पुङ्गवत्वम्? ।
साण्डश्रवणात्, तस्मात् अषभस्य निवर्तक इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'चिदस्य' । किं? । कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य
निवर्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणातिना सम्बध्यते, तेन सोदकप्राप्तं
निवर्तयति, तस्मात् कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्तक इति ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥ (यु०) ॥

एवञ्च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति? । एवमाह,—
अपरस्मिन् सायङ्को 'क्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता द्येषां स्यर्द्धा'

इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तिका स्त्री नौः, ततः सैव एकाकिनी केन सह स्पृष्टिष्यते ? इति । इतरथा सर्वस्या-
निवर्त्तिकायां सङ्गस्य स्पृष्टा भवेत्, तच्चास्यां वर्त्तमानायां स्पृष्ट्यायां
'व्यावृत्ता स्त्रेषां स्पृष्टा' इति नोपपद्यते । तस्मात् सर्वस्य निवर्त्तिका इति,
चिवत्सोऽपि तत्समानश्रुतिः, सोऽपि च सर्वस्य निवर्त्तक इति ।

एवं वा, यदि चिवत्सः सर्वेषां निवर्त्तकः, तदा तम् अपवाधमाणा
साद्यस्त्रान्तरे स्त्री गवी श्रूयमाणा केवला स्यात्, तत्र 'व्यावृत्ता
स्त्रेषां स्पृष्टा' इति दर्शनमुपपद्यते, इतरथा हि केवलस्य
पक्षमस्यापवाधितारं चिवत्सं निवर्त्तयन्ती सङ्गमध्यपतिता स्पृष्टेतापि,
तत्र 'व्यावृत्ता स्त्रेषां स्पृष्टा' इति वचनं नावकस्यते । अतः
हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकस्त्रिवत्स इति ॥ (१०।२।१७अ०) ॥

तत्र एवमन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीति अन्यथा सूत्रं वर्धते,—
इतस्य 'एका' 'पञ्च' च हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तका, चिवत्सस्य,
तथा च लिङ्गदर्शनं, एवमेतत्-समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्त्तकः
प्राप्नोति, तदैतद्दर्शनम् उपपत्स्यते,—'व्यावृत्ता स्त्रेषां स्पृष्टा' इति ॥

सू० एके तु श्रुतिभूतत्वात् सङ्ख्याया गवां लिङ्ग-
विशेषेण ॥ ६२ ॥ (सि०) ॥

भा० खितादुत्तरं । यदुक्तम्, एका पञ्च च हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य
निवर्त्तिका इति, एतच्च, 'एके तु' अर्था निवर्त्तन्ते,—एके गावो निवर्त्तन्ते,
अश्वाद्यो न निवर्त्तन्ते । 'एका देया पञ्च देयाः' इति च एष
नियमः, स गोविषयः । कुतः ? । गोविघ्नितृया 'सङ्ख्याया' समन्धात् ।

च्येतत् 'एकां ददाति पञ्च ददाति' इति, नैवमभिसम्बन्धः क्षियते,—
एकां दक्षिणां ददातीति, कथमार्हि एकां गामिति, गोसङ्ख्यासम्बन्धो
हि मुख्यत्वात् नवीयान् ।

अपि च गोशब्देन सह सङ्ख्यायाः प्रत्ययः सम्बन्धः, गोशब्द-
व्यवधानात् परोक्षो दक्षिणाशब्देन, गोशब्दस्यैवं मुख्यार्था भवति,
इतरथा सङ्ख्या स्यात्,—एकां गामस्यादि चेति । तेन 'गवां
स्त्रिगुविभेदेषु' सङ्ख्या गोषु निविशते; एवञ्च सर्वेषामनिवृत्तावस्थादीनां
यथा-प्रकृतिभावे रोदकानुपपत्तेः भविष्यति, तस्मादेका पञ्च च गवां
निवर्त्तिका इति ॥ (१०।१।१६अ०) ॥

अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युभागवाचाधिकरणम् ॥

इ० प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ (पू०) ॥

भा० अश्वमेधे श्रूयते, 'हिरण्यधौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति' इति ।
तथैवोऽर्थः सांख्यिकः,—किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य
निवर्त्तकौ, उत अध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ? इति । कुतः संशयः? ।
इह प्राकाशावध्वर्यवे यदि ददातिना सम्बध्यते, ततः कृत्स्नस्य
क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः, अथ अध्वर्युणा, तदा अध्वर्युभागस्य । किं
प्राप्तं?—कृत्स्नस्येति । तत्र एतद्वर्त्यते, प्राकाशावध्वर्यवो ददातिना
सम्बध्यत इति । कुतः? । एवं ददातिसम्बन्धविधाने श्रुतिरनु-
वृत्तीता, अध्वर्युणा सम्बन्धे वाक्यं । अपि च प्राकाशावध्वर्यवोद्वितीया
कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाख्यातेन सम्बध्यते, न नास्तीति, तस्माद्
ददातिना सम्बन्धः । अध्वर्युसम्बन्धे चाध्वर्युशब्दात् पठ्यते अभविष्यत्,

तस्मादपि ददातिना सम्बन्धः । ददातिं कथयित्वा प्राकाशौ विधीयते, तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विज्ञेयं, वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविज्ञिष्टः पदान्तरेण सम्बध्यते, अविज्ञिष्ट एव कार्ये प्राप्नोति, प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणमङ्गलं न विज्ञेयं विज्ञिष्टि । तस्मात् योऽध्वर्युगन्ति, योऽध्वर्युरिहाभिप्रेतः । अतः कृत्स्नस्य कतुदाधिष्यस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति ॥

सू० अपि त्ववयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वात् गुणे-
दन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि लिति पठ्यावृत्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्थौ प्राकाशौ, न कृत्स्नदक्षिणाकार्यार्थौ, विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्य्वादीनाम्,—अथम् अध्वर्योर्भागः, इमे अन्येषाम् इति । तस्मात् 'गुणेदन्ताविकारः स्यात्' । किमिदं गुणेदन्ताविकारः इति ? । मुख्य इदन्ता गुणेदन्ता, इदंभाव इदन्ता, गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः,—अध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशौ । कथमिव ? । एकमिदं हि वाक्यं,—'हिरण्ययौ प्राकाशौ' इति, नेधं प्रथमा, नापि दक्षिणाश्वेन सम्बन्धः, येन दक्षिणाकार्ये वर्त्तयतां । का तर्ज्ज्या ? । द्वितीया, ददातिनैव सम्बध्यते । तदेकं वाक्यं,—हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति इति, अध्वर्युसम्प्रदानकेन ददातिना हतयोः सम्बन्धस्तस्मात् तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्त्तयतः । यदा सर्वविशेषणविज्ञिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योरन्यान् आगत्यर्थान् प्रत्याख्यासति ।

अथ यदुक्तं,—‘प्राकान्नयोर्ददातिसम्बन्धो विधीयत इति तथा हि
 मुक्तिरनुगृहीता भविष्यति’ इति; नासौ वाक्यान्तरेष्वपि मुक्तिः,
 अस्मिन् ददातिना ज्ञानान्तरे नावकाशते । यदुच्यते,—‘कारक-
 विभक्तिराख्यातेन सम्बन्धयोग्या’ इति; योग्यान् दर्शनेन वाच्यते, दृश्यते
 त्वान्वयार्थं प्राकान्नयोर्ध्वर्चुन्नन्धेन । यदुक्तं,—‘तत्सम्बन्धे षष्ठी अभविष्यत्
 इति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे सम्बन्धो नास्ति
 अध्वर्चुषा, गम्यते हि स वाक्येन । ‘आह,—‘तदर्थीमुतिरपि या,
 सा वाक्यान्तरेष्वपि’ इति । न, अविधीयमाना वाधितुम् शक्यते ।
 कथं तर्हि अविधिसिद्धे सम्प्रदाने श्रूयते? इति । सामर्थ्य-
 प्राप्तिरनुवादेनेति । तस्मादहोषः । उक्तं वा सर्वविशेषविशिष्टं
 दानं विधीयत इति । एकमन्येषामभिहितौ यथाप्रकृतिभावे
 योदकानुगृहो भविष्यति । तस्मादध्वर्चुभागस्य निवर्त्तकौ प्राकान्नविति ॥
 (१०।१।१८४०) ॥

उपपद्ये अथेन हस्तकतुदाचिष्यस्य बाधाधिकरणम् ॥

सू० धेनुवच्चाश्वदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
 यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति उपपद्यः,—‘उपपद्यो अनिरुक्तलोभाभिग्रस्यमानं याजयेत् ।
 अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथन्तरसामाश्वः श्वेतो दक्षिणा ।
 उपपद्यो निरुक्तः तेनाभिग्रस्यमानं याजयेत् । उपपद्यो यज्ञः
 पञ्चदशस्तोमो दृक्पृष्ठः अश्वः श्वावो हस्तकलाटो दक्षिणा’ ।

तच्च श्रूयते,—‘स ह्यनिहन्तः स ब्रह्मणे देयः’ इति । तच्च सन्देहः,—
किमर्थो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः, उत हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य? इति ।
किं प्राप्तं?—ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः इति । कुतः? । कर्तृसम्बन्धाद्
अवयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वाच्च ‘गुणोदगाविकारः स्यात्’ । स्रग्वत्,
यथा,—‘स्रजमुद्राचे ददाति’ इति उद्राद्वभागस्य निवर्त्तिका स्रक्,
न हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य; एवमिहापि इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘धेनुवत्’ ‘अश्वदक्षिणा’ स्यात्,—हस्तस्य
निवर्त्तिका इति । कुतः? । दक्षिणाश्वसम्बन्धात्,—‘अश्वः श्वावो
हक्काजखाटो दक्षिणा’ इति प्रत्यक्षश्रुतेनाश्वेन आगमनं कर्त्तव्यं,
एवञ्चेत् आनुमानिकं निवर्त्तितुमर्हति । ननु कर्तृसम्बन्धोऽस्य श्रूयते,—
‘स ह्यनिहन्तः स ब्रह्मणे देयः’ इति । उच्यते,—‘एकेन वाक्येन
द्वेभ्यः प्राप्तानां निवर्त्तितः, द्वितीयेन वाक्येन विनिवृत्तौ सत्यां
‘पुद्गलापनयः’ क्रियते, ‘यथा, हिरण्यस्य’ ‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’
इति । तस्मात् हस्तस्य निवर्त्तकोऽश्व इति ॥

सू० एके तु कर्तृसंयोगात् स्रग्वत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥

॥ ६६ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘एके’ अर्था निवर्त्तको, ‘कर्तृसंयोगात्’ ‘लिङ्ग-
विशेषेण’ ‘स्रग्वद्’ इति तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० अपि वा तदधिकाराद्विरण्यवद्विकारः स्यात् ॥

॥ ६७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षवृत्तिः,—‘तदधिकारात्’ (दक्षिणाधिकारात्)
 दक्षिणाग्रहेण दक्षिणामधिकृत्याश्रयसम्बन्धः कृतः । तस्मात् कृत्तदक्षिणा-
 विकारोऽप्यः । श्रुतो हिरण्यवदेव भवति, न सम्भत् ॥ (१०।१।१८अ०) ॥

श्रुतपेये सोमचमसेन कृत्तक्रतुदाक्षिणवाधाविकरणम् ॥

सू० तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ (पू०) ॥

भा० श्रुतपेये श्रूयते,—‘श्रौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स प्रियाय
 सगोपाय ब्रह्मणे देयः’ इति । तत्र सन्देहः,—किं ब्रह्मभागस्य
 निवर्त्तकः सोमचमसः, उत कृत्तस्य क्रतुदाक्षिणस्य ? । किं प्राप्तं?,—
 ‘तथा’ ‘सोमचमसः’ स्यात्, यथा सक् उद्गात्रे तद्भागस्य नि-
 वर्त्तिका, उद्गात्रसंयोगात्, एवं ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः
 सोमचमसः ॥

सू० सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥
 ॥ ६९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः,
 किन्तु कृत्तस्य क्रतुदाक्षिणस्य । कथमवगम्यते ? । पशुप्रतिषेधानु-
 वादात्,—एवमाचार्ये,—‘श्रुतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत् पशून्
 दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् । श्रौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा’ इति,
 पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधीयते, यः पशून् दद्यात् तस्यैष
 दोषो भवेत्, एतस्मात् न पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं
 मन्वमानः,—‘सोमचमसो दक्षिणा’ इत्याह । सोमचमसदानेन

पशवो न दीयन्त इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽवकल्पते ;
ब्रह्मदानस्य निवर्त्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् । तस्मात् कृत्स्नस्य
निवर्त्तक इति ।

सू० ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्चात्—पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्स्नस्य क्रतु-
दाक्षिण्यस्य निवर्त्तक इति । 'ब्रह्मदाने'ऽप्येतदवकल्पते,—'ब्रह्मणे
सोमचमसो देयः, यः पशून् दद्यात् स ब्रह्मणे' इति गम्यते ।
तस्मात् नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तके पशुप्रति-
षेधानुवादोऽवकल्पते,—ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति ॥

सू० उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यात्
न च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां
स्यात् ॥ ७१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति,
कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तकः स्यात्; अस्य सोमचमसस्य च
उत्सर्गः, स क्रत्वर्थः स्यात्, दक्षिणाशब्देन हि समर्थते,—सोमचमसो
दक्षिणा इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा,—उत्सर्गमेवेदं
(५७सू०) गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोम-
चमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतदविशिष्टमिति
कृत्वा अन्येभ्यः पशवो दीयेरन् प्रतिषिद्धं क्रियेत*; यो हि ब्रह्मभागो

* अथ 'सत् क्रियेत' इति का० त्री० पु० पाठः ।

न सा दक्षिणा, दक्षिणावधयो हि सः, दक्षिणावधये दक्षिणाग्रश्चो
निविशमानो गौणः स्यात्, 'न च' विद्यमाने मुख्ये 'गौणः' उपादीयते;
सोमचमसस्य हि 'प्रयोजनं' दक्षिणानिष्ठतिः, सर्व्वेषामृत्विजाम्
आगमनं प्रयोजनं 'दक्षिणानां', न ब्रह्मदानं । तस्मात् कृत्स्नस्य
ऋतुदाक्षिणस्य निवर्त्तकः सोमचमस इति ॥

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥
सर्व्वं वा पुरुषापनयान्तासां ऋतुप्रधानत्वात् ॥
॥ ७३ ॥ (प्र०) ॥

भा० प्रयोजनसूचदधमिदं । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोम-
चमसः, ततः ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा, एतेन विकारेण अन्या
दीयेरन् यथा पूर्वं पक्षः; यथा तर्हि सिद्धान्तः तथा सर्व्वं निवर्त्तते ।
तस्मिन् निवर्त्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते,—'स ब्रह्मणे देयः' इति ।
'तासां' दक्षिणानां ऋतुप्रधानत्वं भवति । सर्व्वविंगानमनेन हि ऋतुः
सिध्यति, न ब्रह्मान्त्या केवलया, सोमचमसेन च सा सर्व्वानतिः
कृतेति मान्यत् किञ्चन दीयेत, एतत्प्रयोजनं भक्त्येव पक्षोक्तं
यथोपवर्षितम् इति ।

एवं वा,—

सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्वाधाधिकरणम् ॥ वर्त्तकान्तरम् ॥

सू० यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० अतपेये श्रूयते,—'चौदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रिषाच

सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इति । तच्चैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—किं ब्रह्मभागेनेभ्यं दातव्यम्, उत सोमचमस एव केवलो दातव्यः? इति । 'ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येष सम्बन्ध इत्युक्तं' । तच्चोच्यते, सोमचमसो ब्रह्मण इत्येष सम्बन्ध इति कृत्वा-चिन्ता । यद्येवं, ब्रह्मणः सोमचमस इति सम्बन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्त्तितोऽवशिष्टं दातव्यं तदूना विकारः स्यादिति ॥

सू० सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥
॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'सर्वं वा' सोमचमसेन निवर्त्येत । कुतः? । सोमचमसो दक्षिणा इत्येष सम्बन्धः प्रत्यक्षः, तेन निवर्त्तिते सर्वस्मिन् दक्षिणे पुरुषापनय एव क्रियते, 'तासां क्रतुप्रधानत्वात्', दक्षिणानां सोमचमसो चः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदक्षिणं निवर्त्तयतीति ॥ (१०।३।२० च०) ॥

वाजपेये रथस्य भागनियामकताधिकारश्च ॥

सू० यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७६ ॥

भा० अस्ति वाजपेयः, तच्चेदं समाखाद्यते,—'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति' इति तच्चायमर्थः सांश्रयिकः,—किं यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्भागस्य निवर्त्तकः, किं भागे नियमः? इति । किं प्राप्तं? । 'यजुर्युक्ते' 'दक्षिणा' 'तु' 'अध्वर्योः' 'विकारः स्यात्' । तुशब्दः संश्रयव्यावृत्त्यर्थः,—न खलु संश्रयोऽस्ति । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति, नान्वदिति गम्यते, स रथोऽध्वर्युभागं निवर्त्तय कृतार्थः अवशिष्टानां षोडशप्राप्तानां

निवृत्तिं न प्रकरोति कर्तुं। नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति, येन क्रतुसंयोगो गम्यते। कुतः?। प्रकृतो हि वाजपेयः, अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते; वाक्यं पुनः प्रकरणाद् वक्ष्यीयः। तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्त्तको रथ इति ॥

द्व० अपि वा श्रुतिभूतत्वात् सर्वासां तस्य भागो नियम्यते* ॥ ७७ ॥

भा० अपि वेति पक्षस्यावृत्तिः। श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन वचनेन,—‘सप्त सप्तदशकानि ददाति’ इति, ‘सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः, सप्तदश दास्यः, सप्तदश च युष्मानि, सप्तदश गवां व्रतानि, चवसो वयस्वस्य सप्तदश’ इति। तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभक्त्याः, तच्च न ज्ञायते कस्य को रथः?,—तत्राध्वर्यो-
र्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते,—यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, न अन्यं, न चान्यस्मै। एवम् ऋग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै। सामभिर्युक्तमुद्गात्रे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै। तच्च पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तपक्षं, न अध्वर्योभागं निवर्त्तयितुमुत्सहते; तस्यानिवृत्तौ षोडशकानुग्रहो भविष्यति। तस्मादध्वर्योभागे रथो नियम्यते, न तद्भागं निवर्त्तयतीति ॥ (१०।३।२१अ०) ॥

इति भट्टश्रीश्रवरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥०॥

* ‘भागेन नियम्येत’ इति का० श्री० पु० पाठः ।

मीमांसा—दर्शने

१० अध्याये ३ पादः ।

अध्यादौ नारिष्ठहोमादिति न च नैद्यादीनां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विहृतावधिवं
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अग्निः,—‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ इति । तच्च
न चचेष्टिः,—‘अग्नये हस्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् वोऽनु
जुहोति अग्नये स्वाहा हस्तिकाभ्यः स्वाहा अन्वायै स्वाहा नियतचै
स्वाहा अक्षपत्न्यै स्वाहा निर्वर्गपत्न्यै स्वाहा निपुष्पिकायै स्वाहा’
इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्ठहोमाः,—‘नारिष्ठान् होमान् जुहोति’
इति । तच्च संशयः,—किं नारिष्ठहोमानां निवृत्तिः अथवाऽनिवृत्तिः,
समुच्चयः ? इति । तथा श्नेने श्रूयते,—‘लोहितोष्णीषा लोहितवक्त्रा
निवीता षड्विजः प्रचरन्ति’ इति । अस्ति प्रकृतौ,—‘निवीतं मनुष्याणां,
प्राचीमावीतं षिट्ठणाम्, उषवीतं देवानामुपव्यसते देवलक्ष्यमेव तत्
कुरुते’ इति, तदिह चोदकेन प्राप्तं । तच्च संशयः,—किमुपवीतस्य
निवृत्तिः उत अनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । तथा पृष्ठ्ये षडहे श्रूयते,—
‘मध्वाशयेत् घृतं वा’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ,—‘पयोव्रतं ब्राह्मणस्य
यवागूराजन्यस्यामिच्छा वैश्वस्य’ इति । तदिह चोदकेन प्राप्तं । तच्च
संशयः,—किं तस्य निवृत्तिः उतानिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति ।

किं प्रतः? तस्य निवृत्तिरिति, प्रत्यक्षतया उपहोमादयः षोडश-
प्राप्तानाम् आनुमानिकानां निवर्तका इति । अपि च प्रकृति-
स्त्रिगुणसंयोगो भवति,—‘जुहोति’, ‘निवीताः’, ‘प्रचरन्ति’, ‘आम्रयेत्’
इति । यथा,—‘अमर्यं वर्हिर्भवति’ इति अराः कुम्भस्त्रिगुणसंयोगः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः? । ‘प्रकृति-
स्त्रिगुणसंयोगात्’,—‘प्रकृतेन लिङ्गेन कार्येण संयोग इत्याम् उपहोमादीनां
नास्ति, च हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति,—‘यथा नैवत्स्यः’ इति ।
व्याख्ये विधानेन वा भवति, यथा,—‘जुहोति वा एतर्हि वा
भवति वर्हिं पृथः पृथः सन्तिष्ठते । न बलं वदेन्नान्यं प्रत्यक्षान्यस्यै
अब्रूयात् सधु आम्रयेत् घृतं वा’ इति । विकारेण वा, यथा,—
‘मैर्ध्माद्यर्धनखात्रपूतानाम्’ इति । स्वमन्त्रेण वा भवति,—‘यथा,
‘परिधौ पशुं निबुद्धीत’ इति । प्रतिषेधेन वा भवति, यथा, ‘न
गिरा निरेति ब्रूयात् यो गिरा निरेति ब्रूयादात्मनं तदुद्गातु
निरेदैरं कृत्वोद्गेयम्’ इति । अन्येन वा, येनावगम्यते प्राकृतं
कार्यमभिनिर्वर्त्तयतीति, तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैतावता
निवृत्तिः,—इदं प्रत्यक्षश्रुतम्, इदं षोडशेन प्राप्तमिति । प्रकृति-
स्त्रिगुणसंयोगे निवृत्तिर्भवति नाम्यथा ।

‘गन्विदानीमेवोक्तं,—भवतीह प्रकृतिस्त्रिगुणसंयोगः,—‘जुहोति’,
‘निवीताः’, ‘प्रचरन्ति’, ‘आम्रयेत्’ इति । उच्यते,—‘प्रकृतानां
जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणि इमानि विधीयन्ते । तत्र तावत्
जुहोतिरदृष्टार्थः, कथमसौ गम्येत प्राकृतस्यार्थं कर्त्तुं इति । तथा,
उपवीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य कार्यं निवीतं वर्त्तत इति गम्यते । तथा,

प्रतं दृश्यर्थं, मध्यमं घृताम्रमञ्च तस्मिन्नर्थे वर्त्तत इत्येतन्न ज्ञायत
एव । तस्मात्तास्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।

अथोच्यते,—‘नैवोपहोमा जुहोत्यन्तरं, प्रकृते होमे मन्त्रो
विधीयते’ इति । तच्च न, विधायकस्याभावात्; ‘बोऽनु जुहोति’
इति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्यापानं, नास्ति वचनम्,—
एवं जुहोतीति । भिन्नान्येतानि वाक्यानि,—‘बोऽनु जुहोति’ इति
विधिवाक्यम्, ‘अग्रये स्वाहा हन्तिकाभ्यः स्वाहा’ इत्येवमादीनि मन्त्र-
वाक्यानि । तस्मात् न मन्त्रविधानार्थं जुहोतेः पुनःप्रवणं । होम-
विधानार्थं त्रुतिर्विधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यं, तस्मादपि
न मन्त्रविधानं, अतः समुच्यते । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तं,—
प्रत्यक्षप्रवणं प्रमाणं, षोडशोऽपि प्रमाणं, नानाकार्यत्वाच्चैतयोर्विरोधः ।
तस्माद्यथा, प्रयाजादीन् बाधन्ते एवं नारिष्टहोमानपि न बाधेरन् ।
अत एवातीत्यकं ‘कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात्’ इति ॥

सू० षोडशालिङ्गसंयोगे* तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
सन्निधानात् ॥ २ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘अरमयं वर्द्धिर्भवति’ इति यथा अराः कुत्रान्
निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति । अथोच्यते,—‘युक्तं अरमये, भवति हि
तच्च प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः,—वर्द्धिः प्रवृत्तेन, एवंविष्टिं वा वर्द्धिर्भवति,
अरा वा वर्द्धिः कार्ये वर्त्तन्त इति; इह तु प्रकृतिलिङ्गसंयोगः,
तस्माद्विषयं वर्द्धिषेति ॥ (१०।४।१अ०) ॥

* षोडशालिङ्गसंयोगे इति क० सं० पु० पाठः । एवं परम् :

अरतवर्हिषा कौशवर्हिषोपाधिकरणम् ॥ (प्रथमवर्णकम्) ॥

एवं वा । इदमावाचते,—‘सोमारौद्रं चरं निर्वपेत् कृष्णानां
ग्रीहीषामभिचरन्’ इति । तच्चेदं श्रूयते, ‘अरमयं वर्हिर्भवति’ इति ।
तच्च संशयः,—‘किं कौशं निवर्त्तते, न ?’ इति । किं प्राप्तं ?—
उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः ।

एवं प्राप्ते भूमः,—‘षोडशालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत’ इति ।
अस्ति हि तच्च प्रकृतिलिङ्गेन वर्हिःशब्देन संयोगः, तस्मात् प्राकृतस्य
निवृत्तिरिति ॥

वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोद्भवाद्योरेव वाधाधिकरणम् ॥
(द्वितीयवर्णकम्) ॥

एवं वा,—अस्ति वाजपेयः,—‘अरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो
यजेत’ इति । तच्च श्रूयते, ‘रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ।
दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति’ इति । अस्ति च
प्रकृतौ,—‘उपावर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोति’ इति । तदिह
षोदकेन प्राप्तं । तच्च संशयः,—‘किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण यो
नादः स मन्त्रस्य निवर्त्तकः, यत् द्रव्यं तत् दर्भयोः, उतोभयम्
उभयस्य निवर्त्तकम् ?’ इति । किं प्राप्तं ?,—शब्दत्वेन सामान्येन नादो
मन्त्रस्य निवर्त्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ‘ननु तत्पुरुषनिर्देशोऽयं,
तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न स्वकार्येण निर्देशः’ ।

अत्रोच्यते,—इदमनिर्देशोऽपि ईदृशो भवति, तत्रायमप्यर्थः, न
रथः परार्थं उच्यते; अतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात्;

चोदनालिङ्गसंयोगश्च वाध्येत, तस्मात् चोषेन मन्त्रस्य निवर्त्तको द्रव्यं दर्शयोः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत’, उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैकैकस्य, रथचोषेणेति श्रूयते, न रथेन चोषेण चेति; रथविशिष्टो चोषो लक्षणं सोपानोपाकरणस्य, प्रकृतौ दर्शो लक्षणं मन्त्रस्य । ‘ननु इदानीमेवेत्तं द्रव्यनिर्देशो भविष्यति’ इति । नैतदेवं, द्विवचनं हि तथा स्यात्, एकवचनेन च निर्देशः, तेनैको लक्षणं, स च चोषः, तेन हि समभिव्याहारः द्वीवावाः । ‘ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति’ । न हि समुदायस्य अत्रन्दार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्त्तकमिति । ‘ननु मन्त्रो वाचक एव उपावर्त्तध्वमिति’ । नेत्युच्यते, उपावर्त्तनमात्रस्याभिधायको मन्त्रो न सोपावर्त्तनमात्र सोपानोपाकरणं । अथाय्यभिधानं स्यात्, तथापि तस्य निवर्त्तकः, लक्षणेनोपाकर्त्तव्यमिति प्रत्यक्षा श्रुतिः, अभिधानेन उपाकर्त्तव्यमिति चोदकः, श्रुतिश्च चोदकाद्विधीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्त्तको रथचोषो दुन्दुभिचोषश्चेति । किं भविष्यति प्रयोजनं ? यदि रथो न चोषविशेषणम्, अथविशिष्टोऽपि चोषस्तत्रोपाकरणं लक्ष्येदिति॥ (१०।१४।२७०) ॥

इत्युच्यतेनवाहो वार्त्तव्यप्रवादिभिः प्राकृतेन्द्रवायवादिप्रवासां समुच्चवाधिकरणम् ॥

कू० सर्वेषु तु ग्रहाम्मानमधिकं स्यात् प्रकृतिकत् ॥

॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० दृश्यत्वसिद्धये श्रूयते,—‘वार्धस्वत्यं यद्दं दृष्टव्यं विबुधवर्कं’
 यद्दं दृष्टव्यं’ इति । महाप्रते ‘श्रुत्ययं दृष्टव्यं’ इति । अत्रमेधे
 ‘सौवर्णराजताम्यां महिमानौ यद्दौ दृष्टव्यं’ इति । अन्ति तु प्रकृतौ
 ऐन्द्रवायवादयो यद्दः, त इह सोदकोन प्राप्ताः । तत्र संशयः,—‘वैकृतैस्ते
 निवर्त्यन्ते, उतागिदृष्टिः, ससुचयः ? इति । किं प्राप्तं ?—प्रत्यक्षश्रुता
 वैकृतासोदकप्राप्तान् प्राकृतान् निवर्त्तयितुमर्हन्ति, अस्ति हि तेषां
 प्रकृतिलिङ्गेन यद्दशब्देन संयोगः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—तत्र तत्र सर्वत्र यद्दवागममधिकं भवितुमर्हति,
 प्राकृतस्यागिदृष्टिः इति । कुतः ? । उभयेषां प्रमाणावगतत्वात्,
 सोदकोऽपि प्रमाणं, प्रत्यक्षश्रवणमपि । ‘यद्दशब्दः प्रकृतिलिङ्गम्’ इति
 चेत् । नैवं, यदि यद्दशब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता
 एव यद्द गुणविकृता भवेयुः । अथ यद्दसम्बन्धेनाप्यद्दो विधीयते,
 ततो यद्दकार्यं वर्त्तत इति प्राकृतं निवर्त्तयेत्, यथा, ‘खलेवासी धूपः’
 इति; अन्यः पुनरेव यद्दशब्दो यद्दवचनः, अर्कं नाम यद्दं दृष्टव्यं,
 महिमानौ नाम यद्दौ दृष्टव्यं इति । अत्रापूवो यद्दशब्दो विधीयते ।
 तस्माच्च यद्दशब्दसोदनालिङ्गमेकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा
 भवति, न तेषां वैकृतैरेकार्थता ।

अनु ‘धागनिदृष्टवर्थाः सर्वे, तेनैषामेकार्थता’ इति । उच्यते,—
 धागं प्रति संक्षेपकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः, न
 तेषां पृथक्केन धागसम्बन्धः,—‘अर्केण ध्वजेत, श्रुक्केण ध्वजेत’ इति,
 कथन्तर्हि प्रयोगवचन एषां साधकः, स च सन्निहितानां, न च

* विषयवार्कं इति का० श्री० पु० पाठः ।

सन्निधाने विज्ञेयोऽस्ति, तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानाञ्च
संघादकः 'प्रकृतिवत्', यथा प्रकृतौ ऐश्वर्यावयवद्वयं चोदितं, मैत्रा-
वरुणद्वयं पुनश्चोद्यते, विभागश्चादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देशश्च,
अदृष्टत्वात् कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्यं भवति इति,
प्रयोगवचनगृहणाच्च समुच्चयः, न केवलं मैत्रावरुणादिभिः सह
अप्रकरणाधीताभ्यामंशदाभ्यामपि । एवं विकृतावपि समुच्चयो
भवितुमर्हति ।

आह,—‘ननु यद्वं सङ्कीर्णं गुणो विधीयते,—‘अश्वमेधे सौवर्क-
राजताभ्याम्’ इति । अत्रोच्यते,—न तौ प्राकृतौ यद्वौ “सञ्ज्ञा
वोत्पत्तिसंयोगात्” इति यद्वकर्मणी भिद्येते । आह,—‘इह तर्हि वार्ह-
स्यत्यं गृह्णाति’ इति देवताविधानार्थं स्यात्’ । उच्यते,—यद्वे विधीय-
माने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्यं, श्रुतिस्य वाक्यादधीयसी ।
आह,—‘आग्नेयवत्, यथा अग्निष्टुति आग्नेया यद्वा भवन्तीति
देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि तस्याविवक्षितत्वात्,
यथा, ‘यद्वं समार्षि’ इति सर्वगृह्याणां सम्मार्गोऽभिधीयते, एवमिहापि
सर्वगृह्याणां देवता विधीयते’ । अत्रोच्यते,—उक्तमेतच्छ्रुतेर्बलीय-
स्त्वादिति । आग्नेया यद्वा भवन्तीति तु वाक्यमविद्वद्भ्यं श्रुत्या,
न हि तच्चाग्नेयं यद्वं गृह्णातीति, आग्नेयस्यैव तच्च वाक्येन
श्रुत्यविद्वद्भ्यं चोद्यमाना धुक्तेवेति । तस्मात् प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो
वार्हस्यत्यः प्राकृतैः समुच्चीयते । यथा प्रकृतौ ‘अंशुं गृह्णाति अदामं
गृह्णाति’ इति अप्राकरषिकौ प्राकरषिकैः समुच्चीयेते, एवमिहापि
वैकृताः समुच्चीयेरञ्चिन्ति ॥

सू० अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पश्चामः समुच्चय इति । कुतः ? । निःसन्दिग्धैश्च 'अधिकैः' सुराग्रहैरेकवाक्यत्वं भवति । कथं ? । 'सप्तदश एते यद्वा गृह्यन्ते इत्ये प्राजापत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च', अत्र व्यक्तमधिकाः सुराग्रहाः, तेषु 'गृह्यन्ते' इति यद्वचं चोद्यते, नानूद्यते । सक्तदुश्चरितः 'गृह्यन्ते' इति शब्दः सोमग्रहैरपि सम्बध्यते । तस्माच्चोदनान्तरं यद्वाणामनेन असन्दिग्धेन अन्यदप्येवमेवावगम्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किं ? । 'विरष्टो वा एष यज्ञकतुर्थद् वाजपेय अतोव अग्निष्टोमं क्रामत्युक्त्यमति षोडशिनं नातिराचम् आप्नोति' इति । विरष्टशब्दो विस्तीर्णो भवति, यथा विरष्टानि अरष्टानि विस्तीर्णीनीति गम्यते, यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णतः, बाधार्था नोपपद्यते, तस्मादपि समुच्चय इति ॥ (१०।४।३अ०) ॥

वाजपेये प्राजापत्यपञ्चभिः क्रतुपञ्चमं समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० प्राजापत्येषु चास्मानात् ॥ ६ ॥

भा० अस्ति वाजपेयः,—'वाजपेयेन खाराज्यकामो यजेत' इति । तत्र प्राजापत्याः पञ्चवः, 'सप्तदश प्राजापत्यान् पञ्चनालभते' इति । सन्ति तु प्रकृतौ क्रतुपञ्चवः, ते इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संख्यः,—

किं ते प्राजापत्यैः क्रतुपञ्चवो बाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्ते? इति । किं प्राप्तं?—प्रत्यक्षाः प्राजापत्याः सोदकप्राप्तान् क्रतुपञ्चन् वाधेरन्निति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘प्राजापत्येषु च’ समुच्चयः स्यात् । चञ्चब्दः अन्वाच्यार्थः । आन्वायन्ते हि क्रतुपञ्चवः,—‘ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिराचः इति । अथ कस्माद् वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्रतवोऽवर्हन्ते, पशुभिरिति ब्रूयात् यदाग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोमे तेनावर्हन्ते ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् ऐन्द्रेण षोडशिनं सारस्वत्याऽतिराचं मास्त्या वृहत्सोचमेतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावर्हन्ते’ इति समुच्चयं दर्शयति । ‘ननु दर्शनमिदमुपदिश्यते, कोऽत्र न्यायः?’ इति । उच्यते,—प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । ‘ननु पशुञ्चब्दः प्रकृतिलिङ्गः’ । नेत्याह,—नात्र पशुमनूय देवता विधीयते, सङ्ख्या-श्रवणात्; सङ्ख्यादेवताश्रवणात् कर्मान्तरं चेदमुक्तं, पृथक्प्रतिवेद्यात् सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यात् इति । अतो यद्वाणामिव समुच्चयो भवितु-मर्हतीति ॥ (१०।४।४अ०) ॥

साङ्ख्यिकीष्टौ आमनहोमैः अनुयाजानां समुच्चयाधिकारम् ॥

सू० आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

भा० अस्ति सांख्यिकीष्टि,—‘वैश्वदेवीं सांख्यिकीं निर्वपेद्यामकामः’ इति । तत्र श्रूयते,—‘आमनमस्या देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति’ इति । सन्ति तु प्रकृतौ चयोऽनुयाजाः, तेऽत्र सोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः,—किमामनहोमैरनुयाजा निवर्त्तन्ते, उत तैः समुच्चीयन्ते?

इति । किं प्राप्तं ?,—प्रत्यक्षश्रुतैरामनोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च चित्तं प्रकृतिलिङ्गयोगो भवति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘आमने’ समुच्चयः स्यात् । कुतः ? । ‘लिङ्ग-दर्शनात्’,—लिङ्गं हि इममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं ? । ‘वहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता यत् प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादा उपरिष्ठादा जुहुयादहिरात्मानं सजातानामादधीत, अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते’ इति अनुयाजानाम् अनिष्टन्ति दर्शयति । आह,—‘ननु चित्तं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः’ । नेत्याह,— न हि सङ्ख्यामात्रमनूय शक्यते गुणो विधातुं, न हि, कस्यचित् काचित् सङ्ख्या न भवति । तस्मान्न सङ्ख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । ‘लिङ्गदर्शनं त्विदम् अपदिष्टं, प्राप्तिरत्र कल्पयेति’ । उच्यते,—‘आहुती-र्जुहोति’ इति श्रुत्या आहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानं, चिसङ्ख्या चानुवादत्वेनावकल्पते ; सङ्ख्यामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां सोमयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति ॥ (१०।४। पू०) ॥

महाव्रते ऋजिपञ्चानस्य पञ्चपमानेन समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥

॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० महाव्रते श्रूयते,—‘पल्य’ उपगायन्ति पिच्छोलाभिरुप-

* ‘पल्यः’ इति साधवस्यतः पाठः ।

गायन्ति, काण्डशीलादिभिरुपगायन्ति आपाटशिकाभिरुपगायन्ति' इति । अस्ति तु प्रकृतौ 'ह्रस्विज उपगायन्ति' इति । तदिह षोडशेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः सांज्ञिको भवति,—किं पक्षीभिः 'उपगायन्ति' इति ह्रस्विज उपगायन्तो निवर्त्यन्ते, उत न निवर्त्यन्ते? इति । तत्रैतत् तावच्चिन्त्यते,—किं गानोपगानमेतत्, उत वादिचोपगानम्? इति; तत्रापि द्वैतं,—किं गानस्योपगानम्, गानोपगानं, उत गानमेवोपगानं गानोपगानम्? इति । किं तावत् प्राप्तं?—प्राकृतं निवर्त्यते इति । तत् इदं वर्ण्यते,—गानस्योपगानमिति, पक्ष्यो गायतां गानमुपचिन्वन्ति इति, गानं प्राप्तमेव प्राकृतम्, उपचय उपसर्गार्थो विधीयते । तस्माद्गानस्योपगानम् इति ।

अथ वा गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीरीं गीतौ प्रसिद्धः, तस्माद्गानमेतदुपगानं, गानस्य बोपगानमिति । यदा एतथोरन्यतरं, तदा ह्रस्विककार्यं पक्ष्यो वर्ण्यते । अतः 'प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्' प्रत्यक्षश्रुतेन षोडशप्राप्तं निवर्त्यते 'श्रवत्',—यथा 'श्रमचं वर्हिर्भञ्जति' इति श्रवाः प्रत्यक्षश्रुताः षोडशप्राप्तान् दर्भान् निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति ॥

सू० आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न निवृत्तिरिति, समुच्चयः स्यात् । तत् एतच्चिन्त्यते,—वादिचस्यैतदुपगानम्, अस्ति ह्यत्र वादिचं,—'दिक्षु दुन्दुभयो नदन्ति' इत्येवमादि, तस्योपगानं वादिचस्योपगानं । कथं? । प्रत्ययेन हि श्रुत्या भावार्थस्य सत्ता उच्यते, विप्रकृष्टा

उपसर्गार्थस्य सत्ता अर्थविप्रकर्षात् दुर्बला भवति । तस्मादुपसर्गार्थ-
सत्ताविधानं धात्वर्थसत्ताविधानेन बाध्यते ।

अथ वा वादिचमिदमुपगानं, एवं ह्याह,—‘पठ्य उपगायन्ति
काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति’ इति । काण्डवीणादिभिर्वादिचमुपगानं
भवति, भवति च तन्मीगाने गानशब्दः । तस्माद् वादिचमुपगानं ।
तच्च यद्येवं वादिचस्योपगानं, यदि वा वादिचमुपगानम्, उभयथा
प्राकृतादर्थान्तरे भवति । तस्मात् समुच्चयः । कुतः ? । ‘आनर्थक्यात्’,
—एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति, चोदकोऽनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । तस्मात्
समुच्चय इति ॥ (१०।४।६ अ०) ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौग्गुलवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्रात्रः । तत्रेदं समा-
ख्यायते,—‘गौग्गुलवेन प्रातः सवने समञ्चते अभि वाञ्चते पैलुदारवेण
माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवने’ इति । अस्ति तु प्रकृतौ
नवनीतेनाभ्यञ्जनं, तदिह चोदकेन प्राप्तं । तच्च संशयः,—‘किं तद्
वैद्यतेन बाध्यते, उत न ? इति । किं प्राप्तं ? । प्रत्यक्षश्रुतत्वात्
वैद्यतेषु ‘अञ्चते’ ‘अभि वाञ्चते’ इति च, प्रकृतिलिङ्गसंयोगादाध्यते
इति । आह,—‘ननु सुत्याकालम् अञ्जनमभ्यञ्जनञ्च सचे, दीक्षाकाले
नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्त्तते इति
बाधो न स्यात्’ । उच्यते,—‘प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यं,

कालमात्रमन्यत्, पदार्थस्तु स एव; यथा 'तिष्ठन्नं पशुं प्रयजन्ति'
इति तिष्ठति पशौ प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘संस्कारे’ अश्वनेऽभ्यश्वने च प्राकृतेन सह समुच्चयः
स्यात् । कुतः ? । ‘अन्यसंयोगात्’ । अन्यकालमिदं कार्यान्तरे वर्त्तते,
एवं चोदकोऽनुपहीयते । तस्मात्समुच्चयः इति ॥

सू० प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘न’ च प्रयाजवत् भवितुमर्हतीति । कुतः ? । ‘अर्थान्यत्वात्’,
—छेदनार्थम् आदौ नवनीतं सुखप्रचाराय ; प्रवृत्ते कार्ये सुत्याकाशं
गौगुलवेनाभ्यञ्जनं विह्वलीकरणार्थं प्रत्यक्षं कार्यान्तरे वर्त्तते इति,
न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति ॥ (१०।४।७अ०) ॥

महाव्रते चरतवाससः तार्थ्यादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सू० आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० महाव्रते श्रूयते,—‘तार्थ्यं * यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी’

* वृताक्तः कञ्चकः तार्थ्यमित्युच्यते इति भाष्यः ।

इति । अस्मि तु प्रकृतौ,—‘अहतवासः परिधत्ते’ इति; तदिह
 चोदकेन प्राप्तं । तच्च संशयः,—‘किम् अहतस्य वाससो निवृत्तिः, न ?
 इति । किं प्राप्तम् ? । ‘आच्छादने तु’ ‘प्राकृतस्य विकारः स्यात्’ ।
 कुतः ? । ‘एकार्थ्यात्’,—एको ह्यर्थः प्राकृतस्य वैकृतस्य च कौपीनम्
 आच्छादयितुं, प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात्
 प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तित ॥

सू० अधिकं वान्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

आ० वाच्यः पदं व्यावर्त्तयति,—‘अधिकम्’ इदं प्राकृतादाससो
 भवितुमर्हति इति । कुतः ? । तत् हि निवर्त्तकं भवति, यदनिवर्त्तं न
 शक्नोति निवेष्टुं, यत् तु अनिवर्त्त्यापि शक्नोति भवितुं, न तत् निवर्त्तयति,
 तत् हि निवर्त्तयत् अप्रतिषेधकं सत् चोदकं प्राप्तं बाधेत । ननु—
 ‘कौपीनप्रच्छादने ‘परिधत्ते’ इति भवति, नान्यकार्यके’ । उच्यते,—
 नैतदेवं, उपरि वाससोऽपि कार्ये ‘परिधत्ते’ इति भवति; तद्यथा,—
 कम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्ते इति; सर्वतो धत्ते परिधत्त इति
 अवयवप्रसिद्ध्या भवति । तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय
 इति ॥

सू० समुच्चयश्च दर्शयति ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

भा० ‘समुच्चयश्च’ वासःशब्देन बहुवचनान्तेन ‘दर्शयति’,—‘वासांसि
 वाराही चोपानहौ विमुञ्चति’ इति । ‘कृष्णविषाणया वासांसि
 विभ्रंशयति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते’ इति । तस्मादपि पश्चान्नो
 अनिवृत्तिः समुच्चय इति ॥ (१०।४।८अ०) ॥

महाव्रते रथकारादिवाचां शोकादिसामभिः समुच्चयः ।

ख० सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥

भ० महाव्रते श्रूयते,—‘श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चात् सदसः क्रौञ्चेन चात्वालमवेक्ष्यमाणः’ इति । सन्ति तु प्राकृतसामि सामानि इह शोदकेन प्राप्तानि । तत्र संग्रहः,—‘किं प्राहृतानां साक्षां निवृत्तिः, उत अनिवृत्तिः, समुच्चयः? इति । किं प्राप्तं? । ‘स्तुवते’ इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगे प्रत्यक्षश्रुते शोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्यन्ते इति । यथा,—‘कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयश्वसी भवतः’ । ‘क्रौञ्चानि भवन्ति’ इति श्रुतेषु शोदकप्राप्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘सामसु’ ‘श्लोकेन पुरस्तात् स्तुवते’ इत्येवमादिषु श्रूयमाणेषु प्राकृतानाम् ‘अविकारः प्रतीयेत’ । कुतः? । ‘अर्थान्तरश्रुतेः’,—अर्थान्तरेण हि सम्बन्धः श्रूयते,—‘पुरस्तात् सदसः स्तुवते’ इत्येवमादिषु । यच्च पदं केनचित् पदेन सम्बध्यते विशेषणत्वेन न तत् पदान्तरेण सह सम्बन्धमर्हति सल्लुद्धरितं । यथा,—‘भार्या राश्वः, पुरुषो देवदत्तस्य’ इति भार्याविशेषणत्वेनोच्चार्यमाणः ‘राश्वः’ इति शब्दे न पुनः पुरुषशब्देन सम्बध्यत इति, एवं ‘पुरस्तात् सदसः स्तुवते’ इत्यनेन सम्बध्यमानो न पुनः ‘श्लोकेन’ ‘स्तुवते’ इति सम्बन्धमर्हति ।

यदि स्तुतौ देशसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेति अनूद्येत, तत् उपपद्येत एकं वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देशसत्ता विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यं, तदा पुनर्विधिप्रत्यक्षो

इदयम् आनेतव्यः, इदयम् आनेतुमुच्चारयितव्यः ; न चोच्चारितः,
तस्माद् अनुच्चारितो वा कल्पयितव्यः, उच्चारणं वा कल्पयितव्यं,
कल्पनायाश्च ब्रह्मो वाध्येत ! तस्मात् नैवं ; कथन्तर्हि ?,—देवसाम-
विशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या विधीयते, न केनैकं केनचित् सम्बन्धे विहिते,
परिपूर्णे वाक्ये पुनरपरं वाक्यं कल्पयितव्यं भवति ; उभयविशेषण-
विशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या यदा विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, न
तदा पुनरपरेण केनचित् सम्बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किञ्चित्
दिश्यार्येत, तस्मात् स्तुत्यन्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते,
समुच्चयः इति ॥

सू० अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा० अथ यदुपवर्णितं,—यथा—‘कौत्सं भवति, काण्वं भवति,
वशिष्ठस्य जनिचे भवतः’ इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिः,—
इति, तत् परिहर्तव्यं । अचोच्यते,—युक्तमत्र यत् प्राकृतं निवर्त्यते,
अत्र हि अर्थान्तरं न श्रूयते, प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते, तस्मात् तत्र
वैकृतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति, इह तु अर्थान्तरश्रवणाद्
वाक्यभेदप्रसङ्गात् अनिवृत्तिरित्युक्तम् ॥

विकृतिविशेषे प्राकृतशब्दां कौत्सादिभिर्वाचाधिकरणम् ॥
(द्वितीयवर्षकम्) ।

एवं वा,—कचित् श्रूयते,—‘कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य
जनिचे भवतः, शूद्राः शूद्रीये भवतः, भर्ग्यश्वरी भवतः, क्रौञ्चानि

भवन्ति' इति, सन्ति तु प्रकृतौ सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि ; किं तानि निवर्त्तन्ते, न ?—इत्येषोऽर्थः सन्दिह्यते । किं प्राप्तं ? अनिष्टानि, समुच्चय इति । कुतः ? । साममात्रं विधीयते, न 'सुवते' इति प्रकृतिस्त्रिङ्गसंयोगोऽस्ति । तस्मादधिकमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

सू० अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥

भा० तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः स्यात्, शेषभूतं हि प्रकृतौ साम, इदमपि साम श्रूयते, तस्मान्मत्वेन सामान्येन साक्षः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा,—दधि घृतं ज्ञाकं ज्ञास्यः देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवत् यज्ञदत्तसौख्येनेति, यद्यपि तैलेन खेहयितव्य इति न श्रूयते, तथापि खेहने एव तैलं भवति, तत्समर्थत्वात्; एवं यद्यपि साक्षा ऋक् संस्कर्त्तव्येति न श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात् साम ऋक् संस्कारे एव भवितुमर्हति ॥ (१०।४।८ अ०) ॥

कौत्यादिभिर्नवम्याया रक्षादिभाषाधिकरणम् ॥

सू० सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० कश्चित् श्रूयते,—'कौत्सं भवति कात्सं भवति वज्रिष्ठस्य जनिचे भक्तः शङ्खाश्वदीचे भक्तः भर्ग्यश्वसी भक्तः कौत्साणि भवन्ति' इति; सन्ति तु प्राकृतानि सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि, तानि

प्राकृतानां निवर्त्तकानीत्येतत् समधिगमं । अथैवोऽर्थः सन्दिह्यते,—
किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानि, अथ किमेकम् एकस्य, द्वे द्वयोः,
बहूनि बहूनाम्? इति । किं तावत् प्राप्तं?—सर्वाणि सर्वेषामिति ।
कुतः? । विशेषाभावात्, न हि विशेषः कश्चिदस्ति, येनावगम्यते,—
इदमस्य निवर्त्तकं, गान्धर्व्येति । तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्त्तकमिति ॥

सू० एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ॥

॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानीति; एकमेकस्य, द्वे
द्वयोः, बहूनि बहूनाम् इति । कुतः? । ‘श्रुतिसामर्थ्यात्’,—‘कौत्सं
भवति कात्सं भवति’ इति एकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था
अर्थवतीति । एवं ‘वसिष्ठस्य जनिचे भवतः इन्द्राश्चन्द्रौ भवतो
भर्गवश्चक्षी भवतः’ इति द्वयोर्निवृत्तौ कृतायां श्रुतिसामर्थ्यमनुयचीतं
भवति । तथा ‘क्रौञ्चानि भवन्ति’ इति त्रीणि त्रिणि निवर्त्तय कृतसामर्थ्या
श्रुतिर्भवति । यद्येकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्त्तते, ततो यावद्येष
असौ अङ्गीकृता प्राकृता सामसङ्गा तावत्येव भवति, एवं सर्वत्र ।
किमेवं भविष्यति? । प्रकृतेरविकारः, प्राकृतानामवशिष्टानां साक्षां
यद्वत् भविष्यति, तच्च सोदकोऽनुयचीक्यते । तस्मादेकम् एकस्य
निवर्त्तकं, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति ॥ (१०।४।१० अ०) ॥

विष्टवानिष्टवसोमकक्रातुम् यथाक्रमं प्राकृतसामवाचावाचानिष्टवः ॥

सू० स्तोमविष्टञ्चा त्वधिकं स्यादविष्टञ्चौ द्रव्यविकारः
स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

भा० सन्ति विष्टद्वस्तोमका अविष्टद्वस्तोमकाश्च क्रतवः,—‘एक-
विंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, चयस्त्रिंशेन
प्रतिष्ठाकामम्’ इति । तथा ‘दात्रिंशाः पत्रमाना अभिषेचनीयस्य’ ।
तत्र नव राजसामानि, एकादश राजसामानि, वसौघश्रवसे वशिष्ठस्य
अनिचे च साकम्प्रवेदनान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च संश्रवोपपदे
चोभे । तथा रथहविर्धाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य, तथा अपचितिवत्स्यः
पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य,—

‘पुनःस्तोमस्य सवर्गं मध्यमं दादशं स्यतम् ।

कार्यौ नवदशस्तोमावभितः सवने उभे’ ॥ इति ।

तदत्र कश्चित् प्राकृती स्तोत्रसङ्ख्या विष्टद्वौ, कश्चिद्द्वौ । तत्र सन्देहः,—
किं विष्टतौ विष्टद्वौ हानौ च प्राकृतानां साक्षां निवृत्तिः, उत
हानौ निवृत्तिः, विष्टद्वौ निवृत्तिः ? इति । किं प्राप्तं ? । उभयत्र
निवृत्तिः, प्रत्यक्षश्रुतेन हि षोडशप्राप्तं निवर्त्यते । साक्षां चोत्पत्ति-
रर्थवती भविष्यति अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘स्तोमविष्टद्वौ’ अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुतः ।
आगमेन हि साक्षां सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते,—“आगमेन वा स्यादभ्यासस्या-
श्रुतित्वात्” (१०।५।२ सू०) इति ; एवं षोडशानुग्रहे भविष्यति ।
‘अविष्टद्वौ’ तु प्राकृतं निवर्त्येत, यावता निवृत्तेन सा सङ्ख्या पूर्यते,
तावत् प्राकृतं बाधितव्यं, अन्यत् प्राकृतमेव स्यात् । कुतः ? । ‘इतरस्य

अश्रुतित्वात्, इतरं न श्रूयते,—आगमः कर्मव्य इति, सञ्ज्ञामात्रं श्रूयते । तस्मात् विट्द्विस्त्रोमकेषु अनिवृत्तिः, हीनस्त्रोमकेषु यावदर्थं निवर्त्तयितव्यं । अथ यदुक्तं,—साक्षां उत्पत्तिरर्थवती भविष्यति—इति । उच्यते,—वाध्यतां आर्षं षोडशेन, गुणमात्रमविशिष्टार्षं; गुणस्योदकः इति ॥ (१०।४।११ अ०) ॥

पवमान एव विट्वाविट्द्विस्त्रोमकक्रतूनां सामावापोद्वापधिकरणम् ॥

सू० पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥

॥ २१ ॥

भा० इह दृष्टस्त्रोमका अविट्द्विस्त्रोमकाश्च क्रतव उदाहरणं, त एव ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—विट्द्विस्त्रोमकेष्वनिवृत्तिरविट्द्विस्त्रोमकेषु निवृत्तिः—इति । अथेदानीम् इदं सन्दिह्यते,—किं यस्मिन्-कस्मिंश्चिदावापो यतः-कुतश्चिदुद्वापः, उत पवमानेनैव आवापोद्वापौ ? इति । किं प्राप्तं ? अविशेषात् अनियमः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘पवमाने’ आवापोद्वापौ ‘स्याताम्’ इति । कुतः ? अस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, ‘चीणि इ वै यज्ञस्योदराणि मायसी दृष्टी अनुष्टुप्, अत्र श्वावपन्ति अत एवोदपन्ति’ इति ।

‘ननु दर्शनमिदं प्राप्तिरुच्यतां’ । उच्यते,—

सू० वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

भा० असति न्याये वचनान्येव एतानि कल्प्यन्ते । तस्मात् पवमान एव आवापोद्वापस्यानमिति ॥ (१०।४।१२ अ०) ॥

यानां द्वौ विधिश्चन्द्रेणैव देवताभिधानाधिकारकम् ॥

सू० विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥

॥ २३ ॥

भा० तौ दर्शपूर्णमासौ—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति । तच्चेदमावाच्यते,—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाच्युतो भवति’ इति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि,—अग्निः शुचिः पावकः धूमकेतुः कृशानुर्विश्वानरः प्राण्डित्यः—इत्येवमादीनि । तच्च सन्देहः,—वाचिषु निगमेषु किं येन-केनचिद्देवः चन्द्रेणाभिधानं कर्त्तव्यं, उत विधिचन्द्रेणाग्निचन्द्रेण ? इति । किं प्राप्तं ? । येन-केनचिदिति । कुतः ? । अन्यर्थनिर्देशात्,—अन्यर्थेन पुरोडाशः संवद्व्यः, अन्यर्था देवता कर्त्तव्या, त्यागकाले उद्देष्टव्या, सा येन चन्द्रेण ब्रह्मेण ब्रह्मते उद्देष्टुं, तेनोद्देवनीया, सा एषा ब्रह्मानामव्यतमेन ब्रह्मया उद्देष्टुं ; तस्माद् येन-केनचित् वाचिषु निगमेषूद्देवः कर्त्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—विधिचन्द्रेणैव अग्निचन्द्रेणोद्देष्टव्या, नाम्येन शुच्यादिना इति । कुतः ? । ‘तेन चोदना’, तेन विधिचन्द्रेणास्य हविषः सम्बन्धः चोदना भवति । कथमिव ? । आग्नेयः कर्त्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्त्तव्येत्यर्थः ।

का पुनरियं देवता नाम ? । एकं तावन्मतं,—या एता इति-हामपुराणेष्वम्याद्याः सङ्कीर्त्यन्ते नाकसदस्या देवता इति ।

उच्यते,—तासु देवतासु अहरादीनां भार्दूसादीनां वा न संयतः । स्मर्यते च काशवाचिनां देवतात्वं,—‘काशेभ्यो भवति, मासो देवता संवत्सरो देवता’ इति ।

अपरं मतं,—‘येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते,—अग्निर्देवता
जातो देवता सूर्यो देवता अश्वमा देवता इत्येवमादिषु तेऽत्र
देवताशब्देनोच्यन्ते’ इति ।

तत्राप्यहरादीनाम् अनुपसंगह एव । किञ्च सामान्यवचनस्य शब्दस्य
लौकिके व्यवहारे अभावादर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मात् सूक्तभाषो
हविर्भाजस्य देवताः । काः सूक्तभाजः ? । “इमं सोममर्हते जातवेदसे
रथमिव सखाहेमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्रे
सख्ये मा रिषामा वदन्तव” (ऋ० १८४म०) इति, हविर्भाजः,—
“आग्नेयमष्टाकपालं विर्वपेत् । अग्नीषोमीयमेकादश्रूपालम्”
इति । आह,—‘यदि हविर्भाषो देवताः कपालानामपि देवतात्वं
प्राप्नोति, तान्यपि हविर्भाजि’ । एवं तर्हि सा हविर्भाज् देवता,
सा प्रति तादर्थ्यं हविः, सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः
स्मर्यते,—अग्निदेवस्य सूक्तम्, अग्निदेवस्य हविः इति । तथा
अतिथिदेवस्य पित्रदेवस्यम् इति । एवं मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनाना-
मचेतनानां श्रुत्या कश्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सङ्कल्पनीयानां
देवतात्वं भविष्यति, सामान्यवचनत्वं चोपपत्स्यते ।

किम्मतः ? । वक्ष्ये, वक्ष्याः बोधकं शब्दसुहिंस्य सत्त्वा वा
हविस्तद्व्याप्तीति सङ्कल्पः क्रियते, सा देवता भवति तत्र ।

‘नखेवं सति सुतरां येन केनचिदग्रेः शब्देन निर्द्देशः करणीयः’ ।

अत्रोच्यते,—अवेदेतदेवं, अथअग्निशब्दोऽर्थप्रत्ययनार्थसुचार्यते,
अर्थोऽपि हविःसम्बन्धार्थं प्रस्थाप्येत, न त्वचाग्निशब्दोऽर्थप्रत्याय-
नार्थसुचार्यते, अत्र अर्थे कार्यमावाच्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो

भवति, यथार्थं न प्रयोजनं, यच्च पुनः ब्रह्मे एव कार्यं, तच्च कार्य-
सम्बन्धार्थः ब्रह्म एव प्रत्यापयितव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो
न रूपेण भवति, केन तर्हि?—सम्बन्धिना ब्रह्मेन; यथा अश्वार्थ-
हस्ताभ्यामुपकरोति, एवं देवता ब्रह्मेनोपकरोति, यथा 'हेतुः
पाणौ दिर्लेपेनोपसृणाति' इति पाणिसम्बन्धेऽपि हेतैव उपकरोति,
एवं सम्बन्धिना ब्रह्मेन उपकुर्वती देवता उपकारिणी गम्यते ।
देवतायामप्युपकारिणां चोदितायां ब्रह्मस्यैव यज्ञे समवायः । तस्माच्च
ब्रह्मोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः ; स चार्थः पुनः ब्रह्मं प्रत्याययेदिति
लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किन्तर्हि?—ब्रह्म एव हविषा
सम्बध्यते, तत्सम्बन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति, यस्य हि ब्रह्मो हविषा
तादर्थ्येन सम्बध्यते, सा देवता, ब्रह्मे कार्यस्यासम्भवादर्थं कार्यं
विज्ञायते, इह तु ब्रह्म एव कार्यं सम्भवति । तस्मान्नार्थप्रत्यायनार्थः
ब्रह्म इति । तदुक्तं वृत्तिकारेण,—‘न वा ब्रह्मपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्यय-
स्तस्मादर्थनिष्पत्तिः’ इति । एवं चेदग्निरब्रह्मेन हविषः सम्बन्धः, नास्ति
प्रसङ्गः श्रुत्यादीनां ब्रह्मानामिति । तस्मात् ‘मन्त्रत्वे’ विधिब्रह्म
उपादातव्य इति ।

उच्यते—‘नन्वेवं ब्रह्म एव देवता प्राप्नोति’ । अनोच्यते,—
नैतदस्माभिः परिहर्तव्यं, न हीदमुच्यमानमस्मात्पक्षं बाधते, सुतरां
श्रुत्यादीनामप्रसङ्ग इति ॥

सू० श्रेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥

॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च विधिब्रह्मेन वाचिषु वचनं कर्तव्यं । कुतः ? । ‘श्रेषाणां’

मन्त्राणाम् एकः ब्रह्मः, स एवासौ विधिब्रह्मः, स एव सर्वत्र श्रूयते
 अपाङ्गारे उज्जित्यां स्वाहाकारे च,—‘अपाङ्गारेः प्रिया धामानि
 अपाङ्गारेः प्रिया धामानि अपाङ्गारेः प्रिया धामानि’ इति
 अपाङ्गारे; ‘अग्रेऽज्जितिमनूजेषं सोमस्योज्जितिमनूजेषम्’ इत्युज्जित्यां;
 ‘स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमम्’ इत्येवमादि स्वाहाकारे। एवञ्च नित्यवत्
 श्रूयमाणा अपाङ्गिका भविष्यन्ति, यथाऽस्माभिर्न्यायोऽपदिष्टः। तस्मात्
 “विधिब्रह्मस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्” इति ॥ (१०।४।१३अ०) ॥

अतिदेवस्योऽपि विधिब्रह्मेनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥

सू० तथोत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

भा० अस्ति चरुः,—‘सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्षसकामः’ इति।
 सन्ति सूर्यस्याभिधानानि,—सूर्य आदित्यो भास्करः सविता दिवा-
 करः—इति। तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन-केनचित् ब्रह्मेनाभिधानं
 कर्तव्यम्, उत विधिब्रह्मेन सूर्यब्रह्मेन? इति। किं प्राप्तं?। अग्नि-
 ब्रह्मसंयुक्तास्ते प्रकृतौ निगमा इह षोडशेन प्राप्ताः, न सूर्यब्रह्मेनेति,
 सूर्यब्रह्मो हि चरौ, न उज्जित्यादिषु, ते यथार्थं विपरिणमयितव्याः,
 सूर्यार्थस्य तेषु सङ्कीर्णयितव्याः, स च येन-केनचित् सूर्यवाचिणा
 ब्रह्मेन सङ्कीर्ण्यते, तस्मादनियमः। ये च प्रकृतावग्निब्रह्मसंयुक्ता
 निगमास्ते इहोदाहरणं, न असंयुक्ताः।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तथोत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वात्’ इति। यथा
 प्रकृतौ, ‘तथा’ उत्तरस्थां ‘ततौ’ विद्यतौ कर्त्तव्याः, ‘तत्प्रकृतित्वात्’

तेषां, चोदकानुपहाय प्रकृतौ च विधिब्रह्माभिप्रायो अग्निब्रह्मः प्रयुक्तः,
न अन्यभिधानपरः; इहापि तत्प्रकृतित्वात् विधिब्रह्माभिप्रायेणैव
निगमाः प्रयोक्तव्याः। न चायं चक्षणा सूर्यशब्दस्य सम्बन्धः, किन्तु हि
प्रयोगेण, 'सूर्यं निर्वर्त्तयेत्' इति प्रयोगेण सम्बन्धः, न 'सूर्यश्चक्षुः'
इति, कारकविभक्तिर्हि द्वितीया, सा आख्यातेन सम्बध्यते, तस्मात्
तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्त्तव्या इति ॥ (१०।४।१४अ०) ॥

आधानेऽग्रेः सगुणेनाभिधानाधिकारश्च ॥

सू० प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥

॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति आधानं,—‘य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’ इति। तत्र
पवमानद्वीषि श्रूयन्ते,—‘अग्नये पवमानाद्याष्टाकपात्रं निर्वपेत्,
अग्नये पावकायाग्नये श्रूयते’ इति। तत्र संशयः क्लियते,—किं
सगुणमग्निरभिधानं कर्त्तव्यं, उत निर्गुणम्? इति। किं प्राप्तं?।
‘प्राकृतस्य’ निर्गुणस्य ‘सगुणेन’ ‘अभिधानं’ कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्स्यात् द्रव्यवत् ॥

॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘अविकारो वा’ ‘स्यात्,—निर्गुणमभिधानं। कुतः?।
‘अर्थशब्दानपायात्’,—एवं शब्दोऽर्थज्ञानपेतो भवति,—य एव अथौ
अग्निः, य एव पवमानः, पावकः श्रूयिष्य। या देवता निर्देष्टव्या, सा

निर्दिष्टैव भवति, अथत्यपि गुणवचने, 'द्रव्यवत्', यथा,—‘सा वा एषा सर्वदेवता यदजावन्ना, वायव्यामासभेत भूतिकामः’ इति, अजावन्नाशब्देन चोदिते कर्मणि ज्ञानाशब्देन वाचिषु निममा भवन्ति, अर्थः शब्दोऽनपेत इति कृत्वा; एवमिहापि द्रष्टव्यं । तस्माच्चिर्गुणेन अभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० तद्वारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्या-
दर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्र-
मनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥ (उ०) ॥

भा० अथ वा, ‘चोदितेन’ सगुणेनाभिधीयेत । कुतः ? । ‘आरम्भा-
समवायात्,—न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवैति, न स्वेन रूपेण
देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तं । यदि हि रूपेण समवेयात्,
तथा सति अग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याख्यते इति गुणाभिधानं
न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः ? । ‘श्रुतिसमवायित्वात्’ देवतार्थस्य,
देवताशब्दस्य च इविषय सम्बन्धः साक्षादुच्यते, यस्य शब्दस्य सम्बन्धः, स
शब्दो वदितव्यः, एवमसौ सम्बन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं
न क्रियते, गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थं हि तत्र शब्द उच्यते,
कथमसौ कर्मणि सम्बन्धेत इति; तत्र यदि गुणो न सम्बन्धीयात्,
गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात्; तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० द्रव्येष्टारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥
॥ २९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यच्च यदुक्तं द्रव्यवत् इति,—‘सा वा एषा सर्वदेवता यदजा-

तेषां, चोदकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायो अग्निशब्दः प्रयुक्तः,
न अन्यभिधानपरः; इहापि तन्मूलतित्वात् विधिशब्दाभिप्रायेणैव
निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चायं चरणा सूर्यशब्दस्य सम्बन्धः, किन्तुहि
प्रयोगेण, 'सौर्यं निर्वर्त्तयेत्' इति प्रयोगेण सम्बन्धः, न 'सौर्यशब्दः'
इति, कारकविभक्तिर्हि द्वितीया, सा आख्यातेन सम्पद्यते, तस्मात्
तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्त्तव्या इति ॥ (१०।४।१५अ०) ॥

आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥

सू० प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥

॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति आधानं,—‘य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’ इति । तत्र
पवमानद्वीषि श्रूयन्ते,—‘अग्नये पवमानावाष्टाकपात्रं निर्वपेत्,
अग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तत्र संशयः क्रियते,—किं
सगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यं, उत निर्गुणम्? इति । किं प्राप्तं? ।
‘प्राकृतस्य’ निर्गुणस्य ‘सगुणेन’ ‘अभिधानं’ कर्त्तव्यमिति ॥

सू० अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्स्यात् द्रव्यवत् ॥

॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘अविकारो वा’ ‘स्यात्’,—निर्गुणमभिधानं । कुतः? ।
‘अर्थशब्दानपायात्’,—एवं शब्दोऽर्थस्यानपेक्षो भवति,—य एव अथौ
अग्निः, य एव पवमानः, पावकः शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा

निर्दिष्टैव भवति, असत्यपि गुणवचने, 'द्रव्यवत्', यथा,—‘सा वा एषा सर्वदेवतया यदजावशा, वायव्यामासभेत भूतिकामः’ इति, अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ह्यनाशब्देन वाचिषु निगमा भवति, अर्थः ब्रह्मोऽनपेत इति ज्ञेया ; एवमिहापि द्रष्टव्यं । तस्मात्त्रिगुणेन अभिधानं कर्तव्यमिति ॥

सू० तद्वारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्या-
दर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्र-
मनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥ (उ०) ॥

भा० अथ वा, ‘चोदितेन’ सगुणेनाभिधीयेत । कुतः ? । ‘आरम्भा-
समवायात्’,—न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवैति, न स्वेन रूपेण
देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तं । यदि हि रूपेण समवेयात्,
तथा सति अग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याख्यते इति गुणाभिधानं
न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः ? । ‘श्रुतिसमवायित्वात्’ देवतार्थस्य,
देवताशब्दस्य च इविषय सम्बन्धः साक्षादुच्यते, यस्य शब्दस्य सम्बन्धः, स
शब्दो वदितव्यः, एवमसौ सम्बन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं
न क्रियते, गुणज्ञासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थं हि तत्र शब्द उच्यते,
कथमसौ कर्मणि सम्बन्धेत इति; तत्र यदि गुणो न सम्बन्धीयात्,
गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात्; तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥

सू० द्रव्येष्टारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥
॥ २९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं द्रव्यवत् इति,—‘सा वा एषा सर्वदेवतया यदजा-

वशा, वायव्यामासभेत भूतिकामः' इति, अजावशाद्भ्येन चोदिते कर्मणि हागाद्भ्येन निजमा वाचिषु भवन्तीति यदुक्तं, तत् परि-
हर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—युक्तं द्रव्येभ्यारभ्यमवायः, रूपेण समवायं
गच्छति द्रव्यं, तच्च हागाद्भ्येन या असौ आलम्बा यदि वशा अस्यवशा,
तच्च साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सति अविकारे-
ऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यस्युपपन्नत इति विना गुणवचनेन, अभिधानं स्यात्
चोदकानुपहायः ; इह श्रुतिसमवायित्वादवश्यं चोदकप्राप्तस्य 'विकारः'
कर्त्तव्य इति ॥ (१०।४।१५अ०) ॥

आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥

सू० बुधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति आधानं,—‘य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’ इति । तच्च पव-
मानेष्टव्यः,—‘अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेदग्नये
पावकायाग्नेये शूचये’ इति । तच्चाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते,—‘बुधन्वान्
आग्नेयः कार्यः, पावकवान् सौम्यः’ इति । तच्चायमर्थः सांश्रयिकः,—
किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणम् ? इति ।

तत्रैवं तावत् परीक्ष्यते,—किं देवतानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देशः ?
इति । देवतानिर्देशे सति सगुणमभिधानं, मन्त्रनिर्देशे निर्गुण-
मिति । किं तावत् प्राप्तं ? ;—सगुणमभिधानमिति । तच्च एतदर्थं,
देवतानिर्देशः इति । कुतः ? । रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वात्,
विधानमगर्थकं, देवता पुनर्न प्राप्नोति, तस्मा विधानमर्थवत् भवति,

बुधन्वान् आग्नेयः कर्त्तव्य इति देवतया बुधन्वत्गुणयुक्त्या भवति
बुधन्वान् आग्नेयः । तस्मात् सगुणमभिधानं, यथा पावमानेष्टिषु
अग्निः पवमान इति ; एवमत्रापि अग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्द्देशो-
ऽर्थवान् भविष्यति । तस्मात् सगुणमभिधानमिति ॥

सू० मन्त्रविशेषनिर्द्देशात् न देवताविकारः स्यात् ॥
॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवं,—सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्त्तव्यं । तत्र
एतद् वर्णयन्ति,—मन्त्रविशेषनिर्द्देशोऽयम् इति । कुतः ? । मन्त्र-
विशेषरूपोऽयं शब्दः,—आग्नेयो यो विष्मिष्टाग्निविष्मिष्टः स बुधन्वान्
कर्त्तव्यः नाग्निः । अथ अग्निर्बुधन्वान् क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता
स्यात्, तत्राग्नेय इति सापेक्षे तद्धितनिर्द्देशो न स्यात्, न हि
सविशेषणार्ता दृष्टिर्भवति ; न खल्वपि दृष्टस्य विशेषणं प्रयुज्यते ;
तस्मान्नाग्नेर्विशेषणं बुधन्वन्ता । कस्तर्हि बुधन्वन्तया विश्लेष्यते ? ।
आग्नेयः, तस्य बुधो मन्त्रः, तेनासौ बुधन्वान् भवति यागः,—‘अग्निं
सोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम्’ इति । अथ वा मन्त्र
एवाभिधमन्वते,—बुधन्वान् आग्नेय इति ।

अथ यदुक्तं,—रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति न विधातव्यः इति ।
उच्यते,—यः कश्चिदन्वभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति, तन्निषेधार्थमिदं-
मुच्यते,—बुधन्वान् कर्त्तव्यः, ‘अग्निं सोमेन बोधय’ इति ; एवं चेत्
न देवताविशेषणं ; तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्त्तव्यम् ।
एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति ॥ (१०।४।१६अ०) ॥

अवाप्तुवन्महर्षदाक्ष्योमयोर्विधिग्रन्थाभ्यामेव उवाचवस्यतिग्रन्थाभ्यामभिधाना-
धिकरणम् ॥

सू० विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्विकृता-
वपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्च श्रूयते,—‘गौरमबन्धोऽवोऽग्नी-
षोमीयः’ इति । सन्ति तु गौरभिधानानि,—“उक्षा उक्षिया अही
मही अदितिरिक्षा” (निघ० २।११) इति । तच्च संशयः,—किं
निगमेषु केनचिदेव ब्रह्मेण गौरभिधानं कर्त्तव्यम्, अथ वा विधि-
ब्रह्मेण कर्त्तव्यम्? इति ।

तथा, ‘पृषदाज्येन वनस्पति यजति’ इति । सन्ति वनस्पतेरभि-
धानानि,—‘कृष्णः पादपो द्रुमो नगः’ इति । तच्च संशयः,—‘किं
निगमेषु केनचिदेव ब्रह्मेण वनस्पतेरभिधानं कर्त्तव्यम्, अथ वा
विधिब्रह्मेण? इति । किं प्राप्तं?,—केनचिदेवेति । कुतः? ।
‘विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ’,—विधिनिगमभेदः कृतः,—‘यो दीक्षितो
यदग्नीषोमीयं पशुमास्रभते’ इति विधौ, मन्त्रे, ‘हागस्र वपाचा
भेदयोऽनुब्रूहि’ इति; इहापि सोदकेन यत् प्राकृतं, तत् प्राप्यते;
विधिनियमभेदस्य प्रकृतावस्थि, तस्मात् स प्राप्यते हागब्रह्मः, प्रकृतौ
कृतः स न ब्रह्मते गवि कर्तुं, विधिनिगमभेदस्य ब्रह्मते । तस्मात्
उक्षादीनां अन्यतमेन वाचिषु वचनं कर्त्तव्यं ।

तथा, ‘अग्निं स्विष्टकृतं यजति’ इति विधौ, निगमेऽपि,—‘प्रीहि देवं
उन्नतो अविष्ठ विद्वन् अद्वष्ट अतुपते यजेद् । धे दैव्या अतिजस्नेभि-
रग्ने त्वं होतृणामस्त्रा यजिष्ठ’ इति; विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः;

स्विष्टकृदिकारस्य वगस्यतिरिति सङ्कर्षे वक्ष्यते । तस्मात् तच्चापि विधिनिगमभेदः कर्त्तव्यः । अतो येन-केनचित् वगस्यत्यभिधानेन निर्द्देशः कर्त्तव्यः, 'तत्प्रकृतित्वात्' इति ॥

सू० यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥
(सि०) ॥

भा० यथोक्तेन वा ब्रह्मेण वचनं कर्त्तव्यं,—गोः उक्षाब्रह्मेण, स हि तच्चायातः,—'उक्षाद्यै वपाद्यै भेदस्योऽनुब्रूहि' इति । आह,— 'मन्त्राख्यानमेतत् न वचनमस्ति,—अनेन कर्त्तव्यम् इति । वचनं पुनश्चोदको विधिभिन्नेन वक्तव्यम्' इति । नैतदेवं,—न विप्रतिपत्तिं चोदकः प्रापयति, न हि यत् प्रकृतावस्ति तद्विद्यतौ कर्त्तव्यमिति केनचित् प्राप्यते, किन्तु यत् प्रकृतौ चिकीर्षितं ब्रह्मेणाभिहितं न अर्थात् प्राप्तं, तत् चोदकः प्रापयति; न च, प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विवक्षितः, 'ह्यगस्य वपाद्यै भेदस्योऽनुब्रूहि' इत्येतद्वक्तव्यमिति विधीयते, तच्चायाद् विधिनिगमभेदो जातः । ह्यगस्यविधानं श्रुत्या गम्यते, विधिनिगमभेदो सत्त्वय्या; श्रुतिसत्त्वयाविब्रजे च श्रुतिर्न्याया न सत्त्वया । तस्माच्च येन-केनचिदभिधानं, आख्यानसामर्थ्याद् उक्षाब्रह्मेण । तथा पृथदाव्यो देवतायां यो विधिब्रह्म उक्तः, तेन वचनं कर्त्तव्यं, विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद् वगस्यतिब्रह्मेण निर्द्देशः कर्त्तव्यः इति ॥ (१०।४।१७अ०) ॥

अवश्यं ये अग्नीवद्वयोः सखिष्टकृच्छ्रदेवाभिधानाधिकरणम् ॥

सू० खिष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निवसत ॥ ३४ ॥
(पू०) ॥

भा० अस्ति अवश्यम्,—‘वाङ्मणेनैककपालेनावश्यं यन्नि’ इति ।
तत्र इदमाचक्षते,—‘अग्नीवद्वयोः खिष्टकृतौ यजति’ इति । तत्रायमर्थः
सांख्यिकः,—किं निगमेऽखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम्, उत सखिष्ट-
कृच्छ्रकम्? इति । तत्र एवं तावत् परीक्ष्यते,—किं सांविज्ञायिकः
खिष्टकृच्छ्रः, उत खिष्टं करोतीति एतेन गुणेन प्रवृत्तः इति गौडो
न रूढः? इति । यदि रूढः, अखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम्, अथ
व्युत्पाद्यते, ततः सखिष्टकृच्छ्रकं । किं प्राप्तं?,—सांविज्ञायिकः, न
व्युत्पाद्यते इति । कुतः? । न तावत् खिष्टं कृतवान्, अथ च तस्मिन्नेव
काले खिष्टकृतित्युच्यते,—‘खिष्टकृतं यजति’ इति, न ह्यत्र स्वर-
संस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ भवतः । अग्निरेव खिष्ट-
कृच्छ्रदेवोच्यते, तयोर्थः खिष्टं कृतवान् । यदा सांविज्ञायिकः, तदा
अखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यं । कुतः? । अग्नेर्हि देवतायाः अथौ
वाचकः, नाग्नीवद्वयोः, विवृतौ अग्नेर्देवताया अभावात् अग्नीवद्वयाभ्यां
निवर्त्तेत । तस्मादखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यमिति ॥

सू० संयोगो वा अर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥
॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—अखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम् इति ।
किन्तर्हि सखिष्टकृच्छ्रकं वचनं कर्त्तव्यम् इति । तत एतदर्थ्यते,—

गौणमिदमभिधानमिति,—खिष्टकरणात् खिष्टकृदिति गम्यते, गम्यमानं न न्यायं अविवक्षितं कल्पयितुं, क्रियाणिमित्तत्वम् अवयवशब्देभ्यो गम्यते ; समुदायस्य चाग्नौ अप्रयोगात् लोकेऽग्न्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते ; तस्माच्च सांविज्ञाधिकः । एवं चेत् सखिष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम्, 'अग्नीपत्तेः',—अग्नैरर्थे अग्नीवरूपौ श्रूयते,— 'अग्नीवरूपौ खिष्टकृतौ यजति' इति, क्रियासंयोगित्वाच्च श्रुतिरिति खिष्टकृच्छब्दः अग्निवरूपौ* वक्तुं । तस्मात् सखिष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् इति । अथ यदुक्तं,—खिष्टं कृतवति चैव शब्दः, न चाग्निः खिष्टं कृतवान्,—इति । अथ ब्रूमः,—मत्पक्षे भूतकायता हीयेत, स्वल्पे सा च सोपपदस्य धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वान् यागानपेक्ष्य खिष्टं कृतवानग्निः ॥ (१०।४।१८श्र०) ॥

अग्नीषोमीयपञ्चैव सर्वेष्वेव प्रयोगे विदुर्देवाग्निशब्देनाग्रेरभिधानाधिकरणम् ॥

सू० सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु† यावदुक्तं स्यात् ॥

॥ ३६ ॥ (पु०) ॥

भा० अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः । तच्च श्रूयते,—'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रवर्थाग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति‡' इति । तच्च खिष्टकृति गुणलोपः श्रूयते,—'अग्निं यजति' इति । तदत्र संग्रहः,—

* इवमेव सर्वेष्वेव पाठः ।

† अथ 'अवस्थाने' इति क्वचित् अधिकः पाठः ।

‡ अनुनिर्वपति इति का० ग्री० पु० पाठः ।

किं चाग एव खिष्टकृतो गुणलोपः अवशिष्टेषु निगमेषु यथा-
प्रकृति भावः, उत सर्वत्रैव गुणलोपः? इति । किं प्राप्तं?—खिष्टकृतो
अग्नेः सगुणस्य गुणलोपे अयमाप्ते ब्रूमः,—यत्रैवोच्यते, गुणलोप-
सर्वैव स्यात्, यागे चोच्यते,—‘अग्निं यजति’ इति, यागे गुणलोपे
उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवसीयेत, अमृतं कल्पेत् !
यावांश्च अमृतलोपसर्गे दोषः, तावान् अमृतकल्पनायां । तस्माद् याग
एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति ॥

सू० सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘सर्वस्य वा’ निगमस्यस्यापि खिष्टकृतोऽग्निब्रह्मस्य गुणो
लुप्येत । कुतः? । ‘एककर्म्यात्’, नैष खिष्टकृदाग एव गुणो लुप्येत,
किन्तर्हि यागप्रयोगे । कथम्? । ‘अग्निं यजति’ इति प्रयोगवचन एष
ब्रह्मः, सर्वस्मिन् खिष्टकृदागप्रयोगे लुप्येत, अन्येऽपि हि खिष्टकृच्चिगदाः
खिष्टकृदाग एव । तस्मात् सर्वत्र लोप इति ॥ (१०।४।१८अ०) ॥

अनुयायेषु खिष्टकृदागस्य संस्कारकर्मणाधिकारम् ॥

सू० खिष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनव-
दङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

भा० सो दर्शपूर्णमासौ; तत्र खिष्टकृत्,—‘अनुयाजेऽग्निं खिष्टकृतं
यजति’ इति । तत्र ब्रह्मेहः,—किं खिष्टकृदागोऽनुयाजेऽप्यारादुपकारकः,
उत संस्कारकः? इति । किं प्राप्तम्?—आरादुपकारकः इति ।
कुतः? । एतद्वि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं, यत् आरादुपक्रिया, तथा

हि भूतस्य भवार्थता भविष्यति, श्रुत्या च विधानम्; इतरथा
अव्यक्त भूतार्थता स्यात्, वाक्येन च विधानं । तस्मादारादुपक्रियेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘स्लिष्टकदावापिकः’ स्यात् न वाक्यः, किमिदम्
‘आवापिकः’ इति? । आद्यभागस्लिष्टकृतौ अन्तरा आवापः (स्थानं),
तत्र भवः आवापिकः । वहिरावापादनुयाजस्थान्तिकः, या तु
स्लिष्टकदेवता तत्र, सैवासौ प्रधानदेवता आवापिकी ; तस्मादावापिक
इत्युच्यते । यदा सैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात्, तथा प्रयोजनवद्
भवति, प्रयोजनवतो अग्रेरुपकरोति इति । अपि च द्विविधानि
अङ्गानि,—आरादुपकारकाणि, सामवायिकानि च; आरादुपकारकेभ्यः
सामवायिकानि गरीयांसि, तत्र हि साक्षाद्वाक्यम्; आरादुपकारकेषु
प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् । तस्मात् संस्कारकमेति ॥
(१०।४।२० अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाप्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्तृताधिकरणम् ॥

सू० अग्न्याहेति च शस्त्रवत् कर्म स्यात् चोदनान्तरात्
॥ ३६ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘याज्यामग्न्याह पुरोनुवाक्यामग्न्याह’
इति । तत्र संग्रहः,—किं याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म, उत
संस्कारकर्म? इति । किं प्राप्तम्?—‘अग्न्याहेति’ प्रधानकर्म स्यात् ।
कुतः? । ‘चोदनान्तरात्’, यदि संस्कारकर्म ततोऽस्मद्रूपादेवतयोर्वचनं*

* अथमादर्शपुस्तकपाठः । ‘ततो रूपादेवतयोः’ इति क० सं० पू० एवं कां० श्री०
पु० पाठः । अथदेवतयोरेति तु कश्चित् पाठः ।

प्राप्नोति, पुनः 'अन्वाहेति' वचनमनर्थकं, प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्यं, न
 अन्यथा तस्य कर्त्तव्यता गम्यते इति । अतः श्रुत्या कर्त्तव्यतावगमात्
 प्रधानकर्मेति । 'अस्त्ववत्',—यथा श्लोचशब्दे 'स्त्वौति'—'शंसति'—इति
 कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणी ; एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥

॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः ? । 'चोदितस्य' अर्थस्य यः
 शब्दः, स तद्वचनार्थो भवति, स तस्य दृष्टोऽर्थः ; तस्मिन् सति
 अदृष्टकल्पनायां हेतुर्नास्ति । तस्मात् संस्कारकर्मेति ॥ 'अवाच्यत्वाच्चेति
 चेत्' इति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम्,—

सू० स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' (उपपद्येत) 'अन्वाहेति' वचनं । कुतः ? । 'गुणार्थत्वात्',—
 'तिष्ठन् चाज्यामन्वाह आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाह' इति स्थानासन-
 गुणार्थं पुनर्वचनं उपपद्यते । तस्मात् संस्कारकर्मणी चाज्यापुरोनु-
 वाक्ये इति ॥ (१०।४।२१अ०) ॥

मनोतायामूहाभावाधिकरणम् ॥

सू० मानोतायान्तु वचनादधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

भा० अस्ति वायव्यः पशुः,—'वायव्यं श्वेतमासभेत भृतिकामः' इति ।
 अस्ति तु प्रकृतावशिषोमीये पशौ मनोतामन्तः,—“त्वं ह्यग्ने प्रथमो

मनोता । अस्याधियो अभवोदस्य होता” (तै० ब्रा० ३।६।१०) इति ।
 स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र सन्देहः,—किं यथादेवतमूर्धित्वो
 मनोतामन्त्रः, अथ वा अविकारेण प्रयोक्तव्यः ? इति । उच्यते,—‘ननु
 प्रकृतावन्यायनिगदोऽयम्, अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता, अथमप्याग्नेयः,
 असमवेताभिधानादविकारेण प्रयोक्तव्यः’ । अत्रोच्यते,—सत्यमग्नीषोमौ
 देवता प्रकृतौ, तौ तु अग्निश्च सोमश्च ; तच्चाग्निरदेवता* न त्वसमवेतः,
 अग्निप्रत्ययेन या अत्र देवता सा प्रतीयते ; अयमिह वायुर्देवता-
 कार्ये श्रूयते, स देवताकार्ये श्रूयमाणो अग्निकार्यमपि करोति
 देवताप्रत्ययं† ; तस्मान्तदर्थापत्तेस्तद्भूमा स्यात् (१०।३।३५ सू०),—
 तस्मात् यथादेवतं मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मनोतायां नु वचनादविकारः स्यात्’ इति ।
 वचनमिदं भवति, यद्यप्यन्यदेवत्यः पश्यः, आग्नेय्येव मानोता कार्या
 इति, किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः ।
 तस्मादविकारेण मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ (१०।४।२२ अ०) ॥

कक्षरयन्तरस्य सस्योनौ मानाधिकारकम् ॥

सू० पृष्ठार्धेऽन्यद्रथन्तरात् तद्योनिपर्वत्वात् स्यादृचां
 प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति वैश्वसोमः,—‘वैश्वो वैश्वसोमेन यजेत’ इति । तत्र
 श्रूयते,—‘कक्षरयन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । उभयविकारः कक्षरयन्तर-

* ‘चच्चाग्निरदेवता’ इति आदर्भपुस्तकपाठः ।

† ‘प्रत्ययश्च’ इति आदर्भपुस्तकपाठः ।

मित्युक्तम्,—“अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद्भवतिष्ठेरम्” (८।२।
४८८०) इति । तत्र संबन्धः,—किं रथन्तरयोगौ वृहद्योगौ वा
अग्नियमेन कस्तरथन्तरं गेयम्, उत रथन्तरयोगौ, अथ वा स्वयोगौ ?
इति । किं प्राप्तं ?,—चोदकेन अग्नियमः, साधवं हि तथा भवति, ततः
प्रयोगप्राप्तिभावः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘पृष्ठार्थे’ यदेतत् ‘अन्वत् रथन्तरात्’, कस्तरथन्तरं
श्रूयते, तद्रथन्तरयोगौ ‘स्यात्’; ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्वसोमः,
ज्योतिष्टोमे रथन्तरयोगौ पृष्ठं कृतं । ‘वनु वृहद्योगावपि तत्र कृतं’ ।
नैवम्, ‘स्वर्वा प्रविभक्तत्वात्,—स्वर्वा प्रविभाग इह गम्यते, यथा
‘रथन्तरयोगिर्भवति’ इति । कुतः ? । कस्तरथन्तरे रथन्तरब्रह्मः श्रूयते,
तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कस्तरथन्तरम् इति । अर्थान्तरे कस्तरथन्तर-
ब्रह्मो भवेत् यदि रथन्तरधर्मा न भवेयुः, तेषु सत्सु धूपबदुपपद्यते ;
यथा ‘शौदुम्बरो धूपो भवति’ इति, न हि शौदुम्बरो धूपद्रव्यं प्रकृतौ
सङ्गीर्णितं ; धर्मनिमित्तस्त्वयं ब्रह्मः उपपद्यते । एवमिहापि धर्म-
निमित्तः कस्तरथन्तरे रथन्तरब्रह्मो भवति, नान्यथेति ॥

सू० स्वयोगौ वा सर्वास्त्यत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—रथन्तरयोगौ गीयेत—इति, किन्तर्हि,—
‘स्वयोगौ’ । कुतः ? । ‘सर्वास्त्यत्वात्’ सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथन्तरब्रह्मो
वाचकः, प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्तः सर्वस्य सप्तोभस्वरक्त-
साभ्यासस्य कस्तरथन्तरमित्यास्ता भवन्ति, तस्मात् ज्योतिरपि विशेषणम् ।
अपि च अर्थान्तरे कस्तरथन्तरे रथन्तरब्रह्मः कस्मिन् स्यात् । तस्मात्
स्वयोगौ गेयमिति ॥

सू० यूयवदिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०) ॥

आ० 'इति चेत्' यस्मिन्,—स्वयोनौ गेयमिति रथन्तरब्रह्मः
तेनोपपद्यते, स हि रथन्तरधर्मेषु सस्य यूयवदुपपद्यते इति ॥

सू० न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

आ० 'न' एतदेवं,—'कर्मसंयोगात्' काष्ठस्य द्युपता, न हि, लोके
द्युप इति सञ्ज्ञातः कश्चित् दृष्टोऽस्ति; यच्च ते संस्काराः, स द्युपः,
तस्मात् 'चैदुम्बरो द्युपो भवति' इति संस्कारनिमित्तः, इह पुनरेवं-
विशेषणविशिष्टः कस्तरथन्तरब्रह्मो लोक एवास्ति, नासौ कस्यानां
रथन्तरं कस्तरथन्तरमित्येवं कृत्वा उच्यते, रथन्तरत्वे कस्यसम्यग्ने वा कस्य
विधीयमाने वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सांविज्ञात्मिकः कस-
रथन्तरब्रह्मः; अत एव स्वयोनौ गीयते ॥ (१०।४।२ इअ०) ॥

कस्तरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्नामाधिकरणम् ॥

सू० कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

आ० कस्तरथन्तर एव भवति संभवः,—'उत्तरयोर्नामति' इति ।
किं रथन्तरयोर्न्युत्तरयोः दृष्टयोन्युत्तरयोर्वा गेयम्, उत स्वयोन्युत्तरयोः ?
इति । किं प्राप्तं ?—दृष्टयोन्युत्तरयोर्वा रथन्तरयोर्न्युत्तरयोर्वा इति ।
कुतः ? । सोदकानुपहात्; न तत्रैव दोषो भवति स्वयोनिरिविभिन्नं
कस्तरथन्तरम् इति, उत्तरयोर्हि यत्कार्यं, तच्च स्वयोनिरिवम्भं
ज्ञातव्या भवति । तस्मात् प्रकरसमपेक्षितव्यमिति ॥

सू० समानदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥४८॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—वृहद्योन्युत्तरयोः रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा गेयम्
—इति, किन्तुहि,—स्वयोन्युत्तरयोः । कुतः ? । दृष्टव्यम्, तद्वा
समानच्छन्दसि समानदेवताके च अविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तं ।
अतः श्रुत्या चोदको बाध्यत इति स्वयोन्युत्तरयोगेयमिति ॥
(१०।४।२४अ०) ॥

अग्निद्विस्तुतशस्त्रयोरविकाराधिकरणम् ॥

सू० ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादवि-
कारः स्यात् ॥ ४९ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति अग्निद्विस्तुत एकादः; तच्च श्रूयते,—‘आग्नेया ग्रहा भवन्ति’
इति । तच्च मन्देहः,—किं प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्यथादेवतमूहः, उत
अविकारः? इति । ऊहबुद्धिं व्यावर्त्तयितुमिदमभिधीयते,—‘ग्रहाणां
देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्’, प्रधानकर्मत्वादिति ।
कस्य पुनरेषा बुद्धिः स्यात्, यं निवर्त्तयेत्? । यो मन्दधीर्मन्यते
अभिधानं वेत्स्यतीति; मन्दधियामपि चोपदेशः क्रियमाणः फलवान्
भवति । अपि च कश्चिदपेक्ष्य सर्वे मन्दधियः । अथ तु न परितोषः एवं,
ततोऽन्यथा वर्धते,—यत्तत् वृत्तमधिकरणं द्वितीयेऽध्याये, (१पा० ५अ०)
तस्मिन् प्रयोजनसूत्रं,—‘ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वा-
दविकारः स्यात्’ इति । यदि संस्कारकर्त्तव्यो स्तोत्रशस्त्रे, किं भवति

प्रयोजनम् ? । अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतमूहः ; अथ प्रधानकर्मणी,
ततो 'ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतब्रह्मयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्'
इति ॥ (१०।४।२५अ०) ॥

चातुर्मासेषु आज्यस्यैवाविकारेणावाहनमधिकरवम् ।

सू० उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्ष्यं नि-
गमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ (प्र० पू०) ॥

भा० सन्ति चातुर्मासानि,—‘चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत’ इति ;
तचानुयाजान् प्रकृत्य समामनन्ति,—‘पृषदाज्येनानुयाजान् यजति’
इति । अस्मि तु प्रकृतौ आवाहनं,—‘देवान् आज्यपान् आवह’ इति ;
तदिह चोदकेन प्राप्तं । तच्च संबन्धः,—किमविकारेणावाहनं कर्त्तव्यम्,
उत ऊहेन ? इति । यदा ऊहेन, तदा किम् आज्यपान् दधिपान्
इति कर्त्तव्यम्, उत दधिपान् इति, अथ वा पृषदाज्यपान् इति ? ।
किं प्राप्तं,—‘दध्नः’ अपि ‘उपलक्षणं’ ‘स्यात्’ आज्यस्यापि । कस्मात् ? ।
‘उभयपानात्’,—उभयं हि तत् देवतामुद्दिश्य त्यज्यते, यच्च त्यज्यते,
तत्पीयत इति मन्त्रेणोक्तं, यच्च पातव्यं, तदुपलक्षितं, प्रकृतौ
‘आज्यपान्’ इति, इह आज्यस्यार्थे दधिसर्पिणी श्रूयते,—‘अथ
पृषदाज्यं गृह्णाति, इयं वा इदं सर्पिंस्यैव दधि च, इदं वै मिथुनं
प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते’ इति ; तुल्यं दधि
आज्येन उच्चार्यते ; तस्मात् उभयमप्युपलक्षयितव्यं,—दधि च आज्यं
चेति ॥

सू० न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५१ ॥ (प्र० पू० नि०) ॥

भा० 'न वा' एतदेवं,—दधि उपलक्षयितव्यमिति । कुतः ? ।
 'परार्थत्वात्',—परार्थं हि पातव्यं द्रव्यं, पादृणामुपलक्षणं, तथाज्येन
 चेदुपलक्ष्यते, कृतोऽर्थः इति न पुनर्द्वा उपलक्षयितव्यम्, 'यज्ञपतिवत्',
 यथा, 'इमं यज्ञमवान्येव यज्ञपतिं वर्द्धान्' इति यज्ञपतिर्मनुष्याणां
 होतृणां प्रशंसार्थः, न स्वार्थं कीर्त्तयति इति अविकारेण प्रयुज्यते; न
 सर्वान् यजमानान् प्रत्यादरः; एवमिहापि पातव्यं पातुर्लक्षणां
 प्रयुज्यते, न स्वार्थं; तत्रैकेनापि येन-केनचिन्नक्षिताः पातार इति
 कृत्वा न द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति ॥

सू० स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥ (आ०) ॥

भा० 'स्यात्' दध्नः उपलक्षणं, न यज्ञपतिवत्त्वात्; यज्ञपतिवद्भो
 हि न स्वार्थं उच्चार्यते, इडास्तुत्यर्थेन च उच्यते, आवाहनं पुनः
 स्मरणार्थं, तच्च पातापि स्मर्त्तव्यः, पेयमपि; तस्माच्चोदकानुगहाय
 पेयान्तरम् उपलक्षयितव्यमिति ॥

सू० न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न वा' दधि उपलक्षयितव्यं, संस्कारशब्दोऽत्र विद्यते आज्यस्य,
 —'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति; पृषदाज्येन चित्रेणेत्यर्थः,
 संस्कारेण हि मिश्रणे संकृतं चित्रमाज्यं भवति; तां च चित्रतामस्य
 प्रत्यक्षतो दधि उत्पादयति । तस्मात् परार्थं (चित्रतासञ्जनार्थं)
 न पातव्यम्, अतो नोपलक्षयितव्यमिति ।

सू० स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥ (आ०) ॥

भा० 'स्याद्वा' दधि उपलक्षणं, द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन, प्रधान-
भूतमुपदिश्यते,—इत्युक्तमस्माभिः,—‘अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, दयं वा
इदं सर्पिषैव दधि च, इदं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं
क्रियते’ इति ; किं पृषदाज्यं गृह्णाते ?,—सर्पिषैव दधि चेति,—
सर्पिषा दध्ना च यागः कर्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तर-
मुच्यते ; तस्मात् दधि उपलक्षयितव्यमिति ॥

सू० दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं
श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—तुल्यं दधि आज्येन, प्रधानभूतमिति ; यद्वह्णे
हि तत् तुल्यमाज्येन, न यागे, यागो हि आज्येन चित्रेण श्रूयते,
तस्मात् ‘श्रुतेराज्यप्रधानत्वात्’ यागं प्रति गुणभूतं दधि स्यात्,
न हि, यद्वह्णे श्रूयमाणं यागे श्रुतं भवति इति, दधि यद्वह्णे श्रूयमाणं
न यागार्थं भवति, तच्च श्रुत्या आज्यं करणं, दधि वाक्येनेति ।
किमर्थं तर्हि तच्च दधिपहणं ? । गृह्णमाणेन प्रत्यक्षतद्विषमाज्यं
भवति इति ; तस्मादाज्यपा निगमाः स्युर्न दध्न उपलक्षणं
कर्तव्यमिति ॥

सू० दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसं-
योगात् ॥ ५६ ॥ (दि० पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—‘आज्यपा निगमा भवेयुरिति न दध्न उपलक्षणं

कर्त्तव्यम्' इति, दधिपागित्येव कर्त्तव्यं, 'दधि' एवात्र 'प्रधानं' ।
 कुतः ? । 'आज्ये प्रथमान्वयसंयोगात्',—प्रथमसंयोगः उपस्तरणम्,
 अन्यसंयोगोऽभिधारणं,—'यदि च यजेत द्वादपसृणीयात्
 सकृदभिधारयेत् ओषधयो वै प्रियङ्गुव ओषधिव्येव पन्नून् प्रतिष्ठा-
 पयति' इति । 'यदि प्रादृषि यजेत सकृदुपसृणीयात् द्विरभिधारयेत्
 वृद्धैव पन्नून् अभिजिघर्त्ति'* इति, उपस्तरणमन्यत् तत्र निधापयितुं
 क्रियते, परार्थेन एष तत्र ब्रह्मार्थः, न ग्रहणमात्रं, ग्रहणेनान्य-
 स्थाधिकरणसंस्कारे 'उपसृष्यति' इति ब्रह्मो वर्त्तते । तथा,
 'अभिधारयति' इति न ग्रहणमात्रम् अभिधारणम्, अन्यस्याभि-
 मुखेनाभिधारयति इति गम्यते, योऽन्य आज्यसंयुक्तः कथं स्यात्
 इति । तदुपस्तरणाभिधारणब्रह्माभ्यां दधि प्रधानभूतं गम्यते,
 आज्यमपि तत्र गुणभूतं । तस्माद्दध्न एवोपस्तरणं कर्त्तव्यं न
 आज्यस्येति ॥

सू० अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणा र्थेऽप्यपदेशे भक्त्या
 संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥ (द्वि० पू० नि०) ॥

भा० 'अपि वा' नैतदेवं,—दधि प्रधानं, तदुपस्तरणमित्यम् इति;
 आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् यागसम्बन्धात्,—'वृषदाज्येनानु-
 याजान् यजति' इति, यत् तेनोपस्तीर्यते तत्र द्वयं निष्पद्यते,
 तच्चैवावत्तं भवति, दधि सोपस्तीर्यं, तत्र ब्रह्मात् आधेयस्याधार-

* 'अभिजिघर्त्ति' इति चादर्शपुरुषकथाः ।

संस्कारोऽवगम्यते दधिर्संस्कारः, न तु संस्क्रुतस्य प्रयोजनं दध्नः,
प्रत्यक्षा तु चिन्ता निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते, तथा च प्रयोजनं, पृषद्वि
तदाव्यं श्रूयते । न च, यागे दधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम्
आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि, तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव, ततो
दधिप्राप्तं भविष्यतीति अर्थादाधेयाधारसम्बन्धे उपस्तरणमिव तद्
भवतीति भाक्त उपसृष्टातिः प्रयुक्तः, तथाभिचारयतिः । तस्मात्
सद्वद् दिरित्येतस्य गुणस्यार्थे 'व्यपदेशे' 'भक्त्या' एव संस्कारशब्द
'उपसृष्टाति', 'अभिचारयति', 'ओषधिव्येव पन्नून् प्रतिष्ठापयति',
'वृक्षैव पन्नून्भिजिघर्त्ति' इति च । तस्मात् आज्यपा निगमा एव
भवेयुरिति ॥

सू० अपि वाख्याविकारत्वात् तेन स्यादुपलक्ष्यणम् ॥
॥ ५८ ॥ (तृ० पू०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पक्षव्यावृत्तिः, न आज्यपा निगमा भवेयुः,
पृषदाज्यपानिति वक्तव्यं । कुतः ? । आख्याविकार एव भवति,
दधिरर्षिघोरञ्च संसर्गः क्रियते, तच्च यो गुणः उपजायते तद्गुणयुक्तस्य
संस्क्रुतस्य आख्याविशेषो भवति पृषदाज्यम् इति, यथा 'रागः स्वादुः
सुरा' इति । तच्च हि उपपरितमेकं शब्दं उपलक्षयामः । उपचाराच्च
अभिधानाभिधेयसम्बन्धो गम्यते, तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते,—
'पृषदाज्येनानुयाजान् यजति' इति । तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं,—पृष-
दाज्यपानिति ॥

सू० न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥ (तृ० पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं स्यात्,—संसृष्टस्य रागवत् पृषदाज्यशब्दो वाचक उपचारादिति ; सत्यमुपचरितोऽयं तच्च, स त्वपचारो लोकादेवावगतः, स गुण आज्ये भवतीति गम्यते । कुतः ? । आज्यशब्दः सर्पिषो वाचकः । पृषदशब्दः पित्रस्य, तद्यथा पृषदस्युः पृषदमणिः पृषदमृग इति ; तयोश्चरितयोश्चिचाज्याभिधानं गम्यते, तस्मात् तत्रैव स उपचार उपपन्नः । अतस्याज्यस्यैव उपसक्षणं पित्रमपित्रं वा आज्यम् आज्यशब्देनाभिधीयत एवेति ॥ (१०।४।२६अ०) ॥

इति भट्टश्रीश्रवणस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ५ पादः ।

एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणम् ॥

सू० आनुपूर्थ्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्यलोपः
स्यात् ॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० 'द्यावापृथिवीयमेककपालम्', 'आग्निं द्विकपालं', 'वैष्णवं
त्रिकपालम्' इत्यादि एकदेशवचनं; समस्तवचनमपि भवति,-
'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति । तथा 'द्विरात्रेण यजेत', 'त्रिरात्रेण
यजेत', 'चतुरात्रेण यजेत', 'पञ्चरात्रेण यजेत', 'षड्रात्रेण यजेत',
'सप्तरात्रेण यजेत', 'अष्टरात्रेण यजेत', 'नवरात्रेण यजेत', 'दश-
रात्रेण यजेत', 'एकादशरात्रेण यजेत'-इत्येकदेशग्रहणं; समस्त-
ग्रहणमपि भवति,—'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' । तथा, 'एकां
सामिधेनीमन्वाह, 'तिस्रः सामिधेनीरन्वाह' इति एकदेशग्रहणं;
समस्तग्रहणमपि भवति,—'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह' इति । तदच-
संशयः,—किं सर्वेभ्येव आद्योपादानम् अग्न्यलोपश्च, उत विकल्पः ?
इति । किं प्राप्तम् ? । 'आनुपूर्थ्यवतां' (क्रमवताम्) एकदेशग्रहणे
ब्रूमः,—'अग्न्यलोपः' आद्योपादानञ्च इति । किंकारणं ? मुख्यमाद्यं,
जघन्यम् अग्न्यं, मुख्यजघन्ययोरन्यतरस्मिन् लोपत्रये जघन्यो लुप्येत,

मुख्यो हि अनुपहीतयः । तदुक्तं,—‘मुख्यं वापूर्वचोदनाल्लोकवत्’
इति ; ‘आगमवत्’ यथा,—समाजेषु समाजेषु च ये आगमवो भवन्ति,
ते पूर्वापविष्टान् अनुपमृष्टैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यू०) ॥

भा० इतश्च आद्योपादानमन्यलोपस्य इति । कुतः ? । लिङ्गमप्येवं
भवति,—‘लुप्येत वा एतत् षष्ठमहो यत् पञ्चाहानुपयन्ति, लुप्येत वा
एतत् षष्ठं कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपन्ति’ इति षष्ठस्य लोपं
दर्शयति, न प्रथमस्य ॥

सू० विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥ (यू०) ॥

भा० नैतदस्ति,—आद्योपादानम् इति, किन्तुर्हि ‘विकल्पः’ । आद्य-
मन्यं वा उपादातव्यम् इति । कुतः ? । ‘समत्वात्’,—समो हि
अन्यलोप आद्यलोपेन,—न हि आदिलोपे श्रुतिः, नो खल्वपि
अन्यलोपे ; मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति, न
हि विशेषश्रुतिरस्ति,—मुख्यमुपादातव्यमिति तस्मादनियम इति ॥

सू० क्रमादुपजनेऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—समाजेषु समाजेषु चागन्तुर्जनो यथा वास्तव्यान्
अनुपमृष्टैव निविशते एवमिहापि इति ; युक्तं, यदास्त्यैराक्रान्ते
देहे आगन्तुर्जनो असम्भवादन्ते निविशते, इह तु अनाक्रान्ते
चिन्तते,—के प्रथममाक्रमेयुरिति । तेनात्र न केषाञ्चित् क्रमो
विरुद्ध इति ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.,

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Uttam Nishkatha, 12 fasci.	Rs. 7 8
Chaitanya-chandrodaya, Nāṭaka, 3 fasci.	1 14
Srauta-cētra, Aśvalāyana, 11 fasci.	6 14
Lāṭyāyana, 9 fasci.	8 10
Śaṅkara Vidyā, 3 fasci.	1 14
Vaiśaṅkha Purāṇa, 5 fasci.	3 2
Nyāya Darśana, 3 fasci.	1 14
Dama Rāpa, 3 fasci.	1 14
Varada Pañchastotra, 1 fasci.	2 8
Kaushitaki Brāhmanopanishad, 3 fasci.	1 4
Śākhyaśāstra, 1 fasci.	0 10
Bṛhat Saṁhitā, 7 fasci.	4 6
Lalitavistara, 5 fasci.	3 2
Taittirya Brāhmana, 24 fasci.	18 0
Taittirya Saṁhitā, 28 fasci.	17 8
Taittirya Aranyaka, 11 fasci.	0 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 14
Aśvalāyana Gṛhya Sūtra, 4 fasci.	2 8
Mīmāṃsā Darśana, 12 fasci.	7 8
Tāṇḍya Brāhmana, 19 fasci.	11 14
Gopāthya Brāhmana, 2 fasci.	1 10
Ātharvama Upanishads, 5 fasci.	3 2
Arṇi Purāṇa, 6 fasci.	6 10
Sāma Veda Saṁhitā, 24 fasci.	16 0
Goṇḍa Tāpand, 1 fasci.	0 10
Nṛsiṅha Tāpand, 3 fasci.	1 14
Uśaturvarga Chintāmaṇi, 17 fasci.	10 10
Goḍḍaliya Gṛhya Sūtra, 6 fasci.	3 12
Pāṇḍya Chārandah Sūtra, 3 fasci.	1 14
Taittirya Pratisākhya, 3 fasci.	1 14
Pratīśāyā Itan by Chand Baidā, 2 fasci.	1 4
Rājataranginī,	4 0
Mahābhārata, vols III and IV,	10 0
Purāṇa Saṅgraha,	1 0
Tāli Grantha, 2 fasci.	1 8
Anukrama Aranyaka of the Rig Veda, 6 fasci.	3 2
Chāṇḍogya Upanishad, Bengali, 2 fasci.	1 4
Taittirya, do., Upanishada, English, 2 fasci.	1 4
Śākhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sāṅkhya Darśana, English, 4 fasci.	2 8
Bṛhadra Sūtra, English,	1 0
Kāṇḍina, 1 fasci.	6 0
Rāmānujācārya Nīṣāṇa, 4 fasci.	2 8
Bhāṇuṭi, 5 fasci.	1 14
Tāṇḍya 1 Sūtra, 6 fasci.	8 0

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci.	Rs. 20 0
Hasidat-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Tho.),	1 0
Fihrist Tusi, 4 fasci.	2 0
Nukhat-ul-Fikr,	4 50
Futuh-ul-Sham, Wajidi, 9 fasci.	2 10
Futuh-ul-Sham, Asadi, 1 fasci.	5 0
Mazhar-i-Wajidi, 5 fasci.	2 0
Suyuti's Itqan, 10 fasci.	2 0
Isfah, 26 fasci. with supplement,	15 0
Tarikh-i-Firuz Shahi, 7 fasci.	4 0
Tarikh-i-Baburi, complete in 9 fasci.	9 10
Muntakhab-ut-Tawarikh, vols. I, II, and III, complete in 15 fasci.	2 0
Waz o Ramin, 8 fasci.	2 0
Iqbalnamah-i-Jahangiri, complete in 3 fasci.	1 00
'Alamgirnámah, 18 fasci. with index,	7 0
Padaishnamah, 19 fasci. with index,	11 11
Muntakhab-ul-Lubab, by Khafi Khan, 19 fasci. with index,	62 12
Ain-i-Akbari, Persian text, 4to, 20 fasci.	55 0
Ain-i-Akbari, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I,	62 00
Farhang-i-Basidat, 14 fasci. complete,	17 00
Nizam's Khamsnamah-i-Ikandari, 2 fasci. complete,	1 00
Akbarnamah, 8 fasci.	18 00
Makiri-i-'Alamgiri, by Muhammad Ediq, complete, 6 fasci. with index,	2 12
Haft Asman, history of the Persian Almans,	4 00
Talaqat-i-Nagiri, English translation by Gossely, 8 fasci.	2 00
Talaqat-i-Nagiri, Persian text, 5 fasci.	2 00

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1844-55, vols. XIX to XXI, 1850-52, to Subscribers at Rs. 1 per number and to non-subscribers at Rs. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXIII to XLIV, 1851-75, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII to XII and vols. XVII. to XX each, ..	Rs. 16 00
Do. Do. Index,	0 0
Catalogue of Manuscripts,	2 0
of Fossil Vertebrata,	2 0
of Sanskrit Manuscripts,	7 00
of Arabic and Persian Manuscripts,	1 00
Tibetan Dictionary,	10 00
Grammar,	0 00
Ross' Annals of 'Omán,	2 0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 10 fasci.	6 00
Blochmann's Persian Prosody,	0 00
Intilâhât-i-Sadiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1 00
Jawami' ul-'Ulum tusrifiyah, 168 pages with 17 plates, 4to.	1 00
Purani Samgraha. Edited by the Rev. K. M. Banerjee, No. 1,	1 00
Corcoran's Chinese Empire, in Urdu, Vols. I. and II., per vol.	20 00
Aborigines of India, by B. H. Hodgson,	2 00
History of the Afghans, Part I, by Dorn,	3 00
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	2 00
Han Kiang Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	4 00
Tuhfat, a Commentary on the Bid'ayah, Vols. II, IV,	16 00
Analysis of the Sher Chin, by Alexander Cassin de Kérat,	1 00
Khazānat-ul-'Ulum,	1 00
Sharaf-ud-din,	2 00
Amr-ul-Musharrifan,	2 00

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 435.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशिवरस्वामिकृतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MĪMAṂSA' DARŚANA,
WITH THE COMMENTARY OF
ŚAVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHESACHANDRA NYĀVARATNA.
FASCICULUS XV.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1880.

सू० लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तत् वचनम् ॥ ५ ॥
(आ०नि०२) ॥

भा० अथ यस्मिन्नुक्तं,—‘लुप्येत वा एतत् षष्ठमहः’ इति षष्ठस्य
लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति; तद् ‘अविशिष्टं’ विकल्पेऽपि, सङ्ख्याया हि
षष्ठमिति पूरणवचनं भवति, यस्मिन् कस्मिंश्चिदपगते येन प्रथमेन
मध्येन अन्येन वा सङ्ख्या पूर्यते, तत् षष्ठं; यथा षष्ठो भातृणां
न दृश्यते इति, कनीयसि व्यष्टे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात्
वचनादन्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥ (पू०नि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्याकर्षयति, ‘आदितः’ ‘प्रवृत्तिः’ भवितु-
मर्हति । कुतः ? । ‘आरम्भस्य तदादित्वात्’, आरम्भो हि तेषाम्
‘आनुपूर्व्यवताम्’ आदितो न्यायः, पूर्वेषु हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः
कर्त्तव्यः, स इह प्रथममेव क्रियमाणः अनुपक्रान्तः केनचित् क्रियेत,
पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाणे उत्तरं पदार्थमभिनिवृत्ति, यः
शुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्त्तव्यः, तस्मिन्नेव
प्रथममुपादीयमाने न अनुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात् सर्वैव,—
ये क्रमवन्तः आरम्भव्याः, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ।

अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपसम्प्राप्तं, न च विरोधोऽस्ति
तदादिषु कृतेषु, अन्त्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां,

लोपो न विरुद्धः; तस्मादाद्योपादानमन्यलोपस्य इति । अद्यैवं
न्यायेन प्राप्ते, यच्च वचनं भवति, तत्रापनीय मध्यममपि, विधिर्भवति;
यथा,—‘अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति’ । ‘अपवर्हिषावनुयाजौ यजति’
इति । विना वचनेन, अन्यलोप एव न्याय्य इति ॥ (१०।५।
(१अ०) ॥

एकचिके आद्ये द्वचे गानाधिकरणम् ॥

सू० एकचिके ढचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां श्रुति-
भृतत्वात् ॥ ७ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति एकचिकः क्रतुः,—‘अथैष एकचिकः । तस्यैकस्यां
वहिष्यवमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्म-
णाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः’
इति । तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संग्रहः,—किं ढचाद्यासु गानं
कर्त्तव्यं, उत आद्ये द्वचे ? इति । किं प्राप्तं?,—‘एकचिके’ क्रतौ
‘माध्यन्दिने’ पवमाने ढचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् । कुतः ? ।
‘छन्दासां श्रुतिभृतत्वात्’, श्रुतिभृतानि हि चीणि छन्दांसि प्रकृतौ,—
चिच्छन्दा आवापः, माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चषामेति, तानि इह
चोदकेनैव प्राप्तानि । तानि एवमुपसंहर्त्तुं शक्यन्ते, यदि ढचाद्यासु
गानं; तस्मात् ढचाद्यासु इति ॥

सू० आदिता वा तस्यायत्वादितरस्यानुमानिक-
त्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाचस्पत्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—आद्ये द्वये गानं कर्त्तव्यं । एष हि न्यायः, क्रम एवम् अनुगृहीतो भवति । ‘इतरस्य’ (कन्दोऽनुग्रहस्य) प्राकृतत्वादिह आनुमानिकत्वं भवति ।

आह,—‘ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादा अनुमानिकः’ । उच्यते,—उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुगृहे व्यायान् भवति । कथं ? । तच्च हि प्रथमे गायत्रे कन्दसि अभिनिर्वृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्रारम्भा, प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थं सर्वं वैकल्पिकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते; प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदशकत्वादप्राप्तं । प्रारम्भस्य च क्रिया प्राप्ता, तस्यामवस्थायां उभयप्राप्त्यभावादविकल्पः । अत्र किं तदेव प्रारम्भं परिसमाप्यताम्, अथान्यत् अप्राप्तमारम्भताम्?—इति । तत् परिसमापयन् श्रुतं करोति, परित्यजन् श्रुतं जहाति इति प्रारम्भं परिसमापनीयं गम्यते । अथेदानीं तस्मिन् निर्वृत्ते वैकल्पिकं कृतार्थत्वादप्राप्तं, तस्मात् क्रमानुगृहे न्याय्यो न कन्दोऽनुग्रह इति ।

तत्राह,—‘ननु गायत्रेण कन्दसा पूर्वं क्रियमाणेन उत्तरकालं चैष्टुभमयुपक्रान्तं भवति’ । उच्यते,—सत्यमुपक्रान्तं भवति, न तु द्वितीयां द्वितीयामकृत्वा । अथ तयोः पूर्णे द्वये नैव कन्दसां प्रयोजनं; तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीयया उत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुगृहे व्यायान् कन्दोऽनुग्रह इति ॥

सू० यथानिवेशश्च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामाचविकारत्वात् ॥

॥ ८ ॥ (यु०) ॥

मुख्यो हि अनुपहीतव्यः । तदुक्तं,—‘मुख्यं वापूर्वबोदनालोकावत्’
इति ; ‘आगमवत्’ यथा,—समाजेषु समाजेषु च ये आगन्तवो भवन्ति,
ते पूर्वोपविष्टान् अनुपसृष्ट्यैव निविशन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यू०) ॥

भा० इतश्च आद्योपादानमन्यलोपश्च इति । कुतः ? । लिङ्गमप्येवं
भवति,—‘लुप्येत वा एतत् षष्ठमहो यत् पञ्चाहानुपपद्यन्ति, लुप्येत वा
एतत् षष्ठं कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपन्ति’ इति षष्ठस्य लोपं
दर्शयति, न प्रथमस्य ॥

सू० विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥ (यू०) ॥

भा० नैतदस्ति,—आद्योपादानम् इति, किन्तुर्हि ‘विकल्पः’ । आद्य-
मन्यं वा उपादातव्यम् इति । कुतः ? । ‘समत्वात्’,—समो हि
अन्यलोप आद्यलोपेन,—न हि आदिलोपे श्रुतिः, नो खल्वपि
‘अन्यलोपे’; मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति, न
हि विशेषश्रुतिरस्ति,—मुख्यमुपादातव्यमिति तस्मादनियम इति ॥

सू० क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—समाजेषु समाजेषु चागन्तुर्जनो यथा वासव्यान्
अनुपसृष्ट्यैव निविशते एवमिहापि इति ; युक्तं, यदाख्यैराक्रान्ते
देहे आगन्तुर्जनो असम्भवादन्ते निविशते, इह तु अनाक्रान्ते
चिन्वते,—के प्रथममाक्रमेयुरिति । तेनात्र न केषाञ्चित् क्रमो
विरुद्ध इति ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.,
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series.

Pittara Naishadha, 12 fasci.	7 8
Chandogya-chandrodays, Nāṭaka, 3 fasci.	1 14
Śrauta sūtra, Aśvadhyaṇa, 11 fasci.	6 14
Iśṭi, ivana, 6 fasci.	5 10
Saṅkara Vijaya, 2 fasci.	1 14
Vaiśeṣika Darśana, 5 fasci.	3 2
Nyāya Darśana, 3 fasci.	1 14
Upaniṣad, 3 fasci.	1 14
Nārada Pañchamuktā, 4 fasci.	2 8
Kaṇvaśāstra, Brāhmaṇapanditā, 2 fasci.	1 4
Sākhyaśāstra, 1 fasci.	0 10
Bṛhat Saṁhitā, 7 fasci.	4 6
Lalitavastava, 5 fasci.	3 2
Taittirya Brāhmaṇa, 24 fasci.	15 0
Taittirya Saṁhitā, 28 fasci.	17 8
Taittirya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upaniṣad, 3 fasci.	1 14
Asvalāyana Grhya Sūtra, 4 fasci.	2 8
Mānava Darśana, 12 fasci.	7 8
Tāndya Brāhmaṇa, 19 fasci.	11 14
Gopātha Brāhmaṇa, 2 fasci.	1 10
Ātharvaveda Upaniṣad, 5 fasci.	3 2
Agni Purāṇa, 2 fasci.	5 10
Sāma Veda Saṁhitā, 24 fasci.	15 0
Śaṅkha Tīpāṇī, 1 fasci.	0 10
Nṛsiṅha Tīpāṇī, 3 fasci.	1 14
Chaturvarga Chandrosmi, 17 fasci.	10 10
Gāthāya Grhya Sūtra, 6 fasci.	3 12
Śāṅkhya Chandrosmi, 3 fasci.	1 14
Taittirya Prāśasthiya, 3 fasci.	1 14
Prāśasthi Jāṇ by Chandra Bhaṇḍā, 2 fasci.	1 4
Śākhyaśāstra, 1 fasci.	4 0
Māhātmya, vols. III and IV.	40 0
Pāṇini Sāṅkhya.	1 0
Pāṇini Grammar, 2 fasci.	1 4
Ātharvaveda Aranyaka of the Śākhya Veda, 5 fasci.	3 2
Chāṇakya Upaniṣad, English, 2 fasci.	1 4
Taittirya, vol. Upaniṣad, English, 2 fasci.	1 4
Sākhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sākhya Darśana, English, 1 fasci.	2 8
Brāhma Sūtra, English.	1 0
Kāṇvaśāstra, 1 fasci.	4 0
Kāṇvaśāstra Nṛsiṅha, 1 fasci.	2 8
Bhāṇḍā, 2 fasci.	1 14
Taittirya i Nandi, 6 fasci.	8 6

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci.	Rs. 18	4
Riḥlat-i-Shamshiyah, (Appendix to Do. Do.),	11	1
Fihrist Tusi, 3 fasci.	10	0
Nuḥbat-ul-Fikr.	10	10
Futūḥ-ul-Shām, Wāḡidī, 9 fasci.	19	
Futūḥ-ul-Shām, Asadī, 4 fasci.	2	7
Maḡāzī of Wāḡidī, 4 fasci.	7	2
Suyutī's Itqān, 10 fasci.	4	0
Lisālah, 26 fasci., with supplement,	19	1
Tārīkh-i-Firās Shāhī, 7 fasci.	1	1
Tārīkh-i-Baihaqī, complete in 9 fasci.	1	10
Muntakhab-ut-Tawārīkh, vols. I, II, and III., complete in 15 fasci.	3	1
Wia o Rāmin, 5 fasci.	2	1
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, complete in 3 fasci.	1	10
'Alamgīr-nāmah, 13 fasci., with index,	3	2
Pādshāh-nāmah, 19 fasci., with index,	14	14
Muntakhab-ul-Lisālah, by Khān Khān, 19 fasci., with index,	10	2
Am-i-Akbarī, Persian text, 110, 70 fasci.	2	0
Am-i-Akbarī, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I.	2	0
Farhang-i-Bahādī, 14 fasci., complete,	17	8
Nizāmī's Khirad-nāmah 3-1 standard, 2 fasci., complete,	2	0
Akbar-nāmah, 8 fasci.	10	7
Makr-i-Alaqudī, by Muḥammad Shāh, complete, 5 fasci., with index,	4	12
Haft Asmān, history of the Persian Monarchs,	1	1
Talaqāt-i-Nāqirī, English translation by Saverty, 2 fasci.	1	1
Talaqāt-i-Nāqirī, Persian text, 5 fasci.	1	1

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1848-49, vols. XIX to XXI, 1850-52, to subscribers at Rs. 1 per number and to non-subscribers at Rs. 1-8 per number; vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXIII to XLIV, 1854-75, to subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII to XII, and vols. XVII to XX, eds.	10	0
Do. Do. Index,	2	0
Catalogue of Mammalia,	2	0
— of Fossil Vertebrata,	2	0
— of Sanskrit Manuscripts,	1	0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1	0
Tibetan Dictionary,	10	0
— Grammar,	10	0
Boss' Annals of 'Omān,	2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 16 fasci.	10	0
Blochmann's Persian Prosody,	1	0
Isṭiḥṣāt-i-Sūfiyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 870.	1	0
Jawāmi' ul-'Ilm fi-tarīqatī, 168 pages with 17 plates, 410.	1	0
Purāṇa Saṅgraha. Edited by the Rev. R. M. Bannerjee, No. 1,	1	0
Cornwall's Chinese Empire, in India, Vols. I. and II., per vol.	10	0
Aborigines of India, by R. H. Hodgson,	1	1
History of the Afghans, Part I, by Dorn,	10	1
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,	1	0
Han K'uang Tsang, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,	1	1
'Ināyah, a Commentary on the Hudūd, Vols. II, IV.,	10	0
Analysis of the Shao Ching, by Alexander Cassin de Koning,	1	0
Khazānat-ul-'Ilm,	1	0
Nizām-ut-tal-Iskhan,	1	0
Am-i-Musharrahā,	2	0

BIBLIOTHECA INDICA;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 435.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशिवरस्वामिद्वतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MĪMAṂSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
ŚIVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHESACHANDRA NYĀTARATNA.
FASCICULUS XV.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 87, PARK STREET,
1880.

सू० लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तत् वचनम् ॥ ५ ॥
(आ० नि० २) ॥

भा० अथ यस्मिन्नुक्तं,—‘लुप्येत वा एतत् षष्ठमहः’ इति षष्ठस्य
लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति; तद् ‘अविशिष्टं’ विकल्पेऽपि, सङ्ख्याया हि
षष्ठमिति पूरणवचनं भवति, यस्मिन् कस्मिंश्चिदपगते येन प्रथमेन
मध्येन अन्येन वा सङ्ख्या पूर्यते, तत् षष्ठं; यथा षष्ठो आह्वयः
न दृश्यते इति, कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

सू० आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात्
वचनादन्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥ (पू० नि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति, ‘आदितः’ ‘प्रवृत्तिः’ भवितु-
मर्हति । कुतः ? । ‘आरम्भस्य तदादित्वात्’, आरम्भो हि तेषाम्
आनुपूर्व्यवताम् आदितो न्यायः, पूर्वेषु हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः
कर्त्तव्यः, स इह प्रथममेव क्रियमाणः अनुपक्रान्तः केनचित् क्रियेत,
पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाणे उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति, यः
सुमेराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त एवान्येन कर्त्तव्यः, तस्मिन्नेव
प्रथममुपादीयमाने न अनुपक्रमदोषो भविष्यति । तस्मात् सर्वत्रैव,—
ये क्रमवन्तः आरम्भव्याः, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ।

अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपसम्प्राप्तं, न च विरोधोऽस्ति
तदादिषु कृतेषु, अन्वयानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां,

लोपो न विहृद्ः; तस्मादाद्योपादानमन्यलोपश्च इति । अथैवं
न्यायेन प्राप्ते, यच्च वचनं भवति, तच्चापनीय मध्यममपि, विधिर्भवति;
यथा,—‘अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति’ । ‘अपवर्हिषावनुयाजौ यजति’
इति । विना वचनेन, अन्यलोप एव न्याय्य इति ॥ (१०।५।
(१अ०) ॥

एकचिके आद्ये द्वचे गानाधिकरणम् ॥

सू० एकचिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां श्रुति-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति एकचिकः क्रतुः,—‘अथैष एकचिकः । तस्यैकस्यां
वह्मिष्यमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्म-
णाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः’
इति । तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संशयः,—किं द्वचाद्यासु गानं
कर्त्तव्यं, उत आद्ये द्वचे ? इति । किं प्राप्तं?,—‘एकचिके’ क्रतौ
‘माध्यन्दिने’ पवमाने द्वचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् । कुतः ? ।
‘छन्दासां श्रुतिभूतत्वात्’, श्रुतिभूतानि हि चीणि छन्दांसि प्रकृतौ,—
त्रिच्छन्दा आवापः, माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसामेति, तानि इह
षोदकेनैव प्राप्तानि । तानि एवमुपसंहर्त्तुं शक्यन्ते, यदि द्वचाद्यासु
गानं; तस्मात् द्वचाद्यासु इति ॥

सू० आदितो वा तद्ध्यायत्वादितरस्यानुमानिक-
त्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

आ० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—आद्ये द्रष्टे गानं कर्त्तव्यं । एष हि व्यायः, क्रम एवम् अनुगृहीतो भवति । 'इतरस्य' (कन्दोऽनुग्रहस्य) प्राकृतत्वादिसिद्धान्तानुमानिकत्वं भवति ।

आह,—'ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादानुमानिकः' । उच्यते,—उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो व्यायान् भवति । कथं ? तच्च हि प्रथमे गायत्रे कन्दसि अभिनिर्वृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्रारब्धा, प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति । अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थं सर्वं वैकल्पिकं प्राप्नोति, न प्रवृत्ते; प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदशकत्वादप्राप्तं । प्रारम्भस्य च क्रिया प्राप्ता, तस्यामवस्थायां उभयप्राप्त्यभावादविकल्पः । अत्र किं तदेव प्रारम्भं परिसमाप्यताम्, अथान्यत् अप्राप्तमारभ्यताम्?—इति । तत् परिसमापयन् श्रुतं करोति, परित्यजन् श्रुतं जहाति इति प्रारम्भं परिसमापनीयं गम्यते । अयेदानीं तस्मिन् निर्वृत्ते वैकल्पिकं कृतार्थत्वादप्राप्तं, तस्मात् क्रमानुग्रहो न्यायो न कन्दोऽनुग्रह इति ।

तत्राह,—'ननु गायत्रेण कन्दसा पूर्वं क्रियमाणेन उत्तरकाष्ठं चैष्टुभमप्युपक्रान्तं भवति' । उच्यते,—सत्यमुपक्रान्तं भवति, न तु द्वितीयां द्वितीयामकृत्वा । अथ तयोः पूर्णे द्रष्टे नैव कन्दसां प्रयोजनं; तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीयया उत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुग्रहो व्यायान्न कन्दोऽनुग्रह इति ॥

सू० यथानिवेशश्च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामाचविकारत्वात् ॥

॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इतस्याद्ये द्वये नेचम् इति । कुतः ? 'यथानिषेधे' 'प्रकृतिकत्' बन्धेन प्राप्त्यासु खोषीयासु तिसृषु 'माध्यन्दिनः' इति वक्ष्या-
माचक्ष्य प्रत्याश्वायो न क्रमस्य । आह,—'ननु यथा क्रमस्य न
प्रत्याश्वायः, एवं कन्दशामपि' । उच्यते,—सत्यम् एवम् एतत्, सुख्यस्य
क्रमात्प्राप्तः, जघन्यः कन्दश्या । तस्मादपि आद्ये द्वये नातथ्यमिति ॥
(१०।५।२अ०) ॥

एकस्याद्यपि घूर्गानाधिकरणम् ॥

सू० चिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥* (पू०) ॥

भा० अस्ति एकचिकः कृतः,—'अथैष एकचिकः । तस्य एकस्यां
बहिष्यवमानं, तिसृषु हेतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु
ब्राह्मणाच्छिनः । एकस्यामष्वावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः'
इति । सन्ति तु धुरि सामानि । तेषु संश्रयः,—किं, द्वये नेवानि,
उतैकस्याम् अस्ति ? इति । किं प्राप्तं ?—'चिकः' खोमः 'द्वये' 'स्वस्त्य'
धुरि सामसु । एवं द्वयप्रापकस्योदकोऽनुपहीयते । तस्मात् द्वये
मेयमिति ॥

सू० एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मात्वात् ॥ ११ ॥
(सि०) ॥

* सर्वेष्वेव पुस्तकेषु 'चिकस्तृचे' इति पाठः प्रथमं लिखित आसीत्, यच्च
'चिकस्तृचे' इति क्त्वा पश्चात् संशोधितः । एवं आदर्शपुस्तके, 'धुर्ये' इति खने, 'धुरि'
इति भाष्ये च पाठः, परन्तु, अन्येषु पुस्तकेषु खने 'धूर्ये' इति पाठाभावे च क्वचित्
'धुरि' इति क्वचित् 'धुरि' इत्यनियत एव पाठः । आकरशानुवारेण आदर्शपुस्तकपाठ
एव साधीयान् ।

भा० 'एकस्यां वा' ऋचि गेयं, सोमस्य हि तच्चावृत्तिधर्मता भवति, वचनप्राप्तात्स्यात्, इदं भवति वचनम् 'आवृत्तं धूर्तं सुवते, पुनरावृत्तं दृष्टैरपतिष्ठते'* इति; 'किमिव वचनं न कुर्यात्' । तस्मात् धुरि सामसु एकस्यावृचि गेयमिति ॥ (१०।५।३अ०) ॥

दिराचादिषु दशराचस्य विध्यन्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० चोदनासु त्वपूर्वत्वास्त्रिङ्गेन धर्मनियमः
स्यात् ॥ १२ ॥ (सि०) ॥

भा० सन्ति दिराचादयो अहर्गणाः,—'दिराचेण यजेत' इत्येवमादयः । तेषु किं छत्त्रस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते, उत प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा दशराचस्य? इति । किं प्राप्तं?—अविज्ञेयात् छत्त्रस्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'चोदनासु' तासु प्रायणीयोदयनीययोः पूर्वत्वेनासम्भवात् दशराचस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तते । केन हेतुना? । 'स्त्रिङ्गेन' विध्यन्तो नियम्येते । किं स्त्रिङ्गं भवति? । एवमाह,—'यत् प्रथमं तत् द्वितीयं यत् द्वितीयं तत् तृतीयं अगतीमन्तर्गच्छति' इति,—एवं ज्ञापयति,—यत् प्रथमं दिराचस्य, तत् द्वितीयं द्वादशाहस्य गायत्रं; यत् द्वितीयं दिराचस्य, तत् तृतीयं चैष्टुभं अगतीमन्तर्गच्छति—इति षड्द्वितीयं जागतम् अहः अन्तरीयमाणं दर्शयन् दशराचस्य प्रवृत्तिं दर्शयति । 'यत् प्रथमम्' इति दिराचस्य वादः, प्रकरणात्; 'तत्

* 'उपतिष्ठते' इति चादर्शपञ्चकपाठः ।

द्वतीयम्' इति द्वादशाहस्य, द्दिराचे द्वतीयाभावात् । अपि चेदमघरं
लिङ्गं,—‘गायत्रं प्रथममहत्तैष्टुभं द्वितीयं जगतीमन्तर्गच्छति’ इति,
अन्तराये षडहद्वितीयं जागतं दर्शयति । तस्मात् दशराचस्य
प्रवृत्तिः ॥

सू० प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥ (उप०) ॥

भा० ‘द्दिराचेण यजेत’ इति राचशब्दः, इहापि ‘दशराचः’ इति
स एव, तदेतस्मात् प्रकृतिलिङ्गात् दशराचस्य विध्यन्त इति प्राप्ते
लिङ्गदर्शनम् ॥ (१०।५।४अ०) ॥

सप्तभिराधूनेति इत्यनेनाग्नौ धूनायद्येनां मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकारश्च ॥

सू० अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासा-
मर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

भा० अग्नौ तु अधूननार्था मन्त्राः,—‘वेशीनां त्वापत्मा-
धूनेमि’ इत्येवमादयः, तान् प्रकृत्य श्रूयते,—‘सप्तभिराधूनेति’ इति ।
तथा अग्नौ वपनार्था मन्त्राः,—‘या ओषधीः’ इत्येवमादयः ; तानपि
प्रकृत्य श्रूयते,—‘चतुर्दशभिर्वपति’ इति । तच्च संशयः,—‘किमाद्यो-
पादानम्, उत अनियमः? इति । किं प्राप्तम्?,—आद्योपादानम्,
“आदितो वा तद्व्यायत्वात्” (८सू०) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु’ (अप्रकृतिपूर्विकासु)
श्रूयमाणसु ब्रूमः,—‘विकल्पः स्यात्’, एवं ‘सर्वासां’ सङ्ख्यानाम् अर्थवत्त्वं

अविद्यति; आद्योपादाने हि केषाञ्चिन्मन्त्राणामुत्पत्तिरनर्थिकैव
स्यात् ! गम्यते च ताभिर्वपनं, प्रकरणात्, या हि प्रकृतिपूर्विका
भवन्ति, तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता, अनर्थक्येन च कारणेन
सुखातिक्रमः सङ्ख्यायाः ॥ (१०।५।५अ०) ॥

विद्वद्विद्वत्सोमकेऽप्राकृतानां साक्षामागमाधिकरणम् ॥

सू० स्तोमविद्वद्वै प्राकृतानामभ्यासेन सङ्ख्यापूरण-
मविकारात् सङ्ख्यायां गुणशब्दत्वादन्वस्य चा-
श्रुतित्वात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० इह विद्वद्वत्सोमकाः क्रतव उदाहरणम्,—‘एकविंशेनातिरात्रेण
प्रजाकामं याजयेत्, चिण्वेन ओजस्कामं, चयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्’
इति । तच्चायं संशयः,—किं प्राकृतानां साक्षामभ्यासेन सङ्ख्या
पूरयितव्या, उत अप्राकृतानामागमेन ? इति । किं प्राप्तम् ?—अनियमः,
अविशेषात् । इति प्राप्ते ब्रूमः,—‘स्तोमविद्वद्वै’ ‘अभ्यासेन’ सङ्ख्या
पूर्यते, एवं हि प्रकृतग्रहणम्, इतरथा अप्रकृतक्रियेति; सङ्ख्या हि
प्राकृतानां प्रधानभूतानां साक्षां गुणभावेनोच्यते, न प्राधान्येन;
न चान्यत् सामद्रव्यं श्रुत्या विधीयते, यावांस्य श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गं
दोषः, तावान् श्रुतकल्पनायां । तस्मादभ्यसितव्यानि प्राकृतानि
सामानि, यथा धुरि सामानीति ॥

सू० आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥
(सि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । अप्राकृतानां साक्षां 'आगमेन' सङ्ख्या पूरयितव्या इति । कुतः ? । अभ्यासे न हि श्रूयते, एतावत् श्रूयते,—'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति, यावांस्य श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावानश्रुतकल्पनायां ।

'ननु आगमोऽपि न श्रूयते' । उच्यते,—उभयस्मिन्नश्रूयमाणे आगमो न्यायः, एवमागमपूरिता सङ्ख्या समञ्चसा भविष्यति, इतरथा अभ्यासपूरिता असमञ्चसा स्यात् ! तस्मादागमेन पूरयितव्येति ॥

सू० सङ्ख्यायाश्च पृथक्कनिवेशात् ॥ १७ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्चागमेनेति । कुतः ? । पृथक्कनिवेशिनी हि सङ्ख्या, यथा अष्टौ घटा इति, अभ्यासेनापृथक् स्यात् ! तस्मादागमेन पूरयितव्या इति ॥

सू० पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्चागमेनेति । कुतः ? । पराक्शब्दो हि भवति,—'पराक् बहुष्यवमानेन सुवन्ति' इति । स च अनभ्यासश्च वाचकः, यथा 'पराचीः सामिधेनीरन्वाह' इति अनभ्यासा इति गम्यते । तस्मादपि आगमः ॥

सू० उक्ताविकाराश्च ॥ १९ ॥ (यु०३) ॥

भा० इतश्चागमः, एवमुक्तस्याविकारो भवति । किमिदम् 'अवि-
कारः' इति ? । अपुनर्वचनं, तच्च जामितादौषो न भविष्यति, अभ्यासे
हि स स्यात्,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेत'
इति ॥

सू० अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्',—इति पुनर्यदुक्तम् आगमोऽपि नैव श्रूयते इति,
तत् परिहर्त्तव्यम् ॥

सू० स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अर्थेन सामानि चोद्यन्ते । कतमेनार्थेन ? । 'एकविंशेन
अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इत्येवमादीनां वाक्यानामर्थेन इति,
न हि अनागम्यमानेषु सामसु एताः सङ्ख्याः सामञ्चस्येन सम्भवन्ति,
तस्मात् 'अर्थचोदितानाम्' इदं परिमाणशासनं कृत्वा कृतार्थः ब्रह्मः
'एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इति अर्थप्राप्तभागमं न
शक्नोति वारयितुं । तस्मादागमेन पूरणमिति ॥

सू० आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥ (यु०४) ॥

भा० इतश्चागम इति पक्षामः, 'आवापवचनं' हि भवति,—'जीषि
ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री वृद्धी अनुष्टुप्, अत्र हि एवावपन्ति,

अत एवादपन्ति' इति ; एतत् 'अभ्यासे' नावकल्पते । तस्मादप्यागम इति ॥

सू० साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥ (यु०५) ॥

भा० इतस्यागमः । कुतः ? । 'साम्नां' हि एवमुत्पत्तिरर्थवती भवति—
'दश सामसहस्राणि श्रतानि च चतुर्दश ।
साङ्गानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः ।
अग्नीतिश्रतमाग्नेयं पवमानं चतुःश्रतं ।

ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि* यानि गायन्ति सामगाः' ॥ इति ।

इतरथैषां साम्नां उत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मादपि आगमः इति ॥

सू० धूर्येषपीति† चेत् ॥ २४ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुपवर्णितं, यथा धूरि-सामस्त्रिति, तत् परिहर्तव्यम् ॥

सू० नावृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं युक्तं, धुरि-सामसु आवृत्तिधर्मकाणि हि तानि,
वचनप्रामाण्यात् ; इदं तच्च वचनम् 'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते, पुनरावृत्तं
पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति, वचनात् तच्च क्रियते ; तद्वदिह वचनं नास्ति,
तस्माद् विषममेतदुपवर्णनम् । अत्र आगमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति
सम्यगेतदिति ॥ (१०।५।६ अ०) ॥

* 'सप्तविंशानि' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† सम्यैव 'धूर्येष' इत्येव पाठः । परन्तु पूर्वोपरपाठसामञ्जसाच्च 'धूर्येष' इत्येव
पठितुं युक्तम् । एव एव पाठो आकरशानुसारी । एवं भाष्ये 'धूरि' इत्यत्र 'धुरि' इति
सम्यक् पाठः ।

वहिष्यवमाने ऋज न शिष्यरश्मः ॥

सू० वहिष्यवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

भा० विवृद्धसोमकेषु क्रतुषु संग्रहः,—वहिष्यवमाने किं साधाम्
आगमः, अभ्यासः ? इति । पूर्वेण न्यायेनागमः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वहिष्यवमाने तु’ नैवम्, ‘ऋगागमः’ तच्च
इति । कुतः ? । ‘सामैकत्वात्’ । कथं ? । यत् उत्तरयोः पवमान-
योस्तृचाय द्वचाय हिङ्करोति । अथ कस्माद् वहिष्यवमाने सङ्गदेव
हिङ्करोतीति ? । ‘एकं हि तच्च सामेति ब्रूयात्, स्वारमेव गायत्रम्’
इति वचनात्, सामैकत्वे ज्ञाते ऋगागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति,
सामापि अभ्यसितव्यमिति ॥ (१०।५।७अ०) ॥

सामिधेनीष्ववशिष्टानामागमेन सङ्ख्यापूरणविकरश्मः ॥

सू० अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यास-
प्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० स्तो दर्शपूर्णमासौ, तच्च काम्याः सामिधेनीकल्पाः ‘एक-
विंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मवर्षसकामस्य,
एकविंशतिस्नानब्रूयात् अन्नकामस्य, द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य,
षड्विंशतिमनुब्रूयात् पशुकामस्य’ इत्येवमादयः । तत्रायमर्थः सांज्ञिकः,—
किं सामिधेनीध्वागमेन सङ्ख्या पूरयितव्या, उत अभ्यासेन,
उत यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेन ? इति । किं प्राप्तं ?—पूर्वेण

न्यायेनागम इति । अपि च अविज्ञेयोऽर्थः, अभ्यासेन हि पूर्णमाणा न सामञ्जस्येन स्यात्, तस्मादागम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणम्’ इति । तुङ्गशब्दः पञ्च-
व्यावर्त्तकः,—नागमः किन्तु हि अभ्यासः । कुतः ? । ‘अभ्यासप्रकृतित्वात्’,
—प्रकृतौ अभ्यासेन सङ्ख्या पूरिता,—‘चिः प्रथमामन्वाह चिरुत्तमाम्’
इति । कथं ? । ‘पञ्चदश सामिधेन्यः’ इति श्रुतिः, एकादश च समाख्याताः ;
तत्र अभ्यासेनागमेन वा सङ्ख्यायां पूरयितव्यायां अभ्यास उक्तः,—
‘चिः प्रथमामन्वाह, चिरुत्तमाम्’ इति, अनेन नियमेन प्रथमोत्तम-
योरभ्यासः कर्त्तव्य इति, यावत्कालस्ययोरभ्यासे क्रियमाणे पञ्चदशसङ्ख्या
पूर्यते, तावत्कालोऽभ्यसितव्यम्,—इत्येतदभिप्रायं चित्त्वं, तथा हि
दृष्टार्थता, चिसङ्ख्याभिप्राये अदृष्टं कस्य स्यात् ! तस्मादिहापि
तत्प्रकृतित्वात् यावत्कालोऽभ्यस्यमानयोर्यथोदिता सङ्ख्या पूर्यते,
तावत्कालोऽभ्यसितव्यम् इति ॥

सू० अविज्ञेयात् नेति चेत् ॥ २८ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यम् ॥

सू० स्यात् तद्वर्त्तत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ सङ्ख्या-
पूरणात् ॥ २९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘स्यात्’ अभ्यासः । कुतः ? । प्रकृतिधर्तृत्वं हि विज्ञेयः, तस्मात्
‘आ सङ्ख्यापूरणात्’ अभ्यसितव्यम् । एवं ‘प्रकृतिवत्’ कृतं भविष्यति,
सोदकानुरोधेन अभ्याससामञ्जस्यम् अभ्युपगन्तव्यं । तस्मादभ्यास
इति ॥

सू० यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाञ्छः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैवम्, आ सङ्ख्यापूरणात् प्रथमो-
त्तमे अभ्यसितव्ये इति, यावदुक्तमभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन पूरयितव्या
सङ्ख्येति । कुतः ? । 'कृतपरिमाणत्वात्' अभ्यासस्य, कृतं हि अभ्यासस्य
परिमाणं,—'चिः प्रथमामन्वाह, चिरुत्तमाम्' इति, त्रिसङ्ख्या चाभ्यासेन
विवक्षिता, न पूरणी सङ्ख्या, तथा श्रुतिः परिगृहीता स्यात्, इतरथा
सङ्क्षणा ।

अथ यदुक्तं,—'दृष्टार्थता चैवं भवति' इति । नैतदेवम्, आदर्शव्यो
हि चित्तानुरोधः, द्विचतुष्केणापि हि सङ्ख्या पूर्यते, तथापि प्रथमो-
त्तमयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः, तेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ; इहापि तेनैव
अभ्यासेन सङ्ख्या पूर्यते, भवति हि सोऽप्यत्र सङ्ख्यापूरणः, प्रकृतौ
प्रथमोत्तमे च चिरभ्यस्ये, सङ्ख्या च पूरिता ; इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यं,—
प्रथमोत्तमे च चिरभ्यसितव्ये, सङ्ख्या च पूरयितव्या, न प्रकृतावेष
ब्रह्मार्था गम्यते,—अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ; अभ्यासः
कर्त्तव्य इति वक्षणादवगम्यते, सङ्ख्या पूरयितव्येति सामर्थ्यात् ; सा च
प्रकृतौ अर्थादनेन पूरिता, यस्मात्तथा कृतः, न स बोधनार्थः ;
तस्मात् न, अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति बोधक आह । एवं
चेद् 'यावदुक्तम्' अभ्यस्य अवशिष्टानामागम इति ॥

सू० अधिकानाञ्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्चागम इति, अधिकदर्शनं हि भवति,—'न जगत्या
परिदध्यात्, यज्जगत्या परिदध्यात् तच्छब्दांसि गमयेत्, चित्तुभा

परिद्धाति' इति, अभ्यासे च जगतीपरिधानाद्वा नावकस्यते ।
तस्मादप्यागम इति ॥

सू० कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—यावदुक्तमभ्यस्य अधिका आगमयेदिति,
धुरि-सामकर्माखपि एवमेव स्यादिति ॥

सू० न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं, धुरि-सामकर्मासु युक्तं ; चोदितस्तत्राभ्यासः,—‘आवृत्तं
धूर्षुं सुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते’ इति ; इह तदचनं नास्ति,
तस्माद्यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ॥
(१०।५।८अ०) ॥

षोडशिनो प्राकृतत्वाधिकरणम् ॥

सू० षोडशिनो वैकृतत्वं तच्च कृतस्त्रविधानात् ॥
॥ ३४ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति षोडशी, ज्योतिष्टोमं प्रकृत्याख्यातः,—‘य एवं विद्वानेतं
षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना, परास्य भ्रातृव्यो भवति’ इति ।
तच्च संशयः,—किमेष प्राकृतः, वैकृतः ? इति ? कथं ? । प्राकृतः,
ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य आख्यानात्, वैकृतो विकृतौ वचनात्, ‘मध्यमेऽहं-
स्त्रिराजस्य गृह्यते’ इति । प्रकृतावपि वचनमस्येवेत्याशङ्क्य, ‘अग्निष्टोमे
राजन्यस्य गृह्णीयादतिराजे ब्राह्मणस्य’ इति, विकृतावपि वचनसामर्थ्यात्

विकृतौ अतिरात्रे स्यादित्याशङ्कते । प्रकृतावासानात्, प्रकृतौ च अतिरात्रस्य भावात् प्राकृतः इत्याशङ्क्य । तस्मात् संशयः ।

किं प्राप्तं ?—‘षोडशिनो वैकृतत्वं’ स्यात् । कुतः ? । ‘तच्च कृत्स्नविधानात्’, विकृतावसौ कृत्स्नो विधीयते । कथं ? । ‘य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृहीत’ इत्यभिधाय ‘मध्येऽहं विराजस्य गृह्यते’ इति विधीयते ; प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । एवं वाक्येन प्रकरणे बाधिते, ‘अतिरात्रे ब्राह्मणस्य’ इति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते, तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानाद्विकृतावसौ न कृत्स्न आवातः, तथापि कृत्स्न एव विकृतौ विहितो भवति । तस्मात् विकृतिषु परिगणितासु षोडशी गृहीतव्यो न प्रकृताविति ॥

सू० प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च वैकृत इति । कुतः ? । प्रकृतौ अभावो दृश्यते । कथं ? । ‘दे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते’ इति अभावे षोडशिनः, दे सोऽग्नीये विराजमतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये (२।४। २६ सू०) । तस्मादपि वैकृतः षोडशीति ॥

सू० अयञ्चवचनाच्च ॥ ३६ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च वैकृतः स्यात्, एवं हि भवति वचनं,—‘न षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीत्याहुः’ इति । न तावत् नास्ति षोडशी ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ, इदं भवति वचनं, यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते ; तस्मादपि वैकृत इति गम्यते ॥

सू० प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रद्भः पञ्च व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति वैकृतः षोडशीति,
प्राकृतः स्यात् । कुतः ? । प्रकृत्या हि ज्योतिष्टोमे आख्यातः,
प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेनैकवाक्यता स्यात्, सा विकृतावप्युच्यमानस्य
नापैति । न हीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकं, किन्तर्हि विकृतावुपदेशकं ।
तस्मात् प्रकृतौ शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हति इति ।

अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकं, किन्तर्हि वाक्यमपि
तथेति, 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इति । न
चेदं प्रकृतौ सम्भवत् वैकृतेऽतिरात्रे ब्रह्मते कल्पयितुं ; तस्मात् प्राकृतः
षोडशीति ॥

सू० प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोडशिनः,—'तिस्रः संस्तुतानां
विराजमतिरिच्यन्ते' इति, उक्तमेतत् षोडशिनि गृह्यमाणे तिसृणां
स्तोत्रीयाणां दर्शनमवकल्पत इति । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ॥

सू० आम्नातं परिसङ्ख्यार्थम् ॥ ३९ ॥ (आ०नि०१) ॥

भा० अथ यदुक्तं, वैकृतस्तच्च कृत्स्नविधानादिति, तदुक्तं,—प्रकृताव-
प्रतिषेधकं तद्वचनमिति । 'अथ षोडशेन प्राप्तौ किमर्थं पुनरुच्यते'
इति । अविशेषेण हि तद्वचनं प्रकृतावभिधाय 'अग्निष्टोमे राजन्यस्य,
ब्राह्मणस्य चातिरात्रे' इति वाक्येनोक्तं, तद्विकारार्थमेवं प्राप्नोति

परिसङ्ख्यानं, तदर्थमुच्यते, अनतिराचेऽप्यनग्निष्टोमेऽपि कथं गृह्यते?—
'मध्यमेऽहंचिराचस्य गृह्यते' इति ॥

सू० उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥ (आ० नि० २) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते, 'हे संस्तुतानीं
विराजमतिरिच्येते' इति, तदुक्तम्,—अभावदर्शनात् वैकल्पिकः षोडशी,
न विहितप्रतिषेधात् पक्षेऽतिरेकः इति ॥

सू० गुणादयश्चत्वम् ॥ ४१ ॥ (आ० नि० ३) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—अयश्चवचनात् न प्रकृतौ षोडशीति, तदुक्तं,—
श्रुत्यात् प्रकृतौ गृह्यते इति । कथं त्वयश्चवचनं ? । वैकल्पिकत्वात्,
पक्षे 'सः' यज्ञो नास्तीति भक्त्या अयश्च इत्युच्यते । तस्मात् प्राकृतः
षोडशीति । प्रयोजनं,—पूर्वपक्षे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते ॥
(१०।५।८ अ०) ॥

आययणादेव षोडशियश्चस्यधिकरणम् ॥

सू० तस्याययणाद् ग्रहणम् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति षोडशी,—“य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति,
भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति” इति । तत्रायमर्थः समधिगतः,—
'प्राकृतः षोडशी' इति; अयेदानीम् इदं सन्दिह्यते,—किमसौ
आययणादुक्त्याच गृहीतव्य इति, उत, आययणादेव ? इति । किं

प्राप्तं? “तस्याययणात् ग्रहणम्” । कुतः? । वचनात्, ‘आययणात्
मृच्छाति षोडशिनम्’ इति ।

सू० उक्त्याञ्च वचनात् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० मृच्छीम एतत्,—‘आययणाद् ग्रहीतव्यः षोडशी’ इति,
किन्तु ‘उक्त्याञ्च’ ग्रहीतव्यः । कुतः? । ‘वचनात्’ वचनमिदं भवति,—
‘उक्त्यात् मृच्छाति षोडशिनम्’ इति, किमिदं वचनं न कुर्यात् ।
तस्मादुक्त्याययणाभ्यां ग्रहीतव्य इति । (॥१०।५।१०अ०पू०) ॥
तदेतत् अपर्यवसितं तिष्ठतु तावत्, अथ इदानीमेतच्चिन्त्यते,—

तृतीयसवन एव षोडशिपञ्चशधिकारकम् ॥

सू० तृतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ४४ ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्च श्रूयते,—‘यः षोडशी मृच्छते
इन्द्रियमेव वीर्यमात्मं धत्ते’ इति । तच्च संग्रहः,—किं सवने-सवने
ग्रहीतव्यः, उत, तृतीयसवने? इति । किं प्राप्तं?—सवने-सवने इति ।
कुतः? । प्रतिसवनं हि श्रूयते,—‘मृच्छाति षोडशिनम्’ इति ।
शब्दलक्षणे च कर्षणि शब्दो नः प्रमाणं; तस्मात् सवने-सवने षोडशी
मृच्छते इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘तृतीयसवने’ ‘स्यात्’ अस्य ग्रहणम् इति ।
कुतः? । वचनात्, भवति हि वचनं,—‘तृतीयसवने आययणात्
मृच्छाति षोडशिनम्’ इति, वचनं नः प्रमाणं, तस्मात् तृतीयसवने
ग्रहीतव्य इति । अथ यदुक्तं,—प्रतिसवनं षोडशिग्रहणम् इति,

द्वितीयसवनग्रहणस्तुत्यर्थं तत् । कथं ? । 'प्रातःसवने गृह्यः तेजो वै प्रातःसवनं, तेजस एव वज्रं निर्भिमीते ; माध्यन्दिने सवने गृह्यः, तेजो वै माध्यन्दिनं सवनं, तेजस एव वज्रं निर्भिमीते ; द्वितीयसवने गृह्यः, पञ्चमे वै द्वितीयसवनं, पञ्चम एव वज्रं निर्भिमीते ; यत् प्रातःसवने गृह्यीयात् वज्र उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत ; यन्माध्यन्दिने मध्यतः, वज्रं निह्न्यात् ; द्वितीयसवने गृह्यः, तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्यति न पूर्वं सवने आर्त्तिं नीत इति ॥ (१०।५।११अ०) ॥

सू० अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥

(१०अधि०पू०यु०१) ॥

भा० खितात् उच्यते,—इतश्च पश्चात्,—उक्त्याच्च गृहीतव्य इति । कुतः ? । 'यत् पराञ्चसुकथ्यान्निगृह्णाति षोडशिनम्' इति । उक्त्यान्निगृह्णातीति सम्बन्धः, न उक्त्यात् पराञ्चम् इति । कुतः ? । 'अनभ्यासे' पराक्शब्दो वर्त्तते । कुतः ? । 'तादर्थ्यात्',—तादर्थ्यं हि अस्माकमव्यते,—'पराचीः सामिधेनीरन्वाह',—अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति यथा,* अनभ्यासवचनः सन् नोक्त्येन सम्बध्यते, न हि भवति सम्बन्धः,—उक्त्यादनभ्यस्तमिति, कथन्तर्हि उक्त्यान्निगृह्णाति तमनभ्यस्तम् इति ; तस्मादप्युक्त्याययणाभ्यां गृहीतव्य इति ॥

सू० उक्त्याविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ (१०अधि० पू०यु०२) ॥

* 'अन्वाहेति, तथा' इति क०स०पु० एवं का०र०पु० पाठः । अयमेव पाठः साधीयान् ।

भा० इतस्योक्त्यादपि गृहीतव्य इति । कुतः ? । उक्त्यप्रविच्छेदवचनं भवति,—‘विच्छिन्दन्ति इ वा एतदुक्त्यं यदुक्त्यानि षोडशिनश्च ततः प्रणयन्ति’ इति, प्रणयन्तिना सम्बन्धादित्यष्टमपादानं दर्शयति; तस्मादप्युभाभ्यां गृहीतव्य इति ॥

सू० आग्रयणाद्वा पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात् पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥ (१०अधि०उ०) ॥

भा० ‘आग्रयणात्’ एव ‘वा’ गृहीतव्यः, नोक्त्यात् । कुतः ? । ‘यदाग्रयणात् गृह्णाति षोडशिनम्’ इति वचनात्, न शक्यः आग्रयणात् कृत्त्रो गृह्यमाण उक्त्यात् गृहीतम् इति ; अगतिका क्षेपा गतिः,—यत् कृत्त्रसंबन्धेने सति विकल्पसमुच्चयौ क्षाताः ; सत्यां हि गतौ न तौ आग्रयणीयौ स्तः ; अस्ति चात्र गतिः । कथं ? । ‘पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात्’,—दिग्देशकालवचने हि पराक्शब्दो भवति, तथा सति उक्त्यात् पराञ्चमिति सम्बन्धो भविष्यति, न कृत्त्रसंबन्धेने विरोध्यते ; यथा, ‘पराञ्चमन्याधेयात् पुनरादधति’ इति कालसंबन्धेने पञ्चमी, नापादाने ; एवमिहापि द्रष्टव्यम् ; तस्मादप्याग्रयणादेव गृहीतव्य इति ॥

सू० विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—विच्छेदवचनादपादानदर्शनम् इति । नैतदेवं,—‘विच्छेदः स्तोमसामान्यात्’ भवति,—‘विच्छिन्दन्ति वा एतदुक्त्यं यदुक्त्यानि षोडशिनश्च ततः प्रणयन्ति’ इति, एकविंशस्तोमत्वादुक्त्य-

विषाह इव षोडशी इति, तत्र पूर्वयोर्विच्छिन्न एवोच्यते, ततः प्रचयन्ति इति । इयमपि कालसम्बन्ध एव पञ्चमी, नापादाने; तस्माद् आचयणादेव गृहीतव्यः षोडशी ॥ (१०।५।१० अधि० शेषः) ॥

षोडशिमन्त्रस्य संक्षोचशक्तताधिकारकम् ॥

इ० उक्थगाम्निष्टोमसंयोगादस्तुतश्चक्षुः स्यात् सति हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० षोडशिनि प्रकृते इदमाज्ञायते,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य मृद्धीयादप्युक्थे ग्राह्यः’ इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः,—किम् अस्रोचश्चक्षुः षोडशी, उत, संक्षोचश्चक्षुः ? इति । किं प्राप्तम्?—अस्रोचश्चक्षुः स्यात् । कुतः ? । ‘उक्थगाम्निष्टोमसंयोगात्,’ उक्थगाम्निष्टोमसंयोगो भवति,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य मृद्धीयादप्युक्थे ग्राह्यः’ इति ; अग्निष्टोमसंख्ये उक्थसंख्ये च षोडशी गृहीतव्य इत्युच्यते । एकमग्निष्टोमसंख्योऽसौ क्रतुर्भवति, यद्यत्र स गृहो मृच्छते, यदि च न तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते ; सति हि स्तोत्रे शस्त्रे वा षोडशिना स्तोमेन सन्तिष्ठेत ! तत्राग्निष्टोमसंख्यो न स्यात्, उक्थसंख्यश्च ; तत्रेदं वचनम् उपरुध्येत,—‘अग्निष्टोमे राजन्यस्य मृद्धीयादप्युक्थे ग्राह्यः’ इति ! । अग्निष्टोमविशिष्टे ज्योतिष्टोमे स उच्यते, अग्निष्टोमस्यैवाङ्गं ; न हि, यागः स्तुतश्चक्षुषोरङ्गं भवति, फलवत्त्वात् यागस्य, अफलत्वाच्चेतरयोः ; अग्निष्टोमस्यासौ ज्योतिष्टोमसंख्यो अनेन भवति, नान्यथा ; तस्मादस्रोचश्चक्षुः स्यात् इति ॥

सू० सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० 'सस्तुतशस्त्रो वा' षोडशी । कुतः ? । 'तदङ्गत्वात्',—यागस्य हि स्तोत्रशस्त्रेऽङ्गभूते ग्रहग्रहणनिमित्ते । कथं ? । 'ग्रहं वा गृहीत्वा समसं बोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोति' इत्युपसम्प्राप्ते निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन ; तस्मात् 'सस्तुतशस्त्रः' षोडशी स्यात् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति,—'सस्तुतशस्त्रः षोडशी' इति । कथम् ? । 'ऊर्द्धा वा अन्ये यज्ञकृतवः सन्तिष्ठन्ते तिर्यञ्चोऽन्ये, ये हेतारमभिसन्तिष्ठन्ते, ते ऊर्द्धाः, ये वा अक्षावाकं, ते तिर्यञ्चः' । कथं कृत्वा एतलिङ्गं ? । एतद् उक्तं भवति,—इये एव यज्ञकृतवो भवन्ति ये हेतारमभिसन्तिष्ठन्ते ये अक्षावाकं ; यदि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशीति तत एवं, अन्यथा अयं षोडशी अध्वर्युमभिसन्तिष्ठेत ! तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशी ॥

सू० वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—सति हि संस्थान्यत्वम् इति ; वचनादेवं भविष्यति । अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादयमन्योऽन्नो विधीयते ; किमिव वचनं न कुर्यात् ; तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्र इति ॥
(१०।५।१२अ०) ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकारकम् ।

सू० अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति अङ्गिरसां द्विरात्रः, तच्चेदमात्रायते,—‘वैखानसं पूर्वद्युः साम भवति षोडशुत्तरे’ इति । तच्चायमर्थः सांश्रयिकः,—किमत्र षोडशिनो विधानम्, उत, प्राप्तस्य परिसंज्ञानम्?—इति । किं प्राप्तं?—अप्राप्तस्य विधानम्, आनुमानिकस्योदकः, स विहिते न प्रापयति, विहितस्य ‘उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते’ इत्यनेन वचनेन; तस्मात् उदको न प्रापयतीति अप्राप्तस्य विधानमिति गम्यते ॥

सू० अन्वयो वानारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘अन्वयो वा’—‘षोडशिनोऽप्यस्मिन् क्रतौ परिसंज्ञार्थमिदं श्रवणं,—‘वैखानसं साम पूर्वद्युर्भवति षोडशुत्तरे’ इति । कथम् अन्वयः? । ‘अनारभ्यविधानात्’ । कतमोऽनारभ्यविधिः? । ‘उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते’ इति, तेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते,—यदेतत् द्विरात्रस्योत्तरे गृह्यते इति,—एतदङ्गिरसां द्विरात्रस्य गृह्यते, गान्यत्र इति ।

अथ वा एवं प्राप्तम्,—“अभावादतिरात्रेषु गृह्यते” इति, यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशियहणं, वैकल्पिकं तत् विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत, ‘उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते’ इति, तस्योपसंहारे कृतेऽन्यद्विरात्रेषु अभावः, अभावादङ्गिरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते षोडशी उत्तरे इति । “अन्वयो वा अनारभ्य-

विधानात्”,-अन्विताणि षोडश्विना सर्व्यद्विराचेष्टुभराणि अहानि,
 प्रत्यक्षप्रवणात् ‘उत्तरेऽहन् द्विराचस्य गृह्यते’ इति अनारभ्यविधानेन ।
 ‘ननु उपसंहारः परिसङ्ख्या वा षोडशी उत्तरे’ इति । उच्यते, न
 शक्यं प्रत्यक्षप्रवणं परिसङ्ख्यातुं विशेषवचनेन : चयो हि दोषाः
 प्रादुःसुः, -अस्वार्थगृहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । न चोपसंहारः,
 भिन्नत्वादाक्ययोः । किमर्थं तर्हीदं षोडश्युत्तरे ? इति । नैवेतदिधानं
 षोडश्विनः, किन्तर्हि वैखानसस्य साम्नः, ‘वैखानसं तत् साम
 पूर्व्येद्युर्भवति’ इति विधीयते, उत्तरे षोडशीत्यनूद्यते, अनारभ्य-
 विधानेन प्राप्तत्वात् । तस्मात् प्राप्तस्य षोडश्विनो गृहणम् इति ॥
 (१०।५।१ इअ०) ॥

नानाहीने षोडश्विपदपदनाधिकरणम् ॥

सू० चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन
 प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥ (पू०) ॥

भा० षोडश्विनं प्रकृत्य आमनन्ति, ‘चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य
 गृह्यते’ इति । अत्रैषोऽर्थः सांज्ञिकः,—किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे
 दिवसे षोडशी अभ्यभितव्यः, उत, एकस्मादहीनादहीनान्तरे चतुर्थे
 ऽहनि गृह्यते इत्येवमभ्यसितव्यः ? इति । किं प्राप्तम् ?—एकस्मिन्नभ्य-
 सितव्यः इति । कुतः ? । अहीनस्यैकस्येत्युच्यते, नानाहीनेषु चेत्
 इत्यते, सा लक्षणा भवति, अस्मिन् पक्षे श्रुतिः । अपि च वीषानर्थक्यं
 नानाहीनेषु चेत् स्यात्, चतुर्थेऽहनि अहीनस्येत्येतावतैव तत्
 सिद्ध्यति ; एकस्मिन् वीषा अर्थवती भवति, तस्मादेकस्मिन्नहीने

अभ्यक्षितव्यः, भोजनवत्, यथा 'चतुर्थे चतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते'
इति, चतुर्थे भुङ्क्ता ततः चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पक्षे इति,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात् एकस्मिन्नहीने इति ॥

सू० अपि वा सङ्ख्यावत्त्वात् नानाहीनेषु गृह्यते
पञ्चवदेकस्मिन् संख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥
(सि०) ॥

भा० 'नानाहीनेषु' 'वा' चतुर्थेऽहनि 'गृह्यते', एवं सङ्ख्यावत् गृह्यं
भवति,—चतुर्थेऽहनि इति ; एकस्मिन्नहीने एकं चतुर्थमहः, अन्यदष्टमं
भवति । यदुक्तं,—श्रुतिशब्दे भविष्यतीति—'अहीनः' इति । भवति
सा हि श्रुतिः, न च तथा श्रुत्या किञ्चित् सिद्ध्यति, चतुर्थस्या-
भावात् । अस्मात्पक्षे लक्षणा, तथा तु सिद्ध्यति । अपि च, न
लक्षणा, सामान्याभिप्रायमेकवचनं । यदुक्तं,—वीक्षणार्थक्यम् इति ।
न, आनर्थक्यमापततीत्यशब्दार्थः कल्पनीयः । तस्मात् नानाहीनेषु
गृहीतव्य इति, 'पञ्चवत्', यथा,—'पञ्चम्यां पञ्चम्यां भुङ्क्ते' इति
पञ्चान्तरं गम्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यः । तस्मान्नानाहीनेषु गृहीतव्य
इति ॥

सू० भोजने तत्सङ्ख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यत्तु भोजनवदित्युक्तम्, अर्थात् तत् तस्माच्चतुर्थादप्यन्यचतुर्थं
तत्र कल्प्यते ; चतुर्थादारभ्य यान्यहानि, तेषां चतुर्थम् अहीनस्य
तत् अष्टमं ; शब्दलक्षणे कर्मणि शब्दाभिहितं गम्यते, न लोकाभि-

प्रायः । तस्मात् युक्तं भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम्, अग्नीने तु
ब्रह्माभिहितं गम्यते ॥ (१०।५।१४ अ०) ॥

विकृतौ प्रत्यासामापयणायाः अधिकरणम् ॥

(प्रथमपक्षेकम्) ।

सू० जगत्सामि सामाभावात् चकृतः साम तदाख्यं
स्यात् ॥ ५८ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘यदि रथम्बरसामा रोमः स्यादैन्द्र-
वायवायान् यंहान् गृहीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्रापायान्, यदि
जगत्सामा आययणापायान्’ इति । ‘आययणापायान्’ इत्येतदुदाहरणं ;
तत्र संग्रहः,—किम् आययणापायतायाः प्रकृतौ निवेष्टः, उत विकृतौ ?
इति । किं प्राप्तं ?—प्रकरणानुगृहात् प्रकृतौ इति, ‘यदि
जगत्सामा’* इति ज्योतिष्टोम एवाच्यते, येननेनचिदभिसम्बन्धेन
मुखेन क्रियया वा ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘जगत्सामि’ श्रूयमाणेऽपि ‘चकृतः साम तदाख्यम्’
इति अन्वयवसीयते । कुतः ? । ‘सामाभावात्’ न हि, कृत्स्नेऽपि
सामवेदे जगत्साम सामास्ति, तस्माद्यच्च जगत्यामुत्पन्नं साम स
जगत्सामा, स विभुवान् । ‘ननु, ‘शुक्रापायो विभुवान्’ इत्युच्यते’ ।
नैव दोषः, स कामाय भविष्यति । तस्माद्विकृतौ विभुवति
निवेष्ट इति ॥

* ‘यदि जगत्सामाऽस्ति’ इति का० च० पु० एवं क० सं० प० पाठः ।

अजगत्सामेतिशब्देन विधुवतो वदन्त्याधिकरणम् ॥

(द्वितीयवर्गकम्) ।

एवं वा,—

सू० अजगत्सामि सामाभावात् ऋक्ः साम तदास्थं
स्यात् ॥ ५८ ॥

भा० 'यदि अजगत्सामा आग्रयणायां गृहान् गृहीयात्' इत्येतदेव
उदाहरणं । तच्च संशयः,*—किम् अन्यतरसामा अजगत्सामा,—
रथन्तरसामा वृहत्सामा वा ?†(१) किमुभयसामा अजगत्सामा ? (२)
किं रथन्तरसामा अजगत्सामा ? (२) किं यच्च अजगत्सामुत्पत्तं साम
अजगत्सामा ? (३) इति । किं प्राप्तम्?—अन्यतरसामा इति । कुतः ? ।
विशेषानवगमात्, ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात्, तस्य च अन्यतरसामत्वात्,
एवं प्राप्तम्(१) । अथवा उभयसामा अजगत्सामा, अजगच्छब्दः‡
कृत्स्नवाची, कृत्स्नपृष्ठता च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे, अन्यतरसामत्वे
अजगच्छब्दस्याविशेषत्वात् अविवक्षा प्रसज्येत । तस्मादुभयसामा(२) ।
अथ वा रथन्तरसामा अजगत्सामा, तच्च हि ऋचि अजगच्छब्दे
विद्यते,—'ईजानमस्य अगतः खड्गम्' इति । यदि उभयसामा

* "अजगत्सामं साम यस्मात् सोमयानस्य यस्यै अजगत्सामेति, यच्च अजगद्विशेषेण विशेष-
सामादि सामि चतुर्थो संशयः" इति साधकः ।

† "वृहत्ता रथन्तरसामा वा इति, ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसामाध्यभावत्वात्" इति
साधकः ।

‡ "अस्यपि ज्योतिषादिना अजगतीशब्देन तदुक्तत्वाच्चतुर्थस्य सामोपलक्षणीयं, तथापि
उपलक्ष्यते यतो वैदिको अजगच्छब्दो अजगतीशब्दोपलक्षणात् चतुर्थे यथो दावानः" इति
साधकः ।

जगत्सामा भवेत्, कृतकरो विधिरगर्थकः स्यात् ! तेन नैतयोः समुच्चयः प्रकृतौ ; तस्माद् रथन्तरसामैव जगत्सामा^(१) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—यच्च जगत्यामुत्पन्नं साम, स जगत्सामा इति । तथा हि श्रुतिः, इतरथा रथन्तरसामानि अध्ववर्षीयमाने चक्षुषा पदं लक्ष्यते, पदेन साम, सैवा लक्षितलक्षणा स्यात् । तस्मात् जगत्यां यच्च साम, स जगत्सामा, ‘अङ्गः’ जगदाख्यं साम स्याद्विषुवति । ‘ननु शुक्राग्नौ विषुवानित्युच्यते’ । नैव दोषः, स कामाय भविष्यति ; तस्माद्विषुवति विहृतौ निवेद्य इति ॥ (१०।५।१५अ०) ॥

संसर्गे उपपत्त्यपि यत्पत्न्योरमावाधिकरक्षम् ॥

सू० उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्
स्यात् ॥ ५६ ॥ (१म पू०) ॥

भा० सन्ति उभयसामानः कृतवः,—‘संसर्ग उभे कुर्यात्’, अपक्षितावपि एकाहे श्रूयते,—‘उभे दृष्टद्वयन्तरे कुर्यात्’ इति । तथास्ति रथन्तरनिमित्तकं दृष्टनिमित्तकञ्च,—‘उपवर्ती रथन्तरदृष्टस्य प्रतिपदं कुर्यादपि यवर्ती’ दृष्टदृष्टस्य इति । तत्रैषोऽर्थः सांख्यिकः,—किं रथन्तरनिमित्तकं दृष्टनिमित्तकं वा कार्यं,—विकल्पः ?^(१) अथ वा रथन्तरनिमित्तकं कर्त्तव्यं ?^(२) अथ वा अन्यनिमित्तकमेव कर्त्तव्यं ?^(३) । किं प्राप्तम् ?,—अन्यतरनिमित्तकं कर्त्तव्यं,—विकल्पः ?

* व्यासभाष्याणां “उपवर्ती” इति पाठः ।

इति । कुतः ? । समा प्राप्तिः, विद्वद्भ्यः समुच्चयः, न हि,
विनिगमनायां हेतुरस्ति,—एवंनिमित्तकं कर्तव्यं, न एवंनिमित्तकम्
इति ; न च, हे प्रतिपदौ ब्रह्मेते कर्तुं ; तस्मादिकल्पः ॥

सू० मुख्येन वा नियम्येत ॥ ई० ॥ (२य पू०) ॥

भा० यदुक्तं,—समा प्राप्तिर्नास्ति विनिगमनायां हेतुरिति,
अस्तीति ब्रूमः, मुख्यत्वं नाम रथन्तरस्य प्रथमाधीतत्वं ; तदुक्तं,—
“मुख्यं वा पूर्वोदनात् लोकवत्” (१२।२।८८०) इति ॥

सू० निमित्तविधाताद् वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥
॥ ई१ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रन्तः पक्षं व्यावर्त्तयति । द्वयोरपि निमित्तयोर्विधातः
स्यात्, क्रतुनिमित्तमेवाश्रीयते, तथा सति नैतद्भ्यन्तरवृद्धं, न
वृद्धत्वं, वृद्धत्वात्तराभ्यामुभाभ्यां तच्च वृद्धनिवृत्तिः । तस्मात्
नेपवती प्रतिपत्, नाधिवती, अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति
इति ॥ (१०।५।१६अ०) ॥

ऐन्द्रवायवस्य सम्बोधावप्रतिकर्षोपधिरूपम् ॥

सू० ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥
॥ ई२ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘वाक् वा ऐन्द्रवायवो यत् ऐन्द्रवायवाया

यहा* गृह्यन्ते वाचमेशावन्त्ये' इति । तत्र संशयः,—किम् ऐन्द्रवाद्यवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, उपांशन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं गृहीतव्यः, अतः गृह्यमाणं चिन्मां पूर्वं गृह्यन्? इति । किं प्राप्तम्?—'ऐन्द्रवाद्यवस्य' सर्वादितः 'प्रतिकर्षः' इति । कुतः? । 'अयवचनात्', अयता अत्र विधीयते,—'ऐन्द्रवाद्यवायं गृह्याति' इति, ऐन्द्रवाद्यवमये कुर्यादेवाम् इति । अविशेषात् सर्व एव ऐन्द्रवाद्यवायाः कर्त्तव्याः, यदि आदितः प्रतिकर्षो न क्रियेत, उपांशन्तर्यामौ ऐन्द्रवाद्यवायौ न स्यातां! आदितस्तु प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐन्द्रवाद्यवायाः कृता भवन्ति । न चात्र ऐन्द्रवाद्यव-स्यायता विधीयते, यदि विधीयते, यान् कांसित् प्रति ऐन्द्रवाद्यवस्य अयतायां कृतं कर्त्तव्यं स्यात्! अथ पुनरन्येषां गृहाणामैन्द्रवाद्यवायता धर्म उच्यते, तस्मात् सर्वेषां धर्मः कर्त्तव्य इत्यादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कथं पुनरवगम्यते,—सर्वेषामेवायं धर्मः? इति । 'ऐन्द्रवाद्यवायान् कुर्यात्' इति निर्देशात्, नात्र गृह्य कर्त्तव्यता उच्यते, तदथा कर्त्तव्या इति श्रूयते । अयता परार्था न स्वार्था विज्ञायते; तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥

सू० अपि वा धर्माविशेषात् तद्धर्माणां स्वस्थाने
प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' इति पञ्चव्यावृत्तिः,—न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, किन्तु हि स्वस्थानस्य गृह्यणं । कुतः? । नात्र तदयता

* "मन्त्रवाचनप्राश्निकाद्यवेषावापमयं पाठक्रमः,—उपांशुः प्रथमः, अन्तर्यामयो द्वितीयः, ऐन्द्रवाद्यवो पञ्चकवीयः, मीमांसकचतुर्थ इत्यादि" इति व्यासभाष्यम् ।

विधीयते, वाक्यं हि तदा अनुव्यस्यते, किन्तु तदप्राप्तां ग्रहणं विधीयते, तथा हि भुतिरनुव्यस्यता भवति,—यदि रथन्तरसामाख्यमः स्याद् ये ऐन्द्रवायवाद्या ग्रहाः समाख्यातास्तोषामनेनामुपूर्वेषु ऐन्द्रवायवादितया धर्मविशेषेण तद्गर्भाणां प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते, स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्रवायवाद्याः, तान् प्रकृत्य ग्रहणविधिरिति न सर्वादितः प्रतिकर्ष इति ॥

सू० धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, धारासंयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिवक्ष्ये, 'अस्या अव्यवच्छिन्नया धारया गृह्णाति' इति, तस्माद्धारायहासो, तदपान् अधिकृत्य ग्रहणं विधीयते इति ॥ (१०।५।१३अ०) ॥

कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिकर्षाधिकारश्च ॥

सू० कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्
॥ ६५ ॥ (यू०) ॥

भा० अथ यच्च कामसंयोगे वचनं,—'ऐन्द्रवायवस्य ऐन्द्रवायवाद्यान् ग्रहान् गृह्णीयाद्, यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन्' इति । तच्च किं, सर्वादितः स प्रतिकर्षः, उत तथापि स्वक्रमस्यस्य ग्रहणम्? इति । किं प्राप्तं?,—पूर्वेषाधिकरणेन स्वक्रमस्यस्य इति ।

तथा प्राप्ते ब्रूमः,—'कामसंयोगे तु' सर्वादितः 'प्रतिकर्षः स्यात्' । कुतः?। 'वचनात्',—वचनं हि भवति,—'ऐन्द्रवायववाद्यान् ग्रहान् गृह्णीयाद् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन्' इति । तत्

सर्वादितः प्रतिकर्षेऽर्थवत् अग्राणां विधीयमागयाम्; अप्रवृत्ति-
विशेषकरं तत् अग्राणां ग्रहणे विधीयमाने । तस्मात् सर्वादितः
प्रतिकर्ष इति ॥

सू० तद्देशानां वाग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं
स्यात् नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति । स्वक्रमस्वस्य
ग्रहणे क्रमानुगृहे भविष्यति, तस्मात् स्वक्रमस्वस्य इति । यदुक्तम्,—
अग्रताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति, तच्च, 'तद्देशानां' (धारादेशानाम्)
ऐन्द्रवायवापाणामयसुपदेभः, तद्युक्तानां तदग्राणां ग्रहणेन कामः
साधयेत्, श्रुतिरेवमनुमृच्छते, तत्पक्षे वाक्यं, श्रुतिश्च वाक्यादस्तीयसी ।
अथ यदुक्तम्,—'अप्रवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविधौ' इति । तच्च संयोग-
वृथक्तात्, एकोऽच नित्यस्य कामसंयोगः,—ग्रहणेन कामं साधयेत्,
अपरो नित्यसंयोगः,—ये ऐन्द्रवायवापा गृहास्तान् गृहीयादिति ।
तस्मादस्ति प्रवृत्तिविशेषः, अतस्तद्देशसंयुक्ते कामसाधनमेतत् । तस्मात्
स्वक्रमस्वस्य ग्रहणम् इति ॥ (१०।५।१८अ०) ॥

आग्निनापादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु ॥ ६७ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तच्च ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाच्च
भूयन्ते,—'आग्निनापान् गृहीयादामथाग्निः । गृह्णापान् गृहीयात्

अभिचरतः । मंथयान् मृहीयादभिर्यमाणस्य' इति । तच्च संज्ञयः,
किमेतेष्वपि स्वक्रमस्त्राणां ग्रहणम्, उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्त्तव्यः ?
इति । किं प्राप्तं,—'परेषु च' ऐन्द्रवायवात्, परेऽखेवमादिषु
ग्रहणेषु अप्यत्रन्दः 'पूर्ववत् स्यात्' स्वक्रमस्त्रग्रहणम् इति । यस्य यस्यापणा
श्रूयते, तदयाणां कामसंयोग इति ॥ (पू०) ॥

सू० प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥
॥ ई८ ॥ (सि०) ॥

भा० प्राक् ऐन्द्रवायवात्, 'प्रतिकर्षः' स्यात् । कुतः ? । न हि
अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति । यदि हि नित्ये कामो
भवेत्, आग्निनायान् मंथयान्—इत्यप्यत्रन्दोऽस्य नोपपद्येत, न हि,
तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कसिदिमेव उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवान्
पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थवत् भवति । अपि च प्रकृतास्ते ग्रहाः,
तेषामाग्निनायना श्रुक्तागता विधीयते । तस्मात् आदितः 'प्रतिकर्षः'
इति ॥

सू० प्रतिकर्षश्च दर्शयति ॥ ई९ ॥ (यु०) ॥

भा० 'धारयेयुस्तं च कामाय मृहीयुः, ऐन्द्रवायवं मृहीता
सादयेत् तं च कामाय मृहीयुः' इति कामाय मृहीते धार्यमाणे
ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षश्च इति ॥
(१०।५।१८अ०) ॥

आश्विनादीनां ग्रहाणां ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

सू० पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य* कृतदेशत्वात् ॥

॥ ७० ॥ (सि०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रैन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाद्य-
भ्रूयन्ते,—‘आश्विनाद्यान् गृहीयादामथाविनः । शुक्राद्यानभिचरतः ।
मंथयानभिचर्यमाणस्य’† इति । नैषां स्वरूपस्थानां ग्रहणं, प्रतिकर्ष-
इति समधिगतमेतत् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते,—किं सर्वादितः
प्रतिकर्षः, यतः कुतश्चिदा, उत ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः?
इति । किं प्राप्तम्? नियमकारिणः ब्राह्मणस्य अभिवादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘पुरस्तादैन्द्रवायवस्य’ प्रतिकर्ष इति । कुतः? ।
‘अग्रस्य कृतदेशत्वात्’, एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातः,—यत् उपांशन्तर्या-
माभ्यामूर्द्धं, पुरस्ताच्च ऐन्द्रवायवस्य । कथमिव कृत्वा? । पूर्वेण वचनेन
ऐन्द्रवायवायाः ग्रहाः प्रकृताः,—‘यदि रथन्तरवामा सोमः स्यात्
ऐन्द्रवायवाद्यान् ग्रहान् गृहीयात्’ इति, तत्रैन्द्रवायवाद्यानुद्दिश्य तेषां
ग्रहणं विहितं, तेनैव विहितत्वात् न पुनराश्विनाद्येषु शुक्राद्येषु
मन्थर्येषु च ग्रहणं विधीयते, अतो वाक्येन तदग्रता विधीयते ।
या पुनरैन्द्रवायवाद्याणां प्रकृतत्वात् अभिचरतः शुक्राद्यान् किं
कुर्यात्?—‘गृहीयात्’ इति प्रकृतेनाभिसम्बध्यते । शुक्राद्यान्
ग्रहानिति नास्ति सम्बन्धो ग्रहणशब्दाभावात् । केन तर्हि सम्बन्धः? ।
प्रकृतेनैन्द्रवायवाद्यशब्देन, शुक्राद्यान् गृहीयात् ऐन्द्रवायवाद्यानिति ।

* ‘पुरस्तादैन्द्रवायवादपस्य’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† पूर्वोक्ततपाठादन्वयरोपेक्षया पाठः (See L. 1. p. 513.) ।

के ते यथाः? इति—तत्रोक्तं । तस्मात् 'ऐन्द्रवायवस्य' पुरस्तात्
प्रतिकर्षः इति ॥

सू० तुल्यधर्मात्वाच्च ॥ ७१ ॥ (यु०१) ॥

भा० तुल्यधर्माच्चेति ऐन्द्रवायवायैः, तत्र धारासंयोगो दृश्यते,
तस्मात् धारायहानुद्दिश्य एतदपता विधीयते ॥

सू० तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥ (यु०२) ॥

भा० 'धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा
सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुः'* इति काम्यस्य
धारणानन्तरम् ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति; तस्मादैन्द्रवायवस्य
पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ (१०।५।२० अ०) ॥

सादयस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० इदमाश्नायते,—'आग्निनायान् गृहीयादामथाविनः, शुक्रायान्
गृहीयादभिचरतः, मन्थयान् गृहीयादभिचर्यमाणस्य' इति । 'पुरस्तात्
ऐन्द्रवायवस्य प्रतिकर्षः' इत्युक्तं । तत्रायमर्थः सांज्ञिकः,—किं
सादनमपि प्रतिष्ठयते, न? इति । अवचनाच्चेति ब्रूमः, शब्दप्रमाणका
वयं, शब्दस्य ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य; तस्मान्न सादनं
प्रतिष्ठयत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'सादनम्' 'अपि' प्रतिष्ठयत इति । कुतः? ।

* पूर्वोद्धृतपाठादन्वयोऽयं पाठः (See L. 16. p. 513.) ।

यह्यज्ञेयो हि सादनं, यह्यं हि प्रदानार्थं, तदनेकस्य द्रव्यस्य
युगपत् प्राप्तम् असादयित्वा न त्रयं युगपत् होमार्थं कर्तुं;
सादनेन यह्यं होमयोग्यं भवति, तस्मात् यह्यज्ञेयः सादनमिति
यह्ये प्रतिकल्प्यमाणेऽवश्यं प्रतिकल्प्यमिति ॥

सू० शिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥ (यु०) ॥

भा० शिङ्गमपि दृश्यते,—यथा सादनं प्रतिकल्प्यते इति । किं
शिङ्गं ? । 'धारयेयुषं यं कामाय गृहीयुः, ऐश्वर्यायं गृहीत्वा
सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृहीयुः' इति सादनस्यापि
प्रतिकर्षं दर्शयति ॥ (१०।५।२१अ०) ॥

प्रदानस्याप्रतिकर्षाधिकरणम् ॥

सू० प्रदानस्यापि सादनवद् ॥ ७५ ॥ (यु०) ॥

भा० इदमावाचते,—'आग्निपात्रम् गृह्णाति आग्निपात्रिनः ।
गृह्णापात्रमिषरतः । मन्थपात्रमिषर्यमाणस्य' इति । तच्च यह्ये
प्रतिकल्प्यमाणे सादनं प्रतिकल्प्यते इत्युक्तं । अथेदानीमिदं सन्दिश्यते,—
यह्ये प्रतिकल्प्यमाणे प्रदानं प्रतिकल्प्यते, न ? इति । किं प्राप्तं ?—
प्रतिकल्प्यते इति । कुतः ? । सम्बन्धात्—सम्बद्धं हि यह्यं प्रदानञ्च,
प्रदातुं हि तत् गृह्यते, तथा हि दृष्टार्थं तत् भवति, इतरथा
यत् सादनादूर्द्धं तत् अदृष्टार्थं भवेत्, न चेदमदृष्टार्थं ।
तस्मादितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तच्च यह्यं कर्तव्यम्; एवं
चेत्, यच्च यह्यं तच्च प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्बन्धात्,

‘सादनवत्’,—यथा यद्वेषे प्रतिहस्यमाणे सादनं प्रतिहस्यते, एवं प्रदानमपि इति ॥

सू० न वा प्रधानत्वात् श्रेयत्वात् सादनं तथा ॥

॥ ७६ ॥ (सि०) ॥

भा० न कैतदस्ति, प्रदानं प्रतिहस्यत इति, प्रधानं हि तत्, न हि तत् यद्वेषोपकारकं; तस्मान्न प्रतिहस्यते । यदुक्तं,— ‘सादनवत्’ इति, श्रेयो हि सादनं, तस्मात् प्रतिहस्यते ॥

(१०।५।२२अ०) ॥

व्यनीकायामैन्द्रवायवायतोक्तेः समानविध्यर्थताधिकरणम् ॥

सू० व्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नां गुणार्थं स्यात् ॥

॥ ७७ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति द्वादशान्वये व्यनीका,*—‘ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयो-
द्वनीयौ, दक्षमं चाहः, अयेतरेषां नवानामङ्गामैन्द्रवायवायं
प्रथममहः, अथ इन्द्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्,
अथ इन्द्रायम्, अथाययणायं, अथैन्द्रवायवायम्, अथ इन्द्रायम्,
अथाययणायम्’ इति । तच्च प्रथमद्वितीययोरङ्गोरैन्द्रवायवायता
इन्द्रायता च श्रूयते† । सा शोदकेनैव तयोः प्राप्ता, रथनरसामत्वात्
वृहत्सामत्वाच्च । तच्च सन्देहः,—किम् उदितम् अनुवदितं पुनः
श्रूयते?(१) किम् अन्यत् परिसङ्घातम्?(२) उत अर्थवादाद्यर्थम्?(३)
अथवा समानविध्यर्थं?(४) । किं प्राप्तम्?—अर्थवादाद्य इति ।

* “वीचि व्यनीकानि चप्राचि ऐन्द्रवायवइन्द्रायययणवाचि यस्यां वा” इति भाष्यः ।

† विधीयते इति कश्चित् पाठः ।

ग्रहणशेषो हि सादनं, ग्रहणं हि प्रदानार्थं, तदनेकस्य द्रव्यस्य
युगपत् प्राप्तम् असादयित्वा न अक्षयं युगपत् होमार्थं कर्तुं;
सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति, तस्मात् ग्रहणशेषः सादनमिति
ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणेष्वर्थं प्रतिकृष्यमिति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गमपि दृश्यते,—यथा सादनं प्रतिकृष्यते इति । किं
लिङ्गं ? । ‘धारयेयुस्तं च कामाय गृहीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा
सादयेत्, अथ तं सादयेद् च कामाय गृहीयुः’ इति सादनस्यापि
प्रतिकर्षं दर्शयति ॥ (१०।५।२१अ०) ॥

प्रदानस्याप्रतिकर्षोपकरणम् ॥

सू० प्रदानस्यापि सादनवद् ॥ ७५ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमावाचते,—‘आग्निनायान् गृह्णाति आमयाविनः ।
गृह्णायानभिषरतः । मन्थयानभिषर्थमाणस्य’ इति । तत्र ग्रहणे
प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते इत्युक्तं । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते,—
ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे प्रदानं प्रतिकृष्यते, न ? इति । किं प्राप्तं ?—
प्रतिकृष्यते इति । कुतः ? । सम्बन्धात्—सम्बद्धं हि ग्रहणं प्रदानञ्च,
प्रदातुं हि तत् गृह्यते, तथा हि दृष्टार्थं तत् भवति, इतरथा
यत् सादनादूर्ध्वं तत् अदृष्टार्थं भवेत्, न चेदमदृष्टार्थं ।
तस्मादितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्तव्यम्; एवं
चेत्, यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्बन्धात्,

‘सादनवत्’,—यथा ग्रहणे प्रतिक्रियमाणे सादनं प्रतिक्रियते, एवं प्रदानमपि इति ॥

सू० न वा प्रधानत्वात् शेषत्वात् सादनं तथा ॥

॥ ७६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिक्रियत इति, प्रधानं हि तत्,
न हि तत् ग्रहणोपकारकं; तस्मान्न प्रतिक्रियते । यदुक्तं,—
‘सादनवत्’ इति, शेषो हि सादनं, तस्मात् प्रतिक्रियते ॥
(१०।५।२२अ०) ॥

ऋणीकायामैन्द्रवायवापतोक्तेः समानविध्यर्थताधिकरणम् ॥

सू० ऋणीकायां न्यायोक्तेष्वामानं गुणार्थं स्यात् ॥

॥ ७७ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति दादन्नाहे ऋणीका,*—‘ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयो-
दयनीयौ, दन्नं वाहः, अयेतरेषां नवानामक्रामैन्द्रवायवायं
प्रथममहः, अथ शुक्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्,
अथ शुक्रायम्, अथाययणायं, अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्,
अथाययणायम्’ इति । तच्च प्रथमद्वितीययोरङ्गोरैन्द्रवायवायता
शुक्रायता च श्रूयते† । सा चोदकेनैव तयोः प्राप्ता, रथन्तरसामत्वात्
वृद्धत्सामत्वाच्च । तच्च सन्देहः,—किम् उदितम् अनुवदितं पुनः
श्रूयते?(१) किम् अन्यत् परिसङ्ख्यातम्?(२) उत अर्थवादाद्यर्थम्?(३)
अथवा समानविध्यर्थं?(४) । किं प्राप्तम्?—अर्थवादाय इति ।

* “वीचि ऋणीकानि यथापि ऐन्द्रवायवशुक्रायययणायपि यस्यां वा” इति भाष्यः ।

† विधीयते इति कश्चित् पाठः ।

क्षुतः? । उदितम् अनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया
नास्ति; चिदोषा परिसङ्ख्या, तस्मादर्थवादाय इति । कः पुनरत्र
गुणवादः? । औचित्यमात्रवशात्तत्त्वं हि तृतीयेऽहनि न्याय्यं ।
कथमिव? । प्रथम-द्वितीयधोरङ्गोरैश्वर्यायवायता शुक्लायता च
उदिता, न तृतीयेऽहनि, तत्र त्वाययणायता न्याय्या इति ॥

सू० अपि वाहर्गणेष्वग्निवत् समानविधानं स्यात् ॥

॥ ७८ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः,—न गुणार्थं श्रवणं, समानविधिर्यमिति ।
न श्रवणं वदितुं चोदकेन प्राप्तं, तत्र पुनर्वचनमनर्थकं, तस्मात् तदन्वार्थं
इति । कथन्तर्हि श्रवणं? । वाक्येनेदं ज्योतिष्टोमे रश्मिरसाक्षि
प्रवृत्तं चोदकेन प्राप्यते, तस्मात् समानविधिकं करिष्यामि इति
पुनरुच्यते, 'अग्निवत्', यथा 'अथातोऽग्निष्टोमेनेवानुयजति, तमुच्येन,
तमतिराचेष्ट, तं सत्पराचेष्ट, तं पञ्चराचेष्ट, तं षड्वराचेष्ट, तं सप्त-
राचेष्ट, तमष्टराचेष्ट, तं नवराचेष्ट, तं दशराचेष्ट, तमेकादशराचेष्ट'
इति । प्रयोजनं पक्षोक्तं,* न परिसङ्ख्या भवतीति ॥ (१०।१।२३३०) ॥

यूदशादशाक्षसं समूहविकारमाधिकरचम् ॥

सू० द्वादशाहस्य व्यूढसमूहत्वं पृष्ठवत् समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥ (पू०) ॥

भा० द्विविधो द्वादशाहः,—यूढः समूहश्च; समूहस्तावत्,

* "प्रयोजनं द्वादशाहविकारितुं यत्र—आपि रश्मिरादिभिनिष्ठाभावेऽपि रेखावायवा-
पतासिद्धिः" इति भाष्यः ।

‘ऐन्द्रवायवायौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशर्मं चाहः, अयेतरेषां
 गवानामङ्गामैन्द्रवायवायं प्रथममहः, अथ शुक्रायम्, अथाययणायम्,
 अथैन्द्रवायवायम्, अथ शुक्रायम्, अथाययणायम्, अथैन्द्रवायवायम्,
 अथ शुक्रायं, अथाययणायम्’ इति । अथ ब्यूढः,—‘ऐन्द्रवायवायौ
 प्रायणीयोदयनीयौ, अयेतरेषां दशानां अङ्गामैन्द्रवायवायं प्रथममहः,
 अथ शुक्रायम्, अथ द्वे आययणाये, अथ ऐन्द्रवायवायम्, अथ द्वे
 शुक्राये, अथाययणायम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाये’ इति । तत्र
 सन्देहः,—किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आस्तातः,
 उत समूढं प्रकृत्य आस्तातस्त्वदिकारो ब्यूढः? इति । किं प्राप्तं?—
 ‘द्वादशाहस्य ब्यूढसमूढत्वं’ ‘समानविधानं’ स्यात्? । कुतः? । उभय-
 प्रकारस्य प्रकृतत्वात्, न गम्यते विज्ञेयः, कस्य धर्माः, कस्य नेति ।
 तस्मात् समानविधानौ । ‘पृष्ठवत्’,—यथा दृष्टवत्तरे पृष्ठे
 प्रकरणस्य तुच्छत्वात् समानधर्मणी, एवं ब्यूढसमूढं स्यात् इति ॥

सू० ब्यूढो वा क्षिप्रदर्शनात् समूढविकारः ॥ ८० ॥
 (सि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । न ब्यूढसमूढौ समानविधानौ,
 किन्तु ‘ब्यूढः’ ‘समूढविकारः’ स्यात् । कुतः? । ‘क्षिप्रदर्शनात्’—क्षिप्रमिदं
 भवति,—‘ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः’ इति ब्यूढे श्रूयते,
 न च ब्यूढे चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवायवायता, का तर्हि?—आययणायता ।
 तत्र ‘ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनम्’ इति वचनं नावकस्यते; यदि
 ब्यूढः समूढविकारः, ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वादः,—ऐन्द्रवायवस्य

एतदाद्यतनं प्राप्तं, तच्च आपयन्त्योच्यते इति । तस्मात् 'सिद्धदर्शनात्'
'व्यूहः' 'समूहविकारः' इति ॥

द्व० कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥ (यु०) ॥

भा० 'यः कामयेत वज्रस्यां प्रजायेय' इति, काम्यो वा नैमित्तिको
वा नित्यमर्थे विद्यतु निविजते, यथाऽक्ष्यामये सुद्रोदनभोजनं
निवातत्रया चेति ॥

द्व० तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥ (प्रयो०) ॥

भा० इदं प्रयोजनसूत्रं । 'तस्य' उभयप्रकारस्साहर्गणेषु 'प्रवृत्तिः'
अविशेषेण, 'एककर्म्यात्' यथा पूर्वः पक्षः; यथा तर्हि सिद्धान्तः, यत्र
वचनं सिद्धञ्च तच्च व्यूहः प्रवर्तते, अन्यथाविशेषेण समूह इति ॥
(१०।५।२४अ०) ।

संवत्सरसंज्ञिकानां विहङ्गविकारकम् ॥

द्व० एकादशिनवत् व्यनीका परिहृतिः स्यात् ॥

॥ ८३ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहे समाप्तायते,—'ऐन्द्रवायवायौ प्राचक्षीचोदयनीचौ,
इक्ष्मं चाहः, अथेतरेषां गवानामङ्गामैन्द्रवायवायं प्रथममहः, अथ
ऋक्पापम्, अथापयष्पापम्, अथैन्द्रवायवापम्, अथ ऋक्पापम्,
अथापयष्पापम्, अथ ऐन्द्रवायवापम्, अथ ऋक्पापम्, अथ आपयष्पापम्'
इति, तत् गवामयने चोदयेन प्राप्तं, तच्च वज्रानि व्यनीकानि परिवर्त-
यितव्यानि, तत्प्राप्तोऽन्वाहः । अथेदानीम् अन्वासे सन्देहः,—किं

दण्डकलितवत् अभ्यासः कर्तव्यः, उत स्वस्वानविट्टिः ? इति ।
 कथं दण्डकलितवत् स्नात् कथं वा स्वस्वानविट्टिः ? इति । यदि
 अङ्गामधिकारस्तु आद्येषु नवसु अहःसु परिसमाप्तेषु त्रिष्टेय्यपि
 त्वणीकां चोदकः प्रापयतीति उपस्थितमिदं भवतीति,—‘ऐन्द्रवायवाद्यं
 प्रथममहः अथ शुक्रायम्’ इति । तेय्यपि नवसु परिसमाप्तेषु
 पुनरिदम् एवोपतिष्ठते,—‘ऐन्द्रवायवाद्यं प्रथममहः’ इति । एवं
 दण्डकलितवदावृत्तिः* । अथाहरधिकारो नास्ति, ततः प्रायणीयो-
 दयनीययोरन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवामद्यनेऽपि नवभिरनीकैः
 पूरयितव्यं स्नात्, तच्च पूर्वं पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकलितवत् न
 स्नात्, न च, वृद्ध्या विना तदन्तरं पूर्यते इति स्वस्वानविट्टिः
 आगतेति ।

किं पुनः प्राप्तं ?—दण्डकलितवदावृत्तिरिति । तच्च हतदृष्टे,—
 अहरधिकारोऽनेति ; एवं हि आचक्षते,—‘ऐन्द्रवायवाद्यं प्रथममहः
 अथ शुक्रायम्’, प्रकृतत्वादहरिति गम्यते, तस्मादहरधिकारः, अतो-

* “यसि समूहस्य द्वादशावस्था विवृतिर्गवामयनं संवत्सरसचं, तच्च त्वणीका
 चोदकेन प्राप्ता,—“चीदि त्वणीकानि चाप्यहोरात्रिकानि च द्वादशावस्थावत्तन्मि यस्यां स
 त्वणीका, तथा च त्रिः परितृप्त्या द्वादशावस्थयोः प्रायणीचोदयनीययोरङ्कोः सच
 वर्तमानेषु द्वादश अहःसु द्वादशमयनिरिक्तानि नवसङ्ख्याकानि चक्षानि पूरितानि, अतः
 संवत्सरसचोऽपि प्रायणीचोदयनीयमध्यवर्तीनि पूरयितवानि, तत्पूरकञ्च यथोक्तयो-
 र्निः परितृप्तयोः नवदिवससुक्तयोः त्वणीकयोः समूहावस्थितमन्तरेण च स्थितिं दृष्ट्वा-
 इति प्राप्ता, तस्माच्च द्वैविध्यं विद्यते,—यथा दण्डस्यादृष्ट्या भूमी चाकलितवाद्यां
 आदिसमूहस्यसमाग्रेः चक्षितं कालदृश्यं पुनः पुनरावर्तयति, न त्वेकैकं कालं,
 तथा नवदिवसान्नावावृत्तिः इत्येकः प्रकारः । यथा अध्येतारः प्रसङ्गमावर्त्तयितुमात्रा
 एकैकं नाममसङ्गतं पठति, तथा नवदिवससमूहवर्तीकैकस्याकोऽसङ्गदनुवाचमित्यपरः”
 इति ज्ञानकः ।

ऽवगच्छामः,—दण्डकलितवदावृत्तिरिति । आवृत्तिन्यायानां दण्डकलितं
व्याथं, तथा क्रमानुगृहे भवति । तद्यथा,—कसिदुच्यते अनुवाकः
चिः पथतामिति, दण्डकलितवदसौ पथते, क्रमानुगृहाय ;
एवमिहापि द्रष्टव्यं । यथा अस्मिन्नेव गवामयने एकादश्विनी
अभ्यस्यमाणा दण्डकलितवदभ्यस्यते, न स्वस्थानविट्छेति ॥

सू० स्वस्थानविट्छिर्वा अह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यात्वात् ॥
॥ ८४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'स्वस्थानविट्छिर्वा', न दण्डकलितवदावृत्तिः । तच्च इदं वर्धते,—
नाहरधिकार इति । कुतः ? । 'अह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यात्वात्',—अप्रत्यक्षा
अह्ना सङ्ख्या नवानामह्नामिति, ऐन्द्रवायवायमिति च विधीयमानम्
इति । कथं अहर्न विधीयते ? इति । वाक्यभेदप्रसङ्गात्,—ऐन्द्र-
वायवायं प्रथमं भवति, तच्च अहः, नाहःसङ्घात इति वाक्यं भिद्येत !
तस्मादनुवादमात्रमर्ह्यहर्णं । एवं चेत्, क्रमानुगृहाय स्वस्थानविट्छि-
राश्रयणीया । आययणाग्रान् कृत्वा ऐन्द्रवायवाया कर्मव्या इति ॥

सू० पृथ्यावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् चयस्त्रिंशे
परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पश्यामः, स्वस्थानविट्छिः इति । कुतः ? । उत्तरस्मिन्
पक्षे 'पृथ्यावृत्तौ' आययणाग्रताया दर्शनं भवति 'चयस्त्रिंशे'ऽहनि ।
कथं ? । 'जगतीं वै च्छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आययणं वै यहाः, दृष्ट्वा
पृष्ठानि, चयस्त्रिंशं सोमाः' इति, तदेतत् स्वस्थानविट्छिवाक्यकल्पते, न

दण्डकल्पितवदावृत्तौ । कथं ? । पूर्वस्मिन् पक्षसि व्यतीका चिः
परिवर्त्तते, तस्मिन्नावृत्तौ सा आययणायेषु परिसमाप्यते, उत्तरमपि
पक्षो व्यावृत्तमिति कृत्वा आययणायेषु आरभ्यते । तत्र प्रथमे नवम-
भागे चयस्त्रिंशमहरिति कृत्वा तदाययणाय भवति, तत्रैतद्दर्शनम्
उपपद्यते; दण्डकल्पितवत् पुनरावृत्तौ सत्यां तत् ऐन्द्रवायवायं स्थात् ।
कथं ? । चित्त आरभ्य नवकैरहःसु सङ्गृह्यमानेषु पूर्वस्मिन् पक्षसि
सप्त परिश्रित्यन्ते, तत्र सप्तमे ऐन्द्रवायवायता, ब्रह्मायो विषुवान्,
आययणायः प्रथमः स्वरसामा, ततो विश्वजिदिति व्यतीका समाप्ता,
चयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवायं प्राप्नोति तत्रैतद्दर्शनं विरुध्यते, तस्मात्
स्वस्वानविष्टिः इति ॥

सू० वचनात् परिवृत्तिरैकादशदिनेषु ॥ ८६ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—एकादशदिनवत् इति । युक्तं, यत् 'एकादशदिनेषु'
दण्डकल्पितवदावृत्तिरिति, वचनं हि तद्वति, 'वारुणमन्तः पुनः
पर्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेत' इति वचनात् दण्ड-
कल्पितवदावृत्तिः पुनःपर्यावृत्तेष्विति, सा दादग्नाहे असम्भवन्ती
गवामयनं विशति; किमिव वचनं न कुर्यात्, न हि वचनस्याति-
भारोऽस्ति ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गं खलु अथेवमर्थं दर्शयति,*—यथा दण्डकल्पितवत्

* अथ 'दर्शयति । किं' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

एकादश्विना आवर्त्तन्ते इति, 'प्राणा वा एकादश्विना षडेकाद-
 श्विनीभिरीयुरहानि अतिरिच्यन्ते पञ्चवे वा' इति । स्वस्वानविद्वद्भ्यौ
 नास्त्वतिरेकः, दण्डकक्षितवदावृत्तौ न्यूनता अतिरिक्तता वा भवति ।
 तस्मादपि यस्यामः,—एकादश्विनेषु दण्डकक्षितवदावृत्तिरिति ।
 (१०।५।२५ अ०) ॥

ब्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमः अधिकरणम् ।

सू० छन्दोव्यतिक्रमात् ब्यूढे भक्ष-पवमान-परिधि-
 कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्
 स्यात् ॥ ८८ ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः समूहो ब्यूढश्च, तच्च ब्यूढः,—‘ऐन्द्रवायवायौ
 प्रायणीषोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामङ्गाम् ऐन्द्रवायवायं प्रथममहः,
 अथ शुक्रायम्, अथ द्वे आययणाये, तथैन्द्रवायवायम्, अथ द्वे
 शुक्राये, अथाययणायम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाये’ इति ।

तच्च ब्यूढे इदं समामनन्ति,—‘छन्दांसि वाऽन्योन्यस्य लोक-
 मभिधायन्ति गायत्री चिष्टुभः चिष्टुप् जगत्याः जगती गायत्र्याः’
 इति । तच्च सन्ति भक्ष-पवमान-परिधि-कपालानि,—भक्षःसावत्
 ‘भक्षे हि मा विन्न दीर्घायुत्वाय व्रन्तनुत्वाय एहि वसो पुरोवसो
 प्रियो मे हृदये भवान्धिनोर्वाङ्मर्थां सध्यासं वसुमद्भक्षश्च हृदयम्
 गणसादित्यवत् गणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसवनस्य
 माध्यन्दिनसवनस्य कृतीसवनस्य मास्यच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो

जगतीच्छन्दो अग्निरुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृत उपहृतस्य
 भक्षयामि' इति । तथा पवमानः,—‘क्षेमोऽसि गायत्रच्छन्दाः
 सुपर्णोऽसि चिष्टुषच्छन्दाः सखासि जगतीच्छन्दाः अग्नौ त्वारमे
 खसि मासं पारय' इति च (?) । तथा परिध्वः,—‘गायत्रो
 मध्यमः परिधिः वैद्युभो दक्षिणो जागत उत्तरः' इति । तथा
 कपालानि,—‘अष्टाकपालः प्रातःसवने एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो
 द्वादशकपालस्तार्क्ष्यसवनिकः' इति । तत्र सन्देहः,—किं छन्दो-
 व्यतिक्रमे व्यतिक्रमो भक्षमन्त्राणां, भक्षयस्य च, पवमानमन्त्राणां
 पवमानस्य च, तथा परिधीनां कपालानाञ्च, अथ वा मन्त्राणां
 छन्दोव्यतिक्रमः ? इति । किं प्राप्तं?,—मन्त्राणां मन्त्रार्थानाञ्च ।
 स्मृतः ? । अविशेषवचनात्, अविशेषेण भवति वचनं,—‘छन्दांसि वा
 अन्योन्यस्य लोकमभिधायन्ति गायत्री चिष्टुभः चिष्टुप् जगत्याः
 जगती गायत्र्याः' इति ; न विशेषः श्रूयते मन्त्राणां व्यतिक्रमः
 इति । तस्मान्मन्त्राणां अर्थानाञ्च इति ; अतो मध्यमः
 परिधिर्दक्षिणस्थाने स्थापयितव्यः, दक्षिण उत्तरस्य, उत्तरो
 मध्यमस्य इति ; अष्टाकपालो माध्यन्दिनीयः कार्यः, एकादशकपालः
 तार्क्ष्यसवनिकः द्वादशकपालः प्रातःसवनीय इति ; तथा
 प्रातःसवनीयस्य भक्षो माध्यन्दिनस्य भक्षयस्य स्थाने भक्षयितव्यः,
 माध्यन्दिनः तार्क्ष्यसवनिकस्य, तार्क्ष्यसवनः प्रातःसवनीयस्येति ;
 तथा वहिःपवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानस्य लोके माध्यन्दिनः
 आर्भवस्य, आर्भवो वहिःपवमानस्य इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—नाविशेषेण छन्दसां व्यतिक्रमः स्थात्,

मन्त्रगतो हि एष व्यतिक्रमः, मन्त्रगतान्येव व्यतिक्रमेयुः । किं कारणं ? । शक्यन्ते मन्त्रगतानि विपर्यसितुं भक्षादयः पुनर्विपर्यस्ता अपि विपर्यस्ता अपि त एव इति । माध्यन्दिनस्य भक्षस्य कालेऽपि प्रातःसवनीयो भक्षो भक्ष्यमाणो नैव त्रैष्टुभः कृतः स्यात्, एवं सर्वत्र । कथं ? । स्वकालेऽपि हि असौ न गायत्रः, गायत्री हि त्रैष्टुभः स्थानमभ्येति नागायत्री; न भक्षादयो गायत्रादयः । तस्मादसम्भवो भक्षादीनां व्यतिक्रमणस्य । मन्त्रगतानि तु च्छन्दांसि ब्रह्मवृत्ति अन्योन्यस्य लोकं व्यतिक्रमयितुं । तस्मान्मन्त्रगतानां च्छन्दासां व्यतिक्रमः इति ॥

इति भट्टश्रीशिवरक्षामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ६ पादः ।

रथन्तरादीनां शास्त्रां दृष्टे मानाधिकारकम् ।

सू० एकैर्वाक्यानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० सामानि उदाहरणं;—रथन्तरं दृष्ट्वा वैरूपं वैराजं आकारं रैवतम् इति । तच्च संग्रहः,—किमेकस्यामृचि गानं कर्तव्यम्, उत, दृष्टे? इति । किं प्राप्तम्? । ‘एकैर्वाक्यानि यज्ञे स्युः’,—एकस्यामृचि गातव्यानि, एवं स्वाध्याये गीतानि, यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि गातव्यानि; कर्मणि स्वाध्याये च अवैलक्ष्यं न्याय्यं, कर्मणि कर्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति, अतो यथा अभ्यस्तं तच्च* प्रयोक्तव्यं । तस्मादेकस्याम् अमृचि गीयेरन् । एकैर्वाक्यानि उदाहरणं, न दृष्टोत्पत्तीनि, यथाह-सिमा-सन्तनि-यतयएवागपत्य(?)—आकारवर्णम् इति ॥

सू० तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवम्,—एकस्यामेव गातव्यानि इति । कुतः? । ‘लिङ्गदर्शनात्’,—लिङ्गं भवति, एवमाह,—‘अष्टाचरेण प्रथमाया अक्षः प्रसूतिं द्वाचरेण उत्तरयोः’ इति; न हि एकस्यामृचि प्रथमोत्तराक्षम्भो भवति । तस्मात् दृष्टे गातव्यानि इति ।

* ‘तथा’ इति पाठो भविष्युः कृत्तः ।

अथेदमपरं लिङ्गम्,—‘अक् साम उवाच मिथुनीसम्भावेति,
 सोऽब्रवीत् न वै त्वं ममास्रमसि जायात्वे वेदो मे’ महिमेति
 ते हे भूत्वा ऊचतुः, सोऽब्रवीच्चैव वां ममास्रं सो जायात्वे वेदो
 मे महिमेति, तास्मिन्नो भूत्वा उचुः, सोऽब्रवीत् सम्भवाम’ इति
 तस्मादेकं साम द्वे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति ।

आह,—‘लिङ्गमिदं, प्राप्तिव्यक्ताम्’ इति । तदभिधीयते,—
 कृत्वेऽपि ऋग्वेदे न ‘प्रथमा’ नाम काचिदुगस्थि, तथा ‘उत्तरे’ इति,
 व्यवसाकृतं प्रथमात्वम्, उत्तरात्वम् इति प्रथमाया ऋचः—अष्टाचरेण
 प्रस्योतव्यं, द्वाचरेण चोत्तरयोरिति तस्मिन् वचने सति ऋचस्त्वित्-
 मापद्यते । तथा, यद्यपि अनुवादसङ्ख्योऽयं ब्रह्म,—‘तस्मादेकं
 साम द्वे क्रियते स्तोत्रीयम्’ इति, तथापि ‘अक् साम उवाच’ इति—
 पुरस्कारार्थवादप्ररोचनया विदधातीति गम्यते । तदुक्तं,—“वक्ष्यामि
 त्वपूर्वत्वात्” (३।५।११ सू०) इति ॥ (१०।६।१ अ०) ॥

सर्वकर्मभेदेन वीचक्ष्य काकार्थताविकरणम् ॥

सू० स्वर्ह्रं प्रति वीक्ष्यं काक्षमाचं परार्थत्वात् ॥

॥ ३ ॥

भा० ‘ईश्वरं वै रथन्तरमुद्गातुश्चतुः । प्रमथिता रथन्तरे प्रसूयमाने
 समीलेत् स्वर्ह्रं प्रति वीचेत्’ । अत्र संज्ञयः,—किं स्वर्ह्रं प्रति
 वीक्ष्यं अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, उत काकार्थः संयोगः? इति । तत एतावत्

* ‘मम’ इति क० सं० पु० वाक्यः ।

तावन्नः परीक्ष्य,—किं 'रथन्तरे प्रसूयम ने सखीलेत्' इत्यस्य शेषः
 'खर्दृशं प्रति वीचेत' इति, उत, खर्दृशमित्येवमादि पृथग्वाक्यम्?
 इति । किं प्राप्तम्?—अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति पृथग्वाक्यम् इति ।
 कुतः? । भेदेनावगमात्,—भिन्नमिदमुपलभ्यते,—'खर्दृशं प्रति वीचेत'
 इति । 'ननु अभिन्नमपि लक्ष्यते,—'रथन्तरे प्रसूयमाने सखीलेत्'
 इति विधाय, 'खर्दृशं प्रति वीचेत' इत्यनुवदति' इति । उच्यते,—
 लभयावगतौ भेदो गृहीतव्यः, स भेदो गृह्यमाणेन तेन विरुध्यते,
 अन्यतरगतिसु विधनुवादयोर्विरोधात्, तच्च विधिन्याय्यो अपूर्वत्वात्,
 "वाद्मात्रं हि अनर्थकं" (१।२।१८ सू०) । विधिवगमाच्च,—
 विधिस्वावगम्यते, 'वीचेत' इति, अतिसैवमनुगृह्यते, 'खर्दृशं प्रति
 वीचेत' इति खर्दृशब्दं प्रति वीक्षणार्थो विधीयते, खर्दृशब्देन
 सह वीक्षणस्य साक्षात्सम्बन्धः, इतरथा खर्दृशब्दः काष्ठं लक्षयेत्,
 अतिलक्षणाविषये च अतिन्याय्यः । तस्मात् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः ।

अथ वा, 'खर्दृशं प्रति वीचेत' इत्येवमङ्गप्रयोजनसम्बन्धः,
 खर्दृशब्दो वीक्षणस्य साधनमिति, तथा खिन्नमप्यनुगृहीतं भवति,
 खर्दृशब्दजनवशात् वाक्यमपि । तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एवेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, 'खर्दृशं प्रति वीक्षणं काष्ठमात्रं' स्यात्
 'परार्थत्वात्', नैतदेवम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः इति, किन्तु खर्दृशब्देन
 वीक्षणस्य काष्ठार्थः सम्बन्धः स्यात् । कुतः? । 'परार्थत्वात्' साक्षः,
 'रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति पृष्ठस्तुतौ हि साम विनियुज्यते, तच्च
 साम पदानां स्तुतिं निर्दिष्टतां संक्षेपादिभिर्भिन्नैः स्तुतिपदाचराणि
 उपदर्शयन् स्तुतिमभिनिर्वर्तयतीत्युच्यते । एवं चेत् साञ्चि स्तुतौ

विनियुज्यमाने यानि, तानि परस्परसव्यपेक्षाणि ऋक्पदानि स्तुतौ विनियुक्तानि सम्भवन्तीत्यतः खट्वृक्शब्दस्य तन्मध्यपाठात् स्तुतौ विनियोग उक्तो भवतीत्यतः परार्थत्वादिह कालार्थः संयोग इति अध्यवसीयते ।

‘ननु मन्त्रे समाख्यानमात्रं, रथन्तरोपदेशाच्च पदोपदेशमानुमानिकं वाधित्वा एतदाक्यं प्रत्यक्षमङ्गप्रयोजनसम्बन्धमेव प्रकल्पयेदिति’ ।

उच्यते, तद्धि वाधकं भवति, यदवाधमानमप्रयोजनं भवति, न चैतदवाधमानमनर्थकं, क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात् । ‘मन्त्रे समाख्यानसामर्थ्यात्, सामोपदेशाच्च स्तुतिसम्बन्धः साक्षात्, वाक्यात् क्रियाकारकसम्बन्धः । ‘उभयोः प्रमाणावगतत्वात् उभयसम्बन्धो न विरुध्यते’—इति यद्युच्येत । तन्न, यो हि मन्त्रवाक्याद् व्यवच्छिन्नस्य क्रियाकारकसम्बन्धमवगच्छति, नासौ सङ्गदुश्चरितस्य स्तुतिसम्बन्धमवगच्छति; यद्यवगच्छेत्, पुनरुच्चारयेत्, नान्यथा ; तस्मात् तस्यामेव स्तुतौ क्रियासम्बन्धे कारकसम्बन्धः, न स्तुतिसम्बन्धे, कारकविशेषणाभावात् । तदेवं मन्त्राख्यानस्य सामोपदेशवाक्यस्य ‘खट्वृक्’ प्रति वीक्षते’ इत्यस्याविरोधे साधिते कालार्थः संयोग इति, अत उच्यते, कालार्थः संयोग इति ।

अथ यदुक्तं,—भेदाभेदयोर्भेदो गृहीतव्यः, विध्यनुवादयोः विधिर्ज्ञायान् विधिप्रत्ययदर्शनाच्चैवमेव अवगम्यते—इति । अत्र ब्रूमः, सत्यं, विध्यनुवादयोर्विधिर्ज्ञायान्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वात् इति, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते ; यच्च तु पदान्तरादर्थाद्वा प्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य, तच्च प्रमाणान्तरप्रतीतत्वात् शब्द उच्चरन् अनुवाद

इत्यवगम्यते । अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति, नापश्यन् पुरुषं क्रियासु व्यापारसुपगन्तुमुत्सहते,—इत्यर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते । 'ननु 'रथन्तरे प्रस्तूयमाने समीलेत्' इति प्रत्यक्ष-वाक्यमर्थप्राप्तं पुरुषस्य दर्शनं बाधेत, यथा प्रजापतिव्रतानि पौरुषेयों स्वेच्छाप्रवृत्तिं वचनसामर्थ्यात् निरन्धन्ति तद्वत् इति' । नेत्यवगम्यते । कथं ? । क्रियाप्रारम्भसम्बन्धात् 'रथन्तरे प्रस्तूयमाने' इत्युच्यते, तदतीते प्रस्तावे वचनार्थस्य कृतार्थत्वादर्थप्राप्तं न वार-चितुमर्हति ।

अथ यदुक्तं,—'खर्दृक्शब्दवीक्षणयोर्वाक्येन सम्बन्धः—इति, वाक्यार्थत्वात् दृशिप्रयोगाच्च लिङ्गात् दर्शनक्रियासामर्थ्यमस्ति' इति । अत्र ब्रूमः,—प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयत्वात् खर्दृक्शब्दस्य लक्षणतामाचष्टे अतैव, अतिस्य लिङ्गवाक्ययोर्वाधिका समधिगतैव । अथ वा, नात्र वाक्यं बाधेत, वाक्यं हि सम्बन्धप्रत्यायकं, यथासम्भ्रमनेकविधः सम्बन्धो वाक्यात् गम्यते,—कचित् क्रियाकारकसम्बन्धः, कचिद्विशेषणविशेष्यसम्बन्धः, कचिलक्ष्यलक्षणसम्बन्धः,—इत्येवंप्रकाराः सम्बन्ध-विशेषा इति । तत्रेह लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यत एव सम्बन्धविशेष इति, न वाक्यं बाध्यते । यथा लोके, 'वृत्तं प्रति विद्योतते' इति न विद्योतनस्य वृत्तस्य च साध्यसाधनभावो गम्यते इति । अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य वृत्तस्त्रिभवाय उपादीयते इति ; तददिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य दर्शनस्य खर्दृक्शब्दो लक्षणतया उपादीयत इति न वाक्यानर्थक्यं ; न हि लक्ष्यलक्षणयोरनुचार्यमाणयोः सम्बन्धोऽवगम्यते इति ।

यदपि,—दृशिप्रयोगात् लिङ्गानुपपत्तिरिति, तदपि न समर्थमिवे-
 क्षितस्वार्थस्य पश्यामः,—स्वार्थो हि दृशिः प्रयुज्यमानो दर्शनमव-
 गमयेत् न परार्थः, स्फूर्दकश्च तु चोपपदो दृशिः कर्तृत्वे
 गुणभूतोऽवगम्यते, कर्त्ता तु प्रधानभूतः । न च कर्त्ता प्रत्याख्यमानो
 वीक्षणलिङ्गत्वेन कस्यते, दृष्टेरत्यन्तपारतन्त्र्यात्, कर्त्तृभिधानस्य
 सन् अयं नैव वीक्षिता सामान्यत्वेन सम्बन्धमुपैति । यदि तावदयमर्थः
 उपदिश्यते,—स्फूर्दं वीक्षेत इति, कोऽप्यौ स्फूर्दक, यं प्रति वीक्ष-
 सुपदिष्टम् ?—इत्यविजानन्तो नैव क्रियामध्यवस्ये । अथायमर्थः,—
 स्फूर्दं वीक्ष्यं निर्वर्त्तयेत् इति, तथाप्यप्रज्ञानात् स एव दोषः ।
 तदेवम्प्रकारे सम्बन्धे आक्षेपेणाभ्युपगम्यमाने न लिङ्गं न च वाक्यम्
 अनुगृह्यते, सत्यसम्बन्धेऽनुवीक्षणस्य एतदुच्चारणकाले 'वीक्षेत'—इति
 भवति कयाचित् युक्त्या सम्बन्धः, स्तुतिसम्बन्धस्य कर्त्तृभिधानस्यापि सती
 न विद्यते । सामानाधिकरण्यात् ईशानेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध-
 मभ्युपैति,—'ईशानं स्फूर्दं तस्युषः' इति । अतो वदामः,—स्तुत्यर्थस्य
 सतः 'स्फूर्दं प्रति वीक्षेत' इत्यत्र काश्चार्थः सम्बन्ध इति ।

किं भवति प्रयोजनम् ? । अङ्गाङ्गिसम्बन्धे सति, यदा, 'रथ-
 न्तरमुत्तरार्थोर्गच्छति' इत्यतिदेशः, तदा एतदुपतिष्ठते,—'रथन्तरे
 प्रस्थायमाने सञ्जीलेत्' इति । उत्तरार्थोस्तु स्फूर्दकस्याभावा-
 दर्शनानियमः पूर्वपक्षे, विद्वान्ते तु सत्यसम्बन्धे सति तावति भागे
 काश्चाहानात् 'स्फूर्दं प्रति वीक्षेत' इति नियमः सिद्धो भवति ॥
 (१०।१।२५०) ॥

अगमविक्रये वृद्धयन्तरे विभागाधिकरणम् ॥

सू० पृथस्य युगपद्विधेरेकाहवत् द्विसामत्वम् ॥

॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाश्रयते,—‘पृथः षडहो वृद्धयन्तरसामा’ इति । तच्च
अयमर्थः सांश्रयिकः,—किमहरहर्दिसामकं कर्त्तव्यम्, उत केपुचिदहःसु
रथन्तरं केपुचिद् वृद्धत् ? इति । कुतः संशयः ? । यद्येते समस्ते
सामनी, यदि विभक्ते, उभयथा ‘पृथः षडहो वृद्धयन्तरसामा’ इति
शब्दोऽवकल्पते । तत्रैव विचारः,—किं इन्द्रगर्भो बह्व्रीहिरयं,—
वृद्धयन्तरे सामनी यस्य इति, उत, अनेकपदो बह्व्रीहिः,—वृद्धस्य,
रथन्तरमस्य ?—इति । यदि इन्द्रगर्भो बह्व्रीहिः, प्रत्यहं समस्ते
सामनी, अनेकपदे बह्व्रीहौ विभक्ते इति ।

किं तावत् प्राप्तं ?—समस्ते इति । तत एतद् वर्ण्यते,—इन्द्रगर्भो
बह्व्रीहिरिति । कुतः ? । वृद्धयन्तरशब्दोऽनन्तर्यात् वृत्ति-
पक्षस्याश्रितत्वात्,* वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात् । इन्द्रे च
स्वार्थाभिधानात् युत्यसुषहोऽन्तरङ्गता च ; इतरथा च उभयमपि
वाध्येत । अतो इन्द्रगर्भो बह्व्रीहिः, एवं चेत्, प्रत्यहं समस्ते
सामनी भवेतां । कुतः ? । इतरेतरयोगइन्द्रस्य भावात्, यच्च
रथन्तरं तच्च वृद्धत्सहितं, स एष युगपद्विधिर्यदितरेतरयोगः,
तस्मात् प्रत्यहं समस्ते इति । ‘एकाहवत्’,—यथा ‘ज्योगामयाविन

* अत्र “वृत्तिशब्देन समासं प्रवीतीति वृद्धयन्तरयोः शब्दयोः समासश्चावबुधमवशिष्टः”
इति तन्मन्त्रार्थिकसूत्रसंश्लेषः ।

उभे कुर्यात् संसवे उभे कुर्यात्, अपचितावपि एकाहे वृहद्रथन्तरे कुर्यात् इति ॥

सू० विभक्ते वा समस्तविधानात् तद्विभागे वि-
प्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—अहरहर्द्विसामकाम् इति, केषुचिदहःसु रथन्तरं, केषुचित् वृहत्, न समस्ते सामनी विधीयते । कुतः ? । यद्युभयोरपि पक्षयोर्वृहद्रथन्तरसामेतिशब्दोऽवकल्पते, 'विभक्ते' सामनी इति न्यायः । कुतः ? । प्रकृतावेकेन साक्षा पृष्ठं साधितं, विद्वतावपि एकेन साधितव्यं चोदकानुग्रहाय, तथा च सति वृहन्निमित्तं रथन्तर-निमित्तञ्च सकलमभिनिर्वर्त्तयिष्यते ।

‘अथ वृहद्रथन्तरसमुदायः पृष्ठं साधयति, न वृहत्साधनं न रथन्तरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत, तच्च चोदकोपरोधः स्यात्’ । न केवलं, तन्निमित्तं न प्रकल्पते, वृहत्पृष्ठतापि न प्रकल्पते, रथन्तरपृष्ठतापि, तच्च वैषम्यात् स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम् ।

अपि च समस्तं पृष्ठमित्युपचर्यमाणं लक्षितं वृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति इति, तत्समुदायाभिधाने लिङ्गम् । अपि च वृहत्शब्दः सामशब्देन सम्बन्धमपेक्ष्यमाणो न रथन्तरशब्देन सम्बद्धः स्यात् । आनन्तर्यञ्च तुल्यं रथन्तरशब्दस्य सामशब्देन । अपि च वृत्तिपक्षाग्रये सुतरां द्वादपदेन असामर्थ्यं, न चैव नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति, विभाषां हि सा भगवान् पाणिनिरधीते । सामशब्दश्रुतिश्च वृहद्रथन्तरयोर्लक्षणतामाचष्टे । तस्मादसमस्ते सामनी स्याताम् इति ।

एतच्चोक्तमेव विभागेऽपि साक्षोरविप्रतिषिद्धो वृद्धयन्तरसामग्र्य-
इति । यथा, 'मासं घृततैलाभ्यां देवदत्तो भोजयितव्यः' इत्युक्तोऽहं
मासं घृतेनाहं मासं तैलेन,—एवमपि शब्दोऽवकल्पते । एकाहे तु
एकत्वादेव विभागासम्भवात् 'समस्ते ज्योगामयाविन उभे कुर्यात्'
इति ॥ (१०।६।३अ०) ॥

प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागाधिकरणम् ॥

सू० समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥
(पू०) ॥

भा० इदमाश्नायते,—'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरति-
रात्रयोरालभेत' इति । तच्च संग्रहः,—किमेकादश प्रायणीये पुनस्ते
एव एकादश उदयनीये, आश्लेखित् केचित् पञ्चवः प्रायणीये केचित्
उदयनीये ? इति । समानत्वात् निर्देशस्य, संग्रहः । किं प्राप्तं ?—तुशब्दः
संग्रहनिवृत्त्यर्थः,—'समासः' एव 'ऐकादशिनेषु',—सर्वे प्रायणीये, सर्वे पुनः
उदयनीये भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । 'तत्प्रकृतित्वात्',—प्रकृतौ ज्योति-
ष्टोमे समस्तानाम् ऐकादशिनानाम् आलम्भः, इहापि समासस्योदकः
प्रापयति । अपि च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं वा अहः श्रूयते,
तच्च प्रायणीये सर्व्वे विहिता भवन्ति, न गम्यते विशेषः,—के इह
ऐकादशिनानां विहिताः ? इति, तथोदयनीये ; तस्मात् समासस्तच्च ॥

सू० विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

भा० विहारप्रतिषेधस्यायं,—'ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययो-

रतिराचयोराखभेरन्' इति, 'अश्वहमेकैकमाखभेत' इति विहारः प्राप्तः । तत्र एकः पशुः प्रायणीये प्राप्त एव अन्येऽन्येषु अश्वःसु । ततोऽनेन किं क्रियते ?—येऽन्येषु अश्वःसु, ते प्रतिषिध्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्ति इति, तथोदयनीये; तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति ॥

सू० श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० वाक्येन पक्षं व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति समास इति, 'विभागः स्यात्' । कुतः ? द्वित्वश्रुतिः,—द्वित्वश्रुतिर्हि भवति,—'प्रायणीयोदयनीययोः' इति । सा च इदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया । कुतः ? । एकादश्विनीविधौ सन्निहिते वचनादेकादश्विनीं विधाय पुनः श्रुत्या तां लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्वया एतदभिधीयते,—'प्रायणीयोदयनीययोः' इति, तत्र द्वन्द्वभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः । समासे च इतरेतरयोगात् न एकादश्विनी केवले प्रायणीये, सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति, तदत् उदयनीयेऽपि । तस्मात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः । यदि पुनर्नोपादेयत्वेन अत्रोच्येतां, तत्र द्वन्द्वभाविनोरप्राधान्यम्, अप्राधान्येऽसत्याम् आकाङ्क्षायां न समासो भविष्यति । तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यात्, उपादेयत्वेन तु एतत् श्रूयते । तस्माद्विभाग इति । 'लोकवत्' यथा, 'लोके श्रुतं देवदत्तयज्ञदत्तयोः दीयताम्' इत्युक्ते समासार्थो विधीयते, यदेतत् श्रुतं, तदेतयोर्दीयताम् इति । द्वन्द्वश्रुतिविधानसामर्थ्यात् श्रुतं विभज्यते, एवमेकादश्विन्यपि विभज्येत इति ॥

सू० विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च विभागः । कुतः ? । विहारः प्रकृतः,—‘एकादश्विना-
मन्वहमेकैकमालभेत’ इति । तस्यैव विकारः,—‘एकादश्विनाम्
प्रायणीयोदयनीययोरतिरापयोरालभेत’ इति । यावत्प्रकृतं तावद्वि-
हारस्यानुगृहीतव्यम् ॥

सू० विग्रये च तदासत्तेः ॥ १० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० इदं पदोत्तरं सूत्रं ;—‘आह,—यदि विहारोऽभिप्रेक्षते, तत्र
एकच पञ्च आलम्ब्यथा, एकच षट्, तत्रैकदेशो न निर्णयिते,—
किं प्रायणीये किमुदयनीये ? इति ; अनिर्णयेनानध्यवसानम्,
अनध्यवस्यतोऽप्रवृत्तिः, तत्रोपदेशवैयर्थ्यं स्यात्’ इति । अत्रोच्यते,—
‘विग्रये’ (एतस्मिन् संग्रहे) प्रकृत्यासत्तिः मुख्येनानुगृह्यते,—तत्र
प्रायणीये पञ्च आलम्ब्यते, षट् उदयनीये इति अध्यवस्थामः ॥

सू० चयस्तथेति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्चादि प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुगृहीतव्या इति । तस्मात्
चय एव प्रायणीये आलम्ब्यथा, यावत्सु वस्तुवचनमविरुद्धं भवतीति
स्त्रितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिषेद्यति एवं ॥

सू० न समत्वात् प्रयाज्यत् ॥ १२ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० न एतदेवं । कुतः ? । ‘समत्वात्’, यदा प्रायणीयोदयनीययो-
रितरेतरापेक्षयोरैकादश्विना विधीयन्ते, न सर्वेऽन्यतरस्मिन् केवले
कर्त्तव्यास्तदपेक्षया कालज्ञं बाधितं भवति । तत्र यावद्विरुत्कारण

भवद्भिरवय्वं बाधितव्यं तावद्भिरनुज्ञातो बाधः । अत एव साम्येमेव विभागः प्रयाजानामिव, यथा वडागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि धावत्सु साम्यं भवति, तावतः साम्येन विभज्य अभ्यधिक उद्द्यगीये आकृष्यते प्रत्यावृत्ति-सुख्येनानुपदीव्यते इति तस्माददोषः ॥ (१०।६।४ अ०) ॥

‘विभजित् सर्वप्रष्ठः’ इत्यनेकस्यैव प्रष्ठदेशे निवेशाधिकरणम् ॥

सू० सर्वप्रष्ठे प्रष्ठशब्दान्तेषां स्यादेकदेशत्वं प्रष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाध्यायते,—‘विभजित् सर्वप्रष्ठः’* इति । तत्रायमर्थः सांग्रहिकः,—किं सर्वेषां प्रष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य प्रष्ठदेशे अन्येषामन्यत्र? इति । किं प्राप्तं?—सर्वप्रष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां शाखां प्रष्ठदेशे निवेशः । कः पुनः प्रष्ठदेशः? । ऊर्जं माध्यन्दिनपवमानात्, प्राक् मैत्रावरुणसाखाः, इदमन्तराक्षं प्रष्ठदेशः, स एवैको देशः स्यात् सर्वेषां शाखां । कुतः? । ‘प्रष्ठशब्दात्’, प्रष्ठकार्ये वर्तमानस्य वा अथ कृतो देशः । तस्मात् सर्वेषां प्रष्ठदेशे निवेशः ॥

सू० विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्यम्: पक्षं व्यावर्तयति,—एवं न्यायेन प्राप्तं वचनादन्वया भवितुमर्हति । एकस्य प्रष्ठकार्ये विधिरन्येषां परिसामकार्ये । कथं? ।

* “वृद्धः प्रसेष रचनादं वृद्धैक्यमित्यादिभिः वृद्धिः सामानिः प्रष्ठलोचं सन्नादितं, तानि सर्वानि प्रष्ठसामानि यस्मिन् विभजिति सोऽथ सर्वप्रष्ठः” इति साधकः । माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाखोरन्तराक्षं प्रष्ठलोचदेश इति ॥

‘पवमाने रथन्तरं करोति आभवे दृष्टम् मध्य इतराणि वैरूपं हेतुः
 पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम आकरं मैत्रावरुणसाम रैवतमष्वाकसाम’
 इति । एवमेकस्य पृष्ठकार्यं विधानमर्थवत् भविष्यति, यदीतरेषां
 सामकार्यं निवेशः; इतरथा एकस्य पृष्ठकार्यं विधानं नोपपद्यते,
 तस्माद्भूदित्यतः पश्चामः एकस्य पृष्ठकार्यं निवेशः, अन्येषां परि-
 सामकार्यं इति ॥ (१०।१।५अ०) ॥

वैरूपसामवैराजसामोऽपृष्ठकार्यं निवेशाधिकरणम् ॥

सू० वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् चिदृददेकसामा
 स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमः, तत्रोक्त्यः षोडशी च संस्त्राविशेषः ।
 तत्र श्रूयते,—‘उक्त्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा’ इति ।
 तत्रायमर्थः सांश्रयिकः,—किं वैरूपं वैराजश्च कृत्स्ने क्रतौ निविशेते,
 उत पृष्ठकार्यं ? इति । किं प्राप्तं ?—कृत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं साम
 स्यात्, षोडशानि वैराजं । कुतः ? । कृत्स्ने—‘क्रतुसंयोगात्’,—अविशेषेण
 कृत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजश्च, तत्र विशेषेऽवस्थातुमर्हति
 पृष्ठकार्यं, ‘चिदृदत्’,—यथा, ‘चिदृदग्निष्टोमः’, चिदृत्क्षोमः कृत्स्ने
 क्रतौ भवति, एवमिमे अपि सामनी कृत्स्नयोः क्रत्वोर्भवेतां । यथा
 वा, ‘धेनुर्धैव भूर्वैश्वदेवः चिदृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यः स्तोत्रिया
 धेनुर्दक्षिणा’ इति कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्यं धेनुः संयोगात्,
 एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः ॥

सू० पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥१६॥ (सि०) ॥

भा० पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयते । कथं ? । वैरूपसामा वैराज-
सामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन वज्रग्रीहिरवगम्यते, न वैरूपं साम
विधीयते वैराजश्च, किन्तु वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः, एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे
वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
कुतः ? । यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु*
भवेत् न त्वेतदेवं, तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति,
वैरूपसामता वैराजसामता च इति । यदैकस्मिन्सदा पृष्ठकार्ये स्थातां,
वैरूपसामता हि गुणो विधीयमानः, वैराजसामता च एवंजातीयकस्य
गुणस्य कार्यं भवितुमर्हति, प्रकृतौ च वृहत्सामता रथन्तरसामता
सर्वंजातीयका । तदिह प्रकृतिलिङ्गसंयोगेन वैरूपसामतया वैराज-
सामतया च पृष्ठकार्ये वृत्तिरवगम्यते 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभि-
धानवत्' इत्यनेन न्यायेन । तस्मादिमे सामनी पृष्ठकार्ये निविशे-
यातामिति ॥

सू० चिद्वदिति चेत् ॥ १७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा 'चिद्वदग्निष्टोमः' इति चिद्वत्
वृत्ते क्रती निविशते, एवमिहापीति ; तत्परिहरणीयम्,—

सू० न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥१८॥ (आ० नि०) ॥

* यत्र चा. सो० पु० एवं क० च० पृष्ठार्थे सर्वपदं नास्ति ।

आ० नैतदेवं,—इह वैरूपवैराजयोः प्रकृतिसिद्धेर्नाहत्प्रसंयोगो
गम्यते, नैवं चिद्वृत्ति कश्चित् प्रकृतिसिद्धेर्न संयोगोऽस्ति चेनाहत्प्रता
अवगम्येत । ततः विशेषस्तिष्ठतः सामर्थ्या ॥

सू० विधित्वास्मेति चेत् ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा धेनुविधिर्भुवि हस्तस्य
क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्यं भवति, एवं सामनी अपीति ॥

सू० स्यात् विशये तस्यायत्वात् कर्माविभागात् ॥
॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' धेनुः भुवि हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तयिषी, सा
हि हस्तं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयेत् किं वा न?—इत्येतस्मिन् संशये एवं
व्याख्यं हस्तं निवर्त्तयेत् । कुतः ? । 'कर्माविभागात्' अविभक्तं हि
दक्षिणाकार्यं* कार्त्स्न्येन वा दाक्षिण्येन क्रियेत धेन्या वेति ।
दक्षिणाकार्यं हि धेनुः श्रूयते,—'धेनुर्दक्षिणा' इति, अतस्तत्र युक्तम्,
इह प्रकृतिसिद्धसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादेतदपि विषमम् ॥

सू० प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च न हस्तक्रतुसंयोगः । कुतः ? । 'प्रकृतेः' 'अविकारात्' ।
एवं वज्र प्राकृतमविकृतं भविष्यति, तच्च चोदकोऽनुपदीयते । अतो
ऽपि न हस्तक्रतुसंयोगः साधारिनि ॥ (१०।६।६ अ०) ॥

* 'दक्षिणाकार्यं' इति आदर्शपञ्चपादः ।

सू० पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥१६॥ (सि०) ॥

भा० पृष्ठकार्ये वा सामनी विधीयते । कथं ? । वैरूपसामा वैराज-
सामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन वज्रग्रीहिरवगम्यते, न वैरूपं साम
विधीयते वैराजस्य, किन्तु वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः, एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे
वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः ।
क्षुतः ? । यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु*
भवेत् न खेतदेवं, तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति,
वैरूपसामता वैराजसामता च इति । यदैकस्मिन्सदा पृष्ठकार्ये स्थातां,
वैरूपसामता हि गुणौ विधीयमानः, वैराजसामता च एवंजातीयकस्य
गुणस्य कार्ये भवितुमर्हति, प्रकृतौ च वृहत्सामता रथन्तरसामता
स्वैवंजातीयका । तदिह प्रकृतिलिङ्गसंयोगेन वैरूपसामतया वैराज-
सामतया च पृष्ठकार्ये वृत्तिरवगम्यते 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभि-
धानवत्' इत्यनेन न्यायेन । तस्मादिमे सामनी पृष्ठकार्ये निविशे-
यातामिति ॥

सू० चितृद्वदिति चेत् ॥ १७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा 'चितृदग्निष्टोमः' इति चितृत्वं
कृत्वा क्रती निविशते, एवमिहापीति ; तत्परिहरणीयम्,—

सू० न प्रकृतावकृतस्यसंयोगात् ॥ १८ ॥ (आ० नि०) ॥

* यत्र चा० सो० पु० रथं क० यं० पुस्तके सर्वपदं नास्ति ।

भा० मेतदेवं,—इह वैरूपवैराजयोः प्रकृतिलिङ्गेनादृक्प्रसङ्गो गम्यते, नैवं चिद्वृत्ति कश्चित् प्रकृतिलिङ्गेन संयोगोऽस्ति चेनादृक्प्रता अवगम्येत । ततः विशेषस्तिष्ठतः सामर्थ्यां ॥

सू० विधित्वाप्तेति चेत् ॥ १९ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' इति यदुक्तं,—यथा धेनुविधिर्भुवि हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्यं भवति, एवं सामनी अपीति ॥

सू० स्यात् विप्रये तच्चायत्वात् कर्माविभागात् ॥
॥ २० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' धेनुः भुवि हस्तस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तयित्री, सा हि हस्तं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयेत् किं वा न ?—इत्येतस्मिन् संशये एवं व्याख्यं हस्तं निवर्त्तयेत् । कुतः ? । 'कर्माविभागात्' अविभक्तं हि दक्षिणाकार्यं* कार्त्स्न्येन वा दाक्षिण्येन क्रियेत धेन्या वेति । दक्षिणाकार्यं हि धेनुः श्रूयते,—'धेनुर्दक्षिणा' इति, अतस्तत्र युक्तम्, इह प्रकृतिलिङ्गसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः । तस्मादेतदपि विषमम् ॥

सू० प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च न हस्तक्रतुसंयोगः । कुतः ? । 'प्रकृतेः' 'अविकारात्' । एवं वक्तुं प्राकृतमविकृतं भविष्यति, तत्र चोदकोऽनुपदीयते । अतो ऽपि न हस्तक्रतुसंयोगः साधोरिति ॥ (१०।६।६ अ०) ॥

* 'दक्षिणाकार्यं' इति चादर्शपुस्तकपाठः ।

‘चिदग्निष्टोमः’ इत्यत्र सोमगतसङ्ख्याविकाराधिकरणम् ॥

सू० चिदिति सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याविकारः स्यात् ॥२२॥
(पू०) ॥

भा० एवं श्रूयते,—‘चिदग्निष्टोमः’ इति । तत्र संशयः,—किं चिदसङ्ख्या अग्निष्टोमस्य साधनमात्रे, उत सोमविषया नियमबन्धे ? इति । किं प्राप्तं ? । चिदत् भवतीति श्रूयमाणे सङ्ख्यामात्रविकारः स्यात् । कुतः ? । चिदत्प्रश्नो लोके चित्सम्बद्धे प्रयुक्तः, यथा चिद्वद्भुस्त्रिवृत्प्रणिरिति, इहापि ‘चिदग्निष्टोमः’ इति चित्सम्बद्धो-
ऽग्निष्टोमः कार्य इत्युच्यते । तत्र चित्समग्निष्टोमसाधनपरिच्छेदद्वारेण तत्सम्बद्धमित्युक्तं भवति, न साक्षात्, गुणत्वात् सङ्ख्यायाः । न चेह सङ्ख्येयविशेषः कश्चित् तदीय उपादीयते । तदविशेषात् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसम्बद्धः सङ्ख्याया परिच्छेत्तव्यः सर्वं परिसङ्ख्येयं सङ्ख्यात्वेन सामान्येन तत्सङ्ख्यां विकुर्यात्; यथा दधिघृतशालिभिर्देवदत्तो भोजयितव्यो देवदत्तवद् यज्ञदत्तसौलेनेत्युक्ते स्नेह-सामान्यात् तैलं स्नेहनकार्ये एव विनियुज्यते, न ओदनकार्ये; इत्येवं सङ्ख्यापि सङ्ख्याकार्ये एव विनियुज्यते ॥

सू० स्तोमस्य वा तस्मिन्नुक्त्वात् ॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति सर्वसङ्ख्याविकार इति, किन्तार्हं सोमगतामेव सङ्ख्यां विकुर्यात् । कथं ? । सोमविषये चिद्वच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात्, यथा ‘चिद्वद्विःपवमानः’ इत्यत्र सोमविषयता परिच्छिन्ना, एवं ‘चिद्वदग्निष्टोमः’ इत्यापि स एव शब्द उच्यते तस्मात् स सम्बन्धिनमनु-

माणात् बुद्धौ सन्निधापयेत्, अतः स्तोमलिङ्गत्वात् तद्गतामेव सङ्ख्यां विकुर्व्यात् ।

अत्राभिधीयते, नैतद्युक्तं,—‘सङ्ख्याशब्दा हि अनियतवृत्तयो भवन्ति ते हि येन येन सम्बन्धन्ते सङ्क्षेपेन तं तं परिसङ्ख्यन्ते । तथा चोपदर्शितमेव चितृद्व्यङ्गुस्त्रितृन्मणिरिति । तस्मादद्विःपवमानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोत्रं परिसङ्ख्ये, अन्यत्रापि यो यः परिसङ्ख्यातव्यो भविष्यति, तं तं परिसङ्ख्यास्यतीत्यतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यहेतुर्नियमस्य’ इति ।

अत्राभिधीयते,—अयमिह चितृच्छब्दोऽतीत्य लौकिकमर्थं, विग्नितसङ्ख्यासङ्क्षेपे आचरितः, यथा ‘चितृद्विःपवमानः’ इति स्तोमविषयिष्ठां नवसङ्ख्यायां ‘चितृद्विःपवमानः’ इत्यभिधाय नव स्तोत्रिया पञ्चमने, तेन तासु वर्त्तत इति गम्यते, तथा परस्मिन्नपि दृश्यते,—‘ययस्त्रिकपास्त्रास्त्रितृता स्तोमेन सन्निता नव प्रकृतिरग्नितोमस्य’ इति नवानां कपास्त्राणां चितृता स्तोमेन सङ्ख्यानं वदन् चितृच्छब्दस्य तच्च प्रसिद्धिं दर्शयति इति, अतः प्रसिद्धवदाचारात्, सामानाधिकरण्यदर्शनाच्च अयमस्यार्थ इति निश्चीयते, लोकेऽपि सामानाधिकरण्यप्रयोगाद्वा आचाराद्वा अर्थावसानं भवति, यथाऽयं देवदत्त इति । तस्मादयं चितृच्छब्दो विग्नितसङ्ख्यासङ्क्षेपविषयोऽन्यत्र दृष्ट इति इहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्त्वमेव लिङ्गात् बुद्धौ सन्निधापयतीत्यतः स्तोमविषयो नियम्येत । यदुक्तं,—‘सङ्ख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र सम्बन्धमुपयाति; एतत् अवयवार्थनिराकरणात् समुदायाङ्गीकरणाच्च परिहृतमेवेति । एवं चान्यगतानां सङ्ख्यानामनिवृत्तौ चोदकानुग्रहे भविष्यतीति ॥ (१०।६।७अ०) ॥

उभयथापि दृष्टद्वयकारयोः कृत्स्नवाचिकरश्चम् ।

सू० उभयसाक्षि विश्वजिह्वाभागः स्यात् ॥ २४ ॥
(पू०) ॥

भा० सन्ति उभयसामानः क्रतवः,—‘संसव उभे कुर्यादपचिता-
वयेकाहे उभे कुर्यात्’ इति । तच्च संग्रहः,—किं दृष्टद्वयन्तरे विभक्ते
भवतः, उत समस्ते? इति । कुतः? समस्तता अवगम्यते, कुतो वा
व्यस्तता? इति । उच्यते, एतदेव वचनमुभयमर्थमुद्गासयति ।
कथम्? । उभासां क्रतुः सम्बन्धितव्यः, ते यदि समस्ते अथ
वा व्यस्ते भवतः, उभयथापि क्रतुसाक्षां सम्बद्धो भवति;
तत्रोभयथा प्रतिभाति वचने । किं युक्तं? । व्यस्ते इति । कुतः? ।
प्रकृतौ हि दृष्टद्वयन्तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठं साधितमिहापि प्रकृति-
वचोदकानुपहायान्यतरेण साधयितव्यं अवगम्यते । एवञ्च पृष्ठ-
सम्बद्धानां कर्षणां कार्त्तृत्वेन प्रकृतौ चोदकोऽनुपहीयते, उभयोः
पृष्ठं साधयितोरन्योन्येन विहितत्वात् प्रयोगान्तरमापद्येत, न रथन्तरं
पृष्ठं न दृष्टपृष्ठमिति उभयथापि वचनार्थोपपत्तौ न चोदकबाधार्था
कारणमस्ति, तस्मात् यथा न विश्वजिति दृष्टदादीनां सर्वेषामेकच
निवेष्टः, एवमिहापीति ॥

सू० पृष्ठार्थे वा अतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—विभक्ते इति, किन्नाहं समस्ते सामग्री स्थानां ।
कुतः? । प्रकृतौ हि दृष्टद्वयन्तराभ्यां विकल्पमानाभ्यां पृष्ठं साधितम्,
दृष्ट इदानीं विकृतौ तद्योरधिगतदेशयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयोः

केवलमेतदचनं सामस्यविधानार्थम् 'उभे' दृष्टयन्तरे 'कुर्व्यात्' इति,
एवञ्च सामस्यं भवति, यदि ते सामनी परस्परं न जहीतः,
उपादेयत्वेन चानयोः श्रुतत्वात् द्वित्वश्रुतिः समासश्रुतिश्च विवक्षितैव,
तेन यच्च दृष्टत्, तच्च रथन्तरसहितं, न केवलम् इति ।

तत्रैतत् स्यात्,—'प्रधानक्रियापेक्षम् अनयोः साहित्यं, तच्च
व्यस्तयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते; यथा देवदत्तयज्ञ-
दत्तयोः पाकेन समस्तयोरपि संयोगे उच्यमाने एकः किञ्चित्करोति
अपरोऽपि किञ्चित्, न यदेकेन कृतं, तदेव अपरः करोति, तद्वदेकं
साम किञ्चित् स्तोत्रमभिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरं । प्रधानोप-
कारापेक्षं साहित्यमिति समस्तसंयोगो न विरोक्ष्यते' इति ।

तत्राभिधीयते,—यच्च परस्परसव्यपेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेवं
न्याय्यं, येन क्रियावयवेन आरम्भेण मध्येन अवसानेन वा योगः,
तेन सहितयोर्न पृथक्कः । कुतः ? । यथैवानेन उपकर्त्तव्यमित्यव-
गम्यते, एवमितरसहितेनेति । यत्तु,—लोके कारकसामस्येऽप्यभिहिते
भेदेन व्यापारदर्शनमिति*, अर्थासम्भवादसौ, न हि उखायामधिश्रीय-
माणायां भूयोऽधिअग्रयणं ब्रह्मते कर्त्तुमित्यर्थविरोधात् न करोति,
न तु ब्रह्मेनासौ तच्च न चोदितः; यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तत्सहिताभ्यामेव
गान्यथा । इह तु नासम्भवः,—दृष्टयन्तरयोर्हि षड्कसंस्कारत्वेन
विनियोगात्, ते च प्रकृतः सहिते पृष्ठं संस्कर्त्तुमित्यतः तथेनः
साहित्यमेव युक्तं । यदुक्तम्,—उभयथा सम्भवे चोदकानुपहो न्याय्य

* 'दर्शनमिति' इति का० ग्री० पु० पाठः ।

इति धर्मकार्त्तव्यं निमित्तविधातश्च न भविष्यति; तच्च प्रत्यक्षात्
समस्तविधानात् चोदके बाध्यमाने न दोषो भवति ॥

सू० खिन्नदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० खिन्नश्च दर्शयति,—यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्योरिति ।
किं खिन्नम्? । एवमाह,—‘महावृक्षौ वै वृष्टद्रव्यक्षरे निधनेन
समाप्येते यत् महावृक्षौ समृच्छेयते न ह्यत्र विभग्नं प्रभग्नम्’ इति
निधनभेदवचनादेकस्त्वानता अवगम्यते । यदि भिन्नदेवे ज्ञाताम्
अर्थादेव तच्च निधनभेदः सिद्धः; अथ तु संहिते भवतः, ततो
निधनभेदवचनमर्थवत् भवति; तस्मादप्यभेदः । तथा अपरं खिन्नः—
‘पूर्वाक्षौ वै रथक्षरम्, अपराक्षौ वृक्षत्’ इति एकेनाह्ना अभि-
सम्बन्धादेकस्त्वानतां दर्शयति । तस्मात् समस्तयोः वृष्टदेवे निवेद्य
इति ॥ (१०।६।८८०) ॥

मध्यजनहताग्रयोः वङ्गहोऽनुष्ठानाविशेषम् ॥

सू० वृष्टे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते चयस्त्रिंशोऽहनि
स्यात् तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥ (यू०) ॥

भा० कश्चित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘वृष्ट्यः वङ्गहोऽनुष्ठानाविशेषः’
इति । दादन्नादे वचनं,—‘संस्थिते वृष्ट्ये वङ्गहे मधु आत्रयेत् घृतं
वा’ इति । तदिदं मध्यजनं घृतान्नस्य चोदकप्राप्तं यत् सन्दिह्यते,—
किं चयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम्, उत वङ्गहान्ते? इति । किं प्राप्तं? । ततः
सूत्रेणैवोपक्रमः,—‘वृष्टे रसभोजनमावृत्ते’ वङ्गहे ‘चयस्त्रिंशोऽहनि’

‘संस्थिते’ कार्यं । कुतः ? । ‘तदानन्तर्यात्’,—प्रकृतौ चयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनं कृतं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि चयस्त्रिंशानन्तरं करोति, सोदकमनुगृह्णाति । अथ मन्यस्त्राहोऽनन्तरं कुर्यात्, सोदकं वाधेत ! आनन्तर्यं हि क्रमः, स च विशेषसम्बन्धे कारणमिति समधिगतं । एतदानन्तर्यस्य रसभोजनस्य, चयस्त्रिंशेन सह दृष्टमित्यतः चयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत इति ॥

सू० अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—चयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनम् इति, किमर्हं षडङ्गान्ते स्यात् । कुतः ? । ‘संस्थिते षडङ्गे’ इत्युच्यते, न, संस्थिते चयस्त्रिंशे—इति; षडङ्गाभिगमलक्षिते पर्यवसाने, न चयस्त्रिंशाद्युप-लक्षिते, षडङ्गस्य षडङ्गः सु पर्यवसितो भवति, न एकस्मिन् चयस्त्रिंशेऽहनि । यद्युक्तं,—चयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्यं एव भोजनेन भवितव्यमिति । नैतद्युक्तं,—तच्च स्मर्यात् चयस्त्रिंशानन्तर्यं कृतं । कुतः ? । तस्मिन्नहनि तच्च द्वादशाहे षडङ्गः पर्यवसित इति । इहापि यच्च पर्यवस्यति तच्च भोजनं भवित्यति; ततः षडङ्गावसान-लक्षितेन भोजनस्य सम्बन्धः,—संस्थिते षडङ्गे इति; न, चयस्त्रिंशाव-सानलक्षितेन इति । यन्तु,—क्रमः कारणं विशेषसम्बन्धे—इति । सत्यं कारणं, न तु बलीयसा प्रमाणेन यच्च विरुध्यते; इह तु वाक्येन षडङ्गावसाने विधीयते इत्युक्तं; तस्माद्वाक्येन विशेषसम्बन्धे सति न आनन्तर्यमात्रं कारणम्; अतः षडङ्गान्ते भोजनं स्यादिति ॥

(१०।६।८अ०) ॥

षड्हावृत्तावपि मध्वाग्रनष्टताग्रनयोः सङ्गदनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥
॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'आवृत्तं पृच्छं षडहमुपयन्ति' इति श्रूयते, तच्चैतत्
चोदकेन प्राप्यते,—'संस्थिते पृच्छे षडहे मध्वाग्रयेत् घृतं वा' इति,
तत् सन्दिह्यते,—किं षड्हावृत्त्या आवर्त्तत भोजनम्, उत, षड्हावृत्तौ
सङ्गदेव क्रियेत? इति । किं प्राप्तं? । षड्हावृत्तौ सत्याम् आवर्त्तत
भोजनं । कुतः? । 'कर्मणः' 'पुनः' पुनः 'प्रयोगात्,' तद्वि कर्म
पुनरावर्त्तते, तदावृत्त्या यदपि तत्सम्बद्धं तदप्यावर्त्तत, यथा
स्रोचम्रस्तादि षडहसम्बद्धमावर्त्तते, एवं षडहसम्बन्धि भोजनमप्या-
वर्त्तत* इति ॥

सू० अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तं,—षड्हावृत्त्या भोजनमप्यावर्त्तत—इति,
किन्तुर्हि षड्हावृत्तौ सङ्गदेवानुष्ठीयेत । कुतः? । 'कृतकालत्वात्',
कृतो हि भोजनस्य कालः,—'संस्थिते षडहे' इति । संस्थानं
पर्यवसानं, षडहगतस्य व्यापारस्योपरमः, न च, पुनः षडहं कुर्वाणः
षडहगताद् व्यापारादुपरत इत्युच्यते, न च, अनुपरतौ कर्तुः, षडहः
सन्निष्ठते; संस्था हि क्रियां प्रति चौदासीन्यं, व्यापारान्तरकरणं वा,
पूर्वस्मात् कर्मणः । न च पुनः षडहं कुर्वाण चौदासीन्यं भजते,

* भोजनमप्यावर्त्तत इति सर्वत्र पाठो न सम्यक् ।

न च व्यापारान्तरं करोति, तस्यैव कर्माणं आवृत्तिं करोति;
अतोऽपर्यवसितः । अपर्यवसिते च संस्वाभावात् अनुतमेव प्राशनमिति
न क्रियते ।

यद्युक्तं,—यथा अन्ये षडहधर्मा स्तोत्रश्रुत्यादय आवर्त्तन्ते, तद्वत्
प्राशनमप्यावर्त्तेत—इति; नैतद्युक्तं, ते हि अहःसम्बद्धाः, तेषाम्
अङ्गामावृत्तिरिति स्तोत्रादीनामावृत्तिरिति युक्तं, न हि तेऽहःसु
अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते; इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना-
इत्युक्तो हेतुः; तस्मान्न भोजनस्यावृत्तिर्युक्तेति ।

अपि च यद्येतत् भोजनं षडहाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्या
आवर्त्तेत, न चैतदङ्गं । कुतः ? । अङ्गत्वप्रस्थापकस्य कारणस्याभावात्,
प्रकरणादङ्गता स्यात्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा;
एतेषाञ्च इह न किञ्चित् कारणं पश्यामः । प्रकरणं तावत् द्वादशहस्य,
न षडहस्य । वाक्यसंयोगोऽपि 'संस्थिते षडहे' इति षडहस्य संस्कार्या
भोजनमाचष्टे, संस्थितस्यैवं षडहे भवति, यद्यस्य न किञ्चिदपरम्
अङ्गजातं परिश्रियते । न च, मध्वन्नघृताग्ने प्रत्यक्षेणोपकुरुतः
षडहस्य । कुतः ? । निवृत्ते करणात्, कामं यथा च यावत्या च
तर्पणमात्रया कर्तव्यां यानि पुरस्तात् कर्माणि वर्त्तन्ते, तेषां सामर्थ्या-
पजनेनोपकुर्यात्; नातिवृत्तस्य षडहस्य इति । यान्यपि क्रमादीनि
कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरसम्बन्धसुपादाय विशेषसम्बन्धे
कारणानि भवन्ति, न केवलानि । तस्मात् षडहावसानलक्षिते
काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते—इत्यतो नावर्त्तेत भोजनम्
इति ॥ (१०।६।१०अ०) ॥

नवानयने मध्वयज्ञेताम्रयोः प्रतिमासमाह्वायिकरश्च ॥

सू० आवृत्तिस्तु व्यवये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

भा० गवामयने श्रूयते,—‘चत्वारोऽभिज्ञवाः षड्हाः पृथ्वः षड्दहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चमः’ । तत्रैतत् सोदक्नेन प्राप्तं,—‘संखिते पृथ्वे षड्दहे मध्वयज्ञेत् घृतं वा’ इति । तच्च सन्दिह्यते,—किं प्रतिमासमार्त्तते रसभोजनम्, उत, सर्वान्ते सकृदेव कार्यम्?—इति । किं पुनर्युक्तम् ? । उक्तेन न्यायेन सकृदिति । सर्वान्ते ह्यसौ षड्दहगतात् व्यापारादुपरमते, न प्राक्, अर्वागसौ कृत्वापि षड्दहं, पुनः षड्हाय प्रयतत एव । न चासौ षड्दहः संखितो भवति, यदि पुनस्तदर्थं प्रयतत एव । सर्वान्ते तु न पुनः प्रयतते,—इत्यतः सर्वान्ते कुर्यादित्येवं प्राप्तं । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—“आवृत्तिस्तु व्यवये कालभेदात्स्यात्”,—‘आवृत्तिः’ रसभोजनस्य स्यात्, न सकृत् क्रिया । कुतः ? । निमित्तावृत्तेः, षड्दहसंख्या निमित्तं, स च षड्दहः पुनरावर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संख्या निमित्तमावर्त्तते,—इत्यत आवर्त्तत ।

यदुक्तं,—सर्वान्ते हि असौ षड्दहादुपरतो भवति, न प्राक्, कृत्वाऽप्यसौ पुनः तदर्थं प्रयतत एव—इति । अत्राभिधीयते,—यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरारभते, पुनश्च* परिसमापयति, न यथावृत्ते षड्दहे ; तच्च ह्यनुपरतस्य पृथ्व्यावृत्तिः । इह चतुर्भिर्भिक्षवैर्व्यधीयते ; तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् पृथ्व्यगता

* ‘पुनरन्व’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

व्यापारः पर्यवसित इति गृह्यते विभेदः । न च, तस्मिन्नपर्यवसिते क्रियान्तरं ब्रह्मं कर्तुम्, उभयप्रकारस्यान्तः क्रियायाः,—कृत्वा चैदा-
सीन्धं, क्रियान्तरव्यवधानश्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः
पृच्छ आवर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्त्रानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते
इति, अतः प्रतिमासमावर्त्तत इति ॥ (१०।६।११अ०) ॥

द्वादशाहे सचिभिरपि सध्वज्जाधिकारकम् ॥

ख० मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥ (पू०) ॥

भा० द्वादशाहे श्रूयते,—‘संस्थिते पृच्छे षड्हे मध्वाग्नयेत् घृतं वा’
इति । तत्र संशयः,—किं सचिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न? इति । किं प्राप्तं?
नेति । कुतः? । ‘दीक्षिताः’ हि ते ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणाञ्च मधु
प्रतिषिध्यते,—‘मधु मांसञ्च वर्जयेत्’ इति । तस्मान्न प्राप्नीयुरिति ।
‘ननु एतद्वचनं, सामान्यं प्रतिषेधं बाधेत’ । न बाधते इति ब्रूमः ।
कथं? । यद्यबाधमानमेतत्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो बाधेत; न
त्वनर्थकं । कथम्? । उभयविधं द्वादशाहं अग्नीहोत्रोभयमश्रितव्यं घृतं
मधु वा, तत्र सचिषां घृतप्राशनं भविष्यति, अहीने मधुनः प्राशनम्
अलिजाम्, एवमुभयं द्वादशाहसम्बद्धं भविष्यति विषयभेदेन । न
च विरुद्धस्याचारो भविष्यतीति । तस्मान्न प्राप्नीयुरिति ॥

ख० प्राश्नेत वा यन्नार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० न कैतदस्ति,—सचिभिर्मधु न भक्षयितव्यमिति, किन्तु हिं भक्षयि-
तव्यं । कथम्? । अत्रिभेदेन उच्यते कर्त्तव्यमात्रं, उभयप्रकारमग्नीहोत्र

दादशाहं, 'संस्थिते पृथ्वे षडहे मध्वाग्रयेत् घृतं वा' इति । उभयं विकल्पेन, न कर्तव्यवत्त्वात् ; तस्मात् सचिणोऽपि मधु भक्षयेयुः ।

यत्फलं,—विषयभेदेनार्थवत्त्वात् न बाधो न्यायः, दादशाहाङ्ग-
भावस्यैवं सति न विरोक्ष्यते-इति । अचोच्यते,—षडहे अतिवृत्ते
सचसम्बद्धेऽहीनसम्बद्धे वा अविशेषेण मध्वग्रने घृताग्रने चोच्यमानेऽपि
केन व्यवस्थां ब्रूमः ? । विरोधेनेति चेत् । न, विषयभेदेन विधिप्रति-
षेधयोः समाख्यानात्, पुरुषार्थेन प्रतिषेधः, कर्माङ्गत्वेन विधानं ।
यदि च प्रतिषेधवलीयस्त्वमिहाङ्गीक्रियते, वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
पक्षेऽर्थवत्तेति चेत् । न । नानाविषयत्वात्, तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषय-
योर्विकल्पो भवति, न, नानार्थयोः, नानार्थता चेहाधिनश्यते ।
कुतः ? । विधेः कर्मसाङ्ग्यप्रयोजनत्वात् । प्रतिषेधस्यापि निबन्धा-
नुष्ठानात् पुरुषस्यावृष्टिर्द्विरिति । तस्मात् प्राप्नोति ॥ (१०।
६।१२अ०) ॥

मानसस्य दशसाक्षात्ताधिकरणम् ॥

सू० मानसमहरन्तरं स्यात् भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥
(पू०) ॥

भा० दादशाहे श्रूयते,—'अनया त्वा पात्रेण' समुद्ररसया प्रजा-
पतये युष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो गृहं गृह्णाति' इति । तच्च
संग्रहः,—किं मानसमहर्दादशाहात् अहरन्तरम्, उत, अहरङ्गम् ?

* "सपां त्वा पृथिव्या पात्रेण" इति न्यायसाक्षात्तां पाठः । "सचमर्थः, पृथिवी
पात्रं, समुद्रः सोमः, प्रजापतिर्देवता, एवंविभिन्नस्य पदस्य पदस्ये भग्नः साधनं, तद्विदं
मानसम्" इति न्यायसाक्षात्ता ॥

इति । तच्च इह कानिचित् भेदकारणानि प्रतिभान्ति, तानि निराधिकीर्षन् आचार्य उपन्यस्यति,—‘मानसमहरन्तरं स्यात्’ इति । कुतः ? । भेदेन व्यपदेशात्,—दादशाद्वात् भेदेन व्यपदिश्यते । कथं ? । ‘वाम्बै दादशाहो मनो मानसम्’ इति दादशाहानन्तर्भूतं मानसं व्यपदिशति; ‘वाम्बै दादशाहः’ इति वाक्संस्तवात्, ‘मनो मानसम्’ इति च मनःसंस्तवात् । यथा वाक्मनसयोर्भेदो वस्तुतोऽवगम्यते, एवमेतयोरपि दादशाहमानसयोः, यतः पृथक्ते सति भेदेन व्यपदेशो भवति, नान्यथा; अतो भिद्यते एतदहरिति व्यपदेशाद्गम्यते ॥

सू० तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च अहरन्तरमिति । कुतः ? । ‘तेन च’ मानसेनाज्ञा दादशाहः संस्त्रयते । कथं ? । ‘विधूतानि ह वै दादशाहस्य गतरसानि हन्दांसि, तानि मानसेनैव आप्याययन्ति’ इति, दादशाहस्य तानि गतरसानि हन्दांसि, तानि मानसेनाप्याययन्ति इति ब्रुवन् भिन्नं दादशाहात् दर्शयति । कथं ? । ‘संस्तवात्’, न हि तेनैवात्मना तस्य संस्तुतिर्भवति । कुतः ? । अत्यन्तभेदात् स्तुतिस्तुत्ययोः, न हि देवदत्तो देवदत्तेन स्तुयते, भिन्नैः त्रिरःपाष्ठादिभिः संस्त्रयते । तद्वदिहापि दादशाहो मानसेन स्तुयत इति संस्तवात् भेदोऽधिगम्यते इति ॥

सू० अहरन्ताश्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च अहरन्तरमेवेति गम्यते । कुतः ? । दादशाहिकात् ‘अहरन्तात्’ ‘परेण’ चाद्यते,—पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदत्य मानसाद्य

प्रसर्पन्ति' इति । तच्चदि द्वादशाहिकस्याहो गुणविधिर्भवेत् द्वादशा-
हिकी पत्नीसंयोजानता स्यात् ; अथ लहरत्तरं भवति, ततो द्वादशा-
हिकानामर्धं धर्मा नान्यथेति न दोषो भविष्यति, अतोऽपि वैलक्षण्यात्
अहरत्तरविद्विरिति गम्यते ॥

सू० पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० परिचोदनापरिहारोऽयं । किमिदं परिचोदना?—'नन्वेवं
'द्वादशाहः' इति त्रयोदशसु अहःसु नोपपद्यते' । अत्रोच्यते, यदा
प्रमाणान्तरेण शब्दः एतावति अर्थे प्रयुक्तः इति गम्यते, तदा सङ्ख्या-
सन्निकर्षात् त्रयोदशसु गुणवृत्त्या प्रयोगः सेव्यति । यथा 'अतिरात्रः
सहस्रम् अहानि अतिरात्रेण सहस्रसाध्येन यजेत' इति अधिकेऽपि
सहस्रे सहस्रशब्दो दृष्टः, तद्वदिहापि अधिके भविष्यति । अथ वा
कर्मगण-नामधेयमेतत्, 'द्वादशाहः' इति यावन्ति कर्माणि अङ्गीकृत्य
प्रयुक्तत्वावतां वाचक इति निश्चीयते । सर्वाणि प्रकरणादङ्गीकृत्य
प्रयोगात् सर्वेषां वाचको भविष्यतीति न दोषः ॥

सू० अहरत्तं वाऽशुवचोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ (सि०) ॥

भा० दशमस्याहो गुणस्य विधिः स्यात्, न अहरत्तरचोदना ।
कुतः ? । अहरत्तरप्रकल्पकस्य वचनस्याभावात् । कथं ? । एवं तावन्
श्रूयते, 'अनया वा पात्रेण समुद्ररसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति
प्राजापत्यं मनो यद् गृह्णाति' इति, दशममहरङ्गीकृत्य यहचोदनैवा,
'गृह्णाति' इति संस्कारविधानात्, न च संस्कारभेदे कर्मभेदो भवति,
चोदकाश्च संस्कारा इत्युक्तं,—“क्षैस्तु द्रव्यं चिकीर्षते गुणवत्तम्”

(२।१।३७०) कर्म न प्रधानम् इति । यथा अंशदाग्नौ विधीयमानौ न कर्म भिन्तः, यस्मिन् कर्मणि भवतः तत्रापरो यदाभ्यासाविति विज्ञायेते न कर्मान्तरे इति । यदि च अहरन्नेतत् भवति, न कर्मान्तरम्, इवमस्पीयसी इव अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति, प्रकृतसन्धेयम्, न अप्रकृतप्रक्रिया ज्ञिमान्तरस्य, अतो न अहरन्तरं; दशमे इव अहनि गुणविधिरिति ॥

सू० दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३८ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च न अहरन्तरं, तत्रैव गुणविधिः । कुतः ? । 'दशमविसर्गवचनात्', दशमविसर्गवचनं हि भवति,—'एष वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसम्' इति ; एष दशमस्य 'विसर्गो'ऽन्तो यन्मानसमिति ब्रुवन्, अन्तोऽयमन्तवतो दशमस्य, न स्वतन्त्रमेतत् कर्मेति दर्शयति; तस्मादपि दशमस्याहं, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥

सू० दशमेऽह्निति च तद्गुणश्चास्वात् ॥ ४० ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्चाहं । कथं ? । एवं गुणश्चाहं युक्तं भविष्यति,— 'दशमेऽहनि* मानसाय प्रसर्पन्ति' इति, 'दशमेऽहनि सार्पराशीभिर्चर्गुभिः स्तुवन्ति' इति दशमस्याहः प्रधानभावेन निर्देशात् यद्व्याधेयभावेन, तत्स्तोत्रस्य गुणोऽयं दशमस्य, नार्थान्तरमिति गम्यते ॥

सू० सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥ (यु० ३) ॥

* खानुसारेण 'दशमेऽहन्' इति पाठो भविष्यं युक्तः ।

† 'गुणोपदेशोऽयम्' इति क० सं० पु० पाठः ।

भा० यदि च गुणोऽयम्, एवं सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति,—
 'दादन्नाहः' इति, इतरथा, यद्योदन्नसु 'दादन्नाहः' इत्यसमञ्जसं
 सङ्ख्यावचनं स्यात्, अवाप्यत्वात् । यदुक्तं,—गुणवृत्त्या सहस्रसाध्यवद्
 भविष्यतीति, तदनुपपन्नं* । कुतः? । तच्च हि प्रमाणान्तरेण सङ्ख्येया-
 वगमात् अधिको सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निश्चीयते ;
 न त्विह सङ्ख्येयातिरिक्तो प्रमाणमस्ति, येन गौणीयं वृत्तिराग्नीयेत ।
 यदप्येतत् 'अनया त्वा पात्रेण' इति वचनं, तदपि ग्रहसंस्कारविधानात्
 द्रव्यमेऽहनि यागाभासं विधत्ते, न कर्मान्तरम् इति समधिगतम् ।
 एवञ्चेत्, न एतत् प्रत्यक्षवचनमहरन्तरप्रकल्पकं, नान्यत् प्रमाणान्तरं
 प्रापकं, येन सङ्ख्येयेऽतिरिक्तो शब्दप्रयोग इत्यध्यवस्थामः । तस्मात् न
 इह गौण्या वृत्त्या प्रयोग इति ।

यदपि, कर्मगण-नामधेयत्वात् प्रकरणवशेन तावताम् अङ्गीकरणात्
 नामधेयरूपेण चावृत्तिर्भविष्यतीति, तदपि न युक्तं, सत्यं,
 कर्मगण-नामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन, दादन्नेतानि कर्माणि
 अष्टाभिः परिमितानि एकच समाहृतानि इत्यनेन रूपेण
 तत्कर्मगणस्य नामधेयं, न वर्णानुपूर्व्यमात्रेण इति, तथा हि सर्वेऽप्येव
 कर्मनामधेयेषु अर्थसमन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्तते, न
 सौकरिकार्थतिरस्कारेण परिभाषामात्रेण वृद्धिगुणवत् । यथा,
 अग्निहोत्रं, श्वेनः, ज्योतिष्टोमः इति ; एवं 'दादन्नाहः' इत्यर्थान्वयेन
 नामधेयं, न अर्थभावेन इति । तस्मात् अपरिचोदनैवा ॥

* 'तदनुपपन्नम्' इति क० सं० पु० पाठः ।

सू० पञ्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥ (यु०४) ॥

भा० इतश्चाहरङ्गमिति विज्ञायते । कुतः ? । पञ्चतिरेकेण 'एकस्य' अतिरेकं दर्शयति, न दयोः । कथं ? । 'यः पञ्चुरतिरिच्येत स ऐन्द्राग्रः कार्यः' इति एकादश्विनीं दादशाहे विधाय विहतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति, तन्न तावदतिरिच्यते, एको न भवति । कथं ? । एकादश्व पञ्चवः, दादश्व अहानि, एकस्यातिरेकं ब्रुवन् दादश्वैतानि अहानीति गमयति । यदि चयोदश्व अहानि स्युर्दयोरभावः स्यात्, नैकस्येति । तस्मादप्यहरङ्गं न कर्मान्तरम् इति ॥

सू० स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं* व्रतयत् ॥ ४३ ॥
(आ०नि०१) ॥

भा० अस्मिन् सूत्रे दयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते । यदुक्तं,—
मानसमहरन्तरं भेदेन व्यपदेशात्, तेन च मानसेन संस्त्रयात् भेदः,
न हि आत्मनैव आत्मा संस्त्रयते—इति । अत्राभिधीयते, नैतत्
विप्रतिषिद्धम्, अङ्गेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा, यथा महाप्रतधर्मेण
संवत्सरसचस्य,—'यन्ति वा एते मिथुनाद् ये संवत्सरमुपयन्ति ।
अन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुना न यन्ति' इति समुदाय-
दोषमभिधाय तदवयवभूतस्य महाप्रतस्य धर्मेणानुजिघृक्षन् समुदायस्य
अवयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति । लोकेऽपि अवयवधर्मेणावयवी संस्त्रयत
एवेति, यथा दीर्घः केशैः शोभनो देवदत्त इति । तद्वदिहापि
दादशाहः संस्त्राविध्यते इति न दोषः ।

* इत्यनेन सर्वत्र पाठः । अत्र 'स्तुतिव्यपदेशम्' इति स्वीयम् चिन्तयन् । 'न विप्रतिषिद्धम्' इति पाठस्तु भवितुं युक्तः ।

सू० वचनादतदन्तत्वं ॥ ४४ ॥ (आ० नि० ३) ॥

भा० यदुक्तं, वक्ष्यहरन्तरमेतत्, एवं दादशाहधर्माविलक्षणं मानसान्तता
दुक्ता भविष्यति, न तदङ्गत्वे,* पक्षीसंयाजान्तता भवेत् इति । अत्र
वदामः, 'वचनात् अतदन्तत्वं' भविष्यति, दादशाहिकागाम् अङ्गी
यामात्येन पक्षीसंयाजान्तता, विशेषेण तु दशमस्याङ्गो मानसान्तता
उच्यते,—'पक्षीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्ति' इति,
नास्ति वक्ष्यस्यातिभारः; तस्मादप्यदोषः । अतो दशमस्याङ्गो
मानसमङ्गं न स्वतन्त्रम् इति ॥ (१०।६।१ इत्य०) ॥

सचस्य वङ्गकर्मकाधिकारकम् ॥

सू० सचमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ (पू०) ॥

भा० इह दादशाहप्रभृतीनि सचाणि उदाहरणं । तत्र संशयः,—
किं सचमेकः प्रयुञ्जीत, उत बहवः? । किं प्राप्तम्?—'एकः' ।
कुतः? । 'प्रकृतिवत्' ज्योतिष्टोमे एकः कर्त्ता, तत्प्रकृतित्वात्
सोदकानुययाय सचम् एक एव प्रयुञ्जीत—इति । ननु बहवः श्रूयन्ते,
'य एवंविदांसः सचमासते, य एवंविदांसः सचमुपयन्ति' इति ।
उच्यते । कामिनीं सचं विधीयते, ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव,
ते यथेकैकश्रेणापि कुर्वन्ति तथापि सचक्रियामभिसमीक्ष्य बहव
एव कुर्वन्तीति वङ्गवचनं भविष्यति । अथा लोके वृथक्श्रेणापि
सुर्वाणामां वङ्गवचनं दृश्यते,—देवस्येत् कुर्वेत्, बहवः कृषिं कुर्वुः;

* युक्ता भविष्यति । 'तदङ्गत्वेन' इति क० सं० पू० पाठः ।

यच्चं चेत् सम्पद्येत, बहवो ब्राह्मणा यजेरन्—इति । तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं,—‘यथाहुदवसाथ पृष्ठभ्रमनीयेन यजेरन्’ इति एवमचापि ‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’ इति बहुवचनं भविष्यति इति ॥

सू० वचनात् तु बहुनां स्यात् ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—एको यजेत, न बहवः—इति ; किन्तुर्हि ?—बहवो यजेरन् । कुतः ? । ‘वचनात्’, वचनमिदं भवति,—‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’ इति, बहुत्वसम्बद्धः प्रयोगो विधीयते, स प्रत्यक्षवचनात् षोडशप्राप्ता-
मेककर्तृकतां वाधेत इति ॥

सू० अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥ (आ०) ॥

भा० यदुक्तं,—सामान्यक्रियासम्बन्धमभिसमीक्ष्य लोकवत् बहुवचन-
शब्दप्रयोगो भविष्यति, यथा छविं कुर्युरिति, वेदेऽपि दर्शनं,—
‘पृष्ठभ्रमनीयेन यजेरन्’ इति बहुवचनं भवति, एवमचापि—इति ;
तत्परिहर्तव्यम् ॥

सू० नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतत् सचे उपपद्यते, एककर्तृकम्* इति । कुतः ? । ‘एक-
व्यपदेशात्’ । कथं ? । एवमाह,—‘एष वै कुणपमन्त्रि यः सचे प्रति-
गृह्णाति ; एक एव यजेत’ इति, सचमपोद्य अन्यस्यैककर्तृकतां विदधत्
तस्य बहुकर्तृकतां गमयति । यत्तु लोकवदिति, तन्न युक्तं, लोकेऽन्यतः
प्रवृत्तस्यार्थस्य अनुवादभूतः शब्द उच्यार्थमाणः सामान्यक्रिया-

* ‘एककर्तृकता’ इति आ० जी० पु० पाठः ।

सम्बन्धाभिसमीच्या उपरित इति गम्यते । यदपि उदवसानीयवदिति,
तदपि उदवसानीये युक्तं, तच्च हि भिक्षानि उदवसानानि उपपद्यन्ते
क्रियामात्रं विधीयते, तद्बहुलञ्च समानकर्तृकत्वादेव प्राप्तमनूयते—
इत्युक्तमेव । इह तु श्रद्धपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः, श्रद्धस्य बहुलविशिष्टं
प्रयोगं सचिभिरभिसम्बन्धयति, अतः श्रद्धाप्राप्तादुपादीयमानार्था
क्रियायां बहुलं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरन्ति ॥

सू० सन्निवापञ्च दर्शयति ॥ ४६ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च बहव एव यजेरन् इति । कुतः ? । सन्निवापदर्शनात्,
बहूनाम् अग्नीनाम् एकञ्च सन्निवापमाह,—‘पञ्चभिः पशुभिर्यज्यमाणः
सन्निवपेरन्, साविचाणि होव्यन्तः सन्निवपेरन्’ इति ; यदि संसृज्य
कुर्वन्ति, एवमग्नीनां सन्निवाप उपपद्यते ; अथ तु एकैकस्मिन् कुर्वन्,
सन्निवापदर्शनं नोपपद्यते ; तस्मादपि गम्यते बहूनां सचमिति ॥

सू० बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥

॥ ५० ॥ (यु० २) ॥

भा० इतश्च पश्चामः सम्भूय प्रयोग इति । कुतः ? । एवं श्रूयते,—
‘यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सचस्य प्रयेता, स हि
भूविष्टामृद्धिमाप्नोति’ इति, एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः
सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां सहप्रयोगं दर्शयति ; इतरथा
एकस्मिन् यजमाने कर्तुरेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः
फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात्, अस्ति तु फलविशेषवचनं ; तस्मादपि
गम्यते बहव एव यजेरन्ति ॥ (१०।६।१४अ०) ॥

अने यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकारश्च ॥

सू० अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥ (पू०) ॥

भा० इह सचाण्वेवोदाहरणं; तेषु बहवः कर्त्तार इत्युक्तम् । इदम् इदानीं सन्दिह्यते,—किं त एव सचिण ऋत्विजः, उत, अन्ये उपादातव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ?—अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः ? । ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतौ अन्ये कर्त्तार उपादेयाः समाच्यताः, तद्गृह्णाणि सचिभिः प्रकृतिवत् कुर्वाणैः षोडशानुपहाय ‘अन्ये’ एवोपादेया इति; एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यतीति ॥

सू० अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् तेषां स्यात् यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—अन्ये ऋत्विज इति, ‘यजमानाः’ एव ऋत्विजः ‘स्युः’ । कुतः ? । ‘ऋत्विजामभिधानसंयोगात्’,—यजमानसंस्कारो हि दीक्षापदार्थोऽध्वर्यादिममाख्यासंयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धि-रूपेणाभिधाय विधीयमानो यजमानानां तेषां आध्वर्यवादि-सम्बन्धमवबोधयति । कथं ? । यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति एवं ते नैमित्तिकीभिराख्याभिर्भुज्यन्ते नान्यथेति, अतोऽवगम्यते अस्ति तैः पदार्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तद्वचनम् ? । ‘अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततो होतारं तत उद्गातारम्’ इत्युपक्रम्य सर्वर्त्विजः उपक्रान्ता दीक्षासम्बन्धेन; तस्माद्गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्मृर्नान्ये इति ॥

सू० कर्तृसंस्कारो वचनादाधाटवदिति चेत् ॥ ५३ ॥
(आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्वये,—यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति, तच्च युक्तं, प्रकृतौ हि यजमानादन्ये श्रूयन्ते, प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्यो-
ऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्वं एव पक्षो व्यपदिश्यते, केवलं तु पूर्वोक्तस्य
परिहारो कल्प्यः, स उच्यते,—'कर्तृसंस्कारो वचनादाधाटवत्'
भविष्यति । कथम् ? । एतावदेव श्रूयते,—'अध्वर्युर्गृह्णति दीचवित्वा
ब्रह्माणं दीचयति' इति, तत् यदि भिक्षा अपि कर्त्तारो
भवन्ति तान् आत्मीयाभिः सञ्ज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्यात्
दीचासंस्कारस्तेषां विधीयते इति गानुपपन्नं, 'आधाटवत्',—यथा
ऽन्यत्रापृत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने,—'यसं श्वोऽग्निमाधास्रत्
स्यात् स एतां रात्रिं व्रतश्चरेत्' इति, 'न मांसम् अग्नीवाच
क्षित्यमुपेयात्' इति वचनादध्वर्योर्नियमो विधीयते, तथा
ज्योतिष्टोमे 'सर्वर्त्विज उपवसन्ति' इति ऋत्विजामुपवाचो विधीयते,
तद्वदिहापि ऋत्विजामेष संस्कारो भविष्यति ॥

सू० स्याद्विशये तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—अन्ये ऋत्विज इति, किन्तुर्हि यजमाना एव
ऋत्विजः स्युः । कुतः ? । एतस्मिन् संग्रये,—त एव वा यजमाना
ऋत्विजः, अन्ये वा भिक्षाः ? इति, त एवेति न्याय्यम्, उक्तोऽत्र न्यायः,—
'अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्' इति, अनेन
न्यायेन पश्चामः,—ते एवेति । यदुक्तम्,—आधानवत्संस्कार

अतिजां भविष्यति—इति, तदनुपपन्नं । कथम्? । अप्राकृतप्रयोजना
वा दीक्षा अतिजां विधीयते, प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती
यजमानवज्रत्वात् क्रमपरतया सङ्कीर्त्यते; प्राप्तायाः सङ्कीर्त्तनं उधीयः,
क्रममात्रविधानात्, अतिक्रमस्कारे सति अदृष्टकल्पना, अधिकार्थ-
विधानञ्च । तस्मात् प्राप्तायाः चोदकेन सङ्कीर्त्तनं, न अप्राप्तविधान-
मिति । यन्तु,—यथा अतिजामुपवासविधानम्, आधातुश्च व्रत-
विधानं, तददिहापि—इति, तच्च युक्तं, विस्पष्टं वचनं,—‘अतिज
उपवसन्ति’, ‘स तां* रात्रिं व्रतश्चरेत्’ इति । न च तच्च अपूर्वत्वात्
प्राप्त्याशङ्का; तस्मात् तच्च विधानम् ॥

सू० स्वाम्याख्याः स्युर्यद्वपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

(आ०) ॥

भा० परिचोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मात् न ‘स्वाम्याख्याः’ एता
अध्वर्यावा भवन्ति गृहपतिवत्? इति । किमेवं भविष्यति? ।
एवं चोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्यावाश्च
समाख्या गृहपतिवत् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति
स्थिते अर्थे सूत्रेण परिचोदयति ॥

सू० न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्वर्मेण ॥ ५६ ॥

(आ०नि०) ॥

भा० नैतत् युक्तं,—‘स्वाम्याख्या एता गृहपतिवत्’ इति । कुतः? ।

तच्च पाठः । परन्तु पूर्वोपरपाठस्याप्य “एतां” इति पठितुं

सू० कर्तृसंस्कारो वचनादाधातवदिति चेत् ॥ ५३ ॥
(आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्यसे,—यजमाना एव ऋत्विजः सूरिति, तच्च युक्तं, प्रकृतौ हि यजमानादन्ये श्रूयन्ते, प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्योऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्वं एव पक्षो व्यपदिश्यते, केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः, स उच्यते,—'कर्तृसंस्कारो वचनादाधातवत्' भविष्यति । कथम् ? । एतावदेव श्रूयते,—'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इति, तत् यदि भिक्षा अपि कर्त्तारो भवन्ति तान् आत्मीयाभिः सञ्ज्ञाभिरुपसक्त्य वचनसामर्थ्यात् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नं, 'आधातवत्',—यथा ऽन्यचाप्यृत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने,—'यसं श्रोऽग्निमाधास्वत् स्यात् स एतां रात्रिं प्रतश्चरेत्' इति, 'न मांसम् अग्नीयाञ्च स्त्रियमुपेयात्' इति वचनादध्वर्योर्नियमो विधीयते, तथा ज्योतिष्टोमे 'सर्वर्त्विज उपवसन्ति' इति ऋत्विजामुपवासे विधीयते, तददिहापि ऋत्विजामेष संस्कारो भविष्यति ॥

सू० स्याद्विशये तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—अन्ये ऋत्विज इति, किन्तर्हि यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? । एतस्मिन् संग्रहे,—त एव वा यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिक्षाः ? इति, त एवेति न्याय्यम्, उक्तोऽत्र न्यायः,—'अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्' इति, अनेन न्यायेन पश्चामः,—ते एवेति । यदुक्तम्,—आधानवत्तसंस्कार

अलिजां भविष्यति—इति, तदनुपपन्नं । कथम् ? । अप्राकृतप्रयोजना
वा दीक्षा अलिजां विधीयते, प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती
यजमानवज्रत्वात् क्रमपरतया सङ्कीर्त्येत ; प्राप्तायाः सङ्कीर्तनं लघीयः,
क्रममात्रविधानात्, अलिक्संस्कारे सति अदृष्टकल्पना, अधिकार्य-
विधानञ्च । तस्मात् प्राप्तायाः षोदकेन सङ्कीर्तनं, न अप्राप्तविधान-
मिति । यन्तु,—यथा अलिजामुपवासविधानम्, आधातुश्च व्रत-
विधानं, तद्वदिहापि—इति, तत्र युक्तं, विसृष्टं वचनं,—‘अलिज
उपवसन्ति’, ‘स तां* रात्रिं व्रतञ्चरेत्’ इति । न च तत्र अपूर्वत्वात्
प्राप्तावद्वा ; तस्मात् तत्र विधानम् ॥

सू० स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

(आ०) ॥

भा० परिषोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मात् न ‘स्वाम्याख्याः’ एता
अध्वर्याद्या भवन्ति गृहपतिवत् ? इति । किमेवं भविष्यति ? ।
एवं षोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्याद्याश्च
समाख्या गृहपतिवत् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति
स्थिते अर्थे सूत्रेण परिषोदयति ॥

सू० न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मण ॥ ५६ ॥

(आ० नि०) ॥

भा० नैतत् युक्तं,—‘स्वाम्याख्या एता गृहपतिवत्’ इति । कुतः ? ।

* अत्र ‘तां’ इति सर्वत्र पाठः । परन्तु पूर्वापरपाठस्याप्याय “रतां” इति पठितुं
युक्तम् ।

सू० कर्तृसंस्कारो वचनादाधातवदिति चेत् ॥ ५३ ॥
(आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्यसे,—यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति, तच्च युक्तं, प्रकृतौ हि यजमानादन्ये श्रूयन्ते, प्रकृतिवदिहापि यजमानेभ्योऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्वं एव पक्षो व्यपदिश्यते, केवलं तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः, स उच्यते,—'कर्तृसंस्कारो वचनादाधातवत्' भविष्यति । कथम् ? । एतावदेव श्रूयते,—'अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति' इति, तत् यदि भिक्षा अपि कर्त्तारो भवन्ति तान् आत्मीयाभिः सञ्ज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्यात् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नं, 'आधातवत्',—यथा अन्यत्राप्यृत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने,—'यस्य श्वोऽग्निमाधास्यत् स्यात् स एतां रात्रिं व्रतश्चरेत्' इति, 'न मांसम् अग्नीयास्य स्त्रियमुपेयात्' इति वचनादध्वर्योर्नियमो विधीयते, तथा ज्योतिष्टोमे 'सर्वर्त्विज उपवसन्ति' इति ऋत्विजामुपवासे विधीयते, तद्वदिहापि ऋत्विजामेष संस्कारो भविष्यति ॥

सू० स्याद्विशये तन्व्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—अन्ये ऋत्विज इति, किन्तुर्हि यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? । एतस्मिन् संज्ञये,—त एव वा यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिक्षाः ? इति, त एवेति न्याय्यम्, उक्तोऽत्र न्यायः,—'अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्' इति, अनेन न्यायेन पक्षामः,—ते एवेति । यदुक्तम्,—आधानवत्संस्कार

स्त्वलिजां भविष्यति—इति, तदनुपपन्नं । कथम् ? । अप्राकृतप्रयोजना
वा दीक्षा स्त्वलिजां विधीयते, प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्यका सती
यजमानवज्रत्वात् क्रमपरतया सङ्कीर्त्येत ; प्राप्तायाः सङ्कीर्तनं लघीयः,
क्रममात्रविधानात्, स्त्वलिक्संस्कारे सति अदृष्टकल्पना, अधिकार्य-
विधानञ्च । तस्मात् प्राप्तायाः शोदकेन सङ्कीर्तनं, न अप्राप्तविधान-
मिति । यन्तु,—यथा स्त्वलिजामुपवासविधानम्, आधातुश्च व्रत-
विधानं, तद्वदिहापि—इति, तत्र युक्तं, विसृष्टं वचनं,—‘स्त्वलिज
उपवसन्ति’, ‘स तां* रात्रिं व्रतश्चरेत्’ इति । न च तत्र अपूर्वत्वात्
प्राप्तावज्ञा ; तस्मात् तत्र विधानम् ॥

सू० स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

(आ०) ॥

भा० परिशोदनासूत्रमेतत् । अथ कस्मात् न ‘स्वाम्याख्याः’ एता
अध्वर्याद्या भवन्ति गृहपतिवत् ? इति । किमेवं भविष्यति ? ।
एवं शोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति । अध्वर्याद्याश्च
समाख्या गृहपतिवत् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति
स्थिते अर्थे सूत्रेण परिशोदयति ॥

सू० न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मण ॥ ५६ ॥

(आ०नि०) ॥

भा० नैतत् युक्तं,—‘स्वाम्याख्या एता गृहपतिवत्’ इति । कुतः ? ।

* यत्र ‘तां’ इति सर्वत्र पाठः । परन्तु पूर्वोपरपाठस्याभ्यास “रतां” इति पठितुं
युक्तम् ।

‘प्रसिद्धयद्वयत्वात्’,—आध्वर्यवादि कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्म-
निमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न यजमानं कुर्वाणेषु, यजमानानाम्
आभिः क्रियाभिरसंयुक्तानां भविष्यन्तीत्यनुपपन्नं । कथं गृहपति-
रित्याख्या ? । उच्यते,—असंयुक्तस्य अतिगर्भमेण स्वामिन एवाख्या
गृहपतिरिति । अपि च अवयवप्रसिद्ध्यापि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य
इति यजमानाभिधेयता उपपद्यते ; प्रकृतावपि स्वामिनि चार्थ
प्रयुक्तः,—‘गृहपतिर्धेजेत इति । न तदध्वर्याद्याः स्वामिनि केनचिदपि
प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते,—इत्यन्यक्रियासम्बन्धात् ता भिद्यन्ते
इति । बह्वनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ।

इतश्च आर्त्विजेषु यजमाना एव । कुतः ? । एवमाह,—‘द्यो वै
बह्वनां यजमानानां गृहपतिः सचस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धि-
माप्नोति’ इति एकस्मिन् गृहपतिरितिविशेषवचनम् असमानत्वे सति
उपपद्यते, नान्यथा, यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्युर्न कर्मान्तरं, ततो
विशेषाभावात् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात् ! अथ तु इतरे
उभयं कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचनं युक्तं भवति ।
तस्माद्विशेषवचनात् ते एव अर्त्विज इति गम्यते ॥

सू० दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयो-
नित्यभावित्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०यु०१) ॥

भा० इतश्च स्वयंकर्तृकाणि सत्पाणीत्यवगम्यते । कुतः ? । दीक्षिता-
दीक्षितव्यपदेशात्,—एवमाह,—‘दीक्षिताः सचैर्यजन्ते अदीक्षिता
अहीनैर्यजन्ति’ इति, एतौ च निर्यतादेवार्थौ,—‘दीक्षिताः स्वार्थं

अजन्ते, याजकाय अपि अदीक्षिता याजयन्ति' इति, अहीने सचे चेतयोरर्थयोर्विशेषाभावात् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात् ! अथ तु सचे यावन्कार्यं तत्सर्वं दीक्षितैरेव क्रियते, अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपपद्यते, नान्यथा । अतो व्यपदेशादवगच्छामः,—अस्ति सचे स्वयं-कर्तृत्वमिति ।

सू० अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥ (सि०यु०२) ॥

इतश्च स्वयंकर्तृकं सचं । कुतः ? । 'अदक्षिणत्वात्' अदक्षिणानि सचाणि आहुः, न ह्यत्र गौर्हीयते न वाचो न हिरण्यमिति दक्षिणा-भावदर्शनं स्वयंकर्तृकत्वे उपपद्यते, नान्यथा, परकर्तृकत्वे हि दक्षिणाभावो नापपद्यते, न हि कश्चित्, ऋते स्वार्थात्, परार्थे परः प्रवर्तते; तस्मादपि गम्यते स्वयंकर्तृकाणि सचाणीति ॥ (१०।६।१५अ०) ॥

सचाहीनयोर्विवेकाधिकरणम् ॥

सू० द्वादशाहस्य सचत्वमासनोपायिचोदनेन
यजमानबहुत्वेन च सचशब्दाभिसंयोगात् ॥
॥ ५९ ॥ (सि०१) ॥

भा० द्वादशाह एवोदाहरणं । उक्तञ्च पूर्वं सचमहीनस्य द्वादशाह इति; तस्येदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणमव्याख्यायते,—एवंलक्षणको द्वादशाहः सचम्, एवंलक्षणकोऽहीन इति । तद्विवेकज्ञानार्थमिद-मुच्यते,—आसनोपायिचोदनया 'यजमानबहुत्वेन च' सचत्वमवगम्यते ।

इते चोदने 'आसते', 'उपयन्ति' इति हि नित्यं सचसम्बद्धे दृष्टे,—‘य एवं-विद्वांसः सचमासते’, ‘य एवं-विद्वांसः सचमुपयन्ति’ इति ; ‘यजमानवज्रत्वेन च’,—‘चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सचमासीरन्’ इति । तत्सहचरितलिङ्गदर्शनात् सहचरिते प्रत्ययो भवतीति ॥

सू० यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चाऽस्थितपरि-
माणत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०२) ॥

भा० अथ किंलक्षणकोऽहीनः? इति, तदुच्यते,—यच्च यजतिचोदना, अनियतञ्च कर्तृपरिमाणं तच्च ‘अहीनः’ इति निश्चीयते; अहीनानां यजतिचोदनया विधानं,—‘द्विरात्रेण यजेत’ इत्येवमादि । कर्तृपरि-
माणञ्च एवामनियतं, सचाणान्मु नियतं परिमाणं बहवः । एवंलक्षणञ्च च लक्षणे लक्षितं प्रयोजनं मान्यन्ममिति ॥ (१०।६।१६अ०) ॥

पौण्डरीके सप्तदेव दक्षिणादानाधिकरणम् ॥

सू० अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात् प्रत्यहं कर्म
भेदः* स्यात् ॥ ६१ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति पौण्डरीक एकादशरात्रः,—‘पौण्डरीकेण एकादश-
रात्रेण खाराज्यकामो यजेत’ इति । तच्च श्रूयते,—‘अयुतं पौण्डरीके
दद्यात् अश्वसहस्रमेकादशम्’ इति । तच्च सन्दिह्यते,—किं प्रत्यहं

* ‘कर्मभेदात्’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अयुतम्* अश्वसहस्रं दातव्यम्, उत, एकमेवायुतमश्वसहस्रं
 सक्तम्? इति । किं प्राप्तम्?—‘अहीने दक्षिणाश्नात्’ ‘प्रत्यहं’
 भिद्येत । कुतः? । गुणत्वात् दक्षिणायाः, प्रधानत्वाच्च अङ्गां,
 समुदायशब्देन समुदायीनि अङ्गानि उपलब्ध्य दक्षिणा गुणो
 विधीयमानः प्रतिप्रधानं भिद्येत, यथा गणाय स्नानम्, उपलेपनं
 वा विधीयमानं गणिनां भवति, एवमत्रापि द्रष्टव्यं । प्रतिकर्मावसायी
 च चोदक एवमनुगृहीयते, दक्षिणाभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वं भविष्यति ।
 अतोऽवगम्यते भेद इति ॥

सू० सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६२ ॥ (१आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति, एकमेवायुतं सहस्रं च
 दीयते । कुतः? । ‘वैकर्म्यात्’,—एकं हि दक्षिणानां कार्यम्,—
 ऋत्विगानमनम्; आनतिश्च साङ्गक्रतुनिर्दृष्टये कृतेति अन्तरा न तथा
 प्रयोजनमस्तीति न भूयः क्रियते । यत्तु,—अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्व-
 मिति, तत् अङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नान्यथा; समुदायाङ्गश्च दक्षिणा,
 न अवयवाङ्गमित्युक्तं । अथ यदुक्तं,—प्रतिकर्मावसायी चोदकः
 प्रतिकर्म प्रापयति,—इति । प्रत्यक्षवचनात् समुदायाङ्गीकरणेन च
 दक्षिणानां विधानमिति चोदको बाधित इति न दोषः ॥

सू० पृषदाज्यवद्वाऽङ्गां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥
 (१आ०नि०) ॥

भा० न चैतत्,—सहदेव दातव्यमिति, किं तर्हि, भेदेन । कुतः? ।

* नवामिति शेषः ।

प्रत्यहं दक्षिणानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यमानः प्रत्यहमेव भवितु-
मर्हतीति । 'पृषदाश्चवत्',—यथा 'पृषदाञ्जेनानुयाजान् यजति' इति
पृषत्ता गुणो विधीयमाणः प्रत्यनुयाजं भिद्यते, एवमपि द्रष्टव्य-
मिति ॥

सू० ज्यौतिष्टोम्यत्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्
प्रकृतिवत् तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥
(२आ०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—भेद इति, किन्तर्हि, तन्त्रेण सहदेव । कथं ? ।
'ज्यौतिष्टोम्यो' हि 'दक्षिणाः' साङ्गं कर्मराशिमङ्गीकृत्य दीयन्ते,
तथाभूतानाञ्च तासां समुदायान्तर्यानां प्राप्तानामयं विशेष
उच्यते,—'सहस्रमयुतम्' इति, विशेष उच्यमानः, या इह दक्षिणा
दीयन्ते, तासामयं विकार इति गमयति, एकत्वम् आनतेः, न
वारयति; तस्मात्सकृत् दातव्यमिति । यत्तु,—अनुयाजवत्—इति,
युक्तं, यत् अनुयाजेषु द्रव्यस्य भेद इति, यागे हि द्रव्यं गुणभूतं
चोद्यते, तत् यागानां भेदादन्यस्य क्रियमाणं न अन्यस्य उपकरोतीति
भिद्यते; इह त्वेका आनतिरित्युक्तं; तस्माद्विषयो दृष्टान्त इति ॥

सू० द्वादशाहे वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृति-
त्वात् परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥
(२आ०नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सह दातव्यमिति; प्रत्यहमयं विशेषो भिद्यते ।

कुतः ? । दादशाहे हि प्रत्यक्षं वचनम्,—‘अप्यहं दादशप्रज्ञं ददाति’
इति ; पौण्डरीकस्य दादशाहप्रकृतिः, तस्मात् पौण्डरीके प्रत्यक्षं षोडश-
प्राण्या प्रसक्तानां दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानः तथैव कर्मावयव-
सम्बद्धानां विकार इति गम्यते, ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति ॥

सू० परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥
॥ ६६ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—दक्षिणाभेद इति, किन्तर्हि, सङ्कदेव दक्षिणा
दीयेतेति । कुतः ? । ‘परिक्रयाविभागात्’,—समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन्,
कृत्स्नं हि कृतमङ्गीकृत्य दक्षिणा विधीयन्ते । कथं ? । तावतः पुरुषार्थ-
त्वात्; यत् फलवत्, तत् पुरुषस्य चिकीर्षितं, तच्च कुर्वाणस्य, सहायान्
उपाददानस्य अयं विशेष उच्यते परिक्रयः; न चावयवः फलवान्,
समुदायात् फलनिष्पत्तेः, समुदायं चाङ्गीकृत्य परिक्रयः क्रियमाणः, आ
समुदायनिर्दृष्टेः, परिक्रयः कृत इति अन्तरा न भूयः क्रियते ।

अपि च, पौण्डरीकशब्दसंयोगेन परिक्रयविशेष उच्यमानः
तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते, समुदायस्य पौण्डरीकशब्दवाच्यो
न अवयवः, स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते, तच्च लक्ष्यस्य दोषः;
असम्भवे हि लक्षणा आश्रीयते, न च, इहासम्भवः; अतः समुदाय-
मङ्गीकृत्य सङ्कदेव श्रवितो विधेरन्निति; तस्मात्सङ्कत्परिक्रय इति,
सङ्कदाने च प्रयोगवचनानुपहः, प्रयोगप्राप्तिभावाच्च महाविषयता
ब्राह्मण्येति, तस्मादप्येतदेव न्याय्यमिति ॥

सू० भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदुक्तं,—‘दादशाहप्रकृतित्वात् पौण्डरीकस्य, तच्च च दादशाहे

दक्षिणाभेदात् तथाभूताया एवेह विशेष उच्यते'-इति, तत् परिहर्त्तव्यं।
अचोच्यते,—तत्राप्येकत्वात् क्रतोः, एक एव परिक्रयः। 'भेदस्तु'
वचनात् सुत्या सम्बन्धप्रयोजनो दक्षिणासंस्कारप्रयोजनश्च, न तस्मिन्
भिद्यमाने परिक्रयैकत्वं भिद्यत इति ॥ (१०।१।१७अ०) ॥

पौण्डरीके सर्वेषां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम्।

सू० प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेष-
त्वात् ॥ ६८ ॥ (१म पू०) ॥

भा० पौण्डरीक एवोदाहरणं; तच्चैतत्समधिगतं,—सहदेव परिक्रय
इति। अस्ति तु प्रकृतौ, 'माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते' इति।
तत्र संग्रहः,—किं सर्वासां कार्त्तुर्ज्ञेन प्रत्यहं नयनम्, उत, सहस्रनयनम्,
अथ वा प्रविभज्य नयनम्? इति। किं प्राप्तं?—'प्रत्यहं' 'सर्वासां'
'संस्कारः' स्यात्। कुतः?। 'प्रकृतिवत्' प्रकृतौ हि सकला दक्षिणा तस्मिन्
काले संकृताः, इहापि तद्देव सकलाः संस्कर्त्तव्या इति। कथम्?।
अङ्गां प्राधान्यात्, तदुपभावाच्च दक्षिणानां, सर्वा एताः सर्वेषाम्
अङ्गां शेषभूताः, शेषभूतस्य चार्थस्य यः संस्कारः, स तेन तेन अङ्गा
प्रयुज्यते इति, तस्मात् 'प्रत्यहं' 'सर्वसंस्कारः'।

सू० एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६९ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—'प्रत्यहं सर्वसंस्कारः' इति, किमर्थं सहदेव संस्कारः
स्यात्। कुतः?। 'एकार्थत्वात्' दक्षिणानाम्, एकं कार्यम् आनमनं,
तासाञ्च नयनादिसंस्कारसंस्कृतानां प्रत्यर्पणं कार्यम्, एकस्मिन्नपि च
अहनि तत्संस्कारसंस्कृता उ दीयमानासु कृतः वेदानार्थ इति

भूयः संस्कारेण प्रयोजनं नास्ति । तस्मात् सङ्गतं संस्क्रियेरन्निति ॥

सू० स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥ (२य पू० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सङ्गतसंस्कार इति, किन्तर्हि प्रत्यहं । कुतः ? ।

‘उत्पत्तौ कालभेदात्,—उत्पत्तौ दक्षिणानां विशिष्टकालसम्बन्धः
अव्युत्पद्यते,—‘तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते’ इति,
सर्वस्यैता सर्वेषाम् अङ्गां शेषभूताः, तेषाञ्चाङ्गां माध्यन्दिनानि सवनानि
भिद्यन्ते, तच्च च अगम्यमानविशेषत्वात् यस्य माध्यन्दिने सवने न
संस्क्रियेरन्, तस्यैव संस्कारलोपः स्यात्, प्रयोगभेदात् ; न च अन्यतरच*
संस्क्रियमाणा अन्यच्च संस्कृता भवन्ति, तस्मात् भेदेन संस्क्रियेरन्निति ॥

सू० विभज्य तु संस्कारवचनात् द्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥
(सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—समस्तानां प्रत्यहं संस्कार इति, किन्तर्हि ‘विभज्य’
संस्क्रियेरन् । कुतः ? । वचनात्,—द्वादशाहे प्रत्यहं नयनादि-
संस्कारो वचनात् क्रियते,—‘अन्वहं द्वादशशतं ददाति’ इति ।
पौण्डरीकस्य द्वादशाहप्रकृतिः, न ज्योतिष्टोमप्रकृतिः, तस्मात् परि-
क्रयैकत्वेऽपि सति वचनात् भेदेन संस्कार इति ॥ (१०।६।१८ अ०) ॥

‘मनोः ऋचः’ इत्यनेन याचदर्थेष्टचामुपादानाधिकरणम् ॥

सू० लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्यात् लिङ्गस्य
सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० कश्चित् कर्मविशेषे अव्युत्पद्यते,—‘मनोः ऋचः सामिधेय्यो भवन्ति’

* ‘अन्यत्र’ इति का० ४० पू० पाठः ।

इति । तच्च संशयः,—किं, यावत्प्रो मनुलिङ्गा ऋचः, ताः सर्वे
 दाक्षतयीभ्यः आनीय सामिधेनीषु विनियोज्यन्त्याः, उत काश्चिदेव, न
 सर्वाः? इति । किं प्राप्तं?,—सर्वा एवंलिङ्गा उपादेयाः । कुतः? ।
 'लिङ्गस्य सर्वगामित्वात्', इहेतावत् श्रूयते—'मनोः ऋचः सामिधेन्यो
 भवन्ति' इति । मनुब्रह्मसंयोगो हि लक्षणम् ऋचामुपादीयमानानां,
 मनुसम्बन्धेन च ब्रह्म उपलक्षयन् यावतीषु सम्भवेत्, तावतीः
 अविशेषात् ब्रह्मोति उपलक्षयितुम्, एतच्च वचनं लिङ्गमात्रसम्बन्धेन
 विनियोजकं, न इत्यन्तापरिच्छिन्नानां विशेषकं । तस्मात् अविशेषात्
 सर्वास्तलिङ्गवत्यः उपादेयाः, 'आग्नेयवत्', यथा, ऋजीषाणामाग्नेयेन
 संवत्सरमुपधाने, 'आसीत सूक्तेन सूक्तस्य अविच्छेदाय' इति आग्नेयेन
 सूक्तेनेत्युक्तं,—यावन्ति आग्नेयानि सूक्तानि दाक्षतयानि, सर्वैरिष्टका
 उपधीयन्ते, एवमिहापि मनुलिङ्गाभिः सामिधेनीकार्यं कर्त्तव्यमिति ।
 यथा वा, अहर्गणे 'ऋजीषमसु प्रास्यति' इति, सर्वेषामह्नां यत्
 ऋजीषम्, अविशेषात् तत् सर्वं प्रास्यते, तद्वदिहापि अविशेषात्
 सर्वाणामुपादानमिति ॥

सू० यावदर्थं वा अर्थशेषत्वादल्पेन परिमंशं स्यात्
 तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—सर्वासां मनुलिङ्गानां दाक्षतयीनामागम इति,
 किमर्थं 'यावदर्थम्' उपादेया इति । कुतः? । 'अर्थशेषत्वात्',—
 कार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादानं, तच्च कार्यम् अस्याभिरपि
 सिध्यतीति, सिद्धत्वात्कार्यस्य, यद्यपि सञ्चिताः सन्ति अपरा ऋचः,
 तथापि प्रयोजनाभावात् नैवोपादीयन्ते इति ।

ननु 'कार्यशेषभावः सर्वत्र वाचनिकः, इहापि प्रत्यक्षवचनात्
 लिङ्गपरिच्छिन्नाः सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वासां विधानं
 भविष्यति' इति । अत्राभिधीयते,—सर्वत्र सर्वत्र वाचनिकः शेषभावः,
 न त्विह सामिधेन्यो विधीयन्ते, किन्तुर्हि चोदकप्राप्तानाम्
 इत्यन्तापरिच्छिन्नानां केवलमनेन विशेष उच्यते,—'मनोः चक्षः'
 इति; चोऽयं विशेष उच्यमानो यावत् उपन्यस्ताः, ता एव विशेष
 छतार्थत्वात् व्यावर्त्तन्ते, नापरा अपि तस्मिन्नाः प्रसज्यन्ते । तस्मात्लिङ्ग-
 वतीनां नियतानामुपादानं न सर्वासाम् इति । न च, लिङ्गवतीनां
 भावात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न्याय्या । एवञ्च साधनं प्रयोगप्राप्तु-
 भावश्च भविष्यति इति । अपि च अस्मिन् पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव ।
 कथं ? । लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते; तच्च यद्यपि न
 तस्मिन्नाः सर्वा उपादीयन्ते, यास्वित् प्रसज्यन्ते ताः तस्मिन्ना एव
 नान्यलिङ्गाः, तथापि लिङ्गमनुवर्त्तन्तीति न वाधितमिति । तस्माद्
 सावदर्थमुपादानं न सर्वासामिति ।

सू० आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७४ ॥ (१म आ० नि०) ॥

भा० चतुर्थं,—'यथा आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति'—इत्युक्ते
 सर्वाणि लिङ्गविशिष्टानि उपादीयन्ते, न कानिचित्, एवमत्रापि
 द्रष्टव्यम्—इति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते,—युक्तम् आग्नेयेषु
 कृत्स्नविधानं । कुतः ? । इष्टकावज्जलात्, प्रतिसूक्तम् 'उपदधाति' इति
 वचनात्, ऋक्नाममुपधेयानां सूक्ताल्पत्वात् कात्स्न्येनोपादानमविरुद्धम्,
 इह तु इत्यन्तापरिमितानां विशेष उच्यते,—इत्युपदिष्टो हेतुः;
 तस्मादयम् इह चतुष्टयान्त इति ॥

सू० ऋजीषस्य प्रधानत्वादङ्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः
स्यात् ॥ ७५ ॥ (२य आ० नि०) ॥

भा० यदयुक्तम्—‘अङ्गणे यथा ऋजीषस्य कृत्स्नस्य अणु प्राञ्जनम्,
एवमत्रापि अविशेषात् सर्व्यासामुपादानम्’—इति, तत् परिहर्तव्यम्;
अत्रोच्यते,—‘ऋजीषस्य प्रधानत्वात्’ युक्तम्, ऋजीषस्य अविशेषान्
प्रतिपत्तिरियम् अभिधीयते, सा सर्वस्य ऋजीषस्य* स्यात्, यस्य
न क्रियेत, तस्य संस्कारपरिलोपः स्यात्; तस्मात् सर्व्वेषामङ्गी यत्
ऋजीषं, तत् सर्व्वं प्राप्यते; इह तु अर्थशेषत्वादित्युपदिष्टो हेतुः;
तस्मात् विषमम् एतत् ऋजीषेणेति ॥ (१०।६।१८अ०) ॥

वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० वाससि† मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७६ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समाह्वते; तच्च संग्रहः,—किं
यच्च-कश्चित् मानं, येन-केनचित् उपावहरणं कार्यम्, उत, वाससि
मानं वाससा सोपावहरणम्? इति । किं प्राप्तम्?,—अर्थात्
यच्च-कश्चिन्मानं, येन-केनचिदुपावहरणम्; एवञ्च अनियमे साध्वं
प्रयोगप्राशङ्गभावस्य भविष्यति इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—वाससि मानं वाससा च उपावहरणञ्च कार्यं ।
कुतः ? । ‘वचनात्’ वचनमिदं भवति,—‘वाससि मिनेति, वाससा च
उपावहरति’ इतिवचनस्य सामर्थ्यात् नियम्येत ॥ (१०।६।१०अ०) ॥

* सर्व्वर्जीषस्य इति का० ४० पु० पाठः ।

† ‘वाससा’ इति क० सं० पु० एवं का० ४० पु० पाठः । उभयप्राप्तौ चधिकरण-
कारकत्वं करणस्य नाशितत्वात् ‘वाससि’ इत्येव पाठः सम्यगिव प्रतिभाति ।

अथ वा, नैवाच संशयः, वचनात् वाससि मानं वाससा
 उपोपावहरणम्,—एवं प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्त्यते, विशेषं चिन्तयितुं;
 यच्च प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्त्यते, न तच्च पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
 प्रयोजनमिति ॥

अधर्गणेऽर्थात् वासोक्तरोत्यादनाधिकरणम् ॥

सू० तच्चाधर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

भा० अस्ति द्वादशाहः, तच्च सोदकप्राप्तम् उपावहरणं,—‘वाससा
 उपावहरति’ इति । तच्च संशयः,—किमुपावहरणार्थम् अन्यद्वास
 उत्पाद्यम्, उत, न ? इति । किं प्राप्तं ?,—नोत्पाद्यं । कुतः ? । न
 वचनमस्ति,—अन्यत् भेदेनोत्पाद्यमिति, वचनादुते न प्रतीमो भेदेन
 उत्पत्तिं, तस्मात् न उत्पाद्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘अधर्गणे अर्थाद्वासः’ उत्पाद्यं । कथम् ? ।
 अहर्षज्ज्वात्, बह्वनि अहानि, तच्च सोदकेनैतत् प्राप्यते,—‘वाससा
 उपावहरति’ इति । भेदेन च अनुत्पाद्यमाने उपावहरणार्थ एव न
 सिध्येत् ! तस्मात् उत्पादयितव्यमिति ॥ (१०।६।२१अ०) ॥

उपावहरणार्थमेव वासोक्तरोत्यादनाधिकरणम् ॥

सू० मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रकृतौ तेन दर्शनादुपाव-
 हरणस्य ॥ ७८ ॥ (पू०) ॥

आ० तच्चैवाधर्गणे चिन्तयते,—उक्तमेतत्,—अर्थात् वास उत्पाद्यम्-
 इति । तच्च संशयः,—किं मानं प्रति उत्पाद्यम्, उत उपावहरणं
 प्रति उत्पाद्यम् ? इति । किं प्राप्तं ?,—मानं प्रति उत्पाद्येत ।

कृतः ? । प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य,—ज्योतिष्ठोमे चक्षिन्
मीयते तेनैव उपावहरणं क्रियते, प्रकृतिवच्च विद्यतौ, चोदकानुग्रहाच्च
तस्मिन्नेव काले उत्पाद्यमिति ॥

सू० हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थ्याद्विद्यतौ तेन ॥ ७६ ॥
(सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—मानं प्रति उत्पाद्यम् इति, किन्तु हि, हरणं
प्रति उत्पाद्यं । कथं ? । ‘श्रुत्यसंयोगात्’,—न हि श्रूयते,—मानं प्रति
उत्पाद्यम्—इति ; श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽप्यवसीयते,—अथैवेति ;
अस्य सार्थः प्रयोजकः, सप्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काल एव न्यायः,
न अन्यकालः—इति ; हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे इव
न्यायम् उत्पादयितुमिति । यदुक्तं,—‘प्रकृतौ माने यत् वाचस्पत्य
हरणे दर्शनात्, इह चोदकानुग्रहाय तत्कालमेवोत्पाद्यम्’—इति,
तत्परिहरणव्यम्,—अत्रोच्यते,—न श्रूयते,—तेनैव वाचसा उपावहरणं
कर्तव्यमिति, किन्तु अर्थात् तेन क्रियते, एकत्वात् अङ्गः, न
हि तदासौऽन्वय व्यापृतमिति तेनैव क्रियते ; यच्च अर्थात् कृतं,
न तत् चोदकः प्रापयति, अवाचनिकत्वात् ; न च, इह तदेव
वास उभयार्थं सम्भवति, अहर्बलत्वात् ; तस्मात् हरणकाले एव
उत्पाद्यमिति ॥ (१०।६।२२ अ०) ॥

इति भट्टश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमोऽध्यायस्य अष्टः
पादः ॥०॥

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chandana-chandimalaya, Nāṭaka, 3 fasci.	Rs.	1 14
Saṁsāra Sūtra, Aśvaghya, 41 fasci.		6 14
Introductory, 9 fasci.		5 10
Śāṅkara Vidyā, 3 fasci.		1 14
Dharmapala, 5 fasci.		1 14
Kaṇḍikāṭṭha bhāṣanapāṇḍita, 2 fasci.		1 4
Saṁkhyasūtra, 1 fasci.		0 10
Uddiṣṭa-vākyā, 6 fasci.		3 12
Taittiriya Brāhmaṇa, 24 fasci.		15 0
Taittiriya Śaṅkara, 31 fasci.		10 6
Taittiriya Ananyāyaka, 14 fasci.		6 14
Mātrī (paṇḍita) 5 fasci.		1 14
Aśvaghya (Uddiṣṭa Sūtra), 4 fasci.		2 3
Mīmāṃsā Bhāṣana, 14 fasci.		8 12
Tāṇḍya Brāhmaṇa, 19 fasci.		11 14
Gopāla Brāhmaṇa, 2 fasci.		4 10
Aśvaghya Upaniṣad, 5 fasci.		3 2
Agni Purāṇa, 14 fasci.		5 12
Saṁsāra Sūtra Śāṅkara, 37 fasci.		25 12
Gopāla Tāṇḍya, 1 fasci.		0 10
Nṛsiṅha Tāṇḍya, 5 fasci.		1 14
Chandana-chandimalaya, 36 fasci.		22 8
Chandana-chandimalaya Sūtra, 10 fasci.		6 4
Prāgāya Upaniṣad Sūtra, 3 fasci.		1 14
Taittiriya Prāgāya Sūtra, 5 fasci.		1 14
Prāgāya Sūtra, by Chand Bhaṅgi, 4 fasci.		2 8
Hāṁsagāthā		4 0
Mahābhārata, Vols. III. and IV.		10 0
Purāṇa Saṅgraha.		1 0
Pañc Gāthā, 2 fasci.		1 4
Aśvaghya Ananyāyaka of the King Veda, 6 fasci.		3 2
Chandana-chandimalaya, English, 2 fasci.		1 8
Saṁkhyā Sūtra, English.		1 4
Chandana-chandimalaya, English, 4 fasci.		2 8
Chandana-chandimalaya, English.		4 0
Chandana-chandimalaya, 6 fasci.		0 0
Chandana-chandimalaya Sūtra, 4 fasci. (Pāṇi. 1, out of stock.)		2 8
Chandana-chandimalaya, 7 fasci.		4 0
Chandana-chandimalaya, English, Pāṇi. 1.		10 0
Vāya Sūtra, 2 fasci.		1 14

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete	Rs.	300	0
Hisāb-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.)	1	0	0
Fihrist Tūn, 4 fasci.	10	0	0
Nukhbat-ul-Fihri.	100	0	0
Futūh-ul-Shām, Wāqidi, 2 fasci.	2	0	0
Futūh-ul-Shām, Azadi, 1 fasci.	2	0	0
Maghāzī of Wāqidi, 5 fasci.	2	0	0
Isābih, 28 fasci., with supplement,	100	0	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi, 7 fasci.	2	0	0
Tārīkh-i-Bahāugī, complete in 9 fasci.	2	0	0
Muntakhab-at-Tawārīkh, vols. I. II. and III., complete in 15 fasci.	25	0	0
Wāq'at-i-Bīmīn, 6 fasci.	2	0	0
Iqtibās-nah-i-Jahāngiri, complete in 3 fasci.	1	0	0
'Abangir-nāmah, 12 fasci., with index,	10	0	0
Pādshāh-nāmah, 19 fasci., with index,	11	0	0
Muntakhab-ul-Lubāb, by Khān Khān, 10 fasci., with index,	12	0	0
Am-i-Akhbar, Persian text, 4to, 22 fasci.	25	0	0
Am-i-Akhbar, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I.,	15	0	0
Farhang-i-Rashidī, 14 fasci., complete,	15	0	0
Nizām-i-Khirdnāmah-i-Ishāndari, 2 fasci., complete,	2	0	0
Akhār-nāmah, 17 fasci., with index,	20	0	0
Masdar-i-'Alamgiri, by Muhammad Sāqī, complete, 6 fasci., with index,	2	0	0
Hāik Asmān, history of the Persian Masmū'ī,	2	0	0
Tabaqāt-i-Nizārī, English translation, by Nizārī, 10 fasci.	10	0	0
Tabaqāt-i-Nizārī, Persian text, 6 fasci.	10	0	0

MISCELLANEOUS.

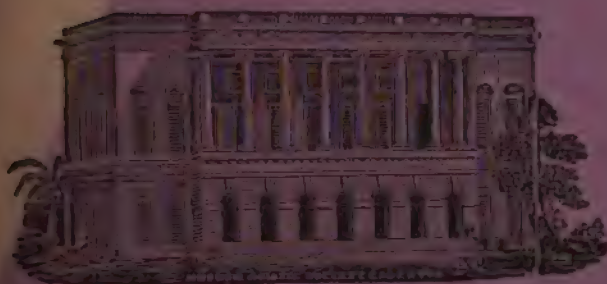
Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XXV, 1860-67, vols. XIX to XXI, 1868-72, to Subscribers at Rs. 1 per number and to non-subscribers at Rs. 1-8 per number: vols. XXVI, XXVII 1873-74 and vols. XXXIII to XLVII, 1874-79, to Subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XXVII. to XX.	Rs.	10	0
Do. Do. Index,	5	0	0
Catalogue of Fossil Vertebrata,	5	0	0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1	0	0
Tibetan Dictionary,	10	0	0
— Grammar,	4	0	0
Notions of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	15	0	0
Istikhārāt-i-Sādayih, Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0	0
Jawāmi' al-'Ulūm ir-rivā'at, 168 pages with 17 plates, 4to.	2	0	0
Abernethy of India, by B. H. Hodgson,	2	0	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Hon. W. Taylor,	2	0	0
Han-Koung-Pao, or the Sorrows of Han, by J. Franco Dorey,	1	0	0
'Ināyah, a Commentary on the Hūdāyah, Vols. II. IV.,	16	0	0
Analysis of the Shih Chih, by Alexander Cassin de Korda,	1	0	0
Khasrat-ul-'Ulūm,	4	0	0
Shāh-nāmah-i-Ishān,	1	0	0
Ans-ul-Musharraf,	2	0	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit Mss. Part I, Grammar,	2	0	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 470.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीश्वरस्वामिदत्तभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ।

THE MĪMAṂSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
ŚVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYĀYARATNA.
FASCICULUS XVI.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND SOLD ALSO BY THE
ASIATIC SOCIETY, 97, VINE STREET.

1881.

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ७ पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ॥

सू० पञ्चोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘यो दीक्षितो यद-
ग्नीषोमीयं पशुमासभते’ इति । तच्च संबन्धः,—किं कृत्स्नः पशुरेकं
हविः, उत प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ?—इति । किं प्राप्तं ? । कृत्स्नः पशुरेकं
हविः—इति । कुतः ? । समस्तस्य ‘चोदितत्वात्’,—समस्तो हि
पशुरग्नीषोमौ प्रति चोद्यते, न ह्यथक् अङ्गानाम् अग्नीषोमीयता ।
तस्मात् पञ्चाहृतिकात् द्रव्यात् अवदाय अग्नीषोमाभ्यां दातव्यम् ।
अङ्गहविष्ट्वे पशुशब्दे लक्षणा स्यात्; तस्मात् कृत्स्नः पशुरेकं हविः ।
तच्च दर्शयति,—‘अथो खन्वाहुः कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्याव-
देयं, तत्सर्वस्य पञ्चोरेवत्तं भवति इति । अथो खन्वाहुः गोपायना
दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पञ्चोरेवत्तं भवति’ इति कृत्स्नस्य
पञ्चोरेवदानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ॥

सू० प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥
(सि०) ॥

भा० वाचस्पत्यः पञ्चं आवर्त्तयति,—त्रैतदस्ति,—कृत्स्नः पशुरेकं हविः—

इति; किन्तु, 'प्रत्यङ्गं' हविर्भेदः । कुतः ? । 'पृथक्प्रकल्पनत्वात्',—
 पृथगङ्गानि प्रकल्पन्ते,—'इदयस्याग्रेऽवद्यति जिह्वाया अवद्यति
 वक्षसोऽवद्यति श्रोणोरवद्यति पार्श्वयोरवद्यति गुदस्यावद्यति;* इदया-
 कृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते, नैतत् अविवक्षिते पञ्चौ सम्भवति ।
 तस्मात् इदयाद्यर्थेन विवक्षितव्यः पशुः, तस्मिंश्च विवक्ष्यमाने पश्चात्कृतिर्न
 भवति ; तदेवम् आपतति,—पश्चात्कृत्या यागस्य क्रियमाणस्योपकुर्व्यात्,
 तां पश्चात्कृतिम् अन्तर्धाय च न शक्यते साक्षात् यागद्रव्यं परिष्केर्तुं ;
 तस्मात् प्रणयाया सा आकृतिः उपकर्तुंम् अर्हतीति पश्चात्कृतिकस्य द्रव्यस्य
 इदयादीनि यानि, तानि हवींषि, तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति,
 'पशवत्',—यथा, सोमे 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति;
 आश्विनं गृह्णाति' इति पृथक्प्रकल्पनत्वात् सोमरसो हविः न सोमसता,
 एवम् अत्रापि द्रष्टव्यं । समस्तोदना तु अङ्गहविष्टेऽपि प्रणयाया
 अवकल्पत एव । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्टे उपपद्यते ।
 कथं ? । कृत्स्नस्य पञ्चोरवदानम् अन्येन अनुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य
 पञ्चोरवदीयते—इति दर्शयति ॥ (१०।७।१अ०) ॥

पञ्चोऽवदादिभिरेवाङ्गविशेषैः यागानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासः तस्मात्तेभ्योऽवदानं
 स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम् । इदमिदानीं सन्दिह्यते,—

* अत्र 'इति' इतिपदं पतितमिव प्रतिभाति । क० स० पू० पुस्तके एवं का० १०
 पुस्तके च 'जिह्वाया अवद्यति वक्षसोऽवद्यति' इत्यंशो नास्ति । एवं चादर्शपक्षे
 'नदस्य' इत्यत्र 'नदस्य' इति पाठः ।

किं, येन-केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्त्तयितव्यः, उत, सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम्, अथ वा परिसङ्ख्या, —केनचित्?—इति । किं प्राप्तं? । सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम् इत्यवदानकर्म्म अभ्यसितव्यम् इति । कुतः? । ‘हविर्भेदात्’,
—भिन्नानि हवीषि हृदयादीनि यानि अवदाने सङ्कीर्त्तितानि,
अवशिष्टानि च पश्चादुक्त्या प्रणष्ट्या परिष्किन्नानि, तेभ्यः सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यं, पश्चादुक्त्या हि केचिद्विशेषाः परिष्कियन्ते, तत् यदि
एकस्मात् अङ्गात् अवदीयेत, न पश्चादुक्तिपरिष्किन्नाः सर्वे विशेषा
उपसंगृह्येरन्, तत्र पश्चादुक्त्या अङ्गभावो न कृतः स्यात्, अनेक-
विशेषणविशिष्टं हि मांसराशिं परिष्किन्दती अङ्गभावं नीता भवति,
नान्यथा ; एकहविष्टे हि पश्चादुक्तिपरिष्किन्नाङ्गराशेः सर्वावदाना-
नभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवत्तं भवति । पृथक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु
एकस्मादङ्गात् अवद्यन् कांसित् विशेषान् जह्यात्, अभ्यस्यन्तु अवदानानि
सर्वान् विशेषान् परिगृह्णाति ;—‘तस्मात्’ सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति ।

आह,—‘ननु पश्चादुक्तिपरिष्किन्नानां विशेषाणां यागार्थत्वात्
अन्यतमेन यागः सिध्येत्’ । उच्यते,—सिध्येदेव, यदि विशेषाणां
यागसम्बन्धः श्रूयते ; पश्चादुक्तेस्तु श्रूयते ; तस्माद्विशेषेषु गृह्यमाणेषु
अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते,
नावगम्यते विशेषः,—को वा विशेषो गृहीतः को वा नेति, अतः
सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुसाराय, यश्च विशेषो न गृहीतः तेन विनापि
यथाश्रुतमेव भवतीति कल्प्यमाने तस्य पश्चादुक्त्या परिष्केदे
न कसिदप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीति अनादरस्तं प्रत्याश्रितः स्यात् ।
तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्योऽवशिष्टाच्चेति ॥

कुतः ? । प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य,—ज्योतिष्टोमे चक्षिन्मीयते तेनैव उपावहरणं क्रियते, प्रकृतिवच्च विद्वतौ, सोदकानुपहाय तस्मिन्नेव काष्ठे उत्पाद्यमिति ॥

द्व० हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थाद्विद्वतौ तेन ॥ ७६ ॥
(सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—मानं प्रति उत्पाद्यम् इति, किन्तु हि, हरणं प्रति उत्पाद्यं । कथं ? । 'श्रुत्यसंयोगात्',—न हि श्रूयते,—मानं प्रति उत्पाद्यम्—इति ; श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽध्यवसीयते,—अथैवेति ; यस्य चार्थः प्रयोजकः, सप्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काष्ठ एव न्याय्यः, न अन्यकाष्ठः—इति ; हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे ह्यन्याय्यम् उत्पादयितुमिति । यदुक्तं,—'प्रकृतौ माने यत् वाचस्पत्य हरणे दर्शनात्, इह सोदकानुपहाय तत्काष्ठमेवोत्पाद्यम्'—इति, तत्परिहरणव्यम्,—अचोच्यते,—न श्रूयते,—तेनैव वाचसा उपावहरणं कर्तव्यमिति, किन्तु अर्थात् तेन क्रियते, एकत्वात् अङ्गः, न हि तदासोऽन्वयः व्यावृत्तमिति तेनैव क्रियते ; यच्च अर्थात् कृतं, न तत् सोदकः प्रापयति, अवाचनिकत्वात् ; न च, इह तदेव वास उभयार्थं सम्भवति, अहर्बलत्वात् ; तस्मात् हरणकाष्ठे एव उत्पाद्यमिति ॥ (१०।६।२२ अ०) ॥

इति भट्टश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमोऽध्यायः षष्ठः पादः ॥०॥

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 67, PARK STREET, CALCUTTA.

67 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms, 20 fasci., complete,.....	Rs. 25	0
Riḥlah-i-Shamṣiyyah, (Appendix to Do. Do.),	4	0
Fihrist Tān, 4 fasci.	75	12
Nukhbat-ul-Fikr,	0	10
Futūḥ-ul-Shām, Wāqidi, 9 fasci.	3	0
Futūḥ-ul-Shām, Azāfi, 4 fasci.	2	5
Maḡāzī of Wāqidi, 3 fasci.	0	2
Isḥān, 24 fasci., with supplement,	20	12
Tārīkh-i-Furūṣ Shāhid, 7 fasci.	4	0
Tārīkh-i-Badshāhī, complete in 5 fasci.	6	12
Mushtakibāt-i-Tawārīkh, vols. I, II, and III., complete in 15 fasci.	9	0
Wāṣiḥ Rāmīn, 6 fasci.	2	0
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngīrī, complete in 3 fasci.	1	10
'Alamgīr-nāmah, 13 fasci., with index,	6	2
Pādshāh-nāmah, 19 fasci., with index,	11	10
Muntakhab-ul-Lubāb, by Khāfi Khān, 19 fasci., with index,	12	12
Adn-i-Akhbarī, Persian text, 4to., 22 fasci.	27	0
Adn-i-Akhbarī, English translation by H. Blochmann, M. A., vol. I.,	12	0
Farhang-i-Badshāhī, 14 fasci., complete,	17	0
Nizām-i-Khirdnāmah-i-Iskandari, 2 fasci., complete,	2	0
Akhbar-nāmah, 17 fasci., with index,	20	0
Makār-i-'Alamgīrī, by Muḥammad Sāqī, complete, 6 fasci., with index,	3	12
Haft Asmān, history of the Persian Musnawī,	2	0
Tabaqāt-i-Nāqirī, English translation, by Huxley, 10 fasci.	10	0
Tabaqāt-i-Nāqirī, Persian text, 6 fasci.	4	0

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XVII, 1843-48, vols. XIX to XXI, 1850-52, to subscribers at Rs. 1 per number and to non-subscribers at Rs. 1-8 per number, vols. XXVI, XXVII, 1857-58, and vols. XXXIII to XLVII, 1864-70, to subscribers at 1-8 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VII. to XI. and vols. XVII. to XX, each,	Rs. 10	0
Do. Do. Index,	0	0
Catalogue of Peshi Vaidikras,	2	0
— of Arabic and Persian Manuscripts,	1	0
Tibetan Dictionary,	10	0
— Grammar,	0	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.	14	0
Intilkhāt-i-Sāghar. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.,	1	0
Jawāhid' ul-'ilm tr-ṣiyāḥ, 128 pages with 17 plates, 8vo.	7	0
Abrégés of India, by B. H. Hodgson,	0	0
Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor, Han K'ung Tsun, or the Sacredness of Hsin, by J. Francis Davis,	1	0
'Indiyya, a Commentary on the Hildiyah, Vols. II, IV.,	10	0
Analysis of the Sher Chān, by Alexander Cunningham de Kuma,	1	0
Khasānat-ul-'Dan,	1	0
Sharīyat-ul-Islām,	0	0
Anis-ul-Musharrṭīn,	0	0
Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,	0	0

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 470.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशवरस्वामिद्वयतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ।

THE MĪMAṂSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
S'AVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NĀYAKATTA.
FASCICULUS XVI.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 27, PARK STREET.

1851.

मीमांसा—दशने

१० अध्याये ७ पादः ।

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ॥

सू० पञ्चोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीवोमीयः,—‘यो दीक्षितो यद-
ग्रीवोमीयं पशुमात्मभते’ इति । तच्च संशयः,—किं कृत्स्नः पशुरेकं
हविः, उत प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ?—इति । किं प्राप्तं ? । कृत्स्नः पशुरेकं
हविः—इति । कुतः ? । समस्तस्य ‘चोदितत्वात्’,—समस्तो हि
पशुरग्रीवोमौ प्रति चोद्यते, न पृथक् अङ्गानाम् अग्रीवोमीयता ।
तस्मात् पञ्चाकृतिकात् ब्रूयात् अवदाय अग्रीवोमाभ्यां दातव्यम् ।
अङ्गहविष्ट्वे पशुशब्दे लक्षणा स्यात्; तस्मात् कृत्स्नः पशुरेकं हविः ।
तच्च दर्शयति,—‘अथो खल्वाहुः कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्याव-
देयं, तत्सर्वस्य पञ्चोरेवत्तं भवति इति । अथो खल्वाहुः गोपायना
दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पञ्चोरेवत्तं भवति’ इति कृत्स्नस्य
पञ्चोरेवदानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ॥

सू० प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

(सि०) ॥

भा० वाच्यम्: पञ्चं व्यावर्त्तयति,—नैतदस्ति,—कृत्स्नः पशुरेकं हविः—

इति; किमर्थं, 'प्रत्यङ्गं' हविर्भेदः । कुतः ? । 'प्रत्यक्प्रकल्पनत्वात्',—
 प्रथमज्ञानं प्रकल्पन्ते,—'हृदयस्थोऽवद्यति जिह्वाया अवद्यति
 वक्षोऽवद्यति श्रोत्रोऽवद्यति पार्श्वयोऽवद्यति गुदस्थोऽवद्यति;* हृदया-
 कृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते, नैतत् अविज्ञसिते पत्रौ सम्भवति ।
 तस्मात् हृदयाद्यर्थेन विज्ञसितव्यः पशुः, तस्मिंश्च विज्ञस्यमाने पश्चात्कृतिर्न
 भवति ; तदेवम् आपतति,—पश्चात्कृत्या यागस्य क्रियमाणस्योपकुर्व्यात्,
 तां पश्चात्कृतिम् अन्तर्धाय च न शक्यते साक्षात् यागद्रव्यं परिच्छेत्तुं ;
 तस्मात् प्रणाद्या सा आकृतिः उपकर्तुं अर्हतीति पश्चात्कृतिकस्य द्रव्यस्य
 हृदयादीनि यानि, तानि हवींषि, तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति,
 'यद्वत्',—यथा, सोमे 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति;
 आग्निं गृह्णाति' इति प्रत्यक्प्रकल्पनत्वात् सोमरसो हविः न सोमसत्ता,
 एवम् अत्रापि द्रष्टव्यं । समस्तषोढना तु अङ्गहविष्ट्वेऽपि प्रणाद्या
 अवकल्पत एव । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्ट्वे उपपद्यते ।
 कथं ? । कृत्स्नस्य पञ्चोऽवदानम् अन्येन अनुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य
 पञ्चोऽवदीयते—इति दर्शयति ॥ (१०।७।१अ०) ॥

पञ्चोऽवदादिभिरेवाङ्गविशेषैः यजमानाङ्गानाधिकारकम् ॥

सू० हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासः तस्मात्तेभ्योऽवदानं
 स्यात् ॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम् । इदमिदानीं सन्दिश्यते,—

* अत्र 'इति' इतिपदं पतितमिव प्रतिभाति । क० स० पु० पुस्तके एवं का० च०
 पुस्तके च 'जिह्वाया अवद्यति वक्षोऽवद्यति' इत्यंशो नास्ति । एवं चादर्शपुस्तके
 'अदस' इत्यत्र 'अदस' इति पाठः ।

किं, येन-केनचिदङ्गेन हविषा यागे निर्वर्त्तयितव्यः, उत, सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम्, अथ वा परिसङ्ख्या,—केनचित्?—इति। किं प्राप्तं?। सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यम् इत्यवदानकर्म्म अभ्यसितव्यम् इति। कुतः?। 'हविर्भेदात्',
—भिन्नानि हवींषि हृदयादीनि यानि अवदाने सङ्कीर्त्तितानि,
अवशिष्टानि च पश्चादुक्त्या प्रणाद्या परिष्किन्नानि, तेभ्यः सर्वेभ्यो-
ऽवदातव्यं, पश्चादुक्त्या हि केचिद्विशेषाः परिष्किन्नान्ते, तत् यदि
एकस्मात् अङ्गात् अवदीयेत, न पश्चादुक्तिपरिष्किन्नाः सर्वे विशेषा
उपसंगृह्येरन्, तच्च पश्चादुक्त्या अङ्गभावो न कृतः स्यात्, अनेक-
विशेषणविशिष्टं हि मांसराशिं परिष्किन्दती अङ्गभावं नीता भवति,
नान्यथा; एकहविष्टे हि पश्चादुक्तिपरिष्किन्नाङ्गराशेः सर्वावदाना-
नभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवन्नं भवति। पृथक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु
एकस्मादङ्गात् अवद्यन् कांसित् विशेषान् जह्यात्, अभ्यस्यन्तु अवदानानि
सर्वान् विशेषान् परिगृह्णाति;—'तस्मात्' सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति।

आह,—'ननु पश्चादुक्तिपरिष्किन्नानां विशेषाणां यागार्थत्वात्
अन्यतमेन यागः सिध्येत्'। उच्यते,—सिध्येदेव, यदि विशेषाणां
यागसम्बन्धः श्रूयते; पश्चादुक्तेस्तु श्रूयतेः; तस्माद्विशेषेषु गृह्यमाणेषु
अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते,
नावगम्यते विशेषः,—को वा विशेषो गृहीतः को वा नेति, अतः
सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुसारात्, यस्य विशेषो न गृहीतः तेन विनापि
यथाश्रुतमेव भवतीति कल्प्यमाने तस्य पश्चादुक्त्या परिष्केदे
न कसिदप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीति अनादरस्तं प्रत्याश्रितः स्यात्।
तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयं हृदयादिभ्योऽवशिष्टाच्चेति ॥

सू० आज्यभागवदा निर्द्देशात् परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥
(उ०) ॥

भा० हृदयादिभ्योऽवदानत्वं नावशिष्टात्। कुतः ?। तेषां 'निर्द्देशात्',
—निर्द्देश्यन्ते हृदयादीनि,—'एकादश वैतानि पञ्चोऽवदानानि'
इति। तच्च प्राप्तत्वादेवैषामेष विधिर्न सम्भवति इति; आनर्थक्यात्
नानुवादः; निर्गुणञ्च पुनःश्रवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसङ्ख्यायकं
भवति। यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः,
एवमेव परिसङ्ख्यायां प्रतिषेधः कियते; 'आज्यभागवत्',—यथा
वृहत्सेधीये, पञ्चमे पक्षे आज्यभागग्रहणं परिसङ्ख्यायकमित्युक्तम्,
एवमिहापि प्राप्नोति। तस्मात् परिसङ्ख्येति ॥

सू० तेषां वा ह्यवदानत्वं विवक्ष्यन्नभिनिर्द्देशेत् पञ्चोः
पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥ (पुनः पू०) ॥

भा० वाक्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति,—परिसङ्ख्येति, तच्च हि
वक्ष्यो दोषः,—स्वार्थप्रज्ञानं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च*। यदुक्तं,—
निर्द्देशादिति, नैतदेवं, 'तेषां' (हृदयादीनां) 'ह्यवदानत्वं विवक्ष्यं
अभिनिर्द्देशेत्', नैवं वचनव्यक्तिर्भवति,—एकादशैव पञ्चोऽवदानानि,
नाभ्यधिकानि, यानि अवदानानि तानि द्विर्द्विरवस्यति—इति, कथन्तर्हि,
एकादश द्विर्द्विरवस्यति—इति। कुतः ?। नात्र अवदानम् अनुस्यते,
अप्राप्तत्वात्। कथम् अप्राप्तिः ?। 'पञ्चोः पञ्चावदानत्वात्', पञ्चावदानत्वं
हि पञ्चोः श्रूयते; तस्मात् नानुवादः,—एतानि द्विर्द्विरवस्यतीति;

* सर्वेष्वेव पक्षके 'बाध' इत्येव वाक्यं न तु बाध इति।

एतेषां दिरवदानं विधाव कृतार्थः ब्रह्मे भवति, अवशिष्टानां
त्यागं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ॥

सू० अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्ख्याने-
ऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात्* तेषां निरवदान-
प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च न परिसङ्ख्या । कुतः ? । अंसशिरोनूकसक्थिप्रति-
षेधात्, एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसङ्ख्यामं भवति,
भवति च सः—‘नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थेः’—
इति । परिसङ्ख्याने अंसशिरोनूकसक्थ्यां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ
तु न परिसङ्ख्या, ततः ‘प्रदानत्वात्’ यानि अंसादीनि, ‘तेषां’ निरवदानं
प्रतिषिध्यते । किमिदं निरवदानम् ? इति । निष्कृष्य तस्मात् अङ्गात्
अवदानं निरवदानं, ‘दिरवद्यति’ इति तत् प्रतिषिध्यते इति, अतः
सर्वेरेवाङ्गैः इज्या क्रियते इति ॥

सू० अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥
॥ ७ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः,—‘परिसङ्ख्या’ एव ‘स्यात्’, नैव
सर्वेभ्योऽवदातयं । कुतः ? । पुनः अवणस्यार्थवत्त्वात् । ‘ननु’ चिदोषा
परिसङ्ख्येत्युक्तं । उच्यते,—नाचायं दोषो भवति । कथम् ? । अवदानं हि
सोदकेन हेममार्थं प्राप्नोति, इह तस्य हृदयादिभिः सम्बन्धः क्रियते ;
तेन हृदयादीनि वाक्येन हेमसम्बद्धानि भवन्ति, नान्यानि

* ‘प्रदानस्यः प्रजात्’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

अङ्गानि पश्चाद्वर्तेर्देवतासम्बन्धीनि । न च, एतस्मिन् प्रत्यक्षे हृदया-
दिवाक्ये सति पश्चाद्वर्तेर्देवतासम्बन्धोऽन्येषाम् अङ्गानां होमसाधन-
त्वेनोपपद्यते, हृदयादिष्वपि एवमाकृतिकात् शृङ्गमाणेषु आकृते-
र्देवतासम्बन्ध उपपद्यत एव । तस्मादन्यानि अङ्गानि परिसङ्ख्यायन्ते ।

अपि च अनवदानीयशब्दो भवति,—‘मारुत्यान् अनवदानीयान्
सुरायहांस आजिह्वतुभो हरति’ इति । यदि परिसङ्ख्या, ततः
किञ्चिदङ्गमनवदानीयं भवति, इतरथा सर्वम् अनवदानीयं स्यात्,
अनवदानीयशब्दो नोपपद्येत ; तस्मात् परिसङ्ख्येति । ‘ननु शृङ्गसुरा-
भिप्रायमनवदानीयं भविष्यति’ । नेत्युच्यते, अनवदानीयं हि तत्,
अनवदानीयहरणे ‘आजिह्वतुभ्यः’ इति चतुर्थी नोपपद्यते ; न
हि, शृङ्गसुरेण आजिह्वतोऽभिप्रेयन्ते । ‘स्यादेतत्, परिक्रयार्थं तत्
भविष्यतीति’ । उक्तमेतत्,—न देवताद्रव्येण स्वकार्याणि कर्त्तव्यानि—
इति । तस्मान्न शृङ्गसुराभिप्रायम् ॥

सू० अब्राह्मणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥ (यु० १) ॥

भा० इतश्च परिसङ्ख्येति । कुतः ? । ‘अब्राह्मणे’ हि भवं दर्शयति ।
कथं ? । ‘ककुभो राजपुत्रः प्राप्नोति भुवगोप’—इति ककुभो भवं
दर्शयति । इतरथा यागे प्रवृत्तस्यादर्शनं स्यात्, सर्वप्रदागं भवेत्,
निरवदानप्रतिषेधात् । तस्मादपि परिसङ्ख्येति ॥

सू० श्रुताश्रुतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥
(यु० २) ॥

भा० इतश्च परिसङ्ख्येति । कुतः ? । ‘श्रुताश्रुतोपदेशात्,—श्रुता-

श्रुतोपदेशो हि भवति,—इयानि अङ्गानि अभिष्टमिति श्रुतानि
अश्रुतानि च' इति । यदि न परिसङ्ख्या, सर्वेषां अपणं स्यात्,
अश्रुतदर्शनं नोपपद्येत । परिसङ्ख्याने तु सति इदयादिभ्योऽन्येषाम्
'अयश्चक्षेवर्त्त', यथा 'पर्याग्निकृतं पान्नीवतमुत्सृजन्ति' इति ; तेषां
तच्च अपणं न स्यात्, अश्रुतदर्शनं नोपपद्येत । तस्मादपि परिसङ्ख्येति॥
(१०।७।२ अ०) ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्निज्याशेषेक्षार्हैः स्विष्टकृतोक्तप्रकरणम् ॥

सू० इज्याशेषात् स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥
(पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—'यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमासभेत'—इति । अस्ति तच्च षोडशप्राप्तः स्विष्टकृतः,
इहैव श्रूयते,—'अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति'—इति । तच्च संशयः,—किम्,
इज्याशेषेभ्यः चिभ्यः अङ्गेभ्यः स्विष्टकृता यष्टव्यं, उत, अग्निज्याशेषेभ्यः ? ।
किं प्राप्तम् ? । इज्याशेषेभ्यः इति । कुतः ? । एवं प्रकृतिवत् शब्दा-
नुपहो भविष्यति, चीणि अङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि, तेभ्य
इज्यायां क्रियमाणयां चिञ्चोऽप्यनुगृहीतो भवति ॥

सू० चरङ्गैर्वा शरवत् विकारः स्यात् ॥ ११ ॥ (सि०) ॥

भा० अग्निज्याशेषेक्षार्हैरिष्येत, एष 'विकारः स्यात्', न चीणि
यानि-कानिचिदङ्गानि । यदि यैः—कैश्चिन्निभिरङ्गैरिज्या कर्त्तव्येत्यभ्युप-

गम्येत, तच्चाङ्गैरिति न विधीयेत, प्राप्तत्वादेव, चित्त्वाथं* विधानं स्थातु—‘त्रिभिरिज्येत’ इति, तच्च चित्रम्बोऽङ्गम्बदेनासमर्थ एव स्थातु, असामर्थ्यं समाधेो नोपपद्येत ।

अपि च असत्त्वां चयाणाम् अङ्गानामेकस्यां साधारण्यां क्रियायाम् एकस्मिन् वा साधारणे गुणे चित्रम्बस्त्राङ्गम्बदेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते,—यानि चीणि अङ्गानि चित्सम्बद्धानि तानि अङ्गानीति ; असति विशेषे व्यवहाराभावात् साकार्णं भवति, कतमानि अङ्गानीति । ‘तत्पक्षेऽपि कथं ?’ । तदुच्यते,—समाहार एव समासः, येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि अङ्गानि, एषाञ्च समाहार उच्यते,—‘यत् दोष्ठाः पूर्वार्द्धादग्नये समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, ओष्ठा जघनतः’ इति ; समवदानं समाहारः, एकेन अग्निना गुणेन सम्बन्धः, एकया च समवद्यतिक्रियया ; तस्मात् एतानि अङ्गानि, एतानि चाग्निज्याग्नेषाणि । अतो वचनप्रामाण्यात् अग्निज्याग्नेष्वेक्यङ्गैः स्निष्टकृद्विज्येतेति । ‘अरवत्,—यथा, ‘अरमयं वर्हिः’—इति वचनप्रामाण्यात् अरैः कुशा बाध्यन्ते, एवमिहापि इज्याग्नेषता बाध्यन्ते इति ।

आह,—‘इज्याग्नेषाणां प्रतिपत्तिरेवा, न च, अन्येन इज्यायां क्रियमाणायामेतत् प्रतिपादितं भवति, तस्मात् इज्याग्नेषाणां कार्ये अवर्त्तमानानि न इज्याग्नेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्ति’—इति । अत्रोच्यते,—यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते तथापि गान्यथा, तस्यां निर्दोषैः इज्याग्नेषैः कर्मव्यायामग्निज्याग्नेषाणि विधीयन्ते,—एतानि तच्च प्रति-

* ‘चित्त्वाथंविधानम्’ इति आदर्शेषकपाठः ।

पादचित्त्यानि, एतान्यपि हि कृतकार्याणि प्रतिपादयितव्यान्वेव;
यानि तु शेषभूतानि तानीह प्रतिषिद्धानि यथाकाममन्यत्र प्रति-
पादयिष्यन्ते इति ॥ १०।७।३ अ० ॥

अध्वधा इडाभक्षविकारताधिकारश्च ॥

सू० अध्वधी तु हेतुः चयङ्गवत् इडाभक्षविकारः
स्यात् ॥ १२ ॥ (पूर्वपक्षे पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—‘द्यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमास्त्रभते’ इति । तच्चेदमास्त्रायते,—‘अध्वधीं होत्रे
हरन्ति’*—इति । तच्चायमर्थः सांश्रयिकः,—किम् अध्वधीं होत्र-
भक्षस्य विकारः, उत अविकारो हेतुर्नियम्यते?—इति । कथं
विकारः स्यात्, कथं नियम्यते?—इति । यदि अध्वधी विधीयते,
‘होत्रे हरन्ति’ इत्येतदनूद्यते, ततो विकारः; अथ अध्वधीमुद्दिश्य
‘होत्रे हरन्ति’—इति विधीयते, ततो नियमः । किं प्राप्तं? । ‘हेतुः’
भक्षस्य ‘विकारः स्यात्’ । कुतः? । अपूर्वा अध्वधी अदेवत-
शेषत्वात्, इडाभक्षे न प्राप्ता, सा न ग्रह्या अनुवदितुम्, अतो विधीयते,
होत्रभागहरणेऽध्वधी भवन्ती होत्रहरणे प्रत्यक्षा, आनुमानिकम्
इडाभक्षं निवर्त्तयति इति । ‘चयङ्गवत्,—यथा अनिज्याशेषैस्त्वग्जैः
इत्याशेषाणि निवर्त्तन्ते, तद्वत् ॥

* ‘हरन्ति’ इति आदर्शपुरुषपाठः ।

† “अध्वधी इत्यादिभ्योऽन्यदन्नम्” इति साधनः ।

सू० शेषे वा समवेति तस्माद्व्यवक्रियमः स्यात् ॥ १३ ॥
(पूर्वपक्षे उ०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—इडाभक्षविकारः—इति । कथं
स्यादिडाभक्षविकारः, यद्यपूर्वा अध्वधी स्यात् ? । सा हि इडायां
'समवेति' । कथम् ? । 'अनस्त्रिभिरिडां वर्द्धयन्ति' इति तस्याः
हरणं प्राप्तं, होतृसम्बन्धो न प्राप्तः, स विधीयते,—याम् इमाम्
अध्वधीं हरन्ति, तां होत्रे नान्यस्मै इति, होत्रे त्वयं भक्षं कुर्वन्तीति ।
अपि च 'होत्रे हरन्ति'—इत्यानन्तर्यात् एकवाक्यता प्रत्यक्षा,
इतरस्मिन् पक्षे, 'अध्वधीं हरन्ति' इति च होतृशब्दव्यवधानात्
कल्पयितव्या भवेत् । तस्मात् भागे 'नियमः', 'रथवत्', यथा, 'यजुर्युक्तं
रथमध्वर्यवे ददाति' इति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् अव्यवधानाच्च
अध्वर्युभागे नियमः, एवमिहापि होतृभागे नियमः—इति ॥

सू० अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्यः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न भागे नियमः, इडाभक्षविकारः
—इति । कुतः ? । नास्ति शास्त्रं, येन इडामक्षे अध्वधी स्यात्,
नन्विदम् उक्तम्,—'अनस्त्रिभिरिडां वर्द्धयन्ति'—इति । उच्यते,—
अनुवादस्वरूपत्वादस्य, प्राप्तत्वाच्च अनस्त्रिकानां वचनान्तरेण,—'अथ
यधूपरिब्रियते तत्समवक्त धान्याम् आनयति तत् इदं प्रास्वति जिह्वां
वक्षस्त्रिभिरिडां वनिष्ठुम्*' इति, अनुवाद इति गम्यते,

* चादर्शपक्षे "अथ यधुपरि ब्रियते" इति चादौ, चाने च "वक्षस्त्रिभिरिडां वनिष्ठुम्" इति पाठः । मूलपुस्तकाप्राग्वा कोऽसौ पाठः साधुरिति माधुना निर्देष्टुं
शक्यते ।

न चात्र अधूषी कीर्त्तते; तस्मादप्राप्ता; अप्राप्ता चेत् हेतुहरणमुद्दिश्य विधीयते । यत्तु,—स्ववधानात् अप्राप्तैव एकवाक्यता कल्पयितव्या— इति; अपूर्वत्वात् अधूषया अनुवादाभावेऽनर्थकत्वपरिहाराय कल्पयितव्यामः; एवञ्च स्वपदगतं हरणं विहितं भविष्यति इति; इतरथा तु हेतुचेऽधूषीसम्बन्धो विधीयेत, न स्वपदगतहरणं; तस्मादपि भवविकारः ॥

सू० अपि वा दानमात्रं स्यात् भक्षशब्दानभि-
सम्बन्धात् ॥ १५ ॥ (द्वि० पू०) ॥

भा० ‘अपि वा’ इति पक्षव्यावृत्तिः;—यदा एवं,—न वचनान्तरेण इडाभवेऽधूषी प्राप्ता, साऽपूर्वा हर्त्तव्या विधीयते, न तर्हि भवविकारः; दानमात्रमेतत् हेतुचे ‘अधूषीं हरन्ति’ इति । नात्र भक्षशब्देन अभिसंयोगो विधीयते । तस्मान्न भवविकार इति ॥

सू० दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्यात् श्रेष्ठं
प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ (उ०) ॥

भा० तु शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—दानमात्रमेतत् न भवविकारः— इति; नैतद्दानं, ‘दातुः’ अभावात्, परऽर्हि एवंशंक्यतः,—यागं वर्जयित्वा नान्यत् स्वकार्यम् अनेन कार्यमिति । तेन स्वात्म-
भावात्* दानं नास्ति । कथं स्वात्मभावः ? । ‘श्रेष्ठं प्रत्यविशिष्टत्वात्’,—
श्रेष्ठं प्रति यथा वज्रमानस्यथा हेता, उभात्रापि न प्रभवतो द्रव्यस्येति नास्ति दानं । ‘अथ कथं भक्षशब्दानभिसंयोगे भवः ?’ ।

* ‘स्वात्मभावात्’ इति च. दर्शयति एषं क० सं० नू० पु० पाठः । एवमेव परत्रापि पाठः ।

चतुर्थी तादर्थ्यं भवति, हेतुर्था अध्वुधी, तथा हेता अभिप्रेक्षते, हेतुर्वा हेतुद्वयकरोति, सा भवमाणा सामर्थ्यजननस्य दृष्टस्य लाभाय यथा च यावत्या च मात्रया उपकारिणी भवति, तच्च चतुर्थीश्रुतिरनुगृह्यते, इतरथा हि अदृश्यमाने उपकारे चतुर्थी-श्रुतिर्बाधेत । तस्मादिडाभवविकारः—इति ॥ (१०।७।४अ०) ॥

वनिष्ठुर्भेदविकारताधिकारकम् ॥

सू० अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्वुभीवत् ॥ १७ ॥

भा० तत्रैवाग्नीषोमीये पञ्चौ श्रूयते,—‘वनिष्ठुरग्नीधे’* इति; तच्च अधिकरणप्रदेशः, तच्च यः संशयः, स इहापि,—किं वनिष्ठुरग्नीधे, विकारो भवस्य, उत तस्य भागनियमः?—इति । ततः स एव पूर्वपक्षः,—अपूर्वत्वात् विधीयते, तस्माद्विकारः—इति । तस्य तदेव उत्तरं,—वचनान्तरेण प्राप्तत्वात् भागनियमः—इति । ततस्तदेवोच्यते,—‘अनस्त्रिभिरिडां वर्द्धयन्ति’ इति अनुपात्तत्वात् अप्राप्ते वनिष्ठु-र्विधीयते,—इति ।

अत्राह,—‘ननु वनिष्ठुरपि तच्च सङ्कीर्णत्वात् प्राप्त एव’—इति । अत्रोच्यते,—‘वनिष्ठुं प्रास्यति’—इत्येतावन्तत्र, तेन इडार्था प्रासनमात्रं तस्य विधीयते इडासंस्कारार्थेन; नासौ इडा न तस्य भवस्यसंयोगः; तस्मात् प्रासनमात्रं, न तस्य भवे प्राप्तिः; पूर्वस्मिन् वचने

* “वनिष्ठुरपि हृदयादिवतिरित्तमङ्गम्” इति साधकः ।

न चतुर्थसम्बन्धः,—तस्यैतदग्रीधे इति; चतुर्थसम्बन्धेन भक्षणं विधीयते; तस्मात् पूर्वेण अधिकरणेन अतुल्याशङ्कायां तुल्यता सूत्रेणातिदिश्यते, सर्वेस्वेव अधिकरणप्रदेशेषु अतुल्याशङ्का निवर्त्यते ॥ (१०।३।५अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्ष्यास्तिलाधिकरणम् ॥

सू० अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥
(पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीधोमीयः,—‘यो दीक्षितो यदग्रीधोमीयं पशुमालभते’—इति । अस्ति तच्च मैत्रावरुण ऋत्विक्, तं प्रति सन्देहः,—किं तस्य चोदकप्राप्तः शेषभक्षोऽस्ति, न?—इति । किं प्राप्तम्? । अप्राकृतोऽसौ, न तस्य भक्षे क्रियमाणे प्रकृतिवत् कृतं भवति; तस्मात् ‘अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम्’ ॥

सू० स्याद्वा हेचध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसम्बन्धात् ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘स्याद्वा’ मैत्रावरुणभक्षः, प्रेषेषु असौ अध्वर्युविकारः, अनुवचनेषु हेतुः, ‘तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह’—इति, अतस्तस्य ‘तयोः कर्माभिसम्बन्धात्’ अर्थापत्त्या भवं लभते; तस्मात् सभक्षः स्यादिति ॥ (१०।३।६अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यैकभागताधिकरणम् ॥

सू० द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा० अयेदानो मैत्रावरुणमेव प्रति भवति सन्देहः,—किं द्विभागो मैत्रावरुणः, उत एकभागः?—इति । किं प्राप्तं? । 'द्विभागः स्यात्',—अध्वर्युविकारत्वादध्वर्युभागं प्राप्नोति, होहविकारत्वात् होह-भागं प्राप्नोति; तस्माद् द्विभागः स्यात् इति ॥

सू० एकत्वाद्वैकभागः स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात्
॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रदः पचं व्यावर्त्तयति,—न द्विभागः स्यात्, 'एकभागो' भवेदिति । कुतः? । 'भागस्याश्रुतिभूतत्वात्'—इति, न इह अध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होहभागः; यदि हि उभौ श्रूयेयातां, एकेन भागेन हतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात्, चोदकेन तयोः प्राप्तिर्गम्यते, तत्रैकत्वामैत्रावरुणस्य, एकेनैव भागेन यावती प्राहती शक्तिः, सा हतेति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति; तस्मात् एकभागः स्यात्—इति ॥
(१०।७।७अ०) ॥

प्रतिप्रस्थातुर्मैत्रावाधिकरणम् ॥

सू० प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपस्थात् ॥ २२ ॥ (प०) ॥

भा० अग्नीषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम कृत्विक् श्रूयते;

तं प्रति सन्देहः,—किं तस्य शेषभक्षो भवेत्, न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
भवेदिति । कुतः ? । वपां हि अपयज्जध्वर्युर्कर्म करोति, 'प्रति-
प्रस्थाता वपां अपयति'—इति ; तस्मात् स्यादस्य भक्षः इति ॥

सू० अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात्
॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अभक्षः' स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः ? । यस्मिन् यागे स
अध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यशेषो नास्ति, वपामसौ अपयति, 'तस्याः'
सर्वप्रदानत्वं, तत्र शेषाभावात् किं भक्षयेत् ? यत्र शेषोऽस्ति
हृदयादिषु अंशेषु, न तत्र असौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्वि
वपापूर्वम् अङ्गापूर्वम्, सोदकेन च यस्य अपूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते,
तस्य तत्कर्षकरे भक्षः, एवं हि तस्योपकारको भवति इति ;
अन्यकर्षकरे भक्षयति तदुपकाराभावादनङ्गं स्यात् ; तस्मात् न
अन्यकर्षकेण भक्षणं सोदकः प्रापयति इति ।

ननु—'अङ्गेऽपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युर्विकारः, स हि अवदानं
करोति,—'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यति'—इति । यस्यां
ब्राह्मणाभेतन्नास्ति, तत्रैषा विचारणा । अथ वा अन्यकार्यम् एतत्
अवदानम्, अन्यकार्यकं प्राकृतं ; तत्र प्रकृतौ यजतिशब्देन
प्रदानारम्भोऽवदाने गृहीते दिसङ्ख्या केवला श्रूयते, नावद्यत्यर्थः ; इह
पुनः प्रतिप्रस्थातुरवदानं चोद्यते, नारम्भः, यदचावदानं भविष्यति,
स प्रदानारम्भः ; तत्र प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षिते अर्थादध्वर्यु-
चोदितोऽवदानं निर्वर्त्तयति, तेन वा अन्येन वा तत् कर्त्तव्यं,

सन्निधानात् अध्वर्युरेव करोति, न नियोगतस्तत् तचाध्वर्युकर्म ;
 यच्चार्यात् कृतं, न तत् चोदकः प्रापयति; अर्थादेव तत् द्वाधाध्वर्युणा
 अन्येन वा कर्त्तव्यं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं नियमार्थं; तस्मात् न, अवयवपि
 प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युकर्मणि वर्त्तते—इति न अस्याङ्गेषु भक्तः स्यात् ॥
 (१०।७।८अ०) ॥

‘आज्यभागौ यजति’ इत्यनेन अपूर्वमृहमेधीयविधानाधिकरणम् ॥

सू० विद्वतौ प्राकृतस्य विधेरग्रहणात् पुनःश्रुतिरन-
 र्थिका स्यात् ॥ २४ ॥ (१म पू०) ॥

भा० चातुर्भाष्येषु श्रूयते,—‘महद्भ्यो मृहमेधीभ्यः सर्वाणां दुग्धे
 सायमोदने’ इति । तच्चेदं समामनन्ति,—‘आज्यभागौ यजति’ इति ।
 तच्च संग्रहः,—किं चोदकेन प्राप्तयोर आज्यभागयोरनुवादमाचमेतत्,
 किं वा, चोदकेन अनेन च द्वाभ्यामेकं कर्म चोद्यते, किं वा,
 अर्थवादार्थं ग्रहणम्, उत अधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिः, अथ
 परिसङ्ख्यार्थं, अथ वा आज्यभागौ वर्जयित्वा अन्यचोदकः प्रापयति,
 अथ वा चोदकेन आज्यभागावेव प्राप्येते, चोदक एव वा नास्ति,
 अपूर्वो मृहमेधीयः?—इति । किं प्राप्तम्? । ‘विद्वतौ’ एतस्यां
 प्राकृतयोर आज्यभागयोः प्राप्तयोर्गृहमाणयोः पुनःश्रवणम् अनर्थान्तरं
 स्यात्, अनुवादमाचमेव सुहृत्वा आचार्य उपदिशति स्म,—न
 अर्थान्तरशङ्कया खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमाचमेतदित्यन्व-
 चिन्यतामिति । कथम्? । तद्धि गम्यते, अन्यच्च नावगम्यते इति ।

यथा अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्ते आनीयन्तां,—देवदत्तो यज्ञदत्तो
विष्णुमित्र इति भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य वक्तारः, एवमेतदपीति ।

सू० अपिवाग्नेयवत् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥ (२य पू०) ॥

भा० यदि हि एतावदेवास्य सामर्थ्यं गम्येत उदितमनुवदितं,
ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात्, अथ तु अन्यदपि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति,
ततः कथमर्थान्तरब्रह्मा न भवति इति । अस्ति च सामर्थ्यं,—
चोदकेन अनेन च दाभ्यां संसृष्टौकोऽर्थ उच्यते, गृहमेधीयो हि
भवति प्रकृतिवत् । किं तत् सादृश्यं ? । 'आज्यभागौ यजति' इति,
प्रकृताविदं श्रूयते,—'आज्यभागौ यजति', एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं
करोति इति, इह पुनः 'आज्यभागौ यजति' इति स प्रकारोऽतिदिश्यते,
—एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति, यथा दाभ्यां ब्रह्माभ्याम्
एकोऽर्थ उच्यते; 'आग्नेयवत्',—आवाहने 'अग्निमग्न आवाह' इति च
एवं सम्बोध्यते, स एवोच्यते,—'आत्मानमावाह' इति । यथा वा, 'एष
दण्डः, दण्डेन प्रहर' इति दाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते; एवमिहापि
प्राकृतौ, 'आज्यभागौ यजति' इति विकृतावपरेण आज्यभागवचनेन
तदन्तं गृहमेधीयं करोति इति वाक्यं पूर्यते,* न यागान्तरं बोध्यते,
नापि चोदकप्राप्तस्य अनुवादमात्रमिति ॥

सू० न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥ (३य पू०) ॥

भा० वाग्वद्ः पक्षं व्यावर्तयति; नैतत् आग्नेयावाहनेन तुल्यं, तच्च

* 'पूर्यते' इति क० च० पाठो न सम्यगिति प्रतिभाति ।

सन्निधानात् अध्वर्युरेव करोति, न नियोगतस्तत् तत्राध्वर्युकर्म; यच्चाथीत् कृतं, न तत् चोदकः प्रापयति; अर्थादेव तत् द्वाध्वर्युषा अन्येन वा कर्त्तव्यं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं नियमार्थं; तस्मात् न, अवश्यमपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युकर्मणि वर्त्तते—इति न अस्याङ्गेषु भयः स्यात् ॥ (१०।७।८अ०) ॥

‘आज्यभागौ यजति’ इत्यनेन अपूर्वमृद्धमेधीयविधानाधिकरणम् ॥

सू० विद्वतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥ (१म पू०) ॥

भा० चातुर्थीस्थेषु श्रूयते,—‘मृद्धो मृद्धमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदने’ इति । तत्रेदं समामनन्ति,—‘आज्यभागौ यजति’ इति । तच्च संशयः,—किं चोदकेन प्राप्तयोराज्यभागयोरनुवादमाचमेतत्, किं वा, चोदकेन अनेन च द्वाभ्यामेकं कर्म चोद्यते, किं वा, अर्थवादायं ग्रहणम्, उत अधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिः, अथ परिसङ्ख्यार्थं, अथ वा आज्यभागौ वर्जयित्वा अन्यचोदकः प्रापयति, अथ वा चोदकेन आज्यभागावेव प्राप्येते, चोदक एव वा नास्ति, अपूर्वा मृद्धमेधीयः?—इति । किं प्राप्तम्? । ‘विद्वतौ’ एतस्यां प्राकृतयोराज्यभागयोः प्राप्तयोर्मृद्धमाणयोः पुनःश्रवणम् अनर्थान्तरं स्यात्, अनुवादमाचमेव सुदृढत्वा आचार्य उपदिशति स्म,—न अर्थान्तरशङ्कया खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमाचमेतदित्यन्वचिन्वतामिति । कथम्? । तद्धि गम्यते, अन्यच्च नावगम्यते इति ।

यथा अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्तो आनीयन्तां,—देवदत्तो यज्ञदत्तो
विष्णुमित्र इति भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य प्रकारः, एवमेतदपीति ।

सू० अपिवाग्नेयवत् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥ (२य पू०) ॥

भा० यदि हि एतावदेवास्त्य सामर्थ्यं गम्येत उदितमनुवदितं,
ततोऽस्य नान्योऽर्थः स्यात्, अथ तु अन्यदपि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति,
ततः कथमर्थान्तरशङ्का न भवति इति । अस्ति च सामर्थ्यं,—
चोदकेन अनेन च दाभ्यां संहृत्यैकोऽर्थ उच्यते, गृहमेधीयो हि
भवति प्रकृतिवत् । किं तत् सादृश्यं ? । 'आज्यभागौ यजति' इति,
प्रकृताविदं श्रूयते,—'आज्यभागौ यजति', एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं
करोति इति, इह पुनः 'आज्यभागौ यजति' इति स प्रकारोऽतिदिश्यते,
—एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति, यथा दाभ्यां ब्रह्माभ्याम्
एकोऽर्थ उच्यते; 'आग्नेयवत्',—आवाहने 'अग्निमग्न आवह' इति य
एवं सम्बोध्यते, स एवोच्यते,—'आत्मानमावह' इति । यथा वा, 'एष
दण्डः, दण्डेन प्रहर' इति दाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते; एवमिहापि
प्राकृतौ, 'आज्यभागौ यजति' इति विद्वतावपरेण आज्यभागवचनेन
तद्वर्त्तं गृहमेधीयं करोति इति वाक्यं पूर्यते,* न यागान्तरं चोद्यते,
नापि चोदकप्राप्तस्य अनुवादमात्रमिति ॥

सू० न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥ (३य पू०) ॥

भा० वाक्यम्: पक्षं व्यावर्त्तयति; नैतत् आग्नेयावाहनेन तुल्यं, तच्च

* 'पूर्यते' इति क० च० पाठो न सम्यग्निच प्रतिभाति ।

हि 'अग्ने आवह'—इत्येतावता आवोढा अग्निरुक्तः, 'अग्निमावह'—
इत्येतावता वोढव्योऽग्निरुच्यते, न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते; इह तु
'प्रकृतिवत्'—इत्येकेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते; पुनः
'आज्यभागौ यजति' इति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात्। तस्मादनुवाद-
मात्रमित्यध्यवसातव्यं। ननु 'अनुवादोऽनर्थकः'। नेत्युच्यते, अर्थवादार्थेन
भविष्यति,—'आज्यभागौ यजति यज्ञतायाः' इति, यदेतत् प्रकृतिवत्
करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागौ पच्यति,* तत्र यज्ञता सम्पत्स्यते
इति ॥

सू० अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे
वचनादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात्
॥ २७ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० अथ वा अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः, न, अनुवाद इति,—
आज्यभागवच्च क्रियेते एवेति, किन्तु हि उपदिश्येते यागावच
कर्त्तव्याविति। कुतः?। अनुवादमात्रं हि अनर्थकं, शब्दपृथक्ताच्च दाभ्यामेकं
कर्मेत्युच्यते। 'अथ कस्मात् न, अर्थवादार्थता गुणार्थता विकारार्थता
वा भवति? इति। उच्यते, अर्थवादासङ्कीर्त्तनात् नाचार्यवादार्थता।
'नन्वत्र 'यज्ञतायाः' इत्यर्थवादः सङ्कीर्त्यते'। उच्यते, न वाक्यान्तरेण
विहितेऽर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति।
तस्माद्यागान्तरविधानार्थ एवायं नार्थवादः। 'ननु यागान्तरं नास्ति
आज्यभागसंज्ञकं'। उच्यते, आज्यभागधर्मकं भविष्यति। न च,

* 'यच्यति' इति का० त्री० पु० पाठः।

गुणसङ्कीर्तनमस्ति, यथा 'अप्सुमन्तौ आज्यभागौ यजति' इति । नचान्यो वचनप्रकारोऽस्ति, यथा 'नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्' इति प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं 'यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्' इति मिन्दित्वा 'सुवेणाधारयति' इति वचनम्; 'तेषु'* हि सत्सु एवमर्थवत्ता स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, 'अपूर्व्वंलात्', एवमपूर्व्वमर्थं करिष्यति, इतरथा न विमिश्रितोत्पत्तिः स्यात्, किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणमिति ? । "एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्"— इति । अतः क्रमेण प्रधानयागादुपरिष्ठादपरौ यागौ आज्यभागधर्मकौ विधीयेते, अज्ञातौ ज्ञायेते इत्यर्थः ॥

सू० प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥ (५म पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—कर्मान्तरबोदनेति ; तन्न, तस्य 'आज्यभागौ' इति नामसङ्कीर्तने सति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपत्तुं ; तद्वर्त्मकत्वे सति लक्षणशब्दः, 'आज्यभागौ' इति विशेषस्य अविवाचा स्यात्, तस्मात् न कर्मान्तरवचनं, किन्तु परिसङ्ख्याया प्रतिषेधः स्यात्, यथा 'पञ्च पञ्चनखा भवाः' इति शशादीनां पञ्चानां कीर्तनात् अन्येषां भक्षणं प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति, एवमिहापि अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यति इति ॥

सू० नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ (५म पू० नि०) ॥

भा० न हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित्पदं श्रूयते, नापि इतराङ्ग-

* 'एतेषु' इति क० च० पू० पाठः ।

वचनं, न च असम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति, पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूखं, नास्य पृथक् सिद्धिरस्तीति ; तदुक्तं, “तद्भूतानां क्रियार्थेन समावाधोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्” (१।१।२५। सू०) इति । तस्मान्न प्रतिषेधः, तच्च हि चवो दोषाः,—अस्वार्थपक्षः, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतदिति ॥

सू० अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ (ईष्ठ पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पक्षसि,—कर्मान्तरचोदनेति ; उक्तस्तत्र दोषः, स एव महान् । तस्मात् किं भवतु ?—आज्यभागधोः स्वशब्देन ग्रहणम्, अन्येषां अङ्गानां चोदकेन ; स्वशब्देनाज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकसौ न प्रापयति, अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यति इति । किमेवं भविष्यति ? इति । संहत्यकारिता न कल्पयिष्यते, चोदकप्राप्तयो-
र्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्यति ; विस्पष्टं सञ्ज्ञायहणेन पुनः—अतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते ; यथा देवदत्तोऽच तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्तः, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते ; न च परिसङ्ख्या जिदोषा सती कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति ।

आह,—‘कस्मादिदं गौरवमाश्रितं ; यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ न गृहीतौ स्यातां, चोदक एष तौ शक्नुयात् पहीतुं, प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनम् ?’ इति । उच्यते,—न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत् कृतं तन्न कृतं

भवति । नौरवस्तु तु दोषोऽस्ति, न तु दोषोऽपि सति चोदक
 आज्यभागौ गृह्णाति, यः परिहारेण यथा ग्रामं गच्छति,
 परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । तस्मात्
 'अग्रहणात्' आज्यभागयोरग्रहणमिति ॥

सू० न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (ईष्ट पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं; यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान् पदार्थान्
 अपेक्षेत, तत्र आज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ नापेक्षेत, अन्याश्च
 गृहीयात्, न त्वसौ पृथक् पृथक् पादार्थानपेक्षते किन्तु प्राकृतमपूर्वम्
 अपेक्षते यद्वत् तेन, तद्वदनेनेति, तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्तापि
 अपेक्षिता भवति । तच्चैतदेवमागच्छति,—कृतकरं शास्त्रमनर्थकं
 भवतीति । तस्मादन्यैरङ्गैः 'तुल्यत्वात्' न चोदकेनागृहीतयोराज्य-
 भागयोरग्रहणमिति ॥

सू० तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥ (७म पू० एवं
 तस्य नि०) ॥

भा० अथ यद्युच्येत,—आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ प्रकृतिवत्
 गृह्णन्मेधीयो भवति । कथमाज्यभागौ यजति?—एवमिति; यथा
 'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकल्पादिषु' इतिवाक्यशेषात् न
 अन्यासु इष्टिषु सप्तदशं; यथा 'शिंशपामानय वृक्षम्' इति
 गान्योऽपि वृक्ष आनीयते, शिंशपैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति;
 एवमिहापि चोदकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते

वचनं, न च असम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति, पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् सिद्धिरस्तीति ; तदुक्तं, “तद्भूतानां क्रियार्थेन समावाधोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्” (१।१।२ ५।सू०) इति । तस्मान्न प्रतिषेधः, तत्र हि चो दोषाः,—अस्वार्थपक्षं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतदिति ॥

सू० अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ (ईष प०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पक्षसि,—कर्मान्तरचोदनेति ; उक्तश्च दोषः, य एव महान् । तस्मात् किं भवतु ?—आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहणम्, अन्येषां अङ्गानां चोदकेन ; स्वशब्देनाज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकसौ न प्रापयति, अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यति इति । किमेवं भविष्यति ? इति । संहत्यकारिता न कल्पयिष्यते, चोदकप्राप्तयोर्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्यति ; विस्पष्टं सञ्ज्ञायद्दणेन पुनः—अतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते ; यथा देवदत्तोऽच तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठसेव तिष्ठतीत्युक्तः, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते ; न च परिसङ्ख्या चिदोषा सती कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति ।

आह,—‘कस्मादिदं गौरवमाश्रितं ; यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ न गृहीतौ स्यातां, चोदक एष तौ शक्नुयात् पक्षीतुं, प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनम् ?’ इति । उच्यते,—न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत् कृतं तच्च कृतं

अवति । गौरवञ्च तु दोषोऽस्ति, न तु दोषोऽपि सति चोदक
 आज्यभागौ गृह्णाति, यः परिहारेण यथा ग्रामं गच्छति,
 परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति । तस्मात्
 ‘अग्रहणात्’ आज्यभागयोरग्रहणमिति ॥

सू० न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (ईष्ट पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं; यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान् पदार्थान्
 अपेक्षेत, तत्र आज्यभागौ गृहीताविति क्त्वा तौ नापेक्षेत, अन्याञ्च
 गृहीयात्, न त्वसौ पृथक् पृथक् पादार्थानपेक्षते किन्तु प्राकृतमपूर्वम्
 अपेक्षते यदत् तेन, तद्वदनेनेति, तस्मिन् अपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्तापि
 अपेक्षिता भवति । तत्रैतदेवमागच्छति,—कृतकरं शास्त्रमनर्थकं
 भवतीति । तस्मादन्यैरङ्गैः ‘तुल्यत्वात्’ न चोदकेनागृहीतयोराज्य-
 भागयोरग्रहणमिति ॥

सू० तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥ (७म पू० एवं
 तस्य नि०) ॥

भा० अथ यद्युच्येत,—आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ प्रकृतिवत्
 गृह्णेधीयो भवति । कथमाज्यभागौ यजति?—एवमिति; यथा
 ‘सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकत्पादिषु’ इतिवाक्यशेषात् न
 अन्यासु इष्टिषु साप्तदशं; यथा ‘शिश्रपामानय वृक्षम्’ इति
 नान्वोऽपि वृक्ष आनीयते, शिश्रपैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति;
 एवमिहापि चोदकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते

ब्रूमः,—‘तथा तद्ग्रहणे* स्यात्’, तुल्यमग्रहणेन ‘तत्’ ग्रहणं, पृथक्-
पदार्थापेक्षिणि चोदके स्यात् अग्रहणमन्येषामङ्गानां, प्राकृता-
पूर्वापेक्षिणि तु नैतदुपपद्यत इति ॥

रू० अपूर्वतान्तु दर्शयेत् ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥
(सि०) ॥

भा० एवं तर्ह्यपूर्वा गृहमेधीयः । कुतः ? । ‘ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात्’,
एवं ग्रहणम् ‘आज्यभागौ यजति’ इति अर्थवद्भविष्यति, पूर्ववत्त्वे तत्
अनर्थकं स्यात्, आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो
न चोदकेन अन्यानि अङ्गानि गृह्णातीति, यस्यान्तु विहतावपूर्वं
किञ्चिदङ्गमुक्तं, न तेन सह एकवाक्यतामगत्वा प्राकृतानि अङ्गानि
गृह्णातीति । कुतः ? । केन प्रकारेण कुर्यादिति तस्याकाङ्क्षा,
न किं कुर्यादिति, प्रकृतौ चाङ्गवत्त्वा नाम प्रकारो विदितः
प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्षयते, न तु विहतावङ्गवत्त्वा कृप्ता, सा
कल्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति, न च कृप्तामुञ्चित्वा कल्पनीयसम्बन्धो
न्यायः, तस्मात् तच्चापि चोदकेन अङ्गानि गृह्णन्त इति । गृहीतेषु
च प्राकृतेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूदिति तेषामङ्गानां
कल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियत एवेति ॥
(१०।७।८अ०) ॥

* ‘तत् ग्रहणे’ इति क० च० पु० पाठः ।

† ‘तद्ग्रहणे’ इति क० स० पु० पाठः ।

गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

भा० गृहमेधीय एवोदाहरणं । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—आज्य-
भागाभ्यामेतत् निराकाङ्क्षम् अन्याङ्गानि न गृह्णाति इति । तदुच्यते,—
किमेष एवोत्सर्गः,—सर्वाण्येवान्यानि अङ्गानि न गृह्णाति इति? । एवं
खलु प्राप्ते,—उच्यते,—“ततोऽपि यावदुक्तं स्यात्”, ‘ततः’ एवमुक्तं,—
अङ्गानि नान्यानि गृह्णाति इति अगम्यमाने विशेषे न गृहीयात्; गम्यते
चात्र विशेषः प्रत्यक्षविहितत्वादाज्यभागयोरिति । अतो यस्य यस्य
प्रत्यक्षवचनः सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्मात् ‘यावदुक्तं स्यात्’,
यथा ‘अग्नये समवद्यति’ इति, ‘ईडामुपङ्कयति’ इति ॥ (१०।७।
१७अ०) ॥

‘गृहमेधीये प्राग्निचादिभक्षणभावाधिकरणम् ॥ (कृत्वा-चिन्ता) ।

सू० स्विष्टकृदङ्गप्रतिषेधः स्यात् तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति गृहमेधीयः, तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—अपूर्वा गृहमेधीय
इति । तच्चेदमामनन्ति,—‘अग्निं स्विष्टकृतं यजति’ इति । तच्चेदं
सन्दिह्यते,—किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसङ्ख्यायकः
स्विष्टकृच्छब्दः, उत न? इति ।

आह,—‘ननु अपूर्वत्वाद्गृहमेधीयस्य नैव शेषभक्षा विद्यन्ते’ ।
अत्रोच्यते,—‘पूर्ववाग् गृहमेधीय इति कृत्वा-चिन्तेयम् । पूर्वस्य अधि-

मैत्रावरुणस्यैकभागताधिकरणम् ॥

सू० द्विभागः स्याद् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा० अयेदानो मैत्रावरुणमेव प्रति भवति सन्देहः,—किं द्विभागो मैत्रावरुणः, उत एकभागः?—इति । किं प्राप्तं? । 'द्विभागः स्यात्',—अर्धयुविकारत्वादध्वर्युभागं प्राप्नोति, होतृविकारत्वात् होतृ-भागं प्राप्नोति; तस्माद् द्विभागः स्यात् इति ॥

सू० एकत्वाद्वैकभागः स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात्
॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा० वाशब्दः पदं व्यावर्त्तयति,—न द्विभागः स्यात्, 'एकभागो' भवेदिति । कुतः? । 'भागस्याश्रुतिभूतत्वात्'—इति, न इह अध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होतृभागः; यदि हि उभौ श्रूयेयातां, एकेन भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात्, चोदकेन तयोः प्राप्तिर्गम्यते, तत्रैकत्वाच्चैत्रावरुणस्य, एकेनैव भागेन यावती प्राकृती शक्तिः, सा कृतेति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति; तस्मात् एकभागः स्यात्—इति ॥
(१०।७।७अ०) ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भेषाभावाधिकरणम् ॥

सू० प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपण्यात् ॥ २२ ॥ (प०) ॥

भा० अग्नीषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक् श्रूयते;

तं प्रति सन्देहः,—किं तस्य शेषभक्षो भवेत्, न ? इति । किं प्राप्तं ? । भवेदिति । कुतः ? । वपां हि अपयन्नध्वर्युकर्म करोति, 'प्रति-प्रसूता वपां अपयति'—इति ; तस्मात् स्यादस्य भक्षः इति ॥

सू० अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात्
॥ २३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अभक्षः' स्यात् प्रतिप्रसूता । कुतः ? । यस्मिन् यागे स अध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यशेषो नास्ति, वपामसौ अपयति, 'तस्याः' सर्वप्रदानत्वं, तच्च शेषाभावात् किं भक्षयेत् ? यच्च शेषोऽस्ति हृदयादिषु अंशेषु, न तच्च असौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्वि वपापूर्वम् अङ्गापूर्व्यात्, चोदकेन च यस्य अपूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्षकरे भक्षः, एवं हि तस्योपकारको भवति इति ; अन्यकर्षकरे भक्षयति तदुपकाराभावादनङ्गं स्यात् ; तस्मात् न अन्यकर्षणि भक्षणं चोदकः प्रापयति इति ।

ननु—'अङ्गेष्वपि प्रतिप्रसूता अध्वर्युर्विकारः, स हि अवदानं करोति,—'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रसूता अवयति'—इति । यस्यां ब्राह्मणायामेतन्नास्ति, तच्चैषा विचारणा । अथ वा अन्यकार्यम् एतत् अवदानम्, अन्यकार्यकं प्राकृतं ; तच्च प्रकृतौ यजतिब्रह्मेन प्रदानारम्भेऽवदाने गृहीते द्विसंख्या केवला श्रूयते, नावद्यत्यर्थः ; इह पुनः प्रतिप्रसूतातुरवदानं चोद्यते, नारम्भः, यदचावदानं भविष्यति, स प्रदानारम्भः ; तच्च प्रकृतौ प्रदाने चिकीर्षिते अर्थादध्वर्युर-चोदितोऽवदानं निर्वर्त्तयति, तेन वा अन्येन वा तत् कर्त्तव्यं,

सन्निधानात् अध्वर्युरेव करोति, न नियोगतस्तत् तच्चाध्वर्युकर्म; यच्चाद्यात् कृतं, न तत् सोदकः प्रापयति; अर्थादेव तत् दृष्टाध्वर्युषा अन्येन वा कर्मणं, प्रतिप्रस्थातुर्वचनं नियमार्थं; तस्मात् न, अवयवमपि प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युकर्मणि वर्त्तते—इति न अस्याङ्गेषु भक्तः स्यात् ॥ (१०।७।८अ०) ॥

‘आज्यभागौ यजति’ इत्यनेन अपूर्वमृष्टमेधीसन्निधानाधिकरणम् ॥

सू० विहृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनःश्रुतिरन-
र्यिका स्यात् ॥ २४ ॥ (१म पू०) ॥

भा० चातुर्भास्त्रेषु श्रूयते,—‘महद्भ्यो मृष्टमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदने’ इति । तच्चेदं समामनन्ति,—‘आज्यभागौ यजति’ इति । तच्च संशयः,—किं सोदकेन प्राप्तयोराज्यभागयोरनुवादमाचमेतत्, किं वा, सोदकेन अनेन च द्वाभ्यामेकं कर्म श्रूयते, किं वा, अर्थवादार्थं ग्रहणम्, उत अधिकयोः कर्मान्तरयोस्तत्पत्तिः, अथ परिसङ्ख्यार्थं, अथ वा आज्यभागौ वर्जयित्वा अन्यसोदकः प्रापयति, अथ वा सोदकेन आज्यभागावेव प्राप्येते, सोदक एव वा नास्ति, अपूर्वौ मृष्टमेधीयः?—इति । किं प्राप्तम्? । ‘विहृतौ’ एतस्यां प्राकृतयोराज्यभागयोः प्राप्तयोर्मृष्टमाप्ययोः पुनःश्रवणम् अनर्थात्तरं स्यात्, अनुवादमाचमेव सुहृद्भूत्वा आचार्य उपदिशति स्म,—न अर्थान्तरब्रह्मया खेदितव्यं मनः, ज्ञातमेतत् अनुवादमाचमेतदित्यन्व-
चिन्त्यतामिति । कथम्? । तद्वि गम्यते, अन्यच्च नावगम्यते इति ।

यथा अस्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्तो आनीयन्तां,—देवदत्तो यज्ञदत्तो
विष्णुमित्र इति भवन्ति लोकेऽनुवादमात्रस्य वक्तारः, एवमेतदपीति ।

सू० अपिवाग्नेयवत् द्विशब्दत्वं स्यात् ॥ २५ ॥ (२य पू०) ॥

भा० यदि हि एतावदेवास्त्य सामर्थ्यं गम्येत उदितमनुवदितुं,
ततोऽस्त्य गान्धोऽर्थः स्यात्, अथ तु अन्यदपि कर्तुमस्त्य सामर्थ्यमस्ति,
ततः कथमर्थान्तरशङ्का न भवति इति । अस्ति च सामर्थ्यं,—
षोडशेन अनेन च दाभ्यां संहृत्यैकोऽर्थ उच्यते, गृहमेधीयो हि
भवति प्रकृतिवत् । किं तत् सादृश्यं ? । ‘आज्यभागौ यजति’ इति,
प्रकृताविद् श्रूयते,—‘आज्यभागौ यजति’, एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं
करोति इति, इह पुनः ‘आज्यभागौ यजति’ इति स प्रकारोऽतिदिश्यते,
—एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति, यथा दाभ्यां ब्रह्माभ्याम्
एकोऽर्थ उच्यते; ‘आग्नेयवत्’,—आवाहने ‘अग्निमग्न आवाह’ इति च
एवं सम्बोध्यते, स एवोच्यते,—‘आत्मानमावाह’ इति । यथा वा, ‘एष
दण्डः, दण्डेन प्रहर’ इति दाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते; एवमिहापि
प्राकृतौ, ‘आज्यभागौ यजति’ इति विज्ञतावपरेण आज्यभागवचनेन
तद्वर्त्तनं गृहमेधीयं करोति इति वाक्यं पूर्यते,* न यागान्तरं चोच्यते,
नापि षोडशप्राप्तस्य अनुवादमात्रमिति ॥

सू० न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥ (३य पू०) ॥

भा० वाग्व्यः पक्षं व्यावर्त्तयति; नैतत् आग्नेयावाहनेन तुल्यं, तच्च

* ‘पूर्यते’ इति क० च० पाठो न सम्यगिति प्रतिभाति ।

हि 'अग्ने आवह'—इत्येतावता आवोढा अग्निरुक्तः, 'अग्निमावह'—
इत्येतावता वोढव्योऽग्निरुच्यते, न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते ; इह तु
'प्रकृतिवत्'—इत्येकेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते ; पुनः
'आज्यभागौ यजति' इति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात् । तस्मादनुवाद-
मात्रमित्यथ्यवसातव्यं । ननु 'अनुवादोऽनर्थकः' । नेत्युच्यते, अर्थवादार्थेन
भविष्यति,—'आज्यभागौ यजति यज्ञतायाः' इति, यदेतत् प्रकृतिवत्
करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागौ पक्ष्यति,* तच्च यज्ञता सम्पत्स्यते
इति ॥

सू० अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे
वचनादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात्
॥ २७ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० अथ वा अधिकयोः कर्मान्तरयोः सत्पत्तिः, न, अनुवाद इति,—
आज्यभागवच्च क्रियेते एवेति, किन्तर्हि उपदिश्येते यागावच्च
कर्त्तव्याविति । कुतः ? । अनुवादमात्रं हि अनर्थकं, शब्दपृथक्ताञ्च दाभ्यामेकं
कर्माच्यते । 'अथ कस्मात् न, अर्थवादार्थता गुणार्थता विकारार्थता
वा भवति ? इति । उच्यते, अर्थवादासङ्कीर्त्तनात् नाचार्यवादार्थता ।
'नन्वच 'यज्ञतायाः' इत्यर्थवादः सङ्कीर्त्यते' । उच्यते, न वाक्यान्तरेण
विहितेऽर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ।
तस्माद्यागान्तरविधानार्थ एवायं नार्थवादः । 'ननु यागान्तरं नास्ति
आज्यभागसंज्ञकं' । उच्यते, आज्यभागधर्मकं भविष्यति । न च,

* 'यक्ष्यति' इति का० मी० पु० पाठः ।

गुणसङ्कीर्तनमस्ति, यथा 'असुमन्तौ आज्यभागौ यजति' इति ।
 नचान्यो वचनप्रकारोऽस्ति, यथा 'नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्'
 इति प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवार्थं 'यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात्' इति
 निन्दित्वा 'सुवेणाधारयति' इति वचनम्; 'तेषु'* हि सत्सु एवमर्थवत्ता
 स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, 'अपूर्वत्वात्', एवमपूर्वमर्थं
 करिष्यति, इतरथा न विशिष्टोत्पत्तिः स्यात्, किं पुनरत्र कर्मान्तरे
 लक्षणमिति ? । "एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात्"—
 इति । अतः क्रमेण प्रधानयागादुपरिष्ठादपरौ यागौ आज्यभागधर्मकौ
 विधीयेते, अज्ञातौ ज्ञायेते इत्यर्थः ॥

सू० प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥ (५म पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि, -कर्मान्तरचोदनेति ; तत्र, तस्य 'आज्यभागौ'
 इति नामसङ्कीर्तने सति अनाज्यभागौ न शक्यौ प्रतिपत्तुं ;
 तद्वर्त्मकत्वे सति लक्षणशब्दः, 'आज्यभागौ' इति विशेषस्य अविवक्षा
 स्यात्, तस्मात् न कर्मान्तरवचनं, किन्तु परिसङ्ख्याया प्रतिषेधः स्यात्,
 यथा 'पञ्च पञ्चनखा भवाः' इति शशादीनां पञ्चानां कीर्तनात्
 अन्येषां भवणं प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति, एवमिहापि
 अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यति इति ॥

सू० नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ (५म पू० नि०) ॥

भा० न हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित्पदं श्रूयते, नापि इतराङ्ग-

* 'तेषु' इति क० च० पू० पाठः ।

वचनं, न च असम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति, पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् सिद्धिरस्तीति; तदुक्तं, “तद्भूतानां क्रियार्थेन समावाचोऽर्थस्य तस्मिन्निमित्तात्” (१।१।२५।सू०) इति । तस्मान्न प्रतिषेधः, तच्च हि चयो दोषाः,—अस्वार्थग्रहणं, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च । तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतदिति ॥

सू० अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ (ईष्ट पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्यसि,—कर्मान्तरचोदनेति; उक्तस्तत्र दोषः, च एव महान् । तस्मात् किं भवतु?—आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहणम्, अन्येषां अङ्गानां चोदकेन; स्वशब्देनाज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकसौ न प्रापयति, अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यति इति । किमेवं भविष्यति? इति । संवत्सकारिता न कल्पयिष्यते, चोदकप्राप्तयोर्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्यति; विषष्टं सञ्ज्ञाग्रहणेन पुनः—अतिरित्येतन्न कर्मान्तरं कल्पयिष्यते; यथा देवदत्तोऽच तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्तः, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते; न च परिसञ्ज्ञा चिदोषा यती कल्पिता भविष्यति । तस्मात् चोदकेन अगृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति ।

आह,—‘कस्मादिदं गौरवमाश्रितं; यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ न गृहीतौ स्यातां, चोदक एव तौ शक्यात् गृहीतुं, प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनम्?’ इति । उच्यते,—न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनं, न तु गौरवेण यत् कृतं तन्न कृतं

भवति । गौरवस्तु दोषोऽस्ति, न तु दोषेऽपि सति चोदक
आज्यभागौ गृह्णाति, यः परिहारेण यथा यामं गच्छति,
परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु यामगमनं न भवति । तस्मात्
'अग्रहणात्' आज्यभागयोरग्रहणमिति ॥

सू० न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (ईष्ट पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं ; यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान् पदार्थान्
अपेक्षेत, तत्र आज्यभागौ गृहीताविति कृत्वा तौ गापेक्षेत, अन्यांश्च
गृहीयात्, न त्वसौ पृथक् पृथक् पादार्थानपेक्षते किन्तु प्राकृतमपूर्वम्
अपेक्षते यदन् तेन, तददनेनेति, तस्मिन्नपेक्ष्यमाणे आज्यभागवत्तापि
अपेक्षिता भवति । तच्चैतदेवमागच्छति,—कृतकरं शास्त्रमनर्थकं
भवतीति । तस्मादन्यैरङ्गैः 'तुल्यत्वात्' न चोदकेनागृहीतयोराज्य-
भागयोरग्रहणमिति ॥

सू० तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥ (७म पू० एवं
तस्य नि०) ॥

भा० अथ यद्युच्येत,—आज्यभागावेव चोदकेन गृहीतौ प्रकृतिवत्
गृहमेधीयो भवति । कथमाज्यभागौ यजति ?—एवमिति ; यथा
'सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति अध्वरकल्पादिषु' इतिवाक्यशेषात् न
अन्यासु इष्टिषु सप्तदशं ; यथा 'शिश्रपामानय वृक्षम्' इति
नान्योऽपि वृक्ष आनीयते, शिश्रपैव वृक्षशब्देन गृहीता भवति ;
एवमिहापि चोदकेनाज्यभागावेव गृहीताविति द्रष्टव्यम् । एवं प्राप्ते

ब्रूमः,—‘तथा तद्ग्रहणे* स्यात्’, तुल्यमग्रहणेन ‘तत्’ ग्रहणं, पृथक्-
पदार्थापेक्षिणि चोदके स्यात् अग्रहणमन्येषामङ्गानां, प्राकृता-
पूर्वापेक्षिणि तु नैतदुपपद्यत इति ॥

सू० अपूर्वतान्तु दर्शयेत् ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥
(सि०) ॥

भा० एवं तर्ह्यपूर्वा गृहमेधीयः । कुतः ? । ‘ग्रहणस्य अर्थवत्त्वात्’,
एवं ग्रहणम् ‘आज्यभागौ यजति’ इति अर्थवद्भविव्यति, पूर्ववच्चे तत्
अनर्थकं स्यात्, आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षभूताभ्यां गृहमेधीयो निराकाङ्क्षो
न चोदकेन अन्यानि अङ्गानि गृह्णातीति, यस्यान्तु विहतावपूर्वं
किञ्चिदङ्गसुक्तं, न तेन सह एकवाक्यतामगत्वा प्राकृतानि अङ्गानि
गृह्णातीति । कुतः ? । केन प्रकारेण कुर्यादिति तस्याकाङ्क्षा,
न किं कुर्यादिति, प्रकृतौ चाङ्गवत्त्वा नाम प्रकारो विदितः
प्रयोगवचनेन च आकाङ्क्षयते, न तु विहतावङ्गवत्त्वा कृप्ता, सा
कल्पयित्वा आकाङ्क्षिता भवति, न च कृप्तासुप्तिवा कल्पनीयसम्बन्धो
न्यायः, तस्मात् तच्चापि चोदकेन अङ्गानि गृह्णन्त इति । गृहीतेषु
च प्राकृतेषु वैकृतानामङ्गानां विधानमनर्थकं मा भूदिति तेषामङ्गानां
कल्पयित्वा सर्वाङ्गोपसंहारिणा प्रयोगवचनेन संग्रहः क्रियत एवेति ॥
(१०।७।६अ०) ॥

* ‘तत् ग्रहणे’ इति क० च० पु० पाठः ।

† ‘तद्ग्रहणे’ इति क० च० पु० पाठः ।

गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

भा० गृहमेधीय एवोदाहरणं । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—आज्य-
भागाभ्यामेतत् निराकाङ्क्षम् अन्याङ्गानि न गृह्णाति इति । तदुच्यते,—
किमेष एवोत्सर्गः,—सर्वाण्येवान्यानि अङ्गानि न गृह्णाति इति? । एवं
खलु प्राप्ते,—उच्यते,—“ततोऽपि यावदुक्तं स्यात्”, ‘ततः’ एवमुक्तं,—
अङ्गानि नान्यानि गृह्णाति इति अगम्यमाने विशेषे न गृह्णीयात्; गम्यते
चात्र विशेषः प्रत्यक्षविहितत्वादाज्यभागयोरिति । अतो यस्य यस्य
प्रत्यक्षवचनः सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्मात् ‘यावदुक्तं स्यात्’,
यथा ‘अग्नये समवद्यति’ इति, ‘ईडामुपकथयति’ इति ॥ (१०।७।
१७अ०) ॥

‘गृहमेधीये प्राश्निचादिभक्षणभावाधिकरणम् ॥ (हत्वा-चिन्ता) ।

सू० स्विष्टकृदङ्गप्रतिषेधः स्यात् तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति गृहमेधीयः, तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,—अपूर्वा गृहमेधीय
इति । तच्चेदमामनन्ति,—‘अग्निं स्विष्टकृतं यजति’ इति । तच्चेदं
सन्दिह्यते,—किमन्येषां शेषकार्याणां भक्षणस्य च परिसङ्ख्यायकः
स्विष्टकृच्छब्दः, उत न? इति ।

आह,—‘ननु अपूर्वत्वाद्गृहमेधीयस्य नैव शेषभक्ता विद्यन्ते’ ।
अत्रोच्यते,—‘पूर्ववान् गृहमेधीय इति हत्वा-चिन्तेयम् । पूर्वस्य अधि-

करणस्य प्रयोजनं चिन्तयते,—यदि परिसङ्ख्या भवेत्, आञ्ज्यभागाभ्यां
यागाः परिसङ्ख्यायेरन् नान्ये इति । इदमपि प्रयोजनं भवति,—
खिष्टकृच्छ्रवणेन शेषभक्षाः परिसङ्ख्यायन्ते, न ? इति । किं प्राप्तं ? ।
खिष्टकृति श्रूयमाणे परिसङ्ख्या स्याद्भक्षाणां । कुतः ? । ‘तुल्य-
कारणत्वात्’,—तुल्यं हि कारणं खिष्टकृतो भक्षाणाञ्च ; उभयमपि
शेषसंस्कारार्थं, तत्र वचनादयं शेषसंस्कारो भवति, नान्य इति
प्रतिषिध्येरन् भक्षाः ॥

सू० अप्रतिषेधो वा दर्शनादिङायां स्यात् ॥ ३६ ॥

(पू०) ॥

भा० यद्यैव खिष्टकृत्श्रवणेऽन्येषां शेषकार्याणामदर्शनमिति
शेषभक्षा न सन्तीति उच्यते, एवं भक्षणदर्शनात् भक्षाः सन्तीति
गम्यते ; दर्शनादर्शनयोश्च दर्शनं प्रमाणं । किं तद्दर्शनम् ? ।
‘इडामुपप्लवयति’ इति उपप्लवनं अनुज्ञापनं, तत् सति भक्षणे भवति,
नासति ; तस्मात् न प्रतिषेधः ॥

सू० प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

(उ०) ॥

भा० ‘प्रतिषेधो वा’, तुल्यकारणेन हि प्रत्यक्षश्रुतेन आनुमानिकं
वाच्यते । अथ यद्दर्शनमुक्तं, तद्विधिपूर्वस्य भक्षस्य भविष्यति, एवं
ज्ञापयते, ‘अथ इडामेवावप्लवयति न प्राञ्ज्यमुपप्लवय प्राञ्जति’ इति
तस्य दर्शनं । कृत्वा-चिन्तायाः प्रयोजनं न वक्तव्यं, पूर्वाधिकरणस्य हि

तत् प्रयोजनं, न च प्रयोजनस्य प्रयोजनमुच्यते यत् प्रयोक्तव्यं तच्च
पूर्वाधिकरणम् ॥ (१०।७।११अ०) ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः श्रृङ्खिलान्तानिचमाधिकरणम् ॥

सू० श्रृङ्खिलान्तत्वे विकल्पः स्यात् परेषु पठ्यनुयाज-
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘श्रृङ्खिलान्ता प्रायणीया सन्निष्ठते न पत्नीः
संयाजयन्ति’ इति । ‘इडान्ता आतिथ्या सन्निष्ठते नानुयाजान् यजति’
इति । तच्च संग्रहः,—प्रायणीया किं श्रृङ्खिलान्ता इत्यसंख्या वा, उत
श्रृङ्खिलैव ? तथा आतिथ्या किम् इडान्ता इत्यसंख्या वा, उत इडान्तैव ।
किं प्राप्तं ?,—‘श्रृङ्खिलान्तत्वे विकल्पः स्यात्’ इति । कुतः ? । पठ्यनुयाजस्य
प्रतिषेधात् । ‘श्रृङ्खिलान्ता सन्निष्ठते’ इति तावत् व्यक्तमेव वचनम्, अपरमपि
वचनं ‘न पत्नीः संयाजयन्ति’ इति; यदि श्रृङ्खिलैव नित्यं, ‘पठ्यनुयाज-
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्’, तस्मात् पठ्यनुयाजप्रतिषेधेन इत्यसंख्यान-
मुच्यते । कथं ? । प्रायणीयायां पत्नीसंयाजान् केवलान् न करोति,
नान्यं न करोति इति; तथा आतिथ्यायामनुयाजान् केवलान् न
करोति, नान्यं न करोति इति,—अकर्तव्यपरिसङ्ख्यानार्थमेवेदं
भिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यां वाक्याभ्यामिति ॥

सू० नित्यानुवादे वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥
(सि०) ॥

भा० न त्वेतदस्ति,—विकल्प इति, एक एव कल्पः श्रृङ्खिलान्तान् ।

तच्च हि विप्रिष्टं वचनं, द्वितीयः कस्यो नाच्चेव । न हि तस्य वचनम्
अस्ति । न च पत्न्यनुयाजप्रतिषेधकं कृत्स्नसंख्यानवाक्यं, किन्तु हिं
तस्मिन्निष्ठानुवादः,—नित्यप्राप्तं अमुवदति, यथा, 'मान्तरिक्षे न दिवि
अग्निः सेतव्यः' इति पूर्वाभ्यां सदैकवाक्यतैव अनयोः, 'ग्रन्थन्ता प्रायणीया
सन्निष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति' इति तथा 'इडान्ता आतिथ्या सन्निष्ठते
नानुयाजान् यजन्ति' इति । अथ चक्षुषाघवेन ह्यतिः । 'ननु प्रति-
षेधवचनः* कृत्स्नसंख्यानं वदेत्' । य एव हि श्रुतस्मार्थस्योत्सर्गो दोषः
स एवाश्रुतकल्पनायां ; तस्मात् ग्रन्थिडान्ततैव स्यादिति ॥ (१०।७।
१२ अ०) ॥

प्रायणीमातिथयोः पूर्वाभ्यामेव संनिष्ठाभ्यां संस्थाधिकरणम् ।

सू० प्रतिषेधार्थवचनात् चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४० ॥ (पू०) ॥

भा० इदमेवोदाहरणं,—'ग्रन्थन्ता प्रायणीया सन्निष्ठते न पत्नीः
संयाजयन्ति' इति, 'इडान्ता आतिथ्या सन्निष्ठते नानुयाजान् यजन्ति' इति ।
तच्च द्वौ ग्रन्थू द्वे इडे इति । तच्चायमर्थः सांश्रयिकः,—किं परेषु ग्रन्थुना
ग्रन्थन्ता सन्निष्ठते, उत पूर्वेषु ? । एवं, किं परया इडया इडान्ता
सन्निष्ठते, उत पूर्वया ? इति । किं प्राप्तं ? । 'पूर्वाभ्यां ग्रन्थिडाभ्याम्
इति । कुतः ? । पूर्वाभ्यामपि संस्थापयता श्रुत्यर्थः कृतो भवति इति ;

* प्रतिषेधवचनात् इति आदर्शवृत्तकथा ।

कृते च ब्रह्मार्थं कस्मादुत्तरान् पदार्थान् कुर्यात् ?—इति । उच्यते,—
उत्तराभ्यामपि संस्थापयन् ब्रह्मार्थमेव करोति, तत्र नियमात्
पूर्वाभ्यां संस्थापयन् ब्रह्मार्थं परिच्छिन्द्यात्, ब्रह्मार्थं परिच्छेत्स्यामः,
यदि उत्तराभ्यामपि संस्थापनं ब्रह्मे वक्ष्यति, ततस्त्वाभ्यां
संस्थापयन् भूत्यांसमुपकारं लक्ष्यते तस्मादनियमः,—पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यां
वेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—उत्तराभ्यामिति । कुतः ? । ‘निषेधार्थवत्त्वात्’,—
तदैव पक्षीसंथाजस्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति, यदि उत्तराभ्यां
न संस्थाप्येत, नैव पक्षीसंथाजानुयाजौ प्राप्नुतः; तस्मादुत्तराभ्याम् इति ।
‘ननु च प्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वमुक्तं’ । उच्यते,—न सत्यां गतौ
न्यायं, तस्मान्न पूर्वाभ्यामिति । ‘उच्यते,—खिन्नमेतदुपदिष्टं, न च
खिन्नं साधकं भवति, प्राप्तिरुच्यताम् ? इति, पक्षेऽपि हि खिन्नस्य
अर्थवत्त्वा स्यात्, अचोच्यते,—इयं प्राप्तिः,—यदा विद्वेषो नाव-
गम्यते, शंखुरन्ते यस्या अङ्गरीतेः, सा ग्रन्थन्ता,—एवम् इडान्ता ;
सैषा अङ्गरीतिर्विधीयते ग्रन्थन्ता इडान्ता च ; सा च विधीयमाना
अन्यानि अङ्गानि परिसङ्गृह्ये । कथं ? । ग्रन्थन्तया अङ्गरीत्या इडान्तया
च सङ्कीर्त्तमानया ग्रन्थिडान्ततायां सत्याम् अन्यानि अङ्गानि न
आकाङ्क्षांते, अनाकाङ्क्षमाणानि च नैकवाक्यतां यान्ति, अतो
ऽप्राप्तानीति गम्यते । ‘नन्वेवं सति पूर्वाभ्यां ग्रन्थिडान्तता न कश्चिदर्थमधिकं
साधयति’ इति । उच्यते,—नैव दोषः, न हि तस्यार्थं पृथग्वाक्यं
यस्य आनर्थक्यं परिजिहीर्यते, अस्य वाक्यस्योत्तरान्तता प्रयोजनं,
तस्मात् उत्तराभ्यां संस्था स्यादिति ॥

सू० प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥
(सि०) ॥

भा० नैतदस्ति,—उत्तराभ्यां ब्रंखिडाभ्यां सन्निष्ठते इति । पूर्वाभ्यामेव ।
कुतः ? । नेह ब्रंखन्ताया अङ्गरीतेर्भावो विधीयते, इडागतायाश्च ;
किन्तर्हि संख्या विधीयते, ब्रंखिडागता सन्निष्ठते, प्रवर्त्तमाना
ब्रंखिडागता च जाता सन्निष्ठते, न प्रवर्त्तते ; तिष्ठत्वेव कर्तव्यं
सन्निष्ठतीत्युच्यते । तच्च पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यामिति विज्ञेये अगवगम्यमाने
पूर्वाभ्याश्च न प्रवर्त्तन्त उत्तराभ्याश्च ; तदेव तच्च पूर्वाभ्यामेव संख्याने
कृतं भवति । प्रतिषेधस्य नित्यानुवाद इत्युक्तम् ॥

सू० प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्यदेशत्वम्
॥ ४२ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च पूर्वाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति । कुतः ? । त्वरायुक्तो
हि प्रतिषेधोऽयं कृतः । कथं ? । 'देवासुराः सत्यमभजन्त, अर्द्धं
देवाः सत्यस्याभजन्त अर्द्धमसुराः, तदसुरैः सत्यमनूच्यमानं देवान्
अपाक्रामत् ते प्राचषीयं निरवपन् तच्छ्रवन्तमाषीत् । अथ असुरा
यज्ञमायंस्ततो यज्ञः तत्वर इति तमेवं कृत्वा त्वरितमाद्रिचन्ते' इति ।
तस्मात् 'आतिथ्यं निरवदंस्तदिडागन्तमाषीदथा सुरा यज्ञमायंस्ततो यज्ञः
तत्वरः इति तदिडागन्तमेव कृत्वा त्वरितमाद्रिचन्ते' इति । त्वराकृतस्य
पूर्वमपेक्षन्ते, नोत्तरं ; तस्मात् नान्यो देशः प्रतिषेधस्य ; तस्माच्च
पूर्वाभ्यामेव ब्रंखिडाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।७।१३अ०) ॥

‘षडुपसद उपसाद्यन्ते’ इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्त्तव्यविधानाधिकारश्च ॥

सू० उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥

(१म पू०) ॥

भा० अस्मि ज्योतिष्टोमः, तच्चेदमावायते,—‘षडुपसद उपसाद्यन्ते’ इति, ताः प्रकृत्य आगमन्ति,—‘अप्रयाजास्मा अगनुयाजाः’ इति । तत्र संग्रहः,—किं यावत् प्रतिषिद्धं तावन्न कर्त्तव्यम्, अन्यत्सर्वं कर्त्तव्यं; अथ यावत् उपदिष्टं तावत् कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं न कर्त्तव्यं; अथ अपूर्वा उपसदः ?* इति । किं प्राप्तं ?,—‘उपसत्सु यावदुक्तं’ न कर्त्तव्यं, ‘अप्रयाजास्माः अगनुयाजाः†’ इति प्रयाजानुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः ब्रह्मोऽवशिष्टांशोदकप्राप्तान् न वारयति । तस्माद्विशिष्टं सर्वं कर्त्तव्यम् इति ॥

सू० सौवेष्ट वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥

(२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति, यावदुपदिष्टं कर्त्तव्यं । ‘सौवेष्ट’ आधारेण सर्वमन्यत् परिसङ्ख्यायते, अविशिष्टो ह्यसौ सौव आचारः पुनरावायते, न तत्र कश्चित् गुणो विशिष्टः श्रूयते, तस्मान्नेन तत् परिसङ्ख्यायते ॥

* अथ वा अपूर्वो उपसदः ? इति आदर्शपूस्तकपाठः ।

† अथ ‘अगनुयाजाः’ इति सर्वत्रैव मुखे द्विर्वाकारमुक्तः पाठो आकरश्चङ्गतेऽपि पूर्वोपरपाठविरोधादुपेक्षितः ।

सू० अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्यप्रतिसवात् ॥ ४५ ॥
(२य पू० नि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यावदुक्तं कर्त्तव्यम्, अवशिष्टं नेति, किन्तहि सर्वं कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा इति। एवं हि श्रूयते,—‘अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ताः’ इति, एवं प्रतिषेधे कृत्वा कृतार्थः ब्रह्मो नान्यस्य बाधकौ भवितुमर्हति। यदुक्तं,—निर्गुणं बौवाधारअवयवमिति, प्रतिप्रसवोऽयं न परिसङ्ख्या। एवं श्रूयते,—‘नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयादन्यमुखं कुर्यात् सुवेषाधार-माधारयतीति,† नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् प्राकृतिकीम् ; एता हि आचारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां मुखं, यदन्यामाहुतिम् ओपसदीम् अम्यादिकां जुहुयादन्यमुखं कुर्यात् तस्मात् सुवेषाधारयति इति। आचारादिकान्याहुतीर्जुहेति-इत्याचारादीनाम् अभावमाशङ्क्य पुनः प्रतिप्रसवोऽयम् ‘आधारमाधारयति’ इति, नान्यत् करोमि, किन्तहि आधारयति, न नाधारयतीति। तस्मान्न परिसङ्ख्या, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यम् इति ॥

सू० अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥
४६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा अपूर्वा उपसदः, ‘अनिज्या’ प्राकृतस्य ‘शेषस्य’,

* पूर्व्वेन ‘अप्रयाजास्ता अननुयाजाः’ इत्येतावानेव पाठः, ततश्च यद्यपि तथैव भवितुं युक्तः।

† “अथसर्थे,—‘बौवाधारः सर्वेष्वयममुखं तथा सति यदि कश्चित् अन्य उपसत्-प्रयोगादौ बौवाधारमकृत्वा तस्य स्थाने काचिदन्यामाहुतिं जुहुयात् तदा मुख्य-वत्यासेन प्रत्यवाचं प्राप्नुयात्, बौवाधारः आदौ कर्त्तव्यः इति” इति व्याख्यानम्।

नित्यानुवादोऽयम्,—‘अप्रयाजास्मा अननुयाजाः’ इति । मुख्यदेवता-
मनभीष्याम् उपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते,—‘गान्धामाहुतिं
पुरस्तात् जुहुयात् आग्नेया अग्निर्हि सुखम्’ इत्यभिधाय, ‘यदन्यामाहुतिं
पुरस्तात् जुहुयात् वैकृतीमन्यत् सुखं कुर्यादाग्नेया अग्निर्हि सुखं
क्षुवेण आधारमाधारयति गान्धं यजते अग्निमनीकं सोमं ब्रह्मं विष्णु-
तेजनम्’ इति ; तदेतदाधारेण निराकाङ्क्षीकृतं गान्धेन प्रकृताङ्गि-
न सह एकवाक्यतामेति । अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभीष्या अपोप-
दिश्यन्ते गान्धं यजति, तस्मादग्निः प्रथम इष्यते इति ॥ (१०।७।
१४अ०) ॥

‘वारणेनैककपालेन’ इत्यादिना अपूर्वस्य अवश्यस्य विधानाधिकारश्च ॥

सू० अवष्टुथे वर्हिषः प्रतिषेधात् शेषकर्म स्यात् ॥

४७ ॥ (१म पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवष्टुथः,—‘वारणेनैककपालेनाभ्युधमभ्यव-
यन्ति’ इति । तच्चैतदाचक्षते,—अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति ।
अपवर्हिषौ अनुयाजौ यजति’ इति । तच्चैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—किं,
वर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा अन्यत्सर्वं कर्तव्यम्, उत, आज्ञाभागाभ्यामन्यत्
परिसंक्षायते ; अथ वा अपूर्वोऽवष्टुथः ? इति । किं प्राप्तं ? वर्हिर्मात्रं
वर्जयित्वा ‘शेषकर्म स्यात्’ । कुतः ? । वर्हिःप्रतिषेधात्, ‘अपवर्हिषौ
अनुयाजौ यजति’ इति वर्हिर्मात्रं प्रतिषिध्य कृतार्थः ब्रह्मोऽन्यत्
षोडशप्राप्तं न प्रकीर्ति वारचितुं, तस्मादन्यत् स्यादिति । ‘ननु

‘आज्यभागौ यजति’ इति परिसङ्ख्यार्थं ग्रहणं, ‘अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति’ इति । गुणार्थं तन्मन्यते स्म ॥

सू० आज्यभागयोर्वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥
॥ ४८ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—शेषकर्म कर्त्तव्यमिति, किन्तुर्हि ‘शेषप्रतिषेधः स्यात्’ । कुतः ? । ‘आज्यभागयोः’ अवशात्,—‘अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति’ इति । ‘ननु अप्सुमन्तागुणकविधानार्थं तत्’—इत्युक्तं । नेत्याह, खिक्कमाभ्यां प्राप्तावेव अप्सुमन्तौ,—‘अप्सुमे सधिष्टव अप्सु मे सोमो अग्रवीत्’ इति, ताभ्यामेतौ आज्यभागौ अप्सुमन्तावेव, निर्गुणमेवेदं वचनम् इतरेषामङ्गानां परिसङ्ख्यायकं भववितुमर्हति । यन्तु,—‘अपवर्हिषः प्रयाजान् अपवर्हिषौ अनुयाजौ यजति’ इति, परिसङ्ख्यातानां प्रयाजानाम् अनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति । तस्मात् शेषाणामेवाङ्गानां परिसङ्ख्येति ॥

सू० प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात् वाक्यशेषत्वं तस्मा-
न्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥ (२य पू० नि०) ॥

भा० तुग्रहः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति,—परिसङ्ख्येति ; चिदेषा परिसङ्ख्या इत्युक्तं । किञ्च ‘अपवर्हिषः प्रयाजान् यजति’ इति वाक्यशेषो नावकस्यते, यदि ‘प्रयाजान् यजति’ इत्येष विधिसिद्धा वर्हिषः प्रयाजोऽपि प्राप्नोति, तत्र ‘अपवर्हिषः’ इत्येतत् नोपपद्यते । अथ वर्हिषः प्रतिषेधः, प्रयाजानां विधिर्नावकस्यते, तथाप्राप्तश्च वर्हिषः

प्रतिषेधोऽनुपपन्नः; उभयविधाने वाक्यं भिद्येत, वाक्यशेषो नोपपद्यते,
एकस्त्रेदं वाक्यं । तस्माच्च शेषपरिसङ्ख्या ॥

सू० आज्यभागयोरग्रहणं नित्यानुवादेऽष्टमेधीयवत्
स्यात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा अपूर्वोऽवस्थः, यद्वत् गृहमेधीयः, तद्वत् स्यात् ।
आज्यभागान्धां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यतामित्रा निराकाङ्क्षो नान्यैः
प्राकृतैरेकवाक्यतामेति । तस्मादपूर्वोऽवस्थः इति ॥ (१०।७।
१५अ०) ॥

वाजपेयादौ यूपदीनां खादिरन्नादिभिन्नमाधिकारकम् ॥

सू० विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यात् ग्रहणस्यार्थ-
वत्त्वात् शरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥
(सि०) ॥

भा० अस्ति वाजपेयः, 'शरदि वाजपेयेन खाराज्यकामो यजेत'
इति । अत्र श्रूयते,—'खादिरो यूपो भवति' इति । तत्र संशयः,—
किं, खादिरो वा पाखाग्नौ वा रौक्षितको वा, उत, खादिर एव ?
इति । तथा अन्यत्र श्रूयते,—'वृहत् पृष्ठं भवति' इति । तत्र संशयः,—
किं वृहदा पृष्ठं, रथन्तरं वा, उत, वृहदेव ? इति । त्रैधातव्यायां
श्रूयते,—'यवमथो मथमः' इति । तत्र संशयः,—किं यवमथो वा
त्रीक्षिमथो वा, उत, यवमथ एव ? इति । सर्वेष्वेव किं प्राप्तं,—

‘विरोधिनाम्’ अन्यतमस्मिन् अथमात्रे ‘नियमः स्यात्’,—खादिर एव रूपः, दृष्टदेव पृष्ठं, यवमय एव मध्यम इति । कुतः ? ‘यद्व्यवसायवत्त्वात्’,— एवं दृष्टत्वादिरयवानां यद्व्यवसायवत्त्वविध्यति, इतरथा ; प्राप्तानुवाद-मात्रमनर्थकं स्यात् ; श्रुत्या विशिष्टाः खदिरादयः चोदकप्राप्तान् पलाशादीन् वाधेरन्, ‘अरवत्’,—यथा ‘अरमयं वर्धिर्भवति’ इति अरेषु श्रुतेषु कुत्रा निवर्त्तने, एवमिहापीति ॥

सू० उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्चात्, उभयं हि प्रदिशति चोदकः,—खादिरं पालाशञ्च, दृष्टत् रथन्तरञ्च, ग्रीहीन् यवांसु ; केन इदानीं, चोदकेन तुल्ये प्रदेशे सति पलाशादयो निवर्त्तिताः ? खदिरग्रहणम् अन्नं परिसङ्ख्यातं, चिदोषत्वात् परिसङ्ख्याया इत्युक्तम् । तस्मान्न नियमो विकल्प एवेति ॥

सू० शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥ (आ०) ॥

भा० यद्युभयप्रदेशादुभयं भवतीति अश्ववसीयते, ‘अरेष्वपि’ श्रुतेषु कुत्रा नैव निवर्त्तेरन्,—इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परि-चोदयति सः,—

सू० विरोध्यग्रहणात्तथा, शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ पश्चात्,—एष न्याय उच्यमानः ‘अरेषु’ अपि दोषं प्रवक्ष्यति—इति । न अरेषु किञ्चन दोष्यति, तत्र कुत्रा निवर्त्तना

इति 'तथा' स्यात् । कुतः ? । 'विरोधग्रहणात्',—न हि विरोधिषु
ग्रहेषु अङ्गीक्रियमाणेषु कुत्राः प्रक्या अङ्गत्वेनोपादातुं ; तस्मात् कुत्रा
निवर्त्तन्ते इति ॥

सू० तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०) ॥

भा० 'तथा इतरस्मिन्' अपि खदिरादौ विरोधिनि अङ्गीक्रियमाणे
न प्रक्याः पलात्रादयोऽङ्गत्वेनोपादातुं, तस्मान्निवर्त्तन्त्यन्त इति ॥

सू० श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'इति चेत्' पक्षसि,—'विरोधग्रहणात्' पलात्रादीनां निवर्त्त-
न्तव्यमिति इति; चोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात्, प्रापयति हि चोदकः
पलात्रादीनि; स हि तुल्यः खदिरादिषु पलात्रादिषु वा । तदुक्तम्,—
“अग्रहणादिति चेत्” । “न तुल्यत्वात्” (१०।७।२०—२१ सू०)
इति । न च प्रक्यं कर्तुं,—खदिरादिभिः प्रयोगवचन एकवाक्यता-
मेतीति वदन्ति; प्रयोगवचनेन हि स श्रूयते, स श्रूयमाणः परम्परया
पशुषां यास्यतीति । अयेदर्शे चागप्रयोगवचनः तद्विशिष्टान् यामान्
यास्यति, तेषु पलात्रादयो विशेषाचोदकप्राप्ता न खदिरादिभि-
र्निवर्त्तिताः ; तस्मादिकल्प इति ॥

सू० अहस्यस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥
(उ०) ॥

भा० वदन्ति, प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षश्रुतेन खदिरेणैकवाक्यतामेति,

तस्मिन् निराकारत्वे न पलाशः प्रवर्त्तिष्यते, तस्मात् खदिरविशिष्ट-
पशुयागे यागप्रयोगवचनेन गृहीतो न पलाशविशिष्टः, तस्मात्
खदिरस्यैव वृत्तिर्नोभयोः; एवं रथन्तरे यवमये च । तस्मात्
खदिरादीनां नियमः, नैषां पलाशादिभिर्विकल्पः इति ॥
(१०।७।१६ अ०) ॥

काम्येष्टिषु प्राप्तद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकारकम् ॥

सू० सर्वासाञ्च गुणानामर्थवत्त्वात्* ग्रहणमग्रहणे
स्यात् ॥ ५८ ॥ (सि०) ॥

भा० काम्या इष्टयः श्रूयन्ते,—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः’,
‘अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् श्यामाकं ब्रह्मवर्चस्कामः’,
‘ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’ इति । तत्रैतेषु यागेषु
अयमर्थः सांज्ञिकः,—किं प्राप्तं द्रव्यदेवतं निवर्त्तते, उत, न
निवर्त्तते? इति । ‘सर्वासाम्’ एवंजातीयकानां चोदनानामुत्पन्नानां
द्रव्यदेवतेनैव सहेत्यग्निः, तस्योत्तरकालं चोदकः । तस्मादगृहीता-
द्रव्यदेवते चोदकेन, विधिर्नैव प्राप्ते द्रव्यदेवतं प्रति निराकारत्वे यागे
अवशिष्टानि अङ्गानि चोदकः प्रापयिष्यति इति । अथ यदुक्तम्
अग्रहणात् ग्रहणम् (१०।७।१० सू० भा०) इति, तदिह सिद्धम् ॥

* ‘गुणानामर्थवत्त्वात्’ इति का० च० पु० पाठः । ‘गुणानामर्थवत्त्वात्’ इति क० सं०
११०९ संज्ञकपुस्तके एवं चादर्शपुस्तके च पाठः ।

† ‘तस्मादगृहीते’ इति का० च० पुस्तके एवं क० सं० ६१२ संज्ञकपुस्तके च पाठः ।

सू० अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि,—विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदकः प्रापयिष्यति इति; नैतदेवम्, 'अधिकं स्यात्' । उक्तमेतत् (१०।७।३१सू०भा०) तुल्यसोदकः सर्वेषु अङ्गेषु, न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति, पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति, तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति; प्राप्ते वचनप्रामाण्यात् अधिकं भविष्यति,—एकं वचनप्रापितम्, अन्यत् चोदकेनेति ॥

सू० नार्थाभावात् ॥ ६० ॥ (उ०) ॥

भा० 'न' एतदेवम्,—अधिकं कर्त्तव्यमिति । कुतः ? । 'अर्थाभावात्', प्रयोजनाभावादित्यर्थः । सत्यं, चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतं, किन्तु परार्थं तत् यागनिवृत्तये, स च याग एकेनैव द्रव्येण एकया देवतया निर्वर्त्तयितव्यः श्रूयते,—'आग्नेयमष्टाकपाष्ठं निर्वपेद्रुक्तामः' इत्येवमादि; तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो बाधेत! अथ तेन निर्वर्त्तते,* चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि सिद्धत्वात् प्रयोजनस्य, न करिष्यते ॥ (१०।७।१७अ०) ॥

* 'निर्वर्त्तिते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

सोऽसाधोऽप्यत्रैः खादिरूपस्य निवन्माधिकारकम् ॥

सू० तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि
विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥ (सि०) ॥

भा० कश्चित् कर्मविशेषे श्रूयते,—‘चौदुम्बरो धूपो भवति’ । तच्च
संशयः,—किं प्राकृतमत्र धूपद्रव्यं बाध्यते, उत प्राप्यते ? इति । किं
प्राप्तम् ?,—‘एकार्थविकारे’ अस्मिन् चौदुम्बरे, एकार्थस्यासौ
खदिरादिभिः, विकारस्य, तच्च ‘प्राकृतस्य’ खदिरादेः ‘अप्रवृत्तिः’,—यथा
प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन् अधिकरणे, ‘तथा’ अस्मिन् खादिरस्य
धूपद्रव्यस्य अप्रवृत्तिः । ‘प्रवृत्तौ हि’ तस्य विषमवृत्त्यो ‘विकल्पः स्यात्’
चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च, न चैव न्यायः; तस्मात् अप्रवृत्तिः ॥

सू० यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ वक्ष्यसि,—विकल्पः सदोष इति; समुच्चयो भवतु,
उभयस्मिन् सह नियुज्यतां यशः, तदा चोदकानुगृहो भविष्यति ॥

सू० न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥ (उ०) ॥

भा० ‘न’ एतदेवं, केवले हि चौदुम्बरे निष्काजनं श्रूयते, केवले
खादिरे* ‘प्रकृतौ’,—‘खादिरे वध्नाति’ इति । उभयस्मिंश्च बन्धनद्रव्ये
न प्राकृतं वाक्यं, न च प्रत्यक्षश्रुतं, तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति,
अतः प्राकृतं धूपद्रव्यं निवर्त्तते इति ॥ (१०।७।१८अ०) ॥

* ‘केवले हि चौदुम्बरे निष्काजनं श्रूयते केवले खादिरे’ इति का० च० पु० पाठः ।

अथर्वसक्तानैर्ब्रीहिभिरेव यागाधिकरणम् ॥

सू० विद्वतौ* त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवत् ग्रहणस्य
गुणार्थत्वात् उभयोश्च प्रदिष्टत्वात् गुणशास्त्रं
यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥ (पू०) ॥

भा० 'सौमारौद्रं घृते चरं निर्वपेत् शुक्लानां ब्रीहीणां ब्रह्मवर्षस-
कामः, सौमारौद्रं चरं निर्वपेत् क्षणानां ब्रीहीणां अभिचरन्, नैऋतं
चरं निर्वपेत् क्षणानां ब्रीहीणां, सौर्यं चरं निर्वपेत् शुक्लानां
ब्रीहीणाम्' इति । तत्र संग्रहः,—किं ब्रीहिभिर्यैर्वा यष्टव्यम्, उत
ब्रीहिभिरेव ? किं प्राप्तं ?,—'विद्वतौ तु' विरोधिनामन्यतमस्मिन्
मृद्धमाणे 'अनियमः स्यात्,—ब्रीहिभिर्यैर्वा इति । कुतः ? ।
'ग्रहणस्य गुणार्थत्वात्,—तस्य हि ब्रीहैर्ग्रहणं गुणार्थं, न यागसम्बन्धार्थं,
शुक्ला ब्रीहयो भवन्ति, यागस्तु उभाभ्यामपीति ; यथा 'पृषदा-
ज्येनामुयाजान् यजति' इति आज्यं पृषत्तासम्बन्धार्थं भवति,
एवमिहापि ब्रीहयः शुक्लगुणसम्बन्धार्थाः, न यागसम्बन्धेन अन्यपरि-
शङ्कानार्थाः । तथा 'यद्यपि चतुरवन्ती यजमानः पञ्चावन्तैव
वपा कार्या' इत्येतत् अवश्यमुपपद्यते, यदि एवजातीयकेन प्राकृतं न
निवर्त्तेत, ततः पञ्चावन्तेन चतुरवन्तेऽनिवर्त्तिते 'यद्यपि चतुरवन्ती'
इति दर्शनं युक्तं भवति । न आनर्थको गुणोपदेशो भवति, 'उभयोः'
'प्रदिष्टत्वात्'-उभये ब्रीहियवाः षोडशेन प्राप्ताः विकल्पन्ते ; 'यदा'

* अथ सूत्रे परम भाष्ये च 'विद्वते' इति क० च० पु० पाठः ।

ब्रीहयः, तदा 'गुणसम्बन्धम्'; अब्रीहिपक्षे असम्भवादर्थान् निवर्त्तेत;
तस्मादिकल्पः इति॥

सू० ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥
॥ ६५ ॥ (सि०) ॥

भा० एकार्था हि ब्रीहियवाः, तत्र ब्रीहीणां श्रुतत्वात् यवा नैव
प्राप्नुवन्ति । 'ननूक्तं गुणसम्बन्धार्था हि ब्रीहयः' इति । नैतदेवं, यदि
गुणसम्बन्धार्था भवेयुस्ततो न नियमः स्यात्, न तु गुणसम्बन्धार्थाः,
विकारसम्बन्धे हि षष्ठी भवेत् व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे, तेन
विकारविशेषणं श्रुत्या भवति, गुणविशेषणं वाक्येन, श्रुतिस्य
वाक्याद्वक्ष्यसीति, तस्मात् श्रुत्या ब्रीहयो यागेन सम्बन्धमानाः
समानार्थान् यवान्निवर्त्तयेयुः ॥

सू० विरोधित्वाच्च लोकावत् ॥ ६६ ॥ (यु०) ॥

भा० विरोधिनश्चैते । कथं ? ये हि एकस्मिन् कार्ये विकल्पेन
साधकाः श्रूयन्ते, ते परस्परं विरोधिना भवन्ति, विरोधिनाश्च
न सह प्रवृत्तिः, 'लोकावत्', यथा, 'मत्स्यान् न पयसा समश्रीयात्'
इति यद्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति तथापि पयसा सह न समश्नन्ते;
तस्मात् सगुणा अपि ब्रीहयो यवान्निवर्त्तयन्त्येव ॥

सू० क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'यदि ब्रीहीणां विकारेण सम्बन्धः, कथम् एषां गुणेनापि
सम्बन्धो भविष्यति?' इति । अचोच्यते,—नैवेषां गुणेन सम्बन्धः

श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य ग्रीहिभिः, कथं तर्हि?—‘क्रतोः’
‘तद्गुणत्वात्’,—कतुरर्थं ऋक्तगुणः श्रूयते कृष्णगुणस्य, तच्चैकवाक्यत्वात्
एकस्मिन् क्रतावर्थेन द्रव्यगुणौ सम्बध्येते, तेनार्थभेदोऽपि परिहृतो
भवति ॥

सू० विरोधिनाञ्च तत्श्रुतावशब्दत्वात् विकल्पः
स्यात् ॥ ६८ ॥ (२यु०) ॥

भा० ‘विरोधिनाञ्च’ अन्यतमस्मिन् प्रत्यक्षे श्रूयमाणे अन्यस्मिंश्च
षोडशप्राप्ते ‘अशब्दत्वात्’ प्रत्यक्षे विरोधिनि सति षोडशस्य अन्याद्यो
‘विकल्पः स्यात्’; तस्मादपि नियमः ॥

सू० पृषदाज्ये समुच्चयात् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥
॥ ६९ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० पृषदाज्ये तु युक्तं, न हि तत्र केनचिदिरोध आज्यस्य,
तेन न पाक्षिकमाज्यं, ततस्तत्र दध्ना आज्यसमुच्चयः । यतः पृषत्ता-
सञ्जननार्थं दधि, तेन न पाक्षिकं दधि, आज्येन च समुच्चय इति ॥

सू० यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥
॥ ७० ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—यद्येवंजातीयकेषु नियमो भवेत्, ‘यद्यपि
चतुरवत्ती’ इति चतुरवत्तदर्शनं नोपपद्यते—इति, तत्परिहर्तव्यमिति ॥

सू० क्रत्वन्तरे वा तद्व्यायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० 'क्रत्वन्तरे' एव 'वा' दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तदर्शनं भविष्यति ।
 यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तौ यजमानः, तथापि पञ्चावत्तैव वषा
 भवति इति, अन्यस्मिन् कर्माणि चतुरवत्तम्, अन्यस्मिन् पञ्चावत्तं,
 यद्यप्येवंजातीयकेषु नियमस्तथापि चतुरवत्तदर्शनमुपपद्यत इति ॥
 (१०।७।१६ अ०) ॥

पञ्चावत्तैव वषा कार्येत्यनेनाहं यपि पञ्चावत्तविधानाधिकरणम् ॥

सू० यज्ञाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः,—'यो दीक्षितो यत्
 अग्नीषोमीयं पशुमासभते' इति । तच्चेदमाप्तायति,—'यद्यपि चतुरवत्तौ
 यजमानः पञ्चावत्तैव वषा कार्या' इति । तच्चैषोऽर्थः सांख्यिकः,—
 किं वषायां सूयमाणं पञ्चावत्तम् अङ्गापूर्वं चतुरवत्तं निवर्त्तयति, उत
 न ? इति । किं प्राप्तम् ?—'इति चेत्' संग्रहः, न—इति । कुतः ? ।
 अस्मिन् सूयते पञ्चावत्तं, तच्चैव चतुरवत्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र ; यथा
 क्रत्वन्तरे न निवर्त्तयति,—एवमङ्गापूर्वं यपि पञ्चावत्तमुत्तिर्गं निवर्त्तयितुं
 मर्हतीति ॥

सू० न सोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०)

भा० नैतदेवम्,—एका क्षेपा सोदना—'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
 पशुमासभते' इति । तत्र प्रकरणे पञ्चावत्तं श्रुतम्, अतः प्रकरणद्वारा—
 पूर्वं भविष्यति । आह,—'ननु वाक्यादपार्त्वा भवितुमर्हति' इति ।

न-इत्युच्यते,—वपा हि द्रव्यं, न तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति । ‘उच्यते,—
पञ्चावन्ततां वपाप्रयोगवचन उपसंहरिष्यति, तथा न दोषो भविष्यति’
इति । अत्रोच्यते,—एवं सत्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावन्तं सिध्येत् । कथम् ? ।
एका हि सा चोदना, अङ्गव्यागो वपायामस्य, तेन चेत् पञ्चावन्तं
सम्बध्यते, तदा अङ्गेष्वपि भवितुमर्हति । ‘ननु च वपासम्बन्धात् वपैव
पञ्चावन्ता न अङ्गानीति’ । उच्यते,—नैतदेवं वचनं,—वपैव पञ्चावन्तेति,
कथमर्हं पञ्चावन्तैव वपेति, यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणं, न
चाविशेषेण या पञ्चावन्तप्राप्तिः, सा ब्रह्मा वपासम्बन्धेन निवर्त्तयितुं,
निवर्त्तकस्य ब्रह्मसत्ताभावात् । तस्मादङ्गेषु न चतुरवन्तम् ।

अपि च, एवंजातीयकेषु अङ्गेषु पञ्चावन्ते जाते ततोऽपरा चोदना,—
‘तामि हिर्दिरवस्यति’ इति, वपाग्रहणं तत्र हविर्लक्षणाद्यं, प्राथम्यात्
अवसरप्राप्तं भूयते, विधित्सिते हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्गः ।
तस्मादङ्गेष्वपि पञ्चावन्तमेवेति ॥

इति श्रीभट्टश्रवरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्थाध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥ • ॥

मीमांसा-दर्शने

दशमे अध्याये अष्टमः पादः ।

प्रदेशानारभ्य-विधानयोर्निषेधकं पर्युदासतः विकल्पः ॥

सू० प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य-विधाने च प्राप्तप्रति-
षिद्धत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० प्रतिषेधः श्रूयते चोदकेन प्रदिष्टे धर्मे, कचिदनारभ्य-वादेन
प्राप्ते ;—चोदकेन प्रदिष्टे 'महापितृयज्ञे न होतारं दृषीते नार्षेयम्'
इति । तथा, अनारभ्य-वादेन प्राप्ते,—'आम्नावथेति चतुरक्षरम् अस्तु,
औषजिति चतुरक्षरं, यथेति द्व्यक्षरं, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं ;
द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेषु अन्वायन्ते'
इति । ततो 'नानुयाजेषु ये-यजामहं करोति' इति । तच्चाद्यमर्थः
सांख्यिकः,—किं प्रदेशानारभ्य-वादयोः प्रतिषेधः स च विकल्पः, उत,
पर्युदासः ? इति । किं प्राप्तं ?—'विकल्पः'—इति, प्राप्तिप्रतिषेधयोः
प्रमाणवत्त्वात्,—उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ ; प्राप्तिज्ञावत्
प्रमाणवती,—'महापितृयज्ञेन यजेत प्रकृतिवत्'—इति । तथा, 'एष
वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायन्ते' इति भवति वाक्यं प्राप्तेः,
प्रतिषेधमनपेक्ष्यमाणं प्रमाणभूतं । तथा, प्रतिषेधः प्रमाणवान्,—'न
होतारं दृषीते नार्षेयं, मृत्योरेवैनानुत्सृजति'—इति । तथा,
'नानुयाजेषु ये-यजामहं करोति' इति ; सर्वेषु यजिषु ये-यजामहन्निवा

प्राप्ता, न करोत्यनुयाजेषु इति प्रतिविध्यते । ये-यजामहः कर्त्तव्य इतिवचनात् स-ये-यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते, न कर्त्तव्यो ये-यजामहे—इति वचनात् अ-ये-यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते ; उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते, तस्माद् विकल्पः ; एवं होचार्च्यवरणेऽपि । तस्मात् 'प्राप्तप्रतिविद्धत्वात् विकल्पः स्यात्' ॥

सू० अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' अवगम्यते,—विकल्पः स्यादिति, तत्र 'अर्थप्राप्तवत्' स्यात्, तद्यथा लोके, अर्थप्राप्ते यच्च प्रतिषेधो भवति,—'न विषं भक्षयितव्यं', 'न सर्पाय अङ्गुलिर्देया', 'न कण्टकः पादेनाधिष्ठेयः'—इति, अक्रियैव तत्कार्यस्य भवति, न विकल्पः, तेन मन्यामहे,—विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो बलीयानिति, प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति, येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते, तत् तस्य बाधकं भवति ; तस्मादक्रियैव अनुयाजेषु ये-यजामहस्य, महापितृयज्ञे च होचार्च्यवरणस्येति ॥

सू० न, तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, तुल्यो हि हेतुरिह प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च, 'उभयं शब्दलक्षणं',—प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि, प्राप्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्तौ प्राप्तार्थाः ; लोके पुनरुभयम् अर्थलक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणदोषकरं, तच्च विधिप्रतिषेधयोर्यतरो गुणवान् सो

ऽनुष्ठीयते ; न तु ब्रह्मसूत्रे गुणदोषौ ब्रवीते अवगम्यु । तस्मात्
यद्यत् वाक्येन प्राप्तं, तन्नदुभयमवधार्येत, उभौ च प्राप्तिप्रतिषेधौ
प्राप्ततः । तस्मात् विकल्पस्तत्र-तत्रेति ॥

सू० अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य
विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि तु' इति पक्षव्यावृत्तिः । 'वाक्यशेषः' प्रतिषेधः प्रदेष्टा-
नारम्भ-वादयोः । नैवम् अभिसम्बन्धः,—अनुयाजेषु ये-यजामहे न
कर्त्तव्यः—इति, कथन्तर्हि, नानुयाजेषु इति, नब्रह्मोऽनुयाजब्रह्मेन
सम्बध्यते, न करोतिना । किमतः, यद्येवं ? । नानुयाजेष्वित्येतावत्
अपरिपूर्णं वाक्यं तस्याकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्बध्यते,—यदेतत्
ये-यजामहं करोतीत्युक्तं, तत् न अनुयाजेषु, यावदुक्तं स्यात्,
अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु ये-यजामहं करोति इति ; तस्माद्विधिरेव
पर्युदस्तानुयाजकः, नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति ।
महापितृयज्ञेऽपि 'प्रकृतिवत्' इतिवचनात् होतार्यैश्चरणमिह कर्त्तव्यं
प्राप्तं ; तदुच्यते,—प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं, वरणं वर्जयित्वेति, नब्रह्मोऽत्र
वृणीतेरर्थेन सम्बध्यते, प्रत्ययार्थस्तु अनुवादः,—यदत्र प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं
तद्वरणं वर्जयित्वेति ।

'किमर्थं पुनरनुयाजैर्वृज्यधालर्थेन च नब्रह्मः सम्बध्यते ?'—इति ।
उच्यते, 'अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य,' अन्याय्यो हि विकल्पः । कथम् ? ।
इह 'यजतिषु ये यजामहं करोति' इत्युच्यते, यद्येवम् अवगम्यते,
न ब्रह्मः स विना ये-यजामहेन यजतिरभिनिर्वर्त्तयितुं, तत्र

प्रतिषेधवचनमनर्थकं, प्रतिषेधेऽपि विज्ञाते विधिवचनमनर्थकं ; तस्मादन्याथो विकल्पः । ननु 'अन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गादिकल्प आश्रयणीयो भवति' । उच्यते, यचान्यतरत् आनर्थक्यमापद्यते, कस्येतापि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्रकारेणार्थवत्ता सम्भवति; इह तु अनुयाजसम्बन्धपर्युदासेनार्थवत्ता, तस्माच्च विकल्पः ॥

आह,—'ननु अनुयाजसम्बन्धे नञ्चस्य समासः प्राप्नोति, नित्यो हि अस्य नञ्चस्य* सुवन्तसम्बन्धेन समास इति वार्त्तिककारो भगवान् कात्यायनो मन्यते स्म,—'वाचनानार्थक्यञ्च स्वभावसिद्धत्वात्' इति । नेति भगवान् पाणिनिः, स हि "विभाषा" (१।१।११ सू०) इति प्रकृत्य ईदृशं समाससुक्तवान्, सदादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम्, असदादित्वाच्च कात्यायनस्य; असदादी हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य ज्ञेयात् । तस्मात् पर्युदास इति ॥ (१०।८।१अ०) ॥

न नौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधश्चावगादताधिकरणम् ॥

इह० अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

भा० सो दर्शपूर्णमासौ, तचाज्यभागौ प्रकृत्य समामनन्ति,—'न नौ पशौ करोति न सोमे' इति । तचायमर्थः सांज्ञिकः,—किं पर्युदासः, उत, प्रतिषेधः, अथ वा अर्थवादः ? इति । किं प्राप्तं ?—'यथा पूर्वेच पर्युदासस्तथा तावत् पर्युदासो नावकल्पते । कथं ? ।

* नञः इति का० त्री० पू० पाठः ।

दर्शपूर्णमासयोरेतत् श्रूयते, तत्र कः प्रसङ्गो यत् सोमे स्यात्, यदि सोमः पर्युदक्षेत, सम्बन्ध एव न स्यात्, सोमवर्जितयो-
दर्शपूर्णमासयोः इति, तस्माच्चोदकप्राप्तयोः सोमे प्रतिषेधः । ननु
'अपूर्वः सोमः, नैव तत्र चोदकेनाज्यभागौ प्राप्तुतः' । उच्यते,—
सत्त्वार्थः सोमशब्दो भविष्यति, सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशु-
बन्धमात्रे च न कर्तव्यौ इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अपूर्वं चार्थशब्दः स्यात्' इति,—अपूर्वं सोमे नैव
आज्यभागौ प्राप्तुतस्तस्माच्च प्रतिषेधः । अथ 'दीक्षणीयादीन् सोम-
शब्दो सत्त्वयति' । तच्चाद्यमेव दोषो भवति यत्त्वत्त्वा । अपि च प्राप्त-
प्रतिषिद्धत्वाद्दीक्षणीयादिषु विकल्पः प्राप्नोति, विकल्पस्यान्याज्य इत्युक्तं,
तस्मादसम्भवति अस्मिन् विकल्पो भविष्यति, सम्भवति चाद्यं, 'तौ न
पशौ करोति' इत्यस्यार्थशब्दत्वेन । कः पुनरत्र ? । प्रश्नार्थः, सोमे
आज्यभागौ न क्रियेते पश्चावपीति, तद्यथा 'आदित्यो यूपः' इति
अश्वने कृते तेजःसामान्यादुच्यते, एवमिहापि पशौ आज्यभागौ
कथं न क्रियेयाताम् ? इति तदर्थं प्रश्नश्च इति ॥ (१०।८।२ अ०) ॥

नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्यादिनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम् ।

सू० शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

भा० आह,—प्रथमेऽधिकरणे नशब्दः पर्युदासार्थः, द्वितीये तु
अर्थवादार्थः । अथ किंलक्षणकः प्रतिषेधः ?—इति, लक्षणमुच्यते,—
'शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात्', यथा 'नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्' इति,

न तत्र कथं वक्तुं पर्युदास इति, सम्बन्ध एव हि न स्यात्,—
अतिराजवर्जितातिराजे गृह्णाति षोडश्विगमिति । नापि कस्यचिदर्थ-
वादत्वेन सम्भवति, तस्मात् न गृह्णातीत्यत्र सम्बन्धः ।

ननु 'परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न सम्भवतः' । उच्यते,—
वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधो विधिं बाधित्वा भविष्यति, विधिरपि
प्रतिषेधं, न अन्या गतिरस्तीति पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते,—
तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः, तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति ।
ननु 'सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नोति' । उच्यते,—उक्तमेतत्
वचनप्रामाण्यात् विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं
गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति, तस्मादन्यतरेण कल्पेन सिध्य-
तीति । ननु 'कल्पाभ्युपगमादेव वैगुण्यं' । अत्रोच्यते,—सत्यं वैगुण्यं,
वैगुण्येऽपि तत्सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणादवगम्यते ; तस्माददोषः ।
यत्र पुनरन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य, तत्र न विकल्पो भवति, यथा
'मानुयाजेषु ये यजामहं करोति' इति ॥ (१०।८।३२०) ॥

जनाङ्गतिर्वै जर्निस्ताचेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम् ॥

सू० न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रकृत्यावर्थवादः स्यादा-
नर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

भा० इदं समासायते अग्निहोत्रे,—'जर्निस्तयवाग्वा वा जुहुयात्
गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात् न गान्ध्यान् पशून् हिनस्ति न आरक्षान्
इति । अथो खत्वाङ्गरनाङ्गतिर्वै जर्निस्तास्य, गवेधुकाश्च पयसा

अग्निहोत्रं जुहुयात्' इति । अत्र सन्देहः,—किं 'जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा जुहोति' इति विधिः, 'अनाहुतिर्वै जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकाश्च' इति प्रतिषेधः ; अथ वा उभौ एतौ अर्थवादादौ, 'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इति विधिः ? इति । किं प्राप्तं ?,—जर्त्तिलयवाग्वेति विधिः, विधिब्रह्मस्य प्रत्यक्षत्वात्, अनाहुतिरित्यपि प्रतिषेधः प्रत्यक्षः ; पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीति अपरो विधिः, प्रत्यक्षत्वादेव ; एवं सति विकल्पः,—जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा होतव्यं, न वा ताभ्यां, पयसा होतव्यम् इति । न चात्र पर्युदासोऽवकल्पते, न हि ब्रह्मस्य जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति, आहुतिब्रह्मेन सह समस्तत्वात्, कल्प्यमाने वा सामर्थ्यं सम्बन्ध एव न स्यात्,—अजर्त्तिलयवाग्वा जर्त्तिलयवाग्वा जुहोति इति, अगर्थकस्य पर्युदासे विधिर्भवेत्, कृत्स्नस्य पर्युदस्तत्वात् ; क्षीरविधाने च पर्युदासानर्थक्यं जर्त्तिलगवेधुकानाम् अप्राप्तत्वात् तस्माद्विकल्प इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—भवेदर्थप्रतिषेधेन विकल्पः, 'न चेदन्यं' विधिं 'प्रकल्पयेत्' ; 'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्य विधेः 'प्रकृतौ' गवेधुक-होमवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादादर्थं स्यात्, 'आनर्थक्यात्,' अगर्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः, यदा हि पयसा जुहोति ; अर्थादेव तदा अनाहुतिर्जर्त्तिला गवेधुकाश्च भवन्ति । अथ कथम् असावनाहुतिः, या यज्ञे ह्ययते ? । 'परसामर्थ्याच्च',—परेण च 'पयसा अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यनेन विधिना सामर्थ्यं जर्त्तिलगवेधुकविधेः प्रतिषेधस्य च भवति, तस्मात् सर्वमेकं वाक्यं । कथं ? । 'जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयात्

गवेधुकथवाग्वा वा'इति साक्षात्निन्दावचनेनैवेतत् सम्बध्यते, अनाकृतिर्व
 अर्त्तिलयाश्च गवेधूकाश्चेति वा च तन्निन्दा, सा पयोविधिप्रशंसार्था ।
 कथं ? । अर्त्तिलगवेधूकाकृतिर्गुणवती, न तच्च याम्वाः पञ्चवो हिंस्यन्ते,
 न आरण्याः; एवमपि गुणवती पयोहोमं प्रति अनाकृतिरेव, एवं
 पयोहोमो गुणवत्तर इति । 'अर्त्तिलयवाग्वा जुहुयात्' इति न कर्त्तव्यार्थं
 कीर्त्तयते, किन्तुहि प्रतिषेद्धु', कर्त्तव्योपदेशे हि कल्पनीयं किञ्चित्,
 प्रतिषेधसम्बन्धे प्रत्यक्षनिन्दया इतरस्तुतिः, आनन्तर्यानुग्रहस्य, यथा, 'विषं
 भक्षयितव्यं न कदाचित्' इति विषभक्षणस्य कर्त्तव्यता प्रतिषेधसम्बन्धार्थं
 कीर्त्तयते, नानुष्ठानाय; एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ॥ (१०।८।४ अ०) ॥

त्रैयम्बकादावभिघारणमभिघारणादीनामर्थवादताधिकारसम् ॥

सू० पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

भा० चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकानधिकृत्य* समामनन्ति,—'अभिघार्याः
 नाभिघार्याः इति मीमांसन्ते,—यदभिघारयेत् रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात्,
 यन्नाभिघारयेन्न रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात् । अथो खल्वाङ्गरभिघार्या
 एव, न हि हविरनभिघृतमस्ति' इति । तथा, 'हेतव्यमग्निहोत्रं
 न हेतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः,—यदि जुहुयात् यथा
 पूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निः परापतेत्, तूष्णीमेव हेतव्यं,
 यथापूर्वमाहुतीर्जुहेति, नाग्निः परापतति' इति । अत्रायमर्थः
 सांख्यिकः,—किमभिघारयितव्यास्तैयम्बकाः उत नाभिघारयितव्याः ?
 इति, हेतव्यम् अग्निहोत्रं; न हेतव्यं वा ? विधिप्रतिषेधावेतौ इह,

* "चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकमन्त्रसंयोगेन त्रैयम्बकनामकाः एककपाला पुरोडाशा
 विहितः" इति भाष्यः ।

मार्थशादार्थम् एतयोः सङ्कीर्तनम्? इति । किञ्चावत् प्राप्तं ? । विधिप्रतिषेधाविति ब्रूमः, तद्रूपत्वात्,—विधिप्रतिषेधयोर्हि प्रत्यक्षरूपमुपलभ्यते । स्यात्वा चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधार्थता च अवगम्यते, वाक्यादर्थवादार्थता, श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी; न च, पर्युदासोऽवकल्प्यते; तस्मात्, अग्निहोत्रं होतव्यं न होतव्यं वा, यदा होतव्यं, तदा तृष्णीं चाम्यका अभिधारयितव्याः, न वाभिधारयितव्याः; यदा पुनरभिधारयितव्याः, तदा अभिधारयितव्यवचनमर्थशादार्थं, प्रतिषेधसङ्कीर्तनादभावाद्ब्रह्मायां पुनरुच्यते इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानि इमानि उदाहरणानि । का तुल्यकालता? । पूर्वं विधिप्रतिषेधावभिधाय उत्तरेण तयोरभिसम्बन्धः क्रियते इति, तदेतत् पूर्वाधिकरणेनैव तुल्यं, यौ विधिप्रतिषेधौ श्रूयते, न तौ अनुष्ठानं वर्जयितुं वा; किन्तर्हि मीमांसितुं,—एवं आह,—‘अभिघार्याः नाभिघार्याः’ इति मीमांसन्ते, तथा होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इति; मीमांसा च इतरविधिप्रशंसार्था, तथा प्रत्यक्षशब्दार्थेन सम्बन्धः, न किञ्चित् कल्पनीयं; विधिप्रतिषेधयोर्हि किञ्चित् कल्पनीयं स्यात्,—यदभिधारयेत्, रुद्रायास्ते पशून्नाभिदध्यादिति; रुद्रमभिधारणं गुणवत्तरं, यत् ईदृशोऽपि दोषो नाद्रियत इति, तथा यत् जुहुयात् यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निः परापतेदितीत्यं तृष्णीं होमः प्रशस्तः, यदस्मिन् क्रियमाणे उभावपि दोषौ परिरुतौ भवत इति ॥ (१०।८।५५०) ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पताधिकरणम् ॥

सू० उपवादश्च तद्वत् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० अस्याधानं, तच्चेदमामनन्ति,—‘य एवंविद्वान् वारवन्तीयं गायति, य एवंविद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवंविद्वान् वामदेयं गायति’ इति । तच्चेदमाख्यायते,—‘उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । तत्रायमर्थः सांग्रहिकः,—किमयमुपवादः प्रतिषेधार्थः, उत पर्युदासार्थः, उत, अर्थवादार्थः ? इति । किं प्राप्तं ?,—न पर्युदासः, ब्रह्मणः अप्राप्तत्वात् ; असतो वचनमर्थवादार्थं भवति, यथा ‘प्रजापतिर्वा एक आसीत् स आत्मनो वपासुदखिदत्’ इति ।

एवं प्राप्ते भूमः,—न ब्रह्मण उपवादः कश्चिदर्थवादः सम्भवति ; न च, वाक्यान्तरस्थेनार्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति । तस्मात् ‘उपवादस्तद्वत्’ स्यात् । किञ्च तत् ? । यथा ‘अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्’ इति, विधाय प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथं ? । ब्रह्मणो गानं नैव प्राप्तमिति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नावकल्पते, तस्मात् ब्रह्मयज्ञमविवक्षितं, सामगानप्रतिषेध एवैष स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चेत् । न एतदेवं ; ब्राह्मणवाचिवादुक्ताचभिधानं भविष्यति ॥

सू० प्रतिषेधादकर्मैति चेत् ॥ १० ॥ (आ०) ॥

भा० ‘इति चेत्’ दृश्यते,—सामगावस्यैव निन्देति, ‘अकर्म’ सामगानस्य, न हि निन्दितं कर्त्तव्यं भवतीति ॥

सू० न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवं, यथैव हि निन्दया न कर्त्तव्यमिति गम्यते,
एवमुपादेयतया कर्त्तव्यमिति गम्यते; न चान्यत् कर्त्तव्यमिति
कश्चित् विधिः प्रकल्प्यते, यस्य प्रशंसार्थं निन्द्येत; तस्मादनुष्ठार्तु
विधिः, वर्जयितुमुपवादः इति ॥ (१०।८।६ अ०) ॥

‘दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पर्युदासताधिकरणम् ॥

सू० दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्व-
दानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥ (१म पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—‘दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति’
इति । अत्रैषोऽर्थः सांशयिकः,—किं सर्वदानहोमपाकानां प्रतिषेधः,
उत अक्रतुयुक्तानाम्; अथ वा क्रतुयुक्तानामपि षोडशप्राप्तानां
प्रतिषेधः; अथ वा पर्युदासः ? इति । किं प्राप्तं ?,—सर्वदानहोमपाकानां
प्रतिषेधः । कुतः ? । ‘अविशेषात्’—नास्ति विशेषवचनः शब्दः;
तस्मात् सर्वेषां प्रतिषेध इति ।

सू० अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ (२म पू०) ॥

भा० वाच्यशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न सर्वेषां प्रतिषेधः । केषां तर्हि ?,—
‘अक्रतुयुक्तानां’ ‘धर्मः स्यात्’ । कुतः ? । ‘क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्’,—

प्रत्यक्षं हि श्रुतौ* दानादीनां प्रासनमस्ति, तस्मात् प्रत्यक्षं वर्जयित्वा
प्रतिषेधः स्यात् ।

सू० तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥१४॥ (इम पू०) ॥

भा० अपि वा 'तस्य' क्रतोर्यत् 'आनुमानिकं' चेदकप्राप्तं, तत्
प्रतिषिध्यते, आनुमानिकं हि तत् न प्रत्यक्षं; प्रत्यक्षश्रुतस्य प्रतिषेधः† ।

सू० अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्
प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥ (सि०) ॥

भा० तुल्योऽवधारणार्थां । वाक्यशेषः स्यात् प्रतिषेधः, उक्तानाम्
अविशेषेण दानादीनां ज्योतिष्टोमिके पर्युदासेन प्रतिषेधो वाक्यशेषः
स्यात्,—'अहरहर्दद्यात्' इत्यस्य शेषो 'न दीक्षितः' इति; एवं
शेकपाकवाक्ययोरपि । असति पर्युदासे 'प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्',
स चान्याय्य इत्युक्तं; तस्मात् पर्युदास इति ॥ (१०।८।७अ०) ॥

वर्तमानादिधिराचनीयस्य वाधाधिकरणम् ॥

सू० अविशेषेण यत् शास्त्रमन्याय्यत्वात् विकल्पस्य
तत् सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

भा० इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे,—'वर्तमानं जुहोति' इति ।

* 'क्रतौ' इति का० च० द्वितीयपुस्तकपाठः ।

† प्रत्यक्षस्य श्रुतिप्रतिषेधः इति का० ग्री० पु० पाठः ।

राजसूये, 'वल्लीकवपासुपगृह्य जुहुयात्' इति । इदमपि श्रूयते,—
 'यत् आहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति' इति ।
 तच्चैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—किं व्यतिष्ठामे वर्त्मनि होतव्यं, राजसूये
 वल्लीकवपायाम्, उत, विकल्पः एतयोः आहवनीयेन ? इति । किं
 प्राप्तं ? । होमार्थत्वात् तावद्वर्त्मवल्लीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्तः,
 अन्यतरेण होमनिर्वृत्तेः कृतत्वात्, होमार्थता चैतयोः प्रतिज्ञायेत ।
 कुतः ? । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यार्थं भवति, न च, बाधोऽत्यन्तमेव
 वर्त्मविषयः, आहवनीयहोमोऽपक्रुतो भवति, विकल्पे, पक्षे तावदनु-
 गृह्यत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अविशेषेण यत् शास्त्रं' तस्य 'आरादिशेषश्रिष्टं
 स्यात्', यत् विशेषेण श्रियते, तदस्य दूरं स्यात्,—असम्बद्धमित्यर्थः ।
 'सन्दिग्धं' हि 'तत्' । कथमिव ? । यदि सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, ततो
 विशेषेऽपि प्राप्तं ; अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम्, एवं सन्दिग्धं ।
 अथ वा, सामान्यं विशेषेण विरुध्यत इति एवं सन्दिग्धं । अथ वा,
 सामान्यं तस्मिंश्च विशेषे अन्यस्मिंश्चेति एवं सन्दिग्धं । तत् सामान्य-
 विधानं विशेषविधौ न स्यात् । किं कारणम् ? । 'अन्याव्यत्वात्
 विकल्पस्य' । कथमन्याव्यो विकल्पः ? । अचोच्यते,—यदि वर्त्माद्यधि-
 करणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रयता
 प्रमाणापेता कल्पयितव्या ; अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूयते,
 ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेतैव ; वर्त्मग्रहणश्च श्रूयमाणमविवक्षितं
 स्यात् । अथोच्येत,—अर्थात् पक्षे भावः, स चार्थो होमनिर्वृत्ति-
 राहवनीयेनेति । तत्र, यदि होमनिर्वृत्तिमात्रं कर्त्तव्यं तत

आहवनीयेनाप्यर्थात् सिध्येत ; इह तु वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, सा आहवनीये उपादीयमाने नापसंद्ध्येत ; अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो बाध्येत ।

अत्रोच्यते,—‘यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, होमे गुणभूतत्वाद्भोमं समीचीनं करोति इति तच्चानुपसंहारोऽपि न दोषः, अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यति इति तस्माद्विकल्प एव’ इति । नेत्युच्यते,—वर्त्मादिहोमसम्बन्धोऽपि विधीयते, स च प्रधानभूतः, न होमः, तस्मिन् अनुपसंद्ध्यमाने न यथाश्रुतं कृतं स्यात् ।

अत्रोच्यते,—‘सम्बन्धेऽपि विधीयमाने इत्थं विधीयते, एकं साध्यं, एकं साधनं, यत् साध्यं, तत् प्रधानं, स च होमः ; तस्मात् विकल्पः, सम्बन्धेऽपि च श्रूयमाणेऽवस्थोपादातव्यो भवति होमः, होमश्चेत् आहवनीयः प्राप्नोत्येव’ इति । तत्र, आहवनीयस्यानङ्गत्वात् । कथम् अनङ्गत्वम् ? विज्ञेषेषु अप्राप्तेः । कथमप्राप्तिः ? वर्त्माद्यधिकरणतायां यत्स्यात् आहवनीयाधिकरणताया ज्ञानं करणं च प्रत्यसम्भवात्, यद्वि वर्त्माद्यधिकरणमिति ज्ञायते, न तत् आहवनीयाधिकरणं प्रकृतं ज्ञातुं कर्तुं वा ।

आह,—‘यथा ब्रह्मते तथा कर्त्तव्यम्,—इत्याख्यातार्थो भविष्यति, तस्माद्वर्त्मादि बाधित्वा आहवनीयो भविष्यति’ इति । उच्यते,—स्वादेतदेवं, यदि वर्त्मादिबाधामन्तरेण आहवनीयोपदेभ्यो नावकस्येत, देधा हि ब्रह्मते कर्त्तुं,—वर्त्मादि बाधित्वा परिहृत्य वा ; अत्र बाधार्था ‘वर्त्मनि’ इति प्रत्ययोऽप्यङ्गोत्थो भवति, तस्मात् परिहारः श्रेयानिति । आह,—‘परीहारेऽपि ‘आहवनीयो भवति’ इति प्रत्ययोऽप्यङ्गोत्थः’ ।

अपक्वोऽयामहे, भवत्याहवनीयप्रत्ययः, अत्रक्योऽसौ कर्तुमिद्यपि किं न भवति, अत्रक्यं न करिष्यते । आह,—‘योऽयं सामान्यप्रत्यय उच्यते, स सर्वेषु विज्ञेषेषु कार्यम् आसञ्जति, एवं चेद्वर्त्मादिहोमेषु च अन्यत्र तेनाहवनीयो विहितः, तत्र यो वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः स न अत्रक्यः परिहर्तुमतो वर्त्मादिहोमं बाधित्वा अवतिष्ठेत्’ इति । अत्रोच्यते,—नैतदेवं,—न हि सामान्यवाची शब्दो विज्ञेषान् अभिवदति, यदि चाभिवदेत्, अत्र-जाते गवि नावकस्येत, पूर्वदर्शनाभावात्; सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकस्यते; तस्मात् सामान्यं विज्ञेषान् अभिवदति, तस्मात् वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः । अभिवदन् वा न सुख्यया कृत्या अभिवदेत्, कथं तर्हि लक्षणया, लक्षणा च श्रुत्या बाध्येत; तस्माद् वर्त्मादिहोमे श्रुत्या वर्त्मादिषु प्राप्तेषु अत्रक्य आहवनीयो विज्ञातुं कर्तुं चेति ।

आह,—‘ननु विपरीतमप्येतत् स्यात्,—‘आहवनीये प्राप्ते वर्त्मादिप्रत्ययो न अत्रक्यः’ इति । भवेदेवं, किन्तु विज्ञेषे वर्त्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आहवनीयप्रत्ययो लक्षणया; तत्र श्रुतिप्रत्ययो वक्ष्यमाण इत्युक्तं । ‘ननु सामान्येऽप्याहवनीयप्रत्ययः श्रौतः’ । उच्यते, वर्त्मादिप्रत्ययोऽपि सामान्ये श्रौतः, होमे हि स विप्रिष्टे विधीयते, न अहोमे एतदिशेषयति । तस्माद्वर्त्मादिहोमं वर्जयित्वा अन्येषु होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ॥ (१०।७।८५०) ॥

वैमृधादिषु सप्तदशविशेषात्मकेषु ताधिकारकम् ॥

सू० अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृत-
माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥१७॥ (पू०) ॥

भा० अनारभ्य किञ्चिदाज्यते,—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’
इति । तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदशेन वाधितं सर्वविकृतोरनु-
प्राप्तं कासुचित् विकृतिषु पुनः श्रूयते,—‘वैमृधेऽध्वरकस्यायां पशौ
चातुर्भास्येषु मित्रविन्दायां त्रैधातव्यायाम् आगयणेष्वष्टाम्’ इति ।
तासु विकृतिषु अस्य अवणं किमर्थमिति विचार्यते,—किं प्राप्तम्?,
—‘अप्रकरणे’ यच्छास्त्रम् आप्नातं विकृतिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते,
तत्, प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेद्धुं,—‘वैमृधादिषु ‘सप्तदश सामिधेनीरनु-
ब्रूयात्’ इति, गान्यत् प्राकृतं कुर्यादिति । न चैवं विज्ञायते,—
वैमृधादिष्वेव सप्तदशं, गान्यासु विकृतिष्विति, तासु तत् प्रत्यक्षेण
वाक्येन श्रुतं न शक्यं वाधितुम् ॥

सू० विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चित् श्रूयेत, ततो विकारार्थ-
माप्नातमिति गम्यते, न तु विकारः श्रूयते; तस्मात् प्राकृतप्रति-
षेधार्थमेवेति ।

सू० वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-
विधानस्य ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाच्यः पक्षं व्यावर्तयति । वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु ‘अना-

रभ्य-विधानस्य, 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' एतासु विकृतिस्त्विति, तेन
 अन्यासु विकृतिषु न स्यात् । 'ननु प्रत्यक्षश्रुतम् अन्यासु विकृतिषु तत्
 न ब्रह्मं वाधितुं' । उच्यते, सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न तु तत्
 क्रतुना गृह्यते ; क्रतुसम्बन्धाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्यति,
 सति वैश्वधादिसम्बन्धकरे वाक्ये । यदेतत् सप्तदशम् अगारभ्योक्तं, तत्
 वैश्वधादीनामङ्गमिति प्रत्यक्षं वाक्यं, तस्मात्तान्या विकृतयः तत् गृह्यन्ति;
 अक्रतुयद्वये च सति सामिधेनीनां सप्तदशं निःफलत्वाच्च क्रियेत,
 तस्मादगारभ्य-विधेः वैश्वधादिषु वाक्यशेषः । आह,—'ननु वाक्यभेदो
 भवति,—सामिधेन्यः सप्तदश भवन्ति, तासु वैश्वधादिषु' इति । उच्यते,
 हे एते वाक्ये, पूर्वेषु वाक्येन योऽर्थ उक्तः, तस्यैव विधेयः परेषु
 वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ॥ (१०।७।८ अ०) ॥

‘इयिष्ये स्वाहा’ इत्यादिविधिना च निश्चितस्वाहाकारेण प्रदानेन स्वाहाकार-
 विधानाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्रोच्चवाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ २० ॥
 (सि०) ॥

भा० दर्विहोमं प्रकृत्य श्रूयते,—‘इयिष्ये स्वाहा अग्निरिष्यात् स्वाहा
 वायवे स्वाहा’ इति । अस्ति च अगारभ्य-वचनं,—‘वषट्कारेण वा
 स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’ इति । तच्च सन्देहः,—किं तस्मात्
 वाक्यशेषः,—स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्यः—इत्येतस्मिन् दर्विहोमे
 ‘इयिष्ये स्वाहा अग्निरिष्यात् स्वाहा’ इति, उत नायं वाक्यशेषः,

येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाम्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः ? इति । किं प्राप्तम् ?—अनन्तरदृष्टेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मन्त्रेषु’ वाक्यशेषत्वं, न ‘स्वात्’, न हि विधायका-
विधायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति, विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको
मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति इह तु
सम्बन्धो गम्यते,—‘वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’
इति, प्रदानं ह्यत्र प्रधानकर्म्म । अपि च, गुणोपदेशो भवति, तस्मिन्
दर्विहोमे ‘पृथिव्यै स्वाहा’ इत्येवं समुच्चारणं भवति, न ‘स्वाहा पृथिव्यै’
इति ; तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ॥

सू० अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० १) ॥

भा० यत्रापि दर्विहोमे न आम्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि कश्चिद्दृश्यते,
‘घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेर्यामिति औदुम्बरी विशाखे जुहोति
आम्नात् अवस्त्रावयति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति’—इति प्राप्तं
स्वाहाकारं दर्शयति ।

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (यु० २) ॥

भा० कश्चिच्च प्रतिषेधो भवति,—‘न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्रं
च नाह’ इति ; प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवतीति ऋवाक्यशेषता
अध्यवसीयते ॥ (१०।७।१० अ०) ॥

अग्र्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकारकम् ॥

सू० अग्र्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्
॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमाश्लायते,—‘य एवंविदानग्निं चिनुते’ इति, तथा उपपृक्ष्मं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या’ इति । तत्र सन्देहः,—किं अग्र्यतिग्राह्यं विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम्,—‘अग्र्यतिग्राह्यस्य विकृतौ’ ‘अप्रवृत्तिः’ इति,—अग्र्यतिग्राह्याश्च अग्र्यतिग्राह्यं, तत् विकृतौ न प्रवर्त्तते । कुतः ? । ‘विकृतावुपदेशात्’,—विकृतौ हि तत् उपदिश्यते,—‘अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थेन तमतिराचेण तं सव्वराचेण तं पञ्चराचेण तं षड्वराचेण तं सप्तराचेण तमष्टराचेण तं नवराचेण तं दशराचेण’ इति । तथा ‘यत् वृध्येति गृहीयात् प्राप्तं यज्ञं पृष्ठानि संगृहीयुः, यदुक्थेति गृहीयात्’ इति न नूनमग्र्यतिग्राह्यं चोदकः प्रापयति, यत् साक्षात्कस्याञ्चित् विकृतौ चोद्यते इति ॥

सू० मासि-ग्रहणञ्च तद्वत् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इदञ्च आश्लायते, ‘मासि-मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते’ इति । यदि चोदकः प्रापयेत्, न, मासि-मास्यतिगृह्यन्ते इत्युपदेशः स्यात् ॥

सू० ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० गृह्यते वा चोदकेन अग्र्यतिग्राह्यं, न हि अग्न्यैरग्निरस्ति विशेषः, अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति एतत् न गृह्णातीति नैतदवकल्पते ॥

अथमर्थः सांख्यिकः,—किं सङ्क्षेपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवन्तम्, उत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्, अधिकसुपस्तरणमभिधारणश्च ? इति । किं प्राप्तं ? प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यं । कुतः ? । ‘उत्पत्तितादर्थ्यात्’,—पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति, ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्याश्च अच्युतो भवति’ इति । यज्जुहोति तत् चतुरवन्तं कर्त्तव्यं, पुरोडाशश्च होमार्थो नोपस्तरणाभिधारणे ; तस्मात् पुरोडाशश्च चतुरवदातव्यमिति । ‘अधिकमाज्यं’ स्यात्, अतुल्यं हि तत् पुरोडाशेन ; पुरोडाशे होमार्थं तत् गुणभूतम् आज्यम्, तेन यद्यपि सह आज्येन षडवन्तं भवति, तथापि होमे चतुरवन्तमेव कृतं, यथा लोके, ‘प्रसूभुग्देवदनः’ इत्युच्यते, यद्यपि सूपश्नाकादिभिरधिकः प्रसूो भवति, तथापि भुजौ प्रसूो निर्दिश्यते, व्यञ्जनानि ओदनार्थानि ॥

रू० तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा० प्रधानावदानसंस्कारार्थेन च उपस्तरणाभिधारणे श्रूयते,—‘यदुपस्तृणाति अभिधारयति अमृताहुतिमेवैनां करोति’ इति, तेनोपस्तरणाभिधारणसंयुक्तं प्रधानद्रव्याच्चतुरवन्तं होतव्यमिति गम्यते ॥

रू० ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिधारणेन तदतिवचनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘ताभ्यां वा सह’ दिर्हविषोऽवदाय चतुरवन्तं कर्त्तव्यं । कुतः ? । ‘स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिधारणेन’ तदतिवचनं भवति,—

‘सकृदुपसृणाति सकृदवधति द्विरभिधारयति चतुरवत्तस्याष्टौ’ इति, द्विरभिधारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति, इतरथा षडवत्तं तेन पूर्येत । आह,—‘दर्शनमेतत्, प्राप्तिरुच्यताम्’ इति । अत्रोच्यते,—चतुरवत्तं होमे अयते,—‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति, न होमार्थं पुरोडाशे साक्षाद्ये वा,—नैवं अयते,—यत् होमार्थं द्रव्यं तच्चतुरवत्तं कुर्यादिति, चतुरवत्तं अयमाणं होमेन असंबध्यमानम् अनर्थकं स्यात् ।

अथोच्यते,—‘प्रयोगवचनग्रहणार्थवत् भविष्यति’ । तन्न, साक्षात्-होमसम्बन्धे वचने सति ‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति गान्यत् प्रयोगवचन-ग्रहणं कल्पते । अस्मिंश्च साक्षाद्वचने तदर्थान् अवत्तं, न अतदर्थान् इति न विशेषः अयते, तदर्थान् अतदर्थान् चतुरवत्तं संयुक्तं द्रव्यं होतव्यम्, एवञ्च अतिः परिगृह्यते, इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिगृह्येत, ‘द्विर्द्विषोऽवधति’ इति च विकल्पः स्यात्, यदि हविश्चतुरवत्तं दीयेत,* तथा इदमपरं अवणम् असदनुवादभूतं स्यात् चतुरवत्तं वा विकल्पयेत्, अभावाच्च पक्षे विकल्पो न न्यायः स्यात्; तस्मात् सहोपसृणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ॥

३० तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥
(यु०) ॥

भा० ‘चत्वारि वा एतानि देवदधानि अवदानानि यदुपसृणाति तदनुवाक्यायै यत् पूर्वमवदानन्तद्याज्यायै यदुत्तरं तद्देवतायै यत् अभिधारयति तदष्टकाराय’ इति चतुरवत्तस्य चत्वारि अवदानानि

* हविश्चतुरवदीयेत इति ङा० त्री० पु० पाठः ।

राजसूये, 'वल्मीकवपासुपगृह्य जुहुयात्' इति । इदमपि श्रूयते,—
 'यत् आहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति' इति ।
 तत्रैषोऽर्थः सांश्रयिकः,—किं ज्योतिष्टोमे वर्त्मनि होतव्यं, राजसूये
 वल्मीकवपायाम्, उत, विकल्पः एतयोः आहवनीयेन ? इति । किं
 प्राप्तं ? । होमार्थत्वात् तावद्वर्त्मवल्मीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्तः,
 अन्यतरेण होमनिवृत्तेः कृतत्वात्, होमार्थता चैतयोः प्रतिज्ञायेत ।
 कुतः ? । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यार्थं भवति, न च, बाधोऽत्यन्तमेव
 वर्त्मविषयः, आहवनीयहोमोऽपङ्क्तो भवति, विकल्पे, पक्षे तावदनु-
 गृह्यत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अविशेषेण यत् शास्त्रं' तस्य 'आरादिशेषश्रिष्टं
 स्यात्', यत् विशेषेण श्रियते, तदस्य दूरं स्यात्,—असम्बद्धमित्यर्थः ।
 'सन्दिग्धं' हि 'तत्' । कथमिव ? । यदि सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, ततो
 विशेषेऽपि प्राप्तं ; अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम्, एवं सन्दिग्धं ।
 अथ वा, सामान्यं विशेषेण विरुध्यत इति एवं सन्दिग्धं । अथ वा,
 सामान्यं तस्मिंश्च विशेषे अन्यस्मिंश्चेति एवं सन्दिग्धं । तत् सामान्य-
 विधानं विशेषविधौ न स्यात् । किं कारणम् ? । 'अन्याय्यत्वात्
 विकल्पस्य' । कथमन्याय्यो विकल्पः ? । अत्रोच्यते,—यदि वर्त्माद्यधि-
 करणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रयता
 प्रमाणापेता कल्पयितव्या ; अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूयते,
 ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेतैव ; वर्त्मपक्षस्य श्रूयमाणमविवक्षितं
 स्यात् । अथोच्यते,—अर्थात् पक्षे भावः, स चार्थो होमनिवृत्ति-
 राहवनीयेनेति । तत्र, यदि होमनिवृत्तिमात्रं कर्तव्यं तत

आहवनीयेनाप्यर्थात् सिध्येत ; इह तु वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, सा आहवनीये उपादीयमाने नोपसंद्ध्येत ; अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो वाध्येत ।

अत्रोच्यते,—‘यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, होमे गुह्यभूतत्वाद्भोमं समीचीनं करोति इति तच्चानुपसंहारोऽपि न दोषः, अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यति इति तस्मादिकस्य एव’ इति । नेत्युच्यते,—वर्त्मादिहोमसम्बन्धोऽपि विधीयते, स च प्रधानभूतः, न होमः, तस्मिन् अनुपसंद्ध्यमाणे न यथाश्रुतं कृतं स्यात् ।

अत्रोच्यते,—‘सम्बन्धेऽपि विधीयमाने इयं विधीयते, एकं साध्यं, एकं साधनं, यत् साध्यं, तत् प्रधानं, स च होमः ; तस्मात् विकस्य, सम्बन्धेऽपि च श्रूयमाणेऽवस्थोपादातव्यो भवति होमः, होमस्येत् आहवनीयः प्राप्नोत्येव’ इति । तत्र, आहवनीयस्यानङ्गत्वात् । कथम् अनङ्गत्वम् ? विज्ञेयेषु अप्राप्तेः । कथमप्राप्तिः ? । वर्त्माद्यधिकरणतार्था सत्याम् आहवनीयाधिकरणताया ज्ञानं करणं च प्रत्यक्षभावात्, यद्वि वर्त्माद्यधिकरणमिति ज्ञायते, न तत् आहवनीयाधिकरणं प्रक्यं ज्ञातुं कर्तुं वा ।

आह,—‘यथा प्रक्यते तथा कर्त्तव्यम्,—इत्याख्यातार्थो भविष्यति, तस्माद्वर्त्मादि वाधित्वा आहवनीयो भविष्यति’ इति । उच्यते,—स्वादेतदेवं, यदि वर्त्मादिवाधामन्तरेण आहवनीयोपदेशो नावकस्येत, देधा हि प्रक्यते कर्त्तुं,—वर्त्मादि वाधित्वा परिहृत्य वा ; अत्र वाधायां ‘वर्त्मणि’ इति प्रत्ययोऽप्यङ्गोत्तव्यो भवति, तस्मात् परिहारः श्रेयानिति । आह,—‘परीहारेऽपि ‘आहवनीयो भवति’ इति प्रत्ययोऽप्यङ्गुच्येत’ ।

अपञ्जोऽयमहे, भवत्याहवनीयप्रत्ययः, अत्रक्योऽसौ कर्तुमित्यपि किं न भवति, अत्रक्यं न करिष्यते । आह,—‘योऽयं सामान्यप्रत्यय उच्यते, स सर्वेषु विशेषेषु कार्यम् आसञ्चति, एवं चेदर्त्मादिहोमेषु च अन्यत्र च तेनाहवनीयो विहितः, तत्र यो वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः स न अत्रक्यः परिहर्तुमतो वर्त्मादिहोमं बाधित्वा अवतिष्ठेत्’ इति । अत्रोच्यते,—नैतदेवं,—न हि सामान्यवाची शब्दो विशेषान् अभिवदति, यदि चाभिवदेत्, अत्र-जाते गवि नावकल्पेत, पूर्वदर्शनाभावात्; सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पेत; तस्मात् सामान्यं विशेषान् अभिवदति, तस्मात् वर्त्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः । अभिवदन् वा न मुख्यया वृत्त्या अभिवदेत्, कथं तर्हि लक्षणया, लक्षणा च श्रुत्या बाधेत; तस्माद् वर्त्मादिहोमे श्रुत्या वर्त्मादिषु प्राप्तेषु अत्रक्य आहवनीयो विज्ञातुं कर्तुं चेति ।

आह,—‘ननु विपरीतमप्येतत् स्यात्,—‘आहवनीये प्राप्ते वर्त्मादिप्रत्ययो न अत्रक्यः’ इति । भवेदेवं, किन्तु विशेषे वर्त्मादिप्रत्ययः श्रौतः, आहवनीयप्रत्ययो लक्षणया; तत्र श्रुतिप्रत्ययो वक्षीयान् इत्युक्तं । ‘ननु सामान्येऽप्याहवनीयप्रत्ययः श्रौतः’ । उच्यते, वर्त्मादिप्रत्ययोऽपि सामान्ये श्रौतः, होमे हि स विशिष्टे विधीयते, न अहोमे एतद्विशेषयति । तस्माद्वर्त्मादिहोमं वर्जयित्वा अन्येषु होमेषु आहवनीयः करिष्यते इति ॥ (१०।७।८५०) ॥

वैमृधादिषु सप्तदशविधैर्वाक्यशेषताधिकरणम् ॥

सू० अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृत-
माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥१७॥ (पू०) ॥

भा० अनारभ्य किञ्चिदावायते,—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’
इति । तत् प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदशेन वाधितं सर्वविकृतोरनु-
प्राप्तं कासचित् विकृतिषु पुनः श्रूयते,—‘वैमृधेऽध्वरकस्यायां पञ्चौ
चातुर्मासेषु मित्रविन्दायां त्रैधातव्यायाम् आगयणेष्टाम्’ इति ।
तासु विकृतिषु अस्य अवणं किमर्थमिति विचार्यते,—किं प्राप्तम्?,
—‘अप्रकरणे’ यच्छास्त्रम् आस्तात् विकृतिविशेषे पुनरविकृतं श्रूयते,
तत्, प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेद्धुं,—‘वैमृधादिषु ‘सप्तदश सामिधेनीरनु-
ब्रूयात्’ इति, मान्यत् प्राकृतं कुर्यादिति । न चैवं विज्ञायते,—
वैमृधादिष्वेव सप्तदशं, नान्यासु विकृतिष्विति, तासु तत् प्रत्यक्षेण
वाक्येन श्रुतं न शक्यं वाधितुम् ॥

सू० विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चित् श्रूयेत, ततो विकारार्थ-
माप्तातमिति गम्यते, न तु विकारः श्रूयते; तस्मात् प्राकृतप्रति-
षेधार्थमेवेति ।

सू० वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-
विधानस्य ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० वाक्यशब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । वाक्यशेषोऽप्यं वैमृधादिषु ‘अना-

रभ्य-विधानस्य, 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' एतासु विहतिस्त्रिति, तेन
 अन्यासु विहतिषु न स्यात् । 'ननु प्रत्यक्षश्रुतम् अन्यासु विहतिषु तत्
 न ब्रह्म वाधितुं' । उच्यते, सत्यं प्रत्यक्षश्रुतं सामिधेनीषु, न तु तत्
 क्रतुना गृह्यते ; क्रतुसम्बन्धाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्यति,
 सति वैश्वधादिसम्बन्धकरे वाक्ये । यदेतत् सप्तदशम् अनारभ्योक्तं, तत्
 वैश्वधादीनामष्टमिति प्रत्यक्षं वाक्यं, तस्मान्नान्या विहतयः तत् गृह्यन्ति;
 अक्रतुपक्षे च सति सामिधेनीनां सप्तदशं निःफलत्वाच्च क्रियेत,
 तस्मादनारभ्य-विधेः वैश्वधादिषु वाक्यशेषः । आह,—'ननु वाक्यभेदो
 भवति,—सामिधेन्यः सप्तदश भवन्ति, तासु वैश्वधादिषु' इति । उच्यते,
 हे एते वाक्ये, पूर्वेण वाक्येन योऽर्थ उक्तः, तस्यैव विशेषः परेषु
 वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ॥ (१०।७।८ अ०) ॥

‘इधियै स्वाहा’ इत्यादिविधिना चविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकार-
 विधानाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ २० ॥
 (सि०) ॥

भा० इर्विद्वांसं प्रकृत्य श्रूयते,—‘इधियै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा
 वायवे स्वाहा’ इति । अस्ति च अनारभ्य-वचनं,—‘वषट्कारेण वा
 स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’ इति । तच्च सन्देहः,—किं तस्मात्
 वाक्यशेषः,—स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्यः—इत्येतस्मिन् इर्विद्वांसो
 ‘इधियै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा’ इति, उत नाथं वाक्यशेषः,

येष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाम्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः ? इति । किं प्राप्तम् ?,—अनन्तरदृष्टेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘मन्त्रेषु’ वाक्यशेषत्वं, न ‘स्वात्’, न हि विधायका-
विधायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति, विधायकं ब्राह्मणम्, अविधायको
मन्त्रः । अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति इह तु
सम्बन्धो गम्यते,—‘वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते’
इति, प्रदानं ह्यत्र प्रधानकर्म्म । अपि च, गुणोपदेशो भवति, तस्मिन्
दर्विहोमे ‘पृथिव्यै स्वाहा’ इत्येवं समुच्चारणं भवति, न ‘स्वाहा पृथिव्यै’
इति ; तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति ॥

सू० अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० १) ॥

भा० यत्रापि दर्विहोमे न आम्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि कश्चिद्दृश्यते,
‘घृतेन द्यावापृथिवी आषुण्येयामिति औदुम्बर्या विशाखे जुहोति
आम्नात् अवस्त्रावयति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति’—इति प्राप्तं
स्वाहाकारं दर्शयति ।

सू० प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (यु० २) ॥

भा० कश्चिच्च प्रतिषेधो भवति,—‘न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्रं
च नाह’ इति ; प्राप्तपूर्वकः प्रतिषेधो भवतीति अवाक्यशेषता
अश्ववसीयते ॥ (१०।७।१० अ०) ॥

अग्रतिपाद्यास्य विकृतावुपदेशाधिकरणम् ॥

सू० अग्रत्यतिपाद्यास्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्
॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० इदमावायते,—‘य एवंविद्वानग्निं चिनुते’ इति, तथा उपपृक्षणं वा एतद्यज्ञस्य यदतिपाद्या’ इति । तत्र सन्देहः,—किं अग्रत्यतिपाद्यां विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम्,—‘अग्रत्यतिपाद्यास्य विकृतौ’ ‘अप्रवृत्तिः’ इति,—अग्निस्वातिपाद्यास्य अग्रत्यतिपाद्यां, तत् विकृतौ न प्रवर्त्तते । कुतः ? । ‘विकृतावुपदेशात्’,—विकृतौ हि तत् उपदिश्यते,—‘अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थेन तमतिराचेण तं चतुराचेण तं पञ्चराचेण तं षडराचेण तं सप्तराचेण तमष्टराचेण तं नवराचेण तं दशराचेण’ इति । तथा ‘यत् पृथ्येति गृहीयात् प्राप्तं यज्ञं पृष्ठानि संगृहीयुः, यदुक्थेति गृहीयात्’ इति न नूनमग्रत्यतिपाद्यां चोदकः प्रापयति, यत् साक्षात्कस्याश्रित् विकृतौ चोद्यते इति ॥

सू० मासि-ग्रहणञ्च तद्वत् ॥ २४ ॥ (यु०) ॥

भा० इदञ्च आवायते, ‘मासि-मासि अतिपाद्या गृह्यन्ते’ इति । यदि चोदकः प्रापयेत्, न, मासि-मास्यतिगृह्यन्ते इत्युपदेशः स्यात् ॥

सू० ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० गृह्यते वा चोदकेन अग्रत्यतिपाद्यां, न हि अस्य अन्यैरङ्गैरस्ति विशेषः, अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति एतत् न गृह्णातीति नैतद्वक्तव्यते ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गं स्वयपि दृश्यते,—‘कङ्कचितं चिन्वीत शीर्षचितं चिन्वीत यः कामयेत सुशीर्षा अस्मिन् लोके सम्भवेयम्’ इति । तथा ‘पञ्च ऐन्द्रान् अतिपाद्मान् गृह्णाति’ इति । कङ्काकारताम् ऐन्द्रताञ्च विज्ञेयं ब्रुवन्नन्यतिपाद्मास्य विहृतौ प्राप्तिं दर्शयति ॥

सू० ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥ (१आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘विहृतावुपदिश्यते’ इति, तत्परिहरणव्यम्; अत्रोच्यते,—यस्यां विहृतावुपदिश्यते, तस्यां प्रहृतौ च समानः स विधिः; अवशिष्टासु विहृतिषु चोदकः प्रापयतीति ॥

सू० मासि-ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥
(२आ०नि०) ॥

भा० अथ मासि-ग्रहणं कथम्? इति । तद् अभ्यासप्रतिषेधार्थं, न, अन्यहनि गृह्यन्ते मासि-मासि गृह्यन्ते इति ॥ (१०।७।११अ०) ॥

चपस्तरसाभिचारकाभ्यां सहेव चतुरवदानाधिकरणम् ॥

सू० उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवर्त्तनं प्रधानस्य हेमसंयोगात्
अधिकमाज्यमतुल्यत्वात्सोक्त्वदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात्
॥ २९ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरान्नायते,—‘चतुरवर्त्तनं जुहोति’ इति । तच्च

अथमर्थः सांग्रहिकः,—किं सङ्क्षेपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवन्तम्, उत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्, अधिकमुपस्तरणमभिधारणञ्च ? इति । किं प्राप्तं ? प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यं । कुतः ? । ‘उत्पत्ति-तादर्थ्यात्’,—पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति, ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो अमावास्यायां पौर्णमास्याञ्च अच्युतो भवति’ इति । यज्जुहोति तत् चतुरवन्तं कर्त्तव्यं, पुरोडाशश्च होमार्थो नोपस्तरणाभिधारणे ; तस्मात् पुरोडाशश्च चतुरवदातव्यमिति । ‘अधिकमाज्यं’ स्यात्, अतुल्यं हि तत् पुरोडाशेन ; पुरोडाशे होमार्थं तत् गुणभूतम् आज्यम्, तेन यद्यपि सह आज्येन षडवन्तं भवति, तथापि होमे चतुरवन्तमेव कृतं, यथा लोके, ‘प्रसूभुग्देवदनः’ इत्युच्यते, यद्यपि स्रपश्नाकादिभिरधिकः प्रसूो भवति, तथापि भुजौ प्रसूो निर्द्दिश्यते, व्यञ्जनानि ओदनार्थानि ॥

६४० तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥ (यु०) ॥

भा० प्रधानावदानसंस्कारार्थेन च उपस्तरणाभिधारणे श्रूयते,— ‘यदुपसृणाति अभिधारयति अमृताहुतिमेवैनां करोति’ इति, तेनोपस्तरणाभिधारणसंयुक्तं प्रधानद्रव्याच्चतुरवन्तं होतव्यमिति गम्यते ॥

६४० ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सङ्क्षेपे द्विरभिधारणेन तदाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘ताभ्यां वा सह’ द्विद्विषोऽवदाय चतुरवन्तं कर्त्तव्यं । कुतः ? । ‘स्विष्टकृतः सङ्क्षेपे द्विरभिधारणेन’ तदाप्तिवचनं भवति,—

‘सकृदुपसृष्टाति सकृदवद्यति द्विरभिधारयति चतुरवन्तस्त्राष्ट्रै’ इति, द्विरभिधारणेन चतुरवन्तं पूर्णं दर्शयति, इतरथा षडवन्तं तेन पूर्येत । आह,—‘दर्शनमेतत्, प्राप्तिरुच्यताम्’ इति । अत्रोच्यते,—चतुरवन्ते होमे अयते,—‘चतुरवन्तं जुहोति’ इति, न होमार्थं पुरोडाशे साक्षाद्ये वा,—नैवं अयते,—यत् होमार्थं द्रव्यं तच्चतुरवन्तं कुर्यादिति, चतुरवन्तं अयमाणं होमेन असंबध्यमानम् अनर्थकं स्यात् ।

अत्रोच्यते,—‘प्रयोगवचनग्रहणादर्थवत् भविष्यति’ । तत्र, साक्षात्-होमसम्बन्धे वचने सति ‘चतुरवन्तं जुहोति’ इति नान्यत् प्रयोगवचन-ग्रहणं कल्पते । अस्मिंश्च साक्षाद्वचने तदर्थान् अवन्तं, न अतदर्थान् इति न विज्ञेयः अयते, तदर्थान् अतदर्थान्वा चतुरवखण्डनसंयुक्तं द्रव्यं होतव्यम्, एवञ्च श्रुतिः परिमृश्यते, इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिमृश्येत, ‘द्विर्हविषोऽवद्यति’ इति च विकल्पः स्यात्, यदि हविश्चतुरवन्तं दीयेत,* तथा इदमपरं अवणम् असदनुवादभूतं स्यात् चतुरवन्तं वा विकल्पयेत्, अभावाच्च पक्षे विकल्पो न न्यायः स्यात्; तस्मात् सहोपसृष्टाभिधारणाभ्यां चतुरवन्तमिति ॥

सू० तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥
(यु०) ॥

भा० ‘चत्वारि वा एतानि देवदधानि अवदानानि यदुपसृष्टाति तदनुवाक्यायै यत् पूर्वमवदानमनद्याज्यायै यदुत्तरं तद्देवतायै यत् अभिधारयति तदवष्टकाराय’ इति चतुरवन्तस्य चत्वारि अवदानानि

* हविश्चतुरवदीयेत इति का० त्रौ० पु० प० ८ः ।

संकीर्त्य अनुवाक्यादिभिः भक्तिवादेन अवयवज्ञः संकीर्तयन् उपस्तरणा-
दीनि दर्शयति, तस्मात् सहोपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति ।
दधन्नब्दे भागधेयवचनः, तद्यथा 'कङ्कटकाय दधं, नापिताय दधम्'
इति, देवदधानि देवभागा इत्यर्थः ॥ (१०।७।१२ अ०) ॥

उपांशुयात्रेऽपि चतुरवत्तस्याः श्रवसाधिकारवत् ॥

सू० साप्तदशवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोस्तुपांशुयात्रेऽस्ति, तत्र 'चतुरवत्तं जुहोति'
इति । तत्र संग्रहः,—किमुपांशुयात्रे चतुरवत्तं कर्त्तव्यम्, उत न ?
इति । किं प्राप्तं ?,—'साप्तदशवन्नियम्येत', यथा साप्तदशम् अनारम्भा-
धीतं परिगणितासु विहृतिषु पुनः श्रूयमाणं वाक्यशेषास्तास्तेव
नियम्यते, एवमिदमपि चतुरवत्तम् उपस्तरणाभिधारणाश्रयत्वात् वच-
ते, तथैव नियम्येत औषधसाम्नाय्ययोः, उपांशुयात्रे न स्यादिति ॥

सू० इविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥

॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रश्चः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—नोपांशुयात्रे चतुर-
वत्तमिति, हेमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते, स उपांशुयात्रे हेमेऽपि
स्यात्, अत्रापि चतुरवदातव्यं । अथ यदुक्तम्, औषधसाम्नाय्ययोरेव
चतुरवत्तम्, उपस्तरणाभिधारणाश्रयत्वात्—इति ; न उपस्तरणाभि-
धारणवचनं चतुरवत्तस्य वाक्यशेषभूतं, यथा 'सप्तदशसामधेनीरनुब्रूवात्'
इति मिश्रविन्दादिषु, सप्तदशानुक्रमादिति । नैवमिह चतुरवद्येत, कथ-

सुपसृणीयात्, अभिघारयेचेति, कथं तर्हि ?—चतुरवदानसंयुक्तं द्रव्यं जुहुवात् हविषोपसृणीयात्, अभिघारयेचेति, यच्च हविषि उपसृणीय-
माणेऽभिघार्यमाणे च चतुरवत्तयुक्तं प्रदानं भवति तच्च न प्रधान-
द्रव्याच्चतुरवदातव्यं; यच्च पुनः प्रधानद्रव्याच्चतुरवत्तयुक्तमन्तरेण न
चतुरवत्तं भवति, तच्च प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यं; चतुरवत्तभूतमिह
हीतव्यं विवक्ष्यते, न इतस्ततो वा चतुरवदातव्यमिति । तस्मादुपीशु-
यावेऽपि चतुरवत्तं कर्त्तव्यमिति ॥ (१०।७।१३अ०) ॥

दशपूर्णमासयोरग्नेदेन्द्राग्नेदोरनुवादताधिकरणम् ॥

सू० पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुप-
देशस्तत्श्रुतित्वाद्देश्यस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ (१मपू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमाचक्षते,—‘पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं
याजयेत् यावेतावाग्नेयस्यैन्द्राग्नयः’ इति । तच्चैव संशयः,—किमधि-
कारश्रुतिवाक्यशेषोऽयं,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्याभ्यां
पुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति(१); अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयो-
रुत्पत्तिः,—अपराभ्यामेवञ्चातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेत—इति(२);
अथ वा, अङ्गकर्तृरुपदेशः,—आभ्यां पुरोडाशाभ्यामृत्विक् याजयेत्
इति(३); अथ वा, असेमयागकाले आभ्यां यजेतेति कालोप-
देशः(४); उत ऐन्द्राग्नयः विधिः, आग्नेयस्य चानुवादः(५); अथ
वा उभयोरनुवादः(६)?—इति इते पक्षाः ।

किं तावत् प्राप्तम् ?,—अधिकारशेषः(१)—इति;—यदेतत् ‘स्वर्गकामो

यजेत' इति, तस्य शेषः, आभ्यां 'पुरोडाशाभ्याम्' असोमयाजी
 स्वर्गकामो यजेतेति । कुतः ? । 'तत्श्रुतिवात्',—तत्श्रुतिमन्तौ हि
 पुरोडाशौ ऋन्नेनानूयेते; तेन नाभ्यधिकौ । असोमयाजिनश्च कर्तुर्व्यापार
 आभ्यां संबध्यते श्रुत्या, न कास्त्रः, य हि लक्ष्येत, श्रुतिश्च लक्षणाया
 मरीयसी; तच्च सोमयाजिनो वा न पुरोडाशौ, असोमयाजिनो वा
 न सास्त्रार्थः । यदि पुरोडाशावधिष्ठित्य असोमयाजी विधीयते, ततो
 नासोमयाजी सास्त्रार्थे, तच्चैवकारः समर्थितो भवति,—पुरोडाशाभ्यां
 केवलाभ्यामसोमयाजी, न सास्त्रार्थेनेति । अथासोमयाजिनमधिष्ठित्य
 पुरोडाशौ विधीयेत, तथा न सोमयाजिनः पुरोडाशौ, तच्चाखाने
 एव ऋन्ने भवति,—पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति ; यथा,—

‘यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं

मेधाविनं ब्रह्मचर्यापपन्नम् ।

यस्यै न द्रुह्येत् कतमचनाह

तस्मै मां ब्रूयाः निधिपाय ब्रह्मन्' इति ॥

यं शुचिमेव विद्याः इति वदितव्ये यमेव विद्याः शुचिमिति ;
 एवमत्रापि । तदुभयोरपि वचनव्यक्त्योरधिकारश्रुतिवाक्यशेष इति
 लभ्यते अथ पूर्वापक्षो भवति ; यथा वैश्वसोमेऽधिकारश्रुतिशेषः,—
 'वैश्वो वैश्वसोमेन यजेत' इति, तददष्टाप्यधिकारश्रुतिशेष एवेति ॥

सू० नत्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन सम्बन्ध-
 स्तस्माद्वाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ (२मपू०) ॥

भा० तु ब्रह्मः पञ्च व्यावर्त्तयति । नैतदेवम्,—अधिकारवाक्यशेष

इति, नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ,—‘द्यावप्सीव’ दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति, नित्यौ च तत्रेभौ पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणौ; तौ अनित्य-सोमयाजिनं प्रति विधीयते—इत्यनुपपन्नं । कथम्? । नित्यौ हि दर्शपूर्णमासयोर्भविष्यतः, यस्यासोमयाजी तस्योपकरिष्यत इति नोपपद्येत, पुरोडाशविधेः ‘नित्येन’ दर्शपूर्णमाससमुदायेन ‘सम्बन्धः’ तस्मात् न असोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेषः, किन्तर्हि, अधिकयोः कर्मान्तरयोस्त्यप्तिरिति; नैवमभिसम्बन्धः क्रियते,—यावेतौ पुरोडाशौ दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ, तौ प्रति असोमयाजी विधीयते इति, कथन्तर्हि, असोमयाजी यः स्वर्गकामः स आग्नेयं कुर्यादैन्द्राग्नश्चेत्येते कर्मणी विधीयते, विधीयते चेत् पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे; तच्च ‘द्यावेतौ’ इत्यनुवादवचनं धर्मापेक्षं भविष्यति । यथा ‘एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा’ इति । एवञ्चदस्य पुनरित्यस्मिन्नर्थे भविष्यति; यथा, ‘क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्तः क्षीरेणैव भुञ्जीत’ इति,—भुक्त्वा देवदत्तः भुञ्जीतीवेति पुनरिति गम्यते, एवमिहापि सोम-याजिनस्यासोमयाजिनस्य दर्शपूर्णमासविधानेन विहितौ पुरोडाशौ पुनरसोमयाजिनसौ विधीयते,—पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याज-येदिति तद्वर्त्यकाभ्यामिति गम्यते ॥

सू० सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥
(यु०) ॥

भा० ‘सति च’ अधिकारशेषे पुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृसम्बन्धो नोपपद्यते, अधिकारशेषे हि प्रधानभूतः कर्त्ता निर्दिश्यते, न चासति

फलं प्रधानभाव उपपद्यते, न च दर्शपूर्णमासैकदेशभूतौ पुरोडाशाभ्यां कस्यचिद् साधकौ भवतः । न च, वचनप्रामाण्यात् फलं कल्पयिष्यते, वचनव्यत्यन्तरस्य भावात् । तस्मादपि नाख्यधिकारगोच इति ॥

सू० कृत्स्नत्वात् तथा स्तोमे ॥ ३८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यदुपवर्णितं,—वैश्वसोमवत्—इति, युक्तं वैश्वस्तोमे, कृत्स्नो वैश्वस्तोमो न कस्यचिदेकदेशः, तच्च फलं सम्भवति, न चात्र फलं सम्भवति, न चात्र किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन संबध्यते । तस्मादैषम्वं वैश्वस्तोमेन ॥

सू० कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥ (इयपू०) ॥

भा० 'इति चेत्' मन्यसे,—नाधिकारश्रुतिगोचोऽवकल्पते इति । तत्रोच्यते, कर्मान्तरयोरुत्पत्तिर्नावकल्पते, 'यावेतौ' इति व्यपेक्षावचनं लक्षणया कल्पेत । कथं तर्हीदमिति ? । अङ्गकर्तृरूपदेशः,—अङ्गे यः कर्त्ता, न प्रधाने । याजयेदिति हेतुकर्तृरेवैतत् प्रत्यक्षं वचनं, लक्षणया यजैः कर्तुः । अपि च नित्यानित्ययोर्विरुद्धः सम्बन्धोऽभ्युपगतो न भविष्यति । न चैकदेशस्य फलं कल्पयिष्यते, असोमयाजी पुरोडाशाभ्यां याजयितव्य इति याजयितुरूपदेशोऽभ्युदयाय भविष्यति ॥

सू० न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥
(इय पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवम्,—अङ्गकर्तृरूपदेश इति, अङ्गकर्त्ता हि प्रधानकर्तृरेव

* नाधिकारः श्रुतिगोचोऽवकल्पते इति का० श्री० पु० पाठः ।

क्रियोपदेशेन गुणभूतः प्राप्नोति; न चास्य फलं श्रूयते; न च कल्पयितुं प्रत्यक्षमुपपत्तिविशेषात्; न च, प्राप्तस्य पुनरुपदेशे किञ्चिदस्ति प्रयोजनं, अर्थप्राप्तस्य त्वनुवादः पुरोडाशप्रयोर्यागं विधातुं; न च, परिसंख्या, चिदोच्यतात्; सोमयाजिनस्य विना अङ्गकर्षा, असम्भवात् । तस्मात् कर्मान्तरयोः कल्पयितुं न शक्यते ॥

सू० कर्मणोस्तु प्रकरणे तद्व्यायत्वात् गुणानां लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० तु शब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । नाधिकयोः कर्मान्तरयोः कल्पयितुं न शक्यते । एतयोः कर्मणोः प्रकरणे काल उच्यते, न असोमयाजिनं कर्त्तारं प्रति पुरोडाशौ विधीयेयातां । कुतः ? । 'तद्व्यायत्वात्', स हि न्यायः, योऽसावुक्तः,—"अपि वा कालमात्रं स्यात् अदर्शनाद्विशेषस्य (४।४।६ सू०)" इति, इहापि स एव न्यायः, - असोमयागकाले दर्शपूर्णमासयोरेतौ पुरोडाशौ भवत इति । किमेवं भविष्यति ? । फलकल्पनादोषो न भविष्यति, यदा समुदाये व्यापरिष्यते* तदा सर्वेषां संहतानां फलं भविष्यति । प्रक्यते च असोमयागेन विशेषलिङ्गेन कालो लक्षयितुम्, तस्मिन् काले पुरोडाशाभ्यामेव यजेत न साम्नाथ्येन-इति ॥

सू० यदि तु साम्नाथ्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥ (४र्थ पू० नि०) ॥

भा० तु शब्दः पञ्च व्यावर्त्तयति । 'यदि' 'साम्नाथ्यं सोमयाजिनः'

* 'समुदायस्य फलमिष्यते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

न कास्त्रार्थं श्रवणं भवितुमर्हति । सास्त्रार्थं च सोमयाजिन एव,
अनाशङ्किते तस्मिन्नाशङ्कितवचनं, यथा,—

‘शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युर्गतास्ते परमाकृतिम्’ इति ।

एवं हि श्रूयते, ‘नासोमयाजी सञ्जयेत्’ इति । एवं सति न
कास्त्रार्थं श्रवणं । कथं ? । नैव ‘ताभ्यां’ पुरोडाशाभ्यां सास्त्राव्यस्य
‘समवायः’ प्राप्तः, ‘विभक्तकास्त्रत्वात्’, प्राक् सोमयागात् पुरोडाशौ,
ऊर्द्धं सास्त्रार्थं प्राप्तमेव, न तदर्थं यतितव्यं । तस्मात् न कास्त्रार्थं
विभक्तकास्त्रार्थं श्रवणं कर्मान्तरचोदनैवेति ॥

सू० अपि वा विहितत्वात् गुणार्थायां पुनःश्रुतौ
सन्देहे श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्यात् यथानभिप्रेतः
तथाग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥ (पू० म पू०) ॥

भा० अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतत् कर्मान्तरचोदनेति,
अनुवादः आग्नेयस्य, ‘विहितत्वात्’, विहितो हि असावुभयत्र ‘यदाग्नेषो
ऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इति ।
ऐन्द्रान्यस्य भवति विधिः, उभयत्राविहितत्वात्; स यत्र न प्राप्नोति,
पौर्णमास्याम् ऐन्द्राग्नविधानार्था एषा श्रुतिः । यथानभिप्रेतस्तथाग्नेय
उचरितः, विधानं चोभयत्र, तस्य दर्शनं च,—‘आग्नेयं चतुर्हो करोति’
इति; तथा साकंप्रसाधये आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन
इति ॥

सू० विधिं तु वादरायणः ॥ ४४ ॥ (पू० म पू० नि०) ॥

भा० तुशब्दः एतमपि पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम्,—आग्नेये-

ऽनुवादः, ऐन्द्राग्रे विधिः—इति; उभयोः काष्ठविधिः स्यात् ।
 कुतः ? । ‘वादरायणः’ आचार्यो मन्यते स्म,—प्रागपि सोमयागात्
 सास्त्राख्यविधिरिति, असोमयाजिनोऽपि सास्त्राख्यं श्रूयते, ‘तदु खं
 नयेत्’ इति । तथा तथेह स्माऽङ्गोपायनाः सास्त्राख्यमेवासोमयाजिनः*,
 तस्मात् काष्ठार्थः संयोग इति ॥

सू० प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—काष्ठविधिरिति,
 नाप्यधिकयोः कर्मणोत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्नानुवादः, ऐन्द्राग्रस्य
 विधिः, किन्तुर्हि उभयोरनुवादः । कथं ? । सोमयाजिनः सास्त्राख्य-
 विधानार्थमेतदाक्यम्, अतो नैन्द्राग्रस्यापि विधिः, भिद्येत हि तदा
 वाक्यम्, एवमभिसम्बन्धः क्रियते,—असोमयाजिनः पुरोडाशावेतौ
 यौ प्राप्नौ, सोमयाजिनः सास्त्राख्यमपरमपीति, पुरोडाशाभ्यामेवा-
 सोमयाजिनं याजयेत्, यौ एतौ आग्नेयस्य ऐन्द्राग्रस्य, सास्त्राख्येन
 सोमयाजिनम् इति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः सास्त्राख्यं
 विधीयते, अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः; यस्मादुभयोरप्यनुवाद
 इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥ (यु०) ॥

भा० अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मान्तरे इति । कथं ? ।

* ‘तदु समेव नयेत्’ इति का० प्री० पु० पाठः । ‘तदुभयमेव नयेत्’ इति आदर्श-
 पुस्तकपाठः ।

न कास्त्रार्थं अवणं भवितुमर्हति । सास्त्रार्थं च सोमयाजिन एव,
अनाश्रद्धिते तस्मिन्नाश्रद्धितवचनं, यथा,—

‘शास्त्राणि चेत् प्रमाणं स्युर्गतास्ते परमाङ्गतिम्’ इति ।

एवं हि श्रूयते, ‘नासोमयाजी सन्नयेत्’ इति । एवं सति न
कास्त्रार्थं अवणं । कथं ? । नैव ‘ताभ्यां’ पुरोडाशाभ्यां सास्त्रार्थस्य
‘समवायः’ प्राप्तः, ‘विभक्तकास्त्रत्वात्’, प्राक् सोमयागात् पुरोडाशौ,
ऊर्द्धं सास्त्रार्थं प्राप्तमेव, न तदर्थं यतितव्यं । तस्मात् न कास्त्रार्थं
विभक्तकास्त्रार्थं अवणं कर्मान्तरचोदनैवेति ॥

सू० अपि वा विहितत्वात् गुणार्थायां पुनःश्रुतौ
सन्देहे श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्यात् यथानभिप्रेतः
तथाग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥ (५म पू०) ॥

भा० अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नैतत् कर्मान्तरचोदनेति,
अनुवादः आग्नेयस्य, ‘विहितत्वात्’, विहितो हि असावुभयच ‘यदाग्नेयो
ऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इति ।
ऐन्द्राग्न्यस्य भवति विधिः, उभयत्राविहितत्वात्; स यत्र न प्राप्नोति,
पौर्णमास्याम् ऐन्द्राग्नविधानार्था एषा श्रुतिः । यथानभिप्रेतस्तथाग्नेय
उचरितः, विधानं सोमयच, तस्य दर्शनं च,—‘आग्नेयं चतुर्हो करोति’
इति; तथा साकंप्रस्थाय्ये आज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन
इति ॥

सू० विधिं तु वादरायणः ॥ ४४ ॥ (५म पू० नि०) ॥

भा० तुग्रब्धः एतमपि पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवम्,—आग्नेये-

ऽनुवादः, ऐन्द्राग्ने विधिः—इति; उभयोः कास्त्रविधिः स्यात् ।
 कुतः ? । 'वादरायणः' आचार्यो मन्यते स्म,—प्रागपि सोमयागात्
 साम्नाय्यविधिरिति, असोमयाजिनोऽपि साम्नाय्यं श्रूयते, 'तदु सं
 नयेत्' इति । तथा तथेह स्मार्त्तगोपायनाः साम्नाय्यमेवासोमयाजिनः*,
 तस्मात् कास्त्रार्थः संयोग इति ॥

सू० प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाग्रब्धः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—कास्त्रविधिरिति,
 नाप्यधिकयोः कर्मणोत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्रस्य
 विधिः, किन्तुर्हि उभयोरनुवादः । कथं ? । सोमयाजिनः साम्नाय्य-
 विधानार्थमेतदाक्यम्, अतो नैन्द्राग्रस्यापि विधिः, भिद्येत हि तदा
 वाक्यम्, एवमभिसम्बन्धः क्रियते,—असोमयाजिनः पुरोडाशावेतौ
 यौ प्राप्नौ, सोमयाजिनः साम्नाय्यमपरमपीति, पुरोडाशाभ्यामेवा-
 सोमयाजिनं याजयेत्, यौ एतौ आग्नेयस्य ऐन्द्राग्रस्य, साम्नाय्येन
 सोमयाजिनम् इति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः साम्नाय्यं
 विधीयते, अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः; यस्मादुभयोरप्यनुवाद
 इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥ (यु०) ॥

भा० अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मान्तरे इति । कथं ? ।

* 'तदु संनयेत्' इति का० ग्री० पु० पाठः । 'तदुभयमेव नयेत्' इति आदर्श-
 पुस्तकपाठः ।

‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो द्रव्यन्ते चतुर्दशमावास्यायाम्’ इति;
कर्मान्तरोत्पत्तावभ्यधिका आहुतयो भवेयुरिति॥(१०।८।१४आ०)॥

उपांशुयाजस्य भौवाज्यद्रव्यताधिकरणम् ॥

सू० उपांशुयाजमन्तरा यजतीति इविलिङ्गाश्रुतिन्वात्
यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरान्वायते,—‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति ।
तच्च द्रव्यं प्रति सन्देहः,—किम्,—अनियमः, उत नियतं किञ्चिद्द्रव्यम् ?
इति । किं प्राप्तं ?,—न किञ्चित् इवीरूपं श्रूयते, तस्मात् ‘यथाकामी
प्रतीयेत’ । तच्च उच्यते,—‘श्रूयते इवीरूपम्,—‘आज्यस्यैव बावुपांशु
पौर्णमास्यां यजन्’ इति, तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात्’ । उच्यते,—
एवमप्यनियमः, यत्किञ्चित् आज्यं गृहीत्वा दह्येतेति ॥

सू० भौवादा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘भौवादा’ आज्यादिष्येत, न यतः—कुतश्चित् । कुतः ? ।
‘सर्वसंयोगात्’, सर्वयजतिभिर्हि सम्बद्धं,—‘सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते
यद्भुवायामाज्यम्’ । तस्मात् भौवाज्यात् यजेतेति॥(१०।८।१५अ०)॥

उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवतागिर्वैवाधिकरणम् ॥

सू० तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भा० देवतां प्रति उपांशुयाजस्य संशयः,—किम् अनियमः, नियमः ?

इति । किं प्राप्तं ?—यद्वत् द्रव्यं प्रति अनियमः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे,
‘नद्वत् देवतात्वात्’ अनियमः । ननु ‘अग्नीषोमौ विधीयेते’ । उच्यते,
पुराकल्पसङ्क्षेपेऽयं न विधिसङ्क्षेपः* । ‘इमाः तर्हि ‘विष्णुहोषांश्च
अष्टव्यः’ इत्येवमादिना देवता विधीयन्ते’ । उच्यते,—उक्तमजामि-
नारण्यवचनार्था एते अर्थवादा इति, तस्मादनियमः ॥

सू० तान्द्रीणां प्रकरणात् ॥ ५० ॥ (सि०) ॥

भा० न हि देवतामन्तरेण यागो भवति, न च वचनमन्तरेण
देवता, न च, अन्यस्य त्रिहिता देवता, अन्यस्य अवकल्पते; तस्मात्
प्रकृतानां तद्गभवानाम् अन्यतमस्या देवतया प्रकृतत्वात् एकवाक्यतां
कृत्वा देवताम् अवगमिष्यामः । एकया च कृतार्थत्वात् यां-काञ्चित्
देवतामिति ॥ (१०।८।१६ अ०) ॥

उपांशुयाजस्य विष्वादिदेवताकल्पपौर्णमासीकर्तव्यभारधिकारस्य ।

सू० धर्माद्वा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ (१म पू०) ॥

भा० तान्द्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्तं । तच्च सन्देहः,—किं
तान्द्रीण्यनियमः,—अथ वा प्रजापतिः^(१), अथ वा अग्निः^(२), अथ वा
विष्णुः, अमावास्यायां चोपांशुयाजः^(३); अथ वा पौर्णमास्यामुपांशु-
याजः, विष्णुर्देवता^(४); अथ वा उभयचोपांशुयाजः, देवताविकल्पश्च^(५)
इति; अथ वा पौर्णमास्यामेव उपांशुयाजः, तत्रैव विष्वाद्या
देवताः^(६) ? इति पक्षाः । किं तावत् प्राप्तं ?—‘प्रजापतिः’ देवता ।

* पुराकल्पसङ्क्षेपेऽयं न विधिसङ्क्षेपः इति आदर्शपुस्तकपठः ।

कुतः ? । 'धर्मात्',—तस्य हि उपांशुत्वं धर्मः,—'तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांशेव तत् क्रियते' इति । उपांशुयाज-
नामकत्वाच्च अस्य कर्मण इदं अवगम्यते,—न्यूनमस्य उपांशुत्वं धर्म
इति, आत्मनि साधनेषु च न उच्येत्स्वेन अस्य सम्बन्ध इति, तेन
प्रजापतिरिति गम्यते, स हि अनुसौधर्मकः; अन्यस्यां सत्यामुच्येत्स्वेनास्य
सम्बन्धो भवेदिति ॥

सू० देवतायास्त्वनिर्वचनं तच्चशब्दस्येह मृदुत्वं
तस्मादिहाधिकारेण ॥ ५२ ॥ (२५ पू०) ॥

भा० तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति,—प्रजापतिर्देवतेति ।
तान्त्रीणां मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् प्रजापतेः 'देवतायाः' 'अनिर्वचनं'
धर्मः तूष्णींभावः, 'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इति । 'ननु उपांशुत्वं
प्रजापतेर्धर्मः, 'तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं क्रियते, उपांशेव तत्
क्रियते' इति । उच्यते,—अनुवादसरूपत्वात्* अर्थवाद एष
'प्रजापतिं मनसा यजेत्' इत्यस्य विधेः । 'इह' पुनरुपांशुयाजे
'तच्चशब्दस्य' 'मृदुत्वं'; तस्माच्च प्रजापतिः, अधिष्ठतानां मुख्योऽग्निः
स्यादिति ॥

सू० विष्णुर्वा स्याद्बौचाम्नादमावास्याहविष्य स्यात्
हौचस्य तच्च दर्शनात् ॥ ५३ ॥ (३५ पू०) ॥

भा० वाग्भट्टात् पक्षो निवर्त्तते । नैतदेवम्,—अग्निः स्यादिति,

* अनुवादसरूपत्वात् इति आदर्शपुरुषकथाः ।

कथन्तर्हि?—‘विष्णुः’ देवता ‘स्यात्’, ‘होवासानात्’,—‘अमावास्यां प्रकृत्य वैष्णवं होचमावासायते,—‘इदं विष्णुर्वि चक्रमे प्रतद्विष्णुः स्तुवते वीर्येण’ इति, तदेवमर्थवत् भवति, यदि विष्णुदेवस्य उपांशुयाजः ; एवममावास्यायामावासानमर्थवत् भवति, यदि अमावास्यायामुपांशुयाजः ; तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति ॥

सू० अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगात् गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥५४॥ (४र्थ पू०) ॥

भा० यदुक्तं विष्णुर्देवतेति तत् गृह्यते, न त्वमावास्यायामुपांशुयाज इति । विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्याम्,—‘आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्’ इति, तं मन्त्रावासानं न शक्नोति अमावास्यायामाक्रष्टुम्; उपांशुयाजे मन्त्रस्य विधानात्, यचोपांशुयाजः तच्च मन्त्र इति गम्यते, न, यच मन्त्रस्तचोपांशुयाज इति, उपांशुयाजस्य हि मन्त्रो विधीयते, न मन्त्रस्योपांशुयाजः ॥

सू० आनन्तर्यञ्च साम्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति अमावास्याविकारे ॥ ५५ ॥ (४र्थ पू० यु०) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायामुपांशुयाजः, ‘अमावास्याविकारे’ हि साकंप्रस्थायै साम्नाय्यस्यानन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते । कथं ? । ‘आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे सुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह’ इत्याग्नेयादानन्तर्यं साम्नाय्यस्य दर्शयति, न उपांशुयाजस्य ; तस्मात्साम्नाय्ययामुपांशुयाज इति ॥

सू० अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधी-
यते ॥ ५६ ॥ (५म पू०) ॥

भा० तु अद्भ्यः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदेवं,—पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज
इति ; ‘उभयत्र’ स्यात्, देवताविकल्पश्च । कुतः ? । अविशेषेण
हि उपांशुयाजः श्रूयते,—‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति, यदेतत्
आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजेरन् इति, देवताविधानमेतत्
पौर्णमास्यां ; तस्मादग्नीषोमदेवत्यः पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, मन्वा-
खानात् वैष्णवोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ॥

सू० प्रतिषिद्ध-विधानात् वा विष्णुः समानदेशः
स्यात् ॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदस्ति,—यदुक्तमुभय उपांशुयाजः देवताविकल्पश्च—
इति, किन्तर्हि पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्णाद्या
देवताः इति । कुतः ? । ‘प्रतिषिद्ध-विधानात्’ । किमिदं प्रतिषिद्ध-
विधानात् ? इति । अमावास्यां वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानात्
इति । कथम् ? । ‘आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजन्’ इति
प्रकृत्य, समाख्यायते,—‘जामि वा एतद्यज्ञश्च क्रियते यदन्वञ्जौ
पुरोडाशौ उपांशु याजमन्तरा यजति’ इति, पौर्णमास्यामिति गम्यते,
तत्रैव चेदं वचनं ‘विष्णुर्दोषांश्च यष्टव्योऽजामिलाय प्रजापतिर्दोषांश्च
यष्टव्योऽजामिलायाग्नीषोमौ उपांशु यष्टव्यावजामिलाय’ इति ।
तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्णाद्या देवता इति ॥

सू० तद्या चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥ (यु०१) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायामुपांशुयाजः । कुतः ? । अन्यार्थो-
ऽप्येतमर्थं दर्शयति । कथं ? । 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्ययन्ते,
चयोदशमावास्यायाम्' इति चतुर्दश भवेयुः, चयोदशेति नोपपद्यते,
तस्मान्नामावास्यायामुपांशुयाज इति ॥

सू० न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयच विधीयेतासम्बन्धात् ॥
॥ ५९ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च न अमावास्यायां, न हि 'सकृत्' श्रूयमाणम् 'अनङ्गम्'
'उभयच' भवति, अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयच स्यात्, प्रधानश्चेदं,
नाङ्गं तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत्, 'असम्बन्धात्',
न हि प्रधानं प्रधानेन सम्बन्धं याति इति ॥

सू० गुणानां च परार्थत्वात्, प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति ॥ ६० ॥ (यु०३) ॥

भा० 'गुणानां च परार्थत्वात्' प्रधानेषु 'प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति', न प्रधानानामपरार्थत्वात् । कथं ? । 'अप्सुमन्तावाज्यभागे
यजति इति एकादश प्रयाजान् यजयेकादशानुयाजान्' इति ।
तस्मादपि उपांशुयाजो नाममावास्यायामिति ॥

सू० विकारे चाश्रुतित्वान् ॥ ६१ ॥ (यु०४) ॥

भा० अमावास्याविकारे च सार्कप्रस्थाये उपांशुयाजो न श्रूयते ।

कथं? । 'आज्यभागाभ्यां प्रथर्थाग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे स्तुते
प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह' इति आग्नेयादनन्तरं साक्षात्
दर्शयति, नोपांशुयाजं । तस्मादपि न अमावास्यायामुपांशुयाज
इति ॥ (१०।८।१७अ०) ॥

एकपुरोडाशायामुपांशुयाजाधिकारकम् ॥

सू० द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति, 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति,
तत्रायमर्थः समधिगतः, पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, तत्र च विष्वाद्या
देवताः इति; अस्ति चोद्धं सोमात्, द्विपुरोडाशा पौर्णमासी; प्राक्
सोमात्, एकपुरोडाशा; तत्रायमर्थः सांश्रयिकः;—किं द्विपुरोडा-
शायामेव उपांशुयाजः, उत, द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाम् ?—
इति । किं प्राप्तं?—'द्विपुरोडाशायां स्यात्' । कुतः? । 'अन्तरार्थत्वात्',—
अन्तरासंयोगेन हि श्रूयते 'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति प्राक्
पुरोडाशसंकीर्तनात्, पुरोडाशौ अन्तरेति गम्यते, द्विपुरोडाशा-
यामन्तरा शक्यं कर्तुं, न एकपुरोडाशायां, तत्र क्रियमाणम्
अथथाश्रुतं स्यात् । तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥

सू० अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ (यु०) ॥

भा० इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति । कुतः? । अजामिकरणार्थत्वं
न श्रूयते,—'जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशानु-

पांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णुर्हर्षांशु यष्ट्योऽजामित्वाय प्रजापति-
हर्षांशु यष्ट्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामित्वाय'
इति, जामि सादृश्यमिति । पुरोडाशयोस्य सादृश्यदोष उच्यते,—
'जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ', पुरोडाशं
कृत्वा पुनरनूचीनः पुरोडाश एवेति, यत्र दोषस्तत्र दोषविघातार्थेन
भवितव्यं; तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति ॥

सू० तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत्पश्चसि,—तदर्थत्वात् अन्तरार्थत्वात् द्विपुरोडाशायामेव
भविष्यति इति, तन्न, 'तत्प्रधानत्वात्',—पौर्णमासी प्रधानतः, अन्त-
रार्था गुणतः, उपांशुयाजः पौर्णमासस्यवयवो विधीयते, उपांशु-
याजस्याप्यन्तरालं गुणः, एकपुरोडाशापि भवत्येव पौर्णमासी, तस्या-
मुपांशुयाजः केन न स्यात्, अन्तरालं गुणोऽसम्भवाच्च भविष्यति इति;
तस्मादसति अन्तराले एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥

सू० अग्निष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६५ ॥ (यु०) ॥

भा० 'अग्निष्टेन च' अश्रुतेन अन्तरालार्थेन उपांशुयाजस्य सम्बन्धः
कर्त्तव्यः स्यात् अन्तरालगुणक उपांशुयाज इति; न हि अन्तरालं
गुणत्वेन विधीयमानं पश्चामः । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि
उपांशुयाजः कर्त्तव्यः इति ॥

सू० उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य
विद्यमानत्वात् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात्
तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० तु ब्रह्मः पञ्च व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, गुणत्वेनान्तराखं न श्रूयते इति, उत्पत्तिवाक्येनैवोपांशुयाजोऽन्तराखे निविब्रते, अन्तराखमस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते,—‘उपांशुयाजमन्तरा यजति’ इति । तस्मात् अस्य ‘गुणस्य’ ‘अनुपरोधेन’ गुणी निविब्रते, न एकपुरोडा-
आयां स्यात्, नैकपुरोडाआयामक्रियमाणोऽनर्थको भवति, अन्तरा-
खार्थो हि द्विपुरोडाआयां विद्यते । ‘तदभावे’ अन्तराखार्थस्य अभावे,
‘अश्रुतौ’ यदि द्विपुरोडाआ न श्रूयेत, ततः स्यादेकपुरोडाआया-
मुपांशुयाजः, अस्ति त्वकाशो* द्विपुरोडाआ पौर्णमासी; तस्मात्
एकपुरोडाआयां न स्यादिति ॥

सू० उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥ (सि०) ॥

भा० तु ब्रह्मः पञ्च व्यावर्त्तयति । ‘उभयोः’ पौर्णमास्योपांशुयाजः,
एकपुरोडाआयामपि स्यादित्यर्थः । कुतः? । ‘विधानात्,—विधीयते
हि स एकपुरोडाआयामपि, सापि हि पौर्णमासी, ‘आज्यस्यैव ना
उपांशु पौर्णमास्यां यजन्’ इति पौर्णमासीब्रह्म एकपुरोडाआं वर्ज्यन्
उपब्रूयते; तस्मात् एकपुरोडाआयामपि स्यात् ॥

सू० गुणानाञ्च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति स्यात् ॥
॥ ६८ ॥ (यु० १) ॥

भा० गुणश्चान्तराखं प्रधानार्थं श्रूयते. उपांशुयाजार्थेन, अन्तराखेन
उपांशुयाजस्योपकर्त्तव्यमिति; नासौ एकपुरोडाआयामुपांशुयाजं
निवर्त्तयितुमर्हति, पौर्णमास्यां श्रूयमाणे उपांशुयाजे एकपुरोडाआया

* अस्ति त्वकाशे इति क० सं० प्राचीनपुस्तकपठः ।

अपि पौर्णमासीत्वात् तत्र प्राप्नोति, अन्तराले च भुतत्वादन्तरालेऽपि प्राप्नोति; एकपुरोडाशायामन्तरालाभावात् न अन्तराले स्यात्; तस्मादन्तरालस्य गुणस्य ब्राह्मं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात्, 'उपवेशवत्,—यथा 'उपवेशेण कपालान्युपदधाति' इति, यदोपवेशस्तदा तेनेति गम्यते, एवमिहापि यदा अन्तरालं, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि स्यादिति ॥

सू० अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥

॥ ६६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० उच्यते,—[ननु अन्तरालगुणक उपांशुयाजः श्रूयमाणो-
ऽन्तरालाभावादुच्यमानोऽपि पौर्णमास्यां एकपुरोडाशायां वैगुण्यात्
फलस्यासाधक इति न क्रियेत, न हि, पौर्णमासीविशेषे यवान्तराल-
मिति अन्तरालगुणता विधीयते, अविशेषेण हि द्विपुरोडाशायाम्
एकपुरोडाशायां च तद्विधानं, तस्मात् एकपुरोडाशायां प्रयोजना-
भावात् करिष्यते इति । आह,—'एवं सति उपांशुयाजाभावादेक-
पुरोडाशा नैव कर्त्तव्या' । अचोच्यते,—नैष दोषः,—फलवती हि
सा भविष्यति, यदि द्विपुरोडाशा सम्भविष्यति इति] । अचोच्यते,—
यद्येकपुरोडाशायां वैगुण्यं उपांशुयाजस्य स्यात्, ततो न क्रियेत, न तु
वैगुण्यमस्ति, न अन्तरालं गुणतः श्रूयते, किन्तर्हि कालं लक्षयितुं,
यौ पुरोडाशौ तयोर्मध्ये इति । कथं ? । अनूद्य हि तौ पुरोडाशौ एत-
द्विधीयते,—'जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदत्तस्यौ पुरोडाशौ
उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति, यौ तावनूदितौ स्यात् तद्विहितौ
भवतः, तयोर्पांशुयाजः कर्त्तव्यः तस्मिन् काल इति गम्यते, 'अनपायश्च'

तस्य 'कालस्य' एकपुरोडाशायामपि । कथं ? । यो हि द्योः पुरोडाशयोर्मध्य इति कालोऽवगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति ; एवं चेत् यद्यप्येकपुरोडाशायां द्वौ पुरोडाशौ न स्तः, तथापि स पूर्व आग्नेयोऽस्ति, तस्मादुत्तरः स एव कालः, योऽसावन्तरालेन खलितः ; यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, शङ्खवेलायामागन्तव्यं, पटहवेलायामागन्तव्यमिति, यस्मिन् यामे न नागाः न शङ्खाः न पटहस्तस्मिन्नपि स एव कालः, तत्र हि आगमनं क्रियते; एवमिहापि द्रष्टव्यं । तस्मात् एकपुरोडाशायाम् उपांशुयाजः कर्त्तव्य इति ॥

सू० प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—'अजामिकरणार्थत्वात्' इति, तत् परिहर्त्तव्यम्,—अत्रोच्यते, प्रशंसा एषा उपांशुयाजस्य, वैचित्र्येण, न त्वेतदेवात्र फलं विधीयते, यदजामित्वमिति । कुतः ? । विहितस्य हि प्रयोजनं विधीयते । 'न चैवं सति उपांशुयाजो विहितः स्यात्' विधाने चार्थद्वयविधानं दोषः । न च, अजामिकरणं नाम किञ्चिदिष्टं फलं । तस्मात् प्रशंसैषा, यथोपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वम्,—'अमृतं वा आज्यं मर्त्यं हविर्यदुपास्तृणात्यभिधारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोति' इति । तस्मात् एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्त्तव्य एवेति ॥ (१०।८।१८अ०) ॥

इति श्रीमच्छ्वरस्वामिस्तौ मीमांसाभाष्ये दशमब्राह्मणस्याष्टमः पादः समाप्तः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

११ अध्याये १ पादः ।

आग्नेयादीनां सदृशितानां तन्नेषु सर्वेषु सकलाः करणम् ।

सू० प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्कृतां ततः स्यादैक-
कार्थ्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

भा० दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम्; इदानीमेकादशे
तन्त्रावापलक्षणं निर्वर्त्तयिष्यामः । तत्र यत्सकृत्कृतं बह्वनामुपकरोति
तत् तन्त्रमित्युच्यते, यथा, बह्वर्णा ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः ।
यस्तु आवृत्त्या उपकरोति स आवापः । यथा तेषामेव ब्राह्मणा-
नामनुलेपनम् । श्लोकमुदाहरन्ति,—

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थं त्वप्रयोजकः ।

एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ ॥ इति

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थं । ‘परार्थं त्वप्रयोजकः’ इति,—यः परार्थ-
मुत्पन्नः तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्योपकरोति, स परः तस्या-
प्रयोजकः; यथा, पश्चात्तन्त्रो यागार्थमुत्पन्नस्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानो
लोहितसकृत्कर्माणोरप्युपकरोतीति । ‘एवमेव प्रसङ्गः स्यात्’, अयं तु
विशेषः,—‘विद्यमाने स्वके विधौ’ इति । यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते
परविधिना तु कृतार्थत्वाच्च क्रियते; यथा, प्रयाजाः पञ्चोरपि चोदकेन
प्राप्ताः पञ्चपुरोडाशस्यापि, पञ्चर्था एव तु कृताः पञ्चपुरोडाशस्यो-
पकुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते, तन्मावापलक्षणं प्रतिज्ञातं, तदुच्यते,—
दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते,—
'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति । स किं तेषां तन्मेष्ट
भवति, उत भेदेन ? इति । एवं चातुर्थास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

'ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते,—स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषो
ऽभिधीयते, यजेतेत्यनेनापि यागनिवृत्तिः, तयोर्वाक्येन सम्बन्धः,
केनेदानीं फलमुच्यते?' । अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । 'ननु पुरुषस्य
अयं वक्ता' । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । 'ननु
च यस्य स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति' । एतदेव न जानीमः कस्य
स्वर्गे काम इति, य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवति
इति । 'एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति,—यदा स्वर्गकामस्तदा
यजेत इति' । अत्रापि न कश्चित् कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्नियमेन
स्वर्गकामः स्यात्, सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेन उत्पद्यन्ते ।
तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन ब्रूयते व्यपदेश्युः । 'एवं तर्हि नैवायं
पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः, किं खलु, फलकामो निमित्तं,
स्वर्गविषये कामे उत्पन्ने यजेत इति, यथा कपाले नष्टे यजेत इति' ।
अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः,—“फलकामो निमित्तमिति चेत्”
(६।२।८) । “न नित्यत्वात्”(६।२।१०) इति । नित्यानि अग्नि-
होत्रादीनि कर्माणि, तानि यदि निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेवा
विहन्येत । तत्र नित्यबोदना यावज्जीविकाया अपरुद्ध्यन्ते,* लिङ्गानि

* उपपद्यन्ते इति क० सं० पु० पाठः ।

च 'अप वा एष स्वर्गलोकात् पृथ्वते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीम् अमावास्यां वाऽतिपातयेत्' इत्येवमादीनि ।

परिज्ञेयात् फलसंयोग एवायं । 'कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुं' । तदुच्यते, ?—'स्वर्गकामो यजेत' इति यदि वा स्वर्गकामो यागाद्योपदिश्यते यथा 'लोहितोष्णीषाः'; यदि वा यागः स्वर्गकामाय, यथा मन्त्रिनः स्वायात्, बुभुक्षितोऽग्नीयात्-इति । तच्च यदि स्वर्गकामः कर्मणे उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्त्तत, को हि परार्थं प्रयासमातिष्ठेत्? तथा कर्मणोदनाऽनर्थिकैव भवति; अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽसौ पुरुषस्योपकरोति, तं पुरुषः स्वार्थेन करोति इति; तथा कर्मणोदना अर्थवती भवति । अपि च यागविधौ श्रुत्यर्थः परिगृहीतो भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः । तस्माद्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः । स्वर्गकामस्य अनेकपुत्रपशुयामास्त्राद्यादिलाभकरः स यदि पुत्रास्त्राद्यादीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामश्चेद्विवक्षितार्थः पुरुषमाचवचनो भवति; तथा च आनर्थक्यमेव, अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमाचमाख्यातादेव गम्यते । तस्माद् यागात् स्वर्गो भवति ।

तत्रानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति संशयः,— किं तन्मन्त्रेषां फलम्, उत, भेदेन? इति । किं प्राप्तं?—भेदेन इति । किं कारणम्? । इमानि आग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभि-
स्योदनाभिः पृथग्भूतानि उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति । तत्-
सन्निधौ स्वर्गादि फलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षितत्वाद् भेदेनैव सम्बध्यते ।
तस्मात् प्रतिप्रधानं फलभेद इत्येवं प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते इदमारभ्यते,—“प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथग्वर्ता ततः

स्यादैककर्मैकशब्दाभिसंयोगात्”—पृथग्भूतानामपि एतेषामग्नेयादीनां ‘ततः स्यादैककर्म’ । कुतः? । ‘प्रयोजनाभिसंयोगात्’,-प्रयोजनं फलं, तत् प्रति एषां समेतानां सम्बन्धात् संयोगादित्यर्थः । एककर्ममिति, कर्मशब्देनात्र फलम् उच्यते, क्रियत इति ; तत् येषामेकं, तानि एककर्माणि, तेषां भाव ऐककर्म्यम्,—एकफलमित्यर्थः । ‘कथं पुनर्ज्ञायते, समेतानामग्नेयादीनां फलेन योगः इति?’ । ‘एकशब्दाभिसंयोगात्’, य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः, तेन एतानि अभिधाय फलसम्बन्धः कृतः ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः’ इति । अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते, न भेदेन ; यथा ग्रामेणोदपानः खेयः, ग्रामेण तडागः खेय इति, ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते, न प्रतिपुरुषं कूपभेदः ; एवमिहापि ॥

सू० शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

(आ०) ॥

भा० नायमेकान्तः,—यत् समुदायशब्देन संयोज्योच्यते, तत् समुदितानामेव भवति इति, भेदेनापि किञ्चिद्भवति ; यथा, गणाय स्नानं, गणायानुलेपनम् इति अनुलेपनादिशेषो गणशब्देन समुदायवचनेनापि संयोज्योक्तो न समुदायेन सम्बध्यते, केन तर्हि, समुदायिभिः ; प्रतिपुरुषं हि स्नानादि आवर्तते । अतः ‘शेषवद्वा’ फलं विधेयं, कूपवद्वा तन्त्रं स्यात् इति अवशिष्टोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः ; तस्मात् हेत्वन्तरं वक्तव्यं,—अत्रैव विशेष इति ; सोऽयमुच्यते,—

सू० अविधानान्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते,—स्वर्गेण यागं कुर्यात्—
इति, किन्तर्हि, फलमुद्दिश्य यागो विधीयते,—स्वर्गं यागेन कुर्यात्—
इति । किं कारणं ? । यात्र विधायिका विभक्तिः 'यजेत' इति, सा
यागं अत्रा विदधाति, फलं वाक्येन विदध्यात्; न च अत्रार्थे सम्भवति
वाक्यार्थो याज्ञः, अत्रार्थस्य मुख्यत्वात् । किं पुनः स्याद् यदि फलं
विधीयते ? । फले विधीयमाने यजत्यर्थोऽनूद्येत, न हि द्वयोर्विधीय-
मानयोः सम्बन्धोऽस्ति ; अनुवादस्य सन्निहितानाम् आग्नेयादीनां
स्यात्; तानि च परस्परानपेक्षाणि मित्यो विभक्तानि उत्पन्नानि—
इति विभागेनैव तैः फलं सम्बध्यते ; अथ पुनः यजत्यर्थे विधीयमाने
आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्दत्तावुपादेयत्वेन
चोद्यन्ते, चोदितानां समुदितत्वं गुणः सन्निधानविशेषात् यो गम्यते
स विवक्षितो भवति, अविवक्षायां कारणाभावात् ।

‘यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशेष्यं न शक्यन्ते,
न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति, यत्कारणं विशेषणमप्य-
विधीयमानं न भवति, न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसम्बन्धो
भवति’ । किं पुनरत्र विशेषणेन कार्यं ?—यावता रूपवतामाग्नेया
दीनां सन्निधौ अरूपो ‘दर्शपूर्णमासार्था यजेत’ इति यजतिशब्दः
समुदायवचन इति । किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः ? । अनर्थकस्य
नित्यानुवादमात्रं, यथा, ‘इन्द्रेण देवेन दृष्टं’, ‘इष्टान्ता तिष्ठ्या
सन्निष्ठते’, ‘नानुयाजान् यजति’ इति । अथ वा, वाक्यार्थस्यैवात्र
विधानं न्याय्यं, अत्रार्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दः अनर्थक

एवापद्यते, वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणार्थवान् । यजति-
रपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि पुनः श्रूयते; प्राप्तस्य दर्शपूर्णमास-
शब्दस्य यागवचनत्वात् इति न किञ्चिदगर्थकं । तस्मादेष पक्षो
व्यायान् ॥

सू० शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात् प्रतिप्रधानभावः
स्यात् ॥ ४ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यत्तु 'शेषवत्' इति, 'शेषस्य' अनुलेपनादेः परार्थेन विधानं
पुरुषसंस्कारकत्वेन,—एवं दृष्टोऽर्थो भवति, अन्यथा अदृष्टं कल्पयि-
तव्यं स्यात्, तत्र गणः पुरुषलक्षणार्थो भवति; प्रकीर्ति च
सम्बन्धात् पुरुषान् लक्षयितुं । अदृष्टं वा कल्पयतां लक्षणा वेति
दृष्टा लक्षणा कल्पयितुं न्याय्या, तस्मात् पुरुषलक्षणार्थो गणः,
न च, लक्षणं कार्येण सम्बध्यते, किन्तुर्हि लक्षितः; तद्यथा
'शुक्लवाससमानय' इति, यदा तु शुक्ले वाससी पुरुषलक्षणार्थम्
लक्ष्येते, न तदा आनयनेन सम्बध्येते इति; एवमिहापि न गणः
कार्येण सम्बध्यते, किन्तु पुरुषा एव कार्येण सम्बध्यन्ते । तस्माद-
नुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते ॥ (११।१।१अ०) ॥

अज्ञानामैककार्यान्निकरञ्चम् ॥

अज्ञेयिदानीं चिन्ता,—किम् अज्ञानि सम्भूय कार्यं कुर्वन्ति, उत,
भेदेन?—इति । तत्रेदमुच्यते,—

सू० अज्ञानान्तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फला-
न्यत्वम् ॥ ५ ॥ (पू०) ॥

भा० यथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं नैवमङ्गानां; 'अङ्गानां' पृथक् प्रयोजनं, अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलं । किं कारणं? । 'शब्दभेदात्', चोदनाभेदादित्यर्थः; 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति' इत्येवमादिभिः परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथक्तेनाङ्गानि चोद्यन्ते, तानि पृथगेव प्रयोजनानि आकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन, साहित्यस्थानुकत्वात् । अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसम्बन्धो विज्ञायते, 'क्रतुवत्', यथा क्रतुषु पृथक्तेन चोदितेषु पृथगेव फलसम्बन्धो भवति ॥

सू० अर्थभेदस्तु तच्चाथैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥६॥ (सि०) ॥

भा० युक्तं, यत् क्रतुषु फलभेदः; शब्देन 'तच्च' भिन्नानि फलानि उक्तानि,—'सौख्यं चहं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः', 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेन् प्रजाकामः' इति । 'इह' ऐकार्थ्यं,—सर्वेषामङ्गानाम् एकोऽर्थः प्रधानेषु उपकारः; उपकारापेक्षायां हि अङ्गानि श्रूयन्ते, तानि सर्वाणि एकार्थ्यानि भवन्ति । 'नन्वेवं सति एकार्थत्वादेषां विकल्पः प्राप्नोति' । वक्ष्यते तत्परिहारः,—“विधेस्तु एकश्रुतित्वात्” (१७ सू०) इत्यत्र यथा विकल्पो न भवति । अत 'ऐकार्थ्यात्' अङ्गानामेकं कार्यम् इति ॥

सू० शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०) ॥

भा० 'अथ युक्तं,—चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदो न्याय्य इति, तत् परिहर्तव्यं' । परिहृतं तत् एकार्थत्वेन । 'न परिद्विष्यते, सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्युः भिन्नानि च कार्य्याणि कुर्युः, तद्यथा कारकाणि कर्त्तादीनि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं

कार्यभेदः' । इदं तर्हि परिह्रियते,—यदि समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते,—समिद्यजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति, ततः स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा; सा च भवन्ती भेदेन स्यात्, न त्वच प्रयोग उच्यते, किन्तर्हि रूपमाचमाख्यायते,—एवंलक्षणको याग इह भवति इति । तत् कस्य हेतोः ? । प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात्, अन्येन च प्रयोगस्योक्तत्वात् । क पुनरेषां प्रयोग उक्तः ? । उत्तरसूत्रे दर्शयिष्यामः । न चेदच प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः ॥

सू० कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात् तदर्थ-
त्वात् ॥ ८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० प्रधानानां 'प्रयोगे' उच्यमाने अङ्गानामपि 'ताच्छब्दं स्यात्' प्रयोगस्य,—तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्यते, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति । कुतः ? । 'कर्मार्थत्वात्', क्रियार्थत्वादित्यर्थः । फलस्य क्रियार्थो दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते,— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यात्' इति । तच्च आकाङ्क्षा भवति,— कथम् ? इति । सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्निवर्त्यते,— 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति' इत्येवम्—इति । तत् कस्य हेतोः ? । 'तदर्थत्वात्',—तदर्थो एताः समिदादिचोदनाः, तेनाकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्सन्निधानाच्च । सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्त्तव्यता, न च, इतिकर्त्तव्यतामन्तरेण कर्त्तव्योदना अर्थवती भवति; तस्मात् सेतिकर्त्तव्यताकः कर्त्तव्यः प्रयोगस्योद्यते । तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानां प्रयोगः बोध्यत इति, एवं च सति एकशब्दचोदितान्येव अङ्गानि । तच्च यथा

प्रधानानाम् एकशब्दाभिसंयोगात् फलैक्यम् एवमङ्गानामपीति ।

अत्राह,—न एतद्युक्तं । कुतः ? ।

सू० कर्तृविधेर्नानार्थत्वाङ्गुणप्रधानेषु ॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा० कर्तृर्यस्य प्रधाने विधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति, यस्य अङ्गेषु 'साङ्गाभ्याम्' इति, तयोः 'नानार्थत्वं',—प्रधानविधिः फलार्थः, अङ्गविधिः प्रधानार्थः । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनुद्यानि, न च विध्यनुवादौ युगपत् सम्भवतः । तस्मात् नैकेन वाक्येन प्रधानानि, तेषाञ्च इतिकर्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न प्रधानचोदनागृहीतानि अङ्गानि ॥

तत्राह,—नैतद्युक्तं, युक्तमेतत् । कुतः ? ।

सू० आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरं । यागेन इह स्वर्गस्य क्रिया उच्यते,—'यजेत' यागेन स्वर्गं कुर्यात्,—स्वर्गार्थं व्याप्रियेत इत्यर्थः । इदं तु न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारः ? इति, तत्सन्निधौ च अन्यन्वाधानादि श्रूयते; तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्च एतद्भवति,—अयमस्मिन् व्यापारः, येन यागः स्वर्गं करोति इति; तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ।

अथ वा, प्रधानानां फलं प्रति, अङ्गानाञ्च प्रधानानि प्रति, विधिरविरुद्धः । कथं कृत्वा ? । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गसाधनमपूर्वम् उच्यते, तस्य सविशेषस्य वचनं प्रयुज्यते; यथा, 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम् अग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेत' इति । तस्मात्

प्रधानप्रयोगवक्ष्येनेव अङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥ (११।१।
२अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादिकात्यर्कानां सव्यहोपसंहाराधिकारकम् ॥

इदं विचार्यते,—किम् अग्निहोत्रादीनां कर्षणामेकदेशाङ्गयुक्ता-
नामपि प्रयोगः, अथ वा सर्वाङ्गोपसंहारेणैव? इति । अथ तत्र किं
दृष्टं? । “सर्वज्ञौ प्रवृत्तिः स्यात्” (६।३।१सू०) इति । तत्र
नैयमिकमारम्भं प्रति चिन्ता कृता,—‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत’ इत्यनया सोदनया योऽयं यावज्जीविकः प्रयोगनियम उच्यते,
किं तत्र सर्वाङ्गोपसंहारः, उत, न? इति । इह इदानीं फलार्थं
प्रयोगे चिन्ता,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यनया
सोदनया योऽयं स्वर्गार्थ आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव प्रयोगः,
उत, सर्वाङ्गोपसंहारः? इति । किं तावत् प्राप्तम्,—

सू० एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०) ॥

भा० एकदेशेनापि अङ्गानां, ‘समाप्येत’, कर्म प्रयुज्येतेत्यर्थः ।
कुतः? । ‘कृतार्थत्वात्’,—या असौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थं व्याप्ति-
येत—इत्युक्ते कथं व्यापरित्यमित्याकाङ्क्षा, सा एकेनापि अङ्गेन
कृतार्था भवति, ‘समिधो यजति’—एवं व्यापरित्यं, तथा अङ्गद्वयेन
अङ्गत्रयेण च; यो यावन्ति अङ्गानि करिष्यति, स तावत्कृतमुपकारं
प्राप्स्यति; यथा ‘क्रत्वन्तरेषु’ सौख्यार्थमणप्राजापत्यनेर्हतादिषु यो

यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्वाः फलमश्रुते; न तु तत्सन्निधाना-
विशेषात् सर्वाण्येवाङ्गानि प्राप्यन्ते । 'प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात्',—
तद्यथा, 'वाग्यतः तिष्ठो दोहयित्वा विष्टष्टवाग् अनन्वारभ्य तूष्णी-
मुत्तरा दोहयति' इति, यस्य यावत्यो गावः स तावतीर्द्वादयति
इति, तावतीष्वपि छतार्थं उत्तराशब्दः; एवमिहापि यो यावन्ति
अङ्गानि उच्यन्ते स तावन्ति करिष्यति ॥

सू० फलाभावान्नेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् भवान् पश्यति,—एकदेशाङ्गयुक्तानामनियतानां
कर्माणां प्रयोग इति । तत्र । कुतः ? । 'फलाभावात्',—यावच्छ्रुतं
स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेदं कर्त्तव्यमिति, तत्साकल्येनाकुर्वतः फला-
भावः स्यात्, सर्वं चेदं श्रुतं 'स्वर्गकामो यजेत' इत्युक्त्वा सर्वस्य
अन्यत्वाधानादेः कर्मकलापस्यावधानात् ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ॥

॥ १३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतदेवम्, अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति । कुतः ? । 'कर्म-
संयोगात्',—प्रधानकर्माणां हि फलं संयुक्तं,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामः' इति, न अङ्गैः; अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते, सा
साकाङ्क्षा एकेनापि छतार्था भवतीत्युक्तं । एवं चेत् 'प्रयोजनम्' अङ्गद्वयत
उपकारः, फलं च स्वर्गादि 'अशब्ददोषं स्यात्', दर्शपूर्णमासयोः
फलार्थत्वे 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः' इत्येवंशब्दे न दुष्येत्,

तत्सन्निधौ चाङ्गानां विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः । तस्मात्त्राङ्गाभावे फलाभावः ॥

सू० ऐकशब्दादिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—दर्शपूर्णमासाभ्यां तत् फलं न समिदादिभ्य इति, नेतद्युक्तं । किं कारणं ? । 'ऐकशब्दात्',—एकः शब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः, समिदादीनाञ्च,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति, तेन च फलसम्बन्धः कृतः ; तत्र कुतः एतत् ?—दर्शपूर्णमासतः फलं, नेतरेभ्यः इति ॥

सू० नार्थपृथक्तात् समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

(आ० नि०) ॥

भा० न सर्वाणि फलसंयुक्तानि इति, किन्तर्हि दर्शपूर्णमासावेव । कथं ज्ञायते ? । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम् ; आकाङ्क्षया हि तेषां यष्टुः, सा च कथंभावस्याकाङ्क्षा कथं कुर्यादिति, न करणस्य, तस्य निर्दिष्टत्वात्,—'दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इति ; तस्मात् न समिदादीनां फलेन संयोगः । यदि च संयुज्येरन्, समानि आग्नेयादिभिः स्युः, 'समत्वात्' च 'अगुणत्वम्', तत्र यदुच्यते,—एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इति, तदेव नास्ति ॥

ये तु 'ऐककर्मात्' इति सूत्रं पठन्ति, तेषामयमर्थ इति चेत् पश्यसि, प्रधानानामङ्गवत् तथा अङ्गानि क्रियन्ते इति तस्मादैककर्म्यं भवतु, एकमेवाङ्गं प्रयुज्यताम्, एकेनापि प्रधानमङ्गवद्भवति ॥

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Chaitanya-chandrodaya, Nāṭaka, 3 fasci.	Rs. 1 14
Śranta Sūtra. Aśvalāyana, 11 fasci.	6 14
Lāṭyāyana, 9 fasci.	5 10
S'ankara Vijaya, 3 fasci.	1 14
Dasa-rupa, 3 fasci.	1 14
Kaushika's Brāhmanapantashā, 2 fasci.	1 4
Saṅkhyā-sūtra, 1 fasci.	0 10
Leśita-vistara, 4 fasci.	3 12
" Translation, 1 fasci.	1 0
Taittiriya Brāhmana, 24 fasci.	15 0
Taittiriya Saṁhitā, 31 fasci.	10 6
Taittiriya Aranyaka, 11 fasci.	6 14
Maitri Upanishad, 3 fasci.	1 10
Aśvalāyana Grhya Sūtra, 4 fasci.	2 3
Mīmāṃsā Darśana, 15 fasci.	9 6
Tāpājya Brāhmana, 19 fasci.	11 14
Gopātha Brāhmana, 2 fasci.	1 10
Atharvāna Upanishads, 5 fasci.	3 2
Agni Purāṇa, 14 fasci.	8 12
Sāma Veda Saṁhitā, 37 fasci.	25 12
Gopātha Tāpanti, 1 fasci.	0 10
Nṛsiṅha Tāpanti, 3 fasci.	1 14
Chaturvarṇa Chāṭimāni, 36 fasci.	22 8
Gobhiliya Grhya Sūtra, 12 fasci.	7 8
Piligrāha Chāṭimāni Sūtra, 3 fasci.	1 14
Taittiriya Prātisākhya, 3 fasci.	1 14
Prithvī Rāgu, by Chand Bardsai, 4 fasci.	2 8
" Translation, Part II, 1 fasci.	1 0
Rājataranginī,	4 0
Mahābhārata, vols. III. and IV.,	40 0
Purāṇa Saṅgraha,	1 0
Pāli Grammar, 2 fasci.	1 4
Atarvya Aranyaka of the Rig Veda, 5 fasci.	3 2
Chāṇakya Upanishad, English, 2 fasci.	1 4
Sākhya Aphorisms, English, 2 fasci.	1 4
Sākhya Darśana, English, 4 fasci.	2 8
Brāhma Sūtra, English,	1 0
Kāṭhina, 6 fasci.	6 10
Kāṇvaśākhya Nītisāra, 4 fasci. (Fasci. 1, out of stock.)	2 8
Bhāmati, 8 fasci.	5 0
Antarvimsa of Sāṅkhyā, English, Fasci. 1.,	6 10
Vaṇa Purāṇa, 6 fasci.	3 12
Kāthā Śruti Sāgara, English Translation, 7 Fasci.	7 0

Prakrit Lakṣhanam, fasci. 1.,	Rs. 1
Nirukta, 2 fasci.	2
Viśvāsmṛiti, fasci. 1.,	3
Brauta Sutra of Apastamba, fasci. 1.,	6

Arabic & Persian Series.

Dictionary of Arabic Technical Terms. 20 fasci., complete,	Rs. 75
Risālah-i-Shamsiyah, (Appendix to Do. Do.),	1
Fihrist Fāsi, 4 fasci.	2
Nukhbat-ul-Fikr,	2
Fatḥ-ul-Shām, Wāqidi, 9 fasci.	3
Fatḥ-ul-Shām, Azādī, 1 fasci.	2
Maghāzi of Wāqidi, 5 fasci.	7
Isābah, 28 fasci., with supplement,	2
Tārīkh-i-Firuz Shāh, 7 fasci.	4
Tārīkh-i-Bahāuī, complete in 9 fasci.	2
Muntakhab-ut-Tawārikh, vols. I, II, and III., complete in 16 fasci.	2
Wis o Rāma, 5 fasci.	2
Iqbalnāmah-i-Jahāngīr, complete in 3 fasci.	1
'Alamgiri-nāmā, 12 fasci., with index,	2
Pādshahnāmā, 19 fasci., with index,	11
Muntakhab-ul-Lubāb, by Khāfi Khān, 19 fasci., with index,	12
Āin-i-Akbarī, Persian text, &c., 22 fasci.	22
Āin-i-Akbarī, English translation by H. Blochmann, M. A. vol. I.,	12
Farhang-i-Rashidi, 14 fasci., complete,	77
Nizām's Khiradnāmāh-i-Ishkubari, 2 fasci., complete,	2
Alkharidnāmā, 17 fasci., with index,	24
Madā'ir-i-'Alamgiri, by Muhammad Sāqī, complete, 6 fasci., with index,	2
Haft Asmān, history of the Persian Masnawi,	1
Tabaqāt-i-Nāgiri, English translation, by Haverly, 10 fasci.	19
Tabaqāt-i-Nāgiri, Persian text, 6 fasci.	2
History of the Caliphs (English Translation), 6 fasci.	6

MISCELLANEOUS.

Journal of the Asiatic Society of Bengal from vols. XII to XX. 1843-57, as Subscribers at Rs. 1 per number and to non-subscribers at Rs. 1-5 per number; vols. XXIV, XXVI, XXVII, 1855, 1857-58, and vols. XXX, XXXIII to XLIX, 1861, 1864-80, to Subscribers at 1-5 per number and to non-subscribers at Rs. 2 per number.

Asiatic Researches, vols. VI. to XI. and vols. XIII. XVII. XIX. and XX. each,

Do. Do. Index,

Catalogue of Fossil Vertebrata,

— of Arabic and Persian Manuscripts,

Tibetan Dictionary,

— Grammar,

Notices of Sanskrit Manuscripts, 14 fasci.

Intihāt-i-Suliyah. Edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.

Jawāmi' ul-'Ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, &c.

Aborigines of India, by E. H. Hodgson,

Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts, by the Rev. W. Taylor,

Han K'ong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis,

'Insiyah, a Commentary on the Hildiyah, Vols. II, IV.,

Analysis of the Sher Chin, by Alexander Cooma de Koro,

Khazānat-ul-'Ilm,

Shurāyat-ul-Islām,

Antis-ul-Musharrihin,

Catalogue Raisonné of the Society's Sanskrit MSS. Part I, Grammar,

Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I, with 3 Coloured Plates,

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 510.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीश्वरस्वामिकृतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MĪMAÑSA' DARS'ANA,
WITH THE COMMENTARY OF
SAVARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYÁYARATNA.
FASCICULUS XVII.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1894.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

<i>Ātharvāṇa Upanishads</i> , (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	3
<i>Nāvalāyana Gṛihya Sūtra</i> , (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
<i>Agni Purāṇa</i> , (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
<i>Aitareya Aranyaka</i> of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
<i>Aphorisms of Sāṅdilya</i> , (English) Fasc. I	.. 0	10
<i>Aphorisms of the Vedānta</i> , (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
<i>Brahma Sūtras</i> , (English) Fasc. I	.. 1	0
<i>Bhāmātī</i> , (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 6	0
<i>Bṛihad Aranyaka Upanishad</i> , (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
<i>Bṛihat Saṃhitā</i> , (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
<i>Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka</i> , (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
<i>Chaturvarga Chintāmaṇi</i> , (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—7, @ /10/ each Fasc.	.. 27	8
<i>Chhāndogya Upanishad</i> , (English) Fasc. II	.. 0	10
<i>Dakṣa Rūpa</i> , (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
<i>Gopatha Brāhmaṇa</i> , (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
<i>Gopāla Tāpanī</i> , (Sans.) Fasc. I	.. 0	10
<i>Gobhiliya Gṛihya Sūtra</i> , (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7	8
<i>Hindu Astronomy</i> , (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14

(Continued on third page of cover.)

सू० नार्थपृथक्कात् समत्वाद्गुणत्वम् ॥ १५ ॥

(आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं । कस्मात् ? । 'अर्थपृथक्कात्',—अर्थपृथक्त्वं भवति,—
उपकारपृथक्त्वम्,—एकेनाङ्गेनार्थवत्तायामस्य उपकारः, बहुभिर्महान् ।
कथं ज्ञायते ? । 'समत्वात् अगुणत्वम्',—यद्येकेन बहुभिश्च सम
उपकारः स्यात्, तत्र एकस्यैवाङ्गत्वं भवेत्, अन्येषाम् 'अगुणत्वं' स्यात्,
अनङ्गत्वमित्यर्थः; तत्र बहुनामाख्यानमनर्थकं स्यात् । न चैषां विकल्प
इत्युक्तं* "विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्" इत्यत्र । तस्मादङ्गभूयस्त्वे फलभूय-
स्त्वमिति ॥

सू० विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात् नित्यवच्छ्रुत-
भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्व-
शब्दार्थो निधीतवत् स्यात् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० न त्वेतदेवम्,—एकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति, कथमर्हं,
सर्वाङ्गोपसंहारेण। कुतः ? । 'विधेः' 'एकश्रुतित्वात्',—एकेन शब्देनाङ्गानां
प्रयोगो विधीयते 'दर्शपूर्णमासाभ्यां चजेत' इति, सर्वापेक्षया इत्युक्तं;
या तु अपेक्षा कृते वा अन्यथाधानादिव्यापारे तदेकदेशे न;
तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता । कस्मात् ? । 'अपर्यायविधानात्',—इमानि

* 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र विकल्पं परिहरणाय । इति तन्द्रावृत्तौ चार्थिक-
पाठः ।

अङ्गानि न पर्यायेण विधीयन्ते,—कदाचित् समिधो यजति, कदाचित् तनूनपातमिति, कथन्तर्हि, 'नित्यवद्' यथाभूतानि च श्रुतानि तथाभूतानि अपेक्षया अभिसम्बध्यन्ते । अथोच्येत,— 'नित्यवच्छ्रुतानामपि सताम् एकदेशः अपेक्षिते'—इति । नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'अर्थेन युगपत्प्राप्तेः',—अर्थेन प्रधानोपकारेण, खले-कपोतवत् युगपत् सन्निपतन्ति अङ्गानि, तच्च न गृह्यते विशेषः,— इदं प्राप्यते, इदं न इति, अतः सर्वाणि प्राप्यन्ते । 'यथाप्राप्तं' च 'स्वप्नार्थो निवीतवद्',—यथा 'निवीता चत्विजः प्रचरन्ति' इति चत्विगविशेषात् सर्वेषां च सन्निधानात्सर्वे चत्विजो निवीता भवन्ति, एवमिहापि 'सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात्' ॥

सू० तथा कर्म्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०) ॥

भा० तथा च कृत्वा 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्वयन्ते, चयोदश अमावास्यायाम्' इत्याहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति ॥

सू० क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥ (पू० यु० नि० १) ॥

भा० तच्च यदुक्तं,—'यथा क्रत्वन्तरेषु'—इति, युक्तं, यथा 'क्रत्वन्तरेषु' पार्थक्यं, 'सौर्यश्चरन्निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इत्युक्त्वा पुनरुच्यते 'ऐन्द्राग्रम् एकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः' इति । किमतः ? । अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं, न सम्भूयेति गम्यते, परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने, उत्तरः पृथक्त्वेन विधीयते; अथेह 'विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्' इत्यनेन न्यायेन सम्भूय-कार्यमङ्गानां युक्तं; तस्मात् वैषम्यं क्रतुभिः ॥

सू० उत्तरास्वश्रुतित्वादिशेषाणां कृतार्थत्वात् स्वदेहे
यथाकामी प्रतीयेत ॥ १६ ॥ (पू०यु०नि०२) ॥

भा० *‘प्राप्तेषु चोत्तरावस्थात्’ इति यदुक्तं, युक्तं, यत्, ‘उत्तरासु’
यावत्स्वं दोहनम् ‘अश्रुतित्वात्’, नात्रोत्तराणां दोहनं विधीयते,
किन्तुर्हि, अनूयते। किं कारणं ?। ‘विशेषाणां’ वाग्विषयानादीनां विधाने
कृतार्थं तदाक्यं न उत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते, विधीयमाने
अर्थद्वये भिद्येत वाक्यं। अनुवादस्य प्राप्त्यर्थस्य भवति। अर्थाच्च
यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम्, अर्थादस्मा न दोह्याः। स्वास्तु सर्वाः
कथं दोह्याः ?। उपरिष्ठादेतद्व्यामः,—“तथा पयःप्रतिषेधः
कुमाराणाम्” (११।१।४ ६ सू०) इत्यत्र। तस्मात् ‘यथाकामी प्रतीयेत’,
—यस्य यावत्स्यो गावः स तावतीर्द्वादयति ॥ (११।१।३ सू०) ॥

काम्यकर्माणां भूयोऽभ्यासाधिकरणम् ॥

काम्येषु कर्मषु चिन्ता,—किं काम्यं कर्म सद्यदेव प्रयोक्तव्यम् अथ वा
फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसितव्यम्?—इति। किं प्राप्तम्?,—
सू० कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं
फलानि स्युः ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० काम्ये ‘कर्मणि’ प्रतिप्रयोगं फलभेदः, ‘आरम्भभाव्यत्वात्’,—
कर्मप्रयोगेण फलं भाव्यते। कथं ज्ञायते ?। प्राक् तावत्कर्मणः, फलं

* यथा ‘प्राप्तेषु’ इति क० सं० पु० पाठः ।

† “वार्तिककारसु पूर्वोक्तकारणस्य वैयर्थ्यं सन्त्यमानोऽस्मिन्नेवाधिकरणेऽनर्थक्यं, यथासाधु”
इति न्यायमाला ।

नास्ति, यदि भवेत्, कर्मानर्थक्यं स्यात्, कर्मान्तरकाले च अस्तीति
श्रुतितोऽवगम्यते, यच्च, प्राक् कर्माद्यो, नास्ति, कर्मान्तरकाले च
भवति, तत् तेन कर्माद्या भाव्यते; 'कृषिवत्',- यथा कर्मक्षेपे धान्यम् ।
अस्येद्भाष्यते, पुनःपुनरपि धान्यवदेतद्भाष्यति ॥

सू० अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥

॥ २१ ॥ (यु०) ॥

भा० एवं च कृत्वा, 'सर्वेषां' कर्मणा पुनःपुनः-क्रियमाणानाम्
अधिकारो भविष्यति, तत्रेमानि दर्शनानि उपपत्त्यन्ते;- 'तेषां ये प्रथमं
यजेरन् तेषां गौरतिराजो ये द्वितीयन्नेषामायुः' इति; 'प्रथमं
यजेरन्' 'द्वितीयं यजेरन्' एतदभ्यासे सति; तस्मात् यावद्विष्णुमभ्यासः॥

सू० सकृत् स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥ (पू०) ॥

भा० 'सकृत्' एव तु कार्यं कर्म प्रयोक्तव्यं । कुतः ? । 'कृतार्थत्वात्',
सकृत्कृतेन कृतस्योदनार्थः, न च, कृते पुनःकर्तव्यमस्ति । कः
पुनस्योदनार्थः ? । यागस्य कर्तुः फलं, होमस्य कर्तुः फलमिति । कथं
कृत्वा ? । तदुच्यते, -इह 'यजेत' 'जुहुयात्' इति धातुना क्रियोच्यते,
प्रत्ययेन कर्त्ता, तयोः कर्त्ता प्रधानभूतः, उपसर्जनभूता क्रिया,
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः; अनुप्रयोगस्य कर्त्तृप्राधान्ये एव
भवति, -पश्चति देवदत्त इति; तेन हेतुर्यथुश्च फलमुच्यते । सकृद्वृत्तेन
सकृदिष्टेन च अथौ हेता यथा च जातः; तच्च द्वितीयादिप्रयोगो
ऽनर्थकः स्यात्, 'कृतार्थत्वादङ्गवत्',-तत् यथा, प्रधानस्य साङ्गत्वोप-

पादनाय अङ्गानि क्रियन्ते, सकृत्कृतैश्च तदुपपादितमिति नाभ्यसन्ते,
तदत् ॥

सू० शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥ (यु०) ॥

भा० 'लोके' अपि 'तथा' एव शब्दार्थो भवति, 'काष्ठान्याहर'
इत्युक्तः सकृदाहरति न पुनःपुनः ॥

सू० अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्
विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ (पू० नि०) ॥

भा० 'अपि वा' नैवं स्यात्,—अस्मिन्नर्थिनः कर्मणश्च 'संप्रयोगे'
सकृदेवार्थी कर्मप्रयोगे वर्त्तेत—इति ; कथन्तर्हि, 'यथाकामौ
प्रतीयेत',—सकृदा बद्धत्वो वा ; फलभूमार्थी बद्धत्वः, सन्तुष्टः
सकृत् । कुतः ? । 'अश्रुतित्वात्',—नात्र यद्युद्देशितुः फलं श्रूयते । यत्तु,
प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः इति, कर्मनिमित्तेषु नामपदेषु
पाचको लावक इत्येवमादिषु; आख्याते तु न कर्त्ता न क्रिया प्रधानतः;
किन्तर्हि, भावप्रधानमाख्यातं भावनां कस्यापि ब्रूते, भावयुक्तस्य
साधनयामस्यापेक्षितत्वात्,—यजेत, केन ? किमर्थं ? कथम् ? इति,
कर्त्तृप्राधान्ये कार्याभावान्न साधनाकाङ्क्षया भवितव्यं, न हि भवति,—
पाचकः, केन ? किमर्थं ? कथम् ? इति । भावना च फलस्योच्यते,
न क्रियायाः, तृतीयानिर्द्देशात्,—'उद्भिदा यजेत' 'बलभिदा यजेत'
इति, भाव्यत्वे हि द्वितीयया निरदेक्ष्यत । स्वर्गस्वीप्सितः, काम-
संयोगात् 'स्वर्गकामः' इति । तदेतदेवमापद्यते,—स्वर्गकामो यागेन

स्वर्गं भावयेदिति, यच्च भाव्यते, तत् व्यक्तम् असत्, सतो हि भावो
 नोपपद्यते, असच्चेत् कर्मणा भाव्यते, पुनःपुनरपि भावयिष्यति,
 कृषिवत्। तस्मात् फलार्थिना काम्यं यावदिच्छम् अभ्यसितव्यमिति।
 यदि च नियोगतः सङ्गदेव कर्त्तव्यं भवेत्, ततः 'तेषां ये प्रथमं
 यजेरन्' इत्येवमादिषु गवादिविधिषु वचनान्येतानि कस्येयेरन्,—
 'द्वितीयं यजेरन्' इति; तथा च वाक्यानि भिद्येरन्,—'ये च
 द्वितीयं यजेरन् तेषां गौरतिराचः' इति।

सू० ऐकशब्दशक्त्याङ्गेषु ॥ २५ ॥ (पू०यु०नि०१) ॥

भा० यत्तु अङ्गवदिति, युक्तं, यत् अङ्गानां सङ्गतप्रयोगः,
 'ऐकशब्दशक्त्याङ्गेषु',—एकस्तत्र अङ्गानां प्रधानानाञ्चोपदेशकः शब्दः, स च
 अङ्गानि अपेक्षया गृह्णाति इत्युक्तं। सा चापेक्षा सङ्गदेवेषु अङ्गेषु
 भवति भूतार्था। तस्मात् तच्च पुनःपुनःक्रियाया हेतुर्भास्ति; इह तु
 असतः फलस्य कर्म उत्पादकं, तस्य प्रतिप्रयोगम् अन्यस्यान्यस्य
 उत्पत्तिरविरुद्धा—इत्येवमपदिष्टो हेतुः। तस्मात् विषमत्वमङ्गैः ॥

सू० लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥ (पू०यु०नि०२) ॥

भा० यच्च लोकवदिति, 'लोके' 'कर्म' अर्थप्रधानं, कार्यवशात्
 सङ्गदयुक्तोऽसङ्गदाहरति, असङ्गदयुक्तः सङ्गत्, आहरेत्युक्तो नाहरति;
 अथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थे प्रवृत्तिः। तस्मात्लोकवदिति
 अदृष्टान्तः ॥ (११।१।४ अ०) ॥

अवघातादीनामातङ्कुलनिर्वृत्तेरभ्यासाधिकरणम् ॥

सू० क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षोऽतस्तन्निर्वृत्त्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

भा० 'ग्रीहीनवहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि'* इत्येवमादीनां दृष्ट-
प्रयोजनानां 'क्रियाणाम्' 'आ तण्डुलनिर्वृत्तेः, आ च पिष्टनिर्वृत्तेः†
प्रयोगः स्यात् । कुतः ? । एतासां प्रयोगे 'प्रत्यक्षो'ऽर्थो निर्वर्त्यते,—
तण्डुलाः पिष्टानि च ; तैश्चैव प्रयोजनं, पुरोडाशस्य कार्यत्वात् ।
तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते । यदि सकृदेव सुमलस्य
उद्यमननिपातने कृत्वा उत्सृज्येत, उपलाया वा प्रकर्षणापकर्षणे,
यदेषां कार्यं तच्चैव निवर्त्तते । अत आसां 'तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात्',
आ तण्डुलनिर्वृत्तेः, आ च पिष्टनिर्वृत्तेरभ्यास इति ॥ (११।१।५अ०) ॥

अदृष्टफलस्य अवघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० धर्म्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

भा० यच्च तु दृष्टं कार्यं न निवर्त्तते,—यथा चित्याम् 'उदुम्बरमुलूखलं
सर्वोपधस्य पूर्ययत्वाऽवहन्ति, अत्र तदुपदधाति' इति ; तच्च तण्डुल-
निर्वृत्त्या नास्ति प्रयोजनं, तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशादेरचोदितत्वात्,
तस्मात् तच्च सकृत् क्रियया कृतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः ।

* तण्डुलान् पिष्टान् पिनष्टि इति क० सं० पु० पाठः ।

† आ च पिष्टनिर्वृत्तेः इति पाठो क० सं० पृथक् नास्ति ।

येषाम् तण्डुलफल एव सुमलस्योद्यमननिपातनकर्माणि अवहन्तिब्रह्मः प्रवर्तते इत्युपगमः, तेषां आ तण्डुलनिर्दोषेरेवाभ्यासः प्राप्नोति, च तु मन्द एवाभ्युपगमः; यत्कारणं, विनापि तण्डुलैः, प्रयोगो दृश्यते,—‘कषायमवहन्ति, क्लिष्टमवहन्ति’ इति । न चानौ गौः प्रयोगः, विशेषाभावात् । अवयवप्रसिद्ध्या चावघातमात्रवचन एव प्रतीयते । न च, समुदायोऽर्थान्तरे प्रसिद्धः । तण्डुलव्यापारस्तु तु प्रायोदृष्टेस्तत्र प्रयोगप्राप्त्यर्थं यतोऽयं व्यासोक्तः॥ (११।१।६ अ०)॥

प्रयाजादीनामज्ञानां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

प्रयाजादीन् उदाहृत्य चिन्त्यते,—किं सकृत्प्रयोग एवाम्, उत, अश्रुताभ्यासोऽपि कर्त्तव्यः? इति । तत्र “धर्माभावे तदर्शनात् ब्रह्मार्थेनापवर्गः स्यात्” इत्यनेन न्यायेन सकृत्प्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते,—

सू० क्रतुवद्दानुमानेनाभ्यस्ते फलभूमा स्यात् ॥ २६ ॥
(पू०) ॥

भा० अभ्यासः कार्यः । कुतः? । यतोऽभ्यासे ‘फलभूमा स्यात्’ । कथं ज्ञायते? । ‘अनुमानेन’ । किं तदनुमानं? । यत् प्राक् अङ्गप्रयोगात्, प्रधानोपकारो नासीत्, ऊर्द्धं ततो भवति; तेन विश्रायते,—नूनमङ्गेन क्रियते इति; क्रियते चेत्, पुनःपुनरपि करिष्यते; ‘क्रतुवत्’,—तद्यथा, कर्मासु सौख्यादिषु, फलं कर्माणां क्रियते इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वम्, एवमिहापि ॥

सू० सहादा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० 'सहादा' अङ्गं प्रयोक्तव्यं, नाटुत्या । कुतः ? । 'कारणैकत्वात्',—
एकं कारणमङ्गानां प्रधानेषु उपकारः । कः पुनरसौ ? । येन प्रधानानि
फलं ददति ; तच्चेतत् सहत्प्रयुक्तेनाङ्गेन कृतं, जातानि प्रधानानि
फलवन्तीति पुनरङ्गस्याप्रयोगः ; अथ न कृतं, सुतरामप्रयोगः,
येन सहत्कृतेन नोपकृतं, स पुनः क्रियमाणः उपकरिष्यतीति का
शङ्का ॥

सू० परिमाणान्वयनिमित्तं न स्यात् ॥ ३१ ॥ (यु०) ॥

भा० यदि चाऽनियमः,—सहादसंहादा प्रयोगः ; ततः 'सतुर्ह्यत्र
पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते, चयोदशमावास्यायाम्' इति योऽर्थः
नित्यवदाहुतिपरिमाणानुवादः, स 'न स्यात्' ; भवन् पाक्षिकः कल्पेत,
तथास्य रूपं बाध्येत ; तस्मादनभ्यासः ॥

सू० फलस्थारम्भनिर्दिष्टेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥

॥ ३२ ॥ (पू०यु०नि०) ॥

भा० अन्तु,—क्रतुवदिति, युक्तं,—अत्क्रतुषु अभ्यासः, 'फलस्थारम्भनिमित्तं',—
कर्त्तारभूषेण तत्र फलं निष्पद्यते, आरम्भान्तरेणापरं निष्पद्यत इति ।
अङ्गस्य पुनः उक्तपरिमाणं फलं प्रधानानां फलवन्तासम्पादनं, तच्चेत्
सहत्कृतेन कृतं, न भूयः—क्रियाऽस्तीति, एवमपदिष्टो हेतुः । तस्मादनु-
पन्यासः ॥

* निर्दिष्टेः इति पाठो चर्तुमुचितः ।

सू० अर्थवांस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजन-
नैकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थ-
त्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥ (आ०) ॥

भा० यदुक्तं,—सकृत्कृतेनाङ्गेन कृतत्वात् अर्थस्य, अनर्थकोऽभ्यासः—इति,
अथ ब्रूमः,—‘अर्थवांस्तु’ ‘अभ्यासः’ अङ्गयामस्य, ‘न’ अनर्थकोऽभ्यासः।
कथङ्कृता?। ‘एकत्वादभ्यासः स्यादनर्थकः’,—यदि एकमेवार्थमभ्यस्य-
मानमप्यङ्गं कुर्यात्, तस्य अभ्यासः अनर्थकः स्यात्,—‘यथा भोजनम्
एकस्मिन्’ कालेऽभ्यस्यमानमेकं फलं वृत्तिं करोतीति नाभ्यस्यते;
अथेह ‘अर्थस्य अपरिमाणत्वम्,—इत्यन्तमुपकारं करोति अङ्गमिति न
ज्ञायते। ‘ननु यावता प्रधानं फलवत् भवति तावत् करोति इति
गम्यते’। सत्यमेवं, किन्तु ‘प्रधाने’ ‘क्रियार्थत्वादनियमः स्यात्’,—
प्रधानस्य फलक्रियार्थमङ्गं, तत्तु प्रधानफलमपरिमितं, तत् अङ्गोपकारस्य
भूयस्त्वे भूयो भविष्यति, अल्पत्वे अल्पम्; अभ्यासे चासंख्यं
भूयानुपकारः स्यात्, कार्यत्वात्तस्य, तस्मादनियमः स्यात्,—सकृदा
प्रयोगोऽभ्यासो वेति ॥

सू० पृथक्काङ्क्षितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥ आ० स० ॥

भा० यत्तु,—आहुतिसंख्या विद्वद्यते इति, ‘पृथक्कात्’ उपकारस्य, अभ्यासे
न्यायप्राप्तेऽयमाहुतिसंख्यानुवादः स्यात्, स ‘विधितः’ ‘स्यात्’, आहुति-
विधीनभिप्रेत्य, चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः चयोदशमावास्यायाम्
—इति; न ह्याहुतिसंख्या युज्येत, आहुतिविधिसंख्या तु लक्षणया
उपपद्यते ॥

सू० अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वस्य युगप-
च्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥
॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'अनभ्यासो वा' अङ्गानां । कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्,—
एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च, तस्यैकत्वात् 'सर्वस्य युगपत्'
प्राप्तनम्,—अनेन कर्मणा साङ्गेन यजेत इति, सकृत्कृतैसाङ्गैस्तत्प्राप्तं
जातमिति न पुनः-क्रियार्थां हेतुरस्ति । 'ननूपकारंभूयस्त्वं भविष्यति' ।
यद्यङ्गानि अदृष्टमुपकारं कुर्युस्तत्तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत,
दृष्टमेव तु अर्थमङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्तां ; सा चाभ्यासेऽपि
तावत्येवाङ्गवत्ता, सा चेह फलसम्भूता,—साङ्गेन यजेत इति नाङ्गानि,
अङ्गानि तत्सम्पादनेन अर्थवन्ति ।

नन्वेतदयुक्तमिव, यदा हि प्रयाजाः, न तदा प्रधानयजिरपूर्वं
वा, यदा च यजिरपूर्वं वा, न तदा प्रयाजाः, तदेवमदृष्टरहिते
समिदादिमात्रे सति अङ्गवत्तैव नास्ति, कुतः उपकारः ? । अपि च
यदि यजिमात्रमेवाङ्गेषु नापूर्वमस्ति, ततः सोमाङ्गभूतानामितिष्ठिपशु-
बन्धानां चोदक एव नास्ति, असति ह्यपूर्वं इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति,
यजतेः प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतत्वात्, इतिकर्त्तव्यतां चोदको नातिदिशेत्,
तत्रैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन्,—'तस्यैकव्रतं प्रयाजानुयाजाः नव
समिष्टयजुंषि जुष्टेति प्रहृत्य परिधीन् जुष्टेति हारिथोजनम्' इति ।
तस्मादियमन्या व्याख्या,—अनभ्यासो वाङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात्,—
एकः प्रयोगवचनोऽङ्गानां प्रधानानां च, तस्यैकत्वात् सर्वस्याङ्ग-

प्रधानकलापस्य युगपच्छासनं, प्रधानाणामनन्तासः । कस्य हेतोः ? ।
 सकृत्कृतैः प्रधानैः कृतः सुत्यर्थो 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत'
 इति, कृते सुत्यर्थे यच्छास्त्रविहितं फलं तत्त्वमिति न पुनः क्रियायां
 हेतुरस्ति; एवं अत्रैवपि सकृत्कृतेषु यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं
 तत्सार्थः कृतः, ततस्तस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमङ्गफलं तत्त्वमिदानी-
 मित्यवन्तथ्यं; तथा च सति अभ्यासोऽनर्थकः । यत्तु,—फलभूयस्वं
 भविष्यति इति, तदयत्नं,—दर्शपूर्णमासयोर्यत् फलं, तद्भावनायामङ्गोप-
 कारः उपयुज्यते, नापूर्वं फलस्योत्पत्तौ, यद्यपूर्वं फलमङ्गैरुत्पाद्येत,
 अङ्गफलमेव तस्यात्, नचाङ्गानि फलवन्ति, प्रधानानां स्वकार्यं
 साधयतामदृष्ट उपकारकैः क्रियते, सकृदेतैसां कृतः; तस्मान्नाङ्गादृष्टौ
 फलभूयस्त्वमस्ति ॥

सू० अभ्यासो वा छेदनसम्मार्गावदानेषु वचनात्
 सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा० 'अभ्यासो वा' अङ्गानां । कुतः ? । पिष्टयज्ञे 'श्रूयते,—
 'सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति' इति, तथा अनुयाये 'सकृत् परिधीन्
 यमार्ष्टि' इति, स्मिष्टकृति च 'उत्तरार्द्धात् सकृदवयति' इति,
 तत् यदि असकृदङ्गानां प्रयोगः, तत एतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।
 तस्मादभ्यासः ॥

सू० अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'अनभ्यासस्तु' अङ्गानां वचोन्तेन न्यायेन । यत्तु,—छेदनादिषु
 वचनात् सकृत्त्वस्यान्वयाभासो विज्ञायते—इति; अथ ब्रूमः,—

अद्यप्यनभ्यासः, तथापि छेदनादिषु वाच्यं सङ्कल्पं, दर्शपूर्णमासयोः
 'असङ्कदाच्छिन्नं बहिर्भवति' इति वचनात् तत्प्रकृतित्वात् पितृयज्ञे-
 ऽप्यसङ्कत् प्राप्तं; तथा-प्राप्ते सङ्कल्पं वाच्यम् । एवं प्रयाजेषु
 जित्सर्गार्ग उक्तः, सोऽनुयाजेषु पुनरावर्तते, तथापि चित्ते प्राप्ते सङ्कल्पं
 विधातव्यं । तथा, 'द्विर्द्विषोऽवस्यति' इत्यविशेषेणोक्ते खिष्टकृत्यपि
 दित्वं प्राप्तं, तच्च सङ्कल्पं विधीयते । तस्माच्छेदनादिषु सङ्कद्वचनात्
 नान्यत्राभ्यासो विज्ञातुं न्याय्य इति ॥ (११।१।७अ०) ॥

‘कपिञ्जलान्’ इति बहुवचनस्य चित्तपरत्वाधिकारकम् ।
 (कपिञ्जलाधिकारकम्, कपिञ्जलन्यायः) ॥

‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभते’ इति श्रूयते । तच्च विचार्यते, किं
 तच्च चयश्चत्वारः पञ्च वा विकल्पेनासम्भवाः, अथ वा चय एव ? इति ।
 किं प्राप्तम् ?—

सू० बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥ (पू०) ॥

भा० विकल्पेनासम्भवाः । कस्मात् ? । ‘सर्वप्राप्तेः’,—सर्व एते संख्या-
 विशेषाः बहुवचनेन प्राप्यन्ते, सर्वे तस्य वाच्याः, सर्वत्र प्रयोगात् न
 च बहुवचनेन सम्भवन्ति अत्रकल्पात्; तस्मात् ‘विकल्पः’ ।

‘नन्वेवं सत्येकस्य प्रवृत्त्यानेकार्थता आश्रिता भवति, न चैव
 न्यायः’ । उच्यते, सत्यमेवम्, अतथा आश्रीयते । ‘यदि असत्याङ्गतौ
 आश्रीयते, सत्याङ्गतौ नाश्रयितव्या, अस्ति त्रिवृत्तिः,—यत् चित्तं
 बहुवचनस्यार्थः कर्तुं, तस्योपाचतुरादिष्वपि वर्तते, सर्वेषु तेषु
 चित्तमस्तीति’ । नैतद्युक्तं, यदि बहुवचनस्य चित्तमर्थः स्यात्, ततः

‘चत्वारो ब्राह्मणाः’ इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत, ब्राह्मणा इत्यस्य चयोऽर्थः, चत्वार इत्यस्य चत्वारः, तयोः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति, न हि भवति चत्वारस्तय इति, एवं सर्वत्र ।

‘अथ लक्षण्या भविष्यति, यथा न्यग्रोधः क्षेपमिति, चित्तं हि चतुष्टादीनि सादृश्यत्वात् प्रकीर्ति लक्षयितुं’ । सिध्यति, लक्षणा तु आश्रिता भवति । ‘किं क्रियताम्, अगत्या आश्रीयते’ । सत्याङ्गतौ नाश्रयितव्या, अस्ति चेयङ्गतिः, -यदङ्गत्वं वङ्गवचनस्यार्थः स्यात्, सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्यैव सामानाधिकरण्यं । ‘यदि वङ्गत्वं विज्ञायेत, किं तत् वङ्गत्वम्? इति’ । उच्यते, वङ्गत्वं वृद्धिः उपपद्यः आधिक्य-मित्यर्थः । ‘कथं कृत्वा?’ । बंहतिरयं वृद्धार्थः, तस्यौणादिक उकार-प्रत्ययः ‘बंहर्जलोपश्च इति*, तस्य रूपं वङ्गिति, वङ्ग वृद्धम् अधिक-मित्यर्थः । सर्वे चैते आदयोऽधिकास्तस्मात् सर्वे वङ्गवद्वाच्याः ।

‘नन्वापेक्षिकमेतद्वङ्ग अधिकमिति, यदेव हि वङ्ग, तदेवान्वदपेक्ष्य अवङ्ग भवति’ । सत्यमेवं, यत्तु यदपेक्ष्य वङ्ग, न तत् तदेवापेक्ष्य अवङ्ग; यथा, ‘उत्तराः कुरवः’, दक्षिणान् कुरुनपेक्ष्य उत्तरा इत्युच्यन्ते, न च, ततोऽन्ये उत्तरा देशा न सन्ति, अथ च नियतापेक्षत्वात् उत्तरत्वं न जहति । एवं चिप्रभृतयो दित्वमपेक्ष्य वङ्गत्वं लभन्ते, न च ते कदाचिदवहवः । ‘कथं पुनर्ज्ञायते, दित्वापेक्षं चिप्रभृतीनां वङ्गत्वमिति?’ । उच्यते, अपेक्षा तावत्समानजातीयेषु भवति, यथा, ‘बलवान् देवदत्तः’ इति, न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति, किन्तर्हि समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य; एवं संख्यापि संख्यामेवापेक्ष्य वङ्गत्वं

* “वङ्गिर्बंहर्जलोपश्च” इति तु सिद्धान्तकोमुदीत्यै १ पा० १८ च शादिस्यम् ॥

लभ्यते इति । तच्चैकत्वं तावन्नापेक्षते, इयोर्बहुवचनस्यादर्शनात्, आदिषु च सर्वेषु दृश्यते, ततो विज्ञायते,—द्वित्वापेक्षमिति, तच्च बहुवचनेनोपलभ्यते । कुतः ? । तद्भावे भावात्, तदभावेऽभावात्,— तद्भावे चित्वादिषु भवति, तदभावे च इयोरेकस्मिंश्च न भवति । एवं बहुवचनमिति समाख्या अन्वर्था भवति । अभियुक्तवचनञ्च “बहुषु बहुवचनम् (पा० १।४।११ सू०)” इति, यदि चित्त्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात्, त्रिषु बहुवचनमित्येव तद् ब्रूयात् साधवादसन्देहाच्च । तस्माद्वित्वमपेक्ष्यते बहवः; अतोऽवस्थितं आदीनां बहुलम्; एवञ्च सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति । सर्वेषां च बहुत्वान्न कश्चित्त्वचनया प्रयोगः ।

‘अथोच्यते,—त्रिषु निरूपपदं प्रयुज्यते, चतुरादिषु तु सोपपदं,— ‘चत्वारो ब्राह्मणाः’ इति’ । तच्च मिथ्या, त्रिष्वपि सोपपदं प्रयुज्यते, यथा, ‘चयो लोकाः’ ‘चयो वेदाः’ इति । यदि च निरूपपदं चित्त्वं प्रत्याययेत्, ततो ‘वसन्ताय कपिञ्चलान्’—इत्युक्ते विचार एवायं न प्रवर्त्तते; यथा अत्रैव न विचार्यते,—किं कपिञ्चला आलम्ब्याः, उत मयूराः कपोताः वा ? इति; कस्य हेतोः ?—यतः कपिञ्चलशब्दस्य न मयूराः कपोता वा वाच्याः । इहापि यदि बहुवचनस्य चित्त्वमेव वाच्यं स्यात् नेतराः संख्याः, पूर्ववद्विचार एवायं न स्यात् ॥

सू० दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु ‘चत्वारो ब्राह्मणाः’ इति; ततो विचार इति ॥

सू० तथेह ॥ ४० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० 'इह' अपि कपिञ्चलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च,—महान् कपोत उच्यते—'कपिञ्चलोऽयं न कपोतः' इति, तथा अखो मयूरः 'कपिञ्चलोऽयं न मयूरः' इति ।

सू० भक्त्येति चेत् ॥ ४१ ॥ (आ०) ॥

भा० आह,—'भक्ता' तच्च कपिञ्चलशब्दः प्रयुज्यते, न च, भाक्ते प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति ॥

सू० तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥ (नि०) ॥

भा० इतरस्मिन्नपि 'चत्वारो ब्राह्मणाः' इति लक्षणाया प्रयुज्यते इत्युक्तं, न च, लक्षणाप्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति । अपि च, प्रातिपदिकार्थस्य या संख्या, सा वचनेनाभिधीयते, यथा, 'ब्राह्मणाः' इति, प्रातिपदिकार्थ एव वा, यथा, 'द्वौ', 'एकः' इति; न च, चित्तं प्रातिपदिकस्य अर्थः, न तत्संख्या इति, तस्मात् 'चत्वारः' इति बहुवचनं न प्राप्नोति । 'अथोच्येत,—अस्ति चतुर्षु अवयवभूतं चित्तं, तदपेक्षं बहुवचनम्' इति । द्वित्वमपि तच्चास्ति, एकत्वञ्च, काममनेनैव द्विवचनमेकवचनञ्चोत्पद्येत; तस्माच्च चित्तयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोगः, बहुत्वादेव तेषां बहुवचनम्; अतः सर्वे आदयः परार्थपर्यन्ता बहुवचनस्यार्थः; सर्वे चेदर्थः, 'कपिञ्चलानामुभये' इति सर्वे प्राप्यन्ते; तस्मादिकल्पः ॥

सू० प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥
॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'प्रथमं वा' बहुत्वं चित्तं 'नियम्येत' । किंकारणं ? । न हि,

कश्चिच्चतुर उपाददानो न चीनुपादत्ते, यत्कारणम्, अनुगतास्तयश्चतुर्षु,
त्रिषु चोपात्तेषु कृतः शब्दार्थः, 'बह्वनालभेत' इति श्रुतं, आलम्बाश्च
बहवः । एवं सति 'कारणादतिक्रमः स्यात्'-यदि च यथाश्रुतानुपादाने
किञ्चिदन्यत् कारणं चित्वातिक्रमे स्यात्, ततोऽतिक्रमः, न तदस्ति ;
तस्मात् चित्तं नियम्येत ।

'ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यति' । नैतदस्ति, यच्च बहवः कल्पाः
श्रूयन्ते, तेषां कश्चिद्वचः, कश्चिद्गुरुः, तच्च गुरोः कल्पस्थानुष्ठानाज्ज्ञान-
सामर्थ्यात्तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वमनुमीयते, यथा, 'एका देया,
षड्देया, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देया' इति; इह तु एक एव कल्पो
बह्वनामाख्यः, स चिभिश्चतुरादिभिस्तुल्यः; अतस्तच्च यो लघुमुत्पद्य-
गुरुकल्पमातिष्ठेत, तस्य फलभूयस्त्वं न भवितुमर्हति, श्रुत्यर्थाविशेषात् ।
यथा, 'पशून्मासभेत' इति श्रुते यो महान्तं महाघं वा पशून्मासभेत,
न तस्य फलभूयस्त्वं भवति, यस्तु मांसीयन् शिष्टमतिक्रमेत्, स, यदि
तावदैदिकीषु हिंसासु प्रत्यवायः, ततः प्रत्यवेयात्; अथाप्रत्यवायस्तथापि
शिष्टविगर्हणञ्च लभेत,—कृते श्रुत्यर्थे मांसीयन् पशून्हन्ति इति ।
तस्मात् चयः कपिञ्चला आलम्ब्याः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (यु० १) ॥

भा० अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, यथान्याय उपदिष्टः; यथा,
'कृष्णा याम्या, अवलिप्ता रौद्रा, नभोरूपाः पार्जन्याः, तेषामैन्द्राग्नौ
दशमः' इति, यदि च चय एते त्रिकाः, एवं नियोगत ऐन्द्राग्नौ दशमः
सम्पद्यते, इतरथा पाक्षिकः स्यात् । तस्मात् चित्तनियमः ॥

सू० प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४५ ॥ (यु०२) ॥

भा० 'प्रकृत्या' अग्नीषोमीयेण एकत्वं प्राप्यते, तस्यासत्तिर्भविष्यति
चित्त्वे उपादीयमाने, इतरथा विप्रकर्षः स्यात् । इदञ्चापि लिङ्गं,—
यदनेधीये श्रूयते,—'ओदनानुद्धरति' इति, तत्र 'मध्यमस्य' इति
चयाणां निरूपपदं भवति, अन्यत्र सोपपदं,—'पद्यानां मध्यमः, अष्टानां
मध्यमः' इति ॥ (११।१।८७०) ॥

'उत्तरा देहयति' इत्यत्र सर्वसां त्रयां देहयविधानाधिकरणम् ।

सू० उत्तरासु न* यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० साक्षाद्ये देहयन् प्रकृत्य श्रूयते,—'वाग्यतस्मिन्ने देहयतिना
किमुद्वागमनम्भ्योत्तरा देहयति' इति । किमयं विधिः, अनुवादः?—
इति । किं प्राप्तम्?—अपूर्वार्थत्वादिधिरिति, अनुवादेः स्वार्थकः
स्यात् । इति प्राप्ते उच्यते,—

सू० यावत्स्वं वाग्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥

॥ (सि०) ॥

भा० अनुवादः स्यात्, तावत् विधिः,—'उत्तरा देहयति' इति,
अन्योऽत्र विधिः,—'उत्सृष्टवागमनम्भ्य' इति, यद्येकोऽपि विधिः
स्यात्, तावत् भिद्यते,—'उत्तरा देहयति, तास्यानम्भ्य'—इति ॥
अत्र कुतः प्राप्ते अनुवादः?,—

* क० सं० पक्षे, क० सं० उपशास्त्रपक्षे तु 'न'कारो वाचि ।

सू० साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० साकल्यमत्र विधीयते गवां दोग्धव्यानां,—‘नास्यैतां रात्रिं पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमारास्तु न पयो लभेरन्’ । ‘ननु कुमाराणां पयोदानप्रतिषेधोऽयं’ । न हि, पयःप्रतिषेधे किञ्चित् दृष्टमस्ति, अदृष्टं कल्पयितव्यं । ‘नश्चितरत्रापि लक्षणा आश्रयणीया’ । वाढम्, अदृष्टायां ष्वदृष्टिर्लघीयसीति । तस्मात् साकल्यविधिर्गवां, पयःप्रतिषेधेनायं लक्षणया ; ततः प्राप्तेऽनुवादः ॥

सू० बद्धर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥ (हे०) ॥

भा० ‘बद्धदुग्धी इन्द्राय, देवेभ्यो इविः’ इति च मन्त्रस्य सर्वासु दुह्यमानासु अपात्तिकत्वं भविष्यति, बद्धत्वं च शत्रयपेक्षम् ॥

सू० अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः* ॥ ५० ॥
(१यु०) ॥

भा० अग्निहोत्रे च श्रूयते,—‘नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्, यथान्वस्यै देवतायै प्रक्षमनस्यै देवतायै दद्यात् तादृक् तस्यात् यवाया जुहुयात्’ इति सर्वस्य पयसः सान्नाय्यार्थतां दर्शयति ॥

सू० तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५१ ॥ (यु०) ॥

भा० इति व्याख्यातम् ॥ (११।१।१८४०) ॥

सू० सर्वप्रापिणापि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयोगात्
॥ ५२ ॥ (२यु०) ॥

* अपेक्षलक्षणागूनियमः इति वादग्रं पुरुषपाठः ।

भा० 'वत्सेभ्यश्च ह वा एता मनुष्येभ्यश्च पुरा आप्याययन्ते
अथैतर्हि* देवेभ्य एवैता आप्याययन्ति' इति, सर्वप्राप्तेरेतस्मिन् ।
कथं ? । या वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुरा आप्याययन्ते, ता एतर्हि
देवेभ्य आप्याययन्ति इत्याह, सर्वाश्च ता वत्सेभ्यश्च मनुष्येभ्यश्चाप्याययन्ते;
तस्मात् सर्वप्राप्तेरेतस्मिन् । अतो यावत्स्वमुत्तरासु दोहनं स्यात् ॥
(११।१।८अ०) ॥

आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याचारादीनामङ्गानां तन्नेष्टानुष्ठानाधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषामङ्गानि आचारादीनि ।
तेषु चिन्त्यते, किं, तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः,
अथ वा सर्वेषां तन्त्रेण ? इति । अथ तच्च किं वृत्तं ?—“ऋतुवच्च
अनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात्” (११।१।९८ख०) इति । तच्च
कृत्स्नो दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा वृत्ता, इह तत्तत् प्रधानं प्रति
चिन्त्यते । किं प्राप्तम् ?—

सू० प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां तद्भेदात् कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात् ॥ ५३ ॥ (पू०) ॥

भा० 'अङ्गानां' प्रयोगे 'कर्मभेदः' 'स्यात्' क्रियाभेदः,—तस्य तस्य
प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः । कुतः ? । 'प्रधानकर्मार्यत्वात्',
प्रधानार्थत्वादित्यर्थः । प्रधानार्थेन हि अङ्गानि उपदिश्यन्ते, अङ्गवन्ति
प्रधानानि कथं स्युरिति; अङ्गसम्बन्धे च प्रधानानां सहत्वं न

* ता एतर्हि देवेभ्य इति क० सं० पु० पाठः ।

विवक्ष्यते, न हि तच्च प्रधानानि विधीयन्ते, किन्तु हिं अङ्गानि, न च अविधीयमानस्यार्थस्य गुणो विवक्षितो भवति, यथा, 'यद्दं सञ्चारि' इत्येकत्वम्; एवं चैत एकेकस्य प्रधानस्याङ्गैः सम्बन्धः कर्त्तव्यः; तानि यदि स्रुत् क्रियेरन्, अविभागेन सम्बध्येरन्, यथा, प्रायणीयो-
द्वसानीययोः एकादशित्या; समस्तस्य सम्बन्धः कर्त्तव्य इत्युक्तं,—
“विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्” (११।१।१६ सू०) इत्यत्र । तस्मात् प्रति-
प्रधानमङ्गभेदः ॥

सू० क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० प्रधानानि च क्रमवन्ति, तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्त्तव्यानि, तच्च यदि तन्ममङ्गानि स्युः, ततोऽहत्वा आग्नेयं साङ्गम्, अग्नीषोमीयः प्रक्रान्तः स्यात्, तथा प्रधानानां 'क्रमकोपः' 'स्यात्' । अथ तु भेदः, ततः साङ्गमाग्नेयम् अपवृज्य, अग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः क्रियत इति नास्ति क्रमकोपः ।

अपर आह,—यदि तन्मं भवेयुरङ्गानि, ततो यावत् तनूनपात् आग्नेयस्योपकरोति, तावत् समिधा अग्नीषोमीयस्योपकर्त्तव्यं, स एष उपकारक्रमकोपः । अपि च, अङ्गारापोहनादीनि संस्पर्शानि* प्रति-
प्रधानं भिन्वन्ते, तैश्चाधारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥

सू० तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्यात्
विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥ (सि०) ॥

* संस्पर्शादीनि इति क० चं० पु० पाठः ।

भा० तुल्यः पदान्तरपरिग्रहे,—“न च, एक पक्षः श्रेयान्,—भेद इति, किमर्हं, ‘यौगपक्ष’,—सकृत्प्रयोगः स्यात्; सकृदेव प्रसूत्रानि अङ्गानि सर्वैः प्रधानैर्युगपत् सम्बन्धन्ते, ‘तुल्यानाम्’ एकग्रन्थोपदिष्टानाञ्च ऐदमर्थं प्रति ‘विशेषाग्रहणात्’; इमानि कर्तव्यं देवतः कालतश्च तुल्यानि,—दर्शपूर्णमासयोर्युगपत्कालोः चत्वार ऋत्विजः, ‘समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’, ‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यावाममावास्याया यजेत’ इति । प्रधानैश्च सह अङ्गानां एकदेशकालकर्मत्वं वक्ष्यति,—“अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्” (११।२।७ सू०) इत्यत्र । एकैव च ग्रन्थेन प्रधानानि फलं प्रति उपदिष्टानि,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति । किमतः? अतस्तेषां फले सम्भूयकारित्वं, तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपत्किर्षां, नैकशः सर्वचिकीर्षा, सर्वचिकीर्षया च आधारादीनां क्रियमाणानां तुल्य-कर्त्तृदीनां न गृह्यते विशेषः,—कस्यैतानि आग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य वा?—इति, सर्वेषां च युज्यन्ते; तस्मात् सर्वार्थानि भवन्ति; तस्मादनादृतिः ॥

सू० ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यच्च,—क्रमकोपस्य यौगपक्षे स्यादिति, तच्च ब्रूमः,—‘ऐकार्थात् अव्यवायः स्यात्’, न क्रमकोपः । कुतः? ‘ऐकार्थात्’, सम्भूयकारीणि एतानि इत्युक्तं, तेषां सहक्रिया नैकशः; न हि तत्रैकेन कृतेन कस्यिदर्थः, एकसम्बन्धक्रियायामनुपूर्व्यं स्यात्; तस्मान्न तेषां प्रयोगे क्रमः, कुतः

* पदान्तरं परिग्रहाच्च इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

क्रमकोपः? इति । यद्योपकारे क्रमकोप इति; तथापि, नाध्वरः
 कृतमात्र एव प्रधानेषु उपकरोति, यत्कारणं, तस्मिन् काले प्रधानान्येव
 न सन्ति । यदा तु सर्वाणि अङ्गानि कृतानि, तदा तानि अपूर्वाणि
 समूह्य प्रधानेषु उपकुर्वन्ति; अङ्गानामपि हि समूह्यकारित्वमुक्तं,—
 “अथेहैकार्थादैककर्म्यम् (११।१।६८०) इति । तस्मात् उपकारे-
 ऽपि नास्ति क्रमकोपः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥ (सु०) ॥

भा० ‘तथा च अन्यार्थदर्शनं’ भवति, यथान्यम्योपदिष्टे इति
 ‘कामुकायनः’ आचार्यो मन्यते स्म । किं पुनस्तत् ? ‘चतुर्दश पौर्ण-
 मास्यामाहुतयो ह्वयन्ते, चयोदश अमावास्यायाम्’ इति, यद्यावृत्तिः
 स्यात्, न चयोदश चतुर्दश वा व्यवतिष्ठेरम् ॥

यच्च, संस्कारिणो आरादुपकारिणामपि आवृत्तिरस्त्विति; तच्च
 ब्रूमः,—

सू० तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य
 तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० स हि न्यायः,—समूह्यकारिणां सहक्रियेति, सर्वत्रैव सहक्रिया,
 ‘अपक्रोः’ तु धर्मसंस्पर्शेषु ‘आनुपूर्व्यं’, तस्मात् भेदेन क्रिया, न प्रकृते,
 एकस्य अङ्गारात्योदनेन सर्वेषां धाकः कर्तुं; न चैकस्मिन् पुरोडाशे
 अग्निते सर्वे प्रथिता भवन्ति; ‘संस्कारस्य तदर्थत्वात्’,—संस्कारोऽयं
 प्राक्रम्यो विधीयते, तत्र एव प्रत्यक्षोपकारिणः प्रतिप्रक्षेत्रम् आवृत्तिः
 स्यात्, अन्यथा याम एव न संकर्तेत ॥

सू० असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५८ ॥ (यु०) ॥

भा० 'असंस्पृष्टोऽपि' आचारादिः प्रतिप्रधानमावर्त्तते । कुतः ? ।
 'तादर्थ्यात्',—यस्य समीपे कृतः, तदर्थं इति गम्यते विशेषः ।
 आचारादीनि आज्यभागान्तानि आग्नेयस्य, स्विष्टकृदादीनि
 अग्नीषोमीयस्येति गृह्यमाणे विशेषे भेदः, तस्मादुपांशुयाजादीनां
 समीपे प्राक् आचारादीनि, ऊर्ध्वं स्विष्टकृदादीनि कर्त्तव्यानि । एवं
 च संस्पृग्भिन्नितरेषामवैलक्षण्यं भविष्यति ॥

सू० विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६० ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यद्युक्तं,—यस्य सन्निधौ प्रयुक्तानि तस्येमानीति गृह्यते विशेषः,
 तस्मादावृत्तिः—इति; नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'विभवात्',—विभविष्यन्ति
 एतानि एकस्यापि सन्निधौ क्रियमाणानि सर्वेषामुपकर्तुं; 'प्रदीपवत्' ।
 तद्यथा, प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य सन्निधौ
 प्रज्वलितः सर्वेषामुपकारं करोति । तस्मादनावृत्तिः ॥

सू० अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥
 (पुनः पू०) ॥

भा० उपवर्णनापरिहारः पूर्वं न कृत इति च तावद्वर्ण्यते । यदुप-
 वर्णितं 'प्रदीपवत्' इति; तद्युक्तं, 'अर्थात्' 'लोके' प्रदीपस्य सकृदसकृदा
 क्रिया; यदि सकृत् कृतः सर्वं प्रकाशयति, सकृत् क्रियते; अथ न
 प्रकाशयति, ततोऽसकृत्; ततश्चास्य प्रत्यक्षं सामर्थ्यं; अथेह विधितः
 उपकारोऽनुपकारो वा गम्यते, न प्रत्यक्षेण; न चास्ति विधानम्,—

अस्योपकरोति इति; सन्निधानादिशेषग्रहणाद्गम्यते,—यस्य सन्निधौ
प्रयुक्तः तस्योपकरोति—इति । तस्मादावृत्तिः ॥

सू० सङ्गदिज्ञ्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥

॥ ६२ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘सङ्गदिज्ञ्यां कामुकायनः’ आचार्यो मन्यते,
नैवं, चतुर्दश, त्रयोदशेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधः स्यात्—इति;
तस्य कः परिहारः ? । आभाषान्तं सूचम् ॥

सू० विधेस्त्वितरार्थत्वात् सङ्गदिज्ञ्याश्रुतिव्यतिक्रमः

स्यात् ॥ ६३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० विधीयते इति अङ्गं विधिश्चन्देनोच्यते,—अङ्गस्य ‘इतरार्थत्वात्’
यदा एतत् स्थितं,—यस्य सन्निधौ यत् कृतं, तदर्थमेव तत्—इति, तदा
आवृत्त्या अङ्गानां प्रयोगः; तच्च चतुर्दश त्रयोदशेत्याहुतिसंख्या
नोपपद्यते, आहुतिविधयस्तु चतुर्दश, त्रयोदश, तेषां लक्षणया
वचनमुपपद्यते, ‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतिविधयः, त्रयोदशमावास्यायाम्’
—इति । नैतत् संख्याविधानं, प्रचयेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात्;
अनुवादस्त्वयम्, अनुवादस्य लक्षणया उपपद्यते, विदितस्य स भवति,
आहुतिविधीनाच्चेयं संख्या विदिता, नाहुतीनां; तस्मात्तेषां वादः ॥

सू० विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादरायणः ॥

॥ ६४ ॥ (पुनः-पू० नि०) ॥

भा० तन्त्रेण ‘प्रयोगं’ ‘वादरायणो’ मन्यते स्म । कुतः ? । प्रकरणा-

विभागात्, सर्वेषां प्रधानानामविभक्ता प्रक्रिया, सम्भूय-कारित्वादित्युक्तं, तच्चैदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः । यत्तु, सन्निधिप्रयोगेण विशेषग्रहणं युक्तं, तदयुक्तं । किं कारणं ? । विशेषो यः सन्निधिक्रमः, स प्रकरणेन बाध्यते, 'विधिवत्', यथा विधौ तुल्यत्वात् प्रकरणस्य, सर्वार्थानि अङ्गानि विज्ञायन्ते, न, यस्य सन्निधौ, तदर्थानि, क्रमस्य प्रकरणेन बाधितत्वात् । अपि च एकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः;—यदापि सर्वार्थास्तदाप्येकस्य कस्यचिदवश्यं सन्निधौ कर्त्तव्यः । तस्माच्च विशेषः सन्निधेरेकान्ततः ब्रह्मः अवधारयितुम्, अतस्तन्नेष प्रयोगः । वादरायणग्रहणं* कीर्त्तयन्, नैकीयमतार्थम् ॥

सू० क्वचिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतद्युक्तं,—सहस्रक्रियेति । कुतः ? । 'क्वचित्' सहस्रम् आहत्य विधीयते,—'सहावपन्नं सह पिबन्ति', तत् अनावृत्तौ सर्वतः प्राप्तायां परिसङ्ख्यायै स्यात्,—इहैव सहस्रं, नान्यत्र-इति । उच्यते,—

सू० न विधेस्त्रोदितत्वात् ॥ ६६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न तच्च परिसङ्ख्या युज्यते,—प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यायै भवति, न चेह सहस्रं प्राप्तं । कुतः ? । भेदेन निर्वापस्य 'त्रोदितत्वात्',—अग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वाप उक्तः, तयोर्भेदेनैवावहनपेषणं प्राप्नुतः, तत्रावश्यं विधेयं सहस्रं; तस्मात् न, क्वचित् सहस्रविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विज्ञायेत इति ॥ (११।१।१० अ०) ॥

* वादरायण इति वादार्जुनसूक्तस्य एवं क० सं० पुस्तकस्य च पाठः ।

कृष्णपीवयोः प्रथमद्वितीययोर्भेदेन प्रदानाधिकारकम् ॥

कचिच्छ्रूयते,—‘आग्नेयं कृष्णपीवमात्मभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णपीवं पुरोध्यायां स्यद्भूमानः’*—इति । तत्र विशार्व्यते,—किं कृष्णपीवस्य प्रथमस्य द्वितीयस्य च सहप्रदानं कर्त्तव्यम्, अथ वा भेदेन ? इति । किं प्राप्तम्?,—

सू० व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥

॥ ६७ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘व्याख्यातं’ प्रयोगे यौगपद्यमिति, ‘तुल्यानां’ तु ‘यौगपद्यम्’ एक-
शब्दोपदेशात् स्यादिति । इह तु कृष्णपीवयोरेकदैवतत्वात्† सहप्रयोगे
क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः, सहक्रिया च एकफलत्वात् प्राप्ता,
तस्मात् सहप्रदानम् ॥

सू० भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् स्याद्विशिष्टानां
विधिः प्रदानकालत्वात् ॥ ६८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘भेदस्तु’ प्रदानस्य युक्तो न तन्मता । कुतः ? । ‘कालभेदात्’ ।
कथं कालभेदः ? । ‘चोदनाव्यवायात्’,—सौम्यचोदनया व्यवहिते
कृष्णपीवचोदने, तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरस्तात् सौम्यस्य प्रयोगः,‡

* “अयमर्थः, समैव पौरुषित्यमसु नाम्नस्येत्येवं सचोपेतो यचोपेतौपेतं पश्यन्व-
मात्मभेत” इति व्याख्यासा ।

† ‘एकदैवतत्वात्’ इति क० सं० पुस्तकपाठः ।

‡ ‘प्रयोगः प्राप्तः’ इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

एकस्य उत्तरस्य; तथोर्यदि सहप्रदानं क्रियेत, क्रम उपरुद्धेत
अन्यतरस्य,—पुरस्तात् क्रियायाम्, उत्तरस्य; उपरिष्ठात्, पूर्वस्य ।
तस्मात् भेदेन प्रयोगः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'अभितः सौम्यमाग्नेयौ भवतः' इति ।

सू० विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अथ विध्यभिप्रायं कल्पेत, श्रुत्यर्थमुत्सृज्य सत्त्वार्थः परिगृहीतः
स्यात्; तस्मात् प्रदानभेदः ॥ (११।१।११अ०) ॥

इति श्रीभट्टश्रवरस्वामिनः* कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशस्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ० ॥

* श्रवरस्वामिनः इति क० सं० पुस्तकपाठः ।

मीमांसा-दर्शने

११ अध्याये २ पादः ।

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकरणम् ॥

सू० एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥

॥ १ ॥ (सि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरग्नेयादीनि प्रधानानि । तच्च देशकालकर्त्तारः
'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्या-
याममावस्यया यजेत, दर्शपूर्णमासयोर्दशक्रत्वोत्सवार ऋत्विजः'
इति । तथा, 'चातुर्मास्ये प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वसन्ते वैश्वदेवेन
यजेत, चातुर्मास्यानां दशक्रत्वानां पञ्च ऋत्विजः' इति ।

तच्च विचार्यते, किम् आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकाल-
कर्त्तारः, अथ वा, भेद एव ? इति । तत् एतावत्तु परीक्ष्यं,—किं
चोदनाविधिष्वेवा देशादयः,—'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः' इत्येवमादयः
आग्नेयादिचोदनाविधयः, तेषामिमे समादिविधयः श्रेष्ठाः,—आग्नेयो-
ऽष्टाकपालः एवं भवति, एवं सर्वत्र, अथ वा प्रयोगाङ्गं देशादयः,—
य एषामाग्नेयादीनां प्रयोगः फलसाधनार्थः, तदङ्गम् ? इति । किं
चातः ? । यदि प्रयोगाङ्गं, तत्सम्बन्धं, अथ चोदनाविधिष्वेवाः, ततो
भेदेनेति ।

किं प्राप्तं ?—'एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानां' तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा ;

तत एवं तावदर्णयन्ति,—प्रयोगाङ्गं देवादय इति । कुतः ? । न तावदृते देवकासकर्मभ्यः, प्रयोगो भवति, यच्च येन विना न भवति, तत्तदङ्गमित्यवगम्यते, तस्मात् प्रयोगाङ्गं देवादयः ; यदा प्रयोगाङ्गं तदा तन्वभावः । कस्मात् ? । 'एकब्रह्मोपदेशात्',—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्येकब्रह्मोपदेशात् एकं फलं, एकफलत्वात् सहप्रयोगः, तच्च न गृह्यते विशेषो देवादीनामैदमर्थः* प्रति ; अगृह्यमाणे विशेषे तन्वभावो युक्तः । तस्मात्तन्वं देवादयः ॥

सू० अविधिश्चेत्कर्मणामभिसम्बन्धः प्रतीयेत लक्षणाया-
भिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः
स्यात् ॥ २ ॥ (प्र०पू०) ॥

भा० 'अविधिश्चेत्',—यदि सोदनाविधिष्वेव न स्यात् देवादिविधिः, ततः 'कर्मणाम्' आग्नेयादीनाम् अभेदेन देवादिभिः 'अभिसम्बन्धः प्रतीयेत', सोदनाविधिष्वेव स्वर्थः । किं कारणं ? । इह 'समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्येवमादिभिर्वाक्यैर्देवाद्यो विधीयन्ते, अप्राप्तत्वात्, ते चेद्विधीयन्ते, आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमासब्रह्मेनागुवाद एषितव्यः, अन्यथाऽनेकार्थविधानम् एकस्मिन् वाक्ये भवति इति, अनुवादे च तेषां सहत्वं न विवक्ष्यते, विवक्ष्यमाणे वाक्यभेदो भवति,—आग्नेयादीनां देवादयः, तेषां च सहितानामिति । कथं ? । 'समे दर्शपूर्णमासाभ्याम्' इत्येवमादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिदेवाद्यो विधातुं

* 'रेतदर्शनं' इति क० च० पुस्तकपाठः ।

ब्रह्मणे, 'लक्षणाभिधेययोगात्' लक्षणार्थेनाभिधेययोगो विज्ञायते, दर्शपूर्णमासशब्दः समुदायार्थोऽयं, समुदायश्च समुदायिलक्षणाः प्रकरोति, साहचर्यात् समुदायिनो लक्षयितुं । 'नन्वेवमपि लक्षणा आश्रिता भवति' । वरं लक्षणा, नैकस्य वाक्यस्थानेकार्थत्वं, अनेकार्थत्वेऽगमकत्वं, लक्षणा अनुगमिका, सौकिकत्वात् ।

अपि च, अत्राद्या समुदाये देशादयो विधीयेरन्, न च समुदायस्य देशादिभिः सम्बन्धोऽस्ति, कारकं हि समादयः, कारकस्य कर्मणा सम्बन्धः, न कर्मगुणेन; तस्मादपि लक्षणा; यथा 'पौर्णमासीमभिमृशेत्' इति हविर्लक्षणा । चेदना- 'विधित्वाचेतरेषां' देशादीनां 'प्रतिप्रधानं भावः स्यात्', गृह्यमाणविशेषत्वात् ।

अथ केन समादय आग्नेयादिषु विधीयन्ते? । 'समे यजेत, पौर्णमास्यां यजेत' इत्यनेनाख्यातेन, अत्र हि धातुना यागमनूय विभक्त्या तेषु समादीनां विधिः, कर्मारोऽपि, यक्षेष्वां यागानां रूपविधानार्थो भवति 'अच्युतो भवति' इति, तेन विधीयन्ते । अथ वा, अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽपि अस्तीति ।

एवं स्थितमपर्थवसितं भवति, अतः अन्तरा चिन्तान्तरं प्रक्रियते । किं पुनः कारणम् एतस्मिन् अपर्थवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते? । एतस्मिन् न्याये स्थिते तस्याचिन्तायाः पूर्वपक्ष उत्तिष्ठति, अतोऽसावेतस्मादनन्तर-मुच्यते ॥

अङ्गनामपि समदेशादिनियमः अधिकरश्च ॥

सू० अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥

॥ ३ ॥ (अ० पू०) ॥

भा० अङ्गेष्वदानीं विचार्यते । किं तेषां समादय एव देशकाश्च-
कर्त्तारः; अथ वा, अनियमः ? इति । किं प्राप्तं ?—‘अङ्गेषु च तदभावः’ ।
कुतः ? । ‘प्रधानं प्रति निर्दिष्टात्’-सोदनाविधिगोचरेणाग्नेयादीनि
प्रधानानि प्रति समादयो निर्दिष्टाः न अन्यत्र भवन्ति । तस्मादनियमः ।
यथा द्रव्यदेवतं* यत् प्रधानेषु, न तत् अङ्गेषु; एवं देशादयोऽपि॥
स्थितादुत्तरम्,—

सू० यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्द्यात्
प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥ (प्र० सि०) ॥

भा० यदि आग्नेयादेः कर्मणः समादिविधिसम्बन्धः स्यात्, ततः
स्यात्सोदनाविधिगोचरं, भेदेन च समादयः, न तु तदस्ति । कुतः ? ।
‘ऐकशब्दयात् प्रधानार्थाभिसंयोगात्’,—यस्मात् आग्नेयादीनां समस्तानां
एकः शब्दो वाचकः, तेन समादीनामभिसंयोगः,—‘समे दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत’ इति, न ये व्यस्तानां वाचकाः,—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः’
इत्येवमादयः । तत्र प्रत्यक्षं समस्तसंयोगमुत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः
कल्प्यः,—सोऽपि लक्षणाया । अथ तु प्रधानार्थमभिसंयोगः क्रियते, तत्
उभयमपि परिहृतं भवति ।

कः पुनः प्रधानार्थः ? । प्रधानं फलं, तत्साधनार्थो यो व्यापारः ।
कस्यासौ ? । आग्नेयादीनां प्रयोगः । कथं तेनाभिसंयोगः समादीनां
विज्ञायते ? । उच्यते, ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यनेन
वाक्येन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाधनार्थः प्रयोग उक्तः, तस्य च

* ‘देवतम्’ इति क० सं० पु० पाठः ।

यदि पुनःश्रुत्या समादयो विधीयन्ते,-याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेत, ताभ्यां समे यजेतेति, ततो न परोक्षो व्यस्तसम्बन्धः कल्पितो
भवति, न च खक्षणा । तस्मात् प्रयोगे विधीरेतेषां, स च सर्वेषां
प्रधानानां साधारणः, तच्चैदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः । तस्मात्
तन्मं देशकालकर्त्तारः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु०१) ॥

भा० अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति,-‘उयाणि च वा एतानि ऋषिः’
इतीषि यदमावास्यायां सम्प्रियन्ते आग्नेयं प्रथमम् ऐन्द्रे उत्तरे-इति ।
सम्भरणं पौर्वापर्यञ्च एककालत्वे उपपद्यते ; तस्मादपि तन्मम् ॥

सू० श्रुतिश्चैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् कर्मणो-
ऽश्रुतित्वाच्च ॥ ६ ॥ (यु०२) ॥

भा० इतश्च प्रयोगचोदना पुनःश्रुतिरियं । कुतः ? । श्रुतिः तेषां
समादीनां प्रधानानामिव । कथं ह्यत्रा ? । ‘कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्’;
या अत्र कर्मश्रुतिः-‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति, सा परार्था, द्वितीया-
योगात्, तथा सामानाधिकरण्यात् ‘यजेत’ इति यजिरपि परार्थ
एव । तदेतदेवमापद्यते,-दर्शपूर्णमासयोगेनान्यत् किमपि कुर्यात्-
इति । ‘कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च’,-कर्म च न श्रुतं, कार्यं न श्रुतं, प्रधानं
न श्रुतमित्यर्थः, तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते, प्रधानस्थाने श्रुतत्वात्
‘श्रुतिः’ ‘एषां’ ‘प्रधानवत्’ इत्युच्यते, न च तानि प्रधानानि ; तत्र

* ‘उयाणि’ इति चादर्शपूर्णमासपाठः ।

यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनःश्रुतिरियं कल्प्येत, गुणभावानुवादो भव्येत, न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः, उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि, न च, किञ्चित्कार्यं निर्दिष्टं, यदपेक्षोऽनुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थ-
प्राप्नोऽनूद्येत, प्रयोगसोदनाद्यान्तु गुणभाव उक्तः*, कार्यमपि फलं । तस्मात्तस्याः पुनःश्रुतिरियं, तथा च तत्त्वभावः सिद्धः ॥ (११। २। १२ अ०) ॥

सू० अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन्
तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥ (अ० सि०) ॥

भा० अङ्गेषु स्थितादुत्तरं । यदा प्रयोगाङ्गं देवादश्च इत्युपपन्नं, तदा अयमुत्तरः पक्ष उत्तिष्ठति, तस्मात्ततोऽनन्तरमुच्यते,—यदुक्तम् ‘अङ्गेषु देवादीनामनियमः’ इति । तत्र, अङ्गेषु समादिनियम इति । कुतः ? । यतः ‘अङ्गानि’ अपि ‘प्रधानेन’ फलसिद्ध्यावुपदिश्यमानेन सहेपदिश्यन्ते । कथं ? । ‘विधानत्वात्’,—प्रधानानां फलं साधयतां विधानम् एतत्, यदुत अङ्गप्रयोगः ; विधानं, कल्पः, इति-
कर्त्तव्यतेत्यर्थः । अतो ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यत्रेत’ इत्यङ्गान्वान् प्रयोगः प्रधानानामुक्तः ; यथाविधः तत्रोक्तः, तथाविधेन पुनःश्रुत्या समादीनां विधिः । अतोऽङ्गानामपि प्रधानैः सहेकदेशकालकर्तृत्वं स्यात् ॥

सू० द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ८ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—यथा द्रव्यदेवतं प्रधानानामङ्गानाञ्च भेदेन

* गुणभावोऽप्युक्तः इति क० सं० पु० पाठः ।

भवति, एवं देवादयोऽपि स्युः—इति, तत्परिहर्तव्यम् । आभावान्नं
सूचम् ॥

सू० न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ६ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवम् । कुतः ? 'चोदनाविधिशेषत्वात्',—चोदनाविधिशेषो
हि द्रव्यदेवताविधिः, तेन प्रधानेषु द्रव्यदेवताविशेषो निश्चितः,—'इह
अग्निः पुरोडाशस्य, इह आज्यम् अग्नीषोमौ च' इति; तथा, अग्नेष्वपि
'आज्येन प्रयाजान् यजति, शेषात् स्विष्टकृतं यजति' इति । न च,
अन्यत्र निर्दिष्टोऽन्यत्र भवति, अथ इह प्रयोगाङ्गत्वाद्देवादीनां,
तस्य च प्रयोगस्य साधारण्यात् तन्मभाव इत्यपदिष्टो हेतुः ।
तस्माद्विषमं द्रव्यदेवत्वेन ॥

सू० तेषु समवेतानां समवायात्तन्ममङ्गानि, भेदस्तु
तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्
तथा चान्वार्थदर्शनम् ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा० यदि च समानं द्रव्यदेवतम् अङ्गानां प्रधानानाञ्च स्यात्,
ततः 'तेषु' द्रव्यदेवतेषु समानेषु 'समवेतानाम्' अङ्गानां प्रधानानां
च 'समवायात्' तद्विशेष इति* 'तन्मम' इत्या स्यात्, 'भेदस्तु
तद्भेदात्' । अथ 'तु' 'भेदो' द्रव्यदेवतस्य, ततः 'तद्भेदात्' कर्मभेद
प्रयोगे स्यात्,—इत्याकर्षणः प्रयोगे विशेषणद्वयाद्भेदः स्यात् । 'तथा

* तद्वत्त्वो विशेष इति क० सं० पृ० पाठः ।

‘चान्यार्थदर्शनं’ शुभं भविष्यति,—‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतवो ब्रह्मणे
चथोदशमावास्यायाम्’ इति । तस्मादपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ॥
(११।१।२५०) ॥

दर्शपूर्णमासिष्ठिप्रवृत्तिषु संक्षेपेन चक्षुषां भेदेनागृह्यानाधिकरणम् ॥

दर्शपूर्णमासेष्वां द्वौ समुदायौ,—दर्शः, पूर्णमासश्च । तथा
राजसूयेऽनुमत्यादय इष्टयः, पवित्रादयः सोमाः । चातुर्मास्येष्वपि
पर्वाणि वैश्वदेवादीनि । तच्च विचार्यते,—किं दर्शस्य च पौर्णमासस्य
च तन्त्रेणाङ्गानां प्रयोगः, तथा राजसूये इष्टीनां सोमानाञ्च,
चातुर्मास्येषु च पर्वणाम्, उत तन्त्रभेदेन ? इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां
तन्त्रभावः स्यात् ॥ ११ ॥ (घू०) ॥

भा० तच्च तच्च तन्त्रेण प्रयोगः । कुतः ? । ‘एककर्म्यात्’ एकफलत्वा-
दित्यर्थः ; एकं फलमिह तच्च तच्च श्रूयते,—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेत’, ‘राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत’, ‘चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो
यजेत’, एकत्वात् फलस्य, एकः प्रयोगस्तच्च न गृह्यते विशेषः, तस्मात्
तन्त्रम् ॥

सू० कास्यभेदान्नेति चेत् ॥ १२ ॥ (आ०) ॥

भा० नैतदेवं,—तन्त्रमङ्गानि इति, किन्तर्हि ?—भेदेन । कुतः ? ।
‘कास्यभेदात्’,—कचित् कालभेदः, कचिद्देशभेदः,—दर्शपूर्णमासयोः

कालभेदः,—‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममा-
वास्याया यजेत’ इति । तथा, चातुर्मास्यस्य पर्वणां ‘वसन्ते वैश्वदेवेन
यजेत, वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेत, हेमन्ते साकमेधैर्यजेत’ इति ।
राजसूये देशभेदः,—‘बार्हस्पत्यश्चरुर्मह्यो गृहे, ऐन्द्र एकादशकपालो
राज्ञो गृहे, आदित्यः चरुर्मह्यि गृहे’ इति; कालभेदादेशभेदाच्च
गृह्यते विभेदः,—पौर्णमासी येषामङ्गानां कालः, तानि पौर्णमास्या,
उपकुर्वन्ति, न अमावास्यायाः, वैगुण्यात्; तस्मात् भेदः ॥

सू० नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १३ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं,—भेदः—इति । कुतः ? । ‘एकदेशत्वात्’,—यच्च
फलसम्बन्धस्तच्चाङ्गानां चोदना, यत्कारणं फलं साधयतां प्रधानानाम्
अङ्गानि उपकारे वर्तन्ते, समुदायचोदनायां फलसम्बन्धः,—
‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’, ‘राजसूयेन स्वाराज्यकामो
यजेत’, ‘चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत’—इति, न एकदेशचोदनायां
‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत’, ‘वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत’, ‘बार्हस्पत्यः
चरुर्मह्यो गृहे’ इति; न चेत् तच्चाङ्गानां प्राप्तिः, कुतो भेदेन
प्रसङ्गः ? समुदायस्य तु फलैकत्वादेकः प्रयोगः । तस्मात् यस्मिन्-
कस्मिंश्चिदवयवे क्रियमाणानि अङ्गानि समुदाये न सम्भ्रान्त्यन्ते,
समुदायस्यावयवैरत्यतिरेकात्, ‘पशुवत्’, यथा, पशौ भिन्नकाले
अप्येकदेशेषु ‘वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने,
अग्नैस्तृतीयसवने’ इति, नाङ्गानामावृत्तिर्भवति, तदत् ॥

सू० अपि वा कर्मपृथक्ज्ञानेषान्तरविधानात्
साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० अपि वा, न तन्त्रमङ्गानि स्युः । कुतः ? । 'कर्मपृथक्ज्ञात् 'तेषां' च
'तन्त्रविधानात्' कर्माणि तावदेतानि भिन्नानि,—अन्यः पौर्णमासः
समुदायोऽन्य आमावास्याः' एवं सर्वत्र, तेषां च देशकालभेदः,—
'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्येवमादिः; साङ्गानां च तेषां
तत्र तत्र देशकालविधिः ।

'ननु नैवात्र अङ्गानि प्राप्यन्ते इत्युक्तं, कुतस्तेषां देशकालविधिः?' ।
उक्तमेतत्,—प्रयोगे पुनःश्रुत्या समादयो विधीयन्ते इति; तत्र 'यमे
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति समुदायप्रयोगे पुनःश्रुतिः, 'पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत' इत्येकदेशे पुनःश्रुतिः । एवं सति पौर्णमासप्रयोगे
कालो विहितः, अविभक्तश्च अङ्गानां प्रधानेन प्रयोगः; तस्मात्
पौर्णमास्यङ्गानां पौर्णमासी कालः, अमावास्याङ्गानाम् अमावास्या
कालः; तत्र गृह्यते विशेषः, विशेषग्रहणाद् भेदः ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥ (बु० १) ॥

भा० 'चतुर्दश पौर्णमास्यां आहुतयो ह्यन्ते, चयोदश अमावास्यायाम्'
इति । तन्त्रभावे न पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतयः स्युः, न अमावास्यायां
चयोदश; भेदे तु उभयत्रोभयं भवति, तस्माद्भेदः ॥

सू० तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥ (यु० २) ॥

भा० यदा सैव न्यायः, तदा 'अवयवेषु' इत्याख्यवयवेषु देशकालभेदान्

तन्मभेदः, तत्र बाहुर्भास्त्रावयवयोः अनीकवत् शान्तपनीयघोर्बर्हिषः
बाधारस्त्रवचनमर्थवद्भवति,—यदनीकवतो बर्हिः तस्मान्तपनीयस्येति,
इतरथा चिद्वत्वात् तदनर्थकं स्यात्, तस्मादपि भेदः ॥

सू० पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥
॥ १७ ॥ आ० नि०) ॥

भा० यत्तूक्तं,—पशुवदिति; तत्र ब्रूमः,—‘पशौ’ दुक्ता स्रष्टृज्ञानां
क्रिया, तत्र हि एकमेव तन्त्रं केवलं, प्रचारस्त्र वचनाद्विप्रकर्षः ।
तदैक्यन्तु ‘चोदनैकत्वात्’, एका तत्र चोदना, ‘आग्निं यष्टं गृहीत्वा
चिद्वता धूपं परिवीथ आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति’ इति ।
कर्षचोदनायां हि अज्ञानां ग्रहणं, न प्रचारचोदनायां; तदेव हि
प्रधानं विप्रकृतकालेन प्रचारद्वयेन निर्वर्त्यते, तदर्थानि च कृतानि
अज्ञानि; तेषां पुनः क्रियार्थां हेतुर्नास्ति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥
(११।२।३अ०) ॥

अध्वरकल्पायां विषु संवेद्यज्ञानां भेदेनानुष्ठानाविकरकम् ।

सू० तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥
॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० इदं सूयते* ‘आग्नावैश्वं प्रातरष्टाकपाष्ठं निर्वपेत्सारस्वतश्चर्द्धं,

* ‘काम्येष्टिषु अध्वरकल्पा नाम काचिद्विधिः, तत्र प्रातःकाले चदानां यजमाना-
माग्नावैश्वन्-सारस्वत-वाचंभ्यत्यामां संघः पठितः, मध्याह्नापराह्णयोरपि तथैव पठितः,
‘ब्रह्मकपालैकादशकपाल-द्वादशकपालैराग्नावैश्वयो विधेयितः, इतरं समानं’, इति
न्यायमाह ।

बार्हस्पत्यं चरुम्; आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं माध्यन्दिने चारुस्तं
चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम्; आग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे चारुस्तं
चरुं, बार्हस्पत्यं चरुं; यस्य भ्रातृव्यः सोऽनेन यजेत' इति । तत्र
चिन्त्यते,—किं त्रिषु कालेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां
तन्त्रेणाङ्गानां क्रिया, उत भेदेन ? इति ।

किं प्राप्तं ?—'तथा स्यादध्वरकल्पायां', यथा पञ्चौ तन्त्रमङ्गानां
प्रयोगः । कुतः ? । 'विशेषस्यैककालत्वात्',—अङ्गविशेषः कश्चिदेषां
भिन्नकालानां समुदायानामेककालः श्रूयते,—'पुरावाचः प्रवदितो
निर्वपेत्' इति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां निर्वापाणामयं कालविधिरिति ? ।
सर्वेषां क्षोषामेकफलत्वादेकं प्रकरणं, 'सैषा अध्वरकल्पेष्टिः यज्ञमेवैतया
प्राप्नोति' इति चैकशब्देन युगपत् फलं प्रति विधानात्; तस्मिन्नेव
काले क्रियमाणे उत्तरकालयोः समुदाययोर्निर्वापः प्रतिष्ठस्येत,
स प्रतिष्ठस्यमाणस्ततः प्राग्भाविनामङ्गानां प्रतिकर्षे वर्त्तेत, तदा
दिवाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यादिति, तानि प्रतिष्ठष्टानि सर्वेषान्तन्त्रं
भवन्ति; तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषामपि तन्त्रभावो युक्तः । कुतः ? ।
यदि सर्वाणि तन्त्रेण क्रियन्ते, नास्ति तन्त्रभावे क्रमभेदः; अथ तु
क्रमभेदः, ततः पूर्वस्य सर्वं गुणकाण्डम् अपठ्य उत्तरखोपक्रमेण
भवितव्यं । तथा निर्वापाक्षेषु प्रतिष्ठस्यमाणेषु क्रमभेदो भवति,
न तावत् पूर्वस्य प्रोक्षणादीनि क्रियन्ते, यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि
न कृतानि । अपि च, सहेपक्रमे युगपच्छिकीर्षा, तस्याञ्च सत्यां
यद् यद् आपतति, तत्तदग्न्यमाणविशेषत्वात् साधारणं भवति ॥

सू० इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १८ ॥ (यु०) ॥

भा० 'सैवाऽध्वरकण्डेष्टिः' इति चैकवच्छ्रवणं, तच्च तावदेकैवेष्टिः, यच्च एते यागाः यदि तु सह-क्रियन्ते, ततः सर्वसमाप्तौ यतीभावः पर्यवसितो भवति—इति एकवदुपचार उपपद्यते, तस्मात्तन्मम् ॥
नैतदेवं,—तन्ममङ्गानि—इति, किन्तर्हि?—भेदेन । कुतः ? ।

सू० अपि वा कर्मापृथक्कात्तेषाञ्च तन्मविधानात्
साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

भा० कर्माणि तावदेतानि आग्रावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि, 'तेषां' तन्मविधानं नागाकालेषु,—प्रातरर्ध्यन्दिनेऽपराह्णे इति, तच्च-तत्रैषां 'साङ्गानामुपदेशः स्यात्', अतः कालभेदादङ्गानां गृह्यते विभेदः; तस्मात् भेदः ॥

यत्तु, विभेदस्यैककालत्वादिति, तच्च ब्रूमः,—

सू० प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥ (१ आ० नि०) ॥

भा० प्रथमस्य कर्माणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनं,—'पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्' इति । 'ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्तेति' । न प्रकरणं धर्माणां विभेदकं, किन्तर्हि?—विनियोजकं,—इदमत्र भवतीति, एतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं, नास्य यत्तस्येदमिति । यथाणां च निर्वापार्था क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते, तस्मात्प्राप्तिविभेदस्यैककालत्वं, कर्माणां च तन्मभेदः कालभेदादिति ॥

सू० फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथाऽन्यथ ॥ २२ ॥
(२आ०नि०) ॥

भा० यस्मिंश्चिरिति, भिन्नानामपि कर्माणामेकफलानां फलस्यैकत्व-
मपेक्ष्यैकवचनं भवति, फलान्तत्वादीहायाः, यथा सर्वपृष्ठेष्टिः, सुगा-
रेष्टिः सुमना नामेष्टिरिति ॥ (११।२।४अ०) ॥

वसाहोमसां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० वसाहोमस्तन्ममेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैक-
कालत्वात् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० एकदेवताः पञ्चव उदाहरणं,—‘सप्तदश प्रजापत्यान् पशून्
आक्षभते’ इति । अस्मि तु प्रकृतौ अग्नीषोमीयपशौ वसाहोमः,
‘याज्यार्द्धेषाम्ने वसां जुहोति’ इति ; स इह सोदकेन प्राप्यते । तच्च
चिन्त्यते,—किं भेदेन वसाहोमः कर्त्तव्यः, अथ वा तन्मम् ? इति । किं
प्राप्तं ?—“वसाहोमस्तन्ममेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात्”,—
वसाहोमः खलु एकदेवतेषु पशूषु तन्मं स्यात् । कुतः ? । प्रदानस्यैक-
कालभावात्,—एककालं तेषां प्रदानं,—‘वैश्वदेवीं कृत्वा प्रचरन्ति’
इति, देवता सैका प्रजापतिः; अतस्तेषामेकप्रदानत्वं ; प्रदानस्यैकत्वात्
एकः सर्वेषां साधारणो याज्यार्द्धेषाम्ने, तच्च क्रियमाणस्य होमस्यैकमर्थं
प्रति न गृह्यते विभेदः, तस्मात्तन्मम् ॥

सू० कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘देवताभेदे’ एकादग्निनेषु भिन्नप्रदानेषु, भिन्ना याज्यार्द्धेषाम्नाः ;

तेषु गृह्यते विधेयः,—यस्य प्रदानस्य वाग्व्याहृषणः कृतः, स तदर्थं इति, तस्मात् तत्र भेदः । ॥ (११।२।५अ०) ॥

यूपैकादश्विनी तन्त्रे च यूपान्त्रयमुहानाधिकारकम् ॥

सू० अन्ते यूपान्त्रयस्तिष्ठत् ॥ २५ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे यूपैकादश्विनी, 'एकादश यूपान् क्षिणति'- इत्यावाता । अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये पञ्चौ यूपान्त्रयः, वा किं भेदेन कर्त्तव्या, उत तन्त्रम्? इति । किं प्राप्तं?—"अन्ते यूपान्त्रयस्तिष्ठत्," यदत् नानादेवतेषु वसाहोमो भेदेन, तदद्वयमपि भेदेन कर्त्तव्येत्यर्थः । कुतः? 'यूपस्याग्निकेऽग्निं मथिला यूपान्त्रयं जुहोति' इति श्रूयते, वदन्नाद्य यूपानां भिन्नानि अग्निकानि, यस्मैव यूपस्याग्निके न कृष्येत, तस्मैव तेन गुणेन वर्जनं स्यात् । तस्मात् भेदेन कार्या ॥

सू० इतरप्रतिषेधो वा ॥ २६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा, नैव भेदेन कर्त्तव्येति, किन्तु किं?—तन्त्रं । कस्मात्? 'इतरप्रतिषेधोऽयं, आहवनीयप्रतिषेधोऽयं,* आहवनीयप्रतिषेधः, नान्तिकविधिः । कथं ज्ञायते? 'आहवनीये जुहोति' इत्युत्सर्गात् सर्वहोमेषु आहवनीयः प्राप्तः, तत्र 'अग्निं मथिला' इति वाच्यं, तदपि मथनं प्राप्तं कर्त्तव्यः प्रवृत्तत्वात् प्राप्तं प्राप्तं, तच्चेदमपि वक्तव्यं,— 'यूपस्याग्निकेऽग्निं मथिला'—इति; उभयस्मिन्नापि विधीयमाने

* 'आहवनीयप्रतिषेधोऽयं' इति इत्यंशः क० स० १४ पृष्ठके नास्ति ।

वाक्यभेदः, मन्थनस्य स्वार्थपरार्थवद्भावात्; तस्मात् अन्यतरत् अविवक्षितं
 मन्थनम् अन्तिकं वा; तच्च च मन्थनं विवक्षितम्, अविवक्षितम्
 अन्तिकमिति ब्रूमः । कुतः ? । मन्थनविधिपरत्वादाक्यस्य, एवं हि
 आह,—‘यूपमच्छेद्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति’ इति,
 दीक्षितस्याग्नौ होमे दोषं मन्वते इति, तत्परिहाराय कस्यान्तरमुक्तं,—
 ‘वैष्णवीमनूय अच्छेद्यता’ इति; तथापि अहोमे दोषमिव मन्वमाणः
 पुनराह ‘होतव्यमिति पुरुषस्यैव जुहोत्याद्यतने’ इति; तदुभयमपि तच्च न
 शक्यमिति प्रतिषिध्य तृतीयं कल्पमाह,—‘यूपस्यैव अन्तिकेऽग्निं मथित्वा
 तथा होतव्यं, तदुभयमपि शक्यं,—जुहोति, अथ न दीक्षितस्याग्नौ
 जुहोति इति, तच्च यदि ‘यूपस्यान्तिके जुहोति’ इत्येतद्विवक्षितं, न
 मन्थनं, तच्च आहवनीयमेव यूपस्यान्तिके गीत्वा होमः प्राप्नोति,
 ‘आहवनीये जुहोति’ इति नियमात्, तच्च ‘न दीक्षितस्याग्नौ
 जुहोति’ इत्येतच्च सम्बध्यते; अथ तु ‘अग्निं मथित्वा’ इत्येतद्विधीयते,
 तत आहवनीयप्रतिषेधो भवति, अन्योऽयमाहवनीयाद्यो मथ्यते,
 तच्चैतत्समर्थितं भवति,—जुहोति च, न च आहवनीये जुहोति इति ।
 तस्मात् मन्थनं विधीयते, गान्तिकं, अनुवादमात्रमन्तिकस्य । ‘कुतः
 प्राप्तेऽनुवादः ?’ । सौकर्यात्,—सह अग्निना, यूपान्वेषणं दुष्करं,
 यूपान्तिके त्वग्निं मथित्वा सुकरो होमः; न्यायप्राप्त्यानुवादः । एवं
 सति यदि अग्नान्तिके जुहोति, न दोषः । ‘अथ कस्मात् मन्थनमात्रं
 कृत्वा आहवनीये एव न ह्येत ?’ । अदृष्टं कल्पितं भवति । तस्मात्
 तन्मं यूपान्तिकः ॥

सू० अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २७ ॥ (यु०) ॥

भा० न च, अग्निकदेशाः प्रक्याः प्राप्तिं, आपेक्षिकत्वात् अग्निकस्य ।
अथ परमान्तिकं श्रियेत, तदा धूप उपदह्येत, तच्च प्रतिषिद्धं । न च
प्रक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्यनं कर्तुं । तस्मादप्यविवक्षितत्वमग्निकस्य ॥
(११।२।६५०) ॥

वाङ्मन्त्रावभृथः अप्सु नुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्नि-
संयोगः ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्ति ज्योतिष्टोमेऽष्टभृथः ; तस्मिंश्च श्रूयते,—‘अप्सु अवभृथेन
चरन्ति’ इति । तच्च विचार्यते,—किं प्रधानमाचमप्सु कर्त्तव्यम्,
अथवा अङ्गान्यपि ? इति । किं प्राप्तं ?—‘अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः’,
प्रधानमाचमप्सु कर्त्तव्यम् । कुतः ? । ‘न हि तद्धेतुः अग्निसंयोगः’,
न हि अङ्गानां प्रधानहेतुकोऽग्निना संयोगः, ‘यदाहवनीये जुहोति’-
इति होममानेऽग्निर्विहितः, य यथा प्रधाने, तथाऽङ्गेषु । आपस्त
प्रधाने केवले विहिताः, ‘अप्सु अवभृथेन चरन्ति’ इति, अवभृथशब्दे
हि वरुणदेवतस्य एककपालद्रव्यस्य यागस्य वाचकः, तदुत्पत्तिवाक्ये
श्रुतत्वात्, ‘वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्ति’ इति । न च, अच गमनं
विधीयते, अर्थमृशीतं तत् अप्सु, प्रचारवचनात् ; न चावभृथो
नाम कस्मिद्देशोऽस्ति, यं वारुणेनैककपालेन गच्छेयुः । न च,
वारुण एककपालोऽस्ति, येन गमनमुच्येत । तस्मादेककपालस्य

देवतासम्बन्धकरणमेवाचोच्यते, स च सागसदृशोऽवभृथश्च,
तस्मिन्नापो विहिताः, तासामङ्गेषु कः प्रसङ्गः ॥

सू० द्रव्यदेवतवत् ॥ २६ ॥ (यु०) ॥

भा० यथा द्रव्यमेककपालो वरुणश्च देवता प्रधाने विहितत्वात्, न
अङ्गेषु भवतः, एवम् आपोऽपि ॥

सू० साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० 'साङ्गो वा' अवभृथः अणु प्रवर्त्तत । कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',
—नाच आपोऽवभृथे श्रूयन्ते, किन्तर्हि ?—प्रयोगे, न ह्येतद्वचनम् 'अणु
अवभृथे' इति, कथन्तर्हि ?—'अणु अवभृथेन' इति, हे अपि पदे
कारकवचने, न च, विशेषणविशेष्यता, उभयोः 'चरन्ति' इति क्रियया
सम्बन्धः, न मिथः । 'चरन्ति' इति च प्रयोगे उच्यते, तस्मात् प्रयोगाङ्गम्
आपः । अविभक्तसाङ्गप्रधानानां प्रयोगः—इत्युक्तम् "अङ्गानि तु
विधानत्वात् प्रधानेनेपदिश्येरन्" (११।२।७ सू०) इत्यत्र; तस्मात् साङ्गो
ऽवभृथोऽणु उपदिष्टः, न केवलः ; अतोऽङ्गान्वपि तत्रैव कर्त्तव्यानि ॥

सू० सिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ (१यु०) ॥

भा० सिङ्गश्चैतमर्थं दर्शयति,—'अणु द्रव्यं प्रास्य आचारमाचारयति' इति,
यदि अङ्गानामग्नौ प्रवृत्तिः स्यात्, उभयं विधीयेत,—'अणु आचारयति',
'द्रव्यं प्रास्यति' इति च, तदा क्वभेददोषः स्यात् । अथ यद्येको
न्यायः, तथा 'अणु' इति अणूद्य द्रव्यप्रासनं केवलं विधीयते—इति,
नास्ति दोषः ॥

अथ यदुपवर्त्तितं "द्रव्यदेवतवत्" इति, तत्र ब्रूमः,—

सू० शब्दविभागाच्च देवतानपनयः ॥ ३२ ॥ (२यु०) ॥

भा० विभक्तः शब्दः, प्रधानस्य अवभृथ इति वाचकः, अङ्गानामा-
चारादयः शब्दाः; अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं, 'वारुणेनैककपालेन
अवभृथं यन्ति' इति; तस्माच्च तत् अङ्गेषु भवति । आपस्तु प्रयोगाङ्ग-
मित्येवमपदिष्टो हेतुः; अतोऽनुपवर्णनमेतत् ॥ (११।२।७अ०) ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाङ्गानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्कामास्त्रातं,—पृथग्गम्य प्रणयतः पृथग्वेदी
कुर्वत' इति । तच्च श्रूयते, अष्टावध्वर्युत्तरे विहारे हवींश्चासादयति
माहूतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्' इति । इह विचार्यते,—किं
भेदेन दक्षिणविहारे अङ्गानि कर्त्तव्यानि, अथवा यान्येवोत्तरे कृतानि
तान्येवेतरचापि उपकुर्वन्ति ? इति । किं प्राप्तम्?—

सू० दक्षिणोऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं विक्रियते
॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि । कुतः? । 'देशभेदात्',—देशो हि
विभिद्यते, दक्षिणे उत्तरे इति, यानि उत्तरे विहारे प्रधानानि, तेषां
तद्देशान्येव अङ्गान्युपकुर्वन्ति, "अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोप-
दिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम्" (११।२।७सू०) इति; नान्यदेशायाः
माहृत्याः । तस्मात्तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्तव्यानि इति ॥

सू० अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०) ॥

भा० एवं सेत्पश्चसि,—देशभेदादङ्गानां पृथक्क्रियेति, नैतद्युक्तं,—

यन्कारणम्, 'अचोदना' अथ मादत्याः, यच्च यागः कथं प्रति चोद्यते, तच्च अङ्गानि मृच्छाति, न च, इह मादत्याः कथं प्रति चोदना, का तर्हि ?—'चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत' इति, न चेदिह कथं चोद्यते, अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति, कुतो भेदस्त्वस्यता वा ॥

सू० स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'स्यात्' अङ्गानां प्राप्तिः, 'पौर्णमासीवत्', तद्यथा, 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत' इति न तावत् कर्मफलं चोद्यते, अन्यत्रैव तच्चोदितं,—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति ; अथ च साङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियते इति ; एवमिहापि भविष्यति ॥

सू० प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते, 'यजेत' इत्याख्यातेन, प्रयोगस्याङ्गप्रधानानां विवक्षितः, प्रयोगाङ्गस्य कालः । तस्मात् तच्च साङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियते इति । अथ ब्रूमः,—

सू० अयेह ॥ ३७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० इहापि मादत्याः प्रयोगचोद्यते, 'आसादयति' इत्यनेन आख्यातेन, यथा च कालः प्रयोगाङ्गम्, एवं देवोऽपि ; तस्मान् मादत्यपि साङ्गा दक्षिणे विहारे कर्मव्या ।

ननु न 'आसादयति'शब्देन याग उच्यते, कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति । आह, यागार्थश्चेत्तदासादनं यथा प्रकृतौ, तथा दृष्टार्थं भवति, इतरथाऽदृष्टार्थः कल्पयितव्यः स्यात्, यागार्थश्चेत् तच्च

यागोऽवश्यं कार्यः । सेवा लक्षण्या यागबोदना भवति, यथा 'सौख्यं चरन्निर्वपेत्, सौख्यं बभ्रूमासमेत' इति । तस्मादिहापि माहृत्याः प्रयोगसोचते, तथा च प्राप्तानां अङ्गानां भेदेन क्रिया ॥

सू० आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥ (आ०) ॥

भा० आह,—न, आसादयतिशब्देन याग उच्यते, किन्तुर्हि?—आसादनं । 'ननु लक्षण्या यागं वक्ष्यति' । न श्रुतिसुतृस्य लक्षणा आश्रयणीया । 'आसादनस्य दृष्टार्थत्वेन आश्रयिष्यते' । आश्रीयेत, यदि आसादनं दृष्टार्थं सम्भवति ; यदि दक्षिणेऽग्नौ माहृत्या होमः सिद्धः स्यात्, ततस्तत्समीपे नयनं दृष्टार्थं भवेत्, स तसिद्धः । प्रकृतौ तु एकत्वात् आहवनीयस्य, तत्रैव सिद्धो होमः, अतस्तत्सन्निकर्षे नयनं दृष्टार्थं सम्भवति, न त्विह तथा ; न चेत् दृष्टार्थता युज्यते, श्रुत्यर्थ एव याज्ञः, तस्मादासादनम् आसादयतिशब्देनोच्यते, न यागः ॥

सू० नेतरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतददृष्टार्थमासादनं । कुतः ? । 'उत्तरेणैकवाक्यत्वात्'—'अष्ट उत्तरे विहारे हवींषि आसादयति',—अनेनोत्तरविहारसम्बन्धेन पद-सञ्चयेन, 'माहृतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्निग्' इत्येतस्य 'एकवाक्यत्वात्' एवं ज्ञायते,—यथा न आसादनमदृष्टार्थमिदं । तत् कथं कृत्वा ? । आहवनीयद्वयेऽव्यवस्थया हविषां होमः प्राप्तः, तदनुविधानादासादन-मपि तथैव प्राप्तं ; तच्च व्यवस्थामाचमनेन क्रियते, यथाप्राप्तस्य च व्यवस्था, होमाय च प्राप्तं, न अदृष्टाय । तस्मात् होमार्थमासादनं ॥

अपर आह,—एकस्मिन् वाक्ये एक एवायमासादयतिशब्द उभयोर्विहारयोरासादनमाह, उत्तरस्मिंश्च व्यक्तं तद्धोमार्थं, तस्मिं-
 स्तोच्चारणे, दक्षिणे होमार्थं न भविष्यति—इत्येतस्मोपपद्यते, तस्मा-
 दुभयत्र होमार्थं। अथोच्येत,—‘आसादनमेवेदं विधीयते, यत्र दृष्टार्थं
 भवति, तत्र दृष्टार्थं, यत्र न सम्भवति तत्र अदृष्टार्थम्’ इति।
 तच्च न, विध्यनुवादयोर्गोपसङ्गप्रसङ्गात्,—यत्र दृष्टार्थं तच्चानूद्यते,
 प्रकृतितः प्राप्तत्वात्, यत्र अदृष्टार्थं तत्र विधीयते, तदुभयं युगपत्
 न सम्भवति। तस्मादयुक्तमेतत्। ‘अथ होमार्थत्वे सति कस्मात्
 सोदना* कल्पते, न आसादनमात्रमेवेत्याह, होमस्यान्यत्र इति’।
 मैवं, आसादनं हि होमार्थं भवति, नान्यत्र आसाद्यमानमन्यत्र
 होमार्थं भविष्यति ॥ अपि च,—

सू० अवाच्यत्वात् ॥ ४० ॥ (इ०) ॥

भा० न च होमार्थमासादनं वक्तव्यं, सति होमे प्रकृतित एव
 प्राप्नोति, यागस्तु वक्तव्यः। स च सति होमे शक्यते लक्षणा
 अनेन वक्तुं। तस्मादत्रापि आसादयतिशब्देन पौर्णमासीवद् यागस्य
 प्रयोग उच्यते ; तथा च तन्त्रभेदः ॥

सू० आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भा० वैदिकवचनं तद्वद् युक्तं भविष्यति, यद्वत् न्यायोपदिष्टः।
 ‘यदेव अध्वर्युः करोति तत् प्रतिप्रस्थाता करोति’ इति। तथा
 ‘यस्मिन्नेव होमास्तस्मिन् भूते देवतायजान्†’ इति दक्षिणेऽपि विहारे

* ‘यानसोदना’ इति का० क्री० पु० पाठः।

† ‘देवतायजानि’ इति का० क्री० पु० पाठः।

देवतायाम् दर्शयति, तस्यागार्थे आसादयति नन्दे युज्यते । तस्मा-
दप्येवम् ॥ (११।२।८२०) ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्तृभेदाधिकारवत् ।

सू० कर्त्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा० तत्रैव चिन्तयते,—किं कर्त्तारो भेदेन, उत, तन्मम् ?—इति ।
किं प्राप्तम् ?,—‘कर्त्तृभेदस्तथा’, यथा अङ्गभेदः,—अष्टानां हविषां
साङ्गानां कर्त्तृभिरुत्तरे विहारे प्रचरितव्यम्, इतरैर्दक्षिणे । एवं
यथादेशं साङ्गानि प्रधानानि ह्यतानि भवन्ति, तेन औत्तरवैहारिकाः
कर्त्तारो गृह्यमाणविशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति ; तस्मात्
कर्त्तृभेदेभ्योऽपि तन्मम् ॥

सू० न समवायात् ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० न, एतदेवम्,—अङ्गवत् कर्त्तृभेद इति,—किन्तुहि ?—तन्मम्
कर्त्तारः स्युः । कुतः ? । ‘समवायात्’,—वचनेन हि कर्त्तारः समवयन्ति
अत्र, ‘चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः’ इति । समुदायसम्बन्धेऽपि
सति अवयवा एव कर्त्तृभिः सम्बध्यन्ते, वरुणप्रघासानाञ्च तदवयवत्वात्
पञ्चभिरभिसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते ; एकस्यायं वरुणप्रघासानां प्रयोगः,
एककालत्वात् समानोपक्रमोपसंहाराच्च । तद् यावद्वचनं तावदेवात्र
भेदेन कर्त्तव्यं, नान्यदपि, न च, कर्त्तृणां भेद उक्तः, तस्मात् तन्मम्
भवन्ति इति ।

‘तत्रैतत् स्यात्, प्रधानभेदे उक्तेऽनुक्तोऽपि अङ्गानां भेदोऽभ्युप-
गम्यते । कुतः ? । अङ्गानां प्रधानगामित्वात्, यथैव* ।

* ‘यथैव’ इति का० जी० पाठः ।

प्रयाजादीनां माहृत्या भेदाद्भेदेन क्रिया एवमङ्गभूतत्वात् कर्तृणां
प्रयाजादिवत् कस्माच्च भेदोऽध्यवसीयते' इति ।

तत्रोच्यते,—अङ्गत्वाविशेषेऽपि सति अन्यथाजातीयोऽन्यथाङ्गस्य
उपकारः, अन्यथाजातीयोऽन्यस्य, प्रयाजादीनि अदृष्टेनोपकारसम्बन्धेन
उपकुर्वन्ति, वर्हिःरादीनि यागद्रव्यधारणेन, अपराणि अधिकरण-
संस्कारद्वारेण ; तानि यागदेशाधिकरणभेदाद् भिद्यन्ते ; कर्त्तारस्य
क्रियानिर्वाहोपकुर्वन्ति, तेन ते देशभेदेऽपि सति प्राकृतोपकार-
प्रत्यभिज्ञानात् तन्मेष क्रियानिर्वाहं शक्नुवन्ति कर्त्तुमिति न भिद्यन्ते

‘कः पुनः प्राकृत उपकारः ? इति’ । होता तावदयतो गार्हपत्यस्य
पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यानुवाक्यावचनेन सम्बोधयन् यामस्य
कर्त्तव्यमुच्यते, शक्नोति तद्देशावस्थित एव यामीयात् तन्मेष क्रमप्राप्तं
यागं कुर्व्याणमध्वर्युवत् प्रतिप्रस्थातारमपि सम्बोधयितुमित्यतो न
भिद्यते ; तथा अग्निप्रः, समानत्वादुत्करदेशस्य, तत्रावस्थित एव
प्रत्याश्रावणेन उभौ कर्त्तारावनुगृहीतुं, अतोऽसावपि न भिद्यते ।
तथा ब्रह्मा दक्षिणतोऽवस्थितः, उभयोराहवनीययोः समानत्वात्
देशस्य, य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति, तत्र
अवस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन अनुज्ञावचनेन च शक्नोति उभावपि
अनुगृहीतुम्, अतस्तस्याप्यभेदः । अध्वर्युप्रतिप्रस्थाचोस्तु वचनाद्भेद
उक्त एव इत्यदोषः । तस्माच्च कर्त्तृन्तरैर्भवितव्यं ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गद्वैतमर्थं दर्शयति,—‘प्रवयसमृषभं दक्षिणां ददाति’ इति
दक्षिणैक्यमाह, तत् एककर्तृत्वेनोपपद्यते, अन्यच्च दक्षिणाभावाच्च

याजयेयुः । 'ननु अन्वाहार्येष याजयिष्यन्ति' । न ज्ञायते, क अन्वा-
हार्यः, क अश्वभः इति, विशेषायहणादुभयच अश्वभः । उपादेयमेन
चोदितस्यैकत्वं विवक्षितं, तस्माद्विष्णुः, तथा च तन्म कर्त्तारः ॥

सू० वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—वेदिसंयोगो होतुः श्रूयते,—'अन्तर्वेदि अन्यः
पादो होतुर्भवति बहिर्वेदि अन्यः' इति, एकस्य होतुः पाद उभयच
उपकर्त्तुम् असमर्थः ; तस्मात् कर्त्तभेदः ॥

सू० न देशमाचत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० न, एतदेवं । कस्मात् ? 'देशमाचत्वात्',—नाच होतुः पादो
वेदेहपकारार्थेनोपदिश्यते, किन्तु—देशमाचमेतद्विधीयते, तस्मिन्
देशे होत्रा स्यात्, यचास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति, बहिर्वेदि अन्य
इति । कुतः ? एकवाक्यत्वात्, एकमिदं वाक्यं युक्तं, सन्निध्यमुपस्थात्,
एकार्थत्वाच्च । यदि च होतुः पादो वेद्यङ्गत्वेनोपदिश्येत, एकस्मिन्
अन्तर्वेदि निहिते कुतः श्रुत्यर्थः इति द्वितीयस्यानियमः स्यात्, सोऽपि
विधातयो 'बहिर्वेदि अन्यः' इति । 'कथं पुनः 'एकोऽन्तर्वेदि' इत्युक्ते
द्वितीयोऽपि तच्च प्रसज्येत ?' । अप्रतिषिद्धत्वात्, यदि द्वयोरन्तर्वेदि
अन्यतः प्राप्तिः स्यात्, तत एकस्य वचनं द्वितीयनिवृत्त्यर्थं, न चास्ति
प्राप्तिः ; तस्मादस्ति प्रसङ्गः, तथा च वाक्यभेदः । अथ तु
देशविशेषविधानार्थमेतत्, ततस्तदेताभ्यां उभाभ्यां सम्भूय क्रियते इति
एकार्थत्वादेकवाक्यत्वमुपपन्नं । तस्मान्न होतृपादो वेदेहपकारकः
न उभयच विधेयः ॥ (११।२।८ अ०) ॥

उत्तरदक्षिणविचारयोः आपराग्निकदीमानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० एकामित्वादपरेषु तन्त्रैः स्यात् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

इदमपरं तत्रैव चिन्थते । किम् आपराग्निका होमाः तन्त्रं कार्याः, उत, भेदेन ? इति । किं प्राप्तं ?—‘तन्त्रम्’ इति । कुतः ? । ‘एकामित्वात्’,—पौर्व्याग्निकानामग्निभेदाद् भेद उक्तः, इह स हेतुर्नास्ति, एकामित्वादेतेषां, तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः ॥

सू० नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘नाना’ भवेयुः । कुतः ? । ‘कर्तृभेदात्’, मांस्तथा चानि अङ्गानि, तानि प्रतिप्रस्थातुः कर्माणि, इतरत्र अध्वर्याः । तन्त्रभावे अन्यतरेषां कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात्, तस्माद् भेदः ॥ (११।१।१०।अ०) ॥

वाजपेये ब्रह्मसाम्नास्तृणस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणम् ॥

सू० पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः
श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसाग्नि चोदना-
पृथक्त्वं स्यात् ॥ ४९ ॥ (पू०) ॥

भा० वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते,—‘तान् पर्यग्निकृतान् उत्सृजन्ति, ब्रह्मसाग्नि आलभते’ इति । तच्च विचार्यते, ‘तान् पर्यग्निकृतान् उत्सृजन्ति’ इति किमर्थं कर्मशेषप्रतिषेधः, ‘ब्रह्मसाग्नि आलभते’ इति कर्मान्तरचोदना, अथ वा, पूर्वः पर्यग्निकरणात् परेषां संस्काराणां प्रतिषेधार्थः, उत्तरस्य तेषामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थः ? इति । किं प्राप्तं ?—‘कर्मोत्सर्गः’ कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः । ‘श्रुति-

सामान्यात् आरण्यवत्,—यथा, ‘पर्यग्निकृतानारण्यान् उत्सृजन्ति’ इत्ययं कर्मशेषप्रतिषेधः,—इत्युक्तं ‘शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिङान्तवत् (६।४।५२ सू०)’ इति, तथा अत्रा तुल्येयं श्रुतिः । ‘किमनयोस्तुल्यं?’ । तच्च कर्माणि चोदितानि, ‘वसन्ताय कपिञ्जलानालभते’ इति; तेषु सर्वेषु प्राकृता गुणाः प्राप्ताः, तेषु पर्यग्निकरणान्तं गुणकाण्डं पुनः श्रुतं,— ‘पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति’ इति; निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्यायकं भवतीति कर्मशेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते; एवमिहापि, ‘प्राजापत्यानालभते’ इति चोदितानां कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं पर्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्तकं; यस्माच्चैवं, तस्मात् ‘ब्रह्मसाक्षि आलभते’ इति कर्मान्तरचोदना स्यात्, पूर्वापेक्षया—ब्रह्मसाक्षि आलभते सप्तदश प्राजापत्यानि ।

सू० संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥

(सि०) ॥ ५० ॥

भा० न वा, कर्मशेषप्रतिषेध इति, किन्तुर्हि?—संस्काराणां प्राप्तावसराणां तस्मादवसरात् प्रतिषिध्य ब्रह्मसाक्षि प्रतिप्रसवः । किं कारणं? । ‘वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात्’,—एकमिदं वाक्यं ‘तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाक्षि आलभते’ इति । कथं ज्ञायते? । ‘आलभते’ इति द्रव्यदेवतस्याश्रवणात्, समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति, तदा हि केवल आलम्भो वक्तव्यो द्रव्यदेवतस्योक्तत्वात् । अथ वाक्यभेदः स्यात्, ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्येत, परेण कर्मान्तरं चोद्येत; तच्च द्रव्यदेवतं वक्तव्यं । यन्तु ‘पूर्वोक्तं सम्भवत्यते’ इति । तत् तत्रैव कृतार्थ-

त्वाद्विह न सम्बध्येत ! तस्मात् एकं वाक्यं । 'नन्वेकस्मिन्नपि क्रतौ पूर्वेषु संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते, परेषु विधीयन्ते इति अर्थभेदादाक्यभेद एव भवति' । न हि, 'ब्रह्मसाधि आस्रभते' इत्युक्ते अर्थादेव पर्यग्निकरणान्तः उत्सर्गः सिद्धः, स न विधीयते, तमनूसास्रभः केवल उत्कथ्येत—इति नास्ति कतुसामान्ये वाक्यभेदः ॥

सू० वपानाञ्चानभिधारणस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (यु०) ॥

भा० 'सव्या वा एतर्हि वपा यदनभिधृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यत् ब्रह्मसाधि आस्रभते तेनासव्यास्तेनाभिधृता' इति, यदि संस्कार-प्रतिषेधः, ततो जुह्वाः सवनीयप्रसारेण रेचितत्वात् प्रयाजशेषो नास्ति, तदभावादनभिधृतत्वं युज्यते ; अथ कर्मशेषप्रतिषेधः, ततो ब्रह्मसाधि आस्रभः कर्मान्तरं, तच्च प्रयाजाः पुनरिच्यन्ते, तेषां शेषोऽस्ति, तेनाभिधारणं स्यात्, अनभिधारणदर्शनं नोपपद्येत ! तस्मादपि संस्कारप्रतिषेधः ॥ (११।१।११।अ०) ॥

अहीने उत्प्लान्मुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकारश्च ॥

अस्ति पञ्चशारदीयोऽहीनः* 'मारुतीयः पञ्चशारदीयो यः काम-येत बद्ध स्यामिति स एतेन यजेत' इति । तच्च श्रूयते,—'वैशाखा-

* 'स च पञ्चसु वर्षेषु चतुष्टयः, तच्च प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रमुक्ताश्विनमासा-स्यायां सप्तदश क्षीपश्वः सप्तदश उवाचस्य विहिताः । तेषु वर्षेषु पर्यग्निक्रमेण प्रीक्षितेषु च सप्तु क्षीपशूनामास्रभं पशूनामुत्सर्गं आन्नाय पुनर्दितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमात्माय पश्चात् आन्नायवे, 'पौर्णमी रक्षैकस्मिन्नवत्सा-मेरन् पञ्च उत्तमेऽहनि' इति व्यायमासा ॥

ममावास्थार्था समदत्र मादतीस्त्रिवत्सा अप्रवीता उपकरोति' इति ।
 'सप्तदत्र प्रत्रीनुत्तण्णान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आसभन्ते'
 प्रेतारानुत्सृजन्ति' इति । 'ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांसैवोत्तणः
 तान् पर्यग्निकृतानितरा आसभन्ते प्रेतारानुत्सृजन्ति' इति । तत्र
 सैव चिन्ता, किमुत्तणसुत्सर्गः आरब्धवत् कर्म्मत्रेवप्रतिषेधः, अथ वा,
 प्राजापत्यवत् संस्कारकर्म्मप्रतिषेधः, तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः,-
 भीक्ष्वीनुत्तणः एकैकस्मिन् अहनि आसभन्ते पञ्चोत्तने ?—इति । यदि
 कर्म्मत्रेवप्रतिषेधः, प्रतिवर्षम् अन्ये उवाचः ; अथ संस्कारप्रतिषेधः,
 ततस्त एव पञ्च वर्षाणि उपरिध्यन्ते, पुनः पुनः संस्क्रियन्ते, अन्त्यासु
 सुत्यासु आसभन्ते इति । तत्र किं प्राप्तम् ?—

सू० पञ्चभारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०) ॥

भा० इति चेत् पञ्चसि, कथं पञ्चभारदीयाः ? इति ; 'पञ्चभारदीया-
 स्तथा,' यथा अनन्तरा प्राजापत्याः ; संस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः । एवं
 प्रकृतप्रत्ययो भवति, स एवमनुगृहीयते, इतरथा, प्रकृतहानम्
 अप्रकृतप्रत्ययस्य भवेत् । एवञ्च, 'तांसैवोत्तणः' इत्यपेक्षावचनं युक्तं
 भविष्यतीति ; प्रायश्चित्तविधानं च,—† 'यदि कूटः काणो वा
 भवेत् बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेत् । यदि प्रपतेदायव्यं चरुं । यदि

* 'आसभन्ते' इत्यादर्शपुस्तकस्य पाठः । 'आसभन्ते' इति का० मी० पू० पाठः ।
 प्रकृत उभयत्रैव पुस्तके परस्परं कुचयितुं कुचयितुं 'आसभन्ते' इति पाठो नयेत् ।

† "प्रायश्चित्तविधानम्" इत्यंशः सूत्ररूपेण का० मी० पुस्तके धृतः ।

अवशीदेक्षेर्द्धनं चद्म' इति निबद्धागामेतानि निमित्तानि उप-
पद्येरन् । तस्मात् संस्कारप्रतिषेधः ॥

सू० न, चोदनैकवाक्यत्वात् ॥५३॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं,—संस्कारप्रतिषेध इति, कथन्तर्हि, कथंशेषप्रतिषेधः ।

कुतः ? । 'चोदनैकवाक्यत्वात्,—'सप्तदश मासतीः पृथ्नीरूपाकरोति'
इति कथंचोदनेषा, द्रव्यदेवतासम्बन्धात् ; तथैकवाक्यमेतत्,—'सप्तदश
पृथ्नीनुत्तः' इति । 'कथं ज्ञायते ?' । 'सप्तदश पृथ्नीनुत्तः'* इत्येतावत्
अपरिसमाप्तं, तत् पूर्वापेक्षया परिसमाप्यते, 'मासतानास्रभते' इति ।

'एवं सति अनुषङ्गेऽवश्यं भवति, तथा च समत्वाद्वाक्यभेदः,
किमुच्यते,—चोदनैकवाक्यत्वादिति ?' । आह,—यद्यसावस्य शेषत्वेन
अपेक्ष्यते, ततोऽनुषङ्गः, अद्यार्थं तस्य, तत एकवाक्यत्वम् ; इदं तस्य
शेषत्वेनापेक्षितमिह । एतच्चात्र युक्तं, यत्, अर्थं तस्य शेषः स्यात्,
न असौ अस्य ; तच्छेषत्वे अपेक्षामात्रम्, इतरचापेक्षानुषङ्गं
चार्थेन च संबद्धीत,—सप्तदश च पृथ्नीर्मासतीरूपाकरोति, सप्तदश च

* "सप्तदश पृथ्नीनुत्तः इत्यस्य साकार्वाक्यत्वात् निराकार्वाचीकरणेन भवितव्यं, तच्च
मासतीरास्रभते इत्यनेन भवति विपरिवर्तमानेन निराकार्वाचीक्रियते । तच्च च
इषी जतिः,—यदि वा अननुषङ्गः प्रति मासतीरास्रभते इत्यनुवच्यते, अथवा मासती-
रूपास्रभते इत्येतत् प्रति अननुषङ्गो ज्ञेयः । तत्रैव निर्देशः,—अननुषङ्गः सापेक्षा,
नेन यस्मिंश्चैव चक्षे निश्चायनाः बध्यन्ते तस्मिंश्चैव चक्षे अननुषङ्गोऽपि, तेन न, मासती-
रास्रभते इत्यस्य प्रथमं वत्सतरीभिः सम्यक्स्य पश्चादननुषङ्गं अनुषङ्गः किन्तु युग्म-
पदेव वत्सतरीणां अननुषङ्गाच्च उपाकरोतीत्यनेन आख्यातेनाप्यर्थः । एवञ्च पर-
म्यपेक्षित उभयाकार्वाक्यानिमित्तः सम्यग्भी भवति, एकवाक्यत्वञ्च भवित्यति, इतरथा
पूर्वस्मिन् वाक्ये निराकार्वाचीभूतस्यास्य पुनराकार्वाक्या अप्यनीया, यस्मात् सम्यग्-
ज्ञेयाः, वाक्यभेदः स्फुट एव" इति तन्निरासम् ।

पृथ्नीनुत्प्लवः—इति । चार्थो न च वक्तव्यः, प्रचयादेव गम्यते । तस्मादेकेन
 अनेन वाक्येन चतुस्त्रिंशदेतानि कर्माणि चोच्यन्ते, तेषां सप्तदशानां
 पर्यग्निकरणान्त उत्सर्गः क्रियते, सप्तदशसु यथाप्रकृतिः । एवम्
 उत्तरास्त्रापि चोदनासु । नचोत्प्लव्यानां कर्मान्तरे उपयोगो युज्यते,
 अस्वत्वात् चातयामत्वाच्च । तस्मात् आरब्धवत् कर्मवैधेयप्रतिषेधः,
 अन्ये चान्ये चोच्चाहः, पूर्वेषामुत्प्लवम् अभावात् प्रकृतज्ञानं, प्राचक्षित-
 मयुपाकृतानां प्राक् उत्सर्गात् । अपेक्षावचनमपि, तेषामभावात्, अन्यान्
 तादृग्ज्ञानेवापेक्ष्य भवेत् पृथ्नीन् माहतांसु ; यथा, तामेव यावागूं
 अहं पिवतीति, तान्येवौषधानि, स एव तिष्ठिरिति ॥

सू० संस्काराणाञ्च दर्शनात् ॥ ५४ ॥ (यु०) ॥

भा० संस्कारांसु प्रतिवर्षं दर्शयति,—‘तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान्
 इतरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्ति’ इति । ‘ननु वचनमेतद्
 भविष्यतीति’ । न, वाक्यभेदप्रसङ्गात्,—पर्यग्निकरणं करोति,
 पर्यग्निकृतांश्चोत्सृजन्ति—इति । अपि च, वत्सतरीणासुत्प्लवः च युगपत्
 पर्यग्निकरणमुच्यते, तत् वत्सतरीषु प्रकृतितः प्राप्तत्वादनूच्यते, इतरेषु
 अप्राप्तत्वात् विधीयते, एतन्नोपपद्यते, ससु संस्कारेषु एतदुभयं न
 युज्यते, यागे च स्तवं ; तस्मादुभयच यागः ॥ (११।२।१२ अ०) ॥

अग्निषेचनीचदग्नेयवेकाद्वेदेन प्रयोगाधिकारवत् ।

राजसूयेऽभिषेचनीचदग्नेयावेकाद्वै । तच्च चिन्त्यते,—किं तयोः
 तत्त्वं प्रयोगः, अथवा भेदेन ? इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षः ततः प्राचां
तत्समानं तन्मं स्यात् ॥ ५५ ॥ (पू०) ॥

भा० समानं तन्मम् अगद्योः । कुतः ? । दशपेयस्य क्रयः प्रतिक्रियते,—
'सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोः' इति । अभिषेचनीयस्य
पूर्वकाखौनत्वान्तत्क्रयकाले दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः, स प्रतिक्रियमाणः
ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षन्ति, "तदादि वाभिसम्बन्धात्
तदन्तमपकर्षे स्यात्" (५।१।२ ४ सू०) इति, अतस्तयोरेकादशोक्तम्
प्रक्रमः; तन्मप्रक्रान्तयोः प्रवृत्तितत्त्वमेव सम्प्रतिशुक्ता; तस्मात्
समानतन्मौ ॥

सू० समानवचनं तद्वत् ॥ ५६ ॥ (यु०) ॥

भा० 'समानो वै एष जज्ञो यदशपेयस्याभिषेचनीयस्य' इति, तन्मस्य
समानमाद्यह्नयोः समानत्वम्, आत्मना भिन्नत्वात् ॥

सू० अप्रतिकर्षो वार्थहेतुत्वात् सहस्यं विधीयते ॥
॥ ५७ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य । कुतः ? । 'अर्थहेतुत्वात्', दाविमौ
क्रयौ, एकोऽर्थहेतुकः, अन्यः ब्रह्मकृतः, यत्, प्राक् क्रतुप्रवृत्तेः, यज्ञ-
साधनोपार्जनकाले सोमविक्रयिषा सह संवादः, सोमस्य परिक्रयस्य
मूखपरिच्छेदः, सोऽर्थादवशं करणीयः, तस्मिन्नकृते क्रतोरेव प्रवृ-
त्तिर्न युक्ता । कुतः ? । क्रतुकाले कदाचित् सोमो न स्यात्, विक्रोता
वा अस्य नार्थस्य वा दद्यात्, तथा क्रतुरेव न संवर्तेत । तस्मैकमुपलवम्
उच्यते । किंकारणम् ? । सुखात्वात्, तत्रैव च क्रयो निर्हुनकस्य,

मूक्ष्यार्पणमात्रं परित्रिष्टं । यदन्यत्तत्र 'कलया ते क्रीणामि' इत्येवमादि,
तत् धर्ममात्रं, परतन्मत्वादेव विज्ञेयः । एवञ्च सति भिन्नकालयोर्यथा-
कालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति । दृष्टञ्च तस्मिन्नुपसंवादे क्रयार्थं क्रीणान्तेः
प्रमाणः,—देवदत्तेन सहास्राभिर्धान्यं क्रीतं,—उपज्ञा संवृत्ता इति ।
अतः तस्य वादः । सच बहिः क्रतोः, वर्त्तते । तस्मान्नास्ति प्रतिकर्षः,
कालभेदाद्यथोक्त एव तन्मभेदः ॥

सू० पूर्वस्मिंश्चावधृद्यस्य दर्शनात् ॥ ५८ ॥ (१ यु०) ॥

भा० पूर्वस्मिंश्चाभिषेचनीयेऽवधृद्यदर्शनं भवति । कथं ? । समानं वै
एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति* यदभिषेचनीयस्यावधृद्यमभ्यवयन्ति' इति ।
तदेवमवधृद्यदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्येत, यदि भेदेन तन्मप्रवृत्तिः, इतरथा
दक्षपेद्यान्ते अवधृद्यः स्यात् ॥

सू० दीक्षायाश्चोत्तरस्य ॥ ५९ ॥ (२ यु०) ॥

भा० दक्षपेक्ष्य च पृथग् दीक्षायां दर्शनं, तथा अभिषेचनीयस्य दीक्षा
वर्द्धयेयुः, यथा 'दक्षमेऽहनि दक्षपेयः संपद्यते, सद्यो दीक्षयति सद्यः
सोमं क्रीणाति' इति; इतरथाऽभिषेचनीये एव दक्षपेक्ष्यापि दीक्षाः
स्युः, तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते ॥

यत्तु, समानवचनं तददिति, तत्र ब्रूमः,—

सू० समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा० एकस्मिन् क्रतौ एतौ सोमौ वर्त्तते, तत उत्तरे संवत्सरादूर्ध्व-

* य० त्री० पुरुषे 'विच्छिन्दन्ति' इत्यत्र 'विच्छिन्दति' इति कालो न साधुरिति
प्रतिपाति ।

मेतत्कास्वसामान्यमपेक्ष्य तत्सामान्यवचनं न अन्यथोपपद्यते इति,
तस्मान् तत्त्वभेदः ॥ (११।१।१३अ०) ॥

वारणा निष्कासेन तुषैशावधयमभवयन्ति' इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशताधिकारश्च ॥

वरुणप्रघासेषु* श्रूयते, 'वारणा निष्कासेन तुषैशावधयमभवय-
यन्ति' इति । तत्र विचार्यते,—किं प्रदानविप्रकर्षोऽयम्, उत, कर्मा-
न्तरसोदना? इति । किं प्राप्तम् ?—

सू० निष्कासस्यावधये तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदान-
विप्रकर्षः स्यात् ॥६१॥ (पू०) ॥

भा० प्रदानविप्रकर्षोऽयं । कुतः? । 'तदेकदेशत्वात्,' 'वरुणं प्रति
आमिन्वा उत्पन्ना, 'मादती आमिन्वा वारुणी आमिन्वा' इति ।
सा देधा प्रदीयमाना दृश्यते, एकदेशोऽस्या आवापस्थाने, एकदेशः
समिष्टयजुर्हूम्; उभयत्रापि वरुणदेवता, तेन प्रदानविप्रकर्षो
विज्ञायते, 'पशुवत्';—यथा, खनीयस्य पशोः 'वपथा प्रातःखने
शरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति ।

अवधयग्रन्थ इदानीं किमर्थः? । भक्त्या अनुवादमात्रं, देशसामान्यात्
देवतासामान्यात् । 'अथ धर्मातिदेशकोऽग्निशेषपदवदेव कस्मात्

* अत्रार्थं प्रयोगप्रकारः,—वरुणप्रघासे नव हवींनि, वेपु चहमे हविर्वाचसी
आमिन्वा, नवमं हविः काव रक्कपासः वारुणामामिन्वायां चवपिहनिमित्तमेवसव-
दधाति । तत आमिन्वासंयुक्तमेवं सर्वमवदाय ऊवा तत रक्कपासेन प्रववसाय-
क्षित्वेन वारुणामिन्वाया निष्कासेन चवतुषैशावधयमनुविदतीति" । इति व्या-
ख्या ॥

भवति ?' । अशक्यत्वात्,—अनेनैव प्रदानविप्रकर्षः, अनेनैव धर्मा-
तिदेश इति अशक्यमेकस्य वाक्यस्य, प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा कृतार्थस्य
धर्मानतिदेशं न शक्तिरिति ॥

सू० अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥६२॥ (सि०) ॥

भा० न वाचं प्रदानविप्रकर्षः, किन्तु—‘अपनयो’ निष्कासस्य,
पूर्वकर्षणः कर्मान्तरोपदेशः । किंकारणं ? । ‘प्रसिद्धेनाभिसंयोगात्’,
प्रसिद्धेन नामधेयनावभ्यथशब्देन संयोगात्,—‘निष्कासेनावभ्यथमभ्यव-
यन्ति’ इति ।

‘ननु भाक्तोऽयम्, अनुवादमात्रमित्युक्तम्’ । अनुवादः सन्
अप्रवृत्तिविशेषकरः अनर्थकः स्यात्, अतिदिशन् तु अर्थवान् । ‘ननु
तत्रापि लक्षणा भवति, । अस्तु, लक्षणापि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वात्
अर्थवती, यथा, अग्नौ तिष्ठति, अवटे तिष्ठति, । ‘अनेकार्थता तर्हि
दोषो भवति’ । न, अपूर्वकर्षणोदनायामसौ दोषः, यथा, ‘एतस्मैव
रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत’
इति । ‘कथं पुनरनेन शक्यते अपूर्वं कर्मा चोदयितुं’ ? । उच्यते,
‘वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभ्यथमभ्यवयन्ति’ इति श्रूयते, न च,
अवभ्यथः शक्यतेऽभ्यवेतुं, तत्रैवं विज्ञायते, निष्कासेन तुषैश्चावभ्यथं
कर्तुमप्योऽभ्यवयन्तीति, यथा, ‘शट्कं कर्तुं सूत्राणि वयन्ति’ इति ।
लक्षण्या वा, ‘यथा, ‘य एवं विद्वांसः सचमुपयन्ति’ इति ॥

सू० प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥६३॥

(द्वि०पू०नि०) ॥

भा० 'अथान्यत्रोपलान्निष्कासस्य, अवश्ययगमनं प्रतिपत्तिर्भवतु' इति । तत्र । कुतः ? । 'कर्मसंयोगात्', अर्थकर्मणा हि अस्य मुक्तभूतस्य संयोगो विज्ञायते, द्वितीयायामर्थ्यात्, प्रतिपत्तौ हि द्रव्यप्राधान्यात् द्वितीयाया निरदेष्ट्यत, यथा, 'वात्मास्ये कृष्णविषाणां प्राकृति' इति । अथ वा अवश्ययगमनेनास्य कर्मणा संयोगात्, यदि च प्रतिपत्तिः स्यात्, ततोऽवश्ययगमनोऽनर्थक एव भवेत्, अथम् अवश्ययधर्मानतिदिष्टेत्, न च, प्रतिपत्तौ प्रधानकर्मणां धर्म्याः प्रक्या अतिदेष्टुं, वैषम्यात्;—तथा हि अवश्येन प्रतिपादयति इत्युक्तं स्यात् । न च, अवश्येन किञ्चित् प्रतिपादितं, यदतिदिष्टेन ॥ (११।२।१४अ०) ॥

प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यावेकमेताधिकरचम् ॥

सू० उदयनीये च तद्वत् ॥६४॥ (प्र० पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे श्रूयते,—'प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनु निर्वपति'—इति । तत्रावश्ययवनिष्कासो गुणतः स्यात्, तथापि हि उदयनीयसंज्ञकेन प्रधानकर्मणा संयोगो भवति, 'प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमनु निर्वपति' इति । न च, प्रक्यते उदयनीयोऽनु निर्वपुम्, अतस्तथेहापि सम्बन्धोऽभिधीयते, निष्कासेनोदयनीय कर्तुं हविष्यं निर्वपतीति । लक्षणया वा पूर्ववत् ।

अपि च, द्वितीयासंयोगात् कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते, निष्कासस्य सप्तमीयोगादुक्तभावः । प्रतिपत्तौ तु कर्म गुणतः स्यात्, निष्कासः

प्रधानतः ; तच्च कर्षं द्वितीयासंबद्धं भवेत्, निष्कासो द्वितीया-
संबद्धः । 'ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति, यथा, 'स्नागारे
गावो वास्यन्ता प्रावारे कुसुमानि' इति । भवति, यच्च प्रमाणांतरेषु
द्रव्यं प्रधानं विदितम्, यच्च तु ब्रह्मगन्ध एवार्थस्तच्च गुणभावो
युक्तः ; यत्कारणं, कारकविभक्तिरिधं, कारकं च क्रियार्थम्,
भूतत्वात्, भूतभव्यसमुच्चारणे हि भूतं भवार्थं भवति, दृष्टार्थत्वात्,
भव्यस्य तु भूतार्थत्वेऽदृष्टार्थता कस्या स्यात् ; न च, दृष्टे सति
अदृष्टकल्पना संभवति ॥

सू० प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥६५॥ (दि०पू०) ॥

भा० 'प्रतिपत्तिर्वा' उदयनीयः स्यात्, निष्कासस्य न गुणभावः ।
कुतः ? । 'अकर्षसंयोगात्,' नाच निष्कासस्योदयनीयकर्षणा संयोगः ।
केन तर्हि ? । निर्वापेण,—'निष्कासे निर्वपति' इति । 'ननु मुख्यत्वात्
उदयनीयस्यैतेन सम्बन्धो न्यायः' । नहि, मुख्यसम्बन्धे साक्षाच्छमेतत्
भवति,—निष्कासे उदयनीयं किं करोति ? तच्चावश्यं, 'निर्वपति'
इत्यनेन परिसमापयितव्यम्,—उदयनीयं निर्वपतीति । नच, उदय-
नीयस्य निर्वापेण सह सम्बन्धोऽस्ति—इत्युक्तम् । तदेतदवश्यं तथैव
आपद्यते, उदयनीयं कर्तुं प्राचणीयस्य निष्कासे हविष्यं निर्वप-
तीति । निष्कासस्य प्राचणीयशेषः, निष्कासब्रह्मस्य शेषवचन
एव, यदुखायां सम्यक्, तदनेनोच्यते ; शेषस्य सार्थान्तरगमनं
प्रतिपत्तिः, तच्च सामवाचिकमङ्गं भवति, तच्च प्रधानेन दृष्टसम्बन्धम्,
आरादुपकारकत्वेऽनुमेयसम्बन्धं ; सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये दृष्टा
तस्मात् प्रतिपत्तिः ।

‘नन्वेवमपि कर्मान्तरचोदना अवष्टयवत् प्राप्नोति’ । भवेत्, यदि न चोदितं कर्म भवेत्, चोदितस्तदयनीयः, ‘आदित्यः प्रायणीयस्तदर्थेवति आदित्यः उदयनीयो दिवा प्रज्ञात्ये’ इति; तं कर्तुं प्रायणीयनिष्कासे निर्वपेदिति तथैव प्रज्ञायते । तस्माच्च कर्मान्तरचोदनेयम् ॥

सू० अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६६ ॥
(सि०) ॥

भा० ‘अर्थकर्म वा’ निष्कासे निर्वपो न प्रतिपत्तिः । कुतः ? । ‘शेषत्वात्,’—निर्वापं प्रति शेषभूतो निष्कासः, गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते ? । ‘तदर्थेन विधानात्’—तदर्थेन तदर्थेन यत्तस्या विध्यतया विधानात्, यत्तमी हि विभक्तिराधारे भवति, आधारश्च क्रियायाः तत्कारकायाश्च विभक्तिर्नाम धारणे वर्तते । तस्माद्गुणभूतः ।

‘ननु निष्कासो धारणेऽयमर्थः स्थात्येव तत्र धारणं करोति’ । पाणी-
वत् एतद्दृष्ट्यं, तद्यथा, पाणी चोदनं धारयति, पाणी भूमिः, नच,
पाणी नाधारः । ‘तथैतत् स्थात्य दृष्टमुपकारं करोतीति’ । पाण्यपि
तथा । अपि च, इतिहा उदयनीयनिर्वापे प्रयोजनवन्तः, ते यदि
निष्कासेन संस्क्रियन्ते निष्कासोऽपि प्रयोजनवान् भवति ; अथ तु
निष्कासः संस्क्रियते, न च तेन कश्चिदर्थः, न हि तेन किञ्चिद-
करिष्यते ।

‘ननु तेनापि प्रायणीयो निर्वर्धितः, तदर्थस्यापि संस्कारोऽयं वा
भविष्यति’ । नैवम्, उपयुज्यमानसंस्कारो गरीयान् उपयुक्तसंस्कारात् ।

अपि च निष्काससंस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत्,
 ततोदयनीयसन्निधिर्भाष्येन । तस्मादुदयनीयहविष्याहामथं निष्कास-
 संसर्गेणादृष्ट उपकारः क्रियते, 'अययवत्' तद्यथा, 'पयसा
 मैत्रावरुणं शीषाति धानाभिर्हारियोजनम्' इति अथथैः सोमस्य ॥
 (११।२।१५अ०) ॥

इति श्रीभट्टश्रवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशब्राह्मणस्य
 द्वितीयः पादः ॥०॥

भीमांसा-दर्शने

११ अध्याये ३ पादः ।

वेद्याचक्षणां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताधिकारश्च ॥

सू० अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

भा० 'अङ्गानां' मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्यकर्तव्यत्वं चोक्तम्—
“अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम्”
(११।२।७सू०) इति । एवञ्च सर्वत्र प्राप्तं; 'वचनादन्यकालत्वं', यत्र
वचनं, तत्र अन्यकालत्वम्, अन्यदेशत्वम्, अन्यकर्तव्यत्वमपि भवति,
यथा, 'पूर्वैश्चुरमावास्यायां वेदिं करोति' । 'अप्सु अवधयेन
चरन्ति' । अग्नौ सौत्रामण्यां दक्षिणाभेदादन्यकर्तव्यत्वं विज्ञायते,—
'वड्वा दक्षिणा' इति ॥ (११।२।१अ०) ॥

आधानस्य तन्नेषामङ्गानाधिकारश्च ॥

सू० द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः
स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

भा० 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, पीप्ते राजन्यः, अरदि वैश्वः'
इति श्रूयते आधानं; तत्कर्त्तव्यमित्यभ्युपगमः । किंकारणम् ? ।
अफलत्वात्; आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवींषि अयजति, दक्षिणाग्नी

अन्वाहार्थमपचादि करोतीति तेषामग्रीणां कर्मसु उपयोगः । तच्च विचार्यते, किं तस्य तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्मण्यम्, अथवा, सर्वेषामैष्टिक-पाशुक-सौमिक-दार्विहौमिकानां कर्मणां तन्त्रम्?— इति । किं प्राप्तम् ? । 'द्रव्यस्य' अग्नेः 'अकर्माकाशनिष्पत्तेः' वसन्ते गीष्मे भरदीति, 'प्रयोगः' आधानं 'सर्वार्थः' स्यात् । कुतः ? । 'खकास-त्वात्', 'स्रोऽस्य कासो वसन्तादिः, न कस्यचित् कर्मणः कासे श्रूयते, तच्च न गृह्यते विशेषः, अस्मै कर्मणे इदमाधानमिति, नास्मै इति,— अग्न्यस्मादविशेषत्वाच्च तन्त्रभावो न्याय्यः ।

'गन्वाधानादनन्तरं यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तत् आधानमिति गृह्यते विशेषः' । स खलु गृह्यते विशेषः, किन्तु आगन्तव्य-मकारणं,—यदापि सर्वार्थं, तदाप्यवश्यं कस्यचित् कर्मणः पूर्वं प्रयोगः, यौगपद्यस्यासम्भवात् तदेकेनागन्तव्यं समो हेतुः सर्वार्थत्वे च एकार्थत्वे च, समत्वादहेतुर्भवति । नच, आधानेन कर्माणि उपक्रम्यन्ते, यथा प्रणयनेन ; यद्युपक्रम्येरन्, ततो यदनन्तरं कर्म, तस्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरेषां, तेन व्यवहितत्वात् ; तदपवर्गे चापवृज्येत, प्रणयन-वत् ; नत्वनेन किञ्चित् कर्म प्रक्रम्यते, अप्राप्तकालत्वात्, अत उत्तर-काला हि कर्माश्रुतयः । किन्तुर्हि अनेन क्रियते ? । द्रव्यमर्ज्यतेऽग्नि-विशेषः ; यथा कस्यित् लोहं सुवर्णं वार्ज्येत्, अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कार्यं करिष्यामीति, स तेन यथाकालमिष्टं दाचादि करोति ; एवमयमग्निविशेषमर्जयति अनेन स्वाधीनेन यथोप-पन्नं कर्म करिष्यामीति । तच्च न गृह्यते विशेषः, अस्मै कर्मणे इदमर्जनम्, अस्मै नेति, सर्वेभ्यश्च युज्यते, तस्मात् सर्वार्थम् ।

अपि च, नित्य-काम्य-वैमिनिकानि कर्माणि चोपपत्ति-
काणानि, तेषां वचने आहितेन अग्निना कार्यं; नचान्धसिग् अतौ
ब्रह्मो वचनेऽग्निराधातुं, सोऽप्यमर्षयोगो भवति भेदेनाधाने; नच
तु सर्व्यकर्माणामर्थे तन्ममाधानं, नैव विरोधो भवति। तस्मादपि
तन्मम् ॥ (११।३।२ अ०) ॥

अग्निरोमीयादिषु यूपस्य तन्मेवानुष्ठायाधिकारस्यम् ।

सू० यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे यत्रवः अग्नीषोमीय-सवनीयानुबन्धाः, तेषां यूपः,
'आदिरे बभ्राति, पालाशे बभ्राति, रौद्रितके बभ्राति' इति श्रुतः।
तत्र विचार्यते,—किं चवाणां पशुबन्धानां भेदेन यूपः, अथवा,
तन्मम् ? इति। किं प्राप्तं ?—भेदेनेति। किंकारणं ?। अग्नीषोमीये
तावत् प्रयोगवचनेन गृह्यते यूपः, उत्तरघोरपि सोदकेन प्राप्यते,
कर्षभेषावसाजिनः सोदकप्रयोगवचना भेदेन यूपं प्रापयन्ति;
तस्माद्भेदः।

एवं प्राप्ते उच्यते, 'यूपस्य' तन्मं भवेत्, 'अकर्षकालत्वात्', नास्य
पशुकर्मकाले उत्पत्तिः, किमर्हति ?—पृथक्काला, —'दीवासु यूपं
क्षिण्ति क्रीते वा राजनि' इति। तथोत्पद्यमानस्य न गृह्यते
विशेषः, अस्मै पशुबन्धाय यूपोऽयम्, अस्मै नेति, सर्व्वेभ्यस्य युज्यते।
तस्मात् सर्व्वार्था भवति ॥

सू० एकयूपश्च दर्शयति ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० एकं यूपं चवाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति, सवनीये

पञ्चौ 'चिह्ना धूपं परिधीय' इति चिह्ना परिध्यायं विदधाति । यदि
 नागा धूपा भवेयुः, ततः पूर्वस्य धूपस्यापवर्गात् धूपान्तरे सोदकेनैव
 प्राप्ते चिह्ना परिध्यायं न विधातव्यं भवेत्; अथ तन्मं धूपः, ततः
 संस्कारा अपि तन्ममित्यग्नीषोमीये एव परिधीतस्य कृतार्थत्वात् पुनः
 सवनीये परिध्यायं न प्राप्नोति, तद्विधानस्य भवति, विधीयते च ।
 तस्मादपि तन्मम् ॥ (१९।३।३अ०) ॥

धूपसंस्काराणां तन्मेवानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्वर्थकालत्वात् ॥५॥ (पू०) ॥

भा० धूपसंस्कारा ये पञ्चतन्ममध्ये क्रियन्ते, यथा ग्रीवावर्णम्, अञ्जनम्,
 छन्दश्चणं, परिध्यायश्च, तेषु चिन्त्यते,—किं तस्य तस्य पञ्चोर्भेदेन
 कर्त्तव्याः, अथ वा, तन्मम् इति । किं प्राप्तं?—'संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्व'
 धूपस्य, न यथा धूपसन्मं तथा स्युः । किंकारणम्? । 'अन्वर्थकालत्वात्',
 —अर्थः पञ्चोर्भियोजनं, तत्काला एते संस्काराः, तच्च दृष्टव्ये
 विशेषः,—यस्य पञ्चोर्भियोजनकाले कृताः, तदर्थ इति । इतरयोश्च
 पञ्चोरप्राप्तकालत्वात् तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादावर्त्तेरन्व,
 यथा अग्नेः संमार्जनम् ॥

सू० तत्कालास्तु धूपकर्मत्वान्नस्य धर्मविधानात्
 सर्वार्थानाञ्च वचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० सत्यम् आवर्त्तेरन्व यदि ते नियोजनकालाः भवेयुः,

‘तत्काश्यास्तु’ एते, दीक्षाकालाः । कथं ज्ञायते ? । ‘यूपकर्मत्वात्’,—
न एते नियोजनार्थाः, यूप एतैः क्रियते, यूपो नियोजनार्थः, सच
दीक्षासु कर्मण्यः, ‘दीक्षासु यूपं क्षिणन्ति’ इतिवचनात्, संस्कारैश्च
स क्रियते ; तस्माद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः ।

‘ननु ह्येदमभाषं तच्च यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया’ । उच्यते, न
किञ्चिद्द्वयं यूपस्यमस्ति, यस्य ह्येदमस्येत, तदेतदेवं विज्ञायते,—
दीक्षासु ह्येदनादिभिर्यूपं करोतीति । ह्येदमपहस्यस्य सुख्यत्वात्
प्रदर्शनार्थं, यत्कारणं नास्तीति ह्येदनेन केवलेन यूपो भवतीति । एवं सेत्,
दीक्षाकाला एवैते संस्काराः । ‘सर्वार्थानाञ्च’ यतां ‘वचनात्’
केवास्यित् ‘अन्यकालत्वं’ कृतं, यथा आग्निमारुतादूर्ध्वं ‘अनुयायैश्चरन्ति’
इति । तस्मात् यूपवत् संस्कारा अपि तन्मन् ।

‘यूपकर्मत्वात्’ इत्यस्य अपरा व्याख्या,—यूपकर्म तत्, ये एते संस्काराः
ह्येदनाद्याः,—यूपोऽयमेव क्रियते जोषणादिव्यापारेण, यथा
वाजपेयेन सघाट् ; सङ्कलितस्येत्तस्य पुनःक्रिया निरर्थिका ;
तस्मात् अनावृत्तिः ।

‘नन्वेवं सति निरुद्धपश्चावपि कामं स एव यूपः कर्मण्यो
भवेत्’ । वाङ् भवेत्, यदि निरिष्टिकेन यामप्रतिषेधो न स्यात्, अस्ति
तु स प्रतिषेधः ; तस्मान्न भवति, यथा न तैरेव दर्भैः प्रबोमान्तर-
मपि क्रियते । अथ वा, यदर्थं स यूपः कृतः, तत्कर्मापवर्गं,
तस्यापवर्गे यूपोऽपि अपवृत्तः ॥

सू० सङ्कल्मानञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

‘चिद्वृत्ता यूपं परिवीच्य सबनीयं पशुसुपाकरोति’ इति

परिष्ठापणेन युग्धर्मान् अनुक्रममात्रः सहासितं स्थातं धूपं दर्शयति,
इतरथा, मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत* । 'आगन्तव्यार्थमिति चेत्' । न,
प्रकृतितः सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्वं संस्काराः ॥ (११।३।४अ०) ॥

स्वरोः साधारणाधिकरणम् ।

अस्ति स्वरः, 'धूपस्य स्वरं करोति' इति श्रुतः,† स किं सर्वपशूनां
तन्वं भेदेन वा ?—इति । किं प्राप्तम्?—

सू० स्वरस्तन्वापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० 'स्वरः' खलु तन्वे तन्वेऽपवृज्येत, 'अस्वकालत्वात्', नाथ स्वः
कालः उत्पन्नौ, कर्मकाले यमुपादीयते 'स्वरणा स्वधितिना वा
पशुं समनक्ति' इति, यस्य पशोः समञ्जनकाले उपान्तस्वदर्थोऽभाविता
वृज्यते विज्ञेयः ; तस्माद्भेदः । 'ननु 'धूपस्य स्वरं करोति' इति
स्वकाला एवास्त्योत्पत्तिः' । न खलु, एषाप्यन्तःप्रयोगैव । अपि च
कार्यवचनोऽयं स्वरशब्दः, 'स्वरं करोति',—स्वरकार्यं करोति, यत्कारणं,
स्वरं ज्ञायते स्वरकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनं । ननु 'कालान्ते स्वरोः
प्रतिपत्तिर्दृश्यते 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति स्वरश्चायश्चवैशवाय'
इति' । सत्यमस्ति दर्शनं तन्तु स्वरमात्रस्य, न तु स्वरविज्ञेयस्य । तत्र
अग्नीषोमीये उपान्तस्य तन्वतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्थातुं, अथवा,
चोदकप्राप्तस्थानुबन्ध्याकालस्य ?—इति संशये किं न्याय्यं,—यदनु-

* 'सहासितं धूपं दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत' इति क०
सं० हि० पू० पाठः ।

† 'इति श्रुतेः' इति क० सं० पू० पाठः ।

‘नन्वेवमपि कर्मान्तरपोदना अवश्यवत् प्राप्नोति’ । भवेत्, यदि न चोदितं कर्म भवेत्, चोदितस्तदयनीयः, ‘आदित्यः प्राचशीषश्चरन्भवति आदित्यः उदयनीये दिवा प्रज्ञात्ये’ इति; तं कर्तुं प्राचशीषनिष्काशे निर्वपेदिति तथैव प्रज्ञायते । तस्माच्च कर्मान्तरपोदनेयम् ॥

सू० अर्थकर्म वा शेषत्वाच्चयस्य तदर्थेन विधानात् ॥ ६६ ॥
(सि०) ॥

मा० ‘अर्थकर्म वा’ निष्काशे निर्वापो न प्रतिपत्तिः । कुतः ? । ‘शेषत्वात्,’—निर्वापं प्रति शेषभूतो निष्काशः, गुणभूत इत्यर्थः । कथं ज्ञायते ? । ‘तदर्थेन विधानात्’—तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात्, सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति, आभारश्च क्रियायाः तत्कारकाणाञ्च विभित्ताणां धारणे वर्तते । तस्माद्गुणभूतः ।

‘ननु निष्काशो धारणेऽवमर्शः स्यात्तेव तत्र धारणं करोति’ । पाची-
वत् एतद्द्रव्यं, तद्यथा, पाची चोदनं धारयति, पाची भूमिः, नच,
पाची नाधारः । ‘तथैतत् स्याच्च द्रष्टुमुपकारं करोतीति’ । पाच्यपि
तथा । अपि च, इविद्या उदयनीषनिर्गृह्णा प्रचोदनवन्तः, ते यदि
निष्काशेन संस्क्रियन्ते निष्काशोऽपि प्रचोदनवान् भवति ; अथ तु
निष्काशः संस्क्रियते, न च तेन कश्चिदर्थः, न हि तेन किञ्चिन्
करिष्यते ।

‘ननु तेनापि प्राचशीषो निर्बन्धितः, तदर्थस्यापि संस्कारोऽर्थवान्
भविष्यति’ । नैवम्, उपपुञ्जमानसंस्कारो गरीयान् उपपुञ्जसंस्कारात् ।

अपि च निष्काससंस्कारोऽयं भवन् प्रायणीयस्याङ्गं भवेत्,
 ततोदयनीयसन्निधिर्वाधेन । तस्मादुदयनीयविविध्याणामयं निष्कास-
 संसर्गेणाद्भुत उपकारः क्रियते, 'अयणवत्' तद्यथा, 'पयसा
 मैत्रावरुणं ग्रीणाति धानाभिर्हारियोजनम्' इति अथर्वैः सोमस्य ॥
 (११।२।१५अ०) ॥

इति श्रीभट्टवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादब्राह्मणस्य
 द्वितीयः पादः ॥०॥

भीमांसा-दर्शने

११ अध्याये ३ पादः ।

वेद्याचक्राणां प्रधानकाशान्यकालकर्तृवताधिकारचम् ॥

सू० अङ्गानां मुख्यकालत्वाद् वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

भा० 'अङ्गानां' मुख्यकालत्वं मुख्यदेवत्वं मुख्यकर्तृत्वं चोक्तम्—
“अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेवत्वम्”
(११।२।७सू०) इति । एवञ्च सर्वत्र प्राप्तं; 'वचनादन्यकालत्वं', यच्च
वचनं, तच्च अन्यकालत्वम्, अन्यदेवत्वम्, अन्यकर्तृत्वमपि भवति,
यथा, 'पूर्वैश्चुरमावास्यायां वेदिं करोति' । 'अप्सु अवभृथेन
चरन्ति' । अग्नौ सौचामण्यां दक्षिणाभेदादन्यकर्तृत्वं विज्ञायते,—
'वड्वा दक्षिणा' इति ॥ (११।२।१अ०) ॥

आधानस्य तन्नेषागुह्यानाधिकारचम् ॥

सू० द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः
स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

भा० 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, यीमे राजन्यः, अरदि वैश्वः'
इति श्रूयते आधानं; तत्कर्त्तृत्वमित्यभ्युपगमः । किंकारणम् ? ।
अफलत्वात्; आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवीषि अपषति, दक्षिणाग्नी

अन्वाहार्थप्रपञ्चादि करोतीति तेषामग्नीनां कर्मसु उपयोगः । तत्र विचार्यते, किं तस्य तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्तव्यम्, अथवा, सर्वेषामैष्टिक-पाशुक-बौमिक-दार्विहैमिकानां कर्मणां तन्मम्?— इति । किं प्राप्तम् ? । 'द्रव्यस्य' अग्नेः 'अकर्माकालनिवृत्तेः' वसन्ते पीप्ते ऋदीति, 'प्रयोगः' आधानं 'सर्वार्थः' स्यात् । कुतः ? । 'स्वकास-त्वात्',—स्वोऽस्य कालो वसन्तादिः, न कस्यचित् कर्मणः काले श्रूयते, तत्र न गृह्यते विज्ञेयः, अस्मै कर्मणे इदमाधानमिति, नास्मै इति,— अगृह्यमाणविज्ञेयत्वाच्च तन्मभावो न्यायः ।

'नन्वाधानादनन्तरं' यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तत् आधानमिति गृह्यते विज्ञेयः' । स खलु गृह्यते विज्ञेयः, किन्तु आनन्तर्य-प्रकारणं,—यदापि सर्वार्थं, तदाप्यवश्यं कस्यचित् कर्मणः पूर्वं प्रयोगः, यौगपद्यस्यासम्भवात् तदेकेनानन्तर्यं समो हेतुः सर्वार्थत्वे च एकार्थत्वे च, समत्वाद्हेतुर्भवति । नच, आधानेन कर्माणि उपक्रम्यन्ते, यथा प्रणयनेन ; यद्युपक्रम्येरन्, ततो यदनन्तरं कर्म, तस्योपक्रमो विज्ञायेत, नोत्तरेषां, तेन व्यवहितत्वात् ; तदपवर्गे चापवृज्येत, प्रणयन-वत् ; नत्वनेन किञ्चित् कर्म प्रक्रम्यते, अप्राप्तकालत्वात्, अत उत्तर-काला हि कर्माश्रुतयः । किन्तर्हि अनेन क्रियते ? । द्रव्यमर्ज्यतेऽग्नि-विज्ञेयः ; यथा कस्यित् लोहं सुवर्णं वार्ज्येत, अनेन स्वाधीनेन यद्योपपन्नं कार्यं करिष्यामीति, स तेन यथाकालमिष्टं दायादि करोति ; एवमथमग्निविज्ञेयमर्जयति अनेन स्वाधीनेन यद्योप-पन्नं कर्म करिष्यामीति । तत्र न गृह्यते विज्ञेयः, अस्मै कर्मणे इदमर्जनम्, अस्मै नेति, सर्वेभ्यस्य युज्यते, तस्मात् सर्वार्थम् ।

अथि च, निवृत्त-काम्य-वैमिनिकानि कर्माणि च योपपत्ति-
काणानि, तेषां वचने आहितेन अग्निना कार्यं; न चान्यस्मिन् पतौ
ब्रह्मो वचनेऽग्निराधातुं, सोऽयमसंबोगो भवति भेदेनाधाने; अथ
तु सर्व्वकर्माणामर्थं तन्माधानं, नैव विरोधो भवति। तस्मादपि
तन्मम् ॥ (११।३।२ अ०) ॥

अग्निषोमीयादिषु यूपस्य तन्मेवानुष्ठानाधिकारकम् ।

सू० यूपश्चाकर्मकासत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे पञ्चवः अग्नीषोमीय-सवनीयानुबन्धाः, तेषां यूपः,
'आदिरे बभ्राति, पालाशे बभ्राति, रौद्रितके बभ्राति' इति श्रुतः।
तत्र विचार्य्यते,—किं चवासां पशुबन्धानां भेदेन यूपः, अथवा,
तन्मम् ? इति। किं प्राप्तं?—भेदेनेति। किं कारणं?। अग्नीषोमीये
तावत् प्रयोगवचनेन गृह्यते यूपः, उत्तरयोरपि सोदकेन प्राप्यते,
कर्माधेयावसाजिनः सोदकप्रयोगवचना भेदेन यूपं प्रापयन्ति;
तस्मान्नेदः।

एवं प्राप्ते उच्यते, 'यूपस्य' तन्मं भवेत्, 'अकर्मासत्वात्', नास्य
पशुकर्मकाखे उत्पत्तिः, किमर्थं?—पृथक्काशा,—'दीवांसु यूपं
क्षिण्ति क्रीते वा राजनि' इति। तथोत्पद्यमानस्य न गृह्यते
विशेषः, अस्मै पशुबन्धाय यूपोऽयम्, अस्मै नेति, सर्व्वेभ्यश्च युज्यते।
तस्मात् सर्व्वार्थो भवति ॥

सू० एकयूपश्च दर्शयति ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० एकं यूपं चवासानपि पशूनां साधारणं दर्शयति, सवनीये

पञ्चौ 'चिह्ना यूपं परिवीक्ष' इति चिह्ना परिख्यापं निदधाति । यदि
 ज्ञाना यूपा भवेयुः, ततः पूर्वस्य यूपस्यापवर्गात् यूपान्तरे चोदकेनैव
 प्राप्ते चिह्ना परिख्यापं न विधातव्यं भवेत्; अथ तन्मं यूपः, ततः
 संस्कारा अपि तन्ममित्यग्नीषोमीये एव परिवीतस्य कृतार्थत्वात् पुनः
 सवनीये परिख्यापं न प्राप्नोति, तद्विधानस्य भवति, विधीयते च ।
 तस्मादपि तन्मम् ॥ (१९।३।३५०) ॥

यूपसंस्कारार्था तन्मेवानुष्ठानाभिप्रेत्यम् ।

ख० संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्वर्थकालत्वात् ॥५॥ (पू०) ॥

भा० यूपसंस्कारा ये पशुतन्ममध्ये क्रियन्ते, यथा प्रौढणम्, अञ्जनम्,
 छच्छ्रयणं, परिख्याणञ्च, तेषु चिन्त्यते,—किं तस्य तस्य पञ्चोर्भेदेन
 कर्त्तव्याः, अथ वा, तन्मम् इति । किं प्राप्तं?—'संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्'
 यूपस्य, न यथा यूपसम्भवं तथा स्युः । किं कारणम्? । 'अर्थकालत्वात्',
 —अर्थः पञ्चोर्भियोजनं, तत्काला एते संस्काराः, तत्र गृह्यते
 विशेषः,—यस्य पञ्चोर्भियोजनकाले कृताः, तदर्थं इति । इतरयोश्च
 पञ्चोरप्राप्तकालत्वात् तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादावर्त्तेरन्,
 यथा अग्नेः संमार्जनम् ॥

ख० तत्कालास्तु यूपकर्मत्वान्नस्य धर्मविधानात्
 सर्वार्थानाञ्च वचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० सत्यम् आवर्त्तेरन् यदि ते नियोजनकालाः भवेयुः,

‘तत्कासास्तु’ एते, दीक्षाकासाः । कथं ज्ञायते ? । ‘यूपकर्मत्वात्’,—
न एते नियोजनार्थाः, यूप एतैः क्रियते, यूपो नियोजनार्थः, सच
दीक्षासु कर्मस्थः, ‘दीक्षासु यूपं क्षिणन्ति’ इतिवचनात्, संस्कारैश्च
स क्रियते ; तस्माद्दीक्षाकासा एवैते संस्काराः ।

‘ननु ह्येदंमात्रं तत्र यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया’ । उच्यते, न
किञ्चिद्द्रव्यं यूपस्यमस्ति, यस्य ह्येदंमुच्येत, तदेतदेवं विज्ञायते,—
दीक्षासु ह्येदंमात्रमिदं करोतीति । ह्येदंमात्रमिदं सुखत्वात्
प्रदर्शनार्थं, यत्कारणं नास्ति ह्येदंनेन केवलेन यूपो भवतीति । एवं चेत्,
दीक्षाकासा एवैते संस्काराः । ‘सर्वार्थानाञ्च’ सतां ‘वचनात्’
केवाञ्चित् ‘अन्यकासत्वं’ कृतं, यथा आग्निमादतादूर्जं ‘अनुयायैश्चरन्ति’
इति । तस्मात् यूपवत् संस्कारा अपि तन्मम् ।

‘यूपकर्मत्वात्’ इत्यस्य अपरा व्याख्या,—यूपकर्म तत्, ये एते संस्काराः
ह्येदंमात्राः,—यूपोऽयमेव क्रियते जोषणादिव्यापारेण, यथा
वाजपेयेन सप्ताहः ; सकृत्कृतस्येत्तस्य पुनःक्रिया निरर्थिका ;
तस्मात् अनावृत्तिः ।

‘नन्वेवं सति निरुद्धपश्चादपि कामं स एव यूपः कर्मस्थो
भवेत्’ । वादं भवेत्, यदि निरिष्टिकेन यामप्रतिषेधो न स्यात्, अस्ति
तु स प्रतिषेधः ; तस्मान्न भवति, यथा न तैरेव दर्भैः प्रथोनाम्नार-
मपि क्रियते । अथ वा, यदर्थं स यूपः कृतः, तत्कर्मपदकं,
तस्यापवर्गे यूपोऽपि अपवृत्तः ॥

सू० सकृन्मानञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

‘चिद्वृत्ता यूपं परिवीथ्य सवनीयं पशुसुपाकरोति’ इति

परिव्यञ्जेन धूपधर्मान् अनुक्रममाणः सकृन्मितं खातं धूपं दर्शयति,
इतरथा, मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत* । 'आगन्तुर्यार्थमिति चेत्' । न,
प्रकृतितः सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ (११।१।४अ०) ॥

स्वरोः साधारणाधिकरणम् ।

असि स्वरः, 'धूपस्य स्वरं करोति' इति श्रुतः,† स किं सर्वपशूनां
तन्त्रं, भेदेन वा ?—इति । किं प्राप्तम्?—

सू० स्वरस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥८॥ (पू०) ॥

भा० 'स्वरः' खलु तन्त्रे तन्त्रेऽपवृज्येत, 'अस्वकालत्वात्', नास्य स्वः
कालः उत्पत्तौ, कर्षकाले यमुपादीयते 'स्वरणा स्वरधितिना वा
पशुं समनक्ति' इति, यस्य पशोः समञ्जनकाले उपात्तस्वरार्थोऽसाविति
मृच्छते विशेषः ; तस्मान्भेदः । 'ननु 'धूपस्य स्वरं करोति' इति
स्वकाला एवास्त्युत्पत्तिः' । न खलु, एषाथन्तःप्रयोगेव । अपि च
कार्यवचनोऽयं स्वरशब्दः, 'स्वरं करोति',—स्वरकार्यं करोति, यत्कारणं,
स्वरं ज्ञायते स्वरकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनं । ननु 'कल्पने स्वरोः
प्रतिपत्तिर्दृश्यते 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति स्वरश्चायन्नवैशवाय'
इति' । सत्यमसि दर्शनं तन्तु स्वरमाचस्य, न तु स्वरविशेषस्य । तत्र
अग्नीषोमीये उपात्तस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात्, अथवा,
चोदकप्राप्तस्यानुबन्ध्याकालस्य ?—इति संशये किं न्यायं,—यदनु-

* 'सकृन्मितं धूपं दर्शयति । इतरथा मुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत' इति क०
च० दि० पू० पाठः ।

† 'इति श्रुते' इति क० च० पू० पाठः ।

बन्धाकालस्य दर्शनं भवेत्, न तन्मत्तया प्रवृत्तयेति । कुतः ? ।
यत उक्तो न्यायः “स्वस्वस्वस्वपवर्गः स्वास्वकालत्वात्” इति । नच,
दर्शनं केवलं साधकं भवति, यथासम्भवन्तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं
यथा प्रस्तरस्थानुबन्धाकालस्य दर्शनं, तद्वत् स्वरोरपि भविष्यतीति ॥

सू० साधारणो वानुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥६॥
(सि०) ॥

भा० नैतद्विधि, प्रतितन्त्रं स्वस्वभेदः—इति, किन्तुर्हि ‘साधारणः’
स्यात् । कुतः ? । यतोऽयमनुनिष्पद्यते, यूपः साधारणः सर्वपञ्चूनां,
‘तस्य साधारणत्वात्’ अथमपि साधारण एव न्यायः, यथैक एव
यूपः सर्वपञ्चूनां साधारणः, एवमयमप्यष्टमाष्टविधेयत्वात् साधारणो
भविष्यति ।

नैतद्युक्तं,—‘अङ्गप्रतिकर्षवचनादष्टमाष्टविधेयत्वात् यूपस्य सा-
धारणमुपपद्यते, न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति, यतोऽष्टमा-
ष्टविधेयत्वादस्यापि साधारणमुपपद्येत । यदेतत् ‘यूपस्य स्वस्व-
करोति’ इति, तत् अन्तःप्रयोगसम्बद्धं,—स्वस्वकार्यमन्त्रं कर्तुं यमुपादत्ते
तं युपादिति । न च, अन्यस्य साधारण्येऽन्यस्य साधारण्यं युक्तं,
सम्भवन्ति श्लोकस्यापि यूपस्य बहवः प्रकला इति । सोऽकप्रयोग-
वचनास्य भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं
प्रापयन्ति, अष्टमाष्टविधेयत्वादित्यतो भेद एव युक्तः’ इति । तच्च
उच्यते,—यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षं, न च, अन्यस्मिन्
प्रतिष्ठयमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति, नैतद्युक्तम्, असम्बद्धयोर्हि तदेवं

भवति न सम्बद्धयोः । अथञ्च प्रकृतौ यूपमनुनिष्पद्यते, तदस्य यूप-
प्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः ; अतो यच्च यूपस्तथायमपि ।

यच्च, 'यूपस्य स्वरं करोति' इत्यन्तः प्रयोगसम्बद्धा श्रुतिरिति ;
तदपि नैवम्, द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य,—एक उपादानकालः,
एक उपास्तस्य प्रयोगकालः ; यद्धि उपादातव्यं, न हि,
तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते, न ह्यनुपादाय ग्रीहीन्, प्रस्तुत्य
प्रयोगं, ग्रीहीन् मृगयति ; एवंकुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्त्तते ।
अथञ्च यूपं द्विद्यमानमनुनिष्पद्यते, अतो यच्च छेदनं, तथायमपि ।
यदपि, एकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः सम्भवन्तीति ; स्यादेवं यदि
प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादानं भवेत्, विशिष्टस्य तु उपादानमुक्तम्,—
ततो यः प्रथमः प्रकृतः परापतेत्, स स्वरः कार्य्य इति वचनात्,
बह्वनाञ्च प्राथम्याभावात्* बहवो न सम्भवन्ति ॥

सू० सोमान्ते च प्रतिपत्तिर्दृश्यात् ॥१०॥ (यु०) ॥

भा० सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते, 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति
स्वरश्चायन्नवैश्रसाय' इति, तत् साधारण्ये एवोपपद्यते, तन्नापवर्गे
अग्नीषोमीयान्ते एव स्यात् । तस्मादपि साधारणः ॥

सू० तत्काखो वा प्रस्तरवत् ॥११॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् ॥

* बह्वनाञ्च प्राथम्याभावादिति सन्दर्भः क० सं० हि० पृक्तके नास्ति । क्रीतपुक्तके
यत्र उदृत रवासे इति ।

द्व० न वोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥१९॥
(आ० नि०) ॥

भा० नास्मानुबन्धाकालस्य स्तरोः प्रहरणं । किंकारणम् ? । इदमेव प्रहरणोत्पत्तिवाक्यं, 'सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति स्वरं चायश्चवैश्रवाच' इति ; अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते, स यदि साधारणः, ततः सर्वपञ्चूनां कृतार्थं कर्षाणि अन्तेऽस्योत्सर्गविशेषस्य अग्नी प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते, अथ तु पृथक् स्यात्, ततोऽग्नीषोमीयस्थान्ते एव दृश्येत । 'अथ वचनमिदं कस्मात् भवति,—अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात्' । नैतदेवं, वचनेन दावुत्सर्गस्य विशेषौ* उच्येयाताम्,—अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च, तथा वाक्यभेदः स्यात् तस्माच्चैतदचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति, 'प्रदेशात् प्रस्तरे तथा',—प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणमुक्तम्,—'आग्नीर्मिः प्रस्तरं प्रहरति' इति, तत् चोदकेन प्रतिपश्य प्राप्यते,† तच्चानुबन्धाकालस्य दर्शनं युज्यते, न स्वरप्रहरणस्यैतदस्ति ; तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः ॥ (१९।३।५अ०) ॥

हादशाचे कृष्णविषाचाप्राप्तमस्थान्याह एव कर्मेवताधिकरणम् ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमाप्नातं,—'कृष्णविषाचया कडूयति' इति । तत्रैव च पुनः श्रुतं,—'नीतासु दक्षिणासु पात्राखे कृष्ण-

* 'दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणविशेषौ' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† 'प्राप्तान्ते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

विषाणां प्रास्यति' इति । तदुभयं दादशाहे सोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र विचार्यते,—किमन्ये प्रथमे वा अहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं
कर्त्तव्यम्, अथवा अन्ये एव ?—इति । किं प्राप्तम् ?,—

सू० अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ये प्रथमे
वाहनि विकल्पः स्यात् ॥१३॥ (पू०) ॥

भा० विकल्पः कर्त्तव्यः,—‘अन्ये प्रथमे वा अहनि’ प्रासनम् । कुतः ? ।
‘धर्मविप्रतिषेधात्’,—यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, उत्तरेष्वहःसु प्राग्
दक्षिणानयनात्, ये पदार्थाः तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मः, स बाध्यते ;
अथान्ये, ततः पूर्वेषामह्नां दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्त-
कण्डूयनं धर्मः, स बाध्यते ; स एव धर्मविप्रतिषेधः । तस्मादिकल्पः ॥

सू० पाशेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात् प्रातः-
सवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥१४॥ (सि०) ॥

भा० न एतदेवं,—स्यादिकल्प इति, किन्तुहि, ‘विषाणानियमः
स्यात्’,—विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत, अन्ये अहनि
प्रासनं स्यात् । कस्मात् ? । ‘प्रातःसवनमध्यत्वात्’,—अहनि प्रातः-
सवनानि अस्याहर्गणस्य मध्ये, तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुगृहीतो
भविष्यति ।

‘नश्वितरयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः, स बाध्यते’ । नैष
दोषः,—नैतच्छ्रूयते,—पाणिना कण्डूयितव्यमिति, अर्थात् प्रत्यासत्त्या
क्रियते, यस्मादर्थः, न स सोदनार्थः । ‘एवमप्युत्तरयोः प्रत्या-
सत्त्या हस्त एव प्राप्नोति’ । अत्र ब्रूमः,—‘शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्’,—

अथ च, नित्य-काम्य-वैमिनिकानि कर्माणि चोपपत्ति-
काणानि, तेषां वचने आहितेन अग्निना कार्यं; नचान्यस्मिन् अतौ
ब्रह्मो वचनेऽग्निराधातुं, सोऽयमसंबोगो भवति भेदेनाधाने; अथ
तु सर्वकर्मणामर्थं तत्कमाधानं, नैव विरोधो भवति। तस्मादपि
तन्मम् ॥ (११।३।२ अ०) ॥

अग्निषोमीयादिषु यूपस्य तन्नेषामुद्गाभाधिकरणम् ।

सू० यूपस्याकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे पञ्चवः अग्नीषोमीय-सवनीयानुबन्ध्याः, तेषां यूपः,
'खादिरे बध्नाति, पासात्रे बध्नाति, रौहितके बध्नाति' इति श्रुतः ।
तत्र विचार्यते,—किं चक्षाणां पशुबन्धाणां भेदेन यूपः, अथवा,
तन्मम् ? इति । किं प्राप्तं ?—भेदेनेति । किंकारणं ? । अग्नीषोमीये
तावत् प्रयोगवचनेन गृह्यते यूपः, उत्तरयोरपि सोदकेन प्राप्यते,
कर्कशेषावसाचिनः सोदकप्रयोगवचना भेदेन यूपं प्रापयन्ति;
तस्माद्भेदः ।

एवं प्राप्ते उच्यते, 'यूपस्य' तन्मं भवेत् 'अकर्कशकालत्वात्', नात्र
पशुकर्मकाले उत्पत्तिः, किन्तुर्हि ?—इत्यक्कासा,—'दीक्षासु यूपं
हिनन्ति क्रीते वा राजनि' इति । तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते
विशेषः, अस्मै पशुबन्धाय यूपोऽयम्, अस्मै नेति, सर्वेभ्यश्च युज्यते ।
तस्मात् सर्वार्थो भवति ॥

सू० एकयूपस्य दर्शयति ॥ ४ ॥ (यु०) ॥

भा० एकं यूपं चक्षाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति, सवनीये

पत्रौ 'चिह्नाय धूपं परिवीक्ष' इति चिह्नाय परिध्यायं निदधाति । यदि
 ज्ञाना धूपा भवेद्युः, ततः पूर्वस्य धूपस्यापवर्गात् धूपान्तरे चोद्देशेनैव
 प्राप्ते चिह्नाय परिध्यायं न विधातव्यं भवेत्; अथ तन्म धूपः, ततः
 संस्कारा अपि तन्ममित्यग्नीषोमीये एव परिवीतस्य स्मार्थत्वात् पुनः
 खणीये परिध्यायं न प्राप्नोति, तद्विधानं भवति, विधीयते च ।
 तस्मादपि तन्मम् ॥ (११।३।३५०) ॥

धूपसंस्कारायां तन्मेवागुहानामिकरवम् ।

सू० संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्वर्थकास्तत्वात् ॥५॥ (पू०) ॥

भा० धूपसंस्कारा ये पशुतन्ममध्ये क्रियन्ते, यथा ग्रीष्मम्, अञ्जनम्,
 उच्छ्रयणं, परिध्यायश्च, तेषु चिह्नते,—किं तस्य तस्य पत्रोर्भेदेन
 कर्त्तव्याः, अथ वा, तन्मम्? इति । किं प्राप्तं?—'संस्कारास्त्वावर्त्तेरन्'
 धूपस्य, न यथा धूपसन्मं तथा स्युः । किंकारणम्? । 'अर्थकास्तत्वात्',
 —अर्थः पत्रोर्भियोजनं, तत्कासा एते संस्काराः, तत्र दृश्यते
 विशेषः,—यस्य पत्रोर्भियोजनकास्ते स्मार्ताः, तदर्थं इति । इतरयोश्च
 पत्रोरमाप्तकास्तत्वात् तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः । तस्मादावर्त्तेरन्,
 अथा अग्नेः संमार्जनम् ॥

सू० तत्कासास्तु धूपकर्मत्वान्नस्य धर्मविधानात्
 सर्वार्थानाञ्च वचनादन्यकास्तत्त्वम् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० सत्यम् आवर्त्तेरन् यदि ते नियोजनकासाः भवेद्युः,

‘तत्काशासु’ एते, दीक्षाकाशाः । कथं ज्ञायते ? । ‘यूपकर्मत्वात्’,—
न एते नियोजनार्थाः, यूप एतैः क्रियते, यूपो नियोजनार्थः, सच
दीक्षासु कर्मणः, ‘दीक्षासु यूपं क्षिणन्ति’ इतिवचनात्, संस्कारैश्च
स क्रियते ; तस्माद्दीक्षाकाशा एवैते संस्काराः ।

‘ननु ह्येदमभावं तच्च यूपस्य श्रूयते, न यूपक्रिया’ । उच्यते, न
किञ्चिद्द्वयं यूपस्यमस्ति, यस्य ह्येदमस्येत्येतत्, तदेतदेवं विज्ञायते,—
दीक्षासु ह्येदमादिभिर्न्यूपं करोतीति । ह्येदमपहणञ्च मुख्यत्वात्
प्रदर्शनायं, यत्कारणं नासौ ह्येदमेव केवलेन यूपो भवतीति । एवं चेत्,
दीक्षाकाशा एवैते संस्काराः । ‘सर्वार्थानाञ्च’ सतां ‘वचनात्’
केवास्यत् ‘अन्यकाख्यं’ कृतं, यथा आग्निमाहतादूर्ध्वं ‘अनुयायैश्चरन्ति’
इति । तस्मात् यूपवत् संस्कारा अपि तन्मम् ।

‘यूपकर्मत्वात्’ इत्यस्य अपरा व्याख्या,—यूपकर्म तत्, ये एते संस्काराः
ह्येदमाद्याः,—यूपोऽयमेव क्रियते जोषणादिव्यापारेण, यथा
वाजपेयेन सप्ताट् ; सङ्कलितस्येत्तस्य पुनःक्रिया निरर्थिका ;
तस्मात् अनादृजः ।

‘नन्वेवं सति निरुद्धपश्चादपि कामं स एव यूपः कर्मण्यो
भवेत्’ । वादं भवेत्, यदि निरिष्टिकेन यामप्रतिषेधो न स्यात्, अस्ति
तु स प्रतिषेधः ; तस्माच्च भवति, यथा न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तर-
मपि क्रियते । अथ वा, यदर्थं स यूपः कृतः, तत्कर्मापहणं,
तस्यापवर्गे यूपोऽपि अपहृतः ॥

सू० सङ्कलमानञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥ (यु०) ॥

‘चिद्वृता यूपं परिवीथ्य सवनीयं पशुसुपाकरोति’ इति

परिक्लृप्तेन यूपधर्मान् अनुक्रममाणः सकृन्मितं स्वातं यूपं दर्शयति,
इतरथा, सुख्यत्वात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत* । 'आगन्तव्यार्थमिति चेत्' । न,
प्रकृतितः सिद्धत्वात् । तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः ॥ (११।१।४ अ०) ॥

स्वरोः साधारणाधिकरणम् ।

अस्ति स्वरः, 'यूपस्य स्वरं करोति' इति श्रुतः,† स किं सर्वपशूनां
तन्त्रं भेदेन वा ?—इति । किं प्राप्तम्?—

दृ० स्वस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८८ ॥ (पू०) ॥

भा० 'स्वरः' खलु तन्त्रे तन्त्रेऽपवृज्येत, 'अस्वकालत्वात्', नास्य स्वः
कालः उत्पन्नौ, कर्षकाले यमुपादीयते 'स्वरणा स्वरधितिना वा
पशुं समनक्ति' इति, यस्य पशोः समञ्जनकाले उपासस्तदर्थोऽसाविति
श्रूयते विशेषः ; तस्माद्भेदः । 'ननु 'यूपस्य स्वरं करोति' इति
स्वकाला एवास्त्योत्पत्तिः' । न खलु, एवाप्यन्तःप्रयोगैव । अपि च
कार्यवचनोऽत्र स्वरशब्दः, 'स्वरं करोति',—स्वरकार्यं करोति, यत्कारणं,
स्वरं ज्ञायते स्वरकार्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनं । ननु 'क्त्वन्ते स्वरोः
प्रतिपत्तिर्दृश्यते 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति स्वरश्चायश्चवैश्वस्य'
इति' । सत्यमस्ति दर्शनं तन्तु स्वरमात्रस्य, न तु स्वरविशेषस्य । तत्र
अग्नीषोमीये उपासस्य तन्त्रतया प्रवृत्तस्य दर्शनं सोमान्ते स्यात्, अथवा,
चोदकप्राप्तस्यानुबन्ध्याकालस्य ?—इति संशये किं न्याय्यं,—यदनु-

* 'सकृन्मितं यूपं दर्शयति । इतरथा मुखात् प्रोक्षणेनोपक्रमेत' इति क०
च० दि० पू० पाठः ।

† 'इति श्रुते' इति क० च० पू० पाठः ।

बन्ध्याकालस्य दर्शनं भवेत्, न तस्मत्तया प्रवृत्तयेति । कुतः ? ।
यत उक्तो न्यायः “स्वदसम्प्रापवर्गः स्वादसकालत्वात्” इति । न च,
दर्शनं केवलं साधकं भवति, यथासम्भवन्तु दर्शनं कल्पितम् । तदेवं
यथा प्रसारस्थानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं, तद्वत् स्वरोरपि भविष्यतीति ॥

सू० साधारण्यो वानुनिष्पत्तिस्तस्य साधारण्यत्वात् ॥६॥
(सि०) ॥

भा० नैतदस्ति, प्रतितन्त्रं स्वभेदः—इति, किमर्थं ‘साधारण्यः’
स्यात् । कुतः ? । यतोऽयमनुनिष्पद्यते, धूपः साधारण्यः सर्वपञ्चूनां,
‘तस्य साधारण्यत्वात्’ अयमपि साधारण्य एव न्यायः, यद्येक एव
धूपः सर्वपञ्चूनां साधारण्यः, एवमयमप्यमृष्टमाषविशेषत्वात् साधारण्यो
भविष्यति ।

नैतद्युक्तं,—‘अङ्गप्रतिकर्षवचनादमृष्टमाषविशेषत्वात् धूपस्य सा-
धारण्यमुपपद्यते, न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति, यतोऽमृष्ट-
माषविशेषत्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतत् ‘धूपस्य स्वरं
करोति’ इति, तत् अन्तःप्रयोगसम्बद्धं,—स्वरकार्यमन्त्रं कर्तुं यमुपादत्ते
तं धूपादिति । न च, अन्यस्य साधारण्येऽन्यस्य साधारण्यं युक्तं,
सम्भवन्ति द्वेकस्यापि धूपस्य बहवः प्रकला इति । सोदकप्रयोग-
वचनास्य भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं
प्रापयन्ति, मृष्टमाषविशेषत्वादित्यतो भेद एव युक्तः’ इति । तच्च
उच्यते,—यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षं, न च, अन्यस्मिन्
प्रतिव्यङ्ग्यमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति, नैतद्युक्तम्, असम्बद्धयोर्हि तदेवं

भवति न सम्बद्धयोः । अथञ्च अकलो यूपमनुनिष्पद्यते, तदस्य यूप-
प्रतिकर्षादेव सिद्धः प्रतिकर्षः ; अतो यच्च यूपस्तत्रायमपि ।

यच्च, 'यूपस्य स्वरं करोति' इत्यन्तः प्रयोगसम्बद्धा श्रुतिरिति ;
तदपि नैवम्, द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य,—एक उपादानकालः,
एक उपान्तस्य प्रयोगकालः ; यद्धि उपादातव्यं, न हि,
तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते, न ह्यनुपादाय ग्रीहीन्, प्रस्तुत्य
प्रयोगं, ग्रीहीन् हृगयति ; एवंकुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्तेत ।
अथञ्च यूपं ह्यिद्यमानमनुनिष्पद्यते, अतो यच्च हेदगं, तत्रायमपि ।
यदपि, एकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः सम्भवन्तीति ; स्यादेवं यदि
प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादानं भवेत्, विशिष्टस्य तु उपादानमुक्तम्,—
ततो यः प्रथमः अकलः परापतेत्, स स्वरः कार्य्य इति वचनात्,
बह्वनाञ्च प्राथम्याभावात्* बहवो न सम्भवन्ति ॥

सू० सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥१०॥ (यु०) ॥

भा० सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते, 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति
स्वरश्चायन्नवैश्रसाय' इति, तत् साधारण्ये एवोपपद्यते, तन्नापवर्गे
अग्नीषोमीयान्ते एव स्यात् । तस्मादपि साधारणः ॥

सू० तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥११॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥

* बह्वनाञ्च प्राथम्याभावादिति सन्देहः क० सं० हि० पृष्ठके नास्ति । श्रौतपृष्ठके
यमः उद्धृत एवास्ति इति ।

सू० न वोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥१२॥
(आ० नि०) ॥

भा० नाखानूवन्ध्याकालस्य स्वरोः प्रहरणं । किंकारणम् ? । इदमेव प्रहरणोत्पत्तिवाक्यं, 'सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति स्वरं चायन्नवैश्वस्य' इति ; अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते, य यदि साधारणः, ततः सर्वपञ्चमी कृतार्थे कर्माणि अन्तेऽस्योत्सर्गविशेषस्य अग्नौ प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते, अथ तु पृथक् स्यात्, ततोऽग्नीषोमीयस्यान्ते एव दृश्येत । 'अथ वचनमिदं कस्मात् भवति,—अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात्' । नैतदेवं, वचनेन दाबुत्सर्गस्य विशेषौ* उच्येयाताम्,—अग्नौ च प्रहरणं, सोमान्ते च, तथा वाक्यभेदः स्यात् तस्माच्चैतदचनम् । यत्तु प्रस्तरवदिति, 'प्रदेशात् प्रस्तरे तथा',—प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयोः प्रहरणमुक्तम्,—'आग्नीर्मिः प्रस्तरं प्रहरति' इति, तत् शोदकेन प्रतिपश्य प्रप्यते,† तच्चानूवन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते, न स्वरप्रहरणस्यैतदस्ति ; तस्माद्विषमोऽयमुपन्यासः ॥ (१२।३।५.अ०) ॥

दादश्रात्रे कृष्णविषाद्याप्रासनस्यान्याच्च रव कर्तव्यताधिकरणम् ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमाप्नातं,—'कृष्णविषाद्यया कष्टूचति' इति । तत्रैव च पुनः श्रुतं,—'नीतासु दक्षिणासु चान्ताखे कृष्ण-

* 'दशैर्पूर्वेतासवोः प्रहरणविशेषैः' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

† 'प्राप्नोते' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

विषाणां प्राप्नोति' इति । तदभयं दादशाहे चोदकेन प्राप्तम् ।
तच्च विषार्थे,— किमन्ये प्रथमे वा अहनि कृष्णविषाणायाः प्रासनं
कर्त्तव्यम्, अथवा अन्ये एव ?—इति । किं प्राप्तम् ?,—

सू० अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ये प्रथमे
वाहनि विकल्पः स्यात् ॥१३॥ (पू०) ॥

भा० विकल्पः कर्त्तव्यः,—‘अन्ये प्रथमे वा अहनि’ प्राप्तम् । कुतः ? ।
‘धर्मविप्रतिषेधात्’,—यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते, उत्तरेष्वहःसु प्राग्
दक्षिणानयनात् ये पदार्थाः तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मः, स बाध्यते ;
अथान्ये, ततः पूर्ववामङ्गां दक्षिणानयनादूर्द्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्त-
कण्डूयनं धर्मः, स बाध्यते ; स एष धर्मविप्रतिषेधः । तस्मादिकल्पः ॥

सू० पाण्येस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात् प्रातः-
सवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥१४॥ (सि०) ॥

भा० न एतदेवं,—स्यादिकल्प इति, किन्तु हि, ‘विषाणानियमः
स्यात्’,—विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत, अन्ये अहनि
प्रासनं स्यात् । कस्मात् ? । ‘प्रातःसवनमध्यत्वात्’,—बह्विनि प्रातः-
सवनानि अस्याहर्गणस्य मध्ये, तेषां विषाणाकण्डूयनं धर्मोऽनुगृहीतो
भविष्यति ।

‘नष्वितरयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयनं धर्मः, स बाध्यते’ । नैष
दोषः,—नैतच्छ्रूयते,—पाणिना कण्डूयितव्यमिति, अर्थात् प्रत्यासत्त्या
क्रियते, यद्यार्थादर्थः, न स चोदनार्थः । ‘एवमप्युत्तरयोः प्रत्या-
सत्त्या हस्त एव प्राप्नोति’ । अत्र ब्रूमः,—‘शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्’,—

प्रातःखनमेवे कष्टूयनस्य त्रिष्टुत्वारुत्तरधोरपि विषाणाकष्टूयनमेव
नियम्येत, 'अभिप्रष्टुत्तत्वात्',—अभिप्रष्टुत्तस्य नियमस्योत्सर्गे आक्षर-
विरोधः स्यात् ।

'अथ प्रकृतौ कथमुत्सर्गः? । विषाणाया अभावात् । अन्य-
विषाणा कस्मात् कष्टूयनार्थेन नोत्पाद्यते? । पूर्वविषाणायाः वसन-
धारणयत्नविमोकार्थं, तत् यद्यन्या विषाणा आनीयेत, तस्या धारण-
मदृष्टार्थं, तस्य अदृष्टार्थः कल्पयितव्यः स्यात् । इह तु उत्तरप्रातःखने
धारयितव्या विषाणा, तस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणं ।
तस्मात् आद्यस्याहः दक्षिणानयनकालादूर्ध्वं विषाणाकष्टूयनमेव
स्यात् ॥ (११।३।५अ०) ॥

राजसूयेणैव रवं हविष्कृतायै वान्विसर्गोऽधिकरहः ।

सू० वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे* तथा स्यात् ॥१५॥

भा० राजसूये नानावीजिकेष्टिः,—'अग्नये मृहपतये आशूनामष्टा-
कपालं निर्वपेत्, सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं, सवित्रे प्रसवित्रे
सतीनानामष्टाकपालम्' इति । "नानावीजेष्वेकमुलूखलं विभवात्"
(५।१।१ सू०) इत्युक्तम् । अतस्तस्यां क्रमेणावहन्तिः क्रियते ।
प्रकृतौ च श्रूयते,—'अपः प्रवेष्ट्यन् वाचं यच्छति तां च हविष्कृता
विस्तृजति' इति । हविष्कृद्व्यहणं च कालखलक्षणार्थमित्युक्तम्,—"तथा-
ह्नामपीति चेत्" (३।१।५ सू०) । "न कालविधिसोदितत्वात्"
(३।१।६ सू०) इति । इहानेको हविष्कृदाह्नाकालः । तत्र पूर्वव

* 'वीजभेदे' इति क० ख० दि०, का० जी० एवं आदर्शपुस्तकपाठः । एवं
परचापि ।

विचारणा,—किमने प्रथमे वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः,
अथ वा अनय एव ? इति । तथैव च पूर्वः पक्षः,—प्राक्
हविष्कृत्कालात्, ये पदार्थाः तेषां वाग्यमो धर्मः, स वाध्येत, यदि
पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियते; अथोत्तरस्मिन्, ततो हविष्कृत्कालात्
ऊर्द्धं ये पदार्थाः, तेषां व्याभाषणकरणं धर्मः, तदाध्येत । तथैव
चोत्तरः पक्षः,—व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिप्रवृत्त-
त्वादिति । अधिकरणप्रदेशोऽयम् ॥ (११।३।६अ०) ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिकाकाल एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ।

सू० पशौ च सपुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥१६॥

भा० अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च; तयोः पाशुकं पौरो-
डाशिकं च तन्त्रम् । अत्रापि सैव चिन्ता,—किं पाशुककर्त्तव्यं हवि-
ष्कृदाङ्गकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः, उत पौरोडाशिककर्त्तव्यं ? इति ।
तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ चोक्तौ । अथमप्यधिकरणप्रदेश एव ।

‘ननु नैव पशौ हविष्कदस्ति औपध्वर्थत्वात्’ । सर्वार्थेऽप्येवं कृत्वा
चिन्तते । कृत्वाचिन्तेयम् ॥ (११।३।७अ०) ॥

अग्निचवनेऽग्निविनोक्तं प्रधानापवनेकाकालाधिकरणम् ।

अग्नौ श्रूयते,—‘अग्निं धुनज्जि प्रवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतत्
धुनक्ति’ इति, पुनः ‘इमं स्नानं मधुमन्तं धयायाम् इत्यग्निविनोक्तं
जुहोति’ इति । तच्च विचार्यते,—किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे

विमोकः कर्त्तव्यः, उत, प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोकः?—
इति ।

सू० अग्नियोगः सोमकाखे तदर्शत्वात् संस्कृतकर्मस्थः
परेषु साङ्गस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोकः स्यात्
॥१७॥ (पू०) ॥

भा० अङ्गप्रधानार्थे योगः, सर्वापवर्गे च विमोकः स्यात् । किंकार-
णम् ? । अविशेषेण श्रूयते,—‘अग्निं युनक्ति प्रवसा घृतेनेति जुहोति
अग्निमेवैतन् युनक्ति’ इति । न च, श्रूयते,—‘तस्मै अस्मै वा कर्त्तव्ये
इति, अविशेषात् सर्वार्थमिति विज्ञायते । अपि च, तस्मिन् युक्ते-
ऽग्न्याङ्गाणि प्रधानानि च कियन्ते, तस्मादपि सर्वार्थः; तदुक्तं,
“सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात्”* (१।७।१६०) इति ।
सर्वार्थं चेत्, ‘सर्वापवर्गे विमोकः’ कर्त्तव्यः । तदा हि योगकार्य-
मवसितं भवति, योगापवर्गश्च विमोकः ॥

सू० प्रधानापवर्गे वा तदर्शत्वात् ॥१८॥ (सि०) ॥

भा० न वा सर्वापवर्गे विमोकः स्यात्, किन्तु हि ‘प्रधानापवर्गे’ एव ।
प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते,—‘पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यात्रानेव
यज्ञस्तमात्मभते’ इति ; यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति विज्ञायते । तस्मात्
प्रधानार्थे येनः । प्रधानार्थस्ते, तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति ।
तस्मात् तच्च विमोकः । अविशेषविधानं यज्ञसंयोगेन विशेषेण
युज्यमानं विशेषार्थं भवति ॥

* ‘सर्वेषां शेषः स्यात् प्रयुक्तत्वात्’ इति सर्वेचैव पाठः ।

सू० अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपट्टकार्य-
त्वात् ॥१६॥ (यु०१) ॥

भा० एवञ्च कृत्वा अवभृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रति-
षेधो युक्तो भविष्यति, 'न होतारं दृणीते नार्षेयम्' इति यथान्यायो-
पदिष्टः । सोमार्थे हि होतृवरणं कृतं,—'यद्धोतारं दृणीते जगतीं
तदृणीते' इति । एतस्मिन् न्यायेऽसति तदप्यङ्गप्रधानार्थमिति अव-
भृथेऽपि प्रसज्येत, तच्च कृतार्थत्वात् प्राकृतं होतृवरणं नैव प्राप्नोति,
तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः । सति त्वेतस्मिन् न्याये तदपि प्रधानार्थमेव ।
तत्रापि हि यज्ञसंयोगः,—'यददृता वषट् कुर्युर्भाह्व्यं यज्ञस्याग्नी-
र्गञ्जेत्, यदृता वषट् कुर्वन्ति एकधा तद् यजमाने यज्ञस्याग्नीः
प्रतितिष्ठति' इति । प्रधानार्थं चेत्, तदपवर्गे तत्कार्यमवसितमिति
अवभृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, उच्यते
च । तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक्त इति ॥

सू० अहरगणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ॥२०॥ (यु०२)

भा० अहरगणे च दादग्नाहे प्रत्यहं योगविमोक्तौ दर्शयति,—'स वा
अहरह्युगन्ति अहरहर्विसुञ्चति' इति, तदुपपद्यते यदि प्रधानार्थं
योगः, इतरथा आद्ये ऽहनि योगः स्यात् अन्ये विमोक्तः, तदा हि
सर्वापवर्ग इति ॥ (११।३।८अ०) ॥

उपसत्काशस्य सुब्रह्मण्याङ्गायस्य भेदेवावदानाधिकरणम् ।

भा० द्वादशाहे उपसत्काशं सुब्रह्मण्याङ्गानं प्रति विन्यस्यते,—किं भेदेन कर्त्तव्यम्, अथवा तन्त्रेण ?—इति । कर्मभेदाद्भेदेनेति प्राप्ते उच्यते,—

सू० सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥२१॥
(पू०) ॥

भा० 'सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं' स्यात् । कुतः ? । 'अन्यकालत्वात्',—कर्मप्रयोगान् पृथक्कालेयं, तच्च न मृश्यते विमेषः, अमृश्यमाणविमेषे तन्त्रभावे कुतः, 'दीक्षावत्',—तच्च दीक्षा पृथक्कालत्वात् तन्त्रं भवति, तथेयमपि ॥

सू० तत्काला त्वावर्त्तेत प्रयोगतो विशेषसम्बन्धात् ॥
॥ २२ ॥ (सि०) ॥

भा० तस्मिन्नेव द्वादशाहे 'तत्काला' या सुब्रह्मण्या, या 'तु आवर्त्तेत',—भेदेन स्यात् । कुतः ? । प्रयोगं प्रति तस्याः विशेषसंबन्धो भवति, 'अस्य सुत्यामागच्छ' इति, अद्येत्युक्ते अः परस्यो वेति नोक्तं भवति । तथापि च, प्रकृत्यनुदेशात् वक्तव्यं, तस्मादावर्त्तेत ॥

सू० अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत्पश्यसि,—अद्येति विशेषसंयोगादावप्यतिरिति, नैतत् युक्तम्,—कुतः ?—यतः 'अप्रयोगाङ्गम्' एतत् यत् अद्येति वचनम्, इदं हि प्रकृतौ एकत्वादङ्गः अविवक्षितम्, अर्थादेव सिद्धत्वादनङ्गीकृतत्वाच्च

केद्वयेन प्राप्नोति, यावदुक्तं ज्ञात्, सुत्यामानश्चेति, तावदेव अयेति ।
सुत्यात्मञ्च सर्वेषाञ्छास्त्रम् अविच्छिद्यम् । तस्मात् तन्मम् ॥

सू० स्यात् प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० 'खाद्' भेदः 'प्रयोगनिर्देशात्' । यद्यपि अद्यग्रन्थस्यार्थो न
विवक्षितः, तथापि यस्मिन् अहनि प्रयुज्यते, तत्कालस्य प्रधान-
स्योपकरोति, मान्यकालस्य; 'कर्तृभेदवत्', तद् यथा 'अष्टावध्वर्यु-
दत्तरे विहारे हवींषि आसादयति, मादृतीमेव प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणस्मिन्' इत्यौत्तरवैहारिकाणि अङ्गानि देशभेदात् मादृत्याम्
न उपकुर्वन्ति; यथा तानि देशभेदात् न उपकुर्वन्ति एवमिदमपि
कालभेदादन्यकालस्य गोपकरिष्यति । तस्मादावर्तेत ॥

सू० तद्वृतस्थानादग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात् ॥
॥ २५ ॥ (दि० आ० नि०) ॥

भा० 'अथोच्येत,—एकस्मिन्नहनि आहुता देवता आहुतसंस्कृता
भवति, एका वासौ, तस्याः पुनराहुतमनर्थकम् 'अग्निवत्',—यथा
अग्नेः स्रष्टाधानेन संस्कृतस्य न पुनःकर्मणि संस्कारः एतस्य क्रियते—
इति । तद्यायुक्तम्, यत्कारणं, प्रतिकर्मापवर्गः,—यस्मिन् कर्मणि
आहुतानं क्रियते, तदर्थं तद्भवति, तस्य कर्मान्ते अपवर्गः, यथा अन्येषां
सुत्याकालानां संस्काराणामग्निसंमार्गादीनाम् । तस्मादावर्त्तति ॥

सू० अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति' वदुक्तं,—यथा अग्नेराधानं सर्वकर्मणि तन्मै भवति,
एवमिदमपीति,—एतस्य कः परिहारः ? । आभावान्तं सूत्रम् ॥

सू० न, प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २७ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० 'न' एतत् आधानेन तुल्यम्, आधानस्य स्वकालत्वात्,—
स्वकालं हि तत् क्रियते,—तत्र न गृह्यते विशेषः ; इदं पुनः
कर्मकालमाह्वानं, तत् यस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति
गृह्यमाणविशेषं । तस्मात् न एतत् आधानेन तुल्यम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (हे०) ॥

भा० लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति,—प्रत्यहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति, एवं
हि आह, 'संस्थिते संस्थितेऽह्न्याग्नीभागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्या-
माह्वयेति इति प्रेष्यति'—इति प्रेषणमाह्वानक्रियार्थं । तस्मादपि
प्रत्यहमाह्वानम् ॥

सू० तद्धि तथेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०) ॥

भा० तदित्यनेन यूपारूढिति प्रतिनिर्दिशति,—'तद्धि' यूपारूढतिकर्म
यथा यूपैकाद्विन्यां तन्मै भवति, तथा इदमपि भविष्यति । 'किं
तस्य चास्यच सादृश्यं ?' । तत् क्रियमाणमवश्यं कस्यचित् यूपस्थान्तिके
भवति, सर्वसाधारणस्थान्तिकस्य दुर्लभत्वात्, यथा तत् एकस्य
कस्यचित् यूपस्थान्तिके क्रियमाणं सर्वयूपार्थं भवति, एवमिदमपि एकस्य
कस्यचित् सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भविष्यतीति ॥

सू० नाशिष्टत्वादितरन्ध्रायत्वाच्च ॥ ३० ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैव एतत् तेन तुल्यम् । कुतः ? । 'अश्लिष्टत्वात्',—नाच
 धूपान्निवे होमः श्रियते । अविषहितमग्निकम्, आहवनीय
 प्रतिषेधार्थम् एतत्—इत्युक्तम् "इतरप्रतिषेधो वा ॥ "अन्नास्त्रत्वाच्च
 देवानाम्" ॥ (११।२।२६।२७ सू०) इति । 'इतरन्यायत्वाच्च',—
 इह तु इतरो न्यायः, कालभेदाद् गृह्यमाणविशेषस्यादत्त्या भवितव्य-
 मिति । तस्माद्विषम उपन्यासः ॥

सू० विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३१ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ कस्यिद्,—धूपादिह दादग्राहिको विधिः तन्मं दृष्टो
 वसतीवरीपर्यन्तोऽवष्टयादिश्च, अयमपि च दादग्राहिको विधिः,
 तत्सादृश्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति ॥

सू० न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३२ ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० तत्र । कुतः ? । 'कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्'—कृत्स्नोऽन्यो विधिः
 पुनः प्रयुज्यते, अभिषव-पवमान-ग्रहचमस-सोच-ब्रह्मादिः, 'प्रधानवत्'
 तद्यथा, प्रधानानि प्रत्यक्षं क्रियन्ते, तथा । तत्र वसतीवरीवदा सकृत्त्वं
 स्यात्, सोचादिबदा बहुकालः कृतं स्यात् ? तत्र बहुकालः कृतमिति
 न्याय्यम्, तथा सर्वेषामुपकरोति ; सकृत्कृतं तु यत्र क्रियते,
 तत्रैव कालभेदादुपकुर्व्यात् । तस्मादावृत्तिः ॥ (११।३।८ प्र०) ॥

इदमपार्थिवान्वयप्रवेगे पूर्वदेशोपादानस्य रेखिकमाधिकरन्ध्रम् ।

सू० लौकिकेषु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥३३॥
(सि०) ॥

भा० इह लौकिकार्था उदाहरणं । यथा देशः,—समे दर्शपूर्णमासाभां
यवेत', कर्त्तारः,—दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोरसत्त्वार ऋत्विजः, जुगादीनि
च पाचाणि । तेषु विचारः,—किं, प्रतिप्रयोगम् अन्यानि उपादेयानि,
उत, तानि वा अन्यानि वा उपादाय प्रयोगः? इति । किं
प्राप्तम्,—अन्यानि अन्यानि उपादेयानीति । किंकारणम्? ।
निरिष्टिकेन* पुनःक्रियां त्रिष्टा न आचरन्ति । इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,—
'लौकिकेषु यथाकामी' तानि वा अन्यानि वा,—अनिश्चयः । कुतः? ।
'संस्कारानर्थलोपात्',—न कश्चित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्मादीनां
संस्कारः कृतो योऽन्योपादाने लुप्येत । नाथर्थालोपः, अन्यैरपि हि
ब्रह्मते प्रयोगः कर्तुं । तस्मादनियमः । अथ यदुक्तं,—निरिष्टिकेन
त्रिष्टा यागं न आचरन्ति,—इति; एतैराचरन्तीति, तस्मात् नैव
दोषः । ननु 'ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ-इति स्मरन्ति' । पुरुष-
धर्मोऽसौ न कर्षधर्मः, कर्षसंयोगाभावात् प्रकरणाभावाच्च ।
(११।३।१० अ०) ॥

पाचाणां चा-कर्मसमाप्ति-धारणाधिकरन्ध्रम् ॥

देशेषु कर्तव्येषु च धर्मवसितं । पात्रेषु उत्तरा कथा करिष्यते,—

* "इहाग्निर्वेता निरिष्टा कुत्सिता निरिष्टा निरिष्टकाः पुनःप्रयोगान्वाह इत्यर्थः",
इति माधवः ।

सू० यज्ञायुधानि धार्यैरन् प्रतिपत्तिविधानादजीव-
वत् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० यज्ञपाचाणि तु आ अन्तात् धारयितव्यानि । कुतः ? । 'प्रति-
पत्तिविधानात्',—प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानीये कर्मणि विधीयते,—
'आहिताग्निमग्निभिर्हन्ति यज्ञपाचैश्च' इति, तदर्थः ; 'अजीववत्',—
तद्यथा, अर्धगणे सर्वेषामङ्गान्मृजीवोऽवश्ये प्रतिपादनार्थं धार्यते,
'अजीवमसु प्रहरन्ति' इति श्रूयते ॥

सू० यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तच्च यथा-
कामी तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा० न वेद्यं पाचाणां प्रतिपत्तिः, किमर्हि,—यजमानसंस्कारोऽयं,
'तदर्थः' तेषां पाचाणामर्थः 'श्रूयते' । 'कथं ज्ञायते ?' । तेषां
द्वितीयया निर्द्देशात्, यजमानस्य द्वितीयया ; 'तच्च यथाकामी'
स्यात्, तेषां अन्येषां वा प्रासनं, 'तदर्थत्वात्', अर्थकर्मत्वात्
पाचाणां, यैः—कैश्चिदर्थः सिध्यतीति ॥

सू० मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३६ ॥ (उ०) ॥

भा० मुख्यानी वा आद्यानी पाचाणां धारणं, नानियमः । कुतः ? ।
'मरणस्यानियतत्वात्',—अनियतकालं मरणं, कदाचित्तानि पाचाणि
उत्सृष्टानि भवेयुः, मरणं चापद्येत । तच्च यजमानवरीरसंस्कार-
लोपः स्यात् । 'एवमपि तावद्धारयितव्यानि चावदपरः प्रयोगः, परतः

तदीयैः पादैरर्थकर्षो भविष्यति' । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानमन्त्रेषाम्
अनर्थकम् । तस्मात्साध्यधारणेनैव न्याय्यम् ॥

सू० यो वा यजनीयेऽहनि चियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेषवत् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ वा, न मुख्यानां धारणं, 'यो यजनीयेऽहनि चियेत'
यजमानः, 'स' अनेन संस्कारेण 'अधिकृतः स्यात्', तस्य तानि
पात्राणि सन्निहितानि । 'उपवेषवत्',-यथा साक्षात्प्राजिन
एवोपवेषोपधानेन अधिकारः, तस्योपवेषः सन्निहित इति ॥

सू० न, शास्त्रलक्ष्यत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० तदेतत् 'न' उपपद्यते । किंकारणं ? । शास्त्रलक्ष्यं तद्वति,
यत्तु तत् साक्षात्प्राजिन एवोपवेषो गान्यस्येति, तच्च हि साक्षात्प्राज्या
शास्त्रा तामनुनिष्यद्यते उपवेषः, तस्मात्साक्षात्प्राजिनोऽसंभवः ।
अथेदम् अनियतं संस्कारविधानं यजनीये वा अहनि अन्यत्र वा,
अनारभ्य-विधानात्, 'आहिताग्निमग्निभिर्हन्ति यज्ञपात्रैश्च' इति ।
न च, अन्यस्मिन्नहनि यज्ञपात्राणामुपवेषवदसंभवः, प्रक्यते हि
धारणेन सन्नादयितुम् । तस्मादुपवेषोऽदृष्टान्तः ॥

सू० उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥
(पुनः आ०) ॥

भा० अथ वा, धारणं न, किन्तु, संस्कारकाले अन्वाग्नि
नवानि पात्राणि उत्पाद्यानि 'प्रयोजकत्वात्' संस्कारस्य, 'आशिरवत्',-

यथा, ऋतपेथे 'घृतव्रतौ भवतः' इति वचनात् अभावे व्रतदुष्टः, 'अन्यां यजमानस्य व्रतयुक्ताम्' आशिरे दुहन्ति' इति श्रुतेः आशिरार्था अन्या गौरपादीयते, एवम् ॥

सू० शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥ (आ० आ०) ॥

भा० अथ पश्यसि,—एवं सति यज्ञपाचशब्दोऽसमञ्जसो भवति, यज्ञसम्बन्धेन हि पाचाणि यज्ञपाचाणि भवन्ति, न च, नवानां यज्ञसम्बन्धोऽस्तीति ॥

सू० तथाशिरे ॥ ४१ ॥ (आ० आ० नि०) ॥

भा० 'आशिरे'ऽपि याऽसौ अन्या गौरपादीयते, सा यजमानस्य व्रतधुङ् न भवति, तच्च शब्दस्य अमामञ्जस्यमेव । यदि तचान्या गौः, इहापि अन्यानि पाचाणि भविष्यन्ति, वक्तव्यो वा विशेषः इति । अवसुच्यते,—

सू० शास्त्रात्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकीर्षा प्रकृतावथे-
हापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥ (पु० आ० नि०) ॥

भा० 'शास्त्रात्' 'विप्रयोगस्तत्र',—शास्त्रेण तच्च शब्दस्य असामञ्जस्य, व्रतदुष्टो विप्रयोगः कृतः, 'घृतव्रतौ भवतः' इति एकद्रव्यचिकीर्षया 'यजमानस्य व्रतयुक्तामाशिरे दुहन्ति' इति ऋतपेथे चोदकेन प्राप्यते, ततश्चासम्भवात् निवर्त्तेत, आशिरश्च गां प्रधुक्ते, तस्मात् तच्च शब्दा-

* 'व्रतदुष्टाद्' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

तदीयैः पादैरर्थक्यं भविष्यति' । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानमन्त्रेषाम्
अनर्थकम् । तस्मान्मुख्यधारणेनैव न्याय्यम् ॥

सू० यो वा यजनीयेऽहनि स्त्रियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेशवत् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ वा, न मुख्यानां धारणं, 'यो यजनीयेऽहनि स्त्रियेत'
यजमानः, 'स' अनेन संस्कारेण 'अधिकृतः स्यात्', तस्य तानि
पाचाणि सन्निहितानि । 'उपवेशवत्',-यथा साक्षात्प्राजिन
एवोपवेशोपधानेन अधिकारः, तस्योपवेशः सन्निहित इति ॥

सू० न, शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० तदेतत् 'न' उपपद्यते । किंकारणं ? शास्त्रलक्षणं तद्वति,
यत्तुत साक्षात्प्राजिन एवोपवेशो गान्यस्येति, तच्च हि साक्षात्प्राजिन
शास्त्रा तामनुनिष्पद्यते उपवेशः, तस्मात्साक्षात्प्राजिनोऽसंभवः ।
अथेदम् अनियतं संस्कारविधानं यजनीये वा अहनि अन्यत्र वा,
अनारभ-विधानात्, 'आहिताग्निमग्निभिर्हवन्ति यज्ञपाचैश्च' इति ।
न च, अन्यस्मिन्नहनि यज्ञपाचाणामुपवेशवदसंभवः, प्रक्यते हि
धारणेन सत्पादयितुम् । तस्मादुपवेशोऽदृष्टान्तः ॥

सू० उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥
(पुनः आ०) ॥

भा० अथ वा, धारणं न, किन्तुर्हि, संस्कारकाले अन्वादि
नवानि पाचाणि उत्पाद्यानि 'प्रयोजकत्वात्' संस्कारस्य, 'आशिरवत्',-

यथा, अतपेवे 'धृतरौ वक्त' इति कस्मात् कदावे अतपे. यथा
 यवमानस्य प्रतयुक्तम् आग्निरे दुहन्ति इति कते. य. अ. नि. ४०
 अथा नौरपादीयते, इवम् ।

सू० अन्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥ आ० आ० नि० ।

भा० अथ यथाचि,— एवं इति यथाचिरेण अन्दासामञ्जस्यमिति
 यवमानस्येन हि याचाचि यथाचिरेण अन्ति न इ. यथाचि
 यवमानस्योऽस्तीति ॥

सू० तथाग्निरे ॥ ४१ ॥ (आ० आ० नि० ।

भा० 'आग्निरे'ऽपि याचौ अथा नौरपादीयो, यथा यवमानस्य
 प्रतयुक्तं न भवति, तत्र अन्दास्य अन्तामञ्जस्यमेव । यदि तत्र
 गौः, इत्यादि अन्तामि याचाचि न विद्यन्ति, कस्यो वा विवेकः इति ।
 अथयुक्ते,—

सू० शास्त्रानु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकार्षा प्रकृतावये-
 हापूर्वार्थवद्व्युत्तोपदेशः ॥ ४२ ॥ (पु० आ० नि०) ॥

भा० 'शास्त्रानु' 'विप्रयोगस्तत्र',—शास्त्रेण तत्र अन्दास्य अप्रामादस्य,
 अतदुद्देशे विप्रयोगः कृतः, 'धृतरौ भवतः' इति एकद्रव्यचिकार्षा
 'यवमानस्य प्रतयुक्तमाग्निरे दुहन्ति' इति अतपेवे चोद्देशेन प्राप्यन्ते,
 ततश्चासम्भवात् निवर्त्तेत, आग्निरेण गां प्रयुक्ते, तस्मात् तत्र अन्दास्य—

* 'प्रतयुक्तम्' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

तदीयैः पापैरर्थक्यं भविष्यति । पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानमन्त्रेषाम्
अनर्थकम् । तस्मात्सुखधारणमेव न्याय्यम् ॥

सू० यो वा यजनीयेऽहनि स्त्रियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेषवत् ॥ ३७ ॥ (आ०) ॥

भा० अथ वा, न मुख्यानां धारणं, 'यो यजनीयेऽहनि स्त्रियेत'
यजमानः, 'य' अनेन संस्कारेण 'अधिकृतः स्यात्', तस्य तानि
पात्राणि सन्निहितानि । 'उपवेषवत्',-यथा साक्षात्प्राजिन
एवोपवेषोपधानेन अधिकारः, तस्योपवेषः सन्निहित इति ॥

सू० न, शास्त्रलक्ष्यत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० तदेतत् 'न' उपपद्यते । किंकारणं ? । शास्त्रलक्ष्यं तद्वति,
यत् उत साक्षात्प्राजिन एवोपवेषो नान्यस्येति, तच्च हि साक्षात्प्राजिन
शास्त्रा तामनुनिष्पद्यते उपवेषः, तस्या असाक्षात्प्राजिनोऽसम्भवः ।
अथेदम् अनियतं संस्कारविधानं यजनीये वा अहनि अन्यत्र वा,
अनारभ्य-विधानात्, 'आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च' इति ।
न च, अन्यस्मिन्नहनि यज्ञपात्राणामुपवेषवदसम्भवः, अस्म्यते हि
धारणेन सम्पादयितुम् । तस्मादुपवेषोऽदृष्टान्तः ॥

सू० उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥
(पुनः आ०) ॥

भा० अथ वा, धारणं न, किन्तु, संस्कारकाले अन्यानि
नवानि पात्राणि उत्पाद्यानि 'प्रयोजकत्वात्' संस्कारस्य, 'आशिरवत्',-

यथा, ऋतपेथे 'घृतव्रतौ भवतः' इति वचनात् अभावे व्रतदुहः, 'अन्यां यजमानस्य व्रतयुक्ताम्' आश्रिरे दुहन्ति' इति श्रुतेः आश्रितार्याः अन्या गौरपादीयते, एवम् ॥

सू० शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥ (आ० आ०) ॥

भा० अथ पश्यसि,—एवं सति यज्ञपाचशब्दोऽसमञ्जसो भवति, यज्ञसम्बन्धेन हि पाचाणि यज्ञपाचाणि भवन्ति, न च, नवानां यज्ञसम्बन्धोऽस्तीति ॥

सू० तथाश्रिरे ॥ ४१ ॥ (आ० आ० नि०) ॥

भा० 'आश्रिरे'ऽपि याऽसौ अन्या गौरपादीयते, सा यजमानस्य व्रतधुङ्ग न भवति, तच्च शब्दस्य अमामञ्जस्यमेव । यदि तचान्यः गौः, इहापि अन्यानि पाचाणि भविव्यन्ति, वक्तव्यो वा विशेषः इति । अवमुच्यते,—

सू० शास्त्रात्तु विप्रयोगस्तच्चैकद्रव्यविकीर्षा प्रकृतावथे-
हापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥ (पु० आ० नि०) ॥

भा० 'शास्त्रात्' 'विप्रयोगस्तच्च',—शास्त्रेण तच्च शब्दस्य अमामञ्जस्य, व्रतदुहे विप्रयोगः कृतः, 'घृतव्रतौ भवतः' इति एकद्रव्यविकीर्षया 'यजमानस्य व्रतयुक्तामाश्रिरे दुहन्ति' इति ऋतपेथे चोदकेन प्राप्यते, ततश्चासम्भवात् निवर्त्तेत, आश्रितस्य गां प्रयुक्ते, तस्मात् तच्च शब्दा-

* 'व्रतदुहाय' इति आदर्शपुस्तकपाठः ।

सामञ्जसमनुदस्यते, 'अथेह' अपूर्वार्थो न सन्त्यतः प्राप्यते, चक्षपाचैह
दाहोऽविशेषेण प्रत्यक्षः श्रुतः; सम्भवति च तेषां सम्पादनं धारणेन ।
तस्मादिहाकस्मिकं शब्दस्यासामञ्जस्यप्रयणं भवतीति धारणमेव
पाचाणाम् ॥ (११।३।१२अ०) ॥

पाचाणामाधानमारभ्य धारणाधिकरणम् ॥

एवं स्थितमपर्थ्यवसितं, अन्तरा-चिन्तान्तरं क्रियते, - चक्षपाचाणि
धारयितव्यानीत्युक्तं । तत्र चिन्त्यते, - किं पौर्णमास्या आरभ्य धारयि-
तव्यानि उत अग्न्याधेयात्? - इति । किं प्राप्तम्?, -

सू० प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४३ ॥ (पू०) ॥

भा० 'पौर्णमास्याः' आरभ्य धारयितव्यानीति । कुतः? । 'प्रकृत्य-
र्थत्वात्' । इमानि पाचाणि अग्नारभ्योक्तत्वात् दर्शपूर्णमासार्थानि,
तत्रैवास्त्युत्पत्तिः, उत्पत्तिप्रसूति च धारणं । तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य
धारयितव्यानि ॥

सू० अग्न्याधेये वाविप्रतिषेधात्तानि धारयेन्नरणस्या-
निमित्तत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा पौर्णमास्या आरभ्य-धारणं, किन्तर्हि अग्न्याधेयात् ।
कुतः? । 'वाविप्रतिषेधात्', - यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि, तानि
सोदकेन पवमानहविषु प्राप्तानि, ततश्च प्रसूति धार्यमाणेष्वविप्रति-
षेधो भवति, 'मरणस्थानिनिमित्तत्वात्', प्राक् पौर्णमास्याः, यदि

भरत्तमापद्येत, यजमानशरीरसंस्कारसोपो भवति । आधानाधारभ्य
धार्यमाणेषु अविप्रतिषेधो भवति । तस्मादाधानादारभ्य धारणम् ॥

सू० प्रतिप्रपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४५ ॥ (पू० उ०) ॥

भा० स्थितादुत्तरं, यदुक्तं (७५८४० ११५०) पाचैरर्थे क्रियते,—
यजमानस्य संस्कार इति । तत्र, किमर्थं?—‘प्रतिपत्तिः’ एषा
पाचाणामग्नीनां च यजमानशरीरे । कथम्? । ‘यथा अन्येषां’ द्रव्याणां
सोमसिक्तानां अवष्टयगमनं प्रतिपत्तिस्तद्वत्, तुल्यो हेतुः, तान्यपि
नामाकर्ष्यसु प्रयुक्तानि प्रतिपादनार्हाणि, इमान्यपि पाचाणि अग्नयस्य
तथैव; तस्मात् तेषामपि प्रतिपत्तिः । ‘ननु दृतीयासंयोग उभयत्र
विद्यते (७५८४० ५५०)’ । न खलु । यजमानशरीरेऽग्नीनां पाचाणां
च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः, न दहनमाहिताग्नेः, दहने च दृतीया, तत्र तेषां
गुणभाव एव, तैर्हि तत् साध्यते; निक्षेपणे तु द्वितीयैव, यथा,
‘दक्षिणे पाणौ जूहुमासादयति’ ॥ (११।३।१३ अ०) ॥

सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यैश्वराधिकरणम् ॥

सू० उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्वरन्तीति सर्वेषा-
मविश्लेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४६ ॥ (सि०) ॥

भा० राजपेक्षे प्राजापत्यान् पश्यन् प्रकृत्य श्रूयते,—‘उपरिष्ठात्
सोमानां प्राजापत्यैश्वरम्’ इति । तत्र विचार्यते,—किम् आर्भव-
काले प्रचरितव्यम्^(१), उत ब्रह्मवतां सोमानामुपरिष्ठात्^(२), उत
विकारस्थाने^(३), अथवा सर्वसोमानाम् उपरिष्ठात्^(४)? इति । किं

प्राप्तम् ?—आर्भवकाले इति । कुतः ? । प्रकृतौ आर्भवकाले प्रचारो वृत्तः, प्रकृतिवदिहापि तथैव कर्त्तव्यः । एवञ्च अङ्गविपर्ययासो न कृतो भवति । यदि सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः क्रियेत, तत 'आग्निमाहतादूर्द्धम् अनुयाजैश्चरन्ति' इति 'प्रहृत्य परिधीन् हारि-
योजनम्' इति-एतदुभयमपि विपर्यस्येत, न आग्निमाहतादूर्द्धमनु-
याजैश्चर्येत, कृत्वा च हारियोजनं परिधयः प्रह्रियेरन् ! सोऽयमङ्गानां
विपर्ययासो विना वचनेन क्रियेत, अथ तु आर्भवकाले प्रचारः, ततो
नैव दोषो भवति ।

एवं प्राप्ते उच्यते,—'उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति'
उक्ते सर्वसोमानाम् उपरिष्ठात् प्रचर्येत । कुतः ? । 'अविशेषात्,—
'सोमानाम्'—इत्युक्ते सर्वसोमानाम् अविशेषवचनात् प्रतीयते । यत्तु,
आर्भवकालः प्रकृतितः प्राप्यते इति, 'अवाच्यो हि प्रकृतिकालः'
सोदकेनैव प्राप्तः, तदर्थो विधिः कृतकरोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्
सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचारः ॥

सू० अङ्गविपर्ययासो विना वचनादिति चेन्न ॥ ४७ ॥
(आ०) ॥

भा० अथ यदुक्तम्,—एवं सति 'अङ्गविपर्ययासो विना' वचनेन
कृतो भविष्यति—इति, तस्य कः परिहारः ?—इत्याभाषान्तं सूचम् ॥

सू० उत्कर्षः संयोगात् कालमात्रमिरतश्च ॥ ४८ ॥
(आ० नि०) ॥

भा० नैव दोषः,—यदुक्तम्,—अङ्गविपर्ययासः—इति । कथं कृत्वा ? ।
पशुप्रचारे तावदुक्तव्यमाणे अनुयाजानां परिधिप्रहरणस्य च

‘उत्कर्षो’ न्यायः, ‘संयोगात्’,—तानि हि पञ्चप्रचारेण क्रमतः संयुक्तानि । नच, आग्निमाहृतस्यानुयाजैः सह, हारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः ; न हि, परिधिप्रहरणं हारियोजन-स्याङ्गं, हारियोजनो वा परिधिप्रहरणस्य, उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानस्य ; एवमाग्निमाहृतमनुयाजास्य यदि परस्परस्याङ्गभूतानि भवेयुः, एकस्य वा प्रधानस्य, ततः, एतेन क्रमेणोपकुर्वन्तीति विवक्षितः क्रमः स्यात्, अथ पुनः पञ्चोरङ्गमनुयाजाः, आग्निमाहृतं सोमस्य, तथा परिधिप्रहरणं पञ्चोरङ्गं, हारियोजनः सोमेज्यात्, तेषां क्रमो निष्प्रयोजनः ; तस्मादविवक्षितः । ‘कालमात्रमितरत्र’,—‘आग्नि-महृतादूर्द्ध्वमनुयाजैस्वरन्ति’ इति ‘प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारि-योजनम्’ इति,—एतस्मिन् काले इति लक्षणाग्निमाहृतं परिधि-प्रहरणं च ; अनपेक्ष्य लक्षणापाये कालः,—यथा अग्निहोत्रवेलायाम् आगन्तव्यमिति, यत्रापि अग्निहोत्रं नास्ति तत्रापि अनपेक्षा वेला । ‘नन्वेवंलक्षणा भवति’ । न हि, कालः एवेह अत्यर्थः, ज्ञा तावत् पूर्वकाले एव स्मर्यते, ऊर्द्ध्वशब्दोऽपि देशं कालं वा ब्रूयात्, देशस्यासम्भवात् कालार्थो विज्ञायते ॥

सू० प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ४६ ॥

(हि० पू०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचार इति, नैतत् युक्तं, ‘शस्त्रवतां’ सोमानामुपरिष्ठात् प्रचारो युक्तः । कुतः ? । ‘प्रकृतिकालासत्तेः’—एवं प्राकृतस्यासत्तौ कृतः प्रचारो भविष्यति,

निष्कृष्टानि केवलान्यनर्थकानि भवन्ति । न च, सवनीयानां सूक्त-
वाकोऽस्ति, यच्चैतानि उच्यते रन् पाशुक एव सूक्तवाकः तेषां प्रसङ्ग-
सिद्धः, अतस्तत्र एतद्देवतानां सङ्कीर्तनं युक्तं, स चोक्तव्यते, तस्मात्
तासामयुत्कर्षः । आर्षञ्चैवमनुगृहीयते । यत्तु,—‘यथा निष्कर्षे-
ऽनन्वयः’—इति, ‘समानतन्मत्वादर्थलोपादनन्वयः’,—समानतन्मत्वा दर्श-
पूर्णमासौ, तयोः साधारणं सूक्तवाक्यानां, तद्यथार्थं निविज्ञते,
अर्थलुप्तं सामावाद्यादेवतानां पौर्णमास्यां सङ्कीर्तनम्, इतराणां च
इतरच; यत्कारणं, या इष्टा देवताः ताः सङ्कीर्तनेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते,
इयमपि इष्टा न काचिदन्तरितेति । तस्मात्, ‘यथा निष्कर्षेऽनन्वयः’
इत्यदृष्टान्तः ॥ (१९।३।१५ अ०) ॥

इति भट्टश्रीश्रवरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥०॥

Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each	11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	2	8
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. I—III @ /10/ each Fasc.	5	10
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each	0	10
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each	1	4
Nītisāra, or, The Elements of Polity, By Kārandaki, (Sans.) Fasc. II—IV	1	14
Parisistaparvan (Sans.) Fasc. I	0	10
Piṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. I	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I and II	1	4
Rig Veda, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV	0	10
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	5	0
Ditto Aśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	6	14
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7;	23	2
IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc.	2	8
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each	1	4
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each	0	10
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	1	4
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	0	10
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣya, (English) Fasc. III	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	2	0
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	6	14
Taittirīya Āraṇyaka, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each	15	0
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each	20	0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each	1	14
Ditto Prātiśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	1	4
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each	1	4
Ditto Aitareya Svetāsvatara Kena Isā Upanishads, (English) Fasc.	1	4
I and II @ /10/ each	11	14
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each	6	14
Uttara Nishadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each	6	4
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—4, @ /10/ each Fasc.	1	4
Vishnu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each	4	6
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	5	2
The same, bound in cloth		

Arabic and Persian Series.

*Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each	8	2
Am-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXIV @ 1/4 each	30	0
Bādsah-nāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīfī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	5	10
Ditto Azādi, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each	6	0

(Turn over.)

Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	Rs. 1	18
Isbāh, with Supplement, (Text) 34 Fasc. @ /12/ each 35	8
Maghāzī of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 5	3
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each 9	6
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I 1	0
Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/ 12	0
Mu'āshir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each 3	12
Nekhat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0	12
Nizāmī's Khirad-nāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each 2	0
Sayyid's Iqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each 8	12
Tabagāt-i-Nāsiri, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	5
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each 14	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each 6	4
Tārīkh-i-Haihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each 6	10
Wā'o Rāmin, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each 3	5

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each .. 50 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1855 to 1869 (incl.) @ 4/ per No.; and from 1870 to date @ 8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (8), 1855 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (5), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 2 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by H. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 1 1
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 4 0
- A Grammar and Vocabulary of the Northern Baluchi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 4 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 3 0
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 4 0
1. Anis-ul-Musharrifin .. 3 0
2. Catalogue of Fossil Vertebrata .. 2 0
3. Ditto of Arabic and Persian Manuscripts .. 1 0
4. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor .. 2 0
5. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1 0
6. Isfāhāt-us-Sūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, &c. .. 1 0
7. Ināyat, a Commentary on the Hishyah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
8. Jawāmi-ul-ʿilm ir-riyāʿi, 163 pages with 17 plates, &c. Part I .. 2 0
9. Khizānat-ul-ʿilm .. 4 0
10. Muhibbānā, Vols. III and IV, @ 20/ each .. 40 0
11. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, &c. @ 5/ each .. 12 0
12. Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purāṇa), Sanskrit .. 1 0
13. Sharaya-eol-Islām .. 4 0
14. Tibetan Dictionary .. 10 0
15. Ditto Grammar .. 3 0
16. Vaidya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer .. 2 0
- Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XVIII @ 1/ each .. 18 0
- Nepalish Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

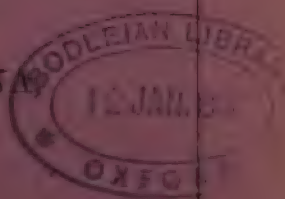
BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 541.

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीश्वरस्वामिकृतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MĪMAṆSĀ' DARS'ANĀ
WITH THE COMMENTARY OF
ŚVARA SVAMIN.
EDITED BY
MAHES'ACHANDRA NYĀYARATNA.
FASCICULUS XVIII.

CALCUTTA :

PRINTED BY A. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1885.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvana Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Áśvaláyana Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	6
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1	0
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /10/ each	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—11, @ /10/ each Fasc.	.. 29	6
Cbhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0	10
Dāsa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	.. 6	0
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIII @ 1/ each	.. 13	0
Kāl Madhab, (Sans.) Fasc. I	.. 0	10
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVIII @ /10/ each	.. 10	10
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	.. 2	8
Nṛsiṃha Tāpanī, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1 & 6, @ /10/ each Fasc.	7	8

(Continued on third page of cover.)

मीमांसा—दर्शने

११ अध्याये ४ पादः ।

राजसूये चाग्रावैश्वनादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० षोडशैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्
तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥ (पु०) ॥

भा० राजसूये षानि अनुक्तदेशकालानि प्रधानानि, यथा, 'चिंतयन्ते
दे'; एवमादि* चिन्त्यते,—किं तच्चाङ्गानां तन्त्रभावः, उत भेदः ?
इति । किं प्राप्तं ?—'राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां' प्रधानानां 'तन्त्र-
मङ्गानि' । कुतः ? । 'समवायात्',—फलनिर्वर्त्तने तेषां समवायः,
समेत्य एतानि फलं साधयन्ति, नैकशः । कथं ज्ञायते ? । 'षोड-
शैकत्वात्',—'राजसूयेन'—इत्येकवचनान्तेन शब्देन तानि प्रधानानि
उक्त्वा, फलसम्बन्धः कृतः; तस्मात् समुदायः फलवान् । यच्च फलवत्
चिकीर्षितं, तदर्थं इतिकर्त्तव्यता, इतिकर्त्तव्यता च अङ्गानि; तस्मात्
तन्त्रम् ॥

सू० प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्
समुदायो हि तन्निर्द्दन्त्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः
स्यात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० न चैतदेवं,—तन्त्रमङ्गानीति, किमर्थं ?—भेदेन । कुतः ? ।

* एवमादीनि इति क० च० पु० पाठः ।

‘प्रतिदक्षिणं’ ‘कर्तव्यमन्यात्’, एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेदः श्रूयते,—
 ‘आग्नावैष्णव एकादशकपाशः, ऐन्द्रावैष्णवसहस्रः, वैष्णवस्त्रिकपाशः,
 वामनो दक्षिणा । सोमापौष्ण एकादशकपाशः, ऐन्द्रापौष्णसहस्रः,
 पौष्णसहस्रः, श्यामो दक्षिणा’ इति, दक्षिणाभेदात् प्रतिदक्षिणं
 कर्तव्यमन्यो भवति । वामनपरिक्रीताः पूर्वस्य चिसंयुक्तस्य कर्त्तारः
 अग्निसुत्तरस्य चिसंयुक्तस्य । श्यामपरिक्रीता उत्तरस्य चिसंयुक्तस्य
 कर्त्तारः, तेऽप्यग्नं पूर्वस्य । अतः कर्तव्यभेदादग्न्यभेदः ‘दृष्टिवत्’,
 तद्यथा, पौर्णमासकालानि अङ्गानि कालभेदाच्च दर्शस्योपकुर्वन्ति,
 एवमिहापि कर्तव्यभेदाच्च परस्परस्य । तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यानीति ।

अतः,—‘सोदगैकत्वादुत्तरस्यापि समुदायो विवक्षितः’—इति ।
 उच्यते,—‘समुदायो हि तन्निर्दिष्टा’, समुदायः फलनिष्पत्त्या, ‘विवक्षितः’,
 ‘तदेकत्वात्’, फलैकत्वात् सहवचनं, न प्रयोगैकत्वात्, ‘दृष्टिवत्’,
 यथा, दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि फलैकत्वात् समासवचनम्,
 ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति ॥

सू० तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥ (यु०) ॥

भा० अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति,—‘पूर्वं चिसंयुक्तसुत्तरं चिसंयुक्तम्’—
 इति; तस्यभेदे हि पौर्वापर्यं स्यात् । ‘नन्येकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्षं
 पौर्वापर्यं भवेत्’, । नैवम्, एतद्व्याख्यानेषु तु विज्ञायते साङ्गयोः

* “सोमापौष्ण एकादशकपाशः, ऐन्द्रापौष्णसहस्रः, पौष्णसहस्रः, श्यामो दक्षिणा ।
 आग्नावैष्णव एकादशकपाशः, ऐन्द्रावैष्णवसहस्रः, वैष्णवस्त्रिकपाशो वामनो दक्षिणा’ इति
 व्यावसायिकाणां पाठः ।

प्रधानधोरेतत् पौर्वपर्यमिति । एवं आह,—‘यत्पूर्वं चिसंयुक्तं वीरजगनं
तत्, अदुनरं चिसंयुक्तं पद्मजगनं तत्’ इति । पद्मसम्बन्ध
बाह्यधोर्भवति न चेन्नयतोः, तस्मात् दर्शनमेवेतत् ॥ (११।४।१ अ०) ॥

राजसूये कर्माख्यताधिकारस्य ।

सू० अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० तत्रैव विचार्यते,—किमुपक्रमे ये कर्त्तारस्त एव आ अन्तात्,
उत, अनियमः,—त एवान्ये वा?—इति । किं प्राप्तं?—‘अनियमः
स्यादिति चेत्,—इति चेत् पश्यसि,—प्रतिदक्षिणं कर्त्तव्यसम्बन्धः इति
अनियमः । पवित्रदक्षिणाभिः धे परिक्रीताः पविचार्यास्तै भवन्ति,
पविचार्यते तेषामपवर्गः, उत्तरे कर्मणि यथाकामी, ते वा अन्ये वा;
सुः । तस्मादनियमः ॥

सू० नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतदेवं युक्तम्,—अनियमः—इति, किन्तु?—य एव प्रक्रमे
ते एव आ अन्तात् सुः । कस्मात्? । ‘उपदिष्टत्वात्’ आदावेव वरणकाले
यजमानेन तेषामुपदिष्टम्,—अनेन मां राजसूयसंश्लेगेन कर्त्तव्यमुदायेन
याजयत—इति । वरणं च प्राक्कर्त्तव्यप्रवृत्तैः, तद् अष्टह्यमाणविशेषत्वात्
तन्त्रं, तेन आगताः* सर्वार्था भवन्ति । आह,—‘यदि समुदायमुद्दिश्य
त्रियन्ते, तत एवम्; अथ पूर्वमवयवं पवित्रमुद्दिश्य, ततो न

* अवागता इति आदित्येपुनर्वाक्यं ।

सर्वार्थासादर्या एव भवन्ति' । किं पुनरथ सुकृत्? समुदायमुद्दिश्येति,
तथा सति अविज्ञेन कर्तुः कर्म निर्वर्तते, इतरथा पविषामो उत्तरस्मिन्
कर्माणि त एव कामतो न संप्रवर्तेरन्, अन्ये च कर्मारो नोपपद्येरन्,
कर्माविन्नः स्यात् ॥

सू० साधवातिपत्तिश्च* ॥ ६ ॥ (यु०१) ॥

भा० एवं च सति साधवं भवति, इतरथा प्रतिकर्मोपादानं,
तत् गुह्यं स्यात् । अलिङ्ग्याज्ययोः साध्यभिचारो धर्मः, तस्मात्
समुदायमुद्दिश्य प्रियम्, तथा च तत्त्वम् ॥

सू० प्रयोजनैकत्वात् ॥ ७ ॥ (यु०२) ॥

भा० एकस्य प्रयोजनमवयवदक्षिणानामपि समुदायसम्पत्तिः, न हि
अवयवेन केवलेन कृतेन कश्चिदर्थः, अवयवैः समुदायः सम्पादयितव्य
इति अवयवे परिक्रीयन्ते, तेषां समुदायसम्पत्तौ कृतार्थत्वम् । तस्मात्ते
एव कर्तार आभूतात् सुः । आह,—‘यदि समुदायसम्पत्तौ, अवयवज्ञः
परिक्रयः सहादेव कर्तव्यः, किं पुनः आहत्या?’—इति उच्यते,—

सू० विशेषार्था पुनःश्रुतिः ॥ ८ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० उभयथा परिक्रये प्राप्ते सहादा प्रत्यवयवं वा, परिक्रयविशेषो
नियम्यते,—प्रत्यवयवं कर्तव्यः । इत्यस्य श्रुतिनियमेन च वामनो दक्षिणा,

* काष्ठापचित इति का० श्री० पु० एवं आहर्गुह्यकपाठो न समीचीनतया
प्रतिभाति ।

‘अधुतमभिषेचनीये ददाति’ इत्येवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥
(११।४।२अ०) ॥

अवेष्टापदानां भेदाधिकरणम् ॥

सू० अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याद्विज्ञदर्शनात् ॥ ६ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेव राजसूये अवेष्टिः,*—‘आग्नेयोऽष्टाकपाखो हिरण्यं दक्षिणा वार्हस्पत्यसूदः त्रितिष्ठो दक्षिणा’ इत्याद्याता; तस्यां चिन्त्यते,—किम् अङ्गानां भेदः, उत, तन्त्रभावः?—इति । किं प्राप्तम्?,—‘अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्यात्’, तन्त्रता, ‘विज्ञदर्शनात्’, विज्ञं हि तन्त्रभावस्य सूचकं दृश्यते,—‘यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं ऊत्ता अभिचारयेद् यदि वैश्वो वैश्वदेवं यदि राजन्य ऐन्द्रम्’ इति । सामस्ये च हविषां निधानमुपपद्यते, ऐकतन्त्र्ये† च सामस्यम्, तस्मादैकतन्त्र्यम् । ‘ननु विज्ञमुपदिश्यते, कुतः प्राप्तिः ? । सह चोदगया प्राप्तिः, ‘अथैता दिव्यामवेष्टयः इमं वा अथ तं लोकं पुनरुपावरोहन्ति’ इति । अवेष्टिरिति चैकवच्युते, ‘एतयाऽव्यासकामं याजयेत्’ इति च ॥

सू० वचनात् कामसंयोगेन ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० न वा तन्त्रभावः । कुतः ? । उक्तो न्यायः,—प्रतिदक्षिणां वा

* “ता अवेष्टय उत्पत्तिवाक्ये एवमाद्याक्ये, आग्नेयमष्टाकपाखं निर्वपति, हिरण्यं दक्षिणा; ऐन्द्रमेकादशकपाखम्, अथभो दक्षिणा; वैश्वदेवं चरुं, पित्र्येनोऽष्टोदो दक्षिणा; नैवावयवीमाभिषां, वसा दक्षिणा; वार्हस्पत्यं चरुं, त्रितिष्ठो दक्षिणेति” इति व्यासभाष्यम् ।

† एकतन्त्र्ये इति सर्वत्र पाठो न सलोपीयः ।

कर्तृसम्बन्धः स्याद्-इति । 'लिङ्गदर्शनात्'-इति यदुक्तं, तच्च ब्रूमः,—
 'वचनात्' इयं 'कामसंयोगेन' अपि श्रूयते,—'एतयैवात्राद्यकामं
 याजयेत्' इति । तत्रैतद्दर्शनम् ; न च, तच्च दक्षिणाभेदः, न हि,
 राजसूयिको दक्षिणास्तुच प्राप्यन्ते ; 'एतयैवात्राद्यकामं याजयेत्'—
 इति च एकवचनान्तेन शब्देन फलं प्रति निर्देशात् सहप्रयोग एव ;
 तत्रैतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्मात् तदपेक्षमेतत् ॥

सू० क्रत्वर्थीयामिति चेन्न वर्षसंयोगात् ॥ ११ ॥
 (आ०नि०) ॥

भा० अथ पश्यसि,—'क्रत्वर्थीयाम्' एवैतद्दर्शनं भवतु, एवं प्रकृतशेषम्
 भविष्यति-इति, तच्च न । कुतः ? । 'वर्षसंयोगात्',—'यदि ब्राह्मणो
 यजेत', 'यदि वैश्वः' इति, न च, कतौ ब्राह्मणवैश्वौ स्याः, राजन्यस्यैव
 राजसूयः, 'राजा राजसूयेन' इतिवचनात् । तस्मात् क्रत्वर्थीया-
 मेतद्दर्शनम् ॥ (११।४।३अ०) ॥

पवमानेष्टिद्विषा भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० पवमानहविःषैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥
 ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

भा० आधाने पवमानेष्टिः,—'अग्नये पवमानायाद्याकृपासं निर्वपति,
 अग्नये पाक्काय, अग्नये हुषये' इति । तच्च विचार्यते,—किम् आधामैक-
 तन्त्र्यं, भेदः ?-इति । किं प्राप्तम् ?—'पवमानहविःषैकतन्त्र्यं' स्यात् ।

कुतः ? । 'प्रयोगवचनैकत्वात्',—एक आद्यां प्रयोगवचनः, अज्ञो*
निरूप्यासीति । प्रयोगवचनैकत्वात् सहप्रयोगः, तच्च न गृह्यते विशेषः,
तस्मादैकतन्त्रम् ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गञ्च सह प्रयोगं दर्शयति,—'समानवर्हीषि भवन्ति' इति ।
अनुवादोऽयं वर्तमानोपदेशात् ॥

सू० 'वचनात् तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०) ॥

भा० नाचैकतन्त्रं† स्यात्,—किमर्हि, 'तन्त्रभेदः' । स च नपञ्चेव
प्रथमाया भेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम् । कस्मात् ? । 'वचनात्' वचनमिदं
भवति,—अथ यः कामयेत कवीजान् अथान् स्थापिति तस्याग्रये
वचमानाय निरूप्य अथ पावकाय गुरुषु चोत्तरे हविषी समानवर्हीषी
निर्वपेत् अदेनमग्रहीतेन स उत्तरं वर्षीयान् अथान् भवति—इति,
किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः । तस्मादैवं
कर्तव्यम् । अथ सदुक्तं,—'प्रयोगवचनैकत्वात्'—इति, तस्य कः परिहारः ?
नासी प्रयोगवचनः, कास्यवचनोऽसौ,—'अज्ञो* निरूप्याणि'—इति ।
तस्मादहेतुः स भवति ॥

सू० सहस्ये नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥ (यु० नि०) ॥

भा० यत्प्रोक्तं,—'समानवर्हीषि भवन्ति' इति सहप्रयोगं दर्शयति,
इति, तच्च ब्रूमः,—'सहस्ये नित्यानुवादः स्यात्' । इदमपरं श्रूयते,—

* 'अज्ञा' इति क० सं० पु० पाठः ।

† 'न वैकतन्त्रम्',—इति क० सं० एवं क० श्री० पु० पाठः ।

‘यो ब्रह्मवर्षसकामः स्यात् तस्य सर्वाणि हवींषि निरूप्याणि’ इति, तस्य सहप्रयोगो भवति, तस्मिन् सहस्ये नित्यानुवादोऽयं स्यात्,— ‘समानवर्षाणि भवन्ति’ इति । किं पुनर्निरूप्याणि ?—इत्युक्ते सहप्रयोगो गम्यते । ‘निरूप्याणि’—इतिवज्जलसुक्तः प्रयोगो विज्ञायते, तच्च वज्जलस्य उपादेयत्वेन चोदितानां विवक्षितम्; न च एकत्रः प्रयोगो वज्जलसंयुक्तः प्रयोगो भवति, तस्मात् सहप्रयोगो विज्ञायते ॥ (११।४।४ च०) ॥

दादशारे दीचोपसत्सुत्यानां प्रत्येकस्य दादशदिवसाधिकारवत् ॥

‘दादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’ इति* सूचते, तच्च विचार्यते,— किम् एकैकत्रः प्रथक् प्रथमदीचोपसदेनाहः सन्नाथ सन्नाथ दादश पञ्चविंशतिराचाः कर्त्तव्याः^(१), अथ वा, दादश सायस्काः^(२), अथ वा, चतुरहे दीचाः, चतुरहे उपसदः, चतुरहे सुत्याः^(३), अथ वा, स्त्रस्त्रानां दीचोपसत्सुत्यानां विष्टद्धिः^(४) ?—इति । किन्तावत् प्राप्तं ?— तत् सूत्रेणैवोपक्रमः ?—

* “दादशाहस्य रक्षैर्न चतः प्रथक् कर्त्तव्यं । तस्मिन् सदीचस्य उपसत्सुत्यानां सप्तत्यस्य चोतिहोमस्य विध्यमो दृष्टः, अतिहोमाणां उपसदां दीचाणां च प्रकृतसङ्ख्यावाचनान् प्रथक् दादशमं नृत्तं, ततो दीचोपसदर्थं चतुर्विंशतिर्दिनानि सुत्यार्थमेकं दिवसमिति पञ्चविंशतिः । रक्षैर्न कर्त्तव्येण चतुर्दादशमिराहतिभिः अतश्च न स्यात् इति यावत् पञ्चः । तथा सति चतुर्दादशमं नृचमात्रं वाच्येत् । तस्मात् दादश दिवसाः इति मध्यमः पञ्चः । तदा दीचोपसद्ग्रां उपेतस्य रक्षैर्न चतः साहचर्योतिहोमविकारजान् तस्यैव सप्तरव कर्त्तव्यं इत्येकः पञ्चः । प्रकृतौ दीचोपसदोर्मुक्ताकाशान् प्रायेव अनुष्ठित-जान् इहापि तत्रैवानुष्ठानं प्राप्तं, तच्च मुक्ताकाशेऽनुष्ठाने वाच्येत्, तस्मात् चतुश्चपस्य प्रधानस्य च दादश दिवसमिति विध्यमनुष्ठानमिति पञ्चमम् । “दादश दीचा दादश उपसदः इत्यनयोर्मुक्तावत् प्रथक् दादशमनुष्ठा वद्विंशदिति सिद्धान्तः” इति व्याचक्षाणः ।

सू० द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपट्टय्येत कर्म-
पृथक्कात् ॥ १६ ॥ (१म पू०) ॥

भा० 'एकैकं' सदीचोपसदम् अहरहः 'अपट्टय्येत',—द्वादश
पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः । कुतः ? । 'तत्प्रकृतित्वात्',—सदीचोपसदम्
अहरपवर्जितं ज्योतिष्टोमे यतः, तत्प्रकृतीनि एतानि द्वादशाहानि
पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्कैव धर्मान् आकाङ्क्षन्ति । तस्मात्
ज्योतिष्टोमवत् सदीचोपसदम् एकैकम् अहः कर्तव्यमिति ॥

सू० अह्नां वा श्रुतिभूतत्वात् तच्च साङ्गं क्रियेत यथा
माध्यन्दिने ॥ १७ ॥ (२य पू०) ॥

भा० न वा एतदस्ति,—यदुक्तं,—द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्तव्याः—
इति, किन्तर्हि,—द्वादश सायंकाः कार्य्याः । किंकारणम् ? ।
'अह्नां' 'श्रुतिभूतत्वात्',—'द्वादशाहेन'—इति द्वादशसङ्ख्या अह्नां
प्रत्यक्षश्रुता, सा बाध्येत, यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः क्रियेरन् ।
तस्मात् द्वादशसु अहःसु एकैकं प्रधानं प्रयुज्येत, प्रधानकालत्वाच्च
अङ्गानां तत्कालं तदीयं दीचोपसदम्, 'यथा माध्यन्दिने' ; तद्यथा,
'यान्तपनीयस्य माध्यन्दिने निदृष्यन्ते'—इति वचनात् माध्यन्दिन-
कालान्येवाङ्गानि भवन्ति, एवमिहापि । तस्मात् द्वादश सायंकाः
कर्तव्याः ॥

सू० अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः स्यादाग्नेया-
ग्नीषोमीयवत् ॥ १८ ॥ (३य पू०) ॥

भा० 'अपि वा' नैव,—स्यात्, दादश साक्ष्यः—इति, कथमर्हि,
 'सहप्रयोगः स्यात्',—चतुरहे दीक्षाचतुरहे उपसदचतुरहे सत्याः ।
 कुतः ? । 'फलकर्तृसम्बन्धात्',—फले कर्तृषु चैतेषां प्रधानकर्मणां
 समेतानां सम्बन्धः, दादशादशब्देन समुदायवचनेन संयोगात् फले
 सम्बन्धः; सचे स्वयंकर्तृत्वात्, अहीने च दक्षिणीक्यात्, कर्तृषु च
 एकफलत्वात्; एककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति; 'आग्नेयाग्नीषोमीयवत्',
 यथा, आग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति ।
 सहप्रयोगे च विशेषायहणात् तन्त्रं दीक्षोपसदम् । दादशादश्रुतिश्च
 अनुयाया तदुभयमेवमुपपादितं भवति,—सहप्रयोगोऽहःसङ्ख्या च;
 तस्मादेव पक्षः श्रेयान् ॥

सू० साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥
 ॥ १६ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा एतदपि न युक्तम् । कुतः ? । 'साङ्गकालश्रुतित्वात्',—
 यद्यच्च प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्यात्, नाङ्गानां, तत एवं स्यात्;
 अथ तु साङ्गानां कालः श्रुतः,—'दादश दीक्षाः दादश उपसदः ?—
 इति, दीक्षाणामुपसदाश्च पृथक् पृथक् कालः श्रुतः; यदि चतुरहे
 क्रियेत, ततो वाध्येत! तस्मात् स्वस्थानानां विकारः ॥

सू० तदपेक्षञ्च दादशत्वम् ॥ २० ॥ (उप० १) ॥

भा० दीक्षोपसत्सुत्यापेक्षं,—प्रथमं दीक्षाः, तासां तच्चैव दादशत्वं,
 तत उपसदः, तासामपि तद्देशानामेवान्ते सत्या, तस्या अपि
 तत्स्थानाया एव विवर्द्धिः,—'तदपेक्षं' 'दादशत्वम्' ॥

सू० दीक्षोपसदाश्च सङ्ख्या पृथक्, पृथक्प्रत्यक्षसंयोगात्
॥ २१ ॥ (उप० २) ॥

भा० अपि च, 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्'—इत्युक्त्वा
चिददादीनि अनुक्रान्तानि, तस्मादपि तदपेक्षा द्वादशसङ्ख्या, वसतीवरी-
पर्यन्तानि पूर्वाणि तन्मन्, अन्यकालत्वात्; अवष्टयादीनि उत्तराणि,
दीक्षाविमर्गार्थत्वात्; स हि दीक्षोन्मोचनार्थः; एवं ह्याह, 'असु
दीक्षां प्रवेक्षयित्वा देवाः स्वर्गं लोकमायन् यदसु ह्याति तामेव
दीक्षामालभते, अथ यदपोऽवष्टयमभ्यवर्त्यन्ति तामेव दीक्षां पुनरसु
प्रवेक्षयन्ति' इति । तन्मन् दीक्षा उत्पन्ना, सा तन्ममेवोत्पद्यते,
विशेषायदृष्ट्यात् ॥

सू० तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २२ ॥ (यु०) ॥

भा० एवञ्च सति अन्यार्थदर्शनमिदं युक्तं भविष्यति,—'षड्चिंशदहो
वा एष द्वादशाहः' इति ॥

सू० चोदनापृथक्त्वे कृतन्व्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥
२३ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यच्च,—'आग्नेयाग्नीषोमीयवत्'—इति, युक्तं यद् आग्नेयाग्नी-
षोमीययोः 'चोदनापृथक्त्वे' अपि 'एकतन्त्रं' सहप्रयोगः । कुतः ? ।
'समवेतानां कालसंयोगात्', समवेतानाम् अङ्गप्रधानानां कालसंयोगात्,
—'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत साङ्गया' इति । तस्मात् तन्त्रं,—

पौर्णमास्यामेव अङ्गानि च प्रधानानि च शिवन्ते; इह पुनः 'साङ्ग-
कालश्रुतिवात्'—इत्येवमपदिष्टो हेतुः। तस्मादथ द्वादशाहेऽङ्गप्रधानानि
द्वादशाहे पौर्णमासीवत् सहाकार्याणि ॥ (११।४।५ अ०) ॥

प्रधानैरप्यङ्गकालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥

अथ सानि प्रधानैरप्यङ्गकालानि अङ्गानि, तेषु चिन्त्यते,—किं
तान्यपि तत्त्वम्, अथ वा भेदेन?—इति । किं प्राप्तं?—तत्त्वमिति ।
किङ्कारणम् । एवं सदस्यस्य वक्ता प्रयोगवचनोऽनुपदीयते, 'द्वादशाहेन
प्रजाकामं याजयेत्' इति । तदुक्तं "विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं
वादरावणः (११।१।६ सू०) इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः,—

सू० भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां
प्रधानशब्दत्वात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'भेदस्तु' स्यात् । कुतः? । 'तद्भेदात्', 'तत्'—इत्यनेन
पूर्वसूचनिर्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते,—कालभेदात्, काले भिद्यमाने
तत्त्वभेदो भवति, यथा, इदं पौर्णमास्येऽपि, इहापि कालभेदः, अथ
शः परश इति, तत इहापि 'कर्मभेदः स्यात्',—करणभेद इत्यर्थः ।
कथं पुनरङ्गानां कालभेदो विज्ञायते? । 'तेषां प्रधानशब्दत्वात्',—
प्रधानशब्दग्रहीतानि अङ्गानि, यच्च प्रधानं तच्च विज्ञायन्ते,—यद् अथ
प्रधानं, तस्य अथकाङ्गानि अङ्गानि, यत् शः, तस्य शःकाङ्गानि,
तस्माद्भेदः ॥

सू० तेषांचान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥ (यु० १) ॥

भा० “पत्नीसंघाजान्तानि अहानि सन्निष्ठमे” इति भेदेनाह्नां
पत्नीसंघाजान्ततां दर्शयति ॥

सू० श्वःसुत्यावचनं तद्वत् ॥ २६ ॥ (यु० २) ॥

भा० ‘संस्थिते-संस्थितेऽहनि अग्नीद् अग्नीभागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये
ब्रह्मसुत्यामाह्वयेति प्रेष्यति’ इति । ‘संस्थिते-संस्थिते’ इति वीर्या-
वचनात् सुब्रह्मण्यभावेदं दर्शयति ॥

सू० पञ्चतिरेकश्च ॥ २७ ॥ (यु० ३) ॥

भा० पञ्चतिरेकश्च दृश्यते, ‘य एकः पञ्चतिरिच्छते, स ऐन्द्राग्रः
कार्यः’ । न तावदतिरिच्छते, यद्यनेको भवति, एकादश एते पञ्चवः,
द्वादश अहानि, तत् पञ्चाशत्तमे भेदे उपपद्यते, तन्मभावे सक्तदेव
एकादशानां आश्रमेत । तस्मादपि भेदः ॥ (११।४।६ अ०) ॥

उपसक्तान्ते सुब्रह्मण्यजानस्याविकारेण कर्तव्यताविहरणम् ॥

सू० सुत्याविद्वद्भौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपसक्त्यर्थं
प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥*

* “उपसक्तान्ते यत् सुब्रह्मण्यजानं प्रकृतावधि, तद् द्वादशांते चोदकप्राप्तं, तस्य मुक्ता-
काशादन्तः काष्ठ इति कृत्वा तन्म पूर्वं निधीतम् । इदानीमन्व जहृषपो विकारक्षन्ना-
नसाधौ विचार्यन्ते, प्रकृतौ प्रयत्नोपसद्दिनमारभ्य यथोद्देशेऽङ्गि प्रयत्नसुत्या, चतुर्दशेऽङ्गि
द्वितीया सुत्येत्येवं क्रमेण चतुर्विंशे चरमसुत्या भवति, तथा च प्रकृतौ चतुरस्र इति
सङ्क्रान्तिभिरेव यद्यन्वदेन सुत्याया उपसक्षितत्वात् अप्यापि द्वादशानां सुत्यानामप्य-
न्वदेनोपसक्त्यधीवले सति तद्विशेषधीभूतचतुःसङ्क्रान्तान्ते यथोचितं यथोद्देश-चतुर्दश-
सिङ्क्रान्तानामुपसक्त्यधीवलेन विकारेण भवति । ततो विशेषवन्नेदेन विशेषस्य यद्यन्वदेनोपस-
क्त्या द्वादश कृत्वा चाहतौ यथैषां सुब्रह्मण्यजानस्यावायः स्यादिति” इति पूर्वपक्षः
न्यायसाक्षात्पक्षि ।

भा० उपसत्कालं मुञ्चन्त्याङ्गानं, 'चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्'—इति द्वादशाहे चोदकेन प्राप्यते । तत्रैतद्विचार्यते,—किं द्वादशाहे सुत्याङ्गानि उपलक्षयितव्यानि, उत, अविकारेणैव प्रयोगः कर्त्तव्यः ?—इति । किं प्राप्तम् ?—'सुत्याविट्कौ' एव तस्यां 'सर्वेषाम्' अङ्गासुपलक्षणं कर्त्तव्यं । कुतः ? । 'प्रकृत्यन्वयात्', प्रकृतौ सौत्यम् अहंपलक्षितं, सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतीनि, अतः सर्वाणि उपलक्षणीयानि । 'ननु एकैवासौ देवता इन्द्रः सहदुपलक्षणेन संस्कृतः, संस्कृत एव, तस्य पुनरुपलक्षणमनर्थकम् ?' इति । उच्यते, अथ उपलक्षणकृतः संस्कारः सोऽद्यतनस्य प्रधानस्याङ्गं, तस्मादुत्तरार्थं पुनः—पुनरुपलक्षयितव्यः । 'आवाहनवत्', तद् यथा, 'आग्नेयं क्षण्णीवमात्रभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं क्षण्णीवं पुरोध्यां स्यर्द्धमानः' इत्येकलेऽप्यग्नेर्देवतायाः कर्मभेदाद्देवाङ्गानि क्रियन्ते, एवमिहापि ॥

सू८ अपि वेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षणं
कालस्य लक्षणार्थत्वाद्विभागाच्च ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' न स्यात् सर्वेषामुपलक्षणम्, अविकारेणैव प्रयोगः स्यात् । कुतः ? । 'इन्द्राभिधानत्वात्', इन्द्रोऽत्र उपलक्षणेन संस्क्रियते, स सकृत् संस्कृतः, संस्कृत एव, न पुनः संस्कर्त्तव्यः । ननु,—'चतुरहेऽसौ संस्कृतः,—'चतुरहे सुत्यामागच्छ' इति वचनात्' । अविवक्षितोऽत्र कालः, इन्द्र आगच्छ,—इत्येतावदेव विवक्षितं, विवक्षिते सति काले वाक्यं भिद्येत,—आगच्छ मघवन्, चतुरहे आगच्छेति, सहदुचरिता आगच्छतिविभक्तिरभौ सम्बन्धौ न प्रकरोति वदितुम् ।

अथ 'कक्षादिङ्गागमसम्बन्धो विवक्षितः, न पुनः काक्षाभिसम्बन्धः?' ।
 'आगच्छ मघवन' इति प्रत्ययः संबन्धः, 'चतुरहे आगच्छ'-इति
 परोक्षः, सुत्याग्रन्धेन व्यवायात् । 'ननु च 'सुत्यामागच्छ'-इत्यपि प्रत्ययः,
 स विवक्षितो भवतु' । नैवं कस्यिदिरोधः,—सुत्यात्वस्य अविरोधात् ।
 'ननु 'चतुरहे' इति सुत्याविशेषो गम्यते' । न खलु । किंकारणं ? ।
 'कालस्य सञ्चयार्थत्वात्',—'चतुरहे' इति कालोऽच सुत्यासञ्चयार्थः,—
 चतुरहादिसुत्यामागच्छेति । यन्कारणं, नात्र देवता आगच्छति,
 यजतौ तु उद्देशेन केवलमङ्गीभवति ; स यजतावक्त्रभावोऽयमुप-
 सृज्यते, सर्वसुत्यासु च असौ तुल्यः, तत्र चतुरहवचनं प्रदर्शनं,
 मुख्यत्वात्, मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति, यथा, 'इडागता आतिथ्या
 सन्निष्ठौ', 'नानुयाजान् यजति' इति ।

'अविभागाच्च', अथ यदुक्तम् 'आवाहनवत्' इति, तत्र ब्रूमः,
 विभक्तः कालः, कृष्णगीवयोः सौम्येन व्यवायात्, तत्र गृह्यते विशेषः,
 पूर्वस्य कृष्णगीवस्य एतद्देवतावाहनम्, न उत्तरस्येति । अथेह
 अविभक्तकालाः सुत्या अव्यवेताः केनचित्, तासु न गृह्यते विशेषः ;
 चतुरहवहणञ्च अविशेषकमित्युक्तं । तस्माद् अविकारेण प्रयोगः ॥
 (११।४।७अ०) ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु गृह्यादीनां तन्मताधिकारश्च ॥

सू० पशुगणे कुम्भीश्रुलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्तन्मभावः
 स्यात् ॥ ३० ॥ (सि०) ॥

भा० वाजपेये प्राजापत्येषु पशुषु कुम्भाः गृह्यस्य वपाश्रपणाश्च

‘तन्त्रभावः स्यात्’, ‘विभुत्वात्’,—विभवति एका कुक्षी सर्वपशूनाम्
अवदानानां अपणे, शूलं हृदयानां, वपाअपणी वपानां । तस्मात्
तन्त्रं स्युः ॥ (११।४।८अ०) ॥

भिक्षुदेवताकेष्वपि गृह्यादीनां तन्त्रताधिकारश्च ॥

सू० भेदस्तु सन्देहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥ (पू०) ॥

भा० ऐकादग्निनेषु तु भेदेन कुक्ष्यादीनि स्युः । ‘सन्देहात्’—
एकस्यां कुक्ष्यामोप्तानां सन्देहः स्यात्,—कस्य पशोः कानि अवदानानि?—
इति । एवं हृदयादीनां, वपानाञ्च ॥

सू० अर्थादा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा न स्याद्भेदः । कुतः? । सहप्रयोगात् । वस्तु,
‘सन्देहाद्’—इति, ‘अर्थात्’ चिह्नं किञ्चित्करिष्यते, येन विज्ञेयपदं
भविष्यति ॥ (११।४।८अ०) ॥

कुक्ष्या अपि तन्त्रताधिकारश्च ॥

सू० अयाज्यत्वादसानां भेदः स्यात् स्वयाज्याप्रदान-
त्वात् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० कुक्ष्यास्तन्त्रभावो न घटते । ‘अयाज्यत्वादसानां’,—‘आज्या-
र्द्धं वासां जुहोति’ इति श्रुतं प्रकृतौ, तच्च स्वयाज्यार्द्धं वासान्ते वसा
ऊता, इहासि तथैव होतव्या । न च, वसानां लिङ्गं कर्त्तुं शक्यम् ॥

सू० अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात् स्वत्वस्याश्रुति-
भूतत्वात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अपि वा' 'तन्त्रं' कुम्भी 'स्यात्' 'प्रतिपत्तित्वात्', शेषभूताः
वसाः, तासां प्रतिपत्तिरियं, प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति,
कुतश्चङ्कारणार्थं पाचं । अत्यन्तसंश्लेषाच्च वसाः, ताः स्वयाज्यार्द्ध-
र्चान्ते एव ऊता भवन्ति ।

ननु 'परयाज्यार्द्धर्चान्तेऽपि प्रसज्यन्ते' । अचोच्यते, स्वत्वस्य
'अश्रुतिभूतत्वात्',—नाच श्रूयते,—'स्वयाज्यार्द्धर्चान्ते होतव्या, न
परयाज्यार्द्धर्चान्ते' इति । तस्मात्परच होमो न दोषाय नाभ्युदयाय ।
अतस्तन्त्रमेव कुम्भी अपि स्यात् ॥

सू० सहदिति चेत् ॥ ३५ ॥ (आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि, स्वत्वं न श्रुतमिति, तेन तर्हि सहदेव होमः
प्रथमे याज्यार्द्धर्चान्ते भवतु, एवं सहत्वज्ञानुपहीयते, याज्यार्द्धर्चान्ते
च ऊतं भविष्यति । स्वितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति,—

सू० न काष्ठभेदात् ॥ ३६ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० नैतदेवं, प्रथमेऽर्द्धर्चान्ते इति, किन्तर्हि, प्रत्यर्द्धर्चं होतव्याः ।
कुतः ? । 'काष्ठभेदात्', भिन्ना याज्यार्द्धर्चान्ताः, निमित्तसप्तमी चेयं
'याज्यार्द्धर्चान्ते' इति, अधिकरणस्यासम्भवात्, निमित्तावसौ च नैमि-
त्तिकावृत्तिः, यथा, 'भिन्ने जुहोति' इति । तस्मात् सर्वयाज्यार्द्धर्चान्तेषु
होमः ॥ (११।४।१०अ०) ॥

मित्रजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनावुदायापिहरणम् ॥

सू० जात्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥ ३७ ॥ (सि०) ॥

भा० ऐकादग्निषु तु नानाजातीयेषु कुम्भ्यादीनां 'भेदः स्यात्',
'पक्तिवैषम्यात्',-द्विषमा हि पक्तिः आजानाम् आक्किनाञ्च मांसानां,
धावता कालेन आजानि पच्यन्ते, तावता आक्किनि विस्त्रीयन्ते ।
तच्च अवदानसम्भेदो भवति, तस्मात् पाचभेदः स्यात् ॥

सू० दृष्टिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०) ॥

भा० दृष्टिश्च सौचामण्यां शूलानां गोजाविषु दृश्यते,—'शूलैश्च
मासरेण चावमृथमभ्यवयन्ति' इति । तस्मादपि भेदः ॥ (११।४।
११ अ०) ॥

अश्वप्रतिपहेद्या प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदाधिकरणम् ॥

सू० कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम् ॥ ३९ ॥ (पू०) ॥

भा० अश्वप्रतिपहेद्यां वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशा अश्वसङ्ख्याः
श्रूयन्ते,—'धावतोऽश्वान् प्रतिमृच्छीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणान्
निर्वपेत्' इति । तच्च विचार्यते,—किं दीर्घेषु चतुर्षु कपालेषु सर्वेषां
अप्यं कर्त्तव्यम्, अथवा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदः ?-इति । किं
प्राप्तं ?—'कपालानि कुम्भीवत्', यथा, प्राजापत्येषु कुम्भी तन्त्रम् एवं
तुल्यसङ्ख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः । किंकारणम् ? ।
एवं सङ्ख्यं चानुपशीयते, सर्वे च चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्यन्ति ॥

सू० प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ (सि०) ॥

भा० प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टुभेदः, एवं यथाप्रकृति कृतं भवति ; प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालाणि भिक्षानि, इहापि तददेव भेत्तव्यानि सोदकानुपहाय । अपि च, यदि कपालानि तन्त्रं भवेयुः, मैकोऽपि पुरोडाशः चतुष्कपालेषु संस्कृतः स्यात्; सर्वे कपाला-
वयवेषु पक्का भवेयुः, तत्र कपालत्रयो वाध्येत ! तस्माद्भेदः ॥

सू० सर्वेषाञ्चाभिप्रयत्नं स्यात् ॥ ४१ ॥ (यु०) ॥

भा० इदञ्च श्रूयते,—‘यावत्कपालं पुरोडाशं प्रयचति’ इति ; तच्चाप्रकृतं तन्त्रभावे सन्नादयितुं, तस्मादपि भेदः ॥ (११।४।१२ अ०) ॥

श्रीहृन्मन्त्रादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्मान्नाहन्मन्त्रिकरचम् ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘श्रीहीनवहन्ति’ इति । तत्र मन्त्रः—
‘अवरक्षो दिवः सपन्नं वध्यासम्’ इति । तस्मिन् विचार्यते,—किं,
प्रतिप्रहारं मन्त्रः, उत, सद्यदेव आदौ? इति । किं प्राप्तं?—
प्रतिप्रहारमिति । कुत;? । प्रहारात्, प्रहारः कर्मान्तरं । यतेः
पर्यवसानात्, कर्मभेदे च सति मृच्छते विज्ञेयः, येन कर्मणा सन्निपतितो
मन्त्रस्यार्थ इति मृच्छमाणे च विज्ञेये भेद इष्टः । तस्मात्, प्रतिप्रहारं
मन्त्र इति । एवं प्राप्ते उच्यते,—

सू० एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्* ॥४२॥

* ‘तस्मिन् मन्त्रार्थेनानाहारादौ मन्त्रस्य सङ्कल्पप्रयोगः स्यात्’ इति चादर्शपुस्तके
ऽपि वाक्यं पाठः । काशीश्रीतपस्तके चबर्गञ्ज उक्तं वाक्यं । संस्कृतविद्यालयपुस्तके
कल्पपाठे च पुनरेव पाठो वाच्यः । “अथं पुनः सप्तमाध्यायैनाववाताकरचिकायाः
तत्पुस्तकभाषणायाः शेषः” इत्यादितत्त्ववार्तिकेन च अनुसन्धेयम् ।

भा० एकस्मिन् द्रव्ये ग्रीष्मादौ 'संस्काराणाम्' अवहन्त्यादीनां
 'व्याख्यातमेककर्मत्वं',—आ तष्टुलनिर्दत्तेरेकमिदं कर्षेति, सर्वेषा-
 न्नैककर्म्यात्, एतेषाञ्च तद्गुणत्वाद्-इति । 'ननु प्रतिप्रहारं कर्षभेद
 इत्युक्तम्' । एकस्यैव कर्षणोऽयमभ्यासः, फलस्याभ्याससाध्यत्वात्,
 सोमयजिवत्, तस्मिन् मन्त्रार्थगानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासङ्गप्रयोगः,*
 यच्च मन्त्रार्थस्य गानात्वं, तच्च अस्य आवृत्तिर्भवति, यथा आग्नौ
 लोकपृष्ठायाः, यच्च पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तथावृत्तिरनर्थिका ।
 इह च एको मन्त्रार्थः । कथं ज्ञायते ? । करणोऽयं मन्त्रः,
 करणञ्च कर्त्तव्यवस्तुनोऽभिसन्धानार्थः समधिगतः, समस्ताच्चैते
 प्रहाराः कर्त्तव्याः, समस्ता हि कार्यं साधयन्ति, न व्यक्षाः,
 उभयानां ग्रीहिणां तष्टुलविवेचनं यत्, तत् चिकीर्षितं, तद्
 अभिसन्धानतथम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया मन्त्रेणाभिसंक्षिता,
 तच्च आवृत्तिरनर्थिका । तस्मात् मन्त्रस्य सङ्गप्रयोगः स्यात् ॥
 (११।४।१ इअ०) ॥

गानादीनिहो प्रतिप्रहारं मन्त्रादव्यवहारम् ॥

सू० द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनःप्रयोगान् मन्त्रस्य
 च तद्गुणत्वात् पुनःप्रयोगः स्यात् तदर्थेन
 विधानात् ॥ ४३ ॥

* तस्मिन् मन्त्रार्थगानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासङ्गप्रयोगः इत्ययं पाठः संस्कृतविद्यालय-
 पुस्तके छापतया अक्षितः । मन्त्रस्यासङ्गदित्यत्र मन्त्रस्य सङ्गदिति आदर्शपुस्तके पाठः ।
 काशीप्रौढपुस्तके असङ्गदित्यत्र पूर्वेक्षित अकारः केनापि क्षीयतः ।

भा० राजसूत्रे गानावीजेष्टिः—‘अग्नये गृहपतये आशूनामष्टाकपालं
निर्वपेत् सोमाद्य वनस्ततये श्वाभ्यामकं चरम्’ इत्येवमादि । तस्यामवहन्तिः
समन्त्रकः शोदकेन प्राप्यते । अत्रापि पूर्वेण न्यायेन सहस्रमन्त्रस्य
प्रयोगः प्राप्तः, सर्वबीजानां वितुषीकरणं चिकीर्षितं, तदभिचन्धीयते
इति । तथा प्राप्ते उच्यते,—‘द्रव्यान्तरे’ बीजान्तरे ‘पुनःप्रयोगः
स्यात्’ ‘मन्त्रस्य’ । कुतः ? । ‘कृतार्थत्वात्’, पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः,
स कृतार्थः, सन्निपत्योपकारी हि सः, स च येन बीजेन सन्निपतितः,
तदेव संस्करोति, तदेव चेत् संस्करोति, उत्तरसंस्कारार्थं पुनः
प्रयोक्तव्यः । ‘तस्य पुनःप्रयोगात्’, ‘मन्त्रस्य’ अपि ‘पुनःप्रयोगः’,
‘तद्गुणत्वात्’ । तस्यापि बीजान्तरे, तस्यावहन्तेः समन्त्रो गुणः, ‘तदर्थेन
विधानात्’, तस्याप्यसौ प्रतिकर्मावसाधिना शोदकेन विहितः । तस्मात्
प्रतिबीजं मन्त्रस्यावहन्तिः ॥ (११।४।१४ अ०) ॥

इदं पूर्णमासादौ प्रतिनिर्वासादि मन्त्रावस्थधिकरणम् ॥

सू० निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोज-
नैकत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः ‘चतुरो सुष्टीर्निर्वपति’ इति, तस्य मन्त्रो
‘देवस्य त्वा’ इति । तत्रैव च दर्भाणां लवनमन्त्रः,—‘वर्हिर्देवसदनन्दामि’
इति । तथा, स्तरणमन्त्रः,—‘ऊर्णसदसन्त्वा सुणामि’ इति ।
आज्यग्रहणमन्त्रः,—‘धामनामासि’—इति । तेषु सन्देहः,—किं मन्त्रस्य

सकृत्प्रयोगः,—अथ वा, प्रतिमुष्टि, प्रतिदानं* प्रतिधातु, प्रतिघट्टणम्? । किं प्राप्तं? । 'निर्वपण-खनन-स्तरणाय्यगहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात्',—निर्वपणादिषु एकद्रव्यवत् स्यात्, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः । कुतः? । 'प्रयोजनैकत्वात्',—तत्र तत्रैकं प्रयोजनम् । निर्वपणे तावद्भुविस्थाणामावपनं; खनने वेदिस्तरणयोग्यस्य बर्हिष उपसादनं; स्तरणे वेद्याच्छादनं; आय्यगहणे यागयोग्यस्य आय्यस्योपादानं । यावता प्रयोजनं तत् चिकीर्षितं, तदर्धो मन्त्र इत्युक्तम् ॥

सू० द्रव्यान्तरवदा स्यात् तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'द्रव्यान्तरवदा स्यात्', न एकद्रव्यवत्-भेदः स्यादित्यर्थः । कुतः? । 'तत्संस्कारात्',—ये ब्रीहयः एकेन मुष्टिना निदग्नास्ते संस्क्रताः, सन्निपत्योपकारित्वाभिर्वापस्य, द्वितीयो मुष्टिरपि अन्यान् ब्रीहान् संस्करोति । तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत, मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां वर्जनं स्यात्, एवं सर्वत्र । तस्मात् तत्र तत्र मन्त्रस्यावृत्तिः ॥ (११।४।१५अ०) ॥

वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्ति मन्त्रानादित्यधिकारश्च ॥

सू० वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयोगात् ॥
॥ ४६ ॥ (पू०) ॥

भा० वेदिप्रोक्षणं श्रूयते,—'चिः प्रोक्षति' इति । तस्य मन्त्रः,— 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा'—इति । तत्र चिन्थ्यते,—किं प्रत्यावृत्ति

* प्रतिखननमिति क० सं० पु० पाठः ।

मन्त्रः, अथवा संहदेव?—इति । किं प्राप्तं?,—‘वेदिप्रोक्षणे
मन्त्रस्य अभ्यासः । कुतः? । ‘कर्मणः पुनःप्रयोगात्’,—वस्मिन्
कर्मप्रयोगे उक्तो मन्त्रः, तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः
तस्मादावृत्तिः ॥

सू० एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात् तस्मात् संहत्
प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘संहत्’ एव ‘प्रयोगः’ । कुतः? । ‘द्रव्यैकत्वात्’, तद् वेदिद्रव्यं,
संहदुक्तेन मन्त्रेण संछातं, तच्च भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति । ‘ननु
कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति, तच्च कर्म भिन्नम्’ । अत्रोच्यते,—
नैतद्भिन्नम्, आवृत्तिस्तस्य गुणः । क्रियाभाववृत्तौ हि कृत्वमुज्जर्थः
प्रत्ययः, न क्रियाभेदे, तत् मन्त्रवद् आवृत्तिमेष कर्तव्यं, संहदुक्तेन
मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतम्, आवृत्तिसम्पादनार्थं पुनःक्रिया । तस्मात्
संहत्प्रयोगः ॥ (११।४।१६ अ०) ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य संहत्प्रयोगाधिकारश्चम् ॥

सू० कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो* मन्त्रः ‘हविषु खाम हव’—इति ।
यदा अनेकस्मिन्नङ्गे युगपत् तच्छ्रुत्युच्यते, तदा चिन्ता,—किं, प्रत्यङ्गं
मन्त्रावृत्तिः, अथ वा, संहदेव प्रयोगः? इति । किं प्राप्तं?—

* ‘हव्यविषावया कण्डूयते’ इति विधिः ।

‘प्रत्यङ्ग’ मन्त्रः इति । कुतः ? । ‘कर्मभेदात्’, अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म
भिन्नं, यतेः पर्यायसामाह् यद्व्यतिरेकविशेषः ; तस्मादावृत्तिः ॥

सू० अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ४६ ॥
(सि०) ॥

भा० ‘अपि वा’ नैवं स्यात्, न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते । अर्थात्
क्रियते कण्डूयनार्थं । किमतः ? । यदि चोद्यते अदृष्टार्थं स्यात्,
अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति ; प्रतिप्रयोगश्च अदृष्टभेदात् कर्मनानात्वं
भवेत् ; तथा यद्व्यतिरेकविशेषः । अथ पुनरर्थमदृष्टीते कण्डूयने यावता
उत्पन्ना कण्डूरपनीयते, तावत् चिकीर्षितं, तत्र विशेषो न यद्व्यतिरेकः ।
‘ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं, तत् संस्कृतम् अङ्गान्तरे पुनः
कर्तव्यम्’ । उच्यते,—न अङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यत्नः, किन्तु हि
कण्डूपनयनार्थः । सा च कण्डूरात्मनः, न शरीरस्य । तत्र न यद्व्यतिरेकः
विशेषः । तस्मात् सकृदेव प्रयोगः ॥ (११।४।१७अ०) ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिषु मन्त्रानावृत्त्यधिकारकम् ॥

सू० स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रेषु चैवम्
॥ ५० ॥

भा० ज्योतिष्टोमे स्वपनार्थो मन्त्रः,—‘त्वमग्ने व्रतपा अग्नि’ इति ;
तच्चैव, नदीतरणार्थः, ‘देवीरापः’ इति ; तथाऽभिवृष्टस्य, ‘उदन्नीरोजो
धत्ते’ इति ; अमेध्यप्रतिमन्त्रस्य, ‘अद्वं चक्षुः’ इति* । स यदा

* ‘अभिवर्षणं’ इति कोदममिति साधवाग्रयः । ‘अभिवर्षणमन्त्रः’, ‘उदन्नीरोजो
धत्ते’ इति एवं चमेध्यप्रतिमन्त्रः ‘अद्वं चक्षुः’ इति न्यायमाहवाचस्पत्यः ।

पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति, अनेकस्रोतसं वा नदीं तरति, सन्तानेन वा अभिव्यस्यते, अनेकं वा अमेध्यमेककालं पश्यति ; तच्च किं मन्त्रस्यावृत्तिः, अथ वा सकृदेव प्रयोगः ?—इति । तच्च विशेषग्रहणादावृत्तौ प्राप्तायामुच्यते,—स्वप्नादिषु 'सैवं' यथा कण्डूयने, सकृत्प्रयोग इत्यर्थः, कृत्स्नां रात्रिमसाबुद्दिष्व् स्वप्नमन्त्रं प्रयुक्ते, नैकां निद्रां । तथा, सर्वस्रोतांषि तितीर्षुः, सर्वाभिवर्षाणि सर्वामेध्यानि च, युगपत् सर्वेषामुपगमात्, तच्च न गृह्यते विशेषः । तस्मात् अनावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥ (११।४।१८अ०) ॥

दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रानावृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० प्रयागे त्वार्थनिर्दत्तेः ॥ ५१ ॥

भा० दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः, 'भद्रादभिश्रेयः प्रेहि' इति । तच्च विचार्यते, किं विश्रामे विश्रामे पुनः-पुनः प्रतिष्ठमानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत, उत, सकृदेवादौ ?—इति । विशेषग्रहणात् प्रतिप्रस्थानम् । इति प्राप्ते, उच्यते,—'प्रयागे तु आ अर्थनिर्दत्तेः',—अर्थमसाबुद्दिष्व् प्रतिष्ठते, आ अर्थनिर्दत्तेस्तस्य प्रस्थानाभिसम्बन्धः । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः ॥ (११।४।१८अ०) ॥

उपरवमन्त्रस्यावृत्त्यधिकरणम् ॥

सू० उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्यात्सौकवद् बहुवचनात् ॥ ५२ ॥
॥ (पू०) ॥

भा० ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः*,—‘रचोहणो बह्वह्नो वैष्णवान् वनामि’ इति । तच्च सन्देहः,—किं, सर्वोपरवेषु सहदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः, उत, प्रत्युपवरम्? इति । किं प्राप्तम्?,—‘उपरवमन्त्रस्तन्मं स्यात्’,—सहदेव प्रयोक्तव्यः । कुतः? । ‘बहुवचनाद्’, बहुवचनान्तोऽयं ‘वैष्णवान् वनामि’—इति । यदि प्रत्युपरवं प्रयुज्येत, एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साधयेत्, ‘लोकवत्’,—यथा लोके एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं न प्रयुज्यते । अपि च, सहद्रुक् एव ब्रूति सर्वोपरवान् अभिधातुं, ब्रूति चेत्, आवृत्तिरनर्थिका । तस्मात् सहदेव प्रयोक्तव्यः ॥

सू० न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात् सहद्रवचनम् ॥ ५३ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘न’ एव तन्मं स्यात् । कुतः? । ‘सन्निपातित्वात्’,—सन्निपाति खननं कर्म, येनोपरवेण सन्निपातितं, तदर्थमेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि चायं सन्निपाती, मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातात्, अतो यस्य उपरवस्यायं मन्त्रः सन्निपातितः, तस्यैव मन्त्रकारितः संस्कारो न सर्वेषाम्; अतो न सहद्र् प्रयोक्तव्यः । ‘असन्निपातिकर्मणां विशेषाग्रहणे कालैकत्वात् सहद्रवचनं’, ये तु असन्निपातिकर्मणां मन्त्राः, यथा, सुब्रह्मण्याह्वाने ‘देवा ब्रह्माणः’ इति, उपवसथ्योऽहनि तेषामेककालत्वात् अमृत्यमाणविशेषाणां सहद्रवचनं स्यात् ।

* ‘पीठपादचतुष्टयाकारा बहुभाषा जाता उपरवनामका चलारो भोः’ इति साधवः ।

यत्, न बद्धवचनान्त एकस्याभिधायक इति, प्रातिपदिकार्थो-
ऽभिहितः, विभक्त्यर्थस्य कर्मत्वम्, वचनार्थः केवलो नाभिहितः, स च
नैवाभिधानमर्हति, अभिधायकस्य शब्दस्याभावात् । एकस्यैव वा
पूजार्थे बद्धवचनम् । तस्मादविरोधः ॥

सू० हविष्कृद्भिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः
कालभेदात् स्यात् ॥ ५४ ॥

भा० इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थं । ‘कालैकत्वात्’—इति
किमर्थं ? । ‘हविष्कृद्भिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात्
स्यात्’—इति ॥ ११ (४।२० अ०) ॥

हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्त्यधिकरणम् ॥

भा० अथवा अधिकरणान्तरम् । ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः
पुरोडाशाः, तेषु हविष्कृदाङ्गानम्, वाजपेये क्रतुपञ्चवः प्राजापत्याश्च;
तत्र अभिगुप्रैषः, कृष्णपीवयोः पुरोनुवाक्या, मनोतासूक्तं च* । तेषु
चिन्ता, किं तस्य सङ्गतं प्रयोगः, अथ वा आवृत्त्या ?—इति ।
सहलानुग्रहाय सङ्गतम् । इति प्राप्ते उच्यते, ‘आवृत्तिः’ ‘स्यात्’—
इति । कुतः ? । ‘कालभेदात्’, प्रातःसवने यद्वहविष्कृदाङ्गानम्,
अभिगुप्रैषश्च, तस्य कालभेदात् मृच्छते विभेदः,—प्रातःसवनीयानां
पुरोडाशानामयं हविष्कृतं, क्रतुपञ्चूनाञ्च अभिगुः—इति । तथा,

* ‘सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रोदकप्रातः, प्राजापत्येषु पञ्चषु अभिगुप्रैष-
मन्त्रः, कृष्णपीवयोः पञ्चोऽनुवाक्या, मनोतामन्त्रः । ‘हविष्कृदेहि’ इति हविष्कृन्मन्त्रः,
‘देवा भूमितारु’ इति अभिगुप्रैषमन्त्रः, ‘अग्ने नय सुपथा’ इति पुरोनुवाक्या, नं अग्ने
प्रथमो मनोता’ इति मनोतामन्त्रः ।’ इति साधकः ॥

कृष्णपीवयोः सौम्येन व्यव्यात् पूर्वस्य कृष्णपीवस्येवं पुरोनुवाक्या
मनोता च इति सर्व्वे कालो भिद्यते; कासभेदात् गृह्यते विज्ञेयः;
तस्मादावृत्तिः ॥

सू० अभिगोश्व विपर्यासात् ॥ ५५ ॥ (यु० १) ॥

भा० अभिगोश्वायमपरो विज्ञेयो विपर्यासः स्यात्, तन्वभावे
अभिगोः ये पुरस्तात्, पदार्थाः प्राजापत्यानां, यथा पश्चात्तन्वे
'आश्रुतप्रत्याश्रुते अजैदग्निः'—इति मन्त्रः, ते यदि तावत् प्रातःसवने
क्रियन्ते, पर्य्यग्निरणान्तकाण्डं नोत्सृष्टं भवति । अथ मा भूदेव
दोष इति ब्रह्मसाक्षि क्रियन्ते, तथा विपर्यासः कृतो भवति,—
पुरस्तादभिगोः कर्त्तव्यानां, परस्तात्करणेन । तस्मादवृत्तिः ॥
किञ्च,—

सू० करिष्यद्वचनात् ॥ ५६ ॥ (यु० २) ॥

भा० या चेयमभिगोर्विभक्तिः,—'आरभध्वसुपनयत' इति, सा
प्राप्तकालं करिष्यमाणं ब्रूते, स यदि प्रातःसवने उच्यते, अप्राप्तकाल-
त्वात् पदार्थस्यासमर्थः स्यात् । अथ प्रेषणार्थं, तथापि प्रेषणं प्रवृत्त्यर्थं,
न च, प्राजापत्येषु तत्प्रवृत्त्यर्थं युज्यते, वज्रना कर्म्मरात्रिना व्यव्यात्,
नष्टः प्रेषणप्रत्ययो भवति, तथाप्यसमर्थः ; तस्मादवृत्तिरभिगोरावृत्तिरिति
सिद्धान्तः ॥ (४।११।२१) ॥

इति भट्टश्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादश्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥०॥

एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

मीमांसा—दर्शने

१२ अध्याये १ पादः ।

अग्नीषोमीयप्रसादादिभिः पुरोडाशलोपकाराधिकरणम् ।

भा० एकादशाध्याये तन्वावापलक्षणं व्याख्यातम् । अधुना प्रसङ्गसूचकं द्वादशे व्याख्यायते । प्रसङ्गशब्दार्थोऽन्यत्र उक्तः,—
'एवमेव प्रसङ्गः स्यादित्यमाने स्वके विधौ' इति ।

अन्यत्र कृतस्यान्यथापि प्रसक्तिः प्रसङ्गः,—यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम् । तदिह प्रसङ्ग एवादौ विचिन्वते,—अग्नीषोमीये पशौ पशुपुरोडाशः,—'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति, किं तस्य पृथक्केनाङ्गानि कर्मव्यानि, उत, यानि पशौ कृतानि, तानि तस्याप्युपकुर्वन्ति ?—इति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः,—

सू० तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्रत्व-
मतुल्येषु तु भेदो* विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्तादर्थ्यं
श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० तन्त्रं साधारणो धर्मग्रामः, यथा दर्शपूर्णमासयोर्राज्य-
भागादिः पूर्वः, स्विष्टकृदादिरुत्तरः ।

* 'भेदः स्याद्' इति तन्त्रवातिके पाठः ।

स येषां प्रधानानां, तानि तन्त्रीणि प्रधानानि, तेषां तु समवाये एकदेशकालकर्तृत्वे 'चोदनातः समानानाम्' एकवाक्यचोदितानाम् 'एकतन्त्रत्वं' भवति, यथा दर्शपूर्णमासयोः, यथा च चित्रायामिष्टौ । 'अतुल्येषु तु भेदः स्यात्', यानि तु चोदनातो न तुल्यानि नाना-वाक्यचोदितानि, तेषु तु भेदः स्यात् तन्त्रस्य, यथा अत्रैव, 'अग्नी-षोमीयं पशुमालभेत', 'अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति' इति । किंकारणम् ? । 'विधिप्रक्रमतादर्थात्', विधिर्विधानं तदङ्गानां प्रयोगः तस्य प्रक्रमः, तदर्थं प्रवृत्तिः, विधिप्रक्रमस्य तादर्थ्यं विज्ञायते,—अयं पशुर्यो विधिप्रक्रमो न पुरोडाशार्थ इति ।

कथं पुनः पशुर्यत्वं विधिप्रक्रमस्य ? । 'तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात्', अतः तत्र कालो निर्दिश्यते, अग्नीषोमीयप्रणयनादनन्तरं पशोः कालः, तत्र हि तस्य चोदना, वपाप्रचारादूर्द्ध्वं पुरोडाशस्य कालः, पशोरव-सरे यो विधिप्रक्रमः स केवलः पशुर्यो विज्ञायते, पुरोडाशस्य अप्राप्तत्वात्, अतस्तस्य पृथक् तन्त्रं कर्त्तव्यं । लिङ्गञ्च पशुर्यतां तन्त्रस्य दर्शयति,—'यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत्प्रयजति'—इति, 'यदेकादश अनुयाजान् यजति पशुमेव तदनुयजति'—इति, एवकार-करणादवधारणं विज्ञायते,—पशुमेव न पुरोडाशमिति ॥

सू० गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, पाशुकाः प्रयाजानुयाजा गुणतः कालतश्च विहताः, एकादशसङ्ख्याः पशवुभयेऽपि, पञ्चभिश्च प्रयाजैस्त्रिभिरनुयाजैः पुरो-डाशस्य कार्यं, तथा पृषदाज्येनानुयाजाः पशोरिष्यन्ते केवलेनाज्येन

च पुरोडाशस्यार्थः । कालविकारोऽपि,—आसन्ने इविषि पौरोडाशिकैः
प्रयाजैर्भवितव्यं, पाशुकस्य तिष्ठति पशौ वर्त्तन्ते,—‘तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्ति’ इति वचनात्; उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्केनाक्रियमाणा
न यथावत् संपादिता भवेयुः । तस्मादपि तन्त्रभेदः ॥

सू० तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्
तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० अथ वा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं कर्त्तव्यं, किन्तु
‘मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्’, पाशुकमेव तन्त्रं पुरोडाशस्योपकुर्व्यात् ।
किंकारणं ? । ‘तन्त्रमध्ये विधानात्,—पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये
पुरोडाशो विदितः,—‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषोमीयं
पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति’—इति । किमतः ? । तन्त्रार्थस्य
अविशिष्टत्वं भवति, तन्त्रस्यार्थः तन्त्रार्थः,—अङ्गकृत उपकारः,
सोऽचाविशिष्टः, पशोः पुरोडाशस्य च, सन्निधानाविशेषात्,
पञ्चावपि क्रियमाणानि अङ्गानि पुरोडाशस्य सन्निहितानि,
सन्निधानाच्च पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीति, प्रदीपवत्, यथा प्रासादे
कृतः प्रदीपः सन्निधानाद्राजमार्गेऽप्युपकरोति ।

‘विषम उपन्यासः, प्रत्यक्षदृश्यः प्रदीपोपकारः प्रत्यक्षेण ज्ञायते,
अयं पुनरप्रत्यक्षोऽङ्गोपकारः कथं शक्यो विज्ञातुम्’—इति । अयमपि
प्रास्तदृश्यः प्रास्तप्रत्यक्षाङ्गस्यते, प्रास्तश्चेह ‘दर्शपूर्णमासवत् कर्त्तव्यानि’
—इति । तद्वच्चैतु कृतानि, किमिति नोपकरिष्यन्ति, दर्शपूर्णमासयोश्च
प्रधानैरेकदेशकालकर्मकाणि क्रियमाणानि उपकृतवन्ति, इहापि

तथाविधान्येव क्रियन्ते, तस्माद् इहापि तददेव उपकुर्वन्तीति विज्ञायते । ‘आह, नेह तद्विधानि, दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि उद्दिश्य कृतानि अङ्गानि, इहापि तददेव कर्त्तव्यानि, न च, पुरोडाशमुद्दिश्य इह क्रियन्ते, किन्तर्हि पशुं, तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति’—इति । उच्यते,—प्रकृतौ न ब्राह्म उद्देशः, न हि तच्च श्रूयते,—प्रधानानि उद्दिश्य अङ्गानि कर्त्तव्यानीति, किन्तर्हि अर्थात् क्रियते, तेषां तच्च चिकीर्षितत्वात्, न च अर्थात् कृतं सोदकेन प्राप्यते, यत्कारणं विध्यन्तस्तथापेक्ष्यते, तेन यत्पठितं तत् प्राप्यते, न पाठाद्वाहं, तस्मात् तु अनुद्दिशापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति । एवं सिद्धा प्रसङ्गादुपकारनिर्दिष्टिः ॥

‘नन्वेवं तन्मन्त्रलक्षणाद्विशिष्टमेव भवति’ । न खलु, तच्चाङ्गमेव साधारणं, इह तु अङ्गकृत उपकारः, सोऽपि न साधारणः, अन्य-कृतोऽन्यस्य भवति ॥

सू० विकाराच्च न भेदः स्यादर्शस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥
(आ०नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘गुणकालविकाराच्च तन्मन्त्रभेदः स्यात्’—इति, तच्च ब्रूमः, ‘विकाराच्च न भेदः स्यादर्शस्याविकृतत्वात्’,—अर्थोऽङ्गजनित उपकारः, स न विकृतः, यो दर्शपूर्णमासयोः, स एव । कथं ज्ञायते ? । तदुच्यते, प्रयुज्यन्ते प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपौर्णमासिकाः, तच्च प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रज्ञातौ, ते च सोदकेनेह प्राप्ताः सञ्जिज्ञाता विद्यन्ते, प्रकृतगामित्वञ्च शब्दस्य न्यायं, न सैकः शब्दोऽनेकार्थो युक्तः, तस्माद् दार्शपौर्णमासिकासौ, तदुपकारोऽप्येषां दार्शपौर्णमासिक

एव, स हि तेषां प्रज्ञातः, यदि च प्राकृतानुपकारानुपकारान्तरं
 कुर्युः, ततोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चैव चोदकेन प्राप्येरन्, अपूर्वा भवेयुः,
 यथा सचे गौलुखवादिभिरभ्यञ्जनम् । अप्राप्तौ च अनेनैव प्रयाजा
 विधीयन्ते, अनेनैव तेषां विकार इति तच्च द्विकरः ब्रह्मः स्यात्,
 न च, स्रष्टुदुश्चरितः ब्रह्मात्यर्थदयं विधातुं, अपूर्वत्वे चैतेषां प्रकृता
 अपि चोदकेन प्राप्येरन् । तच्च वैश्वदेवे चिञ्चत्सम्पत्तिराकृतीनां न
 युज्यते, 'नव प्रयाजा नव अनुयाजा, दावाव्यभागौ, अष्टौ हवींषि
 अग्नये समवद्यति वाजिनो यजत्याकृतीनां सम्पत्तौ चिञ्चत्वाय' इति,
 तस्माद्गुणविकारेऽप्यविकृतः प्राकृतोऽङ्गोपकारः, तत्कृता एव पुरोडाश-
 स्थापि उपकुर्वन्तीति न गुणकालविकारेऽपि तन्मभेदः । तदानीं तमुभौ
 प्रार्थयेते,—पशुः पुरोडाशश्च, उभयोश्च प्रकृतिवत्क्रियन्तेऽङ्गानि ;
 तस्मात् स कृत्कृतान्येवोभयोऽपकुर्वन्ति । विकार इदानीं किमर्थः ? ।
 पश्वर्थः, पाशुकेषु हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयते, न पशोः पुरोडाशस्य
 च साधारणान्यङ्गानि, पाशुकान्येव सन्निधानात् पुरोडाशस्याप्युप-
 कुर्वन्तीत्युक्तं ।

अपि च पृषदाज्येनापीज्यमाना अनुयाजा आज्येनेष्टा भवन्ति, न
 हि पृषत् आज्यत्वं नाश्रयति, यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति,
 यदि तस्मै सशर्करं दीद्यते, न कस्यिद्विरोधो भवति, सशर्करमपि तत् पय
 एवेति । तथा, य एकादश प्रयाजान् यजति, यजत्यसौ तदन्तर्गतान्
 प्राकृतान् पञ्च, येऽभ्यधिकाः षट्, न, तैरिज्यमानैः पञ्च प्राकृता नेष्टा
 भवन्ति, एवं तिष्ठत्यपि पशौ क्रियमाणाः प्रयाजा कृता एव
 पुरोडाशस्य भवन्ति, क्रमस्तेषां प्राकृतो हापितः, गुणमात्रश्च क्रमः,

न च गुणानुयहार्थं प्रधानस्य आवृत्तिर्युक्ता, न हि गुणवशवर्त्ति प्रधानं, कामं क्रमविपर्यासनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्, नावृत्तिः । 'प्रायश्चित्तं तर्हि कर्त्तव्यं' । क्रियते, - 'अयास्याग्नेरिति सर्वप्रायश्चित्तं जुहोति' - इति । प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ताभावः ; तस्मादविरोधः ॥

सू० एकेषाञ्चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥ (१५०) ॥

भा० 'एकेषाञ्च' अर्थानामशक्या भेदेन क्रिया; यथा, वेदेरभ्युद्गरणस्य, व्रतोपायनस्येति, वेदिः कृताऽनपठिता तिष्ठति, सा न शक्या कर्तुम्', न ह्यर्थः कृतः सन् कर्तुं शक्यते । अथोच्यते, - 'अन्यां करिष्यति' - इति । आहोपुरुषिकं स्यात्, तिर्यक् चासौ भवेत्, तत्र दिक् समुच्चैत ! विहारपृथक्कञ्चाश्रुतमापद्येत ! तत्रैकदेशकालकर्मकल्प-मङ्गप्रधानानामिति स्थितो न्यायः प्रत्युत्स्थियेत ! एवमभ्युद्गरणं, तद् आहवनीयनिर्द्वयार्थं, सङ्गदुद्गरणेन च निर्वर्त्तितोऽसौ, न च निर्वर्त्तितः शक्यो निर्वर्त्तयितुं, यथा कृतः कर्तुम् । अथोच्यते, 'अन्यं निर्वर्त्तयिष्यति' इति । न, तस्मिन्ननुपपत्तेरितीयस्यैव आहवनीयोऽस्ति, यत्कारणं, गार्हपत्याहवनीयौ उभौ एकस्यौ, तयोः आहवनीयेऽपयातिने परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति, यथा सर्वसाधारणाद् भौवाद् आज्यादुपांशुयाजार्थेऽपयातिने परिशिष्टमन्यदेवतार्थं भवति, विहारपृथक्कञ्च पूर्ववदापद्यते । तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः । तथा, व्रतं यद्गृहीतं न तत् पुनः अनुत्सृष्टं शक्यते यद्वातुं, अटुत्सृष्टञ्च तत् आ प्रधानापवर्गतात् ॥

सू० एकाग्निवच्च दर्शनं ॥ ६ ॥ (१५०) ॥

भा० एकाग्निं पशोः पुरोडाशस्य च दर्शयति, - 'मध्येऽग्नेराज्याहुती-

र्जुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्चाहुतीश्च' इति, नाग्न्यद्वरणस्य भेदः,
तस्मात् पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशे प्रसज्यते इति ॥ (१२।१।१अ०) ॥

पुरोडाशे आश्वभाजयोः कर्त्तव्यताधिकरणम् ।

सू० जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥७॥

भा० तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता*,—किम् आज्यभागौ कर्त्तव्यौ,
उत न?—इति। आह,—‘तत एतन्नावत्परीक्ष्यं, किं, प्रयोगवचनेन
चोदको वाध्यते, उत, प्रयोगवचनः चोदकेन? इति। यदि चोदको
वाध्यते, ततो न कर्त्तव्यौ; अथ प्रयोगवचनः, ततः कर्त्तव्यौ—इति। किं
पुनरत्र युक्तं?—चोदको वाध्यते इति। किंकारणं?। आनुमानिकः
चोदकः, प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः, प्रत्यक्षज्ञानुमानाद्वलीयः, दुर्बलस्य
च वाधो न्यायः, न च बलीयसः; एवञ्चेत् न कर्त्तव्यौ, चोदकेन
हि तौ प्रायेयातां, स चेह वाधितत्वात्प्राप्नोति ।

एवं प्राप्ते, उच्यते,—‘जैमिनेः’ आचार्यस्य मतं,—कर्त्तव्यौ आज्य-
भागविति। कुतः?। यतः ‘परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात्’,—
यस्य स्वतन्त्रस्य कार्ये परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात्, यथा,
पौरोडाशिकानां प्रयाजानां पाशुकं, यस्य तु न किञ्चित् परकीय-
कार्यमापद्यते, तत्प्रतिषेधो न युक्तः, यथा, देवदत्ते यज्ञदत्तयान-
माहृद्धे देवदत्तयानं निवर्त्तते, न वस्त्रास्त्रद्वारं, न चेह आज्यभागयोः

* “तो न पशो करोति इति निषेधात् आश्वभाजयोः पश्चावभावे पुरोडाशयोः
प्रसङ्गविनिर्मादि, अतस्मिन् विचार्यते” इति साधकः ।

कार्यं किञ्चित् पाशुकरमङ्गमापद्यते, तस्य प्रतिषेधो न युक्तः, तस्मान्नयोरनिवृत्तिः । यन्तु प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः—इति, नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः, स हि अङ्गानि उपगृहीयात्, पाशुकरैरेव चाङ्गैः पशुपुरोडाशोऽङ्गवान्, प्रत्यक्षोऽपि ह्ययं न आख्यभागौ गृह्णाति, प्रकरणसन्निहितमङ्गं प्रयोगवचनेन गृह्णाते; न च, पशौ आख्यभागौ विद्येते, प्रतिषिद्धत्वात्,—‘तौ न सौम्येऽध्वरे न पशौ’—इति । अपिच, उक्तमेतत्,—प्रयोगवचन उत्पन्नानामङ्गानां ग्राहकः, सोदकसूत्रपादको ग्राहकश्च, तस्मात् स वसवान् ॥ (१९।१।२अ०) ॥

सोमे दार्मिकवेदेरकरवाधिकरणम् ।

सू० नानार्थत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतोनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि कृतायां महा-वेद्यां वर्त्तन्ते, तेषु चिन्त्यते, किं तेषां वेदिर्भेदेन कर्त्तव्या, उत न?—इति । किं प्राप्तम्?—भेदेन कर्त्तव्या । किं कारणं? । सोदकः प्रापद्यति, एवं सोदकानुगृहो भवति । ‘ननु सौमिक्येव प्रसङ्गात् कार्यं साधयेत्’ । अचोच्यते, न साधयेत् । कस्मात्? । ‘नानार्थत्वात्’, नानार्थं एते वेदी,—दर्शपूर्णमासिकी हविषामासादनार्था, सौमिकी प्रचारार्था, तत्र प्रसङ्गो नोपपद्यते, यत् तन्निष्णोऽङ्गं मध्यपात्यङ्गेनैकार्थं, तत् प्रसज्यते । यथा, पाशुकाः प्रयाजाः पौरोडाशिकेषु, न लिङ्गं तथा, तस्माद्देदिः कर्त्तव्या ॥

सू० अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ ६ ॥ (सि०) ॥

भा० न वा कर्त्तव्या दार्ष्टिकी वेदिः । कुतः ? । 'कृतदूषा स्यात्',—
सा क्रियमाणा केवलं सौमिक्या वेदेः कृताया दूषणं स्यात् । न
किञ्चित् स्वार्थं साधयति । 'ननु हविषामासादनं तच्च करिष्यते' ।
अक्यन्तु तन्महावेद्यामपि कर्तुं । 'ननु अन्यार्या सेत्युक्तं' । अन्यार्यापि
सती हविषामासादने अधिकरणीभवितुं प्रभवति, वेद्यां हविषा-
मासादनं श्रुतं, इयमपि च वेदिः, न तच्च, तदर्थायामित्येष विशेषः
श्रूयते, तस्मात् न कर्त्तव्या दार्ष्टिकी ॥ (१२।१।३अ०) ॥

सोमे दार्ष्टिकैः जुवादिभिः पात्रैः सावनपञ्चादिहोमाधिकरणम् ।

सू० पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात् ॥ १० ॥ (पू०) ॥

भा० सोमे एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि यद्वचमसे प्रयुक्ते वर्त्तन्ते,
यथा, सावनः पशुः, सावनाः पुरोडाशाः, सौमश्वरिति, तेषु
विचार्यते,—किं, तेषां यद्वैश्वमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः, अथवा दार्ष्टिकैः
जुवादिभिः पात्रैः ?—इति । तत्रोच्यते,—'पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात्' ।
कुतः ? । 'होमार्थत्वात्', होमार्थानि तानि पात्राणि, स च होमो
यद्वचमसेनापि निर्वर्त्यते, सोमतन्त्रमध्यपतितानि कर्माणि, तेषु
यद्वैश्वमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः ॥

सू० न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ १२ ॥
(सि०) ॥

भा० 'न्याय्यानि वा' दर्शपूर्णमासिकानि स्युः, तैर्होमः क्रियेत ।

कुतः ? । ‘प्रयुक्तत्वात्’,—प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते,—‘यदृशीत्वा
 आज्यानि सोममासादयेयुः अपघ्नीत यजमानं, अथ यत् यदृशीत्वा
 आज्यान्यासादयन्ति न यजमानमुपहन्ति’—इति, प्रथमं तावत्तेषां
 प्रयोगः, प्रोक्षणं संमार्जनञ्च, तत आज्यघृष्टं, तान्देवाज्यप्रयुक्तानि
 विद्यन्ते, ‘अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात्’, यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुक्तं, तत्कार्षे
 तन्निष्णोऽङ्गं प्रसज्यते, स्वस्याभावे हि परकीयमुपजीव्यते ; असन्नि-
 हिते हि स्वस्मिन् याने देवदत्तो यज्ञदत्तयानमारोहति, सन्नि-
 हिते तु स्वयानेनैव हि याति । तच्च हि तस्य यादृशं स्वतन्त्रेण
 गमनसुखं, न तादृशं परयाने । पुरोडाशानामपि दार्ष्टिकैः पाचै-
 र्यादृशं साङ्गुण्यं, न तादृशं गृह्यमसेन, तच्च प्राकृत्यो दक्षजातयः
 प्रोक्षणादयश्च संस्कारा लभ्यन्ते, गृह्यमसे तेषामभावः । चेऽपि
 सौमिकाः तैः पुरोडाशानामसम्बन्धः ।

‘यदि पुनर्दार्ष्टिकानि अप्रयुक्तानि भवेयुः, किं गृह्यमसं
 प्रसज्येत ?’ । नेति ब्रूमः,—दार्ष्टिकान्येव प्रसज्येरन् । यच्च तन्निष्णोऽङ्गं
 क्रियमाणमितरस्यापि कृतं भवति, तच्च प्रसङ्गः,—यथा, पाण्डुकेषु
 प्रयाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिकाः । इह तु गृह्यमसे प्रयुक्ते
 नेतराणि प्रयुक्तानि भवन्ति, न हि, सोमे ज्ञयमाने पुरोडाशा
 ऊताः । तस्मान्नास्त्यच्च प्रसङ्गः । किन्तर्हि ? । इदमुच्यते, ‘अप्रयुक्ते
 प्रसङ्गः स्याद्’ इति, यदि प्रयोग एषां नोपपद्येत, प्रतिषिध्येत वा,
 ततः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । अपिच, न्याय्यानि दार्ष्टपूर्णमासिकानि,
 न गृह्यमसं । किं तेषां न्याय्यत्वं ? । दर्शपूर्णमासायोक्तानि ब्रह्मेनोक्तानि,
 ततश्चोदकेन पुरोडाशे अतिदिशन्ते इति ।

अस्ति ब्रह्मसंस्मरः* । ग्रहचमसेन तु हविर्यज्ञेन कचिद्भूमः
 भुतः अर्थात् क्रियते, 'असति च ब्रह्मोक्तेरर्थात् क्रिया भवति, दर्श-
 यति च एतानि पाचाष्टि,—'युनज्मि ते पृथिवीं व्योतिषा सहेति
 भुवानभिमृशति । युनज्मि वायुमन्तरिक्षे ते सहेत्युपमृतम् ।
 युनज्मि वाचं सह दिवा सूर्य्येणेति जुह्वम्' इति । तस्मादेतैर्होमः
 कर्त्तव्यः ॥ (१२।१।४अ०) ॥

श्रामिणे पशुपुरोडाशचपचाभावाधिकरणम् ।

सू० श्रामिणे च पशुपुरोडाशे न स्यादितरस्य प्रयुक्त-
 त्वात् ॥ १२ ॥

भा० पुरोडाशे एव चिन्ता,—किम् एतस्य श्रामिणेऽग्नौ अपणं
 कर्त्तव्यम्, उत शाखामुखीये? इति तत्र स एव न्यायः,—'इतरस्य
 प्रयुक्तत्वात्'—इति, गार्हपत्ये हविषा अपणं भुतं, स च प्रयुक्तो विद्यते,—
 'शाखामुखीयः एष†, अत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति, तस्मात् तत्र
 अपणं कर्त्तव्यम् ॥ (१२।१।५अ० १) ॥

कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोचस्य प्राजहिते अपचाधिकरणम् ।

सू० अपणं चाग्निहोचस्य शाखामुखीये न स्यात् प्राज-
 हितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

भा० कौण्डपायिनामयने अग्निहोचे चिन्त्यते,—किं तदीयस्य

* चाद्रेपुच्छके छत्रपाठे च "अस्ति ब्रह्मसंस्मरः"—इत्यंशः छत्रतवाभावि ।

† एव इति चाद्रेपुच्छके पाठः ।

द्रव्यस्य शालामुखीये अपणं, अथवा प्राजहिते ? इति । ‘प्राजहित’-
इति गार्हपत्यस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा । अत्रापि स एव न्यायः, गार्हपत्ये
अपणं अतः, स एव प्रयुक्तो विद्यते, ‘अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात्’-इति,
भृत्याश्च परिहारः, चोदकेन शालामुखीयः प्राप्यते, ज्योतिष्टोमे हि
तस्य गार्हपत्यत्वं अतः, तच्च चोदकपरम्परया कौण्डपादिनामघन-
मागतं, नामधेयेन तु प्राजहिते अपणं प्राप्यते, चोदकाच्च नामधेय-
शब्दो बलवत्तरः । तस्मात् तच्च अपणं कर्त्तव्यमिति ॥ (१२।१।६ अ०) ॥

हविर्धानयोः शक्योरन्येन शक्येन औषधद्रव्यकानां पुरोडाशानां
निर्वापाधिकरणम् ।

सू० हविर्द्धानि निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात् ॥१४॥
(पू०) ॥

भा० कृते हविर्द्धाने यानि औषधगुणकानि ऐष्टिकानि कर्माणि
वर्त्तन्ते, यथा, पशुपुरोडाशः, सवनीयाः पुरोडाशाः, सौम्यस्वहः । तेषु
विचार्यते,—किं, तेषां निर्वापो हविर्द्धाने कर्त्तव्यः, अथवा, अनोन्तर-
मुपादेयम् ?—इति । किं प्राप्तं ?—‘हविर्द्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां’
एकं वा । कुतः ? । ‘प्रयुक्तत्वात्’ । प्रयुक्तमस्ति, शक्नोति च तेषां निर्वापं
साधयितुं, अन्यस्त्रोपादाने केवलमनर्थको व्यापार आपद्यते ।
तस्मात् तयोरन्यतरेण निर्वापः कर्त्तव्यः ॥

सू० असिद्धिर्वान्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये
प्रसङ्गः स्यात् ॥१५॥ (सि०) ॥

भा० ‘असिद्धिर्वा’ हविर्द्धानाभ्यां निर्वापस्य, न ताभ्यां साधयितव्यः ।

कुतः? । 'प्रधानवैगुण्यात्',—निर्वापस्य देशः, अपरेण गार्हपत्यं प्रागीवम्
 अनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रमावृत्त्या अनसोऽधिनिर्वपतीति,
 यदि हविर्द्वाने निर्वापः क्रियते, तद्देशं तक्षीयेत; तथा प्रधानं
 योमकर्म विगुणं भवेत् । हविर्द्वानयोर्मन्त्रवच्च नियमवच्च प्रवर्त्तनं
 स्थापनञ्च कृतं, तत्सर्वमनर्थकं स्यात्, अथ पुनः क्रियेत, तथापि आदत्ति-
 रश्रुता अनुष्ठीयेत । 'अवैगुण्ये' च प्रधानस्य 'प्रसङ्गो' युक्तः, यत्कारणं,
 प्रधानस्य यो धर्मः तमितरे यथाश्रुतमुपजीवन्ति परवशत्वात् । यदि
 यथाश्रुतेनास्य कार्यं न सिध्यति, ततः कामं कार्यलोपो भवेत्,
 खं वा साधनं प्रयुञ्जीत, न शक्नुयात् प्रधानकार्यं व्याहृत्य स्थायं
 साधयितुम् । 'अथ कस्माद्द्विर्द्वानदेशे निर्वापो न क्रियते' । एवमपि
 तेषां कर्मणां वैगुण्यं भवेत् । 'अस्तु परतन्त्रोपजीवीनि एतानि
 यथावस्थितं परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति, यथा, पाशुकान् प्रयाजान्
 अन्यकास्त्रानपि पशुपुरोडाश उपजीवति' । उच्यते,—युक्तं तत्र कृतास्ते
 प्रयाजाः, न च, कृतस्य क्रमानुगृह्यार्थं पुनः क्रिया न्याय्या । अथ पुनः
 करिष्यमाणो निर्वापः, स यदि सगुणः ब्रह्मते कर्तुं, तथा सगुणः कर्त्तव्यः,
 ब्रह्मते च अनन्तरमुपादाय, तस्मात् न हविर्द्वानयोर्निर्वापः ॥

सू० अनसाञ्च दर्शनात् ॥१६॥

भा० अनावृत्तवच्च दृश्यते,—'अनासि प्रवर्त्तयन्ति' इति । तस्माद-
 प्यनन्तरमुपादेयमिति ॥ (१५।१।७अ०) ॥

सू० तद्युक्तं च काशमेदात् ॥१७॥

श्रावणीयादिषु दीपाज्जानरवस्त्राज्जावाधिकरणम् ।

भा० चोमे दीक्षाकालं रात्रिजागरणमाध्यातं, 'वां प्रथमां दीक्षितो रात्रिं जागर्ति, तथा स्वप्नेन व्यावर्त्तते' इति । दर्शपूर्णमासद्योरधौष-
वस्योऽहनि एकेषामाध्यातं, तत् प्रायश्चीयादिषु चोदकेन प्राप्यते ।
तेषां तन्मन्त्रमध्यपातात्, दीक्षाकालेनैव जागरणेन प्रसङ्गात् कार्यसिद्धौ
प्राप्तायाम्, इदमुच्यते, 'तद्युक्तञ्च', दीक्षायुक्तञ्च जागरणं नेतरेषु
प्रसज्येत । कुतः ? । 'कास्त्रभेदात्', यदि यावद्यज्ञाङ्गानां रक्षणाच्च
अप्रमादार्थं, ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्ति,
तद्वत्प्रार्थनं प्रायश्चीयादिषु उपवस्यकाले भेदेन कर्त्तव्यम् । अद्यापि
अदृष्टार्थं, तथापि औपवस्यी रात्रिस्तस्य निमित्तम्; निमित्तप्राप्ती
जैमित्तिकं कर्त्तव्यं । तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यम् ॥ (१९।१।८३०) ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदाधिकरणम् ।

सू० मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥१८॥

भा० वक्ष्यप्रकाशेषु विहारपृथक्त्वे सति, ये मन्त्राः सन्निपातिनो,
यथा, आष्वयहणे, प्रोक्षणेऽभिमर्शने । तेषां किं तन्त्रेण प्रयोगः, अथ
वा, भेदेन ? इति ।

तन्त्रावापचिन्नेयं न प्रसङ्गचिन्ता; तच्च प्रयोगवचनानुगहाच्च
तन्त्रभावे प्राप्ते उच्यते,—'मन्त्राश्च' आष्वयहणादवो भेदेन कर्त्तव्याः ।
कुतः ? । सन्निपातित्वात्, सन्निपत्योपकारिण एते मन्त्राः, उपस्थितं
कर्म अभिदधति । पृथक्कर्मणि अश्वयुं प्रतिप्रस्तातारौ उपतिष्ठेते ।
तस्मात् पृथक् प्रयोक्तव्याः ।

अपि च, करणानां मन्त्रान्तेन कर्षादिसन्निपातं वक्ष्यति—'मन्त्राणां
करणार्थत्वात्, मन्त्रान्तेन कर्षादिसन्निपातः स्यात्, सर्वज्ञ वचनार्थ-

त्वाद्” (१२।२।२४ सू०) इति । तथा सति, येन कर्मणा सन्निपतितो मन्मत्सदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः, तस्मादप्यावृत्तिः ॥ (१२।१।८ अ०) ॥

दीचदीयादिषु अग्न्याधानस्याभावाधिकरणम् ।

सू० धारणार्थत्वात् सोमेऽग्न्याधानं न विद्यते ॥१८॥

भा० सोमे दीचणीयादिषु ऐष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तम् अग्न्याधानं किं कर्त्तव्यम्, उत न? इति । कर्त्तव्यम् । कुतः? । एवं चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । एवं प्राप्ते उच्यते,—न कर्त्तव्यं । कुतः? । ‘धारणार्थत्वात्’, विद्वत्स्य अग्नेर्धारणार्थं तत्, सोमार्येन च विद्वत्स्य तत् कृतं, तेन धृतोऽग्निः, न च धृतस्य धारणकार्यमस्ति । ‘ननु अमन्त्रकं तत्’ । सत्यम् अमन्त्रकम्, अपि तु तत् कृतं, न कृतस्य मन्त्रार्थं पुनरावृत्तिरस्ति । तस्मात् न कर्त्तव्यं ॥ (१२।१।१० अ०) ॥

दीचदीयादिषु व्रतोपायनाभावाधिकरणम् ।

सू० तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥२०॥ (सि०) ॥

भा० तत्रैव दार्ढ्यपौर्णमासिकं व्रतं चोदकप्राप्तं तथैव न क्रियेत, यथा अग्न्याधानम्, उपेतत्वात्, न हि उपेतम् अनपदकं सत् शक्यमुपेतुं, अप्राप्तस्य हि प्रापणमुपगमनं, तत् प्राप्तस्य न शक्यम् ॥

सू० विप्रतिषेधाच्च ॥२१॥ (यू०) ॥

भा० ‘अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि’ इति चरतो वचनं विप्रतिषिद्धं,—वर्त्तमानस्य भविष्यद्वचनम् ॥

सू० सत्यवदिति चेत् ॥२२॥ (आ०) ॥

भा० अथ 'सत्यवत्' कस्मात् न भवति, यथा, सत्यवचनं व्रतं पुरुष-
धर्मात्वादनुवर्त्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयते इति स्त्रितायां
प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ;—

सू० न, संयोगपृथक्त्वात् ॥२३॥ (आ०नि०) ॥

भा० न एतत् तेन तुल्यं, 'संयोगपृथक्त्वात्',—तच्च पुरुषसंयोनः
कर्म्मसंयोगस्य पुरुषार्थमुपेतं कर्म्मार्थं पुनरुपेयते । 'नन्विहापि संयोग-
पृथक्त्वं, सोमार्थमुपेतमैष्टिकार्थं पुनरुपेयते' इति । नेह पुनरुप-
गमनेनार्थः, यत् सोमार्थं, तदेव इतरत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति ।
'नन्विहापि' तददेव साधयिष्यति' । साधयेत्, यदि कामार्थता
तस्य ज्ञाता भवेत्, सा तु इदमेव ज्ञायते, ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ ज्ञाता ।
तस्मात् 'सत्यवद्' इत्यदुष्टान्तः । कर्म्मार्थत्वज्ञानस्य तु प्रयोजनं प्राय-
श्चित्तविशेषस्तृतीयेऽध्याये (४।४अ०) व्याख्यातः ॥ (१२।१।२१अ०) ॥

ऐष्टिकेषु अन्यन्वाधानाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥२४॥ (सि०) ॥

भा० पूर्वकृतमां अन्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं साध-
यतीत्युक्तम् । तदिदानीं आशिष्यते, धारणार्थत्वात् तस्य प्रसङ्ग
उक्तः । न च तत्केवलं धारणार्थं, किन्तुर्धि धारणार्थं च देवता-

* नन्वितरहापि इति आदर्शपुरुषके पाठः ।

† पूर्वोक्तस्य इति आदर्शपुरुषके पाठः ।

परिग्रहार्थं च; एवं हि दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘ममाग्ने वर्षो विश्वेभ्य-
स्त्विति, पूर्वमग्निं गृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वद्युर्मृहीत्वा स्त्रोभूते यजते’
इति । तच्च यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गात् सिध्यति, देवता-
परिग्रहार्थं तु दार्शपौर्णमासिकम् ऐष्टिकेषु कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं ।

आह,—‘नैतद् युक्तं, देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिध्यति ।
कुतः ? । ‘इष्टेस्तदर्थत्वात्’, सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिः देवतापरिग्रहार्था
श्रूयते,—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निः प्रथमो
देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता
यज्ञं च तदुभयतः परिगृह्णा दीक्षते’ इति । सैव देवता परिग्रहार्था
प्रसङ्गादैष्टिकानां कार्यं साधयिष्यतीति ॥

सू० शेषवदिति चेत् ॥२५॥ (आ०) ॥

भा० उच्यते, न सिध्यति, दीक्षणीया प्रधानार्था, सा प्रधानदेवतापरि-
ग्रहणे वर्त्तते, शेषास्तु अङ्गानां देवता अपरिगृहीताः, तत्परिग्रहार्थं
दार्शपौर्णमासिकम् ऐष्टिकेषु कर्त्तव्यम् ॥

सू० न वैश्वदेवो हि ॥२६॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘न’ कर्त्तव्यं, दीक्षणीययैव प्रसङ्गाद्देवतापरिग्रहार्थः सेत्स्यति ।
‘ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था दीक्षणीयेत्युक्तं’ । प्रधानदेवतार्था सती
अङ्गदेवता गृह्णाति । कथं ? । ‘वैश्वदेवो हि’ । अस्ति सोमे वैश्वदेवो
ग्रहयज्ञिः, तच्च सर्वदेवता इज्यन्ते, तन्मध्ये आङ्गदेवता अपि । तस्मात्ताः
परिगृहीताः । अतो न तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्याधानेनार्थः* ॥

* अनेन तत्परिग्रहार्थेन ऐष्टिकेन अग्न्याधानार्थेन नार्थः इति आहर्षपुरुषपाठः ।

सू० सत्यवदिति चेत् ॥२२॥ (आ०) ॥

भा० अथ 'सत्यवत्' कस्मात् न भवति, यथा, सत्यवचनं व्रतं पुरुष-
धर्मत्वादनवर्त्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयते इति स्त्रितायां
प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ;—

सू० न, संयोगपृथक्त्वात् ॥२३॥ (आ०नि०) ॥

भा० न एतत् तेन तुल्यं, 'संयोगपृथक्त्वात्',—तच्च पुरुषसंयोगः
कर्म्मसंयोगश्च पुरुषार्थमुपेतं कर्म्मार्थं पुनरुपेयते । 'नन्विहापि संयोग-
पृथक्त्वं, सोमार्थमुपेतमैष्टिकार्थं पुनरुपेयते' इति । नेह पुनरुप-
गमनेनार्थः, यत् सोमार्थं, तदेव इतरत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति ।
'नन्विहापि' तददेव साधयिष्यति' । साधयेत्, यदि कामार्थता
तस्य ज्ञाता भवेत्, सा तु इदमेव ज्ञायते, ऐष्टिकानां तु प्रकृतौ ज्ञाता ।
तस्मात् 'सत्यवद्' इत्यदृष्टान्तः । कर्म्मार्थत्वज्ञानस्य तु प्रयोजनं प्राय-
श्चित्तविशेषस्तृतीयेऽध्याये (४।४अ०) व्याख्यातः ॥ (१२।१।२१अ०) ॥

ऐष्टिकेषु चान्यन्वाधानाननुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥२४॥ (सि०) ॥

भा० पूर्वकृतमां अन्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं साध-
यतीत्युक्तम् । तदिदानीं आशिष्यते, धारणार्थत्वात् तस्य प्रसङ्ग
उक्तः । न च तत्केवलं धारणार्थं, किन्तुर्धि धारणार्थं च देवता-

* नन्वितरहापि इति आदर्शपुरुषके पाठः ।

† पूर्वोक्तम् इति आदर्शपुरुषकपाठः ।

परिग्रहार्थं च; एवं हि दशपूर्णमासयोः श्रूयते,—‘ममाग्ने वर्षो विहवेव-
स्त्विति, पूर्वमग्निं मृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वेषु मृह्णीत्वा स्त्रोभूते यजते’
इति । तच्च यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गात् सिध्यति, देवता-
परिग्रहार्थं तु दार्शन्यपूर्णमासिकम् ऐष्टिकेषु कर्मसु कर्मव्यं ।

आह,—‘नैतद् युक्तं, देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिध्यति ।
कुतः ? । ‘इष्टेस्तदर्थत्वात्’, सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिः देवतापरिग्रहार्था
श्रूयते,—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षित्वा माणोऽग्निः प्रथमो
देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता
यज्ञं च तदुभयतः परिमृह्य दीक्षते’ इति । सैव देवता परिग्रहार्था
प्रसङ्गादैष्टिकानां कार्यं साधयिष्यतीति ॥

सू० शेषवदिति चेत् ॥२५॥ (आ०) ॥

भा० उच्यते, न सिध्यति, दीक्षणीया प्रधानार्था, सा प्रधानदेवतापरि-
ग्रहणे वर्तते, शेषास्तु अङ्गानां देवता अपरिमृहीताः, तत्परिग्रहार्थं
दार्शन्यपूर्णमासिकम् ऐष्टिकेषु कर्मव्यम् ॥

सू० न वैश्वदेवो हि ॥२६॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘न’ कर्मव्यं, दीक्षणीययैव प्रसङ्गादेवतापरिग्रहार्थः सेत्स्यति ।
‘ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था दीक्षणीयेत्युक्तं’ । प्रधानदेवतार्था सती
अङ्गदेवता मृह्णाति । कथं ? । ‘वैश्वदेवो हि’ । अस्ति सोमे वैश्वदेवो
ग्रहयजिः, तच्च सर्वदेवता इज्यन्ते, तन्मध्ये आङ्गदेवता अपि । तस्मात्ताः
परिमृहीताः । अतो न तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्याधानेनार्थः* ॥

* अनेन तत्परिग्रहार्थेन ऐष्टिकेन अग्न्याधानेनार्थेन नार्थः इति आह्वयैव प्रसङ्गात् ।

सू० स्याद्वा व्यपदेशात् ॥२७॥ (पू०) ॥

भा० 'स्याद्वा' अर्थः, ऐष्टिकेनाम्यन्वाधानेनाग्नदेवतापरिग्रहं, न तु विश्वे देवा इच्छन्ते इति परिगृहीताः । न तत्र सर्वा देवता इच्छन्ते, किन्तु हि विश्वे देवा देवतागणः, यथा, साध्या वसवो रुद्रा इति । कथं ज्ञायते ? 'व्यपदेशाद्', व्यपदेशो भवति, 'अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्हवस्यतिविश्वेर्देविः' इति वस्त्रादिभ्योऽर्थान्तरभूतान् विश्वान् देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वदेव-
ब्रह्मेण, तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्युः । तस्मात् विश्वदेवब्रह्मो गणवचन एव ।
एवञ्चेत् अपरिगृहीता अग्नदेवताः, तदर्थमैष्टिकमम्यन्वाधानं कर्त्तव्यम् ॥

सू० न गुणार्थत्वात् ॥२८॥ (उ०) ॥

भा० नैतदेवं । कस्मात् ? 'गुणार्थत्वात्', न अनेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः ब्रह्मः कल्पयितुं । गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्यतिप्रशंसार्थः ।
अम्यादयो वस्त्रादिभिः केवलैः समेताः, बृहस्यतिसु सर्वैर्देवैस्तेषु अन्यैस्तेति । यथा सेनापतिर्भृत्यबलेन सहागतः समाहर्त्ता निजेन बलेन, राजा तु सर्वैर्बलैस्सैन्यैस्तेति । अपि च वैश्वदेवो गणः कस्यः, सर्वे तु देवाः ब्रह्मादेवावगम्यन्ते ; तस्मात् दीक्षणीयया अग्नदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात् सिध्यतीति न कर्त्तव्यं दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु अम्यन्वा-
धानम् ॥ (१२।१।१२अ०) ॥

ऐष्टिकेषु पत्नीसङ्गदानानुष्ठानाधिकारकम् ।

सू० सन्नहनश्च दत्तत्वात् ॥२९॥

भा० पत्न्याः सन्नहनश्च दर्शपूर्णमासयोराद्यातं, 'योऽग्रेण पत्नीं सन्नहति'-

इति तत् सोमाङ्गभूतेषु ऐष्टिकेषु कर्म्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्म्मथं । कुतः ? । 'वृत्तत्वात्', दीक्षाकाले सोमार्थं पत्न्याः सन्नहनं वृत्तं, 'योक्त्रेण पत्नीं सन्नहति मेखलया दीक्षितं मिथुनत्वाय' इति एतदाज्ञातं । सन्नहनञ्च वाससो धारणार्थं सर्वार्थेन सौमिकेनैव आ कर्म्मापवर्गात् प्रसङ्गेन सिद्ध्यतीति ॥ (१२।१।१२अ०) ॥

ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ।

सू० अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाज्ञातं,—'यदारण्यमन्नाति तेन आरण्यम् अथो इन्द्रियं वै आरण्यमिन्द्रियमेवात्मन् धत्ते' इति । तत् प्राचणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते, प्राप्तमपि सत् न कर्म्मथं । किंकारणं ? । 'अन्यविधानात्' । यत्तु, दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं, तद् 'वृत्त्यर्थं' । 'सोमेऽपि एतदाज्ञातं,—'पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्य आमिना वैश्वस्य' इति । तदपि दृष्टकार्यत्वाद्वृत्त्यर्थमेव । तयोः सौमिकं प्रत्यक्षश्रुतत्वात् प्राधान्याच्च अवश्यं कार्यम्, तेनैव च वृत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायामितरन्निवर्त्तते ॥ (१२।१।१४अ०) ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्ष ऐडादिः, सोमे ऐष्टिकेषु कर्म्मसु चोदकप्राप्तः, सोऽपि सौमिकेन व्रतेन आरण्यवन्नित्यर्थे इति चेद् ।

न । कस्मात् ? । 'अन्वार्थत्वात्', न स ह्यर्थः, न हि अयं ह्यर्थः, संस्कारार्थोऽसौ, उपयुक्तशेषत्वाद्, भवासां द्वितीयानिर्देशाच्च, 'यजमानपञ्चमा खलिव इडां भक्षयन्ति' इति । तस्मात् कर्त्तव्यम् ॥ (१२।१।५५०) ॥

रेहि केन अन्वार्थत्वाभावाधिकारवत् ।

सू० भूतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आघातः, स इह चोदकेन प्राप्तः सन् न कर्त्तव्यः । कुतः ? । 'भूतत्वात्' । भूतासौ खलिवः सोमार्थेन परिक्रयेण, 'तस्य दादश अतं दक्षिणा' इति । एकदेश-काशकर्तृत्वञ्च अङ्गप्रधानानी; तस्मात् तैरेवाङ्गानि कर्त्तव्यानि । अतो न पृथगङ्गानी परिक्रयः । तस्मादन्वाहार्यो निवर्त्तते ॥ (१२।१।६५०) ॥

रेहि केन शेषभक्ष्य संस्कारार्थतया कर्त्तव्यत्वाधिकारवत् ।

सू० शेषभक्ष्यास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० अथ शेषभक्ष्या अपि 'तथा' निवर्त्तेरन्, यथा अन्वाहार्य इति चेत् । परिक्रयार्थाङ्गव्योच्यते ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० नैते निवर्त्तेरन्, न ह्येते परिक्रयार्थाः । अन्वाहार्येण कर्त्तव्य-

आगतानां निर्दक्षभृषिष्ठे कर्मणि एते विधीयन्ते, न चात्मनमानमनाय,*
तस्माच्चेत परिक्रियार्थाः किन्तु शेषसंस्कारार्थाः । अतस्तदर्थं कर्त्तव्याः ॥
(२२।१।१७अ०) ॥

ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसङ्गावाधिकारवत्

सू० प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥

॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमाज्ञातं,—‘अग्निर्होत्रे दैव्यो होता देवान्
यजत’ इति । तत् सोदकेन ऐष्टिकेषु कर्मसु होमाङ्गभूतेषु प्राप्यते ।
अस्ति तु होमोऽपि होतुर्वरणं,—‘अग्निर्होता स मे होता होतस्त्रं मे
होतासि इति होतारं वृणीत’ इति । तच्च विचार्यते,—किम्,
ऐष्टिकेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं कर्त्तव्यम्, उत, न?
इति । किं प्राप्तं?—न कर्त्तव्यमिति । कस्मात्? । वरणनावद्
आनत्यर्थं, सौमिकेन च वरणेनानतो होता साङ्गस्य होमस्य
करणे । न आनतस्थानमनेन कार्यमस्ति । तस्मात् न कर्त्तव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—‘वृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत’,—
नैतदस्ति,—सौमिकं वरणं प्रसङ्गाद्दार्शपौर्णमासिकस्य कार्यं साधयिष्यति
इति, ‘प्रवृत्ते’ वरणणात् प्रवृत्ते कर्मणि दार्शपौर्णमासिकं वरणं क्रियते,
अतस्तत् न आनत्यर्थं, किन्तर्हि कर्ममात्रं, न चेत् क्रियेत, तेन
गुणवैगुण्यं स्यात् ! तस्मात् प्रतिकर्म भेदेन कर्त्तव्यम् ॥

सू० ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

* ‘न चात्मनमानमनाय’ इति का० क्रौ० पु० पाठः । ‘नचात्मनमानमनाय’ इति
आदिसंस्कृतपाठः ।

भा० इति चेत् पश्चात्,—प्रवृत्तवरणाद्धेतुर्वरणं प्रतिकर्ष्य कर्त्तव्यम्—
इति, 'ब्रह्मापि प्रवृत्ते कर्ष्यणि प्रियते प्रणीता प्रणयनकाले, तस्मात्
तस्मापि वरणं धर्ममात्रं, अतस्तदपि प्रतिकर्ष्य कर्त्तव्यं; वक्तव्यो वा
विशेषः ॥

सू० न, प्राङ्नियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० न ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं। किंकारणं?। 'प्राङ्नियमात्',
प्राप्तिवरणादित्यर्थः;—अयं प्रवृत्ते कर्ष्यणि ब्रह्मणे वरणं, प्राप्तिवरणाच्च
किञ्चिद् ब्रह्मत्वमस्ति, वरणादनन्तरकालं ब्रह्मणः कर्ष्यं, तदर्थं वरणं
कर्त्तव्यं; तस्माच्च तद्वर्त्तमानं, किन्तर्हि आगत्यर्थमेव, योमिमेन
च वरणेन आगतोऽसौ। तस्माद् ब्रह्मवरणं न कर्त्तव्यम् ॥

सू० निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ (दि०आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—अस्ति अमावास्यायामौपवस्येऽहनि वेदिकर्ष्यं
निर्दिष्टं,—'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति, तच्च वेदिपरिग्रह-
प्रसवो ब्रह्मणा क्रियते, तेन ब्रह्मापि प्रवृत्तवरण इति ॥

सू० नाश्रुतित्वात् ॥ ३९ ॥ (दि०आ०नि०) ॥

भा० पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं, न परिग्रहणं, 'अश्रुतित्वात्'
अथाकालमेव वृत्ते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्ष्यार्थत्वात्।
अनु 'प्राग्वेदिकरणात् पूर्वं परिग्रहः, तत्रापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः'।
वाङ्, अयं तर्हि अन्यः परिहारः,—दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभि-
वासनादूर्द्ध्वं वेदिकरणमात्रात्, ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रणयनकाले प्राग्

ब्रह्मत्वप्रवृत्तेर्दृष्टार्थत्वादानत्यर्थम् । एवं स्थिते अमावास्यायां वेदिकरणं
वचनेनापहृतं, तस्मिन्नपहृत्यमाणे परियहोऽप्यपहृतः, प्रसवोऽपि च,
ब्रह्मवरणमपि, प्रधानदेवकासत्वाद्गुणानाम् । एवं सति पौर्णमास्यां
प्रलयनकाले ब्रह्मवरणम्, अमावास्यायां पूर्वेषुः,—उभयत्राप्यप्रवृत्ते
ब्रह्मत्वे । तस्मादुभयत्रानत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं,
सौमिकेनैव वरणेनानतत्वाद् ब्रह्मणः ॥

सू० होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥ (तृ० आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—यद्यप्रवृत्ते कर्माणि ब्रह्मणो वरणं, न च,
वरणात् प्राक्, किञ्चिद् ब्रह्मणः कर्मास्ति, तस्मान्न प्रवृत्तवरणे
ब्रह्मेति । ‘होतुस्तथा’ होतुरपि प्राग्वरणात् किञ्चित्कर्मास्ति, तस्यापि
वरणं न धर्मात्तन्म ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥ (तृ० आ० नि०) ॥

भा० अस्ति, होतुः प्राग्वरणात् सामिधेनीकर्माणा संयोगः,—‘अद्यतः
सामिधेनीरन्वाह’ इति । तस्माद्द्वोतुर्वरणमदृष्टार्थं ; तदैष्टिकेषु कर्मासु
दीक्षणीयादिसु कर्त्तव्यं, ब्रह्मवरणन्तु दृष्टार्थं तत् सौमिकेनैव कृतत्वात्
न कर्त्तव्यमिति ॥ (१२।१।१८ अ०) ॥

चातिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोचन्नाद्यभावाधिकरणम् ।

सू० यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् प्रति-
तन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा० सोमे श्रूयते,—‘यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमी-

वस्य'—इति । तच्च यत् निष्ठितस्य बर्हिषो लूनस्य क्रियते, अद्या, प्रोक्षणम्, अपाणाम् अपयातनं, मूखानाम् अवसेचनं । तत्किम् आतिथ्यादिषु प्रयोगभेदे भेदेन कर्त्तव्यम्, अथ वा, यदातिथ्यायां कृतं, तदेवेतरच्च प्रसज्यते ? । किं प्राप्तं ?—'यज्ञोत्पत्त्युपदेशे' आतिथ्योत्पत्त्युपदेशे एतस्मिन् 'यदातिथ्यायां बर्हिषदुपसदाम्' इति, यत् निष्ठितकर्म्म क्रियेत, तत् प्रयोगभेदाद्भिन्नं, भिन्नप्रयोगाद्येतानि आतिथ्यादीनि कर्म्माणि, तेषु गृह्यते विशेषः, यद् यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादि कृतं तत्तदर्थमिति । तस्मादन्यार्थमावर्त्तयितव्यमिति । एवं प्रतिकर्माभ्यासः, न चात्र प्रसङ्गो युज्यते, न हि आतिथ्यायास्तन्त्रमध्यपतिता उपसदः, अग्नीषोमीयो वा ॥

सू० न वा, कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'न वा' प्रोक्षणादि कर्त्तव्यं । कुतः ? । 'कृतत्वात्,' कृतं तदातिथ्यायां बर्हिषः, तेन संस्कृतं तद्बर्हिः, पुनः क्रियायां हेतुर्भास्ति । ननु 'कर्म्मार्थाः संस्काराः, तच्च कर्म भिन्नम्, अतो यस्मिन् कर्म्माणि क्रियन्ते तदर्था भवन्ति' । उच्यते,—कर्म्मार्था अप्येते सन्तो नास्कन्दपालिकावत् कर्म्माणि सम्बध्यन्ते, किन्तर्हि बर्हिर्दारेण,—यदीयं बर्हिः तेन सम्बध्यन्ते, साधारणस्त्रेदमातिथ्यादीनां बर्हिः । कथं ज्ञायते ? । 'तदुपदेशो हि,' 'यदातिथ्यायां बर्हिः' इत्यनेन वाक्येन तेषां बर्हिषः साधारणमुच्यते न धर्मातिदेशः । नापि निरिष्टकोपदेशः इत्युक्तं,—'अपिवोत्पत्ति संयोगात्तदर्थसम्बन्धो विशिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः' स्यात् (४।२।

* प्रयोगैकत्वे हेतुः इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

३० सू०) इति । एवं चेदातिथ्यायामपि क्रियमाणाः संस्काराः सर्वार्था
एव भवन्ति । तस्मान्न प्रतिकर्म कर्त्तव्या इति ॥ (१२।१।१८ अ०) ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्याट्यधिकरणम् ।

सू० देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्त्तते ॥ ४४ ॥

भा० तच्चैव स्तरणमन्त्रः चिन्त्यते,—किम्, अग्नीषोमीये भेदेन
कर्त्तव्यः, अथ वा, य आतिथ्यायां प्रयुक्तः, स एव प्रसज्यते? इति ।
साधारणे बर्हिषि प्रयोगात् पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्ते उच्यते,—
'मन्त्रोऽभ्यावर्त्तते,' भेदेन कर्त्तव्य इति । कुतः? । 'देशपृथक्त्वात्,—
'पृथगेतौ देशौ,—उत्तरवेदिस्मीपं प्राम्बंशश्च ; देशभेदात् स्तरणमावर्त्तते,
स्तरणाङ्गश्च मन्त्रः,—'उर्णाघदसन्त्वा स्तृणामि' इति, स्तरणाट्यौ
मन्त्रस्याप्याट्यतिर्न्याया । प्रधानतन्त्रत्वाद्गुणानां । अपि च स्तरणं देश-
संस्कारकं, तेनातिथ्यायां प्राम्बंशदेशः संस्कृतः, न उत्तरवेदिदेशः, यदि
मन्त्रो न प्रयुज्येत विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादाट्यतिः
स्तरणमन्त्रस्य ॥ (१२।१।२० अ०) ॥

बर्हिषो देशान्तरनयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

आ० अग्नीषोमीये एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः सन्नहनहरण-
मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ, न? इति चिन्त्यते, तत्राह,—सन्नहनहरणमन्त्रौ
'तथा', यथा स्तरणमन्त्रः, भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । कुतः? । उक्तो
न्यायः सन्नहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गं, ते च कर्माणी आवर्त्तते । अतो
मन्त्रयोराट्यतिर्न्याया । तस्मात् भेदः ॥

सू० नान्यार्थत्वात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'अन्यार्थत्वात्', लूनस्य बर्हिषो ये सन्निहन-
हरणे ते उपादानार्थे ; तच्च हि मन्त्रौ स्त्रीक्रियमाणस्यैवोपवर्णनारूपौ,
'पूषा ते यन्धिं बन्धातु बृहस्पतेर्मूङ्गा हरामि' इति । इमे पुनः
स्त्रीकृतस्य देशान्तरप्रापणार्थं, अन्यार्थत्वादप्राकृतकार्यं न मन्त्रं
मृच्छीतः । यथा तत्रैवातिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेशादाह्वनीयदेशं
प्रोक्षणाय बर्हिर्वीर्यते, न तदा हरणमन्त्रः प्रयुज्यते एवमिहापि ॥
(१२।१।२१अ०) ॥

इति श्रीभट्टशरस्वामिनः शतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१२ अध्याये २ पादः ।

विहारो वेदिककर्ममासायताधिकरणम् ।

सू० विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् ॥१॥
(पू०) ॥

भा० विहार इति गार्हपत्यादिरग्निचेता * उच्यते, विहरणात् । स
'लौकिकानां' कर्मणां,—पार्वण्यस्त्रीपाकादीनाम्, अन्येषां चाग्निसाध्यानां
पचनदहनप्रकाशनादीनाम् 'अर्थं साधयेत्' निर्दिष्टं कुर्यात्, 'प्रभुत्वात्',—
प्रभवति हि आहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च । संयुक्तं च न केनचित्
प्रयोजनेन, अग्निद्रव्यसुत्पन्नं,—'वसन्तेऽग्नीनाधीत' इति, तत्सामर्थ्याद्
यच्च यचोपयुज्यते तच्च तचोपयोज्यम्; एवञ्चास्योत्पत्तिः† अर्थवती
भवति ॥

सू० मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा० 'मांसपाकप्रतिषेधो' भवति 'तद्वत्',—न्यायोपदिष्टः‡,—'मांसं न
पचेयुः तस्मिन्नग्नौ यत्पचेयुः क्रत्याद् कुर्युः' इति । लौकिके हि पाके
मांसप्रसङ्गो वैदिकस्तु श्रामिके मांसपाकः ॥

* गार्हपत्यदक्षिणाद्वनीयाग्निरूपः ।

† 'एवञ्च तस्योत्पत्तिः' इति का० श्री० पू० पाठः ।

‡ 'तद्वत्, तद्वत् न्यायोपदिष्टः' इति आदर्शपञ्चपाठः ।

सू० स्यादा व्यपदेशात् ॥२७॥ (पू०) ॥

भा० 'स्यादा' अर्थः, ऐष्टिकेनाग्न्यन्वाधानेनाङ्गदेवतापरिग्रहं, न तु विश्वे देवा इव्यन्ते इति परिगृहीताः । न तत्र सर्वा देवता इव्यन्ते, किन्तु विश्वे देवा देवतागणः, यथा, साध्या वसवो इन्द्रा इति । कथं ज्ञायते ? 'व्यपदेशाद्', व्यपदेशो भवति, 'अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो महर्गिर्वरुण आदित्यैर्हवस्यतिर्विश्वेर्देविः' इति वस्त्रादिभ्योऽर्थान्तरभूतान् विज्ञान् देवान् दर्शयति । यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वदेव-
शब्देन, तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्युः । तस्मात् विश्वदेवशब्दो गणवचन एव । एवञ्चेत् अपरिगृहीता अङ्गदेवताः, तदर्थमैष्टिकमग्न्यन्वाधानं कर्त्तव्यम् ॥

सू० न गुणार्थत्वात् ॥२८॥ (उ०) ॥

भा० नैतदेवं । कस्मात् ? । 'गुणार्थत्वात्', न अनेन व्यपदेशेन गणो वैश्वदेवः ब्रह्मः कल्पयितुं । गुणार्थोऽयं व्यपदेशो वृहस्यतिप्रसंगार्थः । अग्न्यादयो वस्त्रादिभिः केवलैः समेताः, वृहस्यतिस्तु सर्वैर्देवैस्तैश्च अन्यैश्चेति । यथा सेनापतिर्भृत्यबलेन सहागतः समाहर्त्ता निजेन बलेन, राजा तु सर्वैर्बलैस्तैश्चान्यैश्चेति । अपि च वैश्वदेवो गणः कस्यः, सर्वे तु देवाः शब्दादेवावगम्यन्ते ; तस्मात् दीक्षणीयया अङ्गदेवतापरिग्रहोऽपि प्रसङ्गात् सिध्यतीति न कर्त्तव्यं दार्ढ्यपौर्णमासिकमैष्टिकेषु अग्न्यन्वा-
धानम् ॥ (१२।१।१२अ०) ॥

रेष्टिकेन पत्नीसन्नहनाननुष्ठानाधिकारकम् ।

सू० सन्नहनञ्च वृत्तत्वात् ॥२९॥

भा० पत्न्याः सन्नहनञ्च दर्शपूर्णमासयोराद्यातं, 'योऽग्रेण पत्नीं सन्नहति'-

इति तत् सोमाङ्गभूतेषु ऐष्टिकेषु कर्म्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्म्मत्वं । कुतः ? । 'वृत्तत्वात्', दीक्षाकाले सोमार्थं पत्न्याः सज्जनं वृत्तं, 'योक्त्रेण पत्नीं सज्जयति मेखलया दीक्षितं मिथुनत्वाय' इति एतदाज्ञातं । सज्जनस्य वाससो धारणार्थं सर्वार्थेन सौमिकेनैव आ कर्म्मापवर्गात् प्रसङ्गेन सिद्ध्यतीति ॥ (१२।१।१३अ०) ॥

रेष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ।

सू० अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाज्ञातं,—'यदारण्यमग्राति तेन आरण्यम् अथो इन्द्रियं वै आरण्यमिन्द्रियमेवात्मन् धत्ते' इति । तत् प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते, प्राप्तमपि सत् न कर्म्मत्वं । किंकारणं ? । 'अन्यविधानात्' । यत्तु, दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं, तद् 'वृत्त्यर्थं' । 'सोमेऽपि एतदाज्ञातं,—'पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूरान्यस्य आमिषा वैश्वस्य' इति । तदपि दृष्टकार्यत्वाद्वृत्त्यर्थमेव । तयोः सौमिकं प्रत्यक्षश्रुतत्वात् प्राधान्याच्च अवश्यं कार्यम्, तेनैव च वृत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायामितरन्निवर्त्तते ॥ (१२।१।१४अ०) ॥

रेष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः शेषभक्ष ऐडादिः, सोमे चेष्टिकेषु कर्म्मसु चोदकप्राप्तः, सोऽपि सौमिकेन व्रतेन आरण्यवन्निवर्त्तते इति चेत् ।

न । कस्मात् ? । 'अन्वार्थत्वात्', न स ह्यर्थः, न हि अयं हस्तये, संस्कारार्थोऽसौ, उपयुक्तमेवत्वाद्, भवाणां द्वितीयानिर्देशाच्च, 'अन्व-
मानपक्षमा च्छलिज इडां भक्षयन्ति' इति । तस्मात् कर्मण्यम् ॥
(१२।१।१५अ०) ॥

रेहि केषु अन्वार्थत्वादानाभावाधिकरणम् ।

सू० भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य आद्यातः, स इह चोदकेन
प्राप्तः सन् न कर्मण्यः । कुतः ? । 'भृतत्वात्' । भृतास्ते च्छलिजः
सोमार्थेन परिक्रयेण, 'तस्य द्वादश गतं दक्षिणा' इति । एकदेश-
कालकर्तृत्वञ्च अङ्गप्रधानानी; तस्मात् तैरेवाङ्गानि कर्मण्यानि ।
अतो न वृथगङ्गानी परिक्रयः । तस्मादन्वाहार्यो निवर्त्तते ॥
(१२।१।१६अ०) ॥

रेहि केषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्मण्यत्वाधिकरणम् ।

सू० शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० अथ शेषभक्षा अपि 'तथा' निवर्त्तेरन्, यथा अन्वाहार्य
इति चेत् । परिक्रयार्थाङ्गत्वोच्यते ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० नैते निवर्त्तेरन्, न ह्येते परिक्रयार्थाः । अन्वाहार्येण कर्मार्थ-

आगतानां निर्दत्तभृच्छिष्टे कर्माणि एते विधीयन्ते, न चात्मनः आत्मनः, *
तस्माच्चेते परिक्रियार्थाः किन्तु शेषसंस्कारार्थाः । अतस्तदर्थं कर्त्तव्याः ॥
(२२।२।२७अ०) ॥

ऐष्टिकेषु होतुर्वरवत्तद्वावाधिकारवत्

सू० प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥

॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमाज्ञातं, - 'अग्निर्होमे दैव्यो होता देवान्
यजत' इति । तत् सोदकेन ऐष्टिकेषु कर्मासु सोमाङ्गभूतेषु प्राप्यते ।
अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्वरणं, - 'अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे
होतासि इति होतारं वृणीत' इति । तच्च विचार्यते, - किम्,
ऐष्टिकेषु कर्मासु दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं कर्त्तव्यम्, उत, न ?
इति । किं प्राप्तं ? - न कर्त्तव्यमिति । कस्मात् ? । वरणन्तावद्
आनत्यर्थं, सौमिकेन च वरणेनागतो होता साङ्गस्य सोमस्य
करणे । न चानतस्यानमनेन कार्यमस्ति । तस्मात् न कर्त्तव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, - 'वृत्तवरणात् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत, -
नैतदस्ति, - सौमिकं वरणं प्रसङ्गादार्शपौर्णमासिकस्य कार्यं साधयिष्यति
इति, 'प्रवृत्ते' वरणणात् प्रवृत्ते कर्माणि दार्शपौर्णमासिकं वरणं क्रियते,
अतस्तत् न आनत्यर्थं, किन्तर्हि कर्माणां, न चेत् क्रियेत, तेन
गुणवैगुण्यं स्यात् ! तस्मात् प्रतिकर्म भेदेन कर्त्तव्यम् ॥

सू० ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०) ॥

* 'न चात्मनः आत्मनः' इति का० ज्ञौ० पु० पाठः । 'न चात्मनः आत्मनः' इति
आहर्षप्रसक्तपाठः ।

भा० इति चेत् पश्यसि,—प्रवृत्तवरणाद्धेतुर्वरणं प्रतिकर्मा कर्त्तव्यम्—
इति, 'ब्रह्मापि प्रवृत्ते कर्माणि क्रियते प्रणीता प्रणयनकाले, तस्मात्
तस्यापि वरणं धर्ममात्रं, अतस्तदपि प्रतिकर्मा कर्त्तव्यं; वक्तव्यो वा
विशेषः ॥

सू० न, प्राङ्नियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० न ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं । किंकारणं ? । 'प्राङ्नियमात्',
प्राग्वरणादित्यर्थः;—सत्यं प्रवृत्ते कर्माणि ब्रह्मणो वरणं, प्राग्वरणाच्च
किञ्चिद् ब्रह्मत्वमस्ति, वरणादनन्तरकालं ब्रह्मणः कर्मा, तदर्थं वरणं
कर्त्तव्यं; तस्माच्च तद्वर्त्तमात्रं, किन्तर्हि आगत्यर्थमेव, यौमिकेन
च वरणेन आगतोऽसौ । तस्माद् ब्रह्मवरणं न कर्त्तव्यम् ॥

सू० निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ (दि०आ०) ॥

भा० अथोच्येत,—अस्ति अमावास्यायामौपवसथ्येऽहनि वेदिकर्मा
निर्दिष्टं,—'पूर्वधुरमावास्यायां वेदिं करोति' इति, तच्च वेदिपरिग्रह-
प्रसवो ब्रह्मणा क्रियते, तेन ब्रह्मापि प्रवृत्तवरण इति ॥

सू० नाश्रुतित्वात् ॥ ३९ ॥ (दि०आ०नि०) ॥

भा० पूर्वधुरमावास्यायां वेदिकरणं श्रुतं, न परिग्रहणं, 'अश्रुतित्वात्'
अथाकालमेव दृते ब्रह्मणि परिग्रहः करिष्यते, वरणस्य कर्त्तव्यत्वात् ।
ननु 'प्राग्वेदिकरणात् पूर्वं परिग्रहः, तत्रापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्यः' ।
वाङ्, अयं तर्हि अन्यः परिहारः,—दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामभि-
वासानादूर्द्ध्वं वेदिकरणमाद्यातं, ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रणयनकाले प्राग्

ब्रह्मत्वप्रवृत्तेर्दृष्टार्थत्वादानत्यर्थम् । एवं स्थिते अमावास्यायां वेदिकरणं
वक्ष्येनापकृतं, तस्मिन्नपकृत्यमाणे परिग्रहोऽप्यपकृतः, प्रसवोऽपि च,
ब्रह्मवरणमपि, प्रधानदेवकालत्वाद्गुणानाम् । एवं सति पौर्णमास्यां
प्रक्षयनकाले ब्रह्मवरणम्, अमावास्यायां पूर्वद्युः,—उभयत्राप्रवृत्ते
ब्रह्मत्वे । तस्मादुभयत्रानत्यर्थम् । अतो न प्रतिकर्म ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यं,
सौमिकेनैव वरणेनानतत्वाद् ब्रह्मणः ॥

सू० होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥ (तृ० आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्यसि,—यद्यप्रवृत्ते कर्माणि ब्रह्मणो वरणं, न च,
वरणात् प्राक्, किञ्चिद् ब्रह्मणः कर्मास्ति, तस्मान्न प्रवृत्तवरणे
ब्रह्मेति । ‘होतुस्तथा’ होतुरपि प्राग्वरणात् किञ्चित्कर्मास्ति, तस्यापि
वरणं न धर्ममात्रम् ॥

सू० न, कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥ (तृ० आ० नि०) ॥

भा० अस्ति, होतुः प्राग्वरणात् सामिधेनीकर्माणां संयोगः,—‘अदतः
सामिधेनीरन्वाह’ इति । तस्माद्द्वोतुर्वरणमदृष्टार्थं ; तदैष्टिकेषु कर्मसु
दीक्षणीयादिसु कर्त्तव्यं, ब्रह्मवरणन्तु दृष्टार्थं तत् सौमिकेनैव कृतत्वात्
न कर्त्तव्यमिति ॥ (१२।१।१८ अ०) ॥

यातिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्मं प्रोक्षणाधमावाधिकरणम् ।

सू० यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् प्रति-
तन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥ (पू०) ॥

भा० सोमे श्रूयते,—यदातिथ्यायां बर्हिस्तुप्रसदान्तदग्नीषोमी-

वस्य’—इति । तच्च यत् निष्ठितस्य बर्हिषो लूनस्य क्रियते, यथा, प्रोक्षणम्, अयाणाम् अपयातनं, मूत्राणाम् अवसेचनं । तत्किम् आतिथ्यादिषु प्रयोगभेदे भेदेन कर्त्तव्यम्, अथ वा, यदातिथ्यायां कृतं, तदेवेतरच्च प्रसज्यते ? । किं प्राप्तं ?—‘यज्ञोत्पत्त्युपदेशे’ आतिथ्योत्पत्त्युपदेशे एतस्मिन् ‘यदातिथ्यायां बर्हिषदुपसदाम्’ इति, यत् निष्ठितकर्म क्रियेत, तत् प्रयोगभेदाद्भिन्नं, भिन्नप्रयोगाद्येतानि आतिथ्यादीनि कर्माणि, तेषु गृह्यते विशेषः, यद् यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादि कृतं तत्तदर्थमिति । तस्मादन्यार्थमावर्त्तयितव्यमिति । एवं प्रतिकर्माभ्यासः, न चात्र प्रसङ्गो युज्यते, न हि आतिथ्यायास्त्वन्मध्यपतिता उपसदः, अग्नीषोमीयो वा ॥

सू० न वा, कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘न वा’ प्रोक्षणादि कर्त्तव्यं । कुतः ? । ‘कृतत्वात्,’ कृतं तदातिथ्यायां बर्हिषः, तेन संकृतं तद्बर्हिः, पुनःक्रियायां हेतुर्जास्ति । ननु ‘कर्मार्याः संस्काराः, तच्च कर्म भिन्नम्, अतो यस्मिन् कर्माणि क्रियन्ते तदर्थं भवन्ति’ । उच्यते,—कर्मार्या अप्येते सन्तो नास्कन्दपात्रिकावत् कर्माणि सम्बध्यन्ते, किन्तुर्हि बर्हिर्दारेण,—यदीयं बर्हिः तेन सम्बध्यन्ते, साधारणस्वेदमातिथ्यादीनां बर्हिः । कथं ज्ञायते ? । ‘तदुपदेशो हि,’ ‘यदातिथ्यायां बर्हिः’ इत्यनेन वाक्येन तेषां बर्हिषः साधारणमुच्यते न धर्मातिदेशः । नापि निरिष्टकोपदेशः इत्युक्तं,—‘अपिवात्पत्ति संयोगात्तदर्थसम्बन्धो विभिन्नानां प्रयोगैकत्वहेतुः* स्यात्’ (४।१।

* प्रयोगैकत्वे हेतुः इति आदर्शपुस्तके पाठः ।

३० सू०) इति । एवं चेदातिथ्यायामपि क्रियमाणाः संस्काराः सर्वार्था
एव भवन्ति । तस्मान्न प्रतिकर्म कर्त्तव्या इति ॥ (१२।१।१८ अ०) ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्याटन्त्रधिकरणम् ।

सू० देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्त्तते ॥ ४४ ॥

भा० तत्रैव स्तरणमन्त्रः चिन्त्यते,—किम्, अग्नीषोमीये भेदेन
कर्त्तव्यः, अथ वा, य आतिथ्यायां प्रयुक्तः, स एव प्रसज्यते? इति ।
साधारणे बर्हिषि प्रयोगात् पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्ते उच्यते,—
'मन्त्रोऽभ्यावर्त्तते,' भेदेन कर्त्तव्य इति । कुतः? । 'देशपृथक्त्वात्,'—
'पृथगेतौ देशौ,—उत्तरवेदिसमीपं प्राम्बंशश्च ; देशभेदात् स्तरणमावर्त्तते,
स्तरणाङ्गश्च मन्त्रः,—'उर्णाघदसन्त्वा सृणामि' इति, स्तरणाटन्त्रौ
मन्त्रस्याप्याटन्त्रिर्न्याया । प्रधानतन्त्रत्वाद्गुणानां । अपि च स्तरणं देश-
संस्कारकं, तेनातिथ्यायां प्राम्बंशदेशः संस्कृतः, न उत्तरवेदिदेशः, यदि
मन्त्रो न प्रयुज्येत विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादाटन्त्रिः
स्तरणमन्त्रस्य ॥ (१२।१।२० अ०) ॥

बर्हिषो देशान्तरमयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधिकरणम् ।

सू० सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४७ ॥ (पू०) ॥

भा० अग्नीषोमीये एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः सन्नहनहरण-
मन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ, न? इति चिन्त्यते, तत्राह,—सन्नहनहरणमन्त्रौ
'तथा', यथा स्तरणमन्त्रः, भेदेन प्रयोक्तव्यावित्यर्थः । कुतः? । उक्तो
न्यायः सन्नहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गं, ते च कर्मणी आवर्त्तते । अतो
मन्त्रयोरप्यटन्त्रिर्न्याया । तस्मात् भेदः ॥

सू० नान्यार्थत्वात् ॥ ४८ ॥ (सि०) ॥

भा० नैतद्युक्तं । कुतः ? । 'अन्यार्थत्वात्', लूनस्य बर्हिषो ये सप्तहज-
हरणे ते उपादानार्थे ; तच्च हि मन्त्रौ स्त्रीक्रियमाणस्यैवोपवर्णनारूपौ,
'पूषा ते यन्धिं बन्धातु वृहस्पतेर्मूङ्गा हरामि' इति । इमे पुनः
स्त्रीकृतस्य देशान्तरप्रापणार्थे, अन्यार्थत्वादप्राकृतकार्ये न मन्त्रं
गृहीतः । यथा तत्रैवातिथ्यायां यदा गार्हपत्यदेशादाह्वनीयदेशं
प्रोक्षणाय बर्हिर्नीयते, न तदा हरणमन्त्रः प्रयुज्यते एवमिहापि ॥
(१२।१।२९अ०) ॥

इति श्रीभट्टशरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥०॥

मीमांसा-दर्शने

१२ अध्याये २ पादः ।

विहारो वैदिककर्ममात्रायाताधिकारश्च ।

सू० विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् ॥१॥

(पू०) ॥

भा० विहार इति गार्हपत्यादिरग्निचेता * उच्यते, विहरणात् । स 'लौकिकानां' कर्मणां, -पार्वणस्याखीपाकादीनाम्, अन्येषां चाग्निसाध्यानां पचनदहनप्रकाशनादीनाम् 'अर्थं साधयेत्' निर्दिष्टं कुर्यात्, 'प्रभुत्वात्', - प्रभवति हि आहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च । संयुक्तं च न केनचित् प्रयोजनेन, अग्निद्रव्यसुत्पन्नं, - 'वसन्तेऽग्नीनाधीत' इति, तत्सामर्थ्याद् यच्च यत्रोपयुज्यते तच्च तत्रोपयोग्यम्; एवञ्चाख्योत्पत्तिः† अर्थवती भवति ॥

सू० मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥ (यु०) ॥

भा० 'मांसपाकप्रतिषेधो' भवति 'तद्वत्', -न्यायोपदिष्टः‡, - 'मांसं न पचयेयुः तस्मिन्नग्नौ यत्पचयेयुः कथाद् कुर्यात्' इति । लौकिके हि पाके मांसप्रसङ्गो वैदिकस्तु अग्निचे मांसपाकः ॥

* गार्हपत्यदक्षिणाद्वनौषाग्निरूपः ।

† 'एवञ्च तस्योत्पत्तिः' इति का० क्री० पू० पाठः ।

‡ 'तद्वत्, तद्वत् न्यायोपदिष्टः' इति आदर्शपत्रकपाठः ।

सू० निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०) ॥

भा० 'वैदिकानां' 'वा' कर्षणां विहारोऽर्थं साधयेत्, न लौकिकानां।
कुतः ? । 'निर्देशात्', निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां कार्यं, 'यदाहवनीये
जुहोति तेन वोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति' इत्येवमादिभिर्वाक्यैः, यावौ
उत्पत्तौ कार्याकाङ्क्षा, सा एतैर्वचनैर्निवर्तिता; अत एवमर्थेवेवा-
स्त्युत्पत्तिः । तस्माच्च लौकिकेषु प्रयज्येरन् ।

'भवेत्पाकादीनामयं परिहारः, न स्यात्प्रापाकादीनां तेषामपि
आहवनीये एव होमः प्राप्नोति' । नैष दोषः, 'यदाहवनीये जुहोति'
इति निश्चयार्थ एव वादः, अन्तरेणापि हि वचनम्, आहवनीये
होमोऽन्यत्र च प्राप्तः; तदेतन्निश्चयमन्नासनं चानिमयप्रसङ्गस्तद्विषयं
विज्ञायते । वैदिकेषु चानिमयप्रसङ्गः आद्यतनस्यानिर्दिष्टत्वात् ।
लौकिकानां सुनिर्दिष्टमाद्यतनं चोपासनोऽग्निः, तस्माच्च तानि
आहवनीये प्रयज्येरन् ॥

सू० सति चोपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ (यु० १) ॥

भा० सति च विहारे चोपासनो निर्दिश्यते, 'यं कामयेत राष्ट्रमस्य
प्रजायै स्यादिति तस्योपासने प्रतिष्ठितमास्रभ्य जुहुयाद्' इति । राजसूये
प्रवृत्ते कर्मणि एतद्वचनं, तस्मिंश्च काले विहारोऽस्ति, यदि च चेत्तैव
लौकिकानां कार्यं साधयेत्, सत्यां तस्यां नोपासनः कार्यवान् स्यात् ॥

सू० अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (यु० २) ॥

भा० मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नौ अभावं दर्शयति, 'मांसीयन्ति च वा
एतस्याजुक्तोऽग्नयो यजमानस्य अग्नयः ते यजमानमेव ध्यायन्ति

यजमानं संकल्पयन्ति पचन्ति इ वा अन्येऽग्निषु दद्यान्मांसम् अथैतेषां
नातोऽन्ना मांसाश्च विद्यते' इति । अन्यत्र पशुवन्धात्, मांसस्यर्पणमेव
वैहारिकाणामग्नीनां परिहरति । तस्मादपि न सौकिनेषु विहारप्रसङ्गः ॥

सू० मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात्
॥ ६ ॥ (पू० यु० नि० १) ॥

भा० यत्तु, 'मांसपाकप्रतिषेधश्च तदद्' इति तद् 'विहितप्रतिषेधः
स्यात्', आहवनीये वपायाः अपणं विहितं, तस्यायं प्रतिषेधः । कस्मात् ? ।
प्राप्तत्वात्, 'आहुतिसंयोगाच्च', 'तस्मिन्नग्नौ न मांसं पचन्ति यस्मिन्
आहुतीर्जुहति' इति आहुतिसंयोगेन वाक्यशेषः श्रूयते ; आहवनीये
चाहुतयो ह्ययन्ते । तस्मादपात्रपणस्यायं प्रतिषेधः ॥

सू० वाक्यशेषो वा दक्षिणेऽस्मिन्* आरभ्य विधानस्य
॥ ७ ॥ (पू० यु० नि० २) ॥

भा० अथवा अथमन्यः परिहारः,—दक्षिणेऽग्नौ पत्न्या व्रतस्य अपण-
माणात्,—'यदा आमयदोषान्मांसं व्रतकार्थं उपादीयते, तदा तन्न
दक्षिणाग्नौ अपयितव्यम्' इति ; तस्य दक्षिणाग्नौ व्रतअपणवाक्यस्यायं
शेषः, 'अन्यत्र मांसात्' इति, 'या सरस्वती वेन्नमती' इति येऽसौ
दक्षिणाग्नौ होमः तत्रैतच्छ्रूयते । तस्मादक्षिणाम्यभिप्रायं विज्ञायते ॥
(१२।१२।१२०) ॥

* दक्षिणस्मिन् इति पादार्थेऽपुनरुक्तपाठः ।

सवनीयपक्षो पशुपुरोडाशस्य कर्त्तव्यताधिकारश्च १

सू० सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न स्याद-
न्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ (पू०) ॥

भा० ‘सवनीये’ पक्षौ ‘पुरोडाशो’ ‘न स्यात्’ न कर्त्तव्यः । कुतः ? ।
‘छिद्रापिधानार्थत्वात्’, पक्षोः छिद्रापिधानार्थः स एवं श्रूयते,—
‘सुषिरो वै तर्हि पशुः यर्हि वषासुत्स्विरिति यद्गीर्हमयः पुरोडाशो
भवति अपिधानाय असुषिराय’ इति । ‘अन्येषामेवमर्थत्वात्’, छिद्रा-
पिधानमन्यैरेव क्रियते सवनीयैः पुरोडाशैः, तथापि श्रूयते,—‘अनुसवनं
सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते पिहित्यै अश्विद्रतायै’ इति । अतः
छतार्थत्वात् पशुपुरोडाशो निवर्त्तते ॥

सू० क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥ (सि०) ॥

भा० कर्त्तव्यो वा पशुपुरोडाशः । कुतः ? । ‘देवतार्थत्वात्’, देवता-
संस्कारार्थोऽयमित्येतदुक्तं,—“अपि वा शेषभूतत्वान्तत्संस्कारः प्रती-
येत स्नाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगात् (१०।१।११ सू०)” इति । न
च, पुरोडाशश्छिद्रापिधानार्थः, प्रत्यक्षविरोधाद् अर्थवादमात्रं तत्,
पुरोडाशविधानार्थः, सवनीयेष्वप्येवमेवार्थवादमात्रं । तस्माच्चोदकप्राप्त्या
कार्यः पुरोडाशः ॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु०) ॥

भा० ‘वपया प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने
अङ्गैस्तृतीयसवने’ इति तन्त्रविप्रकर्षपरे वाक्ये पुरोडाशं दर्शयति,
तस्मादपि कार्यः ॥ (११।१।१३ सू०) ॥

सवनीयपुरोडाशेषु हविष्कृदाङ्गानस्यापराङ्मधिकरत्नम् ।

सू० हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि सर्वार्था
पशुं प्रत्याङ्गता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

भा० सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाङ्गानं न कर्त्तव्यं । कुतः ? ।
'पशुं प्रत्याङ्गता' अस्मै, पशुमध्यपतिताश्च सवनीयाः, तेषु 'सा' एव
'विद्यमानत्वात्', प्रसङ्गादुपयोक्ष्यते, नार्थः पुनराङ्गाने । 'ननु नैव
पशोर्हविष्कृदस्ति । औषधार्था अवहनार्था वा, यथा पत्नी, तुल्यवच्छ्रूयते-
इति संकर्षे वक्ष्यति' । 'प्रकृतौ यदि' 'सर्वार्था' आञ्जीवधसाम्नायार्था-
इत्येवं कृत्वा चिन्त्यते । कृत्वा-चिन्तोद्यम् ॥ (१२।१।३अ०) ॥

सवनीयसवने हविष्कृदाङ्गानस्यापुनराङ्मधिकरत्नम् ।

सू० पशौ तु संश्रुते विधानात्तार्त्तीयसवनिकेषु स्यात्
सौम्यास्त्रिनयोश्चापवृत्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥ (पू०) ॥

भा० 'तार्त्तीयसवनिकेषु' तु पुरोडाशेषु 'सौम्यास्त्रिनयोश्च' भेदेन
हविष्कृत् स्यात् । कुतः ? । 'पशौ' 'संश्रुते विधानात्',-पक्षे पञ्चावेते
विधीयन्ते, तस्मिन्काले पाशुकी हविष्कृत् कृतार्थत्वात् अपवृत्ता ।
तस्मादन्या आङ्गातया ॥

सू० योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥
(सि०) ॥

भा न वा अन्वा आङ्गातया, सैव कुर्याद्विद्यमानत्वाद् । न तु
कृतार्थत्वादपवृत्ताऽसौ, नापवृत्त्यते । कुतः ? । 'योगाद्' 'यज्ञाय',

यज्ञायासौ पशुबन्धाय युक्ता, आदावेव न केवलं, सा यज्ञाङ्गानि
सर्वाणि साधयितुं, 'कस्या युनक्ति स त्वा युनक्ति' इत्येवमादिना मन्त्रेण
यज्ञार्थं युक्ता, तस्या यज्ञविमोके विसर्गे न्यायः, यत्कारणं कस्याञ्चित्
आपदि पुनस्तथा कदाचित्कार्यम्वेत् । तस्मान्न भेदेनाङ्गातया ॥
(११।२।४ अ०) ॥

निश्चियज्ञेऽमावास्यातन्मप्रयोगाधिकारवत् ।

सू० निश्चियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्षमिष्टत्वात्
॥ १४ ॥ (पू०) ॥

भा० इदं श्रूयते,—'अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपात्रं निर्वपेद् यो रक्षोभ्यो
विभीयाद्' इति । तत्रैव 'अमावास्यायां निश्चियजेत' इति । तस्मिन्
किममावास्यातन्मं प्रयुज्यते, उत, न ? इति चिन्तायां पक्षः परिगृह्यते,
'निश्चियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः' इति, अस्मिन्निश्चियज्ञे प्राकृतस्य
अमावास्यातन्मस्याप्रवृत्तिः न प्रयुज्यते । कुतः ? । 'प्रत्यक्षमिष्टत्वात्',
प्रत्यक्षमिष्टा इत्यभिष्टिः,—'अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपात्रं निर्वपेद् यो रक्षोभ्यो
विभीयाद्' इति । किमतः ? । तत एव विज्ञायते, स्वतन्मेयमुत्पन्ना, न
कस्यचित्कर्माणस्तन्ममध्ये ; यथा पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य,—'वपया
प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपात्रं निर्वपति' इति । अथा
च वैष्णवो वैश्वदेवस्य,—'वदधोऽवमृधेत यच्च एक आस्त्रियेत तद्विष्णवे
उदक्रमाय अवधेद्' इति । ननु 'अमावास्यायाम्' इत्यामावास्यास्य
कर्माणो मध्ये श्रुताः । न, अमावास्याशब्दः कर्मवचनः, किन्तु काल-
वचनः ; काले श्रुतिः, कर्मणि लक्षणा । श्रुतिश्च लक्षणातो न्याया । न
चेत्कस्यचित्कर्माणो मध्ये श्रूयते, कस्य तन्मं यदीत्यति ? तस्यात्स्वतन्मा ॥

सू० कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥ (यु०) ॥

भा० कालभेदादाक्यभेदाच्च । कालभेदस्तावद् अमावास्यायां रात्रौ निश्चित्यज्ञः, प्रतिपदि अहनि अमावास्याम्, कालभेदेन वैगुण्यात् न अमावास्यातन्त्रं निश्चित्यज्ञस्योपकर्तुमर्हति, कथन्तर्हि? पाशुकाः प्रयान्तास्तिष्ठति पञ्चौ क्रियमाणाः सक्तः तस्य पशुपुरोडाशस्योपकुर्वन्ति । उक्तस्तत्र न्यायः,—‘न कृतस्य गुणानुपहार्यमादत्तरस्ति (८०. १४०)’—इति । इह पुनरुक्तमामावास्याम्, तस्मादवैगुण्यं स्वतन्त्रं कर्त्तव्यं ।

वाक्यभेदाच्च, भिन्नदेशे चैते वाक्ये, ‘अमावास्यायां* यजेत’ इति, ‘अमावास्यायां निश्चि यजेत’ इति । एकं दर्शपूर्णमासप्रकरणे, एकं काम्यासु दृष्टिषु । किमतः ? । यदि समानदेशे स्थातां, ततः ‘अमावास्यायां यजेत’ इति योऽसौ अमावास्ये कर्त्तव्यः कालः उपान्तस्तस्मिन्नेव निश्चित्यज्ञोदित इति गम्येत, तत्र अमावास्यातन्त्रमध्ये एव विहितः स्यात् । अथ पुनर्देशभेदे सति यथा ‘अमावास्यायां यजेत’ इत्युपान्तः कालः उपादेयत्वेन चोच्यते, एवमिहापि । न च, तुल्यकालत्वे प्रसङ्गे भवति, यथा वैकृत्य दृष्टयो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यकाला अपि सन्त्यो न दर्शपूर्णमासिकं तन्त्रमुपजीवन्ति । तस्मात्तन्त्रभेदः ॥

सू० वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥

(पू० वि०) ॥

भा० किमेष एवोत्सर्गः, सर्वं तन्त्रम्भिन्नं ? । न खलु, वेद्युद्धननं व्रतञ्च

* का० ग्री० पञ्चमे ‘अमावास्या इति अधिकः पाठः ।

‘स्यात्’ ‘तदेव’, यद्दर्शयं वेदे दृङ्गनं कृतं तेनोद्धृतायाः पुनर्दृङ्गने नेह किञ्चित्कार्यमस्ति, केवलं कृतदूषणमेवेत्, अतश्चोपेतमनुसृष्टं पुन-
रुपेतुमशक्यं, उपेयमानञ्च पिष्टपेषणवदकिञ्चित्करं स्यात्। तस्मादेतद्
उभयमपि तदेव प्रसज्यते ॥

सू० तन्ममध्ये विधानाद्वा तत्तन्मा सवनीयवत् ॥ १७ ॥
(सि०) ॥

भा० ‘तत्तन्मा’ ‘वा’ निग्रीष्टिः स्यात्, अमावास्यातन्मा न स्यात्तन्मा ।
कुतः ? । ‘तन्ममध्ये विधानात्’, अमावास्यातन्ममध्ये इयं विहिता,
‘अमावास्यायां निग्री निर्वपेत्’ इति । ‘ननु कास्त्वचनोऽमावास्याशब्दे
न कर्मवचन इत्युक्तं । सत्यं कास्त्वचनः, स तु कास्त्वचनमध्ये, तच्च
विधीयमाना तन्ममध्ये विहिता भवति, ‘सवनीयवत्’ तद्यथा, सवनीयाः
पुरोडाशा न तावत् पशुकर्म उद्दिश्य विधीयन्ते, अथ च पशुतन्म-
मध्ये विहिता भवन्ति; यस्मिन् स्थाने विहितास्तत्स्थानं पशुतन्म-
मध्ये इति; इयमपि तन्ममध्ये पतिता सवनीयवदेव न स्यात्तन्मा
भवितुमर्हति ॥

सू० वैगुण्यादिध्मावर्हिर्न साधयेदग्न्याधानञ्च यदि
देवतार्थम् ॥ १८ ॥ (सि० वि०) ॥

भा० अत्राह, किमेव एवोत्सर्गः, सर्वमामावाख्यं तन्मं निग्नियज्ञस्यार्थं
साधयति ? इति । न खलु, ‘इध्मावर्हिर्न साधयेत्’ । कुतः ? । वैगुण्यात्,
इध्मोऽग्निसमिन्धनार्थः, स प्रतिपदि आहितोऽमावास्यायां निग्री
वर्त्तमानस्य निग्नियज्ञस्याग्निसमिन्धनं न साधयेद्वर्हिर्नपि वेदिसरस्यार्थं

ते यदि प्रसज्येयातां, विगुणो निमिषश्चः स्यात्, तस्माद्भेदेन ते कर्त्तव्ये ।

‘अन्यन्वाधानश्च’ यदि देवतार्थं, यदि देवतापरिग्रहार्थमन्यन्वाधानं, तदपि भेदेन कर्त्तव्यं । प्राकृतेन अन्यन्वाधानेन अमावास्यादेवताः परिगृहीताः । न च, रक्षोघ्नोऽग्निः तत्परिग्रहार्थम्, अथाग्निधारणार्थं ; ततः प्राकृतेनैव धारितत्वादग्रेर्न कर्त्तव्यं । देवतापरिग्रहार्थता च अस्माकं श्रवणेन श्रूयते,—‘ममाग्ने वर्षो विहवेभ्यस्तु इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति, देवता एव तत्पूर्वेषुः परिगृहीताः शोभते यजेते’ इति ॥ (११।१।५३०)

विकृतिव्यापारमधीयानुठायाधिकरणम् ।

अचाग्रकृते,—

सू० आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकालमध्यत्वात्
कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥ (पू०) ॥

भा० विकृतेषु कर्त्तव्ये दार्शपूर्णमासिकी आरम्भणीया कर्त्तव्या, उत, न? इति विचारे न कर्त्तव्येत्युच्यते । किं कारणं? । ‘प्रकृतिकाल-मध्यत्वात्’, प्रकृतेर्दार्शपूर्णमासयोः कालो ‘यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते’ इति, तन्मध्ये विकृतानि कर्त्तव्याणि पतन्ति । ‘कृता पुनस्तदर्थेन’, तस्य यावज्जीविकस्य प्रयोगस्यार्थेन आदौ कृता आरम्भणीया, “सकृदा-रम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात्” इत्युक्तं (८।१।३५४०) एवं सैव तेषां प्रसङ्गात्कार्यं साधयिष्यति । तस्माच्च तेषु भेदः स्यात् ॥

सू० स्यादा कालस्याग्नेषभूतत्वात् ॥ २० ॥ (सि०) ॥

* भाष्ये अग्न्याधानमिति वक्तव्यः पाठदर्शनात् सूत्रे ‘अग्न्याधानम्’ इत्यत्र अग्न्याधानमिति पाठो भविष्यति युक्तः ।

भा० ‘स्यादा’ विवृतिषु आरम्भाणीया । कुतः ? । चोदकेन प्राप्यते इति । ‘ननु प्रवृत्तिकास्त्रमध्यपातात्प्रसज्यते इत्युक्तं’ । न यावज्जीवकालः प्रवृत्तेः शेषभूतः, कर्तृधर्मोऽसावित्युक्तं,—“कर्तुर्वा अतिसंयोगात् (१।४।२) इति,—योऽसौ कर्तृधर्मो नियमः तस्यायं कालः ; प्रवृत्तेस्तु दर्शस्य पूर्णमासस्य कालः । तस्मान्न दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तत्त्वमध्ये पतिता विवृतयः । अतो न तासु आरम्भाणीया प्रसज्यते । अन्यथा कृत्वा दोष उक्तः, अन्यथा परिहारः,—दार्शपूर्णमासिको यावज्जीवकाल इति कृत्वा दोष उक्तः, नैयमिक इति परिहारः ॥ पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति,—

सू० आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥ (उ०) ॥

भा० विभक्तः प्रवृत्तिविवृत्योरारम्भः, यदा प्रवृत्तेरारम्भस्तदा विवृतिः अनुत्पन्नैव, सा हि कामेन निमित्तेन वा चोद्यते । अतस्तस्याः प्रवृत्त्यारम्भे नारम्भः । आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताद्या आरम्भाणीयाया भेदः स्यात् । तस्मात्स्यादिवृत्तिव्यारम्भाणीया ॥ (१२।२।६ अ०) ॥

प्रधानानां धर्मविराधे बहूनां धर्मोन्धानाधिकरणम् ॥

सू० विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

भा० पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुदेकाहः प्रथममहः, ततो ज्योतिर्गौरावुरिति अहः । परिशिष्टानि एकादशाहानि द्वादशाहप्रवृत्तीनि । तत्र धर्मविप्रतिषेधे सति एकादशानामङ्गामग्निष्टुतस्य विचार्यते,—किमैकादशाहिको धर्मः कर्त्तव्यः, उत, अग्निष्टुतः ? इति । ननु ‘षिद्धमेतत्

चोदकनामधेयचोर्बलावस्यपरीक्षायामेकादिको धर्मः कर्तव्यः* इत्युक्तं,—
 “न वा कल्पमिधानादधिकानामशब्दत्वम्” इति (७।४।१५) । तथा-
 सिद्धम् न्यायान्तरेण आक्षिप्यते,—अथवा नामानेव मिथ्यस्मिन्ना ।
 ‘विप्रतिविद्धधर्माणाम्’ एतेषामग्निष्टुतस्यैकादशानां चाङ्गां ‘समवाये’
 एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे ‘भूयसाम्’ एकादशानामङ्गां ‘सधर्मात्वं स्यात्’,
 तदीयो धर्मः कर्तव्यः । को हेतुः ? । भूयस्त्वमेव, बहुषु गुणसम्यग्नेषु
 महत्फलं भवति एकस्मिन्नक्षयं फलं, एषो हि लोके दृष्टान्तः, लोके
 एकादशसु प्रदीपेषु तैलवर्त्तिसम्यग्नेषु एकस्मिन् गृहे महान् प्रकाशो
 भवति विपर्ययेऽस्यः । किं पुनरिहोदाहरणं । सुमन्त्रस्याग्निष्टुति
 आग्नेयी, इतरेषु अहःसु ऐन्द्री कर्तव्या* ॥ (१२।२।७च०) ॥

तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मोद्धानाधिकारत्वम् ॥

सू० मुख्यं वा पूर्वचोदनात् लोकयत् ॥ २३ ॥

भा० यत्र तुल्यसंख्याकानां प्रधानानां धर्मविप्रतिषेधस्तत्र मुख्य-
 धर्मः कर्तव्यः, यथा, ‘आग्नावैष्णवमेकादादशकपालं निर्वपेद्
 पराहे सरस्वतीमथाव्यस्य यजते’ इति तत्र मुख्यस्याग्नावैष्णवस्य
 कस्यो भवति । कुतः ? । ‘पूर्वचोदनात्’, पूर्वचोदितत्वात्, पाठक्रमेण

* “पञ्चदशरात्रस्य अग्निष्टुत् प्रथममहः तस्यैकादशकपालाग्निष्टुत् प्रकृतिः, तत्र उपसत्-
 कासीनदुमन्त्रस्याङ्गानामेभियमाग्नेयी विहिता, तदेतद्विकृतिकृते प्रथमेऽग्नि चोदकतः
 प्राप्नोति, इतरेषु चतुर्दशसु अहःसु त्वसप्रकृत्यनुसारेण ऐन्द्री प्राप्ता । उपसत्कासीना-
 वास्य दुमन्त्रस्याया अहर्नचेषु तत्त्वं निर्बीतं तथा सति अक्षोपासत्कासीनार्वा दुमन्त्रस्या-
 यामाग्नेय्येन्द्रोः कलत्रप्राप्तौ असंज्ञातविरोधितया प्रवक्ष्य प्रथमस्य अहः पानमध्येन
 आग्नेयीति प्राप्ते ब्रूमः, बह्वनामङ्गामनुपराध ऐन्द्री कार्य्या, ‘त्यज्येदेकं कुलस्यार्थे’ इति
 न्यायेन बहुत्वमतिप्रावक्ष्यकारणम्” । इति न्यायमन्त्राः ।

पूर्वमाप्तावैश्वः कर्तव्यः । तस्य धर्मा अप्रतर्जनीकाः प्राप्नुवन्ति,
उत्तरस्य तु पूर्वस्य विद्वद्वाः । तदुत्तरकासा हि तस्य प्राप्तिः, तदुत्तर-
कास्य पूर्वस्य कृते कस्ये, उत्तरस्य तेनैव कृतार्थत्वात् स्वकस्यो
निवर्तते । हेकाधिकरण्यन्तु एके मन्यन्ते, तेषां पञ्चद्वाराभेऽपि सुखा-
धर्मानुपपत्त एव ॥

सू० तत्रा चान्यार्थदर्शनं ॥ २४ ॥ (यू०) ॥

भा० अन्यार्थोऽपि पूर्वप्राप्तस्य बलीयस्त्वं दर्शयति,—‘अध्वरस्य पूर्व-
मथाग्नेः उपाधि हि एतत्कर्मा चदग्निकर्म’ इति । इदमपि ‘यथा वै
पूर्वावसाधिना अधन्यावसाधिना न मीयन्ते नेहावस्यसि नेहावस्यसीति
एवमेवैतद्’ इति ॥ (१२।२।८८०) ॥

अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रागल्भ्याधिकरणम् ।

सू० अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥

भा० ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया ‘आग्रावैष्णवमेकादत्रकपासं निर्वपे-
द्दीक्षित्यमाणः’ इति, तत्रैव धीत्यमरः । तयोः पर्वकासः ‘य इत्या
पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां वा यजेत’ इति
वचनात् । यदा ‘एका दीक्षा तिष्ठ उपसदः’ इत्येवमादायः कस्याः तदा
विरोधः । तत्र चिन्ता, किं, दीक्षा पर्वसि कर्तव्या, अपर्वसि सुत्या
उत विपर्ययः ? इति । सुत्यायादीक्षा कार्येति प्राप्ते उच्यते,—अङ्ग-
गुणेन प्रधानगुणस्य विरोधे एतस्मिन् अङ्गगुणो बाधेत । कुतः ? ।
‘तादर्थ्यात्’, अङ्गं गुणवत् क्रियते, प्रधानं सगुणं स्यादिति । तत् चेदङ्गे

गुणवति क्रियमाणे निगुणमापद्यते, कोऽर्थोऽङ्गेन गुणवता कृतेन ।
तस्मात्पूर्वणि सुत्या कर्त्तव्या अपूर्वणि दीक्षा ॥ (१२।१।१८.च०) ॥

परिधौ परिधिपूर्वाभयधर्मावुक्तानाधिकरणम् ।

सू० परिधिर्द्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ २६ ॥

भा० पशुमसु चातुर्भास्त्रेषु श्रूयते,—‘परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति’
इति । स ‘परिधिर्द्वयधर्मा स्यात्’ परिधिधर्मा यूपधर्मा च ।
कस्मात् ? । ‘द्वर्थत्वात्’,—द्वावर्थौ करोति,—अग्रेषु परिधानं, पशो-
स्याप्रागल्भ्यम्, अर्थप्रयुक्ताश्च धर्माः तस्मादुभये कर्त्तव्ये, अविद्वद्वाच्ये,
यथा यवमतीभिरङ्गिः प्रोक्ष्यमश्नन् परिष्याणमिति यूपधर्माः,
इक्षसज्जहगसंमार्जनं, ‘जुह्वावसुह्वरवि’ इत्येवमादिभिरश्ननमभ्यासा-
वणमिति परिधिधर्माः ॥ (१२।१।१०.च०) ॥

परिधौ विरोधिद्वयधर्मावुक्तानाधिकरणम् ।

सू० यौष्यस्तु विरोधे स्यात् मुख्यानन्तर्यात् ॥ २७ ॥ (पू०) ॥

भा० विरोधे तु सति यूपधर्माः कर्त्तव्यः न परिधिधर्माः । कस्मात् ? ।
‘मुख्यानन्तर्यात्’,—मुख्यः पशुः, स हि यजिं निर्वर्त्तयति । तस्यानन्तरो
यूपः सन्निपातित्वात्, तेन सोऽन्तरङ्गः, परिधिसंनिधिना मन्थ्यते,
अग्निर्द्विधा, स बहिरङ्गः । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोस्तान्तरङ्गं बलीयः ।
तत्कस्य हेतोः ? । अथ हि पूर्वं प्रत्यक्षो भवेत्, ये धर्मा अपूर्वार्थास्तौ
साक्षात् अपूर्वेष्वसम्बन्धमानास्तदङ्गेषु विज्ञायन्ते । अतस्तत्र बुद्धि-
रपूर्वासम्बन्धेन निवर्त्तमाना अङ्गेषु प्रवर्त्तमाना अन्तरङ्गे तावदापतति,

ततो व्यवहिते बहिरङ्गे, यच्च च पूर्वमापतति तच्चैव तिष्ठति, तद-
तिक्रमे कारणाभावात्। तस्मादिरोधे यूपधर्मः कर्त्तव्यः। कः पुनरसौ?।
तत्त्वमुच्छ्रयणं निखननमिति ॥

सू० इतरो वा तस्य तच्च विधानात् ॥ २८ ॥ (सि०) ॥

भा० 'इतरो वा' यूपधर्मविरोधे कर्त्तव्यः। कुतः?। 'तस्य तच्च
विधानात्', 'तस्य' यूपकार्यस्य पशुनियोजनस्य 'तच्च' परिधौ 'विधानात्'।
'परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इति अवस्थायां परिधित्वं, नियोजनमुच्यते,
तत्परिधित्वानुपमर्द्देन विज्ञायते। तथाभूतोपदेशात्, यथा, 'सत्तेवासी
यूपो भवति' इति यद्युच्चीयेत तस्येत च परिधित्वमेव व्याह्रयेत्,
सत्त्वकोऽसावुपपन्नयस्य। तच्च 'परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति' इत्येतदेवा-
यथार्थं स्यात् ॥

सू० उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

भा० 'उभयोश्च' पक्षयोरङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः। न कश्चित् प्रधानेन।
यच्च, आसत्तिरिति, न आसत्त्या उपकारविशेषः, तस्मादकारणं सा ;
अतः परिधिधर्मः कर्त्तव्यः ॥ (१२।२।११ अ० ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्निमित्तं पाशुकतन्त्रस्यै-
वादानाधिकरणम् ।

सू० पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोरश्रुति-
भूतत्वात् ॥ ३० ॥ (पू०) ॥

भा० सवनीये पशौ सवनीयेषु च पुरोडाशेषु प्रसङ्गे 'विकल्पः स्यात्',
पाशुकं वा तन्त्रं सवनीयेषु प्रसज्यते, सवनीयतन्त्रं वा पशौ। कुतः?।
विशेषाभावात्, नात्र पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते न पशुः पुरोडाश-

तन्त्रे, उभये स्वतन्त्राः, 'आश्विनं गृहं गृहीत्वा चिदता धूपं परिवीक्षा-
 श्रेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इति, 'अनुसवनं सवनीया पुरोडाशा
 निरूप्यन्ते' इति ; तच्च यदि कस्यचित्तन्त्रं प्रत्यक्षग्रिष्टं स्यात् कस्य-
 चिदानुमानिकं, तदा तस्य प्रत्यक्षग्रिष्टं स तन्त्री स्यादितरः प्रसङ्गभाक्,
 उभयोश्च श्रुतिभूतत्वं । पशुरपि वैकृतः, पुरोडाशा अपि, तेनायमपि
 विशेषो नास्ति, अत उभयोस्तुल्यप्राप्तेरन्यतरेण कृतार्थात्वादिकल्पः ॥

ननु 'वैकृत एवायं पशुः, 'वैकृतश्चेत्' इति संशयवचनं न युक्तं ।
 अथोच्यते, असंशयितेऽपि संशयवादे भवति, यथा,

‘ईजाना वज्रभिर्यज्ञैर्वाङ्मणा वेदपारगाः ।

आस्त्राणि चेत् प्रमाणं सूर्यातास्ते परमाङ्गतिम् ॥’

सू० पाशुकं वा तस्य वैशेषिकास्मानान्नदनर्थकं विकल्पे
 स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०) ॥

भा० 'पाशुकं' वा तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रसज्येत, न विकल्पः स्यात् ।
 कुतः ? । 'तस्य वैशेषिकास्मानान्,—पशोर्वैशेषिको धर्मस्तच्चायातः
 'सूक्तवाक्प्रैषमग्निमाद्यति' इति, तदास्मान्नमनर्थकं विकल्पे सति स्यात्,
 'अन्तरेणापि ह्यास्मानं पक्षे भवत्येव सः, अत आस्मानसामर्थ्यान्नित्यो-
 ऽसौ, न च पौरोडाशिके तन्त्रे प्रसज्यते, स हि मैत्रावरुणेन प्रैषो
 वक्तव्यः, न च, तच्च मैत्रावरुणोऽस्ति, 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः'
 इतिनियमात् । पशौ तु सोऽस्ति, तेन पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न

* बदीयतन्त्रमध्ये अथोक्तं स तन्त्री । अथोक्तं प्रसङ्गि । प्रातःकालीनसवनीय-
 पुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये कस्य तन्त्रिनं कस्य वा प्रसङ्गमिति निश्चयार्थं
 विचारः ।

किञ्चिद्देगुणं, पुरोडाशतन्त्रे सति चत्तिकसंख्या वा वर्ज्यचित्ता,
अमैवावहणेन वा अथ ग्रैवो वक्तव्यः । उभयथापि प्रकृतिविरोधः ।
तस्माच्चिन्मने पाशुकं तन्त्रं प्रसूयते ॥

सू० पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षः, 'वपया प्रातःसवने चरन्ति
पुरोडाशेन माध्यन्दिने सवने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इति । तस्य विप्र-
कृष्टत्वात्तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं युज्यते । प्रातःसवनीयानां तु
पुरोडाशानां तन्त्रं प्रातःसवने एवापठ्यते, 'अनुसवनं सवनीयाः
पुरोडाशा निरूप्यन्ते' इतिवचनात् । तन्त्रमध्ये पशोः पातो न घटते,
पुरोडाशाङ्गप्रचारबोध्यतिरेकात् । इह च प्रातःसवनीयैरेव सह पशोः
सन्देहः, इतरे पुनः पुरोडाशा असंज्ञयं पशोः प्रातःसवनीयानां वा तन्त्र-
मध्ये पतितः ।

ननु 'आग्निमाहतादूर्द्धमनुयाजैश्चरन्ति' इति अनुयाजानाम् उत्कर्षात्
पौरोडाशिकमपि तन्त्रं प्रततम् । नेत्याह, अथमपि पाशुकाना-
मनुयाजानामुत्कर्षः । कथं ज्ञायते ? । योमान्ते स्वरः प्रतिपत्तिर्दृश्यते,
'संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रास्यन्ति स्वरमयश्चैवैवसाय' इति । सा पशु-
नुयाजैस्तत्कृष्टस्य युज्यते, पौरोडाशिकैस्तत्कृष्टोत्कर्षो न प्रप्नोति, प्रासङ्गिकश्च
नोत्कर्षेदसंयोगादिति । तेषाञ्च हविःप्रचारादूर्द्धमवसरः । तद्देवस्य
उत्कर्षवादः, प्रातःसवनीयानाम् तु ये अनुयाजा न ते तद्देवाः, अतो
न तेषामुत्कर्षः । तस्मात् पाशुकं तन्त्रं । 'अथ वचनमिदं कस्माच्च
भवति ?' । परिहृतमेतत् द्विकरं वाक्यं स्यात्, प्रतिपत्तिविशेषं कास्वच

विदधत् । तस्मात् प्राप्नुकं तन्मं पुरोडाशेषु प्रसज्यते, न विकल्पते इति ॥
(१२।२।१२३०) ॥

समानतन्मयोः प्रकृतिर्विकृत्योः विकृतितन्मान्नामाधिकारश्चम् ।

सू० अपूर्वञ्च प्रकृतौ समानतन्मा चेदनित्यत्वादनर्थकं
हि स्यात् ॥ ३३ ॥

भा० यदा प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्मा, तदा किं प्राकृतं तन्मं
कर्त्तव्यं, उत, वैकृतं ? । 'ननु नैव प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्माऽस्ति' ।
'समानतन्मा चेत्'-इत्येवं कृत्वा-चिन्तेयं । किं प्राप्तं ?—यदि पूर्वं प्रकृतिः
प्रयुज्यते, ततः प्राकृतं, अथ विकृतिः, ततो वैकृतं । किं पुनरप्युक्तं ? ।
प्रकृतिरिति, नित्या प्रकृतिः आगन्तुर्विकृतिरिति, सा कामे वा
निमित्ते वा उत्पन्ने आगच्छति । पूर्वावसायिगस्य बलीयांसः, जद्यन्या-
वसायिभ्यः । तस्मात् प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते, यच्च पूर्वं प्रयुज्यते, तस्य
तन्मं कर्त्तव्यं, प्राप्तकासत्वात् । तस्मात् प्राकृतं तन्मं कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,—'अपूर्वञ्च' वैकृतं तन्मं 'प्रकृतौ' प्रसज्यते, 'समान-
तन्मा चेद्' 'अनित्यत्वात्' विकृतेः, अनित्या विकृतिः कामे वा, उत्पन्ने
निमित्ते वा सा आगच्छति, नैमित्तिकी चिकीर्षा नित्या चिकीर्षा
बाधते, सत्यां हि नित्यायां सा भवति, अतस्सामबाधमाना नैवो-
त्पद्यते । यदि न बाधेत, 'अनर्थकं' 'स्यात्' वैकृतं विधानं । यस्य
चिकीर्षा प्रत्युपस्थिता, तस्य पूर्वं प्रयोगः । तस्माद्विकृतेः पूर्वं क्रिया,
यस्य च पूर्वं क्रिया, तन्मन्मं पूर्वं यथा कर्त्तव्यं, तत् पूर्वपक्षे उक्तं ।
तस्मात्, वैकृतं तन्मं प्रकृतौ प्रसज्यते इति ॥ (१२।२।१२३०) ॥

आययने प्रसूतवर्धितानेव प्रवृत्ताधिकारवत् ।

आययने स्थावाष्टयिवीथ एककपालः स वैश्वदेविकैककपालप्रकृतिः, तस्य धर्मः प्रसूतं* वर्धितं, इतरेषां प्रसूतमप्रसूतं वा । तच्च किमनियमः, उत प्रसूतमेव?—इति विचारः । तच्च ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वादनियमे प्राप्ते उच्यते,—

सू० अधिकस्य गुणः साधारणोऽविरोधात्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३४ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘साधारणे’ एतस्मिन् दार्ढ्यपौर्णमासिके तन्त्रे ऐन्द्राग्रादीनां योज्यम् ‘अधिको’ ‘गुणः’ स्थावाष्टयिवीथस्य वैश्वेदिकः, सः ‘अमुख्येऽपि’ इति स्थावाष्टयिवीथे नियम्येत । ‘अविरोधात्’ ‘कांस्यभोजिवत्’, तद्यथा, शिष्यस्य कांस्यपाच-भोजितनियम उपाध्यायस्यानियमः । यदि तयोरेकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते, अमुख्यस्यापि शिष्यस्य धर्मो नियम्येत,—मा भूद्रुर्कलोप इति, एवमिहापि । तस्माच्च अनियमः ॥ (११।१।१४अ०) ॥

स्थावाष्टयिवीथीनां सर्वेषामेव तन्त्रिणाधिकारवत् ।

सू० तद्वद्वृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्थायया पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्य प्रसूतस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं नियम्यते, यथा पाशुकं तन्त्रं सूक्तवाकस्य प्रेषेण वैश्वेदिकेन नियतम् ॥

* “प्रसूतं पुनितं न ज्ञेयान् मूलात् पुनरप्यत्र वा ।” इति सायकः ।

सू० नवाऽविरोधात् ॥ ३६ ॥ (सि०) ॥

भा० 'न वा' नियम्यते । कुतः ? । 'अविरोधात्', अविरोधोऽयं धर्मः इतरेषामपि हविषा, तेन न वैशेषिकः, अवैशेषिकत्वाच्च ततोऽन्यतरत् नियन्तुं शक्नोति, वैशेषिकस्तु सूक्ष्माक्षः । तस्मात् योऽन्यतरत् नियन्तुमुत्सहते ॥ किञ्च,—

सू० अत्रास्त्रसंश्लेषाच्च ॥ ३७ ॥ (यु०) ॥

भा० न च, ब्राह्मविहिताः प्रस्त्राः, किन्तुहि ?—शेदकप्राप्ताः । किमतः ? । यदि ब्राह्मविहिता भवेयुः, ततस्तेन प्रकृतिसिद्धेन वैश्वदेविकं तन्त्रं नियम्येत, अथवा, सावाष्टयिबीजधर्मात् प्राप्ता-
नामेव प्रस्त्रां पुनर्वेदनमानर्थक्यपरिहाराच्च संश्लेषया वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य विधानं निश्चायेत,—प्रस्त्रादितन्त्रं भवति-इति, न च तत् ब्राह्मसंश्लेषं, तस्मान्नास्ति तन्त्रस्य नियम इति ॥ ११।१।१५अ०) ॥

इति भट्टश्रीश्वरस्वामिनः* कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादश्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

* आचार्यश्वरस्वामिनः इति क० ख० पु० पाठः ।

मीमांसा-दर्शने

१९ अध्याय ३ पादः ।

— २४७ —

अहराचे वत्सजदहतवासवोः समवायधिकारश्च ।

सू० विश्वजिति वत्सत्वक् नामधेयादितरथा तन्वसूय-
त्वादहर्त स्यात् ॥ १ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मि अहराचोऽहीनः, तस्य विश्वजिदभिजितौ अग्निष्टोमौ
'अभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो ह्येतेन वजेत'—इति ।
विश्वजिति एकाहे वत्सत्वं अवध्यादागतस्य परिधानार्थमाद्यातः,—
'अवध्यादुदेत्य वत्सत्वं परिधत्ते' इति, ज्योतिष्टोमे अहतं वासः ।
अहराचे उभयं प्राप्यते ।

तद्योः परिधानचोरेकार्यत्वादिकल्पे प्राप्ते उच्यते, 'वत्सत्वक्'
स्यान्न विकल्पः, नामधेयेन वत्सत्वक् प्राप्यते, चोदकेन अहतं, चोदकाच्च
नामधेयशब्दो बलवन्तर इत्युक्तं,—“न वा* क्तवभिधानादधिकानाम-
शब्दत्वम्” (७।४।१५) इति । यदि नामधेयतः प्राप्तिर्न स्यात्, ततो
भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामङ्गमहतं स्यात्, अस्मि तु अशौ ।
तस्माच्च अहतं भवति । 'ननु 'अभितो-ज्योतिः'—इति ज्यौष्टोमिक-
धर्म्याहीप्सेतानि नामधेयानि सन्ति' । तथापि सुख्यत्वादिविश्वजित
एव बलवत्त्वम् ॥

* 'अपि वा' इति आदर्शपुष्पके पाठः किन्तु पूर्व्वेन 'न वा' इति पाठः ।

सू० अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥

॥ (सि०) ॥

भा० न वा नियमः,—वत्सत्वगेवेति, किन्तर्हि?—समुच्चयः, समुच्चये सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुमृच्छते । ‘ननु नामधेयस्य वत्स-
वत्त्वाद्दहतं वाच्यते’ । विरोधे सति वाच्येत, ‘अविरोधः’ च अनयोः ।
कथम्? । उपरि-वाससः कार्यं वत्सत्वग् भविष्यति, धासोदयं
पुद्गलस्याचारतः प्राप्यते । ‘ननु उपरि-वाससि, परिधत्ते’ इति न
भवति । नैतदेवम्, उपरि-वासस्यपि भवति, यथा, ‘कम्बलं परिधत्ते’,
रौरवं परिधत्ते’—इति । तस्मात्समुच्चयः ॥ (१२।३।१३०) ॥

अनुनिर्वाण्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्निष्ठाधिकरणवत् ॥

सू० अनुनिर्वाण्येषु सुयत्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥

॥ ३ ॥ (पू०) ॥

भा० अग्नौ श्रूयते,—‘अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसू-हवींषि
निर्वपति’ इति । अनुवन्धायामपि देविकाहवींषि । तच्च भूयस्त्वेन
तन्त्रं नियम्येत । अनुनिर्वाण्याणां वज्रत्वात् तत्तन्त्रं पशुपुरोडाशे
प्रसज्यते । किञ्च, सखिष्टकच्छब्दकं खिष्टकतो वचनं दृश्यते, पशु-
पुरोडाशस्य देवसू-देविका-हविषाञ्च ‘अग्नये खिष्टकते समवस्यति’ इति ।
तदनुनिर्वाण्याणां तन्त्रे उपपद्यते । यदा तु पशुपुरोडाशतन्त्रं तदा
अखिष्टकच्छब्दकं स्यात् । तस्मादग्निरुक्तं स्यात् ॥

सू० आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्थाञ्जुतिविशेषादितरस्य
च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥ (सि०) ॥

भा० आगन्तवोऽनुनिर्वाप्याः, 'श्रुतिविशेषात्', एवं हि श्रूयते,
'पश्यपुरोडाशमनु निर्वपति'—इति । एवं श्रुते पूर्वं पश्यपुरोडाशः,
पश्चादनुनिर्वाप्या भवतीति च मुख्यः, इतरे वचन्याः । अतस्तेषाम्
'आगन्तुकत्वात्' इतरस्य च मुख्यत्वात् पश्यपुरोडाशः 'स्वधर्मा स्थात्' ॥

सू० स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, पश्यपुरोडाशस्य स्थानं वपाप्रवारात्परतः, अङ्गैरपि
तस्य तत्स्थानैरेव भवितव्यं, प्रधानदेशत्वात्तेषां ; यद्यनुनिर्वाप्याणां
तत्त्वं स्यात्, ततस्तस्मिन् स्थाने तदङ्गानि क्रियेरन्, पश्यपुरोडाशाङ्गानि
अस्वस्थानानि भवेयुस्तेषां स्वस्थानत्वात् पुरोडाशस्य तत्त्वं कर्त्तव्यम् ॥

सू० स्विष्टकृच्छ्रवणाच्चेति चेत् ॥ ६ ॥ (आ०) ॥

भा० इति यदुक्तं तत्परिहरणं । अत्रोच्यते,—

सू० विकारः पवमानवत् ॥७॥ (कस्यचित् आ० नि०) ॥

भा० एवं च पश्यपुरोडाशस्य तत्त्वेऽपि अग्निदत्ते स्विष्टकृति प्राप्ते
'विकारो' वचनात् भविष्यति, 'अग्नये स्विष्टकृते समवस्यति', यस्विष्ट-
कृच्छ्रवणं वचनं कर्त्तव्यम्—इति । यथा, 'अग्नये पवमानाच्च
निर्वपति' इतिवचनात् पवमानशब्दको निर्वपः क्रियते, एवमिहापि ॥

सू० अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रति भावाच्च ॥८॥
(आ० नि०) ॥

भा० 'अविकारः' अस्तिष्ठच्छब्दकं वचनं कर्तव्यं, 'प्रकृतिवत्',
अतिदेवात् । यत्तु, वचनादिति, नात्र विकारो विधीयते, किन्तर्हि ?—
समवदानं देविकाहविषां,—'अग्नये स्तिष्ठते समवद्यति'—इति । तत्र
विकारेऽन्वक्षिन् विधीयमाने वाक्यं भिद्यते । 'कथन्तर्हि, स्तिष्ठ-
वचनं?' । 'चोदनीं प्रति भावाच्च',—दर्शपूर्णमासयोर्या स्तिष्ठच्छोदना, सा
स्तिष्ठच्छब्दिका, तत्प्रति एतद्वचनं, तदुपलक्षणात्; तस्मादग्नये चोऽथौ
शेषभागिति यावदुक्तं स्यात्, तावद् अग्नये स्तिष्ठते इति । यथा
'अरमयं बर्हिर्भवति' इति, 'नवनीतमाज्यम्'—इति प्राकृतं कार्यं
संस्थते, प्रकृतिलिङ्गेन द्रव्यशब्देन; एवमिहापि स्तिष्ठच्छब्देन प्राकृती
लक्षणाया देवता अनुद्यते ॥ (१२।३।२अ०) ॥

इदंकारभेदात् भिन्नोपकारकानां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥६॥

भा० ये एकस्मिन् कर्मणि गुणा बहवः त्रिव्यन्ते, तेषां सर्वेषां
क्रिया स्यात्,—समुच्चयः ; एवं सर्वेषां आसनमर्थवद् भविष्यति, सर्वाङ्गो-
पसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुवृत्त्यते, यथा, आचारे 'अजुमाचारयति
सन्ततमाचारयति प्राज्ञमाचारयति' इति च ॥ (१२।३।३अ०) ॥

प्रयोगनैवेद्ये गुणानां विकल्पाधिकरणम् ॥

सू० एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये आहृतिः स्यात्
प्रधानस्य ॥ १० ॥ (सि०) ॥

भा० ये तु 'एकार्थाः',—एककार्थाः, ते 'विकल्पेरन्', यथा,

ग्रीह्यवौ, यथा, स्वादिरादीनि घूपद्रव्याणि, दृष्टद्रव्यन्तरे च न विकल्पोरन् । कस्मात् ? । 'समुच्चये स्यादृप्तिः स्यात् प्रधानस्य' । एकेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उपादीयते, आदृप्तिः प्रधानस्य भवेत् सा चायुक्ता । किं कारणं ? । प्रधानं हि फलस्य वा क्रियते, फलबह्वपकाराय वा, नाङ्गाय, सकृत्कृतेन च कृतं कार्यं, तस्य निरर्थिका आदृप्तिः ॥

सू० अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०) ॥

भा० 'इति चेत्' पश्यसि, अनर्थकोऽभ्यास इति; नानर्थकः, गुणान्तरभासनस्यार्थवत्त्वात् 'अभ्यस्येत' ॥

सू० नाश्रुतित्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० नैतद्युक्तं । कृतः ? । 'अश्रुतित्वात्',—अश्रुतोऽभ्यासः, तस्य प्रमाणं नास्ति,—केन करिष्यति । गुणान्तरभासनस्यार्थवत्त्वं वक्ष्यति, "कास्मान्तरे अर्थवत्त्वं स्यात्" (१५ सू०) इति ॥

सू० सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥ (यु० १) ॥

भा० अभ्यासशास्त्रं कचिद् भवति,—'संख्ये उभे कुर्याद्भोख्ये उभे कुर्यात्' अपचितावयवेकादे श्रूयते, 'उभे दृष्टद्रव्यान्तरे कुर्यात्' इति । तत् समुच्चये सति न स्यात् । तस्मादपि विकल्पः ॥

सू० विकल्पवच्च दर्शयति ॥ १४ ॥ (यु० २) ॥

भा० विकल्प इव दर्शनं भवति, 'वेद्या वा स्वादिरा वा पाप्माना वा

अन्येषां यश्चक्रवर्त्तनां दूपा भवन्ति, अर्थतस्तु खादिर एव कार्यः' इति वाजपेये खादिरं निघण्टुं अन्यत्र विकल्पमनुवदन्ति, तस्मादपि विकल्पः ॥

सू० कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० यच्च, गुणान्तरप्राप्त्यन्यथानर्थक्यमिति ; नानर्थक्यं, 'कालान्तरे' प्रयोगान्तरे 'अर्थवत्त्वं' तस्यापि भविष्यति, तस्मिन्नर्थवति नाभ्यासस्य प्रमाणं । 'ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणं' । न, विकल्पे न किञ्चिदश्रुतं क्रियते, 'ग्रीहिभिर्यजेत' इति श्रुतं, तैरिज्यते, 'यवैर्यजेत'—इत्यपि तैरपि इज्यत एव । एकस्मिन् प्रयोगे कार्याभावाच्चोभाभ्यामिज्यते । 'अथ कस्मात् मिश्रीयते?' । नैतद् युक्तं, एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतं, तद् मिश्रीभावे बाध्यते । तस्मादिकल्पः ॥ (१२।३।४अ०) ॥

वैयर्थ्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणम् ॥

सू० प्रायश्चित्तेषु वैकार्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

भा० प्रायश्चित्तानि द्विप्रकाराणि,—कानिचिद्वैयर्थ्यस्य प्रमादादापनितस्य समाधानार्थानि, कानिचित् निमित्ते कर्माङ्गानि । तत्र समाधानार्थानि यथा, 'यदि चक्षो यश्च आर्निमिषात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, अथ यदि यजुष्टो दक्षिणायौ भुवः स्वाहेति, यदि सामतः स्वः स्वाहेत्याहवनीये, यद्यविष्ठाते भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्याहवनीये एव'—इति ।

आर्त्तिमिथादिनाश्रमियादित्यर्थः । 'कः पुनर्यज्ञस्य विनाशः ?' । विष्टस्य अक्रिया, प्रतिषिद्धसेवकश्च । 'कथं पुनर्ज्ञायते विनष्टस्य समाधानार्थं तत् प्रायश्चित्तम्?—इति । वाक्यसंयोगात्,—यस्यार्त्तिमिथाद् इदं कुर्यात्; यदि तस्मिन् कृतेऽपि तत् विनष्टमेव, कोऽर्थस्तेन कृतेन ? ।

यस्तु अत्र ब्रूते,—आर्त्तौ निमित्ते कर्माङ्गं प्रायश्चित्तमिति, य वक्तव्यः,—अङ्गं नाम तत्, यत् प्रधानं फलवत् करोति; प्रधानञ्च विनाशादफलत्वमापन्नं, यदि तत् अनेन फलवत् क्रियते, तत एतत् अङ्गं, तच्चेदफलं प्रसक्तम् एतेन फलवत् क्रियते, इन्न तर्हि ज्ञातं विनष्टस्य समाधानार्थम्, अथ न क्रियते, न तर्हि कर्माङ्गं, तच्च यदुक्तं,—निमित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति । अपि च तच्च तच्च मह्यसमाधानमेव वाक्यश्रेषे श्रूयते,—'अग्निर्वैदेवानां पथिष्ठत् तमेव स्वेन भागधेयेनोपासीरन् स एवैनं पन्थानमपि गच्छति य एनं व्रतमा-लभयति'—इति । तस्मादेते दोषनिर्घातार्थाः । तेषु विकल्पः स्यात् । कुतः ? । 'ऐकार्थात्' । कथमैकार्थम् ? । एतेषां हि 'निष्पन्नेन' दोषेण केवलस्य तस्य तस्य 'अभिसंयोगः',—'यदि षट्को यज्ञ आर्त्तिमिथाद् भूः स्वाहेति जुहुयात्' इति, 'तस्मात्सर्वस्य' दोषस्यैकैकेन 'निर्घातः', एकेन चेन्निरुद्धो दोषः, द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरार्थानि भवन्ति । तस्मादिकल्पः । एवं स्मार्त्तेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ (१२.३।५.च०) ॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु ॥ १७ ॥

भा० यानि तु न दोषनिर्घातार्थानि, तेषु 'समुच्चयः' । 'कानि

पुनस्तानि ?' । यानि न भुतस्याक्रियायां, न प्रतिविद्भुसेवने सञ्च्यते,—
 यथा, 'क्षुद्रं अजतमग्निहोत्रं सूर्योऽभ्युदियाग्नैचं चरं निर्वपेत्;
 सौर्यमेककपालं यक्ष अजतमग्निहोत्रं सूर्यमभ्युदियादग्निं समाधाव
 वाचं यत्वा इप्पती सर्वाहसुपासीयाताम्'—इति । तत्र दोषो न
 दृश्यते, दोषस्याभावात् निर्घातार्थता नास्ति । केवलमभ्युदये
 निमित्ते कर्म विधीयते, तस्मैमित्तिकं, कर्मणः प्रकरणे उत्पन्नत्वात्
 कर्मोक्तं विज्ञायते, यावन्नि च उत्पद्यन्ते, तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन
 गृह्यन्ते, तेषां समुत्तयः ॥ (१२।१।६च०) ॥

कर्मणाद्येऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्राणां कर्मसंयोगात् स्वधर्मेषु प्रयोगः
 स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ (पू०) ॥

भा० कर्मणि 'प्रयुज्यमानां, 'मन्त्राणां' स्वधर्मेषु संप्रयोगः
 'स्यात्' य एषां ग्रहणकाले धर्माः 'पर्वणि नाध्येयं वाते नाध्येयं
 स्तनयित्री नाध्येयम्' इत्यादयः । कस्मात् ? । 'धर्मस्य तन्निमित्तत्वात्'—
 धर्मोऽयं मन्त्रप्रयोगनिमित्तः, अयमपि च मन्त्रप्रयोगः । तस्मादत्रापि
 तेन भवितव्यम् ॥

सू० विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात्
 कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १९ ॥ (सि०) ॥

भा० 'सर्वकालं प्रयोगः स्यात्' अनध्यायेऽपि । कुतः ? । विद्यार्थो
 यः प्रयोगः, तं प्रति एतद्वर्षविधानं, य एष ग्रहणस्य धर्मः,

तस्माद् ग्रहं नुच्यत्करोति, 'कः पुनर्ग्रहस्य गुणः?' । अविज्ञेन निर्दिष्टः । 'कथं पुनर्ज्ञायते ग्रहार्थोऽयं धर्म इति?' । ग्रहकाखे भूयते, न कर्मकाखे । 'मा भूत्कर्मधर्मो मन्त्रधर्मो भविष्यति, मन्त्रधर्मस्य सन् यच्च मन्त्रस्यच प्राप्नोति' । उच्यते, न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते, किन्तु ग्रहके, ग्रहं एवमभिनिर्वर्त्तते, नैवं मन्त्रो भवति, तस्माद्ग्रहधर्मः । न च, कर्मणि ग्रहार्थः प्रयोगः, किन्तु कर्मार्थः, तस्मात्तत्र धर्मप्राप्तिः । अपि च कर्म पर्वणि, पर्वणि च अध्ययनस्य प्रतिषेधः, यदि अमन्त्रकं कर्म क्रियते, प्रत्यागमर्थक्यं; अथ अपर्वणि तथापि स एव दोषः । अतश्च नुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति, अतश्च नुरोधेनाप्रयोगः, अतश्च स्मृतितो वसीवसी; तस्मात् न आदृत्यः प्रयोगनियमः ॥ (१९।१।७७०) ॥

कर्मणि प्रावचनसूत्रेण मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ॥

सू० भाषास्वरोपदेशादौरवत् प्रावचनप्रतिषेधः स्यात्
॥ २० ॥ (पू०) ॥

भा० भाषिकेन सूत्रेण केचिन्मन्त्रा ब्राह्मणे उपदिष्टाः मन्त्रसमावासे चैस्त्वर्थेण, यथा, 'इमामगृभ्णन्' इत्यन्तेधे । 'कः पुनर्भाषिकः स्वरः?' । उच्यते,—

‘इन्दीना बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेष्विनः ।

उचनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ॥’ इति ।

• “तत्तत्प्राचां ब्राह्मणस्य भाषिक” इति वाच्यः ।

तेषु मन्त्रेषु प्रावचनस्य स्वरस्य 'प्रतिषेधः स्यात्' निवृत्तिः । कस्मात् ? । स्वरान्तरोपदेशात् 'ऐरवत्' यथा, इरापदस्योपदेशात् कर्षकाखे गिरापदस्य निवृत्तिः । 'कथं पुनर्ज्ञायते, स्वरस्याद्यमुपदेशो न मन्त्रस्येति ?' । मन्त्रो नोपदेष्टव्यः, रूपादेव प्राप्नोति, स्वरस्यानुपदिष्टो न प्राप्नोति ; तस्मान्नस्योपदेशः ॥

सू० मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्राथापत्तेर्भाषिकश्रुतिः ॥ २१ ॥ (सि०) ॥

भा० मन्त्रस्य वा अद्यमुपदेशो न स्वरस्येति । कथं ज्ञायते ? । मन्त्रोपदेशस्य रूपोऽयं ब्रह्मः । किमस्य तत्प्राप्त्यर्थम् ? । 'इत्यस्याभिधानीमादत्ते' इत्याह । मन्त्रेण च अथौ आदीयते, न भाषिकेन स्वरेश्च, मन्त्रो हि आदानं प्रत्याययति नैवेतरः । 'कस्मात् तर्ह्युच्यते ?' । प्राथापत्तेर्भाषिकश्रुतिः 'भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः तस्याधे यदि प्रावचनेन मन्त्रः पश्यते, भाषिकस्वरसंज्ञानो विच्छिद्येत, तत्परिहारार्थं भाषिकेनोपदेशः, यथा, गायना गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति, तान्यपि तेनैव गीतिस्वरेणैव उच्चारयन्ति, भाभूत् स्वरसंज्ञानस्य विच्छेद इति । तस्मान्न भाषिकस्वरोपदेश इति ॥

सू० विकारः कारणाग्रहणे ॥ २२ ॥ (पू०यु०नि०) ॥

भा० इरापदेन तु गिरापदस्य 'विकारो' युक्तः, कारणाग्रहणात्, यथा, भाषिकस्यानुपदेशो मन्त्रोद्देशेन कारणेनोक्तः, नैवम् इरापदस्यानुपदेशे किञ्चित् कारणं गृह्यते, तस्मान्नस्योपदेशः ; स कर्ष-

काले विधानात् समावायेन प्राप्तं निरापदं वाधते, तस्मात्तच्च विकारः ॥ (१२।१।८३०) ॥

भाषिकेनोपदिष्टानां भाषिकसरेष्वेवोपारथाधिकरणम् ॥

सू० तन्मायत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥ (पू०) ॥

भा० यो मन्त्रो मन्त्रसमावाये चैस्त्वर्थेण दृष्टः, तस्य तथैव प्रयोगः, यस्तु तत्र न दृष्टः ब्राह्मणेन च भाषिकेनोपदिष्टः, यथा, 'तं वै प्रोहेदानस्यत्योऽसि' इति, तत्र का प्रतिपत्तिः? । उच्यते, 'तन्मायत्वाददृष्टोऽपि',—योऽसौ न्याय उक्तः, मन्त्रोपदेशोऽयं, तद्रूपत्वात् शब्दस्येति, तेनैव न्यायेनादृष्टोऽपि मन्त्रोपदेश एव, न भाषिकोपदेशः । तस्मात् तस्यापि प्रावचनेनैव स्मरेण प्रयोगः ॥

सू० तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणात्वात् ॥ २४ ॥ (सि०) ॥

भा० 'तदुत्पत्तेर्वा' ब्राह्मणोत्पत्तेर्लक्ष्यस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात्, 'प्रवचनलक्षणत्वात्',—प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं, यथा प्रोच्यन्ते, तथा विज्ञायन्ते, ते च भाषिके एवोपस्थाः, तेषामन्यथाविधाने प्रमाणं नास्ति । तस्मात् यथोत्पत्त्याः, तथाविधा एव प्रयोगाः ॥

"मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य" इत्यस्य अपरा व्याख्या,—“इमा-
मग्नभूषण" इति नैतस्योपदेशः, किन्तुर्हि अनेन प्रतीकेन लक्षणेनासौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते, प्रावचनेन च स्मरेणोत्पन्नः, तस्मात् तद्विधानां लक्ष्यदेशः । यस्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्रस्तत्र लक्षणस्याभावात् लक्षणा । अतस्तस्य यथाश्रुतिप्रयोगः ॥ (१२।१।८३०) ॥

पदार्थकरणमन्त्राणां पाठान्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादि-
सन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

भा० ये पदार्थकरणा मन्त्राः, यथा,—‘इषे त्वेति क्षिप्रं’, ‘देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादन्ते’ इति । तेषां मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः,
यस्मिन् कर्माण्युपयुज्यन्ते । किंकारणं ? । ‘सर्वस्य वचनार्थत्वात्’,—सर्वो
मन्त्रः समस्तं वचनार्थं करोति । ‘कः पुनर्षन्त्यस्य वचनार्थः ?’ ।
प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानं, मन्त्रेणोपस्थितः पदार्थः कर्तव्य इति
विज्ञायते, तदर्थस्य मन्त्रस्यान्तानुष्ठानार्थादचनाच्च, कश्चित् ‘इत्यादन्ते’
‘निर्वपति’ इति, मन्त्रान्ते च तस्योपस्थानं, उपस्थितः पर्याप्तो
चावक्ष्य भ्रम्यति इति । तस्मात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः करण-
मन्त्रेषु ॥ (१२।३।१० अ०) ॥

वसोधारायाम् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मासन्निपाताधिकरणम् ॥

सू० सन्ततवचनाद्वारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा० अग्नौ श्रूयते, ‘सन्ततं वसोधारां जुहोति’—इति । अत्रापि
पूर्वोक्तेन न्यायेन तथैव प्राप्ते उच्यते,—‘धारायामादिसंयोगः’ कर्मादि-
कर्मादिषु सन्निपात्यः । कस्मात् ? । ‘सन्ततवचनात्’,—समित्येकीभावः,
तनोतिर्विस्तारे, इयोर्यच्च सह तननं भवति, तच्च संपूर्वस्तनोतिर्वर्तते,
इह कर्मा च मन्त्रस्य सन्निहितौ । तस्मात्तयोः सहतननमुच्यते ।
तच्चाद्योः सन्निपाते भवति, तस्मादादिसंयोगः ॥

सू० कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्य-
त्वात् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा० कर्माणां वा सन्तानोऽयं, 'सन्ततं जुहोति'—इति हि होमस्य
केवलस्य सन्तान उच्यते, नात्र मन्त्रसंकीर्तनमस्ति । 'ननु इधोः
संश्रद्धो भवति, एकस्य होमः' । उच्यते,—नैष दोषः, 'नानाकर्मत्वात्',—
वज्रानि एतानि कर्माणि तेषामनुपरमेष्ठ क्रिया सन्तानो भवति ।
कर्मनानात्वं वचनात्,—'दादन्न दादन्नानि जुहोति'—इति । 'ननु
द्रव्यसंख्येया' । नेत्याह, नात्र द्रव्यसंकीर्तनमस्ति, होमोऽत्र संख्यया
युज्यते,—'दादन्न दादन्नानि जुहोति'—इति एवंसंख्यानं होमान्
करोतीति । किञ्च, 'इतरस्य' च मन्त्रकर्माणां सन्तानस्य 'अशक्यत्वात्',
—चाणक्यं कर्म न मन्त्रेण सह तर्नितुं शक्यते; तस्मादत्रापि कर्मादि-
सन्निपात एव ॥ (१२।३।१९अ०) ॥

आचारेऽपि पूर्ववत् सन्तानो कर्मसन्निपाताधिकरणम् ॥

सू० आचारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

भा० दर्शपूर्णमासचोराचारं प्रकृत्य श्रूयते,—'सन्ततमाचारयति'—
इति । तत्रापि चणिकत्वात् मन्त्रेण कर्मणः सहतननं न घटते,
एकत्वात् कर्मसन्तानो नास्ति; तस्मात् द्रव्याभिप्रायः सन्तानशब्दः,
'सन्ततं चारयति'*—इति । दीर्घधारया जुहोतीति, दीर्घधारत्वात्
सन्ततशब्दः ॥ (१२।३।१९अ०) ॥

* एवमेव सर्वत्र पाठः ।

‘पूषा वाग्’ इत्याद्येककार्याद्येकमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥

सू० मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः
स्यात् ॥ २६ ॥

भा० ये मन्त्रा एककार्याः, यथा पुरोडाशविभागार्थाः ‘पूषा वां
विभजतु भगो वां विभजतु अर्थमा वां विभजतु’ इत्येवमादयः, तेषां
‘विकल्पः’ । कुतः ? । ‘सन्निपातित्वात्’, करणा एते मन्त्राः; करणानाञ्च
मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः उक्तः—“मन्त्राणां करणार्थत्वात्
मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्याद्” (१५ सू०)—इति । न च,
विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्तैः कर्मादिसन्निपातः कर्तुं शक्यः । किं
वचनमेतत् ? । नहि न्यायः, सर्वस्य वचनार्थत्वादिति । ‘यद्येवं
समुच्चयेऽपि समन्तः सर्वः’ । उच्यते, तच्चापि वचनार्थः सिध्यति;
एकेन तु कृते कर्माणि द्वितीयस्य प्रयोगोऽनर्थकः । तदेतदेकार्थत्वं
भवति; तस्मादेकार्थत्वादिकल्पः, तच्च पूर्वमेवोक्तं,—“एकार्थास्तु
विकल्पेरन्” (१० सू०) इति; ततस्तत्प्राप्तिस्तुत्रमिदं उत्तरचिन्तार्थम्॥
(१२।३।१३ अ०) ॥

‘चतुर्भिरादत्ते’ इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० संख्याविहितेषु समुच्चये सन्निपातित्वात् ॥ ३० ॥

भा० संख्याया ये विधीयन्ते मन्त्राः, यथा अथैव ‘चतुर्भिरादत्ते’, इत्यर्थं
‘समिति’, ‘चतुर्भिरादत्त’ इति; तेषु ‘समुच्चयः’ स्यात् । किंकारणं ? ।
संख्या ब्रह्मेनेष्यते, सा अङ्गीकर्तव्या, न च, समुच्चयादृते सा ब्रह्मा

अङ्गीकर्तुम् । आह,—‘समुच्चयेऽपि यः कर्मणा सन्निपातितः, तेन कर्म कृतं भवति, ये व्यवहृताः, न तैः, असन्निपातात्; तथा सति न संस्था कर्मणि अङ्गीकृता भवति’ । नैष दोषः,—अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गी भवति, सर्वे चैते तमर्थमभिदधति । ‘एवमप्यनन्तरेण रूपं क्रियते, इतरे अपवत् अदृष्टार्था भवन्ति’ । उच्यते,—नादृष्टार्था भविष्यन्ति, सर्वे तदेव कर्म असकृद् अभिधास्यन्ति, भवति हि करणार्थमन्त्रस्य असकृत्प्रयोगः, यथा कुर्व कुर्व, करवाणि करवाणीति । तत्र यथा अभिधानार्थस्य मन्त्रस्य आवाहनसामर्थ्यादभिहितम् अभ्युदयकरं भवति, एवं ‘चतुर्भिरादत्ते’ इति वचनात् चतुरभिहितं कृतमभ्युदय-कारि भवतीति । तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थता; समुच्चयस्य सिद्धः ॥ (१२।३।१४अ०) ॥

ब्राह्मणविहितानाम् ‘उर प्रथस्’-इत्यादि मन्त्रार्था निवक्ष्याधिकरणम् ॥ कृता चिन्तेवद् ॥

सू० ब्राह्मणविहितेषु च संस्थावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥

॥ ३१ ॥ (पू०)

भा० ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते, यथा, ‘उर प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति’, ‘उर प्रथा उर ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयति’ इति च; तेषु च समुच्चयः स्यात्, ‘सर्वेषामुपदिष्टत्वात्’,- यो न प्रयुज्यते तस्योपदेशो बाध्यते, सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रथोमवचनो-ऽनुपदीयते । संस्थाविहितवत् सर्वेषामसकृदभिधानेनार्थवत्ता भविष्यतीति; तस्मात्समुच्चयः ॥

सू० याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयस्य दर्शनं तद्वत् ॥
॥ ३२ ॥ (यु०) ॥

भा० समुच्चय एव याज्यावषट्कारयोः । ‘समुच्चयदर्शनं’ भवति,—
‘याज्याया अधि वषट्कारेति’ इति ; समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति ।
तस्मादपि समुच्चयः ॥

सू० विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०) ॥

भा० ‘विकल्पो वा’ एषां मन्त्राणां न समुच्चयः । कुतः ? । उक्तो
न्यायः,—‘मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्याद्’
(१८ सू०) इति । ‘ननु संख्याविहितवदेकार्था अपि सन्तो सङ्गद-
भिधानेन समुच्चयेत्युक्ते’ । नैतद्युक्तं । कुतः ? । ‘समुच्चयस्याश्रुतित्वात्’,—
अथवा तच्च संख्याश्रवणात् कृतकरमपि असङ्गदभिधानमाश्रितं, नैवं
समुच्चयश्रवणमस्ति । तस्मादथान्यायम् एकार्थत्वादिकल्पः ॥

सू० गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥ (यु०) ॥

भा० यच्च,—‘सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यति’ इति, अहेतुः सः
‘गुणार्थत्वादुपदेशश्च’,—नैवासौ मन्त्रप्राप्त्यर्थ उपदेशः, किन्तु हि गुणार्थः,
अर्थवादं गुणं विधास्यति इति ; तदुक्तं “गुणार्थेन पुनःश्रुतिः”
(१।२।४१ सू०) “परिसंख्या” (१।२।४२ सू०) “अर्थावदो वा”
(१।२।४३ सू०) इति । ‘यदि तर्हि नैवायं मन्त्रोपदेशः, किमिदमुच्यते
‘सर्वेषामुपदिष्टत्वाद्’—इति । एवं तर्हि कृत्वा-चिन्त्येयं, मन्त्रोपदेश
इति कृत्वा चिन्त्यते । अथवा उदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ॥

सू० वषट्कारे नानार्थत्वात् समुच्चयः ॥ ६५ ॥
(पू० यु० नि०) ॥

भा० वषट्कारः प्रदानार्थः, याज्या देवतोपलक्षणायां, तयोः 'नानार्थत्वात्
'समुच्चयः' न, सर्वोपदेशात्* ॥ (१२।३।१५ अ०) ॥

हौचाणां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥

सू० हौचास्तु विकल्परत्नेकार्यत्वात् ॥ ६६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'हौचास्तु' ये मन्त्राः,—यूपोच्छ्रयणीषा वा 'उच्छ्रयस्तु वनस्पते'
इति; यूपपरिव्याणार्था वा, 'युवा सुवासा' इति, ते विकल्परन् ।
कुतः ? । 'एकार्थत्वात्', — एकार्था एते उच्छ्रयणस्य परिव्याणस्य
वा अभिधायकाः,— एकैकस्य तेषामितरानपेक्षः तदभिदधाति ।
तस्मादिकल्पः ॥

सू० समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात् ॥ ६७ ॥
(सि०) ॥

भा० 'समुच्चयो वा' हौचाणां । कुतः ? । 'क्रियमाणानुवादित्वात्',
करणानां विकल्प उक्तः, न चैते करणाः, क्रियमाणानुवादिन
एते । कः पुनरनयोर्विज्ञेयः ? । करणा करोमीत्येवं प्रत्ययं कुर्वन्ति,

* "मन्त्राणां छिन्नप्राप्तत्वात् समुच्चयार्थान्वेयं वचनानीति मन्यते । छिन्नाणामु,—ये
तावन्मन्त्राः न छिन्नेन प्राप्ताः, तेषु मन्त्रविनिर्देशेनैव च कृतार्थं वाक्यं न समुच्चये प्रमाणं
भवति । छिन्नप्राप्तेऽपि मुद्यास्यर्थे पुनः अवबन्धित्युक्तं तन्त्राधिकरणे; तस्मादत्र विकल्पः ।"
इति तन्त्ररत्नेऽस्य अधिकरणस्य तात्पर्यं प्रदर्शितम् ।

क्रियमाणानुवादिनः एवं कर्त्तव्यमिति । कथं कृत्वा ? । उच्यते,—
अध्वर्योस्तावत् करोमीत्येतेन प्रत्ययेनार्थः, असति हि एतस्मिन्
क्रियैव न प्रवर्त्तते, एष च प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति, यो
हि स्मरति,— इदं मया कर्त्तव्यमिति, स तत् करोति; क्रियमाणा-
नुवादिनस्याध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति,—‘अञ्जन्ति त्वामध्वरे
देवयन्तः’ इति । सोऽनुवादोऽसमध्वर्यो स्मरति कर्त्तुम्; अतस्तत्-
स्वरूपः, तेन च कर्मणा आकाङ्क्षितत्वात् स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते ।
स्मरणार्थस्य च मन्त्रस्याज्ञानसामर्थ्यात् स्मारितं कृतम् अदृष्टार्थाय
भवति ; यथा प्रेषितं कृतम् ।

ननु ‘विधिश्चब्दादेव स्मृतिर्भवति’ । सत्यं,— विधिश्चब्दादपि
सामर्थ्यात् भवति, मन्त्रादपि भवति, मन्त्रस्याज्ञानसामर्थ्यात् मन्त्रेण
कर्मण्यः । प्रततेषु च कर्मसु स्मृतिसन्तानेनार्थः,—इत्यनेकस्यापि
क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्य एकस्मिन्नेव प्रयोगे सम्भव इति ।
क्रियमाणानुवादित्वाद्भौत्राणामां समुच्चयः ॥

सू० समुच्चयश्च दर्शयति ॥ ३८ ॥

भा० ‘त्रिःप्रथमामन्वाह चिदुत्तमामन्वाह ज्योतिष्मतीरनु ब्रूयात्’
इति । अनेकसन्निपाते चैतद् भवति,—प्रथमा उत्तमेति । तस्मात्
समुच्चयः ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशब्राह्मणस्य
तृतीयः पादः ॥ (१२।३।१६अ०) ॥

मीमांसा-दर्शने

१२ अध्याय ४ पादः ।

अपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयधिकरणम् ॥

सू० अपाश्चाकर्मयुक्ता स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु
समुच्चयः स्यादाशीःपृथक्कात् ॥ १ ॥

भा० अपाः, 'विष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्या सारस्तातीमनूच्य वाग्यन्तव्या
वार्षस्त्यामनूच्य वाग्यन्तव्या' इति । स्तुतयः,—'अग्निर्मूर्द्धा दिवः'
इति । आग्निवः,—'आयुर्द्धा अग्ने अग्नि आयुर्मे देहि' इति । अभि-
धानार्था—'एषोऽसि' इति । अथ 'अपाः इति कः प्रत्ययः ?' । 'अप
व्यक्तायां वाचि', जप्यते—इति जपः । 'यद्येवम्, अथमपि जपः,—
'अग्निर्मूर्द्धा' इति, अथमपि जप्यते' । सत्यमथमपि जपः, स्तुतिरपि तु
इत्यते, अथन्तु जप एव केवलः, इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चयमात्रे
एतस्मिन् 'अपाश्च' अकर्मसंयुक्ता 'स्तुत्याशीरभिधानाश्च' इति केवलजपाः
प्रतीयन्ते, यथा, ब्राह्मणाः, परिव्राजका, ब्रह्मचारिणश्च नागच्छन्ती-
त्युक्ते केवला ब्राह्मणा ब्राह्मणप्रवर्धेनोच्यन्ते, तद्वत् ।

'ननु 'इदं विष्णुर्विचक्रमे' इति स्तुतिरित्यं ?' । न खलु, नास्त्वत्र
स्तुतिप्रवर्धः, नापि किञ्चित् सोतक्यमस्ति । 'ननु विष्णुः' । न, विष्णुना
स्तुतेन कश्चिदर्धोऽस्ति, न स्तुत्यो विष्णुः कश्चिदङ्गीक्रियते, नापि
स्तुतिः कर्मव्या सोदिता, वचनमात्रेण सोदितं 'विष्णवीमनूच्य' इति ;

तत् कर्त्तव्यं, वचनं जपनमिति समानार्थौ, यस्मात्, 'जप
 यस्मात् वाचि' इति स्मर्यते, तेन यच्च वचनमात्रं मन्त्रस्य क्रियते,
 न स्मृत्यते, नास्मास्मते, स जपः । अथ 'जपस्याभिधानार्थस्य च को
 विशेषः?' । जपे वचनमात्रं मन्त्रस्य, अभिधानेन तु परः सता असता
 वा गुणेन आदिश्यते, 'एषोऽसि त्वेषोऽसि' इति, तेषां तच्च तच्च
 एकार्थत्वादिकल्पे प्राप्ते उच्यते समुच्चयः । कुतः? । आग्नीःपृथक्कात्,
 जपपृथक्कात्, स्तुतिपृथक्कात्, अभिधानपृथक्काच्च, न हि 'इदं विष्णुः'
 इति योऽर्थोऽभिधीयते, स एव 'पावका नः सरस्वती'-इत्यनेन । एवं
 सर्वत्र ; तस्माद्वानर्था एते, अतस्तेषां समुच्चयः स्यात् । समुच्चयश्च
 दर्शयति, ब्रह्मानुवचनयोः, 'चिः प्रथमामन्वाह' इति, 'चिरत्तमाम-
 न्वाह' इति । समुच्चये च सति प्रथमा चोत्तमा च विद्यते, न विकल्पे ।
 तस्मादपि समुच्चयः । याजमानेष्विति प्रायिको निर्देष्टः, एकस्मिंश्च
 मन्त्रे चित्तयमपि सम्भवति, -स्तुतिरभिधानं जपश्च । यथा, 'इदं
 विष्णुर्विचक्रमे' इति यदि विष्णुर्बोध्यते, ततः स्तुतिः, अथान्यस्मै वृत्तान्त
 आख्यायते, ततोऽभिधानम्, अथात्मना अवधार्यते, ततो जपः ॥
 (१२।४।१ अ०) ॥

ऐन्द्रवार्हस्पत्ये द्विविधायाऽनुवाक्योर्विकल्पाधिकरणम्, चाऽनुवाक्ययोः
 समुच्चयाधिकरणश्च ॥

सू० याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद् देवतोपलक्षणा-
 र्थत्वात् ॥ २ ॥ (सि०) ॥

भा० ऐन्द्रवार्हस्पत्ये कर्माणि अनेकं याज्यानुवाक्याद्युपलक्षणात्, -'इदं

वामाख्ये इविःप्रियमिन्द्रादृहस्यती, अयं वां परिविध्यते सोम इन्द्रा-
दृहस्यती' इत्येकं। 'आख्ये इन्द्रादृहस्यती दृहस्यतिर्नः परिपातु पश्चाद्'
इत्यपरं। तयोः किं समुच्चयो विकल्पः? इति विचारः। तत्रोच्यते,—
'थाव्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यात्' इति। कस्मात्?। 'देवतोपलक्षणा-
र्थत्वात्',-कर्षाणि गुणभूता देवता थाव्यानुवाक्यादयेन कर्षाविज्ञा-
र्यमुपलक्ष्यते; सल्लदुपलक्षणेन च तस्मिन् स्थितिः; कर्षाविज्ञौ कर्षाणि उप-
लक्षणकार्यं नास्तीति द्वितीयं थाव्यानुवाक्यादयं प्रयोगान्तरायं
भवति। तस्माद् विकल्पः॥

सू० लिङ्गदर्शनाच्चः ॥ ३ ॥ (यु०) ॥

भा० लिङ्गश्चैतमर्थं दर्शयति। किं लिङ्गं भवति?। एवमाह,—'उह वै
देवानां थाव्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छति गमयत्यन्यथा, अथाच तिस्रः
कार्याः' इति। पितृयज्ञे थाव्यानुवाक्याचवविधानपरे वाक्ये तयो-
र्द्वित्वमुचितं दर्शयति। तथा, 'न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि प्रहृत्यानि
मानुषं तत् क्रियते नैकमेकं पितृदेवं तत् द्वे द्वे सह प्रहृत्ये थाव्या-
नुवाक्ययोः रूपम्' इति, तस्मादपि विकल्पः॥

अथ 'तयोरेव मिथः कस्मादिकल्पो न भवति'? एकार्थत्वात्
प्राप्नोति, अन्यतरयापि हि देवतोपलक्षणं सिध्यति'। उच्यते,—समा-
ख्यया पुरोनुवाक्येति, पूर्वमनूच्यते इति पुरोनुवाक्या, आपेक्षिकः
पूर्वशब्दो थाव्यामपेक्ष्य भवति, समुच्चये चैतदुपपद्यते, तस्मात्

• इममर्थमवबुध्यन् न्यायमाख्यायां थाव्यानुवाक्ययोः समुच्चयाधिकरणम्
प्रयक्तवा निरूपितम् ॥

Nárada Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV @ /10/ each ..	Rs. 0	10
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. I and III @ /10/ each ..	1	4
Nítisára, or, The Elements of Polity, By Kárandaki, (Sans.) Fasc. II—V ..	2	8
Paríśhaptaparvāna (Sans.) Fasc. I—III ..	1	14
Piāgala Chhandāḥ Sūtra, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Ditto (English) Fasc. I ..	1	0
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sans.) Fasc. I ..	1	8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—III ..	1	14
Śrauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—X @ /10/ each ..	6	4
Ditto Kśvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Lātyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto Sankhyana Fasc. I. (Sans.) ..	0	10
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /10/ each Fasc. ..	23	2
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Sūrya Siddhānta, (Sans.) Fasc. IV ..	0	10
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II ..	0	10
Sāṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	1	4
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, (English) Fasc. III ..	0	10
Sāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I ..	0	10
Sūsruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ 1/each ..	2	0
Taittirīya Aranya Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /10/ each ..	15	0
Ditto Saṃhitā. (Sans.) Fasc. I—XXXII @ /10/ each ..	20	0
Ditto Prātīśākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /10/ each ..	1	4
Ditto Aitareya Svetāśvatara Kena Yā Upanishads, (English) Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Tatta Chintamony, Fasc. I & II (Sans.) @ /10/ each ..	1	4
Uttara Naiṣadha, (Sans.) Fasc. II—XII @ /10/ each ..	6	14
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—5, @ /10/ each Fasc. ..	6	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /10/ each ..	1	4
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6
The same, bound in cloth ..	5	2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmāh, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /10/ each ..	8	2
Ain-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/4 each ..	27	8
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII) ..	12	4
Akbarnāmāh, with Index, (Text) Fasc. I—XXX @ 1/4 each ..	37	8
Bādhshāhnāmāh with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /10/ each ..	11	14
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper ..	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/4 each ..	26	4
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/4 each ..	17	8
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each ..	3	0
Futūḥ-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each ..	5	10
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I ..	1	0
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ 1/ each ..	6	0
Iqbāl-nāmāh-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
Isabāh, with Supplement, (Text) 37 Fasc. @ /12/ each ..	27	12
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /10/ each ..	9	6
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I & II @ 1/ each ..	2	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Labab, (Text) Fasc. I—XVIII @ /10/ each, and Fasc. XIX with Index @ /12/	12	0
Mu'asir-i 'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /10/ each	6	12
Nukhat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	12
Nizami's Khirad-nah-i Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ 1/ each	2	0
Sarvī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/4 each	6	12
Tahqīq-i-Nāsirī, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	5	2
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Tārīkh-i-Firuz Shāhi, (Text) Fasc. I—VII @ /10/ each	7	0
Tārīkh-i-Bachāqī, (Text) Fasc. I—IX @ /10/ each	9	12
Wāq' e Rāmīn, (Text) Fasc. I—V @ /10/ each	5	2
Zafarnamah, Fasc. I	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each Ra 90 0
- Ditto Index to Vols. I—XVIII 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1855 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1849 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (3), 1867 (5), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (5), 1874 (4), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (8), 1883 (5), 1884 (6), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
- Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 5 0
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1893-94 (Extra No., J. A. S. B., 1894) 2 0
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1898) 2 0
- Catalogue of Mammals and Birds of Burma, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4 0
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) 4 0
- A Grammar and Vocabulary of the Northern Baluchi Language, by M. L. Dames (Extra No., J. A. S. B., 1880) 4 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) 2 0
- Part II, Chronomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) 4 0
6. Anis-ul-Musharrihi 2 0
7. Catalogue of Fossil Vertebrata 5 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3 5
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2 0
10. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1 0
11. Isādāt-us-Šāfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, Seco. 1 5
12. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 15/ each 25 0
13. Jawāmi'd-ul-'Im ir-riyāqī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2 0
14. Khizānat-ul-'Im 4 0
15. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
16. Moore and Hewison's Descriptions of New Indian Languages
- Parts I—II, with 3 coloured Plates, 4to @ 2/ each 12 0
17. Purāṇa Sangraha, I (Markandeya Purāṇa), Sanskrit 1 0
18. Shataya-ool-Islam 4 0
19. Tibetan Dictionary 10 0
20. Ditto Grammar 8 0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryce 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XI @ 1/ each 12 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra 5 0

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 605.

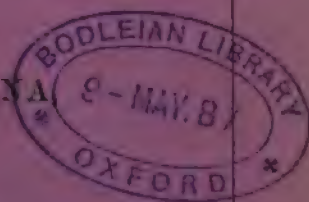

मीमांसादर्शनम् ।
श्रीशवरस्वामिद्वतभाष्यसहितम् ।
उत्तरार्द्धम् ॥

THE MĪMĀṆSĀ DARS'ANA

WITH THE COMMENTARY OF
SAYARA SVAMIN.

EDITED BY
MAHESACHANDEA NYĀYABATNA.
FASCICULUS XIX.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 87, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	.. 0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	.. 3	12
Ashtasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I	.. 0	6
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each	.. 1	2
Atharvaṇa Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	.. 1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	.. 0	13
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	.. 3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	.. 1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	.. 0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	.. 1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	.. 0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—15, @ /6/ each Fasc.	.. 19	2
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	.. 0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	.. 4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Kālamādhava, Fasc. I and II @ /6/	.. 0	12
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	.. 4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XIII @ /12/ each	.. 9	12
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	.. 0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI @ /6/	.. 1	14
Lalitā-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	.. 2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each	.. 0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	.. 6	12
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	.. 1	9
Nṛsiṃha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	.. 1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. I & II @ /6/ each Fasc.	.. 7	8
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/	.. 1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	.. 0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	.. 1	8

(Continued on third page of cover.)

समुच्चयः । 'ननुवक्ष्यते उपपन्नकार्याभावादर्थलोपात् अन्यतरस्याः प्रयोगो न प्राप्नोति' । उच्यते, समाख्यासामर्थ्याद् द्विरपक्षवत्त्वार्थं कर्त्तुं भविष्यति, यथा, 'दाभां खनति' इति वचनसामर्थ्याद् श्रुतिधानसार्थं; तस्मादविरोधः ॥ (१२।४।२च०) ॥

सोमक्रयसाधनानां चकारोर्ना समुच्चयधिकरणम् ।

सू० क्रययोगेषु तु विकल्पः स्यादैकार्थत्वात् ॥ ४ ॥ (पू०) ॥

भा० सोमक्रयसार्थानि द्रव्याणि समाख्यातानि, 'अजयां क्रीणाति' इत्येवमादीनि । तेषु 'क्रययोगेषु विकल्पः स्यात्', सर्वत्र हि क्रयपक्षसाध्यत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते, यथा क्रीदित्वौ चानेषु, तत्रा 'अजया क्रीणाति, द्विरपेक्षेण क्रीणाति, वाचसा क्रीणाति' इति । तावि एकार्थानि भवन्ति । तस्मात् तेषु विकल्पः ॥

सू० समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसमवायात् ॥ ५ ॥ (सि०) ॥

भा० वाचस्पिः पक्षं व्यावर्त्तयति,—न चैतदस्ति विकल्प इति, समुच्चयः । कस्मात् ? । 'प्रयोगे द्रव्यसमवायात्',—क्रयपक्षे प्रयोगे अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते, तत्र विकेतुः सूक्ष्मेणानुसन्धेयं क्रियते, तत्र यद्विधिः सुकरतरं भवति । तत्र द्रव्यस्याप्यागमसाधिका, सर्वत्रोपपन्नस्यैव प्रयोगवचनोऽनुसन्धीयते । अथ च विपक्षाणि एतानि,—'अजया क्रीणाति'—इति 'ओमिषुबान्धां क्रीणाति' इति समुच्चयेनानुसन्धेयं कर्त्तुं शक्नुवन्ति, न विकल्पेव । विकल्पमानमानार्थक्यापद्यते,

तस्मात् समुच्चयः । समुच्चयश्च दर्शयति,—‘तं वै दृग्भिः क्रीणाति
 दृग्भाजरा विराट् विराजमेव प्राप्नोति’—इति । क्रीणात्यनुवादोऽयं, स
 एतेन न्यायेन प्राप्तानां स्थात्; तस्मादपि समुच्चयः । ‘अथार्थवादेन
 विधिः कस्माच्च विज्ञायेत?’ । तथाप्यनुवादरूपं बाध्यते, तच्च सति
 सम्भवे न बाधितव्यम् । तस्मादनुवादः ॥ (१९।४।३२०) ॥

उपयजनवादिप्रतिपत्तिकर्षां समुच्चयाधिकारवत् ।

सू० संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ६ ॥

भा० अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपयजनं आस्तात्,—‘गुदेनोपयजति
 प्राणो वै गुदः’ इति । ऐकादग्निषु पशुषु अनेकगुदसन्निपाते विचारः
 प्रभवति, ‘किमुपयजने गुदानां समुच्चयो विकल्पो वा? । यदि अर्थ-
 कर्म उपयजनं, ततो विकल्पः, अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चयः । किं
 पुनश्च युक्तम्? । अर्थकर्मेति । कुतः? । ‘भूतभव्यसमुच्चारे भूतं भव्याय’
 दृष्टार्थत्वाद्भवति, यदा अर्थकर्म तदैकेनापि तस्मिन्धीतीति बह्वनामेकैव
 प्राप्तानां विकल्पो भवति ।

एवं प्राप्ते उच्यते,—‘संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्’, संस्कारोऽयं
 प्रतिपत्तिरित्यर्थः । कुतः? । उपयुक्तशेषत्वात्, अग्नीषोमीयवागार्थः
 यशुस्तपसः तस्मिन्निर्दिष्टे तच्छेषाः प्रतिपादनार्हाः, तस्माद्गुदस्य प्रति-
 पत्तिनिश्चयोऽयं दृष्टार्थः । ‘नव्यर्थकर्मपक्षेऽपि दृष्टार्थतैव हेतुस्ततः’ ।
 तुल्योऽसौ प्रतिपत्तावपि, तथापि हि प्रतिपाद्यमानः कर्म बाधयति ।
 तस्माद् अवैशेषिकोऽसौ, यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः, ‘तत्प्रधान-

त्वात्', द्रव्यसंस्काराद्यं कर्मा यस्यैव पद्मोर्गुहो न संस्क्रियते, तस्यैव तेन संस्कारेण दानिः स्यात् । तस्मात् समुच्चयः ॥ (१२।४।४अ०) ॥

आधाने विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पाधिकरणम् ।

सू० संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ७ ॥

भा० आधाने दक्षिणाविधयः, - 'एका देया, षट् देया, द्वादश देयाः' इत्येवमादयः । तेषां समुच्चयः, विकल्पः ? इति विचारणा । तच्चाङ्गभूतस्य सर्वान्तर्यामिणा प्रयोगवचनेन समुच्चये प्राप्ते, उच्यते, - 'संख्यासु तु विकल्पः स्यात्' । कुतः ? । 'श्रुतिविप्रतिषेधात्', 'एका देया' इत्येकसंख्यापरिच्छिन्नं द्रव्यं परिक्रयसाधनं भूयते । तथा 'षट् देया' इति षट्संख्यापरिच्छिन्नं । यद्येका च षट्सु समुच्चयेरन्, सङ्ख्यान्तरं सप्तसङ्ख्या उत्पद्येत, तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येन परिक्रयः कृतः स्यात्, तत्रैकमुतेः षट्श्रुतेः विप्रतिषेधः स्यात् ।

'ननु नैत्राच परिक्रयः भूयते, किन्तर्हि, दानम्, - 'एका देया, षट् देया' - इति' । अत्रोच्यते, दानं ममात्मीयस्य द्रव्यस्य परस्वामि-पादानं, तच्च परः स्वान् आदित्येवमर्थम्, स्वानेवाद्यौ तस्मात्त्रिंशं करोति, तेन चास्य दातुरर्थः, एवं दृष्टोऽर्थो भवति । अथ दानमुच्यं कल्प्यते, ततोऽदृष्टं कल्पयितव्यं, परिक्रये एवैकादीनां श्रवणं, तच्च यः सप्तभिः परिक्रीणीते, न तेन एकया षड्भिः परिक्रीता भवति, न हि ते एकेत्यागमन्ति, न षडिति, किन्तर्हि, सप्तेति, स एव श्रुतिविप्रतिषेधस्तस्माद्विकल्पः संख्यासु ॥ (१२।४।५अ०) ॥

पश्यन्नेषु जाघनीनां विकल्पाधिकारवत् ।

सू० द्रव्यविकारन्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे
नियमः प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०) ॥

भा० 'जाघन्या पक्षीः संघाजयन्ति' इति श्रूयते, तत्र पश्यन्नेषु
विचारो भवति, किं जाघनीनां समुच्चयः, उत विकल्पः ? इति ।
अत्रापि पूर्व एव व्याचक्षेत्,—व्यवर्धकर्म ततो विकल्पः, अत्र प्रतिपत्तिः
ततः समुच्चयः इति । किं प्राप्तं ? । 'द्रव्यविकारे' च 'पूर्ववदर्थकर्म स्यात्',—
पूर्ववदेतदर्थकर्म, यत् जाघन्या पक्षीसंघाजनं, दर्शपूर्णमासपूर्वकं
चोदकपरम्परया पश्यन्नेषु प्राप्तं, दर्शपूर्णमासयोश्चैतदर्थकर्म, न हि
तत्र काचित् श्रेयभूता जाघनी अस्ति, यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् ।
श्रीकिष्कास्तु तत्राख्येन सह विकल्पः चेद्वेनाग्नीषोमीयं पश्यं
प्राप्ताः । तत्रापि श्रूयते, 'जाघन्या पक्षीः संघाजयन्ति' इति, या
श्रुतिविकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति, यथाप्राप्तायास्तु नियमः,
श्रेयभूता च प्राप्ता । तस्मादग्नीषोमीये श्रेयभूता जाघनी, कर्म
प्रधानं; यथा अग्नीषोमीये, तथा पश्यन्नेषु । तस्मात्तत्राप्रवर्धकर्म ।
वर्धकर्मणि कैाघनीनां जाघनीनां समुच्चयो न युक्तः, तस्माद्विकल्पः ॥

सू० द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः प्रति-
पश्य कर्मभेदादेव सति यथाप्रकृति ॥ ९ ॥

(१म० पू०) ॥

भा० अत्रापि जाघनी श्रेयभूता कर्मणि, एवमपि समुच्चयो युक्तः ।
युतः ? । 'द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः',—जाघनीद्रव्यं कर्मणा विवक्ष्यते

निष्पन्नमिति तत्र प्रयोजनवापेक्षा भवति, इदञ्च श्रूयते, 'जासत्या पयोः संघाजयन्ति' इति ; तदेवं विज्ञायते, इदमस्य प्रयोजनं । पशुगणे च 'प्रतिपशु' कर्मभेदः, तस्य तस्य पशोः कर्मनिष्पत्ति जाघनीरूप्यम्, ज्ञातस्यापि तत्पत्नीसंघाजार्थमेव कर्तव्यं । 'एवं सति यथाप्रवृत्ति' कृतं भवति । तस्मात् अर्थकर्मस्यपि समुच्चय एव ॥

सू० कपाखेऽपि तथेति चेत् ॥ १० ॥ (१म० पू० आ०) ॥

भा० इति चेत् पश्वसि, कर्मनिष्पत्तित्वाच्चाजनीनां समुच्चय इति, तेन तर्हि कपाखेऽपि समुच्चयः प्राप्नोति, 'पुरोडाशकपाखेन तुषोपवपनं वपति' इति । तदपि कर्मणा प्रयुज्यते, तस्यापि तुषोपवपनं प्रयोजनं भवितुमर्हति । तथा पुरोडाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपाखेन तुषोपवपनं कर्तव्यं, वक्तव्यो वा विशेषः ॥

सू० न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥ (१पू० आ० एवं १पू० नि०) ॥

भा० नैतदेवं । कुतः ? । 'कर्मणः परार्थत्वात्', परार्थञ्च कपाखानां प्रयोजकर्म-पुरोडाशप्रपञ्चार्थं, तदर्थमुपाप्ते कपाखे तुषोपवपनमपि अन्वासज्यते, तद्यथा काष्ठान्याहर्तुं प्रस्थिते पुरुषे आकाहरणमयुपाधिः क्रियते, आकमप्याहरेति, न तस्य गमनं आकार्यमपि भवति ।

'कथं पुनर्ज्ञायते, पुरोडाशार्थं कपाखे तुषोपवपनमन्वासज्यते, नैतद् उभयार्थम् ? इति' । उक्तोऽत्र न्यायो, 'भविष्यता संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्' इति । न चेत् तुषोपवपनार्था कपाखानाहुत्पत्तिर्भावश्च सर्व-रूपवपनं कर्तव्यम् ।

अथ वा उभयोरपि प्रतिषेधोऽयं 'न कर्मणः परार्थत्वात्'-

उखायां काम्येभ्यं नित्योऽग्निर्विकारतधिकरश्च ।

सू० उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥ १५ ॥ (पू०) ॥

भा० अस्मिन् अग्नौ उख्योऽग्निः, 'यन्तापेनाग्निं जनयति' इति । तं प्रकृत्य श्रूयते,—'दृष्टायात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्यादृत्य अवदधात्, आद्यादवाचकामस्य, वैद्युतात् दृष्टिकामस्य' इति । तत्र विचार्यते,—किं काम्यस्य नित्यस्य अग्नेः समुच्चयः, अथवा काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियते ? इति । तत्रोच्यते, 'उखायां' काम्यनित्यचोरग्न्योः समुच्चयः । कुतः ? । एवं सर्वाङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुपदीयते । अथ 'नैमित्तिकस्य प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात्' इत्यनेन व्याख्येयं काम्योऽग्निर्विकृत्यस्य विकारको भविष्यति । न भविष्यति । 'किंकारणम् ? । नियोगे कामदर्शनात्' अग्नेर्जिह्वोभवे चर्च कथ्यः श्रूयते,—'आदृत्य अवदधाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य' इति, न ब्रह्मवर्चसकामस्याथमग्निर्होमार्थो भवतीति, एवमेदाहृत्याप्यध्यानात् फलं भविष्यति, होमस्य यथाप्राप्तं उख्य एव, वज्रिपाताच्च अग्न्योः समुच्चयः ॥

सू० असति चासंस्कृतेषु कर्म्यं स्यात् ॥ १६ ॥ (यु०) ॥

भा० अदि य काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत, य सैव स्यात्, तस्मिन् 'असति' 'असंस्कृतेषु' भाष्येदिषु 'कर्म स्यात्', तथा आधायकस्य संसर्गजा बाध्येत, तस्मादपि समुच्चयः ॥

सू० तस्य च दैवतार्थत्वात् ॥ १७ ॥ (२यु०) ॥

भा० अपि च अन्यन्वाधानेन देवतापरिग्रहणं कृतं, यदि सोऽग्निः
उत्सृज्येत, ततो देवता अपरिग्रहीता भवेयुः, अन्यन्वाधानेन अग्नि-
र्धार्येत, तत्कृतादग्निधारणात् देवतापरिग्रहः ॥

सू० विकारो वा तदुक्तहेतु ॥ १८ ॥ (सि०) ॥

भा० विकारो वा नित्यस्याग्नेः कान्येन, 'तत्' एतत् 'उक्तहेतुः',-
'नैमित्तिकस्तु प्रकृतौ तद्विकारः (३।६।१० सू०)"-इति;
सामान्येनैतदुक्तं, 'यदाहवनीये जुहति' इति, 'वृष्टिकामो वैद्युतात्'
इति विशेषेण, तेन सामान्यं बाध्यते । किंकारणम् ? । स्वाश्रयेषु
अव्यावृत्तविषयस्य सामान्यस्य ततोऽन्यथापि वृत्तिसम्भवाद् विशेषस्य
च अन्यपरिच्छिन्नस्य एकावसायिनस्तदसम्भवे विषयाभावप्रसङ्गाद्
उपदेशवैयर्थ्यं ना भवति ।

अथ यदुक्तं, - 'नियोगे कामदर्शनात्'-इति, तत्र ब्रूमः, 'भाषादाहृत्य
'अवदध्याद्' इति नित्यस्यैव होमार्थस्यावधानस्यायं विशेषे काम-
संयोगः, - 'भाषादाहृत्याश्रायकामस्य' इति ; 'अवदध्याद्'-इति
पुनःश्रुतिः, यद्यवधाने कामश्रुतिः स्याद्, अवधानं विधीयेत,
नाविधीयमानं कामस्य साधनत्वेन युज्येत, तस्मिंश्च विधीयमाने
विशेषस्य स चेत्यनेकार्थत्वाद् वाक्यं भिद्येत ! तस्माच्च नियोगे कामश्रुतिः,
किन्तिर्हि?—होमाद्यैवायं नित्यो नियोगः अग्निविशेषविधानार्थमनूयते
यावदुक्तं स्याद्वृष्टिकामो वैद्युतमग्निं होमार्थं कुर्यादिति, तावदेवेदम् ;
एवञ्चेत् नैमित्तिकस्यैव कार्यं नित्यमग्निं विकरोतीत्युपपन्नम् ॥

सू० वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥१९॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा० यच्चेदमुक्तम्,—‘असति वासंस्कृतेषु कर्म स्याद्’-इति, तत्र ब्रूमः,—‘वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्याद्’-इति, किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्य अतिभारः; यथा, ‘पदे जुहोति’ इति ।

सू० संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥२०॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, यदि समुच्चयः स्यात्, प्रादाव्येन सह संसर्गः स्याद् वैहारिकस्य; तत्र तु दोषः श्रूयते, ‘अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेद् यस्याग्निः प्रादाव्येन सह संसृज्येत अशुचितर एष योऽग्निः प्रादाव्यः’ ॥

सू० वचनादिति चेत् ॥२१॥ (आ०) ॥

भा० आह नैव दोषः,—‘वचनात्’ संसर्गः, न वाचनिके क्रियमाणे दोषः । उच्यते,—

सू० तथेतरस्मिन् ॥२२॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘इतरस्मिन्’ अपि पक्षे वाचनिकोऽसंस्कृतेषु होमः, एवमुभयत्र वाचनिकत्वादोषाभावे सति नैमिनिकत्वादिकार आश्रीयते न समुच्चयः ॥

सू० उत्सर्गेऽपि परिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥२३॥
(पू० २ यु० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘तस्य च देवतार्थत्वाद्’-इति । तत्र ब्रूमः,—‘उत्सर्गेऽपि’ नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहे न विरुद्धः, ‘कर्मणः कृतत्वाद्’—अग्न्याधानेन देवताः परिगृह्यन्ते, नाग्निना, एवं श्रूयते,—‘अः

पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति स शोभते देवता अभियजते' इति । तच्च कृतम् ।
अग्न्येयं ह्यणं, तेन परिगृहीता देवता अन्यन्तरे वचनाद् यज्यन्ते ।
तस्मादविरोधः ॥ (१२।४।७अ०) ॥

वैकारिकाग्रेराहवनीयभावाधिकरणम् ॥

सू० स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २४ ॥
(पू०) ।

भा० यस्यासौ वैकारिकोऽग्निः 'स आहवनीयः स्यात्' । कुतः ? ।
'आहुतिसंयोगात्' । एतद् द्वयते यस्मिन्, स आहवनीयः ; द्वयते
चास्मिन्निति एतस्मादयमप्याहवनीयः ॥

सू० अन्यो वोढृत्याहरणात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अन्यो वा' आहवनीयः स्यात्, नायमाहवनीयः । कस्मात् ? ।
'उद्धृत्याहरणात्' । लौकिकोऽयमुद्धृत्याह्रियते,—'भ्राष्ट्रादाहरेत्,
प्रादाव्यादाहरेद्'—इति । आहवनीयशब्दः संस्कारनिमित्तः, संस्कारेषु
तत्सङ्गावात्, अभावाच्च प्राक् तेभ्यः । यच्च 'आहुतिसंयोगात्'—इति ;
सिद्धे आहवनीयत्वे आहुतयो विधीयन्ते,—'यदाहवीये जुहोति' इति ।
सिद्धेन तेन आवां विधानात्, न तत्कृतं तद्भवति ; तस्मान्नाहवनीयः ।
प्रयोजनम् आहवनीयधर्माभावः ॥ (१२।४।८अ०) ॥

वैकारिकाग्रेराधार्मिकसंस्कारभावाधिकरणम् ॥

सू० तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

सू० वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ १९ ॥ (पू० यु० नि०) ॥

भा० यच्चेदमुक्तम्,—‘असति वाचंस्कृतेषु कर्म स्याद्’-इति, तत्र ब्रूमः,—‘वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्याद्’-इति, किमिव वचनं न कुर्यात्, नास्ति वचनस्य अतिभारः ; यथा, ‘पदे जुहोति’ इति ।

सू० संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २० ॥ (यु०) ॥

भा० अपि च, यदि समुच्चयः स्यात्, प्रादाव्येन सह संसर्गः स्याद् वैहारिकस्य ; तत्र तु दोषः श्रूयते, ‘अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेद् यस्याग्निः प्रादाव्येन सह संसृज्येत अशुचितर एष योऽग्निः प्रादाव्यः’ ॥

सू० वचनादिति चेत् ॥ २१ ॥ (आ०) ॥

भा० आह नैष दोषः,—‘वचनात्’ संसर्गः, न वाचनिके क्रियमाणे दोषः । उच्यते,—

सू० तथेतरस्मिन् ॥ २२ ॥ (आ० नि०) ॥

भा० ‘इतरस्मिन्’ अपि पक्षे वाचनिकोऽसंस्कृतेषु होमः, एवमुभयत्र वाचनिकत्वादोषाभावे सति नैमिनिकत्वादिकार आश्रीयते न समुच्चयः ॥

सू० उत्सर्गेऽपि परिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥ २३ ॥
(पू० २ यु० नि०) ॥

भा० अथ यदुक्तं,—‘तस्य च देवतार्थत्वाद्’-इति । तत्र ब्रूमः,—‘उत्सर्गेऽपि’ नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहे न विरुद्धः, ‘कर्मणः कृतत्वाद्’—अग्न्याधानेन देवताः परिगृह्यन्ते, नाग्निना, एवं श्रूयते,—‘अः

पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति स शोभते देवता अभियजते' इति । तच्च कृतम् ।
अग्नेर्यज्ञं, तेन परिगृहीता देवता अन्यन्तरे वचनाद् यज्यन्ते ।
तस्मादविरोधः ॥ (१२।४।७अ०) ॥

वैकारिकाग्रेराहवनीयभावाधिकरणम् ॥

सू० स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २४ ॥
(पू०) ।

भा० यथासौ वैकारिकोऽग्निः 'स आहवनीयः स्यात्' । कुतः ? ।
'आहुतिसंयोगात्' । एतद् द्रव्यते यस्मिन्, स आहवनीयः ; द्रव्यते
चास्मिन्निति एतस्मादयमप्याहवनीयः ॥

सू० अन्यो वोढृत्याहरणात् ॥ २५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'अन्यो वा' आहवनीयः स्यात्, नायमाहवनीयः । कस्मात् ? ।
'उद्धृत्याहरणात्' । लौकिकोऽयमुद्धृत्याह्रियते,—'भाद्रादाहरेत्,
प्रादाव्यादाहरेद्'—इति । आहवनीयशब्दः संस्कारनिमित्तः, संस्कारेषु
तत्सङ्गावात्, अभावाच्च प्राक् तेभ्यः । यच्च 'आहुतिसंयोगात्'—इति ;
सिद्धे आहवनीयत्वे आहुतयो विधीयन्ते,—'यदाहवीये जुहोति' इति ।
सिद्धेन तेन आवां विधानात्, न तत्कृतं तद्भवति ; तस्मात्ताहवनीयः ।
प्रयोजनम् आहवनीयधर्माभावः ॥ (१२।४।८अ०) ॥

वैकारिकाग्रेराधामिकसंस्काराभावाधिकरणम् ॥

सू० तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २६ ॥ (पू०) ॥

भा० 'तस्मिन्' वैकारिकेऽग्नौ आधानिकाः संस्काराः कर्तव्याः, 'मिष्टत्वात्',—सर्वकर्तार्या हि ते, आधानस्य सर्वशेषत्वात्, यदि न क्रियेरन् तत्कर्तृ, तेनाङ्गेन हीनमफलं स्यात् ॥

सू० स्थानाद्वा* परिलुप्येरन् ॥ २७ ॥ (सि०) ॥

भा० 'लुप्येरन् वा' आधानिकाः संस्काराः । कस्मात् ? । 'स्थानात्', तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुतः, स वैशेषिकत्वान्न स निवर्तकः । स चेन्निवृत्तः, किमर्थं संस्काराः करिष्यन्ते । संस्कृतः स्याद्-इत्येवमर्थं ते क्रियेरन्, असंस्कृतेन च अर्थार्थः । तस्मात्लुप्येरन् ॥ (१९४।८अ०) ॥

नित्यसोऽप्यग्नेरधारणाधिकरणम् ॥

सू० नित्यधारणे विकल्पो न अकस्मात् प्रतिषेधः
स्यात् ॥ २८ ॥ (पू०) ॥

भा० तस्मिन्नेव उल्लेखे चिन्ता,—किमयं नित्यं धार्यो न वा, अथ वा नैव धार्यो भवति ? । तपोच्यते,—'नित्यधारणे विकल्पः',—धार्यो वा, न वा । कुतः ? । 'न हि अकस्मात् प्रतिषेधः स्यात्', धारणप्रतिषेधस्तस्य भवति, 'न प्रतिषमिन्धीत यत् प्रतिषमिन्धीत आदृत्यमसौ जनयति' इति श्रुतिः । धारणप्रसङ्गे च सति प्रतिषेधो-ऽर्थवान् भवति, यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति सति गमनप्रसङ्गे भोजनप्रसङ्गे च भवति । न च, श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग उपपद्यते इति

* 'स्थानात्' इति कश्चित् पाठः । 'स्थानाद्वा लुप्येरन्'-इति आद्यानुसारेण पाठो भवितुं युक्तः ।

नित्यधारणस्य विधायिका श्रुतिरनुमीयते, तथा प्राप्तिः, प्रतिषेधेन निवृत्तिः; तस्मादिकल्पः ॥

सू० नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥२६॥(सि०) ॥

भा० यदि कदाचित् प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात्, तच्चान्या अनुमीयेत, अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसङ्गिका गतश्रियः श्रुतिः, 'नित्यधृत आहवनीयो गतश्रियः' इति, आहवनीयस्यानापसत्वाद् उच्यस्यापि नित्यधारणं प्रसङ्गं, तत्प्रतिषेधार्थं श्रुतिः; तस्मान्न श्रुत्यन्तरस्यानुमानं भवति । अतो नित्यधारणस्याविधानात् कार्याभावाच्चाधारणमेव स्यात् ॥ (१२।४।१० अ०) ॥

सचाहीनयोः श्रुतस्यार्थादीनामेकवचनानकर्तृकमाधिकरणम् ॥

सू० परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३० ॥

भा० सचाहीनयोर्यजमानानां गणे यानि परार्थानि कर्माणि, यथा, 'शुक्रं यजमानोऽम्बारभेत', 'यजमानसंमिता ओदुम्बरी भवति' इति । तानि 'एको' यजमानः कुर्यात् न सर्वे । कस्य हेतोः ? । परार्थत्वादेव, न तत्र कर्मणा यजमानस्य कस्युपकारः क्रियते; यदि क्रियेत, ततः स्वस्यै उपकाराय सर्वे कुर्युः । यजमानेन तु तत् कर्म क्रियते, तदेकेनैव हतमिति द्वितीयादीनां प्रवृत्तौ हेतुर्वाप्तिः; तस्मादेकः कुर्यात् ॥ (१२।४।११ अ०) ॥

चहीने श्रुतस्यार्थादौ यस्य-कस्यचित् यजमानस्य कर्तृमाधिकरणम् ॥

सू० अनियमोऽविशेषात् ॥ ३१ ॥

भा० तस्यैकस्य 'अग्नियमः',—यः-कसिदेकः कुर्यात् । कुतः ? ।
 'अविशेषात्' । नात्र ब्रह्मकृतो वार्थकृतो वा विशेषो गृह्यते ; तस्माद्
 'अग्नियमः' । अहीने मुख्यस्याभावादेवमवस्थितम् ॥ (१२।४।१२५०) ॥

सचे ब्रह्मसामादौ गृह्यपतेरेव कर्तव्याधिकरणम् ॥

सू० मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ॥ ३२ ॥

भा० सचे तु 'मुख्यः' कुर्याद्गृह्यपतिः । कुतः ? । 'अविप्रतिषेधात्',—तस्य
 कुर्वतः अविप्रतिषेधः, न हि तेन आर्त्विजीनाः पदार्थाः कर्त्तव्याः,
 ऋत्विजान् स्वपदार्थसन्निपाते विप्रतिषेधः स्यात् । एवं सति गृह्यपते-
 रर्थवत्त्वं, कर्त्तव्यानि याजमानानि करिष्यति—इति ॥ (१२।४।१२५०) ॥

सचेऽङ्गवादिषंस्काराणां सर्व्ववामिमाधिकरणम् ॥

सू० सचे गृह्यपतिरसंयोगाद्धौचयत् ॥ ३३ ॥ (पू०) ॥

भा० अथ याजि याजमानानि संस्कारार्थानि कर्त्तव्याः, यथा,
 'अङ्गे वासः परिधत्ते' इति, तान्यपि सचे किं गृह्यपतिनैव कर्त्तव्यानि,
 उत, सर्व्वैः ?—इति । उच्यते, गृह्यपतिना कर्त्तव्यानि । कुतः ? ।
 'असंयोगाद्', एवं गृह्यपतिः—इति समाख्याया अर्थेनासंयोगो न
 भविष्यति, अर्थवत्ता भविष्यतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ? । उच्यते, इहानेव
 गृह्यब्रह्मेण कर्त्तव्यं उच्यते, न ब्राह्मणं, ब्राह्मणायामभिधीयमानायाम्,

* 'अङ्गे' इति वा० शी० पु० पाठः । अत्र सर्व्वसिद्धेन पुस्तके 'वासः परिधत्ते'
 इत्यादिपाठः पतितः उद्धृतश्चेति, मन्ये एकमेव रणां प्रतिस्तिपिकरणात् आदर्शपुस्तकमा-
 नोदिति ।

अविशेषः स्यात्, सर्वे हि ते ब्राह्मणाः पतयः । 'ननु च कर्मणोऽपि ते सर्वे एव पतयः' । सत्यमेवं, समाख्यानात् प्रकर्षावगतिर्विज्ञायते, यथा, देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति, प्रकर्षस्य कर्मभूयस्त्वादा स्यात्, फलभूयस्त्वादा ; तच्च कर्मभूयस्त्वं नोपपद्यते, यत इतरेषां बल्लतरं कर्म, फलभूयस्त्वं नु युज्यते, यजमानसंस्काराणां तस्याधिकात् । तस्माद् गृहपतिसमाख्यायाः अर्थवत्त्वात् पुरुषार्थानां 'गृहपतिः' कर्त्तेति । 'हौचवत्',—यथा, हौचमिति समाख्याया अर्थवत्त्वाद्द्वेता हौचस्य कर्त्ता भवति, एवमिहापि ॥

सू० आम्नायवचनाच्च ॥ ३४ ॥ (हे०) ॥

भा० आम्नायिकं वचनं गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति,—'यो वै सचे बल्लनां यजमानानां गृहपतिः, स सचस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धि-मृध्नेति'—इति, तच्चैतस्मादेव कारणात् स्यात् ॥

सू० सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (सि०) ॥

भा० 'सर्वे वा' यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः, न गृहपतिरेव । कुतः ? । 'तदर्थत्वात्', सर्वार्थमेव हि कर्म अविशेषेण हि श्रुतं,—'दादशाहमृद्धिकामा उपेयुः'—इति, यस्त्वेषां संस्कारैर्ज्ञं युज्यते, तस्य गुणहीनम् अफलं कर्म भवेदिति तत्राविशेषश्रुतिर्वाध्येत ॥

सू० गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् ॥ ३६ ॥
(पू० १ यु० नि०) ॥

भा० यथा गृहपतिः स्वयं कर्म न करोति, अन्ये तस्य कर्मकरा

भवन्ति, एवमस्यापीत्यनेन सामान्येन सामिलप्रकर्षः, न फलप्रकर्षः, फलप्रकर्षाभावात् ॥

‘ननु स्वार्थलोभेन यजमानाः क्रतुर्थं परिहापयेयुः’। अचोच्यते;—

सू० विप्रतिषेधे परम् ॥ ३७ ॥ (आ०नि०) ॥

भा० यच्च क्रतुर्थेन पुरुषार्थस्याविप्रतिषेधः, तच्च स्वार्थं करिष्यन्ति, विप्रतिषेधे तु परकीयं क्रतुर्थं। किङ्कारणम्?। क्रतुर्थे हि अक्रियमाणे क्रतुरेव न सम्पद्यते, पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति क्रतुर्थो वक्तव्यः। तस्मात् कर्त्तव्यः ॥

सू० हौचे परार्थत्वात् ॥ ३८ ॥ (पू०ह०नि०) ॥

भा० यस्तु,—हौचवदिति, हौचे परार्थः पुरुषः, न कर्म पुरुषार्थं, तदेकेन केनचित् कर्त्तव्यं, न सर्वैः, तच्च समाख्या नियामिका स्यात्, इह पुनर्गृहपतिरितिसमाख्या निवृत्तिं न प्रकरोति कर्त्तुम्, यतोऽन्यथापि युज्यते, अयुज्यमानापि कामम् अनर्थिका स्यात्, नैव निवर्त्तयितुं शक्यात्। निवर्त्तकस्य वचनस्याभावात् ॥

सू० वचनं परम् ॥ ३९ ॥ (पू०ह०नि०) ॥

भा० यच्च दर्शनमुपदिष्टं, ‘स सचस्य प्रत्येता’ इति, न तद्दर्शनं, किन्तुर्हि?—वचनं तत्, फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः, प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ॥ (११।४।१४अ०*) ॥

* यच्च “यजमानाभिर्ब्रह्मणोः किं वक्तव्यं पूर्वमुत्तरम्?”। इत्यादिना च अधिकारकस्य अधिकारं साधयेनाक्षिप्तं।

ब्राह्मणस्यैवामिन्वेऽधिकाराधिकारस्य ॥

सू० प्रभुत्वादाविज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४१ ॥ (पू०) ॥

भा० अत्रिज्यं 'सर्ववर्णानां' ब्राह्मण-राजन्य-वैश्यानां 'स्यात्' ।
 कुतः ? । 'प्रभुत्वात्',—प्रभवन्ति सर्वे, अकुर्वन्ति कर्तुं ; सर्वेऽध्ययनवन्तो
 विदांसश्च, न हि अविद्वान् विदितोऽस्मि, अष्टापाकरणञ्च सर्वेषां
 कर्म, प्रदर्शनार्थं ब्राह्मणपदमिदमित्युक्तम् ॥

सू० स्मृतेर्वा स्यात् ब्राह्मणानाम् ॥ ४२ ॥ (सि०) ॥

भा० 'ब्राह्मणानाम्' एव अविज्यं स्यात्, न इतरयोर्वर्णयोः ।
 कुतः ? । 'स्मृतेः', एवं प्रिष्टाः स्मरन्ति,—'याजनाध्यापनप्रतिग्रहा
 ब्राह्मणस्यैव वृत्त्युपायाः' इति, स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम्,—"अपि
 वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" (१।३।७ सू०)—इति ।
 तस्मात् ब्राह्मणा एव याजयेयुः ॥

सू० फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४३ ॥ (१यु०) ॥

भा० 'इतरेषां' राजन्यवैश्यानां फलचमयो विधीयते,—'स यदि
 राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षिष्येत्, न्यग्रोधस्त्रिभिः'
 आहृत्य ताः समिध दधनि उन्मृष्य तमसौ भक्षं प्रकल्पयेत्, न
 सोमम्' इति, यथा, यदि क्षीरस्यति तक्षं दीयते, तच्च यदि

* क्षिभिरिति सर्वत्र पाठः । अत एव मन्वे,—असदभिव्रतानां सर्वेषाम् पुण्यकामा-
 नेकमेव यादर्थपुण्यकमासीदिति ।

वा क्षीराभावो विज्ञायते, यदि वा भोक्तुरक्षीरभोजितम्; इहापि
 सोमं विभक्षयिषति फलानि दीयन्ते, तथापि सोमाभावो यदि
 वा भोक्तुरसोमपत्वं विज्ञायते; तत्र सोमस्यावत् सन्निहितः, तस्माच्च
 सोमाभावः, भोक्तुस्तु असोमपत्वं विज्ञायते। न च, असोमपाभ्यां
 प्रकथ्यते आर्त्विज्यं कर्तुं, नियमात् सोमभक्ष्यः; तस्माच्च राजन्यवैश्वयोः
 आर्त्विज्यम् ॥

सू० सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीयहेतुत्वात् ॥

४४ ॥ (२यु०) ॥

भा० अपि च सान्नाय्ये भक्षं राजन्यवैश्वयोः प्रतिषेधन् असोम-
 पीयत्वं हेतुमाह,—‘न राजन्यो वैश्वो वा सान्नाय्यं पिबेत् असोमपीयो
 हि एष’ इत्येवं भुवन् सोमपीयाभावं राजन्यवैश्वानां दर्शयति ॥

सू० चतुर्द्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ४५ ॥ (३यु०) ॥

भा० दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणे ब्राह्मणा एव
 निर्दिश्यन्ते, ‘ब्राह्मणानामिदं हविः, सौम्यानां सोमपानां, नेह
 अब्राह्मणस्यास्ति’—इति, श्रेषभक्षणायै चतुर्द्धाकरणमित्युक्तं, श्रेषभक्ष्यस्य
 चत्विर्जां, यदि च राजन्यवैश्वयोरप्यार्त्विज्यमस्ति, च ब्राह्मणानामेवेदं
 हविः स्यात्, राजन्यवैश्वयोरपि पक्षे स्यात्, तच्चेदमवधारकम् चत्विर्जै
 भवेत् ॥

सू० अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४६ ॥ (४यु०) ॥

भा० दार्शपौर्णमासिक्याश्च अन्वाहार्यदक्षिणायां ब्राह्मणा एव

बृहस्पते, 'त एते वै द्वा अजतादा यत् ब्राह्मणा तदन्वाहरति तानेव तेन प्रीणाति' इति । दक्षिणा च खलिग्भ्यो दीयते, तस्मात् ब्राह्मणानामार्लिख्यं । यस्मादित्यं स्रतिः, ताच्चैतानि दर्शनानि उपोद्भवयन्ति, तस्मादार्लिख्यं ब्राह्मणानामेव स्नात्, न इतरयोर्वर्णयो- रिति ॥ (३।४।१५) ॥

इति भट्टश्रीश्रवरस्वामिनः छतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशोऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चायमध्यायः ॥

समाप्तञ्च भाष्यम् ॥

अथैव त्रिवम् ॥

मौमांसादर्शनस्य

उत्तरार्द्धषट्कस्य

अधिकरबद्धी ।

अ

अधिकरबद्ध	श्लो	पङ्क्तौ ।
अभये नुत्तमितिमन्ने अभिशब्दस्य विद्वतावूहस्य ..	१७०	४
अभिचयनेऽभिविभोक्तस्य प्रधानापवर्गकाकतायाः ..	७५१	१६
अभिचयने प्राकृतवैद्वतोभयदीक्षाऽज्ञतीनामनुष्ठानस्य ..	३६८	११
अभियोगस्यारादुपकारकतायाः ..	३१६	१४
अभिर्भूतैर्वादिवाक्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगस्य ..	२१६	१
अभिवृत्ति कृतशक्तयोरविकारस्य ..	४७२	७
अभिवृत्ते उपायुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वस्य ..	१५१	६
अभिहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशस्य ..	३१	१
अभिहोत्रादिषूक्तायां धर्माख्यानपूर्वप्रयुक्तत्वस्य ..	१२६	१
अभीषोभीयपश्चावुक्तशब्देन वयमभिधानस्य ..	२७३	१६
अभीषोभीयपश्चौ दार्शन्यौर्ध्वासिकधर्मातिदेशस्य ..	७४	१६
अभीषोभीयपश्चौ पाश्चात्तपाश्चनञ्जलाभिधायिमन्त्रयो- र्विकल्पस्य ..	२४५	६
अभीषोभीयपश्चौ कौत्तिकयूपस्यार्थप्रायश्चित्तस्य ..	२४०	५
अभीषोभीयपश्चौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाभिज्ञब्देनाग्ने- रभिधानस्य ..	४६५	१२

अधिकारसू	श्लो	पङ्क्तौ ।
अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकारस्य ..	७८७	१
अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्नेषानुष्ठानस्य ..	७८२	६
अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्निसर्गस्य ..	७५१	८
अग्न्यतिग्राह्यस्य विज्ञतावुषदेशस्य ..	६२८	१
अग्न्यादौ गारुडहोमादिभिः गच्छनेष्ट्यादीनां समुच्चयस्य	७३४	१
अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्रावत्यस्य ..	८३४	११
अङ्गानामपि समदेशादिनियमस्य ..	७०३	२०
अङ्गानामैककार्यस्य	६६६	१७
अङ्गिरसां क्षिराचे बौद्धिनिः परिसंख्यायाः ..	५०३	१
अङ्गनाभ्यङ्गने नवनीताभ्यङ्गनस्य ग्रीष्मकृष्णभ्यङ्गनादिभिः		
समुच्चयस्य	७४३	१०
अतिजगत्तामस्यसामानां त्रिष्टोकमग्नस्य ..	२०२	३
अतिदेशस्त्रोऽपि विधिश्चन्द्रेणैव देवताभिधानस्य ..	७५७	८
अदृष्टव्यस्य अवघातादेः सङ्कटानुष्ठानस्य ..	६७६	१२
अधूच्या इक्षामक्षविकारतायाः	५८५	७
अग्निगौ 'प्रशक्ता बाहू' इत्यत्र प्रशक्ताशब्दस्य प्रशङ्कापरत्वं २७५		१०
अग्निगौ 'क्षेममस्य वक्षः' इत्यादौ क्षेमादिशब्दानां		
कार्त्तव्यवचनस्य	२७६	१३
अध्वरकल्पायां त्रिषु सङ्क्षेपङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य ..	७११	१७
अनाहुतिर्वै अग्निबाधेत्वादिनिषेधस्यार्चवादत्वात् ..	६२३	१३
अनुनिर्वाप्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव कर्त्तव्यस्य ..	८७३	१०
अनुयज्ञादिषु आरम्भणीयावाधस्य ..	३०८	१२
अनुयाजेषु क्षिष्टहृदयागस्य संस्कारकर्मतावाः ..	३६६	१७
अनुसुव्याययोः प्रयत्ननेन श्वासान्वादीश्वयोर्गामस्य ..	२०८	१८
अभिषेचनीय-दक्षपेययोर्भेदेन प्रयोगस्य ..	७५१	१८

अधिकारबन्ध	पृष्ठ	पङ्क्ति ।
अभ्युदयेष्टौ दक्षिणतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	२८८	३
‘अयं सहस्रभागव’ इत्युक्ता प्रगीतयैवाहकवीयोपस्थानस्य	२१४	१८
अवघातादीनामातयुक्तनिर्णेतरेभ्यासस्य ..	६०८	१
अवमृद्यगान्ना सौमिकधर्मातिदेशस्य ..	३७	३
अवमृद्ये अग्नीवद्वयोः सखियुक्तान्तेनाभिधानस्य ..	४६४	१
अवेष्टावक्त्राणां भेदस्य ..	७७३	३
अव्यक्तयजवौ सौमिकधर्मातिदेशस्य ..	७७	१
अन्वप्रतिग्रहेष्वा प्रतिपुटोडाग्रं कपायनतुम्भेदस्य ..	७८६	११
अन्वमेधे ‘ईशानाय परस्वत’ इत्यनेन वागान्तरविधानस्य	२८३	१३
अन्वमेधे प्राक्प्राशविद्यनेनाध्वर्युभागवाधस्य ..	४२५	१०
अलराने वत्सलगृह्यतवाचसोः समुच्चयस्य ..	८४२	१
अस्थियध्वे अस्यां काम्यकर्माद्यननुष्ठानस्य ..	३६६	१७
अस्थियध्वे अस्यां अपाद्यननुष्ठानस्य ..	३६५	३
अस्थियध्वे अस्यां स्रुत्वाकगताश्रासनाननुष्ठानस्य ..	३६७	१५
अस्थियध्वे श्रोत्रकामाभावस्य ..	३६८	११
अहर्गणेषु ऽर्थात् वाचोऽन्तरोत्पादनस्य ..	५७५	५
अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य ..	७७	१६
अहीने उच्छ्रामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थतायाः ..	७२८	१४
अहीने शुक्लसर्गादौ यस्य-कस्यचिद् यजमानस्य कर्तृत्वस्य	८७५	१८

आ

आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्मस्य ..	७०१	१
आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याधारादीनामङ्गानां		
तन्मेवानुष्ठानस्य ..	६८२	७
आग्नेयादीनां समुदितानां तन्मेव स्वर्गप्रसक्तस्य ..	६६१	१

अधिकारबद्ध	श्लो	पङ्क्तौ।
आययबादेव बोडश्चियहबस्य	३८७	११
आययबे प्रसूनवर्हिबानेव यहबस्य	८७०	१
आययबे बत्से पाकाभावस्य	३०५	१३
आययबे वासवि पाकाभावस्य	३०६	५
आययबे वासोवत्सयोरन्वाहार्बध्मैानुष्ठानस्य	३०५	१
आययबे वासोवत्सयोरभिचारबाभावस्य	३०६	११
आययबे वासोवत्साभ्यामन्वाहार्बध्मस्य निवृत्तेः	३०४	५
‘आय्यमागौ यजति’ इत्यनेन अपूर्वग्रहेनेधीयविधानस्य	५८२	६
‘आय्येन श्रेष्ठं संस्थापयति’ इत्यनेन कर्म्मोन्तरविधानस्य	३८७	१
आतिथ्यायां वर्हिषः प्रतिकर्म्म प्रोक्षबाधभावस्य	८२८	१०
आतिथ्यायां क्तरब्धमन्त्रस्यावृत्तेः	८२१	१
आधानस्य तन्नेवानुष्ठानस्य :	७७०	१०
आधानाज्ययोरग्नेर्निगुणेनाभिधानस्य	७६०	८
आधाने उपवादस्य विकल्पतायाः	६२८	१
आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानस्य	७५८	७
आधाने विविधसंस्थाकानां दक्षिणानां विकल्पस्य	८६५	३
आघारेऽपि पूर्ववत् मन्त्रान्ते कर्म्मसन्निपातस्य	८५४	११
आमिक्षायां पयोधर्म्मोतिदेशस्य	८४	६
आरम्भणीयायां आरम्भणीयावाधस्य	३०८	५
आरम्भणीयेष्टेः पुनरवसंस्कारतायाः ...	१६५	८
आन्त्रमेधिकसवनीयान्स्य ‘न चतुस्त्रिंशदिति ब्रवात्’ इत्यनेन समस्ताया एव ऋचो निषेधस्य	२७१	८
आन्त्रिणाद्यादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्म्मस्य	५१२	१६
आन्त्रिणादीनां ग्रहाणामैश्वरायवस्य पुरस्ताद् प्रतिकर्म्मस्य	५१४	१

इ

अधिकारवत्	श्लो	पङ्क्तौ
इङ्गोपज्ञानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहस्य	.. १७२	६
इरापदस्य प्रगीततायाः १८१	१
इष्टकासु सहादिकर्षणाद्यनुष्ठानस्य १५१	१६

उ

उखायां काभ्येन निष्ठापेर्विकारस्य ८७०	१
उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तत्वस्य १३५	१
उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्म्मतायाः ३१४	४
उत्तमान्यानामङ्गां पत्नीसंयाजसंख्यायाः १५८	११
उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्षभेदस्य ७२१	३
उत्तरदक्षिणविहारयोरापराभिकर्म्मोमानां भेदेऽनुष्ठानस्य	७२६	१
उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाङ्गानामनुष्ठानस्य ७१६	६
उत्तरयोः स्तोमातिदेशस्य २१६	४
'उत्तरयोर्गायति' इत्यत्र उत्तरायश्चसमधीतयोरेव		
ऋचोर्यहस्य २००	१६
'उत्तरा दोहयति' इत्यत्र सर्वासां गवां दोहनविधानस्य	६६०	७
उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानस्य २५६	११
उदवसानीयस्य सत्रागङ्गतया तत्र दानस्य परिष्कारार्थतायाः	३५५	१
उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषां ऋत्विक्स्य ३५७	६
उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्म्माणां समुच्चयस्य ८६४	६
उपरवमन्स्यारुतेः ७६३	१७
'उपशयो यूपो भवति' इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्कारा-		
प्रयोजकतायाः १६	४

अधिकारवद्	श्लो	पङ्क्ति
उपसत्कानस्य सुप्रसङ्गाङ्गानस्य भेदानुष्ठानस्य ..	७५४	१
उपसत्कावे सुप्रसङ्गाङ्गानस्याविकारेण कर्त्तव्यतायाः ..	७८१	११
उपसत्कानाभिधारणाभ्यां सदैव चतुरवदानस्य ..	६३६	१४
उपसत्के चन्नेन कृतकृतुदाक्षिण्यस्य बाधस्य ..	४२७	१४
उपांशुयाजस्य भौवाज्यद्रव्यतायाः ..	६५०	१
उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमस्य ..	६५०	१६
उपांशुयाजस्य विष्ण्वादिदेवताकल्पपौर्णमासीकर्त्तव्यत्वयोः ..	६५१	१२
उपांशुयाजेऽपि चतुरवक्तस्यावश्यकतायाः ..	६७२	५
उपावहरणार्थमेव वासोऽन्तरोत्पादनस्य ..	५६५	१६
उभयसाक्षि दृष्टद्वयान्तरयोः समुच्चयस्य ..	५४४	१

ज

ऊहयज्ञस्य पौर्ववेद्यतायाः ..	१८६	१६
------------------------------	-----	----

झ

‘ऋचा कृवते सामा कृवते’ इति विधिना सामैव स्तव-

विधानस्य ..	२१३	११
ऋतपेये सोमचमनेन कृतकृतुदाक्षिण्यबाधस्य ..	४२६	४

ए

एकत्रिके षाद्ये दृष्टे गानस्य ..	४८२	६
एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणस्य ..	४७६	१
एकपुरोडाशायां नष्टुपांशुयाजस्य ..	६५६	५

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
एकस्यान्वयि धूर्गानस्य ..	८८४	७
एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहस्य ..	२६१	१
'एतद्ब्राह्मणम्' इत्यनेन एककपालेन्यामयोः सार्थवादविध्यति-		
देशस्य ..	१६	६
'एतद्ब्राह्मणम्' इत्यादिना पञ्चहविः, सार्थवादविध्यतिदेशस्य १४	१४	१४

ऐ

एकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशस्य ..	७५	१६
ऐन्द्रवायवस्य सर्वदावप्रतिकर्षस्य ..	५०६	१५
ऐन्द्रामादौ ऐन्द्रिकधर्मातिदेशस्य ..	७३	१६
ऐन्द्रावाहस्यत्वे द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पस्य ..	८६१	१७
ऐन्द्रिकसौत्रामण्योरैन्द्रिकधर्मातिदेशस्य ..	६०	१
ऐन्द्रिकेषु अग्न्यन्वाधानानुष्ठानस्य ..	८१२	१४
ऐन्द्रिकेषु अन्वाहार्यदानाभावस्य ..	८१६	५
ऐन्द्रिकेषु आरण्यभोजनाभावस्य ..	८१५	६
ऐन्द्रिकेषु पत्नीसङ्गहनानुष्ठानस्य ..	८१४	१६
ऐन्द्रिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्त्तव्यत्वस्य ..	८१६	१३
ऐन्द्रिकेषु शेषभक्षानुष्ठानस्य ..	८१५	१७
ऐन्द्रिकेषु हेतुर्वरसङ्गावस्य ..	८१७	४

क

कङ्कूयनमन्त्रस्य सङ्कल्पयोगस्य ..	७६१	१४
कण्वरथन्तरस्य खयोनौ गानस्य ..	४६६	१५
कण्वरथन्तरस्य खयोन्युत्तरयोगानस्य ..	४७१	१३

अधिकारवत्	श्लो	पङ्क्तौ
कण्वरथन्तरे बृहन्नथन्तरधर्मसमुच्चयस्य	.. २२७	१७
‘कपिञ्जलान्’ इति बज्रवचनस्य चित्पपरत्वस्य	.. ६८५	८
कर्मकालेऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगस्य	.. ८७६	६
कर्मणि प्रावचनस्तरेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य	.. ८५०	१२
कामसंयोगेऽपि येन्रवाधवस्यादावप्रतिकर्षस्य	.. ५११	११
कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थतायाः ३६०	५
कान्यकर्मणां भूयोऽभ्यासस्य ६७५	१२
कान्तेष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्तेः ६१२	६
कुम्भ्या अपि तन्त्रतायाः ७८३	१३
कृष्णग्रीवयोः प्रथमद्वितीययोर्भेदेन प्रदानस्य	.. ६६६	१
कृष्णलचरौ ‘एकधा ब्रह्मणे परिहरति’ इत्यनेन		
सहपरिहारविधानस्य ३४४	३
कृष्णलचरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणस्य	.. ३४५	३
कृष्णलचरौ भक्षसद्भावस्य ३४२	७
कृष्णले उपस्तरणामिधारणयोरभावस्य	.. ३३७	१३
कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानस्य ३३७	१
कृष्णलेऽवहन्तिवाधस्य ३०३	६
कौण्डपायिनामयनेऽभिहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते अप्रणस्य	.. ८०७	१५
कौत्सादिभिर्न्यवस्थया एकादिवाधस्य ४५०	१६

ख

खलेवाल्यां लक्षणाद्यनुष्ठानस्य ३८२	१५
खलेवाल्यां पर्यङ्गह्यादिसंस्काराणाम् अनुष्ठानस्य	.. ३८३	११
खलेवाल्यां यूपोक्ततिवाधस्य ३१०	१८

ग

अधिकारसम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
गर्गचिरात्रे लौकिकेऽपौ उपनिधानस्य ..	४८	४
गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामेव उक्ता- वनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानस्य	४६२	१
गवामयनिके पृषाषडङ्गे षड्विंशन्तरयोर्विभागस्य ..	५३३	१
गवामयने ऐकाहिकेतिकर्त्तव्यतानुष्ठानस्य ..	६३	८
गवामयने मध्वश्नपृताश्नयोः प्रतिमासमावृत्तेः ..	५५०	१
‘गायत्रमेतद्दृष्टवर्ति’ इत्यादावुत्पत्तिगायत्रीशामागमस्य	१०६	४
गीतिसम्पादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पस्य ..	२१२	१६
गीतीनां सामनामतायाः	१८८	१
गुणकामानां गोदोहनादीनाम् अनतिदेशस्य ..	८१	३
मृहमेघीये प्राशिषादिभक्ष्याभावस्य ..	५६६	१२
मृहमेघीये स्निग्धकृदाद्यनुष्ठानस्य ..	५६६	१

घ

‘चतुर्भिर्हस्त्रिमादत्ते’ इत्यादौ मन्त्राणां समुच्चयस्य ..	८५५	१६
‘चतुस्त्रिंशत् वाजिनः’ इत्यनेन आश्वमेधिकसवनीयान्वस्य चतुस्त्रिंशदङ्किलूपविशेषवचनस्य ..	२७०	१४
चातुर्मास्येषु आन्यशब्दस्याविकारेणावाहनस्य ..	४७३	४
चातुर्मास्येषु सोमेष्वासादननियोजनयोः प्राकृतगुणविधित्वस्य	३६५	१२

ज

जगत्सामेति शब्देन विधुवतो ग्रहणस्य ..	५०७	१
जनकसप्तरात्रे त्रिदशहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशस्य	१०१	३

अधिकरणम्	दृष्टे	पङ्क्ति
जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयस्य ..	७६०	१
जीवतामस्त्रियस्य	७६२	४
ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानन्तर्यतायाः ..	३४७	११
ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वस्य ..	४०७	४
ज्योतिष्टोमेऽग्निव्याघ्रेषैस्त्वक्त्रैः खिद्युक्काजोमस्य ..	५८३	७
ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदस्य ..	५७७	१
ज्योतिष्टोमे भक्तस्य प्रतिपत्त्यर्थतायाः ..	३५०	१३
ज्योतिष्टोमे अयज्ञानां प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	२६१	५
ज्योतिष्टोमे समास्थानुसारेण दक्षिणाविभागस्य ..	४७१	४
ज्योतिष्टोमे खग्रादिषु मन्त्रानादृष्टेः ..	७६२	१४

त

तद्युक्तावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योद्देश्यस्य ..	१७१	७
'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यनेन पशुगवसंख्याभिधानस्य ..	४२	७
'तस्यै प्रदत्तम्' इति मन्त्रेऽनूद्देश्यस्य ..	१७८	१४
तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानस्य ..	८३१	११
दृष्टे प्रत्यङ्गं कृत्स्नसाधः समापनस्य ..	१६५	८
द्वितीयसवन एव षोडशियद्देश्यस्य ..	४६८	६
द्वितीयसवने हविष्कृदाङ्गानस्यापुनरादृष्टेः ..	८२७	१०
'त्रिःप्रथमामन्याह' इत्यादिषु स्थानधर्मतायाः ..	१६१	१३
'त्रिदक्षिणोमः' इत्यत्र लोभगतसंख्याविकारस्य ..	५४२	१
त्रैयम्बकादावभिचारखानभिचारकादीनाम् अर्थवादतायाः ..	६२७	१०
त्रयीकायमैत्रयायवायतोक्तेः समानविध्वर्थतायाः ..	५१७	६

६

अधिकारवत्	वृत्ते	पङ्क्तौ
दर्भिर्होमशब्दस्य कर्मनामधेयतायाः ११६	१
दर्भिर्होमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकरणस्य ११८	८
दर्भिर्होमशब्दस्य कौत्तिकवैदिकोभयकर्मनामधेयतायाः	११६	१२
दर्भिर्होमशब्दस्य होमनामधेयतायाः ११७	२२
दर्भिर्होमशब्दस्यापूर्वतायाः ११८	१८
दर्शपूर्णमासयोराम्नेयान्नाभयोरनुवादतायाः ६४३	८
दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नीं सप्तह्येति मन्त्र- स्यानूहस्य २४८	१६
दर्शपूर्णमासयोर्द्विष्वय दानस्यादृष्टार्थतायाः ३६१	८
दर्शपूर्णमासयोर्याज्यापुरोनुवाकयोः संस्कारकर्मतायाः	४६७	१३
दर्शपूर्णमासादिकान्धकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारस्य ६७०	३
दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्जपश्चादिमन्त्रादृष्टेः ७८६	१३
दर्शपूर्णमासेष्टिप्रभृतिषु संघभेदेन अङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य	७०८	४
दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य अवस्थायाः ९३२	३
दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्त्रकत्वस्य ९८१	१८
दर्शार्थोद्धृतामिकोपे प्रायश्चित्तरूपञ्चेति श्रुत्या अननुष्ठानस्य	२७८	१
दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्याभावस्य ८११	३
दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाषाडस्य ३०६	१२
दीक्षणीयादिषु त्रतोपायनाभावस्य ८११	१२
दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रानादृष्टेः ७६३	६
‘दीक्षितो न ददाति’ इत्यादिनिषेधस्य पर्युदासतायाः ६३०	६
दृष्टवारभेदान् मिश्रोपकारकाणां गुणानां समुच्चयस्य ८४५	११
देवपात्रत्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिकत्वस्य	७५८	१
कृत्वाष्टविधीनादीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वस्य ८४०	१५

अधिकारचक्र	उह	पङ्क्ति
'हयोः प्रखयन्ति' इत्यनेन मध्यमयोर्हयोः प्रखयनस्य ..	४३	८
'हयोः प्रखयन्ति' इत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशस्य ..	४१	११
द्वादशाहे ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानस्य ..	३७३	८
द्वादशाहे कृष्यविषाद्याप्रासनस्यान्याह एव कर्तव्यतायाः ७४८	१६	
द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्वानां प्रत्येकस्य द्वादशदिनतायाः ..	७७६	८
द्वादशाहे सत्राहीनयोर्यवस्थया धर्मातिदेशस्य ..	६५	२०
द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्यशनस्य ..	५५१	६
द्विपत्नीके विद्वतियागेऽपि 'पत्नीं सन्नद्धा' इति मन्त्रस्यानूहस्य २४६	१६	
द्विपशुयागे अग्निगुप्रैवे 'एकधा' इत्यस्य शब्दस्याभ्यासस्य २५४	४	
द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तपदयो- र्द्विवचनान्तेन ऊहस्य ..	२४१	१८
द्विपशुयागे 'सूर्यं चक्षुर्गमयताह' इति मन्त्राद्यामनूहस्य ..	२५३	१
द्विपश्वाद्विपशुविद्वतौ मेघपतिशब्दस्य देवतान्तसारोहस्य २५५	१५	
द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानस्य ..	४८५	५
द्विसामके नृहृद्यन्तरधर्मायोर्यवस्थायाः ..	२२८	१३

ध

धर्माद्यामदेवताप्रयुक्तत्वस्य ..	१३७	१८
धार्योदाने प्रायश्चित्तरूपव्योतिष्कत्यननुष्ठानस्य ..	२८०	५
'धेनुमासमेत' इत्यादिश्रुतौ धेन्वादिशब्दानां गोवाचितायाः ३७=	१६	

न

'न तौ पशौ करोति' इत्यादिनिषेधस्थार्थवादतायाः ..	६२३	१९
'नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्' इत्यादिनिषेधस्य विश्लेषरूपतायाः ..	६२४	१६

अधिवरवद	४४	पञ्चो
नागावीजेष्टौ प्रतिग्रहारं मन्वावृत्तेः ..	७८८	१५
नागाहोने षोडशियहयहवस्य ..	५०४	११
निकायिनासुत्तरेषु पूर्वमिकायिधर्मातिदेशस्य ..	७८	१५
नित्यस्योत्थस्याग्रेरधारवस्य ..	८७४	१०
निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामगृहस्य ..	१६६	१७
निर्मग्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशस्य ..	४०	२१
निश्चिद्यज्ञेमावास्यातन्मप्रयोगस्य ..	८२८	६
नीवाराणां त्रीहप्रतिनिधित्वे मन्त्रे त्रीहशब्दस्यागृहस्य	२५१	५
नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठानस्य ..	२२१	१४
नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयस्य ..	८४८	१६

प

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशस्य ..	६८	३
‘पञ्चावत्तैव वपा कार्या’ इत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावत्तविधानस्य	६१८	६
पदार्थकरत्रमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानस्य ..	८५३	१
परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानस्य ..	८७५	३
परिधौ यूपधर्मानुष्ठानस्य ..	२२४	१
परिधौ विरोधियूपधर्मानुष्ठानस्य ..	८३५	१२
पवमान एव विष्टजाविष्टज्ञस्तोमकक्रतूनां सामावापोदापस्य	४५२	६
यवमानेष्टिहविषा भेदेनानुष्ठानस्य ..	७७४	१४
यवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानस्य ..	३७५	१
पशुकार्मेष्टौ दधिघृततयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	२६०	५
पशुगणेषु ऐकादिशिनधर्मातिदेशस्य ..	७६	१०
पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पस्य ..	८६६	१
पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकतायाः ..	३१८	१२

अधिकारवद	श्लो	पङ्क्तौ
पञ्चोद्दयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यामानुष्ठानस्य	.. ५७८	१६
वज्रौ पयोधर्मातिदेशस्य ६३	१३
वज्रौ साम्राज्यधर्मातिदेशस्य ६२	१२
पञ्चादौ क्षान्तिधेन्यादिप्राकृतैतिकर्तव्यतानुष्ठानस्य	.. ३८५	९
पञ्चाद्याम् आ-कर्मसमाप्ति-धारकस्य	.. ७५८	१८
पञ्चाद्यामाधानमारभ्य धारकस्य ७६२	५
प्रादप्रपञ्चनेन ब्रह्मसामगानस्य २१९	५
हृन्प्राधानेऽन्याधानदक्षिणार्ण निवृत्ते	.. ३०२	१
पुरोडाशे आच्यभरणयोः कर्तव्यतायाः ८०३	३
‘पूषा वाम्’ इत्याद्येककाव्यार्थमन्त्राणां विकल्पस्य	.. ८५५	९
‘एथिथै खाहा’ इत्यादिविधिना अविहितखाहाकारेषु		
प्रदानेषु खाहाकारविधानस्य ६२६	१२
‘एष्टेवपतिष्ठन्ते’ इत्यादौ एष्टशब्दस्य अष्टमव्यवाचितायाः	५०	६
पौष्टरीकेषु इविःषु क्तरमन्त्रस्योद्देशस्य	.. २३६	१०
पौष्टरीके सक्तदेव दक्षिणादानस्य ५६६	१२
पौष्टरीके सर्व्वासां दक्षिणार्ण विभज्य वयवस्य	.. ५७०	५
प्रतिज्ञायाः ६६	९
प्रतिप्रस्थातुर्नञ्जाभावस्य ५६०	१०
प्रदानस्याप्रतिकर्षस्य ३१६	१०
प्रदेशानारभ्य विधानयोर्निषेधस्य पर्युदासतयाः	.. ६२०	९
प्रधानाणां धर्माविरोधे बह्वर्णं धर्मानुष्ठानस्य	.. ८३२	१५
प्रधानैरष्टयक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य	.. ७८०	३
प्रयाजादि-धर्माख्यानपूर्वप्रयुक्ततायाः २	१
प्रयाजादीनाम् अङ्गानां सक्तदनुष्ठानस्य	.. ६८०	८
प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पस्य ८४५	१०

अधिकारवत्	श्लो	पङ्क्तौ
प्रहरण-करण-सूक्तवाको यजमानशब्दस्योद्देश्य	.. १७४	७
प्रायश्चीयचरौ प्रदानधर्माख्यमनुष्ठानस्य	.. २८३	१
प्रायश्चीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यार्थकर्मतायाः	.. ७३६	११
प्रायश्चीयातिथ्ययोः पूर्वार्धभागेव श्रृङ्खिलाभ्यां संख्यायाः	.. ६०२	१०
प्रायश्चीयातिथ्ययोः श्रृङ्खिलान्ततानियमस्य	.. ६०१	३
प्रायश्चीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावस्य	.. ८०६	२०
प्रायश्चीयेतिनाम्ना धर्माणतिदेशस्य ३४	१
प्रायश्चीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागस्य	.. ५३५	६
प्रोक्षणास्यापूर्वप्रयुक्तत्वस्य १३१	१६
प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य १४६	१२

फ

फलदेवतासम्बद्धधर्माख्यमप्यपूर्वप्रयुक्ततायाः	.. १३६	११
फलादीनामनतिदेशस्य ७६	१०

ब

बर्हिषो देशान्तरनयने सप्तहज्रहरणमन्त्रयोरप्रयोगस्य	८२१	१५
बहुदेवत्वपश्चादपि एकवचनान्तमेघपतिशब्दस्य विकल्पस्य	२६०	१
बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन रथन्तरस्य गानस्य ...	२०३	१६
बृहतीविस्तारपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन रौरवयौधायसाधो- गानस्य २०५	१६
बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थायाः २२६	१०
बृहस्पतिसवादौ बर्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतैश्चवायवादि- ग्रहाणां समुच्चयस्य ४३८	१६
ब्रह्ममन्त्रे चतुर्धाकरणादीनामभावस्य ३४७	१

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
ब्रह्मवर्चसकामैर्ब्रीहिभिरेव वागस्य ..	६१५	१
ब्राह्मणविहितानाम् 'उद प्रथस्य' इत्यादिमन्त्राणां विवक्ष्यस्य	८५६	१२
ब्राह्मणस्यैवात्विज्येऽधिकारस्य ..	८७६	१
ब्रह्मवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानादत्तेः ..	७८७	१०

भ

भक्ष्यभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्ष्यस्य ..	२४६	११
भाषिकेनोपदिष्टानां भाषिकस्वरेणैवोच्चारणस्य ..	८५२	१
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां मेदेनानुष्ठानस्य ..	७८६	१
भिन्नदेवताकेष्वपि श्रूणादीनां तन्त्रतायाः ..	७८४	४
भूनामैकाहे 'तस्य धेनुः' इत्यनेन कृत्स्नकृतुदक्षिणावाधस्य	४१६	१

म

मधूदके उपांशुयाजीयाव्यधर्मातिदेशस्य ..	८६	१
मध्वश्चनष्टताश्चनयोः षड्वहन्तेऽनुष्ठानस्य ..	५४६	१३
'मनोः ऋचः' इत्यनेन यावदर्थमृचासुपादानस्य ..	५७१	१७
मनोतायामूहाभावस्य ..	४६८	१६
महापितृयज्ञे धानासु अवघातानुष्ठानस्य ..	३८४	५
महाव्रते अहृतवाससः तार्क्ष्यादिभिः समुच्चयस्य ..	४४६	१४
महाव्रते ऋत्विगुपमानस्य पत्न्युपमानेन समुच्चयस्य ..	४४३	१६
महाव्रते रथन्तरादिसाक्षां श्लोकादिसामभिः समुच्चयस्य	४४८	१
मानसस्य दशमाहाङ्गतायाः ..	५५२	१४
मैत्रावरुणस्यापि श्रेयमक्षास्तित्वस्य ..	५८६	५
मैत्रावरुणस्यैकभागतायाः ..	५६०	१

घ

अधिकरणम्	३४	पङ्क्तौ
यजमानस्य दिव्यगतावपि सर्वस्वारस्य समापनस्य ..	३७०	१७
यजमानस्य दिव्यगतौ सर्वस्वारस्य शुक्रस्पर्शादियोग्या- ङ्गाद्यनुष्ठानस्य	३७२	१८
‘यस्य सोममपहरेयुः’ इत्यादौ ‘यकां गाम्’ इत्यादिना गोमतसंस्थाबाधस्य	४२२	१५
यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यतायाः	१८२	१७
यागादौ विधिप्रव्देनैव देवताभिधानस्य ..	४५४	१
याव्यानुवाक्ययोः समुच्चयस्य	८११	१६
यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सङ्गदनुष्ठानस्य ..	१६४	४
यूपसंस्काराणां तन्मेजानुष्ठानस्य	७४३	७
यूपैकादशिन्यां तन्मेजानुपाङ्गानुष्ठानस्य	७१५	३

ङ

‘रथन्तरमुत्तरयोगायति’ इत्यादौ उत्तरावर्ध्वश्रेण गानस्य	२१७	१
रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थतायाः ..	१८	१
रथन्तरादीनां साम्नां वृत्ते गानस्य	५२७	१
राजसूये आप्रावैष्यवादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य ..	७६८	१
राजसूये कर्तुंस्तन्मतायाः	७७१	४
राजसूयेऽन्ध एव हविष्कृत्वाले वाग्विसर्गस्य	७५०	११

च

वगिकुर्भन्तविकारतायाः	५८८	६
वर्त्महोमादिमिराहवनीयस्य बाधस्य	६३१	१३
वसाहोमार्गां भेदेनानुष्ठानस्य	७१४	६

अधिकारवद्	इति	पङ्क्तौ
वसोधांरायां पूर्ववचनान्ते कर्मसन्निपातस्य ..	८५३	१३
बहिष्पवमाने ऋगागमस्य ..	८६१	१
वाजपेयादौ यूपादीनां खादिरत्नादिनियमस्य ..	६०६	६
वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः ऋतुपशूनां समुच्चयस्य ..	८८१	१८
वाजपेये प्राजापत्येषु शूचादीनां तन्मतायाः ..	७८३	१८
वाजपेये ब्रह्मसाम्राज्यस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थतायाः ..	७२६	११
वाजपेये सुष्ठिगोपस्य ..	३७५	१६
वाजपेये रथघोष-दुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोऽभयोरेव बाधस्य ..	८३७	६
वाजपेये रथस्य भागनियमकलायाः ..	८३२	१३
‘वायस्यं श्वेतमाजमेत’ इत्यनेन अजस्यैवाजस्यस्य ..	३८०	७
वायस्यपशौ ‘हिरण्यगर्भः’ इत्यादि मन्त्रस्योत्तरस्मिन् आधारे गुणत्वस्य ..	३६२	१
वायस्यप्राधातिकावभ्यस्य तुषगिष्कासप्रत्यक्तस्य ..	३६	१
‘वायसेनैककपालेन’ इत्यादिना अपूर्णस्य अवभ्यस्य विधानस्य ६०७	१०	१०
‘वायस्या निष्कासेन तुषैश्चावभ्यस्यमभवयन्ति’ इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशतायाः ...	७३४	३
वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानस्य ..	५७४	१०
‘वासो ददाति’ इत्यादौ वास-आदिशब्दानामाकृतिनिमित्ततायाः ८६	२०	२०
विह्वतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्बाधस्य ..	८८६	१८
विह्वतिव्यप्यारम्भोयानुष्ठानस्य ..	८६१	८
विह्वतौ ग्रहाभामाग्र्यजाग्रतायाः ..	५०६	३
विह्वतौ मन्त्रगतब्रीह्यादिशब्दानामूहस्य ..	२३४	१४
विह्वतौ जुगार्थानां प्राकृतानां बाधस्य ..	३००	१
विभज्य गोदक्षिणाया दानस्य ..	८१५	१२

अधिकारस्य	पृष्ठे	पङ्क्तौ
अपस्तम्बाग्नीरभिधानानां समुच्चयस्य ..	२६०	१
जीवतामस्त्रियस्य ..	७६२	४
ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यागत्यर्थतायाः ..	३४७	११
ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वस्य ..	४०७	४
ज्योतिष्टोमेऽग्निव्याघ्रवैश्वङ्गैः स्त्रियुक्ताज्यस्य ..	५८३	७
ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदस्य ..	५७७	१
ज्योतिष्टोमे मत्तस्य प्रतिपत्त्यर्थतायाः ..	३५०	१३
ज्योतिष्टोमे अयज्ञानां प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	२६१	५
ज्योतिष्टोमे समाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागस्य ..	४७१	४
ज्योतिष्टोमे संप्रादिषु मन्त्रानादौः ..	७६२	१४

त

तद्वृत्तावापनम्ने धान्यशब्दस्योक्तस्य ..	१७१	७
'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इत्यनेन पशुगवसंख्याभिधानस्य ..	४२	७
'तस्यै प्रदत्तम्' इतिमन्त्रेऽनुक्तस्य ..	१७८	१४
तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानस्य ..	८३३	११
दृष्टे प्रत्यङ्गं कृत्वासासः समापनस्य ..	१६५	८
दृतीयसवन एव षोडशियस्य ..	४६८	६
दृतीयसवने हविष्कृदाज्ञानस्यापुनरादौः ..	८२७	१०
'त्रिःप्रथमामग्याह' इत्यादिषु स्थानधर्मतायाः ..	१६१	१३
'त्रिदक्षिणोमः' इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकारस्य ..	५४२	१
त्रैयम्बकादावभिचारज्ञानभिचारज्ञादीनाम् अर्थवादतायाः ..	६२७	१०
त्रयीकायमैश्वरायवायतोक्तेः समानविधयर्थतायाः ..	५१७	६

६

अभिप्रायः	शब्दे	पङ्क्तौ
द्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयतायाः ..	११६	१
द्विहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकरणस्य ..	११८	८
द्विहोमशब्दस्य कौत्सिकवैदिकोभयकर्मनामधेयतायाः	११६	१२
द्विहोमशब्दस्य होमनामधेयतायाः ..	११७	२२
द्विहोमशब्दस्यापूर्वतायाः ..	११८	१८
दशपूर्वमासयोराष्ट्रियेन्द्राभयोरनुवादतायाः ..	६४३	८
दशपूर्वमासयोर्दिपत्नीके प्रयोगे पत्नीं सप्तछेति मन्त्र- स्यानूहस्य	२४८	१६
दशपूर्वमासयोर्देव्याय दानस्यादृष्टार्थतायाः ..	३६१	८
दशपूर्वमासयोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्मतायाः	४६७	१३
दशपूर्वमासादिकाप्यकर्मणां सर्वोपसंहारस्य ..	६७०	३
दशपूर्वमासादौ प्रतिनिर्गन्ध्यादिमन्त्रावृत्तेः ..	७८६	१३
दशपूर्वमासेष्टिप्रभृतिषु संघर्षेदेन अङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य	७०८	४
दशपूर्वमासयोर्होमद्वयस्य अवस्थायाः ..	२३२	३
दशार्थस्योद्धरणस्यानन्वयत्वस्य ..	२८१	१८
दशार्थोद्गुणमिकोपे प्रायश्चित्तरूपज्ज्ञोतिष्मत्वा अननुष्ठानस्य	२७८	१
दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्याभावस्य ..	८११	३
दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयावाचस्य ..	३०६	१२
दीक्षणीयादिषु त्रयोपायनाभावस्य ..	८११	१२
दीक्षितस्य प्रयागे मन्त्रानावृत्तेः ..	७८३	६
‘दीक्षितो न ददाति’ इत्यादिनिषेधस्य पर्युदासतायाः ..	६३०	६
दृष्टद्वारभेदात् मिश्रोपकारकाणां गुणानां समुच्चयस्य ..	८४५	११
दशपान्त्रिंशामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिकत्वस्य	७५८	१
अवाप्यविषादीनां सर्वेषामेव तन्मित्रत्वस्य ..	८४०	१५

अधिकारवत्	उक्त	पङ्क्ति
'हयोः प्रखयन्ति' इत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रखयनस्य ..	४३	८
'हयोः प्रखयन्ति' इत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशस्य ..	४१	११
द्वादशाहे ऋतुयान्याद्यनुष्ठानस्य ..	३७३	८
द्वादशाहे कृष्णविषाखाप्रासनस्यान्याद् एव कर्तव्यतायाः	७४८	१६
द्वादशाहे दीप्तोपसत्सुत्यानां प्रत्येकस्य द्वादशदिनतायाः..	७७६	८
द्वादशाहे सत्राहीनयोर्यवस्याया धर्मानतिदेशस्य ..	६५	२०
द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्यश्चनस्य ..	५५१	६
द्विपत्नीके विह्वलितयागेऽपि 'पत्नीं सप्तघ्न' इति मन्त्रस्यानूहस्य	२४६	१६
द्विपशुयागे अग्निगुप्तैवे 'एकधा' इत्यस्य शब्दस्याभ्यासस्य	२५४	४
द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तपदयो-		
र्द्विवचनान्तेन ऊहस्य ..	२४१	१८
द्विपशुयागे 'सूर्यं चक्षुर्गमयताद्' इति मन्त्राख्याननूहस्य ..	२५३	१
द्विपश्चाद्विपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य देवतानसारेखोहस्य	२५५	१५
द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानस्य ..	४८५	५
द्विसामके षड्विंशत्यन्तरधर्मयोर्यवस्यायाः ..	२२८	१३

ध

धर्माख्यानदेवताप्रयुक्तत्वस्य ..	१३७	१८
धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपव्योतिष्ठात्यननुष्ठानस्य ..	२८०	५
'धेनुमाकभेत' इत्यादिश्रुतौ धेन्यादिशब्दानां गोवाचितायाः	३७८	१६

न

'न तौ पशौ करोति' इत्यादिनिषेधस्यार्थवादतायाः ..	६२३	११
'नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम्' इत्यादिनिषेधस्य		
विकल्परूपतायाः ..	६२४	१६

अधिकारवत्	४४	पङ्क्तौ
नागावीजेष्टौ प्रतिप्रहारं मन्त्राष्टतोः ..	७८८	१५
नागाहीने षोडशियहयहयस्य ..	५०४	११
निकायिनामुत्तरेषु पूर्व्यनिकायिधर्मातिदेशस्य ..	७८	१५
नित्यस्योत्थस्याधेरधारणस्य ..	८७४	१०
निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनुष्ठानस्य ..	१६६	१७
निर्मग्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशस्य ..	४०	२१
निश्चिद्यज्ञेऽभावास्यातन्मप्रयोगस्य ..	८२८	६
नीवाराणां त्रीहप्रतिनिधित्वे मन्त्रे त्रीहशब्दस्यानुष्ठानस्य	२५१	५
नीवारादिषु प्रोक्त्यावघातादिधर्मानुष्ठानस्य ..	२२१	१४
नैमित्तिकप्रावृत्तिज्ञानां समुच्चयस्य ..	८४८	१६

प

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशस्य ..	६८	३
‘पञ्चावत्तैव वपा कार्या’ इत्यनेनाग्नेष्वपि पञ्चावत्तविधानस्य	६१८	६
पदार्थकरञ्जमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानस्य ..	८५३	१
परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानस्य ..	८७५	३
परिधौ यूपधर्मानुष्ठानस्य ..	२२४	१
परिधौ विरोधियूपधर्मानुष्ठानस्य ..	८३५	१२
पवमान एव विहङ्गाविहङ्गस्तोमकक्रतूनां सामावापोदापस्य	४५२	६
पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानस्य ..	७७४	१४
पवमानेष्टौ निर्व्वापानुष्ठानस्य ..	३७५	१
पशुकामेष्टौ दधिघृततयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ..	२६०	५
पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मातिदेशस्य ..	७६	१०
पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पस्य ..	८६६	१
पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकतायाः ..	३१८	१२

अधिकारवत्	श्लो	पङ्क्तौ
पञ्चोद्दयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यागनुष्ठानस्य	.. ५७८	१६
वज्रौ पयोधर्मातिदेशस्य ६३	१३
वज्रौ साक्षादधर्मातिदेशस्य ६२	१२
पञ्चादौ क्षान्तिधेन्यादिप्राज्ञतेतिकर्तव्यतागुणस्य	.. ३८५	९
पञ्चाद्याम् आ-कर्मसमाप्ति-धारकस्य	.. ७५८	१८
पञ्चाद्यामाधानमारभ्य धारकस्य ७६२	५
षादप्रयत्नेन ब्रह्मसामगानस्य २१९	५
हृन्नाधानेऽग्न्याधानदक्षिणायां निवृत्ते	.. ३०२	१
सुरोडाशे आच्यभरणयोः कर्तव्यतायाः ८०३	३
‘पूया वाम्’ इत्याद्येककार्थार्थमन्त्राणां विकल्पस्य	.. ८५५	९
‘एथियै स्वाहा’ इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु		
प्रदानेषु स्वाहाकारविधानस्य ६१६	१२
‘एष्टैवपतिकृते’ इत्यादौ एष्टशब्दस्य अङ्गमन्त्रावृत्तायाः	५०	६
पौण्डरीकेषु इविःषु क्षारकमन्त्रस्योद्देश्य	.. २३६	१०
पौण्डरीके सन्नदेव दक्षिणादानस्य ५६६	१२
पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणाणां विमल्य वयवस्य	.. ५७०	५
प्रतिज्ञायाः ६६	९
प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावस्य ५६०	१७
प्रदानस्याप्रतिफलस्य ३१६	१०
प्रदेशानारभ्य विधानयोर्निषेधस्य पर्युदास्यतायाः	.. ६२०	९
प्रधानाणां धर्माविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानस्य	.. ८३२	१५
प्रधानैरेष्टयत्नालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य	.. ७८०	३
प्रयाजादि-धर्माख्यमपूर्वप्रयुक्ततायाः २	१
प्रयाजादीनाम् अङ्गानां सन्नदनुष्ठानस्य	.. ६८०	८
प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पस्य ८३५	१७

अधिकरणम्	श्लो	पङ्क्तौ
प्रहरण-करण-सूक्तवाक्ये यजमानशब्दस्योद्देश्य	.. १७४	७
प्रायश्चीयचरौ प्रदानधर्माख्यमनुष्ठानस्य	.. २८३	१
प्रायश्चीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापस्यार्थकर्मतायाः	.. ७३६	११
प्रायश्चीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव श्रद्धिङ्गाभ्यां संख्यायाः	.. ६०२	१०
प्रायश्चीयातिथ्ययोः श्रद्धिङ्गान्ततानियमस्य	.. ६०१	३
प्रायश्चीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावस्य	.. ८०६	२०
प्रायश्चीयेतिनाम्ना धर्मानतिदेशस्य ३४	१
प्रायश्चीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागस्य	.. ५३५	६
प्रोक्ष्यस्यापूर्वप्रयुक्तत्वस्य १३१	१६
प्रोक्ष्यादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य १४६	१२

फ

फलदेवतासम्बद्धधर्माख्यमप्यपूर्वप्रयुक्ततायाः	.. १३६	११
फलादीनामतिदेशस्य ७६	१०

ब

बहिर्बो देशान्तरनयने सन्नहनहरणमन्त्रयोरप्रयोगस्य	८२१	१५
बहुदेवत्वपश्चादपि एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्य विकल्पस्य	२६०	१
बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रयत्नेन रथान्तरस्य गानस्य ...	२०३	१६
बृहतीविस्तारपङ्क्त्योः प्रयत्नेन रौरवयौघाजयसाम्नो- गानस्य	२०५	१६
बृहद्रथान्तरयोर्धर्मव्यवस्थायाः ..	२२६	१०
बृहस्पतिसवादौ बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतैश्चवायवादि- ग्रहाणां समुच्चयस्य	४३८	१६
ब्रह्ममन्त्रे अनुर्धाकरणादीनामभावस्य ..	३४७	१

अधिकारवम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ब्रह्मवर्षसकामैर्ग्रीहिभिरेव वागस्य ..	६१५	१
ब्राह्मणविहितानाम् 'उब प्रथस' इत्यादिमन्त्राणां विकल्पस्य ८५६	८५६	१२
ब्राह्मणस्यैवात्विज्येऽधिकारस्य ..	८७६	१
ब्रह्मवर्षनादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानाद्यत्तेः ..	७८७	१०

भ

भक्ष्यमाग्राणां खसकाक्षे ब्रह्मणा भक्ष्यस्य ..	३४६	११
भाषिकेनोपदिष्टाणां भाषिकस्यरेखैवोपारब्धस्य ..	८५२	१
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानस्य ..	७८६	१
भिन्नदेवताकेष्वपि भूषादीनां तन्त्रतायाः ..	७८७	१
भूनामैकाहे 'तस्य धेनुः' इत्यनेन कृत्स्नकृतुदक्षिणावाधस्य ४१६	४१६	१

म

मधूदके उपांशुयाजीवाव्यधर्मातिदेशस्य ..	८६	१
मध्वश्नघृताश्नयोः षड्वहान्तेऽनुष्ठानस्य ..	५४६	१३
'मनोः ऋचः' इत्यनेन यावदर्थमृचासुपादानस्य ..	५७१	१७
मनोतायामूहामावस्य ..	४६८	१६
महापितृयज्ञे घाग्रासु अवघातानुष्ठानस्य ..	३८७	५
महाप्रते अहृतवाससः तार्क्ष्यादिभिः समुच्चयस्य ..	४४६	१०
महाप्रते ऋत्विगुपमानस्य पशुपमानेन समुच्चयस्य ..	४४३	१६
महाप्रते रथन्तरादिसाक्षां श्लोकादिसामभिः समुच्चयस्य ४४८	४४८	१
मानसस्य दशमाहाङ्गतायाः ..	५५२	१०
मैत्रावरुणस्यापि श्रेष्ठमक्षास्तिस्य ..	५८६	५
मैत्रावरुणस्यैकभागतायाः ..	५६०	१

ख

अधिकारवत्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्व्वस्वारस्य समापनस्य ..	३७०	१७
यजमानस्य दिष्टगतौ सर्व्वस्वारस्य शुक्रस्पर्शादियोग्या- ङ्गाद्यनुष्ठानस्य	३७२	१८
‘यस्य सोममपहरेयुः’ इत्यादौ ‘एकां गाम्’ इत्यादिना गोमतसंस्थानाबाधस्य	३२२	१५
वज्रायत्रीये गिराशब्दस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्त्तव्यतायाः	१८२	१७
यागादौ विधिभ्रष्टेनैव देवताभिधानस्य ..	३५३	१
याव्यानुवाक्ययोः समुच्चयस्य	८६१	१६
यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भबीयेष्टेः सङ्गदनुष्ठानस्य ..	१६३	३
यूपसंस्काराणां तन्मेवानुष्ठानस्य	७३३	७
यूपैकादशिन्यां तन्मेव यूपानुष्ठानस्य	७१५	३

र

‘रथन्तरमुत्तरयोगायति’ इत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानस्य	२१७	१
रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थतायाः ..	१६	१
रथन्तरादीनां साक्षां ऋचे गानस्य	५२७	१
राजसूये आघ्रावैष्णवादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य ..	७६६	१
राजसूये कर्त्तुंस्तन्मतायाः	७७१	३
राजसूयेऽन्त्य एव हविष्कृत्याले वाग्विसर्गस्य ..	७५०	११

व

वनिकुर्भञ्जविकारतायाः	५८८	६
वर्त्महोमादिमिराहवनीयस्य बाधस्य	६३१	१३
वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानस्य	७१३	६

अभिधायक	श्लो	पङ्क्तौ
बन्धोर्धारायां पूर्ववन्धनान्ते कर्मसन्निपातस्य ..	८५३	१३
बहिष्पवमाने ऋगागमस्य ..	८६१	१
वाजपेयादौ यूपादीनां खादिरत्नादिनियमस्य ..	६०६	६
वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयस्य ..	८८१	१४
वाजपेये प्राजापत्येषु शूचादीनां तन्मतायाः ..	७८३	१८
वाजपेये ऋक्सामयजुषामस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थतायाः ..	७२६	११
वाजपेये मुष्टिनीपस्य ..	३०५	१६
वाजपेये रथशोष-दुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोद्धभयोरेव वाधस्य ..	८३७	६
वाजपेये रथस्य भागनियामकतायाः ..	८३२	१३
‘वायस्यं श्वेतमानमेत’ इत्यादिना अजस्यैवात्मनस्य ..	३८०	७
वायस्यपञ्चौ ‘हिरण्यगर्भः’ इत्यादि मन्त्रस्योत्तरस्मिन् व्याघारे गुणत्वस्य ..	३६२	१
वायस्यप्राधासिकावभृथस्य तुषगिष्कासप्रथकत्वस्य ..	३६	१
‘वायस्यैककपालेन’ इत्यादिना अपूर्णस्य अवभृथस्य विधानस्य ६०७	१०	
‘वायस्य निष्कासेन तुषैवावभृथमभ्यवयन्ति’ इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशतायाः ...	७३४	३
वाससि मानोपावहरथयोरनुष्ठानस्य ..	५७४	१०
‘वासो ददाति’ इत्यादौ वास-आदिशब्दानामाकृतिनिमित्ततायाः ८६	२०	
विह्वतिविशेषे प्राकृतसाक्षां कौत्सादिभिर्वाधस्य ..	८४६	१८
विह्वतिष्वप्यारम्भजीयानुष्ठानस्य ..	८११	८
विह्वतौ ग्रहाणामाग्रयणायतायाः ..	५०६	३
विह्वतौ मन्त्रमतग्रीष्मादिशब्दानामूहस्य ..	२३४	१४
विह्वतौ क्षुप्रार्थानां प्राकृतानां वाधस्य ..	३००	१
विमल्य गोदक्षिणाया दानस्य ..	४१५	१२

अधिकरणम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विहङ्गलोमकेऽप्राकृतानां सामानागमस्य ..	४८७	५
विहङ्गाविहङ्गलोमकक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसामानागमस्य	४५२	१
विशेषकर्मणो धर्मातिदेशस्य ..	६६	१५
‘विश्वजित् सर्वपटुः’ इत्यत्रैकस्यैव पटुदेशे निवेशस्य ..	५३८	६
विहारभेदे मन्त्रभेदस्य ..	८१०	११
विहारभेदे वैदिककर्ममात्रार्थतायाः ..	८२३	१
वेदिप्रोक्तत्वे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानावृत्तेः ..	७६०	१५
वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यतायाः ..	७४०	१
वैकारिकाग्रेसराधनिकसंस्काराभावस्य ..	८७३	१८
वैकारिकाग्रेसराहवनीयत्वाभावस्य ..	८७३	४
वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पस्य ..	८४७	१३
वैमृधादिषु सामदशविधैर्वाक्यश्रेक्यावाः ..	६२५	१
वैष्णवसाम-वैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशस्य ..	५३६	७
वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनवाधस्य ..	३०४	४
वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशस्य ..	४७	४
सूद्रदादशाहस्य समूहविकारत्वस्य ..	५१८	१६
सूद्रे मन्त्राणां कन्दोपतिक्रमस्य ..	५२४	६

अ

शतकृष्णान्तरिक्षे कौषधधर्मातिदेशस्य ..	८७	८
शतोक्त्यादौ व्योतिकोभात् स्तोत्रोपचयस्य ..	१०५	४
शरमयवर्हिषा कौशवर्हिर्वाधस्य ..	४३७	१
शामिजे पशुपुरोडाशप्रपञ्चाभावस्य ..	८०७	७
शुचिदेवते आग्नेयस्याग्नवैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य धर्मा- तिदेशस्य ..	१००	१
श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानस्य ..	२२५	८

घ

अधिकारवद्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
वट्पिञ्जमात्रे वङ्गहधर्मातिदेशस्य ..	१०२	८
वङ्गहावृत्तावपि मध्यमवृत्ताग्रनयोः सङ्गदगुलानस्य ..	५४८	१
‘वङ्गपसद उपसाद्यन्ते’ इत्यादिना अपूर्वोपसत्त्वर्माविधानस्य ६०५		१
‘वङ्गविंशतिरस्य वङ्गयः’ इत्यादौ समस्योहस्य ..	२६२	१
वोङ्गश्रियस्य सक्तोन्नस्रतायाः ..	५०१	४
वोङ्गश्रिणां प्राकृतत्वस्य ..	४८४	११

घ

संवत्सरसञ्ज्ञेऽनीकानां विदग्धेः ..	५२०	१२
संवत्सरसञ्ज्ञेषु गवामयनिकधर्मातिदेशस्य ..	७८	५
संसर्गे उपपत्त्यग्रियवत्परोरभावस्य ..	५०८	१०
संख्यागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य ..	१०३	२१
सत्रस्य वङ्गकर्तृत्वस्य ..	५५८	८
सत्राहीनयोर्विवेकस्य ..	५६५	१२
सत्राहीनयोः शुक्लस्यर्शादीनामेकयजमानकर्तृत्वस्य ..	८७५	१०
सत्रे ऋत्विग्वरत्नाभावस्य ..	३५२	११
सत्रे ऽङ्गनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वस्य ..	८७६	१०
सत्रे शुक्लस्यर्शादौ ऋहपतेरेव कर्तृत्वस्य ..	८७६	४
सत्रे परिक्रियाभावस्य ..	३५३	५
सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वस्य ..	५६१	१
‘सप्तभिराधुनोति’ इत्यनेनाधौ धूनाद्यर्थानां मन्त्राणा-		
मनियमेनोपादानस्य ..	४८६	८
समानतन्त्रयोः प्रकृतिविक्रयोः विकृतितन्त्रानुष्ठानस्य ..	८३६	१

अभिचारपद	श्लो	पङ्क्तौ।
‘समानमितरश्च्येनेन’ इतिश्रुत्वा इषौ श्लेणीयविशेष-		
धर्मातिदेशस्य	११	१५
समाखेव तिष्ठतु ऋक्षु गानस्य	१६६	१७
सनिदादीनां वागनामधेयतायाः	२३२	१६
सर्व्वष्टकशब्देन षट्ष्टकानामतिदेशस्य	३४	१८
सर्व्वसोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यप्रचारस्य	७६३	१४
सर्व्वस्वारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराश्वंसनस्य	३७३	६
सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्मित्रेण पाशुपतकनस्यै-		
वादानस्य	८३६	१६
सवनीयपशुनामधीयोभीयसमानविधानत्वे ‘प्राज्ञै अभिम्’		
इति मन्त्रेऽनुष्ठस्य	२५०	१०
सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्त्तव्यतायाः	८२६	१
सवनीयपुरोडाशे हविष्कुदाङ्गानस्याभावस्य	८२७	१
सवनीयादिपशौ अभीयोभीयधर्मातिदेशस्य	७५	३
सवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षस्य	७६७	१
साकमेधे वाचश्रमाघातिकैककपाकातिदेशस्य	१७	१
साङ्गस्यावन्धस्य अप्सवपुष्टानस्य	७१७	६
साङ्गहवीहौ आमनहोमैः अनुवाजानां समुच्चयस्य	४४२	१५
सादनस्यापि प्रतिकर्षस्य	५१५	११
साद्यस्त्रे चित्रायाश्च खलेवास्यास्तद्धनस्य च वद्याक्रमं		
खादिरत्नैरह्वानियमस्य	३८२	३
साद्यस्त्रे चित्रत्वेन सर्व्वेषां क्रयार्थानां बाधस्य	४२३	५
साद्यस्त्रे व्याण्वाडतिबाधस्य	३११	१६
सामिधेनीश्ववश्लिष्टानामागनेन संस्थापूरयस्य	४६१	११
साध्नः ऋक्स्वकारकर्मतायाः	१६१	३

विषयः	पृष्ठः	पङ्क्तौ।
सारस्वत्यां मेध्यामग्निमुवचनमावस्य ..	१८०	१
सुमन्त्राणां निगदे हरिवन्ध्यामूहस्य ..	१८५	८
सोमस्यसाधनानाम् अजादीनां समुच्चयस्य ..	८५३	५
सोमसमयेन द्रष्टव्यदक्षिणापुत्रवान्तरयोर्वाधस्य ..	८५१	१५
सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशस्य ..	७९	७
सोमे दार्ष्टिकवेदेरकारस्य ..	८०४	८
सोमे दार्ष्टिकैः सुवादिभिः पापैः सावनपञ्चादिहोमस्य ..	८०५	८
सौमपौष्पपत्रौ खादिरबूपस्य निवसस्य ..	६१४	१
'सौम्यं चरं निर्वपेत्' इत्यत्र चरशब्दस्यौदनवाचितायाः ..	३२५	१०
सौम्यचरावभ्यूहमावस्य ..	३३५	११
सौम्यचराववज्रकनाभावस्य ..	३३६	१
सौम्यचरावुपधानाभावस्य ..	३३५	१
सौम्यचरोः क्षात्र्यामेव पाकस्य ..	३३०	८
सौम्यचरौ मेवशाभावस्य ..	३३३	३
सौम्यचरौ मृचुक्षुष्ट्याभावस्य ..	३३५	६
सौम्यचरौ व्युद्धृत्वासादनाभावस्य ..	३३६	७
सौम्यचरौ संयवनाभावस्य ..	३३४	१
सौम्यचरौ संबपनाभावस्य ..	३३४	८
सौम्यचरौ सन्तापनाभावस्य ..	३३४	१४
सौम्यादिषु पात्र्यं बहोमास्त्रननुष्ठानस्य ..	३२८	१०
सौम्यं चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पस्य ..	८२	११
सौम्यं चरावाग्नेयधर्मानतिदेशस्य ..	८३	१०
सौम्यं चरौ इतिकर्तव्यतावत्त्वस्य ..	५३	१
सौम्यं चरौ वैदिकेविकर्तव्यतायाः ..	५५	६
सोमभक्तस्य ..	२२१	१

अधिकारचम्	श्लो	पङ्क्तौ ।
खरसामादिशब्देन धर्मातिदेशस्य	४५	१
खरोः साधारण्यस्य	७४	४
खट्वशब्देन वीक्षणस्य कालार्थतायाः ..	५२८	१४

इ

हविर्देवतयोः समिपाते हविःसामान्यस्य वक्ष्यत्वस्य	८५	३
हविर्धागयोः शकटयोरन्येन शकटेण चैवधन्यकाणां		
पुरोडाशानां निर्वापस्य	८०८	८
हविर्वृक्षादिमन्त्राणामाहुतेः	७६५	१०
हौत्राणां मन्त्राणां समुच्चयस्य	८५८	४

इत्यधिकारबद्धौ ।

मौमांसादर्शनस्य

उत्तरार्द्धषट्कस्य

सूचसूची ।

अ

सूच्य		पृष्ठे	पङ्क्तौ ।
अंसघ्निरोगकसविषप्रतिषेधश्च	..	५८१	३
अकर्म वा हतदूषा स्यात्	..	८०५	१
अकर्म वा चतुर्भिरातिवचनात्	..	३३८	१७
अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात्	..	३४१	१८
अकार्यत्वाच्च नास्ति:	३८८	१८
अकार्यत्वाच्च शब्दागाम्	..	१८४	५
अकृत्युक्तानां वा धर्मः स्यात्	..	६२०	१५
अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात्	..	३३३	१०
अभिधर्मः प्रतीत्यर्थं	१५५	१७
अभियोगः सोमकाशे	७५२	३
अभिवदिति चेत्	७५५	२०
अभिहोत्रे चाग्नेवद्यवागूनिधमः	..	६८१	११
अभीषणं बभ्रुधूषणवत्	..	५५८	७
अभीषोमविधानात्	६५४	१
अभेदां स्यात् त्रयैकत्वात्	..	१५७	४
अग्न्यतिग्राह्यस्य	६३८	२
अग्न्याधेये वा विप्रतिषेधात्	..	७६२	१४
अयद्वयादिति चेत्	५८६	६

शब्दम्			श्लो	पङ्क्तौ ।
अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्	८३४	१२
अङ्गविपर्ययो विना वचनात्	७६४	१५
अङ्गानां मुख्यकालत्वात्	७४०	२
अङ्गानाम् शुब्दभेदात्	६६६	२०
अङ्गानि तु विधानत्वात्	७०६	७
अङ्गेषु च तदभावः	७०३	२१
अचोदनेति चेत्	७१८	१८
अजामिकरवार्थत्वाच्च	६५६	१७
अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः	१४६	३
अतुल्याः स्युः परिक्रये	४१८	१
अथ विशेषणक्षयम्	६८	१
अथेह	७२०	१४
अदक्षितत्वाच्च	५६५	६
अत्रत्यस्यापि दृश्यते	५६	२३
अधर्मत्वमप्रदागात्	२८५	१०
अधिकं वान्यार्थत्वात्	४४७	७
अधिकं वार्थवत्त्वात्	५८४	८
अधिकं स्यादिति चेत्	६१३	१
अधिकञ्च विवरञ्च	२२१	२
अधिकञ्च गुणः	८४०	६
अधिकानाञ्च दर्शनात्	४८३	१८
अधिकारञ्च सर्व्वेषां	६७६	५
अधिकारादिति चेत्	१५०	१३
अधिकाराद्धा प्रकृतिः	१०४	१२
अधिकारो वा	४५८	१५

शब्दम्			प्रति	पङ्क्तौ ।
अधिकैशैकवाक्यत्वात्	४४१	१
अध्वग्री तु हेतुः	४५५	५
अग्निगुः सवनीयेषु	४५०	१२
अग्निगोश्च तदर्थात्वात्	४७७	१४
अग्निगोश्च विपर्यासात्	४८६	४
अनपायश्च आनस्य अक्षयम्	६५८	७
अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात्	६८४	१२
अनभ्यासे पराक्शब्दस्य	४८८	८
अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्	६८३	१
अनवानोपदेशश्च तद्वत्	१८८	१७
अनसाश्च दर्शनात्	८०८	१७
अनाज्ञातवचनमवचनेन हि	२६८	१३
अनाज्ञाते च दर्शनात्	६३७	१०
अनाज्ञातादशब्दत्वम्	२५२	३
अनिव्या वा श्रेयस्य	६०६	१६
अनिव्याश्च वनस्पतेः	२८८	१८
अनियमः स्यादिति चेत्	७७१	५
अनियमोऽविशेषात्	४१४	१
अनियमोऽविशेषात्	८७५	२०
अनिर्देशाच्च	२८२	८
अनुत्तरार्थो कार्यवत्त्वादानर्थक्यात्	१२३	१०
अनुनिर्व्याप्येषु	८७३	११
अनुवषट्काराच्च	८०	१७
अनुवादश्च तदर्थवत्	१५३	१
अनुवादो वा दीक्षा	१५८	१२

अपत्	उत्ते	पङ्क्तौ।
अन्ते यूपाङ्गतिस्तदत् ७१५	१
अन्ते वा ह्यतक्कात्वात् ५३७	७
अन्ते वा ह्यतक्कात्वात् ५३८	१२
अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् ६८	१
अन्यविधानादारभ्यभोजनम् ८१५	७
अन्यायस्वविकारेण २३१	२०
अन्ये स्युर्नित्यः प्रकृतित्वत् ५६१	२
अन्यो वाङ्मत्वाद्दृष्ट्यात् ८७३	१०
अन्यथेषामपि दर्शयति २२०	१०
अन्यथो वानारभ्य विधानात् ५०३	१०
अन्यथो वार्धवाद्ः स्यात् २२०	१६
अन्याहार्थे च दर्शनात् ८८०	१६
अन्याहेति च शक्यत्वात् ३६७	१३
अपदेशः स्यादिति चेत् ५५६	६
अपनयो वा प्रसिद्धेन ७३५	७
अपनयो वार्धान्तरे २६०	६
अपि चाभिधानसंस्कारप्रत्यम् ३०१	७
अपि तु कर्मशब्दः स्यात् २५	१६
अपि तु वाक्यशेषः स्यात् ६२२	७
अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः ६३१	६
अपि त्वन्यायसम्बन्धात् २३३	७
अपित्ववयवार्थत्वात् ३२६	८
अपि त्वसन्निपातित्वात् २६६	६
अपि वा कर्मपृथक्त्वात् तेषां ७१०	१
अपि वा कर्मपृथक्त्वात् तेषाञ्च ७१३	६

उपपद	उत्ते	पङ्क्ति ।
अपि वा कर्मवैयर्थ्यात् ..	११७	१५
अपि वाख्याविकारत्वात् ..	१७७	११
अपि वाप्रेषवत् ..	५८३	३
अपि वा चोदनेककाजम् ..	७८२	३
अपि वाव्यप्रधानत्वात् ..	४७६	१४
अपि वा तद्विकारात् ..	४२८	१८
अपि वाऽतद्विकारत्वात् ..	८२	३
अपि वा दानमात्रं स्यात् ..	५८७	७
अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे ..	२५६	१३
अपि वा धर्माविशेषात् ..	५१०	१७
अपि वाऽन्वायपूर्वत्वात् ..	५६	१४
अपि वा परिसंख्या स्यात् ..	५८१	३
अपि वा यौगमास्यं स्यात् ..	६५३	३
अपि वा प्रतिपत्तित्वात् ..	७८५	१
अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् ..	४००	८
अपि वा धनकर्तृत्ववन्धात् ..	७७७	१८
अपि वाभिधानसंस्कारप्रथम् ..	३०३	१८
अपि वाभिधानसंस्कारप्रथमर्थे ..	३०५	२०
अपि वा यजतिभुतेः ..	८६	२२
अपि वा यजमानाः स्युः ..	५६१	८
अपि वा यद्यपूर्वत्वात् ..	१३	१
अपि वा विहितत्वात् ..	६४८	८
अपि वा शब्दपूर्वत्वात् ..	१४०	१६
अपि वा श्रेयभूतत्वात् ..	३१२	१८
अपि वा श्रेयभूतत्वात् तत्संस्कारः ..	३२०	१५

शब्द		पृष्ठे	वर्गे
अपि वा श्रुतिभूतत्वात्	...	३३३	१
अपि वा संस्थावत्त्वात्	..	५०५	३
अपि वा संप्रयोगे	६७७	६
अपि वा सन्नकर्म्मणि	..	३३	२
अपि वाहर्गबोध्यमित्वात्	..	५१५	६
अपि वेन्द्राभिधानत्वात्	..	७७२	१३
अपूर्वस्य प्रकृतौ समानतन्वा	..	८३८	३
अपूर्वतानु दर्शयेत्	..	५६५	३
अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम्	..	२६५	३
अपूर्वत्वाद्भवस्या स्यात्	..	१७८	१३
अपूर्वस्यपदेभ्यश्च	३२८	८
अपूर्वस्य तु संख्यासु	..	७८६	१०
अपूर्वे च विकल्पः स्यात्	..	११२	३
अपूर्वे चार्थवत्तः स्यात्	..	६२३	१७
अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेष्टात्	..	२७८	१८
अपूर्वे वाचि भागित्वात्	..	३२	६
अप्रकरणे तु वक्ष्यक्षम्	..	६१५	२
अप्रगाथाच्छब्दान्यत्वे	..	१५५	२
अप्रतिकर्षो वार्थहेतुत्वात्	..	७३२	१३
अप्रतिविद्धं वा	६०६	१
अप्रतिषेधो वा	६००	८
अप्रयोगाङ्गमिति चेत्	..	७५७	१७
अज्ञाततत्त्वमैवावयवस्याभिहितम्	..	५८८	६
अज्ञातते तद्विकारम्	..	२२७	१७
अज्ञातये च दर्शनात्	..	५८२	१७

शब्द	उत्तर	पङ्क्ति
अमद्यो वा कर्मभेदात् ..	५८१	४
अभावदर्शनाच्च ..	८२४	१८
अभावादतिराजेव दृष्ट्यते ..	५०३	२
अभिधानोपदेशाद्वा ..	५१	१६
अभ्यस्येत्तार्थवत्वादिति चेत् ..	८४६	७
अभ्यासः सामिधेनीनाम् ..	१६१	१४
अभ्यासात् प्रधानस्य ..	६८८	१२
अभ्यासे च तदभ्यासः ..	५४८	२
अभ्यासेन तु संख्यापूरणम् ..	४८१	१२
अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ..	१८८	५
अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ..	२६३	१८
अभ्यासो वा छेदनसम्भार्गावदानेन ..	६८४	१२
अभ्यासो वा प्रयोजनवत् ..	३२५	१
अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् ..	२६८	१८
अभ्युदये दोहापनयः ..	२८८	४
अभ्युदयोपरिपाकार्थत्वात् ..	३३५	१४
अयच्चवचनाच्च ..	४८५	१६
अयाम्यत्वाद्वानां भेदः स्यात् ..	७८४	१४
अयोनौ चापि दृश्यते ..	२८	२०
अर्थकर्म वा शेषत्वात् ..	७३८	६
अर्थकारिते च द्रव्येन ..	१४७	१४
अर्थप्राप्तवदिति चेत् ..	६२१	७
अर्थभेदस्तु तत्राथैकार्थत्वात् ..	६६७	८
अर्थवाङ्मनैकत्वात् ..	६८२	२
अर्थवादश्च तदर्थवत् ..	२८३	१

अथ			श्लो	पङ्क्ति
अर्थस्य चावभासत्वात्	११४	७
अर्थस्य त्वविधत्तत्वात्	८	८
अर्थस्य शब्दभाष्यत्वात्	१०	८
अर्थात् त्रैविध्यः	६८६	१४
अर्थाद्वा सिद्धकर्म स्यात्	७८४	८
अर्थान्तरे विकारः स्यात्	२६१	२
अर्थापत्तेर्ग्रन्थेषु धर्मनामः स्यात्	६७	१
अर्थापत्तेर्ग्रन्था स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात्	४०५	२
अर्थाभावात् नैवं स्यात्	२४८	४
अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात्	३८३	१२
अर्थानिधानसंयोगात्	१६६	१८
अर्थे तन्मयमात्रे शेषत्वात्	४४८	१०
अर्थे तन्मयमात्रे शेषत्वात्	४५०	६
अर्थेन च विपर्ययासे	३८४	६
अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्	२१२	२०
अर्थैकत्वादिकल्पः स्यादुक्तसामयोः	२१३	१२
” ” ”	२१४	२०
” ” ”	२१६	३
अर्थो वा स्यात् प्रयोजनम्	१४८	८
अवश्ये च तद्वत्	७५२	१
अवश्ये प्रधानेऽभिविकारः	७१७	७
अवश्ये बहिर्धः प्रतिषेधात्	६०७	११
अवाच्यत्वात्	७२२	१२
अविकारमेवेनावर्तत्वात्	२२८	१८
अविकारो वाऽर्थशब्दानपाद्यात्	४५८	१५

अन्य	श्लो	पङ्क्तौ
अविकारो वा	८४४	१६
अविकारो वा वद्वनामेककर्मवत् ..	२५४	१७
अविधानात् नैवं स्यात् ..	६६५	१
अविधिष्येत् कर्मणामभिसम्बन्धः ..	७०२	८
अविभागात् नैवं स्यात् ..	६	१६
अविबद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः ..	३२३	१०
अविरोधो वा	८४५	१
अविशेषात् नेति चेत्	४६२	१४
अविशेषेण यत् शास्त्रम् ..	६५१	१४
अवेद्यौ चैकतन्त्र्यम्	७७३	४
अव्यक्तास्तु तु सोमस्य ..	७७	२
अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ..	७१७	१
अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ..	५८६	१३
अशास्त्रव्यवस्थाच्च	११०	१३
” ”	८४१	६
अग्निष्टेन च सम्बन्धात् ..	६५७	१४
अभुतित्वाच्च	८०	२०
अभुतित्वाच्चेति चेत् ..	८४	५
” ”	४८६	६
अभुतेषु विकारस्योत्तरास्तु ..	२४	१६
अन्वस्य चतुर्दिशस्तस्य ..	२७०	१६
असंयुक्ता तु तुल्यवत् ..	४०६	१८
असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ..	१७५	१०
असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ..	१७८	१६
असंयोगाद् विशिष्टतौ ..	४११	१

अथ	प्रश्ने	पङ्क्तौ
असंसृष्टोऽपि तादृशात्	६६६	१
असति चासंसृष्टेषु कर्म स्यात्	८७०	१६
असम्बन्धश्च कर्मण्य	१६३	११
असिद्धिर्वाग्यदेशत्वात्	८०८	१८
अस्थिराग्नौऽविप्रतिषेधात्	३६२	५
अहरङ्गं वांशुवचोदनाभावात्	५५४	१५
अहरन्ताच्च परेण चोदना	५५३	१८
अहर्गणे च प्रत्यङ् स्यात्	७५३	१४
अहर्गणे विधायाप्राप्तनं	७४८	४
अहीनवचनाच्च	८८	१७
अहीने दक्षिणाशास्त्रम्	५६६	१२
अङ्गा वा श्रुतिभूतत्वात्	७७७	८

आ

आख्या चैवं तदावेष्टात्	२२५	१
आगन्तुकत्वादा	८४४	१
आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात्	४८८	१
आमेये ह्यत्वविधिः	५७३	१५
आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे	४०२	२
आग्रयणादा पराकृष्टस्य	५००	५
आधारे च दीर्घधारत्वात्	८५४	१४
आच्छादने त्वैकार्थात्	४४६	१५
आज्यं वा वर्णसामान्यात्	८६	८
आज्यभागयोर्ग्रहणम्	६०८	३

शब्दम्		पृष्ठे	पङ्क्तौ
आव्यभागयोर्वा गुणत्वात्	..	६०८	३
आव्यभागवद्वा	५८०	१
आव्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात्	..	२६७	४
आदितो वा तन्नायत्वात्	..	४८२	१६
आदितो वा प्रवृत्तिः स्यात्	..	४८१	६
आनन्तर्यश्च साम्नायस्य	..	६५३	१४
आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात्	..	४४४	१७
आनुपूर्व्यवतामेकदेशप्रवृत्तयोश्च	..	४७६	२
आप्तिः संस्थासमानत्वात्	..	३४०	५
आमने लिङ्गदर्शनात्	..	४४२	१६
आमिच्छोभयमाश्रयात्	..	६४	७
आसन्नार्तं परिसंस्थार्थम्	..	४६६	१५
आसन्नार्तस्त्वविकारात्	..	२६८	८
आसन्नातादन्यदधिकारे	..	१८२	१८
आसन्नायवचनं तद्वत्	..	७२२	१७
आसन्नायवचनाच्च	८७७	६
आरम्भगीया विद्यतौ न स्यात्	..	८३१	१०
आरम्भविभागाच्च	८३२	१०
आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात्	..	६६६	११
आर्थपथाच्च	१३६	८
आवापवचनं चाभ्यासे	..	४८६	१७
आवेशेरेन् वार्धवत्त्वात्	..	२२४	१४
आवृत्तित्तु व्यवाये	५५०	२
आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात्	..	३६६	१६
आश्रितत्वाच्च	१६४	१२

अन्य	ह	पङ्क्तौ
आवादनमिति चेत् ७२१ ४
<hr/>		
इ		
इज्याधेयात् ५८३ ८
इतरप्रतिषेधो वा ७१५ १२
इतरस्याभ्युत्पत्त्याच्च १०८ २०
इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ८३६ ४
इतिकर्तव्यताविधेः ५३ २
इष्टिराजसूयचातुर्मास्येषु ७०८ १०
इष्टिरारम्भसंबन्धोमादङ्गभूतात् ३०६ १३
इष्टिरिति चैकवृत्तिः ७१३ १
इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः ७३ २०
इज्याहृतौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भणीया १६४ ५
इज्याहृतौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भणीया १६५ ८
<hr/>		
ई		
ईदृश्यान्वाभावात् सूक्तवाक्यत् २६७ १६
<hr/>		
उ		
उक्तं क्रियाभिधानम् ३१ २
उक्तं समवाये पारदौर्ध्वस्यम् १२३ ७
उक्तञ्च तत्त्वमस्य २५२ १६
उक्तमभावदर्शनम् ४८७ १
उक्तस्यार्थसम्बन्धः ११८ १२

वचनम्	श्लो	पङ्क्तौ
उक्ताविकाराश्च	४७६	१
उक्ताविच्छेदवचनत्वात्	४८६	१८
उक्ताभिहितोमसंयोगात्	५०१	५
उक्ताश्च वचनम्	४८८	३
उक्तायां कान्यनित्यसमुच्चयः	४७०	२
उत्कर्षः संयोगात्	४६४	१६
उत्कर्षे वृत्तवाक्यस्य	४६७	२
उत्पद्येतैकसंयुक्तः	२५८	१४
उत्तरवेदिप्रतिषेधः	४२	१
उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात्	२६३	१
उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारः	१२१	१४
उत्तरास्तु न यावत् स्वमपूर्वत्वात्	६६०	८
उत्तरास्वमुत्तितात्	६७५	१
उत्पत्तितादर्थ्यात्	६३६	१५
उत्पत्तिनामधेयत्वात्	११०	१८
उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वात्	७६०	१७
उत्पत्तिशेषवचनं	५६	२३
उत्पत्तीनां समत्वाद्वा	५६	१
उत्पत्तेस्तु निवेशः	६५७	१६
उत्पत्तौ विध्यभावात्	७	२१
उत्पत्त्यर्थाविभागात्	२	१६
उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः	३५	१८
उत्सर्गस्य आत्यर्थ्यत्वात्	४३०	१०
उत्सर्गाच्च भक्त्या	२५८	५
उत्सर्गेऽपि परिग्रहः	८७२	१६

अथ	उत्ते	पङ्क्ति
उदयनीये च तद्वत् ७३६	१२
उदयसागीयः सप्तधर्मा स्यात् ३५५	२
उपगेषु श्रवत् स्यात् ३३३	१०
उपदेशाच्च साक्षः १८३	३
उपधानाच्च तादर्थ्यात् ३३५	२
उपरवमन्तस्तर्क ७६३	१८
उपरिष्ठात् सोमानी ७६३	१५
उपवादश्च तद्वत् ६२६	२
उपसत्सु बाबदुक्तं ६०५	२
उपस्तराभिधारयथोः ३३७	१४
उपाश्रयाजमन्तरा ६५०	४
उभयपागात् पृथदाव्ये दक्षः ३७३	५
उभयप्रदेशाच्चेति चेत् ६१०	७
उभयसाक्षि चैवमेकाद्यापत्तेः २२८	१४
उभयसाक्षि नैमित्तिकं ५०८	११
उभयसाक्षि विन्यजिद्विभागः ५४४	२
उभयोरविशेषात् २३२	४
उभयोच्चाङ्गसंयोगः ८३६	१८
उभयोस्तु विधानात् ६५८	१०

॥

ऋग्गुणत्वाच्चेति चेत् ११२	११
ऋग्वा स्यादाज्ञातत्वात् २७२	११
ऋजीवस्य प्रधानत्वात् ५७४	१
ऋत्विगदानं धर्ममात्रार्थं ३४७	१२

ए

अक्षर	उत्ते	पङ्क्तौ
एवं वा चोदनैकत्वात्	८४	१२
एककपाकानां वैश्वदेविकः	१७	९
एककपाकेन्द्राग्नौ च तद्वत्	१६	१०
एककर्माणि विकल्पः	८२	१२
एककर्माणि श्रितृत्वात्	८४५	१२
एकभिन्ने कृपादिवु	४८२	७
एकत्वाद्वैकभागः स्यात्	५६०	७
एकत्वेऽपि गुणानपायात्	२५६	१०
एकदेशकाणकर्तृत्वं	७०१	२
एकत्रये संस्काराणां	७८७	१८
एकधेयैकसंयोगात्	२५४	५
एकधोपहारे सङ्गतं	३४४	४
एकयूपस्य दर्शयति	७४२	२०
एकचंल्यानि वस्त्रे स्युः	५२७	९
एकवाक्यत्वाच्च	३१०	१२
एकस्य समवायात्	२५८	१७
एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात्	३३१	८
एकस्य वा गुणविधिर्न्यैकत्वात्	७६१	५
एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्	४५१	६
एकस्यां वा कोमस्यावृत्तिधर्मात्	४८४	१६
एकाभित्वात्	७२६	२
एकाभिन्नस्य दर्शनम्	८०२	२१
एकादशिनवत्	५२०	१३
एका पक्षेति धेनुवत्	४२२	१६

शब्द	उत्तर	पङ्क्ति
अपि वा श्रुतिभूतत्वात् ..	४३३	१
अपि वा संस्थावत्त्वात् ..	५०५	४
अपि वा संप्रयोगे ..	६००	६
अपि वा सत्रकर्मणि ..	२४	२
अपि वाहर्गोष्ठेऽप्यधिवत् ..	५१८	६
अपि वेन्द्राभिधानत्वात् ..	७८२	१३
अपूर्वञ्च प्रकृतौ समानतया ..	८६८	४
अपूर्वतान्तु दर्शयेत् ..	५८८	४
अपूर्वत्वात्तथा पल्ल्याम् ..	२६८	२
अपूर्वत्वाद्यवस्था स्यात् ..	१४८	१६
अपूर्वव्यपदेशाच्च ..	३२८	८
अपूर्वास्तु तु संस्थासु ..	४८६	१०
अपूर्वे च विकल्पः स्यात् ..	११२	४
अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ..	६९२	१४
अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात् ..	२४८	१८
अपूर्वे वाचि भगित्वात् ..	३२	६
अप्रकरणे तु वक्ष्यक्षम् ..	६२५	२
अप्रमाणाच्छब्दान्यत्वे ..	१८५	२
अप्रतिकर्षो चार्थहेतुत्वात् ..	७३२	१२
अप्रतिविद्धं वा ..	६०६	१
अप्रतिषेधो वा ..	६००	८
अप्रयोगाकृमिति चेत् ..	७५४	१०
अप्राकृतत्वमैवावयवस्याभिधानम् ..	५८८	६
अप्राकृते तद्विकारात् ..	३२०	१८
अप्राकृते च दर्शनात् ..	५८८	१४

शब्दम्	उत्तर	पङ्क्तौ
अभक्षो वा कर्मभेदात् ..	५६१	४
अभावदर्शनाच्च ..	८२४	१८
अभावादतिरात्रेषु ऋच्छते ..	५०३	२
अभिधानोपदेशाद्वा ..	५१	१६
अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ..	८४६	७
अभ्यासः सामिधेयिनाम् ..	१६१	१४
अभ्यासात् प्रधानस्य ..	३८८	१२
अभ्यासे च तदभ्यासः ..	५४८	२
अभ्यासेन तु संख्यापूरणम् ..	४८१	१२
अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ..	१८८	५
अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ..	२६३	१८
अभ्यासो वा ह्येदनसम्भारगोवदानेषु ..	६८४	१२
अभ्यासो वा प्रयोजनवत् ..	३२५	१
अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् ..	२६८	१८
अभ्युदये दोहापनयः ..	२८८	४
अभ्युदयोपरिपाकार्थत्वात् ..	३३५	१४
अथैववचनाच्च ..	४८५	१६
अथाव्यवसायानां भेदः स्यात् ..	७८४	१४
अथेनौ चापि दृश्यते ..	२८	२०
अर्थकर्म वा शेषत्वात् ..	७३८	६
अर्थकारिते च त्रयेण ..	१४७	१४
अर्थप्राप्तवदिति चेत् ..	६२१	७
अर्थभेदस्तु तत्राद्यैकार्थ्यात् ..	६६७	८
अर्थवास्तु नैकत्वात् ..	६८२	२
अर्थवादश्च तदर्थवत् ..	२८३	१

शब्द	पृष्ठ	श्लो
अपि वा श्रुतिभूतत्वात् ४२२	१
अपि वा संस्थावत्त्वात् ५०५	४
अपि वा संप्रयोगे ६७७	६
अपि वा सचक्षुर्म्ममि ३४	२
अपि वा हर्गंशेभ्यश्चित् ५१८	६
अपि वेन्द्राभिधानत्वात् ७८२	१२
अपूर्वस्य प्रकृतौ समानतन्वा ८३८	४
अपूर्वतान्तु दर्शयेत् ५८८	४
अपूर्वत्वात्तथा पल्लवम् २६८	२
अपूर्वत्वाद्यवस्था स्यात् १४८	११
अपूर्वस्यपदेष्टाश्च ३२८	८
अपूर्वस्य तु संस्थासु ४८६	१०
अपूर्वे च निवृत्त्यः स्यात् ११२	४
अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ६२२	१४
अपूर्वे त्वनिकारोऽप्रदेष्टात् २४८	१८
अपूर्वे वाचि भगित्यात् ३२	६
अप्रचरणे तु कण्ठाक्षम् ६३५	२
अप्रमाणाच्छब्दान्यत्वे १८५	२
अप्रतिकर्षो चार्थहेतुत्वात् ७३२	१३
अप्रतिषिद्धं वा ६०६	१
अप्रतिषेधो वा ६००	८
अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ७५४	१०
अज्ञाततत्त्वमैवावयवस्याभक्ष्यम् ५८८	६
अज्ञातते तद्विकारात् २२७	१७
अज्ञातये च दर्शनात् ५८२	१४

शब्द	उठे	पङ्क्तौ
अमदो वा कर्मभेदात् ..	५६१	४
अभावदर्शनाच्च ..	८२४	१६
अभावादतिराजेषु दृष्ट्याते ..	५०३	२
अभिधानोपदेशाद्वा ..	५१	१६
अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ..	८४६	७
अभ्यासः सामिधेनीनाम् ..	१६१	१४
अभ्यासात् प्रधानस्य ..	३६६	१२
अभ्यासे च तदभ्यासः ..	५४८	२
अभ्यासेन तु संख्यापूरणम् ..	४६१	१२
अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ..	१६६	५
अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ..	२६३	१८
अभ्यासो वा छेदनसम्भारगोवदानेन ..	६८४	१२
अभ्यासो वा प्रयागवत् ..	३२५	१
अभ्यासो वाऽविकारात् स्यात् ..	२६६	१६
अभ्युदये दोहापनयः ..	२८८	४
अभ्युदयोपरिपाकार्थत्वात् ..	३३५	१४
अथ च वचनाच्च ..	४६५	१६
अथाव्यत्वाद्दशानां भेदः स्यात् ..	७८४	१४
अथोनौ चापि दृश्यते ..	२८	२०
अर्थकर्म वा शेषत्वात् ..	७३८	६
अर्थकारिते च त्रयेण ..	१४७	१४
अर्थप्राप्तवदिति चेत् ..	६२१	७
अर्थभेदस्तु तत्राथैकार्थात् ..	६६७	८
अर्थवास्तु नैकत्वात् ..	६८२	२
अर्थवादश्च तदर्थवत् ..	२६३	१

अथ			पृष्ठे	पङ्क्तौ
अर्थस्य चात्मभावात्	११४	७
अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्	८	८
अर्थस्य शब्दभावात्	१०	८
अर्थानु बोधविधिः	६८६	१४
अर्थादा निष्कर्म्म स्यात्	७८४	८
अर्थान्तरे विकारः स्यात्	२६१	२
अर्थोपपत्तेर्ग्रन्थेषु धर्मैक्यम् स्यात्	६७	३
अर्थोपपत्तेर्ग्रन्थस्य स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात्	४०५	२
अर्थाभावात् नैवं स्यात्	२४८	४
अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात्	३८३	१२
अर्थानिधानसंयोगात्	१६६	१८
अर्थे तन्मयमात्रे शेषत्वात्	४४८	१०
अर्थे तन्मयमात्रे शेषत्वात्	४५०	६
अर्थेन च विपर्ययादे	३८४	६
अर्थैकत्वादिकल्पः स्यात्	२१२	२०
अर्थैकत्वादिकल्पः स्यादृक्सामयोः	२१३	१२
” ” ”	२१४	२०
” ” ”	२१६	३
अर्थो वा स्यात् प्रयोजनम्	१४८	८
अवश्ये च तदत्	७५३	१
अवश्ये प्रधानेऽभिविकारः	७१७	७
अवश्ये वर्द्धिः प्रतिषेधात्	६०७	११
अवस्थत्वात्	७२२	१२
अविकारमेवेनावस्थात्	२३८	१८
अविकारो वाऽर्थशब्दानपायात्	४५८	१५

खण्ड	पृष्ठे	श्लो
अविकारो वा	८४४	१६
अविकारो वा वह्नमानेककर्मवत् ..	२५४	१७
अविधानात् नैवं स्यात् ..	६६५	१
अविधिष्येत् कर्मखामभिसम्बन्धः ..	७०२	८
अविभागात् नैवं स्यात् ..	६	१६
अविबद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः ..	३२३	१०
अविरोधो वा	८४५	१
अविशेषात् नेति चेत्	४६२	१४
अविशेषेण यत् शास्त्रम् ..	६३१	१४
अवेष्टौ चैकतन्त्रम्	७७३	४
अथक्तासु तु सोमस्य ..	७७	२
अथास्त्रत्वाच्च देशानाम् ..	७१७	१
अथास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ..	५८६	१३
अथास्त्रकक्षत्वाच्च	११०	१३
” ”	८४१	६
अग्निष्टेन च सम्बन्धात् ..	६५७	१४
अभुतित्वाच्च	८०	२०
अभुतित्वाग्नेति चेत् ..	८४	५
” ”	४८६	६
अभुतेषु विकारस्योत्तरासु ..	२४	१६
अन्वस्य चतुर्भिर्गन्तस्य ..	२७०	१६
असंयुक्ता तु तुल्यवत् ..	४०६	१८
असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ..	१७५	१०
असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ..	१७८	१६
असंयोगाद् विशिष्टतौ ..	४११	१

अथ	शृङ्खला	पङ्क्ति
असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात्	॥ ॥ ६६६	१
असति चासंस्तृतेषु कर्म स्यात्	॥ ॥ ८००	१६
असम्बन्धश्च कर्मण्य	॥ ॥ १६३	११
असिद्धिर्वाण्यदेशत्वात्	॥ ॥ ८०८	१८
अस्थिराच्चोऽविप्रतिषेधात्	॥ ॥ ३६२	५
अहरङ्गं वांशुवचोदनाभावात्	॥ ॥ ५५४	१५
अहरन्ताच्च परेण चोदना	॥ ॥ ५५३	१८
अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्	॥ ॥ ७५३	१४
अहर्गणे विद्यायाप्राप्तनं	॥ ॥ ७४८	४
अहीनवचनाच्च	॥ ॥ ६८	१७
अहीने दक्षिणाभास्त्रम्	॥ ॥ ५६६	१३
अङ्गा वा अतिभूतत्वात्	॥ ॥ ७७७	८

आ

आख्या चैवं तदावेष्टात्	॥ ॥ २२५	१
आगन्तुकत्वाद्वा	॥ ॥ ८४४	१
आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात्	॥ ॥ ४८८	१
आग्नेये ह्यस्त्रविधिः	॥ ॥ ५७३	१५
आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे	॥ ॥ ४०२	२
आग्रयणाद्वा पराकृष्टस्य	॥ ॥ ५००	५
आघारे च दीर्घधारत्वात्	॥ ॥ ८५४	१४
आच्छादने त्वैकार्यात्	॥ ॥ ४४६	१५
आज्यं वा वर्णसामान्यात्	॥ ॥ ८६	८
आज्यभागयोर्यद्वयम्	॥ ॥ ६०६	३

शब्दः	प्रश्ने	पङ्क्तौ
आव्यभागयोर्वा गुणत्वात् ..	६०८	३
आव्यभागवद्वा ..	५८०	१
आव्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात् ..	२६७	४
आदितो वा तन्नायत्वात् ..	४८२	१६
आदितो वा प्रवृत्तिः स्यात् ..	४८१	६
आनन्तर्यश्च साम्नायस्य ..	६५३	१४
आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात् ..	४४४	१७
आनुपूर्व्यवतामेकदेशप्रवृत्तयेषु ..	४७६	२
आप्तिः संस्थासमानत्वात् ..	३४०	५
आमने लिङ्गदर्शनात् ..	४४२	१६
आमिच्छोभयमायत्वात् ..	६४	७
आज्ञातं परिसंस्थार्थम् ..	४६६	१५
आज्ञातस्त्वविकारात् ..	२६८	८
आज्ञातादन्यदधिकारे ..	१८२	१८
आज्ञायवचनं तद्वत् ..	७२२	१७
आज्ञायवचनाच्च ..	८७७	६
आरम्भणीया विवृतौ न स्यात् ..	८३१	१०
आरम्भविभागाच्च ..	८३२	१०
आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ..	६६६	११
आर्थपत्याच्च ..	१३६	८
आवापवचनं चाभ्यासे ..	४८६	१७
आवेशेन वार्थवत्त्वात् ..	२२४	१४
आवृत्तित्तु व्यवये ..	५५०	२
आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ..	३६६	१६
आश्रितत्वाच्च ..	१६४	१२

अथ			पृष्ठ	श्लो
आसादनमिति चेत्	७२१	४

इ

इत्याशेषात्	५८३	८
इतरप्रतिषेधो वा	७१५	१२
इतरस्याभ्युत्पत्त्या	१०६	२०
इतरो वा तस्य तत्र विधानात्	८३६	४
इतिकर्तव्यताविधेः	५३	२
इदिराजसूयचातुर्मास्येषु	७०८	१०
इदिरारम्भसंयोगादङ्गभूतात्	३०६	१३
इदिरिति चैकवच्युतिः	७१३	१
इदियु दर्शपूर्णमासयोः	७३	२०
इच्छाद्यतौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भबीया	१६४	५
इच्छाद्यतौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भबीया	१६५	६

ई

ईहार्थाच्चाभावात् सूक्तवाक्यवत्	२६७	१६
------------------------------------	----	----	-----	----

उ

उक्तं त्रियाभिधानम्	३१	२
उक्तं समवाये पारदौर्गन्धम्	१२३	७
उक्तञ्च तत्त्वमस्य	२५२	१६
उक्तमभावदर्शनम्	४६७	३
उक्तस्वार्थसम्बन्धः	११६	१२

शब्द	उठे	पङ्क्तौ
उक्ताविकाराश्च	४७६	१
उक्ताविच्छेदवचनत्वात्	४८६	१८
उक्ताभिद्योमसंयोगात्	५०१	५
उक्ताश्च वचनम्	४८८	३
उक्तायां कान्यनित्यसमुच्चयः	४७०	२
उत्कर्षः संयोगात्	४६४	१६
उत्कर्षे सूत्रवाक्यस्य	४६७	२
उत्कृष्ट्येतैकलंयुक्तः	२५८	१४
उत्तरवेदिप्रतिषेधः	४२	१
उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात्	२६३	१
उत्तरार्थं लु खाहाकारः	१२१	१४
उत्तरासु न यावत् खमपूर्वत्वात्	६६०	८
उत्तराख्यभूतित्वात्	६७५	१
उत्पत्तितादर्थ्यात्	६३६	१५
उत्पत्तिनामधेयत्वात्	११०	१७
उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वात्	७६०	१७
उत्पत्तिशेनवचनं	५६	२३
उत्पत्तीनां समत्वाद्वा	५६	१
उत्पत्तेस्तु निवेशः	६५७	१६
उत्पत्तौ विध्यभावात्	७	२१
उत्पत्त्यर्थविभागात्	२	१६
उत्पन्नाधिकारो व्योतिद्योमः	२५	१८
उत्पन्नस्य क्तत्वार्थत्वात्	४३०	१०
उत्पन्नाश्च भक्त्या	२५८	५
उत्पन्नेऽपि परित्यक्तः	८४२	१६

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
उदवनीये च तद्वत् ७२६	१२
उदवसानीयः सचधर्मा स्यात्	... ३१५	२
उपनेषु श्रवत् स्यात्	... ४४३	१०
उपदेशाच्च साक्षः १८४	३
उपधावच्च तादर्थ्यात् ३३५	२
उपरवमन्मकल्लं ७८३	१८
उपरिष्ठात् सोमार्गा	... ७६३	१५
उपवादश्च तद्वत् ६२८	२
उपसत्सु बावदुहं ६०५	२
उपस्तराभिधारणयोः	... ३३७	१४
उपांमुयाजमन्तरा ६५०	४
उभयपानात् ध्रुवराज्ये वक्त्रः	... ४७३	५
उभयप्रदेशाज्ज्ञेति चेत्	... ६१०	७
उभयसाक्षि चैवमेकार्थापत्तेः	... २२८	१४
उभयसाक्षि नैमित्तिकं	... ५०८	११
उभयसाक्षि विन्वजिह्वदिभागः	... ५४४	२
उभयोरविशेषात् २३२	४
उभयोच्चाङ्गसंयोगः ८३६	१८
उभयोस्तु विधानात् ६५८	१०

च

ऋग्गुणत्वाज्ज्ञेति चेत् ११२	११
ऋगवा स्यादाप्तातत्वात्	... २७२	१३
ऋजीवस्य प्रधानत्वात्	... ५७४	१
ऋत्विगदानं धर्ममाचार्यै	... ३४७	१२

ए

शब्द	पङ्क्तौ
एकं वा चोदनैकत्वात् ...	८४ १२
एककपालाणां वैश्वदेविकः ...	१७ ९
एककपालैन्नामौ च तद्वत् ...	१६ १०
एककर्म्मणि विकल्पः ...	८२ १२
एककर्म्मणि श्रितृत्वात् ...	८४५ १२
एकत्रिके ऋचादिवु ...	४८२ ७
एकत्वादिकभागः स्यात् ...	५६० ७
एकत्वेऽपि गुणानपायात् ...	२५६ १०
एकदेशकालकर्त्तृत्वं ..	७०१ २
एकत्रये संस्काराणां ...	७८७ १८
एकधेत्येकसंयोगात् ...	२५४ ५
एकधोपहारे सहत्वं ...	३४४ ४
एकयूपश्च दर्शयति ..	७४२ २०
एकचंस्यानि वच्चे स्युः ...	५२७ २
एकवाक्यत्वाच्च ..	३१० १२
एकस्तु समवायात् ...	२५८ १७
एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ...	३३१ ८
एकस्य वा गुणविधिर्न्यैकत्वात् ...	७६१ ५
एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् ..	४५१ ६
एकस्यां वा लोमस्यावृत्तिधर्मेत्वात् ...	४८४ १६
एकाग्रित्वात् ...	७२६ २
एकाग्रिवच्च दर्शनम् ...	८०२ २१
एकादशिनवत् ...	५२० १३
एका पक्षेति धेनुवत् ...	४२२ १६

अनन्त	हठे	पङ्क्ति
एकार्थत्वादविभागः स्यात् ...	२२६	११
” ” ” ...	३४७	२
एकार्थत्वमिति चेत् ...	५७०	१७
एकार्थास्तु विकल्पेरन् ...	८४५	१८
एकाहदा तेषां समत्वात् स्यात् ...	१०५	१६
एके तु कर्तृसंयोगात् ...	४२८	१५
एके तु अतिभूतत्वात् ...	४२४	१६
एकेनापि समाप्येत ...	६७०	१३
एकेवाद्याशङ्कत्वात् ...	८०२	५
एकैकशब्दविप्रतिषेधात् ...	१५८	४

 ऐ

ऐकशब्दात्तथाज्ञेषु ...	६७८	८
ऐकशब्दादिति चेत् ...	६७२	३
ऐकसंख्यमेव स्यात् ...	१०७	२३
ऐकादग्निनेषु सौख्यस्य ...	७५	१७
ऐकार्थ्याश्च तदभ्यासः ...	२०१	१७
” ” ...	२०३	७
ऐकार्थादव्यवायः स्यात् ...	६६४	१६
ऐकार्थाह निरन्येत ...	८३	२०
ऐकार्थाह निरन्येत अतितः ...	६१६	३
ऐकार्थ्ये नास्ति वैदप्यमिति चेत् ...	२६	१६
ऐक्यवाक्यस्यास्यवचनात् ...	५०६	१६

ओ		उठ	पङ्की
अपव			
ओदनो वाग्नसयोगात्	..	३२६	११
ओदनो वा प्रयुक्तात्	...	३२८	१०

औ			
औत्तरवेदिनाः	...	३३	५
औत्पत्तिष्वे तु ब्रह्मसो विकाराः	...	३७८	२०
औषधं वा विघ्नदत्तात्	...	८८	१

क			
कखडूयने प्रत्यङ्गं	...	७६१	१५
कपाणविकारो वा	...	३२७	१०
कपाणानि च कुम्भीवत्	...	७८६	१२
कपाणेऽपि वधेति चेत्	...	८६७	६
करिष्यदक्षणात्	...	७६६	१२
कर्तुः स्यादिति चेत्	...	६४६	६
कर्तृभेदस्तथेति चेत्	...	७२३	७
कर्तृविधेर्नानार्थत्वात्	...	६६६	३
कर्तृसंस्कारो वचनात्	...	५६२	१
कर्म च ब्रह्मसंयोगार्थम्	...	३१०	६
कर्मजे कर्म यूपवत्	...	३७	७
कर्मस्यः एकशब्दः	...	५०	२१
कर्मस्यैकशब्दात्	...	३८८	७
कर्मस्यैकप्रवृत्तित्वात्	...	७६	११
कर्मस्योक्तु प्रकरणे	...	६४७	६
कर्मस्थारम्भमाश्रयात्	...	६७५	१५

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
कर्म वा विधिलक्ष्यम् ...	१६१	४
कर्मसन्तानो वा ...	८५४	१
कर्मक्षपीति चेत् ...	४६४	१
कर्माभावादेवमिति चेत् ...	१७६	१४
” ” ” ...	१७६	८
कर्मार्यत्वात् प्रयोगे ...	६६८	८
कामसंयोगात् ...	५२०	३
कामसंयोगे तु ...	५११	१२
कामेष्टौ च दानश्रद्धात् ...	३६०	६
काम्यानि तु न विद्यन्ते ...	३६६	१८
कार्तृत्वं वा स्यात् तथाभावात् ...	२७७	६
कार्यत्वादुत्तरयोः ...	४७१	१३
कालभेदान्निति चेत् ...	७०८	१७
कालभेदे त्वावृत्तिः ..	७१४	१६
कालवाक्यभेदाच्च ...	८२६	१
कालस्येति चेत् ...	२३०	१३
कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ...	८४७	४
कालाभ्यासेऽपि ...	१०२	१०
कृतत्वानु तथा क्षीमे ...	६४६	४
कृत्वविधानाद्वा ...	७२	१
कृत्वलेख्यार्थोपादयाः स्यात् ...	३३७	२
कृतवदालुमानेनाभ्यसे... ..	६८०	१२
कृतोच्च तद्वत्त्वात् ...	६१६	१८
कृत्यन्तरे वा ...	६१७	१६
कृत्यन्तरेषु पुनर्वचनम् ...	६७४	१४

कृत्वा			पृष्ठे	पङ्क्तौ
कृत्यार्थानामिति चेत्	७७४	७
कर्मकोपपन्नं यौगपद्ये स्यात्	६६३	८
कामादुपजनोऽन्ते स्यात्	४८०	१५
कृत्य-कृत्य-	६१	१
कृत्येषु तु विकल्पः स्यात्	८६३	६
क्रियाकामार्थज्ञेयत्वात्	६७६	२
क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात्	२८१	११
क्रिया वा देवतायत्वात्	८२६	११
क्रिया वा सुखावदानपरिमाणात्	३३६	६
क्रिया वा स्यात्	२६६	१६
क्रिया स्यात्कर्मभावात्	३७४	६
क्रियेत वार्थवादत्वात्	३३८	६
क्रियेतन् वार्थनिर्दिष्टेः	२२६	५
कचिद्विधानाम्नेति चेत्	६६८	१०

ग

गन्धोदनायां	१०१	४
गन्धादुपपन्नः	१०५	५
गन्धेषु दादन्नाद्यस्य	७७	१७
गते कर्माधिक्यञ्चवत्	३७२	१५
गन्धस्य च तदादिषु	७८	६
गानसंयोगाच्च	१८६	१२
गायत्रीषु प्राज्ञतीनाम्...	१०६	५
गुणकामेभ्यश्चितत्वात्	८१	४
गुणकावविकाराच्च	७६८	१८

खण्ड	श्लो	पङ्क्ति
कर्म वा विधिगच्छन्तम् ...	१६१	४
कर्मसन्तानो वा ...	८५४	१
कर्मसंप्रति चेत् ...	४६४	१
कर्माभावादेवमिति चेत् ...	१७६	१४
” ” ” ...	१७६	८
कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ...	६६८	८
कामसंयोगात् ...	५२०	१
कामसंयोगे तु ...	५११	१२
कामेष्टौ च दानप्रभृतात् ...	२६०	६
काम्यानि तु न विद्यन्ते ...	२६६	१८
कार्त्तृत्वं वा स्यात् तथाभावात् ...	२७७	६
कार्यत्वादुत्तरयोः ...	४७१	१३
काकभेदाच्चेति चेत् ...	७०८	१७
काकभेदे त्वावृत्तिः ..	७१४	१६
काकवाक्यभेदाच्च ...	८२६	१
काकस्येति चेत् ...	२३०	१३
काकान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ...	८४७	४
काकाभ्यासेऽपि ...	१०२	१०
कृत्स्नत्वात् तथा कोमे ...	६४६	४
कृत्स्नविधानाद्वा ...	७२	१
कृत्स्नोन्वयकोपादपाकः स्यात् ...	३३७	२
क्रतुवदालुमानेनाभ्यक्षे... ..	६८०	१२
क्रतोच्च तदुच्यत्वात् ...	६१६	१८
क्रत्वन्तरे वा ...	६१७	१६
क्रत्वन्तरेषु पुनर्भ्यसम् ...	६४४	१४

खण्ड			पृष्ठ	पङ्क्तौ
कृत्यार्थावामिति चेत्	७७४	७
कर्मकोपच यौगपद्ये स्यात्	६६३	८
कमादुपजनोऽन्ते स्यात्	४८०	१५
कवच-अयच-	६१	१
कयद्येव तु विकल्पः स्यात्	८६३	६
क्रियाब्रामर्शशेषत्वात्	६७६	२
क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात्	२८१	११
क्रिया वा देवतार्थत्वात्	८२६	११
क्रिया वा मुखावदानपरिमाणात्	३३६	६
क्रिया वा स्यात्	२६६	१६
क्रिया स्याद्वर्त्ममात्राब्राम्	३७४	६
क्रियेत वार्थवादत्वात्	३३८	६
क्रियेरन् वार्थनिर्णेतः	२२६	५
कचिद्विधानाग्रेति चेत्	६६८	१०

ग

गच्छोदगावां	१०१	४
गच्छादुपचयः	१०५	५
गच्छेव दादग्राहस्य	७७	१७
गते कर्माखियच्चवत्	३७२	१५
गच्छस्य च तदादिषु	७८	६
गानक्षयोगाच्च	१८६	१२
गायत्रीषु प्राङ्गतीनाम्...	१०६	५
गुह्यकामेभ्यश्चितत्वात्	८१	४
गुह्यकावविकाराच्च	७६८	१८

शब्द	हठे	कुतो
मुखत्वेन देवताभुतिः ...	८६	८
मुखमुखविशेषाच्च ...	३२७	१६
मुखलोपे च मुख्यस्य ...	३७५	२
मुखविधिक्षु न गृहीयात्	३०	१४
मुखशब्दस्तथेति चेत्	१७०	५
” ” ” ...	१७१	६
मुखादयश्चत्तम् ...	४६७	७
मुखाद्वा अक्षशब्दाः ...	१०६	४
मुखागाच्च परार्थत्वात्	६५५	१२
” ” ” ..	६५८	१६
मुखार्थत्वादुपदेशस्य ..	८५७	१३
मुखावेशच्च सर्व्वञ्च ...	११२	२५
मुखेऽपीति चेत् ..	३२१	११
मुखो वा अयमर्थत्वात्	२६२	५
मुखो वा स्यात् ..	३२०	१
गृहपतिरिति च ..	८७७	१८
गोत्ववच्च समन्वयः ..	१०६	१०
ग्रहश्च वा गृहत्वात् ..	६३८	१८
ग्रहश्च समानविधानं स्यात्	६३६	६
ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ...	६११	१७
ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ...	१६४	१८
ग्रहणार्थञ्च पूर्व्वमिष्टे	८५	१५
ग्रहाणां देवतान्वये ...	४७२	८
ग्रहाणाञ्च सम्प्रतिप्रतौ	३२२	७
ग्रहाभावे च तद्वचनम्	३२२	१७

च

शब्द			४४	पङ्क्तौ
चतुर्थे चतुर्थेऽह्न्यहीनस्य	५०४	१२
चतुर्धाकारणे च निर्दिष्टात्	८८०	१२
चत्वरिविर्विकारः स्यात्	३२५	१८
चत्वरब्दाच्च	८८	६
चरौ वा निष्प्रदग्नात्	३३२	५
चोदनागामनाश्रयाक्षिप्तेन	४२२	६
चोदनापृथक्त्वे लैक्यत्वम्	७७६	१४
चोदनाप्रसुत्वाच्च	३८६	८
चोदना निष्प्रसंयोगे	४३६	१४
चोदना वा कर्मोत्सर्गात्	२६८	४
चोदनाशेषभावाद्वा	५	५
चोदनासमुदायात्	१५८	५
चोदनासामान्याद्वा	४६	१६
चोदनासु त्वपूर्वत्वाक्षिप्तेन	४८५	६
चोदनाैकत्वाभाजसूये	७६६	२
चोदिते तु परार्थत्वात्	१७२	११

छ

छन्दसि तु यथादृष्टम्	२४४	५
छन्दोव्यतिक्त्वात्	५२४	६

ज

जगत्सामि सामाभावात्	५०६	५
		एवं	५०७	४

अथ	पृष्ठे	पङ्क्तौ
महाभाष्यार्थवृत्ता ..	२५०	२
मातिनैमित्तिकं वधास्यानम् ..	२२६	११
	२३८	६
मात्मन्तरेषु मेरः स्यात् ..	७८६	२
जीवत्ववचनमायुराग्निबलदर्थत्वात् ..	३०३	१०
बुद्धोतिचोदनां ..	११०	२३
जैमिनेः परतन्मापत्तेः ..	८०३	४
ज्यौतिहोक्त्वसु दक्षिणाः ..	४६८	१

त

तचोदना वेष्टेः ..	१२३	२१
तच्छ्रुतौ चान्यद्विद्वात् ..	३२८	१
तत्तच्च तेन सम्बन्धः ..	१४०	१
तत्तच्चावचर्षं ..	१६८	२०
ततोऽपि बावदुक्तं स्यात् ..	५६६	२
तत्तत्काणां त्वावर्त्तेव ..	७५४	११
तत्तत्काणास्तु ..	७४३	१०
तत्तत्काणो वा प्रसरवत् ..	७४७	१०
तत्पृथक्त्वच्च दर्शयति ..	४०१	७
तत् प्रविनिष्पद्य ..	२०१	११
तत्प्रतिषेधे च ..	२८५	३
तत्प्रयुक्तत्वे च ..	१४६	२०
तत्प्रवृत्तिर्भवेत् स्यात् ..	७६	११
तत्प्रवृत्त्या तु तन्मस्य ..	८४०	१५
तच्च दानं विभागेन ..	४१५	१३

कण्ड	पङ्क्तौ	पङ्क्तौ
तथाभावाद्यनिः	२५७	७
तथाभावस्य हेतुत्वात्	२५८	१७
तथाविप्रविद्धः	२६२	१८
तथाहर्गंजे	५७५	६
तथौषधानि चोद्यन्ते	२२६	१८
तत्संस्कारभूतेषु	६८०	१३
तथा कर्म्मोपदेशः स्यात्	६७८	११
तथाभिह्वयोः	६१६	८
तथा च विह्वदर्थम्	३२६	१८
” ”	८२३	१८
” ”	५१५	६
तथा च खोमचमसः	८२६	५
तथा चान्यार्धदर्थम्	८८	२६
” ”	१०२	१
” ”	१६८	६
” ”	३५२	५
” ”	६८६	१७
” ”	६५५	१
” ”	६८६	१७
” ”	७००	८
” ”	७०५	६
” ”	७१०	१५
” ”	७७०	१५
” ”	७७६	११
” ”	७८०	२०

शब्द	पङ्क्ति	श्लोक
तथा चान्वार्यदृष्टं नम्	८२४ ६
तथा चान्वार्यदृष्टं नम् कामुकावनः	८२५ ७
तथाव्यभामाभिः	८२६ १५
तथा तद्व्यहरे स्यात्	८२७ १५
तथा प्रवःप्रतिवेद्यः	८२८ १५
तथा पूर्ववति स्यात्	८२९ १७
तथानिघारकस्य	८३० १७
तथाभूतेन सयौमात्	८३० ८
तथारम्भासमवायादा	८३१ ६
तथावच्छेदकम्	८३२ २
तथावच्छेदः सीमात्	८३३ ४
तथा प्रवसुपेतत्वात्	८३४ १५
तथा शरेष्वपि	८३५ १५
तथाश्रिते	८३६ ८
तथा स्यादभ्यन्तरकस्यावा	८३७ १५
तथेतरस्मिन्	८३८ १
”	८३९ ४
”	८४० ८
”	८४१ १२
तथेह	८४२ १
तथेहापि स्यात्	८४३ १८
तथेकार्यधिकारे	८४४ २
तथोत्तरस्यान्तवौ	८४५ ८
तथोद्वपतिः	८४६ २२
तदपेक्षया	८४७ १८

अपव	श्लो	पङ्क्तौ
तदभावेऽभिवत्	२३१	११
तदभ्यासः	१८८	१८
	एवं २०२	५
तदर्थमिति चेन्न	६५७	७
तदावयवेषु स्यात्	७१०	१८
तदावृत्तिन्तु जैमिनिः	१०३	१
तदुक्तदोषम्	१८८	१७
	एवं १८०	१२
तदुत्पत्तेर्वा	८५२	११
तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः	२२४	२
तद्वृत्त्यर्थं वचनात्	१८२	४
तद्देशानां वायस्येयमात्	५१२	७
तद्देशानां वा संघातस्य	१५४	१०
तच्च तथेति चेत्	७५६	१३
तच्चूतस्यानादभिवत्	७५५	१२
तद्युक्तञ्च कालमेदात्	८०८	२१
तद्युक्तस्येति चेत्	१५०	१
तच्च देवतायां स्यात्	६५०	१७
तन्ममध्ये विद्यागाहा	७८८	५
तन्ममध्ये विद्यागाहा	८३०	५
तन्मिसमवाये	७८७	११
तन्मिष्ववर्ष	१०७	६
तन्मायत्वात्	६८५	१४
”	८५२	४
तस्मिन् अपयश्नुते	८८	८

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
तस्मिन् पेयसम्	३२३	८
तस्मिन् संज्ञाविशेषः स्युः	२७	२१
तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात्	८७३	१८
तस्मिन् सोमः प्रवर्त्तते	१२०	६
तस्य च क्रिया ग्रहणार्था	२७	७
तस्य च देववार्थत्वात्	८७१	१
तस्य च पापदर्शनात्	८३	१०
तस्य धेनुरिति गवां	३१८	२
तस्य बाष्पानुमानिकम्	६३१	३
तस्याग्रयणात्	३८७	१३
तस्यान्तु वचनात्	२७२	२०
तस्यान्तु स्यात्	३०८	६
तस्योभयथा प्रवृत्तिः	५२०	७
वादर्थाद्वा	२५२	८
वाग्नीयां प्रकरणात्	६३१	६
वाग्धां वा सङ्घ	६३०	१७
वावाच कृत्ववचनात्	२६५	१८
मुज्यधर्मात्वाच्च	५१५	३
मुज्यवचाभिधाय	६३१	१६
मुज्या च प्रसूता गुणे	३८८	६
मुज्यानां तु यौगपद्यम्	६८३	१८
मुज्येव नाधिचारः	१५०	१७
इधे वा शिङ्गदर्शनात्	५२७	१२
इधे स्यात्	१८५	८
इतीयसवने	३८८	१०

कृपय			पङ्के	पङ्की
तेन च कर्मसंयोगात्	८६	१
तेन च संज्ञावात्	५५३	८
तेन तर्पणेन यज्ञस्य	१३२	८
		यव	१३५	१२
तेषां वा ह्यवशागतं	५८०	११
तेषाञ्चैकाग्रदानत्वात्	३४०	१
तेषाम्नु वचनात्	३५६	१२
तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात्	३०२	१६
		यव	३०४	१
		यव	३०६	१०
तेषु समवेतानां	७०७	१२
अथस्तथेति चेत्	५३७	१३
अयोदशराभादिषु	८७	१५
निकृष्टेषु धुर्म्ये स्यात्	४८४	७
जिवत्सम्ब	४२३	६
निरुदिति संस्थानेन	५४२	२
निरुददिति चेत्	५४०	१६
अग्नेर्वा शरवत्	५८३	१७
अग्नीवायां	५१७	१०
<hr/>				
	६			
दक्षिणायुक्तवचनाच्च	३४८	३
दक्षिणेऽग्नौ	७१८	१३
दधि वा स्यात्	३७५	१८
दधिसंज्ञातसामान्यात्	८४	१७

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
दध्नुः गुह्यभूतत्वात् ...	८७५	८
दध्नुः स्यान्भूतिर्धामान्वात्	८३	१०
दर्विहोमः ..	११६	९
दर्शनमैष्टिकानां स्यात्	७३	११
दर्शनाच्चान्धपाचस्य ..	११८	१
दर्शयति च ..	१८०	३
दर्शपेये क्रयप्रतिकर्षात्	७३२	१
दर्शमविसर्गवचनाच्च	५५५	७
दर्शमेष्टमिति च ..	५५५	१३
दातुस्त्वविद्यमानत्वात्	५८७	१३
दाने पाकोऽर्थव्यच्छायाः	८०५	१५
दीक्षायाश्चोत्तरस्य ..	७३३	१२
दीक्षितस्य दानहोम-..	६३०	७
दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च	५६४	१७
दीक्षोपसदाच्च ..	७७८	१
दृष्टः प्रयोग इति चेत्	११४	११
” ” ” ..	६८७	१८
देवतया वा नियम्येत ..	१००	१३
देवता तु तदाग्नीहोत्रात् सन्ध्याप्राप्तत्वात्	२५७	१६
देवतायाश्च हेतुत्वं ..	३२३	१
देवतायाश्चनिर्व्वचनं ..	६५२	७
देवता वा प्रयोजयेत् ..	१३७	१८
देशपृथक्त्वात् ..	८९१	३
देशवज्रमुपांशुत्वं ..	१५१	७
दैक्षस्य चेतरेष	७५	३

अक्षरम्	उत्ते	पङ्क्तौ
द्यावोऽक्षयेति चेत् ..	२४८	१२
अवत्वं चाविशिष्टम् ..	६४	३
अथत्वेऽपि समुच्चयः ..	८६६	१०
अथदेवतं तथेति चेत् ..	७०६	१६
अथदेवतवत् ..	७१८	३
अथविकारन्तु पूर्ववत् ..	८६६	२
अथविधिसन्निधौ ..	४०७	६
अथसंख्याहेतुसमुदायं ..	१४६	१३
अथस्य चावर्त्मकानिर्व्यसः ..	७४०	११
अथादेशे तद्वयः ..	३६	२
अथान्तरवद्वा स्यात् ..	७६०	८
अथान्तरे कृतार्थत्वात् ..	७८८	१६
अथान्तरे निवेशात् ..	११०	३
अथेव्यारम्भगमित्वात् ..	४५६	१६
अथोपदेशाद्वा ..	११८	६
अथोर्विधिरिति चेत् ..	३६	५
द्वादशाहस्य व्यूढसमूहत्वं ..	५१८	१७
द्वादशाहस्य सचत्वं ..	५६५	१३
द्वादशाहिकमहर्गणे ..	६३	६
द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वात् ..	७७७	१
द्वादशाहे वचनात् ..	५६८	१७
दिपुरोडाशावां स्यात् ..	६५६	६
दिभागः स्यात् ..	५६०	२
द्विरावादीनाम् ..	६७	८
द्वेभ्यो चाचोदनात् ..	६६१	६

अन्य	पृष्ठ	पङ्क्ति
तथा चान्यार्थदर्शनम् ..	८३४	६
तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकावनः ..	६८३	०
तथाव्यभागाभिः ..	३१६	१५
तथा तद्वग्रहणे स्यात् ..	५८७	११
तथा पयःप्रतिषेधः ..	६८१	१३
तथा पूर्ववति स्यात् ..	११२	१०
तथाभिधारणस्य ..	३०६	१४
तथाभूतेन खयोमाव् ..	३८०	८
तथारम्भासमवायाद्वा ..	३५८	६
तथावच्छेदनम् ..	३३६	२
तथावच्छेदः सीमाव् ..	३७	४
तथा प्रत्युपेतत्वात् ..	८११	११
तथा शरेष्वपि ..	११४	१५
तथाशिरे ..	७६१	८
तथा स्यादध्वरकक्ष्यावां ..	७११	१५
तथेतरस्मिन् ..	११५	१
” ..	६११	४
” ..	६८८	८
” ..	८७२	१२
तथेह ..	६८८	१
तथेहापि स्यात् ..	११३	१८
तथैकार्यधिकारे ..	६१४	२
तथोत्तरस्यान्तौ ..	४५७	८
तथोवृत्तिः ..	४८	२२
तदपेक्षया ..	७७८	१८

शब्द	श्रुते	पङ्क्तौ
तदभावेऽभिवत्	२३१	११
तदभ्यासः :	१८८	१८
	एवं २०२	५
तदर्थमिति चेन्न	६५७	७
तदावयवेषु स्यात्	७१०	१८
तदाद्यत्तिन्तु जैमिनिः	१०३	१
तदुक्तदोषम्	१८८	१७
	एवं १८०	१२
तदुत्पत्तेर्वा	८५२	११
तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः	२२४	२
तदुत्पत्त्यं वचनात्	१८२	४
तद्देशानां वायस्येमात्	५१२	४
तद्देशानां वा संचालस्थ	१५४	१०
तद्वि तथेति चेत्	७५६	१३
तद्वृत्त्यानादभिवत्	७५५	१२
तद्युक्तश्च काणभेदात्	८०८	२१
तद्युक्तस्येति चेत्	१५०	१
तद्वच्च देवतायां स्यात्	६५०	१७
तन्मन्त्रे विधानाद्वा	७८८	५
तन्मन्त्रे विधानाद्वा	८३०	५
तन्मन्त्रमवाये	७८७	११
तन्मन्त्रवर्ष	१०७	६
तन्मन्त्रावत्वात्	६८५	१४
”	८५२	४
तस्मिन् अप्यश्रुतेः	८८	८

कण्ड	पङ्क्ति	श्लोक
तस्मिन् पेवबन्धम्	२२३	८
तस्मिन् संचाविशेषाः स्याः	२०	२१
तस्मिन् संचारकर्म प्रकृतात्	८०३	१८
तस्मिन् सोमः प्रवर्त्तते	१२०	६
तस्य च क्रिया ग्रहणार्था	२०	०
तस्य च देवतार्थत्वात्	८०१	१
तस्य च पापदर्शनात्	८३	१०
तस्य धेनुवृत्ति मवा	८१८	२
तस्य वाप्याशुमानिकम्	६३१	३
तस्याग्रयणात्	८८०	१०
तस्यान्तु वचनात्	२०२	२०
तस्यान्तु स्यात्	३०८	६
तस्योभयथा प्रकृतिः	५२०	०
वादर्थादा	३५२	८
वाग्नीया प्रकरणात्	६५१	६
वाग्नी वा सप्त	६००	१०
वासाच्च कृत्स्नवचनात्	२१५	१८
मुज्यधर्मत्वाच्च	५१५	३
मुज्यवचाभिधाय	६०१	१६
मुज्या च प्रसूता गुणे	३८८	६
मुज्यानां तु यौगपद्यम्	६८३	१८
मुज्येषु नाविचारः	१५०	१०
इचे वा निरुद्धदर्शनात्	५२०	१२
इचे स्यात्	१८३	८
इतीयसवने	३८८	१०

अथ			पङ्के	पङ्की
तेन च कर्मसंयोगात्	८६	१
तेन च संस्रवात्	५५३	८
तेन तर्पेण यज्ञस्य	१३३	८
		एवं	१३५	१२
तेना वा हवदानत्वं	५८०	११
सेवासैकावदानत्वात्	३४०	१
सेवान्तु वचनात्	३५६	१२
सेवामग्रत्वविभिन्नत्वात्	३०२	१६
		एवं	३०४	१
		एवं	३०६	१०
तेन समवेतानां	७०७	१२
नयस्येति चेत्	५२७	१३
त्रयोदशरात्रादिषु	८७	१५
त्रिकलृप्ते धुर्वे स्यात्	३८३	७
त्रिवत्सस्य	३२३	६
त्रिद्वि संख्यात्वेन	५४२	२
त्रिद्विदिति चेत्	५४०	१६
अग्नेर्वा शरवत्	५८३	१७
अग्नीकायां	५१७	१०
<hr/>				
	६			
दक्षिणायुक्त्वचनाच्च	३४८	५
दक्षिणेऽग्नौ	७१८	१२
दधि वा स्यात्	३७५	१८
दधिसंघातसामान्यात्	८३	१७

अध्याय	श्लो	पङ्क्ति
दशसु मुखभूतत्वात् ...	४७५	८
दशः स्यान्भूतिधामान्यात्	८३	१०
दर्विहोमः ..	११६	२
दर्शनमैष्टिकानां स्यात्	७३	११
दर्शनाधान्यपात्रस्य ..	११८	१
दर्शयति च ..	१८७	३
दशपेये अयमतिशयात्	७३२	१
दशमविसर्गवचनाच्च	५५५	७
दशमेऽह्निति च ..	५५५	१३
दातुं विद्यमानत्वात्	५८७	१३
दाने पात्रोऽर्थवच्छाः	४०५	१५
दीक्षायाश्चोत्तरस्य ..	७३३	१२
दीक्षितस्य दानहोम-..	६३०	७
दीक्षितादीक्षितश्चपदेशश्च	५६४	१७
दीक्षोपसदाच्च ..	७७८	१
दृष्टः प्रयोग इति चेत्	११४	११
” ” ” ..	६८७	१८
देवतया वा नियम्येत ..	१००	१४
देवता तु तदाश्रीहात् सम्प्राप्तत्वात्	२५७	१६
देवतायाश्च हेतुत्वं ..	३२३	३
देवतायाश्च निर्वचनं ..	६५२	७
देवता वा प्रयोजयेत् ..	१३७	१८
देशपृथक्त्वात् ..	८९	४
देशबद्धमुपायत्वं ..	१५१	७
देशस्य चेतरेष	७५	४

शब्द	उत्ते	पङ्क्तौ
आवोसथेति चेत् ..	२४८	१२
अवत्वं चाविश्लिष्टम् ..	६४	३
अथत्वेऽपि समुच्चयः ..	८६६	१०
अथदेवतं तथेति चेत् ..	७०६	१६
अथदेवतवत् ..	७१८	३
अथविकारन्तु पूर्ववत् ..	८६६	२
अथविधिसन्निधौ ..	४०७	६
अथसंख्याहेतुसमुदायं ..	१४६	१३
अथस्य चाकस्मिन्कालनिव्यक्तेः ..	७४०	११
अथादेशे तद्व्यः ..	३६	२
अथान्तरवद्वा स्यात् ..	७६०	८
अथान्तरे कृतार्थत्वात् ..	७८८	१६
अथान्तरे निवेशात् ..	११०	३
अथेव्यारम्भगामित्वात् ..	४५६	१६
अथोपदेशाद्वा ..	११८	६
अथोर्विधिरिति चेत् ..	३६	५
दादग्राहस्य व्यूढसमूहत्वं ..	५१८	१७
दादग्राहस्य सत्त्वं ..	५६५	१३
दादग्राहिकमहर्गणे ..	६३	६
दादग्राहे तत्प्रकृतित्वात् ..	७७७	१
दादग्राहे वचनात् ..	५६८	१७
दिपुरोडाश्रायां स्यात् ..	६५६	६
दिभागः स्यात् ..	५६०	२
द्विराज्ञादीनाम् ..	६७	८
द्वेभ्यो चाचोदनात् ..	३६१	६

सूचक			पृष्ठ	पङ्क्ति
द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्	१८२	८
द्वार्थत्वश्च विप्रतिषिद्धम्	७	१४

घ

धर्ममात्रे त्वदर्शनात्	६७६	१२
धर्मस्यार्थकृतत्वात्	२२१	१३
धर्मादा स्यात् प्रजापतिः	६११	१२
धर्मावुग्रहाच्च	८७	१८
” ”	८६	११
” ”	८३	१२
धारणार्थत्वात् सोमे	८११	४
धारणे च परार्थत्वात्	६८०	६
धारासंयोगाच्च	५११	७
धूर्व्यं व्यपीति चेत्	४६०	१७
धेनुवचान्धरक्षिणा	४२७	१३
धौवादा कर्मसंयोगात्	६५०	१२

ग

न कर्मण्यः परार्थत्वात्	८६७	१२
न कर्मसंयोगात्	४७१	४
” ”	६७२	१२
” ”	८१६	१७
” ”	८१६	१२
न कालभेदात्	४८५	१३
न कृतकस्य पुनःप्रयोगात्	७५७	११

कृत्वा			हठे	पङ्क्तौ
न गुणार्थज्ञानत्वात्	२६३	१
न गुणार्थत्वात्	८९३	१०
न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च	६३६	१७
न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात्	३८८	१
न चानङ्गं	६५५	६
न चान्येनान्येन	३४८	७
न चाविशेषात्	४०१	१३
न चोदन्यं प्रकल्पयेत्	६२५	१६
न चोदनायः	१३७	४
न चोदनाप्रचक्षात्	७६६	१३
न चोदनाभिन्नमन्वात्	३७८	७
न चोदनाविशिष्टेयत्वात्	७०७	३
न चोदनेकत्वात्	६१८	१६
न चोदनेकदाक्यत्वात्	७३०	३
न चोदितत्वात्	४८४	६
न सत्प्रधानत्वात्	१८६	१८
न सदाशीघ्रात्	३७०	७
न तद्रूपवचनात्	३१८	७
न तुल्यत्वात्	५८७	५
न तुल्यहेतुत्वात्	६२१	१६
न तूत्पन्ने यस्य	२८९	१८
न श्रवित्वाधिकारोऽपि	६४३	१८
न स्वतत्प्रकृतित्वात्	३५५	२१
न दक्षिणपञ्चत्वात्	३५४	७
न दिङ्मात्रत्वात्	७२५	७

अथवा	वृत्ते	पङ्क्तौ
न ह्यर्थत्वात्	३२६	१७
न निष्पापश्रेयसात्	३७७	३
न परार्थत्वात्	१७७	७
न परार्थत्वात्	१७८	१७
न पूर्ववत्त्वात्	१०	३
न प्रकृतावच्छेदसंयोगात्	५४०	१८
न प्रकृतावपीति चेत्	१२२	२१
न प्रकृतावच्छेदत्वात्	६१४	१७
न प्रयोगसाधारण्यात्	७५६	३
न प्रविद्धग्रहत्वात्	५६३	१७
न प्राङ्निबन्धात् तदर्थं हि	८१८	५
न भक्तित्वात्	३७	१८
न यच्चक्ष्यान्मृत्तित्वात्	१५३	१३
न बौद्धिकानाम्	११८	१३
न वा, कृतत्वात्तदुपदेशो हि	८२०	११
न वाक्यश्रेयसात्	७२	१८
	एवं १२५	१३
न वा ज्ञाननिष्ठानात्	६५	६
न वाङ्मूढत्वात्	३०८	२०
न वा परार्थत्वात्	४७४	१
न वा प्रधानत्वात्	५१७	३
न वार्थधर्मत्वात्	६६	१३
न वार्थान्तरसंयोगात्	३३१	१३
न वाऽविरोधात्	८४१	१
न वा शब्दप्रचक्षात्	५८३	१८

कण्व			४४	पङ्क्तौ
न वा संस्कारशब्दत्वात्	४७४	१५
न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात्	४७७	२१
न वा खाद्याकारेण	१२०	११
न विंशतौ दशेति चेत्	१०७	१६
न विधेःशोदितत्वात्	६६८	१४
न वैदिकमर्थनिर्देशात्	४८	१५
न वैश्वदेवो हि	८१३	१५
न वेत्यतिवाक्यत्वात्	७४८	१
न व्यर्थत्वात्	३६	१७
न शब्दपूर्वत्वात्	६३०	१
न शास्त्रजन्यत्वात्	७६०	८
न कृतिप्रतिषेधात्	७५६	३
न संयोगपृथक्त्वात्	८१२	८
न सन्निपातित्वात्	७६४	१०
न समत्वात् प्रयोजनवत्	५३७	१७
न समवायात्	१७०	२०
		एवं	१७१	१५
” ”	७२३	११
नाचोदितत्वात्	२३३	१०
नाधिकारिकत्वात्	२३१	१८
नानार्थत्वात् सोमे	८०४	१०
नाना वा कर्त्तृभेदात्	७२६	७
नानाहानि वा संघातत्वात्	१०१	१६
नान्यार्थत्वात्	८२२	१
वाप्रकरत्वात्	२३०	१७

शब्द	४८	कुटी
वास्तव्यौत्पत्तिकत्वात् ..	३२	१६
वार्थपृथक्त्वात् ..	६७२	८
	एवं ६७३	९
वार्थान्यत्वात् ..	३३६	८
वार्थाभावात् ..	६१३	८
" "	२३	५
वास्तव्यधर्मत्वात् ..	३८०	१२
वास्तव्यत्वात् ..	७५६	२०
वास्तव्यत्वात् ..	५८५	१३
वास्तव्यत्वात् ..	१५०	५
" "	८२८	१५
" "	८३६	१०
वासंज्ञानात् कपालवत् ..	३२१	१८
वास्तव्यधारात् ..	१२	१०
वास्तव्यत्वात् ..	२६३	१३
निष्क्रियानाम् पूर्वस्य ..	७८	१०
नित्यधारणात् ..	८७५	३
नित्यधारणे विवक्ष्यः ..	८७३	११
नित्यानुवादो वा ..	६०९	१८
निमित्तविघ्नात्वात् ..	५०८	८
नित्यमो वक्तव्यते ..	२६०	२
नित्यमो वा श्रुतिविघ्नात् ..	१८३	८
नित्यमो बोध्यभावितात् ..	२३८	१८
निर्दिष्टस्येति चैव ..	८२८	११
निर्दिष्टाद्वा वैदिकानां स्यात् ..	८२३	९

कण्ठ		पृष्ठ	सङ्को
निर्देशादा व्यवतिष्ठेरन्	..	२२६	१७
निर्मन्त्र्यादिषु चैवं	३०	२२
निर्व्वपय्यजवगच्छरञ्ज	७८६	१३
निवृत्तिर्वा कर्मभेदात्	..	७९	१७
निवृत्तिर्व्वार्थोपात्	२२०	१३
निश्चिद्यञ्चे	८२८	७
निष्कासस्याकथ्ये	७३३	७
निष्पन्नग्रहणाग्निति चेत्	..	११६	१३
निष्प्रामिधावात्	३६८	१७
नेतरार्थत्वात्	१६	३
नैकदेशत्वात् पशुवत्	७०६	८
नैकव्यपदेशात्	५५६	१३
नैमित्तिकं तूत्तरात्वम्	२००	१७
		सर्वं २०३	३
नैमित्तिके तु काष्ठत्वात्	..	३८०	७
नैष्कर्म्यं केच संस्तवाच्च	..	३५०	८
नोत्तरेनैकवाक्यत्वात्	७२१	१३
नोत्पत्तिशब्दत्वात्	२३८	१५
नोपदिष्टत्वात्	७७१	१२
नौत्पत्तिकत्वात्	२२	६
न्याय्यानि वा	८०५	१५

प

पक्षे संख्या सहस्रवत्	..	५५३	५
पक्षप्रारदीयाकथेति चेत्	..	७२६	११

शब्द	उत्ते	पङ्क्तौ
पक्षसङ्घरेष्वर्थवादातिदेशः ..	१४	१५
पक्षीसंयोजनान्तत्वं ..	१५८	१२
पयो वा कालसामान्यात् ..	८३	१७
पयो वा तत्प्रधानत्वात् ..	८३	१
पराक्शब्दत्वात् ..	४८८	१५
परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ..	१८३	१६
परार्थान्येको यजमानगणे ..	८७५	११
परार्थेन त्वर्थसामान्यं ..	२२५	८
परिक्लयच्च तादर्थ्यात् ..	३५३	६
परिक्लयच्च लोकावत् ..	४१६	८
परिक्लयार्थं वा ..	३४८	१०
परिक्लयाविभागाद्वा ..	५६८	५
परिक्लीतवचनत्वाच्च ..	३४८	१४
परिमाणवृत्तानिधने न स्यात् ..	६८१	८
परिधिर्द्व्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ..	८३५	४
परिसंख्यार्थं अवयवं ..	४२	२०
परेषां प्रतिषेधः स्यात् ..	३८२	१६
परेषु चाग्रशब्दः ..	५१२	१७
परो नित्यानुवादः स्यात् ..	२८६	८
पर्यभिक्करणाच्च ..	८३	१
पर्यभिक्कृतानामुत्सर्गे ..	२८३	१४
” ” ..	७२६	२
यवमानवविश्वैकतन्त्रान् ..	७७४	१५
यवमाने स्याताम् ..	४५३	७
यथावपीति चेत् ..	३१८	१३

अवयव	पृष्ठ	पङ्क्तौ
यस्यः पुरोडाशविकारः ६२	१३
यस्यगच्छे जुन्मीश्वर- ७८३	१६
यस्यत्वं चैकग्रन्थात् १८१	१६
यस्यपुरोडाशस्य च ६२	६
यस्यसवनीयेषु विकल्पाः ८३६	१८
यस्यस्त्वेवं प्रधानं स्यात् २७०	४
यस्योरेकहविर्द्धं ५७७	२
यस्योश्च विप्रकर्षस्तन्ममध्ये विधानात् ८३८	४
यस्यौ च शिङ्गुर्धनात् ७४	१७
यस्यौ च सपुरोडाशे ७५१	६
यस्यौ तु षोडशैकत्वात् ७११	४
यस्यौ तु संश्रुते ८२७	११
यस्यतिरेकश्च ७८१	७
यस्यतिरेके चैकस्य भावात् ५५७	१
यस्यभिधानाद्वा १८०	१७
यस्यानन्तर्यात् ६४	१
याकस्य चात्मकारितत्वात् ४०६	६
याख्येस्त्वसृतिभूतत्वात् ७४६	११
यात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् ८०५	१०
यार्थ्यब्रह्मोमयोक्त्वप्रवृत्तिः ३२६	१८
यान्युक्तं वा तस्य ८३७	११
यिद्व्यार्थत्वाच्च संयवनम् ३३४	२
युरक्तादैन्द्रवायवस्य ५१४	२
युववापनयात् सक्ताकत्वम् ३४६	१२
युववापनयो वा ३४६	१

अपम	पृष्ठे	पङ्क्ति
सुरोडाशास्त्रामित्वधिकृतानां	॥ ६४३	८
पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य	॥ ६८५	२०
पूर्वस्मिन्नामन्मत्वदर्शनात्	॥ ६८५	८
पूर्वस्मिन्नावभ्यस्य दर्शनात्	॥ ७३३	७
पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात्	॥ ८८	१७
पूर्वस्य तुल्यकाजत्वात्	॥ ६२०	१९
द्वयस्याद्विधितः परिमाणं स्यात्	॥ ६८८	१६
द्वयस्यद्वये वामपूयत्वात्	॥ ६३५	७
द्वयदाज्यवहाङ्गां गुणशास्त्रं स्यात्	॥ ५६७	१८
द्वयदाज्ये समुच्चयात्	॥ ६९०	१०
द्व्यर्थेऽन्यत्रचन्तरात्	॥ ७६८	१६
द्व्यर्थे वा ज्ञतदर्शत्वात्	॥ ५४४	१७
द्व्यर्थे वा प्रकृतिः	॥ ५४०	९
द्व्ये रसमोजनमाहत्ते	॥ ५४६	१४
द्व्यस्य युगपद्विधेः	॥ ५३३	३
द्व्यहाहत्तौ आग्रयणस्य	॥ ५२२	१५
द्वौर्वाप्यंश्चाभ्यासे	॥ ७०९	९
प्रकरणविशेषाच्च	॥ २४७	१७
प्रकृतिकाशान्तोः	॥ ७६५	१७
प्रकृतिदर्शनाच्च	॥ ७८६	१९
प्रकृतिजिज्ञासयोगात्	॥ ७३४	२
प्रकृतिवत् तस्य	॥ २८६	३
प्रकृतेरिति चेत्	॥ ३७	१६
प्रकृतेर्याविकाशात्	॥ ५४९	१५
प्रकृतौ चाभावदर्शनात्	॥ ७८५	१९

शब्दम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनम्	२३७	१४
प्रकृतौ वा द्विष्टत्वात् ..	३६६	१
प्रकृत्यनुपरोक्षश्च	३६२	१६
	एवं ३६६	१७
प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्वाभास्याः क्रियेरन्	७६२	८
प्रकृत्या च पूर्ववत्तद्व्यसत्तेः	६८०	१
प्रमाथे च	२०५	६
	एवं २०७	१
	एवं २१०	१
प्रकृत्यनन्तु ..	७१	१६
प्रकृतादि तच्चेति	१५३	१३
प्रतिकर्षश्च दर्शयति ...	५१३	१५
प्रतिकर्षो वा ..	५१३	६
प्रतिदक्षिणं वा ...	७६८	१३
प्रतिनिधौ आविकारात् ...	२५१	६
प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात्	७३५	२०
प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात्	७३७	८
प्रतिपत्तिर्वा यथान्येषाम्	७६३	३
प्रतिपत्तिस्तु श्रेयत्वात्	८६८	८
प्रतिपत्ती तु ते भवतः	१२७	७
प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत्	७८६	२०
प्रतिप्रस्थातुश्च	३६०	१७
प्रतिषिद्धविज्ञानादा ..	६७८	६
प्रतिषिद्ध-विज्ञानादा ..	६५७	८
प्रतिषेधः प्रदेहे	६१०	३

कर्म	पृष्ठ	श्लो
द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्	१८९ ८
द्वयर्थत्वच्च विप्रतिषिद्धम्	७ १४

घ

धर्ममात्रे तददर्शनात्	६७६ ११
धर्मस्यार्थज्ञतत्वात्	२२१ १६
धर्मादा स्यात् प्रजापतिः	६५१ ११
धर्मावुपहास	८७ १८
" "	८६ ११
" "	८३ ११
धारणार्थत्वात् सोमे	८११ ४
धारणे च परार्थत्वात्	२८० ६
धारासंयोगाच्च	५११ ७
धूर्त्येवपीति चेत्	४८० १०
धेतुवच्चान्वदक्षिणा	४२७ १६
धौवादा कर्मसंयोगात्	६५० १२

ग

न कर्मणः परार्थत्वात्	८६७ १२
न कर्मसंयोगात्	४७१ ४
" "	६७९ १६
" "	८१६ १७
" "	८१६ १२
न कावभेदात्	७८५ १५
न कृतचक्षु पुनःप्रयोगात्	७५७ ११

कृत्			हृ	पङ्क्तौ
न गुणार्थज्ञत्वत्वात्	२६३	१
न गुणार्थत्वात्	८१३	१०
न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च	६३६	१७
न चाङ्गविधिरङ्गे स्यात्	३८८	१
न चानङ्गं	६५५	६
न चान्येकान्येक	३४६	७
न चाविशेषात्	४०१	१३
न चोदन्यं प्रकल्पयेत्	६२५	१६
न चोदनाङ्गः	१३७	४
न चोदनाष्टचक्रात्	७६६	१३
न चोदनाभिधम्बन्धात्	३७८	७
न चोदनाविधिशेषत्वात्	७०७	३
न चोदनेकत्वात्	६१८	१६
न चोदनेकवाक्यत्वात्	७३०	३
न चोदितत्वात्	४६४	६
न सत्प्रधानत्वात्	१८६	१८
न सदाशीघ्रात्	३७०	७
न तद्रूपवचनात्	३१६	७
न तुल्यत्वात्	५६७	५
न तुल्यहेतुत्वात्	६२१	१६
न तूत्पन्ने यस्य	२८९	१६
न स्वमित्याधिकारोऽस्ति	६४४	१६
न स्वतत्प्रधानित्वात्	३५५	२१
न दक्षिणात्पन्दात्	३५४	७
न दिशमात्रत्वात्	७२५	७

कृत्व	उत्ते	मङ्गो
न ह्यर्थत्वात्	३२६	१७
न निष्ठापशेषत्वात्	३७७	३
न परार्थत्वात्	१७७	७
न परार्थत्वात्	१७८	१७
न पूर्ववत्त्वात्	१०	३
न प्रकृतावस्तवसंयोगात्	५४०	१८
न प्रकृतावसीति चेत्	१२२	२१
न प्रकृतावशब्दत्वात्	६१४	१७
न प्रयोगसाधारण्यात्	७५६	३
न प्रविद्धग्रहत्वात्	५६३	१७
न प्राङ्गनियमात् तदर्थं हि	८१८	५
न भक्तित्वात्	३७	१८
न यच्चस्याश्रुतित्वात्	१५३	१५
न जौनिकानाम्	११८	१५
न वा, कृतत्वात्तदुपदेशो हि	८२०	११
न वाक्यशेषत्वात्	७२	१८
	एवं १२५	१३
न वा कालमिधानात्	६५	६
न वाङ्मभूतत्वात्	३०८	२०
न वा परार्थत्वात्	४७४	१
न वा प्रधानत्वात्	५१७	३
न वार्थधर्मत्वात्	६६	१३
न वार्थान्तरसंयोगात्	३३१	१३
न वाऽविरोधात्	८४१	१
न वा शब्दपृथक्त्वात्	५८३	१८

शब्द		पृष्ठ	पङ्क्तौ
न वा संस्कारशब्दत्वात्	४७४	१५
न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात्	४७७	२१
न वा साहाकारेण	१२०	११
न विंशतौ दशेति चेत्	१०७	१६
न विधेःशोदितत्वात्	६६८	१४
न वैदिकमर्थनिर्द्देशात्	४८	१५
न वैश्वदेवो हि	८१३	१५
न वेत्यप्तिवाक्यत्वात्	७४८	१
न व्यर्थत्वात्	२६	१७
न शब्दपूर्वत्वात्	६३०	१
न शास्त्रकक्षत्वात्	७६०	८
न श्रुतिप्रतिषेधात्	७६६	३
न संयोगपृथक्त्वात्	८१२	८
न समिपातित्वात्	७६४	१०
न समत्वात् प्रयोजवत्	५३७	१७
न समवायात्	१७०	२०
		एवं १७१	१५
” ”	७२३	११
नाचोदितत्वात्	२३३	१०
नाधिकारिकत्वात्	२३१	१८
नानार्थत्वात् सोमे	८०४	१०
नाना वा कर्त्तृभेदात्	७२६	७
नानाहानि वा संघातत्वात्	१०१	१६
नान्यार्थत्वात्	८२२	१
नाप्रकरत्वात्	२३०	१७

शब्द	उत्ते	पङ्क्ति
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	३२	१६
वाच्यंष्टयत्वात् ..	६०२	८
	रत्नं ६०३	९
वाच्यान्यत्वात् ..	३३६	८
वाच्यभावात् ..	६१३	८
" "	२३	५
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	३८०	१२
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	७५६	२०
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	५८५	१५
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	१५०	५
" "	८९८	१६
" "	८३६	१०
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	३२९	१८
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	१२	१७
वाङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	२६३	१९
निष्क्रियिनाम्बु पूर्वस्य ..	७८	१७
निष्क्रियधारकाद्वा ..	८७५	९
निष्क्रियधारणे विकल्पः ..	८७३	१९
निष्क्रियानुवादे वा ..	६०९	१८
निमित्तविभ्रतात्वात् ..	५०८	८
निमित्तमो वङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	२६०	२
निमित्तमो वा ऋतिविशेषात्वात् ..	१८३	८
निमित्तमो वङ्मन्त्रौत्पत्तिकत्वात् ..	२३८	१८
निर्दिष्टस्येति चैव ..	८९८	१९
निर्दिष्टाद्वा वैदिकानां स्यात् ..	८२३	९

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्तौ
निर्देशादा यवतिष्ठेरन् ..	२२६	१०
निर्मन्त्र्यादिषु चैवं ..	३०	२२
निर्व्विषयकवगस्तद्वत् ..	७८६	१४
निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ..	८२	१०
निवृत्तिर्वार्थज्ञोपात् ..	२२०	१४
निश्चयश्चे ..	८२८	७
निष्कालस्यावगच्छे ..	७३४	७
निष्पन्नग्रहणाग्नेति चेत् ..	११६	१४
निष्प्रभिमिधानात् ..	२६८	१७
नेतरार्थत्वात् ..	१६	४
नैकदेशत्वात् पशुवत् ..	७०६	८
नैकग्रहदेशात् ..	५५६	१४
नैमित्तिकं तुत्तरात्वम् ..	२००	१७
	सर्वं २०३	३
नैमित्तिके तु कार्यत्वात् ..	३८०	७
नैष्कर्म्यकैव संसृताच्च ..	३५०	८
नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ..	७२१	१३
नोत्पत्तिशब्दत्वात् ..	२४८	१५
नोपदिष्टत्वात् ..	७७१	१२
नौत्पत्तिकत्वात् ..	२२	६
न्याय्यानि वा ..	८०५	१५

प

पक्षे संख्या सहस्रवत् ..	५५४	५
पक्षशरदीयाकथेति चेत् ..	७२६	११

शब्द	४४	पङ्क्ति
पञ्चसच्चरेन्मर्थवादातिदेशः ..	१४	१५
मन्त्रोसंयोजनान्तत्वं ..	१५८	१२
पयो वा कालसामान्यात् ..	६३	१७
पयो वा तत्प्रधानत्वात् ..	६५	१
पराकशब्दत्वात् ..	४८८	१५
परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ..	१६३	१६
परार्थान्येको यजमानगच्छे ..	८७५	११
परार्थेन त्वर्थसामान्यं ..	२२५	६
परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ..	३५३	६
परिक्रयाच्च लोकावत् ..	४१६	८
परिक्रयार्थं वा ..	३४८	१०
परिक्रयाविभागाद्वा ..	५६६	५
परिक्रौतवचनाच्च ..	३४६	१४
परिमाणश्चानियमे न स्यात् ..	६८१	८
परिधिर्द्वैतत्वादुभयधर्मा स्यात् ..	८५५	४
परिसंख्यार्थं अवयवं ..	४२	२०
परेषां प्रतिषेधः स्यात् ..	३८२	१६
परेषु चाग्रशब्दः ..	५१२	१७
परो नित्यानुवादः स्यात् ..	२८६	६
पर्यभिक्करणाच्च ..	६३	१
पर्यभिक्कृतानामुत्सर्गे ..	२६३	१४
” ” ..	७२६	२
पवमानवृत्तिव्यैकतन्त्रम् ..	७७४	१५
पवमाने स्थिताम् ..	४५३	७
पश्चावधीति चेत् ..	३१८	१३

अवयव	पङ्क्तौ	श्लो
यस्यः पुरोडाशविकारः	६२ १३
यस्यगच्छे कुम्भीग्रन्थ-	७८३ १६
यस्यत्वं चैकग्रन्थात्	१८१ १६
यस्यपुरोडाशस्य च	६२ ६
यस्यसवनीयेषु विकल्पाः	८३६ १८
यस्यस्त्वेवं प्रधानं स्यात्	२७० ४
यस्योरेकहविर्	५७७ २
यस्योश्च विप्रकर्षस्तन्मध्ये विधानात्	८३८ ४
यस्यौ च किङ्कर्यनात्	७४ १७
यस्यौ च सपुरोडाशे	७५१ ६
यस्यौ तु चोदनेकत्वात्	७११ ४
यस्यौ तु संश्रुते	८२७ ११
यस्यतिरेकश्च	७८१ ७
यस्यतिरेके चैकस्य भावात्	५५७ १
यस्यभिधानाद्वा	१८० १७
यस्यानन्तर्यात्	६४ १
याकस्य चाग्नकारितत्वात्	४०६ ६
याज्ञेयस्मृतिभूतत्वात्	७४६ ११
याज्ञेयश्च प्रसङ्गः स्यात्	८०५ १०
याम्यं ब्रह्मोमयोक्तप्रवृत्तिः	३२६ १८
याम्युक्तं वा तस्य	८३७ ११
यिच्छार्थत्वाच्च संयवनम्	३३४ २
युरक्तादैन्रवायवस्य	५१४ २
युरवापनयात् स्वकाकत्वम्	३४६ १२
युरवापनयो वा	३४६ १

अध्याय	श्लो	पङ्क्ति
सुरोडाशास्त्रामित्यभिज्ञाना	..	६४२ ८
पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य	२८५ २०
पूर्वखिन्वाभन्तवदर्शनात्	२८५ ८
पूर्वखिन्वाभन्तवस्य दर्शनात्	७२२ ७
पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात्	८८ १४
पूर्वस्य तुल्यत्वात्	६२७ ११
दृष्ट्यादिधितः परिमाणं स्यात्	६८२ १६
दृष्ट्यद्वये वामपूयत्वात्	२३५ ७
दृष्ट्याद्वयवद्वाङ्मात्रं गृह्यमाणं स्यात्	५६७ १८
दृष्ट्याद्वये समुच्चयात्	६१७ १०
दृष्ट्यर्थेन्यत्रयन्तरात्	७६८ १६
दृष्ट्यर्थे वा चतुर्थत्वात्	५४४ १७
दृष्ट्यर्थे वा प्रकृतिः	५४० ९
दृष्टेः रसमोहनमाहते	५४६ १४
दृष्ट्याद्युगपद्विधेः	५३२ २
दृष्ट्याद्वक्तौ चाग्रयणस्य	५२२ १५
धौर्व्याप्यंश्चाभ्यासे	७०९ ९
प्रकरणविशेषाच्च	२४७ १७
प्रकृतिकाशान्तो	७६५ १७
प्रकृतिदर्शनाच्च	७८६ १९
प्रकृतिजिज्ञासयोगात्	७२४ २
प्रकृतिवत् तस्य	२८६ २
प्रकृतेरिति चेत्	२७ १६
प्रकृतेर्भाविकाशात्	५४९ १५
प्रकृतौ चाभावदर्शनात्	७८५ १९

अक्षरम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
प्रकृतौ यद्योत्पत्तिवचनम्	२३७	१५
प्रकृतौ वा त्रिरुक्तात् ..	३६६	१
प्रकृत्यनुपरोधाच्च	३६२	१६
	एवं ३६६	१७
प्रकृत्यर्थत्वात् प्रौढमास्याः क्रियेरन्	७६२	८
प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः	६८०	१
प्रमाथे च	२०५	६
	एवं २०७	१
	एवं २१०	१
प्रत्ययगन्तु ..	३१	१६
प्रतीतादि लघ्वेति	१५१	१५
प्रतिकर्षश्च दर्शयति	५१५	१५
प्रतिकर्षो वा ..	५१५	६
प्रतिदक्षिणं वा	७६८	१५
प्रतिनिधौ आविकारात्	२५१	६
प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात्	७३५	२०
प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात्	७३७	८
प्रतिपत्तिर्वा अथान्येषाम्	७६३	३
प्रतिपत्तिस्तु श्रेयत्वात्	८६८	८
प्रतिपत्ती तु वे भवतः	१२०	७
प्रतिप्रधानं वा प्रकृतविवत्	७८६	२०
प्रतिप्रस्थातृत्वम्	१६०	१७
प्रतिविद्धविज्ञानाद्या ..	६३८	६
प्रतिविद्ध-विज्ञानाद्या ..	६५३	८
प्रतिषेधः प्रदेहे	६१०	२

शब्दम्			शब्दे	पङ्क्तौ
प्रतिषेधः स्यादिति चेत्	५६५	१०
प्रतिषेधश्च कर्मवत्	२५४	१
प्रतिषेधस्य तदायुक्त्वात्	६०४	१०
प्रतिषेधाच्च	२८२	२
” ”	६२७	१५
प्रतिषेधादकर्ममिति चेत्	६२८	१८
प्रतिषेधार्थवत्त्वात्	६०२	११
प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य	६००	१५
प्रत्यक्षादुक्तसंयोगात्	२२	१
प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां	५७७	१४
प्रत्ययात्	४१४	१६
प्रत्यङ्गं सर्वसंस्कारः	५७०	६
प्रथमं वा नियम्येत	६८८	१८
प्रथमस्य वा कालवचनम्	७१२	१२
प्रथमोत्तमयोः	४२	८
प्रदानश्चापि सादनवत्	५१६	११
प्रदानदर्शनं कथञ्चे	२८२	२
प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं	२८७	४
प्रधानकर्म्मार्थत्वात्	६६२	१४
प्रधानाद्यान्यसंयुक्त्वात्	२०८	१२
प्रधानापवर्गे वा वस्तुत्वात्	७५२	१४
प्रभुत्वादात्तिर्विध्यं	८७६	२
प्रवाजवदिति चेत्	४४६	७
प्रवाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात्	६०८	१४
प्रवाजे च सप्रवायत्वात्	२१४	५

शब्द	पङ्क्ति	पङ्क्ति	पङ्क्ति
प्रवाजेऽपीति चेत्	२१२	१७
प्रवाजे त्वार्थनिर्दिष्टेः	७८३	१०
प्रयुज्यत इति चेत्	१८४	१७
प्रयोगचोदनेति चेत्	७९०	१०
प्रयोजनाभिसम्बन्धात्	६६१	२
प्रयोजनैकत्वात्	७७२	८
प्रवृत्तवरत्नात् प्रवितर्क	७१७	५
प्रवृत्तित्वादित्येः	७९	८
प्रवृत्तेर्यच्चहेतुत्वात्	२८६	६
प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात्	८०	८
प्रवृत्त्या नियतस्य	६७	८
प्रशंसार्थमनामित्वम्	६६०	८
प्रशंसा सोमशब्दः	८१	१५
प्रशंसास्यभिधानम्	२७५	११
प्रसिद्धग्रहवत्वाच्च	३२६	६
प्राकाशौ तथेति चेत्	४२५	११
प्राकृतं वाऽनामत्वात्	४२	५
प्राकृतस्य गुणभूतौ	४५८	८
प्रागाधिक्यम्	२०३	१७
	यत्	२०५	२
	यत्	२०८	२१
	यत्	२११	१५
प्राणापन्येषु चाज्ञानात्	४४१	१५
प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात्	४८६	५
प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनात्	६०४	१

कृष्ण			शुद्ध	कुटी
प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यात्	८४०	१४
प्रायश्चित्ते वा यच्चार्यत्वात्	५५१	१७
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तं	२५८	२
प्रोक्त्याच	८२	२०

फ

फलचमकविधानात्	८०८	११
फलदेवतयोश्च	१२६	१२
फलस्थारम्भनिर्दिष्टः क्रतुश्च	६८२	१३
फलभावाप्नोति चेत्	६७१	७
फलैकत्वादिति शब्दो यथाऽन्यत्र	७१४	१

ब

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेः	६८५	१३
बह्वनामिति चैकस्मिन्	५६०	१३
बह्वर्थत्वाच्च	६८१	८
बाहुप्रशंसा वा	२७६	१
बुधव्यान् पवमानवद्विधिनिर्दिष्टात्	४६०	१०
ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत्	४३०	४
ब्रह्मापीति चेत्	८२७	२०
ब्राह्मणविहितेषु च	८५६	१३

भ

भक्ष्या वाऽन्यत्रोक्तत्वात्	४८	१६
भक्ष्येति चेत्	११४	१८
” ” ”	६८	५

शब्द	पृष्ठे	श्लो
मद्यान्तु प्रीत्यर्थत्वात् ..	२४२	८
भागित्वात् निवर्त्येत ..	५८	१
भागित्वाद्वा गवां स्यात् ..	४१४	५
भाषास्वरूपदेशादैरवत् ..	८५०	१५
भूतत्वाच्च परिश्रयः ..	८१६	६
भेदस्तु काकभेदात् ..	६८८	१२
भेदस्तु गुणसंयोगात् ..	५६८	२१
भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः ..	७८०	१०
भेदस्तु सन्देहादेवतान्तरे स्यात् ..	७८४	५
भोजने तत्संख्यं स्यात् ..	५०५	१७

म

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ..	५५१	७
मधूदके अवसामान्यात् ..	८८	२
मध्यमयोर्वा मत्वर्थवादात् ..	४३	१८
मनोतायान्तु वचनाद्विकारः स्यात् ..	४६८	१७
मन्त्रवर्षाच्च तद्वत् ..	३१३	१७
मन्त्रवर्षाच्च ..	२३१	७
मन्त्रविशेषनिर्देशात् ..	४६१	५
मन्त्राणां करणार्थत्वात् ..	८५३	२
मन्त्राणां कर्मसंयोगात् ..	८४८	१०
मन्त्राणां समिप्रातित्वादेकार्थानां ..	८५५	२
मन्त्राच्च समिप्रातित्वात् ..	८१०	१२
मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं ..	६६६	१४
मन्त्रोपदेशो वा ..	८६१	६

अक्षरम्		श्लो	पङ्क्ति
मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ८२३	१०
मांसपाको विहितप्रतिषेधः ८२५	४
मानं प्रत्युत्पादयेत् ५७५	१०
मानसमहरन्तरं स्यात् ५५२	१५
मांसि-ग्रहणञ्च तद्वत् ६३८	१५
मांसि-ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थं ६३८	१०
मिथोविप्रतिषेधश्च ५७	८
मुख्यं वा पूर्वोदगात् लोकावत् ८३३	१२
मुख्यधारणं वा ७५८	१४
मुख्येन वा नियम्येत ५०८	४
मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ८७६	५
मुष्टिबोधात् संख्याबोधः ३७५	१०
नेधपतितं स्नामिदेवतस्य २५५	१६

य

यजतिचोदगादहीनत्वं ५६६	५
यजमानसंस्कारो वा ७५८	८
यज्युंक्षे ४३२	१४
यज्ञकर्म प्रधानं १२८	२
यज्ञस्य वा तत्संयोगात् १५२	७
यज्ञायुधानि धार्यैरन् ७५८	१
यज्ञोत्पत्त्युपदेशे ८१८	१८
यत्स्थाने वा तद्वीतिः स्यात् १८५	१८
यथानिवेशश्च ४८३	२०
यथार्थनवन्थायस्याचोदितत्वात् २४३	१०

शब्द	प्रश्न	उत्तर
यथाश्रुतीति चेत्	६१८ ७
यथोक्तं वा सन्निधानात्	...	१८१ २०
यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेः	...	४६३ ४
यदभीष्टा वा तद्विषयौ	...	२३२ १०
यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः	...	७०४ ७
यदि तु ब्रह्मणस्तद्वनं	...	४३१ १६
यदि तु ब्रह्मणस्तद्वनं	...	४३१ ६
यदि तु वचनान्तेषां	...	३६५ ५
यदि तु साम्नाय्यं	...	६४७ १७
यदि वाऽप्यभिधानवत्	...	८ १८
यदि वाऽविषये नियमः	...	११४ ५
यद्यपि चतुरवतीति	...	६१७ १५
यस्य किङ्कमर्थसंयोगात्	...	६६ १८
यस्य वा सन्निधाने स्यात्	...	४०६ ८
वाच्यानुवाक्यास्तु विकल्पः स्यात्	...	८११ १६
वाच्यावषट्कारयोश्च	...	८५७ १
वाचश्रुतीति चेत्	...	६१४ ११
वाचत्वं वा नान्यविधानेन	...	६६० १३
वाचदर्थं वा	...	५७२ १६
वाचदुक्तम्	...	१११ १६
वाचदुक्तं वा	...	४६३ १
वाचदुक्तमुपयोगः स्यात्	...	३६४ १८
रूपवदिति चेत्	...	४७१ १
रूपस्याकर्मेकाकत्वात्	...	७४२ ७
येनां वाऽपरयोर्हीनः	...	१२६ ५

अक्षरम्	शब्दे	पङ्क्तौ
योगादा यज्ञाय ...	८२७	१७
योगिप्रस्थाय ...	२८	६
यो वा यजनीये ...	७६०	३
यौषत्तु विरोधे स्यात् ...	८३५	१३

३

रसप्रतिषेधो वा पुनर्वधर्मत्वात्	२८७	१७
रूपं वाऽप्रेषभूतत्वात्	४७	१२

ख

लक्ष्यार्था इदं श्रुतिः	२६०	२०
लाघवातिपत्तिश्च	७७२	५
लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षितार्थम्	१३६	१५
लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्	६६	३
लिङ्गदर्शनाच्च	१५	१६
"	२४	८
"	३८	१७
"	७१	१६
"	१२१	७
"	१२४	१०
"	२००	११
"	इव २०२	१६
"	२३५	२०
"	इव २३८	३
"	२३६	१

सूचक	वृत्त	पङ्क्तौ
विष्णुदर्शनाय	२५३	२१
"	२१६	६
"	२१८	१५
"	२२८	६
"	२१५	३
"	२२१	८
"	२८०	३
"	५०२	६
"	५१६	५
"	५२३	१८
"	५३६	३
"	६३८	१
"	७१८	१५
"	७२३	२०
"	७५६	८
"	७७५	३
"	८२६	१८
"	८६२	६
विष्णुदर्शनाव्यतिरेकाय	२०५	१०
"	२०७	५
"	२१०	३
"	२११	२१
विष्णुभवशिलं	२८२	१
विष्णुविशेषनिर्देशात्	१८०	२
विष्णुसाधनस्यात् विकल्पः स्यात्	८३	११

वचनम्	श्लो	पङ्क्तौ
लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात् ...	६२	१
लिङ्गहेतुत्वात् ...	६१	२०
लिङ्गाच्च ...	३५	१३
” ...	६४	१५
” ...	८७	२३
लिङ्गादा प्रागुक्तत्वात् ...	१५८	१
लिङ्गादा श्रेयसोभयोः ...	१२७	१
लिङ्गेन अर्थनिर्देशे ...	५७१	१८
लिङ्गेन वा नियम्येत ...	५६	१
लौकिके कर्मार्थनिरूपणम् ...	६७८	१५
लौकिके दोषसंयोगात् ...	२४०	६
लौकिकेषु यथाकामिनी...	७५८	२

व

वस्तुकीयान्तु प्रधानत्वात् ...	२६५	४
वचनं परम् ...	८७८	१५
वचनं वाच्यमन्तस्य ...	३४३	३
वचनं वा भागित्वात् ...	३७४	१
वचनं वा विरुध्यस्य ...	३४३	१०
वचनमिति चेत् ...	१११	११
” ...	१८६	१५
वचनात् कामसंयोगेन ...	७७३	१५
वचनात् ततोऽन्यत्वं ...	५५	१७
वचनात् तन्मतेदः स्यात् ...	७७५	७
वचनात्तु वङ्गनां स्यात् ...	५५८	४

शब्दम्	पृष्ठ	पङ्क्तौ
वचनात् परिदृष्टिरैकादशनेषु ...	५२३	११
वचनात् संख्यान्यत्वं	५०२	१४
वचनादतदन्तत्वम् ...	५५८	१
वचनादसंख्यतेषु ...	८७२	१
वचनादिति चेत्	८७२	६
वचनाद्विनियोगः स्यात् ...	२१५	७
	इत्वं २१६	१३
वचनानि त्वपूर्वत्वात् ...	४५३	१८
वचनागीतराशि ...	६१	२१
वगिद्युसन्निधानात् ...	२७३	२०
वपानाञ्चानभिधारयस्य ...	७२८	६
वखम्बुत्विजामानसगार्थत्वात् ...	३५२	१२
वर्जने गुह्यभावित्वात् ...	२८७	१
वर्जे तु वादरियं धात्रर्थं ...	२१८	८
वषट्कारे नानार्थत्वात् ...	८५८	१
वसाहोमस्तन्ममेकदेवतेषु स्यात् ...	७१४	६
वहिव्यवमाने तु ऋगागमः ...	४६१	२
वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् ...	६३५	१८
वाक्यशेषो वा दक्षिणे ...	८२५	११
वाक्यसंयोगाद्दोतृत्वार्थः ...	७६७	१४
वाक्यानाम् विभक्तत्वात् ...	१६७	१२
वाग्विसर्गो हविष्कृता ...	७५०	१२
वाग्निने सोमपूर्वत्वं ...	६०	३
वाससि मानोपावहरणे ...	५७४	११
वासो वत्सञ्च सामान्यात् ...	४०४	६

वचनम्	शब्द	पङ्क्ति
लिङ्गास्य पूर्ववत्त्वात्	६२ १
लिङ्गहेतुत्वात्	६१ २०
लिङ्गाच्च	६५ १३
"	६४ १५
"	६७ २२
लिङ्गादा प्रागुत्तमात्	१५६ १
लिङ्गादा शेषहोमयोः	१२७ १
लिङ्गेन अथनिर्देशे	५७१ १८
लिङ्गेन वा नियम्येत	५६ १
कौके कर्मार्थजक्षयम्	६७८ १३
कौकिके दोषसंयोगात्	२४० ६
कौकिकेषु यथाकाशी...	७५८ २

व

वक्ष्मीशान्तु प्रधानत्वात्	२६५ ४
वचनं परम्	८७८ १५
वचनं वाच्यमक्षस्य	३४३ ३
वचनं वा भागित्वात्	३७४ १
वचनं वा हिरण्यस्य	३४३ १०
वचनमिति चेत्	१११ ११
"	१८६ १५
वचनात् कामसंयोगिन	७७३ १५
वचनात् ततोऽन्यत्वं	५५ १७
वचनात् तन्मभेदः स्यात्	७७५ ७
वचनात् वङ्गनां स्यात्	५५६ ४

[illegible]

वचनम्	पृष्ठ	श्लो
लिक्कस्य पूर्ववत्त्वात् ...	६२	१
लिक्कहेतुत्वात् ...	६१	२०
लिक्काच्च ...	६५	१३
” ...	६४	१५
” ...	६७	२३
लिक्कादा प्रागुत्तमात् ...	१५६	१
लिक्कादा श्रेयहोमयोः ...	१२७	१
लिक्केन द्रव्यनिर्देशे ...	५७१	१८
लिक्केन वा वियम्येत ...	५६	१
लौके कर्मार्थजन्यत्वं ...	६७८	१३
लौकिके दोषसंयोगात् ...	२४०	६
लौकिकेषु यथाकाशी... ..	७५८	२

व

वक्ष्मीबान्धु प्रधानत्वात् ...	२६५	४
वचनं परम् ...	८७८	१५
वचनं वाच्यमद्यस्य ...	३४३	३
वचनं वा भागित्वात् ...	३७४	१
वचनं वा हिरण्यस्य ...	३४३	१०
वचनमिति चेत् ...	१११	११
” ...	१८६	१५
वचनात् कामसंयोगेन ...	७७३	१५
वचनात् ततोऽन्यत्वं ...	५५	१७
वचनात् तन्मतेदः स्यात् ...	७७५	७
वचनात् वङ्गनां स्यात् ...	५५६	४

शब्द	पृष्ठ	शङ्को
वचनात् परिहृतिरैकादशनेषु ...	५२३	११
वचनात् संख्यान्यत्वं ...	५०२	१४
वचनादतदन्तत्वम् ...	५५८	१
वचनादसंख्यतेषु ...	८७२	१
वचनादिति चेत् ...	८७२	६
वचनादिनियोगः स्यात् ...	२१५	७
	एवं २१६	१३
वचनानि त्वपूर्वत्वात् ...	४५३	१८
वचनानीतराशि ...	६१	२१
वगिद्युसन्निधानात् ...	२७३	२०
वपानाद्यानमिधाराद्यस्य ...	७२८	६
वरखण्डविजामागमगार्थत्वात् ...	३५२	१२
वर्जने गुणभावित्वात् ...	२८७	१
वर्जं तु वाहरियं धात्र्यं ...	२१८	८
वषट्कारे नानार्थत्वात् ...	८५८	१
वसाहोमस्तन्ममेकदेवतेषु स्यात् ...	७१४	६
वहिष्यवमाने तु ऋगागमः ...	४६१	२
वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् ...	६३५	१८
वाक्यशेषो वा दक्षिणे ...	८२५	११
वाक्यसंयोगाद्दोत्कर्षः ...	७६७	१४
वाक्यानाम् विभक्तत्वात् ...	१६७	१२
वाग्विसर्गो हविष्कृता ...	७५०	१२
वाजिने सोमपूर्वत्वं ...	६०	३
वाससि मानोपावहरणे ...	५७४	११
वासो वत्सश्च सामान्यात् ...	४०४	६

शब्द	पृष्ठ	श्लो
विकल्पवच्च दृश्यति ...	८३६	१०
विकल्पस्वेकावदानत्वात्	३३१	१
विकल्पे तदर्थकर्म ...	८६६	४
विकल्पो वा प्रकृतिवत्	२६०	१५
विकल्पो वा समत्वात्	३८०	६
विकल्पो वा समुच्चयस्य	८५७	६
विकारः कारणाग्रहणे	८५१	१०
विकारः यवमानवत् ...	८३३	१३
विकारस्तत्प्रधाने स्यात्	१०३	४
विकारस्तु प्रदेशत्वात् यजमानवत्	२६७	१
विकारस्त्वप्रकरणे हि काव्यानि	३०३	३
विकारस्थाने इति चेत्	७६६	७
विकाराच्च न भेदः स्यात्	८००	१३
विकारे चाश्रुतित्वात्	६५५	१०
विकारे तु तदर्थं स्यम्	६३५	१३
विकारो वा तदर्थत्वात्	२७९	२०
विकारो वा तदुक्तहेतुः	२३६	६
”	८३९	६
विक्षतौ चापि तद्वचनात्	२३६	२०
विक्षतौ तन्नियमः स्यात्	६१५	३
विक्षतौ प्राकृतस्य ...	५६२	७
विक्षतौ शब्दवत्त्वात् ...	३८५	३
विच्छेदः स्तोमसामन्यात्	५००	१०
विस्थां प्रति विधावदा	८३६	१०
विधित्वं चाविशिष्टं ...	३६०	१५

शब्द	पृष्ठ	पङ्क्ति
विधित्वाप्तेति चेत्	५४१	४
विधिनिगमभेदात्	४६२	२
विधिन् वादरायणः	४४८	२०
विधिरिति चेत्	७२	१३
”	१२५	७
विधिरितिचेन्न	७००	६
विधिवत् प्रकरणाविभागे	६६७	१७
विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्	४५४	२
विधेः प्रकरणान्तरे	४००	२
... ..	एवं ३०३	११
... ..	एवं ३०४	११
विधेस्तु तत्र भावात्	३६७	१
विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात्	५३८	१६
विधेस्त्वित्यर्थत्वात्	६६७	७
विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्	६७३	६
विध्यतिदेशात्	३६४	१५
विध्यन्तो वा	६०	७
विध्येकत्वादिति चेत्	७५७	७
विप्रतिपत्तौ तात्पर्याविकारः स्यात्	३२४	८
विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्	२४५	१०
विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत	८५	४
विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये	८३२	१६
विप्रतिषेधाच्च	८११	१७
विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात्	३६८	५
विप्रतिषेधे तद्वचनात्	३८१	५

सूचकम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
विप्रतिषेधे परम् ...	८७८	४
विभक्ति वा समस्तविधाना ...	५३४	३
विभज्य तु संस्कारवचनात् ...	५७१	१०
विभवाद्वा प्रदीपवत् ...	६६६	८
विभागश्चापि दर्शयति ...	४१६	१५
विरोधित्वाच्च लोकावत् ...	६१६	१२
विरोधिनाश्च तन्मृतौ ...	६१७	५
विरोधिनामेकमृतौ ...	६०६	१०
विरोध्यग्रहणात्तथा ...	६१०	१७
विशये च तदासत्तेः ...	५३७	६
विशये लौकिकाः स्यात् ...	४८	१
विशेषणक्षयं ...	६६	२
विशेषार्था पुनःश्रुतिः ...	७७२	१५
विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ...	१८१	६
विश्वजिति वत्सत्वात् ...	८४२	२
विश्वजिति सम्प्रत्यये ...	३४	१६
विष्णुर्वा स्यात् ...	६५२	१७
विहारदर्शनं विशिष्टस्य ...	६८	१
विहारप्रकृतित्वाच्च ...	५३७	१
विहारप्रतिषेधाच्च ...	५३५	१६
विहारो लौकिकानाम् ...	८२३	२
विहितप्रतिषेधो वा ...	२८५	१६
विहिताज्ञानाच्चेति चेत् ...	१६	१
वृद्धिदर्शनाच्च ...	७८५	७
वेदिप्रोक्तस्य मन्त्राभ्यासः ...	७६०	१५

शब्दम्	उत्ते	शङ्को
वैदिसयोगादिति चेत्	७२५	४
वैद्युद्धननव्रतं	८२६	१८
वैगुण्यादिप्रावर्हिर्न साधयेत्	८३०	१६
वैरूपसामा क्रतुसयोगात्	५३६	८
थपदेशश्च तद्वत्	६२	१
थपदेशादेवतान्तरम्	३१७	६
थाख्यातं तुल्यानां	६६६	६
थुद्धुत्यासादनश्च	३३६	८
थूढो वा क्षिप्रदर्शनात्	५१६	१४
थुद्धवचनश्च	३२१	६
प्रतधर्माश्च कोषवत्	२८७	१२

प्र

प्रथिविहान्तत्वे विकल्पः स्यात्	६०१	४
प्रज्ञते च निवृत्ते:	४०३	१६
प्रज्ञते चानुषोषणात्	७२	६
प्रब्धभेदाप्नेति चेत्	६६७	१७
प्रब्धमात्रमिति चेत्	२१	२१
प्रब्धविभागाच्च	७१६	१
प्रब्धसामर्थ्याच्च	१२४	६
प्रब्धानाञ्च सामञ्जस्यम्	३०	५
प्रब्धानाञ्चासामञ्जस्यम्	२५	१
प्रब्धान्तरत्वात्	१२०	२६
प्रब्धाथंत्वात् नैवं स्यात्	१६३	१
प्रब्धाथंत्वाद्विकारस्य	१६६	६०

शब्द	शब्दे	पङ्क्तौ
शब्दार्थश्च तथा लोके ..	६७७	२
शब्दार्थश्चापि लोकेवत् ..	७११	१७
शब्दासामग्र्यमिति चेत् ..	७६१	७
शब्देत्यर्थविधित्वात् ..	२०	२१
शरेत्यपीति चेत् ..	६१०	१२
शानिचे च यन्मृगरोडाशौ ..	८०७	८
शास्त्रज्ञैवमनर्थकं स्यात् ..	२२	१२
शास्त्रात् विप्रयोगः ..	७६१	१२
श्रद्धत्वाच्चेतरासां यथास्यावम् ..	७०२	१५
श्रद्धा तु प्रतिषेधः स्यात् ..	६२४	१७
श्रद्धाश्रद्धतोपदेशाच्च ..	५८२	१६
श्रद्धेतोऽपि पूर्ववत्त्वात् स्यात् ..	८६८	१६
श्रद्धतोपदेशाच्च ..	२८६	२१
शेषप्रतिषेधो वा ..	२६४	१०
शेषमक्षाच्च तद्वत् ..	३५०	१४
शेषमक्षास्तु चेति चेत् ..	८१६	१४
” ” ” ..	८१५	१८
शेषवदिति चेत् ..	८१३	११
शेषवद्वा प्रयोगः ..	६६४	१२
शेषस्य हि परार्थत्वात् ..	६६६	५
शेषाणां चोद्देशकत्वात् ..	७५६	२०
शेषे च समत्वात् ..	३५१	११
शेषे वा समवेति ..	५८६	१
श्रद्धा-श्रद्धा-कुशुप- ..	२७६	१४
श्रद्धेत्येति चेत् ..	१२	६

खण्ड	श्लो	पङ्क्तौ
अपञ्चं चाग्निहोत्रस्य ..	८०७	१६
अथखानान्वयपूर्वत्वात् ..	२६१	६
अतितो वा ..	५३६	६
अतिप्रमादत्वात् ..	१	२
अतिस्त्रैषां प्रधानवत् ..	७०५	१०
अतश्च तत्प्रधानत्वात् ..	२६२	१५
अत्यागर्थक्यमिति चेत् ..	६११	७
अःसुत्वावयवम् ..	७८१	३

घ

वङ्गहादा तत्र हि चोदनाः ..	३५	७
वङ्गमिर्दीक्षयतीति	३६८	१२
वङ्गविंशतिरभ्यासेन ..	२६२	२
वोङ्गभिर्नो वैकृतत्वं ..	३६३	१२

च

चयोगो वा चार्थोपपत्तेः ..	३६३	१८
चवपनश्च तादर्थ्यात् ..	३२३	६
चंसर्गित्वाच्च ..	२५६	३
चंसर्गिषु चार्थस्य ..	२५३	२
चंसर्गे चापि दोषः स्यात् ..	८७२	५
चञ्चारं प्रति भावाच्च ..	२६३	६
चञ्चारप्रतिषेधश्च तद्वत् ..	२८३	२१
चञ्चारप्रतिषेधो वा ..	७२७	१२
चञ्चारश्चाप्रकरणे ..	१६३	१
चञ्चारसामर्थ्यात् ..	३६७	१६

शब्द	उत्ते	पङ्क्तौ
संस्काराणाञ्च दर्शनात्	७३१	१०
संस्काराणावर्तेरन्	७३३	८
संस्कारे च तत्प्रधानत्वात्	८६७	७
संस्कारे आन्यस्यिमात्	७७५	११
संस्कारे तु क्रियान्तरं	३८५	१३
संस्कारे युष्मद्भानायां	१३१	२०
संस्कारो वा बोधिवस्य	७६८	५
संस्कारो वा ब्रह्मस्य	३५३	३
संस्तुतं स्यात्	७८	६
संस्थागच्छेत् तदध्यासः	१०३	२२
संस्था तद्देवतत्वात् स्यात्	२८८	८
स आहवनीयः स्यात्	८७३	५
स कपाले प्रकृता स्यात्	३३०	१०
सकृत् स्यात् कृतार्थत्वात्	६७६	११
सकृत्त्वं त्रैकथं स्यात्	२५५	८
सकृदित्यां आमुष्मिन्नः	६८७	३
सकृदिति चेत्	७८५	११
सकृदा कारयेत्कत्वात्	६८२	१
सकृदारम्भस्ययोगात्	१६७	१६
.. ..	२८१	२८
सकृन्मानस्य दर्शयति	७७७	२१
सगुणस्य गुणयोगे	७६५	१३
सङ्ख्या तु बोधनां प्रति	३७७	१२
सङ्ख्यात्वेन प्रधानं स्यात्	२६८	७
सङ्ख्यायाञ्च	७८८	११

शब्दम्			उठे	सङ्को
संज्ञायाश्च	१०६	१६
संज्ञाविहितेषु समुच्चयो	८५५	१७
संज्ञासामञ्जस्यात्	५५५	१८
संज्ञासु तु विकल्पः स्यात्	८६५	१९
सति च नैकदेशेन	६४५	२०
सति चाभ्यासप्राप्तत्वात्	८४६	२१
सति चोपासनस्य दर्शनात्	८४७	२२
सतोत्साहविवर्धनं व्यर्थम्	६४०	२३
सत्त्वे लक्ष्यसंयोगात्	६	२४
सत्त्ववदिति चेत्	८५२	२५
सप्तमहीनश्च	६५	२६
सप्तमेकः प्रकृतिवत्	५५८	२७
सप्तशिङ्गश्च दर्शयति	६६	२८
सप्ते ऋहपतिरसंयोगात्	८७६	२९
सप्ते वोपायिषोदनात्	६८	३०
स ह्यर्थः स्यात्	६२३	३१
सन्निवन्धेव भूतिवचनात्	६४६	३२
सन्ततवचनात्	८५३	३३
सन्तापनमधःश्रपणात्	६३४	३४
सन्नहनश्च वृत्तत्वात्	८९४	३५
सन्नहनहृदये तथेति चेत्	८२१	३६
सन्निपाते विरोधिनाम्	१२७	३७
सन्निवापश्च दर्शयति	५६०	३८
समं स्यादश्रुतित्वात्	४१७	३९
समत्वाच्च	६१७	४०

शब्दम्	उत्तरं	पङ्क्तौ
समत्वाच्च	३८१	८
समत्वाच्च गुणानाम्	४०८	७
समाख्यानञ्च तद्वत्	३१३	१४
समानः कालसामान्यात्	७३३	१८
समानदेवते वा	४७२	१
समानवचनं तद्वत्	७३२	१०
समाने पूर्ववत्त्वात्	११	१६
समाप्तिवचनात्	२८७	१७
समासस्त्वैकादश्विनेषु	५३५	७
समासेऽपि तथेति चेत्	२६४	७
समुच्चयश्च दर्शयति	४४७	१७
”	८५६	१५
समुच्चयस्त्वयोनिर्घातार्थेषु	८४८	२०
समुच्चयो वा क्रियमात्रानुवादित्वात्	८५८	१२
समुच्चयो वा प्रयोगे	८६३	१२
समुपहृत्य भक्षणाच्च	६०	२०
सर्वं वा पुरुषापनयात्	४३२	७
सर्वत्वञ्च तेषां	३४५	४
सर्वञ्च तु ग्राह्याज्ञानम्	४३८	२०
सर्व्येष्टेष्टेष्टव्यात्	५३८	७
सर्व्यप्रतिषेधो वा	२७३	६
सर्व्यमेवं प्रधानमिति चेत्	३६०	५
सर्व्यविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं	३४१	७
सर्व्यविकारो वा	४२६	१२
सर्व्यस्य वा क्रतुसंयोगात्	४२०	१७

सूचक	पृष्ठ	पङ्क्तौ
सर्वस्य वैकल्यभावात्	४६६	८
” ”	५६७	८
सर्वस्य वैकल्यभावात्	१५	८
सर्वसारस्य	३७०	१८
सर्वान्तिदेशस्तु	२१८	१८
सत्त्वासाक्ष गुणानामर्थवत्त्वात्	६१२	७
सर्वे वा तदर्थत्वात्	८७७	१३
सर्वेषां वा दर्शनात्	११७	४
सर्वेषाञ्चामिप्रथमं स्यात्	७८७	६
सर्वेषामविशेषात्	४५०	१७
स कौत्तिकः स्यात्	५५	७
स कौत्तिकानां स्यात्	११६	१३
सवनीये हिन्नापिधानार्थत्वात्	८२६	२
सक्ततश्चस्त्रो वा	५०२	१
सहस्रे निम्नानुवादः स्यात्	७७५	१७
साकल्यविधानात्	६८१	१
साङ्गकान्प्रतित्वाद्वा	७७८	११
साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात्	७१८	६
सादनञ्चापि शेषत्वात्	५१५	१२
साधारण्यो बालुनिष्पत्तिः	७४६	५
साङ्गाय्यं वा तत्प्रभवत्वात्	८३	५
साङ्गाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः	८८०	७
सा यशूनामुत्पत्तितो	४१२	८
साप्तदशमवन्नियन्ते	६४२	६
सामप्रदेशे	२१७	२

शब्दम्			वृत्ते	शब्दो
सामखर्चात्तरन्नुतेः	४४८	२
सामानि मन्ममेके	१८८	२
		यत्	१८८	२१
साम्नाद्योत्पत्तिसामर्थ्यात्	४६०	३
साम्नादुभिसामर्थ्येव	१६	२
सुत्याविट्झौ	७८१	१३
सुत्राद्या तु तन्म	७५४	५
सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात्	७४७	१३
सुतिथ्यपदेशमन्त्रेण	५५७	८
सोमस्यैके	३१६	६
सोमविट्झा	४५२	२
सोमविट्झौ	४८७	६
सोमस्य वा तस्मिन्त्वात्	५४२	१७
स्याद्यौ तु देशमात्रत्वात्	३११	१७
स्याद्वा परिशुष्येरन्	८७४	४
सुतिरिति चेत्	१०	१
सुतेर्वा स्यात् ब्राह्मणागाम्	८७६	७
स्यात् तद्धर्मत्वात्	४६२	१६
स्यात् पौर्णमासीवत्	७२०	५
स्यात् प्रयोगनिर्देशात्	७५५	३
स्यादर्थचोदितानां	४८६	८
स्यादर्थान्तरेष्वन्यत्तेः	२६	२०
स्यादुत्पत्तौ कावमेवात्	५७१	२
स्याद्दुर्बार्थत्वात्	४६८	११
स्याद्वा आवाहनस्य	४७४	१०

अन्य		पृष्ठे	पङ्क्तौ
स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वात्	८११	१६
स्याद्वा द्रव्याभिधानात्	८७५	१
स्याद्वा नारभ्य-विधानात्	१६०	१७
स्याद्वा निर्द्धानदर्शनात्	३४२	१४
स्याद्वा प्रत्यक्षप्रियत्वात्	३३७	८
स्याद्वा प्रासर्पिकस्य	३५४	३
स्याद्वा व्यपदेशात्	८१४	१
स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्	५८६	१३
स्याद्विशये	५४१	७
स्याद्विशये तन्प्राप्यत्वात्	५६२	१६
स्यादोभयोः	३७१	७
स्याद्विज्ञप्ताभावात्	८४	१०
स्युर्वाऽर्थवादत्वात्	३६८	१०
स्युर्वा होत्रकामाः	३६६	१२
सुगमिधारणाभावस्य च	७२	६
सौवेद्य वा गुणत्वात्	६०५	१२
स्वप्नदीतरणा-	७६२	१५
स्वयोगौ वा सम्वास्थ्यत्वात्	४७०	१६
स्वरसामैकपात्राभिच्छेद	४५	२
स्वरस्तृप्तिश्च स्यात्	२३	१४
स्वरस्येति चेत्	२२	१८
स्वरस्तन्मापवर्गः स्यात्	७४५	७
स्वर्तृशं प्रति वीक्ष्यं	५२८	१५
स्वस्थानत्वाच्च	८४४	७
स्वस्थानविच्छिन्ना	५२२	६
स्वाभिच्छेदवचनं	२६४	१६

कणश्च			पङ्के	पङ्को
स्वामिनि च दर्शनात्	३५१	१७
स्वामिनो वैकाशब्दात्	२५६	२१
स्वाम्याख्याः स्युः	५६३	१०
स्वार्थत्वाद्वा	२२६	६
स्वार्थे वा स्यात् प्रयोजनं	२१	१०
स्वित्त्वव्याप्तेति चेत्	८३३	१२
स्वित्त्वदावापिकोऽनुयाजे	३६६	१३
स्वित्त्वदेवतान्यत्वे	३६३	२
स्वित्त्वद्वन्द्वप्रतिषेधः स्यात्	५६६	१३
स्वे च	२०५	१
		एवं	२०६	१६
		एवं	२०६	१७

ह

हरणे वा श्रुत्यसंयोगात्	५७६	३
हविर्गणे परमुत्तरस्य	१००	२
हविर्दाने निर्वपणार्थं	८०८	१०
हविर्मेदात् कर्मणोऽभ्यासः	५७८	१७
हविषा वा नियम्येत	६१	१०
हविषो वा गुणभूतत्वात्	६३२	१३
हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात्	८२७	२
हविष्कृतद्विगुपुरोनवाब्धा-	७६५	५
हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रकिङ्कात्	३६२	२
हिरण्यमाज्यधर्मं तेजस्तात्	८७	१०
होतुस्तथेति चेत्	८१६	७
होत्रास्त विकल्पेरेककार्यत्वात्	८५८	६
होत्रे परार्थत्वात्	८७८	६

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs. 0 6
Parīśiṣṭapārvaṇ (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1 8
Pīṅgala Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0 12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2 4
Ditto (English) Fasc. I	0 12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0 12
Prākṛita Lakṣaṇam, (Sans.) Fasc. I	1 8
Parāsara Smṛiti (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1 14
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4 8
Ditto Āśvalāyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4 2
Ditto Lātyāyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3 6
Ditto Śāṅkhāyana (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1 2
Sāma Veda Saṃhitā, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	18 14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1 8
Śāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0 12
Sarva Darśana Saṅgraha, (Sans.) Fasc. II	0 6
Śaṅkara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0 12
Śāṅkhya Pravachana Bhāṣya, Fasc. III (English preface only)	0 6
Śāṅkhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0 6
Suśruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1 8
Taittirīya Āraṇya Fasc. I—XI @ /6/ each	4 2
Ditto Brāhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9 0
Ditto Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—XXXIII @ /6/ each	12 6
Ditto Prātisākhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1 2
Ditto and Āitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0 12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7 2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—V (Sans.) @ /6/ each	1 14
Uttara Naiṣhadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	3 12
Uvāśagadasāo, Fasc. I and II @ /12/	1 8
Varāha Purāṇa, Fasc. I	0 6
Vāyu Purāṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	4 8
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0 12
Vivādārātnākara, Fasc. I—V @ /6/ each	1 14
Vṛihannārādiya Purāṇa, Fasc. I—III @ /6/	1 2
Yoga Sūtra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4 6
The same, bound in cloth	5 2

Arabic and Persian Series.

'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4 14
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22 0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12 4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVI @ 1/ each	36 0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7 2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4 8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21 0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14 0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3 0
Futūḥ-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3 6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1 8
Haft-Asmān, History of the Persian Mansawī (Text) Fasc. I	0 12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4 8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1 2
Isābāh, with Supplement, (Text) 43 Fasc. @ /12/ each	32 4
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1 14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5 10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3 0
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. I—XXIX @ /6/ each	7 2

(Turn over.)

Mu'āṣir-i-'Alamgīrī (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	...	Rs. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0 6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandarī, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each..	..	1	8
Suyūṭī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each	7 0
Ṭabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1 14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10 8
Tārīkh-i-Firūz Shāhī, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2 19
Tārīkh-i-Baihaqī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3 6
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1 14
Zafarnāmah, Fasc. I—VII @ /6/ each	2 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each... Rs. 80 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII .. 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers; and for 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.
- N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
- Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3 0
- General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) .. 1 8
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) .. 1 8
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) .. 3 0
- Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II. Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3 0
- Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) .. 1 8
- Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3 0
5. Anis-ul-Musharrahin 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 2 0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3 8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2 0
10. Han Koong Tsaw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1 8
11. Iṣṭilāḥāt-uṣ-Ṣūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1 0
12. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32 0
13. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2 0
14. Khizānat-ul-'ilm 4 0
15. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40 0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 12 0
17. Purāna Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1 0
18. Sharaya-ool-Islam 4 0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Kőrös 10 0
20. Ditto Grammar 8 0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each 21 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

